

BIBLIOTHECA INDICA

THE APHORISMS OF THE MĪMĀṂSĀ

BY JAIMINI,

WITH

THE COMMENTARY OF ŚĀVARĀ-SVĀMIN

EDITED BY

PAN̄DITA MAHESACHANDRA NYĀYARATNA

VOL. II.

Calcutta:
Printed at the Ganeśa Press
1887.

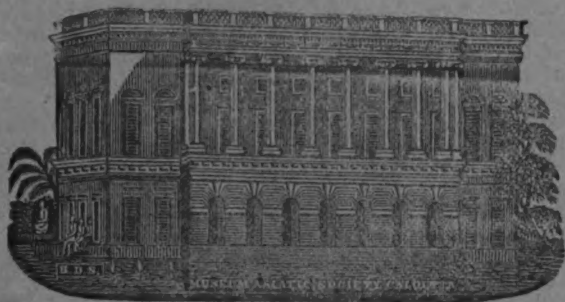

45-2

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 209.

मीमांसादर्शनम् ॥

श्रीश्वरस्वामिदत्तभाष्यसहितम् ॥

THE MĪMĀṂSĀ DARŚANA,
WITH THE COMMENTARY OF ŚAVARA SWĀMIN,

EDITED BY
PANDITA MAHEŚACHANDRA NYĀYARATNA.

Fasciculus X.

CALCUTTA:

PRINTED AT BISHOP'S COLLEGE PRESS.

1870.

BIBLIOTHECA INDICA;
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,
PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SANSKRIT WORKS COMPLETE.

Old Series, Nos 1 to 221, demi svo.

The first two Lectures of the Saṁhitā of the Rig Veda. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4.	Rs. 2
Uttara Naishadha Charita, by Śrī Harsha, with Commentary. Edited by Dr. E. Röer. Complete in 12 Fasciculi. Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, and 124.	7
Chaitanya Chandrodaya Nāṭaka, by Kavikarnapura. Edited by Bābu Rājendralāla Mitra. Complete in 3 Fasciculi. Nos. 47, 48 and 80.	1 1
Vāsavadattā, by Subandhu, with its commentary entitled Darpana. Edited by Professor F. E. Hall, M.A. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 116, 130 and 148.	1 1
The Mārkaṇḍeya Purāna. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. Complete in 7 Fasciculi, Nos. 114, 127, 140, 163, 169, 177 and 183.	4
Vedānta Sūtras or Aphorisms of the Vedānta, with the commentary of Śāṅkara and the Gloss of Ānanda Giri. Edited by Pandit Rāmanarayana Vidyāratna. 2 to 13 Fasciculi, Nos. 89, 173, 174, 178, 184, 186, 194, 195, 198, 199, 200 and 201.	7 8
The Elements of Polity, by Kāmandaki. Edited by Rajendralāla Mitra. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 19, 179 and 206.	1 1
<i>New Series, Nos, 1 to 173, demi svo.</i>	
The Śrauta Śūtra of Āsvalāyana, with the Commentary of Gārgya Nārāyana. Edited by Pandita Rāmanārāyana Vidyāratna. Complete in 10 Fasciculi, Nos. 55, 61, 66, 69, 71, 80, 84, 86, 90, and 93.	6 4
The Śāṅkara Vijaya of Anantānanda Giri. Edited by Pandit Jayanārāyana Tarkapanchānana, in 3 Fasciculi, Nos. 46, 137 and 138.	1 14
Vaiśeshika Darśana, with the Commentaries of Śāṅkara Misra, &c. Edited by Pandita Jayanārāyana Tarkapanchānana. Completed in 5 Fasciculi, Nos. 4, 5, 6, 8 and 10.	3 2
The Nyāya Darśana of Gotama, with the Commentary of Vātsyāyana. Edited by Pandita Jayanārāyana Tarkapanchānana. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 56, 67 and 70.	1 14
The Daśa-Rūpa, with Dhanika's Commentary. Edited by Professor F. E. Hall, D. C. L. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 21, 24 and 82.	1 14
The Aphorisms of Sāṅdilya, with the Commentary of Svapneśvara. Edited by J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasciculus No. 11.	0 10
The Nārada Pancharātra. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. Complete in 4 Fasciculi, Nos. 17, 35, 34 and 75.	2 8
The Kaushitaki-Brahmana-Upanishad with commentary, and a translation by E. B. Cowell, M. A. Complete in 2 Fasciculi Nos. 19 and 20.	1 4
The Kāvya-darśa of Śrī Dandin. Edited with a Commentary by Pandita Premachandra Tarkabāgīśa. Complete in 5 Fasciculi, Nos. 30, 33, 38, 39 and 41.	3 2
The Maitri Upanishad with Commentary. Edited by E. B. Cowell, M. A. Published 3 Fasciculi, Nos. 35 and 40.	1 4
The Śāṅkhya Sāra of Vijnāna Bhikson. Edited by Dr. F. E. Hall, 1 Fasciculus, No. 83.	0 10
The Brihat Saṁhitā of Varāha-Mihira. Edited by Dr. H. Kern. Complete in 7 Fasciculi, Nos. 51, 54, 59, 63, 68, 72 and 73.	4 6

मीमांसा-दर्शनस्य उत्तरघटके

सप्तमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ प्रयाजादि—धर्माणामपूर्वप्रयुक्तताधिकारणम् ॥

स. श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकारं भावः
स्यात् ॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा. पूर्वोक्त अध्यायघटकेन प्रत्यक्षविहितधर्मणां कर्मणां दर्श-
पूर्णमासादीनाम् इतिकर्तव्यता चिन्तिता, उत्तरेण इदानीम्
अविहितैतिकर्तव्यताकेषु ऐन्द्राग्नादिषु चिन्तयितुमिष्यते। तत्र
यदि दर्शपूर्णमासादीनां प्रकरणे ये विहिता धर्माः, ते सर्वकर्मसु
विहिता भवन्ति, ततस्तैरेव धर्मैरेन्द्राग्नाद्योऽपि धर्मवन्त उक्ताः,
तथा कर्तव्यास्तु—इति, न अथ उत्तरेण घटकेन। अथ ये
यस्य प्रकरणे उच्यन्ते, ते तत्रैव उक्ताः भवन्ति, ततोऽधर्मकाणि
ऐन्द्राग्नादीनि। तेषु चिन्ता भवति,—किम् एषां धर्माः सन्ति,
उत न?—इति; यदा च सन्ति; तदा के? कियन्तो वा? कथं
च अनुष्ठातव्याः?—इति, तदर्थम् उत्तरः घटकः प्रवर्त्तनीयः।

तत्र सप्तमेन तावत् सन्ति धर्माः—इत्युच्यते। अष्टमेन च इमे
अस्य—इति। इत्थं प्रयोक्तव्याः—इति नवमेन। दशमैका-
दशदादशैरेतावन्तः प्रयोक्तव्याः, न अतोऽधिकाः—इति।

तत्र इदं विचार्यते, किं यजिप्रयुक्ता एते धर्माः, कथं यजि-
गुणवान्—स्यात्?—इत्येवमर्थमाग्नायन्ते, आहोस्वित् अपूर्व-
प्रयुक्ताः?—कथम् अपूर्वं स्यात्?—इति। यदि यजिप्रयुक्ताः,

भा. ततः सर्वार्थाः ; अथ अपूर्वप्रयुक्ताः, ततो यथाप्रकरणं व्यवतिष्ठन्ते । किं पुनरत्र युक्तम्?—अपूर्वप्रयुक्ताः—इति, अपूर्वम् हि फलवत्, अफलो यजिः, फलवति च प्रयासो विधीयमानोऽर्थवान् भवति । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ता धर्माः अतः परमाचार्यस्य सूत्रोपन्यासः,— “श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकारं भावः स्यात्” —इति, मुख्यानि अपूर्वार्थाणि, तानि हि फलवत्त्वात् प्रधानानि, प्रधाने च मुख्यशब्दः ; तेषां भेद उक्तः ब्रह्मान्तरादिभिर्हेतुभिः । तस्मिन् ‘मुख्यभेदे’ सति ‘यथाधिकारं भावः स्यात्’—‘शेषाणां’, ये यस्य अपूर्वस्य अधिकारे (प्रकरणे) शिष्यन्ते, ते तस्यैव भवेयुः, ‘श्रुतिप्रमाणत्वात्’, अयमस्य अपूर्वस्य शेषः, अयम् अस्य—इत्यत्र श्रुतिरेव प्रमाणं क्रमते ; न प्रत्यक्षादीनामन्यतमत् ; श्रुत्या च ये यस्य प्रकरणे श्रूयन्ते, ते तस्यैव भवितुमर्हन्ति, न चान्यस्योक्तोऽर्थोऽन्यस्य भवति, न हि यद्देवदत्तस्य यामाच्छादनादिकं, तद्यद्दत्तस्य भवति ; तस्मात् यथाप्रकरणं व्यवस्था धर्माणाम् ॥

स. उत्पत्त्यर्थविभागाद्वा सत्ववदैकधर्म्यं स्यात् ॥ २ ॥
(पू०) ॥

भा. अथ ‘वा’, न एतत् एवं,—यथाप्रकरणं धर्माणां व्यवस्था—इति ; कथं तर्हि?—‘एकधर्म्यं स्यात्’—इति, समानधर्मता,—सर्वे धर्माः सर्वार्थाः । कुतः? । ‘उत्पत्त्यर्थविभागात्’, ‘उत्पत्तिः’—इति यजिं ब्रूमः, अपूर्वस्य उत्पादनात्, ‘अर्थः’—इति अपूर्वम् ब्रूमः, यजिप्रयोजनत्वात्, तयोः अविभागः ; सर्वानि अपूर्वार्थानि यजिमन्ति, यजिसंयोगेन धर्माः शिष्यन्ते,—‘यजेत’—इत्युक्त्वा उक्ताः, ते यजौ* न बन्भवन्ति, तस्य अफलत्वात्,

* यदि यजौ इति कं० सं० द्वितीय पुरुषके समीचीनः पाठः ।

भा. तत्र असम्भवन्तः तत्सम्बन्धेषु अपूर्वेषु विज्ञायन्ते; स च यजि-
सम्बन्धः सर्वेषाम् अपूर्वेषाणां तुल्यः । तस्मात् सर्वार्था भवन्ति,
'सत्वधर्मवत्,—यथा सत्वधर्माः, 'गौर्न पदा प्रष्टव्यः'—इति
गोत्वसम्बन्धेन श्रूयमाणाः तत्र असम्भवन्तः तत्सम्बन्धेषु पिष्टेषु
विज्ञायन्ते, तस्य च गोत्वसम्बन्धस्य अविज्ञेयात् सर्वगवीषु शुक्ल-
नील-कपिल-ऋषोतिकासु भवन्ति; एवम् इहापि ।

'उच्यते,—विषम उपन्यासः, तत्र गोसामान्यसम्बन्धेन धर्मा
विधीयन्ते,—'गौर्न पदा प्रष्टव्यः'—इति, इह पुनर्यजिविज्ञेय-
सम्बन्धेन धर्मा विधीयन्ते,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत'—इति,
'ज्योतिष्टोमेन यजेत'—इति, विशिष्टयजिसम्बन्धे एव अपूर्वेषु
भवितुमर्हन्ति न सर्वेषु—इति । तत्र ब्रूमः,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेत'—इत्यत्र न शक्यन्ते यागविज्ञेये धर्मा विधातुम् । किं-
कारणम्? । यदा यजौ धर्मा विधीयन्ते, तदा यजिरनूद्यते,—
यजेत इत्यम्—इति, यदि यजिर्विधीयेत, न धर्मैः सम्बन्धेत, न
हि द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परिण सम्बन्धो भवति, अनुवादस्य
सन् अविज्ञेयात् सर्वयागानुवादः । तस्मात् सर्वार्था धर्माः ।

'ननु दर्शपूर्णमासशब्दो विशेषको भविष्यति' । न दर्शपूर्ण-
मासशब्दः शक्नोति यागं विशिष्टम्; अयं हि विधिर्वा स्यात्
अनुवादो वा, यदा अनुवादः, तदा धर्मसम्बन्धायाः, स च
धर्मसम्बन्धो यागानुवादेनैव तयोः सिद्धः ।

'ननु निवृत्तिकरो भविष्यति,—दर्शपूर्णमासौ एव इत्थं
कुर्यात् न अन्यान्—इति' । नैवं शक्यं, यत्कारणं, न तस्य
अन्यनिवृत्तिः अर्थः । 'ननु परिसङ्ख्याया करिष्यति' । न अत्र
परिसङ्ख्या युज्यते, यदि अन्येन वाक्येन यागमात्रे धर्मप्रसङ्गः
ह्यतः स्यात्, तत एतत् पुनर्वचनं परिसङ्ख्यां कुर्यात्, अथ पुनः
असति प्रसङ्गे अनेनैव प्रसङ्गो अनेनैव निवृत्तिः—इत्यतिभारः
एकस्यैव वाक्यस्य भवति ।

भा. 'एवं तर्हि, न अत्र यजेत—इति ब्रह्मो धर्मविधिभिः सम्ब-
ध्यते,—यजेत इत्यमिति, केन तर्हि?—दर्शपूर्णमासब्रह्मदेन,
प्रत्यक्षो हि तेन अस्य संयोगः,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत'—
इति, परक्षो धर्मविधिभिः। 'कः तदा वाक्यार्थः?। दर्शपूर्ण-
मासौ कुर्यात्—इति'। नैवं ब्रह्मम्, एवं सति धर्मा असम्बद्धाः
पारिप्लवा भवन्ति। कथं ह्यत्वा?। येयमाख्यातिकी विभक्तिः
'यजेत'—इति, सा दर्शपूर्णमासयोः कर्त्तव्यतां विदधाति, तत्र
कथं यागमात्रेण यागविशेषेण वा धर्मसम्बन्धः स्यात्, विधा-
यिका विभक्तिर्नास्ति—इत्यसम्बद्धा धर्मा भवन्ति।

'नैव दोषः, न वयं वाक्येन धर्माणां सम्बन्धं करिष्यामः,
केन तर्हि?—प्रकरणेन। कथम्?। कर्त्तव्यतायां चोदितायाम्
इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा भवति,—कथं कुर्यात्?—इति'। प्रकरणेन
धर्माः सम्बन्धन्ते—इत्थं कुर्यात्—इति, नैवं ब्रह्मं, यदा हि
दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यतया चोद्यते, तदा इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा
एव नास्ति, प्रज्ञातेतिकर्त्तव्यतत्वात् तयोः, असत्याच्च इति-
कर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रकरणमेव नास्ति, एवं हि उक्तम्,—असंयुक्तं
प्रकरणात् इतिकर्त्तव्यतार्थित्वात्—इति।

'एवं तर्हि, नैव अत्र यागे धर्मा विधीयन्ते, नापि दर्शपूर्ण-
मासयोः कर्त्तव्यता उच्यते, किन्तर्हि?—'दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेत'—इति पदद्वयेन विशिष्टं यागमनूयाच्च धर्मा विधीयन्ते,
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यम्—इति'। एवमपि दर्शपूर्ण-
मासाभ्याम्—इत्यनुवादो न युज्यते, तृतीयार्थस्य असिद्धत्वात्,
पूर्ववान् अनुवादो भवति, अपूर्वस्य तृतीयार्थः, स अवश्यं विधा-
तव्यः, तस्मिंश्च विधीयमानेऽन्यदेवासम्बद्धमापद्यते,—दर्शपूर्ण-
मासौ यजेः करणम्—इति। तस्मात् स एव प्रथमः पक्षोऽस्तु,
—यागानुवादेन धर्माणां विधिः—इति।

'ननु तथापि 'दर्शपूर्णमासाभ्याम्—इत्येतन्न सम्बन्धते'।

भा. ननु सम्भत्स्यते, कालवचनः सन् प्राथिको नित्यानुवादो भविष्यति, प्रायेण यागानां दर्शपूर्णमासकालत्वात्; तृतीया च कालस्य अर्थकृतं गुणभावमाख्येण उपपद्यते, तथा चेत् सर्वे धर्माः सर्वार्थाः भवन्ति ॥

स. चोदनाशेषभावाद्वा तद्भेदाद्भवतिष्ठेरन्* उत्पत्तेर्गुणभूतत्वात् ॥ ३ ॥ (उ०) ॥

भा. कर्मचोदनायाः शेषभूतो धर्मसमाम्नायः—(एकदेशभूतः—इत्यर्थः), दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, अनया अग्न्याधानादिकया इतिकर्त्तव्यतया—इति । तस्यां चोदनायां यजेर्गुणभावः श्रूयते, दर्शपूर्णमासशब्दो यजिवचनः, करणभावोऽत्र यजेः श्रूयते,—दर्शपूर्णमासाख्येण यागसमुदायेन अन्यत् कुर्यात्—इति, यत् तत् अन्यत्, तत् कर्त्तव्यतया चोद्यते, न यजिः, अपूर्वं च तत् । ‘ननु फलम् अत्र वाक्ये श्रूयते,—‘स्वर्गकामो यजेत’—इति, तत् कर्त्तव्यं स्यात्’ । सत्यं श्रूयते, न तु तत् यजिना क्रियते, विनष्टे यजौ तद्भवति, अपूर्वं तु तेन क्रियते; तस्मात् तस्य कर्त्तव्यता उच्यते, यस्य कर्त्तव्यता, तत् इतिकर्त्तव्यतया सम्बन्धते । तस्मात् अपूर्वार्था धर्माः, तेषां च अपूर्वाणां भेदः; अतः ‘तद्भेदात् यथाप्रकरणं व्यवतिष्ठन्ते धर्माः—इति ।

‘अथैतस्मिन् पक्षे कथं दर्शपूर्णमासशब्देन यागो विज्ञेयते?’ । उच्यते, नैव अत्र यागो विज्ञेयते, किन्तर्हि?—अपूर्वभावनैव उभयपदविशिष्टा उच्यते, यथा ‘अवणया पित्राद्या एकहायन्या सोमं क्रीणाति’—इति । ‘विषम उपन्यासः, तत्र हि अन्यत् द्रव्यम्, अन्यो गुणः, तेन तत्र उभयविशेषणत्वं युज्यते, इह पुनर्यागः एव तौ दर्शपूर्णमासौ, तेन इह उभयविशेषणत्वं

* तद्भेदाद्भवतिष्ठेरन् इति कं० सं० द्वितीय-पुस्तक-पाठः ।

भा. न युज्यते' । उच्यते,—इहापि 'यजेत'—इति सामान्यं, दर्श-
पूर्णमासौ—इति विशेषः, अन्यत्र सामान्यमन्यो विशेषः ।

'एवमपि श्रुत्या सामान्येन भावना, वाक्यात् विशेषेण,* न
चैतत् युगपद्भवति†—इति । एवं तर्हि, नैव अत्र श्रुत्यर्थः
परिगृह्यते, किन्तर्हि?—वाक्यार्थः । किंकारणम्? । श्रुत्यर्थ
परिगृह्यमाणे दर्शपूर्णमासशब्दोऽनर्थको भवति, यजतिश्च अनु-
वादः, यजत्यात्मकत्वात् दर्शपूर्णमासयोः, यजतिसामानाधि-
करण्याश्च दर्शपूर्णमासशब्दस्य ॥

ख. सत्वे लक्षणसंयोगात्सार्वत्रिकं प्रतीयेत ॥ ४ ॥
(आ० नि०) ॥

भा. यत्तु 'सत्त्वत्'—इति, अत्र गवाहृतौ धर्मः श्रूयते, आहृतेः
पदार्थत्वात्, न च तत्र सम्भवति, अतोऽसौ आहृतिः : रुह११र-
पिण्ड-लक्षणार्था विज्ञायते, यथा गङ्गायां गावः—इति । तत्र
साश्चर्यं, सर्वपिण्डानामविशिष्टम्—इति, सर्वपिण्डेषु विहितं
भवति । तस्मात् तत् 'सार्वत्रिकं प्रतीयेत',— इह तु यजेर्गुण-
भावेन श्रवणात् नैव यजौ धर्माः श्रूयन्ते, किं तर्हि?—अपूर्वः—
इत्येवम् अपदिष्टो हेतुः । तस्मात् अनुपन्यासः 'सत्त्वत्'—
इति ॥

ख. अविभागात् नैवं स्यात् ॥ ५ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ तु शब्दः पक्षत्याट्यौ † । नैतदेवम्,—अपूर्वप्रयुक्ता धर्माः

* श्रुत्या सामान्यस्य भावना, वाक्याद्विशेषस्य इति का० त्री० पु० पाठः ।

† अत्र "अथश्रोत्रं प्रत्यक्षेण च यथा श्रुत्या धातुना सम्बन्धः, ततोऽपि तादर्थ्येन
दर्शपूर्णमासयोः" इत्यादिना, "अतो भावयेदुयात्रेण करणेन दर्शपूर्णमाससंज्ञकेनानि
दर्शपूर्णमासाभ्यामिति फलेनोपसंहृतं भाष्यकारेण" इत्यनेन प्रत्यक्षदर्शनेन वातिक-
कारोऽन्यथा अर्थम् अकार ।

‡ अथच पाठः का० त्री० एवं चा० सो० पुस्तके नास्ति ।

भा. —इति, यजिप्रयुक्ता एव । कुतः?। 'अविभागात्', यजिना अविभागो धर्माणां, प्रत्यक्षं केचित् द्रव्ये श्रूयन्ते, केचित् देव-
तायां, केचिन्मन्त्रेषु, एष च यजिः, यत्, द्रव्यं देवताम् उद्दिश्य*
मन्त्रेण त्यज्यते, स एष प्रत्यक्षो यजिना सम्बन्धो धर्माणाम्,
अपूर्वेषु त्वानुमानिकः; फलेऽपि यजेः प्रत्यक्षश्रुतो गुणभावः,
'स्वर्गकामो यजेत'—इति, आनुमानिकोऽपूर्वेषु, अनुमानाच्च
प्रत्यक्षं बलीयः; तस्मात् त्यज्यर्थाः धर्माः । 'ननु यजिर्भङ्गि-
त्वात् कालान्तरे फलं दातुम् असमर्थः, तच्च क्षता धर्मा असमर्था
एव भवति—इत्युक्तम्' । अत्र स्थितस्य न्यायस्य आक्षेपेण
प्रत्यवस्थानं क्रियते, तैलपानवत् एतद्भविष्यति, यथा तैलपानं
घृतपानं वा भङ्गित्वेऽपि सति कालान्तरे मेधास्मृतिबलपुञ्जा-
दीनि फलानि करोति, एवं यजिरपि करिष्यति, किम् नः
अदृष्टाश्रुतेन अपूर्वेषु कल्पितेन—इति ॥

स. द्वयर्थत्वं च विप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा. एवं च सति सर्वे धर्माः सर्वार्था भवन्ति, तथा च ऐन्द्राग्नादिषु
प्रयाजादयः सन्ति, तत्र सौम्ये कर्मणि प्रयाजानां दर्शनम् उप-
पद्यते, 'प्रयाजे प्रयाजे ह्यणलं जुहोति'—इति; इतरथा
प्रयाजाश्च विधातव्याः, प्रयाजेषु च ह्यणलक्षोमः, तथा च द्वयर्थं
तत् स्यात्, 'द्वयर्थत्वं च विप्रतिषिद्धम्' । तस्मात् यजिप्रयुक्ता
धर्माः—इति ॥

स. उत्पत्तौ विध्यभावाद्वा चोदनायां प्रवृत्तिः स्यात्त-
तश्च कर्मभेदः स्यात् ॥ ७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. नैतदेवं, यजिप्रयुक्ता धर्माः—इति, 'चोदनायां प्रवृत्तिः

* 'उपदिश्य' इति आ० सो० पु० पाठः ।

भा. स्यात्', चोदनेत्यपूर्वं ब्रूमः,—चोदनार्थत्वात् (अपूर्वार्थत्वात्) अपूर्वप्रयुक्ता धर्माः, 'फलवत्त्वात्'—इत्युक्तो हेतुः। यत्तु, प्रत्यक्षो यजिसम्बन्धो धर्माणाम्—इति, अत्र ब्रूमः,—'उत्पत्तौ विध्यभावात्', उत्पत्तिः—इति यजिं ब्रूमः; 'उत्पत्तौ' यजौ नास्ति विधिः, यज्यर्था धर्माः—इति, केवलं यजौ श्रूयन्ते, क्रियन्ते च, नैतावता तदर्थं भवन्ति; यथा, वाससि रागः श्रूयते,—'वासो रञ्जयति'—इति, वाससि च क्रियते, न चासौ तदर्थः, अर्थः पुरुषार्थो वा भवति; एवम् इहापि, यजौ श्रूयमाणाः क्रियमाणाश्च अपूर्वार्था भवेयुः, अर्थवशात् । 'ततश्च कर्मभेदः स्यात्', यतोऽपूर्वार्थाः—इति । यत्तु, यजेः प्रत्यक्षं, फले गुणभावः—इति; न कृत्वा अपूर्वम्, भवति—इति, प्राणालिको विज्ञायते, प्रष्टाद्यापि च येन क्रियते, तत् कारणं भवति, यथा, गोमयैः पचति, तुषपक्वा भवन्ति—इति । यत्तु, तैलपानवत् यजितः फलं भवति—इति । अत्र ब्रूमः,—तैलपानस्यापि न कालान्तरे फलं भवति, धातुसाम्यं तस्य फलं, तच्च तत्कालमेव, यच्च फलं बलपुष्पादि, तत् सम्यगाहारपरिणामाद्भवति । तस्मात् विषमः उपन्यासः ॥

स. यदि वाप्यभिधानवत्सामान्यात्सर्वधर्मः स्यात् ॥

॥ ८ ॥ (आ०) ॥

भा. 'यदि' अपि अपूर्वम् प्रयोजकं धर्माणां, तथापि 'सर्वधर्मः स्यात्' स स पदार्थः, 'अभिधानवत् सामान्यात्', 'अभिधानं तावदेतेषां समानम्, अपूर्वम्—इत्यभिधानवत् धर्मेणापि अस्य समानेन भवितव्यं, वाहीकवत्; यथा, वाहीकोऽर्थाधिरागतः, यवान्नमस्यै प्रक्रियताम्—इत्युक्ते, यो यो वाहीकस्तस्य तस्य यवान्नं क्रियते । यथा वा, 'अद्यामये मुद्गौदनो भोक्तव्यः, उदरामये पयः*

* अविषयः पातव्यमिति कं० सं० द्वितीय-पुस्तके एवं का० सं० पुस्तके च पाठः ।

भा. पातथम्—इति, सर्वत्र च हि अद्यामये मुद्गौदनो भुज्यते, उदरामयेऽपि पयः* पीयते ; एवम् इहापि एकस्य अपूर्णस्य ये धर्माः श्रुतास्ते सर्वापूर्णाणां भवितुमर्हन्ति । अपि च, अरुण-पराञ्जरा नाम आरिवनः, तेषां परिचरेषु स्मृतिरूपं ब्राह्मणं भवति,—‘ये दर्शपूर्णमासयोर्धर्माः, ते सर्वेष्टीनामग्नीषोमीयस्य च’—इत्यारभ्य, ‘यावत्सर्वाः प्रकृतिविकृतयोऽनुक्तान्ताः’—इति ; तत्र अनुक्रमणमेतमेव न्यायं सूचयति । तस्मात् अपूर्णप्रयुक्तत्वेऽपि सर्वे धर्माः सर्वार्थाः—इति ॥

ख. अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्तथा स्यादभिधानेषु पूर्ववत्त्वात्प्र-योगस्य कर्मणः शब्दभाव्यत्वादिभागाच्छेषाणाम-प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. उपवर्णनापरिहारस्तावत् उच्यते । यदुक्तं, वाहीकवत्—इति, अत्र ब्रूमः,—‘अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्, तथा स्यात् अभिधानेषु’, अर्थो वाहीकत्वं, तद्देशसम्बन्धः, सोऽविभक्तः, सर्ववाहीकेषु अनु-गतः—इत्यर्थः ; तन्निमित्तञ्च प्रीतिविशेषो न पुरुषनिमित्तः । कथं ज्ञायते ? । ‘पूर्ववत्त्वात् प्रयोगस्य’, पूर्ववान् अत्र प्रयोगः, बह्वो वाहीकाश्च अवाहीकाश्च भोजिताः, तत्र अन्वयव्यति-रेकाभ्यां ज्ञातमेतत्,—देशनिमित्तेयं यवान्प्रियता, न पुरुष-निमित्ता । तस्मात् ‘तथा स्यात्’ वाहीकादिषु ‘अभिधानेषु’ ; अथ इह ‘कर्मणः’ शब्दभाव्यत्वं, न अन्यतः शक्यमेतत् ज्ञातुम्,—कस्य अपूर्णस्य धर्माः ?—इति, शब्देन च व्यवस्थिता विज्ञाता धर्माः, अपूर्णाणां च विभागः, अतः ‘शेषाणाम्’ अन्यत्र विहिता-नाम् अन्यत्र ‘अप्रवृत्तिः स्यात्’ ॥

* विश्वपथ इति का० सं० पु० पाठः । त्वविपथ इति तु कं० सं० पु० पाठः ।

स. स्मृतिरिति चेत् ॥ १० ॥ (आ०) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—स्मृतिः—इति, तस्य कः परिहारः ? ॥

स. न, पूर्ववत्त्वात् ॥ ११ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. पूर्ववती हीयं स्मृतिः, चोदकं धर्मपादकं वक्ष्यति,—‘विध्वंसो वा प्रकृतवत्’—इति, तेन प्रापितानां धर्माणाम् अयम् अनुवादः, एतन्नयायपूर्विका, न अप्राप्तानां विधायिका, वत्कारणं, व्यवस्था धर्माणामेतेन न्यायेन भवति ॥

स. अर्थस्य शब्दभाव्यत्वात्प्रकरणनिबन्धनाच्छब्दादेवान्यत्र भावः स्यात् ॥ १२ ॥ (उप०) ॥

भा. इदं निगमनसूत्रम् । निगमनं च प्रतिज्ञाया हेतोश्च पुनर्वचनं ; तदिदम् उच्यते, यस्मात् एवं, तस्मात् ‘अर्थस्य’ अग्रन्वाधानादेः ‘शब्दभाव्यत्वात्’, प्रतिप्रकरणं च ‘निबन्धनात्’ ‘शब्दात् एव अन्यत्र भावः स्यात्’, यथा,—‘गन्धर्वाप्सरसो वा, एतमुग्मादयन्ति, यः उग्माद्यत्येता वै गन्धर्वाप्सरसो वद्वाङ्मृतं, तस्मै खाद्या ताभ्यः खाद्येति जुहोति’—इति अग्निप्रकरणे उत्पन्नानां राष्ट्रभृताम् उदाहे उपदेशः,—‘एतेषां राष्ट्रभृतो जुहोत्यभ्यातानान् जुहोति’—इति ; असत्येतस्मिन् वचने यथाधिकारं व्यवतिष्ठेरन् धर्माः—इति । एवं च सति अधर्मकाणि ऐन्द्राग्नादीणि ; तदर्थम् उत्तरोध्वायषट्कः प्रारब्धव्यः—इति ।

तत्र सप्तमेन तावत् ऐन्द्राग्नादीनां कर्मणां धर्माः सन्ति—इत्युच्यते, ते चातिदेशेन—इति । अतिदेशो नाम ये परच विहितता धर्माः, तमतीत्य अन्वयं तेषां देशः, यथा, देवदत्तस्य भोजनविधिं कृत्वा,—शालिसूपमांसापूपैर्देवदत्तो भोजयितव्यः

भा. —इति, तमेव विधिं यद्ब्रह्मणेऽतिदिशति,—देवदत्तपत् यद्ब्रह्मणो भोजयितव्यः—इति । श्लोकमपि उदाहरन्ति,—

‘प्रवृत्तात् कर्मणो वस्त्रात्, तत्समानेषु कर्मसु ।

धर्मप्रदेशो धेनु र्वात्, सोऽतिदेशः—इति स्थितिः’—इति,

स च नाम्ना वचनेन वा, तत्र नाम त्रिविधम् अतिदेशकं,—कर्मनाम, संस्कारनाम, यौगिकम्—इति । वचनं पुनर्द्विविधं,—प्रत्यक्षश्रुतम्, आनुमानिकं च । तयोरानुमानिकम् उपरिष्ठात् वक्ष्यते, प्रत्यक्षश्रुतं तु इदानीमेव चिन्तयते ॥ (७।१।१अ०) ॥

अस्ति इषुनामैकाहः, अपरः श्येनः; तौ दावप्याभिचारिकौ, तत्र इषौ कांश्चित् धर्मान् विधाय आह,—‘समानमितर-
श्येनेन’—इति, एतच्चिन्तयते,—किम् अयम् अनुवादः, विधिः?
—इति; यदि विधिः, ततोऽतिदेशः, श्येनधमान् इषौ अति-
दिशति । अथ अनुवादः, ततो न—इति । तत्र किं प्राप्तम्?।
तत् सूत्रणैव उपक्रम्यते,—

समानमितरश्येनेनेतिश्रुत्या इषौ श्येनीषविशेषधर्मातिदेशाधिकारश्च ॥

स. समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः स्यात् ॥ १३ ॥

(पू०) ॥

भा. ‘समानम् इतरत् श्येनेन’—इति, अत्र ‘उत्पन्नाधिकारः
स्यात्’, अनुवादः—इत्यर्थः । कुतः?। ‘पूर्ववत्त्वात्’,—अयमिषुः
पूर्ववान्, ज्योतिष्टोमपूर्वकः, ज्योतिष्टोमिको*अत्र विध्यन्तः—
इत्यर्थः । अत्र सोदकेन उत्पन्ना ज्योतिष्टोमिका धर्माः सन्ति,
श्येनोऽपि ज्योतिष्टोमपूर्वकः, तथापि ते सन्ति; ये इषौ श्येने

* आ० सो० एवं कं० सं० द्वितीय-पत्रके ज्योतिष्टोमिक इति पाठः । एवं परत्रापि प्रायः सर्वत्र । किन्तु तस्मिन्नेव पत्रके कश्चिद्विद्युत् कश्चिद्विद्युत् स्थाने ज्योतिष्टोमिका-
नामित्येव पाठोऽस्ति ।

भा. च समाना भवन्ति, तान् अधिष्ठत्य अयं वादो युज्यते । तस्मात् उत्पन्नाधिकारत्वात् अनुवादः ।

किञ्च 'इतरत्'—इति च अभावे न उपपद्यते, इतरशब्दश्च असन्निहितेऽनुपपन्नः, सन्निहित एव भवति, यथा, इतरः आधारो दीयताम्, इतरः कम्बलो दीयताम्—इति सन्निहितो दीयते, न प्रावारमात्रं कम्बलमात्रं वा । ज्यौतिष्टोमिकास्तु सन्निहिताः; तस्मात् तेषां वादः । तेषां च इदमनुवादः, विहिता हि ते चोदकेन—इति ॥

स. श्येनस्येति चेत् ॥ १४ ॥ (पू० आ०) ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,—'ज्यौतिष्टोमिकानामनुवादः'—इति, नैवं, श्येनस्य वैशेषिकाणां लोहितोष्णीषादीनां धर्माणां विधिः । कुतः? । श्येनग्रहणसामर्थ्यात्, एवं श्येनग्रहणम् अर्थवत् भविष्यति, धर्मान् विशेषयत्; इतरथा अनर्थकं स्यात्, सर्वेषां हि एकाहाह्येनसत्राणां ते समानाः, तत्र यावत् उक्तं स्यात्,—समानम् इतरत्—इति तावदेव,—समानम् इतरत् श्येनेन—इति ॥

स. नासन्निधानात् ॥ १५ ॥ (पू० आ० नि०) ॥

भा. 'न' अयं श्येनवैशेषिकाणां वादो युज्यते । कस्मात्? । 'असन्निधानात्', अयम् इतरशब्दः सन्निहिते भवति, न च श्येनशब्देन वैशेषिका इष्टौ सन्निहिताः । यत्तु, श्येनशब्दो वैशेषिको भवति—इति, विधिपक्षे अवैशेषिकत्वं दोषः स्यात्, अनुवादपक्षे तु नैव कश्चित् विधीयते, किं विशेषयिष्यति? ज्यौतिष्टोमिकास्तु सर्वसाधारणाः सन्तः श्येनस्यापि भवन्ति—इत्यनुवादो युज्यते । तस्मात् ज्यौतिष्टोमिकानामेव अनुवादः ॥

ख. अपि वा यद्यपूर्वत्वादितरदधिकार्थे ज्यौतिष्टोमिका-
द्विधेस्तद्वाचकं समानं स्यात् ॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा. 'अपि वा'—इति पञ्चान्तरपरिषद्दे । विधिरयं ज्येनवैज्ञे-
षिकाणां, ज्यौतिष्टोमिकानाम् अनुवादः । कुतः ? । 'अपूर्व-
त्वात्', एवम् अपूर्वम् अर्थे विधास्यति, तथा प्रवृत्तिविज्ञेयकरो
भविष्यति । अनुवादः सन् अप्रवृत्तिविज्ञेयकरोऽनर्थकः स्यात् ।
'ननु इतरब्रह्मदोऽर्थं सन्निहिते भवति' । उच्यते,—'इतरदधि-
कार्थे', 'समानम् इतरत्', समानमधिकम्—इत्यर्थः ।

'ननु सन्निहितवचनोऽर्थं न अधिकार्थः'—इति । उच्यते,
न केवलम् अर्थं सन्निहितवचन एव पूर्वोक्तसदृशम् असन्निहित-
मपि ब्रूते, अवशिष्टं च ; यदा हि वक्षाणि अनुक्रम्य इतरब्रह्मदः
प्रयुज्यते,—देवदत्ताय कम्बलो दीयतां, विष्णुमित्राय कौशेयं,
यज्ञदत्ताय चौमम्, इतरचैत्राय—इति, तदा वक्षमेव प्रदीयते,
न हिरण्यं रजतं वा, इह ज्यौतिष्टोमिकेभ्योऽधिकान्* धर्मान्
अनुक्रम्य इतरब्रह्मदः प्रयुक्तः, तेन अत्राप्यधिकानेव वक्तुमर्हति,
तथा अधिकवचनो भवति ।

अथ ज्यौतिष्टोमिकान् ब्रूते, तथा सन्निहितवचनः, तत्र
अवश्यम् अन्यतरत् हेयं ; यदि अधिकार्थतां हित्वा सन्नि-
हितार्थता आश्रीयते, अनुवादमात्रम् अनर्थकं भवति, ज्येन-
ब्रह्मदस्य अविश्वितार्थः । अथ सन्निहितार्थतां हित्वा अधि-
कार्थता गृह्यते, न कश्चिद्दोषो भवति । तस्मात् सूत्रकार आह,
'इतरत् अधिकार्थे'—इति । अतो 'ज्यौतिष्टोमिकाद्विधेः'
अधिकाः ज्येनवैज्ञेषिका ये, ते इह अतिदिश्यन्ते, 'तद्वाचकं

* "लोहितोष्णीषादीन्" इति कं० सं० द्वितीय पु० पाठः ।

भा. समानं स्यात्, समानशब्दः स्यात्—इत्यर्थः। भवति श्येन-
शब्दस्य विवक्षितः ॥ (७।१।२ अ०) ॥

चातुर्मास्यामां* वैश्वदेवे आग्नेयादीनि हवीषि सार्थवाद्-
वाक्यैर्विहितानि, धर्माश्च तेषाम् उक्ताः, वक्ष्यप्रघासेषु केवलानि
हवीषि आग्नाय, यद्वैश्वदेविकानां ब्राह्मणं, ततेषाम् अति-
दिश्यते,—‘एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीषि, यद्ब्राह्मणानि इत-
राणि’—इति। तत्र किम् अर्थवादमात्रस्य अथम् अतिदेशः,
उत सार्थवादकस्य विविधकस्य काण्डस्य?—इति। कथं पुन-
रर्थवादमात्रस्य अतिदेशो भवति? अथा, पम्पाकुलायप्रति-
मास्य वृक्षाः—इति। के पुनर्विधयः, के अर्थवादाः?। ‘वेधा
सन्नद्धं वर्धिर्भवति, वेधा सन्नद्ध इध्मः, नव प्रयाजा नव अनु-
याजाः’—इत्येवमादयो विधयः। ‘वार्त्तन्नानि वा एतानि
हवीषि’—इत्यर्थवादाः। तत्र इदम् उच्यते,—

एतद्ब्राह्मणानीत्यादिना पञ्चविषुः सार्थवादविधितिदेशाधिकरणम् ॥

स. पञ्चसञ्चरेष्वर्थवादातिदेशः सन्निधानात् ॥ १७ ॥
(पू०) ॥

भा. ‘पञ्चतानि हवीषि सर्वपर्वसु सञ्चरन्ति’—इति पञ्चसञ्चराणि
—इत्युच्यन्ते, तेषु ‘पञ्चसञ्चरेषु’ अर्थवादमात्रस्य ‘अतिदेशः’—
इति। कुतः?। ‘सन्निधानात्’ हवीषां सन्निहिता अर्थवादाः,
विधिभिः एकवाक्यसम्बद्धत्वात्, न धर्मविधयः। किम् अतः?।
अत एतद्भवति, ‘यत् पूर्वेषां ब्राह्मणम्’—इति अपदेशो मुच्यते,

* अत्र “चातुर्मास्येषु वैश्वदेव-वक्ष्यप्रघास-ब्राह्मण-शुभासीरीव-नामकानि चत्वारि
सप्तानि, तत्र वैश्वदेवेऽष्टौ हवीषि विहितानि,—‘आग्नेयमष्टाकपालं निर्घ्नपति, सैव्यं चतुः
सावित्रं द्वादशकपालं, वैश्वदेवीमाभिषां, आवाशयिष्यमेककपालम्’ इति। तेषां हवीषां
ब्राह्मणेष्वर्थवाद आस्तातः, ‘वार्त्तन्नानि वा एतानि हवीषि’ इति, अत्रविधयोऽपि तथा-
ज्ञाताः, ‘वेधा सन्नद्धं वर्धिर्भवति वेधा सन्नद्ध इध्मः नव प्रयाजाः इत्यने, नवानुयाजाः
इति” इति न्यायमात्रा अनुच्यन्ते ॥

भा. तद्विं तेषां ब्राह्मणं, येन विधीयन्ते, कोऽन्यो हविषां ब्राह्मणस्य च सम्बन्धोऽन्यत्र विधेयविधायकभावात्? अर्थवादस्य एतानि विधीयन्ते, न धर्मविधिभिः, धर्मविधिभिस्तु यानि विधीयन्ते, न तानि हवींषि । तस्मात् अर्थवादानाम् अतिदेशो न धर्मविधीनाम् । अपि च वषणप्रघासेषु अपि केचित् वैश्वदेविका धर्मा विधीयन्ते, यथा 'अग्निं मथनन्ति प्रसुषो भवन्ति'—इति, तेषाम् अतिदेशेन विहितानां पुनराग्नानम् अनर्थकं स्यात्, यदि विधयोऽतिदिश्येरन् । तस्मात् अर्थवादातिदेशः—इति ॥

स. सर्वस्य वैकशब्दात् ॥ १८ ॥ (सि०) ॥

भा. नैतदेवम्, अर्थवादमात्रस्य अतिदेशः—इति, सविधिकस्य सार्थवादकस्य काण्डस्य अतिदेशः—इति । कुतः? 'एकशब्दात्', समानशब्दत्वात्—इत्यर्थः, समानोऽर्थं 'ब्राह्मणम्'—इति शब्दो विधीनाम् अर्थवादानां च, स यथा अर्थवादान् गृह्णाति, एवं विधीनपि गृह्णाति चेत्, तानप्यतिदिशति । यत्तु, विधीनां हविर्भिः सम्बन्धो नास्ति—इति ; विधेयविधायकसम्बन्धो नास्ति, उपकारलक्षणः सम्बन्धो भविष्यति । कः उपकारः? यदेवाम् अङ्गानि विदधाति । अस्ति चेत् सम्बन्धः, ब्राह्मणशब्दश्रुत्या सर्वातिदेशो न्यास्यः—इति ॥

स. लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १९ ॥ (यु०) ॥

भा. लिङ्गं च विधीनाम् अतिदेशं दर्शयति । किं लिङ्गम्? 'वषणप्रघासेषु चिंशदाङ्गतयो वाचिनो* वषणप्रघासीनां सम्पत्तयै चिंश्रवाव'—इति वषणप्रघासे चिंश्रतमाङ्गतीर्द्शयति, यदि विधयो न अतिदिश्येरन्, ता न स्युः । तस्मात् अतिदिश्यन्ते ॥

* वाचिने इति आ० सो० पु० पाठः ॥

स. विहिताम्नानाम्नेति चेत् ॥ २० ॥ (आ०) ॥

भा. 'विहिताम्नानात्'—इति यदुक्तं,* तस्य कः परिहारः ?
(आभाषणं सूत्रम्) ॥

स. नेतरार्थत्वात् ॥ २१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अत्र उच्यते,—विधितिदेशेषु सति न अग्निमन्थनादी-
नाम् आम्नानाम् अनर्थकम्, इतरस्य हविषोर्भेन भविष्यति,
दक्षिणवैहारिकस्य मावत्याः। तस्मात् नैतत् श्रापकं, विधीनाम्
अनतिदेशस्य भविष्यति ॥ (७।१।३ अ०) ॥

एतद्ग्राह्य इत्यनेन एककपालैन्द्राग्रयोः सार्थवादविधितिदेशाधिकरणम् ॥

स. एककपालैन्द्राग्नौ च तदत् ॥ २२ ॥

भा. वैश्वदेवे एककपाल आम्नातः,—'द्यावापृथिवी य एककपालः'
इति, वरुणप्रघासेष्वपि, 'काय एककपालः'—इति; तत्र अपरः,
'ऐन्द्राग्नौ द्वादशकपालो मावत्यामिच्छा'—इति, तथा साक-
मेधेष्वपि एककपालैन्द्राग्नौ आम्नातौ, 'ऐन्द्राग्र एकादशकपाल
इन्द्राय दृचष्णे चतः वैश्वकर्मण एककपालः'—इति। तत्र इदम्
आम्नातम्, 'एतद्ग्राह्य ऐन्द्राग्रः, एतद्ग्राह्य एककपालो,
यद्ग्राह्य इतर इतरश्च'—इति। तत्र इदम् उच्यते,—
'एककपालैन्द्राग्नौ च तदत्', यदत् पञ्चसञ्चराणि,—अत्रापि
सविधिकस्य सार्थवादकस्य काण्डस्य अतिदेशः, तेनैव न्यायेन
—इति प्राप्तिसूत्रमेतत् उत्तरचिन्तार्थम् ॥ (७।१।५ अ०) ॥

* आ० सो० पुस्तके, का० सं० पुस्तके च केवलं 'इति यदुक्तम्' इत्येतावान् पाठः।

साकमेधे वारुणप्राघासिकैककपालातिदेशाधिकरणम् ॥

स. एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिराग्रयणे सर्व्व-
होमापरिवृत्तिदर्शनादवभृथे च सकृद्द्वयवदानस्य
वचनात् ॥ २३ ॥

भा. साकमेधे श्रूयते,—‘एतद्वाङ्मण एककपालः’—इति । तत्र
चिन्तयते,—वैश्वदेविकस्य एककपालस्य इदं ग्रहणम्, उत
वारुणप्राघासिकस्य* ?—इति । किं प्राप्तम्?—वैश्वदेविकस्य—
इति ब्रूमः । किं कारणम्? । तस्य विहिता धर्माः, ‘अलङ्कृत्य
अभिपूर्य उपांशु यष्टव्यः, आविः पृष्टः कार्यः’—इत्येवमादयः ;
वारुणप्राघासिकस्त्वधर्मकः, यस्य विहिता धर्माः, तत्र एतत्
युज्यते वक्तुम्,—तद्वत् इदं कर्त्तव्यम्—इति । तस्मात् वैश्व-
देविकस्य ग्रहणम् ।

‘ननु ऐन्द्राग्रसमुच्चारणात् एककपालोऽपि वारुणप्राघासिक
एव स्यात्’ । न, अवश्यमेकपर्वणोरेव समुच्चारणेन भवितव्यं,
नानापर्वणोरपि समुच्चारणम् अविच्छेदम् । तस्मात् वैश्वदेविकस्य
ग्रहणम् ।

इति प्राप्ते उच्यते,—वारुणप्राघासिकस्य एककपालस्य ग्रहणम्
—इति । कुतः? । ततः ‘एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिः’ ।
कथं ज्ञायते? । ‘आग्रयणे सर्व्वहोमापरिवृत्तिदर्शनात्’, आग्रयणे
द्यावापृथिवीयस्य एककपालस्य सर्व्वहोमम् अपर्याप्तं च दर्श-
यति,—‘यत् सर्व्वङ्गतं करोति, सा त्वेका परिचक्षा. ङ्गतो
ङ्गतः पर्यावर्त्तते, सा द्वितीया, आज्यस्यैव द्यावापृथिव्यौ यजेत’
—इति, आज्ययागविधिपरे वाक्ये एककपालस्य सर्व्वहोमम्
अपर्याप्तं च प्राप्तां दर्शयति, एतस्मात् दर्शनात् ‘अवभृथे च

* ‘वारुणप्राघासिकस्य’ इति आ० सो० पु० पाठः; एवं परत्र । क० सं० द्वितीय-
पुस्तक च क्वचित् वारुणप्राघासिक इति, क्वचित्, वारुणप्राघासिक इत्युभयविध एव पाठः ।

भा. सहाद्द्वयवदानस्य वचनात्, अवभृथे च स्वधारणं भवति,—
 इदमेव एककपालस्य द्विरवद्याति—इति, तेन ज्ञायते, नूनम्
 अन्यत्र न द्विरवदानम्—इति, तच्चैतत् सर्वं वैश्वदेविके एक-
 कपाले विहितं । तस्मात् एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिः ।
 किम् अतः?। साकमेधिकेऽप्येककपाले वैश्वदेविका धर्माः प्राप्ताः,
 तेषाम् अतिदेशोऽर्थकः, वाक्प्रमाणस्य ये धर्माः वैश्व-
 देविका अप्राप्ताः, तेषाम् अतिदेशोऽर्थवान् । तस्मात् वाक्प्र-
 माणास्य एककपालस्य इदं यद्दृश्यम्—इति । ‘उच्यते,
 लिङ्गमेतत्, कुतः प्राप्तिः?’—इति । प्राप्तिम् उत्तरत्र वक्ष्यामः,
 ‘स्वरसामैककपालामिदं च’—इत्यत्र । के पुनः ते धर्माः?।
 ‘द्विरण्यमद्वयः सुवः शमीमरयो वा’—इत्येवमादयः॥ (७।
 १।६ अ०) ॥

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य
 प्रथमः पादः ॥

सप्तमस्य अध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ रथन्तरादिशब्दस्य मानविशेषार्थताधिकरणम् ॥

स्र. साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथाशिष्टम् ॥
१ ॥ (१म पू०) ॥

भा. इदं श्रूयते,—‘रथन्तरम् उत्तरयोर्गायति, कवतीषु रथन्तरं गायति’—इत्येवमादीनि समागनायन्ते । तत्र चिन्ता,* किम् इह अतिदिश्यते?—इति । ‘ननु यत् रथन्तरादिभिः शब्दैश्चरते, तदतिदिश्यते’ । वादः तदेव तु न ज्ञायते, किम् एभिः शब्दैः उच्यते—इति । ‘ननु सिद्धमेतत्,—‘गीतिषु सामाख्या’ (१।४।३ सू०)—इति’ । तथा सिद्धस्य आक्षेपः करिष्यते, स एव तु निर्णयो भविष्यति । ‘यदि स एव निर्णयः, किमर्थः आक्षेपः?’ । दाहार्थः, स्थूणानिखननवत् । तत्र किं प्राप्तम्?—तदुच्यते, सस्तोभस्वरकालाभ्यासविकारायां हिङ्कारप्रणवप्रस्तावोद्गीयप्रतिहारोपद्रवनिधनवत्याम्नाच गीतौ सामशब्दोभियुक्तैः उपचर्यते, तस्मात् संशयः । ‘उच्यते, ननु गीतौ सत्यां भावात् गानाशब्दस्य संस्कारकर्मणो वाचका एते शब्दाः—इत्युक्तं, तदेवेदम् उक्तमाक्षिप्यते’ । न इमे संस्कारस्य वाचकाः । किङ्कारणम्? । अकर्मकाले प्रयोगात्, अकर्मकाले साम प्रयुज्यते, न च संस्कारकर्माणो प्रोक्षणवक्षेपणपर्यायिण्यकरणदीनि अकर्मकाले प्रयुज्यन्ते, प्रयोजनाभावात्; अथ नु

* “कथा नञिच इत्याद्यास्त्रिच ऋचः कवत्यः, तासु वामदेशं सःसाध्यमतः प्राप्तं तद्वाधितुं रथन्तरं साम तास्त्रिदिश्यते, तत्रातिदेशस्य स्वरूपं निश्चेतुं रथन्तरशब्दार्थचिन्तान्ते’ इति न्यायमाह्लाऽचानुसन्धेया ।

भा. मद्या एते, ततोऽन्वहं 'स्वाध्यायोऽधेतयः'—इति नियमात्
अकर्मकाले प्रयोगो युज्यते । तस्मात् ऋचां नामानि ।

किञ्च, संज्ञाभेदात्, संज्ञाभेदश्च भवति,—रथन्तरं षड्दत्—
इत्येवमादिः, स एकत्वात् संस्कारकर्मणः, अनर्थकः, एकेनैव
हि तदा पर्याप्तं, यथा गीतिः—इति । अथ ऋचां नामानि,
ततः तासां भेदात् संज्ञापृथक्कं युक्तम् ।

अपि च, यदि गानं रथन्तरं, गानं च षड्दत्, इदं रथन्तरम्
इदं षड्ददिति पृथक्केन संज्ञानिवेशो नोपपद्यते, षड्नामत्वे
तूपपद्यते ।

किञ्च, विकारपृथक्कात्,—प्रतिसाम च विकारपृथक्कात्,
प्रतिसाम च विकारपृथक्कं दृश्यते, तत् एकत्वात् गानस्य,
अनुपपन्नं; संस्कारभेदे हि विकारपृथक्कं दृष्टं; तत् यथा,
अवहन्तेः तण्डुलीभावः, पिषेऽर्णनं, न तु एकस्य तण्डुली-
भावश्चर्णनं च । अथ षड्नामानि एतानि, तत ऋचां भेदा-
द्विकारपृथक्कं युज्यते । तस्मात् षड्नामानि—इति । तत
उत्तरं पठति,—“साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथाश्लिष्टम्”
—इति, 'साम्नोऽभिधानशब्देन' 'यथाश्लिष्टं' 'प्रवृत्तिः स्यात्',
यच्छ्लिष्टं प्रवक्तृभिः श्लिष्टेभ्यः । किञ्च श्लिष्टम्? स्तोभादिविश्लिष्टा
ऋक् साम, सा प्रवर्त्तत । किङ्कारणम्? तस्या रथन्तरादि
नामधेयम्—इति ॥

ख. शब्दैस्त्वर्थविधित्वादर्थान्तरेऽप्रवृत्तिः स्यात् पृथग्-
भावात् क्रियाया ह्यभिसम्बन्धः ॥ २ ॥ (१म पू०
नि०, ॥

भा. तुशब्दः पक्षनिवृत्तौ,—न तु एवं स्यात्, ऋचः प्रवृत्तिः—
इति । कथम्? इह 'कवतीषु रथन्तरं गायति'—इति
कवतीनां वा कार्ये अभिव्योक्तिदिश्येरन्, कवतीनां वा उपरि

भा. आधारायाधेयभावेन? तत्र कार्यं तावत् अतिदेशो न घटते। कुतः?।
 'शब्दैः' 'अर्थविधित्वात्',—शब्दानाम् अर्थविधानं कार्यं, न
 च, 'कवतीषु रथन्तरं गायति'—इति कवती भेर्याऽर्थ्याऽभिधीयते,
 तमाभिव्यक्त्यः शक्नुवन्ति वक्तुम्; तस्मात् न कर्त्यातिदेशः। आधेय-
 त्वेऽपि न सम्भवात्, 'पृथग्भावात्'. न हि शब्दः शब्दे समवैति,
 पृथगेवावतिष्ठते,—'अभित्वा', 'कया नः'—इति, 'क्रियाया
 हि' (गानक्रियायाः) शब्देन 'अभिसम्बन्धो' भवेत्, न शब्दरथः।
 तस्मात् आधेयत्वेनापि न अतिदेशः, अतो नायमृचः प्रदेशः—
 इति ॥

स. स्वार्थे वा स्यात्प्रयोजनं क्रियायास्तदङ्गभावेनोप-
 दिश्येरन् ॥ ३ ॥ (२य पृ०) ॥

भा. 'स्वायं वा' प्रवर्तमाना अभिव्यक्त्यः कवतीनामङ्गभावेन 'उप-
 दिश्येरन्'। 'कथं पुनः 'कवतीषु गायति'—इत्यङ्गभावः शक्य
 उपदेष्टुम्?। शक्यो. यथा, 'येन कर्मणोर्त्सेत्तत्र जयान् जुञ्जयात्'
 —इति। 'किं पुनः प्रयोजनं कवतीनामभिव्यक्त्यो निर्वचन्तीति?'।
 उच्यते, प्रयोजनम् अदृष्टं कल्प्यम्। कुतः?। 'क्रियायाः',
 यस्मात् क्रिया श्रूयते,—'कवतीषु रथन्तरं गायति'—इति, यथा
 प्रयाजादीनां प्रयोजनं क्रियायाः ॥
 उच्यते, अयमेव अस्मिन् पक्षे दोषः, यत् प्रयोजनं क्रियायाः
 कल्पयितव्यम्। तस्मात् अयमपि पक्षो दुःसिद्धः ॥

स. शब्दमात्रमिति चेत् ॥ ४ ॥ (३य पृ०) ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,—कवत्यङ्गभावेन अभिव्यक्त्याम् उप-
 देशो दुःसिद्धः—इति, तेन तर्हि 'शब्दमात्रं' प्रदिश्यतां,†—रथ-

* अभित्वा शूर नो नुम इत्येका शकः; 'कया नश्चिः' इत्यपरा।

† न मासां मासामिति श्रूयते कजमित्येव श्रूयादितिवत् कवतीः पठेति वक्तव्ये
 रथन्तरं पठेति वक्तव्यमिति भाव इति आ० सो० पुस्तके टीका।

भा. न्तरशब्दं कवतीषु प्रयुञ्जीत, कवतीः रथन्तरशब्देन अभिलषेत्
—इति । किङ्कारणम्? शब्दे उच्चरिते, तत्र तावत् मुखा
प्रतिपत्तिः; शब्दे कार्यस्य असम्भवात्, अर्थं कार्यं विश्वायते,
यथा गमानय—इति, इह तु शब्दे एव कार्यं सम्भवति, न
अर्थः; अतोऽत्र शब्दं विश्वास्यामः ॥

स. नौत्पत्तिकत्वात् ॥ ५ ॥ (इय पू० नि०) ॥

भा. पूर्वस्मात् एष वादः पापीयान् । कस्मात्? 'श्रौत्पत्तिक-
त्वात्', श्रौत्पत्तिको हि नामिनाम्नोः सम्बन्धः, यः शब्दो
यास्मिन् अर्थं श्रौत्पत्तिकेन सम्बन्धेन प्रसिद्धः, न, स ततोऽन्यं
प्रत्याययितुं शक्नोति, न हि गोशब्देन अश्वोऽभिधातुम्
शक्यते ॥

स. शास्त्रञ्चेवमनर्थकं स्यात् ॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा. 'एवं च सति अतिदेशशास्त्रम् 'अनर्थकं स्यात्', अशक्यार्थ-
त्वात् । तस्मात् न शब्दस्यापि प्रदेशो युक्तः* । दृष्टिकारस्तु
मेने, गानशास्त्रम् श्रौक्थिक्यम् अनर्थकं स्यात्—इति, तस्य
अभिप्रायः,—सत्याङ्गतौ नैतावान् प्रयासः श्रिष्टानाम् अफलो-
ऽभ्युपगन्तुम् न्याय्यः†—इति ॥

स. स्वरस्येति चेत् ॥ ७ ॥ (४र्थं पू०) ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,—नाम्नोऽतिदेशोऽयुक्तः—इति, तेन

* शास्त्रेष्वप्यन्तमवाचका न विनियोक्तुं शक्यः. अक्षरशब्दस्तु वाचक एव निदग्म्यते
इति दृष्टान्तवैषम्यमिति आ० सो० पुस्तके टीका ।

† कवतीषु रथन्तरं गायतीत्यस्य शब्दमात्रविधिले ऊहयन्ते उक्त्यन्तसम्बन्धि यत्
कवतीषु रथन्तरगामं तद्रूपं शब्दं निम्नं सत्त्वात्प्रमाणं स्यादित्यर्थः सूत्रस्येत्युपवर्ष आह ।
ननु पौत्रवेष्यत्वात् भवत्वप्रामाण्यमूहयन्त्वस्येति दृष्टिदृष्ट्याऽप्यामयुक्तमित्य शब्दो समापत्ते,
सत्यामिति । श्रिष्टपरिच्छेदतत्त्वात् प्रामाण्यं युक्तमिति भाव इति आ० सो० पुस्तके
टीका ।

भा. तर्हि, स्वरस्य अतिदेशो भवतु, स्वरः सामशब्देन लोकोभिधी-
यते,—सुसामा देवदत्तः—इति, सुस्वरो देवदत्तः—इति; स्वरो
घोषो नादः—इति समानार्थाः, स सामशब्देन उच्यते, साम
च रथन्तरम्। तस्मात् तस्य अतिदेशः ॥

ख. नार्थाभावाच्छ्रुतेरसम्बन्धः ॥ ८ ॥ (४र्थं पू० नि०) ॥

भा. नेतदेवं,—स्वरस्यातिदेशः—इति। कुतः?। 'अथाभावात्',
अर्थस्य अभावात्, अर्थस्य अभिवतीस्वरस्य कवतीषु अभावात्।
'ननु असन्नेव अथौ अतिदेशेन भाष्यते'। उच्यते, भावयितु-
मपि न शक्यते, न हि अभिवत्यक्षराणाम् अभिव्यञ्जको नादः
कवतीषु भावयितुम् शक्यः; यदि भाष्येत, न कवत्यो भवेयुः,
न चेत् भाष्यते, न भूतः, 'कवतीषु रथन्तरं गायति'—इत्ये-
तस्याः 'श्रुतेः' पदान्तरेणाभिसम्बन्धो न स्यात्। तस्मात् न
स्वरस्यातिदेशः ॥

ख. स्वरस्तृप्तिषु स्यान्मात्रावर्णाविभक्तत्वात् ॥ ९ ॥
(पू० म पू०) ॥

भा. तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे। यद्यभिवतीस्वरस्य कवतीषु प्रदेशो
नोपपद्यते, अनुवादो भवतु, 'कवतीषु रथन्तरं गायति'—इति।
कथम्?। तदुच्यते, इह 'कवतीषु रथन्तरं गायति'—इत्यस्य
वाक्यस्य द्वे वचनव्यक्ती भवतः,—कवतीषु यत् रथन्तरं, तत्
गायति—इत्येका, रथन्तरं यत्, तत् कवतीषु गायति—इत्य-
परा; तयोर्येषा द्वितीया,—रथन्तरं यत्तत् कवतीषु गायति—
इति, सा स्वरस्य सामत्वे न सम्भवति—इत्युक्तं, न हि अभि-
वतीस्वरः कवतीषु समावेशयितुं शक्यः—इति, पूर्वा तु सम्भ-
वति,—कवतीषु यत् रथन्तरम्, तत् गायति—इति।

'ननु सापि न सम्भवति, न हि कवतीषु रथन्तरम् अस्ति'।

अतः परम् उच्यते,—‘खरस्तूत्पत्तिषु स्यात्’, खरस्त्वभिवती-
खरः, कवतीनाम् ‘उत्पत्तिषु’ उच्चारणेषु ‘स्यात्’ । कथम्? ।
‘मात्रावर्णाविभक्तत्वात्’, बहवो मात्रावर्णास्याभिवतीनां कव-
तीनां च अविभक्ता अभिवतीष्वपि विद्यन्ते, कवतीष्वपि; सो-
ऽसावभिवतीखरः कवतीषु साधारणवर्णसमवेतो विद्यते, तस्य
अनुवादोऽयं घटते, ‘कवतीषु रथन्तरं गायति’—इति । तस्मात्
खरस्य अनुवादः ॥

सू. लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥ (यु०) ॥

भा. लिङ्गं च दृश्यते, एतस्मिन् अर्थे; अस्ति रथन्तरम् उत्तरयोः—
इति । किं तल्लिङ्गं भवति? । एवम् आह, ‘रथन्तरम् उत्तरयोः
न पश्यामि—इति विद्वांसिचः तपस्तेपे, दृष्टत् उत्तरयोः
न पश्यामि—इति वसिष्ठः’—इति; यच्च विद्यमानं न दृश्यते,
तद्दर्शनाय यत्नः क्रियते, यथा घटं न पश्यामि—इति प्रदीपं
करोति, न ब्रह्मविषाणं न पश्यामि—इति । तस्मात् अस्ति
उत्तरयोः रथन्तरं दृष्टच्च; तयोः अनुवादः—इति ॥

सू. अश्रुतेस्तु विकारस्योत्तरासु, यथाश्रुति ॥ ११ ॥
(पू० म० पू० नि०) ॥

भा. तुङ्गदः पक्षं व्यावर्त्तयति,—नैतदेवं, ‘खरस्य अनुवादः’—
इति । कुतः? । एवं सति ‘उत्तरासु’ विकारो न कश्चित् श्रुतो
भवति, तदा उत्तरा यथाश्रुताः प्रयोक्तव्याः, यथा स्वाध्यायकाले
श्रुताः; तच्च ‘रथन्तरम् उत्तरयोर्गायति’—इत्येतत् अनुवाद-
मात्रम् अप्रवृत्तिविशेषकरम् अनर्थकमेवापद्यत । अतो न खरस्य
अनुवादो युक्तः ॥

ख. शब्दानाञ्चासामञ्जस्यम् ॥ १२ ॥ (यु० एवं ईष्ट पृ०) ॥

भा. रथन्तरादीनां च सामञ्जस्यशब्दानाम् 'असामञ्जस्यं' स्यात्,—
'रथन्तरम् उत्तरयोः, वृद्धत् उत्तरयोः'—इति । कथम्? ।
तदुच्यते,—अयं रथन्तरशब्दो वृद्धशब्दो वा स्वरस्य साम-
ञ्जस्यत्वे स्वरसमुदाये आनुपूर्व्या व्यवस्थिते स्वरविशेषे प्रयुक्तः, स
एकदेशे भिन्नानुपूर्व्ये वा असमञ्जसो भवति ; तस्मात् नैतत् युक्तं,
स्वरस्य सामञ्जस्यः, तस्य चानुवादः—इति ।

'अथ आह,—एवं भवता सर्वे पक्षा निरुद्धाः, ततः किम् अ-
प्रवृत्तिरेव ?'—इति । उच्यते, अथ एव प्रदेशो भवतु । 'ननु उक्तं,
न शक्या अथ अगन्तरे प्रदेशम्—इति' । वादं, देशलक्षणा
भविष्यति, 'कवतीषु रथन्तरं गायति'—इत्युच्यते, न च शक्यते
कवतीषु रथन्तरं गातुम्, तत्र देशलक्षणा भवति,—कवतीदेशे
—इति, यथा, 'अग्नौ तिष्ठति, कूपे तिष्ठति'—इति । धर्म-
लक्षणा वा स्यात्, रथन्तरधर्मा वा कवतीषु रथन्तरशब्देन
अतिदिश्यन्ते,—यथा, रथन्तरे प्रस्तूयमाने पृथिवीं मनसा
ध्यायेत्—इत्येवमादयः, यथा आचार्यं प्रीषते, आचार्यानी
भवताम् आचार्यः—इति, आचार्यशुश्रुषा आचार्यान्याम् अति-
दिश्यते ॥

ख. अपि तु कर्मशब्दः स्याद्भावोऽर्थः प्रसिद्धग्रहणत्वादि-
कारो ह्यविशिष्टोऽन्यैः ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

भा. 'अपि तु' नैवं स्यात्,—अथः सामञ्जस्यः, तस्याश्च प्रदेशः—
इति, तथा देशलक्षणा धर्मलक्षणा वा आश्रयणीया, अगतिश्चैषा,
यल्लक्षणापरिग्रहः । किन्तु किं?—'कर्मशब्दः स्यात्', रथन्तरा-
दिर्गानाञ्जस्य संस्कारकर्मणो वाचकः । कुतः? । उक्तं न्यायो
'गीतिषु सामाख्या' (१।४।३ सू०)—इत्यत्र, तत्र गीति-

भा. विशिष्टायाम् ऋचि एष शब्दो दृष्टः, न च अगृहीतविश्लेषणा विश्लेष्ये बुद्धिः उत्पद्यते । तस्मात् विश्लेषणं तावत् अभिधीयते, विश्लेषणप्रत्ययाश्च सहचरिते विशिष्टे प्रत्ययः; अतो नास्ति ऋचः शब्देन संस्पर्शः—इति, तेनैव न्यायेन गीतिनामधेयम्—इति ब्रूमः ।

किञ्च, 'प्रसिद्धयद्वणत्वात्', अयं च 'गायति'—इति शब्दो गानक्रियायां प्रसिद्धः । का पुनरसौ? शब्दस्य उच्चारण-विशेषः,—गायति गानं करोति—इति, तद्ग्रहणस्य रथन्तरादिशब्दः, तद्वचनः—इत्यर्थः, तेन समुच्चारणात् द्वितीयामास-र्थाच्च; यथा, 'आसारितकं गायति'—इति, 'वर्धमाकं गायति'—इति ।

'ननु शब्दवचनेनापि समुच्चारणं भवति, 'गाथां गायति, ऋचं गायति'—इति' । सत्यं, विपरिणम्य तु शब्दं, गानेन ऋचं संस्कारोति—इति, यथानिपतितेन अर्थेन न सम्बन्धते गानं करोति ऋचम्—इति । तस्मात् गीतिवचनः ।

इतश्च गीतिवचनः । कुतः? 'विकारो हि अविशिष्टोऽन्यैः', विकारश्च अच शब्दग्रह्यस्य दृश्यते, श्रुतानामक्षराणां दीर्घता, दीर्घाणां च श्रुत्वं, विष्टतानां संष्टतत्वं, संष्टतानां विष्टतत्वं, सोऽविशिष्टोऽन्यैः संस्कारकर्मभिः, यथा अवहन्तिना व्रीचीणाम् तण्डुलीभावः, पिषिणा तण्डुलानां पिष्टीभावः । तस्मात् शब्दानां संस्कारो गानाख्यः रथन्तरादिभिः शब्दैः उच्यते, तस्य अयं प्रदेशः, 'रथन्तरम् उत्तरयोर्गायति'—इत्येवमादिः ॥

ख. अद्रव्यञ्चापि दृश्यते ॥ १४ ॥ (यु०) ॥

भा. 'अपि' 'च' 'अद्रव्यं' साम दृश्यते, द्रव्यशब्दश्चन्द्रोगैः ऋचू आचरितः, 'अद्रव्यम् अनृचम्'—इत्यर्थः । अनृचं साम दृश्यते, —'प्रजापतेर्हृदयम् अनृचं गायति'—इति, प्रजापतिहृदयं

भा. नाम साम, तत् अनृचि उत्पन्नं, यदि षट्चि सामशब्दः, कथं प्रजापतिहृदयम् अनृचं स्यात्! अथ गीतेः सामशब्दः, ततो विनापि षट्चा गीतिर्भवति। तत्र एतत् उपपद्यते, 'प्रजापते-
हृदयम् अनृचं गायति'—इति। तस्मात् अपि गीतिः साम।
'ननु उक्तं,—संस्कारकर्मत्वेऽनर्थकोऽकर्मकाले प्रयोगः—इति'।
तत्र ब्रूमः,

स. तस्य च क्रिया ग्रहणार्था, नानार्थेषु विरूपित्वादर्थो
ह्यासामलौकिको विधानात् ॥ १५ ॥ (आ० नि० १) ॥

भा. 'तस्य' 'क्रिया' अकर्मकाले 'ग्रहणार्था' शिञ्जितुम् अभ्यसितुम्
च, 'नानार्थेषु' नानाभूतेषु अर्थेषु (भिन्नेषु—इत्यर्थः) 'विरूपि-
त्वात्', आश्रयभेदात् विविधरूपं तद्गानं भवति, तत् प्रत्युचं
शिञ्जितव्यम् अभ्यसितव्यं च. प्रयोगप्राप्त्यभावात्, भूमिरथिकवत्,
तत् यथा, भूमिरथिको भूमौ रथमालिङ्ग्य योग्यां करोति, सा
तस्य योग्या प्रयोगकाले सौकर्यम् उत्पादयति। 'अर्थो
हि आसां' रथन्तरादिसंज्ञानां न लौकिके व्यवहारे सिद्धः,
यथा श्वहन्तरादीनाम्। कुतः?। 'विधानात्' विधीयते हि
असौ शिञ्ज्योपाध्यायसम्बन्धेन,—एवंरूपं 'रथन्तरं भवति'—
इति; न लौकिको विज्ञायते। तस्मात् न परिचोदनैषा,—
'अकर्मकाले प्रयोगात्'—इति ॥

अथ यदुक्तं,—'संज्ञापृथक्कात्'—इति। तत्र उच्यते,—

स. तस्मिन्संज्ञाविशेषाः स्युर्विकारपृथक्कात् ॥ १६ ॥
(आ० नि० २) ॥

भा. 'तस्मिन्' एकस्मिन् अपि गानाख्ये संस्कारे 'संज्ञाविशेषाः'
भवेयुः। कुतः?। 'विकारपृथक्कात्' तुल्येऽपि गाने* विशेषो

* गानख्ये इति का० मी० पु० पाठः ।

भा. भवति, गानविशेषाच्च संज्ञापृथक्त्वम्, यथा, 'आसारितकं, वर्ध-
मानकम्'—इति, अन्यथालक्षणा आसारितकगीतिः, अन्यथा-
लक्षणा वर्धमानकगीतिः, एवम् इहापि अन्यथालक्षणा
रथन्तरगीतिः, अन्यथालक्षणा दृष्टद्गीतिः। तस्मात् संज्ञा-
पृथक्त्वम् ॥

ख. योनिशस्याश्च तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते ॥ १७ ॥
(यु० १) ॥

भा. योनिश्चासौ शस्या च, योनिशस्या, 'योनिशस्याश्च' ऋचः
'तुल्यवत् इतराभिः' अयोनिशस्याभिः 'विधीयन्ते',—'याम्याः
शंसति, श्रिपिविष्टवन्तोः शंसति, रथन्तरस्य योनिमनुशंसति,
दृष्टतो योनिमनुशंसति'—इति। का तच्च तुल्यता?। शंसति-
शब्देनाभिधानम्; इह एतौ स्तौतिशंसतिशब्दौ समानेऽपि
स्तुत्यर्थत्वे व्यवस्थितविषयौ; प्रगोतेषु मन्त्रवाक्येषु स्तौतिशब्दः,
अप्रगोतेषु शंसतिशब्दः, यथा, 'म उ गं शंसति, निष्केवस्यं
शंसति'—इति, 'आज्यैः स्तुवते, पृष्ठैः स्तुवते'—इति। अतः
शंसतिशब्देन विधानात् अप्रगोताम् ऋचं रथन्तरस्य योनिं
दर्शयति, यदि च गीतिः रथन्तरं, ततः तस्य अप्रगोता ऋग्
योनिः, अन्यथाऽर्थं व्यपदेशो नोपपद्यते,—'रथन्तरस्य योनिम्'
—इति। तस्मात् 'गीतिषु सामाख्या' ॥

ख. अयोनी चापि दृश्यते अतथायोनि ॥ १८ ॥
(यु० २) ॥

भा. 'अयोनी च' साम दृश्यते, 'स्थास्यां सक्तावधीयते—इत्याज्यत्
दृष्टत् गायत्रीषु क्रियतेऽपि चैनां व्रजति, न च अस्यां सम्भवति'
—इति, दृष्टतो दृष्टतो योनिः, तस्य गायत्रीषु प्राप्तिर्नास्ति,

* 'च त्' इति क० सं० द्वितीय-पुस्तके पाठः।

यदि ऋचः सामशब्दः; अथ नु* गीते; ततः सा वृहद्गीति-
भा. गायत्रीषु वचनात् प्राप्ता, तस्यां अयम् अनुवादो घटते, 'यत्
वृहत् गायत्रीषु क्रियते'—इति। 'अतथायोनि' च साम दर्श-
यति, यादृशी यस्य योनिः, ततोऽन्यादृशे, 'यो वै विच्छन्दसि
सामोऽहति, स ऋचं संश्रणाति, साम वा विलिशति*, साम
संश्रणाति, ऋचं विलिशति'—इति यतरत् वर्षीयः;† तस्य
विलेशः, यतरत् वर्षीयः, तस्य संश्ररः, तच्च गीतौ एव साम्नि
युज्यते, न ऋचि, ऊहतिशब्दश्च गीतावेव समर्थः, न ऋचि,
ऋक् चेत्, सैव यथाग्नायं पद्यते, तच्च नास्त्यूहप्रसङ्गः। तस्मात्
अपि गीतौ सामशब्दः ॥

सू. ऐकार्थ्ये नास्ति वैरूप्यमिति चेत् ॥ १९ ॥ (आ०) ॥

भा. यदुक्तम्—तस्य क्रिया यद्दृष्टार्था—इति। तत्र परिचोदयते,
'ऐकार्थ्यं नास्ति वैरूप्यम्—इति', रथन्तरगीतेः वृहद्गीतिः
अर्थान्तरं, तेन रथन्तरगीतौ गृहीतायां वृहद्गीतिः अगृहीता
भवति—इति युक्तौ रथन्तरे गृहीते वृहत्ः शिञ्जार्थम् अकर्म-
काले प्रयोगः, रथन्तरगीतेस्त्वेक एव अर्थः; तस्य योन्यां प्रयोगे
शिञ्जिते पुनश्चरत्तासु न शिञ्जितर्थं, तासु अकर्मकाले प्रयोगः
संस्कारकर्मत्वे न युक्तो भवति; तस्मात् न संस्कारस्य सामशब्दः
—इति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ॥

सू. स्यादर्थान्तरेष्वनिष्पत्तेर्यथा पाके ॥ २० ॥

(आ० नि०) ॥

भा. 'स्यात्' वैरूप्यम्। कुतः एतत्?। 'अर्थान्तरेषु अनिष्पत्तेः',
ऋगन्तरेषु आश्रयभेदात्, 'यथा पाके', यथा एक एव अयमर्थः

* विलिशति का० सं० पु० पाठः ।

† सवीथ इति का० सं० पाठः । ऋभीय इति च क० सं० द्वितीय-पुस्तके पाठः ।

पाको नाम, तस्य अर्थान्तरे वैख्यं भवति, अन्यथा लक्षण
 ओदनस्य पाकः, अन्यथा लक्षणो गुडस्य, येन ओदनपाको
 गृहीतः, न असौ अत्रिचित्वा गुडं पक्षुम् जानाति । तस्मात्
 तस्याभ्यकर्मकाले प्रयोग उपपद्यते ॥

सू. शब्दानाञ्च सामञ्जस्यम् ॥ २१ ॥ (यु०) ॥

भा. एवं च सामञ्जसानाम् शब्दानां च 'सामञ्जस्यं' भवति,
 'कवतीषु रथन्तरं गायति'— इति कवतीशब्दः ऋच एव वक्षति,
 रथन्तरशब्दश्च साम, इतरथा कवतीशब्दे वा देवलक्षणा स्यात्,
 रथन्तरशब्दे वा धर्मलक्षणा । तस्मात् गीतौ सामशब्दः—
 इति ॥ (७।२।१ अ०) ॥

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य
 द्वितीयः पादः ॥

सप्तमस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अग्निहोत्रादिनाम्ना धर्मानिदेशाधिकारणम् ॥

स. उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः
स्यात् ॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा. नाम्ना धर्मप्रदेशं वक्ष्यामः—इत्यादौ प्रतिज्ञातं, सोऽयम्
उच्यते। कुण्डपायिनामयने श्रूयते,—‘मासमग्निहोत्रं जुहोति’—
इति; तत्र एतत् समधिगतं, नैयमिकादग्निहोत्रात् कर्मान्तर-
मेतत्—इति। अधुना अग्निहोत्रशब्दस्मिन्त्यते,—कथम् अयं
प्रयुक्तः?—इति, तदर्थमारभ्यते,—‘उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुता-
वन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात्’—इति, उक्तम् आदौ,—‘क्रिया-
भिधानं’, कर्मनामधेयम्, अग्निहोत्रशब्दः—इति, “तत्प्रज्ञं च
अन्यत्राक्षम्” (१।४।४ सू०)—इत्यत्र; तस्य ‘अन्यत्र’ ‘श्रुतौ’
कौण्डपायिनामयनीये जुहोती ‘विधिप्रदेशः स्यात्’, धर्म-
प्रदेशः, नैयमिकस्य* अग्निहोत्रस्य ये धर्माः, तेऽस्मिन् अनेन
नाम्नाऽतिदिश्येरन्। किङ्कारणम्? उच्यते,—परशब्दोऽर्थं
परत्र ह्यतः, परशब्दस्य परत्र ह्यतौ तदङ्गावो गम्यते, स यत्र
विज्ञातो भवति, तत्रानुद्यते, यथा, सिंघो देवहस्तः—इति।
यत्र अविज्ञातः, तत्र विधीयते, यथा, अमी पिष्टपिष्टाः सिंघाः
क्रियन्ताम्—इति। इह च अविज्ञातोऽस्य जुहोतिः अग्निहोत्र-
वङ्गावः, तस्मात् स विधीयते,—‘मासमग्निहोत्रं जुहोति’—इति
अग्निहोत्रवत् जुहोति—इति। ‘कथं पुनरसति वतिप्रत्यये

* ‘नैयमिकस्य’ इति का० श्री० पु० पाठः। एवं परत्रापि। क० सं० पुस्तके च
कचित् नैयमिकेति, क्वचित् नैयमिकेति।

भा. वत्यर्थः ब्रह्मोऽवगन्तुम्?—इति । उच्यते,—साहचर्यात्, अग्नि-
होत्रशब्दोऽर्थं कर्मणा सम्बद्धः, तत्सहचरितदोहनादिधर्मवत्तां
लक्षणया ब्रह्मोति गमयितुम्, ब्रह्मोति चेत् गमयितुम्, प्रदेष्टुम्
अपि ब्रह्मोति, एवमन्तरेणापि वति, वत्यर्थः ब्रह्मोऽवगन्तुम्—
इति ॥

सू. अपूर्व्वं वापि भागित्वात् ॥ २ ॥ (पृ०) ॥

भा. 'वा अपि'—इति विपर्ययासेन प्रयुक्ते, अपि वा—इत्यर्थः ।
अपि वा 'अपूर्व्वं' एते उभे अपि कर्मणी स्यातां, न कौण्डपा-
यिनामयनीयो जुहोतिर्नैयमिकपूर्व्वः, साधारणं च नामधेयम्
उभयोः । कुतः ? । 'भागित्वात्', अयमपि जुहोतिर्भागी एतस्य
नामधेयस्य, यथैव तत्र 'अग्निहोत्रं जुहोति'—इति समुच्चारणम्,
एवम् इहापि, तत्र तुल्ये समुच्चारणे तस्यैव एतत् नामधेयं,
न अस्य—इत्यत्र विशेषहेतुर्नास्ति । तस्मात् उभयोः साधारणं
नाम—इति, नास्ति धर्मप्रदेशः ॥

नैतत् युक्तं कुतः ?

सू. नाम्नस्त्वौत्पत्तिकत्वात् ॥ ३ ॥ (उ०) ॥

भा. औत्पत्तिको हि नामिनाम्नोः सम्बन्धः,—यस्मान् यस्मिन्
अर्थे औत्पत्तिकेन सम्बन्धेन प्रसिद्धं, तस्मिन् एव सदा विज्ञेयं,
न अन्यत्र च, तथा अथवस्थायां शब्दार्थे विश्वासो न स्यात् ।
उक्तम्, 'अन्यायस्य अनेकार्थत्वम्'—इति, यदा च नोभयार्थः,
तदा नैयमिकं तावत् आह, तस्माद्दृश्यविधानार्थं च इतर-
त्रापि प्रयोग उपपद्यते—इति नास्ति इतराभिधानत्वे हेतुः;
तस्मात् विधिप्रदेशः स्यात् ॥

'अत्र आह, कस्मात् पुनः तस्मान्नामधेयम् इदम् इह प्रयुक्तम्—
इत्युच्यते, न पुनः एतस्मान्नामधेयं तत्र—इति ? । तत्र आह. —

ख. प्रत्यक्षाङ्गुणसंयोगात् क्रियाभिधानं स्यात्तदभावे-
ऽप्रसिद्धं स्यात् ॥ ४ ॥ (आ० नि०, ॥

भा. नैयमिकेऽग्निहोत्रे प्रत्यक्षो गुणसंयोगः, प्रत्यक्षविहिता धर्माः सन्ति. 'इत्थं दोग्धि इत्थं अपयति, चतुष्पयति. खादिरी अग्निहोत्रसमिद्भवति, इत्थं जुहोति', एवं 'प्रत्यक्षाङ्गुणसंयोगात्', नैयमिकस्य तत् नामधेयम् इह प्रयुज्यमानं, दोहनादि— 'क्रियाभिधानं स्यात्', धर्मप्रदेशकम्—इत्यर्थः। अस्य पुनः जुहोतेन केचित् धर्माः सन्ति, 'तदभावे' (तेषां धर्माणामभावे) 'अप्रसिद्धं स्यात्' न प्रज्ञायेत,—किमर्थम् अयम् अग्निहोत्र-शब्दः इह प्रयुक्तः?—इति ।

एवं वा,—प्रत्यक्षो गुणसंयोगो,—नैयमिकस्य इत्यदेवता-संयोगः,—'दध्ना जुहोति, पयसा जुहोति, अग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति' इति । एतस्मात् 'प्रत्यक्षाङ्गुणसंयोगात् क्रियाभिधानं स्यात्', कर्मनामधेयं, इत्थंरूपो जुहोतिः अग्निहोत्राच्च—इति । अथ इतरजुहोतेः रूपं नास्ति, 'तदभावे-ऽप्रसिद्धं स्यात्', न ज्ञायेत,—कीदृशं तदग्निहोत्रम्?—इति ।

'ननु मासोऽस्य रूपं भविष्यति' । न, मासः कर्माङ्गं, कर्तृधर्मः सः। अपि च, अग्निहोत्रं तु मासे विधीयते, न मासेन अग्निहोत्रं रूप्यते । तस्मात् नैयमिकस्य एतस्मान्नामधेयम्, इतरत्र तद्वदति-देशः—इति ॥ (७।३।१ अ०) ॥

'किम् एष एव उत्सर्गः,—सर्वे कर्मनाम, अन्यत्र श्रूयमाणं धर्माणां पादकम्?'—इति । एवं खलु प्राप्तम् । एवं प्राप्ते इदम् आरभ्यते,—

प्रायणीयेतिनाम्ना धर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥

स. अपि वा सचकर्मणि गुणार्थेषा श्रुतिः स्यात् ॥ ५ ॥
(सू०) ॥

भा. गवामयने श्रूयते,—‘वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः, प्रायणीयम्
अहर्भवति’—इति। अस्ति तु दादत्राहे प्रथमम् अहः प्रायणीयं
नाम, ‘प्रायणीयोऽतिरात्रे’—इति ; तयोर्नानात्वं तेनैव न्यायेन
सिद्धं, “प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्” (२।३।२४ सू०)—इति ;
तत्र अयं प्रायणीयशब्दः परचापि श्रूयमाणो न धर्माणां शाहकः,
किन्तुर्हि?—‘गुणार्थेषा श्रुतिः’। कथम्? लक्षणया नामधेयं
धर्माणां शाहकम् उक्तम्, असति च श्रुत्यर्थे लक्षणार्थो शाहकः,
इह तु श्रुत्यर्थः एव सम्भवति, गुणार्थः एव शब्दः, गुणेन क्रिया-
योगेन, तस्मिन् कर्मणि श्रुत्यैव प्रयुज्यते, प्रयन्ति अनेन—इति
प्रायणीयं,—प्रवर्ततेऽनेन सचम्—इति। वाक्यशेषश्च अस्य, एत-
मेवार्थम् आह, ‘ज्योतिरेव पुरस्तात् दधाति’—इति, येन
ज्योतिः प्रायणीयं भवति, तेन ज्योतिः पुरस्तात् क्रियते—
इत्यर्थो, ‘ज्योतिरेव पुरस्तात् दधाति’—इति। तस्मात् न
अयमतिदेशः ॥ (७।३।२ सू०) ॥

सर्वपृष्ठशब्देन षट्पृष्ठानामतिदेशाधिकरणम् ॥

स. विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमि-
कानि पृष्ठानि अस्ति च पृष्ठशब्दः ॥ ६ ॥ (पू०) ॥

भा. ‘विश्वजित् सर्वपृष्ठो भवति’—इति श्रूयते। तत्र विश्वार्थे,
किम् अयम् अनुवादः, विधिः?—इति। किं प्राप्तम्?—अनु-
वादः—इति। कुतः?। यो हि विश्वपृष्ठः, तस्य सर्वपृष्ठता
विधेया, यस्तु सर्वपृष्ठ एव, तस्य तथा किं विश्वतया? अयं च

ग. सर्वपृष्ठ एव। कथम्?। 'तत्पूर्वकत्वात्' (ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात्),
'ज्योतिष्टोमिकामि' स्तोत्राणि अथ प्राप्यन्ते, तेषु माहेन्द्रस्तोत्रा-
दीनि चत्वारि सन्ति, तानि सर्वाणि अस्य, तैरयं सर्वपृष्ठो
भवति। 'ननु न तानि पृष्ठानि'। उच्यते,—'अस्ति च पृष्ठ-
शब्दः',—तेषु अस्ति पृष्ठशब्दः, 'सप्तदशानि पृष्ठानि'—इति।
तस्मात् अनुवादः ॥

ख. षड्दहाद्वा तत्र हि चोदनाः ॥ ७ ॥ (सि०) ॥

भा. न अयम् अनुवादः। किन्तुर्हि?—विधिः; अनुवाहोऽप्रवृत्ति-
विवेचकरोर्धकः स्यात्। अथ च ज्योतिष्टोमे न पृष्ठवृत्तत्वम्
अस्ति, यस्य अयम् अनुवादः स्यात्; षड्दहे तु तदस्ति, 'तत्र
हि चोदनाः,—पृष्ठानां रथन्तरं पृष्ठं भवति'—इत्येवमाद्याः।
तस्मात् षाड्दहिकानामतिदेशको विधिः—इति ॥

ख. लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥ (यु०)

भा. लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति,—'पवमाने रथन्तरं करोत्याभवे
दृष्टत्, मध्ये इतराणि, वैरूपं होतुः साम, वैराजं मेवावहणस्य,
रैवतं ब्राह्मणाच्छंसिनः, ब्राह्मणमष्टावाकस्य'—इति विनिवेशपर-
वाक्ये षाड्दहिकानि पृष्ठानि* दर्शयति ॥

ख. उत्पन्नाधिकारो ज्योतिष्टोमः ॥ ९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अथ यदुक्तम्,—'अस्ति च पृष्ठशब्दः'—इति। तत्र ब्रूमः,—
न तु एव औत्पत्तिकः पृष्ठशब्दः; उत्पन्नानां स्तोत्राणाम् असौ
अधिकारः,—यान्येतानि पृष्ठानि—इति, ज्ञाते च तेषां पृष्ठत्वे,
तत् उच्यते, न च, तत्र ज्ञातं। कथं तर्हि अयम् अनुवादः?।

* "षड्दहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितं, तानि च पृष्ठानि षट्,—रथन्तरं-वृषद्-वैरूप-
वैराज-ब्राह्मण-रैवत-ब्रामि-मिष्याद्यानि" इति न्यायमाह।

भा. खिङ्गसमवायात्, एकं तत्र पृष्ठं माङ्ग्रेस्तोषम्— इति, षाङ्गि-
कानां पुनः पृष्ठत्वं ज्ञातं । कथं ? । तत्र हि चोदनेत्युक्तं, तेषां
वादे, श्रौतः पृष्ठशब्दस्य अर्थः परिगृहीतो भवति, इतरथा
षाङ्गिकः । तस्मात् षाङ्गिकानां प्रदेयः— इति ॥

स. द्वयोर्विधिरिति चेत् ॥ १० ॥ (आ० ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,— षाङ्गिकानां पृष्ठानां विधिः— इति,
नैतत् युक्तम् । किङ्कारणम् ? । द्विकर एवं सर्वपृष्ठशब्दः अभ्युप-
गम्यते,— पृष्ठानि च विदधाति, तेषां च सर्वत्वम् । 'अस्तु, को
दोषः ? । असम्भवः— इत्याह,— यदि पृष्ठशब्दः पृष्ठानि विद-
धाति, सर्वशब्देन न ब्रह्मते विशेषयितुम् ; अथ अनुवदति, तथा
ब्रह्मते ; पृष्ठानि त्वविहितानि भवन्ति, तेषु असत्त्वं कस्य इदं
सर्वत्वं विधीयते, उभयक्रियायास्तु असम्भवः ।

अथ अत्र, इह द्रव्यन्तरयोर्विकल्पेन प्राप्तयोः सामस्यं केवलं
विधीयते,— (सर्वपृष्ठो भवति)— इति ; उभे अपि इह द्रव्यन्तरे
भवतः, नैकम्— इति ; ततोभ्यं दोषो न भवति । तस्मात्
द्वयोरधिकारः ॥

स. न व्यर्थत्वात्सर्वशब्दस्य ॥ ११ ॥ (आ० नि० ॥

भा. नैवमेतत् । कुतः ? । 'व्यर्थत्वात् सर्वशब्दस्य', एवं सति सर्वशब्दो
व्यर्थो भवति (अर्थानून्यः), अयं हि ब्रह्मविषयो द्वयोर्न युज्यते ;
षाङ्गिकानां तु विधाने न एष दोषः । 'ननु च तत्रापि
द्विकरः शब्दो भविष्यति' । उच्यते, न भाव्यति, सर्वत्वं केवलं
पृष्ठानां विधास्यति, न पृष्ठानि । 'ननु उक्तं, पृष्ठेषु असत्त्वं
कस्य इदं सर्वत्वं विधीयते?'— इति । उच्यते,— पृष्ठानां सर्वत्वं
हि विहितं, तत् सम्पादयितव्यं, न च पृष्ठानि अकुर्वता, तत्
सम्पादयितुम् ब्रह्मते, तत्र अर्थात् पृष्ठानि करिष्यति, एवं न

भा. दग्धः शब्दो भविष्यति, सर्वशब्दश्च समर्थितः । तस्मात् षाडङ्घ्रि-
कानाम् अतिदेशः—इति । (७ । ३ । ३ अ०) ॥

अवभृथमाका सौमिकशर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

स. तथावभृथः सोमात् ॥ १२ ॥ (सि०) ॥

भा. वक्ष्यप्रघासेषु श्रूयते,—‘वाषण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं
यन्ति’—इति । तत्र सन्देहः,—किं दार्शपूर्णमासिके अपां द्युत्सेके
तुषनिष्कासं* विधीयते, उत सौमिकादवभृथात् धर्मातिदेशः ?
—इति । किं युक्तं ?—दार्शपूर्णमासिके गुणविधिः, एवं सञ्ज्ञिहित-
प्रत्ययोगनुगृह्यते, सञ्ज्ञिहितो हि असौ चोदकेन प्रापितः । ‘ननु
न असौ अवभृथः’ । उच्यते,—अस्ति तत्र अवभृथशब्दः—इति,
‘एष वै दार्शपूर्णमासयोरवभृथः’—इति । एवं प्राप्ते इदम् आह,
‘तथा अवभृथः सोमात्’, यथा षडङ्घ्रात् पृष्ठानाम् अतिदेशः,
एवं सौमिकात् अवभृथात् इह धर्मातिदेशः । कुतः ? । अभि-
हितो न्यायः,—“उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः
स्यात्” (७ । ३ । १ सू०)—इति ।

स. प्रकृतेरिति चेत् ॥ १३ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—दार्शपूर्णमासिके अवभृथे गुणविधिर्भवतु—
इति, तस्य कः परिहारः ? इत्याभाषान्तं सूचम् ॥

स. न भक्तित्वात् ॥ १४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. नैतत् युक्तम् । कुतः ? । यतो नास्ति दार्शपूर्णमासयोः अव-
भृथः । ‘ननु, ‘एष वै दार्शपूर्णमासयोरवभृथः’—इति श्रूयते’ ।

* निष्कास आदिवाया ज्ञेयः । “प्राच्यां दिशि देवा अतिवजो मार्जयन्ताम् इत्यादि-
मन्त्रैर्दार्शपूर्णमासयोर्दिशु सज्जानु अप उतमिचनो, सोऽयं द्युत्सेकः” इति मन्त्रवः ।

भा. सत्यं श्रूयते,—न तु एवम् अवभृद्यत्वम् अस्य भवति । कथम्? ।
 उच्यते,—‘एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृद्यः’—इत्येतस्य वाक्यस्य
 इयी वचनशक्तिः, निर्घातावभृद्यत्वस्य पदार्थस्य वा दर्शपूर्ण-
 माससम्बन्धः उच्यते, (यथा देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पुत्रः—इति
 निर्घातपुत्रत्वस्य देवदत्तस्य यज्ञदत्तसम्बन्धः उच्यते, निर्घात-
 सम्बन्धस्य वा अनिर्घातावभृद्यत्वस्य अवभृद्यत्वं (यथा, अयम्
 आम्नो यज्ञदत्तस्य पुत्रः—इति, निर्घातयज्ञदत्तसम्बन्धस्य
 आम्नस्य पुत्रत्वम् उच्यते); तदस्य अपां व्युत्सेकरय दर्शपूर्ण-
 माससम्बन्धः प्रकरणात् निर्घातः, न अवभृद्यत्वम्; अतोऽस्य
 अवभृद्यत्वम् उच्यते, न च अयम् अवभृद्यः।

‘ननु अयम् अप्यवभृद्यो भवतु’ । नेतत् युक्तं, अन्यावो हि
 अनेकार्थत्वम् । कथं तर्हि शब्दप्रयोगः? । सादृश्यात् । किं
 सादृश्यम्? । अप्यु सम्बन्धः, स एष भक्त्या प्रशंसवाद्: अपां
 व्युत्सेकस्य,—अवभृद्यः इवायम्—इति, यथा आम्ने पुत्रवादः ।
 तस्मात् नास्ति दर्शपूर्णमासयोरवभृद्यः । अतो नात्र गुण-
 विधिः ॥

स. लिङ्ग-दर्शनाच्च ॥ १५ ॥ (यु० २, ॥

भा. लिङ्गं चैतम् अर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति? । एवम्
 आह, ‘नायुर्दां जुहोति, न साम गायति, न वा गमनमखं
 जपति’—इति, सौमिकावभृद्यधर्माणां प्रतिषेधं ब्रूवन् तद्धर्म-
 प्राप्तिं दर्शयति । तस्मात् सौमिकात् अवभृद्यात् धर्मप्रदेशः—
 इति ॥ (७।३।४ अ०) ॥

वाक्यप्राधासिकोऽवभृथः तुषनिष्कासद्रथकमाधिकरणम् ॥

ख. द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः श्रुतिसंयोगात्पुरोडाशस्त्वनादेशे
तत्प्रकृतित्वात् ॥ १६ ॥

भा. वाक्यप्राधासिकोऽवभृथः, सौमिकात् अवभृथात् धर्माणं
याहकः—इत्युक्तं; तत्र इदं विन्यते,—किं पुरोडाशद्रथकः असौ,
उत तुषनिष्कासद्रथकः?—इति। किं प्राप्तम्?—पुरोडाश-
द्रथकः—इति। कुतः?। नाम्ना पुरोडाशः प्राप्यते। 'ननु
प्रत्यक्षश्रुतं तुषनिष्कासम्'। सत्यं प्रत्यक्षश्रुतं, न तु शक्यते
विधातुम्; अवभृथः अत्र विधीयते,—'अवभृथं यन्ति'—इति,
यदि तुषनिष्कासपरं विधीयेत, ततो वाक्यम्भिद्येत,—'अवभृथं
यन्ति', तत्र तुषनिष्कासेन—इति। तुषनिष्कासश्रवणम् इदानीं
किमर्थम्?। अनर्थकं, सम्बन्धाभावात्।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः',— द्रव्यादेशः एतस्मिन्,
'तुषनिष्कासेन अवभृथं यन्ति'—इति, 'तद्द्रव्यः' स्यात्, तुष-
निष्कासद्रथः। कुतः?। 'श्रुतिसंयोगात्,' तुषनिष्कासं प्रत्यक्ष-
श्रुतं, पुरोडाशस्तु आनुमानिकः, अतिदेशेन प्राप्यते।

'ननु पुरोडाशोऽपि प्रत्यक्षश्रुतो नाम्ना'। यद्यपि प्रत्यक्ष-
श्रुतः, सामान्येन तु प्राप्यते, तुषनिष्कासं तु विशेषेण; बाध्यते
च सामान्यं विशेषेण। अपि च लक्षणया पुरोडाशो गम्यते,
श्रुत्या तुषनिष्कासं, श्रुतिलक्षणयोश्च श्रुतिर्न्याय्या; तस्मात्
तुषनिष्कासद्रथकः—इति। अथ यदुक्तं,—न सम्यक्षतेऽवभृथेन
तुषनिष्कासं, वाक्यभेदप्रसङ्गादिति, तत्र ब्रूमः,—यद्यवभृथं
विधाय तुषनिष्कासं विधीयते, ततो वाक्यभेदः स्यात्। तुष-
निष्कासद्रथकोऽपूर्वः अवभृथश्चोद्यते, तथा, सगुणकर्मविधानम्
अविषद्वम्, अविधीयमाने च तुषनिष्कासे तद्द्रव्यम् अनर्थकमेव
स्यात्। तस्मात् तुषनिष्कासद्रथकः। 'पुरोडाशस्त्वनादेशे

भा. तत्प्रकृतित्वात्, यद्यत्र प्रत्यक्षश्रुतं न द्रव्यं स्यात्, ततः पुरो-
डात्रस्तुषप्रकृतित्वात् स्यात्, अत्र तु प्रत्यक्षश्रुतं तुषनिष्कासं,
तस्मात्त पुरोडात्रः (७।३।५ अ०) ॥

वैष्णवशब्दादातिथे चर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥

आतिथ्ये श्रूयते,—‘वैष्णवो नवकपालो भवति’—इति, तथा
राजसूये, ‘पूर्वस्त्रिंशिसंयुक्ते वैष्णवशिकपालः’—इति। तत्र
विचारः,—योऽयं त्रिसंयुक्ते वैष्णवशिकपालः—इति वैष्णवशब्दः,
अयम् आतिथ्यधर्माणां याहकः, न?—इति। किं युक्तम्?।
याहकः,—इति। कुतः?। विहितधर्मके कर्मणि कृष्टः
शब्दोऽन्यस्मिन् अविहिते श्रूयमाणो याहकः—इत्युक्तम्, “उक्तं
क्रियाभिधानम्” (७।३।१)—इति। तत्र अयमपि विहित-
धर्मकः आतिथ्ये कृष्टः, इदानीम् अविहितधर्मके त्रिसंयुक्ते
कृश्यते। तस्मात् धर्माणां याहकः—इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—

स. गुणविधिस्तु न गृह्णीयात्समत्वात् ॥ १७ ॥

भा. गुणविधिरयम् आतिथ्यस्य गुणं विष्णुदेवतासंयोगं वि-
दधाति, स एव धर्मान् यच्चीतुम् न शक्नोति। कुतः?। ‘समत्वात्’,
समो हि अयम् आतिथ्ये त्रिसंयुक्ते च, यथा तत्र विष्णुं देवतां
विदधाति—एवम् अत्रापि; अतएव संभवत्तत्र लक्षणया धर्माणां
याहकः कल्प्यते, इह च प्रत्यक्षश्रुत्यर्थः एव संभवति देवता-
विधिः। तस्मात् न अयं याहकः—इति ॥ (७।३।६ अ०) ॥

निर्मन्थादिशब्दैर्धर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥

स. निर्मन्थादिषु चैवम् ॥ १८ ॥

भा. पक्षौ अघ्नीघोमीये धर्मवान् निर्मन्थयोऽग्निः आग्नातः,—‘साध्या

भा. वै देवाः—इत्यारभ्य अग्नी श्रूयते, 'निर्मन्थेनेष्टकाः पचन्ति'—
इति ; तथा, दर्शपूर्णमासयोः बर्हिंराज्ये धर्मवती, पञ्ची श्रूयते,
'बर्हिषा यूपवटम् अवस्तृणाति'—इति, 'आज्येन यूपम्
अनक्ति'—इति । तत्र सन्देहः,—किं निर्मन्थ्यादयः शब्दाः
धर्माणां याहकाः, न ?— इति । तत्र अधिकरणातिदेशः क्रियते,
—'निर्मन्थ्यादिषु चैवम्', यथा वैष्णवशब्दे ; अत्रापि अयं
यौगिको* निर्मन्थ्यशब्दः, सद्योनिर्मथितमग्निम् आह । तथा
'बर्हिः' 'आज्यम्'—इति द्रव्यशब्दौ । ते चयोर्गपि स्वाथं विधाय
कृतार्था भवन्ति, धर्मान् यज्ञोत्तुम्, न शक्नुवन्ति । तस्मात् न
याहकाः ॥ (७।३।७ अ०) ॥

'द्वयोः प्रणयन्ति' इत्यनेन सौमिकचर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥

भा. चातुर्मास्येषु श्रूयते,—'द्वयोः प्रणयन्ति, तस्मात् डाभ्यामेति'
—इति । अस्ति तु सोमे प्रणयनं धर्मवत्, तथा दर्शपूर्णमासयोः
अधर्मकम् । तत्र सन्देहः,—किं सौमिकमेतत् प्रणयनं, उत
दार्शपूर्णमासिकम्?—इति । तत्र सूत्रेणैव उपक्रमः,—

स. प्रणयनन्तु सौमिकमवाच्यं हीतरत् ॥ १६ ॥ (पु०) ॥

भा. 'सौमिकम् एतत् 'प्रणयनम्' । किङ्कारणम् ? । 'अवाच्यं
हि हीतरत्' (दार्शपूर्णमासिकं), चोदकेन प्राप्तत्वात् । 'कथम्
पुनरयं प्रणयतिशब्दः, प्रणयनमात्रवचनः सन् सौमिकं प्रणयन-
विशेषं शक्नोति वक्तुम् ? । लक्षणयेति ब्रूमः, तीर्थशब्दवत्, तत्
यथा, तीर्थशब्दः, तीर्थमात्रवचनः सन् तीर्थविशेषं धर्मसाधनं
कदाचित् ब्रूते,—तीर्थयात्रां गतः'—इति ॥

* 'वैदिको' इति का० सं० पु० पाठः ।

† तथा च रति षा० सो० पु० पाठः ।

ख. उत्तरवेदिप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २० ॥ (यु०) ॥

भा. 'न वैश्वदेवे उत्तरवेदिम् उपवयन्ति* न सुनासीरीये'—इति, प्राप्तिपूर्वो हि प्रतिषेधो भवति, सौमिके च प्रणयने उत्तर-वेदिर्न दार्शपौर्णमासिके ॥

ख. प्राकृतं वाऽनामत्वात् ॥ २१ ॥ (सि०) ॥

भा. 'प्राकृतं वा' एतत् प्रणयनं, दार्शपौर्णमासिकं। कुतः?। 'अनामत्वात्'—प्रणयनशब्दः, सौमिकस्य प्रणयनस्य न नामधेयं, नैतत् तस्य वाचकम्—इत्यर्थः; यदि अयं तस्य वाचकः स्यात्, ततः तदिह ब्रूयात्, इदं तु पदार्थनामधेयं, पदार्थस्य प्राकृत्य-नस्य वाचकं, तदिह शक्नोति अग्नेः प्राचीनं नयनं वक्तुम्, तच्च इह अस्येव। तस्मात् तस्य वाचकः, एवं सन्नहितप्रत्ययो न बाधितो भवति।

अथ यदुक्तं,—तीर्थशब्दवत् भविष्यति—इति। अत्र ब्रूमः,— तीर्थशब्दोऽपि तीर्थमात्रमेव ब्रूते, तीर्थयात्रां गतः— इति तु उक्त्वा कानिचित्तीर्थानि अनुक्रान्तानि, यतोऽसौ तद्विद्विष्टार्थो विद्वा-यते, यत्र तु केवलः प्रयुज्यते, तत्र तीर्थमात्रमेव ब्रूते, यथा, तीर्थे स्नाति। तीर्थमेव हि समानानां भवति—इति। अपि च सम्भवति श्रुत्यर्थे, लक्षणार्थोऽप्याहः; सम्भवति च अत्र श्रुत्यर्थः। तस्मात् न लक्षणार्थो याहः— इति।

ख. परिसङ्ख्यार्थं श्रवणं गुणार्थमर्थवादो वा ॥ २२ ॥
(आ० नि०) ॥

भा. 'तत्र आह,—यदुक्तम् 'श्रवाचंर हि इतरत्'—इति, तस्य कः

* 'उपकरिन्ति' इति आ० सो० पु० पाठः। 'उपवयन्ति' इति न्यायसाह्यायां पाठः।

भा. परिहारः? । उच्यते, 'परिसङ्ख्यार्थं' वा स्यात्,—'द्वयोः प्रणयन्ति', न चतुर्ध्विति, 'गुणार्थम्' अर्थवादाथं 'वा' 'तस्मात् द्वाभ्यामेति'—इति । तत्र परिसङ्ख्यायां तावत् त्रयो दोषाः, गुणोऽपि न कश्चित् विधीयते, परित्रेधात् अर्थवादाथं । 'ननु अर्थवादोऽपि निष्प्रयोजनः, प्रणयनस्य प्राप्तत्वात्' । अर्थवादस्य प्रयोजनम्, उत्तरस्मिन् अधिकरणे वक्ष्यामः, "मध्यमयोर्वा गत्यर्थवादात्"—इति ॥ (७।३।८ अ०) ॥

'द्वयोः प्रणयन्ति' इत्यनेन मध्यमवोर्द्वयोः प्रणयनाधिकरणम् ॥

ख. प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधात् ॥ २३ ॥
(पू०) ॥

भा. 'द्वयोः प्रणयन्ति'—इति श्रूयते । तत्र सन्देहः,—कतरयो-
र्द्वयोः?—इति । अनियमे प्राप्ते, उच्यते,—'प्रथमोत्तमयोः
प्रणयनम्' । कुतः? । 'उत्तरवेदिप्रतिषेधात्', तत्र उत्तरवेदिः
प्रतिषिध्यते, 'न वैश्वदेवे उत्तरवेदिम् उपवयन्ति'—इति, 'न
सुनासीरीये'—इति । अस्मिन् प्रणयने उत्तरवेद्यामग्निनिधानं
विहितम्; अतो यत्र प्रणयनं, तत्र उत्तरवेदिप्राप्तिः, प्राप्नो च
सत्यां प्रतिषेधः, प्रथमोत्तरयोश्च असौ; तस्मात् तयोः प्रणयनम्
—इति ॥

ख. मध्यमयोर्वा गत्यर्थवादात् ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा. 'मध्यमयोर्वा' पर्वणोः प्रणयनम् । कुतः? । 'गत्यर्थवादात्',
गत्यर्थवादेनैतत् द्वयोः प्रणयनमुच्यते, 'तस्मात् द्वाभ्यामेति'—
इति । 'ऊरुसंस्तुते वा एते पर्वणी, ऊरु वा एतौ यज्ञस्य, यत्
वरुणप्रधासाश्च साकमेधाश्च'—इति, ऊरु च गमनसाधने, तत्रैवं
स्तुतिसम्बन्धो विज्ञायते,—ऊरु यज्ञस्य, वरुणप्रधासाश्च साक-

भा. मेधाश्चेति, तयोर्द्वयोः प्रणयन्ति ; तस्मात् द्वाभ्यां अक्षरभ्यां यञ्च समाप्तिं याति ; प्रणयनेन हि ती बलवन्ती भवतः, अङ्गभूयस्त्वात् इति,—एतत् तदर्थवादस्य प्रयोजनम् ।

अथ यदुक्तं,—‘उत्तरवेदिप्रतिषेधात्’—इति ; तत्र ब्रूमः,—

ख. औत्तरवेदिको नारभ्यवादप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

(आ० नि०) ॥

भा. अनारभ्य कश्चित् पर्वविज्ञेयं, चातुर्मास्येषु उत्तरवेदिः आग्नाता, ‘उपाच वपन्ति’ इति ; तस्य अनारभ्य—विधेरयं प्रतिषेधः । ‘ननु वक्ष्यप्रघासानां गुणवाक्यप्राप्तौ एव अयं तेषामेव ‘अच’ इति वादः स्यात्’ । नैतदेवं, प्रकरणात् चातुर्मास्यानामेव, यदि वक्ष्यप्रघासानां वादः स्यात्, तत्र प्रतिषेधे चीण्यपि पर्वणि उत्कीर्तयेत् । ‘अथोचेयत्, द्वयोः पर्वणोर्वाद्दो भवतु’—इति । अत्र ब्रूमः, न द्वयोः पर्वणोः प्रकरणं, चातुर्मास्यानां वा प्रकरणं, वक्ष्यप्रघासानां वा ; वक्ष्यप्रघासानां द्वयोः प्रकरणे पर्वणोस्तुकीर्तनं प्रतिषेधे न स्यात्* ; तस्मात् चातुर्मास्यानामेव वादः । ‘ननु एवमपि अर्थवादेनैतत् ज्ञातं,—मध्यमयोः प्रणयनम्—इति, किमर्थं प्राप्तस्य प्रणयनस्य पुनः-अवणम्?’—इति । अत्र प्रयोजनं नोक्तं, असति प्रयोजने-भ्यस्त्विन, परिसङ्ख्यार्थमेव भवति, तत्र दोषा उक्ताः ; तस्मात् गुणार्थमेवैतच्छ्रवणम् । ‘ननु नास्ति कश्चित् गुणः?’ । उच्यते, गुणः श्रूयते,—उत्तरवेद्यामग्निनिधानम् ; तस्मात् तदर्थं पुनः-श्रुतिः ॥ (७।३।९ अ०) ॥

* “प्रतिषेधे न समर्थं स्यात्” इति आ० सो० पु० पाठः ।

स्वरसामादिशब्देन धर्मातिदेशाधिकारकम् ॥

ख स्वरसामैककपालामिच्छच्च लिङ्गदर्शनात् ॥ २६ ॥
(सि०) ॥

भा. गवामयने श्रूयते,—‘अभितो दिवाकीर्त्यमहृद्ययः स्वरसामानो भवन्ति’*—इति; तेषां विशेषधर्मा आग्नाताः, यथा, ‘सप्तदशा भवन्ति, सन्तततयाग्नितियाञ्चा गृह्यन्ते’—इत्येवमादयः; पुनः अन्यत्र श्रूयते, ‘पृष्यः षडहो द्वौ स्वरसामानौ’—इति । तथा, वैश्वदेवे श्रूयते, ‘द्यावापृथिव्य एककपालः’—इति; तत्र आग्नाता विशेषधर्माः,—सर्वङ्गतं जुहोत्यपयावर्तयन् जुहोति’—इति; पुनः अपरत्र; ‘काय एककपालः’—इति; तत्रैव श्रूयते, ‘वैश्वदेव्यामिच्छा’—इति; तथापि विशेषधर्माः केचित् आग्नाताः; पुनः अन्यत्र, ‘मैत्रावरुणो आमिच्छा’—इति । तत्र सन्देहः,—किं स्वरसामशब्दोऽन्यत्र श्रूयमाणो गवामयनिकेभ्यः स्वरसामभ्यो धर्माणां याहकः, उत न?—इति; एवम्, एककपालामिच्छाशब्दावपि ।

तत्र गुणविधिस्तु न गृह्णीयात्, समत्वादित्यग्रहणे प्राप्ते, इदम् उच्यते,—‘स्वरसामैककपालामिच्छच्च’ धर्माणां याहकम् । किं-कारणम्? । ‘लिङ्गदर्शनात्’, लिङ्गं तत्र तादृशं दृश्यते, येन ज्ञायते, सर्वे एते धर्माणां याहका इति । स्वरसामस्तु तावत् ‘पृष्यः षडहो द्वौ स्वरसामानौ’ इत्युक्त्वा आह, तत्र यस्मृतीयं सप्तदशमहस्तत् त्रयस्त्रिंशस्य स्थानमभिपर्याहरन्ति, स उत्तराणां स्तोमानामथवायाय त्रयाणां च सप्तदशानां अनूचीनतायाः’—

* “गवामयने इयोर्मासपठकयोर्मध्ये वर्तमानं विषवज्ञामकं प्रधानभूतमेकमहृद्विद्यते, तत्र दिवाकीर्त्यं, तस्मात् प्रचीनाद्ययः स्वरसामनामका अहृद्विशेषाः, तथा उपरिष्ठादिपि त्रयः स्वरसामनामानशब्देतदभिप्रेत्य श्रूयते, “अभितो दिवाकीर्त्यम्” इति न्यायमात्राऽपानुसन्धेया ।

भा. इति, यद्येतौ खरसामानौ, गवामायनिकानां धमाणां याहकौ, तत्रैतावपि* सप्तदशौ, तथा च चयः सप्तदशा अनूचीना भवन्ति, तत्र एतदचनं युज्यते,—‘अयाणां सप्तदशानां अनूचीनतायाः’—इति ।

तथा आययणे, द्यावापृथिव्यमेककपालं विधाय आह, ‘यत् सर्वं ऊतं करोति, सा तु एका परिचक्षा, ऊतो ऊतः पयावर्तते सा द्वितीया, आज्यस्यैव द्यावापृथिव्यौ यजेत’ इति आज्य-विधिपरे वाक्ये सर्वहोमम् अपर्याष्टत्तिश्च वैश्वदेविकौ धर्मौ प्राप्तौ दर्शयति ।

तथा मैत्रावरुण्याम् आमिन्नायां ‘न वाजिनेन प्रचरन्ति’—इति वाजिनेज्यां वैश्वदेविकं धर्मं प्रतिषेधंस्ततो धर्मप्राप्तिं दर्शयति । एतेभ्यो लिङ्गेभ्य एतत् ज्ञायते,—यथास्वं धर्माणां याहकाः—इति । प्रतिपत्त्यर्थकम् वाजिनेज्यां खिष्टहस्तुल्यां मत्वा एतदुक्तम् । ‘आह, लिङ्गं अपदिष्टं, कुतः प्राप्तिः?’—इति । उच्यते, लक्षणया प्राप्तिर्लिङ्गान्तु लक्षणापरिग्रहः ॥

सू. चोदनासामान्याद्वा ॥ २७ ॥ (हे०) ॥

भा. खरसामत्वसामान्यात्, एककपालत्वसामान्यात्, आमिन्ना-सामान्याद्वा ; यस्य लिङ्गम् अर्थसंयोगात् -इत्यनेन प्राप्तिः—इति ॥ (७।३।१०) ॥

वासो ददातीत्यादौ वास—आदिशब्दानामाकृतिनिमित्ताधिकरणम् ॥

भा. क्वचित् श्रूयते,—‘वासो ददाति, अनो ददाति’—इति । तत्र विचार्यते, किं, वाससः, अनसश्च क्रिया प्राप्यते, उत न?—इति । तत्र आह, एवं तावत् नः परीक्ष्यं किं, कर्मनिमित्तावेतौ

* ‘तत्र एतावपि’ इति का० क्री० पु० पाठः ॥

भा. शब्दौ, उत आहतिनिमित्तौ?—इति; यदि कर्मनिमित्तौ, ततः प्राप्यते; अथाहतिनिमित्तौ, ततो न?—इति। किं तावत् प्राप्तम्?—कर्मनिमित्तौ—इति। कुतः?। कर्मागमे तद्दर्शनात्, यदा तस्मिन् द्रव्ये दाशणि सूत्रे वा दाशकारेण तन्नुवायेन वा कर्म कृतं भवति, तदैतौ शब्दौ प्रवर्तते, न प्राक्, अतो विज्ञायते, कर्मनिमित्तौ—इति। यदा कर्मनिमित्तौ, तदेतदारभ्यते,—

सू. कर्मजे कर्म यूपवत् ॥ २८ ॥ (पू०) ॥

भा. 'कर्मजे' एतस्मिन् वास—आदौ द्रव्ये श्रूयमाणे, 'कर्म' प्राप्यते। कथम्?। 'यूपवत्', यथा यूपशब्दो जोषणादिक्रियानिमित्तः, स यत्र श्रूयते, तत्र जोषणाद्याः क्रियाः प्राप्यन्ते, एवम् इहापि—इति ॥

सू. रूपं वाऽशेषभूतत्वात् ॥ २९ ॥ (सि०) ॥

भा. अत्र उच्यते, नैतौ कर्मनिमित्तौ। किंकारणम्?। ये नैमित्तिकाः शब्दाः, ते निमित्तमुपलभ्य प्रयुज्यन्ते, यथा दण्डो ह्यधी—इति; इमौ तु अनुपलभ्य क्रियाम्, आह्वातमात्रे प्रयुज्येते; तस्मात् न एतौ क्रियानिमित्तौ—इति। अत्र उच्यते,— 'आहृत्या क्रियाम् अनुमाय ततः शब्दं प्रयुक्ते'—इति। अत्र ब्रूमः,—प्रत्यक्षाम् निमित्ततां गम्यमानाम् उतख्य, अट्टुष्टायां क्रियायां निमित्तत्वकल्पनायां हेतुर्नास्ति—इति। यत्पूर्वम्, क्रियोत्तरकालं प्रष्टुं तद्दर्शनात्—इति; अत्र ब्रूमः, प्राक् क्रियाया आहतिरनभिद्यक्ता, सा क्रियया अभिद्यज्यते, यतः क्रियोत्तरकालं शब्दप्रयोगः, तस्मात् आहतिनिमित्तौ, यदैवं, तदा सिद्धं—'रूपं' देयम्*। कुतः?। 'अशेषभूतत्वात्',—नात्र क्रिया

* सिद्धं रूपं देयमिति कं० सं० द्वितीय पुस्तके पाठः ।

भा. ज्ञेषभूता, क्रियावाचिनः शब्दस्याभावात्, यूषे तु प्रत्यक्षविहिता
 ओषणाद्याः क्रियाः, तस्मात् यूषवत्—इति अतुल्योपन्यासः ॥
 (७।३।११ अ०) ॥

गर्गचिराचे लौकिकेऽग्नौ उपनिषानाधिकरणम् ॥

ख. विशये लौकिकः स्यात् सर्वार्थत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा. गर्गचिराचे आज्यदोहानि सामानि प्रकृत्य श्रूयते,—‘अग्नि-
 मुपनिधाय स्तुवते’—इति । तत्र विशयः,—किं, लौकिकोऽग्निः
 उपनिधेयः, उत वैदिकः?—इति । किं प्राप्तम्?—वैदिकः—
 इति । कुतः? । सर्वकर्मार्थ उत्पन्नोऽग्नौ, यानि अहं कर्माणि
 करिष्ये यैश्चास्मि अधिष्ठतः—इति, अतो वैदिक उपनिधेयः
 —इति । एवं प्राप्ते उच्यते,—“विशये लौकिकः स्यात् सर्वार्थ-
 त्वात्”,—एतस्मिन्विशये लौकिकं वैदिकम्?—इति, ‘लौकिकः
 स्यात्’ । अथ यदुक्तं, वैदिकं सर्वकर्मार्थमुत्पन्नं, तस्मात् तदुप-
 निधेयम्—इति । अत्र ब्रूमः,—

ख. न वैदिकमर्थनिर्देशात् ॥ ३१ ॥ (पू० नि०) ॥

भा. ‘न वैदिकम्’ अग्निद्रव्यं ब्राह्मेणोत्पादितं, तस्य ब्राह्मेणैव कार्ये
 निर्दिष्टं,—‘यदाहवनीये जुहोति’ इत्यारभ्य ; तस्मिन् सर्वार्थं
 कल्प्यमाने निर्देशोऽनर्थकः स्यात् ; तस्मात् लौकिकोऽग्निः, उप-
 निधेयः । सर्वार्थत्वञ्चैषां स्वे स्वे कार्ये वर्तमानानां भविष्यति ;
 एवमुभयम् अविच्छेदं,—सर्वार्थत्वं निर्देशश्च—इति । अथ धैष्ण्य
 अग्रयः कस्मात् न उपनिधीयन्ते ? । अत्र उच्यते,—

ख. तथोत्पत्तिरितरेषां समत्वात् ॥ ३२ ॥ (आ० नि० ॥

भा. ‘इतरेषाम्’ अपि अग्नीनां धैष्ण्यानां ‘तथोत्पत्तिः’ न सर्वार्थं

भा. — इत्थर्थः । कुतः ? । 'समत्वात्', एतेऽपि इतरैरभिभिः समाः, एतेषामपि निर्दिष्टं कार्यं, 'मागासीनो धिष्णान् आघार-
वति'—इति । अतस्ते नोपनिधेयाः—इति ॥ (७।३।
१२ अ०) ॥

'उपग्रहो यूपो भवति' इत्यादौ यूपग्रहस्य संस्काराप्रयोजकताधिकारकम् ॥

स. संस्कृतं स्यात् तच्छब्दत्वात् ॥ ३३ ॥ (पू०) ॥

भा. एकादत्रिन्यां श्रूयते,—'उपग्रयो* यूपो भवति'—इति । तत्र
सन्देहः,—किम्, एतदुपग्रयद्रथं संस्कृतं, जोषणादयः संस्काराः
अत्र कर्त्तव्याः, उत न?—इति । किं युक्तं?—'संस्कृतं स्यात्';
—कर्त्तव्या अत्र जोषणादयः संस्काराः । कुतः ? । 'तच्छब्दत्वात्',
अयं यूपग्रहः संस्कारनिमित्तः, स एषोऽसत्सु संस्कारेषु नोप-
पद्यते ; तस्मात्ते कार्याः—इति ॥

स. भक्त्या वाऽयन्नशेषत्वाद्गुणानामभिधानत्वात् ॥ ३४ ॥
(सि०, ॥

भा. न वा कर्त्तव्याः । कुतः ? । 'अयन्नशेषत्वात्', एते संस्कारा
अस्मिन् काष्ठे क्रियन्ते, एतेन द्वारेण, यजतिना सम्भत्स्यन्ते,
—इत्थं संस्कृते काष्ठे नियुक्तेन पशुना यजिः क्रियमाणोऽपूर्वम्
निर्वर्त्तयति । अस्मिंश्च उपग्रये न पशुर्नियुज्यते, तत्र ह्यताः
संस्कारा अनर्थकाः स्युः । 'ननु वचनसामर्थ्यात् अदृष्टार्था
भविष्यन्ति' । उच्यते, न अत्र वचनं,—यूपः कर्त्तव्यः—इति,
वर्त्तमानापदेशोऽयम् । 'ननु वर्त्तमानापदेशोऽपि न घटते,
संस्काराणामभावे' । उच्यते, 'भक्त्या' भविष्यति, यथा, 'यज-

* "एकादत्रिणां यूपानां समूह एकादत्रिणी, तत्र दक्षिणतोऽवस्थापित एकादशो यूप
उपग्रहः" इति न्यायमाह ॥

भा. मानो वै यूपः—इति । ‘आह, तत्र सादृश्यात्, इह पुनः कथम्?—इति’ । उच्यते, ‘गुणानाम् अभिधानत्वात्, यूप-गुणानां (यूपसंस्काराणाम्) ‘अभिधानत्वात्’—यूपसंस्काराः तत्र केचित् अर्थप्राप्ताः छेदनादयः तूष्णीकृताः* सन्ति, तैरयम् अभिधीयते,—यूपः—इति अयूपः सन्; यथा ज्ञाता कन्या अनलङ्कृता मालागुणेनापि अलङ्कृता—इति, एवम् एक-देवनेनापि संस्काराणां, ‘संस्कृतः’—इति स्तुत्याभिधीयते ॥ (७।३।१३ अ०) ॥

‘पृष्ठैवपतिष्ठन्ते’ इत्यादौ पृष्ठशब्दस्य अत्रप्रवचिताधिकरणम् ॥

अथौ श्रूयते, ‘पृष्ठैवपतिष्ठन्ते’—इति । तत्र चिन्त्यते, किं पृष्ठधर्माः कर्तव्याः; उत न?—इति । के पुनस्ते? । सामान्य-धर्मा द्विकारादयः, विशेषधर्माः,—‘रथन्तरे प्रस्तूयमाने पृथिवीं मनसा ध्यायेद् दृष्ट्वात् समुद्रम्’—इत्येवमादयः । किं तावत् प्राप्तम्?—तत्र आह,—एतत् तावत् नः परीक्ष्यं, किम् अयं पृष्ठशब्दः कर्मणो वाचकः; उत द्रव्यस्य?—इति । ‘ननु सिद्ध-मेतत् कर्मनामधेयं पृष्ठशब्दः—इति, “यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसम्बन्धः” (१।४।३ सू०)—इत्यत्र’ । तास्वैव चोदनात् एतदुक्तं,—सप्तदशानि पृष्ठानि, वैरूपं पृष्ठं, वैराजं पृष्ठम्—इति । इदानीं, ‘पृष्ठैवपतिष्ठन्ते’—इत्यस्यां चिन्त्यते । किं पुनरत्र युक्तम्? । तत्र आह,—

स. कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात् तथाभूतोपदेशात् ॥ ३५ ॥
(पू०) ॥

भा. ‘कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात्’ । कुतः? । ‘तथाभूतोपदेशात्,—

* तूष्णीकृता इति का० क्री० पु० पठः ।

१. तथाभूतः सन् उपदेशः, वच* अर्थं पृष्ठशब्दः कर्मनाम अधिगतः, तथाभूतोऽयमपि। किम् अस्य तथात्वम्?। पृष्ठशब्दसामान्यं, पृष्ठशब्दस्तत्र कर्मवचनोऽधिगतः, स एव अर्थः; तस्मात् इहापि तद्वचन एव अवगन्तव्यः, विशेषाभावात्। यदि अन्यार्थः कल्प्येत, एकः शब्दोऽनेकार्थः स्यात्। तत्र को दोषः?। शब्दे उच्चरिते संबन्धः स्यात्, न अर्थप्रत्ययः, तत्र व्यवहारो न सिध्येत्, व्यवहारार्थस्य शब्दप्रयोगः, कारणान्तरं च प्रकरणाद्यपेक्ष्यम्, एकार्थत्वे तु निरपेक्षोऽर्थप्रत्ययः। तस्मात् अनेकार्थत्वम् अन्यास्यं, तस्मात् कर्मनाम पृष्ठशब्दः। यदा कर्मनाम, तदा यदि तावत् तानि कर्माणि इह उपदिश्यन्ते, तत्र उत्पत्तिरेषाम् अनर्थिका। अथ मा भूत् एष दोषः—इत्येतत् उपस्थानं तत्र विश्चयते, तत् इदं प्रकरणं बाधेत। तस्मात् सादृश्यविधिरयम्,—‘पृष्ठैः उपतिष्ठन्ते’,—पृष्ठसदृशैः कर्मभिः उपतिष्ठन्ते—इति, तत्सादृश्यं च धर्मेऽर्भवति। तस्मात् कर्त्तव्या धर्माः—इति ॥

अभिधानोपदेशाद्वा विप्रतिषेधाद्द्रव्येषु पृष्ठशब्दः
स्यात् ॥ ३६ ॥ (सि०) ॥

१. न चैतदेवं,—‘कर्मणः पृष्ठशब्दः’—इति, किन्तर्हि?—‘द्रव्येषु पृष्ठशब्दः स्यात्’, ऋग्द्रव्येषु ‘अभित्वा श्रूर नो नुमः’—इत्येवमादीनाम् ऋचां वाचकः। कुतः?। ‘अभिधानोपदेशात्’ अभिधानोपदेशोऽर्थं ‘पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते’—इति, पृष्ठैः अभिदधाति—इत्यर्थः। ‘कथम् पुनः अयम् उपस्थानवचनोऽभिधानार्थः शब्दो विश्चयतुम्?’। उच्यते, उपपद्यविशेषात्, मद्यकरणे उपतिष्ठतेः आत्मनेपदं भवति, मद्यस्तु अभिधानस्य कारणं, न उप-

* यथा इति का० ऋी० पु० पाठः।

† “उपात्तनकरणे—(१।१।२५)” इति पाणिनिस्त्वम्।

मा. स्थानस्य ; उपस्थानं शरीरेण क्रियते, मनसा वा ; तस्मात् अभिधानार्थः । स एष विप्रतिषेधः ; यदि पृष्ठशब्दः कर्मस्य कल्प्यते, आत्मनेपदं बाधते, न हि तदा मद्यः करणं भवति ; अथ आत्मनेपदम् अनुबध्यते, उपस्थानविप्रतिषेधः, तदा अभिधानार्थता आपतति, तत्र आत्मनेपदानुरोधो न्यायः, पृष्ठशब्दो हि लक्षणया पृष्ठसाधनं मद्यं ब्रुवन् अर्थवान् भवति, आत्मनेपदं तु मद्यकरणेनैव उपपद्यते । अतः पृष्ठसाधनेषु मद्येषु पृष्ठशब्दः ।

‘आह, नैतत् युक्तं, उपस्थानार्थता हि श्रुत्या उपतिष्ठते, आत्मनेपदास्त्रिङ्गात् अभिधानार्थता, न च लिङ्गेन श्रुतिर्बाधितव्या’ । उच्यते, नैव अत्र श्रुतिर्बाधते, स्वार्थमेवोपतिष्ठतिराह समीपस्थानं, तत्तु अभिधानाय, अभिधानं निर्वर्त्तयितुम् अग्निसमीपे तिष्ठेत्—इति तिष्ठतिराह आत्मनेपदात् ; ततो विरोधः ।

‘आह, एवम् अप्यभिधानस्य मद्यः करणं, न उपतिष्ठते, तत्र असम्बन्धः एव उपस्थानस्य मद्येण । तथा, “पृष्ठैः उपतिष्ठन्ते”—इतिसमुच्चारणम् अनर्थकं स्यात्’ । उच्यते, अभिधानमभिनिर्वर्त्तयन् मद्य उपस्थानस्य करणं भवति, यत अस्य प्रयोजनं निर्वर्त्तयति ; न हि निष्प्रयोजनम् अनुष्ठीयते, तस्मात् मद्येषु एव पृष्ठशब्दः, मद्येषु चेत्, नास्ति धर्माणां प्राप्तिर्न हि मद्याणां धर्माः, अधर्मकास्ते—इति ॥ (७।४।१४ अ०) ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः हतौ मीमांसाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

सप्तमस्य अध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

यद्य सौम्यं चरौ इतिकर्तव्यतावन्नाधिकरणम् ॥

सू. इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वम् ॥ १ ॥

भा. अनारम्य किञ्चिच्छ्रूयते, “सौम्यं चरं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः”
—इति । तत्र एषोऽर्थः समधिगतः,—यागोऽर्थं चोद्यते—इति,
—“यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगात् एषां कर्मसम्बन्धात्” (२ ।
१ । १४ सू०)—इति । तथा इदमपि उक्तं,—‘कर्मफलयोः सम्बन्धे
कर्म गुणतः, फलं प्रधानतः’—इति, “प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात्
कर्मतो हि अभिसम्बन्धः, तस्मात् कर्मोपदेशः स्यात्” (६ । १ ।
३ सू०)—इति । इदमपि चोक्तं, यजिः अपूर्णं साधयति, ततश्च
अपूर्णात् काशान्तरे फलं भवति—इति,—“चीदना पुनरा-
रम्भः” (२ । १ । ५ सू०)—इत्यत्र, एवमेतस्मिन् सति, “सौम्यं
चरं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः”—इत्यत्र सौम्यंयागेन अपूर्णं
कृत्वा ब्रह्मवर्चसं साधयेत् ब्रह्मवर्चसकामः—इत्येवं विज्ञायते ।

‘आह, यत्र तृतीयायुक्तो यजिः, तत्र युक्तो गुणभावाभ्युपगमः,
यथा, ‘उद्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’—इति ; इह तु असत्यां
तृतीययां कथं तृतीयार्थो गम्यते?’—इति । उच्यते,—किम्
अत्र तृतीयामिर्दिष्टेन यजिना कार्यं ? यदा स्वभावसिद्धः
कर्मणां फलं प्रति गुणभावः, यत्रापि असौ श्रुतः, तत्रापि
अकिञ्चित्कार एव, गतार्थत्वात्, तथा, यत्रापि द्वितीया श्रुतिः,
(यथा ‘अग्निहोत्रं जुहुयात्’—इति), तत्रापि विभक्तियत्ययो वा
ईप्सितत्वस्य वा अविवक्षा कामं वा अनर्थक्यं स्यात् ; न तु
कथञ्चित् अपि कर्मणः प्रति गुणभावः शक्योऽप्यप्नोतुम् । तस्मात्
यागेन अपूर्णसाधनम् अत्र उच्यते, तत्र यागो विज्ञायते,

भा. लौकिकोऽसौ पदार्थः, तेन तु कथम् अपूर्णं साधयेत्—इत्येतत् न विज्ञायते, इह तु यागेन अपूर्णं साधयेत्—इत्येतावदेवोक्तम् । कथम् साधयेदितिकर्तव्यता न उक्ता, येषां च अर्थानां ज्ञायत एव इतिकर्तव्यता, तेषां कर्तव्यत्वमात्रम् उपदिश्यते, यथा ओदनं पचेदिति, येषां तु न ज्ञायते, ते सद्य इतिकर्तव्यतया एव उपदिश्यन्ते, यथा दर्शपूर्णमासौ ; एवं चेत् नूनं ज्ञायते, यागेन अपूर्णनिर्हन्तौ इतिकर्तव्यता यस्मात् उक्ता, तस्मात् न्यूनम् असावस्ति—इति ।

‘आह, यद्यस्ति लोके, ततो ज्ञायेत एव, अथ नास्त्येव, कथं ब्रह्मा ज्ञातुम्?’—इति । उच्यते,—बाह्वमस्ति लौकिकी वैदिकी च, लौकिकी तावत् पार्वणस्थास्त्रीपाकादिषु, वैदिकी दर्शपूर्णमासादिषु ; यदि तत्पूर्णा एतास्योदनाः तदपेक्षाः सौर्ययागेन अपूर्णं साधयेत् यथाज्ञातया इतिकर्तव्यतया—इति, ततो युक्तः इतिकर्तव्यताया अविधिः । न च विधीयते, अत इतिकर्तव्यताया अविधेः ‘यजतेः पूर्ववत्’, विहितेतिकर्तव्यताकत्वम्—इति ।

‘अथ ये आहुः,—यजेत यागं कुर्यात्—इति, जुहुयात् होमं कुर्यात्—इति, तेषां, किं नैव धर्माकाङ्क्षा भवति?’ । भवति—इति ब्रूमः,—यद्यपि, प्रज्ञातेतिकर्तव्यतो यजिर्द्रव्यं देवतां प्रत्युत्सृज्यते—इति, तथापि, यदा फलार्थः क्रियते, तदा धर्मान् आकाङ्क्षति, न हि अधर्मकात् फलं भवति । कथं ज्ञायते ? । यो हि अमेधं द्रव्यम् उच्छिष्टः श्रयानो वा प्रौढपादो वामेन हस्तेन, वा पादेन, यथाकथञ्चित् देवतायै उच्छ्रजति, तस्य फलं न भवति—इति श्रिष्टाः स्मरन्ति । यस्तु मेधं द्रव्यं शुचौ देवे प्रयतः प्राङ्मुखो दक्षिणेन हस्तेन समाहितमना

* न चविहितेतिकर्तव्यताकत्वमिति आ० सो० पु० पाठः ॥

भा. मयवत् नियमवच्च देवतायै उत्पद्यति, तस्य फलं भवति—इति स्मरन्ति । तस्मात् यावान् यजतिः फलायाग्नायते, स सर्वा धर्मान् आकाङ्क्षति, अतः तेषाम् अयस्ति धर्माकाङ्क्षा ; सत्याम् आकाङ्क्षायां, सन्निहितैर्धर्मैः, अविप्रतिषिद्धः सम्बन्धः प्रकृतौ, विहृतौ त्वानुमानिकैः ॥ (७।४।९ अ०) ॥

सौख्ये चरौ वैदिकेति कर्मन्वयताधिकरणम् ॥

ख. स लौकिकः स्यादृष्टप्रवृत्तित्वात् ॥ २ ॥ (पू०) ॥

भा. अधुनैवं चिन्त्यते,—किम् अनियमः,—लौकिकी वैदिकी वा इतिकर्मन्वयता, उत लौकिकी एव, आहोस्वित् वैदिकी?—इति । अत्र विशेषाभावात् अनियमे प्राप्ते, उच्यते,—‘स लौकिकः स्यात्’, ‘स’ खलु कर्मन्वयतोपायः ‘लौकिकः स्यात्’ । कुतः?। ‘दृष्टप्रवृत्तित्वात्’, दृष्टा हि अस्य, तत्र तत्र प्रवृत्तिः, यथा पार्षणस्थास्त्रीपाके अष्टकाचरौ आयहायणीयकर्मणि,—इत्येवं यत्र यत्र यागेन अपूर्णं साध्यते, तत्र तत्र अस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा । अतः अन्वयात् विज्ञायते,—यागस्य अपूर्णं साध्यतः अयम् उपायः—इति, अयश्चापि यागः ; तस्मात् अस्यापि स एव अभ्युपायः ॥

ख. वचनात्तु ततोऽन्यत्वम् ॥ ३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. आह,—किम् एष एव उत्सर्गः,—सर्वत्र लौकिकी इति-कर्मन्वयता?—इति । एवं खलु प्राप्तम् ; एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘वचनात्तु ततोऽन्यत्वम्’—इति । यत्र प्रत्यक्षं वचनं वैदिक्याः, तत्र न लौकिकी स्यात्, वचनसामर्थ्यात् वैदिकी एव स्यात्, यथा उपसत्सु, गृहमेधीये च ॥

स. लिङ्गेन वा नियम्येत लिङ्गस्य तद्गुणत्वात् ॥ ४ ॥
(सि०) ॥

भा. 'लिङ्गेन वा' इतिकर्तव्यता 'नियम्येत'। कतरा?। यस्या लिङ्गं, वेदिक्याश्च लिङ्गं, तस्मात् वैदिकी। किं पुनर्लिङ्गम्?। सौर्ये तावच्चरौ श्रूयते,—'प्रयाजे छण्णलं जुहोति'—इति, तथा ऐन्द्रबार्हस्पते, 'अङ्गं बार्हृषो लुनाति, अङ्गं न, स्वयंदितम् अङ्गं वेद्याश्चरौत्यङ्गं न'—इति। तथा 'पितृयज्ञेन होतारं वृणीते न आर्षेयम्'—इति; एतैर्लिङ्गैर्ज्ञायते वैदिकी इतिकर्तव्यता—इति। कथम्?। 'तद्गुणत्वात्', एते हि प्रयाजादयो वैदिकस्य अपूर्वस्य गुणाः, यदि च तदोयेतिकर्तव्यता प्रवर्तिता, तत एतेषु कर्मसु एते सन्ति, तत्र एतानि वचनानि उपपद्यन्ते,— 'प्रयाजे प्रयाजे छण्णलं जुहोति'—इत्येवमादीनि। तस्मात् वैदिकी इतिकर्तव्यता नियम्येत ॥

स. अपि वाऽन्यायपूर्वत्वाच्च नित्यानुवादवचनानि
स्युः ॥ ५ ॥ (आ० १) ॥

भा. 'अपि वा' नैव स्यात्,—वैदिकी इतिकर्तव्यता—इति, यत्कारणम् एतैर्लिङ्गैर्न शक्यते वैदिकी नियन्तुम्। कुतः?। 'अन्यायपूर्वत्वात्', न्यायपूर्वकं हि वचनं तत्साधकं भवति, न चेतानि न्यायपूर्वकाणि; न हि वैदिक्याः प्रवृत्तिर्युक्ता, निबद्धा हि सा प्रकरणादिभिः कारणैर्दर्शपूर्णमासादिषु। 'कथं तर्हि एतानि लिङ्गानि?'। उच्यते,—'यत्र नित्यानुवादवचनानि स्युः'; इह 'तावत् अङ्गं बार्हृषो लुनाति अङ्गं न'—इति, बार्हृः यत्रैव भविष्यति, यत्कारणं, सतो बार्हृष उच्यते, न च इहास्ति बार्हृः। 'न होतारं वृणीते न आर्षेयम्'—इति नित्यानुवादो भविष्यति।

भा. 'ननु नित्यानुवादः सन् अनर्थको भवति'। किं क्रियतां, यस्य अर्थो नास्ति; 'प्रयाजे प्रयाजे ह्यणलं जुहोति'— इतिवचनं प्रयाजानां भविष्यति। 'कथं पुनरथ प्रयाजाञ्च ह्यणलहोमञ्च* शक्यो वक्तुम्, भिद्यते हि तथा वाक्यम्'। एवं तर्हि न प्रयाजान् वक्ष्यति, प्रयाजे ह्यणलहोमं विधास्यति; न च असत्सु प्रयाजेषु ह्यणलहोमः शक्यते कर्तुम्, इत्यर्थात् प्रयाजान् करिष्यति। तस्मात् न लिङ्गेन वैदिक्याः नियमः, यथोक्तेन न्यायेन लौकिकी इतिकर्तव्यता†—इति ॥

स. मिथो विप्रतिषेधाच्च गुणानां यथार्थकल्पना स्यात् ॥ ६ ॥ (आ० २) ॥

भा. तत्र आह,—'अथ कस्मात् नोभे अपि इतिकर्तव्यते सह प्रवर्त्तते?—इति। किमेवं भविष्यति?। एवं तुल्यापेक्षा कर्मणाम् अन्यतरतो न बाधिता भवति'। उच्यते, सह-प्रवृत्तौ, एकया चेत् कर्म निरपेक्षं ह्यत, द्वितीयस्याः प्रवृत्तिर्विप्रतिषिद्धा, अतो 'मिथः' प्रवृत्तेः 'विप्रतिषेधात्' 'यथार्थकल्पना स्यात्', एकस्याः प्रवृत्तिः स्यात्—इत्यर्थः। 'कथम् एकस्याः प्रवृत्तेर्धर्माणां यथार्थकल्पना भवति?'। ये धर्मा येषु कार्येषु प्रवृत्तौ उत्पन्नाः, ते इहापि तेषु एव भवन्ति, इतरथा द्वितीयस्या धर्माः अयथार्थाः भवेयुः पूर्वैर्धर्मैः, तेषां कार्याणां निर्वर्त्तितत्वात्, एवम् एकस्याः प्रवृत्तेः यथार्थकल्पना भवति, अतो 'यथार्थकल्पना स्यात्'—इत्यनेन एकस्याः प्रवृत्तिः—इत्युक्तं भवेत्, एकस्याः प्रवृत्तौ यथोक्तेनैव न्यायेन लौकिक्याः प्रवृत्तिः—इति ॥

* ह्यणलाच्च शक्या इति का० त्री० पु० पाठः ।

† लौकिक्येव इति का० पु० पाठः ।

ख. भागित्वात्तु नियम्येत गुणानामभिधानत्वात्सम्बन्धा-
दभिधानवत् यथा धेनुः किशोरेण ॥ ७ ॥ (आ०
नि०) ॥

भा. तुशब्दः पञ्चनिवृत्तौ। न तु एवं स्यात्,—लौकिकी इति-
कर्त्तव्यता—इति; किन्तार्हं वैदिकी नियम्येत। कुतः?। 'भागि-
त्वात्', वैदिकी अपि भागिनी प्रवृत्तिः, सा अपि हि अपूर्वस्य
इतिकर्त्तव्यता, समाने च भागित्वे उभयोः, वैदिकी एव स्यात्,
'गुणानामभिधानत्वात्', गुणा एते प्रयाजादयः सौर्यादिषु
दृश्यमाना अभिधायका भवन्ति एतस्य अर्थस्य, यथा वैदिकी
अत्र इतिकर्त्तव्यता—इति बोधका भवन्ति—इत्यर्थः।

कस्मात्?। 'सम्बन्धात्', एते हि तथा इतिकर्त्तव्यतया
सम्बद्धाः, अतः साहचर्यात् तां गमयन्ति। 'अभिधानवत्',
यथा कौण्डपायिनानयने 'अग्निहोचम्'—इत्यभिधानं कर्मणो
वाचकं, तत् कर्म सहचरितान् धर्मान् आनयति, तेषु असत्सु
एतदभिधानम् इह न युज्यते—इति तेषां धर्माणाम् तत्र भावो
विज्ञायते; एवम् इहापि प्रयाजादीनां दर्शनम् असत्यां
वैदिक्यां न युज्यते—इति, तस्या अपि इह भावो विज्ञायते।
'ननु असति न्याये लिङ्गम् अकारणम्'। सत्यमेवम्, उक्तस्तु
न्यायो 'भागित्वात्'—इति। यत्तु दृष्टप्रवृत्तिलौकिकी—इति;
तत्र ब्रूमः, यद्यपि दृष्टप्रवृत्तिः स्यात्, तथापि वैदिकी एव
'नियम्येत'। कथम्?। 'यथा धेनुः किशोरेण', तत् यथा,
'लृष्णकिशोरा धेनुः'—इति, यद्यपि धेनुशब्दे गोधेन्वां दृष्ट-
प्रवृत्तिः, तथापि अभिधानसामान्यात् अश्वधेन्वामपि भागी—
इति किशोरेण लिङ्गेन अश्वधेन्वां विज्ञायते; एवम् इहापि
यद्यपि लौकिकी दृष्टप्रवृत्तिः, तथापि इतिकर्त्तव्यतासामान्येन
भागित्वात् लिङ्गेन वैदिकी विज्ञेया ॥

३. उत्पत्तीनां समत्वाद्वा यथाधिकारं भावः
स्यात् ॥ ८ ॥ (२य आ० १, ॥

भा. अथ 'वा' नैव लिङ्गेन नियमः—इति। कुतः?। 'उत्पत्तीनां समत्वात्', धर्माणां प्रयाजादीनाम् उत्पत्तयः समाः, सर्वेषाम आग्नेयाद्यङ्गभावेन, न परस्पराङ्गत्वेन। किम् अतः?। यदि प्रयाजादीनामनुयाजादयोऽङ्गानि स्युः, ततो यच्च प्रधानं, तच्च अङ्गानि—इति प्रयाजदर्शनेन अनुयाजादयोऽनुमीयेरन्, यदा तु समप्रधाना एते, तदा प्रयाजदर्शनेन कामं प्रयाजा अनुमीयेरन्, प्रयाजधर्मा वा, न तु अनुयाजादयः। तस्मात् लिङ्गम् अनियामकम्। यत्तु,—'अभिधानवत्'—इति; अत्र ब्रूमः,—युक्तं तच्च, तच्च हि परब्रह्मः परच प्रयुक्तः सन् धर्मान् अतिदिशति—इत्युक्तम्।

अपि च, विधिरसौ,—अग्निहोत्रवद्भोतव्यम्—इति, अयं पुनः अनुवादः; तेन अत्र प्रयाजादीनामेव नास्ति प्राप्तिः, कुतः अनुयाजादीनाम्? तस्मात् विषमः उपन्यासः,—'अभिधानवत्'—इति। अतो 'यथाधिकारं भावः स्यात्', ये धर्मा यस्य अपूर्णस्य अधिकारे आग्नाताः, ते तत्र एव भवेयुः।

'एवं तर्हि, 'सौख्यं चरुम् निर्वपेत्'—इत्यनेन आख्यातेन प्रधानस्य विधानोत्पत्तिः, शेषाणां च वचनं भवतु। कथङ्कृत्वा?। न अनङ्गं प्रधानम् उच्यमानं कस्मैचित् प्रयोजनाय कल्पते—इति, तेन च प्रापितानामङ्गानाम् एतेभ्यो लिङ्गेभ्यो विशेषावधारणं भविष्यति'। तत्र इदम् उच्यते,—

४. उत्पत्तिशेषवचनं च विप्रतिषिद्धमेकस्मिन् ॥ ९ ॥
(आ० २) ॥

भा. 'एकस्मिन्' शब्दे प्रधानस्य उत्पत्तिः, अङ्गानां च वचनं न

भा. सम्भवति। किङ्कारणम्?। उत्पन्नं हि प्रधानमङ्गान् अपेक्षते, अपेक्षया च तानि गृह्यन्ते। तस्मात् नैतत् अपि युक्तम्। यदि च 'निर्वपेत्'—इत्यनेन शब्देनाङ्गान्यापि विधीयेत्, ततः तेषाम् अपि फलसम्बन्धः स्यात्, तथा अङ्गत्वमेव ग्राह्येत। ततोऽयम् अपि वादो न घटते। तस्मात् यथोक्तो लौकिक एव अभ्युपायः॥

ख. विध्यन्तो वा प्रकृतिवञ्चोदनायां प्रवर्त्तत तथा हि लिङ्गदर्शनम् ॥ १० ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'विध्यन्तो वा' सौर्ग्यादिकायां 'चोदनायां प्रवर्त्तत' न धर्मा लौकिकाः। कः पुनरर्थं विध्यन्तो नाम?। विधेरन्तो विध्यन्तः। अथ विधिः कः?। यत् वाक्यम् उपलभ्य, पुरुषः कस्मिंश्चित् अर्थं प्रवर्त्तते, कुतश्चित् वा निवर्त्तते स विधिः; विधीयते हि अनेन अर्थः; यथा लोके, 'देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम्'—इति, तस्य अभ्याजेति आदिः, इतरोऽन्तः; वेदेऽपि 'द्वर्षपूर्णमासाभ्यां यजेत'—इति विधादिः, विध्यन्तोऽपि प्रधानविधिवर्जितं कृत्वा पौरोडाशिकं ब्राह्मणं, तेन समेतोऽर्थं विधादिर्वाञ्छेष्टापूर्व-निर्घृतिं प्रति पुरुषं प्रवर्त्तयति, तस्मात् सोऽस्वान्तः। तथा, 'सोमेन यजेत'—इति विधादिः; सौमिकम् अपि ब्राह्मणं विध्यन्तः; एष विध्यन्तो नाम। एतेषु च सौर्ग्यादिषु विधादि-रस्ति, विध्यन्तो नास्ति, एतेषु अपि स विध्यन्तः कल्प्येत। कथङ्कृत्वा?। अपरिपूरुषं यत् वाक्यं, तत् अध्याहारेण वा पूर्येत, अर्वाहितकल्पनया वा, तत्र अध्याहारात् अर्वाहितकल्पना ज्यायसी, अध्याहारे हि अश्रुतः कल्प्येत, इतरत्र श्रुतेन सम्बन्धः। तस्मात् अर्वाहितो ब्राह्मणावयवोऽस्य परिपूरकः कल्प्यते, यथा, 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभते, शीष्माय कल-विह्वानालभते'—इति, तेन वैदिकी इतिकर्मव्यता प्राप्यते।

भा. 'यदि तत् ब्राह्मणम् अस्यान्तः कल्प्यते, तत्र न भवति ; तदे-
तन्मयूरनृत्तमापद्यते । तत् यथा, मयूरस्य नृत्यतोऽन्यदपा-
त्रियतेऽन्यत् संत्रियते, एवम् इच्छापि इदं संत्रियते तदपात्रियते' ।
नैष दोषः,—प्रत्यक्षः तस्य तत्र भावः, इह पुनः आनुमानिकः,
न च आनुमानिकं प्रत्यक्षं बाधते । 'इह तर्हि न प्राप्नोति,
प्रत्यक्षविरोधात्' । स्यात् एवं, यदि विरोधः स्यात्, न तु
अस्ति विरोधः, तत्रापि भविष्यति, इच्छापि, तदेतत् उक्तं,—
'विध्वन्तो वा प्रकृतिवञ्चोदनायां प्रवर्त्तत'—इति ।

'उच्यते, प्रकृतिवत्—इति किम् आह, अष्टमे प्रकृतिनियमं
करिष्यति,—इयमस्य प्रकृतिः—इति' । तदुच्यते, विध्वन्तो
वा प्रकृतेरिव प्रवर्त्तत, या या तस्य कर्मणः प्रकृतिः—इति ;
यस्य आग्नेयः प्रकृतिः, तस्य आग्नेयादेव, यस्य अग्नीषोमीयः,
तस्य अग्नीषोमीयात्—इत्येवं सर्वत्र ।

'अथ कस्मात् न लौकिको विध्वन्तः कल्प्यते ?' । उच्यते,
लौकिकस्य विधेरभावात्, विध्वन्त एव नास्ति, कुतः तत्-
कल्पना ?—इति । 'आह, लौकिकी इतिकर्त्तव्यता प्राप्यताम्,
किं विध्वन्तकल्पनया ?—इति । उच्यते, वैदिकी हि अत्र
इतिकर्त्तव्यता न लौकिकी । कस्मात् ? । 'तथा हि लिङ्गदर्शनं',
प्रयाजादि समर्थितं भवति ॥

ख. लिङ्गहेतुत्वादलिङ्गे लौकिकं स्यात् ॥ ११ ॥
(३य आ०) ॥

भा. यदि लिङ्गात् वैदिकोऽभ्युपायो भवति, तेन तर्हि 'अलिङ्गे
लौकिकं स्यात्, यत्र कर्मणि किञ्चिदलिङ्गं नास्ति, तत्र लौकिकं
स्यात् विधानं, यथा, 'ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्, यस्य
सजातावीयः'—इति ॥

घ. लिङ्गस्य पूर्ववत्त्वाच्चोदनाशब्दसामान्यादेकेनापि
निरूप्येत यथा स्थालीपुलाकेन ॥ १२ ॥ (आ०
नि०) ॥

भा. अत्र उच्यते,—स्यात् एवं, यदि लिङ्गहेतुको वैदिक उपायः
स्यात्; न तु असौ लिङ्गहेतुकः। किंहेतुकस्तु?। विध्यन्तहेतुकः,
विध्यन्तोऽपि न्यायपूर्वः, स च न्यायः तुल्यः सर्वेषां कर्मणां
वैद्यतानां लिङ्गवतां च। कुतः?। 'चोदनाशब्दसामान्यात्',
कर्मचोदानायां शब्दः समानः, सर्वेषु विधादिरस्ति. न विध्यन्तः,
तुल्यश्च अपेक्षया अन्यत्र श्रुतेन विध्यन्तेन सम्बन्धः, तदेतत्
न्यायपूर्वकं लिङ्गमेकत्रापि दृश्यमानं, तुल्यन्यायानाम् सर्वेषां
धर्मवत्तां ज्ञापयति। यथा स्थास्यां तुल्यपाकानां पुलाकानां
एकम् उपमृष्ट्य अन्येषाम् अपि सिद्धतां जानाति, तुल्यो हेतुः
अस्य च अन्येषां च सिद्धत्वस्य—इति। तस्मात् सर्वेषु वैदिकी
इतिकर्तव्यता।

अथ यदुक्तं, दृष्टप्रवृत्तिलौकिकी इतिकर्तव्यता—इति। अत्र
ब्रूमः,—सामान्यतोदृष्टमेतत् उपदिश्यते, सामान्यतोदृष्टं च
यत् अथभिचारि, तत् प्रमाणं, सथभिचारं च एतत्, दृष्टा
हि गणयागादयो अनेवमितिकर्तव्यताकाः। तस्मात् दृष्टप्रवृत्ति-
त्वात्—इत्यहेतुः।

यत्तु वैदिक्या भागित्वात् तत्पूर्वकाणि लिङ्गानि मविध्यन्ति
—इति; अत्र ब्रूमः,—भागित्वस्य अपूर्वैतिकर्तव्यताकत्वं किल
हेतुः, तद्भावश्च तस्याः शब्दपूर्वः,—शब्देन च दर्शपूर्णमासयोः
असौ विज्ञायते, न सर्वेषु—इति; तस्मात् न भागित्वम्। अतो
विध्यन्तेनैव इतिकर्तव्यता प्राप्यते, न अन्यथा। 'अथ कस्मात्
एतानि वैद्यतानि वाक्यानि न्यूनान्येषु न अनुमन्यन्ते, किम्
एभिः पूरितैः?'। न्यूनानि अनर्थकानि भवन्ति। भवन्तु को

भा. दोषः?। त्रिष्टैः एषां सम्परिपद्यो न युज्यते। 'प्रमादात् भविष्यति'—इति। नास्त्यक्षरे माषायां वा प्रमादः, कुतः एतावति ग्रन्थे भविष्यति?। कथम्?। "तुल्यं च सास्त्र-दायिकम्" (१।२।८ सू०)—इत्युक्तम्। ध्यामोहोऽपि विदुषां युगसङ्घर्षाणि बहूनि न अनुवर्त्तत, युज्यते च एषाम् अपेक्षया पूरणम्; तस्मात् जनानि न अनुमन्यन्ते। अतो वैदिकी इति-कर्त्तव्यता— इति सिद्धम् ॥ (७।४।२ अ०) ॥

मवामयने रेकाधिकेति कर्त्तव्यतागुणानाधिकरणम् ॥

ख. द्वादशाहिकमहर्गणे तत्प्रकृतित्वादैकाहिकमधिका-
गमात्तदाख्यं स्यादेकाहवत् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

भा. 'प्रजाकामा गवामयनमुपेयुः'—इति सचं विधाय आम्नायते, 'ज्योतिर्गौरायुः'—इति, गवामयने द्वादशाहिको विध्यन्तः— इति वक्ष्यति, 'गणेषु द्वादशाहस्य'—इति। तत्र चोदकेन द्वादशाहिका धर्माः प्राप्यन्ते, एकाहानामपि यथास्वं नामभिः प्रातिस्विकाः; ये तत्र द्वादशाहिका ऐकाहिकैः अविरुद्धाः, ते यथाप्राप्तं क्रियन्ते; विरुद्धेषु संशयः,—किं द्वादशाहिको धर्मः कर्त्तव्यः, उत ऐकाहिकः?—इति। किं प्राप्तम्?—तत्र सूत्रेणैव उपक्रमः, 'द्वादशाहिकम् अहर्गणे तत्प्रकृतित्वात्', द्वादशाह-प्रकृतित्वात् विध्यन्तेनैव प्राप्यन्ते।

'ननु एवं नामधेयं बाध्यते'। न बाधिष्यते नामधेयं ज्योति-रादि, 'अधिकागमात्' भविष्यति, ये ज्योतिष्टोमिकेभ्योऽधिकाः स्तोत्रसङ्ख्याकाराः, तदागमात्, 'एकाहवत्', यथा तस्मिन् एव ज्योतिषि एकाहे ज्योतिःशब्दोऽधिकागमात् भवति, सत्सु ज्योतिष्टोमिकेषु ज्योतिष्टोमेऽभावात्, अधिकधर्मार्थोऽयं शब्दः,

भा. न च अधिकानां द्वादशाहिकैर्विरोधोऽस्ति । तस्मात् द्वादशाहिकं धर्मजातं विरुद्धं कर्तव्यम्—इति ।

‘अधिकागमात् तदाख्यं स्यात् एकाहवत्’—इत्येतस्य अपरा व्याख्या,—ये द्वादशाहे अधिका एकाहिकेभ्यः, केचित् धर्माः उच्यन्ते. ‘अभिप्लवोन्वहं भवति, गोरिवीतम् अन्वहं भवति’—इति, तेषाम् अधिकानामागमात् ‘तदाख्यं स्यात्’, एतत् द्वादशाहिकम् अहर्ज्योतिराख्यम् आयुराख्यं वा । कथम्?। ‘एकाहवत्’, यथा तस्मिन् एव एकाहे अयं ज्योतिरादिशब्दो ज्योतिष्टौमिकेभ्योऽधिकेषु वैशेषिकेषु धर्मेषु आगतेषु भवति, एवम् इहापि अधिकागमसामान्यात् गौणो भविष्यति, यथा षडहिकानां पृष्ठानां भावात् एकाहो विश्वजित् षडहः—इत्युक्तं, ‘तमेकाहं, षडहः—इत्याचक्षते’—इति । एवम् इहापि ; गौणश्चेत् न प्रापकः । तस्मात् नास्ति नामधेयात् धर्मप्राप्तिः—इति ॥

ख. लिङ्गाच्च ॥ १४ ॥ (यु०) ॥

भा. ‘लिङ्गाच्च’ एतत् ज्ञायते,—यथा द्वादशाहिकं कर्तव्यम्—इति । किं लिङ्गं भवति?। ‘दाभ्यां लोमावद्यति दाभ्यां त्वचं दाभ्यामङ्गं दाभ्यां मांसम्’—इति । एवं षडहिकान् अनुक्रम्याह, ‘यत् द्वादशोपसदो भवन्ति, आत्मानमेतन्निरवद्यते’—इति द्वादशाहिकं धर्मं द्वादशोपसत्त्वं दर्शयति, तत् उपपद्यते, यदि द्वादशाहिकं धर्मजातं विरोधि कर्तव्यम्, इतरथा च एकाहिकं षडुपसत्त्वं स्यात् । तस्मात् पश्यामः,—द्वादशाहिकं कर्तव्यम्—इति । तथा इदम् अपरं लिङ्गं, ‘यस्य अतिरिक्तम् एकादशिन्यामालभेरन् न प्रियं भ्रातृव्यम् अतिरिच्यते, अथ यत् दौ दौ पशू समरथेयुः, कनीय आयुः कुर्वीरन् दद्येते ब्राह्मणवन्तः पशव आलम्बन्ते न अग्रियं भ्रातृव्यमत्यतिरिच्यते

भा. न कनीयं श्रावुः कुर्वीत—इति, एकादशिन्यां विद्धारं द्वादशाहिकं धर्मं दर्शयति। कथम्?। विद्धारं सति अतिरेकः पशूनाम् आपद्यते, अतिरेकभयाच्च इयोर्द्वयोः समासः, एकाहधर्ममाप्तौ विद्धारो न स्यात्, तत्र एतद्दर्शनं न बुध्यते। तस्मात् द्वादशाहिकं कार्यम्॥

ख. न वा क्रत्वभिधानादधिकानामशब्दत्वम् ॥ १५ ॥
(सि०) ॥

भा. 'न वा' द्वादशाहिकं कार्यं, किन्तुर्हि एकाहिकम्। किंकारणम्?। चोदकेन द्वादशाहिकं प्राप्नोति, नामधेयेन एकाहिकं, नामधेयं च चोदकात् बधीयः। कुतः?। प्रत्यक्षत्वात्, प्रत्यक्षं नामधेयं, चोदकं त्वानुमानिकम्। 'ननु विध्यन्तोऽपि प्रत्यक्षः'। सत्यं, प्रकृतौ प्रत्यक्षो विध्यन्तः, विलतौ त्वानुमानिकः, नामधेयं पुनर्विलतावपि प्रत्यक्षं, प्रत्यक्षं च अनुमानाद्बधीयः, तस्मात् एकाहिकं कार्यम्।

'ननु, अधिकांशं नामधेयम्—इत्युक्तम्'। अत्र उच्यते,— 'अधिकानाम् अशब्दत्वम्',—अधिकानां शब्दो नास्ति; इमे ज्योतिरादयः शब्दाः कर्मनामधेयानि—इत्युक्तम्,—“अपि वा नामधेयं स्यात्, यदुत्पत्तावपूर्वमविधायकत्वात् (१।४।२ सू०)” —इति। यत्तु, “अधिकागमात् तदाख्यं स्यात्”—इति; तत्र ब्रूमः—वचनात् अधिकागमो न नामधेयेन। यत्तु,—तेषु असत्सु शब्दस्य अभावात्—इति, नैते कदाचिदायुरादिषु न सन्ति, कथम् तेषाम् अभावे शब्दस्य अभावो दृष्टः?। यत्तु, ज्योतिष्टोमे नास्ति ज्योतिरादिः शब्दः—इति, कर्मान्तरत्वात्, ज्योतिष्टोमे आयुरादिः शब्दो नास्ति, न धर्माभावात्। तस्मात् एकाहिकं विषदं धर्मजातं कर्तव्यम्—इति, “अधिकागमात् तदाख्यं स्यात्, एकाहवत्”—इत्येतस्य द्वितीयव्याख्यापरिहारः, - गौणः सन्न-

भा. वादमात्रम् अनर्थकं स्यात् । तस्मात् पूर्वोक्तेन न्यायेन नाम-
धेयं धर्माणां प्रापकम्—इति ॥

स. लिङ्गं सङ्घातधर्मः स्यात्तदर्यापत्तेर्द्रव्यवत् ॥ १६ ॥
(पू० लि० नि० पू०) ॥

भा. अथ यलिङ्गम् उपदिष्टं,—द्वादशोपसर्वदर्शनं, तस्य परिहारः
उच्यते,—‘लिङ्गं सङ्घातधर्मः स्यात्’, लिङ्गमेतत् सङ्घातधर्मः
स्यात्, द्वादशाहः अहःसङ्घातः, स फलाय चोद्यते, ‘द्वादशाह-
मृद्धिकामा उपेयुः’—इति, गवामयनमपि अहःसङ्घातान्तरं,
तस्मिन् एव कार्यं फलसिद्धौ विधीयते, तस्य तत्कार्यापत्त्या
द्वादशाहधर्मान् गृह्णाति, न चोदकेन, ‘द्रव्यवत्’, यथा द्रव्ये
वीक्ष्यौ धर्माः श्रुतास्ते* तत्कार्यापत्तेषु प्रतिनिधिभूतेषु प्राप्यन्ते,
न चोदकेन, तद्वत् ॥

स. न वार्थधर्मत्वात् सङ्घातस्य गुणत्वात् ॥ १७ ॥
(पू० लि० नि० उ० १) ॥

स. नैतत् युक्तम् । कुतः? । ‘अर्थधर्मत्वात्’, अपूर्वधर्मत्वात्—
इत्यर्थः । अपूर्वधर्मो द्वादशोपसर्वं, न सङ्घातधर्मः । कस्मात्? ।
‘सङ्घातस्य गुणत्वात्’, अहानि अत्र प्रधानानि, ‘द्वादशाहेन’
—इति द्वादशत्वं तेषां गुणः, विशेषणम्—इत्यर्थः । विशिष्ये
एव कार्यं प्रतीयते, न विशेषणे, यथा,—राजपुरुष आनीयताम्
—इत्युक्ते पुरुष आनीयते, न राजा, यथा च, मृष्टं भुङ्क्ते
देवदत्तः—इत्युक्ते न दत्तः सूपो वा प्रतीयते, यदेव प्रधानं
तत् प्रतीयते । किम् अतः? । अतोऽहानि फलवन्ति, न सङ्घातः;
फलवतश्च धर्माः । तस्मात् न द्वादशोपसर्वं सङ्घातधर्मः; एवं

* तेन इति का० सं० पु० पाठः ।

भा. चेत् न गवामयने कार्य्यापत्तितः धर्माः प्राप्यन्ते । अतो-
परिहारोऽयम् ॥

स. अर्थापत्तेर्द्रव्येषु धर्मलाभः स्यात् ॥ १८ ॥
(पू० लि० नि० उ० २) ॥

भा. यत् उक्तम्,—द्रव्यवत्—इति, युक्तं द्रव्येषु, तत्र हि बोद्धि-
कार्य्यापत्ता नोवाराः कार्य्यापत्तितः तद्धर्मान् लभन्ते; इह
पुनर्द्वादशोपसत्त्वं नैव सङ्घातधर्मः—इत्यपदिष्टो हेतुः । तस्मात्
अवृष्टान्तो—द्रव्यवत्—इति । आह, कथमर्हं इदं लिङ्ग-
दर्शनम्? । अत्र उच्यते,—

स. प्रवृत्त्या नियतस्य लिङ्गदर्शनम् ॥ १९ ॥
(पू० लि० नि० १) ॥

भा. गवामयने द्वादशाहिकं प्रथमम् अहः, प्रायणीयोगतिराचः,
तस्य धर्मा द्वादशोपसत्त्वं, तदुपादाने मुख्यस्य अनुग्रहः, बहुप-
सत्त्वोपादाने जघन्यानां ज्योतिरादीनां, मुख्यस्य प्राप्तकालम्
अनुग्रहम् अतिक्रमितुम्, किञ्चित् कार्य्यं* नास्ति । अतः तदनु-
ग्रहार्थं द्वादशोपसत्त्वं भवति, तथा मुख्यया 'प्रवृत्त्या नियतस्य'
एतद्दर्शनं, न चोदकप्राप्त्या, यस्मात् चोदको नामधेयादबलः ।
वक्ष्यति च, "विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्
सधर्मत्वम्", "मुख्यं वाऽपूर्वचोदनात् लोकवत्"†—इति ।

अथ यत् द्वितीयं लिङ्गदर्शनम् उक्तम्, एकादशिन्यां विहार-
दर्शनम्; तत्र उच्यते,—

* कारकमिति का० सं० पू० पाठः ।

† अत्र "गवामयने द्वादशाहिकं प्रथममहः" इत्यादिः, मुख्यं वा अपूर्वचोदनात् लोक-
वत्" इत्येवमनोऽपुत्रोऽयं ग्रन्थः" इत्यादिना वार्तिककारेणात्र दोषो निरुद्धः ।

ख. विहारदर्शनं विशिष्टस्यानारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थ-
त्वात् ॥ २० ॥ (पू० लि० नि० २) ॥

भा. अनारभ्य एकादशिन्यां विहारः श्रिष्टः, 'तदादिप्रभवाः
पञ्चवः स्युः', तथा 'तानेवानुचीनान् अहरहरालभेरन्, आग्नेय-
मेव प्रथमेऽहनि आलभेरन्, सारस्वतीं मेघीं द्वितीये, सौम्यं बभुं
तृतीये, वाङ्मनन्तः, अथ पुनः पर्यावर्त्तेषु आग्नेयमेव प्रथमे-
ऽहन्यालभेरन्, सारस्वतीं मेघीं द्वितीये, सौम्यं बभुं तृतीये,
वाङ्मनन्तः'—इति, तत् 'अनारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वात्'
उच्योतिष्ठोमं प्रविष्टं, तच्च अष्टां ब्रह्मस्वस्वाभावात् असम्भवात्
अपरां प्रकृतिं दादृशाहमागतं, तथापि पुनरुच्योतिरादीनां
'पर्यावर्त्तेषु'—इत्येतत् न युज्यते—इति तृतीयां प्रकृतिं गवा-
मयने प्रविष्टम्, एवमागतस्य एतद्दर्शनम्—इति ॥ (७।४।
३ अ०) ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृती मीमांसाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ समाप्तोऽर्थं सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

—११०—

अथ प्रतिज्ञाधिकरणम् ॥

सू. अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

भा. एवं तावत् सप्तमेन अध्यायेन, सामान्यतः अतिदेशलक्षणम् उक्तम्,—अविहितधर्मकेषु ऐन्द्राद्यादिषु कर्मेषु विहितधर्म-
केभ्यो दर्शपूर्णमासादिभ्यो धर्मा अतिदिश्यन्ते—इति। तच्च
चिन्ता भवति,—किम् एकस्मिन् कर्मणि सर्वकर्मेषु धर्मातिदेशः,
उत्त, एकस्मात्?—इति। अविज्ञेयात् सर्वेभ्यः—इति प्राप्तम्।
'एकेन तु निराकाङ्क्षीकृते कर्मणि द्वितीयधर्मप्राप्तौ किञ्चित्
कारणं नास्ति'। सत्यं, तदेव तु न ज्ञायते,—कस्मिन् कस्य?
—इति, तदर्थं विशेषलक्षणं वक्तव्यम्,—अस्मिन् अथ—इति।
तदिदम् अध्यायादौ प्रतिज्ञायते, "अथ विशेषलक्षणम्"—
इति। 'अथ' इदानीं कृतात् सामान्यातिदेशलक्षणात् अनन्तरं,
'विशेषलक्षणं' वक्ष्यामः। तदुच्यमानं यथाकारणं बोद्धव्यम्—
इति ॥ (८।१।१ अ०) ॥

विशेषकर्माभ्यो धर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

भा. तदेतत् विशेष एव उच्यते,—

सू. यस्य लिङ्गमर्थसंयोगाद्भिधानवत् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा. 'वस्य' वैदिकस्य विधानस्य 'लिङ्गं' किञ्चित्, शब्दव्यतम्

* अस्य "एकस्मिन् कर्मणि ये धर्मा समाजायन्ते, ते सर्वकर्मातिदिश्यन्ते, उताद्ये
न एकस्मात् सर्वकर्मातिदेशः?" इति-वार्तिककृता वाक्यान्वयकारि। "किमेकस्मिन्
कर्मणि सर्वकर्माभ्यो धर्मातिदेशः, उत्त, एकस्मादिति-अ० से० पु० पाठं तु समीचीनः।

भा. अर्थगतं वा, वैज्ञान्यां कर्मचोदनार्या, तद्गुणवाक्ये वा कृष्यते, तत्र स* विध्यन्तः स्यात् । कुतः? । 'अर्थसंयोगात्', तस्य अर्थस्य (लिङ्गस्य) तेन विध्यन्तविशेषणेन संयोगोऽनुभूतपूर्वः, संयोगिनोश्च अन्यतरो कृष्यमान उत्तरमकृष्यमानमपि अनुमानात् बुद्धौ सन्निधापयति, 'अभिधानवत्', यथा 'अग्नि-होचम्'—इत्यभिधानं कौण्डपायिने श्रूयमाणं नैयमिकाग्नि-होचधर्मान् बुद्धौ सन्निधापयति । किम् अतोऽत्र? । एतदतो भवति,—अपूर्वं यत् वाक्यं, तत्पूरणसमर्थेन अवयवेन बुद्धौ सन्निहितेन एकवाक्यतां याति, यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत'—इति विधादिः कथम्?—इति विध्यन्तापेक्षः, अग्रन्वाधाना-दिविधानकाण्डेन, पाठात् बुद्धौ सन्निहितेन एकवाक्यतां याति, —'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यम्'—इति; एवं विध्यन्ता-पेक्षो यो वैज्ञानो विधादिः, सोऽपि वैदिकेन विध्यन्तेन अनुमानात् बुद्धौ सन्निहितेन एकवाक्यतां यास्यति, यथा, 'सौर्यं चरम् निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः'—इति । तत्रां कथम्?—इतिविध्यन्तापेक्षायाम् अनेकविध्यन्तसन्निपाते असाधारणेन निर्वपति-शब्देन दार्शपूर्णमासिकविध्यन्तसंयोगिना लिङ्गेन तदीयो विध्यन्तः प्रसज्यते; तत्रापि आग्नेयाद्यनेकापूर्वविध्यन्त-प्रसङ्गे, एकदेवतात्वेन वा ओषधिना वाऽसाधारणेन लिङ्गेन आग्नेयविध्यन्तो नियम्यते । तदेतदेवं विज्ञायते,—सौर्यं चरम् निर्वपेत् आग्नेयवत्, आग्नावैष्णवम् एकादशकपालं निर्वपेत् अग्नीषोमीयवत्, सर्वत्र एवम्; प्रतिपदास्थाने तु गौरवं परि-हरद्विर्दत्तिकारैः सर्वसामान्यः शब्दः परिगृहीतः 'प्रकृतिवत्'—इति । एवं, यत्र सूक्ष्ममपि किञ्चित् सामान्यं,—शब्दो

* 'तस्य' इति आ० पु० पाठश्च सम्भक् ।

† 'चर' इति कं० सं० पु० पाठः ।

भा. वा अर्थो वा हविर्देवतादि तद्गुणा वा रूपादयो उपलभ्येरन्,
तत्र तदीयो विध्यन्तः कल्प्यः । तदेतत् सञ्ज्ञेयेण अत्रैव सर्वम्
उक्तं, त्रिष्यद्दितार्थमुत्तरः प्रपञ्चः । अलोकमप्युदाहरन्ति,—
‘वितीर्थं हि महज्जालमृषिः संक्षिप्य चाब्रवीत् ।
इष्टं हि विदुषां लोके समास-व्यासधारणम् ॥
इति ॥ (८।१।२ अ०) ॥

धोमे ऐष्टिकधर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥

स. प्रवृत्तित्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ३ ॥ (पू०) ॥

भा. ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’—इति श्रूयते ; तत्र विध्यन्तं
प्रति चिन्ता,—कुतः अस्मिन् विध्यन्तः स्यात्?—इति । तत्
उच्यते, “प्रवृत्तित्वात् इष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात्”, दार्शपौर्ण-
मासिको विध्यन्तः सोमे स्यात् । कुतः? । ‘प्रवृत्तित्वात्’, दीक्ष-
णीयादिषु इष्टिषु दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः प्रवृत्तः, दीक्षणी-
यायाम् आतिथ्यायां प्रायणीयायां पशौ च, तदनन्तरं सोमः,
तत्रापि स एव प्रवृत्त्या विज्ञायते, यथा, देवदत्तो भोजयितव्यः,
विष्णुमित्रो भोजयितव्यः, माठरः* कौण्डिन्यो भारद्वाजः—
इत्युत्तरेष्वपि ‘भोजयितव्यः’—इति प्रवृत्त्या अनुबध्यते । तस्मात्
ऐष्टिकः सोमे विध्यन्तः ॥

स. लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥ (यु० १) ॥

भा. ‘तस्यैकज्ञतं प्रयाजानुयाजाः’†—इति च ऐष्टिका धर्माः
सोमे वृश्यन्ते । तस्मात् च अस्मिन् ऐष्टिको विध्यन्तः ॥

* ‘पठरः’ इति का० सं० पु० पाठः ।

† ‘एकज्ञतं प्रयाजा’ इति क० सं० एवं का० सं० पु० पाठः ।

स. कृत्स्नविधानाद्वाऽपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

भा. 'अपूर्वत्वम्' एव हि सोमे, स न कुतश्चित् धर्मान् गृह्णाति।
कुतः?। 'कृत्स्नविधानात्', "इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्व-
वत्त्वम्" (७।४।१ सू०) उक्तं, विहितेतिकर्तव्यतस्य अर्थः। तस्मात्
अपूर्वः* ॥

स. सुगभिघारणाभावस्य च नित्यानुवादात् ॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा. सुगभिघारणस्य च अभावानुवादः सोमे भवति,—'घृतं वै
देवावश्नं कृत्वा सोममघ्नन् सुचौ वाङ्, तस्मात् सुचि सोम-
हविर्नासाद्यते, न सोममाज्येनाभिघारयन्ति—इति, तत् उप-
पद्यते, यदि अपूर्वः सोमः, अथ दर्शपूर्णमासप्रकृतिः स्यात्,
आज्येनाभिघार्य सुग्न्धा ऋयेत, तत्र एतद्दर्शनं न उपपद्यते,
तस्मात् अपूर्वः ॥

स. विधिरिति चेत् ॥ ७ ॥ (आ०) ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,—सुगभिघारणाभावानुवाददर्शनात्
अपूर्वः सोमः—इति। अथ कस्मात् दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वेन
प्राप्तस्य सुगभिघारणस्य प्रतिषेधकोऽर्थं विधिः न भवति?—
इति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ॥

स. न वाक्यशेषत्वात् ॥ ८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'न' अर्थं विधिः। कस्मात्?। 'वाक्यशेषत्वात्' अन्योऽर्थ
विधिराग्नातः; तत् आह,—'अंशुरंशुस्ते देव सोमाप्याव-
ताम्—इति, तस्य वाक्यशेषोऽर्थम्। कथम् ज्ञायते?। तेन

* "अथ सूत्रं भाष्यसोमयमयुक्तम्, न ज्ञायते कियत्याऽपीतिकर्तव्यतया निराकार्थी-
भवतीति" इत्यादिना चार्त्तिककृता सूत्रं भाष्यसोमयमेव दुहृतया निरुद्धम् ।

भा. आकाङ्क्षितत्वात्, 'अवधिषुर्वा एतत् सोमं वदभिषुष्वनि,
यदस्य चुचौ वाङ् कुर्वन्ति, यथाव्यमनिकमकार्षुः, यदाह,—
अंशुरंशुस्ते देव सोमाप्यायताम्—इति, वदेवास्यादातुः शुर-
मशुरस्तदाप्याययन्ति—इति। यदि अयमपि विधिः स्यात्,
वाक्यम्भिद्येत, तस्मात् न विधिः ॥

स. शङ्कते चानुपोषणात् ॥ ९ ॥ (यु०) ॥

भा. सोमे 'शङ्कते',—'यदनुपोष्य प्रयायाद्भीषवद्भमेनं अमुष्मिन्
लोके नेनीयेरन्—इति; दार्शपौर्णमासिके विध्यन्ते सति,
नियतम् उपोषणं स्यात्, तदा अनुपोषणाशङ्का न युज्यते।
तस्मात् अपूर्णः ॥

स. दर्शनमैष्टिकानां स्यात् ॥ १० ॥ (आ० नि०) ॥

भा. यच्च प्रयाजानुयाजानां दर्शनं, सिद्धत्वेन उपदिष्टं,—'तस्य
एकव्रतं प्रयाजानुयाजाः—इति, तत् दीक्षणीयादीनां सोमाङ्ग-
भूतानां कर्मणां ये प्रयाजानुयाजाः, तेषां समुचयवचनम्।
किङ्कारणम्?। सोमस्य अपूर्णत्वात्, तेषां च तावतां, तच्च
भावात्; अङ्गाङ्गमपि च तस्य—इति शक्यते वक्तुम्; यथा
वाजपेयस्य यूयः—इति। तस्मात् अपूर्णः सोमः ॥ (८।१।
३ अ०) ॥

ऐन्द्राग्रदौ ऐष्टिकवर्कानिदेवाधिकरणम् ॥

स. इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥

भा. इष्टय उदाहरणम्,—'ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वयत् प्रजा-
कामः—इत्येवमाद्याः। तच्च सन्देहः,—किं दार्शपौर्णमासिको
वा सौमिको वा विध्यन्तः, उत दार्शपौर्णमासिक एव?—इति।

भा. किं प्राप्तम्?—अनियमः । दर्शपूर्णमासयोरपि विधन्तोऽस्ति सोमेऽपि ; इमाश्च इष्टयो विधन्तापेक्षाः, एकेन च विधन्नेन भवितव्यम्—इत्युक्तम्, न च गृह्यतेऽन्यतरनियमे विज्ञेयः । तस्मात् अनियमः ।

एवं प्राप्ते उच्यते,—‘इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः’, हेतु-
र्नाक्तः प्रवृत्तः—इति । कः पुनरसौ ?। सोदनायां प्रवृत्ति-
लिङ्गसंयोगः । किं पुनः तत् प्रवृत्तिलिङ्गम् ?। तद्धितेन देवतो-
पदेशः, कपालवत्ता, निर्वपतिशब्दश्च,—‘ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं
निर्वपेत्’—इति ; इतरत्रापि तथैव ‘ऐन्द्राग्नो दादशकपालः’—
इति, निर्वपतिरपि ‘अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति’—
इति, प्रवृत्तिलिङ्गेन च विधन्ताविज्ञेय उक्तः,—“यस्य लिङ्गमर्थ-
संयोगात्” (८।१।२ सू०)—इति । तस्मात् दार्शपूर्णमासिक-
स्तासु विधन्तः ; तच्च दर्शयति, ‘प्रयाजे प्रयाजे ह्यण्णलं जुहोति’
—इति ; अलिङ्गास्तपि स्थालीपुलकवत् सिद्धिः ॥ (८।१।
४ अ०) ॥

अग्नीषोमीयपशौ दार्शपूर्णमासिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

स. पशौ च लिङ्गदर्शनात् ॥ १२ ॥

भा. पशौ अग्नीषोमीये चिन्तयते,—किं दार्शपूर्णमासिको विधन्तः
उत, सौमिकः?—इति । किं प्राप्तम्?—तथैव पूर्वपक्षः । तच्च
उत्तरमभिधीयते,—‘पशौ च लिङ्गदर्शनात्’, पशौ च दार्शपूर्ण-
मासिक एव विधन्तः । कुतः ?। ‘लिङ्गदर्शनात्’,—‘एकादश
प्रयाजान् एकादशानुयाजान्’—इति, तथा ‘सौवमाघार्यं जुह्वा
पशुमनक्ति’—इति । ‘ननु लिङ्गम् अपदिष्टम्, कुतः प्राप्तिः ?’।
सोदनासामान्यात् । किं सामान्यम् ?। अक्तसोदनत्वम् ।
का अक्तिः ?। द्रव्यदेवतावत्ता, ‘अग्नीषोमीयं पशुम्’—इति,

भा. इतरत् 'ऐन्द्रं पयः'—इति ; अथक्त्वोदनस्तु सोमः ॥ (८।१।
५ अ०) ॥

सवनीयादिपशैः अग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

स. दैक्षस्य चेतरेषु ॥ १३ ॥

भा. इह पशुबन्धा उदाहरणम्,—सवनीयो निरुद्धः पशुः,
सौम्यादयश्च ; तेषु, किं दार्ढ्यपूर्णमासिको विध्वन्तः, उत
दैक्षस्य ?—इति । 'दैक्षः'—इति अग्नीषोमीय उच्यते, दीक्षा-
सम्बन्धात् । किं प्राप्तम् ?—यद्योक्तेन न्यायेन दार्ढ्यपूर्णमासिकः
—इति । तथा प्राप्ते उच्यते, "दैक्षस्य च इतरेषु" पशुषु सवनी-
यादिषु अग्नीषोमीयस्य विध्वन्तः, आलभतिचोदनासामान्यात्,
पशुत्वचोदनासामान्याच्च ; तच्च दर्शयति,—'वपया प्रातःसवने
चरन्ति, पुरोडाशेन मध्विनेऽङ्गैरतृतीयसवने'—इति वयापुरो-
डाशाङ्गप्रचारं दर्शयति ; भेदेन च, तथा क्वचित्, 'श्रीदुम्बरो
यूपो भवति'—इति यूपं दर्शयति । तस्मात् अग्नीषोमीयः
पशूनां प्रकृतिः ॥ (८।१।६ अ०) ॥

एकादशिनपशैः सवनधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

स. एकादशिनेषु सौत्यस्य द्वैशान्यस्य दर्शनात् ॥ १४ ॥

भा. एकादशिनाः पशवः उदाहरणम्,—'हृष्णश्रीर्षा आग्नेयः'—
इत्यारभ्य आम्नाताः ; 'अन्येषां च आग्नेयेन वापयति, मिथुनं
सारस्रत्या करोति, मजनयति सौम्येन'—इति । तेषु सन्देहः,
—किम् अग्नीषोमीयविध्वन्तः, उत सवनीयविध्वन्तः ?—इति ।
किं प्राप्तम् ?—पूर्वोक्तेन न्यायेन अग्नीषोमीयस्य ।
इति प्राप्ते उच्यते,—'एकादशिनेषु सौत्यस्य', 'सौत्यः'—

भा. इति सुत्याकालत्वात् सवनीयमाहुः, तदीयो विध्यन्त एकादशिनेषु। कुतः?। 'द्वैरन्नन्यस्य एर्शनात्', 'अग्निष्ठा द्वे द्वे रन्नने आदाय हाभ्यां रन्ननाभ्याम् एकैकं यूपं परिच्ययति'—इति, अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे ऐकैकरन्नन्यं स्यात्।

'अथ वचनमिदं कस्मात् न भवति?'। अग्निष्ठा द्वे द्वे रन्नने आदायेत्येतत् अत्र विधीयते, यदि रन्ननादित्वमपि विधीयते, तदा वाक्यम्भिद्यते, तस्मात् तदनूद्यते। 'ननु लिङ्गमपदिष्टं, कुतः प्राप्तिः?'। उच्यते, समाने पशुत्वे सुत्याकालता वैज्ञेयिकं लिङ्गं, ततः प्राप्तिः ॥ (८।१।७ अ०) ॥

पशुगणेषु रेकादशिनवर्णातिदेशाधिकरणम् ॥

स. तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात् प्रतिपशु यूपदर्शनात् ॥ १५ ॥

भा. इह पशुगणा उदाहरणम्,—'वसने ललामांस्त्रीन् वृषभानालभते', तथा मैत्रं श्वेतमालभेत, वाषणं ह्यणं, अर्षां च ओषधीनां च सन्धौ अन्नकामः'—इति। तत्र विचार्यते,—किम् अग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः, उत एकादशिनानाम्?—इति। यथोक्तेन न्यायेन अग्नीषोमीयस्य।

एवं प्राप्ते उच्यते,—'तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात्', तेषाम् एकादशिनानां प्रवृत्तिः पशुगणेषु स्यात्। कुतः?। 'प्रतिपशु यूपदर्शनात्', 'यत् त्रिषु यूपेषु आलभेत बहिर्द्वांस्त्र्यात् इन्द्रीयं वीर्यं दध्वात्, आत्तृथ्यम् अस्य जनयेदेकयूप आलभेत'—इति यूपचित्वं प्रतिषिध्य, एकं यूपं सौचामण्वां विदधाति; तदुपपद्यते, यदि एकादशिनविध्यन्तः, तत्र हि प्रतिपशु यूपाः; अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे एक एव यूपः स्यात्, तत्र एतन्नोपपद्यते। तस्मात् एकादशिनानां विध्यन्तः पशुगणेषु ॥ (८।१।८ अ०) ॥

अथक्तयजतौ सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

स्र. अथक्तासु तु सोमस्य ॥ १६ ॥

भा. इदं श्रूयते,—‘अभिजिता यजेत’—इति एवञ्जातीयका यज-
तयः, तेषु विध्वन्चिन्ता,—किमेषु सौमिको विध्वन्तः, उत दार्श-
ण्यैर्णमासिकः?—इति। अविशेषात् अनियमे प्राप्ते, उच्यते,—
“अथक्तासु तु सोमस्य”। का अथक्ता?। इत्यदेवतस्य अभावः,
इत्यदेवतेन हि यागोऽभिव्यज्यते, एताश्चाइत्यदेवताश्चोदनाः,
—‘अभिजिता यजेत’—इति, एतासु अथक्तासु सौमिको विध्वन्तः
स्यात्। कुतः?। अथक्तासामान्यात्, सोमोऽभिव्यक्तचोदनः,—
‘ज्योतिष्टोमेन यजेत’—इति। ‘ननु सोमेन यजेत’—इत्येषा
अथक्ताचोदना। तथापि देवताया अभावात् अथक्ता, तथा च
‘दूषाग्नेन यजेत’—इति अथक्ताचोदिते, दीक्षणीयादीनि सोमा-
ङ्गानि दर्शयति, ‘दीक्षणीयायां द्वादशमानं हिरण्यं दक्षिणा,
चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायाम्’—इति। तस्मात् तासु सौमिको
विध्वन्तः ॥ (८।१।९ अ०) ॥

अचर्गणेषु द्वादशाधिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

स्र. गणेषु द्वादशाहस्य ॥ १७ ॥

भा. इह अचर्गणा उदाहरणम्,—द्विराचादयः अतरात्रपर्यन्ताः।
तेषु सन्देहः,—किं ज्योतिष्टोमिको विध्वन्तः, उत द्वादशाहिकः?
—इति। पूर्वेण न्यायेन सौमिके प्राप्ते उच्यते, ‘गणेषु’ द्वाद-
शाहिको विध्वन्तः—इति। कुतः?। ‘चोदनासामान्यात्’,
‘द्वादशाग्नेन यजेत, द्विरात्रेण यजेत’—इति; अहःशब्दोऽपि
अहोरात्रवचनः, रात्रिशब्दोऽपि, एतच्छब्दगतं लिङ्गम्। अर्थ-
गतम् अपि गणत्वं, गणः एव सङ्घातधर्मैर्गणम् अनुपदीतुम्

भा. समर्थो न एकाहः । 'दाभ्यां लोमावद्यति दाभ्यां मांसम्'—
इति च एतदारभ्य दादशोपसत्त्वं दादश्राहिकं धर्मं गवा-
मयने दर्शयति । तस्मात् अहर्गणानां दादशाहः प्रकृतिः ॥
(८।१।१० अ०) ॥

संवत्सरसषेषु गवामयनिकषर्काःतिदेशाधिकरणम् ।

सू. गव्यस्य च तदादिषु ॥ १८ ॥

भा. इह संवत्सरसषाणि उदाहरणम्,—आदित्यानामयन-
प्रभृतीनि ; तेषु चिन्ता,—किं दादश्राहिको विधन्तः, उत गवा-
मयनिकः?—इति । पूर्वोक्तेन न्यायेन दादश्राहिके प्राप्तेर्गभ-
धीयते,—“गव्यस्य च तदादिषु”, ‘गव्यम्’—इति, गवामयनं
ब्रूमः, गोसम्बन्धात्, ‘गावो वा एतत् सचमासत’—इति ; तस्य
विधन्तः, तदादिषु संवत्सरसषेषु स्यात् । कुतः?। संवत्सर-
सामान्यात्, ‘पत्नय उपगायन्ति’—इति च महाव्रतिकं धर्मं
संवत्सरसषे दर्शयति ; ‘अश्वत्विज उपगायन्ति’—इति च सदृश-
संवत्सरे ॥ (८।१।११ अ०) ॥

निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिषर्काःतिदेशाधिकरणम् ॥

सू. निकायिनाञ्च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १९ ॥

भा. ‘निकायः’—इति सङ्घातः श्रौत्तराधर्ष्येणावस्थित उच्यते, स
एषां, ते निकायिनः, यथा साहस्राः साष्टस्त्राः, तेषां पूर्वस्य
केचित् धर्माः आम्नाताः, उत्तरे तु अधर्मकाः ; तत्र चिन्तयते,
—किं ज्योतिष्टोमस्य विधन्तः, उत प्रथमस्य निकायिनः?
—इति । अथक्त्वोदनत्वात् ज्योतिष्टोमस्य ।

इति प्राप्ते उच्यते,—“निकायिनां च पूर्वस्य उत्तरेषु प्रवृत्तिः

भा. स्यात्' । कुतः ? । निकायित्वसामान्यात्, साहस्राणां साहस्र-
सामान्यात्, साहस्रकाणां साहस्रकधर्मसामान्यात्. एवं सर्वत्र
पूर्वस्मिन् च साहस्रे सहस्रं दक्षिणाम् आग्नाय उत्तरस्मिन्
दर्शयति, 'यावत् अस्य साहस्रस्य उत्तरा गौः समाहृता
भवति, तावत् अस्मात् लोकात् असौ लोकः'—इति, तथा
पूर्वस्मिन् साहस्रके 'सांडखिसंबत्सरः सोमक्रयणः स्पर्द्धमाना-
नाम्'—इत्याग्नाये उत्तरस्मिन् अपि तमेव दर्शयति, 'षी
गौः सोमक्रयणी व्याटता हि एषां स्पर्द्धिता'—इति । तस्मात्
पूर्वस्य उत्तरेषु धर्माः ॥ (८।१।१२ अ०) ॥

फलादीनामतिदेशाधिकरणम् ।

ख. कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात् फल-नियम-कर्तृ-समुदायस्यान-
न्वयस्तद्वन्धनत्वात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा. इह फल-नियम-कर्तृ-समुदाया उदाहरणम्; फलं स्वर्गः,
नियमो यावत्तज्जीविकोभ्यासः, कर्त्ता स्वर्गकामः, समुदायो दर्श-
पूर्णमासौ—इति । तत्र चिन्तयते,—किं फल-नियम-कर्तृ-समु-
दायानां सौख्यादिषु प्रवृत्तिः, न?—इति । किं प्राप्तम्?—
“इष्टेषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात्” (८।१।११ सू०)—
इत्यनेन न्यायेन प्रवृत्तिः—इति प्राप्तम् । तथा प्राप्ते उच्यते,—
'फल नियम-कर्तृ-समुदायस्य' अप्रवृत्तिः । कुतः ? । 'कर्मणः'
'अप्रवृत्तित्वात्', 'तद्वन्धनत्वात्' च फलादीनां, कर्म तावत् न
प्रवर्त्तते । किङ्कारणम् ? । विध्यन्ते धर्माः प्रवर्त्तन्ते, न च कर्म
विध्यन्तविहितं, विध्यादिविहितं तत् । तस्मात् न प्रवर्त्तते,
तस्याप्रवृत्तित्वात् 'फल-नियम-कर्तृ-समुदायस्य' 'अनन्वयः' अ-
प्रवृत्तिः—इत्यर्थः । कुतः ? । 'तद्वन्धनत्वात्', फलं तावत्,
'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत'—इति, दर्शपूर्णमाससंयुक्तं अतं, तत्

भा. यच्च दर्शपूर्णमासौ. तच्च भवितुमर्हति, न च सौर्यादिषु तौ स्तः, अतः स्वर्गस्थापि तत्राभावः। एवं नियमोऽपि कर्मबन्धनः, 'यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत'—इति, स दर्शपूर्णमासाभावे कथं स्यात्। तथा कर्ता कर्मबन्धनः, 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः'—इति, सोऽपि कथं तयोरसतोः स्यात्। समुदायोऽप्याग्नेयादीनां, तानि सौर्यादिषु न सन्तीति तत्समुदायः कथं तत्र भवेत्। तस्मात् तेषाम् अप्रवृत्तिः ॥

सू. प्रवृत्तौ चापि तादर्थ्यात् ॥ २१ ॥ (यु०) ॥

भा. अपि च धर्माणां प्रवृत्तिः कर्मार्था, कर्मण उपकर्तुम्, न च फलादीनि कर्मण उपकुर्वन्ति, फलं तावत् पुरुषस्य उपकरोति, न कर्मणः, उक्तं हि "फलं च पुरुषार्थत्वात्" (३।१।५ सू०)—इति। नियमोऽपि न कर्मधर्मः, कर्तृधर्मोऽसावित्युक्तं, "कर्तृत्वा श्रुतिसंयोगात्" (२।४।२ सू०)—इति। तथा कर्ता स्वर्गकामो न कर्मार्थः, कर्म स्वर्गकामार्थं, न हि स्वर्गकामः कर्मण उपदिश्यते, 'स्वर्गकामो यजेत'—इति, किन्तु हि, कर्म स्वर्गकामस्य उपदिश्यते,—'स्वर्गकामो यजेत', नान्यत् कुर्यात्—इति। तथा समुदायो न कर्मार्थः, फलार्थोऽसौ, 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत'—इति। एवम् एतेषां कर्मणोऽनुपकारकत्वात्, प्रवृत्तिः अनर्थिका स्यात्। तस्मात् न प्रवर्त्तेरन् ॥

सू. अश्रुतित्वाच्च ॥ २२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अत्राह, 'यदि दर्शपूर्णमाससंयोगात् फलादीनामप्रवृत्तिः, प्रयाजादीनामपि तत्सम्बन्धात् अप्रवृत्तिः प्राप्ता, तान्यपि हि तत्संयुक्तानि'—इति। उच्यते,—यद्यपि तानि दर्शपूर्णमासयोः श्रुतानि, विध्यन्तेन तु सौर्यादिष्वपि अतिदिष्टानि; फलादीनि तु न विध्यन्तेन अतिदिश्यन्ते, तेषां यदि प्रत्यक्षा प्रवर्त्तिका श्रुतिः

भा. स्यात्, ततः प्रवर्त्तेरन्, न च असावस्ति । तस्मात् अश्रुतित्वात्
न प्रवर्त्तन्ते ॥ (८।१।१३ अ०) ॥

गुणकामानां गोदोहनादीनामनतिदेशाधिकरणम् ।

स. गुणकामेष्वश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥ २३ ॥ (प०) ॥

भा. इह गुणकामा उदाहरणम्,—‘गोदोहनेन प्रणयेत् पशु-
कामस्य’, ‘उपास्त्रै गायता नरः’—इति, ‘धामकामाय प्रतिपदं
कुर्यात्’—इत्येवमादयः । तत्र विचार्यते, किं गुणकामानां
वैद्यतेषु प्रवृत्तिः, उत न?—इति । ततः सूत्रेणैव उपक्रमः, “गुण-
कामेषु आश्रितत्वात्, प्रवृत्तिः स्यात्”, ‘प्रवृत्तिः’ गुणकामानाम् ।
कुतः? । ‘आश्रितत्वात्’, गोदोहनं प्रणयनाश्रितं, ‘गोदोहनेन
प्रणयेत्’—इति । तत्र प्रणयनं प्रवर्त्तते, आश्रये च प्रवर्त्तमाने
तदाश्रितमपि प्रवर्त्तते; यथा पटे आह्वयमाणे तदाश्रितं
चित्रमप्याह्वयते, यथा च चमसः प्रवर्त्तते, यथा च ‘खादिरं
वीर्यकामाय यूपं कुर्यात्’—इति, एवं गोदोहनम् अपि प्रवर्त्तते;
गोदोहने च प्रवर्त्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्त्तितुमर्हति ।
तस्मात् गुणकामानाम् प्रवृत्तिः ॥

स. निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘निवृत्तिर्वा’ गुणकामानाम् अप्रवृत्तिः । कुतः? । ‘कर्मभेदात्’,
कार्यभेदात्—इत्यर्थः । अन्यत् कार्यं गोदोहनस्य, अन्यत्
चमसस्य, चमसः क्रत्वर्था, गोदोहनं तु पुरुषार्थः; तदुक्तम्,
“यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्सार्थश्चक्षणाऽविभक्तत्वात्”
(४।१।२ सू०)—इत्यत्र; अक्रत्वर्थः, किमर्थं प्रवर्त्तते? क्रतूप-
काराय हि तस्य प्रवृत्तिः; एवं प्रतिपदः । तस्मात् न प्रवर्त्तेरन्
गुणकामाः ॥

भा. यत्तु उपन्यस्तं,—‘यथा खादिरं वीर्यकामाद्य ब्रूयं कुर्यात्’—
इत्यत्र प्रवृत्तिरेवम् अपि—इति, तत्र ब्रूमः,—

स. अपि वाऽतद्विकारत्वात् क्रत्वर्थत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥
२५ ॥ (पू० यु० नि०) ॥

भा. ‘अपि वा’, एवंविधेषु ‘प्रवृत्तिः स्यात्’। कुतः?। ‘अतद्विकार-
त्वात्’,—न खादिरः क्रत्वर्थविकारः, अयम् अपि क्रत्वर्थ एव,
तदुक्तम्. “एकस्य तु उभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्” (४।३।५ सू०)
—इति, क्रत्वर्थश्चेत् पलाञ्चवत् प्रवर्त्तते, तस्मिंश्च प्रवर्त्तमाने
तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्त्तते, खादिरेण हि स सिध्यति, स च
खादिरोऽस्ति, तस्मात् कामं साधयिष्यति ॥ (८।१।१४ अ०) ॥

सौर्ये चरावभिमर्शनद्वयस्य विकल्पाधिकरणम् ।

स. एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि चोदनैक-
त्वात् ॥ २६ ॥

भा. ‘सौर्यं चरं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः’—इति श्रूयते; अस्ति
तु प्रकृतावभिमर्शनद्वयं, ‘चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्च-
होत्राऽभावास्याम्’—इति, तत् इह चोदकेन प्राप्यते। तत्र
संशयः,—किं सौर्यं यदा पौर्णमास्यां प्रयुज्यते, तदा चतु-
र्होत्राऽभिमृशेत्; यदाऽभावास्यायां, तदा पञ्चहोत्रा; उत
उभयत्र विकल्पः,—चतुर्होत्रा वा पञ्चहोत्रा वा?—इति। किं
प्राप्तम्?—अवस्था—इति। कुतः?। चोदकानुसङ्गात् प्रकृतौ
अवस्था कृता, इहापि चोदको अवस्थां प्रापयति।

एवं प्राप्ते उच्यते,—एकस्मिन् कर्मणि अत्र सौर्यविकल्पः।
कुतः?। ‘अविभागो हि चोदनैकत्वात्’, एकैषा चोदना,—
‘सौर्यं चरम् निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः’—इति, तत्र अविभागो

भा. भवतु, उभावपि अभिमर्शने प्राप्येते, तयोरेकार्थत्वात् समुच्चयो न सम्भवति, तस्मात् विकल्पः। यत्तु,—प्रहृतौ व्यवस्था— इति; न असौ कालहता, किं तर्हि समुदायहता, न च, सौर्ये तौ समुदायौ स्तः।

‘यद्येवम् अभिमर्शनमेव तर्हि न प्राप्नोति, तयोः समुदाययो- रभावात्’—इति। अत्र उच्यते, न प्राप्नोति, यदि समुदाययोः अभिमर्शनम् उच्यते, तयोस्त्वनभिन्नव्यवस्थात्, समुदायिनां तदुच्यते लक्षणया, समुदायविकारश्च सौर्यः। तस्मात् तथापि चोदकः प्रापयति तत् ॥ (८।१।१५ अ०) ॥

सौर्ये चरावाग्नेयवर्षातिदेशाधिकरणम्।

स. लिङ्गसाधारण्याद्विकल्पः स्यात् ॥ २७ ॥ (पू०) ॥

भा. सौर्ये कर्मणि दार्शपौर्णमासिको विधन्तः—इत्युक्तम्— “इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः” (८।१।११ सू०)—इति, सन्ति तु तत्र कर्माणि आग्नेयादीनि। तत्र विचारः,—किं यस्य-कस्यचित् दार्शपौर्णमासिकस्य कर्मणः सौर्ये विधन्तः, उत आग्नेयस्य?—इति। किं प्राप्तम्?—‘विकल्पः’। कुतः?। ‘लिङ्ग- साधारण्यात्’, सौर्ये दार्शपौर्णमासिकविधन्तप्राप्तौ याङ्गुलम् उपदिष्टं, ‘प्रयाजे-प्रयाजे ह्यणलं जुहोति’—इति, तत् साधारणं सर्वेषां विधन्ते सम्भवति; न च समुच्चयः, तस्मात् विकल्पः ॥

स. ऐकार्याद्वा नियम्येत पूर्ववत्त्वात् विकारो हि ॥ २८ ॥ (सि०) ॥

भा. आग्नेयस्य विधन्तो ‘नियम्येत’। कुतः?। ‘ऐकार्यात्’, एक- देवतत्वात्—इत्यर्थः, आग्नेय एकदेवत्यः, सौर्योऽपि; तेनैक- देवतत्वेन लिङ्गेन आग्नेयविधन्तो नियम्येत, ‘पूर्ववत्त्वात्’,—

भा. पूर्ववानयं सौर्यः, पूर्वञ्च अभिहितं विध्यन्तम् अपेक्षते, 'विकारो हि',—विकृतिः एषा, सर्वाश्च विकृतयः पूर्ववत्यः, चोदना-वाक्यानामसमाप्तत्वात्; तच्च लिङ्गेन विध्यन्तनियमो भवति—इत्युक्तम्; अस्ति च एकदेवतत्वं लिङ्गं; तेन आग्नेयविध्यन्तः ॥

स. अश्रुतित्वान्नेति चेत् ॥ २९ ॥ (आ०) ॥

भा. अत्र आह,—'स्यात् एतदेवं, यदि अत्रैकत्वं श्रूयते, न तु श्रूयते। कथम्?। तद्वितेन अयं निर्देशः,—'सौर्यम्'—इति, तथा, 'आग्नेयम्'—इति; तच्च वचनव्यक्तिर्न ज्ञायते, किं सूर्यो देवता अस्य, उत सूर्यो च सूर्योश्च—इति, तथा आग्नेयेऽपि ॥

स. स्यात् लिङ्गभावात् ॥ ३० ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'स्यात्' व्यवस्थितिः एकत्वस्य। कुतः?। 'लिङ्गभावात्',—लिङ्गम् अत्रास्ति। किम्?। वाक्यशेषे एकत्वं श्रूयते, सौर्यं तावत् 'अमुमेव आदित्यं स्वेन भागधेयेन उपधावति, स एवैनं ब्रह्मवर्चसङ्गमयति'—इति। आग्नेयेऽपि, 'अङ्गिरसो वा इत उक्तमाः स्वर्गमार्यस्ते यज्ञवास्त्वभ्यायस्ते पुरोडाशं कूर्मं भूत्वा प्रसर्पन्तमपश्यंस्तमब्रुवन् इन्द्राय धियस्व वृहस्पतये धियस्व विश्वेभ्यो देवेभ्यो धियस्वेति, स तानाह न धिये, तमब्रुवन् अग्रये धियस्वेति, सोऽब्रवीत्, धियेऽहं, यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्यायां पूर्णमास्यां चाचुरतो भवति अग्निमेव स्वेन भागधेयेन समर्ह्वयति'—इति।

स. तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥ (नि०) ॥

भा. अनुवाक्यायाम् एकत्वश्रवणं, 'अग्निर्हं मूर्धा दिवः'—इत्याग्नेये, 'उदुत्यङ्गातवेदसम्'—इति सौर्ये। 'ननु पुनरुक्तं एतद्विङ्ग-दयोपदर्शनम्'—इति। तदुच्यते। नैतत् पुनरुक्तं, एकमत्र

भा. चोदनागतम्, एकं मखगतं ; चोदनागतं प्रापकं, मखगतं प्राप्तस्य द्योतकम्—इति ॥ (८।१।१६ अ०) ॥

हविर्देवतयोः सन्निपाते हविःसामान्यस्य बलीयत्त्वाधिकरणम् ॥

सू. विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्य-
त्वात् ॥ ३२ ॥ (सि०) ॥

भा. इदं श्रूयते,—‘ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत्’—इति, ‘आग्नेयं पयः’—इति । तच्च सन्देहः,—किं देवतासामान्यात् ऐन्द्र-पुरोडाशसाम्नायस्य विधन्तः, आग्नेये च पयसि श्रौषधस्य, देवतासामान्यं बलवत्तरम् ; अथ हविःसामान्यात् उत्तरच साम्नायस्य, पूर्वत्र श्रौषधस्य, हविःसामान्यं बलीयः?—इति ।

किं प्राप्तम्?—उच्यते, देवतासामान्यं बलीयः—इति । कुतः? । मुख्यत्वात्, मुख्यनिययिता देवता,—‘ऐन्द्रम्’ ‘आग्नेयम्’—इति ; जघन्यनिययितं हविः ; तयोर्विरोधे मुख्यानुयहो न्यायः, मुख्यस्य अविरोधप्रवृत्तित्वात्, जघन्यस्य तु मुख्येन विरोद्धा प्रवृत्तिः । तस्मात् देवतासामान्यं बलीयः ।

इति प्राप्ते ब्रूमः,—‘विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत’, विप्रति-पत्तौ एतस्यां हविर्देवतयोः, हविषा विधन्तो नियम्येत । कुतः? । ‘कर्मणस्तदुपाख्यत्वात्’, कर्म देवतां प्रति द्रव्यस्य उत्सर्गः, स च हविःषु उपाख्यायते, उपलभ्यते—इत्यर्थः । हविः त्यज्यमानं दृश्यते । किमतः? । अतो हविः कर्मणः प्रत्यासन्नं, प्रत्यासत्तिश्च लिङ्गम् । ‘ननु देवतापि यागेन सम्बद्धा, न तथा विना, यागो भवति’ । उच्यते, सत्यं सम्बद्धा, आरादुप-कारिणी तु सा, नासौ त्यज्यते, तस्मात् बहिरङ्गम् । अतो हविःसामान्यं बलीयः ॥

स. तेन च कर्म्मसंयोगात् ॥ ३३ ॥ (यु०) ॥

भा. 'तेन च हविषा संयुज्य कर्म चोद्यते, 'ऐन्द्रम्', 'आग्नेयम्'— इति हविःप्रधानः शब्दः। किमतः?। अतो हविरच बुद्धौ सन्निहितं, तल्लिङ्गं भवति; यथा धूमो बुद्धिविषयतामापन्नो-
ऽग्नेर्लिङ्गं, न विद्यमानः ॥

'ननु देवताऽपि अत्र श्रूयते,—'ऐन्द्रम्', 'आग्नेयम्'—इति'।
उच्यते,—

स. गुणत्वेन देवताश्रुतिः ॥ ३४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. विशेषणत्वेन देवता श्रूयते, हविर्विशेष्यत्वेन, विशेष्यं च बुद्धौ सन्निहितं भवति, न विशेषणं, तद्विशेष्यं विशेष्यं निवर्त्तते। कथं ज्ञायते?। विशेष्यानुबन्धसंयोगात्, यथा, 'राजपुरुषः पूज्यः'—इत्युक्ते पुरुषः पूज्यो गम्यते, न राजा; एवम् इहापि 'ऐन्द्रं पयः'—इत्युक्ते हविः बुद्धौ सन्निधीयते, न देवता; यच्च बुद्धौ सन्निहितं, तल्लिङ्गम्—इत्युक्तम्। तस्मात् हविःसामान्यं बलीयः; अतः ऐन्द्रे पुरोडाशे आग्नेयस्य विध्यन्तः, आग्नेये च पयसि साम्नायस्य—इति ॥

"गुणत्वेन देवताश्रुतिः"—इत्येतस्य सूत्रस्य अपरा व्याख्या ;
—इदं पदोत्तरं सूत्रं;—'यदुक्तं हविःसामान्यं बलीयः—इति,
नैतत् युक्तं, देवतासामान्यं बलीयः'—इति। कुतः?। सर्वार्थं
प्रयासो देवताराधनार्थं एव, साऽस्य प्रसन्ना फलं ददाति। एवं
श्रूयते,—'तृप्त एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति'—इति,
यश्चेन्द्रस्य प्रसादनोपायः—इति ज्ञातः, पुनरपि इन्द्रे प्रसा-
दयितश्चे स एवास्थेयो भवति, तस्मात् देवतासामान्यं बलीयः'
—इति।

अत्र ब्रूमः,—स्यात् एतदेवं, यदि देवतातः फलं स्यात्,

भा. यागात् फलं, 'सुर्गकामो यजेत'—इति श्रूयते। यत्तु, 'तृप्त एवेनम् इन्द्रः'—इति, तत्र इदम् उच्यते, "गुणत्वेन देवता-श्रुतिः", यागे गुणभूता देवता, तस्या दातृत्वं स्तुत्या उच्यते, यथा, 'अमात्येन मे यामो दत्तः', 'सेनापतिना मे यामो दत्तः'—इति, न च अमात्यः सेनापतिर्वा यामस्य प्रभवति, राजैव प्रभवति, इतरस्मिन् गुणभूते स्तुत्या दातृत्ववादः। तस्मात् यद्योक्तेनैव न्यायेन हविःसामान्यमेव बलीयः—इति ॥ (८। १। १७ अ०) ॥

अतस्तस्मिन्साक्षात्पिच्छे ओषधधर्मातिदेशाधिकारकम् ॥

सू. हिरण्यमाज्यधर्मं तेजस्त्वात् ॥ ३५ ॥ (पू०) ॥

भा. 'प्राजापत्यं घृते* चरुम् निर्वपेत्, अतस्तस्मिन्साक्षात्पिच्छे ओषधधर्मातिदेशाधिकारकम्'—इति श्रूयते। तत् 'हिरण्यमाज्यधर्मं स्यात्', उपांशुयाज-विश्वन्तः तत्र भवेत्। कुतः?। 'तेजस्त्वसामान्यात्', तेजस्त्वं सामान्यं, हिरण्यम् अन्नमनां तेजः, आज्यमपि गवां सारः—इत्यर्थः। अथ वा हिरण्यमपि तेजस्त्वत्वात् उज्ज्वलम्, आज्य-मपि हिरण्यत्वात् उज्ज्वलमेव। तस्मात् सामान्यात् उपांशु-याजधर्मा अतस्तस्मिन्साक्षात्पिच्छे ओषधधर्मातिदेशाधिकारकम् ॥

सू. धर्मानुग्रहाच्च ॥ ३६ ॥ (यु०) ॥

भा. हिरण्ये च बहवः आज्यधर्माः अनुगृह्यन्ते अवेक्षणादयः, ओषधधर्मास्तु ह्येतेरन् अवहन्तादयः। तस्मात् अपि आज्य-धर्माः ॥

* घृतेन रनि सा० सो० पू० पाठः।

स. औषधं वा विशदत्वात् ॥ ३७ ॥ (सि०) ॥

भा. अथ वा औषधस्य हिरण्ये विध्यन्तः। कुतः?। 'विशदत्वात्', हिरण्यमपि विशदं, औषधमपि विशदम्। कः पुनरनयोः सामान्ययोर्विशेषः?। न खलु कश्चित्, किन्तु विशदत्वस्य कारणद्वयम् उपोद्बलकं, तेजस्वितायास्तद्धर्मानुपपन्न एकः ॥

स. चरुशब्दाच्च ॥ ३८ ॥ (यु० १) ॥

भा. चरुशब्दश्च अत्र भवति,—'प्रजापत्यं चरुम्'—इति। चरुशब्दश्च औषधस्य वक्ता, तत् बलवत् औषधस्य लिङ्गम् ॥

स. तस्मिंश्च अपणश्रुते ॥ ३९ ॥ (यु० २) ॥

भा. 'तस्मिंश्च' आज्ये अपणं श्रूयते,—'घृते अपयति'—इति। किमतः?। अत एतद्भवति,—औषधविध्यन्तेन अपणं प्राप्यते; तत्र केवलम् आज्यं विधायिष्यते, आज्यविध्यन्ते तु अपणं आज्यं च विधीयेयातां, तथा वाक्यम्भिद्येत।

“तस्मिंश्च अपणश्रुतेः”—इत्येतस्य अपरा व्याख्या;—अत्र आह,—‘साक्षादेवेहाज्यं श्रूयते, तस्मात् तस्य विध्यन्तः’—इति। ततः उत्तरम् इदं, “तस्मिंश्च अपणश्रुतेः”, दाश्रुपीर्ण-मासिकं अपणं 'तस्मिंश्च' आज्ये श्रूयते, गुणगतं तत्सामान्यं, हविर्गनं तु वैशदं, चरुशब्दश्च; तस्मात् ते बलवती ॥ (८। १। १८ अ०) ॥

मधूदके उपांशुयाज्विधाव्यवर्थातिदेशाधिकारश्च ॥

स. मधूदके द्रवसामान्यात्पयोविकारः स्यात् ॥ ४० ॥
(पू०) ॥

भा. चिन्तायाम् इष्टौ श्रूयते,—‘इधि मधु घृतं* धाना उदकं
तद्दुष्टाः, तत्संघट्टं प्राजापत्यं भवति’—इति। तत्र, ‘मधूदके’
‘पयोविकारः स्यात्’। कुतः?। ‘द्रवसामान्यात्’, इवे च मधू-
दके, पयोऽपि द्रवम् ॥

स. आज्यं वा वर्णसामान्यात् ॥ ४१ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘आज्यं वा’ इमे विकुर्याताम्, उपांशुयाजस्य तयोर्विध्यन्तः
स्यात्। कुतः?। ‘वर्णसामान्यात्’, समानवर्णे मधूदके आज्येन ॥

स. धर्मानुग्रहाच्च ॥ ४२ ॥ (यु०) ॥

भा. आज्यधर्माश्च बहवः मधूदकयोः शक्वाः कर्तुम् उत्पवना-
दयः, न तु पयोधर्मा दोहनादयः ॥

स. पूर्वस्य चाविशिष्टत्वात् ॥ ४३ ॥

भा. यत्तु, पूर्वं कारणम् उक्तं,—द्रवत्वसामान्यं, तदविशिष्टं, आज्य-
मपि अग्निसंयोगात् द्रवीभवति। तस्मात् उपांशुयाजविध्यन्तः
मधूदकयोः—इति ॥ (८।१।१६ अ०)।

इति श्रीभट्टशवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये अष्टमस्या-
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* अत्र ‘पयः’ इति अधिकं का० ऋी० पू० पाठः ।

अष्टमस्य अध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

रैष्टिक-सौचामण्यारैष्टिकधर्मातिदेशाधिकारकम् ॥

ख. वाजिने सोमपूर्वत्वं सौचामण्याच्च ग्रहेषु
ताच्छब्दात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

या. चातुर्मास्येषु वाजिनेज्या श्रुताः,—‘वाजिभ्यो वाजिनम्’—
इति, सौचामण्यां च सुरा यहाः,—‘आश्विनं यद्दं गृह्णाति,
सारस्रतम् ऐन्द्रम्’—इति । तत्र संशयः, किम् उभयोः सौमिको
विध्यन्तः, उत दार्शपौर्णमासिकः?—इति । तदुच्यते, ‘वाजिने’
‘सौचामण्यां च ग्रहेषु’ ‘सोमपूर्वत्वं’, सौमिको विध्यन्तः । कुतः? ।
‘ताच्छब्दात्’ सोमशब्दत्वात् । सोमशब्दस्त्वत्र श्रूयते,—‘सोमो
वै वाजिनं सुरा सोमः’—इति, न तावत् वाजिनं सोमः, न
सुरा; न च, तयोः सोमेन सादृश्यम् अस्ति; सादृश्याच्च
परशब्दः परत्र प्रवर्तते । तस्मात् सादृश्यम् अत्र विधीयते,
सादृश्यं च अत्र सोमधर्मत्वज्ञातं शक्यं विधातुम्, न अन्यत्, स
एष नाम्ना धर्मातिदेशो न विध्यन्तेन, यथा, कौण्डपायिना-
मयने अग्निहोत्रे ॥

ख. अनुवषट्काराच्च ॥ २ ॥ (यु० १) ॥

भा. अनुवषट्कारं च सोमधर्मं दर्शयति, ‘वाजिनस्य अग्नेः* वीही-
त्यनुवषट्करोति, सुराया वीहीत्यनुवषट्करोति’—इति ॥

ख. समुपह्वय भक्षणञ्च ॥ ३ ॥ (यु० २) ॥

भा. समुपह्वय भक्षणं च सोमधर्मः, तत्र दृश्यते,—‘शेषं समं वा
विभज्य समुपह्वय भक्षयन्ति’—इति ॥

* अपे इति का० क्री० पु० पाठः ।

स. क्रयण-अयण-पुरोरुगुपयाम-ग्रहणासादनवासोप-
नहनञ्च तद्वत् ॥ ४ ॥ (यु० ३) ॥

भा. क्रयणादींश्च सोमधर्मान् सुरायां दर्शयति,—‘सीडेन षीवात्,
क्रय्या कुवलसक्तुभिराश्विनं क्रीषाति’—इति। ‘एका पुरोरुक्
एका याज्या, उपयामगृहीतोऽस्यऽष्टिद्राय त्वाऽष्टिद्रेषाश्विनं
यहं गृह्णाति, गृहीत्वा आसादयति चिरात्रं संहता वसन्ति,
क्षौमे वाससी उपनह्वानि तोक्मानि ऋष्याणि भवन्ति’—इति,
विधौ सति अनेकार्थानि वाक्यानि स्युः, क्रयादीन् सीसकादींश्च
विदधति। तस्मात् उभयोः सौमिको विध्यन्तः ॥

स. हविषा वा नियम्येत तद्विकारत्वात् ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

भा. हविःसामान्येन ‘वा’, अत्र दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तो ‘निय-
म्येत’। कुतः?। ‘तद्विकारत्वात्’, दार्शपौर्णमासिकस्य हविषो
विकारः सुरा-वाजिने, औषधविक्रतिः सुरा, साम्नायविक्रतं
वाजिनम् ॥

स. प्रशंसा सोमशब्दः ॥ ६ ॥ (पू० यु० नि०) ॥

भा. अथ यदुक्तं, ‘ताच्छब्दात्’—इति। तत्र ब्रूमः,—प्रशंसार्थोऽर्थं
सोमशब्दः, न विध्यर्थः, विधायकस्य अभावात्, ‘सौमो वै
वाजिनं, सुरा सोमः’—इति प्रष्टाष्टपालवत्त्वात् सोमस्य, तद्भावेन
सुरा-वाजिनयोः प्रशंसा, यथा, ‘सिंहो देवदत्तः’—इति पुरु-
षस्य। तस्मात् नायं नाम्ना धर्मातिदेशः ॥

स. वचनानीतराणि ॥ ७ ॥ (पू० लि० नि०) ॥

भा. इतराणि तु सीसक्रयादीनि वाचनिकानि, प्राप्तेरभावात्।
अगत्या च वाक्यानाम् अनेकार्थता, सगुणकर्मविधानेन ॥

स. व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ ८ ॥ (यु०) ॥

भा. 'ब्रह्मैरेव दीक्षणीयामाप्नोति, तोकामिः प्रायणीयां, सिंह-
लोमभिरातिष्वाम्—इति, सोमविकारत्वे प्रत्यक्षमेव दीक्ष-
णीयादीनि प्राप्नुयुः; प्राप्तानाम् ब्रह्मपादिभिस्तदाप्तिवचनं
नोपपद्यते ॥

स. पशुपुरोडाशस्य च लिङ्गदर्शनम् ॥ ९ ॥ (लि०) ॥

भा. पशुपुरोडाशता च पक्षाणां श्रूयते, नैतेषां पशूनां पुरोडाशा
विद्यन्ते, यद्दपुरोडाशा स्तेते पशवः—इति; तन्न तावत् अथ
यद्वाः पुरोडाशाः, यद्वा एव ते, यदि तु पुरोडाशधर्मकाः,
तत एतदुपपद्यते। तस्मात् पुरोडाशिकस्तेषु विद्यन्तः ॥ (८।
२।१ अ०) ॥

पशौ साम्राज्यवर्षातिदेशाधिकरणम् ।

स. पशुः पुरोडाश-विकारः स्याद्देवतासामान्यात् ॥ १० ॥
(यु०) ॥

भा. अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुः अग्नीषोमीयः, 'यो दीक्षितो, वत्
अग्नीषोमीयं पशुमाहभते'—इति। तत्र सन्देहः,—किं पशुः
पुरोडाशविकारः, उत साम्राज्यविकारः?—इति। किं प्राप्तम्?
—'पशुः पुरोडाशविकारः स्यात्'। कुतः?। देवतासामान्यात्,
अग्नीषोमीयः पशुः, पुरोडाशोऽपि तद्देवत्व एव ॥

स. प्रोक्षणाच्च ॥ ११ ॥ (हे० १) ॥

भा. प्रोक्षणं पुरोडाशधर्मः पशौ दर्शयति,—'अङ्गस्त्वौषधीभ्यो
जुष्टं प्रोक्षामि—इति पशुं प्रोक्षति'—इति ॥

स. पर्यग्निकरणाच्च ॥ १२ ॥ (हे० २) ॥

भा. पर्यग्निकरणम् अपि पुरोडाशधर्मः, तदपि पञ्चौ दृश्यते,—
‘आहवनीयात् उल्मुकेन पशुं पर्यग्निकरोति’—इति । तस्मात्
पुरोडाशविकारः ॥

स. साम्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वात् ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘साम्नाय्यं वा’ पशुर्विकुर्यात्, न पुरोडाशम् । कुतः ? ।
‘तत्प्रभवत्वात्’, पशुतः साम्नाय्यं प्रभवति, पशुश्च ; तत् मिथः-
प्रत्यासन्नं, प्रत्यासत्तिश्च लिङ्गं, हविःसामान्यं च देवतासामा-
न्यात् बलीयः—इत्युक्तम् (८ । १ । १७ अ०) ॥

स. तस्य च पाचदर्शनात् ॥ १४ ॥ (यु०) ॥

भा. ‘तस्य च’ साम्नाय्यस्य यत् पाचम् उखा, सा पञ्चौ दृश्यते,
‘यदि पशुख्वायां पचेत्’—इति ॥ (८ । २ । २ अ०) ॥

पशौ पयोधर्मान्तिदेशाधिकरणम् ।

स. दध्नः स्यान्मूर्त्तिसामान्यात् ॥ १५ ॥ (पू०) ॥

भा. साम्नाय्यविकारोऽपि ‘दध्नः’ विकारः ‘स्यात्’ पशुः, न पयसः ।
कुतः ? । ‘मूर्त्तिसामान्यात्’, घनत्वं मूर्त्तिः ॥

स. पयो वा कालसामान्यात् ॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘पयो वा’ पशुर्विकुर्यात्, न दधि ; सद्यःकालः पशुः, पयोऽपि
सद्यःकालम् । दधि तु द्रवकालं, पयोऽन्तरितं, तद्वहिरङ्गम् ॥

स. पश्वानन्तर्यात् ॥ १७ ॥ (यु० १) ॥

भा. पशोश्च पयः अनन्तरं, तत्प्रत्यासन्नं, न दधि ॥

स. द्रवत्वं चाविशिष्टम् ॥ १८ ॥ (यु० २) ॥

भा. द्रवत्वं पशुपयसोः समानं, पशुरपि द्रवति, पयोऽपि । तस्मात् पयोविकारः पशुः ॥ (८।२।३ अ०) ॥

आमिच्छायां पयोषर्मातिदेशाधिकारकम् ।

स. आमिक्षोभयभाष्यत्वादुभयविकारः स्यात् ॥ १९ ॥
(१म पू०) ॥

भा. वैश्वदेवो 'आमिच्छा' उभयोः दधिपयसोर्विकारः स्यात् 'उभयभाष्यत्वात्', उभाभ्यां हि सा भाष्यते, तत्र न युज्यते विशेषोऽस्यैव, न इतरस्य—इति । तस्मात् उभयोः ॥

स. एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा. 'एकं वा' विकुर्यात् दधि पयो वा, नोभे, 'चोदनैकत्वात्', एकेषा चोदना,—'वैश्वदेव्यामिच्छा'—इति, सा एकेन विध्यन्तेन निराकाङ्क्षीक्रियते ; तस्मात् एकं विकुर्यात् ॥
यत्तु, न युज्यते विशेषः—इति ; तत्र उच्यते,—

स. दधिसङ्घातसामान्यात् ॥ २१ ॥ (२य पू०) ॥

भा. संहतं दधि, आमिच्छापि संहता, पयो द्रवम् ; एष विशेषः । तस्मात् दधो विकारः—इति ॥

स. पयो वा तत्प्रधानत्वात्लोकवत् दध्नस्तदर्थ-
त्वात् ॥ २२ ॥ (सि०) ॥

भा. 'पयो वा' आमिक्षया विक्रियते, न दधि, पयःप्रधानत्वात्, अस्य च संसर्गस्य । किं प्राधान्यम् पयसः? । भूयस्त्वं, प्रभूतं तत्र पयः, अल्पं दधि । 'दध्नः' च 'तदर्थत्वात्', दधि च तत्र पयो घनीभावयितुम् उपादीयते ; 'लोकवत्', लोकेऽपि पय एव घनीभावयितुम् दधि उपादीयते । कथम्? । दध्नभावे अन्येन अक्षेणापि काञ्जिकादिना क्रियते, तत्रापि च आमिक्षाशब्दो भवति, दधिनियमः अक्षे हि अदृष्टार्थः । तस्मात् पयः एव अक्षसंयोगेन घनीभूतम् आमिक्षा—इत्युच्यते । पयश्चेत् आमिक्षा, पयस एव विकारो न्यास्यः ॥

स. धर्मानुग्रहाच्च ॥ २३ ॥ (यु०) ॥

भा. सद्यःकालता धर्मः पयोविकारत्वेन अनुपपद्यते, वैश्व-
देवस्य सद्यःकालत्वात्, दधिविकारत्वे बाधेत । 'वैश्वदेवोऽपि दग्धकालः क्रियेत' । तथा तस्य धर्मो बाधेत, सद्योभावं च दर्शयति,—'जुषन्तां युज्यं पयः'—इति, यदि दध्नो विकारः स्यात्, तथा दग्धकालभावे दातव्यं, न कथञ्चन पयः स्यात्; तत्र एतद्दर्शनं नोपपद्यते । तस्मात् पयोविकारस्य आमिक्षा, दध्नस्य अधर्मकत्वम् ॥ (८ । २ । ४ अ०) ॥

दादशाहे सचाहीनथोर्ध्ववस्यया धर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

स. सत्रमहीनश्च द्वादशाहस्तस्योभयथा प्रवृत्तिरैक-
कर्मणात् ॥ २४ ॥ (पू०) ॥

भा. द्वादशाहोऽहर्णः, प्रायणीयोऽतिरात्रः, पृथ्वः षडहः, त्रय-

भा. श्छन्दोमा अविवाक्यम् अहः, उदयनीयोगतिराचः—इति, स उभयसंज्ञकः,—‘सचमहीनस्य’। कथं ज्ञायते?। अभियुक्तानाम् उपदेशात्, एवं हि उपदिशन्ति, ‘सचमहीनस्य द्वादशाहः’—इति, शब्दार्थाधिगमे च अभियुक्तोपदेशः प्रमाणम्। संज्ञाव्यवस्थया च तस्य धर्माः आग्नाताः,—‘एको द्वौ बहवोऽपि वा अहीनेन यजेरन्’, ‘तान् दीक्षिता याजयेयुः’, ‘गृहपतिसप्तदशाः स्वयमृत्विजो ब्राह्मणाः सचम् उपेयुः’—इत्येवमाह्वयः। धर्मभेदाच्च संज्ञाव्यवस्था, यथा, ब्राह्मणः, परिवाट्, वानप्रस्थः—इति, तत् दशमेध्याये (६ पा०) वक्ष्यते,—“द्वादशाहस्य सचत्वमासनोपायिचोदने यजमानबहुत्वे सचशब्दाभिसंयोगात् ॥ (५०* ॥) यजतिचोदनात् अहीनत्वं, ज्ञामिनां च अस्थितपरिमाणत्वात्” ॥ (५१ ॥)—इति, स द्विराचादिषु अहर्गणेषु प्रवर्त्तते—इत्युक्तम्, “गणेषु द्वादशाहस्य” (८।१।१७ सू०)—इति। तच्च सन्दिह्यते,—किम् उभयप्रकारोऽसौ विहृतौ प्रवर्त्तते, उत व्यवस्थया, क्वचित् अहीनभूतः, क्वचित् सचभूतः?—इति। किं प्राप्तम्?—‘तस्य उभयथा प्रवृत्तिः’ स्यात्, ‘एककर्म्यात्’,—उभयविधस्तत्र प्रवर्त्तते। कुतः?। ‘एककर्म्यात्’, एकम् इदं कर्म उभयविधम्—इत्युक्तम्, न तस्य प्रवृत्तौ विशेषो गृह्यते, इह एवंविधः, इह न—इति; तस्मात् उभयविधः प्रवर्त्तते। ‘ननु एका चेदिधा प्रवृत्ता, द्वितीयया कार्यं नास्ति’। एककर्म्यात् विकल्पो भविष्यति, यथा आग्नेयविकारेष्वभिर्मर्शनस्य ॥

ख. अपि वा यजतिश्रुतेरहीनभूतप्रवृत्तिः स्यात्, प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात् ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘अपि वा’ नैतदेवं,—सर्वत्र उभयथा प्रवृत्तिः—इति, यत्र

* एवमेव सर्वत्र पाठः। सूत्रग्रन्थे च, “द्वादशाहस्य सचत्वमासनोपायिचोदनेन यजमानबहुत्वेन च सचशब्दाभिसंयोगात्” इति पाठः।

शुद्धिपत्रम्* ॥

पत्रे ।	पङ्क्ती ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४	६	परसो	परसो
४	६	पारिमवा	पारिमवा
८	४	भारिवमः	भारिवमः
१२	१८	इसौ	इसौ
१४	१६	पक्षतानि	पक्षतानि
१४	२१	भ्राकनेष	भ्राकनेष
१६	२०	(०।१।५ अ०)	(०।१।४ अ०)
१८	११	०।१।६ अ०)	(०।१।५ अ०)
१८	१८	प्रोचसावेचर	प्रोचसावेचर
२१	१४	निर्वचनि	निर्वचनि
२२	२५	प्रामाथं	प्रामाथं
२६	२४	चक्षु	चक्षु
२४	६	'निराचे'	'निराचः'
२५	१६	भ्राक्षणा	भ्राक्षणा
४०	१६	भ्रजोति	भ्रजोति
४५	२०	समानौ	समानौ
४७	६	तदेतदा	तदेतदा
५८	१२	मयने	मयने
७९	६	चुन	चुन
८७	८	चौपथ	चौपथ (एवं परत्)
८९	२१	चक्रस्तोषधीभ्यो	चक्रस्तोषधीभ्यः

* तदेवान् समशेषि, यञ्चोचनमापातस एव न बुद्धानुदेवति, यच्च अशुद्धं मुद्रायन्त्रेसक-
दोषादिनाऽचटि, यस्मिन् च शेषनं स्फुटप्रतीयमानतया न आयाससाधं भविष्यति, तत्प्रदर्शनं
निरर्थकमित्युपेक्षितम् । यथा

पत्रे	पङ्क्ती ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	अशुद्धिकारणम् ।
१	११	रेन्द्राग्रीदीनि	रेन्द्राग्रीदीनि	} ईष्यदोषः
१०	१८	रेन्द्राग्रीदीनि	रेन्द्राग्रीदीनि	
११	१४	खपचैव	खपचैव	} मुद्रायन्त्रदोषः
१६	६	आम्नानम	आम्नानम्	

45-2

BIBLIOTHECA INDICA :
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
NEW SERIES, No. 240.

मीमांसादर्शनम् ॥

श्रीशिवरस्वामिकृतभाष्यसहितम् ॥

THE MĪMA'NSA' DARS'ANA,
WITH THE COMMENTARY OF S'AVARA SWA'MIN,

EDITED BY

PANDITA MAHES'ACHANDRA NYA'YARATNA.

FASCICULUS XI.

—◆◆◆—
CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANES' A PRESS.

1871.

भा. यजतिः श्रूयते, तत्र अहीनभूतस्य प्रवृत्तिः, पारिषेव्यात्; यत्र
आसनोपायिचोदना, तत्र सचभूतस्य । कस्मात् ? । 'प्रवृत्त्या
तुल्यशब्दत्वात्', प्रवृत्त्या हि विवृत्तिः तुल्यशब्दा भवति;
तस्मात् चोदनासामान्यात् प्रवृत्तिनियमः; अहीनभूतस्य यज-
तिचोदनः,—'दादत्राहेन प्रजाकामो यजेत'—इति । सचभूत
आसनोपायिचोदनः,—'दादत्राहम् ऋद्धिकामा उपेयुः, दाद-
त्राहम् ऋद्धिकामा उपासीरन्'—इति ॥

ख. द्विराचादीनामैकादशराचादहीनत्वं यजतिचोद-
नात् ॥ २६ ॥ (आ० नि० १) ॥

भा. अत्र आह,—'के पुनस्ते अहर्गणाः यजतिचोदनाः, येषु
अहीनभूतः प्रवर्त्तते ? के वा आसनोपायिचोदनाः, येषु सच-
भूतः?'—इति । तदुच्यते,—'द्विराचादीनाम् ऐकादशराचात्
अहीनत्वम्', तत्र अहीनभूतः प्रवर्त्तते । तेषां यजतिशब्देन
चोदनात्,—'द्विराचेषु यजेत'—इति ॥

घ. त्रयोदशराचादिषु सचभूतस्तेष्वामोपायिचोद-
नात् ॥ २७ ॥ (आ० नि० २) ॥

भा. 'त्रयोदशराचम् ऋद्धिकामा उपेयुस्तुर्दशराचं प्रतिष्ठाकामा
उपासीरन्'—इति सुहृद्भूत्वा आचष्टे ।

एवं वा, यस्मात् यजतिचोदनोऽहीनः, तस्मात् द्विराचादी-
नामप्यहीनत्वम्, तेषु हि यजतिचोदनाः । यस्मात् आसनो-
पायिचोदनं सचं, तस्मात् त्रयोदशराचादीनि सचाणि, तानि
चपि तचोदनानि—इति ॥

ङ. लिङ्गाच्च ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भा. 'अग्निष्टोमो वै प्रजापतिः स उत्तरानेकाहानश्च जत तमेतं
द्विराचादबोऽहर्गणा अचुस्त्वम् अस्मान् मा हासीरिति, तदेषाम्

भा. 'अहीनत्वम्'—इति विराचादीनाम् अहीनत्वं दर्शयति ॥ (८।
२।५ अ०) ॥

पञ्चदशराचादिषु सप्तधर्मातिदेशाधिकारकम् ॥

ख. अन्यतरतोऽतिराचत्वात्पञ्चदशराचस्याहीनत्वं कुण्ड-
पायिनामयनस्य च तद्भूतेष्वहीनत्वस्य दर्शनात् ॥
२६ ॥ (पू०) ॥

भा. पञ्चदशराचं, कुण्डपायिनामयनं च उभावपि अहीनौ।
कस्मात्?। 'अन्यतरतोऽतिराचत्वात्', उभावपि एतौ अन्यतर-
तोऽतिराचौ तेन अहीनौ—इति, पञ्चदशराचस्तावत्, 'चिद्वत्
अग्निष्टुदग्निष्टोमः विराचो दशराच उदयनीयोऽतिराचः'*—
इति; कुण्डपायिनामयनमपि, 'मासमग्निहोत्रं जुहति'—इत्या-
रभ्य, यावत् 'दशराचो महाव्रतम् उदयनीयोऽतिराचः'—इति।
यश्च अन्यतरतोऽतिराचः, स अहीनः। कथम् ज्ञायते?।
'तद्भूतेषु अहीनत्वस्य दर्शनात्',—'तद्भूतेषु' अन्यतरतोऽतिराच-
भूतेषु, 'अहीनत्वं' श्रूयते, 'यत् अन्यतरतोऽतिराचः, तेन
अहीनः'—इति ॥

ख. अहीनवचनाच्च ॥ ३० ॥ (यु०) ॥

भा. 'अहीनः'—इति च अयम् पञ्चदशराचः प्रत्यक्षम् उक्तः,
—'यदन्यतरतोऽतिराचः, तेन अहीनः'—इति। तस्मादपि
अहीनः—इति ॥

ख. सचे वोपायिचोदनात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा. 'सचे वा' एते, न अहीनौ। कुतः?। 'उपायिचोदनात्',

* 'उदपनीयोऽतिराचः' इति क० मं० द्वितीय-पुस्तकपाठः।

भा. — 'ये एव भूतिकार्यमिच्छन्तः, ते एनं पञ्चदशरात्रम् उपेयुः', कुण्डपायिनामयनेऽपि, 'भूतिकामा उपेयुः'—इति । कः पुनरेतयोर्लिङ्गयोर्विशेषः ?। सोदनागतमेकं, वाक्छान्तरगतम् अन्यत्र ; 'सोदनागतं, यत् तदन्तरङ्गं भवति, बहिरङ्गम् इतरत् । अयम् च अपरो विशेषः,—अहीनलिङ्गेन च नित्येन अहीनस्य संस्तुतिर्नोपपद्यते, उपपत्त्या एतत् अहीनत्वम् उच्यते,—'यत् अन्यतरतोऽतिरात्रः, तेन अहीनः'—इति ; सा यदि तावत् उपपत्तिः साधिका, ततोऽन्तरेषापि वचनं, सिद्धम् अहीनत्वम् ; अथ न साधिका, उच्यमानमपि न सिध्यति । तस्मात् न एतत् वचनं, किन्तुर्हि अनुवादोऽयं स्तुत्यर्थः ; स्तुतिश्च, नित्येन अहीनलिङ्गेन अन्यतरतोऽतिरात्रत्वेन अहीनस्य नोपपद्यते, बत्कारणं, सर्वं एव अहीनः अन्यतरतोऽतिरात्रः । सचस्य तु उपपद्यते, येन तावत् अयम् अन्यतरतोऽतिरात्रः, तेन अहीनः, आत्मना च सचम्, अत उभयात्मा विशिष्टोऽयम् अन्येभ्यः सचेभ्यः—इति ॥

स. सचलिङ्गञ्च दर्शयति ॥ ३२ ॥ (यु०) ॥

भा. सचलिङ्गं च कुण्डपायिनामयने दर्शयति,—'गृहपतिर्गृहपतिः सचस्यैः सचस्यैः'—इति, गृहपतिर्हि सचे आग्नातः,—'गृहपतिसप्तदशाः सचम् उपेयुः'—इति । सचे च तेनार्थः ऋत्विद्यान् याजमानान् कर्तुम्, अन्येषां याजमानानाम् ध्यातृत्वात् । तस्मात् सचे एवैते—इति ॥ (८।२।६ अ०) ॥

इति श्रीमहर्षवरुणाग्निः कृती मीमांसाभाष्ये अष्टमस्था-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अष्टमस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

शुचिदेवते आग्नेवैष्णवस्य च आग्नीषोमीयस्य चर्मानिदेशाधिकारवत् ॥

स. हविर्गणे परमत्तरस्य देशसामान्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा. इह हविर्गणा उदाहरणम्,—‘आग्नावैष्णवम् एकादशकपालं निर्बपेत्, सारक्षतं चषम्, बार्हस्पत्यं चषम्, अग्नये षावकाव अग्नये शुचये’—इत्येवमाहवः। तत्र चिन्तयते, किं शुचिदेवतस्य आग्नीषोमीयविधानः, आग्नावैष्णवस्यापि आग्नेवविधानः, उत विषय्यवः?—इति। किं प्राप्तम्?—‘हविर्गणे परम्’ शुचिदेवतं, ‘उत्तरस्य’ आग्नीषोमीयस्य विकारः, पूर्वमपि आग्नावैष्णवं, पूर्वस्य आग्नेयस्य विकारः। कुतः?। ‘देशसामान्यात्’,—क्रमसामान्यात्—इत्यर्थः; इह शुचिदेवतो द्वितीयः, प्रकृतावपि आग्नीषोमीयो द्वितीयः, इतरचापि आग्नावैष्णवः प्रथमः, प्रकृतावपि आग्नेवः प्रथमः; देशसामान्येन लिङ्गेन परम् उत्तरस्य, पूर्वं पूर्वस्य विकारः ॥

स. देवतया वा नियम्येत शब्दवत्त्वादितरस्याश्रुति-
त्वात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा. न वा देशनियमः स्यात्, किन्तर्हि?—‘देवतया’,—‘देवता-
सामान्यात्’। कुतः?। शब्दवती देवता, ‘आग्नावैष्णवम्’, ‘अग्नये
शुचये’—इति। ‘इतरस्य’ देशस्य, ‘अश्रुतित्वात्’,—देशो न
श्रूयते, किन्तर्हि प्रचयात् गम्यते। किम् अतः?। एतदतो
भवति, देवताप्रत्ययः कर्मचोदनायाम् अनन्तरत्वात् मुञ्चः,
इतरस्तु पौर्वापर्यापेक्षया उत्पद्यते; तस्मात् जघन्यः। मुञ्चा-

भा. नुसहस्रं न्यास्यः । अतः शुचिदेवत्ये आग्नेयस्य विधन्तः, आग्ना-
वैश्वदेवे च आग्नीषोमीयस्य ॥ (८ । ३ । १ अ०) ॥

जनकसम्वरात्रे चिष्टत्स्रःषु द्वादशाहिकान्तिदेवाधिकरणम् ।

स. गच्छचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेय-
वत् ॥ ३ ॥ (पू०) ॥

भा. जनकसम्वरात्रे श्रूयते.—‘चत्वारि चिष्टानि अहानि भवन्ति’
—इति, तथा अन्वेष श्रूयते, ‘गव चिष्टानि अहानि भवन्ति’—
इति । तत्र सन्देहः,—किं पार्थिकस्य प्रथमस्य अयमभ्यासः,
उत नानाहानां द्वादशाहिकानाम् स्तोमविधिः?—इति । किं
प्राप्तम्?—“गच्छचोदनायां यस्य लिङ्गं, तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेय-
वत्”, “गच्छचोदनावाम् एवंविधायां ‘यस्य लिङ्गं’ पार्थिकस्य
प्रथमस्य अहः चिष्टत्स्रं, तस्य एव आवृत्तिः ‘प्रतीयेत’, चोदना-
सामान्यात्, ‘आग्नेयवत्’; तत् यथा, ‘अध्वये पावकाय, अग्रये
शुचये—इतिदेवतैक्यात् चोदनासामान्यात् आग्नेयस्य विधन्ता-
भ्यासः; एवम् इहापि ॥

स. नानाहानि वा सङ्घातत्वात् प्रवृत्तिलिङ्गेन
चोदनात् ॥ ४ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘नानाहानि वा’ (द्वादशाहिकानि) प्रवर्त्तेरन, न पार्थिकं
प्रथमम् अहः । कस्मात्?। ‘सङ्घातत्वात्’, सङ्घात एव उच्यते,
‘चत्वारि चिष्टानि अहानि’—इति; पृथक्निवेशिनी हि
‘चत्वारि’—इति सङ्ख्या, पृथक्त्वेन अहानां भवति—इति; सन्ति
च तत्र सम्वरात्रे चोदनया प्रवृत्तानि नानाहानि द्वादशा-
हिकानि चत्वारि, तानि अनूद्य चिष्टत्स्रं विधातुम् इच्छते, न
तु चिष्टानि अहानि अहानि अनूद्य, तत्र चतुःसङ्ख्या विधीयते ॥

ख. तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥ (यु०) ॥

भा. चत्वारि चिह्नानि अहानि अग्निष्टोममुख्यानि—इति, येषाम् अग्निष्टोमः प्रथमः, इतरेऽनग्निष्टोमाः, ते एवमुक्ते प्रतीयन्ते. न ये सर्वे अग्निष्टोमाः, यथा, अयोमुख्यं पिण्डच्छेदनम्*—इत्युक्ते न सर्वायसं प्रतीयते । यदि च चिह्नतोऽभ्यासः स्यात्, सर्वे अग्निष्टोमा भवेयुः, अग्निष्टोमो हि असौ । तस्मात् दादशाहिकानाम् चोदकप्राप्तानाम् अह्नां चिह्नता विधीयते । एवं नव चिह्नानि अहानि भवन्ति— इति ॥ (८।३।२ अ०) ॥

षट्चिह्नद्रात्रे षडहर्षकानिदेशाधिकरचम् ॥

ख. कालाभ्यासेऽपि बादरिः कर्मभेदात् ॥ ६ ॥ (पू०) ॥

भा. अचित् कर्मविज्ञेये श्रूयते,—‘षडह्रा भवन्ति. चत्वारो भवन्ति, षडह्रा भवन्ति’ । तत्र सन्देहः,—किं दादशाहिकानाम् अह्नां प्रवृत्तिः, उत षडह्रस्य?—इति । किं प्राप्तम्?—‘कालाभ्यासेऽपि बादरिः’, षडह्रकालाभ्यासेऽप्येतस्मिन् श्रूयमाणे ‘बादरिः’ आचार्य्यो दादशाहिकानाम् अह्नां प्रवृत्तिं गम्यते स्म । कुतः? । ‘कर्मभेदात्’, षडह्रशब्देन अत्र अहर्गमितानि षट्सौत्यानि कर्मणि उच्यन्ते, तेषां च षट्कानां भेदो गम्यते,—‘चत्वारः षडह्राः’—इति पृथक्निवेद्यात् सङ्ख्यायाः । यदि एकस्यैव कर्मषट्कस्य पार्थिकस्याभिन्नविकस्य वा अभ्यासः कल्प्येत, ततः, चतुःषडह्राः—इति स्यात्; अथ पुनः ‘चत्वारः षडह्राः’—इत्युक्ते चतुर्विंशत्यहानि प्रतीयन्ते, सा अहःसङ्घातचोदना प्रवृत्तिलिङ्गत्वात् दादशाहिकीम् अहःप्रवृत्तिं गृह्णाति । तस्मात् नानाह्नां दादशाहिकानां प्रवृत्तिः ॥

* ‘अयोपुङ्गवपिण्डच्छेदनम्’ इति क० सं० पु० पाठः ।

स. तदावृत्तिं तु जैमिनिरहामप्रत्यक्षसङ्ग-
त्वात् ॥ ७ ॥ (सि०) ॥

भा. 'तदावृत्तिं',—पाठिकस्य एव प्रज्ञातस्य षडहस्य आवृत्तिं
'जैमिनिः' आचार्य्या मेने । कुतः? । 'अहाम् अप्रत्यक्षसङ्ग-
त्वात्' । चतुर्विंशतिः अहाम् अप्रत्यक्षा सङ्ग्या अनुमानात्
गम्यते, तस्याश्च षडहचतुष्टयेनैव अनुमानं, तेन पूर्वं तावत्
षडहचतुष्टयमेव प्रत्येति, तत् समाहृत्य चतुर्विंशतिसङ्ख्यां,
यथा, पूर्वं धूमं प्रतिपद्यते, पश्चात् अग्निम्, यश्च धूमप्रत्ययेनैव
ज्ञातार्था भवति, न असौ अग्निप्रत्ययमाद्रियते; इहापि षडह-
प्रत्ययात् एव तत्प्रवृत्तिः प्रसज्यते, तथा च ज्ञातार्थः किं
चतुर्विंशतिसङ्ख्याया प्रतीतया करिष्यति? । तस्मात् षडहा-
भ्यासः ।

अथ यदुक्तं,—'पृथक्निवेशिनी सङ्ख्या आवृत्तौ बाधेत'—
इति । तच्च ब्रूमः,—'षडहः'—इति प्रज्ञातः षडहः सन्निरुद्धो
गच्छते, तस्य चतुःसङ्ख्यासम्बन्धः साक्षात्सास्ति—इत्याहृत्या
भविष्यति, यथा, उपसदां प्रयाजानुयाजानां च । यस्यापि
चतुर्विंशतिरात्रः 'चत्वारः षडहाः'—इत्येवं चोच्यते, तस्यापि
दशरात्रे प्रवर्तमाने आवृत्त्यैव सङ्ख्यापूरणं, भिन्नानां षडहा-
नामभावात् । यश्च उभयोर्दोषो न असौ एकं पक्षं निवर्तयति ॥
(८ । ३ । ३ अ०) ॥

संस्थागणेषु द्वादशाधिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

स. संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्षण-
ग्रहणात् ॥ ८ ॥ (पू०) ॥

भा. इह संस्थागणा उदाहरणम्,—'अग्निष्टोमः पञ्चोक्त्यः, ज्ञाता-

द्विष्टोमं भवति, ज्ञातिराचं भवति*—इत्येवमादयः । अत्र चिन्तयते, किं ज्योतिष्टोमस्य अयम् अभ्यासः, उत एवंसङ्ख्यानां संस्थाविशिष्टानाम् अङ्गां वादः?—इति । किं प्राप्तम्?—‘संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत, तस्य एव प्राप्तस्य ज्योतिष्टोमस्य अयम् अभ्यासः । कुतः? । ‘ज्ञातलक्षणपङ्खात्’, तस्य एतत् ज्ञातं लक्षणं,—‘अग्निष्टोमः उक्त्यः षोडशी अतिराचः’—इति, तत्संयोगेन एताः संस्थाः उत्पन्नाः, स ताभिः ब्रह्मते लक्षयितुम्, तच्च लक्षयित्वा सङ्ख्यां केवलां विधास्यति, नानाङ्गां तु वादे संस्थां सङ्ख्या च उभयं—विधीयते,—उक्त्वा संस्था भवन्ति—इति, ते च पञ्च भवन्ति—इति, तथा वाक्यम्भिद्यते । तस्मात् ज्योतिष्टोमाभ्यासः ॥

घ. अधिकाराद्वा प्रकृतिस्तद्विशिष्टा स्यादभिधानस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा. नैतदेवं,—ज्योतिष्टोमाभ्यासः—इति,—कथं तर्हि?—‘प्रकृतिः तद्विशिष्टा स्यात्’, दादश्राद्धिकानि अहानि संस्थाविशिष्टानि स्युः । कस्मात्? । ‘अधिकारात्’, तानि अत्र चोदकेन अधिज्ञानानि, एवं चोदकानुपहो भविष्यति ।

‘ननु प्रत्यक्षविहितो ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमादिभिः ब्रह्मैः’ । न—इत्याह । कथम्? । ‘अभिधानस्य तन्निमित्तत्वात्’,—अग्निष्टोमाभिधानं संस्थानिमित्तं, न ज्योतिष्टोमाभिधायकं, तत्संस्वं क्रतुम् वहितुम् ब्रह्मोति, न ज्योतिष्टोममेव । यत्तु, अनेकार्थम्—इति ; न अनेकार्थं भविष्यति ; गणचोदकया प्राप्तानाम् अङ्गां पञ्चानां संस्थामात्रं विधायिष्यते, ‘ज्ञातद्विष्टोमम्’—इत्यधि समासः उभयविशेषणविशिष्टं गणम् आह, स एक एवार्थः,

* “ज्ञातोक्त्यं भवति, ज्ञातिराचं भवति, पञ्चाग्निष्टोमः, षोडशोक्त्यः” इत्येवं न्याय-साधार्या पाठः ।

भा. यथा, 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति'—इति, पृथक्कनि-
वेदानी च एवं सङ्ख्या अनुगृहीता भविष्यति। तस्मात् द्वादशा-
हिकानाम् नानाकां वादः ॥ (८।३।४ अ०) ॥

ऋतोक्त्यदौ ज्योतिष्टोमात् सोषोपचयाधिकरणम् ॥

स. गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात् ॥ १० ॥ (पृ०) ॥

भा. 'ऋतोक्त्यं भवति ऋतातिराचं भवति'—इति श्रूयते। तत्र
द्वादशाहिकानि अहानि प्रवर्त्तन्ते, तानि च प्रायेणोक्त्य-
संस्थानि, 'दौ अग्निष्टोमौ ऋतोक्त्यं भवति'—इत्युक्तेः अग्नि-
ष्टोमयोः उक्त्यस्तोषोपचयः प्राप्तः; 'ऋतातिराचं भवति'—
इति सर्वेषु राशिपर्यायोपचयः। तत्र चिन्तयते,—किं द्वादशाहा-
दुपचयः कर्त्तव्यः, उत ज्योतिष्टोमात्?—इति। किं प्राप्तम्?—
'गणात् उपचयः'। कुतः?। 'तत्प्रकृतित्वात्',—द्वादशाहप्रकृतयः
एते अहर्गणस्तेषु द्वादशाहिको विध्यन्तः प्राप्यते, यदि द्वाद-
शाहात् उपचयः, एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति। तस्मात्
गणात् उपचयः ॥

स. एकाहाद्वा तेषां समत्वात् स्यात् ॥ ११ ॥ (सि०) ॥

भा. 'एकाहाद्वा' ज्योतिष्टोमात् उपचयः, न द्वादशाहात्।
कस्मात्?। 'तेषां समत्वात्', द्वादशाहिकानाम् अङ्गम् इतरै-
र्वैद्वैतैः समत्वं भवति,—तान्यपि अन्यतः संस्थाम् आकाङ्क्षन्ति,
इमान्यपि; न च, भिक्षुका भिक्षुकात् आकाङ्क्षन्ति, सति
अन्यस्मिन् प्रसवसमर्थे भिक्षुके?। किम् एतत् उक्तं भवति?।
द्वादशाहे संस्थास्तोत्राणि अनाम्नातानि—इत्यतः यत्र आम्ना-
तानि, ततः आकाङ्क्षन्ति; वैद्वैतेषु अहःसु तानि न आम्नातानि

भा. —इति, तस्मात् वैज्ञान्यापि अहानि, यत्र विहितानि ततः
एव आकाङ्क्षन्तुमर्हन्ति, ज्योतिष्टोमे च तानि आम्नातानि;
तस्मात् ज्योतिष्टोमात् उपचयः ॥ (८।३।५ अ०) ॥

'गायत्रमेतदहर्भवति' इत्यादावुत्पत्तिगायत्रीणामात्रमाधिकरहम् ॥

ख. गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रकृत्यधिकारात्*
सङ्ख्यात्वाद्गिष्टोमवदथतिरेकात्तदास्यत्वम् ॥

१२ ॥ (पू०) ॥

भा. उपचयश्चिन्तितः, अपचयः इदानीं चिन्तयते । इदं श्रूयते,
—'वाजपेयेन इद्वा इहस्पतिसवेन यजेत'—इति; तत्र इदं
समाम्नातं,—'गायत्रमेतत् अहर्भवति'—इति । अत्र विचार्यते,
—किं प्राकृतीनाम् त्रिष्टुब्जगतीनाम् अक्षरावलोपं कृत्वा गायत्रं
तदहः कर्तव्यम्, उत उत्पत्तिगायत्रीणाम् दास्यतथीभ्य आगमं
कृत्वा?—इति । अत्र सूत्रेणैव उपक्रमः,—'गायत्रीषु प्राकृती-
नाम् अवच्छेदः', 'गायत्रीषु श्रूयमाणसु—'गायत्रमेतत् अह-
र्भवति'—इति, 'प्राकृतीनाम् त्रिष्टुब्जगतीनाम् अवच्छेदः' (अक्ष-
रावलोपः) कर्तव्यः । कुतः? । 'प्रकृत्यधिकारात्', षोडशेन
अत्र प्राकृत्यः त्रिष्टुब्जगत्यः प्राप्ताः अधिकृता विद्यन्ते, यदि
अन्यासामृचाम् आगमः क्रियेत, प्राकृतः प्रत्ययो बाधेत ।

'ननु प्रत्यक्षश्रुताः गायत्र्यः, ताभिश्चिदकप्राप्ता इतरा बाधि-
तव्याः' । न—इत्याह । कस्मात्? । 'सङ्ख्यात्वात्',—अयं
गायत्रीशब्दः सङ्ख्यावाचकः । कथं ज्ञायते? । 'अथतिरेकात्'
चतुर्विंशतिसङ्ख्याम् एष न व्यभिचरति, न कश्चित् चतुर्विंशति-

* प्रकृत्याधिकारात् इति का० क्री० पू० पाठः ।

भा. सङ्ख्याया विना दृष्टः, चतुर्विंशतिसङ्ख्याहीनात् विद्युज्जगतीषु न कदाचित् भवति । तस्मात् सङ्ख्याशब्दोऽर्थः, सङ्ख्याशब्दश्चेत् अक्षरावलोपः कर्त्तव्यः । 'अग्निष्टोमवत्', यथा, 'अग्निष्टोमं भवति'—इत्युक्ते द्वादशाहिकानाम् अङ्गाम् उक्त्यावलोपः क्रियते, एवम् इहापि ॥

स. तन्नित्यवच्च पृथक्सतीषु तद्वचनम् ॥ १३ ॥ (यु०) ॥

भा 'तन्नित्यवत्' सङ्ख्यामात्रं ब्रुवन्तं गायत्रीशब्दं मत्वा, 'पृथक्सतीषु' (पृथग्भूतात् गायत्रीभ्यः) जगतीषु अगायत्रीषु 'तद्वचनम्' भवति (गायत्रीवचनं भवति),—'ये हि द्वे गायत्री, सा एका जगती'—इति । यदि सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः, ततो 'जगत्यां द्वे चतुर्विंशतिसङ्ख्ये'—इत्येतद्वचनम् उपपद्यते ; अथ ऋचः, ततो द्वे ऋचौ जगत्यां न स्तः—इति, एतद्वचनम् अनुपपन्नं स्यात् ! तस्मादापि सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः । तथा, इदम् अपरं च दर्शनं,—'तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्रीः करोति'—इति ॥

स. न विंशतौ दशेति चेत् ॥ १४ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ कश्चित् ब्रूयात्,—'न विंशतौ' दशसङ्ख्याःस्ति, न सङ्ख्या सङ्ख्यान्तरे वर्त्तते, गणो हि सङ्ख्या, न च, गुणा गुणेषु वर्त्तन्ते ; एवम् अष्टात्त्वारिंशत्सङ्ख्यायां चतुर्विंशतिसङ्ख्या नास्ति । तस्मात् सङ्ख्यार्थेऽपि गायत्रीशब्दे, 'एका जगती द्वे गायत्री'—इत्येतत् अनुपपन्नमेव । यच्च उभयोर्दोषो न असौ एकस्य वाच्यः ॥

स. एकसङ्ख्यमेव स्यात् ॥ १५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अथ उच्यते,—न ब्रूमः,—सङ्ख्यायां सङ्ख्या वर्त्तते—इति,

भा. किन्तुर्हि,—अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्या-परिच्छिन्नेषु अक्षरेषु अवयवभूते द्वे चतुर्विंशतिसङ्ख्ये, न तु द्वे ऋचौ—इति; न च, सङ्ख्या सङ्ख्यान्तरं निवर्त्तयति, यदि निवर्त्तयेत्, “एकसङ्ख्यमेव स्यात्”, यस्य द्वा गवाः, तस्य द्वौ पञ्चकौ गवाम्—इत्येतद्वचनं न स्यात्! भवति च तत्; तस्मात् न सङ्ख्या सङ्ख्यान्तरं निवर्त्तयति ॥

एवं वा, “न विंशतौ दशेति चेत्” (१४ सू०),—यद्यपि सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः, एवमपि न अक्षरावलोपः कर्त्तव्यः। किङ्कारणम्?। विंशतौ दश विद्यन्ते। किमतः?। इदं तावदतः, येन विंशतिः उपात्ता, उपात्ताः तेन दश भवन्ति; एवं येन त्रिष्टुब्जगत्यः प्रयुक्ताः, प्रयुक्ताः तेन तदन्तर्गता गायत्री भवन्ति। तस्मात् अविकारेण प्रयोगः, एवं चोदकानुसङ्घश्च भवति, गायत्रं च अहः हतं भवति ॥ “एकसङ्ख्यमेव स्यात्”,—अत्र अहः,—जगत्यां त्रिष्टुभि च उपात्तायां न गायत्र उपात्ताः भवन्ति। कथम्?। साधनं परिच्छिन्दती सङ्ख्या कर्मणि अङ्गीभवति, न जगत्याः त्रिष्टुभो वा अवयवः साधनं, किन्तुर्हि त्रिष्टुब्जगत्यः।

‘अथ उच्येत,—‘गायत्रमेतत् अहर्भवति’—इतिवचनात् अवयवः एव अत्र साधनम्—इति, तथा सति अक्षरावलोपः एव प्राप्नोति, उत्तरस्य अवयवस्य अनङ्गत्वात्, न च, अनङ्गे अनुपादीयमाने चोदको बाध्यते; तस्मात् यद् उक्तं,—यद्यपि सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः, एवमपि अविकारेण प्रयोगः—इति; एतत् अयुक्तम्; दर्शयति, न च उत्तरस्यां सङ्ख्यायाम् उपात्तायां पूर्वाः सङ्ख्या उपात्ता भवन्ति—इति, यद्यम् एका च दश च शतं च सहस्रं च परार्द्धं च—इति सर्वसङ्ख्या अनुक्रामात्, यदि च उत्तरस्यां सङ्ख्यायां उपात्तायां पूर्वाः सङ्ख्या उपात्ताः भवन्ति, “एकसङ्ख्यमेव स्यात्”, एकैव अपरार्द्धसङ्ख्या भवेत्, सा

भा. हि सर्वाभ्य उत्तरा । यतस्तु एकाद्या अपि अनुक्रान्ताः, अतो विज्ञायते,—न उत्तरस्यां सङ्ख्यायां उपात्तायां पूर्वाः सङ्ख्या उपात्ताः भवन्ति—इति ॥

स. गुणाद्वा द्रव्यशब्दः स्यादसर्वविषयत्वात् ॥ १६ ॥
(सि०) ॥

भा. नैतदेवं,—सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः—इति,—कथन्तर्हि?—
'गुणात्' 'द्रव्यशब्दः स्यात्',—चतुर्विधतत्त्वपरयुक्तस्य द्रव्यस्य वाचकः । कस्मात्? । 'असर्वाविषयत्वात्', यदि सङ्ख्याशब्दः स्यात्, सर्वस्मिन् चतुर्विधतिसङ्ख्यासङ्ख्येये वर्त्तत गीयूथादौ ! न च वर्त्तते, तस्मात् न सङ्ख्याशब्दः ॥

स. गोत्ववच्च समन्वयः ॥ १७ ॥ (यु० १) ॥

भा. यथा, 'गौः'—इति सत्यपि गमननिमित्ते सामान्यद्रव्याभिधाने साक्षादिमत्येव 'समन्वयो' नान्यत्र—इति तद्वचन एव गोशब्दो विज्ञायते, एवम् अयमपि ऋग्वचनः एव विज्ञातुम् न्याय्यः ॥

स. सङ्ख्यायाश्च शब्दवत्त्वात् ॥ १८ ॥ (यु० २) ॥

भा. चतुर्विधतिसङ्ख्यावाचकः शब्दोऽस्ति,—'चतुर्विधतिः'—इति, न, अस्य अपरेण गायत्रीशब्देन अर्थः, संज्ञाया व्यवहारार्थत्वात्, एकेन व्यवहारसिद्धेः ॥

स. इतरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ १९ ॥ (यु० ३) ॥

भा. 'इतरस्य' (ऋग्वच्यस्य) 'अश्रुतित्वात्' अशब्दत्वात्—इत्यर्थः । तस्यापि व्यवहारार्थेन संज्ञाशब्देन प्रयोजनं ; तत्र अयं गायत्रीशब्दोऽर्थवान् भवति, सङ्ख्यायां निष्प्रयोजनः । तस्मात् अपि

भा. ऋच्छब्दो न्याय्यः। अतो गायत्रीणाम् ऋचामागमः कर्त्तव्यः
—इति॥

ख. द्रव्यान्तरे निवेशादुक्त्यलोपैर्विशिष्टं स्यात् ॥ २० ॥
(पू० यु० नि० १) ॥

भा. यत् उपवर्णितम्,—अग्निष्टोमवत्—इति ; तच्च ब्रूमः,—अग्नि-
ष्टोमशब्दस्य द्रव्यान्तरे कस्मिंश्चित् निवेशो नास्ति, यथा गायत्री-
शब्दः ऋग्द्रव्ये, अयं हि केवलाग्निष्टोमान्ततां ब्रूते, न च,
उक्त्यलोपम् अन्तरेण, दादग्नाहिकानाम् अक्रां अग्निष्टोमान्तता
भवति—इति अवश्यकार्यं उक्त्यलोपः। अयं पुनः गायत्री-
शब्दः ऋग्द्रव्यस्य वाचकः—इत्युक्तं। न च, अक्षरावलोपेन
तत् ऋग्द्रव्यं प्राप्यते। तस्मात् विषमोऽयम् उपन्यासः—
—इति॥

ख. अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ २१ ॥ (यु०) ॥

भा. अशास्त्रलक्षणानि च उक्त्यस्तोत्राणि अताग्निष्टोमे, तानि
शास्त्रलक्षणया अग्निष्टोमान्ततया बाधन्ते; इह पुनर्विपरीतं,
शास्त्रलक्षणा गायत्र्यः, आनुमानिक्यः चिदुज्जगत्यः, ता न
शक्नुवन्ति गायत्रीं बाधितुम् ॥

ख. उत्पत्तिनामधेयत्वात् भक्त्या पृथक्सतीषु स्यात् ॥
२२ ॥ (पू० यु० नि० २) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—‘सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दो वृष्टः,—‘ये हि दे
गायत्र्यौ, सा एका जगतो’—इति, तस्य कः परिहारः?’।
उच्यते, अतीत्यन्तिकम् एतत् ऋचो नामधेयम्—इत्युक्तम्; अतः
‘उत्पत्तिनामधेयत्वात्’ योऽयं जगत्यवयवे चतुर्विंशत्यक्षरे पद-
सङ्ख्ये प्रयोगः, स ‘भक्त्या’ विज्ञेयः, न हि, एकस्य शब्दस्य

भा. अनेकाद्यता सत्यां गतौ न्याय्या । कया पुनर्भक्त्या ? परि-
माणसामान्यात्,—यत् परिमाणं द्वयोर्गायत्रयोः, तत् एकस्या
जगत्याः ; अत एतत् उक्तं,—‘ये हि दे गायत्रौ, सा एका
जगती’—इति, यथा, यौ द्वौ कौरवौ स एको वाहीकः—इति ।

एतच्च गायत्रीद्वयप्रसंगार्थं वचनम् । कथम् ? इदं श्रूयते,
—‘द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां वैश्यस्य’—इति, तदेतत् अयुक्तम् इव
उच्यते, जगत्या वैश्यस्य कार्यं, जागतौ हि वैश्यः, तदेतत्
द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां क्रियते, जगत्यैव तत् कृतं भवति,—‘ये हि दे
गायत्रौ सा एका जगती’—इति । तस्मात् अहेतुरयं सङ्गार्थत्वे
गायत्रीशब्दस्य ॥

स. वचनमिति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०) ॥

भा. शक्यं तावत् तत्र एतत् वक्तुम्, यत्र अनुवादो गायत्रीशब्दः ;
यत्र तु विधिः, तत्र कथं ? यथा, ‘तिस्रोऽनुष्टुभः, चतस्रो गायत्रीः
करोति?’—इति । कः पुनर्विधौ विशेषः ? । विधौ शब्दार्थेन
शब्दहारो भवति, तिस्रोऽनुष्टुभः चतस्रो गायत्रो न शक्याः
कर्तुम्, शक्यास्तु चतस्रस्तुविश्रतयः । तस्मात् तत्र सङ्गार्था
गायत्रीशब्दः—इति ।

अत्र ब्रूमः—

स. यावदुक्तम् ॥ २४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. इहैव एकत्र सङ्गार्थो न अन्यत्र, क्वचित् दर्शनात् । ‘आह,
—यद्येवं न सङ्गावचनः, कथम् इह सङ्गार्थो जातः?’—
इति । उच्यते,—लक्षणयार्गप विधानं भवति, यथा लोके,
‘अमी पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्ताम्’—इति, वेदेऽपि, ‘पृष्टै-
रपतिष्ठन्ते’—इति ; न च, तत्र सिंहशब्दः प्रतिष्ठतिवचनो
दृष्टः—इति अन्यत्रापि प्रतिष्ठतिवचनो विश्रायते, पृष्ठशब्दो

भा. वा मन्ववचनः, न च, लक्षणया प्रयोगेऽशब्दार्थः परिच्छिद्यते, यत्कारणं, स्वार्थे एव वर्तमानः अर्थान्तरं लक्षयति, स्वार्थे जडत् नैव लक्षयेत्। तस्मात् अयमवि अहेतुः ॥

सू. अपूर्व्वं च विकल्पः स्याद्यदि सङ्ख्याविधानम् ॥ २५ ॥ (यु०) ॥

भा. 'अपूर्व्वं च' दर्शपूर्णमासकर्मणि 'विकल्पः स्यात्', 'यदि' सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः; तत्र हि श्रूयते,—'गायत्र्या परिदध्यात्'—इति; एवं श्रुते आजुहोतायाः श्रुतिविज्ञत्यक्षरस्य पदसञ्चयस्य च विकल्पः स्यात्! विकल्पे पक्षे आजुहोतायाः बाधः, स च श्रुतः सत्यां गतौ। तस्मादपि नैतत् सङ्ख्याविधानम् ॥

सू. ऋग्गुणत्वान्नेति चेत् ॥ २६ ॥ (आ०) ॥

भा. अत्र उच्यते,—न प्रहतौ विकल्पो भविष्यति। कुतः?। 'ऋग्गुणत्वात्', ऋग्गुणी हि तत्र प्रयोगेऽङ्गीकृतः, ऋचः तस्य सामिधेय्य आग्नाताः, यदि अनृचा परिदधीत, ऋग्गुणत्वं बाधेत! तस्मात् तत्र आजुहोतयैव परिधास्यति, तथा सति गायत्र्या परिहितं भविष्यति; ऋग्गुणत्वं च उपगृहीतम् ॥

सू. तथा पूर्व्ववति स्यात् ॥ २७ ॥ आ० नि०) ॥

भा. 'पूर्व्ववति' अपि वृहस्पतिसवे 'तथा' स्यात्, यथा, अपूर्व्वं; अत्रापि ऋग्गुणकः प्रयोगः अङ्गीकृतः षोडशेन, तत्रापि ऋक्षु उपादीयमानास्तु गायत्रं चैव अहः कृतं भवति; ऋग्गुणकत्वं च न बाधितम्। तस्मात् न अक्षरावलोपः ॥

सू. गुणावेशश्च सर्व्वच ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भा. तुशब्दस्य स्थाने चशब्दः, वृष्टश्च तुशब्दस्य अर्थे चशब्दः,

भा. यथा, 'किं च इह भवति'—इति । गुणस्य चतुर्विंशतिसङ्ख्यायाः सर्वत्रावेशः, ज्ञात्वायाम् आज्ञोहोतायां, न अवयवे ; अतः तस्याम् उपादीयमानायाम् ऋग्गुणत्वं च उपगृहीतं भवति, सङ्ख्या च ; इहस्पतिसवे पुनः या ऋचः चोदकेन अङ्गीकृताः, तासाम् अवयवे चतुर्विंशतिसङ्ख्या निविष्टा, तस्मिन् उपादीयमाने ऋग्गुणत्वम् अनुपात्तं भवति, प्रकृतिगायत्रीषु तु उपात्तं भवति । तस्मात् न सङ्ख्याभिधाने गायत्रीशब्दे प्रकृतिगायत्रीणाम् आगमः प्राप्नोति ॥

अपर आह,—इदं तावदयं सङ्ख्यावादी प्रष्टव्यः,—कस्मात् अक्षरगतायामेव सङ्ख्यायां भवानवस्थितः, न पुनः अन्यसङ्ख्येयगतायामपि,—यद्गतायां चमसगतायां वा ? यावताऽविश्लेषेण श्रुतं, 'गायत्रमेतत् अहर्भवति'—इति ; एवं सति सर्वत्र गुणावेशः प्राप्नोति ॥

स. निष्पन्नग्रहणात् नेति चेत् ॥ २९ ॥ (आ०) ॥

भा. स 'चेत्' ब्रूयात्,—यत्र अयं निष्पन्नः,—गायत्रीशब्दः प्रसिद्धः—इत्यर्थः ; तस्य ग्रहणं न्याय्यम्, अयं च अक्षरगतायामेव सङ्ख्यायां प्रसिद्धो न सर्वत्र ; तस्मात् न सर्वसङ्ख्येयगतो गृह्यते—इति ; स वक्तव्यः,—

स. तथेहापि स्यात् ॥ ३० ॥ (आ० नि०) ॥

भा. यथा अक्षरगतायामेव सङ्ख्यायां दृष्टो न अन्यत्र, एवम् ऋक्षु एव दृष्टो न अन्यस्मिन् चतुर्विंशत्यक्षरे गद्ये वा, यथा च अक्षरेषु एव दृष्टः—इति न अनक्षरे विज्ञायते ; एवम् ऋक्षु दृष्टः—इति नानृक्षु विज्ञातुम् न्याय्यः ।

अत्र आह,—'यद्यपि अयम् ऋक्षु गायत्रीशब्दः, एवमपि अक्षरावलोपः कार्यः । किङ्कारणम् ? । प्रकृत्युपबन्धनात्, चोद-

भा. केन अत्र प्राहृत्यः चिष्टुञ्जगत्यः प्रापिताः, ता इमा नोञ्जिता भविष्यन्ति । गायत्रीशब्दस्य सङ्ख्यासामान्यात् शङ्कोति तदवयवान् वक्तुम्, एवम् उभौ विधी अनुगृहीतौ भविष्यतः—प्राहृतो वैहृतश्च—इति । अत उत्तरं पठति,—

स. यदि वाऽविशये नियमः प्रकृत्युपबन्धाच्छरेष्वपि प्रसिद्धः स्यात् ॥ ३१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'यदि' 'अविशये' अशंसयेऽपि गायत्रीषु विहितान्तु 'प्रकृत्युपबन्धनात्' अगायत्र्यां गायत्रीशब्दः कल्पयते, 'शरेष्वपि' 'शरमयं बर्हिर्भवति'—इति कुशेषु शरशब्दः कल्पयितव्यः; कौशमेव बर्हिः कार्य्ये; वक्तव्यो वा विशेषः ॥

स. दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३२ ॥ (आ०) ॥

भा. अयम् विशेषो 'दृष्टः',—चतुर्विंशतिसङ्ख्यायाम् अक्षरगतायां गायत्रीशब्दस्य 'प्रयोगः',—'ये हे गायत्र्यौ सा एका जगती'—इति, तेन शक्यते कल्पयितुम् ॥

स. तथा शरेष्वपि ॥ ३३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. शरशब्दस्यापि कुशेषु प्रयोगो दृश्यते,—'शरवणमेव इदं कुशवनम्'—इति ॥

स. भक्त्येति चेत् ॥ ३४ ॥ (आ०) ॥

भा. अत्र उच्यते,—स तत्र शरशब्दो भाक्तः प्रयुज्यते, दीर्घत्वात् पृथुपञ्चत्वात् सादृश्यवादोऽसौ,—'शरवणमेव इदं कुशवनम्'—इति स्वार्थे वर्तमानः सादृश्यं गमयति, स्वार्थं जहत् कथं गमयेत्, तस्मात् शरेष्वेव तत्र शरशब्दस्य प्रयोगो न कुशेषु—इति ॥

स. तथेतरस्मिन् ॥ ३५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'तथा इतरस्मिन्' अपि 'ये दे गायत्री सा एका जगती'—
इति भाक्त एव गायत्रीशब्दः—इत्युक्तं, सोऽपि स्वार्थ एव
वर्तमानः तत्सदृशं गमयति—इति ऋद्धेव प्रयुक्तो न सङ्ख्यायां,
तस्मात् न सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः। अतो न अक्षरावलोपः
कर्तव्यः ॥

स. अर्थस्य चासमाप्तत्वात् न तासामेकदेशे
स्यात् ॥ ३६ ॥ (यु०) ॥

भा. अपि च त्रिष्टुब्जगतीनाम् 'एकदेशे' वाक्यमपरिसमाप्तं भवति,
न च, अपरिसमाप्तेन वाक्येन अर्थः कश्चित् अभिधीयते, अर्थाभि-
धानार्थस्य मन्त्रप्रयोगः, तत्र मन्त्रप्रयोग एव अनर्थकः स्यात्।
तस्मात् न तासां त्रिष्टुब्जगतीनाम् एकदेशे गायत्रीशब्दः स्यात्।
तस्मात् उत्पत्तिगायत्रीणामेव द्वात्रतयीभ्यः आगमः कर्तव्यः—
इति ॥ (८।३।६ अ०) ॥

इति श्रीभट्टशबरस्वामिनः छतौ मीमांसाभाष्ये अष्टमस्य
अध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

अष्टमस्य अध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

दर्विहोमशब्दस्य कर्मनामधेयताधिकरणम् ॥

सू. दर्विहोमो यज्ञाभिधानं होमसंयोगात् ॥ १ ॥

भा. 'यदेकया जुहुयात्, दर्विहोमं कुर्यात्'—इति श्रूयते।
अस्मिन् दर्विहोमशब्दे भवति संशयः,—किं गुणविधिः, उत
कर्मनामधेयम्?—इति। किं प्राप्तम्?—'दर्विहोमो यज्ञाभि-
धानं', कर्मनामधेयम्—इत्यर्थः। कुतः?। 'होमसंयोगात्',
होमशब्दः अत्र श्रूयते, तत्प्रधानस्य अयं समासः, दर्विशब्दः
उपसर्जनं, होमस्य कर्म। अथ वा 'जुहुयात्'—इति कर्म
उच्यते, तेन समुच्चितो 'यदेकया जुहुयात्'—इति। तस्मात्
कर्मनामधेयं स्थितं तावत्; ततः अर्धान्तरं प्रक्रीयते ॥ (८।
४।१ अ०) ॥

दर्विहोमशब्दस्य लौकिकवैदिकोभयकर्मनामधेयताधिकरणम् ।

सू. स लौकिकानां स्यात् कर्तुस्तदाख्यत्वात् ॥ २ ॥ (पू०) ॥

भा. यदा कर्मनामधेयं, तदा चिन्त्यते,—किं लौकिकानाम्
स्मार्त्तानाम् कर्मणाम् अष्टकादीनाम् नामधेयं दर्विहोमशब्दः,
उत सर्वेषाम् एव लौकिकानाम् वैदिकानाञ्च?—इति। किं
प्राप्तम्?—'स लौकिकानाम् स्यात्', 'स' खलु दर्विहोमशब्दः,
'लौकिकानाम्' कर्मणाम् नामधेयं 'स्यात्'। कुतः?। 'कर्तु-
स्तदाख्यत्वात्', तेषां कर्त्ता, तेन दर्विहोमशब्देन समाख्यायते,
—'अनोनाम् दार्विहोमिको ब्राह्मणः, अम्बष्ठानाम् दार्वि-
होमिको ब्राह्मणः'—इति; यस्य यत् करोति स तेन आख्या-

भा. यते, यथा, खावकः, पावकः—इति ; यदि च अष्टकादीनाम् नामधेयम् एतत्, ततस्तेषां कर्मणाम् कर्त्ता दार्विहोमिक-समाख्यानमर्हति—इति । तस्मात् लौकिकानाम् नामधेयम् ।

स. सर्वेषां वा दर्शनाद्वास्तुहोमे ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा. 'सर्वेषां' लौकिकानाम् वैदिकानाञ्च नामधेयमेतत्. न लौकिकानामेव । कस्मात् ? 'दर्शनात् वास्तुहोमे', 'वास्तुहोमे' हि वैदिके दार्विहोमत्वं दर्शयति, 'यदेकया जुहुयात्, दार्विहोमं कुर्यात्, पुरोऽनुवाक्याम् अनूष्य याज्यया जुहोति सदेवतत्वाय'—इति ।

'ननु विपरीतम् एतद्दर्शनं,—'यदेकया जुहुयात् दार्विहोमं कुर्यात्', अदार्विहोमं सक्तम्—इत्यापद्यते, यदि दार्विहोम एव असौ, ततः एकया दाभ्यां च ह्यमानो दार्विहोमः एव भवति ; तत्र एतद्दर्शनं नोपपद्यते,—'यदेकया जुहुयात् दार्विहोमं कुर्यात्'—इति ।

अत्र उच्यते,—यदि लौकिकानाम् एव नामधेयं, न वैदिकानाम्, ततः एकयापि ह्यमानोऽसौ नैव दार्विहोमो भवति, अलौकिकत्वात्, तत्र एतदचनं नोपपद्यते, 'यदेकया जुहुयात् दार्विहोमं कुर्यात्'—इति । तस्मात् ज्ञापकमेवेदं,—वैदिकानाम् दार्विहोमत्वे । 'एवमपि ज्ञापकम् उक्तम्, कुतः प्राप्तिः ?' । उच्यते, होमशब्दस्य सामान्याभिधायित्वात् प्राप्तिः । तस्मात् लौकिक-वैदिकानाम् नामधेयम् एतत् ॥ (८ । ४ । २ अ०) ॥

दार्विहोमशब्दस्य होमनामधेयताधिकरणम् ॥

स. जुहोतिचोदनानां वा तत्संयोगात् ॥ ४ ॥

भा. लौकिकानाम् वैदिकानाञ्च नामधेयं दार्विहोमशब्दः—इति

भा. स्थितम्। इदानीं चिन्त्यते,—किं यजतिषोदनानाम् जुहोति-
षोदनानाम् सर्वेषां नामधेयम्, उत जुहोतिषोदनानाम् एव?
—इति। अविशेषात् सर्वेषां—इति प्राप्ते उच्यते, जुहोतीनाम्
नामधेयं, न यजतीनाम्। कुतः?। 'तत्संयोगात्', होमशब्द-
संयोगात्, अयं होमशब्दः जुहोतेर्वाचकः, न यजतेः, यजतो
लक्षणया स्यात्। तस्मात् जुहोतीनामधेयम्॥ (८।४।
३ अ०) ॥

दर्विहोमशब्दस्य गुणविधिपरत्वनिराकरहाधिकारत्वम् ॥

स. द्रव्योपदेशाद्वा गुणाभिधानं स्यात् ॥ ५ ॥ (पू०) ॥

भा. स्थितादुत्तरम् उच्यते,—यदुक्तं कर्मनामधेयं दर्विहोमः—
इति; तन्न, किन्तर्हि?—'गुणाभिधानं स्यात्', गुणविधिः—
इत्यर्थः। कुतः?। 'द्रव्योपदेशात्', द्रव्योपदेशोऽभ्यगम्यते,—
दर्था होमो दर्विहोमः—इति; एवम् एतौ दर्विहोमशब्दौ
यथाप्रसिद्धिकल्पितौ भविष्यतः। तस्मात् गुणविधिः ॥

स. न लौकिकानामाचारग्रहणत्वाच्छब्दवतां चान्यार्थ-
विधानात् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा. न अयं गुणविधिर्युज्यते। किङ्कारणम्?। 'लौकिकानां तावत्
आचारगृहीता दर्विः 'त्वग्बिलया मूलदण्डया दर्था जुहोति'—
इति, सा न विधातव्या, औतानामपि अन्यानि होमार्थानि
पात्राणि आग्नातानि, 'स्रुवेण जुहोति, चमसेन जुहोति'—
इति, तैः सह दर्विर्विकल्पः स्यात्, स च अन्याय्यः, यत्कारणं
स्रुवादीनां विधायकः शब्दोऽस्ति, 'स्रुवेण जुहोति'—इति, न
तु दर्विः, तत्र हि आनुमानिको विधिशब्दः ॥

स. दर्शनाच्चान्यपाचस्य ॥ ७ ॥ (यु०) ॥

भा. अन्यच्च पाचं दर्विहोमे दृश्यते, 'भूतेभ्यस्त्वेत्यपूर्णां शुवमुद्-
गृह्णाति'*—इति । तस्मात् न गुणविधिः ॥

स. तथाग्निहविषोः ॥ ८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अथ उच्येत,—'अग्निहविषोः कार्यं दर्विर्भविष्यति, दर्वी
होमो दर्विहोमो दर्विर्वा होमो दर्विहोमः'—इति । तत्र ब्रूमः,
—'तथाग्निहविषोः' अपि, यथा पाचकार्यं दर्विर्न युज्यते,
'तथा अग्निहविषोः' कार्येऽपि, तत्रापि आहवनीय आधार-
त्वेन विहितः,—'यत् आहवनीये जुहोति'—इति, अन्यच्च
प्रदेयत्वेन पुरोडाशादि । तस्मात् अग्निहविषोरपि कार्यं न
दर्विर्निवेद्यः ॥

स. उक्तञ्चार्थसम्बन्धः ॥ ९ ॥ (यु०) ॥

भा. उक्तं च अस्माभिः अग्नेः कार्यं अन्यत् द्रव्यम् असमर्थं, दहन-
पचन-प्रकाशनकर्म अग्नेः, न च, एतत् कार्यम् अन्यत् द्रव्यं
ज्ञोति कर्तुम्—इति । तस्मात् न अग्निकार्यं दर्विः उपदेशः ।
अतो न गुणविधिः, कर्मनामधेयमेव दर्विहोमशब्दः—इति ॥
(८।४।४ अ०) ॥

दर्विहोमशब्दस्यापूर्वताधिकारणम् ॥

भा. दर्विहोमशब्दः कर्मनामधेयम्—इत्युक्तं, तत्र चिन्त्यते,—
किम् अपूर्णाः दर्विहोमाः, उत कुतश्चिद्धर्मयाहिणः?—इति ।

* "भूतेभ्यस्त्वैतूर्णां शुवमुद्गृह्णाति" इति का० क्री० पु० पाठः ।

† क० सं० विशालयस्य १११ संख्यक-मीमांसासूत्रग्रन्थे द्वितीयसूत्रादारभ्य एतत्
सूत्रपर्यन्तमेकमधिकारणमित्युक्तं चेत् ।

भा. किं प्राप्तम्?—न अपूर्णाः—इति। कुतः?। इतिकर्त्तव्यताविधेः, अविहितेतिकर्त्तव्यताकं कर्म विहितेतिकर्त्तव्यताकात् धर्मान् गृह्णाति—इत्युक्तं, अविहितेतिकर्त्तव्यताकाश्यामी; तस्मात् पूर्व्ववन्तः—इति, यदैतदेवं, तदा एतत् आपतति,—किंपूर्णाः?—इति। अत्र उच्यते,—

स. तस्मिन्सोमः प्रवर्त्तताव्यक्तत्वात् ॥ १० ॥ (पू०) ॥

भा. 'तस्मिन्' खलु दर्विहोमे 'सोमः प्रवर्त्तत', सौमिको विध्वन्तः स्यात्। कुतः?। 'अव्यक्तत्वात्', अव्यक्तचोदनः सोमः, अमी अपि च अव्यक्तचोदनाः 'भिन्ने जुहोति'—इति; अतः चोदना-सामान्यात् सौमिको विध्वन्तः—इति ॥

स. न वा स्वाहाकारेण संयोगाद्वषट्कारस्य च निर्द्देशान्तन्त्रे तेन विप्रतिषेधात् ॥ ११ ॥ (सि०) ॥

भा. वाञ्छब्दः पक्षं ध्यावर्त्तयति। न अत्र सौमिको विध्वन्तो न्याय्यः। किङ्कारणम्?। 'स्वाहाकारेण संयोगात्', स्वाहाकारेण संयुक्ता दर्विहोमाः,—'पृथिव्यै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा'—इति। किम् अतः?। 'वषट्कारस्य' 'निर्द्देशान्तन्त्रे' 'तेन' 'च' विप्रतिषेधः, तन्त्रे च सौमिके वषट्कारो निर्द्दिष्टः, तेन अस्य विप्रतिषेधः, उभयोः प्रदानार्थत्वात्; यदि सौमिको विध्वन्तः, ततो वषट्कारेण भवितव्यं, तत्र एतत् स्वाहाकारान्नानम् अनर्थकं स्यात्; अथ विकल्पः क्रियते, तथापि उभयोः पक्षे बाधः; अथ त्वपूर्णा दर्विहोमाः, नैव विरोधो भविष्यति। तस्मात् अपूर्णाः ॥

स. शब्दान्तरत्वात् ॥ १२ ॥ (हे० १) ॥

भा. शब्दान्तरं च यजतिशब्दात् जुहोतिशब्दः, यजतिचोदनश्च

भा. सोमः, दर्विहोमाः पुनर्जुहोतिचोदनाः, चोदनासामान्येन च धर्मप्राप्तिरिष्यते; तस्मादपि अयुक्ता सौमिकी धर्मप्राप्तिः। 'ननु अथक्त्वात् चोदनासामान्यम् उक्तम्'। अथ उच्यते, —सामान्येभ्यक्त्वे, यद्यतिशब्दो विशेषलिङ्गं, तेन यजिमतीषु अथक्तासु धर्मनियमः, यथा समाने श्रौषधगुणत्वे देवतैकत्वेन विशेषलिङ्गेन सौर्यकर्मणि आग्नेयविध्यन्तः—इति ॥

स. लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥ (हे० २) ॥

भा. 'लिङ्गदर्शनाच्च' एतत् विज्ञायते, न अथ सौमिको विध्यन्तः— इति, श्रौदुम्बरीहोमे हि स्वाहाकारं विधाय आन्धविधिपरे वाक्ये दर्शयति,—'घृतेन द्यावापृथिवी आपृणेत्यन्तरा' कणा जुहोति। आ मूलात् अवस्त्रावयति। भूमिगते स्वाहा करोति'—इति। यदि अथ सौमिको विध्यन्तः स्यात्, वषट्कारस्ततो भवेत्, न स्वाहाकारः ॥

स. उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा सामदृश्यं तत्राविप्रति-
षिद्धा पुनःप्रवृत्तिर्लिङ्गदर्शनात्प्रशुवत् ॥ १४ ॥

(आ०) ॥

भा. लिङ्गदर्शनस्य परिहारः उच्यते,—यदुक्तं,—श्रौदुम्बरीहोमे सिद्धवत् स्वाहाकारस्य दर्शनाच्च सौमिको विध्यन्तः—इति; अथ ब्रूमः,—'उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा सामदृश्यं', तत् यथा, सामदृश्यम् अनारभ्याधीतं—'सप्तदश्र सामिधेनीरन्वाह'— इति, अनारभ्यवादानाम् प्रहृत्यर्थत्वात् दर्शपूर्णमासावगतम् ततः प्राकरणिकेन पाञ्चदशयेन बाधितं सत् विहृत्यर्थं जातं, एवम् अर्थं स्वाहाकारः अनारभ्याधीतः,—'स्वाहाकारेण वषट्-

* 'आपृणेत्यन्तरा' इति क० सं० एवं आ० सो० पु० पाठः।

† 'वषट्कारस्ततः' इति आ० सो० पु० पाठः।

भा. कारणे वा देवेभ्यो हविः प्रदीयते—इति, तेनैव न्यायेन प्रकृतिं निविचिद्दुः सोमं दर्शपूर्णमासौ च, ततस्तथैव वषट्कारेण उपरुद्धः, तदर्जम् अग्न्यानि प्रदानानि उपसंक्रामति ; तच्च अविप्रतिषिद्धा सोम—‘धर्मप्रवृत्तिः’ ‘पशुवत्,’ तद्यथा, पशौ सामदृश्ये श्रूयमाणे न दार्शपूर्णमासिकी तच्च प्रवृत्तिर्विप्रतिषिध्यते, वाचनिकत्वात् सामदृश्यस्य, एवम् इहापि वाचनिकत्वात्, स्वाहाकारं प्रति ‘लिङ्गदर्शनात्’ न सौमिकधर्मप्रवृत्तिर्विप्रतिषिध्यते । ‘पुनः’—शब्दस्य अनर्थकः, यथा किं पुनरिदम्?—इति ॥

ख. अनुत्तरार्थो वाऽर्थवत्त्वादानर्थक्याद्धि प्राकृतस्योपरोधः स्यात् ॥ १५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. यदुक्तं,—उत्तरार्थः स्वाहाकारः—इति, तन्न । कुतः? । ‘अनुत्तरार्थः’ ‘अर्थवत्त्वात्’, प्रकृतौ एव अस्यार्थवत्त्वं, नारिष्टहोमेषु, पार्वणहोमयोश्च ‘पूर्णमासाय सुराधसे स्वाहा’—इति, अनर्थकत्वात् ‘हि प्राकृतस्य उपरोधः स्यात्’,—यदि प्राकृतौ अनर्थकः स्यात् स्वाहाकारः, ततः प्राकृतस्य वषट्कारस्य विहृतौ प्राप्तस्य अनारभ्यवादेन स्यात् ‘उपरोधः’, वषट्कारबाधः—इत्यर्थः, न त्वस्य आनर्थक्यम्, तस्मात् न उत्तरार्थः, न चेत् उत्तरार्थः, लिङ्गमेव एतत् भवति असोमपूर्वत्वे दर्विहोमानां, ‘भूमिगते स्वाहा करोति’—इति ॥

ख. न प्रकृतावपीति चेत् ॥ १६ ॥ (आ०) ॥

भा. एवं ‘चेत्’ पश्यसि,—नारिष्टहोमेषु पार्वणहोमयोश्च स्वाहाकारस्य निवेशः—इति,—प्रकृतौ अपि नारिष्टहोमादौ न अस्य निवेशो घटते, तथापि वषट्कार एव प्राप्नोति, स हि अविशेषेण दर्शपूर्णमासयोर्विहितः,—‘इच्छरो वषट्कार एष वै

भा. प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञे अन्वायत्ते—इति । 'ननु स्वाहाकारो-
ऽपि प्रत्यक्षं पठितः' । सत्यं पठितः, वषट्कारस्तु विहितः,
अतश्चोदना—इति ; 'न अस्य यज्ञो व्यथते प्रजापती [यज्ञेन
प्रतितिष्ठति]—इति स्वाहाकारं पाठेन प्राप्तं बाधते, पाठे हि
आनुमानिको विधिः प्रत्यक्षेण विधिना बाध्यते, न चेत् तथापि
निवेद्यः, उत्तरार्थः एव स्वाहाकारो भवति (विहित्यर्थः) ॥

स. उक्तं समवाये पारदौर्बल्यम् ॥ १७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अत्र आह, नैतत् युक्तं, वषट्कारेण स्वाहाकारो बाध्यते—
इति । कुतः? । यतः 'उक्तं' (३।३।१४ सू०) श्रुत्यादीनाम्
'समवाये' परस्य दुर्बलत्वं, इह च वाक्यप्रकरणयोः सन्निपातः,
प्रकरणेन वषट्कारः प्राप्नोति, नारिष्टहोमेषु तन्मन्त्रपदैरेक-
वाक्यत्वात् स्वाहाकारः; वाक्यं च प्रकरणाद्वलीयः । 'ननु
स्वाहाकारस्य उपरिष्ठात् प्रदानार्थो वषट्कारः प्रयोष्यते' ।
न खलु स्वाहाकारेण एव प्रदानं निर्वर्तितम्, कथम् अविहितः
प्रदानार्थे स्वाहाकारः प्रदानार्थं निर्वर्तयिष्यति? विहितस्य
कथम् स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयते?
—इति ।

'ननु उभयोः स्वाहाकारवषट्कारयोः प्रकृतावाग्नानात्
अनारभ्य-वादस्य आनर्थक्यम्' । अत उच्यते, प्रदानार्थताम्
अनयोर्विधास्यति । तस्मात् न सोमप्रकृतयोर्दर्विहोमाः ॥

स. तच्चोदना वेष्टेः प्रष्टत्तित्वात्तद्विधिः स्यात् ॥

१८ ॥ (पू० २) ॥

भा. वाच्यम्: पक्षान्तरपरिग्रहे । 'तच्चोदना वा', तत्—इत्यनेन
दर्विहोमाः प्रतिनिर्दिश्यन्ते; जुहोतिचोदना ये दर्शपूर्णमासयोः
अङ्गकर्मविशेषाः, ते दर्विहोमेषु प्रवर्तन् । के पुनस्ते? ।

भा. नारिष्टहोमाः । कस्मात् कारणात् ? । ते हि प्रवृत्तधर्माणः*—
सर्वेष्टिषु सर्वपशुबन्धेषु प्रवर्त्तमाना दृष्टाः, यस्य च यो धर्मः
प्रायेण दृष्टः, स तस्य अदृश्यमानोऽप्यनुमीयते, यथा यः
परार्थान् प्रायेण करोति, अन्यस्मिन् अपि परार्थकरणे च
एव सम्भाव्यते । तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः ॥

ख. शब्दसामर्थ्याच्च ॥ १९ ॥ (हे० १) ॥

भा. शब्दसामर्थ्यं च,—चोदनासामान्यं दर्विहोमानां,—नारिष्ट-
होमेषु हि जुहोतिचोदनाः,—‘नारिष्टान् जुहोति, भिक्षे
जुहोति’—इति, चोदनासामान्यात् धर्मप्राप्तिः ॥

ख. लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २० ॥ (हे० २) ॥

भा. लिङ्गं चैतम् अर्थं दर्शयति, यथा नारिष्टहोमपूर्वत्वं दर्वि-
होमानाम्—इति । किं लिङ्गं भवति ? । अग्निहोत्रे श्रूयते,
‘यदि कीटोऽवपद्येतान्तःपरिधिं निनयेत्’—इति, तथा अग्नौ
श्रूयते, ‘अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि जुहोति’—इति, परिधयो
वेदिश्च अङ्गप्रधानार्थत्वात् नारिष्टहोमाङ्गं, यदि तेषां धर्माः
प्रवर्त्तरन्, तत एतद्दर्शनम् उपपद्यते । तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः ॥

ख. तत्राभावस्य हेतुत्वात्, गुणार्थे स्याददर्शनम् ॥
२१ ॥ (उ०) ॥

भा. यदेतत् ‘गुणार्थे’ (नारिष्टहोमार्थे) दर्शनम् उपदिष्टं, नारिष्ट-
होमानां प्रवृत्तावित्यर्थः, ‘अदर्शनं’ तत्, असाधकम्—इत्यर्थः ।
कुतः ? । ‘तत्राभावस्य हेतुत्वात्’, अश्वकेषु ‘अप्रतिष्ठिता वै
अश्वकाः’—इत्याहुः । नेध्मा बर्हिः संनश्नते, न प्रयाजा

* प्रवृत्तधर्माणः इति का० ब्री० पु० पाठः ।

भा. इज्यन्ते, न अनयाजा इज्यन्ते, न सामिधेनीः अग्वाह—इति, अप्रतिष्ठितत्वं अम्बकाणां प्रतिज्ञाय तदुपपादनार्थम् इध्मादीनामभावो हेतुत्वेन उपदिश्यते; यदि च नारिष्ठहोमाः प्रवर्तेरन्, ततोऽङ्गप्रधानार्थत्वात् इध्मावर्द्धिषोः सामिधेनीनां च अम्बकेषु भावः एव स्यात्! तत्र अयं तद्भावो असत्त्वात् हेतुत्वेन न युज्यते। तस्मात् नारिष्ठहोमानामप्रवृत्तिः ॥

स. विधिरिति चेत् ॥ २२ ॥ (आ०) ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,—दर्शनमेतत्—इति, अथ कस्मात् विधिर्न भवति? नारिष्ठहोमप्रवृत्तित्वात्, प्राप्तानाम् इध्मादीनां प्रतिषेधको विधिः सन् अपूर्वम् अर्थं विधास्यति। अनुवादोऽप्रवृत्तिविशेषकरः अनर्थकः स्यात्, स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिषोदयति ॥

स. न वाक्यशेषत्वात्, गुणार्थं च समाधानं नानात्वेनोपपद्यते ॥ २३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'न' अयं विधिर्युज्यते। किङ्कारणम्?। अन्योऽपि विधिः आग्नातः,—'आदित्यं घृते चरुम् निर्वपेत्, पुनरेत्य गृहेषु'—इति, तस्य वाक्यशेषोऽयम्। कथं ज्ञायते?। तेन आकाङ्क्षितत्वात्। 'अप्रतिष्ठिता वै अम्बकाः'—इति दोषम् अनुकीर्त्य इदं श्रूयते, 'आदित्यं घृते चरुम् निर्वपेत्, पुनरेत्य गृहेषु'—इति, 'इयं वा अदितिः इयं प्रतिष्ठा यत् आदित्योऽस्यामेव प्रतितिष्ठति'—इति, तदेतत् तस्य दोषस्य परिहारार्थम्—इति विज्ञायते; अतः तेन सहैकवाक्यतां याति, तन्मध्ये च ये इध्माद्यभाववचनास्तेऽपि तच्छेषा एव समुच्चारणात् न्यास्याः, ते यदि विधयः कल्पेरन् पृथग्वाक्यानि भवेयुः, तत्र एकवाक्यरूपं बाधेत! अवाहितकल्पना च स्यात्! न च एषां

भा. विधायकत्वम्, अनुवादस्वरूपत्वात्, तस्मात् न विधयः। 'अथ कोऽपि विशेषः, यत् समाने लिङ्गत्वे अन्तःपरिधिदर्शनम् असाधकम् इतरत् साधकम्?'—इति। विशेषम् उपरिष्ठात् वक्ष्यामः ॥

ख. येषां वाऽपरयोर्होमस्तेषां स्यादविरोधात् ॥ २४ ॥
(२५ पू०) ॥

भा. 'येषां वा', यागानाम् 'अपरयोः' अग्रयोः 'होमः', 'तेषां' प्रवृत्तिः स्यात्, पत्नीसंयाजानाम्—इत्यर्थः। कुतः?। 'अविरोधात्', तत्र विरोधो नास्ति, यो नारिष्टहोमानां प्रवृत्तौ उक्तः, तत्राभावस्य हेतुत्वात्—इति, तेषां हि इध्मा बर्हिः सामिधेन्यस्य नैवाङ्गं, तदभावदर्शनम् तत्र न विरुध्यते; प्रवृत्तिधर्माणस्तेऽपि जुहोति-चोदनास्य,—'सह पत्न्या जुहोति'—इति। तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः ॥

ख. तत्रौषधानि चोद्यन्ते, तानि स्थानेन गम्येरन् ॥ २५ ॥
(२६ उ०) ॥

भा. नैतत् युक्तं। किङ्कारणम्?। यतः, 'तत्र औषधानि चोद्यन्ते' दर्बिहोमे, यथा 'चरम्बकेषु पुरोडाशः करम्भपात्राणि तण्डुलाः'—इत्येवमादीनि, 'तानि स्थानेन गम्येरन्', आज्यस्थानापत्त्या आज्यधर्माः* प्राग्येरन्, ते न शक्याः तत्र अनुष्ठातुम्, अनुष्ठीयमाना वा अल्लतकार्थ्याः स्युः, तत्र चोदको बाधेत। तस्मात् न तेषां प्रवृत्तौ किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, याज्यानुवाक्ये अपि मन्त्राकारेण निवर्त्यन्ते, षष्ट्कारः स्वाहाकारेण ॥

* 'आज्यस्थानापत्त्या आज्यधर्माः' इति आ० सो० पु० पाठः।

स. लिङ्गाद्वा शेषहोमयोः ॥ २६ ॥ (इय पू० ॥

भा. पिष्टलेप-फलीकरणहोमयोः 'वा' प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः ? ।
'लिङ्गात्', औषधसामान्यात्, यश्च पत्नीसंयाजानां* प्रवृत्तौ दोष
उक्तः,—धर्ममाणाम् आनर्थक्यं, तत् अत्र नास्ति । तत्र औषध-
धर्मा निर्वपणादयः शक्याः कर्तुम् । तस्मात् तयोः प्रवृत्तिः
—इति ॥

स. प्रतिपत्तो तु ते भवतस्तस्मादतद्विकारत्वम् ॥ २७ ॥
(इ उ०) ॥

भा. न 'तु' एतदेवम् । कुतः ? । यतः प्रतिपत्तिकर्मणि एतौ होमौ,
दर्विहोमाश्च प्रधानकर्माणि, तेषां दूरतो भेदः, सामान्यतश्च
धर्मप्राप्तिः इष्यते । यश्च उक्तम्,—औषधधर्माः शक्याः तत्र
कर्तुम्—इति, प्रतिपत्तित्वात् अप्रयोजकौ एव निवपणादीनां
धर्माणाम् ; अतः तत्प्रवृत्तित्वं तेनैव न्यायेन नोपपन्नं, नापि
प्रयोजनवत्, तस्मात् एतदप्युक्तम् । एवं न कुतश्चिदपि दर्वि-
होमानां धर्मप्राप्तियुज्यते । तस्मात् अपूर्णः ॥

स. सन्निपाते विरोधिनामप्रवृत्तिः प्रतीयेत विध्युत्पत्ति-
व्यवस्थानादर्थस्यापरिणेतत्वात् वचनादतिदेशः
स्यात् ॥ २८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अथ कस्मात् उभयपक्षसाधनानाम् अपि लिङ्गानाम् भावे
अवृत्तिः एव प्रतीयते, न पुनः प्रवृत्तिः ?—इति । उच्यते,
'सन्निपाते विरोधिनाम्' एतेषां लिङ्गानां प्रवृत्तिः प्रत्येतुम्
न न्याय्या । कुतः ? । 'विध्युत्पत्तिव्यवस्थानात्', विधीनाम्

* 'पत्नीसंज्ञानाम्' इति आ० सो० पु० पाठः ।

भा. उत्पत्तिः पाठः, स च व्यवस्थितः,—केचित् दर्शपूर्णमासयोः पद्यन्ते, केचित् सोमे, तेषाम् 'अर्थस्य' अपरिणेत्यत्वं, यत्र पठिताः, ततोऽन्यत्र परिणीयमानेषु प्रकरणं बाध्यते । तस्मात् 'अप्रवृत्तिः प्रतीयेत' ।

तत्र आह,—'किम् एव एव उत्सर्गः सर्वत्र अप्राप्तिः?'—इति । एवं खलु प्राप्ते उच्यते, 'वचनादतिदेशः स्यात्', यथा राष्ट्रभृताम् उदाहकर्मसु । असति एवंविधे वचनेऽपूर्णाः—इति । 'अथ ये लिङ्गे अपदिष्टे, 'यदि कीटोऽवपद्येत, अन्तःपरिधिं निनयेत्, अन्तर्वेदिं तिष्ठन् सावित्राणि जुहोति'—इति, तयोः कः समाधिः?' । उच्यते, अन्यायपूर्वत्वात् लक्षणया वादः स विज्ञायते,—अन्तःपरिधिदेशे अन्तर्वेदिदेशे—इति, परिधीनां वेदेषु तत्राभावात्, यथा रजनो मे कण्डूयति, तिलको मे स्पन्दते*—इति, रागाभावे तिलकाभावे च तद्देश-लक्षणया भवन्ति वक्तारः—इति ॥ (८।४।४ अ०) ॥

इति श्रीभट्टश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये अष्टमस्या-
ध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः ॥

* स्पन्दते इति षा० सो० पु० पाठः ।

नवमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अग्निषोऽनादिपूक्तानां धर्माणामपूर्वप्रयुक्तनाधिकरणम् । (वर्षकान्तरद्वयवर्धितम्) ॥

ख. यत्प्रकर्म्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतं तस्य द्रव्येषु संस्कार-
स्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

भा. अष्टमेऽध्याये विज्ञेयातिदेशलक्षणं वृत्तं, इदानीमूहलक्षणं
वर्तयिष्यामः । त्रिविधस्य ऊहः,—मन्त्र-साम-संस्कारविषयः, स
इह प्राधान्येन वक्ष्यते, अन्यदपि किञ्चित् उपोद्घातेन प्रसङ्गेन
च; आदितस्त्वयम् अर्थश्चिन्त्यते लक्षणसिद्ध्यर्थः; अग्निहोत्रं-
दर्शपूर्णमासौ ज्योतिष्टोमस्य उदाहरणम्; तत्र पृथक् धर्माः
समाग्नाताः । तेषु संज्ञयः,—किं ते अपूर्वप्रयुक्ताः, उत यजि-
प्रयुक्ताः?—इति; अपूर्वप्रयुक्तेषु सत्सु ऊहः सिध्यति, यजिप्रयुक्तेषु
तु सङ्करो धर्माणाम् । कथमिव? सर्वे हि ते यजतयः,
यजतिसामान्ये यजतिशब्दाच्च धर्मा विधीयमानाः सर्वत्र
भवितुमर्हन्ति, अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु, तदीयविशेषे विधीयमाना
अन्यस्मिन् अपि तदीयविशेषापत्ते भविष्यन्ति; तस्मात् तत्र
ऊहः सिद्धो भवति ।

‘ननु एतत् सर्वं सप्तमे (१ अ०) विचारितं, निर्णीतं च’ ।
उच्यते, पुनः तदेव स्मार्यते, उत्तरचिन्ताविवक्षया । अथ वा
तत्र योर्ध्या न उक्तः, तद्विवक्षयेदमुच्यते । कश्चासौ? ‘तस्य द्रव्येषु
संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात्’—इति, एतेन च इह प्रयोजनम्
ऊहं विवक्षतः, एवं हि स सिध्यति, तत्र एतत् न उक्तं,—नैतेन
तत्र प्रयोजनम्—इति । तत्रत्या एतावती चिन्ता,—किं प्रति-
पकरणं नियता धर्माः, उत सर्वे सर्वत्र?—इति, तत् अपूर्व-

भा. प्रयुक्तत्वे यजिप्रयुक्तत्वे च सिध्यति, न द्रव्यसंस्कारस्य अपूर्वार्थत्वे, तत्तु इह सिद्धम्, तत्र अपूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धौ व्यवहारार्थम् असूचितम् उपादीयते ; तस्मात् अपुनरुक्तम् ।

द्वितीयवर्षकम् ॥

अथ वा, अन्यामेव चिन्ताम् इह वक्ष्यामः,—किं यजि-निमित्ता धर्माः अपूर्वप्रयुक्ताः, उत अपूर्वनिमित्ता अपूर्वप्रयुक्ताश्च?—इति । इदानीं तु यजिप्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता वा?—इति चिन्त्यते । किं तावत् प्राप्तम्?—यजिप्रयुक्ताः—इति । कुतः? । यजिब्रह्मेन इतिकर्तव्यताया अभिसम्बन्धात्,—एवं यागं कुर्यात्, एवं यागेन कुर्यात्—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—यजत्यर्थस्य यत् कार्थ्यं, तत् प्रधानं, तद्द्विकर्तव्यतया चोद्यते; यत्र कर्तव्यता, तत्रैवेतिकर्तव्यता । अथ यदुक्तं, यजतिब्रह्मेनाभिसंयोगो धर्माणाम्—इति, तदुच्यते, 'तस्य द्रव्येषु' यजतौ च, यः 'संस्कारः', स 'तत्प्रयुक्तः' (अपूर्वप्रयुक्तः), 'तदर्थत्वात्' यजतेः, द्रव्याणां च तदीयत्वेन धर्मेरभिसम्बन्धः, न स्वेनात्मना, न हि धात्वर्थस्य च धर्माणाम् च परस्परेण आकाङ्क्षा विद्यते ; प्रत्ययार्थेन हि इतिकर्तव्यता आकाङ्क्षते,—कर्तव्यं कथम्?—इति, न यजिः कीदृशः?—इति । तस्मात् यत् कर्तव्यं, तस्यैवेतिकर्तव्यतया सम्बन्धः, अपूर्वप्रयुक्तं च तत् । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ताः—इति ।

द्वितीयवर्षकम् ॥

एवं वा,—एतेषु एव उदाहरणेषु इति चिन्तयते,—किं यजि-निमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः, उत अपूर्वप्रयोजकं निमित्तं च?—इति । किं प्राप्तम्?—यजिनिमित्तम् अपूर्वप्रयोजकम्—इति । कुतः? । नैकस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावश्च उपपद्यते, यदर्थं हि क्रियन्ते धर्माः, तत् प्रयोजकं; यस्मिन् सति क्रियन्ते, तन्निमित्तं, न च एकस्मिन् ब्रह्मे अपूर्वार्थायैते, अपूर्वप्रयुक्तं च भवन्ति

भा.—इति ब्रह्मं, वदितुम्, अन्या हि वचनव्यक्तिः अपूर्वार्थेषु, अन्या च अपूर्व सति—इति, यजनिमित्तत्वे तु ब्रह्मोद्भवकल्पते, —एवं यागेन कुर्यात्—इति, यागे सति अपूर्वस्य उपकारकाणि, असति अनुपकारकाणि अङ्गानि—इति । तस्मात् यजिर्निमित्तम्, अपूर्व तु प्रयोजकम्—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘यज्ञकर्म प्रधानं’,—यजतेः कार्यं, तद्विफलवत् चोद्यते, तद्दीपेषु द्रव्येषु यजतौ च यः संस्कारः, सोऽपूर्वप्रयुक्तः, तदर्थास्ते—इति ज्ञत्वा क्रियन्ते, न यज्यर्थेन तेषाम् अभिसम्बन्धः, प्रयोगवचनेनैते प्रत्ययार्थेन सम्बन्धन्ते, स हि साकाङ्गो न धात्वर्थः । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ता अपूर्वनिमित्ताश्च । यदुक्तं,—अपूर्वस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावश्च नोपपद्यते, वचनव्यक्तिभेदात्—इति, तत्र उच्यते, प्रयोजकत्वं वाचनिकम्, निमित्तभावश्च नैव वचनात् भविष्यति—इति, यद्विद्येन प्रयुज्यते, भवति तत् तस्य निमित्तं, यथा, आराम-पोषकस्य आरामो वेतनदाने प्रयोजको निमित्तं च, आरामे सति तस्मै वेतनं दीयते, वेतनसम्बन्धो भवति आरामं रक्षितुम्; तस्मात् धर्माणाम् अपूर्वमेव प्रयोजकं निमित्तं च—इति ॥ (६।१।१ अ०) ॥

प्राञ्चकस्योऽपूर्वप्रयुक्तनाधिकरणम् । (वर्षकान्तरसहितम्) ॥

स. संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं
स्यात् ॥ २ ॥ (पू०) ॥

भा. दृष्टपूर्वमासी प्रति समामनन्ति,—‘प्रोक्षिताभ्याम् उलूखल-मुसलाभ्याम् अवहन्ति, प्रोक्षिताभ्यां वृषदुपलाभ्यां पिनष्टि’—इति । तत्र अयमर्थः साञ्चयिकः,—किं प्रोक्षणं हन्तिपिषिप्रयुक्तम्, उत अपूर्वप्रयुक्तम्?—इति । किं प्राप्तम्?—‘संस्कारे’ हन्ति-

भा. पिष्यास्त्रे प्रयुज्यमानस्य प्रोक्षणस्य तत्प्रयुक्तता 'स्यात्,—
(संस्कारप्रयुक्तता), संस्कारौ हि ह्यन्तिपिषी। कुतः एतत्प्रयुक्त-
ता?—इति। 'तादर्थ्यात्',—यद्भि येन कर्त्तव्यं भवति, तत् तस्य
प्रयोजकं, यदि अपूर्वम् अनेन क्रियते, ततोऽस्य अपूर्वम् प्रयोजकं,
यदि ह्यन्तिपिषी, ततस्तौ प्रयोजकौ; प्रकरणाच्च अपूर्वम् कर्त्तव्यं
गम्यते, वाक्यात् ह्यन्तिपिषी, वाक्यं च प्रकरणाद्दलयः—इति।

'ननु ह्यन्तिपिष्योः क्रियमाणम् अपूर्वार्थं भविष्यति, तच्च
प्रकरणं च वाक्यं च उभयमपि अनुग्रहीष्यते'। उच्यते, न
ब्रह्मम् उभयम् अनुग्रहीतुम्, न प्रकरणसमाग्न्यायमाषेण
प्रकरणवतोऽर्थेन समाग्न्यातम्—इति गम्यते, प्रकरणसमा-
ग्न्यानात् प्रकृतेनैकवाक्यता भवति, ततः तादर्थ्यम् अवगम्यते,
इह तु प्रत्यक्षाभ्यां ह्यन्तिपिषिभ्यां प्रोक्षणस्य एकवाक्यता,
सा प्रकृतेनैकवाक्यतां परोक्षां बाधेत, न च, दाभ्याम् अपि
सहैकवाक्यता स्यात्, यदा एकेनैकवाक्यता, तदा तेन निरा-
काङ्क्षस्य न अन्येन अपि एकवाक्यता कल्प्यते। तस्मात्
प्रकृतेन एकवाक्यत्वाभावात् न अपूर्वार्थं प्रोक्षणम्।

आह, 'ननु ह्यन्तिपिषी अपूर्वार्थौ, तदर्थं प्रोक्षणं, तस्मात्
अपूर्वस्य उपकारकम्—इति। उच्यते,—भवति प्रणाद्या उप-
कारकं, न तु अपूर्वप्रयुक्तं, द्विविधं हि अङ्गं अङ्गस्य उपकारकं
भवति,—किञ्चित् अपूर्वस्य एतदङ्गं विशिष्टम्—इत्यनेन कार-
णेन अङ्गेन सम्बन्धते, किञ्चित् अनपेक्ष्यैव अपूर्वसम्बन्धं, स्वरूपेण
एव कारणेन सम्बन्धते, यत् अपूर्वसम्बन्धं कारणत्वेन उपादाय
धर्मजातमङ्गविशेषेण सम्बन्धते, तत् अपूर्वप्रयुक्तं भवति; तादृशं
च विद्यतौ अर्थान्तरे तत्कार्यापन्ने अहितव्यं भवति, यच्च पुनः
स्वरूपमङ्गस्य धर्मसम्बन्धे कारणं भवति, तत् स्वरूपप्रयुक्तं, तच्च
यद्यपि तेन धर्मवता अपूर्वं साध्यते, तच्च साध्यमानम् अपूर्वं
न धर्मस्य प्रयोगहेतुभूतं भवति, न तत् प्रयोजकं, तस्य स्वरूपं

भा. विद्यते—इति न धर्मः प्रयुज्यते । तत्र विद्यते अर्थात्तरे तद्रूपामावात् ऊहो न अवकल्पते । एवं सति वाक्याभिर्णयः,—यदि वाक्यम् अपूर्णस्य कारणतां वदति, ततोऽपूर्णप्रयुक्तम्, अथ अङ्गस्य, ततोऽङ्गप्रयुक्तम्; तत्र उक्तप्रकरणात्* अपूर्णप्रयुक्तं स्यात्, वाक्यात् अङ्गप्रयुक्तता—इति । तस्मात् ह्यनिपिषिप्रयुक्तं प्रोक्षणम्—इति । यत्र यत्र ह्यनिपिषी प्रयुज्यते, तत्र तत्र एवं धर्मकौ भवतः—इति ॥

स. तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगात् धर्मसम्बन्धस्तस्माद्यज्ञ-
प्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा. तु ब्रह्मः पक्षं धारयति,—न तु एतदस्ति,—ह्यनिपिषिप्रयुक्तं प्रोक्षणम्—इति, 'तेन तु अर्थेन' ह्यनिना पिषिणा वा; यस्मात् अपूर्णस्य संयोगः, तस्मात् तस्य प्रोक्षणसम्बन्धः,—अपूर्णसाधन-विशेषकारितः प्रोक्षणसंस्कारेण सम्बन्धः, न ह्यनिपिषि-कारितः । कथम्? निःप्रयोजनौ ह्यनिपिषी, यदि तत्प्रयुक्तं प्रोक्षणं, तदपि निःप्रयोजनम्, अतो न तत्प्रयुक्तम् ।

आह,—'अपूर्णस्य उपकारकौ ह्यनिपिषी न निःप्रयोजनौ'—इति । उच्यते,—न प्रोक्षणस्य अपूर्णस्य कश्चिदस्ति सम्बन्धः, यदि प्रोक्षणं न क्रियते, न, ह्यनिपिषी अपूर्णस्य साधनभावं न गच्छतः, तस्मात् यद्यपि ह्यनिपिषी अपूर्णस्य उपकारकौ, तथापि ताभ्यां सम्बन्धमानं प्रोक्षणम् अनर्थकमेव ।

अथ उच्यते,—'यदर्थं ह्यनिपिषी उपादीयेते, तत् प्रोक्षण-सम्बन्धौ ब्रह्मतः कर्तुम्, नान्यथा'—इति । उच्यते,—न एव-ञ्जातीयकः ब्रह्मोऽस्ति—इति । तत्र आह,—'अयमेव ब्रह्मः एत-मर्थम् अभिवदति—इति । कथम्? प्रोक्षिताभ्याम् अवह्यन्ति,

भा. प्रोक्षिताभ्यां पिनष्टि—इति यत् ह्यन्तिपिषिभ्यां क्रियते, तत् प्रोक्षणसम्बन्धाभ्याम्—इति ह्यन्तिपिषिकार्येण प्रोक्षणं सम्बन्धते, न ताभ्याम्—इति। उच्यते,—नैतदेवं, यदि यत् ह्यन्तिपिषिभ्यां क्रियते, तत् प्रोक्षणेन अभिसम्बन्धते, सम्बन्ध एव प्रोक्षणस्य न स्यात्, तत् हि ताभ्याम् अभिनिर्वर्त्यते, किम् अपरं, तत् प्रोक्षणम् अभिनिर्वर्त्येत! 'अथ प्रोक्षिताभ्याम् अपूर्वम् क्रियते—इति सम्बन्धः'। न तर्हि ह्यन्तिना पिषिणा वा। 'अथ तत्सम्बन्धोऽपि उच्यते'—इति। अनेकसम्बन्धे वाक्यम्भिद्येत! तस्मात् ह्यन्तिपिषिभ्यां प्रोक्षणं सम्बन्धमानम् अप्रयोजनम्—इति प्रकरणात् अपूर्वेषु सम्बन्धते।

'ननु एवं ह्यन्तिपिषिसम्बन्धो न अवकल्प्येत'। अवकल्पिष्यते—इति ब्रूमः। कथम्?। इह अवघातं प्रति यतमानस्य द्वयं निष्पद्यते,—अवह्यन्तिरूपं, तण्डुलनिर्दृष्टिश्च; प्रणाद्या च अपूर्वभावनाविज्ञेयः, तण्डुलनिर्दृष्टिर्हि अपूर्वोपकारः, सोऽवह्यन्तिक्रियया चिकीर्षितः, तेन प्रोक्षणस्य सम्बन्धः, यद्यपि अवह्यन्तिरूपेण सम्बन्धमाने प्रोक्षणे श्रुत्या सम्बन्धो भवति; तथापि तत्र निष्प्रयोजनत्वात् लक्षणैव आश्रीयते, लक्षणा हि प्रत्यक्षा, सा अदृष्टकल्पनाया ज्जायसी। न च, अवह्यन्तिः आरादुपकारकोऽपूर्वम् निष्पादयति, दृष्टम् उपकारं कुर्वन् अदृष्टेन सामर्थ्येन समीचीनं करोति—इति गम्यते, यद्यपि च निष्पादयेत्, तथापि उपकारेण असम्बन्धमानं* प्रोक्षणं केवलावह्यन्तिसम्बन्धेन अनर्थकम् एव स्यात्। अतोऽवह्यन्तिलक्षितेन उपकारविज्ञेयेणास्य सम्बन्धः। तस्मात् अनवह्यन्तिरपि यः तत्कार्यापन्नः, तत्र प्रोक्षणं भवत्येव, यथा नखनिर्भिज्ञे चरणौ नखेषु। तस्मात् अपूर्वप्रयुक्तः एवञ्जातीयको धर्मः—इति ॥

वर्षकाकारम् । (उच्चारणध्वनेः परमापूर्वप्रदुक्तमाधिकारम्) ।

भा. एवं वा,—

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र इदं समाग्नयते,—‘वावत्या वाचा कामयेत, तावत्या दीक्षणीयायाम् अनुब्रूवात्, मन्त्रं प्रायणीयायां मन्त्रतरम् आतिथ्यायाम् उपांशु उपसत्सु—इति । तत्र अयम् अर्थः सांख्यिकः,—किं परमापूर्वप्रयुक्ता एते धर्माः. उत दीक्षणीयाद्यपूर्वप्रयुक्ताः?—इति । किं प्राप्तम्?—परमापूर्व—‘संस्कारे’ दीक्षणीयाद्यपूर्वे ‘युज्यमानस्य’ अस्य धर्मस्य परमापूर्वार्थत्वात् दीक्षणीयादीनां परमापूर्वार्थतैव स्यात्, परमापूर्वं हि फलवत्, यत् कर्तव्यतयागभिसम्बन्धते, तदेव धर्मैरभिसम्बन्धते, न अङ्गापूर्वं, निष्प्रयोजनं हि तत्—इति ॥

घ. तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्ब्रह्मसम्बन्धस्तस्माद्यज्ञ-
प्रयुक्तं स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘तेन त्वर्थेन’ दीक्षणीयादिना, यस्मात् परमापूर्वस्य सम्बन्धः, तस्मात् परमापूर्वम् एवज्ञातीयकेन धर्मेण धर्मवत् । तस्मात् अङ्गयज्ञप्रयुक्तम् एवज्ञातीयकं धर्मजातं, तथा श्रुतिः ब्रह्मे भवति, इतरस्मिन् पक्षे लक्षणा स्यात्, न च प्रायणीयाद्यपूर्वं निष्प्रयोजनं, ज्योतिष्टोमस्य हि तत् उपकारकं, न च, तत् विना, एवज्ञातीयकेन धर्मेण प्रायणीयाद्यपूर्वं सिद्धम्, अवहन्ति-पिषिवत् ।

यदुच्यते,—विनैव धर्मेण, तत् अपूर्वं भविष्यति—इति ; तन्न । कुतः ? । तदपि हि अपूर्वं, शब्दात् एव अवगम्यते,—अस्तीति, प्राक् शब्दात्, अन्येन प्रमाणेन उपसङ्गयते ; एव-
ज्ञातीयके च शब्दप्रमाणके यत् शब्दः आह, तत् अस्माकं प्रमाणं ; शब्दश्च प्रायणीयाद्यपूर्वस्य उपकारकम् इमम् धर्मम् आह, न परमापूर्वस्य, वचनप्रामाण्यात् ।

भा. एवञ्चापरमापूर्वनिष्पत्तेरजरम् अविनाशि च अत्र धर्मः प्रतिष्ठितो न परमापूर्वं संक्रमिष्यति, एवमपि प्रयोजनसमर्थः । तस्मात् एवञ्जातीयकं धर्मजातम् अज्ञापूर्वप्रयुक्तम् एव—इति ।
 'किं भवति प्रयोजनम् इतरस्मिन् इतरस्मिन् वा पक्षे?'—इति । उच्यते,—अश्वमेधे समाग्न्यायते,—'वैधातवीया दीक्षणीया भवति'—इति, यदि परमापूर्वप्रयुक्त एवञ्जातीयको धर्मः, ततः तस्य उपकारविशेषे निबद्धः—इति तत्कार्यापन्नायां वैधातव्यायां भविष्यति ; अथ आग्नावैष्णवापूर्वप्रयुक्तः, ततो न इदम् आग्नावैष्णवापूर्वम्—इति तत्र वैधातव्यापूर्वं न तेन धर्मेण सम्मत्स्यते—इति ॥ (६।१।२ अ०) ॥

फलदेवतासम्बद्धधर्मासाम्यपूर्वप्रयुक्तताधिकारकम् ।

स्र. फलदेवतयोश्च ॥ ४ ॥ (प०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासौ स्तः,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत'—इति । तत्र फलसम्बद्धो धर्मो देवतासम्बद्धश्च श्रूयते,—फलसम्बद्धस्तावत्,—'अग्नम् स्रः सं ज्योतिषा भूमा'—इति, देवतासम्बद्धोऽपि,—'अग्नेरुज्जितिमनूज्जेषं सोमस्य उज्जितिमनूज्जेषम्' इत्यादिः । तत्र संशयः,—किं स्वर्गसम्बद्धस्य कर्मणः स्वर्ग एव प्रयोजकः, अग्नादिसम्बद्धस्य अग्नादय एव, उत उभयत्रापि अपूर्वं प्रयोजकम्?—इति । यद्येवं अभिसम्बन्धः क्रियते,—गताः स्रः स्वर्गं, अग्नादीनां च उज्जितिमनूज्जेषम्—इति, ततः स्वर्गाग्नादिप्रयुक्तः ; अथ एवं क्रियते,—आगता दर्शपूर्णमासफलं, दर्शपूर्णमासदेवताश्च उज्जितिमनूज्जेषम्—इति, ततोऽपूर्वप्रयुक्तः । किं प्राप्तम्?—स्वर्गाग्नादिप्रयुक्तः—इति । कुतः? । मद्याग्नानसामर्थात्,—यस्य मद्यो वाचकः, स इह वदितव्यः—इति गम्यते, श्रुत्या च स्वर्गाग्नादीनां

भा. वाचको मन्त्रः, लक्षणया दर्शपूर्णमासफलदेवतयोः, तस्मात् यत् फलदेवतम्—इति समाधिगतं स्वर्गाग्र्यादि, तत्प्रयुक्तो धर्मः स्यात्—इति ॥

घ. न, चोदनातो हि ताङ्गयम् ॥ ५ ॥ (३०) ॥

भा. नैतदस्ति,—स्वर्गाग्र्यादिप्रयुक्तः—इति, 'चोदनातः' 'ताङ्गयं' स्यात्,—यत् फलवञ्चोद्यते, तदितिकर्तव्यतया अनुबध्यते, अपूर्वत्वं च फलवत्, न स्वर्गाग्र्यादि, तदर्थं वचनं सत् अदृष्टार्थं कल्पयेत्, लक्षणया च अपूर्वफलदेवतावचनेऽदृष्टोऽर्थः स्यात्, प्रोत्साहनात् । एतस्मिन् पक्षान्तरे दृष्टे सति न स्वर्गाग्र्यादिवचनस्य अपूर्वस्य कल्पना न्याय्या, शब्दार्थस्य च फलदेवतात्वेन संप्रतिपन्नत्वात् लक्षणा अदृष्टा । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्त एव ज्ञातीयको धर्मः—इति ।

‘किं भवति विचारस्य प्रयोजनम्?’ । यथा पूर्वः पक्षः, सौर्ये कर्मणि अविकारेण मन्त्रः प्रयोज्यः, यथा तर्हि सिद्धान्तः, ऊहेन ‘अग्नम् ब्रह्मवर्षसं सूर्यस्य उज्जतिमनुजेषम्’—इति फले पर्यवसितम् । देवतायाम् उत्तरा चिन्ता वर्तिष्यते ॥ (६ । १ । ३ अ०) ॥

धर्माणामदेवताप्रयुक्तत्वाधिकारणम् ॥

घ. देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थ-
त्वात् ॥ ६ ॥ (५०) ॥

भा. नैतदस्ति,—अग्र्याद्योऽप्रयोजकाः—इति, सर्वा देवताः सर्वेषां धर्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति । कुतः? । ‘भोजनस्य तदर्थ-त्वात्’,—भोजनं हि इदं देवतायाः, यागो नाम, भोज्यं द्रव्यं

भा. देवतायै प्रदीयते, सा भोद्यते—इति, देवतासम्प्रदानको हि अयं यागः श्रूयते, सम्प्रदानं च नाम कर्मणोऽपि ईप्सित-तमादभिप्रेततरम्; तस्मात् न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते द्रव्यकर्मणी। अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्यते, तदेतत् 'अतिथिवत्' द्रष्टव्यं, यथा यावत्किञ्चित् अतिथेः परिचरणं, सर्वं तत् अतिथि-प्रयुक्तम्, एवम् इदमपि—इति।

आह,—'ननु एवं ब्रुवता, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च—इत्यभ्युपगतं भवति'। उच्यते, बाह्यं, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च। कुतः?। स्मृतेः, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एवं हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवता—इति, स्मृतिश्च नः प्रमाणम्। तथा विग्रहवतीं देवताम् उपचरन्ति,—यमं दण्डहस्तमा-लिखन्ति, कथयन्ति च, तथा वरुणं पाञ्चहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तं; उपचारादापि स्मृतेर्द्रौढिमानं कल्पयामः। तथा अन्यार्थवचनं, विग्रहवतीं देवतां दर्शयति,—'जगृभ्मा* ते दक्षिणम् इन्द्र-हस्तम्'—इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः सद्यश्च हस्तो भवति। तथा, 'इमे चित् इन्द्र रोदसी अपारे यत् संगृभ्मा मघवन् काश्रित्ते'—इति, काश्रिमैष्टिः, सोऽपि पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते। तथा, 'तुविषीवो वयोदरः सुबाङ्गरन्धसो मदे। इन्द्रो वृचाणि जिघ्नते'—इति, धीवा उदरं बाह्व—इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति। तस्मात् विग्रहवती देवता—इति, भुङ्क्ते च। कथम् अवगम्यते?। स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति,—भुङ्क्ते देवता—इति। तथा च एनाम् भुञ्जानाम् इव उपचरन्ति, यदस्यै विविधान् उपचारान् उपचरन्ति। तथा च अन्यार्थवचनं भुञ्जानाम्

* एवमेव सर्वत्र पाठः। का० श्री० पुस्तके तु अट्टभा इति, अट्टभा इति का० स० पु० पाठः

भा. देवतां गमयति,—‘अङ्गीन्द्र पिव च प्रस्थितस्य’—इति, तथा च, ‘विश्वानानि जठरेषु धत्ते’—इति, ‘एकया प्रति घा पिवन्साकं सरांसि चिञ्चतम्’—इति ।

आह,—‘न देवता भुङ्क्ते, यदि च भुङ्कोत देवतायै हविः प्रप्तं क्षीयेत’ । उच्यते,—अन्नरसभोजिनी देवता मधुकरिवत् अवगम्यते । कथम् ? देवतायै हविः प्रप्तं नीरसं भवति, तस्मात् अन्नरसं भुङ्क्ते देवता—इति गम्यते ॥

स. आर्यपत्याञ्च ॥ ७ ॥ (यु०) ॥

भा. यदि कस्यचित् अर्थस्य ईजाना देवता उपचर्यमाणा च प्रसीदेत्, ततः तदाराधनार्थम् इयं देवतापूजा अभिनिर्वर्त्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति—इति, तत् उच्यते, अर्थपतिर्देवता—इति । कथम् अवगम्यते ? स्मृतेः, उपचारात्, अन्यार्थ-दर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति,—अर्थानाम् ईष्टे देवता—इति । तथा, देवधामो देवक्षेत्रम्—इत्युपचारस्तानेव स्मृतिं दृढयति । तथा अन्यार्थवचनम् ईजानां देवतां दर्शयति,—‘इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्यां ईन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इत्मेधिराणाम् इन्द्रः क्षेमे योगे हृद्ये इन्द्रः’—इति, तथा, ‘ईजानम् अस्य जगतः स्व ईजम् ईजानम् इन्द्र तस्थुषे’—इति ।

तथा, स्मृत्युपचाराभ्यां प्रसीदति—इत्युपगच्छामः,—एवं हि स्मरन्ति, प्रसीदति देवता—इति । तथा उपचरन्ति, प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः, पुत्रोऽस्य जातः; प्रसन्नोऽस्य वैश्रवणो धनम् अनेन सन्धम्—इति । तथा अन्यार्थदर्शनं भवति,—‘आङ्गतिभिरिव ऊतादो देवान् प्रीणाति’—इति, ‘तस्मै प्रीता इषमूर्धं नियच्छन्ति’—इति ॥

ख. ततश्च तेन सम्बन्धः ॥ ८ ॥ (यु० २) ॥

भा. 'ततो' देवतायाः, 'तेन' फलेन 'सम्बन्धः' परिचरितुर्भवति, यो देवताम् इज्यया परिचरति, तं सा फलेन सम्बध्नाति । कथम्? एतत् अवगम्यते । स्मृत्युपचाराभ्यां, स्मरन्ति हि, देवता यष्टुः फलं ददाति—इति, तामेव उपचारेण स्मृतं दृढयति, पशुपतिः अनेन उपचरितः, पुत्रोऽनेन लब्धः—इति । तथा, अन्यार्थदर्शनम् इममेव अर्थं दर्शयति,—'स इत् जनेन स विश्वा स जन्मना स पुत्रैर्वाजम्भरते धना नृभिः । देवानाम् यः पितरमा वि वासति अद्वासना हविषा ब्रह्मणस्पतिम्—इति, तथा, 'तृप्त एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिः तर्पयति'—इति । तस्मात् हविर्दानेन गुणवचनैश्च देवता आराध्यते, सा प्रीता सती फलं प्रयच्छति, येन कर्मणा अग्निराराधितः, तस्य फलस्य ईदृशे, तत् कर्म प्रयच्छति, न तत् सूर्यः प्रदातुमर्हति, वचनादेतत् अवगम्यते,—कः किं प्रयच्छति—इति, यथा अग्नौ वचनं, न तत् सूर्यं ॥

ख. अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्याद्गुणत्वे देवताश्रुतिः ॥ ९ ॥ (सि०) ॥

भा. 'अपि वा'—इति पक्षो ध्यावर्त्तते । न चैतदस्ति,—यदुक्तं देवता प्रयोजिका—इति, 'यज्ञकर्म प्रधानं स्यात्', यजतेर्जातम् अपूर्वम् । कुतः? 'शब्दपूर्वत्वात्', यत् हि फलं ददाति, तत् प्रयोजकं, इदं फलं ददाति—इत्येतत् ज्ञानं शब्दपूर्वकं न प्रत्यक्षादिभिः अवगम्यते ; शब्दश्च यजतिवाचयात् फलम् आह, न देवतायाः । कथम् अवगम्यते? दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेन निर्देशः,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत'—इति,

भा. तथा, 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत'—इति, यजत्यर्थस्य हि स्वर्गकामेन समभिव्याहारो न देवतायाः ।

'ननु द्रव्यदेवताक्रियं यजत्यर्थः' । सत्यमेवं, किन्तु 'गुणत्वे देवतायुतिः', द्रव्यदेवतं हि भूतं, भावयितव्यो यजत्यर्थः, भूत-भयसमुच्चारणे च भूतं भव्याय उपदिश्यते, तस्मात् न देवता प्रयोजिका ।

अथ यदुक्तं,—कर्मण ईप्सितादभिप्रेततरम्—इति, न अस्य अभिप्रेतताम् अपरुमहे, तद्विषयान्नेन चतुर्थ्या वा संयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यात् अभिप्रेतता अवगम्यते, फलसंयोगस्तु वाक्यादेव यजत्यर्थस्य, तस्य च श्रुत्या करणता अवगम्यते, न देवतायाः । तत्र यद्यपि देवतार्थता यागस्य गम्यते, फलार्थतापि तेन न प्रतिषिध्यते; फलं च पुरुषार्थः, पुरुषार्था च नः प्रवृत्तिः, न च असौ देवतायाः, तस्मात् न देवताप्रयुक्ताः प्रवर्त्तिष्यामहे, या तु, सम्प्रदानस्य अभिप्रेतता सा फलवती यजेः, साधनत्वे सति उपपद्यते ।

यच्च,—यजिर्देवतापूजा सा पूज्यमानप्रधाना लोके लक्ष्यते—इति; न लोकवत् इह भवितव्यं, इह पूज्यमानपूजा प्रधानं, यत् हि फलवत्. तत् प्रयोजकं, तस्मात् यज्ञकर्म प्रयोजकम् । अपि च, एतस्मिन् पक्षे विद्यहवती देवता भुङ्क्ते च—इति अध्ववसनीयं भवति, न हि अविद्यह्यै अभुञ्जनायै च दानं भोजनं वा सम्भवति—इति ।

यच्च उक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्विद्यहवती, भुङ्क्ते च—इति; तन्न, स्मृतेर्मन्वार्थवादमूलत्वात्,—मदेभ्यश्च अर्थवादेभ्यश्च स्मृतिमूलं विज्ञानम् उत्पद्यते—इति प्रत्यक्षम् अवगम्यते, ते च मन्वार्थवादा नैवंपराः—इत्येतत् वक्ष्यामः ।

आह, 'यदि नैवंपरा न तर्हि मन्वार्थवादमूलं तद्विज्ञानम्'—इति । उच्यते,—ये आलोचनमात्रेण मन्वार्थवान् पश्यन्ति,

भा. तेषाम् तत् स्मृतिमूलं, ये पुनर्निपुणतः पश्यन्ति, तेषां तत् बाधितम् अपि च कस्यचित् स्मृतिमूलं भवति; तस्मात् ततः एव स्मृतिः, उपचारोऽपि स्मृतिमूल एव। यत्तु अन्यार्थदर्शनम्, उक्तं,—‘अगृभ्मा ते दक्षिणम् इन्द्र हस्तम्’—इति। नैतत् एवम्परं,—इन्द्रस्य हस्तो विद्यते—इति, यः तस्य दक्षिणो हस्तस्तं वयं गृहीतवन्त—इति; तस्मात् वाक्यात् इन्द्रस्य हस्तसत्ता न प्रतीयते।

आह, ‘यदि त्वसौ नास्ति, वयं ते हस्तं गृहीतवन्तः—इत्येवं न अवकल्पते—इति हस्तसत्ता अध्ववसीयते,—अस्त्यसौ हस्तः, वयं यं गृहीतवन्तः’—इति। तन्न उपपद्यते, यद्यप्यस्य हस्तो भवेत्, तथापि न तम् उपगृहीतवन्तः—इति प्रत्यक्षमेतत्, तथाप्येतन्न अवकल्पत एव, तत्र एतत् असम्बद्धं वा अवकल्पयितव्यं, स्तुतिर्वा, तत्र मत्पक्षेऽपि तुल्यम्।

अथ एवम् उच्यते,—‘तस्य एतद्वचनं, यो गृहीतवान् तस्य हस्तम्’—इति। उच्यते, नैतत् अध्ववसेयम्, आदिमत्तादोषो वेदस्य प्रसज्येत, न च, गृहीतवान् आसीत्—इत्युच्यते, प्रमाणाभावात्। ‘एतस्मात् एव वचनात् अर्थात्* कल्प्यते हस्त-यज्ञोता—इति चेत्’। तन्न, अयथार्थस्यापि उच्चारणं सम्भवत्येव यतः, यथा, ‘दश दाडिमानि षड्पूपाः’—इति। यस्यापि च एष पक्षो,—वियह्वान् इन्द्रः—इति, तस्यापि इन्द्रशब्देन आमन्त्रणं सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अनुवचनाय, तत्र सम्बद्धः—इत्यवगते अनुवचनं न्यार्य्यं, न च, असौ केनचित् प्रकारेण सम्बद्धः—इति अवगम्यते, अनवगते सम्बोधनं व्यर्थम्। ‘वचन-प्रामाण्यात् सम्बुध्यते—इत्येवं गम्यते—इति चेत्’। उक्तम् अदृष्टकल्पनायां हस्तादिकल्पनानुपपत्तिरिति। न च, असौ

* अर्थः इति क० सं० पृ० पाठः।

भा. सम्बुद्धः—इति अवधार्यते, प्रमाणाभावात्। तस्मात् सम्बोधन-
वचनं न सम्बोधनाय, निर्द्धार्यमेव। अविद्यहृत्पक्षेऽपि तत्
निर्द्धार्यमेव भविष्यति। तत्र आमखितविभाक्तवचनं स्तुतये,
एवम् इदं देवतायां साधयितृतमं, यच्चेतनादिवत् सम्बुद्ध
साधयति—इति चेतनवदिव उपचर्यमाणः* सम्बुद्धशब्देन
आमखयते, तथा सम्बोधनशब्देन निर्द्धार्य उपचरते,—गृहीत-
वनो वयं तव हस्तं त्वदाश्रया वयम्—इत्यर्थः; अस्माभिः
इन्द्रकर्म कर्तव्यम्—इत्येतत् अनेन स्मार्यते।

तथा 'इमे द्यावापृथिव्यौ दूरे अपारे यत् संगुह्यासि मघ-
वन्नहो ते पूजितो मुष्टिः'—इति सन्नामिव मुष्टिं स्तुत्यर्थेन
वदति, तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति, न इदं वचनं,—इत्
महान् काञ्चिः अस्ति, किन्तुर्हि, यस्तव काञ्चिः, स महान्—
इति, अन्यार्थस्तव काञ्चिरस्ति—इति, अन्यः तव काञ्चिर्महान्
—इति। 'सता हि स्तुतिः उपपद्यते—इति चेत्'। नैतत्,
नियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्जास्त संयोगः, पौरुष-
विधिकैरङ्गैः तस्यापि स्तुतिर्भवति, यथा,—'एते वदन्ति ब्रतवत्
सहस्रवत् अभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः। विद्मो यावाणः
सुलतः, सुलत्यया होतुस्मिन् पूषं हविरद्यमाश्रत'—इति।
तथा,—'सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम्'—इति। तस्मात् न
श्रुतिवचनात् अर्थापत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवतायाः। तथा,
—'तुविधीव इन्द्रः'—इति नैतत् युक्तं भवति,—योवावान्
इन्द्रः—इति, किन्तुर्हि यादस्य योवा, सा महती; योवासत्त्वे
नास्ति प्रमाणम्। न च, योवास्तुतिः अर्थापत्तः अपुरुष-
विधेऽपि स्तुत्युपपत्तेः।

अपि च, 'इन्द्रो हवाणि जिघ्नते'—इत्येताभ्यां पदाभ्याम्

* एवमेव सर्वत्र पाठः। उपचर्यमाणम् इति भवितुं युक्तम्।

भा. इन्द्रशब्दः सम्बद्धो न शक्नोति तुविधीवादिभिः सम्बन्धं यातुं, द्विरुच्चारणम् अस्य प्रसज्यते, तुविधीवावान् इन्द्रो वेदितव्यः, वृत्राणि च इन्द्रो हन्ति—इति, तथा हि सति भिद्येत; अभिन्नं च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्पते, यदि तुविधीवादयोः अस्य न उपदिश्यन्ते—इति स्तुत्यर्थं सङ्कीर्ष्यते तुविधीवादिः, 'अन्धसो मदे ईदृशो वृत्राणि हन्ति'—इति एषा तु वचनव्यक्तिः, वृत्रबधोपदेशपरम् इदं वचनम्—इति । यदपि वचनं,—बाहू ते इन्द्र रोमञ्चौ, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले—इति, तदपि बाहूः रोमश्चत्वम् अक्षणोश्च पैङ्गल्यम् आह, न बाहूस्त्तामक्षिसत्तां च । यदपि अक्षिसत्तां वदति—इति गम्यते,—'चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि'—इति, तदपि न चक्षुःसम्बन्धार्थं, चक्षुष्मते ब्रवीमि—इति वचनसम्बन्धार्थं, तत् सतीमिव चक्षुष्मत्तां स्तुत्यर्थम् उच्चारयति । कुतः एतत् अवगम्यते? चतुर्थी-निर्देशात्, यदि प्रातिपदिकार्थाः ध्वसीयते, तथा वाक्यम्भिद्येत, चक्षुष्मान्—इत्येवं च उद्दिश्येत, चक्षुष्मते ते ब्रवीमि—इति च । तस्मात् न किञ्चित् अन्यार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायाम् इदं व्यापयति—इति; न च, इदं भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते; तस्मात्, भोजनस्य तदर्थत्वात्—इति तत् असद्वचनम् ।

यदपि स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते—इति, तत् अविषह-त्वेन प्रत्युक्तम् । अपि च, भुञ्जानायै देवतायै प्रत्तं हविः क्षीयेत ! न च, मधुकरोवत् अन्नरसभोजिन्यो देवताः—इति प्रमाण-मस्ति. मधुकरीषु प्रत्यक्षं, न च तद्वत् देवतायाम् । तस्मात् न भुङ्क्ते देवता—इति । यदुक्तं,—देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति—इति । नैष दोषः, वातोपहतं नीरसम्भवति—इति, शीतोभूतं च । न च, असौ कस्यचित् अर्थस्य ईष्टे, अनीशा कथं दास्यति?—इति ।

यदुक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैः ईजाना देवता—इत्यव-

भा. गम्यते—इति । तन्न, स्मृतेः मन्वार्थवाद्मूलत्वात्—इत्युक्तम् ; उपचारोऽपि,—‘देवयामो देवलोचम्’—इति, उपचारमार्गं,— यो यद्भिप्रेतं विनियुक्तमर्हति, तत्तस्य स्वं, न च यामं लोचं वा यद्वाभिप्रायं विनियुङ्क्ते देवता । तस्मात् न सम्प्रयच्छति— इति, देवपरिचारकाणाम् ततो भूतिर्भवति, देवताम् उद्दिश्य, यत् त्यक्तम् ।

यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईशानां देवतां आपयति,—‘इन्द्रो द्विव इन्द्र ईशे’—इत्येवमादीति ; तत् प्रत्यक्षाम् अनीशानां देवताम् उपलभ्य अध्ववस्यामः,—भाक्त एष शब्दः—इति । ‘तच्च आह,—वचनप्रामाण्यादेव अस्य ईशानता अवगम्यते, यद्देव- लोका अर्थान् विनियुञ्जते, तद्देवताभिप्रायादेव-इत्यध्ववस्यामः’—इति । तन्न, प्रत्यक्षात् प्रमाणात् देवतापरिचारकाणाम् अभिप्रायः—इत्यवगम्यते, स न शक्यो बाधितुम्, येषुपि देव- ताम् ईशानां वर्णयन्ति, तेषुपि न अपक्वते परिचारकाणाम् अभिप्रायम् । किं चाहुः,—तथा देवता करोति, यथा परि- चारकाणाम् अभिप्रायो भवति—इति, न च, स ईशानो भवति, यः पराभिप्रायम् अनुबध्यते, यस्य न स्वाभिप्रायात् विनियोगो भवति ।

अपि च, न च एतद्वचनं, वर्तमानकालोपदेशत्वात्, प्रत्यक्ष- विरोधात्, स्तुतिवादोऽवधार्यते, स्तुतिवादे च सम्भवति न वचनप्रामाण्यात् ईशिश्यते—इति गम्यते । न च, देवता फलेन सम्बध्नाति, या तदर्थं परिचर्येत ।

यदुक्तं,—स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनेर्हृदाति प्रसीदति च—इति । तच्च स्मृत्युपचारयोक्तं, यत् अन्यार्थदर्शनं,—‘तरुमि प्रीता इष- मूर्जं प्रयच्छन्ति’—इति ; तन्न, ‘अन्यस्य विधेराम्नानात्, ‘दर्शणतः सम्परिहर्त्तव्या—इत्याह’—इति, तथा ‘तृप्त एवैनम् इन्द्र प्रजया पशुभिस्तर्पयति’—इति, अत्र ऐन्द्रस्य

भा. हविषो विधानम्। तस्मात् देवता न प्रयोजिका—
इति ॥

ख. अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्तस्य प्रीति-
प्रधानत्वात् ॥ १० ॥ (यु० नि०) ॥

भा. यदुक्तम्,—‘अतिथिवत्’—इति, तत् परिहर्तव्यम्। अतिथ्यम्
अतिथिप्रयुक्तं स्यात्, अतिथ्ये हि तत्प्रीतिविधीयते, अतिथिः
परिचरितव्यः, यथा प्रीयते, तथा कर्तव्यम्—इति, दानं भोजनं
वा कार्त्थ्यम्—इति, यद्यत् अतिथ्ये रोचते, तत् कर्तव्यं, यत्
तरुं न रोचते, न तत् वलात्कारयितव्यम्—इति। इह
तु ‘कर्मणि’ ‘अभावः’ प्रीतिविधानस्य। तस्मात् विषमम्
अतिथिना—इति ॥ (९।१।४ अ०) ॥

प्राञ्चलादीनामपूर्वप्रयुक्तवाधिकरणम् ॥

ख. द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगात् ॥ ११ ॥
(पू०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः आमनन्ति ‘वीहीन् प्रोक्षति’—इति, तत्रैव
‘वीन्परिधीन् तिस्रः समिधः’—इति मन्त्रं; ‘चतुर्होत्रा पौर्ण-
मासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्रा अमावास्याम्’—इति चातुर्मा-
स्यानां द्वितीये पर्वणे वरुणप्रघासेषु आमनायते,—‘सूर्पेण
जुहोति तेन हि अन्नं क्रियते’—इति। तत्र संज्ञयः, किं
द्रव्य-संख्या-हेतु-समुदायप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्मा उत अपूर्व-
प्रयुक्ताः?—इति। किं तावत् प्राप्तम्?—द्रव्यादिप्रयुक्ताः—
इति,—इह ‘वीहीन् प्रोक्षति’—इति प्रकरणेन अपूर्वप्रयुक्तता
स्यात्, वाक्येन द्रव्यप्रयुक्तता, द्रव्येण हि प्रोक्षणस्य समभि-

भा. आह्वारः, तस्मिन्नपि समभिव्याहारे द्रव्यगता द्वितीया विभक्तिः
प्रोक्षणस्य द्रव्यप्रयुक्ततां वदति ।

तथा, 'धीन् परिधीन्'—इति, यत् चिद्वद्स्य अभिधेयं,
तत् इह मन्वाग्नासामर्थात् वदितव्यम्—इति गम्यते ;
सङ्ख्या च चिद्वद्स्य अर्थः, तस्याः श्रुतिर्वाचिका, तत्सम्बद्धे
अपूर्वम् लक्षणा स्यात्, यावन्तः परिधयः, तावन्तो वक्तव्याः—
इति ।

तथा हेतुना धर्मः संयुज्यते वाक्येन,—'सूर्पेण जुहोति'—
इति । किङ्कारणम्? । यतः तेन अन्नं क्रियते, तद्धोमेन
सम्बद्धमन्नकरणद्रव्यं होमे विधीयते । प्रकरणात् अपूर्व-
प्रयुक्तता स्यात्, यस्मात् अनेन होमेन अपूर्वम् क्रियते, तस्मात्
एतत् सूर्पेण निर्वर्णयितव्यम्—इति, प्रकरणात् वाक्यं बलीयः,
अतः प्रकरणं बाधेत, येन येन द्रव्येण दर्विपिठरादिनाप्यन्नं
क्रियते, तेन तेन होमः कर्तव्यः—इत्येवम् अन्नकरणं सगुणं
भवति—इति ।

'ननु प्रथमेऽध्याये (५३ पु०) प्रतिषिद्धा हेत्वर्थता, सूर्पस्य
अर्थवादोऽयम्—इत्युक्तम् । सत्यम् उक्तम्, अपूर्वप्रयुक्ततायां हि
सिद्धायां न एकस्मिन् वाक्ये होमे सूर्पविधानं, हेतुविधानं च
अवकल्पते—इत्यर्थवादः प्रकल्पते, न अन्यथा ; 'चतुर्द्धात्रा पौर्ण-
मासीम् अभिमृशेत् पञ्चद्धात्रा अमावास्याम्'—इति समुदाय-
समभिव्याहारात् वाक्येन तत्प्रयुक्तता, प्रकरणसामर्थ्यात् लक्ष-
णया अपूर्वसमभिव्याहारात् अवगताम् अपूर्वप्रयुक्ततां बाधते ।
तस्मात् द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः ॥

स. अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥

(यु०) ॥

भा. अपूर्वप्रयुक्ते एवञ्जातीयके धर्मं सति 'द्रव्येण' च धर्म—

भा. 'द्यवस्था' 'न' 'स्यात्', 'पयसा मैत्रावरुणं त्रीणाति, ब्रह्मभिर्मघिनं धानाभिर्हारियोजनं हिरण्येन शुक्रमाज्येन पात्नीवतम्— इति । यस्मात् मैत्रावरुणोऽपूर्वस्य, तस्मात् पयसा अयितथः— इति, ऐन्द्रवायवोऽपि अपूर्वस्य, सोऽपि पयसा अयितथः प्राप्नोति । एवं सर्वाणि अयणादीनि सर्वेषां यज्ञाणाम् । तत्र मैत्रावरुणादियज्ञम् अविवक्षितं स्यात् ! तस्मादपि द्रव्यादि-प्रयुक्ताः प्रोक्षणादयः— इति ॥

सू. अर्थो वा स्यात्प्रयोजनमितरेषामचोदनात्तस्य च गुणभूतत्वात् ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

भा. वाञ्छब्दः पक्षं थावर्त्तयति । न द्रव्यादिप्रयुक्ता भवेयुः, किन्तुर्हि 'अर्थः' एषां 'प्रयोजनं,' 'अर्थः'— इति अपूर्वस्य द्रुमः, तदर्थास्ते, तद्धि कर्त्तव्यतया श्रूयते, यच्च कर्त्तव्यतया श्रूयते, तत् इतिकर्त्तव्यतया अनुबध्यते, 'इतरेषां' द्रव्यादीनां कर्त्तव्यतया न चोदना, किन्तुर्हि?— अर्थस्य गुणभूतत्वेन, अर्थं प्रति (अपूर्वस्य प्रति) गुणभूतानाम् एषां अवणम् । किमतः? । यद्येवम्, अकर्त्तव्यानाम् इतिकर्त्तव्यतया नास्ति सम्बन्धः— इति ।

'ननु व्रीक्षादिसमभिव्याहारात् तैर्हि सम्बन्धः, तत्र द्वितीयया व्रीहिसमुदायप्रयुक्तता गम्यते, लिङ्गवाक्याभ्याम् सङ्ख्याहेतुप्रयुक्तता, । न— इत्याह, एवं सति फलं कल्पनीयं स्यात्. तस्मात् अपूर्वप्रयुक्तता ।

'ननु एवमपि सति अपूर्वोपकारः कल्पयितव्यः' । सत्यं कल्पयितव्यः, प्रकृतेन तु एकवाक्यतां नीत्वा, त्वत्पक्षे त्वप्रकृतेन फलवचनेन एकवाक्यता स्यात् ।

'ननु प्रकरणं वाक्यस्य श्रुतेर्वा न बाधकम्' । सत्यम् अबाधकं, फलाभावात् भवदीयः पक्षो मुच्यते, तस्मिन् आनर्थकेन अविवक्षिते प्रकरणवता प्रयोगवचनेन अपरिपन्थि प्रोक्षणादि

भा. विधायिष्यते । आह,—“अपूर्वसम्बन्धेऽपि तदीयैः व्रीह्यादिभिः
एष धर्मः प्रयुज्यते, किम् एतत् । ‘किम् एवं भविष्यति?’ ।
द्रव्यादिसम्बन्धश्च एवं हि न अवज्ञातो भविष्यति, फलं च न
कल्पयितव्यम्” । उच्यते, नैवं ब्रह्मं,—‘व्रीहोन् प्रोक्षति’—इति
हि व्रीह्ज्जातिर्निर्दिश्यते, व्रीह्द्रव्यलक्षणार्था वा, अपूर्व-
साधनविशेषलक्षणार्था वा ; अन्यतरलक्षणया कृतार्था—इति न
उभयलक्षणार्था स्यात्, द्रव्यलक्षणे वा ; तत्र च लक्षणैव दोषः,
फलकल्पना—इति कृत्वा साधनविशेषलक्षणार्था जातिः अव-
सीयते, व्रीह्ज्जातिश्चित्तं यत् साधनं, किं तत् ?—यतः तद्बुद्ध्या
भवन्ति, तत् प्रोक्षितव्यम्—इति तद्बुद्धनिर्दिष्टिकरता हि तत्र
साधनत्वं, न द्रव्यता । एवं सङ्ख्यादित्वपि योजयितव्यं ; तस्मात्
अपूर्वप्रयुक्तता प्रोक्षणादीनाम्—इति ॥

स. अपूर्वत्वाद्भवस्था स्यात् ॥ १४ ॥ (पू० नि०) ॥

भा. अथ यदुक्तम्,—‘अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात्’—
इति, साधनविशेषलक्षणार्था जातिः—इत्येवं सति व्यवस्था
भविष्यति, मैत्रावरुणेन यत् क्रियते, तत्र पयःश्रयणं, न तत्
ऐन्द्रवायवेन । अतो न मैत्रावरुणापूर्वात् ऐन्द्रवायवस्य धर्माः,
अपूर्वा हि ऐन्द्रवायवः । तस्मात् ‘अपूर्वत्वात्, व्यवस्था स्यात्’
—इति ॥

स. तत्प्रयुक्तत्वे च धर्मस्य सर्वविषयत्वम् ॥ १५ ॥ (पू०
यु० नि०) ॥

भा. यश्च मन्यते, द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः—इति,
तस्य सर्वविषयता धर्मस्य प्राप्नोति, येषु भक्तार्था व्रीह्यः,
तेष्वेवं प्रोक्षितव्याः प्राप्नुवन्ति, न च एतत् त्वयापि द्रव्यते ।
तस्मात् अयम् अस्मिन् पक्षे दोषः—इति ॥

स. तदुक्तस्येति चेत् ॥ १६ ॥ (आ०) ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,—सर्वविषयता धर्मस्य भविष्यति—
इति, 'तदुक्तस्य' प्रकरणयुक्तस्य भविष्यति । एवं प्रकरणम्
अनुगृह्यते, न च सर्वविषयता धर्मस्य—इति ॥

स. नाश्रुतित्वात् ॥ १७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. नैतदेवम्,—न हि श्रूयते,—करणयुक्ता व्रीहयो निर्वक्ष्याः
प्रोक्षितस्याश्च—इति । 'ननु प्रकरणानुपहाय एतदध्वसानम्' ।
न—इत्याह, न हि, वाक्येन बाधितं प्रकरणम् उत्सहते धर्मान्
नियन्तुम् । अथापि न बाध्यते, तथापि न प्रकरणस्य विशेषणम्
सामर्थ्यमस्ति, कर्तव्यतया हि तत् क्रियमाणं चोच्यते—इति
न प्रसिद्धसम्बन्धमिव विशेषणत्वेन । तस्मात् न प्रकृतयाग-
विशेषितानाम् व्रीह्योणाम् निर्वापः प्रोक्षणं वा चोच्यते—इति ॥

स. अधिकारादिति चेत् ॥ १८ ॥ (आ०) ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,—न प्रकरणं विशेषकं व्रीह्योणाम्—इति ;
बाढम्,—'अधिकारात्' चास्यति अध्वयुः,—इमे भक्तार्थाः, इमे
कार्यार्थाः, तत्र कार्यार्थान् प्रोक्षिष्यति—इति ॥

स. तुल्येषु नाधिकारः स्यादचोदितश्च सम्बन्धः पृथक्-
सतां यज्ञार्थेनाभिसम्बन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयोजनम् ॥
१९ ॥ (सि०) ॥

भा. तुल्या एते व्रीहयः, ये एव भक्तार्थाः, ते एव कर्मार्थाः, न
पृथक् केचित् कर्मार्था नाम । 'ननु ये निष्ठाः, ते कर्मार्थाः' ।
सत्यं भवेदेतत्, प्रोक्षणादिषु दोषो न स्यात्, निर्वापे तु
दोषः, न तत्र केचन प्रकृता विद्यन्ते, 'पृथक्सतां' 'यज्ञार्थेन'

भा. निर्वापः श्रूयते। कथम्?। 'अपरेण गार्हपत्यं प्रागोषम्
अनोऽवस्थितं भवति, तस्य दक्षिणं चक्रं आश्चानसोऽधि
निर्वपति'—इति। तस्मात् धर्मस्य सर्वविषयत्वं प्राप्नोति एव
पूर्वेषु हेतुना अपूर्वप्रयुक्तत्वं प्रोक्षणादीनाम्—इति ॥ (६।
१।५ अ०) ॥

अग्निष्टोमे उपांशुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्तत्वाधिकारकम्।

स. देशबद्धमुपांशुत्वं तेषां स्यात् श्रुतिनिर्देशात्तस्य च
तच्च भावात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा. ज्योतिष्टोमे समाग्नयते,—'तसरा वा एषा यज्ञस्य, तस्मात्
वात्काञ्चत् प्राचीनम् अग्नीषोमीयात्, तेन उपांशु चरन्ति'—
इति। तदर्थोऽर्थः सांख्यिकः,—किं प्राक् अग्नीषोमीयात्, यानि
कर्माणि, तत्प्रयुक्तम् उपांशुत्वम्, उत परमापूर्वप्रयुक्तम्?—
इति। किं प्राप्तम्?—प्राक् अग्नीषोमीयात् यानि अङ्गापूर्वाणि
आरादुपकारकाणि, यच्च प्रधानद्रव्यसंस्कारकं, तत्प्रयुक्तोऽर्थं धर्मः,
योऽर्थं देशसम्बद्धः। कुत एतत्?। 'श्रुतिनिर्देशात्', मर्यादया
देशसंज्ञिता ये पदार्थाः, ते श्रुत्या एतेन धर्मेण सम्बद्धाः,—ये
एतस्मिन् देशे पदार्थास्तैः उपांशु चरन्ति—इति।

'ननु वाक्येन एष धर्मो विनियुक्तो न श्रुत्या'। न ब्रूमः, न
वाक्येन—इति, किन्तु श्रुतेन अस्य एकवाक्यता, न प्रकृतेन,
सहितेन, कल्पितेन वा—इति। 'उच्यते,—गृह्णीम एतदङ्गा-
पूर्वाणाम् अयं धर्मः—इति, न तु प्रधानद्रव्यस्य संस्कारकं
यत् अपूर्वम् तस्यापि—इति। कतमं तत्?। यत् प्रधानद्रव्य-
संस्कारकं पूर्वस्मिन् देशे अस्ति—इति'। उच्यते, 'तस्य च तच्च

भा. भावात्, 'तस्य' (एवञ्जातीयकस्य) पूर्वस्मिन् देञ्जे 'भावात्'; अस्ति हि सोमपरिवहणीयं नाम सूक्तं; तस्मात् देञ्जधर्मा भविष्यति—इति; यथा, 'प्रणीताः प्रणेष्यन्वाचं यच्छति, तां सह विष्णता विहजति'—इति। अस्मिन् देञ्जे ये पदार्थाः, तेषां धर्मा वाग्यमो न प्रधानापूर्वस्य, एवम् इदम् अपि उपांशुत्वम्—इति ॥

सू. यज्ञस्य वा तत्संयोगात् ॥ २१ ॥ (पू०) ॥

भा. वाञ्छात् पक्षो विपरिवर्तते। नैतदस्ति,—तद्देवानाम् धर्मः—इति। कस्य तर्हि?—परमापूर्वस्य—इति। कुतः?। 'तत्संयोगात्', तत्संयोगो भवति, यज्ञस्य संयोगः, 'त्सरा वा एवा यज्ञस्य यत् प्राचीनम् अग्नीषोमीयात्'—इति, यज्ञस्य यत् प्राचीनम्—इति सम्बन्धः, न त्सरा वा यज्ञस्य—इति। कुतः?। प्राचीनं विशिष्यन् यज्ञस्य—इति शब्दो विधिपदशेषो भवति। ततः प्रवृत्तिविशेषकरो भविष्यति। इतरथा अर्थवादशेषः सन् अनर्थकः स्यात्, वादमात्रं हि अनर्थकम्—इति। प्राचीनम्—इति च यज्ञभागं श्रुत्या वदति, लक्षयति च तद्गतान् पदार्थान्, श्रुतिलक्षणाविज्ञये च श्रुतिन्यास्या स्यात्। तस्मात् प्राग्देशस्य एष धर्मः, तेन अस्य श्रुत्या संयोगः, न प्राग्देशगतानाम् पदार्थानाम् तैरस्य लक्षणया सम्बन्धः स्यात्।

अथापि अर्थवादपदशेषो यज्ञस्य—इति स्यात्, तथापि प्राग्देशः श्रुत्या धर्मेण सम्बध्यते, प्राग्देशगताः पदार्था लक्षणया—इति यज्ञप्रयुक्तता एव न्यास्या।

अपि च प्रत्यक्ष उपकारः परमापूर्वस्य लक्ष्यते, यत् प्राचीनम् अग्नीषोमीयात्, तत् उपांशुत्वेन (अथिलप्रयत्नः प्रचरन् अखिन्नः सुखं बह्वृत्तान्तं सौत्यम् अहर्निर्वत्स्यति। तस्मात् परमापूर्वप्रयुक्तम् उपांशुत्वम्—इति ॥

अनुवादश्च तदर्थवत् ॥ २२ ॥ (पू० यु०) ॥

अनुवादश्च तद्देशपदार्थस्यैव भवति, 'क्षरा वा एषा यज्ञस्य
शत्रुाचीनमन्नीषोमीयात्' इति, क्षरा नाम छद्मगतिः; यथा
शकुनिग्राहकस्य शकुनिं जिष्टघतः छद्मना गतिर्भवति, शनैः पद-
न्यासो, दृष्टिप्रतिधानम्, अशब्दकरणञ्च, कथमनवबुद्धः शकुनिर्दृष्टो-
तेति; एवमिहापि अनवबुद्धमिव यहीतुं यज्ञं प्रच्छन्नगतिरूपांशुत्वं
नाम । यथा शकुनिग्राहकस्य यस्मिन् देशे शनैः पदन्यासो न स
तद्देशार्थः, अपितु तद्देशाभिगतस्य शकुनेरर्थेन क्रियते; एव-
मिहापि उपांशुत्वं न तद्देशानां पदार्थानामर्थेन क्रियते, तद्देशाभि-
गतस्य यज्ञस्यार्थेन गम्यते । यस्तु क्षराशब्दं यज्ञविशेषं मन्यते,
तस्य सुतरामर्थवादः परमापूर्वप्रयुक्ततां दर्शयति, यज्ञस्यैषा
क्षरेति । यथा शकुनेः क्षरा, एवं यज्ञस्येति ।

प्रणीतादि तथेति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०) ॥

इति यदुक्तं तत्परिहर्त्तव्यम् ।

न यज्ञस्याश्रुतित्वात् ॥ २४ ॥ (आ०नि०) ॥

नैतदेवं, तद्देशपदार्थप्रयुक्तैव स्यात्, न परमापूर्वप्रयुक्तैतेति;
नात्र पदार्थानां यज्ञभागविशेष्यता वाग्यमसम्बन्धेन अवगम्यते,
'यज्ञस्याश्रुतित्वात्', नात्र सम्बन्धो यज्ञशब्दः श्रूयते । 'नन्विदानी-
मेवोक्तं', यज्ञं तनिष्पन्तो अध्वर्युयजमानो वाचं यच्छतः-इति ।
उच्यते, तद्देशपदार्थप्रयुक्ततायामप्येतदवकल्पते । कथम् ? । यज्ञं
विस्तारयितुं वाचं यच्छतः, तो वाचंयमो सन्तो अ-विच्छिद्यमान-
चेतस्त्वौ, पदार्थेषु क्रियमाणेषु अप्रमाद्यन्तो तथा करिष्येते, यथा,

न कश्चित् पदार्थः पदार्थावयवो वा हीयते, अध्वर्युर्वाग्यमेन अनन्य-
चेतस्को न पदार्थान् प्रमादयिष्यति; यद्यमानसैव वाग्यमेन अनन्य-
चेतस्कः प्रमादयिष्यन्तं तं बोधयिष्यति । अङ्गैरप्यनन्तरीयमासैः
यज्ञो विस्तार्यते, न केवलैः स्त्रैरवयवैरङ्गैश्च विस्तारयितुं वाग्यमः
शक्नोति, अस्मिन् काले क्रियमासो न खेनात्मना; यज्ञसंयोगश्चात्र
विस्तारसम्बद्धः, तस्मादङ्गप्रयुक्ततायामप्युपपद्यते, यदध्वर्युयजमानो
वाचं यच्छतः, तत् प्रजापतिभूयङ्गतो यज्ञं तन्वाते—इति दृष्टेन
कारणेन, न अदृष्टेन—इति वर्तमान-कालापदेशादवगम्यते, यथा
वयं वाग्यमेन तायमानं यज्ञं विद्यस्तथेति ॥

सु. तद्देशानां वा सङ्घातस्याचोदितत्वात् ॥ २५ ॥ (३०) ॥

भा. स्थितादुत्तरम् । वाग्यत्वात् पञ्च विपरिवर्तयेत्, नैतदस्ति,—
परमापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वमिति, कथन्तर्हि?—‘प्राचीनम् अग्नी-
षोमीयात्’, ये पदार्थाः तत्प्रयुक्तम् । कुतः? । ‘संघातस्याचोदित-
त्वात्’, संघात इति अष्टयन्त्रभ्याससंघातं ब्रूमः; न तस्यायं भाग
उपांशुत्वेन सम्बद्ध इति चोदना; नैवं सम्बन्धः क्रियते,—यज्ञस्य
यत् प्राचीनमिति, कथं तर्हि?—क्षरा वा एषा यज्ञस्येति ।
कुतः? । तस्मादितिपदेन व्यवधानात् ।

अथापि प्राचीनेन सम्बन्धः स्यात्, एवमपि न परमापूर्व-
प्रयुक्तम्, न हि यदित्यनेन देशोऽभिसम्बध्यते, किन्तर्हि?—
देशगताः पदार्थाः; यदि देशोऽभिसम्बध्येत, यत् प्राचीनमग्नी-
षोमीयादिति भवेत्, न यत्किञ्चिदिति, वीष्पायां हि एतद्भवति;
वीष्पा च बहुषु भवति, नैकस्मिन्; एकश्च देशः, बहुवस्तुश्च

पदार्थाः । तस्मात्पदार्थानामुपांशत्वेन सम्बन्धो न तद्देशस्येति ।
‘कथं पुनर्वीष्णाऽवगम्यते ?’-इति । यदित्यनेन लक्ष्यते । ‘किमित्य-
ज्ञानवचनम् ?’ । विशेषाद्याज्ञाताः ज्ञातुमिष्टाः प्रतीयन्ते, बहुषु च
सामान्यं विशेषाच्च भवन्ति ; तस्मात् तद्देशाः पदार्थाः वीक्षया
लक्ष्यन्ते, ते च उपांशत्वेन सम्बध्यन्ते इति ।

‘ननु दौक्षणीयादिषु अन्यो धर्म उक्तः, ‘यावत्या वाचा काम-
येत तावत्या दौक्षणीयायामनुब्रूयात्, प्रायश्चीयायां मन्द्रतरमा-
तिष्यायाम् उपांशूपसत्सु’ इति । कथं तत्रोपांशत्वं कर्तुं शक्य-
मिति ?’ । उच्यते, स धर्मः प्रधानेषु भविष्यति, दौक्षणीयादिषु
प्रधानशब्दोपबन्धत्वात्, उपांशुत्वम् प्रधानवर्जितेष्वङ्गेषु निवेक्ष्यते,
सामान्योपदेशात् ।

प्रयोजनं,—कुण्डपायिनामयने ‘मासमग्निहोत्रं जुह्वति’
इत्येवमादीनि प्रागन्वीक्षणीयात्, एषु उपांशुत्वसम्बन्धो
भवति, यथा पूर्वः पक्षः; यथा तर्हि सिद्धान्तः, न सम्बन्धः ॥
(८।१।६अ०) ॥

इष्टकासु सक्तविकर्षणायनुष्ठानाधिकरणम् ॥

स. अग्निधर्मः प्रतीष्टकं संघातात्पौर्णमासीवत् ॥२६॥(पू०) ॥
भा. अस्ति अग्निः, ‘य एवं विद्वान् अग्निं चिनुते’ इति ; तत्रैव
समान्नायते,—‘हिरण्यकालसहस्रेणाग्निं प्रोक्षति, दध्ना मधु-
मिश्रेणाग्निं प्रोक्षति, वेतसशाखयाऽवकाभिद्याग्निं विकर्षति,
मखूक्तेनाग्निं विकर्षति’ । तत्रायमर्थः सांशयिकः, प्रतीष्टकं
किं विकर्षणं प्रोक्षणं च कर्त्तव्यम्, अथ सक्तदेव कर्त्तव्यम् ? इति ।

तत्रैवन्तावद्विचार्यते,—किम् इष्टकासमुदायेऽग्निशब्दः, उत तद्व्यतिरिक्ते द्रव्यान्तरे ? इति । यदि समुदाये, ततस्तल्लक्षितानामिष्टकानाम् अगम्यमाने विशेषे सर्वासां प्रोक्ष्यं विकर्षणञ्च ; यदा च द्रव्यान्तरे, ततः सकृदेवेति । किं प्राप्तं ?—‘प्रतीष्टकम्’ इति । कुतः ? । समुदाये हि अग्निशब्दो वर्तते । कथमवगम्यते ? । द्रव्यान्तरस्वाभावात्, द्रव्यान्तरमेवान्यत् नास्ति, कोऽग्निशब्देनाभिधीयेत ? कस्मिन्नग्निर्निधीयेत ? इति । कथं पुनर्नास्तीति गम्यते ? । द्रव्यान्तरवैलक्षण्यात्, तत्र हि द्रव्यान्तरमस्तीति गम्यते, यत्रैकस्मिन् अवयवे गृहीत्वा कृष्यमाणे कृष्यते । कोऽभिप्रायः ? । यद्येकोऽवयवो हस्तेन संयुक्तः कृष्यते, न द्रव्यान्तरम् । कः प्रसङ्गः ? ! यत्तत्र द्वितीयोऽप्यवयवः कृष्येतेति । अथ द्रव्यान्तरमपि तत्र कृष्यते, तत्र द्रव्यान्तरस्य समवायिनां अवयवानामपि निर्भागात् कर्षणमुपपन्नम् । नच, संयुक्तसंयोगस्य द्रव्यान्तरादृते धर्म एषोऽवकल्पते ; न हि अबहे काष्ठपूलके काष्ठे एकस्मिन्नाकृष्यमाणे काष्ठान्तराणि कृष्यन्ते ; यत्र हि परस्पर-व्यतिषङ्गजनिता एका बुद्धिर्भवति, नावयवबुद्धिर्दृश्यते, नापि केनचित् अनुमानेन अनुमीयते, तत्र द्रव्यान्तरं जातमित्युच्यते, इह तु या एवेष्टका गृहीत्वा कृष्यते, सैवागच्छति, नेष्टकान्तराणि ; सन्धिश्च लक्ष्यते, तेन नावयवसंस्थितिरस्तीति गम्यते ; तस्मान्नास्ति द्रव्यान्तरम् । तत्र ‘इष्टकाभिरग्निं चिनुते’ इति चयनमात्रम् इष्टकाभिः कर्त्तव्यम् ; न, चयनमात्रेण कृतेन किञ्चित् दृष्टमस्ति ; तस्मादग्निनिधानार्थानामिष्टकानां चयनसमुदायोपलक्षितानामगम्यमाने विशेषे सर्वासामेव प्रोक्ष्यं

विकर्षणं च कर्तव्यम्, 'पौर्णमासीवत्'; यथा, 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजते' इति आग्नेयादय एव क्रियन्ते, नार्धान्तरं किञ्चित् । एवमिहापीति ॥

घ. अग्नेर्वा स्यात् द्रव्यैकत्वादितरासां तदर्थत्वात् ॥२७॥(सि०)॥

भा. वाग्भ्यात्पक्षो विपरिवर्त्तते । नैतदस्ति, प्रतीष्टकं कर्तव्य-
मिति, कथन्तर्हि ?-सकृदेवेति ; तत एतद् वर्त्तते, द्रव्यान्तर-
मिष्टकाभिः क्रियते, तत्राग्निनिर्धातव्यः, तत्र चाग्निशब्दो वर्त्तते
इति । कथम् ? । पारार्थनेष्टकानां निर्देशात्,—'इष्टकाभिरग्निं
चिनुते' इति द्वितीयया विभक्त्या पारार्थमिष्टकानामवगम्यते ;
यदि चयनमात्रमत्रोच्यते, तत् इष्टकासंस्कारार्थमवगम्यते ; तत्र
द्वितीयया विभक्त्या संयोगः स्यात्, द्वितीयया संयोगो वाध्यते !
तस्मादिष्टकाभिः अन्यत् क्रियते, तत्राग्निनिर्धातव्यः, तदर्थं इष्ट-
काद्यनं वेति ।

'आह, नन्वेतदुक्तं, तस्याभावादयमन्यः पक्षः परिगृह्यते
इति' । अत्रोच्यते, नाभावः, प्रत्यक्षा तत्रैकवृद्धिः, सा बह्वीषु
इष्टकासु नावकल्पते । नच अवयवसन्निर्दृश्यते पुरीषश्चकानाम् ।
तस्मात्पक्वामसंयोगेऽप्येकबुद्धेरुत्पादादेकम् इष्टकाभ्यो व्यतिरिक्तम्
द्रव्यं अग्निनिधानार्थमस्ति ; यदि वा इष्टकासंस्थूति-^२-रप्येक-
बुद्धेरेवावगम्यते । यत्तु 'एकाकर्षणेन कृत्वाकर्षणम्' इति ।
सत्यं, संस्थूतो तत्र विच्छेदः क्रियते ; द्विविधानि हि द्रव्याणि,

स्थावराणि जङ्गमानि च, तत्र स्थावरेषु विच्छेदो भवति ; यथा, वनस्पतो पर्णे गृहीत्वा कथमाणे न क्लृप्तः क्लृपते, स्थावर-त्वात् ; एवम् इदमपि, स्थावरं होदमग्निद्रव्यम् । तस्मात् सकृदेव प्रोक्ष्यं विकर्षणञ्च कर्त्तव्यमिति ॥

घ. चोदनासमुदायात्तु पौर्णमास्यां तथा स्यात् ॥२८॥ (आ०नि०॥

भा. अथ यदुक्तं,—‘य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजते’ इति, नात्र आग्नेयादिभ्यः किञ्चिदर्धान्तरं, तथा इहापि—इति । उच्यते, युक्तं पौर्णमास्यां तथाभावः, चोदनासमुदायो हि तत्र कर्म, नच, कर्मसाध्यं विद्यते, इह तु द्रव्यान्तरमस्तीत्युक्तम् । तस्माद्द्वैषम्यं पौर्णमास्येति ॥ (६।१।७अ०) ॥

उत्तमान्वानामङ्गां पत्नीसंयाजसंस्थाधिकरणम् ॥

घ. पत्नीसंयाजान्तत्वं सर्वेषामविशेषात् ॥२९॥ (पू०) ॥

भा. अस्ति अहर्गणः, ‘हादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्’ इति । तत्र श्रूयते, ‘पत्नीसंयाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते’ इति । तत्रायमर्थः सांश्रयिकः,—किं सर्वेषामङ्गां पत्नीसंयाजान्तत्वम्, उत प्रागुत्त-मात्? इति । दशमं वर्जयित्वा सन्देहः क्रियते,—तस्य हि मानसान्तता वचनेनोक्ता । किन्तावत् प्राप्तं?—‘सर्वेषाम्’ अङ्गा-मिति । कुतः? । ‘अविशेषात्’ अविशेषेणोच्यते, पत्नीसंयाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते इति । नच, कश्चिद्विशेष आश्रीयते, तस्मात् सर्वेषामिति ।

स. लिङ्गादा प्रागुत्तमात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा. वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । 'प्रागुत्तमात्' अङ्गः पत्नीसंयाजान्तता स्यात् । कुतः? । 'लिङ्गात्', लिङ्गं भवति,—'पत्नीसंयाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते न बर्हिःरनुप्रहरति असंस्थितो हि तर्हि यन्नः' इति यस्मिन् अहनि असंस्थितो यन्नस्तस्मिन् पत्नीसंयाजान्ततां दर्शयति । कथम्? । हेत्वर्थेन असंस्था निर्दिश्यते, यस्मादिमानि असंस्थितानि अहानि, तस्मादेषु पत्नीसंयाजान्ततेति । संस्थिति-शब्देऽहनि । अपिच, येषु अहःसु पत्नीसंयाजान्तता, तेषु असंस्था दृश्यते कौत्स्यमाना; तस्मादसंस्थायाः पत्नीसंयाजान्ततायाश्च सामानाधिकरण्यात्; असंस्थाश्च प्रागुत्तमात् दृष्ट्वा, प्रागुत्तमादेव पत्नीसंयाजान्ततामध्यवस्यामः ।

स. अनुवादो वा दीक्षा यथा नक्तंसंस्थापनस्य ॥३१॥(आ०)॥

भा. वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति,—प्रागुत्तमात् पत्नी-संयाजान्तता स्यात्—इति । किन्तर्हि?—सर्वेषामविशेषात् । यदुक्तं—येषु पत्नीसंयाजान्तता, तेषु असंस्था दृश्यते । तस्मादसंस्थायाः प्रागुत्तमादङ्गः पत्नीसंयाजान्ततां नियच्छामः—इति । नैतदेवं, न हीदं विधिमूलं दर्शनं, नान्यप्रमाणमूलम्, अती मृगलक्षणा-रूपमितद्दर्शनम् ।

यदप्यसंस्था हेतुरिति, तदपि न स्यात्, उक्तं हि, "स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वात्(१।२।२३सू०)" इति । नच, सामानाधिकरण्यात् असं-स्थापत्नीसंयाजान्ततयोः, पत्नीसंयाजान्तता सर्वेषामङ्गां शब्देन

● असंस्थितो हि यन्नः इति क० सं० पु० पाठः ।

गम्यते, असंख्या पुनर्न्यायेन प्रागुक्तमादङ्गः । यदेतत् 'असंख्यती हि तर्हि यन्नः' इति, अर्धवादः एष पद्वीसंयाजान्तास्तुत्वर्धः, तथाहि असंख्यतो यन्नचिरेण संख्यास्यते इत्यालोच्यते, यस्मात् चिरेण संख्यास्यते तस्मादवलुप्यतां, पद्वीसंयाजान्तानि अहानि भवन्त्विति, सन्तिष्ठमानिष्वेवाहःसु असंख्यावचनं पद्वीसंयाजान्ता-प्रशंसार्धं, संख्यावन्ति हि तानि अहानि, अवभृथादय एषां शेषाः पदार्था करिष्यन्ते । यथा दीक्षोन्मोचनवचनं 'नक्तसंस्थापन-स्य' अर्धवादः, एवमेतत् द्रष्टव्यम् । 'वरुणपाशाभ्यां वा एषो निधीयते यो दीक्षितोऽहोरात्रे वै वरुणपाशौ यद्दिवा संस्था-पयेत् अनुभुक्तो वरुणपाशाभ्यां स्यात् नक्तं संस्थाप्यो वरुण-पाशाभ्यामेवोन्मुच्यते आत्मनो हिंसायाः' इति, अनुभुक्तः स वरुण-पाशाभ्यां, न तावद्दीक्षया मुच्यते, अवभृथो हि दीक्षोन्मोच-नार्थः । अथवा उच्यते, वरुणपाशाभ्यामिव* निर्मुच्यत इति बह्व्री नियमास्तदानीं विसृज्यन्ते, यान् आलोच्य एष वादो भवति ; एवमिहापि चिरेण संख्यामालोच्य असंख्यतवचनं भवतीति ॥

सु. स्याद्वाऽनारभ्य-विधानादन्ते लिङ्गविरोधात् ॥ ३२ ॥

(आ० नि०) ॥

भा. वाशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । भवेद्वा प्रागुक्तमात् पद्वी-संयाजान्ता, न हि आरभ्य उत्तमम् अहः, एव विधीयते, क्व-न्तर्हि?—सामान्येन पद्वीसंयाजान्तानि अहानि भवन्तीति ;

* वरुणपाशाभ्यामेव इति क० स० पु० पाठः ।

तत्रान्ते लिङ्गविरोधो भवति । का पुनर्न्यायेन प्राप्तिः ? इति ।
 पत्नीसंयाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते इति, तेन एतत् उक्तं भवति,
 शिष्टमवलुप्यते इति,—सन्तिष्ठन्ते नागुष्ठीयन्त इति, कर्तुंर्थापार
 एषु उपरमत्तेति, तेषु सहक्रियमाणेषु अहःसु अवश्यं कस्मिंश्चित्
 पदार्थे अवस्थाय अवश्यम् अपरस्य अहः पदार्था अनुष्ठातव्याः ;
 तत्रानियमे प्राप्ते पत्नीसंयाजान्ते संस्वातव्यमिति नियम्यते ।
 तस्यावस्थानस्यैतत् प्रयोजनं,—कथम् अहरन्तरस्य पदार्थानुष्ठानेन
 योगपद्यमनुष्ठेतेति, एतद्वि दृष्टमवस्थानकार्यं, यस्मिन्नैतत्
 दृष्टम्, न शक्यं कल्पयितुं तत्रादृष्टम् ; तत्र न पत्नीसंयाजान्तता,
 तस्मान्मस्य प्रयोजनं न विद्यते ; तस्मात् प्रागन्यात् पत्नी-
 संयाजान्ततेति न्यायेन प्राप्ते लिङ्गदर्शनम्,—‘असंखितो हि
 तर्हि यन्नः’ इति ॥ (६।१।८अ०) ॥

‘त्रिःप्रथमामन्वाह’ इत्यादिषु स्थानधर्मताधिकरणम् ।

स. अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात् स्थानधर्मः
 स्यात् ॥ ३३ ॥ (सि०) ॥

भा. स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र सामिधेनीः प्रकृत्योच्यते, ‘त्रिः
 प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाह’ इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः,—
 किम् ऋग्धर्म एषः,—यत्र-तत्रस्था ‘प्र वो वाजा’ त्रिरभ्यसितव्या,
 उत स्थानधर्मः,—या अन्याऽपि प्रथममुच्यते, सा त्रिरभ्यसितव्या ?
 इति । कुतः संशयः ? । उभयोपपत्तेः,—यद्येवम् अभिसम्बन्धः
 क्लियते,—यां असौ उच्चारितानां सामिधेनीनां प्रथममुच्चारिता,

सा त्त्रिरभ्यसितव्येति, ततः प्र वो वाजाया ऋचो धर्मः; अत्रैवं विज्ञायते,—प्राथम्यसंयुक्तं त्रिः ब्रूयादिति, ततो वचनस्य स्थान-धर्मता ।

किन्तावत् प्राप्तम् ?—ऋचो धर्म इति । कुतः ? । प्राथ-म्यस्य व्यक्त्या सम्बन्धात्, व्यक्तेरभ्यासेन । कथमवगम्यते ? । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्, व्यक्तिविशेषो हि स्त्री नाम, यदि तद्विशेषणं प्राथम्यं स्यात्, ततो लिङ्गविशेषनिर्देशोऽवकल्पते, साऽपि स्त्री अभ्यासेन सम्भत्स्यते ; अथ प्रथममनुब्रुवता त्रिरभ्यसितव्यमिति ततो व्यक्तिविशेषो न विवक्ष्येत, तत्र स्त्रीलिङ्गविशेषनिर्देशो नोपपद्यते । अपिच वाक्यभेदः प्रसज्येत, प्रथममुक्तं त्रिरभ्यसितव्यं, प्रथममुक्ता ऋक् त्रिरभ्यसितव्येति ; मत्पक्षे पुनः प्राथम्यलक्षिताया ऋचो धर्म उच्यते, तत्रैकार्थविधाने न भवेद्वाक्यभेदः । अपिच श्रुत्या प्राथम्येन स्त्री सम्बध्यते, वाक्येनाभ्यासः ; तस्मात् ऋग्धर्मो यत्र-तत्रस्था 'प्र वो वाजा' त्रिरभ्यसितव्येति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—योऽयं सामिधेनीनां प्रथमायास्त्रिरभ्यास उच्यते, स प्रथमस्थाननिमित्तो धर्मः, न ऋचः कस्वाहित् जातिनिमित्तः । कुतः ? । न हि क्त्वेऽपि ऋग्वेदे प्रथमा नाम काचित् ऋक् विद्यते, या त्रिरभ्यस्येत, तत्र प्राथम्यम् ऋग्वाच्यार्थं[#] स्यात्, इतरस्मिन् पक्षे श्रुतिर्न लक्षणा, श्रुतिश्च ज्ञायसी लक्षणायाः ; तस्मात् अस्मत्पक्षः ।

अथ यदुक्तं,—स्त्रीलिङ्गसम्बन्धादस्मत्पक्ष एव श्रुतिः, वाक्यं च न भिद्यते, स्त्रीलिङ्गोपपत्तेरिति । अत्रोच्यते, गुणवचनानां हि

[#] ऋग्वाच्यार्थ इति क० सं० पु० पाठः ।

शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति अविशेषमाश्रया-
मपि व्यक्तो यदवज्ञं प्राप्तं लिङ्गं, तत् आश्रयभूतं गुणस्य भवति ;
अविधिक्षितेऽपि तस्मिन् लिङ्गविशेषनिर्देशोऽनुवादभूतो भवत्येव ;
वधा, शुक्लः पुमान्, शुक्ला स्त्री, शुक्लं नपुंसकं; शुक्ल एकः,
शुक्लो द्वौ, शुक्ला बहव इति ; शुक्लां शाटीमानयेति ; यद्यपि
शाटीयाद्यानयनं न विधीयते, शुक्लसम्बन्धमात्रविधिक्षा भवति, न
तत्र लिङ्गेन विशेषणं क्रियते, तथापि अनुवादभूतः स्त्रीलिङ्गनि-
र्देशो भवत्येव,—शुक्लामानयेति, अनुवादभूतत्वाच्च न वाक्यभेदी
भविष्यति । एवं च सति, यद्यपि प्राथम्यस्य स्त्रीलिङ्गसम्बन्धः
त्रौतस्तथापि प्राथम्यस्यैवाभ्यासेन सम्बन्धो न लिङ्गस्य ; यदि
लिङ्गस्यैतेन सम्बन्धोऽभिधीयते, प्राथम्यस्यानुवादता कल्पेत !
प्राथम्यसम्बन्धेऽप्यभिधीयमाने वाक्यं भिद्येत ।

अपि च, नैवात्र विवदितव्यं, प्रातिपदिकविशेषणं हि स्त्रीशब्दः,
स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्त्तते, ततः टाशादय इति, न विशेषण-
स्य पदान्तरेण सम्बन्धो भवति, यथा राजपुरुषो गच्छतीति ।
यदा तु प्राथम्यस्याभ्यासेन सम्बन्धः, तत्र प्राप्तमनूयते स्त्रीत्वं,
यानि सामिधेनीषु वचनानि, ऋचस्ताः, स्त्रीलिङ्गश्च (?) ऋक्-
शब्दः, तत्र यत् प्रथमं वचनं, तस्याश्रय ऋक्, गुणवचनानाञ्च
शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति, इत्यविशेषितायामप्यधि
स्त्रीलिङ्गं भविष्यतीति, यत्प्रथमवचनं, तत् विराहेति, स्त्री
च सा ऋक् सामिधेनी; तस्मात् 'त्रिः प्रथमामन्वाह' इति
प्राप्तस्य लिङ्गस्यानुवादः,—'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां ताः
पञ्चदश सम्पद्यन्ते' इति पञ्चदशानां सामिधेनीनां सम्पत्तये

त्रिर्वचनम् उच्यमानं परिपूर्णाया ऋचो भवति, न ऋगवयवस्य, परिपूर्णा च समिन्धनवती न ऋगवयवः । तस्मात् प्राप्सानुवादी लिङ्गस्वेति प्राथम्यस्य धर्म्मो न ऋचः ॥ (८।१।८अ०) ॥

यावज्जीवदर्शपूर्णमासयोरारम्भणीयेष्टेः सकृदनुष्ठानाधिकारणम् ।

स. इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्त्तेतारम्भणीया ॥ ३४ ॥ (पू०) ॥

भा. स्तो दर्शपूर्णमासौ, 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति; तन्नारम्भणीया इष्टिः समाम्नाता, 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् सरस्वत्यै चरुं सरस्वते द्वादशकपालमन्नये भगिनेष्टाकपालं निर्वपेत् यः कामयेतान्नायः स्वाम्' इति नित्यवत् एके भगिनम् आमनन्ति; आहृत्तिश्च दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, 'यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति । तत्र इष्ट्यावृत्तौ सन्देहः,—किम् आरम्भणीयाऽप्यावर्त्तेत, न? इति । किं प्राप्तम्?—आवर्त्तेत इति,—असकृदेव कर्त्तव्येति । कुतः? । एवं प्रयोगवचनोऽनुगृहीतो भविष्यति, 'प्रयाजवत्', यथा अङ्गभूताः प्रयाजा आवर्त्तन्ते, एवमङ्गभूता आरम्भणीयाऽप्यावर्त्तेत ॥

स. सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगात् एकः पुनरारम्भो यावज्जीवप्रयोगात् ॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा. वाग्यब्दः पञ्च व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति,—यदुक्तमारम्भणीया आवर्त्तेत इति; सकृदेव कर्त्तव्या । कुतः? । 'आरम्भसंयोगात्',—दर्शपूर्णमासयोरारम्भेण संयुज्यते, साधारणञ्च सर्वेषां प्रयोगाणा-

मारम्भः । कथम् ? । अग्नीनाधाय सर्वः सङ्कल्पयति,*—पर्वणि पर्वणि मया दर्शपूर्णमासो कर्त्तव्याविति, एवञ्च अध्ववसाय दर्श-पूर्णमासौ कर्त्तव्याविति, आरम्भणीया क्रियते, एष एवास्य आरम्भो यदध्ववसानं नाम, तच्च साधारणं सर्वेषां प्रयोगाणां, यावज्जीव-प्रयोगात् । अथापि प्रथमं प्रवर्त्तनमारम्भः, तच्चापि प्रथमप्रवृत्तेन सर्वे प्रयोगाः कृता भवन्ति ; तस्मात् सकृदारम्भणीया कर्त्तव्येति ॥ (८।१।१०) ॥ एवं वा,—

आरम्भणीयेष्टेः पुरुषसंस्कारताधिकरणम् ।

स. इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्त्ततारम्भणीया ॥ ३४ ॥ (पू०) ॥

भा. यस्तु प्रथमः पदार्थ आरम्भ इति, तत्रैष संशयः,—किं दर्श-पूर्णमासयोरारम्भमाणयोरारम्भणीया प्रथमं पदार्थं सम्यञ्च करोति, उत, पुरुषस्यारम्भमाणस्य प्रथमं दर्शपूर्णमासयोः प्रवर्त्तमानस्य आरम्भणीया कर्त्तारमारम्भणयोग्यं करोति ? । किं प्राप्तम् ?—दर्शपूर्णमासयोः प्रकरणात् तयोरारम्भे स्यात्, पुरुषसम्बन्धे फलं कल्पयितव्यं भवेत्, तस्माद्दर्शपूर्णमासारम्भे ; एवञ्चेत् आरम्भभेदादिष्ट्यावृत्तौ प्रत्यारम्भं स्यात्, यथा प्रयोगावृत्तौ प्रयाजाः ॥

स. सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगात् एकः पुनरारम्भो यावज्जीव-प्रयोगात् ॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा. सकृद्वा भवितुमर्हति । कुतः ? । पुरुषारम्भसंयोगात्,—

* सङ्कल्पयति इति क० सं० पु० पाठः ।

पुरुषे दर्शपूर्णमासावारभमाणे विधीयते । कुतः ? । 'निर्वपेत्' इति हि श्रुत्या कर्त्तृसम्बन्धः क्रियते, तत्र पुरुषप्रयत्नवचनं विवक्षितस्वार्थं भवति, इतरथा पदार्थमात्रे विधिक्षिते कर्त्तुः प्रयत्नवचनमविवक्षितं स्यात्, प्रयोगवचनप्राप्तमेवानूद्यते । यत्तु,— कर्त्तृसम्बन्धे फलं कल्पयितव्यं; तत्र कल्पयिष्यते, कृतारभणीयाकः पुरुषः प्रयोगवचनेन ग्रहीष्यते; एवञ्चेत् एकस्मिन्नेव आरभ्ये कृतारभणीयाके कृते पुरुषे तत्र प्रयोगात् यावज्जीवं प्रयोगे कृतारभणीयाकः पुरुषो भवति; प्रथमं दर्शपूर्णमासौ आरभमाणः कृतारभणीयाको जातः, द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेषु दर्शपूर्णमासौ आरभ्यमानः कृतारभणीयाको जात इति योग्य एव भविष्यति ।

'अथ उच्यते,—समानेऽहनि आरभ्यमान इति भवति, न च, द्वितीयादिषु प्रयोगेषु समानेऽहनि कृतारभणीयाकोऽसाविति' । अत्र उच्यते,—द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेषु समाने एव अहनि दर्शपूर्णमासावारभ्यमानोऽसौ कृतारभणीयाको जात इति योग्य एव भविष्यति ॥ (८।१।१०) ॥

निर्वापमन्त्रे सविचादिशब्दानामनूपाधिकरणम् ।

स. अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तत्राचोदित-
मप्राप्तञ्चोदिताभिधानात् ॥ ३६ ॥ (सि०) ॥

भा. स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र निर्वापमन्त्रः,—'देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽग्निनोर्बाह्व्यां पूषो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्व्वपामि'

इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः,—किं सविचक्षिपूषशब्दानां विकृतौ
 जहः, उत अनूहः? इति । तत एतत्तावत् परीक्षते,—कर्षणि सम-
 वेतम् अर्षभेते शब्दाः अभिदधति, उतासमवेतम्? इति । यदि
 समवेतम्, अहिष्यन्ते; अथ असमवेतम्, अविज्ञताः प्रयोष्यन्ते;
 तदुभयमपि सह परीक्षते । किं तावन्नः प्रतिभाति?—तत्र
 समवेतम् अभिवदन्तीति । कुतः? । एतच्चि मन्त्रपदानां दृष्टं प्रयो-
 जनं, यत् समवेतमर्थं प्रकाशयन्तीति, तथासमवेतार्थप्रकाशने न
 किञ्चिदपि दृष्टं प्रयोजनम्; समवेतानाम् प्रकाशने दृष्टमस्ति,
 तद्यदि समवेताभिधायिन एते शब्दास्ततः प्रयोजनवन्तः । क्वं
 पुनः समवेताभिधायिनः? । यदि नाम सविचादयोः शब्दा अग्न्या-
 दीनां वाचका भवेयुः, यदि वा सवित्रादयो देवताविशेषा दर्शपूर्ण-
 मासयोः स्तुः, तस्मान्नपदानामदृष्टार्थता मा भूदित्यन्यतरदध्व-
 वसेयते,—मान्त्रवर्षिको वा देवताविधिः, सविचादयो वा शब्दा
 अग्न्यादीनां वाचका भवेयुः, तस्मादर्थवत्त्वादित्यतरदध्ववसेयम् ।

‘अत्राह, ननु ‘अग्नये शुष्टम्’ इत्यत्रावयवभूताः सविचादयो-
 ऽग्न्यादीनां वचना अपि सन्तोऽग्न्यादिभिः प्रकाशिताया देव-
 ताया न किञ्चिदप्यधिकं कुर्युः, नो स्वल्पपि सवित्रादिवचना एव
 मान्त्रवर्षिकाः शक्नुवन्तुप्रकर्तुम्’ । अत्र उच्यते, पृथग्वाक्यानि
 एतानि भविष्यन्ति, तेषां, ‘शुष्टन्निर्व्वपामि’ इति साधारणोऽनुषङ्गः,
 तानि वाक्यानि दर्शपूर्णमासयोर्गुणभूतानि यदि एतद्देवत्वानि
 अत्र हवींषि विद्यन्ते, ततोऽवकल्पन्ते,—इत्यर्थापत्त्या मान्त्रवर्षिको
 देवता विधीयन्ते । अग्न्यादिवचनं तावत् सविचादीनां, पृथग्-
 वाक्यानि वा अग्निवाक्येन वैकल्पिकानीति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—न एवमादीनि जह्मित्वा नीति, अचोदिते जह्मी न प्राप्नोति, चोदिताभिधानाम्बन्धस्येति । तत एतद्वर्ष्यते, असमवेताभिधायिनः सवित्रादय इति । कथम् ? । नञ्च सवित्रादिदेवत्वं कर्म चोद्यते । नच, अग्न्यादीनामर्थेषु सवित्रादयः शब्दाः प्रसिद्धाः ।

‘अत्राह, नन्वर्थापत्त्या अन्यतरदध्ववसीयेत्युक्तं, सति एतद्देवत्ये कर्मणि सवित्रादिवाक्यानि उपपद्यन्ते, अग्निवचनत्वे वा सति, या हविषो देवता, सा मन्त्रवचनेन प्रकाशयितव्या ; सवित्रादयश्च शब्दा निर्वापवाक्ये प्रकाशनार्थाः, ते हविर्देवतां प्रकाशयन्त उपपद्यन्ते, नान्यथेति, अग्न्यादयश्च हविर्देवता इति तद्वचना* इत्यध्ववसीयते’ । अत्र उच्यते, यदि अकल्प्यामाने आनर्थक्यमेषां स्यात् ततोऽन्यतरत्कल्प्येत, “अर्थाभिधानसंयोगा-
म्बन्धेषु शेषभावो(३।२।१सू०)” भवतीति, न त्वेवमकल्प्यामाने-
ऽप्यानर्थक्यम् । तस्मात् न अन्यतरस्यापि कल्पने किञ्चिदस्ति प्रमाणम् । न च, चोद्यन्ते एतच्छब्दिका देवताः । ‘तत्रा-
चोदितमप्राप्तम्’ जहम् ‘चोदिताभिधानात्’ ।

अथ यदुक्तं,—प्रत्यायकेन शब्देन प्रकाशयन्ते अत्र देवताः, तत्रापि अश्रुतानां प्रकाशने न किञ्चिदस्ति प्रयोजनमिति, तत् परिहर्त्तव्यम् ; अत्रोच्यते,—

स. ततश्चावचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते ॥ (३७) ॥
(आ०नि०) ॥

भा. ‘ततश्च’ तेन कारणेन अश्रुतानां वचनं न क्रियते, सवि-

* तद्वचनम् इति क० सं० पु० पाठः ।

त्रादिभिः शब्दैः । केन तर्हि कारणेन क्रियते ? । 'इतराद्यं प्रयुज्यते', निर्वापस्तुत्यर्थम्, 'देवस्य सवितुः प्रसवे',-देवेन सवित्रा यजमानेन प्रसूते, उदिते वा सवितरि, 'अश्विनोर्बाहुभ्यां',—परि-
क्रयमभिप्रेत्य यजमानयोर्हृदयस्थोर्बाहुभ्याम्, अश्विनौ हि तो अम्बाधेये अश्वदानेन अश्रितवन्तौ वा तदयन्नफलमश्रुवाते, तत् बाह्व इति स्त्री बाह्व व्यपदिशति । देवताध्वर्युर्वा अश्विनोरेतौ बाह्व इति । पूषणस्तु यजमानमेव मन्यते पुण्यातेः, एवं सर्वे निर्वापविशेषप्रकाशनार्थाः ।

अत्राह,—'कस्मात् न, उत्कृष्टाः सवित्रादयः शब्दाः प्र-
करणान्तरे सवितारम्, अश्विनो पूषणञ्चाभिवदन्ति ? लिङ्गेन तत् उत्कृष्टमात्वाः प्रकरणं बाधितुमर्हन्ति' । अत्र उच्यते,—सवित्रा-
दयः परविशेषणं विभक्तियुत्या क्रियन्ते, "प्रातिपदिकार्थस्तु अत्यतिरिक्तः" इति गम्यते; तत्र लिङ्गं युत्या बाध्यते, लिङ्गं हि प्रातिपदिकार्थप्रकाशनं देवतार्थमिति कृत्वा, इह देवताभावात् यत्र देवता तत्रोत्कर्षति, विभक्तियुतिस्तु प्रातिपदिकार्थं पदार्थान्तरविशेषणं प्रापयति, तच्चेहास्ति पदान्तरं; युतिश्च लिङ्गात् वलीयसी, तस्मात् न उत्कर्षः ।

आह,—'यदा सवित्रादयो यजमानपराः, तदा सत्रे कथ-
मनूहः?' इति । उच्यते,—जोषणार्थमिदं वाक्यं, नानुप्राप-
नार्थम्,—अजोषितस्य जोषणं कर्त्तव्यम्, तत्र दृष्टोऽर्थः, अनुप्रापनं
पूर्वं हृणानेन कृतं, तद्दृष्टार्थमापद्येत । अपिच, 'जुष्टं निर्वपामि'
इति जोषणकरणं 'निर्वपामि' इति भावशब्देन उच्यते, 'सवितुः
प्रसवे'—इत्यनुप्रापनार्थपरविशेषणार्थं कौत्स्यते, अननुप्राप-

मपि निर्वपणं शब्दार्थं कुर्यादेव, नत्वजोषितेन यागः श्रूयते,
तस्मात् जोषणार्थत्वात्परार्थाः सवित्रादयः शब्दा नोद्दिश्यन्ते
इति ॥ ८।१।११अ० ॥

अग्नये जुष्टमिति मन्त्रे अग्निशब्दस्य विज्ञानान्वाधिकारकम् ।

सू. गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥ (पू०) ॥

भा. तस्मिन्नेव वाक्ये दर्शपूर्णमासयोः 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि'
इति समान्नायते । तत्रायमर्थः सांशयिकः,—किम् अग्निशब्दो-
ऽपि विज्ञातौ नोद्द्यते, सोऽपि न समवेतवचनः; उत उद्दिश्यः,
समवेतवचनो हि सः? इति । किं प्राप्तम्,—एवं चेत्तत्र संशयः,
सोऽपि गुणशब्दस्तथैवासमवेतवचनः । कुतः? । सवित्रादयोऽ-
स्मिन् वाक्येऽसमवेतवचनाः, यद्यग्निशब्दोऽपि असमवेतवचनः,
एवमवैलक्षण्यं भविष्यति, अवैलक्षण्यञ्च न्याय्यम् । यदि समानं
कारणं, तेन न्यायेन अवैलक्षण्यमुच्यते, समानश्चेह कारणं, य
एषां शब्दानामर्थः, स इह प्रयोगे नास्तीति 'अग्नये जुष्टं निर्व-
पामि' इत्यस्यापि योऽर्थः, स इह नास्ति, 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि'
इत्यनेन जुष्टस्य निर्वाप उच्यते, न चेह जुष्टस्य निर्वापोऽस्ति ;
अजुष्टं चेह निर्वाप्त्यं, निर्वापेणैव तत् जोष्यते, तस्मान्न सम-
वेतवचनः; तस्याप्यश्रुतार्थस्य वचनमुत्तरार्थं प्रयुज्येत निर्वाप-
स्तुत्यर्थेनेति । तस्मादेतदपि विज्ञातौ नोद्दिश्यन्मिति ॥

सू. न समवायात् ॥ ३९ ॥ (सि०) ॥

भा. नैतदेवं, समवेतवचनो हि 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इति ।

ननु एतदुक्तं,—‘स्रष्टस्वात् निर्वाप उच्यते, न च जुष्टं निर्वापव्यम् इति । अत्रोच्यते,—नैव स्रष्टस्व निर्वाप एतेन वाक्येनोच्यते, किन्तुहि निर्वापेषु जुष्टकरणम्, ‘अग्नये जुष्टं करोमि’ इति ; एवं हि दृष्टार्थं भवतीति ; अतोऽतुल्यकारणत्वात् वैलक्षण्यमेव व्याख्यम् ; तस्मात् समवेतवचनोऽग्निशब्द ऊहितव्यस्य विकृताविति ॥८॥१॥१२ अ०) ॥

तच्छब्दावापमन्त्रे धान्यशब्दस्योदाधिकरणम् ।

एवं वा,—

सुं गुणशब्दस्तयेति चेत् ॥ ३८ ॥ (पू०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति,—‘धान्यमसि धिनुहि देवानिति दृषदि आवपति’ इति ।

तत्र धान्यशब्दं प्रति संशयः,—किं समवेतवचनः, न वा ? इति । किं प्राप्तम्,—योऽयं गुणवचनशब्द इव लक्ष्यते धान्यशब्दः, नासौ समवेतवचनः स्यात्, धान्यशब्दो हि धान्यमभिवदति, न तु धान्यमोष्यते, सतुषे हि धान्यशब्दो वर्त्तते, तण्डुलेष्वेव ओष्यमानेषु धान्यप्रकाशनं क्रियते, तत् असमवेतस्य प्रकाशनेऽदृष्टं यथा स्यादिति ; तस्माद् विकृतिषु नोहितव्यमिति ॥

सु. न समवायात् ॥ ३९ ॥ (सि०) ॥

भा. नैतदेवं, समवेतो हि धान्यशब्दार्थः, स हि तण्डुलेषु वर्त्तते, तद्विकारत्वात् लक्ष्यया ; यथा ‘काशिकेषु शालयो भुज्यन्ते, गावः

पीयन्ते' इति श्रुत्युपादानेऽदृष्टं कल्पयितव्यमिति लक्षणाशब्दः
परिकल्पयते । तस्मात् समवेतवचनः, विकारे च जहितव्य इति ।

प्रयोजनमस्ति,—शाक्यानामयनं षट्त्रिंशत्संवत्सरं,—तत्रेदं
समान्नायते,—'संस्थिते संस्थितेऽहनि गृहपतिर्गृह्यां याति, स
तत्र यान् मृगान् हन्ति तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा
भवन्ति' इति ; तत्राविकारेण 'धान्यमसि धिनुहि देवान्' इति
प्रयोगः कर्त्तव्यः, यथा पूर्वः पक्षः ; यथा सिद्धान्तः, जहः
कर्त्तव्यः,—'मांसमसि धिनुहि देवान्' इति ॥८।१।१२ अ०) ।

इङोपज्ञानमन्त्रे यज्ञपतिशब्दसंग्रामाधिकारकम् ।

सू. चोदिते तु परार्थत्वाद्धिवदविकारः स्यात् ॥ ४० ॥

भा. स्तो दर्शपूर्णमासौ,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामी यजेत'
इति, तत्र इङानिगदः,—'इङोपज्ञता' इत्येवमादिः ; तत्रेदमा-
न्नायते,—'दैव्या अर्धर्यव उपज्ञता उपज्ञता मनुष्या य इमं यज्ञ-
मवान् ये च यज्ञपतिं वर्द्धान्' इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः,—
किं बहुयजमानके यज्ञपतिशब्दः जहितव्यः, उत, अविकारेण प्र-
योक्तव्यः ? इति ।

तत्रेदं तावत् परीक्ष्यते,—किं समवेतवचनो यज्ञपतिशब्दः,
उत, असमवेतवचनः ? इति । कथं समवेतवचनः ? । यदि यज्ञ-
पतिवृद्धिवचनं यज्ञपतेरुपकारकं, ततः समवेताभिधायी, अथैतत्-
स्तुत्यर्थं, ततो न समवेताभिधायी ।

किं प्राप्तम्?—जहितव्यः, समवेताभिधायी । कथम् ? । यज्ञ-

पतिवृद्धिवचनात् यन्नपतयः प्रोत्सहन्ते, इडापदानपेक्षैश्च पदै-
र्यन्नपतिवृद्धिरभिधीयते; तस्मात् मुख्यः प्रत्ययः, इडास्तुतो जघन्यः;
तस्मादर्धविप्रकर्षात् न इडास्तुतिः; अतो यन्नपतिग्रह्य ऊहि-
तयः; यस्मैव वृद्धिर्नीच्यते, स एवोत्साहसंस्कारेण संस्कृतो
न स्यात्। तस्मात् सर्वे वृद्धिसंस्कारार्थं वदितव्याः; सर्वेषु
वदितव्येषु बहुवचनम्।

एवम् प्राप्ते ब्रूमः,—‘चोदिते तु परार्थत्वाद्द्विवदविकारः
स्यात्,’ चोदितमपि यत् समवेतं, परार्थं चिकीर्षते, न स्व-
संस्कारार्थं, तदपि अविकारेण प्रयुज्यते, तत् न ऊहितव्यं
‘स्यात्’, ‘परार्थत्वात्’, अत्र हि यन्नपतिवचनं वृद्धिविशेषणार्थं,
वृद्धिवचनञ्च इडास्तुत्यर्थम्। कथमवगम्यते?। इडोपह्वानेन
ऐकवाक्यत्वात्, इडाप्रकरणाच्च।

अथ यदुक्तं,—‘नम्यते, इडापदानपेक्षं यन्नपतिवृद्धिवचनं
तेषामुत्साहकम्,—उपहृता मनुष्या ये यन्नपतिं वर्द्धयेयुः’ इति।
अत्रोच्यते, ‘स यो ह्यैवं विद्वानिडया चरति’ इत्यभिधाय,
‘अथ प्रतिपद्यत इडोपहृतोपहृतेडोपास्मा इडाह्वयामि इडो-
पहृता’ इत्याह; तेनावगम्यते, यस्मैश्च आरभ्यः, स इडाया मन्त्र
इति, तन्मध्यपतितश्च ‘उपहृता मनुष्याः’ इत्येवमादिः, ‘यन्नपतिं
वर्द्धान्’,—इत्यन्तः; तस्मादिडासुपह्वानुं वदितव्य इति वाक्या-
दवगम्यते। समर्थश्च इडोपह्वाने, यजमानन्तु प्रोत्साहयितुं वदि-
तव्य इति नास्ति वाक्यं, केवलं वदितुं सामर्थ्यमस्ति, नच, सामर्थ्य-
मात्रेण वाक्यादृते विनियोगा भवन्ति। इडाप्रकरणं चैव-
मनुगृहीतं भविष्यतीति, इडया च सहैकवाक्यता। तस्मादियं

वचनशक्तिः,—उपहृता मनुष्या ये यज्ञपतिं वर्धयितुं समर्था इति, तत्र यज्ञपतिविशिष्टा वृद्धिर्वक्तव्येति एकस्मिन्नपि यजमाने कौर्त्तिते, भवति विशेषणकार्य्यं; तस्मात् 'अविकारः स्यात्' 'विधिवत्', यथा यत्र यजमानो गुणभूतो विधीयते, तत्र येन-केन-चित् यजमानेन स विधिः सिध्यति, यथा, 'यजमानसन्मितौदुम्बरी भवति', 'शुक्रं यजमानोऽन्वारभते' इति । ६।१।१३ अ० ॥

प्रहरणकरसूक्तवाक्ये यजमानशब्दस्य ऊहाधिकरणम् ।

सू. विकारस्तत्प्रधाने स्यात् ॥ ४१ ॥

भा० अस्ति दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाक्यः, 'सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरति' इति । तत्रेदं समान्नायते,—'अयं यजमान आयुराशास्ते' इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः,—किं बहुकर्तृके विकारे यजमानशब्दः ऊहितव्यः, उत न? इति । किं प्राप्तम्?—'अविकारेण प्रयोक्तव्यः, तथा सामर्थ्यमनुगृह्यते, न च, अयं समवेतवचनः, परार्थेन हि अत्र 'यजमान आयुराशास्ते' इति आयुराशासनेन यजमानस्य न कश्चित् दृष्टोऽर्थः संजन्यते, तस्मात् आयुराशासनमदृष्टार्थः,—यजमानविशिष्टा आशीरेकेनापि यजमानेन कौर्त्तितेन यथा श्रुता, तथा कृता भवति । यथा 'यजमानेन सन्मितौदुम्बरी भवति' इति, तथैतत् । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'विकारः' 'स्यात्' (ऊहः), 'तत्प्रधाने' (यजमानप्रधाने) । कथं यजमानप्राधान्यम्? । एवं श्रूयते,—

‘सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति’ इति, यदि सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणे तस्माधनं तत्फलं वा प्रकाशयति, ततः सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति ; प्रहरणफलमायुराशासनं कल्पितं, ‘यजमान आयुराशास्ते’, एतेन कर्मणेति यजमानेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति । तत्र य एव यजमानः फलं प्रति प्रधानभूतो न सङ्कीर्त्यते, तेन न प्रहृतं स्यात् । तस्मात्सर्वे समवेताः सङ्कीर्त्तयितव्याः ; सर्वेषु च कीर्त्तमानेषु बहुवचनं भवति ; तस्माद्गृहो यजमानस्येति ॥ ६।१।१४अ० ॥

सुब्रह्मण्यापाननिगदे हरिवच्छब्दस्थानूपाधिकारम् ।

सु. असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र सुब्रह्मण्यानिगदः समास्त्रातः,— ‘इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेषः’* इत्येवमादिः ; अग्निष्टुति च श्रूयते,—‘आग्नेयी सुब्रह्मण्या भवति’ इति । तत्र इन्द्रशब्दस्य स्थाने ऊहः क्रियते । अघेदानीं ‘हरिव आगच्छ’ इत्येवमादिषु संशयः,—ऊहितव्यं, न ? इति । किं प्राप्तं,— ‘तद्विशिष्टं प्रतीयेत’,—तेन विशिष्टम्, इन्द्रपदस्थाने ऊहः, एतेन विशेषेण विशिष्टम् अविकृतमेव वचनं प्रतीयेत । कुतः ? । ‘असंयोगात् तदर्थेषु’, नैषां शब्दानां तेषु अर्थेषु संयोगः,— हरिवत्तादिषु, न हरिवदादयः समवेता इन्द्रे विद्यन्ते गुणाः, प्रमाणाभावात्, अविद्यामानास्तस्योच्यन्ते ; एवं श्रुत्या अर्थः

* इन्द्रशब्दस्य मेने गौरावच्छब्दव्यायै आरेति न्यायमालायां शेषः ।

प्रतिज्ञातो भवति, इतरथा लक्षणा स्यात्, न हरिवत्तादय उच्चैरन्, हरिवत्तादिभिः सोऽस्य गुणो लक्ष्यते । अथ 'असमवेत-वचना मुख्यार्था एव भविष्यन्ति, आत्मीयं गुणं न लक्षयिष्यन्ति' इत्युच्येत । तथा, अस्मत्पक्ष एव ; तस्माद्दृष्टार्थं गुण उच्यत इति अविकारेण प्रयोगः स्यात् । तत्रैवं वचनव्यक्तिर्भवति,— 'इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ' इति हरिवदादीन् अस्य गुणानारोपयति, हरिवदादिभिः सम्बध्यमान इन्द्रोऽभ्युदयकारी भवति । शक्यते चाम्निरपि तैः सम्बन्धयितुं, तस्मादविकारेण गुणानां प्रयोगः ।

अधीच्यते,—'अस्मादेव सामानाधिकरण्यवचनादिन्द्रे एते गुणा विद्यन्ते' इति । तन्न, अविद्यमानेष्वपि स्तुत्या अस्य सामानाधिकरण्यवचनमुपपद्येतैव, यथा 'इन्द्रो वृहस्पतिर्देव-दत्तः' इति ॥

स. कर्माभावादेवमिति चेत् ॥ ४३ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत् भवान् पश्यति,—अविकारेण हरिवदादीनां वचनमिति ; 'कर्माभावादेव' स्यात्, यद्येते गुणा इन्द्रे न भवेयुः, कर्मजास्तु एते गुणाः इन्द्रस्य विद्यन्ते । 'हरिव आगच्छेति पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरौ ताभ्यां द्वेष सर्वं हरति' इति । 'मेधातिथेर्मेषः' इति मेधातिथिं हि काण्वायनं मेषो भूत्वा जहार, वृषणशस्यः* मेनका नाम दुहिता बभूव, तामिन्द्रश्चकमे, 'गौरा-वस्कन्दन्' इति, गौरमृगो भूत्वा अरण्याद्राजानं सोमं पिबति

* वृषणशस्य इति न्यायमाज्ञायां पाठः ।

इति वचनैः इमे गुणा इन्द्रस्याख्यायन्ते; तस्मात्समवेतवचना हरिवदादयः शब्दाः । तथासतीन्द्रप्रत्ययाय उच्चार्यन्ते इति न षट्शकल्पना भविष्यति । तत्रैवं वचनव्यक्तिः,—‘इन्द्र आगच्छ, हरिव आगच्छ’ इति,—हरिवत्तादिगुण एव यस्त्वं, स आगच्छेति । सप्तमा च षट्शकल्पनाया ज्यायसी । तस्माद्दूहित्या हरिवदादयः शब्दा इति ॥

सु. न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं, परार्था हि हरिवदादयः शब्दाः,—इन्द्रस्तुत्यर्थाः, स्तुतये हरिवदादिसम्बन्धोऽस्य क्रियते; तत् पुरस्तादेवोपवर्षितम् । स्तुत्यर्थञ्च अग्नेरप्येतैरभिसम्बन्धः शक्यते कर्तुम् । यत्तूक्तं,—‘समवेता गुणा इन्द्रस्य विद्यन्ते, ‘पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी-’ इत्येवमादिभिर्वचनैरवगताः’-इति । तन्न, न हि इमानि वचनानि इन्द्रस्य सम्बन्धिनो हरी विदधति, न ह्येवमभिसम्बन्धः क्रियते,—यावेतो पूर्वपक्षापरपक्षौ ताविन्द्रस्य हरी इति, तत्र हि हेतुः उपदिश्यते,—‘ताभ्यां ह्येष सर्वं हरति’ इति; न हीदं प्रसिद्धं ताभ्यां इन्द्रः सर्वं हरति इति, सिद्धो हि हेतुर्भवति, न प्रसाध्यः; यथा तु इमौ हर्तारौ प्रसिद्धौ, कालेन सर्वमपक्षीयते इति, तथा न इन्द्रस्याग्नेश्च कश्चिद्विशेषः; तत्र एभिरभिधानम् अग्नेः प्राप्नोत्वैव ।

अथ ‘इन्द्रस्य हर्षित्वं विधीयते’ इत्युच्यते । तथा च वाक्यं भिद्येत,—इन्द्रस्य एतो हरी इत्येतदपि विधातव्यम् । अथैतन्न विधीयते, तथा स एव दोषः,—नास्त्यग्नेरिन्द्रस्य वा विशेष इति ।

अथ 'पूर्वपक्षापरपक्षाविन्द्रस्येति विधीयते, तौ च हरी तस्मा-
दिन्द्रो हरिवानिति' । तथा हेत्वप्रसिद्धादिः स एव दोषः ; न
च, विधीयमाने वैशब्दो भवति ; प्रसिद्धवचनो ह्येष दृष्टः, 'न वै
स्त्रेणानि सख्यानि सन्ति' इति यथा ।

'तथा मेधातिथेर्भेषः' इत्येवमादि इतिहासवचनमिव प्रति-
भाति, इतिहासे च विधौ सति आदिमत्तादीषो वेदस्य प्रसज्येत ।
'अस्तु' इति चेत् । तथा सति तस्याप्रामाण्यात् मेधातिथेर्हि
काण्वायनस्य भेष इत्यप्रसिद्धिः । सर्वत्र च निगदविधानं, तत्र
अपरस्मिन् विधीयमाने वाक्यभेदप्रसङ्गः । तस्मात् नैते गुणा इन्द्रे
विद्यन्ते,—इति असमवेतवचनत्वादधिकारेण प्रयोग इति ।

तत् एतत् न रोचयन्ते यान्निकाः, जहं कुर्वन्ति,—'अन्न
आगच्छ रोहिताश्व हृहृद्भानो धूमकेतो जातवेदो द्विचर्षभ'
इति ॥ (६।१।१५अ०) ॥

तस्यै शृतमितिमन्त्रोऽन्वयाधिकारकम् ।

अथेदमन्यदुदाक्रियते,—

मू. असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति साध्यस्तः, तत्रेदं समामनन्ति,—'साण्डस्त्रिवल्कः
सोमक्रयणः' इति ; अस्ति तु प्रकृतावेकहायनी क्रयार्था ; तत्र
इदमान्नायते,—'इयं गौस्तया ते क्रीणामि तस्यै शृतं तस्यै शरः
तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतश्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं

तस्या आभिच्चा तस्यै वाजिनम्' इति; तदिह चीदकेन प्राप्तम् । तत्र सन्देहः,—किं गोशब्दस्थाने ऊहं कृत्वा अवशिष्टानां पदानामविकारः, उत सर्वेषामूहः ? इति । किं प्राप्तं ?—गोपदार्थविशिष्टमेव ऊहवचनं स्यात्; 'तस्यै शृतम्' इत्येवमादीनाम् अविकारः, 'असंयोगात्'—शृतादिभिरर्थैः, तेषामेकहायन्याम्, एकहायनीत्वादेव, न हि एकहायनी दुग्धे, तस्याम् असमवेतं वदन्ति एते; तस्मान्साण्डेऽपि अविकारेण प्रयोक्तव्या इति ॥

सु. कर्माभावादेवमिति चेत् ॥ ४३ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' एवं भवात्प्रन्यते, नैकहायन्याम् एते समवेतान् अर्घानभिवदन्ति इति, भवेदेतदेवं, यद्येकहायन्या इमे गुषा न भवेयुः, कालान्तरे तु तस्या उपपद्यन्ते, न तु साण्डस्य, भविष्यत्कालवचना अप्येते प्ररोचनार्था भवन्ति,—'तस्यै शृतं' भविष्यति । तस्मान्नाविकारेण प्रयोक्तव्या इति ॥

सु. न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं,—अविकारेण प्रयोक्तव्या इति । असमवेतवचना ज्ञेते नैकहायन्यां भवन्ति, एकहायनीत्वादेव । अथ उच्येत, कालान्तरे भविष्यन्ति—इति, साण्डेऽपि कालान्तरे भवितुम् अर्हन्ति, साण्डादपि हि या धेनुर्जनियते, सा धीक्यते इति । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्या इति ॥ (८।१।१५ अ०) ॥

सारस्वत्यां मेष्वाभध्रिगुवचनाभावाधिकारकम् ।

स. लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेषुप्राप्ता सारस्वती
स्वीत्वात् ॥ ४५ ॥ (सि०) ॥

भा. अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र पशवः समान्नाताः,—‘आम्नेयः
पशुरग्निष्टोमे आलब्धव्य ऐन्द्राग््नः पशुरुक्त्ये ऐन्द्रावृष्टिः षोड-
शिनि सरस्वती मेधी अतिरात्रे’ इति । अस्ति तु अग्नीषोमीयेऽ-
ध्रिगुप्रैषः,—‘उपनयत मेध्यादुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेध्वं’
इति । तत्र सन्देहः,—किं सारस्वत्यां मेष्वाभ् अध्रिगुवचनं कर्त्तव्यं,
न ? इति । ननु ‘अग्नीषोमीयार्घं तत् चोदकेनेह प्राप्तम्’ इति ।
अत्र उच्यते, सर्वेषां समानो विधिरिति क्त्वा-चिन्ता ।

किन्तावत् प्राप्तम् ?—‘समानविधानेष्वेषु’ पशुषु ‘अप्राप्ता’
‘सारस्वती’ मेधी अध्रिगुवचनम् । कुतः ? । ‘लिङ्गविशेषनिर्देशात्’,
विशिष्टलिङ्गो हि अध्रिगुवचनेन निर्दिष्टः,—‘प्राप्ता अग्निं
भरता’* इति पुंशब्दः, स्त्रीत्वं चास्याः ; नच पुंवचनः स्त्रियम-
भिवदितुमलं भवति शब्दः, तस्मादध्रिगुवचनम् अप्राप्ता सार-
स्वती मेधीति ॥

स. पञ्चभिधानाद्वा तस्मि चोदनाभूतं पुंविषयं पुनः पशु-
त्वम् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा. वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति अप्राप्ता सारस्वती
अध्रिगुवचनमिति ; तस्वामपि अध्रिगुवचनं स्यात् । कुतः ? ।

* भवता इति व्याचक्षाणां पाठः ।

प्रकरणात्, समानं प्रकरणं सर्वेषां पशूनामिति—कृत्वा चिन्वते, तेन सारस्वत्या अपि प्राप्नोतीति । लिङ्गविशेषादयुक्तं तस्यामिति यदुच्यते, तत्र, 'पक्षभिधानात्', अस्ति तत्र पशुत्वं सन्निहितं, तदभिप्रेत्य, 'प्राच्या अस्मिं भरता पशवः' इति ब्रूयात् ; तच्च 'चोदनाभूतं', सर्वनामशब्दस्य पुंविषयत्वं, तत् पशुशब्देनोच्यते । अस्ति च तत् मेषां, तदभिप्रेत्य पशुशब्दसमानाधिकारणं सर्वनामशब्दं समुच्चारयिष्यति । एवं प्रकरणमनुग्रहीष्यते । तस्मात् प्राप्नुयात् सारस्वती अधिगुवचनमिति ॥

स. विशेषो वा तदर्थनिर्देशात् ॥ ४७ ॥ (उ०) ॥

भा. वागशब्द एतं पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति,—प्राप्नुयात् सारस्वती अधिगुवचनमिति ; अयमन्यः पक्षः,—न प्राप्नुयादिति । कुतः ? । 'विशेषो वा तदर्थनिर्देशात्', पुमर्थं श्लेष शब्दो निर्द्देशः शक्नोति; स्त्रीलिङ्गसायमर्थो मेषीति, स्त्रियं पुंशब्दो न शक्नोत्यभिवदितुम् इति प्रथम एव पक्षः संकीर्त्तितः ; केवलं परपक्षस्य अनवकृतिर्वक्तव्या ॥

स. पशुत्वं चैकशब्दात् ॥ ४८ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—पशुत्वाभिप्रायमेतद्वचनम्, एको हि शब्दः पशुत्वस्य च पशोश्च, तेन 'प्राच्या पशवः' इत्यभिसम्बन्धो भविष्यतीति ; तत्परिहर्त्तव्यमिति ॥

स. यथोक्तं वा सन्निधानात् ॥ ४९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'यथोक्तं' स्यात् अधिगुवचनम्, अप्राप्ता सारस्वती । कुतः ? ।

पूर्वस्मादेव कारणात्लिङ्गविरोधादिति । यदुक्तं,—पशुशब्दसमाना-
धिकरणः सर्वनामशब्दः प्रयोज्यते इति । तत्र । कुतः ? । ‘सन्नि-
धानात्’, सन्निहितवचनो हि सर्वनामशब्दः, उच्चरितमात्रो यः
पदार्थः शब्देन सन्निहितः, तेन सम्बध्यते, अथ तस्मिन्
असति, लिङ्गादिसर्वविशेषणविशिष्टे रूपेण सन्निहिते प्रयुज्यते ।
सन्निधाने न एकेन विशेषणेन विशिष्टां व्यक्तिमभिवदितुं शक्नोति ;
सन्निधानात्तत्रैकं सामान्यमाश्रीयते, नान्यत् किञ्चित् पशुत्वादि ;
ततोच्चार्यमाणे पशुशब्दे शब्देन व्यक्तेर्निष्कृष्टे पशुत्वे ‘अस्मै
पशवः’ इति शक्यते सम्बन्धः कर्तुम् ; अनुच्चार्यमाणे तु लिङ्ग-
विशेषवचनः प्राप्नोति । तस्मात् अप्राप्ता सारस्वती अधिगुवचन-
मिति कृत्वा-चिन्तेयम् । अत्र प्रयोजनं न वक्तव्यं, किमग्नी-
षोमीयार्थाः पशुधर्माः, उत साधारणाः ?—इत्यस्मिन्नधिकरणे
प्रयोजनाय विचारोऽयं, यदि साधारणाः पशुधर्माः, ततः सार-
स्वती अधिगुवचनमप्राप्ता, अध्याग्नीषोमीयधर्माः ततोऽस्वाम्
अधिगुवचनमूहेन प्राप्यते । नच प्रयोजनस्य प्रयोजनं वक्तव्यम् ॥
(८।१।१६ अ०) ॥

यश्चायज्ञीषे गिरामन्दस्य स्थाने इरापदस्यैव कर्णवताधिकरणम् ।

स. आस्नातादन्यदधिकारे वचनादिकारः स्यात् ॥ ५० ॥

(सि०) ॥

भा. अस्ति ज्योतिष्टोमः,—‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’

इति । तत्र यज्ञायज्ञीयं प्रकृत्यामनन्ति,—‘न गिरा गिरिति
ब्रूयात् यद्गिरा गिरिति ब्रूयात् आत्मानं तदुद्गातोद्गिरिदैरं कृत्वो-
द्देयम्’* इति । तत्र संशयः,—किम् इरापदं गिरापदं वा कर्त्त-
व्यम्, अथ वा इरापदमेव ? इति । किं प्राप्तम् ?—यत्र ‘अधि-
कारे’ ‘आम्नातात् अन्यत्’ उच्यते, तद्विकारभूतं स्यात्; ज्योति-
ष्टोमाधिकारे आम्नातात् गिरापदादन्यदुच्यते इरापदं, तत्
विशेषे उच्यमानं सामान्येन प्राप्तं गिरापदं वाधेत ॥

घ. द्वैधं वा तुल्यहेतुत्वात्सामान्याद्विकल्पः स्यात् ॥ ५१ ॥
(५०) ॥

भा. वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न इरापदं नियम्येत, ‘द्वैधं’
‘स्यात्’, द्वौ प्रकारौ स्यातामित्यर्थः । कौ द्वौ प्रकारौ ? । इरा-
पदवचनं गिरापदवचनञ्च, तुल्यो हि हेतुः, गिरापदमाम्नातम्,
तद्वता साम्ना† ज्योतिष्टोमः साधयितव्य इत्येतदप्यवगम्यते,
इरापदेन साधयितव्यम् इत्येतदपि; समानार्थे चैते द्वे पदे, एक-

* “यज्ञायज्ञेत्यनेन शब्देन युक्तायाम् ऋषि उत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयं, तस्मा-
द्वि गिराशब्दः पठ्यते, ‘यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरा चक्षसे’ इति तत्र साममा
वोनिगानमधीयाना सदैव मकारेण गायन्ति । गायिता इति प्राञ्चले तु मकारलोप-
पूर्वकमाकारवकारादिकं गानं विधीयते, ‘इरं कृत्वोद्देयम्’ इति गिराशब्दे मकार-
लोपादिराशब्दो भवति, इरायाः सम्बन्धि गानम् इरम्, तादृशं कृत्वा प्रयोगकाले
उद्गानं कर्त्तव्यम्” इति न्यायमाह्वानं अनुसन्धेया ॥

† तद्वताम्ना इति का० स० पु० पाठः ।

मपि स्तुत्यर्थं अपरमपि । तस्मात् विकल्पः स्यात्,—इरापदं गिरापदं वेति ॥

सू. उपदेशाच्च साम्नः ॥ ५२ ॥ (यु०) ॥

भा. अत्राह,—‘नैतयोस्तुल्यता विद्यते, गिरापदे समान्मानं, न कर्त्तव्यता विधीयते, इरापदे तु कर्त्तव्यता विधीयते’ । तन्न । कुतः ? । ‘उपदेशात्’ ‘साम्नः’,—‘उपदिश्यते हि साम,—‘यज्ञायज्ञीयेन स्तुवन्ति’ इति, गिरापदवच्च यज्ञायज्ञीयं, तस्मिन् उपदिश्यमाने गिरापदमप्युपदिष्टं भवति ; तस्माद्विकल्पः इति ॥

सू. नियमो वा श्रुतिविशेषादितरत्सामदश्यवत् ॥ ५३ ॥

(३०) ॥

भा. ‘नियमः’ वा स्यात् इरापदस्य । कुतः ? । ‘श्रुतिविशेषात्’, श्रुतिविशेषेण इरापदमुपदिष्टम्, ‘ऐरं कृत्वा’ इति, सामान्येन गिरापदं, तत्कथं साम्नः उच्यते ? । गिरापदस्य पाठमात्रं, न कर्त्तव्यता, न त्वन्यथा साम कृतं भवतीत्यर्थापत्त्या गिरापदस्य कर्त्तव्यता कल्पते, इरापदस्य पुनः श्रुत्यैव कर्त्तव्यता । तेन साम्नि सिद्धे नास्त्वर्थापत्तिः गिरापदस्य । ‘अथ यः सामान्येनोपदिष्टः, तस्य को विषयः ?’ । तदुच्यते,—‘इतरत् सामदश्यवत्’ इति,—गिरापदमुपदिश्यते, तद्यथा सामदश्यं, तथा स्यात्, विकृतिषु सामदश्यं निविशते, इतरदपि विकृतीरभिनिवेशु-मर्हतीति ॥ ८।१।१७ अ०) ॥

इरापदस्य प्रगीतताधिकारसम् ।

स. अप्रगाणाच्छब्दान्यत्वे तथाभूतोपदेशः स्यात् ॥ ५४ ॥
(पू०) ॥

भा. ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीयं प्रकृत्य आमनन्ति,—‘न गिरा गिरेति ब्रूयात् यद्गिरा गिरेति ब्रूयात् आत्मानमेव तदुद्गाता उद्गिरेदैरं कृत्वोद्गेयम्’ इति । ज्योतिष्टोमे गिरापदस्य स्थाने इरापदं कर्त्तव्यमिति समधिगतम् । इदानीमिदं सन्दिग्धं,—किं प्रगीतमिरापदं कर्त्तव्यम्, उत अप्रगीतम्?—इति । किं प्राप्तम्?—गिरापदादन्यस्मिन् शब्दे श्रूयमाणे ब्रूमः,—अप्रगीतमिरापदं कर्त्तव्यम् । कुतः? । ‘अप्रगाणात्,’ नहि तत् प्रगीतमुपदिश्यते, सर्वं हि यत् यथाभूतमुपदिश्यते, तत् तथाभूतमुपयोक्तव्यम् ।

ननु ‘नैव तत् अप्रगीतमुच्चार्यते, तद्धितशब्देन अयं निर्देशः क्रियते, तेन स्वरविशेषः कश्चित् निर्दिष्टो भवति’ । अत्रोच्यते, यद्यपि चास्ति स्वरविशेषः, अन्ये तु गोतिविकारा आर्इभावादयो न निर्दिश्यन्ते, अविक्ततात् तद्धित उत्पादितः ; तस्मात् अविक्ततं प्रयोक्तव्यम् । अथोच्यते,—‘तदभूतनिर्देशोऽविवक्षितः’ इति । उच्यते, अविवक्षायां न कश्चित्, विवक्षायास्तु निर्देश एव कारणं ; तस्मात् अप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति ॥

स. यत्स्थाने वा तद्गीतिः स्यात् पदान्यत्वप्रधानत्वात्* ॥
पू० ॥ (सि०) ॥

भा० वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । यस्य पदस्य स्थाने इरापदं

* “तन्गोतिः स्यात्” इति सर्वत्रैव पुस्तके पाठो न सम्यगिव प्रतिभाति ।

प्रयुज्यते, तस्य पदस्य या गीतिः, सा इरापदे 'स्यात्' । कुतः ? । 'पदान्यत्वप्रधानत्वात्', पदान्यत्वप्रधानं हि इदं वाक्यं, गिरापदस्य स्थाने इरापदं भवतीति, नाप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति ; अन्या हि वचनव्यक्तिः,—इरापदस्य विशेषे विधीयमाने, अन्या इरापदे; एवं हि श्रूयते,—'इरापदस्य विकारङ्कृतोद्देश्यम्' इति, तत्रानेन प्रकारेण इरापदं विधीयते, नान्यं प्रगाथात्, इरापदस्य विकारं ब्रूयात् । न गिरापदस्येतत् तद्वितेनोच्यते, नाप्रगीतस्य इरापदस्य विकारस्तद्वितशब्देनाध्यवसीयते ; पद्यास्तद्वितार्थो विकारं ब्रूयादिति असावनूच्यते एव ; यः प्रकृत्यर्थः इरापदस्येति, स विधीयते ; तेन पदान्यत्वपरम् एतद्वचनं, न गीत्यनन्वयपरं, गीतिर्हि विकारः सामान्यान्निर्दिश्यते ॥

सू. गानसंयोगाच्च ॥ ५६ ॥ (यु०) ॥

भा० गानसंयोगो भवति,—'उद्देश्यमा इरा चा दाक्षासा' इति इरागानं दर्शयति ॥

सू. वचनमिति चेत् ॥ ५७ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' पश्यसि,—गानदर्शनमेतद्ववति-इति, नैवं,—'वचनं' भविष्यति,—उद्देश्यमा इरा चा दाक्षासा' इति ।

सू. न तत्प्रधानत्वात् ॥ ५८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं, तत्प्रधानं हि इदं वाक्यम् । किंप्रधानम् ? । इरापदप्रधानं, निर्देशात् ; न गीतिप्रधानम्, अनिर्देशादित्युक्तं ;

तथा इरापदस्य अर्घवाद्दो भवति, न गीतेः, 'इरामर्घं यजमाने ददानि' इतिपदस्य चायमर्घवादः, न गीतेः; तस्मात् प्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति ॥

'किं भवति प्रयोजनं चिन्तायाः, नात्र कश्चिद्विशेषः?' । अन्य-
स्मिन् एतद्वदृशे प्रयोजनमस्ति,—'न प्रप्रेति ब्रूयात्, प्रप्रीति
ब्रूयात्,' यदि पूर्वः पक्षः, प्रप्रपदं वा वक्तव्यं, प्रप्रीपदं वा ; यदि
सिद्धान्तः, प्रप्रीपदमेव वक्तव्यमिति ॥ (८।१।१८प्र०) ॥

इति आचार्यशंकरस्वामिनः* कृतौ मीमांसाभाष्ये
नवमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ० ॥

● कश्चित् आचार्यैत्यनमइति पाठः ।

गीतीनां सामनामताधिकारश्च ।

सू. सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥ (प०) ॥

भा० सन्ति सामानि, 'रथन्तरं बृहद्-वैरूपं वैराजं शाकरं* रैव-
तम्' इति 'अभित्वा शूर नो नुमः' इत्येवमादिषु; तत्रैषोऽर्थः स-
न्दिह्यते,—किं प्रगीता एते मन्त्राः सामानि, उत गीतयः सामानि?
इति । ननु 'सिद्धं,—“गीतिषु सामाख्या” (२।१।३६ सू०) इति' ।
उच्यते,—तत्र द्वितीयेऽध्याये मन्त्रगते भावशब्दे चोदकत्वं प्रति
विचार्यमाणे मन्त्राभावाशङ्कायां मन्त्रसङ्गादोपपादनाय, “तच्चो-
दकेषु मन्त्राख्या” (२।१।३२ सू०) इति कृते लक्षणे, “अहेवुन्निय
मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रयीविदा विदुः ऋचो यजुंषि सामानि'
इति ऋगादीनां विभागाय प्रसक्तानुप्रसक्तं लक्षणं “गीतिषु सामा-
ख्या” इत्युक्तं । तत्र यदि प्रगीतो मन्त्रः साम, यदि वा गीति-
मात्रं, उभयथापि ऋग्यजुषाभ्यामन्यत्सामेति सिद्धे विभागे न
विवेकाय प्रयत्नः, प्रयोजनाभावात्, इह तु प्रगीते मन्त्रेऽन्यत्
कर्म, गीतिमात्रेऽन्यदिति विवेकाय प्रयत्यते ।

आह, 'ननु एतदपि सिद्धं, गानकर्म्मणो वाचकः सामशब्दः'
इति । उच्यते, तदेव पुनरभिधीयते, स्मरणाय, उत्तरमधि-
कारणं चिन्तयितुम् ।

गीतिः सामेति स्थिते इदं चिन्त्यते, गीतिषु ऋचः प्रधान-
भूताः, उत, गुणभूताः? इति । आह, 'नैव स्मरणाय पूर्वं-
पक्षोद्हरणं, नहि मन्त्राः सामानीत्येषोऽर्थः स्मर्त्तव्यः' । अत्र

● शाकरम् इति क० सं० पु० पाठः ॥

उच्यते, पूर्वपक्षेऽपि सिद्धान्तस्मरणार्थमेवोपादीयते, यत् प्रगीतं मन्त्रवाक्यं तस्मान्मेत्थेवं पूर्वपक्षं कृत्वा गीतिमात्रं सामेति स्थापितं ; तस्मिन् स्थिते अयमुत्तरो विचारः कर्त्तव्यः, गीतिषु किञ्चः प्रधानभूताः, उत, गुणभूताः ? इति ।

किं प्राप्तं ?—‘एके’ मन्यन्ते, प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेति । कुतः ? । ‘स्मृत्युपदेशाभ्याम्,’ एवं हि स्मरन्ति, प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेति, तत्रभवन्तः छान्दसाः एवञ्च उपदिशन्ति शिष्येभ्यः । आह, ‘ननु यदेव स्मरन्ति, तदेवोपदिशन्ति, नैवं सति उपदेशो हेत्वन्तरम्’ इति । उच्यते, वाङ्मयं, अन्यथा तर्हि उपदेशं वर्णयामः, अयमुपदेशः ; ‘अहेतुप्रिय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्वयी-विदा विदुः ऋचो यजूंषि सामानि’ इति । मन्त्रप्रकारः कश्चित् सामानीति मन्त्रोपदेशो भवति ; तस्मादुपदेशान्मन्त्राः सामानी-त्यवगच्छामः ॥

सू. तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० तस्यैतस्य पक्षस्योक्तो दोषः सप्तमे, ऋचः प्रदेशो नोप-पद्यते ‘कवतीषु रथन्तरङ्गायति’ इति, देशलक्षणा धर्मलक्षणा वा प्राप्नोति इति । तस्मान्नीतयः सामानि, न प्रगीतानि मन्त्र-वाक्यानीति ॥ (८।२।१अ०) ॥

उक्तप्रत्यक्षे पौद्वेषताधिकारसम् ।

एवं वा,—

सू. सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥ (पू०) ।

भा. इदं सन्दिह्यते, योज्यम् ऊहो नाम ‘कया नश्चित् आभुवी

वा* इति, किम्, अयमप्यार्षो नित्यः, उत, चिन्तयित्वा-प्रगीतः ? इति । किं प्राप्तम् ?—एतानि जहसामानि मन्त्रभूतानि आर्षाश्च नित्यानीति 'एके' मन्थन्ते । कुतः ? । 'अृत्युपदेशाभ्याम्' एवं हि स्मरन्ति, मन्त्रभूतानि आर्षाश्च नित्यानीति, उपदिशन्ति च एवंविधमेव शिष्येभ्यः ।

आह, 'ननु यदेव स्मरन्ति, तदेवोपदिशन्ति' । बाहुम्, अयमन्त्र उपदेशो वर्ष्यते, 'जहसिकीर्षितः' इति ब्राह्मणमुपदिशन्ति, 'चिकीर्षितः' इति च इष्ट उच्यते, इच्छायां हि सन् विधीयते, यदि च अयम् अपुरुषबुद्धिपूर्वको वेदतुल्यः, तत इष्टः, अत्र पुरुषप्रणीतः, ततो न प्रमाणं, यत्र च अचिकीर्षितो न प्रयोक्तव्यः । 'चिकीर्षितः' इति च शब्दो भवति ; तस्मान्नित्यं जह इति ॥

ख. तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० 'तत्' एतत् 'उक्तदोषं',—भवद्वचनं भवतैव हेतुं वर्षयता अस्योक्तो दोषः,—जहसिकीर्षितः इति ;—जहसिकीर्षित इत्यनित्ये एतद्वचति । यदुक्तम्,—'इष्टे चिकीर्षितशब्दो भवति, इच्छायां हि सन् विधीयते' इति । उच्यते, सत्यम्, इष्टं कर्तुं यदि क्रियते, तत्कर्तुमिष्टं भवति इति ; तस्मात् अनित्यं जहः । यदुक्तं,—स्मृतेर्नित्यतेति ; नैषा स्मृतिः प्रमाणं, दृष्टमूला स्तेषा ; भवति हि वचनं,—'कवतीषु रथन्तरं गायति' इति । तस्मात् अतिदेशवचनाश्रायेणैवं गातव्यमिति वाचनिकं प्रथमं विज्ञानं, तत एषा स्मृतिः, तस्मादप्रमाणं, क्वत्रिमं जहः इति ।

● चाभुवदिति न्यायमाहात्म्यां पाठः । 'वस्मिन् ग्रन्थे सामग्राह्येषु सामैकैकं वाचनिकं, सोऽवमहो ग्रन्थः' इति न्यायमाहा ।

किं भवति प्रयोजनं ?—न्यायविरुद्धमपि प्रमाणं, यथापूर्वः पक्षः ;
यथा तर्हि सिद्धान्तः, न्यायविरुद्धमप्रमाणम् ॥ (८।२।१अ०) ॥

शब्दः ऋक्संस्कारकर्मताधिकारणम् ।

स. कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ ३ ॥ (पू०) ॥

भा. तानि एव उदाहरणानि ; तेषु अयमर्थः समधिगतः,—
गीतिः सामशब्देनोच्यते इति ; तत इदमिदानीं संदिश्यते, किं
सा गीतिः ऋचः प्रति प्रधानभूता, उत, गुचभूता ? इति ।
ननु 'सिद्धं,—संस्कारकर्मणः सामशब्दे वाचक इति "अपि तु
कर्मशब्दः स्वात् भावोऽर्थः प्रसिद्धग्रहणत्वात्" (७।२।१३च०)
इति' । उच्यते, सत्यमाद्येषु प्रवर्तते, स एव निर्णयो भविष्यति ।
किं प्राप्तं ?—तेनैवाधिकारणेन संस्कारकर्मति ।

तथा प्राप्ते ब्रूमः,—प्रधानकर्म वा सामशब्देनोच्यते इति ।
किंकारणम् ? । प्रधानविधिलक्षणं हि अत्रास्ति द्वितीया विभ-
क्तिः,—'रक्षन्तरं गायति' इति ; तस्मात् प्रधानकर्मेति । अपिच,
कर्मकाले गानं भवति, तत् यदि द्रव्यसंस्कारार्थं, संस्कारं
द्रव्यमदृष्टेन संस्कारेण न कर्मकाले पुनः संस्कर्तुं शक्यं, न हि
खिग्धस्य स्नेहनं शक्यं कर्तुं, पिष्टस्य वा पेषणं, स एषोऽग्नी-
नामिवाभ्युपगन्तव्यः,—अकर्मकाले क्रियमाणः संस्कारो भवती-
ति ; अस्मात्पक्षे पुनः प्रधानकर्म फलाय भविष्यति, तत्र अवि-
प्रतिषिद्धम् अकर्मकाले गानम् ।

अपिच, आख्यां पौर्णमास्यां व्रतानि उपाकृत्य, अर्घपञ्चमान्

मासान् स्वाध्यायमधीयीतेति, तदेषां फलाय भविष्यति, इतरथा पुरुषाणामुपदिश्यमानं, कर्मणां कल्पित ! तस्मादपि प्रधान-
कर्मैति ॥

सू. तद्दृग्द्रव्यं वचनात् पाकयज्ञवत् ॥ ४ ॥ (आ०नि०) ॥

भा. आह, 'प्रधानकर्म्मैत्युच्यते, न च एतत् प्रधानकर्म्म, न हीदं फलदं, फलकल्पनायां च अश्रुतं कल्प्येत, तेन यागं प्रति गुणभूतं, यदि न गुणभूतं, किमस्य द्रव्यं, यत् प्रति प्रधानभूतमेतत्?' तदुच्यते, 'ऋग्द्रव्यं', ऋक् अस्य द्रव्यस्थानीया, यथा अन्यस्य कर्मणो द्रव्यं साधकम्, एवमस्य ऋक् साधिका, तस्मात् ऋचं प्रति प्रधानभूत-
मेतत्, भूतं हि भव्यायोपदिश्यते । कथं पुनरेतत् ऋग्द्रव्यम् ? । 'वचनात्,' वचनमिदं भवति, 'ऋचि साम गायति' इति ; यथा पाकयज्ञेषु तत्तद्वाचनिकं द्रव्यं भवति,—लाजाः, धानाः, तण्डुलाः आन्यमिति, एवमिहापि ऋक् द्रव्यं, वचनादिति ।

सू. तत्राविप्रतिषिद्धो द्रव्यान्तरे व्यतिरेकः प्रदेशश्च ॥ ५ ॥
(यु०२) ॥

भा. आह,—'या ऋगस्य वचनेनोच्यते, तद्द्रव्यमेतत् भवति, कथम्, द्रव्यव्यतिरेके सति द्रव्यान्तरे प्रदेशे च तदिदं साम ?'-
इति । अत्रोच्यते, अविप्रतिषिद्धमेतत्, गीतिमात्रं हि सामेति, द्रव्यमस्य निर्वर्त्तकं वाचनिकं, तत् सामान्यविहितं, विशेष-
विहितेन द्रव्यान्तरेण बाध्यते । यदत्र द्रव्यव्यतिरिक्तं गीतिमात्रं, तदेव ब्रह्मत्वात् रथन्तरं वेति न दोषो भवति । तस्मात् प्रधानकर्म्म सामेति ।

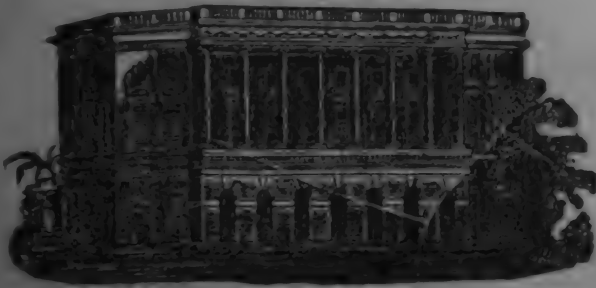

BIBLIOTHECA INDICA :
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 315.

मीमांशादर्शनम् ।

श्रीशिवरसामिहृतभाष्यतद्विहितम् ॥

उत्तरार्धम् ।

The Mīmāṃsā Darśana.

WITH THE COMMENTARY OF ŚAVARA SWÁMIN,

EDITED BY

PANDITA MAHES'ACHANDRA NYA'YARATNA.

FASCICULUS XII.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANES' PRESS

1875.

LIST OF BOOKS FOR SALE
 AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
No. 57, Park Street.

1.—THE SOCIETY'S PUBLICATIONS.

A. BIBLIOTHECA INDICA.

SANSKRIT WORKS COMPLETE.

Old Series, Nos. 1 to 230 demi 8vo.

	Rs. As.
The first two Lectures of the Sañhita of the Rig Veda. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4.	2 8
Uttara Naishadha Charita, by Śrī Harsha, with a Commentary. Edited by Dr. E. Röer. 12 Fasciculi, ...	7 8
Chaitanya Chandrodaya Nāṭaka, by Kavikarṇapura. Edited by Bābū Rājendralāla Mitra. 3 Fasciculi, ...	1 14
Vāsavadattā, by Subandhu, with its commentary entitled Darpaṇa. Edited by Professor F. E. Hall, M. A. 3 Fasciculi, ...	1 14
The Mārkaṇḍeya Purāna. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. 7 Fasciculi, ...	4 6
The Elements of Polity, by Kāmandaki. Edited by Rājendralāla Mitra. 3 Fasciculi, ...	1 14

New Series, Nos. 1 to 268, demi 8vo.

The S'rauta S'utra of A'svalayana, with the Commentary of Gargya Nārāyaṇa. Edited by Paṇḍita Rāmanārāyaṇa Vidyaratna. 10 Fasciculi.	6 4
The S'aṅkara Vijaya of Anantānanda Giri. Edited by Paṇḍita Jayanārāyaṇa Tarkapaṇḍānana. 3 Fasciculi, ...	1 14
Vaisheshika Darsana, with the Commentaries of Saṅkara Miśra &c. Edited by Paṇḍita Jayanārāyaṇa Tarkapaṇḍānana. 5 Fasciculi, ...	3 8
The Nyāya Darsana of Gotama, with the Commentary of Vātsyāyaṇa. Edited by Paṇḍita Jayanārāyaṇa Tarkapaṇḍānana. 3 Fasciculi, ...	1 14
Pāli Grammar, by Kācchāyaṇa, Edited by Dr. F. Mason. 2 Fasciculi, ...	1 8
The Daśa-Rūpa, with Dhanika's Commentary. Edited by Professor F. E. Hall, D. C. L. 3 Fasciculi, ...	1 14
The Aphorisms of Saṇḍilya, with the commentary of Svapneśvara. Edited by J. R. Ballantyne, LL. D., ...	0 14
The Nārada Pancharātra. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. 4 Fasciculi, ...	2 8
The Kaushītaki-Brāhmaṇa-Upanishad with Commentary and a translation by E. B. Cowell. M. A. 2 Fasciculi, ...	1 4
The Kāvāyadars'a of Śrī Dandin. Edited with a Commentary by Paṇḍita Premachandra Tarkavāgīś'a. 5 Fasciculi, ...	3 8
The Saṅkhya Sāra of Vijnāna Bhikshu. Edited by Dr. F. E. Hall, 1 Fasciculus, ...	0 01
The Brihat Sañhita of Varāha-Mihira. Edited by Dr. H. Kern, 7 Fasciculi, ...	4 8

सू. शब्दार्थत्वात् नैवं स्यात् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा. तुशब्दः पक्षं ध्यात्तयति, -नैतदेवं भवितुमर्हति, प्रधान-
कर्म्म सामिति, गुणकर्म स्यात् । कुतः ? । 'शब्दार्थत्वात्'-शब्दस्य
उपकारकं साम प्रत्यक्षमुपलभ्यते, सान्नि क्रियमाणे ऋगक्षराणि
उच्चार्यन्ते, तस्मिन् सति नादृष्टं कल्पनीयम् ॥

सू. परार्थत्वाच्च शब्दानाम् ॥ ७ ॥ (यु०१) ॥

भा. परार्थाच्च शब्दाः स्तुत्यर्थाः, स्तुतिर्हि चोदिता, -'आग्न्यैः
स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते' इति सान्निः ऋगक्षरैः उच्चार्यमाणैः प्रत्यक्षा
अवगम्यते, ततः स्तुत्यर्थाया ऋचः सत्याः सामार्थता परिकल्पेयत,
कल्पनायाश्च प्रमाणं नास्ति ; तस्मादपि साम गुणभूतमिति ॥

सू. असम्बन्धश्च कर्मणा शब्दयोः पृथगर्थत्वात् ॥ ८ ॥
(यु०२) ॥

भा. इतश्च गुणभूतं साम । कुतः ? । 'असम्बन्धश्च' सान्निः
स्तोत्रेषु स्यात्, तस्य प्रधानभावेन स्तुतिः सान्नि उपदिश्येत, न
साम स्तुतेः, तत्र 'बृहत् पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवति' इति
वचनं बाध्येत, रथन्तरगुणकं पृष्ठं भवतीत्येतदेवमुपदिश्यते,
तत् ऋगर्थे सान्नि अवकल्पते, प्रत्यक्षं हि तदा पृष्ठस्योपकारं
साम करोति, यदस्य वाचकं प्रकाशयति* शब्दं, तत् रथन्तरपृष्ठ-
शब्दयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थत्वे शक्यं विज्ञातुं ; पृथगर्थत्वे
तु 'असम्बन्धः' स्यात् ; तस्मात् ऋचः साम गुणभूतमिति ॥

* अत्र, 'तदस्य वाचकं भवति' इत्यधिकः क० सं० एवं का० सं० पुस्तके पाठः ।

सू. संस्कारश्चाप्रकरणेऽग्निवक्ष्यात् प्रयुक्तत्वात् ॥ ८ ॥
(आ०) ॥

भा. अथ यदुक्तम्,—कर्मकाले गानम् ऋचः संस्कारकम् अग्न्या-
धानमिव कल्पेयत्, प्रयुक्तत्वादिति; तत् परिहर्त्तव्यम्,—

सू. अकार्यत्वाच्च शब्दानामप्रयोगः प्रतीयेत ॥ १० ॥
(आ०नि०) ॥

भा. यदि हि अकर्मकाले गानं कृतं, कर्मकालं यावत्, तिष्ठेत्,
न विनश्येत्, ततः पुनः 'अप्रयोगः प्रतीयेत', यदि वा पुनर्न
शक्येत कर्मकाले गानं कर्त्तुं, तथाप्यप्रयोगः स्यात्, शक्यन्ते तु
प्रगीताः शब्दाः पुनः प्रयोक्तुं; तस्मादकर्मकाले प्रयुक्ता असाधका
इति कर्मकाले प्रयुज्येरन् । तस्मान्न दोषो भविष्यतीति ॥

सू. आश्रितत्वाच्च ॥ ११ ॥ (यु०) ॥

भा. अपिच कर्मकालाश्रितं गानं दर्शयति,—'ओदुम्बरीं स्पृष्ट्वा-
नपाश्रित उद्गातोद्गायेत्' इति,—'सदस्यौदुम्बरी मध्यमा स्थूषा
भवति, तां स्पृष्ट्वा' इति ब्रुवन् सदसि गानं दर्शयति । तस्मात्
न अकर्मकालम् अग्न्याधानवत् कल्पयितव्यमिति ॥

सू. प्रयुज्यत इति चेत् ॥ १२ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ यदुक्तम्,—अर्द्धपञ्चमास्मासान् अध्ययनं प्रयुज्यते, तत्
फलाय भविष्यति इति, तत् परिहर्त्तव्यम्,—

सू. ग्रहणार्थम् प्रयुज्येत ॥ १३ ॥ (आ०नि०) ॥

भा. नहि फलाय भवितुमर्हति, तथाहि अदृष्टं कल्पेयत्,

दृश्यते अत्र प्रयोजनं,—यत्तावत् उपाध्यायः शिष्यसन्निधावधीते, तत् ग्रहणार्थं; यत् शिष्यः, तत् धारणार्थं; ग्रहणधारणे प्रयोगार्थं, भूमिरधिकवत् शुष्केष्टिवद्वा; तद् यथा, भूमिरधिको भूमौ रक्षमालिख्य शिष्यां करोति, संग्रामे प्राशुभावो भवितेति, यथा च ह्यायः शुष्केष्टीः प्रयुङ्क्ते, प्रयोगे प्राशुकर्मा भविताऽस्मीति; एवमेतत् द्रष्टव्यम् । तस्मात् दृष्टे सति नादृष्टाय अध्ययनं । तस्मात् संस्कारकर्म सामेति ॥ (६ । २ । २३०) ॥

तृचे प्रत्युचं छत्सुसाब्बः समापनाधिकरणम् ।

स. तृचे स्यात् श्रुतिनिर्देशात् ॥ १४ ॥ (पू०) ॥

भा. ज्योतिष्टोमे समाम्नायते,—‘तस्मादेकं साम ढचे क्रियते स्तोत्रीयम्’ इति । अत्रायमर्थः सांशयिकः,—किं तिसृसु ऋचु व्यासन्ध गानं कर्त्तव्यम्, उत, प्रति ऋचं, समाप्तं गानं कर्त्तव्यम् ? इति । किं प्राप्तं?—व्यासन्धेति । कुतः ? । ‘श्रुतिनिर्देशात्,’ एवं श्रूयते, ‘एकं साम ढचे क्रियते’ इति, साम्नि क्रियमाणे, निर्हंसौ गुणभूता त्रिसंख्या ऋक्गता श्रूयते, तत्र यद्येकस्यामृचि उपक्रम्य तस्याञ्चैतत् परिसमापयेयुः, न त्रिसंख्यया साधनमस्य क्रियमाणस्य परिच्छिन्दुः, एकसंख्यापरिच्छिन्नं क्रियमाणं स्यात्, तत्र श्रुतिर्बाध्येत, तदयथा,—‘अयं घटः त्रिषु नागदन्तकेषु स्थाप्यताम्’-इत्युक्ते व्यासन्धे स्थाप्यते, न पर्यायेण, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥

‘ननु पर्यायेऽप्येवंजातीयकः शब्दो भवति, यथा,—‘त्रिषु कुक्कुषु

देवदत्तो भुङ्क्ते' इत्युक्ते न योगपद्यमवगम्यते, पर्यायेणापि भुञ्जाने भवत्येष वादः; एवमिहापि पर्यायेण प्राप्नोति' इति । अत्रोच्यते, न तत्र त्रिसंख्या भुजिं प्रत्युपदिश्यते, येनैतदेवं भवति, तत्र कुलशब्देन सम्बध्यते,—त्रिषु कुलेषु, न द्वयोरेकस्मिन् वेति, यदा भुजिनिर्वृत्तिं प्रत्युपदिश्यते, तदा योगपद्येनैव भोजयितव्यः; इह तु त्रिसङ्ख्या 'क्रियते'—इत्यनेन सम्बध्यते, एवं सति क्रियायां त्रिसङ्ख्या विहिता भवति, तत्र स्वपदगतस्य किञ्चिद्विधायकेन विहितं भवति, इतरथा ऋचः सङ्ख्यायाश्च सम्बन्धस्य पदान्तरगतेन शब्देन भावनोच्येत, तथा, अर्धविप्रकर्षः स्यात्; तस्मात् सामतिर्वृत्तिं प्रति त्रिसङ्ख्या उच्यते ।

आह, ननु त्रिसङ्ख्या ऋच्छब्देनैवात्र सम्बध्यते, अन्यथाऽसति सामर्थ्यं समास एव न स्यात्' इति । अत्रोच्यते, न ब्रूमो न सम्बध्यते—इति, सम्बध्यते एव, समासश्च भवति, स तु समासशब्दः सामनिर्वृत्तावुपयुज्यते इति, तत्र त्रिशब्दस्य ऋच्छब्दस्य चार्थी निर्वृत्तावुपदिष्टा भवति, साम निर्वृत्तयितव्यम्,* एवं तास्मिन् ऋचो भवन्ति, न न्यूना इति; इतरस्मिन् पद्येऽभ्यासस्त्रिसङ्ख्याया सम्बध्येत, तत्र साम क्रियते इति लक्षणा स्यात्, अभ्यासनिर्वृत्तौ सामनिर्वृत्तिशब्दे भवेत्; तस्मात् व्यासज्य गानं कर्त्तव्यम् ॥

सू. शब्दार्थत्वादिकारस्य ॥ १५० ॥ (यु०१) ॥

भा. इतश्च पश्यामः,—द्वे व्यासज्य साम गातव्यमिति ।

* न साम ऋचि निर्वृत्तयितव्यमिति का० सं० पु० पाठः ।

कृतः ? । शब्दार्थोऽयं सामसंज्ञको विकारः, ऋच गुणभूत इत्यर्थः; स यदि व्यासज्य क्रियते, बह्वन्यक्षराणि अविज्ञतानि भवन्ति, तत्रायं चोदकोऽनुग्रहीष्यते । तस्माद्ग्रासज्य गातव्यम् ॥

सु. दर्शयति च ॥ १६ ॥ (यु०२) ॥

भा. 'ऋक्सामो वाव^३ मिथुनीसम्भवावेति सोऽब्रवीन्न वै त्वं ममालमसि जायार्थे वेदो मम महिमेति ते हे भूत्वोचतुः, सोऽब्रवीत् न युवां ममालं स्वो जायार्थे वेदो मम महिमेति तास्त्रिस्रो भूत्वोचुः मिथुनीसम्भवामिति, सोऽब्रवीत् सम्भवामेति', तस्मादेकं साम ढचे क्रियते स्तोत्रीयमिति, नैका स्तोत्रीया साम्नः सम्भवति, नापि हे तिस्रः सम्भवन्तीति व्यासज्य गानं दर्शयति ॥

सु. वाक्यानां तु विभक्तत्वात् प्रतिशब्दं समाप्तिः स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥ (सि०) ॥

भा. तुशब्दः पञ्च व्यावर्त्तयति । वाक्यानि विभक्तानि त्रीणि एतानि, याः तिस्र ऋचः, तत्रैकैका ऋक् कृत्स्नेन पदग्रामेण कश्चित् स्तुतिमभिनिर्वर्त्तयति, न ऋगन्तरेण सह कश्चिदर्थं संस्तौति, तत्र साम, ऋचः संस्तवमभिनिर्वर्त्तयन्त्या गुणभावं गच्छत् साहाय्यं करोति, तत्र यदि व्यासज्य गीयेत, न ऋचः स्तुतिमभिनिर्वर्त्तयन्त्याः साम उपकारकं स्यात्, न हि सामावयवः साम भवतीति, न च ऋक्समुदायेन कश्चिदर्थः स्तूयते,

यत्र सामसम्बन्धाः स्तुतिं कुर्यात्, ऋक् स्तुतिं करोति, सा न सामसम्बन्धा, य ऋक्समुदायः सामसम्बन्धः स स्तुतिं न करोति, तत्र प्रत्यृचं सान्नि परिसमाप्ते क्रियमाणे सामवता शब्देन स्तुतिः कृता भवति, सामसंस्कारस्य स्तुतिभावनार्थत्वात् प्रत्यृचं परि-समाप्तं गानं कर्त्तव्यमिति ॥

सू. तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १८ ॥ (यु०१)

भा. अन्यार्थमपि वाक्यमेतमर्थं दर्शयति, - 'अष्टाक्षरेण प्रथमाया-ऋचि प्रस्तोति द्वाक्षरेणोत्तरयोः' इति प्रस्तावे भेदं दर्शयति । तथाच, 'एका वा अस्योत्तमा स्तोत्रीया तामुद्गृह्णीद्वायेत्' इति उद्गीषभेदं दर्शयति, तस्मादपि प्रत्यृचं गानं कर्त्तव्यमिति ॥

अर्धर्चप्रगीतेष्वपि ऋच्येव गानं कर्त्तव्यम्, अपरिपूर्णं तद्वाक्यं अर्धर्चं भवति, ऋचि तु परिपूर्णं इति । पादप्रगीतेषु पाद एव गानं कर्त्तव्यमिति, पाद एव हि तत्परिपूर्णं वाक्यं, यथा, गोष्ठे वासिष्ठ इति, एवं यावति परिपूर्णं वाक्यं, तावति साम परिसमापयितव्यं; क्वचित्पादेऽपि पूर्णं वाक्यम्, ऋच्यपि, क्वचि-दधर्चेऽपि परिपूर्णं, यत्र यथा परिपूर्णं, तत्र तथा गातव्यमिति ॥

सू. अनवानोपदेशश्च तद्वत् ॥ १९ ॥ (यु०२)

भा. 'अनवानोपदेशश्च तद्वत्' युक्तो भविष्यति, यथाऽस्माभिर्न्याय उपदिष्टः, 'अनवानं गायति' इति शक्यते अनवानं, प्रत्यृचं परि-समापयितुं, न तु तिसृषु व्यासज्य शक्यते ।

अपि च स्वाध्यायकाले प्रष्टाचं गानं परिसमापितं, स्वाध्याय-
काले चाभ्यासः,—प्रयोगकाले कथं प्राशुता स्यादिति, तद्यदि
प्रयोगकाले प्रष्टाचं गानं कर्त्तव्यं, ततः स्वाध्यायकाले तद-
भ्यासो युक्तः । तस्मादपि प्रष्टाचं गेयमिति ॥

सु. अभ्यासेनेतरा श्रुतिः ॥ २० ॥ (आ०नि०)

भा. अथ यदुक्तं,—‘तस्मादेकं साम ढचे क्रियते’ इति, तासु
‘अभ्यासेनेतरा श्रुतिः’ द्रष्टव्या, पर्यायेष्वेत्यर्थः; नद्यत्र ऋक् साम-
निर्वृत्त्यर्थमुपादीयते, तस्मात् न शक्यमिदं वक्तुं,—सामनिर्वृत्ति-
साधनौभूतामृचं त्रिशब्दः परिच्छेत्स्यति इति; साम स्तोत्रस्य
गुणभूतं निर्दिश्यते,—‘रयन्तरं पृष्ठं भवति वृष्टत् पृष्ठं भवति’
इत्येवमादि, तत्र प्रष्टाचं न्यायेन गानं प्राप्तं, न सामनिर्वृत्त्या
संख्या सम्बध्यते, किन्तुहि ऋग्भिः, तत्रान्यथा नावकल्पते इति
अभ्यासो लक्ष्यते, तिसृष्वभ्यसितव्यं सामेति, यथा, ‘त्रिषु कुलेषु
देवदत्तो भोजयितव्यः’ इति, यदा त्रिसंख्या कुलैः सम्बध्यते,
तदाऽभ्यासो लक्ष्यते, एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् प्रष्टाचं
परिसमाप्तं गानं कर्त्तव्यमिति ॥ (८।२।३ अ०) ॥

समासेन तिसृषु ऋषु त्रिणाधिकारणम् ।

सु. तदभ्यासः समाप्तु स्यात् ॥ २१ ॥ (सि०) ॥

भा. अस्ति ज्योतिष्टोमः,—‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’
इति; तत्रैतत् समाप्नायते, ‘तस्मादेकं साम ढचे क्रियते
स्तोत्रीयम्’ इति । तत्र एतत् समधिगतं,—प्रत्यृचं परिसमाप्तं
गेयमिति । इदमन्यत् सांगयिकं,—समाप्तु विषमाप्तु वा गेयम्,

उत समाखेव ? इति । किं तावन्नः प्रतिभाति ?—नियामकस्य शास्त्रस्याभावादनियम इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘समासु’ एव गेयं न नानाच्छन्दस्कासु-इति । किमेवं भविष्यति ? । गीतेः संशर-विलेशौ^२ न भविष्यतः, यदि न्यूनच्छन्दस्का ऋच उपादास्यामहे, गीतिं संश्रूषीयाम; अथ अधिकच्छन्दस्काः, ततो गीतिं विलेशयाम उभयथा चार्षं बाधेमहि, समासु तु उपादीयमानासु न किञ्चिद्भूष्यति । तस्मात्समासु गानं कर्त्तव्यमिति । अपिच त्रिशब्दीपचारः समासु युक्तो भविष्यति, समाने हि कस्मिंश्चिदाश्रीयमाणे सङ्ख्याव्यवहारी भवति ॥

स. लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥(यु०) ॥

भा. लिङ्गं स्वस्वपि अस्मिन्नर्थे पश्यामः,—‘स्थाल्यां सङ्गवधीयते सम्भवति इत्याहुः, यद्बृहत् गायत्रीषु क्रियते ऋक्त्वेनान्तरुजति^१ इति नचास्यां सम्भवति’ इति विच्छन्दस्कासु दोषं ब्रुवन् समानच्छन्दस्कासु गानं दर्शयति ॥ (६।२।४अ०) ॥

उत्तरयोर्नायतोत्यत्र उत्तरापन्वसमधीतयोरेव ऋषोर्षं ह्यधिकारसम् ।

स. नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयेत ॥२३॥(सि०) ॥

भा. ज्योतिष्टोमे समामनन्ति,—‘रथन्तरमुत्तरयोर्गायति बृहदुत्तर-

● “शरः हिंसा, श्लेशः अस्पृश्यत्वम्, श्ल हिंसायां श्लेश अस्योभाव इत्येतद्वातुद्वय-दर्शनात्” इति माधवः ।

† ऋक्त्वेनान्तरुजति इति आ० उ० पु० एवं क० सं० पु० पाठः ।

योगायति कवतीषु रघन्तरं गायति यद्योन्यां गायति तदुत्तर-
योगायति' इति । तत्रैतत् समधिगतम्,—समासु गेयमिति, अथ
इदानीमिदं सन्दिह्यते,—किं योन्युत्तरयोर्वा उत्तरायन्यसमधीत-
योर्वा गेयम्, उत, उत्तरायन्यसमधीते एव उपादातव्ये ? इति,
किं प्राप्तम् ?—नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादनियमः इति ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः,—नैमित्तिकं तु उत्तरात्वम् उत्तरायन्यसम-
धितासु उपपद्यते इति । कुतः ? । समाख्यानात् प्रकृतत्वाच्च
उत्तरायन्यसमधीतानाम् ।

आह, 'हाभ्यामपि समाख्याप्रकरणाभ्यां वाक्यं बलीयस्तस्मा-
दनियम एव प्राप्नोति' । अत्रोच्यते, सर्वे हि सम्बन्धिग्रह्या पदा-
न्तरमनपेक्षमाणाः न कश्चिदप्यर्थमाहुः, तस्मात् अपेक्षितं पदा-
न्तरं, तत् प्रकृतं सन्निहितं वा, इतरथा अपरिपूर्णाधि' वाक्यमन-
भिधायकमेव कस्यचिदर्थस्य स्यात्, संग्रासंज्ञिग्रहणे न पुनः
पदान्तरमपेक्षते, न्युत्थैव परिपूर्णाधि' गृह्यते । तस्मात् न
सम्बन्धिग्रह्येऽध्ववसानेयः, उत्तरासंज्ञैवोपादातव्येति, नहि
संग्रासु गृह्यमाणासु पदान्तरानन्तर्यमपेक्षितव्यं भवति ॥

सू० ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥ (यु०) ॥

भा० तास्त्रैव चोत्तरायन्यसमधीतासु साम अभ्यसितव्यम्, एवम्
एकार्थता ढचशब्दस्य भविष्यति, एकं कश्चित् सामान्यविशेष-
माश्रित्य ढचशब्दम् उपचरन्ति ; एतदेवमुक्तम् यद्विशेषे
कश्चिद्वित् संख्या भवति, इतरथा हि सर्वत्र सर्वसंख्या भवेयुः,
तथाहि संब्यवहाराभावः स्यात् । तस्मात् समानच्छन्दस्कासु

समानदेवताकासु च ऋचशब्दोपचारात् उत्तरायण्यसमधीता एव
गृहीतव्या इति ॥ (८।२।५) ॥

अतिजगत्यामभ्यस्यमानायां विप्रोक्तानाधिकरणम् ॥ (द्वितीयसंस्कम्) ॥

भा० एवं वा,—

सु० तदभ्यासः समाप्तु स्यात् ॥ २१ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति द्वादशाहः,—‘द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्’-
इति । तत्र चतुर्विंशति त्रैशोकं नाम साम अतिजगत्याम् उत्-
पन्नम्, अतिजगती,—“विष्णाः घृतना अभिभूतरं नरं सजूस्ततश्चु-
रिन्द्रञ्जनुश्च राजसे । क्रत्वा वरिष्यं वरामुरीमुतोयमोजिष्ठं
तवसं तरस्विनम्” । उत्तरे द्वे बृहत्स्यो, तयोः पूर्वा,—“नेमिं
नमन्ति चक्षसा मेवं विप्रा अभिस्वरा । सुदीतयो वो अदृहोऽपि
कर्षे तरस्विनः समृद्धभिः” । उत्तरा,—“समीं रेभासो अस्व-
रन्निन्द्रं सोमस्य पीतये । स्वर्पतिं यदीं वृधे । घृतव्रतो ज्ञोजसा
समूतिभिः” इति । तत्रैवोऽर्थः सांशयिकः, किमन्ये अतिजगत्वी
उपादाय समाप्तु गेयम्, उत ये एव ते उत्तरे बृहत्स्यो, एते एव
उपादाय विषमास्त्रेव गातव्यम्? इति । किं प्राप्तं-? संशय-
विलेशौ मा भूताम्’ इत्यन्ये उत्पत्तिजगत्यावुपादाय एतन्नाम
समास्त्रेव अभ्यसितव्यमिति ॥

सु० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥ (यु०)

भा० लिङ्गं स्वस्वप्यस्मिन्नर्थे दर्शयति,—‘अतिजगतीषु स्ववन्ति’ इति ।

किं लिङ्गम् ? । अतिजगतीष्विति बहुवचनं । तस्मादन्ये अति-
जगत्सो उपादातव्ये इति ॥

सू० नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयेत ॥२३॥ (सि०) ॥

भा० 'नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्' उत्तरापाठनिमित्तम्
आनन्तर्यं सति 'प्रतीयेत', श्रुतिर्हि वाक्यादबलीयसीति प्रकृत-
त्वादुत्तरे ब्रह्मस्यै एवमनुग्रहीष्यते । तस्मान्नान्ये आदातव्ये इति ॥

सू० ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥ (यु० २) ॥

भा० एवञ्च समानदेवताके त्रैशोके 'ब्रह्म' इति ब्रह्मशब्दोपचारो
बुद्धो भविष्यति, तस्मादपि नान्ये उपादातव्ये इति । 'अत्राह,
अथ यदुक्तम्- 'अतिजगतीषु स्तुवन्ति' इति शब्दोपचारात्
अतिजगतीबहुलं दर्शयति इति, तत्परिहरणव्यम्' । अत्रोच्यते,-
'तदभ्यासः' एव द्रष्टव्यः (षोडशभ्यासः) 'एकविंशः षोडशी' इति
एकविंशतिकृत्वः षोडशिन्यभिभ्यस्यमाने त्रैशोकाभ्यासः, तत्र
सप्तकत्वोऽतिजगत्यामभ्यस्यमानायाम् 'अतिजगतीषु स्तुवन्ति'
इति वचनमुपपत्स्यते इति ॥(८।२।५अ०) ॥

वृत्ततीपङ्क्तोरेव प्रपचनेन रथन्तरस्य गानाधिकरणम् ।

प्रागाथिकन्तु ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—'ब्रह्मत् पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवति'
इति । रथन्तरस्य योनिर्ब्रह्मती, "अभि त्वा शूर नोनुमो दुग्धा
इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वर्द्धृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः" ।

उत्तरा पंक्तिः, -“न त्वावान् अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे” ।
 बृहती योनिर्बृहत्येव, -त्वामिहि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।
 त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्यतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः” । उत्तरा पंक्ति-
 रेव, -“स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्ण्या महःस्तवानो अद्रिवः ।
 गामश्वं रथमिन्द्र सङ्घिर सचा वाजस्र जिग्युषे” इति । तयोः
 वैच्छन्दस्कं गानम् आम्नायते, -‘न वै बृहद्रथन्तरमेकच्छन्दो
 यच्चैतयोः पूर्वा बृहती ककुभावुत्तरे’ इति ।

तत्रायमर्थः सांशयिकः, -किमन्ये उत्पत्तिककुभावागमस्य
 गातव्यम्, उत, याऽसौ पूर्वा [बृहती, उत्तरा च पंक्तिः, तयोः
 प्रग्रथनेन त्वचकर्म कृत्वा ककुवत्तराकारं गानं कर्त्तव्यम् ? इति ।
 किं प्राप्तम् ? -उत्पत्तिककुभावागमयितव्ये इति । कुतः ? । एव-
 मन्यासां ककुभासुत्पत्तिरथर्वती भविष्यति, यदि ताः ककुपकार्ये
 प्रयुज्यन्ते ।

आह-‘ननु वाचस्तोमे तासामर्थवत्ता भविष्यति’ । उच्यते,
 सत्यमर्थवत्ता तत्र भविष्यति, ककुपकार्यार्थताऽपि तु गम्यते,
 सा नापङ्गोतव्येति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, -‘प्रागाधिकं तु’, तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, -
 प्रागाधिकं सामगानं कर्त्तव्यमिति यासौ पूर्वा बृहती, उत्तरा च
 पंक्तिः, तयोः प्रग्रथनं कर्त्तव्यम् । एवं हि स्मरन्ति, -‘काकुभः
 प्रगाथः’ इति । आह, -‘ननु ककुभि अनाद्यायां काकुभ इति
 न प्राप्नोति’ इति । उच्यते, ‘तस्येदम्’ इति ‘तत्र भवः’ इति
 वा न दोषः ॥

स्वे च ॥ २६ ॥ (यु०१) ॥

भा० एवं च 'स्वे' ष्टुदसि गानं कृतं भवति, उत्तरापाठेन हि अत्रैषा पङ्क्तिरुपदर्शिता नृचकर्मणि, तत्र प्रकृतहानं अप्रकृतप्रक्रिया च न कृता भविष्यति । तस्मादपि तयोः प्रग्रथनं कर्त्तव्यमिति ॥

प्रगाथे च ॥ २७ ॥ (यु०२) ॥

भा० एवञ्चात्र प्रगाथशब्द उपपन्नो भवति, प्रकर्षं हि प्रशब्दो द्योतयति, प्रकर्षेण यत्र गानं, स प्रगाथः । कस्य प्रकर्षः ? यत् किञ्चित्पुनर्गायति । तस्मादपि प्रकृतयोः प्रग्रथनं कर्त्तव्यमिति ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥ (यु०३) ॥

भा० अव्यतिरेकेण च सर्वत्र लिङ्गं दर्शयति । कथमिदमव्यतिरेकेण ? इति । यत् प्रकृतयोरेव प्रग्रथनमुपपद्यते, न प्रकृतव्यतिरेकेणेति । किं लिङ्गं भवति ? । एवमाह, - 'एषा वै प्रतिष्ठिता हृहती या पुनःपदा तद्यत्पादं पुनरारभते तस्मात् वक्षी मातरमभि हिङ्करोति' इति । पुनःपादारम्भः प्रग्रथने उपपद्यते, न अन्यथा । तस्माद्याऽसौ पूर्वा हृहती, उत्तरा च पङ्क्तिः, तयोः प्रग्रथनेन नृचकर्म कृत्वा ककुबुत्तराकारङ्गानं कर्त्तव्यमिति ॥ (८।२।६अ०) ॥

दृढतोविस्वारपङ्क्त्योः प्रग्रथनेन रौरवयौषाजयसाक्षोर्मानाधिकरणम् ॥
(द्वितीयवर्णक्रम) ॥

भा० एवं वा,

सू० प्रागाथिकन्तु ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमः, - 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत'

इति । तत्र चिच्छन्दा आवापो माध्यन्दिनः पवमानः पञ्चसामा,-
 'गायत्रामहोयवे गायत्रे ढचे भवतो रौरवयोधाजये बार्हते ढचे
 त्रैश्वनसमन्धं चिष्टुष्' इति । यदेतत् रौरवं योधाजयश्च हे
 सामनी, तयोः पूर्वा हृहती, "पुनानः सोम धारयापो वसानो
 अर्षसि । आ रद्रधा योनिमृतस्य सीदस्युक्तो देव हिरस्ययः" ।
 उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः,—“दुहान उधर्हिष्यं मध् प्रियं प्रद्वं सध-
 स्वमासदत् । आपृष्यं धरुषं वाव्यर्षति नृभिर्धौतो विचक्षषः” ।
 तदत्र संशयः,—किमन्ययोरुत्पत्ति-हृहत्योरागमं कृत्वा समासु
 गानं कर्त्तव्यम्, उत, याऽसौ पूर्वा हृहती, उत्तरा च विष्टार-
 पङ्क्तिः, तयोः प्रथमनेन ढचकर्म कृत्वा हृहतीकारं गानं
 कर्त्तव्यम् ? इति ।

किं प्राप्तम् ?—अन्ये हृहत्यावागमयितव्ये इति । कुतः ? ।
 एवञ्चामुत्पत्तिरर्थवती भविष्यति इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः,—‘प्रागाधिकन्तु’, तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्त-
 यति । प्रागाधिकं सामगानं कर्त्तव्यं, नोत्पत्तिहृहत्यावामयितव्ये,
 प्रकृतयोरेव प्रथमं कर्त्तव्यम्,— एवं हि स्मरन्ति,—‘बार्हतः
 प्रगाथः’ इति ; उत्पत्तिहृहत्योरानीयमानयोः प्रगाथो न स्यात्,
 तत्र स्मृतिर्वाध्येत ! तस्मात् प्रकृतयोः प्रथमं कर्त्तव्यमिति ॥

सू० स्वे च ॥ २६ ॥ (यु० १) ॥

भा० एवञ्च 'स्वे' च्छन्दसि प्रकृते गानं भविष्यति, न प्रकृत-
 हानमप्रकृतप्रक्रिया च ; तस्मादपि नान्ये हृहत्यो आगमयितव्ये
 इति ॥

सू० प्रगाथे च ॥ २७ ॥ (यु०२) ॥

भा० एवञ्च प्रगाथशब्द उपपत्नी भविष्यति, स हि प्रकर्षे गानस्य भवति, प्रकर्षञ्चेह पुनःपादे उपादीयमाने भवति । तस्मादपि नान्ये ह्रहत्स्यो उपादातथ्ये इति ॥

सू० लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भा० अव्यतिरेकेषु च लिङ्गं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति ? । एवमाह,—‘षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिनं सवनम्’ इति । कथं कृत्वा लिङ्गम् ? । यदि प्रथमनेन ह्रहतीकारङ्गानं क्रियते, ततः सर्वस्मिन् सवने या ऋषः समाख्याताः, ताः षष्टिर्भवन्ति, इतरथा उत्पत्तिह्रहत्स्योरानौयमानयोरभ्यधिकाः भवेयुः । तदिदं निर्दिश्यते,—‘गायत्रामहीयवे गायत्रे षष्ठे भवतः’, ताः षड्गायत्राः; ‘रीरव-यौघाजये बार्हते’, ता अपि षड्ह्रहत्स्यः; ‘श्रीयनसमन्वयं त्रिष्टुप्सु’, ता अपि तिस्रस्त्रिष्टुभः । अथ होतुः पृष्ठे ह्रहति रथ-न्तरे वा सप्तदशस्तीमे क्रियमाणे पञ्च ह्रहत्स्यो भवन्ति, द्वादश च ककुभः ।

कथम् ? । एषा हि तत्र तत्र विष्टुतिः,—‘पञ्चभ्यो हिङ्करोति, स तिस्रभिः; स एकया, स एकया ; पञ्चभ्यो हिङ्करोति, स एकया, स तिस्रभिः; स एकया ; सप्तभ्यो हिङ्करोति, स एकया, स तिस्रभिः, स तिस्रभिः’ इति । तत्र ह्रहतीभिस्त्रिष्टुभिः प्रथममेकया च ककुभा, पुनश्चैकया ककुभा ; ततः पुनरेकया ह्रहत्या तिस्रभिः ककुभिः एकया च ककुभा ; एवं चतस्त्रो ह्रहत्स्यः षट् ककुभः । ततः पुनः एकया ह्रहत्या, पुनश्च तिस्रभिः

ककुब्भिः पुनश्च तिसृभिः ककुब्भिरिति, एवं पञ्च बृहत्स्यो द्वादश ककुब्भ इति । ताभिश्च बृहतीभिः सहैकादश बृहत्स्यो भवन्ति । ततः षष्ठां गायत्रीणां चतस्रो गायत्र्यो द्वादशभिः ककुब्भिर्द्वादश बृहत्स्यो भवन्ति एवं त्रयोविंशतिर्बृहत्स्यः । ततो वामदेव्ये सप्तदशका गायत्र्यः, पावमानोभ्यां द्वाभ्यां गायत्रीभ्यामवशिष्टाभ्यां सहैकोनविंशतिर्गायत्र्यो भवन्ति । ततो नौधसकालेययोरेकत्र सप्तदश बृहत्स्यः, एकत्र सप्तपञ्चाशता गायत्रीपादैः सह सप्तपञ्चाशद्बृहत्स्यः सप्तपञ्चाशत् त्रिष्टुभो भवन्ति; पावमानोभिस्त्रिष्टुब्भिः सह षष्टिस्त्रिष्टुभ इति सिद्धं भवति ।

अथ बृहद्ब्रह्मन्तरयोस्तत्पत्तिककुभोरागमः क्रियते, तत्र याः सवने समान्नाताः, ताः षष्टिर्भवन्ति, ये ते द्वे सवने ककुभौ असमान्नाते आनीयेते, तयोर्द्वादशकत्वः प्रयोगस्तेन सा षष्टिः पूर्यते, यास्ता ऋचः सवने समान्नातास्ता इह सवनशब्देन उच्यन्ते, न कर्षणि सवनशब्दप्रयोगः, तत्र हि त्रिषु सवनेषु बह्वः त्रिष्टुभो भवेयुः, न षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिनं सवनमिति । तस्माद्याऽसौ पूर्वा बृहती उत्तरा च विष्टारपङ्क्तिस्तत्र प्रगाथं कृत्वा गातव्यमिति॥ (६।२।६३०) ॥

अनुष्टुप्गायत्र्योः प्रप्रथमेन श्वावाश्वान्दीगवयोर्जांमाधिकरक्षम् ॥

(तृतीयवर्णकम् ॥)

भा० एवं वा,—

सू० प्रागाथिकन्तु ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा० पञ्चच्छन्दाः श्वावाप आर्भवः पवमानः सप्तसामा,—‘गायत्र-

संहिते गायत्रे ढचे भवतः, श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे, उष्णिहि सफं, ककुभि पोष्कलं, कावमस्थञ्जगतीषु' इति । यदेतत् श्यावाश्वम् आन्धीगवश्च हे सामनी, तयोः पूर्वा अनुष्टुप्,- "पुरोजितो वो अन्धसः सुताय मादयिद्वे । अप श्वानं अघिष्टन सखायो दीर्घजिह्वम्" । उत्तरे हे गायत्रौ,—“यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः । इन्द्रश्चो न कृत्वाः । तं दुरोषमभी नरः सोमं विश्वस्था धिया । यज्ञं हिन्वन्ति अद्रिभिः”# इति । तत्रैषोऽर्थः सांगयिकः,—किमन्ययोरुत्पत्त्यनुष्टुभोरागमं कृत्वा समासु गानं कर्त्तव्यम्, अथ वा. याऽसौ पूर्वाऽनुष्टुप्, उत्तरे च गायत्रौ, तयोः प्रयथनेन ढचकर्म कृत्वा अनुष्टुप्कारं गानं कर्त्तव्यम् ? इति ।

किं प्राप्तम् ?—अन्ये अनुष्टुभावागमयितव्ये इति । कुत एतत् ? । एवं तासामुत्तिरर्थवती भविष्यति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘प्रागाधिकं तु’,—प्रागाधिकं गानं कर्त्तव्यम्, एवं हि अरन्ति,—‘आनुष्टुभः प्रगाथः’ इति, प्रगाथता स्मर्थ्यमाणा नापङ्गीतव्या ॥

सू० स्वे च ॥ २६ ॥ (यु० १) ॥

भा० एवं 'स्वे' गानं भविष्यति ; तत्र प्रकृतमनुष्टुभीयते, नाप्रकृतप्रक्रिया भविष्यति ॥

० 'यज्ञाय सं ल' इति आ० सो० पु० एवं का० सं० पु० पाठः ।

'यज्ञं हिन्वन्ति अद्रिभिः' इति ऋग्ने दसंहितायां पाठः ।

See Dr. A. Weber's Edition. P. 267.

सू० प्रगाथे च ॥ २७ ॥ (यु०२) ॥

प्रगाथशब्दश्चोपपत्स्यते पुनःपादे गीयमाने ॥

सू० लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥ (यु०३) ॥

भा० अथ्यतिरेकेण च लिङ्गं भवति, एवमाह,—‘चतुर्विंशति-
र्जगत्वस्तृतीयसवनं, एका ककुभ्’ इति । तन्निर्दिश्यते,—
पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः पवमानः सप्तसामा,—‘गायत्रसंहिते
गायत्रे षष्ठे भवतः,’ ताः षट् गायत्रास्तिस्त्रो जगत्वो भवन्ति ।
‘श्यावाश्वान्धौगवे आनुष्टुभे,’ तयो पूर्वा अनुष्टुप्, उत्तरे गायत्री,
तत्र प्रथमनेन क्रियमाणे इयोः साम्नोः षडनुष्टुभः, ताश्चतस्त्रो
जगत्वः, पूर्वाभिः सह सप्त । ‘उष्णिह्नि सफं, ककुभि पौष्कलं’
एकमपि एकस्यामृचि, अपरमप्येकस्यां, ते हे उष्णिकककुभौ,
सैका जगती, गायत्रीपादैश्च पूर्वाभिः सहाष्टौ जगत्वः ; कावे
तिस्त्रो जगत्वः, ताभिः सहैकादश भवन्ति । एकविंशं यद्वा-
यञ्चीयं, तत्र पूर्वा बृहती, उत्तरा विष्टारपंक्तिस्ततः ककुभादुत्तरे
स्रत्वा प्रगाथः क्रियते । एकविंशे च स्तोत्रे क्रियमाणे सप्त
बृहत्वो भवन्ति, चतुर्दश ककुभः, याः सप्त बृहत्वः, ता पञ्च
जगत्वः, पूर्वाभिः सह षोडश, एकश्चात्र जगतीपादः, पूर्वेषु
गायत्रीपादेन सह विंशतिरक्षराणि । अथ चतुर्दशसु ककुप्सु
या द्वादश ककुभः, ताः सप्त जगत्वः पूर्वाभिः सह त्रयोविंशतिः,
ये हे ककुभौ शिष्टे, सैका जगती गायत्रीपादश्च, पूर्वाभिः
सह चतुर्विंशतिर्जगत्वः, गायत्रीपादः पूर्वैर्विंशत्यक्षरैः सह
ककुभभवति । एवं प्रगाथे क्रियमाणे चतुर्विंशतिः जगत्वः,

एका च ककुप् । अथ प्रगाद्यो न क्रियते, ततः श्लावाश्ला-
 स्त्रीगवयोश्चत्तरचानुष्टुभोरागमाद्यन्नायत्रौथे चोत्पत्तिककुभोरा-
 गमाश्चैषा संख्या सम्पद्यते । तस्मात् प्रथमनेन मानं कर्त्तव्य-
 मिति ॥ (८।२।६अ०) ।

पादप्रपञ्चनेन ब्रह्मसामनामधिकरणम् ॥
 (चतुर्वर्षिकम् ॥)

एवं वा—

भा० गवामयने ब्रह्मसाम प्रकृत्य समामनन्ति,—‘चतुःशतमैन्द्रा
 बार्हताः प्रगाद्यास्त्रयस्त्रिंशतं च सतीबार्हतास्त्रिकाः’ इति ।
 तत्र सन्देहः,—किं द्वयोर्द्वयोः ऋचोः प्रगाद्यं कृत्वा गातव्यम्,
 उत, तिस्रसु ऋचु गातव्यम् ? इति । किं प्राप्तम् ?,—तिस्रसु
 ऋचु इति । कुतः ? । एवं प्रकृतौ श्रूयते,—‘तस्मादेकं साम
 द्वेषे क्रियते’ इति । तदिह चोदकेन प्राप्तं, तस्मात्तिस्रसु
 गातव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—

सू० प्रागाधिकन्तु ॥ २५ ॥ खेष ॥ २६ ॥ प्रगाद्ये च ॥
 २७ ॥ (सि०) ॥

भा० द्वयोर्द्वयोः ऋचोर्गेयम्, एवं ‘खे’ गानं कृतं भविष्यति ।
 कस्मिन् खे ? । ‘प्रगाद्ये’ कथं प्रगाद्यः खः ? । विहितो हि
 गवामयने ब्रह्मसाम प्रकृत्य, तस्मात् ब्रह्मसास्त्रः खः प्रगाद्यः,
 प्रगाद्यशब्देन च वचनात् खः प्रगाद्य इत्युच्यते ॥

सू० लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भा० भवति हि लिङ्गदर्शनं,—‘पञ्चसुमाः सुबार्हताः प्रगाद्या

आप्यन्ते' इति; तच्च प्रथमने युज्यते, न त्वचगाने । कथम् ? ।
 चतुस्तरं हि शतन्ते प्रगाथाः, तत्र हृहृदथन्तरयोर्धोतिष्टोमे
 प्रगाथद्वयं, नोधसकालिययोरपि तत्रैव प्रगाथद्वयं, इन्द्रक्रतुः
 प्रगाथ उत्तरस्मिन् यच्चसि भवति, त एते नवनवतिः प्रगाथाः
 शिष्टाः अभिप्लवेषु कर्त्तव्याः । पृष्ठेषु सतोहृहृत्यो विधीयन्ते,
 अभिप्लवानां तृतीये दिवसे सतोहृहृत्यः, एवमवशिष्टानि अभि-
 प्लवानां शतमहानि, तेषामन्धे सतोहृहृत्यः, अन्येषु नवनवती
 दिवसेषु नवनवतिः प्रगाथाः; 'आप्यन्ते' इति लिङ्गमप्यपपञ्चं
 भवति । त्वचे पुनर्गाने क्रियमाणे षट्षष्टिस्तृचाः त्रिषु समाधिकेषु
 मासेषु समाप्येरन् ! तदेतस्मान्निङ्गदर्शनात् प्रगाथे गानं
 कर्त्तव्यमिति मन्यते ।

आह,—'अथ कस्मान्न प्रथमत्वचे गानं कृत्वा ततस्तस्मात् त्वचा-
 देकासृचमादायान्ये हे ऋचो गृहीत्वा त्वचे गानं क्रियते? तथा
 हि त्वचगानप्रापौ चोदकोऽनुगृहीतो भवति, लिङ्गस्योपपत्स्यते,—
 'पञ्चसुमाः सुबार्हताः प्रगाथा आप्यन्ते' इति' । उच्यते,—अव्यति-
 रेकेण लिङ्गं दर्शयति,—अन्या ऋचो भवन्ति, तदेव सामिति ।
 तस्मात् द्वयोर्द्वयोः ऋचोः प्रगाथं कृत्वा गानं कर्त्तव्यमिति ॥
 (८।२।६अ०) ॥

गीतिसम्पादकानामन्तरविकारादीनां विकल्पाधिकारणम् ॥

ख० अर्थैकत्वात् विकल्पः स्यात् ॥ २९ ॥

भा० सामवेदे सहस्रं गीत्युपायाः । आह, 'के इमे गीत्युपायाः
 नाम ?' । उच्यते,—गीतिर्नाम क्रिया, सा आभ्यन्तरप्रथम-

जनितस्वरविशेषाणामभिव्यञ्जिका, सा सामशब्दाभिलष्या, सा नियतपरिमाणे ऋचि च गीयते, तस्मिन्पादनाथः ऋक्षु अक्षर-
विकारो विश्वेषो विकर्षणमभ्यासो विरामः स्तोभ इत्येवमादयः
सर्वे समधिगताः समान्नायन्ते । तेषु संशयः,— किं समुच्चोयन्ते
उत विकल्पान्ते ?—इति । किं तावन्नः प्रतिभाति, सर्वेषां समान्ना-
नात् सर्वाङ्गोपसंहारित्वाच्च प्रयोगवचनस्य, समुच्चोयेरन्निति । एवं
प्राप्ते ब्रूमः, “अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात्” इति । एकार्था हि
गौत्वपायाः,—गीतिः कथं निर्वर्त्ततेति प्रयुज्यन्ते, तस्मान्तरण
भिक्षी* गीतो निर्द्वत्तायां नेतरे प्रयोगमर्हन्ति । तस्माद्विकल्प
इति ॥ (६।२।७अ०) ॥

“ऋचा स्तुवते साम्ना स्तुवते” इति विधिना साम्नाैव उच्यतेति विधानाधिकरणम् ॥

६०. अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्याद्वक्सामयोस्तदर्थत्वात् ॥ ३० ॥

(पू०) ॥

भा०. क्वचित्कर्म्मविशेषे अयुते,—‘ऋचा स्तुवते साम्ना स्तुवते
यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन् यत् साम्ना स्तुवते तदसुरा
नान्ववायन् य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीत’ इति । तत्रायमर्थः
सांशयिकः,—किञ्च वा स्तोतव्यं साम्ना वा, उत, साम्नाैव ?
इति । किन्तावत्प्राप्तं ?—विकल्पः,—ऋचा वा साम्ना वा ;
भिन्नमिदं वाक्यं दृश्यते,—‘यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्’
इति, ऋचा स्तुवे क्रियमाणेऽसुरा अन्ववगता इति, परिपूर्ण-
मेतावति वाक्यं पश्यामः, एवमर्थमिदं सङ्कीर्त्तते,—कथं
नाम गम्यते ऋचा स्तोतव्यमिति । किमर्थम् ? । यस्मिन् कर्म्म-

* अभिव्यञ्जौ इति शा० स० पु० पाठः ।

विशेषे श्रूयते, तस्याङ्गं यथा स्यात्, तच्च प्रयोगसामर्थ्यात् प्रयोगवचनेन गम्यते इति ।

‘ननु असुरसङ्कीर्तनादिन्दैषा’ । नेत्याह.—न वयं निन्दितान् अनिन्दितान्वा असुरान् विद्मः ; सङ्कीर्तनात् कर्त्तव्यतामध्यवस्थामः । एवं ‘साम्ना स्तुवते’ इति पृथग्वाक्यं, तस्माद्दिकल्पः । ऋक्सामयोः स्तुत्यर्थत्वादुभयोरप्येकं कार्यं, स्तुतिर्हि निर्वर्त्तयितव्येति, तदन्यतरेण सिध्यतीति विकल्पः ॥

सू० वचनादिनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—विकल्प इति ; साम्नीविनियोगः स्यात् । कुतः ? । नस्येह विनियोजकं वचनमस्ति,—‘यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन् य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीत’ इति साम्ना स्तुतिः प्रशस्यते प्रत्यक्षेण प्रशंसावचनेन, इतरथा कल्प्या स्यात्, ऋचा स्तवने असुरा अनुगताः ; तस्मात् ऋचा स्तोतव्यमिति । अथ साम्ना स्तवः प्रशस्यते, ततो ‘यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्’ इतीतरप्रशंसार्था निन्दैषा न किञ्चित् विकल्पयिष्यते इति । कथं निन्दावचनमेतदिति गम्यते ? । इतरस्तुतिवचनात् । तस्मात् साम्नेव स्तोतव्यमिति ॥ (६।२।८।अ०) ॥

अयं सचचमानव इत्युचा प्रतीतयैवाहवनीयोपस्थानाधिकरणम् ॥

(द्वितीयवर्षकम् ॥)

सू० अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादृक्सामयोस्तदर्थत्वात् ॥

(३०) ॥ (पू०) ॥

भा० क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते,—‘अयं सहस्रमानवः इत्येतया

आहवनीयमुपतिष्ठते' इति । अत्रायमर्थः सांशयिकः, किमप्रगी-
तया उपस्थातव्यम्, उत, प्रगीतया? इति । किं प्राप्तम्? ।
प्रगीतया अप्रगीतया वा । कुतः? । अविशेषोपदेशात्,—
प्रगीताऽप्यसौ इयमेव ऋक्, अप्रगीताऽपीयमेव, उभयथा हि तां
समामनन्ति, तस्मान्न विशेषः आदर्त्तव्य इति ; न चेद्विशेषः,
स्तुतिपरत्वात् ऋक्सामयोर्विकल्प इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—

६० वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा० प्रगीतैव विनियुज्येत, नाप्रगीता । कुतः? । 'वचनात्' ।
किं वचनम्? । 'अयं सहस्रमानवः इत्येतया' इतिप्रकृतवचन-
शब्दः; प्रगीता च सामवेदे प्रकृता, सा, 'एतया' इति सम्बध्यते ।
'ननु अप्रगीताऽपि तत्र पठ्यते' । सत्यं, प्रगाणसम्बन्धार्था तु सा ;
न ह्यपठितायां प्रगाणं शक्यते कर्तुमिति ऋक् सामार्थे,—ऋचो-
ऽध्ययनं सामार्थं गम्यते, न ह्यन्तरेण ऋचं, सामनिर्वृत्तिर्भवति,
अन्तरेणापि तु साम, ऋक् निर्वर्त्यते ; न ऋक् साम आकांक्षते
इति । तस्मादेवं सामवेदे, 'उपतिष्ठतेः' वा, 'स्तुति' वेत्युक्ते
प्रगीतायामेव ऋचि संप्रत्ययो भवति, नाप्रगीतायाम् ।

आह,—'यदि प्रगीतायां संप्रत्ययः प्रकरणात्, वचनादप्रगी-
तायाम्, अप्रगीताऽपि हि शाखान्तरे समाम्नायते, सा प्रकरणं
वाधित्वा वाक्येन गृह्यते' इति । उच्यते,—न वाक्येन ऋक्
गृह्यते, प्रतीकग्रहणं ह्येतत्, 'अयं सहस्रमानवः इत्येतया' इति
पुनः प्रकृताया ऋचो वाचको मुख्य ऋक्शब्दः, त्वत्पक्षे प्रतीक-
ग्रहणं लक्षणा स्यात् ! श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिन्यर्थ्या न
लक्षणा ; तस्मात्प्रगीतया उपस्थातव्यमिति ॥ (८।२।८५०) ॥

अग्निर्मूर्धेत्यादि थाभ्यानुवाक्यादीनां तानेन प्रयोगाधिकरणम् ॥

(द्वितीयवर्णकम् ॥)

सू० अर्थैकत्वादिकल्पः स्यादृक्सामयोस्तदर्थत्वात् ॥

३० ॥ (पू०) ॥

भा० इह केचित् त्रैस्वर्येणान्नायते, केचिच्चातुःस्वर्येण । आह,—‘ये इमे चातुःस्वर्येणाधीयन्ते, किं ते, उदात्तानुदात्तस्वरितेभ्योऽधिकं अपरं स्वरं कुर्वन्ति ?’ । नेत्याह, तेषामप्येते एव स्वराः, येऽन्येषां । किं तु* कुर्वन्ति ? । एकं स्वरान्तरमुत्क्रम्याधीयन्ते । तत्र सन्देहः,—‘किं समुच्चयः, त्रैस्वर्यादीनाम्, उत विकल्पः ? इति । किम्प्राप्तम् ? ।,—सर्वाङ्गोपसंहारित्वात् प्रयोगवचनस्य, समुच्चयः इति । एवमपि ब्रूमः,—‘अर्थैकत्वादिकल्पः स्यात्,’—एकोऽर्थः सर्वेषां त्रैस्वर्यादीनामध्ययननिर्वृत्तिः ; तस्मादिकल्पः ।

सू० वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

वचनमिदं भवति स्मृत्यनुमितं,—‘तानो यज्ञकर्म्मणि’ इति, तस्मात्तानेन प्रयोगः कर्त्तव्यः† । ‘अथ त्रैस्वर्यादीनां किमर्थं समानानम् ? इति’ । उच्यते,—‘अर्थावबोधनार्थं भविष्यति ॥ (८। २।८अ०) ॥

* किन्तु इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† “यज्ञकर्म्मण्यजपव्युत्सामसु” (१।२।३३) इति पाणिनिव्याकरणरूपस्मृत्यनुमित-मित्यर्थः । “यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्यात् जपादीन् वर्जयिन्वा” इति कौमुदीप्रदर्शितः सूत्रार्थः । “अग्निं गृह्णाति सूरयम्” इत्यादिमन्त्रा जपाः, न्युक्ताः प्रकृताः, सामानि रथन्तरादीनि । तान् इति एकश्रुतेपूर्वाचार्यसंज्ञा । उदात्ताहु-दात्तस्वरितेभ्यो अतिरिक्तचतुर्थस्वर एकश्रुतिः, ताच्च अध्यापका प्रचय इत्याचक्षते । इति माधवः ।

रघन्तरमुत्तरयोर्बाधनीत्वादौ उत्तरावर्षवशेन भाषाधिकरणम् ।

॥ सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्थाव्यास्तकृतत्वात् ॥

॥ ३२ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमाश्रयते,—‘रघन्तरमुत्तरयोर्गायति, यद्यीष्वां तदुत्तर-
योर्गायति कवतीषु रघन्तरं गायति, विराट्सु वामदेश्यं’
इति । तत्र सन्देहः,—किमुत्तरावर्षवशेन गातव्यं, किं योनि-
वर्षवशेन ? । क्वमुत्तरावर्षवशेन गीतं भवति ? कथं वा
योनिवर्षवशेन ? इति । उच्यते, किञ्चिदुदाहरणं गृहीत्वा
स्थाव्यास्थानः,—यदा तावत् ‘वृद्धन्तास्त्वमार्द्रं भवति’ इति
योनौ यस्मिन् भागे चार्द्रभावः कृतस्तस्मिन्नेव भागे उत्तरासु
चार्द्रभावः क्रियते, ततो योनिवर्षवशेन गीतं भवति,
अथ भागान्तरे वृद्धन्तास्त्वमं वृद्धा चार्द्रभावः क्रियते, तत
उत्तरावर्षवशेन गीतं भवति ।

किं पुनरत्र कर्त्तव्यम् ?—योनिवर्षवशेनेति । कथम् ? ।
यावति भागे एकारस्त योनौ चार्द्रभावः कृतस्तं विचारयामः,—
किं तत्र कृतमिति ?—एकारो नोच्चारितः, ईकाराकारौ आ-
गमिताविति, एवञ्चेदुत्तरास्त्वपि तावत्येव भागे यो वर्षः, स न
उच्चारितव्यः, ईकाराकारौ आगमयितव्यौ इति । एषं, यद्योन्वां
तदुत्तरयोर्गीतं भवति । तस्माद्योनिवर्षवशेन गातव्यमिति ।
अपिचैवं गीतिर्न प्रशंस्यति, इतरथा क्वचित् प्रशस्येत्, यत्र
महती गीतिः अल्पेषु अक्षरेषु गीयते, तत्र व्यक्तं प्रशस्यति
अल्पुत्तराक्षरवशेन क्रियते ; तस्माद्योनिवर्षवशेन कर्त्तव्यम् ।

अपिच क्वचित् क्रम उपरुध्यते यत्राक्रमे आईभावभागवर्णः,
 आर्षश्च क्वचिदुपरुध्यते; यत्र प्राकृत आगमो नैव क्रियते, तत्र
 स्वाध्यायकाले गानेन च कर्मकालं गानमविरुद्धं कर्त्तव्यं; तस्मात्
 योन्यक्षरवशेन कर्त्तव्यमिति 'सामप्रदेशे विकारः' (आई-
 भावादिः), 'तदपेक्षः' (योन्यपेक्षः); एतत् शास्त्रेण कृतं,—
 'यद्योन्यां तदुत्तरयोः' इति, यावति सामभागे योनौ आई-
 भावः कृतः, तावत्येवोत्तरासु कर्त्तव्यः ॥

६०. वर्षो तु वादरिर्थाद्रव्यं द्रव्यव्यतिरेकात् ॥ ३३ ॥
 ॥ (सि०) ॥

भा० उत्तरावर्णवशेन कर्त्तव्यं वादरिमन्थतेऽस्य, न योनिभाग-
 वशेन । कुतः ? । योऽसौ प्रकृतौ आईभावः कृतः, नासौ आगमः,
 न च तत्र एकारलोपः, किन्तुहि एकारो नाम अवर्णम्
 इवर्णश्च, अवर्णं संवृतम्, इवर्णं विवृतम्, उभे अपि च दीर्घ,
 ताभ्यामसाधुभ्यां सन्ध्यक्षरं साधु जन्यते । तत्र प्रकृतौ
 अकारेकारौ विश्लेषितौ, नापूर्वावागमितौ, गुणस्तु तयोः
 कश्चिदपूर्वः कृतः । सर्वत्रात्र प्रमाणं प्रत्यक्षं, तद्यत्र, तावति
 भागेऽन्यो वर्णो भवति, न सन्ध्यक्षरं, तत्र संश्लेषाभावे विश्लेषो
 न शक्यः कर्त्तुम्; अन्यस्मिन् भागे यत्र सन्ध्यक्षरं भवति, तत्र
 तद्व्याहिश्लेषः क्रियते; एवं, यद्योन्यान्तदुत्तरयोः कृतं भवति,
 योन्यां हि संश्लिष्टयोर्विश्लेषः कृतः, इहापि संश्लिष्टयोर्विश्लेषः,
 इतरथा व्यतिरिक्तं कल्पितं स्यात् ।

० अत्र इवर्णश्च इति क्वचित् पाठः साधुरिव प्रतिभाति । एवं परव ।

† अत्र अन्यत् वर्णम् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ यदुक्तं,-गोतिः प्रणश्यतीति; न प्रणश्यतीति, विनामं कृत्वा
अनक्षरं गायिष्यते । संज्ञेषाभावाच्चाशङ्को विज्ञेषः कर्तुं; आर्ष-
क्रमौ नोपरोत्स्येते ॥ (८।२।८।अ०) ॥

उत्तरयोः स्तोभातिदेशाधिकारश्च ॥

स्तोभस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिमृष्यत् ॥ ३४ ॥ (पू०) ॥

‘कवतीषु रथन्तरं गायति, रथन्तरमुत्तरयोर्गायति यद्
योन्यां तदुत्तरयोर्गायति’ इति । तत्रोत्तरावर्णवशेन गातव्यमित्ये-
तन्नमधिगतम् । अत्रेदानीम् इह संदिश्यते,—किं स्तोभाः●
प्रदिश्यन्ते, न ? इति । किं प्राप्तम् ?,—न प्रदिश्यन्ते इति । कुतः ।
गोतिर्हि साम, न स्तोभाः; या गीतिः, सा प्रदिश्यते, ‘यद्योन्यां
तदुत्तरयोर्गायति’ इति गायतिशब्दसम्बन्धात् । अपि च दिक्-
शब्दाद्यैरसंबन्धमानः स्तोभोऽनर्थकः स्यात्, तस्मादपि न
प्रदिश्येत । अपिच क्वचिदुभवति वचनम्,—‘एन्द्रागमवभृथसाम
गायति’ इति, तत्रानुपपत्तिर्भवेत्, श्रौतकर्मा ह्रीन्द्री वाक्य-
शेषेभ्योऽवगम्यते । तस्य ‘तपति’ इत्यनेन सम्बन्धी न स्यात् ।
तस्मात् स्तोभस्य ऋगन्तरे निवृत्तिः, यथा ऋगक्षराणाम-
गीतित्वात् निवृत्तिरेवं स्तोभाक्षराणामपीति ॥

सर्वातिदेशस्तु सामान्यास्त्रोकवद्विकारः स्यात् ॥३५॥(सि०)॥

नैतदस्ति,—स्तोभानां निवृत्तिरिति, ‘सर्वातिदेशो’ हि भवति,

• “चौकारद्वयेन ह्रींशब्देन वाच्येन च निवृत्तः स्तोभः एवमाज्जातः, चोौ चोौ
शो वाच्येति” इति साधवः ।

ऋक्-स्तोम-स्वर-कालाभ्यासविशिष्टावाः गीतेः सामशब्दो वाचकः ।
 कथमवगम्यते ? । तत्र प्रयोगात्, यदि स्तोभा निवर्त्तेरन्, तत्कृतो
 विशेषो नोपसंगृहीतः स्यात् तत्र शब्दो वाध्येत ! तस्मात् स्तोभाः
 प्रदिश्येरन् । यत्तूक्तम्, - ऋक्शब्दार्थैः असम्बन्धमानाः स्तोभा
 अनर्थका भवेयुः ; अत्र ब्रूमः, - 'लोकवत्' न अनर्थका भविष्यन्ति ।
 तद्यथा, लोके गायनैरङ्गवस्तुकानि यानि नाम प्रक्षिप्यन्ते,
 तानि गीतिकालगणनार्थानि, नार्थसम्बन्धाय उच्चार्यन्ते, सुखं
 ह्यचरैः गीतिकालः परिच्छिद्यते ; तद्वदिहापि कालपरि-
 छेदार्थानि स्तोभाचराणि अनुवर्त्तेरन्ति ॥

अन्वयश्चापि दर्शयति ॥ ३६ ॥ (यु०) ॥

अन्वयतश्चापि स्तोभान् दर्शयति, यत्रार्थिकानि पदानि
 निवर्त्तन्ते, 'स्तोभा गेह्याद्यानुयन्ति' इति, 'स्तोभाः' स्तोभा एव,
 'गेह्याः' स्वराः । तस्मादपि स्तोभाः प्रदिश्यन्ते ॥

निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात् ॥ ३७ ॥ (आ०) ॥

वाशब्दात्पक्षो विनिवर्त्तते । 'निवृत्तिः' 'अग्निष्टपति' इत्येव-
 ज्ञातीयकानां स्तोभानां ; शीतकर्मा ह्यीन्द्रो वाक्यशेषे उपलभ्यते,
 न तेनैवजातीयकाः स्तोभाः सम्बन्धेरन्ति ॥ अन्वयात्सम्बन्धन्ते
 लोकवदिति यदुक्तं, तत्परिहर्त्तव्यम् ॥

अन्वयो वार्थवादः स्यात् ॥ ३८ ॥ (आ०नि०) ॥

अन्वीयुर्वा एवज्ञातीयका स्तोभाः, नहि षयमिन्द्ररूपं प्रत्यक्ष-
 सुपलभामहे ; यच्च वाक्यशेषवचनं, सोऽर्थवादः ॥ (८।२।१० ऋ०) ॥

जीवजलचवाधिकरणम् ॥

अधिकञ्च विवर्णञ्च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वात् ॥३८॥

अथ कः स्तोभो नाम ? तस्य लक्षणं कर्तव्यम् ; उच्यते,—
य ज्ञानक्षरेभ्योऽधिको न च तैः सर्वैः स स्तोभो नाम, ईदृशे हि
लौकिकाः स्तोभशब्दमुपचरन्तीति,—तद्यथा देवदत्तेन सभायां
परं प्रक्षपता बहुस्ताभं कश्चितमिति, यदर्धवचनेभ्योऽधिकं
विवर्णञ्च, तत् आलोच्य एवंवन्नारो भवन्ति ।

लक्ष्यकर्मणः प्रयोजनं न वक्तव्यं, लक्ष्यकर्मणो हि तदेव प्रयोजनं,
यत्कश्चितो भविष्यतीति । 'किमर्थमुभयं सूचितं ? नन्वन्यतरत्
पर्याप्तम् अधिकमिति वा विवर्णमिति वा' इति । नेत्याह,—भवति
हि किञ्चित् अधिकं न विवर्णं,—यथा अभ्यासः,—'चाद्रि-चाद्रिः'
इति ; तथा किञ्चित् विवर्णं, नाधिकं,—यथा विकारः,—'ओम्नाइ'
इति । तस्मादुभयं सूत्रयितव्यमिति ॥ (८।२।११अ२) ॥

जीवारादिषु प्रोक्षणावघातादिधर्माहुष्टानाधिकरणम् ॥

सू० धर्मस्यार्थकृतत्वाद्द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रम-
प्रतिषेधे चोदनानुबन्धः समवायात् ॥ ४० ॥

भा० वाजपेये श्रूयते,—'बार्हस्पत्यश्चरुं नैवारं सप्तदशशराबं
निर्वपति' इति । अस्ति च प्रकृतौ ब्रीहिसु प्रोक्षणं, तत् जीवारेषु
भवति, न वा ? इति संशयः । तथा, 'उन्नूया वा एतर्हि वाच-
वति यर्हि पृष्ठः षडहः सन्तिष्ठते, न बहु वदेन्नान्यं पृच्छेत्
नान्यस्मै ब्रूयात्, संस्थिते षडहे मध्वाशयेत् घृतं वा' इति

मध्वशने घृताशने च षडहधर्मा भवन्ति वा, न भवन्ति ? इति संशयः । तत्रा राजसूये श्रूयते, - 'नैऋतश्चरुं नखावपूतानां परिवृथ्यै ग्रहे' इति, अस्ति प्रकृतौ उलूखलमुसलयोः प्रोक्ष्णं, - 'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति' इति, तत् नखेषु भवति, न भवति ? इति संशयः । तथा चातुर्ध्यास्येषु श्रूयते, 'परिधौ पशुं नियुञ्जीत' इति परिधौ यूपधर्माः कर्त्तव्याः, न कर्त्तव्याः ? इति संशयः । तथा, 'न गिरा गिरेति ब्रूयाद्यदि गिरा गिरेति ब्रूयादाब्जानं तदुद्गातोद्गिरेत् ऐरं कृत्वोद्देयम्' इति इरापदे गिरापदधर्मा भवन्ति, न भवन्ति ? इति संशयः ।

किन्तावत्प्रासं ; ब्रीह्यादिषु उक्ता धर्मा न नीवारादिषु, तस्मात्तेषु न भवेयुरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, - नीवारादिषु 'चोदनागुबन्धः' स्यात्, समवेति हि तेषु स प्राकृतो धर्मः, प्रकृतौ ताददपूर्वप्रयुक्तोऽसौ न ब्रीह्यादिप्रयुक्तः, येनापूर्वस्य विशिष्टोऽयं साधनविशेषः, तत्रैष धर्मो न ब्रीह्यादाविति समधिगतमेतत् । नीवारादयश्च ब्रीह्यादिकार्यकारिण इत्यवगम्यते, नीवारस्य भावचोदना, - 'नैवारश्चरुः कर्त्तव्यः' इति, स च नान्येन प्रकारेण नीवारी यागस्योपकरोति, वर्जयित्वा तण्डुलनिर्हृत्तिं, स प्रत्यक्षेण अवगम्यते, ब्रीहिकार्यं वर्त्तते इति । तस्माद्ब्रीह्यधर्मा नीवारे भवेयुरिति ।

एवं 'षडहोनोपासीत' इति चोदनायां संत्यां यदा 'षडहः सन्तिष्ठते' (न षडहोनोपास्यते इत्यर्थः), मधुघृताभ्यामुपासीतेति गम्यते, यस्य भावे यस्य निवृत्तिस्तत्तस्य स्थानेऽवगम्यते, षडहननिवृत्तौ मध्वशनं ब्रुवन् षडहकार्यं वदतीति गम्यते ।

तस्मात् षड्विधर्मी व्रतं नियमी वा मध्वगने भवतीति ।
यागाभावात्तन्निमित्ता यद्वा न प्रवर्त्तन्ते, 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं
वोच्यीय स्तोत्रमुपाकरोति' इति ग्रहचमसाभावात् स्तोत्राभावः,
'स्तुतमनुशंसति' इति स्तोत्राभावाद्स्थाभावः । सवनाभावात्सव-
नीया न प्रवर्त्तन्ते, इत्येवमादि न प्रवर्त्तन्ते, व्रतानि नियमाश्च
प्रवर्त्तन्ते इति ।

यच्चान्यदनर्थलुपं न नखावपूतानामिति, नान्यथा नखाव-
पूता भवन्ति, यदि न तैस्तथाः विपूयन्ते, तस्मात्तृषविमोचने नखाः
श्रुता इति गम्यते । अतश्चोलूखलमुसलधर्मैः सम्बध्यन्ते इति ।

तथा परिधिर्यूपकार्ये वर्त्तते इति विस्मयमेव वचनं, 'परिधौ
पशुं नियुञ्जन्ति' इति । तस्मात्तद्वर्त्मकः परिधिः स्यात् इति ।

तथा 'न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्देयम्' इति नैतो
हावपि विधीयते प्रतिषेधः इरापदश्च, तथाहि वाक्यं भिद्येत !
नच, इरापदमप्राप्तत्वादनूद्यते, प्रतिषेधे त्वनुवादः सम्भवति ।
यदा इरापदं तदा व्यक्तं गिरापदं न भवतीति । एकवाक्य-
रूपश्च गम्यते, यस्माद्गिरापदस्यायं दोषस्तस्माद्गिरापदं ब्रूया-
दिति, भिन्नवाक्यरूपे त्वाश्रीयमाणे भूयसी अदृष्टानुमान-
कल्पना स्यात्, नद्यात्मानं गिरेदिति दोषो विधीयते, शरीरं
गिरितुमसंभवः, परमात्मन्यदोषः । वाक्यभेदस्तु स्थित एव ।
तस्माद्गिरापदोच्चारणमिरापदस्य तत्कार्यापत्तिषु दर्शनार्थं, न
गिरा गिरेति कृत्वोद्देयदिति । तस्माद्गिरापदधर्मा इरापदे भवे-
दुरिति सर्वत्र पर्यवसितं । परिधौ अनन्तरा कथा वर्त्तिष्यते
(॥१२॥१२ अ०) ॥

परिधौ यूपधर्माः। तुहानाधिकारकम् ॥

सू० तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वात्स्यात् ॥४१॥ (पू०) ॥

भा० चातुर्मास्येष्वाम्नायते, 'मध्यमे पर्वणि परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति' इति । तत्रोक्तं, -यूपधर्माः परिधौ कर्त्तव्या इति ; तद्विपरिवर्त्तते, —ते न कर्त्तव्याः 'तदुत्पत्तेः' परिधेराहवनौयपरिधानार्थोत्पत्तेर्यूपधर्मा निवर्त्तरन्, तत्कृता हि ते अपूर्वप्रयुक्तपशुबन्धनद्वारेण अपूर्वं गच्छन्ति, तत्र यद्बन्धनस्याङ्गभूतमिति श्रुतं, तद्बन्धनार्थमेव द्रव्यमुत्पन्नं, यच्चाहवनौयपरिधानार्थमुत्पन्नं, तस्मिन् पराङ्गभूते बन्धनं कृतं भवति, न तद्वर्माणां द्वारं भवितुमर्हति, न हि तत्र क्रियमाणाः पशोः कृताः भवन्ति, न पाशुकस्य, अपिच सत्वकः परिधिरनुच्छेद्यश्च यूपधर्माः परिधित्वात् होयेत ; यूपायान्यमानायेति च शब्द उच्येत, तत्रायं बाधितः स्यात् । तस्मात्परिधौ यूपधर्मा न स्युरिति ॥

सू० आवेश्येरन्वार्थवत्त्वात्संस्कारस्य
तदर्थत्वात् ॥ ४२ ॥ (सि०) ॥

भा० 'आवेश्येरन् वा' यूपधर्माः परिधौ, बन्धनोपकारसाधने हि विधीयन्ते, यश्च परार्थो बन्धनं नयति निष्पादयति, करोत्वसौ बन्धनोपकारम् ; अयश्च संस्कारो बन्धनं निष्पादयति, तदर्थोत्पत्तिम् अतदर्थोत्पत्तिं वा नापेक्षते ; तस्मात्परिधौ यूपधर्माः कर्त्तव्या इति ।

यदुक्तम् अनुच्छेद्यश्च सत्वकश्च परिधिरिति ; अत्रोच्यते, ये परिधित्वाविरोधिनी यूपधर्मास्ते करिष्यन्ते, न विरुद्धा इति ॥

सू० आख्या चैवं तदावेशात् विकृतौ
स्यादपूर्वत्वात् ॥ ४३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं, 'यूपायाज्यमानाय' इति शब्द उहितव्यः
स्यादिति, अचोच्यते, नाहितव्या भविष्यति, धर्मावेशात् 'आख्या'
अपि 'यूपः' इति भविष्यति, धर्मनिवहा हि सा, यद्यैव यूपे,
तथा परिधावपि भवितुमर्हति, तस्मान्नोहितव्ये यूपशब्द इति ॥
(८।२।१३५०) ॥

श्रुतादौ प्रणीताध्यातुहाणविहरणम् ।

सू० परार्थेन त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य
तदर्थत्वात् ॥ ४४ ॥ (पू०) ॥

भा० 'वि वा एनं प्रजया पशुभिरर्हयति वक्ष्यत्यस्य भ्रातृव्यं'
यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्यदेति स त्रेधा तण्डुलान् वि-
भजेत् ये मध्यमास्तानग्नेये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ।
ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरं ये चादिष्ठाः तान् विष्णवे
शिपिविष्टाय शृते चरं शृते चरं दधंश्चरम् इत्येतदुदाहरणं ।
तत्रायमर्थः सांशयिकः-किं शृते दधि प्रणीताधर्माः कर्त्तव्याः,
उत न कर्त्तव्याः ? इति । किं प्राप्तम् ?-न कर्त्तव्या इति, परार्थम्
एतत् प्रदानार्थमिति न प्रणीतार्थम् । दधि च तण्डुलविभागश्च
एको भाग इन्द्राय प्रदात्रे दातव्यः, शृतश्च तण्डुलविभागश्च
विष्णवे शिपिविष्टाय, न अपणार्थं दधि पयो वा विधीयते ;
तच्च हि सप्तमीसंयोगोऽनुवाद एव, न च प्रणीताकार्ये विधीयते

दधि पयो वा ; तस्मात् प्रचीतानां धर्मैर्न संयुज्येते । न हि प्रचीतानां दध्नश्च 'पर्यसामान्यं' किञ्चिदस्ति, तदर्थं चायं संस्कारः, अपचहारकः, तस्मान्न प्रचीताधर्माः पयसि दधनि वा भवेयुरिति ॥

सू० क्रियेरन् वाऽर्यनिर्वृत्तेः ॥ ४५ ॥ (सि०) ॥

भा० नचैतदस्ति,—प्रचीताधर्मा दधिपयसोर्न कर्त्तव्या इति, अपचसाधने हि ते विधीयन्ते,—न अपचार्यमुत्पन्ने द्रव्ये, येनार्थो निवर्त्तत, तत्र ते अपूर्वप्रयुक्तत्वात् क्रियते, क्रियते च दधिपयोभ्यां अपचं ; तस्मात् तदुधर्मैः संयोगः स्यात् ॥ (६।२।१४ अ०) ॥

बृहद्रथन्तरयोश्चर्त्तव्यस्माधिकरणम् ।

सू० एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे समामनन्ति,—'बृहत्पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवति' इति, व्यक्तो हि बृहद्रथन्तरयोर्विकल्पः,—यस्मिन् कार्ये रथन्तरं प्रवर्त्तते तस्मिन्नेव कार्ये बृहत्पृष्ठसिद्धिद्वारेण धर्मा विहिताः । तस्माद्बृहद्रथन्तरे रथन्तरधर्माश्च उभयत्र कर्त्तव्या इति । बृहद्रथन्तरं रथन्तरग्रहणञ्च लक्षणाद्यं भविष्यति ॥

सू० निर्द्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४७ ॥ (सि०) ॥

भा० 'निर्द्देशाद्वा' रथन्तरे रथन्तरधर्माः कर्त्तव्याः,—'नोश्चैर्मेयं नच बलवत् मेयं, रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलेत् स्वर्ध्वं प्रतिवीक्षेत' इत्येवमादयः । बृहद्रथान्तरे, 'बृहति उच्येर्मेयं बृहति गीयमाने समुद्रं मनसा ज्ञायेत्' इत्येवमादयः । एवं निर्द्देशोऽर्त्त-

वान् भविष्यति, इतरथा रघन्तरपृष्ठञ्च हृहृदृप्रहृञ्च प्रदर्श-
 नार्थं स्यात्, तथा लक्षणा भवेत्, न च श्रुतिसम्भवे लक्षणा
 स्यात् । यदुच्यते,—अर्थैकत्वाद्बृहद्रघन्तरयोरिति, सत्वमेकोऽर्थः
 पृष्ठसिद्धिः, एतदप्यस्ति,—अन्यथा हृहृता साध्यते पृष्ठम्, अन्यथा
 रघन्तरेणेति ; यथा पर्वणि विभज्यमाने हावप्युपायी, यथा हो
 पुत्रवो अन्तयोर्ह्यहीत्वा आकर्षतः । यथा तीक्ष्णेन शस्त्रेण
 छेदनम्, तत्र यत् शस्त्रस्य तीक्ष्णोत्करणं द्रव्यं तच्छेदनाभ्युपाये
 सम्बध्यते, नाकर्षणाभ्युपाये तदर्थापत्तेऽपि । एवं हृहृदृर्मा
 रघन्तरे तदर्थापत्ते भवेयुर्वा न वा ? इति जायते विचारणा,
 तत्र निर्देशसामर्थ्यादिदमवगच्छामः,—अन्यथा हृहृत्साध्यति,
 अन्यथा रघन्तरमिति ; प्रत्यक्षं स्वल्पि अन्यदुपलभामहे,—रघ-
 न्तरं गूरादिकां संस्तुतिं कुर्वत् पृष्ठं साध्यति, हृहृत् चित्रादिकां ;
 तस्माद्बृहन्तरधर्मा गूरादिकायां स्तुती निबन्धा रघन्तरे प्रस्तु-
 माने भवेयुर्न हृहृति, हृहृदृर्मा अपि चित्रादिकायां स्तुती
 निबन्धा हृहृति भवेयुः ; न रघन्तरे, तस्माद्गवस्या धर्माणा-
 मिति ॥ (६।२।१५अ०) ॥

कण्ठरघन्तरे बृहद्रघन्तरधर्मासमुच्चवाचिकरत्नम् ।

सू० अप्राकृते तद्विकाराद्विरोधाद्ब्यव-
 तिष्ठेरन् ॥ ४८ ॥

भा० अस्ति वैश्यस्तोमः,—‘वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत’ इति ;
 तत्र इदमाज्जायते,—‘कण्ठरघन्तरं पृष्ठं भवति’ इति । तत्रायमर्थः

सांशयिकः,—किं कणुरथन्तरे अन्यतरस्य रथन्तरस्य बृहतो वा धर्माः कर्त्तव्याः, उतोभयोरपि ? इति । किं प्राप्तम्,—अन्यतरस्येति । कुतः ? । एवं हि उक्तं,—‘रथन्तरस्य राथन्तरा भवन्ति, बृहतो बृहद्धर्माः’ इति निर्देशसामर्थ्यादिति, तद्विशेषेऽनुच्यमाने यावदुक्तं तावत्प्राप्तमिति ; तस्मादन्यतरस्य धर्माः कर्त्तव्याः ।

इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अप्राकृते’ (कणुरथन्तरे) ‘तद्विकारात्’ यस्मात् कणुरथन्तरमुभयोः कार्यं वर्त्तते, तस्मादुभयधर्मान् क्षभेत, नहि विकृतौ निर्देशोऽस्ति यथा प्रकृतौ, अर्थापत्तित इह भवन्ति, चोदकेन कणुरथन्तरम् उभयोरर्थापन्नं । तस्मादुभयधर्मान् क्षभेत । ये तु विरुद्धा धर्माः तद्यथा,—‘उच्चैर्गेयं बलवद्भेयम्’ इत्येवंजातीयकाः ‘विरोधाद् व्यवतिष्ठेरन्, अविरुद्धेषु समुच्चयः० ॥ (८।२।१६ अ०) ॥

द्विसामके बृहद्रथन्तरयोर्व्यवस्थाधिकरणम् ।

सू० उभयसाम्नि चैवमेकार्थात्तिः ॥ ४९ ॥ (पू०) ॥

भा० सन्ति उभयसामानः क्रतवः,—‘संसवः उभे कुर्यात् गोसव उभे कुर्यात्’, अपवितावपि ‘एकाहे उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यात्’ इति श्रूयते, सन्ति तु प्रकृतौ बृहद्धर्मा रथन्तरधर्माश्च, ते इह चोदकेन प्राप्यन्ते । तत्र संग्रहः,—किमुभयसाम्नि उभयधर्माः कर्त्तव्याः,

* “तदेतदुक्तम्,—न बृहद्रथन्तरयोरेषोमे समुच्चयः । किमतः ? । एतदतो भवति, यद्यप्यष्टोमेस्य बृहद्रथन्तरे श्रद्धसाधनत्वेनावृते तथापि तयोर्वैकल्पिकत्वात् एकसौव कार्यं कर्त्तव्यत्वात्प्राप्यते, एवमेतत् एकसौव धर्मान् पश्यीष्यति” इति वाकिङ्क-
कान्तानन्देयम् ।

अथवा इहापि तथैव व्यवतिष्ठेरन् ? इति । किं प्राप्तं ?,—‘उभय-
साञ्चि चैव’ स्यात्, यथा कक्षुरथन्तरे, उभे हि अथ सामनी
पृष्ठकार्ये वर्त्तते, नैकैकं, तस्मान्नैकैकधर्मान् लभेत, उभे हि अथ
संहते, उभे धर्मैः संयुज्येयाताम्, उभे हि ते संहते, एका-
र्थापन्ने पृष्ठकार्ये वर्त्तते इति ।

सू० स्वार्थत्वाद्वा व्यवस्था स्यात् प्रकृतिवत् ॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भा० वाच्यम्: पञ्चं व्यावर्त्तयति,—न चैतदस्ति बृहद्ब्रथन्तरयोः
संहतयोरुभये धर्माः कर्त्तव्या इति ; रथन्तरे रथन्तरधर्मा
बृहति बृहद्धर्माः । कुतः ? । ‘स्वार्थत्वात्’ धर्माणां,—रथन्तरधर्मा
रथन्तरार्थाः, बृहद्धर्मा बृहद्धर्थाः, साञ्चोच्चैते धर्माः, न पृष्ठस्य,
तच्च साम प्रयुज्यते रथन्तरं बृहद्वा, रथन्तरे प्रयुज्यमाने तद्धर्माः
प्रयोक्तव्याः, बृहत्पि प्रयुज्यमाने बृहद्धर्माः, सामप्रयुक्ता एवैते
धर्माः, साञ्चापि हि दृष्टमदृष्टञ्च क्रियते ; तस्मात् सामापि धर्म-
प्रयोजने समर्थम्,—अतो ‘व्यवस्था’ धर्माणां ‘प्रकृतिवत्,—
वथा प्रकृते रथन्तरे प्रयुज्यमाने तदङ्गं प्रयुज्यते, बृहति तदङ्गम्,
एवमिहापीति ॥ (८।२।१७ अ०) ॥

सौर्यादिषु पार्वण्योमाद्यननुष्ठानाधिकारम् ॥

सू० पार्वण्योमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगा-
त्तदभीष्ट्या हि ॥ ५१ ॥ (सि०) ॥

भा० स्तो दर्शपूर्णमासो,—तत्रेदं समामनन्ति,—‘सूत्रेण पार्वणो
शुद्धोति’ इति । सौर्यादिषु वैकृतेषु कर्मसु भवति सन्देहः,—किं

तेषु पार्वणहोमो कर्त्तव्यो न वा ? इति । तत इहं तावत्परोक्षं,—
किं कालाभीज्या पार्वणहोमो, उत समुदायाभीज्या ? इति,
कालाभीज्यायां तयोः प्रवृत्तिः, समुदायाभीज्यायामप्रवृत्तिः ।
कुतः संग्रहः ? । उभयत्र प्रसिद्धेः, उभयत्र हि पर्वणशब्दो लोके
प्रसिद्धः, काले समुदाये च आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः ।
किं तावत्प्राप्तं ?—कालाभीज्या इति, ततः कालगता
प्रसिद्धिर्व्यपदिश्यते ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—पार्वणयोर्वैकृतेषु कर्मसु 'अप्रवृत्तिः' ।
कुतः ? । 'समुदायार्थसंयोगात्', ततः समुदाये प्रसिद्धिर्व्यप-
दिश्यते, काले प्रसिद्धिं परिहरिष्याम इति ; अतः समुदाय-
वाचित्वात् पर्वणशब्दस्य समुदायस्याभियष्टव्यत्वात् वैकृतेषु-
प्रवृत्तिरिति ।

सू० कालस्येति चेत् ॥ ५२ ॥ (आ०) ॥

इति चेत् पश्यसि—कालस्य पर्वणशब्दो वाचकः । तस्मात्
कालाभीज्येति, तत्परिहरित्वात् । आभाषान्तं सूत्रं परेषु
विशेष्यते ॥

सू० नाप्रकरणत्वात् ॥ ५३ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० नास्ति कालस्य प्रकरणम्, अस्ति तु समुदायस्य, तस्मात्
प्रकरणेन विशेषेण समुदायवाची गृह्यते, न कालवाची ।
अत्राह,—'न प्रकरणेन शक्यते पर्वणशब्दस्य कालवाचितां
वाधितुं, दुर्बलं हि लिङ्गात् प्रकरणम्' । उच्यते,—नायम्
उभयत्र पर्वणशब्दो वर्तते, यदि कालवचनस्तत्सम्बन्धात् समुदाये

गम्यते, यदि वा समुदायवचनस्तत्सम्बन्धात् काले, अन्यतर-
वचनो यत्नो नोभयवचनः । तत्र समुदायवचने कल्पमाने
प्रकरणमनुष्ठहीतं भवति ।

अपि च पृष्ठातेः पर्वशब्दः, पृष्ठातिश्च दाने प्रसिद्धः, दानानि
च समुदायाः, तस्मात् समुदायाभीष्ट्या । एवं शब्दावयवप्रसिद्धिः
अनुष्ठहीता भवति इति । तस्माद्भेदकतेषु पार्वणयोरप्रवृत्तिः ॥

सू० मन्त्रवर्णाञ्च ॥ ५४ ॥ (यु०) ॥

भा० मन्त्रवर्णाञ्च फलवदनुवादो भविष्यति,—‘ऋषभं वाजिनं
क्ष्वं पूर्णमासं यजामहे’ । ‘अमावास्या सुभगा सुशेवा’ इति च ।
तस्मादपि समुदायाभीष्टेति ॥

सू० तदभावेऽग्निवदिति चेत् ॥ ५५ ॥ (पुनः आ०) ॥

भा० नैतदस्ति,—यदुक्तं वैकृतेष्वप्रवृत्तिरिति । ‘तदभावेऽपि’
यद्यपि समुदायवचनोऽयं, नच वैकृतेष्वयमस्ति समुदायः,
तथापि पार्वणहोमो भवेतामेव । कुतः ? । अन्या एवंशब्दिका
देवता भविष्यन्ति । समुदायो वाऽसन्निरहितोऽपि यद्यते, सौर्या-
द्युपकारार्थेन । यथा, ‘अग्निमन्त्र आवह’ इति सन्निरहितोऽ-
सन्नितो वा अग्निर्यागार्थेनावाह्यते, एवमिहापि इति ॥

नाधिकारिकत्वात् ॥ ५६ ॥ (आ० नि०) ॥

नैतदेवम्, आधिकारिकं हीदं वचनम्,—अधिकारे भवं,
यस्माधिकारस्तस्य अर्थं विदधाति इति आग्नेयादीनाञ्चाधि-
कारः, ते चात्र देवताः; तेषां होमो देवतार्थः । एवं यत्र

सा देवता नास्ति, तत्र तदर्थी होमो न कारिञ्चते ; तस्मात् पार्ष्णहोमयोर्वैकृतेभ्यो निवृत्तिः ॥ (६।२।१८५०) ॥

इदं पौर्णमासयोर्धीमद्वयस्य स्वव्याधिकरणम् ॥

सू० उभयोरविशेषात् ॥ ५७ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमिदानीं सन्दिह्यते,—किमुभो होमो पौर्णमास्याम-
मावास्यायाञ्च, उत पौर्णमासीहोमः पौर्णमास्याम्, अमावास्या-
होमोऽमावास्यायाम् ? इति । किं प्राप्तम् ?—उभावप्युभयत्र ।
कृतः ? । उभयोर्हि प्रकारेण उभावप्याज्जातो, तस्मादुभयत्र
भवितुमर्हतः ॥

सू० यद्भीज्या वा तद्विषयी ॥ ५८ ॥ (सि०) ॥

भा० वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—नैतदस्ति,—उभयमुभय-
त्रेति, 'यद्भीज्या', स तत्र भवेत्, तस्य हि स उपकारकः,
अनुपकारक इतरस्य, न चानुपकारकः कर्त्तव्यः, समुदाय-
प्रधानावत्र होमावित्युक्तम् । तस्माद्यद्भीज्या, तद्विषयी भवेता-
मिति ॥ (६।२।१८५०) ॥

समिदादीनां चामनामधेवताधिकरणम् ॥

सू० प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ ५९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजा आजाताः, 'समिधो यजति तनू-
नपातं यजति इङ्गो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजति' इति ।

तत्र संशयः क्रियते,—किं 'समिधो यजति' इत्यादिशब्दैः समि-
दादयो देवताविशेषा विधीयन्ते,—एतान् समिदादीन् यज-
तोति, किं वा न प्रकृतैः समिदादिभिः सम्बन्ध उपादीयते ?
इत्यंशब्दिका देवताः न प्रकृतौ उपदिश्यन्ते इति ।

किं तावत् प्राप्तम् ?—प्रकृतानां समिदादीनां यागो
विधीयते, समिदादयश्च देवता वाक्यसम्बन्धादिति । एवं प्रकृतैः
समिदादिभिः सम्बन्धे क्रियमाणे प्रकारबानुग्रहो भविष्यति,
तस्मात् प्रयाज्ञेऽपि प्रकृता देवता भवितुमर्हति इति । देवता-
प्राधान्यञ्च यथा पार्वत्यहोमे इति ॥

सू०   नाचोदितत्वात् ॥ ६० ॥ (सि०) ॥

भा०   नैतदेवं, नात्र समिदादयश्चोच्यन्ते देवतात्वेन । कुतः ? ।
द्वितीयानिर्देशात् ; तद्विनिर्देशेन वा देवता चोच्यते, चतुर्थ-
निर्देशेन वा, तत्र हि तादर्थ्यं गम्यते, तादर्थ्यं च सति
देवता भवति । न देवता नाम ज्ञात्वा काचित्, सैव कस्यचित्
रूपस्य देवता, सैव नान्यस्य, यस्य यां प्रति तादर्थ्यं, सा तस्य
देवता । द्वितीया हीप्सिततमे कारके भवति ; तत्र न द्रव्यस्य
तादर्थ्यं गम्यते तस्मान्न द्वितीयान्तेन देवताविधानम् ।

'यत्राह,—तादर्थ्यं कल्पयिष्यामः,—यथा 'विष्णुं यजति',
'वसुं यजति' इति । अत्र न विष्णुर्वसुश्च वा यागः ; नापि
यागादर्शान्तरं यागस्य कारकं यदीप्सितं, तद् द्वितीययाऽभिधीयते,
तेन तत्र कल्पयति तादर्थ्यं, शब्दान्तरेण वा विहितं गम्यते, इह तु
न शब्दान्तरविहितं, नचैवं शक्यं परिकल्पयितुं । नच यागस्य

कारकत्वेन संभवति, समिदादिब्रह्मकलात् यजोनां समिदाद्वः
 ग्रन्था वाचका उपपद्यन्ते ; किञ्चन चेष्टितायामिषते द्वितीया,
 यदा पाकं पचतीति । तस्मात् 'समिधो यजति' इत्यवयवैः समि-
 द्यजिः कर्तव्य इति । यदा च यजिं प्रति अनुष्ठानं चोच्यते, तदा
 यजिरूपदिष्टो भवति, यदि पुनरत्र देवता उपदिश्येत, उपदिष्टे
 यजौ देवतोपदिश्येत, तत्रोपदिष्टोपदेशे वाक्यं भिद्येत, तस्माच्च
 देवतोपदेशः । यदा न देवतोपदेशस्तदा मात्मवर्षिको देवता-
 विधिः, तदा चोपदेशत्वादेवंगण्डिका देवताचोच्यते । तस्मात्
 मात्मवर्षिको देवताविधिः ॥ ८।२।२० च० ॥

इत्याचार्यशवरस्वामिभिरुक्ते मीमांसाभाष्ये नवमस्य अध्यायस्य
 द्वितीयः पादः ॥

मीमांसाभाष्यस्य

नवमाध्याये द्वितीयः पादः ।

विद्यते नान्यत्प्राचीनविद्वान्प्राचीनवचनम् ॥

सू० प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानां तथोत्तरस्थान्तौ
 तत्प्रकृतित्वाद्दर्थे चाकार्यत्वात् ॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा० वैद्यतानि कर्त्तव्याणि उदाहरणं,—'सौर्वं चरं निर्वपेद्ब्रह्म-
 वर्षसकामः' इति । 'शिश्राम्मेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजा-

कामः' इति । 'चिन्तया व्रजेत पशुकामः' इति । 'वैश्वदेवीं
सायहवीं निर्वपेत् कामकामः' इति । अस्ति तु प्रकृतौ
निर्वपमन्त्रः,—'अन्वे जुष्टं निर्वपामि' इति । तथा 'इन्द्राव
मद्वते नैवारजेकादशकपाशं निर्वपेत्' इति । अस्ति तु प्रकृतौ
ग्रीहिलिङ्गो मन्त्रः,—'खानन्ते सदनं कृचोमि हृतस्य धारया सुमेवं
कल्पयामि । तस्मिन् सौदायते प्रतितिष्ठ ग्रीहोषां मेष सुमन-
समानः' इति । तद्यैतच्च विकृतौ चोदकप्राप्तं सम्दिशते,—
किम् अविकारेण प्रयोक्तव्यम् उतोहेन ? इति ।

किं प्राप्तम् ?—अविकारेणेति । तथा आर्षमनुष्ठान्ते,—
यत् प्रकृतौ कर्त्तव्यं तद्विकृताविति । प्रकृतौ चाम्निग्रीहियन्द्वा
प्रयुक्तौ, तस्माद्विकृतावपि तावैव प्रयोक्तव्याविति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—सत्यं 'प्रकृतौ यथा उत्पत्तिवचनमर्वाणां'
कृतं मन्त्रे, 'तद्योत्तरस्याम्' अपि 'ततो' (विकृतौ) तेनैव मन्त्रेण
वचनं कर्त्तव्यं, 'तत्प्रकृतित्वात्' ।

तथा प्राप्ते इदमुच्यते,—नैतदेवम्, 'अर्धे चाकार्यत्वात्'
इति, एतावदर्थो अग्निग्रीहियन्द्वा सूर्यं नौवारश्च नाभि-
दधाता; अग्नेऽथ तुग्न्दस्वार्धे, मन्त्राणां चार्धवचनं कार्यं,
व स्वरूपं, स्वरूपे दृष्टं कल्पयितव्यम्; अर्धवचनेन दृष्ट
उपकारः, तस्माद् अहितव्यो इति ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥ (यु०) ॥

म० लिङ्गं खल्वपि अस्मिन्नर्थे भवति,—'न माता वर्धते न
पिता न भ्राता न सखा' इति, प्रत्यक्षं, आतरं सखायश्च वर्षमानं

पश्चामः, अतो नाद्यं हृदिप्रतिषेधसंवादोऽयं, शब्दहृदिप्रतिषेधस्तु
 न भ्रातृशब्दो वर्द्धते, न सखिशब्द इति । का च तयोर्हृदिः ? ।
 वर्षान्तरोपजननं सा, एकस्मिन् भ्रातेति द्वयोर्भ्रातराविति ।
 एतदुक्तं भवति,—न भ्रातृशब्द उच्यते, न सखिशब्दश्चेति ।
 अतोऽवगम्यते अन्ये उच्यन्ते इति । यथा न भवन्तः समाजं
 गच्छन्ति, न भवन्तः प्रेषका भवन्तीत्युक्ते नूनमग्ये गच्छन्तीति
 गम्यते । एवमिहापि (न भ्राता उच्यते, न सखा) इत्युक्ते
 नूनमग्ये उच्यन्ते इति लिङ्गदर्शनम् । स्थितन्तावत् अपर्यव-
 सितमेव । अन्तराचिन्तान्तरं वर्त्तिष्यते ॥ (८।३।१५०) ॥

पौण्डरीकेषु षड्विंशु स्तरमन्त्रस्योपाधिकरचम् ।

सू० जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० इदमामनन्ति,—‘मौद्गं चरुं निर्वपेत् त्रियै त्रीकामः’
 इति । तत्रेदं विधीयते,—‘पौण्डरीकाणि बर्हींषि भवन्ति’ इति ।
 अस्ति प्रकृतौ मन्त्रः,—‘स्तृणीत बर्हिः परिधत्त वेदिं जयामि मा
 हिंस्रीरमुपाशयाना दर्भैः स्तृणीत हरितैः सुपर्णैः निःका ह्येते
 यजमानस्य ब्रध्नः’ इति, इह चोदकेन प्राप्तः ; अत्र दर्भैरिति
 जातिशब्दः* हरितैरिति नैमित्तिको गुणशब्दः । तत्र संशयः
 किं जातिशब्दः जहितव्यः, नैमित्तिकोऽविकारेण प्रयोक्तव्यः,
 उतोभावपि यथास्थानं जहितव्यो, जातिशब्दः स्तरणे, नैमित्तिकः

* जातिशब्देन इति क० सं० पू० पाठः ।

स्तरणसाधने द्रव्ये ? इति । तत एव तावत्परीक्षः,—किमयं हरितशब्दो हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते, एत स्तरणद्रव्यगुणाभिधिष्यया ? इति । कश्चात्र विशेषः ?,—यदि दर्भाणां हरितगुणसम्बन्धो वक्तव्यः, व्यक्तमसावदृष्टोऽर्थः, तदा पुष्करौकाशामप्यदृष्टायैव हरितसम्बन्धो वचनीयो भवति इत्यधिकारेण प्रयोक्तव्यः ; अथ स्तरणद्रव्यगुणविवक्षया प्रयुज्यते, तत्र पुष्करौकाशामपि स्वगुणो वक्तव्यो भविष्यति ; तदेतत् इयमपि हरितशब्दादवगम्यते ; किन्तु विवक्षितम् ? इति संशयः ।

किं तावत् प्राप्तम्?—अधिकारेण प्रयोक्तव्य इति । तत एतत्तावद्विचिन्वते,—हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते इति । कुतः ? । हरितशब्दस्य मन्त्रेभावात्, नहि यो यो द्रव्यगुणः सोऽवश्यवचनीयो भवति, यस्य यस्य तु वाचको मन्त्रे शब्दोऽस्ति, स गुणो वक्तव्य इति गम्यते । हरितगुणस्य वाचको मन्त्रोऽस्ति । तस्मात् हरितगुणो वक्तव्य इति ।

‘ननु स एव स्तरणद्रव्यगुणस्य वाचकः’ । न इत्याह,—नह्यसौ स्तरणद्रव्यगुण इत्यनेन कारणेन हरितशब्देनोच्यते, कथं तर्हि ?—हरितत्वयोगात् हरितशब्देन उच्यते, स एव हारित्यं श्रुत्वा अभिदधाति लक्षणया स्तरणद्रव्यगुणं ; श्रुतिश्च लक्षणाया ज्ञायसी । तस्माद्हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते, विक्रतो न अहितव्यः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—जातिशब्दो नैमित्तिकश्च उभावप्यहितव्यौ, तत एतद्वर्ष्यते,—स्तरणद्रव्यस्य गुणविवक्षया प्रयुज्यते इति ।

यद्यपि हारित्यं अत्रा हारितशब्दोऽभिवदति, तथापि हारित-
गुणवचनमनर्षकं, अदृष्टं हि तत्र कल्पनीयं स्यात् ! तथायम्
दृष्टे सम्भवति ; स्तरणद्रव्यगुणन्तु लक्षणयाऽभिवदति, तद्वचने-
ऽदृष्टं प्रबोजनं स्तरणद्रव्यप्रत्यायनं, एवञ्चेद्दिहापि स्तरणद्रव्यस्य
पुण्डरीकस्य गुणः प्रत्याययितव्यः । तस्मात्तद्वचनेकं अहितव्यो
रक्तशब्द इति । तत एव अन्तरागभिर्बीज्यायो भवतीत्यन्यथा
सूत्रं वर्ण्यते,—

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥ (य०) ॥

सू० जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० इति । इतश्च पश्चामो विक्रतावूहः कर्त्तव्य इति ।
कृतः ? । लिङ्गं दृश्यते । किं लिङ्गं भवति ? । एवमाह,—
‘विश्वेषां देवानामुखाणां ज्ञानाणां वपानां मेदसोऽनुब्रूहि’ इति
जातिशब्दानामूहितानां समुच्चारणं भवति, तत्तन्मात्रामर्ष-
वचनपक्षे एव कल्पते, अत्र क्रियमात्रे अनर्षपरत्वे अग्निज्ञान-
शब्दादेव प्रयुज्येयातां, तत्रामौषामक्रियाणां वचनमनर्षकमेव
स्यात् ! न चात्रैते शब्दा विधीयन्ते, विधायकत्वाभावात् । ‘ननु
प्रयोगवचनेन विधायिष्यन्ते’ । एवं तर्हि अदृष्टार्थतादोषः ।
तस्मादस्ति अह इति ॥

सू० अविकारमेकी नार्षत्वात् ॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘एके’ पुनराचार्या ‘अविकारम्’ अनुमन्यन्ते, अस्मिन्नर्थे
लिङ्गं वक्षति, तस्येयं प्राप्तिः क्रियते । यदि हि अज्ञेयत, आर्षः
चीदको वाञ्छेत ! तस्मादनूह इति ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गमस्मिन्नर्थे दृश्यते,—‘अम्बये वैकृते पशौ आम्बा-
यते,—‘अम्बये ज्ञागस्य वपाया भेदसोऽनुब्रूहि’ इति । अहपचे
न विधातव्यं स्यात्, विधीयते तु, तस्मादनूह इति । अपिचेद-
मपरं लिङ्गं अम्बोषोमौये पशौ श्रूयते,—‘वर्षेकं यूपमुपसृशेत्
एष ते वायो इति ब्रूयात् । यदि हो एतो ते वायु इति यदि
वज्रन् एते ते वायवकं’ इति । वज्रहो भवेत् एतदपि प्राप्तत्वाच्च
विधातव्यं स्यात् ! विधीयते तु । तस्मादप्यनूह इति ॥

सू० विकारो वा तदुक्तचेतुः ॥ ६ ॥ (उ०) ॥

भा० वाक्येन पशो व्यावर्त्तते,—यदुक्तमविकार इति, तच्च,
अहः स्यात् । अस्मिन्नर्थे पूर्वोक्तो ‘हेतुः’,—‘वर्षे चाकाशंत्वात्’
इति, मन्त्रार्थं अनुब्रूयते सोदको, न मन्त्राचराधि, अर्धंपराधि
हि तानि, न स्वरूपप्रधानानि ; तस्मादूहः स्मार्त्पूर्वैरेव हेतुना ।
केवलं लिङ्गपरिहारो वक्तव्यः ॥

सू० लिङ्गं मन्त्रचिकीर्षार्यम् ॥ ७ ॥ (१म आ० नि०) ॥

भा० यत् ‘लिङ्गम्’ उक्तम्,—‘अम्बये ज्ञागस्य वपाया भेदसो-
ऽनुब्रूहि’ इति, तन्मन्त्रचिकीर्षया विधीयते, इतरथा अहि-
तत्वादमन्त्रः स्यात्, तस्मात्पुनर्वचनम् ॥

सू० नियमो बोधयभागित्वात् ॥ ८ ॥ (२य आ० नि०) ॥

भा० यस्मिन्सुक्तम् ‘सृष्ट ते वायो’ इति, तत्परिच्छिद्यते,
वदि हि एतत् न उच्येत,—‘यदि हावुपसृशेत् यदि वज्रन्’

सर्वे इमे मन्त्रा एकग्रूपे भवेयुः । उभयमपि मा प्रकृतौ भूदिति नियमः क्लियते,—‘यदि हावुपसृशेत्, एतौ ते वायू इति ब्रूयात्, यदि बह्वन्, एते ते वायव इति ब्रूयात्’, तस्मादेतदप्यसिद्धमिति ॥ (६३।२७०) ॥

अग्नीषोमीयपद्यौ लौकिकग्रूपस्यर्शने प्रायश्चित्ताधिकरणम् ।

६०. लौकिके दोषसंयोगादपवृत्ते हि चोद्यते निमित्तेन प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ ६ ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमः, तन्नाम्नीषोमीये पद्यौ आख्यायते,— ‘यदि एकं ग्रूपमुपसृशेदेष ते वायो इति ब्रूयाद्यदि हावेतौ ते वायू इति यदि बह्वन् एते ते वायवः’ इति । तत्रैषोऽर्थः सांश्रयिकः,—लौकिके वैदिके च ग्रूपोपसृशने प्रायश्चित्तम्, उत वैदिके अथ वा लौकिके? इति । किं प्राप्तं? लौकिके वैदिके वाऽनियमः इति । कथं? । विशेषानाश्रयत्वात्, नहि विशेष आश्रीयते लौकिके वैदिके वेति, तस्मादनियम इति । वैदिके वा, तद्यदि अस्य मन्त्रस्य समीपगतेन प्रयोजनेनाभिसम्बन्धो भविष्यति, इतरथा दूरगतेनाप्रकृतेन परोक्षः सम्बन्धः स्यात्, तस्मात् वैदिके ग्रूपोपसृशने इदं प्रायश्चित्तम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—लौकिके उपसृशने भवितुमर्हति न वैदिके । कुतः? । एवं दोषसंयुक्तं हि श्रूयते इदं प्रायश्चित्तं, ग्रूपो वै यन्नस्य दुरिष्टमानुश्रते, यद्युपमुपसृशेद्यन्नस्य दुरिष्टमानुश्रते तस्मात्ग्रूपो नोपसृशः’ इत्यभिधाय ‘यद्येकं ग्रूपमुपसृशेत्’-

इति समाख्यायते । तस्माद्यत्र दोषस्तत्र प्रायश्चित्तमिति । लौकिके च दोषो न वैदिके, वैदिकं हि अप्लानम् उपप्लुत्यं च कर्त्तव्य-
मुक्तं, न तत् कर्त्तव्यं सत् अकर्त्तव्यं भविष्यति, सावकाशञ्चोप-
सर्गनप्रतिषेधवचनं लौकिके अविरोहं भविष्यति ।

अपि च 'अपहृक्ते' कर्मणि 'चोद्यते निमित्तेन' । कथं ? ।
'यूपो वै यन्नस्य दुरिष्टमामुञ्चते' इति,—यत्किल यन्ने दुरिष्टं
तद्यूप आमुञ्चते, यत् सुकृतं तद्यजमान इति, सर्वमिदं प्रशंसार्थं
न विधिपदान्तरेण सम्बध्यते । इष्टशब्द एवैको विधिपदैः
सम्बन्धमुपैति, प्रशंसापदैरपि सम्बध्यमान इह सन्निहितो भवति ।
सन्निहितत्वाच्च पदान्तरैः सम्बध्यते, यथा दण्डो मनोहरो
रमणीयश्च प्रहर शौघमिति रमणीय-मनोहर-सम्बन्धेऽपि सति
सन्निहितत्वात् प्रहर शौघमित्येतैः पदैः सम्बध्यते, एवमिष्ट-
शब्दोऽपि सन्निहितत्वात् सम्बध्यते,—इष्टे यदि यूपमुपसृशेदेष ते
वायो इत्येवमादि ब्रूयादिति, सोऽयमिष्ट इत्यपवर्गस्य वक्ता शब्दः ।
अपहृक्ते चेदुपसर्गनं मन्त्रस्य निमित्तं, व्यक्तं न वैदिकं; तस्मात्
लौकिके यूपोपसर्गने प्रायश्चित्तं, 'न प्रकृतौ' वैदिके 'अभागित्वात्'
प्रतिषेधस्यापवर्गस्य च वैदिके न सम्भवति इति ॥ (८।३।३अ०) ॥

द्विपश्यामे पाशमन्द्रयोरेकवचनान्कवञ्जवचनान्पदयोर्द्विवचनान्नेन

कदाधिकरणम् ॥

सू० अन्यायस्त्वविकारेणादृष्टप्रतिघातित्वादविशेषाच्च
तेनास्य ॥ १० ॥ (प्र० पू०) ॥

भा० अस्ति पशुरग्नीषोमीयः,—'द्यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं

पशुमालभते' इति, तत्र पाशैकत्वाभिधायी मन्त्रः,—'अदितिः
पाशं प्रमुमोक्तेतम्' इति; तथा पाशबहुत्वाभिधायी 'अदितिः
पाशान् प्रमुमोक्तेतान्' इति; प्रकृतौ तयोः समुच्चयं वक्ष्यति।
अस्ति द्विपशुर्विकृतिः,—'मैत्रं खेतमालभेत वारुणं कृष्णमपां
चौषधीनां च सन्धावन्नकामः' इति। तत्र चोदकेन पाशाभिधा-
यिनो मन्त्रो प्राप्तौ। तयोः संशयः,—किं बहुवचनान्तोऽविकारेण
प्रवर्त्तते एकवचनान्तस्य निवृत्तिः, उत बहुवचनान्तो निवर्त्तते
एकवचनान्त जहितव्यः, उत उभयोरपि प्रवृत्तिरभिधानवि-
प्रतिपत्तिश्च, उतैकवचनान्त जहितव्यो बहुवचनान्तोऽपि न
निवर्त्तते?।

किं प्राप्तम्?—'अन्यायस्वविकारेण' अन्यायनिगदो बहु-
वचनान्तोऽविकारेण प्रवर्त्तते, एकवचनान्तो निवर्त्तितुमर्हति।
कुतः?। नास्यैकस्मिन् पाशे प्रवर्त्तमानस्य दृष्टः प्रतीघातः,
यथैकैकस्मिन् पाशे प्रवर्त्तते, तथा द्वयोरपि प्रवर्त्तितुमर्हति,
नासौ एकस्य वाचकः, न द्वयोः। एवमार्घः चोदकोऽनुगृहीतो
भविष्यति। इतरथा हि जह्यमाने यथाप्रकृति मन्त्रो न कृतः
स्यात्; न द्वयोः पाशयोः एकस्मिंश्च पाशे कश्चित् विशेषोऽस्ति।
तस्मात् अविकारेण बहुवचनान्तः प्रयुज्यते, एकवचनान्तस्य
निवृत्तिरिति ॥

सू० विकारो वा तदर्थत्वात् ॥ ११ ॥ (द्वि० पू०) ॥

भा० वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—'विकारो वा' स्यात्, एक-
वचनान्त जहेन प्रवर्त्तते, बहुवचनान्तनिवृत्तिरिति। कुतः?।

‘तदर्धत्वात्,’-यौ पाशौ विकृतौ वक्तव्यौ, तौ च प्रयोगवचनानु-
ग्रहात् यौगपद्येन, न पर्यायेण, तत्र न गम्यते विशेषः,-पाशशब्दे
उच्चरिते कस्य पाशस्याभिधानं, कस्य न? इति, अविशेषात्
द्वयोरपि पाशयोः, तत्र तयोः कर्मत्वाभिसम्बन्धं द्वितीयादिवचन-
मेव शक्नोति वदितुं, नान्यत्; तस्मात् द्विवचनमूह्येत, बहुवचन-
मेकवचनं च निवर्त्तितुमर्हति इति ॥

सू० अपि त्वन्यायसम्बन्धात् प्रकृतिवत् परेष्वपि
यथार्थं स्यात् ॥ १२ ॥ (ढ० पू०) ॥

भा० अपि त्विति पक्षो व्यावर्त्तते,—न बहुवचनं निवर्त्तते,
यथा प्रकृतौ बहुवचनान्तमेकवचनान्तं च प्रवृत्तं,—‘अन्याय-
सम्बन्धात्’ बहुवचनान्तम्, एवं विकृतावपि एकवचनान्तं, द्वि-
वचनान्तम्* ऊह्येत; अन्यायसम्बन्धाच्च बहुवचनान्तं प्रवर्त्तते, यदि
प्रकृतौ प्रातिपदिकार्थमात्रं पक्षे प्रकाशितं, विकृतावपि तत् पक्षे
प्रकाशयितव्यम्, अथ बहुवचनान्तेनैकत्वमुक्तम्, इहापि बहु-
वचनान्तेन द्वित्वं वक्तव्यं । तस्मादभिधानविप्रतिपत्तिः कर्त्तव्या
इति ॥

सू० यथार्थन्वन्यायस्याचोदितत्वात् ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

भा० तुशब्दः तमपि पक्षं व्यावर्त्तयति,—नाभिधानविप्रति-
पत्तिः कर्त्तव्येति, किन्तर्हि?—‘यथार्थं’ द्विवचनमूहितव्यं, बहु-
वचनमेकवचनं च निवर्त्तयतां, तच्च द्विपाशाभिधायिनः पाश-
शब्दात्परं बहुवचनं एकवचनं वा न शक्नोति कर्मसम्बन्धं वदितुं,

* अत्र न द्विवचनान्तमिति पाठो भवितुं शक्यः ।

लोको हि शब्दार्थावगमे प्रमाणं, नच लोके द्वयोरर्थयोः बहु-
वचनात् एकवचनान्तो वा प्रवर्त्तमानो दृश्यते, तस्माद्गृहेन
द्वयोः पाशयोर्बहुवचनान्त एकवचनान्तो वा प्रयोक्तव्यः ॥

कथं प्रकृतौ एकस्मिन् पाशे बहुवचनान्त इति चेत्,—

सू० छन्दसि तु यथादृष्टम् ॥ १४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यावद्दर्शनं प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यं, 'छन्दसि' न दर्शन-
मतिक्रमितव्यम्, यो हि दर्शनमतिक्रम्यान्यदपि कल्पयेत्, न
तेन छान्दसं कृतं स्यात्, न लौकिकं नापि लक्षणसिद्धम् ।
यदुक्तं,—चोदकेनाभिधानविप्रतिपत्तिश्चोद्यते इति । नैतदेवम्,
अन्यायस्य अचोदितत्वात्; न हि चोदकोऽन्याय्यामभिधानवि-
प्रतिपत्तिमभिप्रापयति । किंकारणम् ? । प्रकृतावेकत्वात्,
पाशस्य प्रकृतत्वाच्च बहुवचनान्तस्य प्रत्यक्षाभिधानविप्रतिपत्तिः ।
केयमभिधानविप्रतिपत्तिर्नाम ? । यदन्यथाऽभिधानं, अन्यथा
अभिधेयम् । नच प्रकृतौ एकस्मिन् बहुवचनान्तं प्रयुक्तमभि-
धानविप्रतिपत्तिं कर्त्तुं, किन्तर्हि ?,—यत् तेन शक्यते, तत्
कर्त्तुं । किञ्चानेन शक्यते ? । अस्य सिद्धे प्रयोगेऽर्थमन्विच्छन्तो,
यदवगम्यते तदर्थः शब्द इत्यवधारयामः । अस्माच्च पाशद्रव्यस्य
मोचनेन सम्बन्धोऽवगम्यते, तदर्थता शब्दस्य भवितुमर्हति, न
एकत्वेन बहुत्वेन वा प्रयोजनं । इह तु विलतौ पाशस्य च
पाशस्य च यौगपद्येन मोचनेन सम्बन्धो वदितव्यः, बहुवचनञ्च
द्वयोः पाशयोरन्याथ्यं तस्याभिधाने इह पुनर्न प्रयोगः, किन्तु
प्रयोग एव चिन्त्यते,—ऋः शब्दः प्रयोक्तव्यः ? इति । तत्र

प्रयोगेऽस्मादायत्ते किमित्यवाचकं प्रयोख्यामहे विद्यमाने वाचके ।
 न चायं द्वयोः छन्दसि दृष्टो बहुवचनान्तः, सोऽयं मन्त्रः प्रयुज्य-
 मानोऽपञ्चश एव स्वाकं छान्दसः । न च बहुवचनं हित्वप्रत्ययाद्यं
 लभ्यते लौकिके वैदिके च ; न चाभिधिक्षिते हित्वे द्वयोर्बहु-
 वचनं भवति । तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यां कर्त्तव्यमिति देव-
 दत्तयज्ञदत्तशब्दद्वयादेव हित्वं प्राप्तं, न विभक्त्या विधिभङ्गते,
 तथापि द्विवचनमेव भवति, न बहुवचनं । तस्मात् विद्वता-
 बूहितव्यमिति ॥ ८।३।४अ० ॥

अग्निषोमीयपशौ पाशैकत्वपाशबहुवाभिधायिमन्त्रोर्विकल्पवाचिकरचम् ।

सू० विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् समत्वाद्गुणे त्वन्याय-
 कल्पनैकदेशत्वात् ॥ १५ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति पशुरग्नीषोमीयः,—‘यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
 पशुमालभते’ इति ; तत्र पाशैकत्वाभिधायी पाशबहुत्वाभिधायी
 च मन्त्रौ समास्नातो, तयोः किम् एकत्वाभिधायी प्रकरणे
 निविशते, बहुत्वाभिधायी प्रकरणादुत्कृष्यते, उत उभावपि
 प्रकरणमभिनविशते ? इति । किं प्राप्तम् ?—बहुत्वाभिधायी
 उत्कृष्टव्यः इति । कुतः ? । बहूनां हि स पाशानां मोचकः,
 नच प्रकरणे बहवः पाशाः सन्ति ; तस्मात् प्रकरणेऽसम्बध्यमानो
 यत्र बहवः पाशास्तत्र नीयेत । यथा, ‘युवं हि स्थः स्वर्पती
 इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्’ इति, ‘एत अष्टशमिन्द्व
 इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः प्रतिपदं कुर्यात्’ इति प्रतिपदिधान-

मुत्कथ्यते । यथा च पौष्ण-सावित्र-सारस्वत-द्यावापृथिवीयाद्य-
नुमन्त्रणानि उत्कथ्यन्ते, एवं पाशबहुत्वाभिधायपीति ।

एवं प्रप्ते ब्रूमः,—‘विप्रतिपत्तौ’ एतस्यां (का विप्रतिपत्तिः? यत्* प्रकृतावेकः पाशः, पाशबहुत्वाभिधायी च मन्त्रः, एतस्यां विप्रतिपत्तौ) किं मन्त्र उत्कथ्यते, न? इति । उच्यते,— न उत्कथ्यते । ‘ननु प्रकृतौ अन्यो मन्त्रः?’ । उच्यते, तेन सह ‘विकल्पो’ भविष्यति । कुतः? । पाशप्रातिपदिकार्थस्य प्रकृतौ विद्यमानत्वात् उत्कर्षो न न्यायः । ‘ननु बहुपाशवचन एव मन्त्रः, प्रकृतौ त्वेकः पाशः, तस्मात् तत्र न सम्भवति इति’ । उच्यते,—बह्वनप्यसौ पाशान् वदन् बहुत्वाधिष्ठानं द्रव्यं प्रकाशय-
त्येव, यदि न प्रकाशयेत् न पाशविशिष्टं बहुत्वं गम्येत ! प्रकाशयति चेत् तावता नः प्रयोजनम्, तस्य हि उच्योचनं क्रियते, न बहुत्वस्य, पाशाकृतेर्वा । तस्मात् तस्य प्रकाशनं कर्त्तव्यं, तत् प्रातिपदिकेन करिष्यते, नोत्कथ्यते । ‘अस्यैव†’ ह्येकवचनान्तं प्रातिपदिकं, तत्तस्य प्रकाशनं करिष्यति’ इति । अत्रोच्यते,—न हि इदं तस्मादन्यत् । यद्येकवचनान्तं प्रातिपदिकं न उक्तथ्यते प्रकरणादित्युच्यते, सिद्धस्तर्ह्यनुत्कर्षस्तदेवेदमिति ।

ननु ‘बहुवचनस्य बहुपाशकप्रयोगेऽर्थवत्ता । तस्मादुत्-
कथ्यम् । तदुत्कथ्यमाणम् एकदेशत्वात् प्रातिपदिकमुत्कर्षति’
इति । उच्यते,—‘गुणे त्वन्यायकल्पना’‡ स्यादिति न प्रधाने,

● यत् इति का० सं० पुस्तके नास्ति ।

† अयोच्यते अस्यैव हि इति का० सं० पु० पाठः ।

‡ गुणे त्वन्यायकल्पना इति का० श्री० पु० पाठः ।

गुणस्य विभक्त्यर्थः, प्रधानं प्रातिपदिकार्थः, प्रातिपदिकार्थविशेषो विभक्त्याऽभिधीयते, सति प्रातिपदिकार्थे विभक्त्यर्थेन भवितव्यम् ; नच विकृतो प्रातिपदिकमस्ति, अनारभ्याप्यभिहितं प्रकृतिं प्रविशति, किमङ्ग पुनः प्रकृतावेवाभिहितं ; तस्मात्तत्र प्रातिपदिकार्थस्तत्र विभक्त्यर्थो भविष्यति ।

‘ननु विकृतावपि चोदकोन प्राप्तं प्रातिपदिकं, प्रातिपदिकार्थस्य उच्यते’ । वाङ्, विप्रकृष्टस्तु चोदकः, बहुवचनसमर्पकं प्रातिपदिकं चोदको नोत्कृष्यति । तस्मात् प्रातिपदिकमेकदेशत्वात् बहुवचनमाकृष्यतीति । न च प्रकृतौ अनर्थकमेव बहुवचनं, पाशाकृतिकस्य हि तदुन्मोचने कर्मसम्बन्धं करोति । तस्मात् ‘गुणे’ बहुवचने ‘अन्यायकल्पना’† न प्रधाने प्रातिपदिकार्थे इति । किं पुनरन्याय्यम् ? । यद् बहुत्वं गम्यमानमविवक्षितमित्युच्यते, तत् कल्पयतां, न तु प्रकृतौ प्रातिपदिकस्य प्रातिपदिकार्थाभिधानमन्याय्यं कल्पयितव्यम् । अस्य हि गुणस्यावाच्यमेव वैकृतं बहुत्वं सन्निधानाभावात् । तस्मात् प्रकृतौ बहुवचनान्तस्यापि निवेश इति ॥

सू० प्रकरणविशेषाच्च ॥ १६ ॥ (यु०) ॥

भा० ‘प्रकरणविशेषाच्च’ एतदध्यवसीयते, प्रातिपदिकं बहुवचनमाकर्षति, न प्रातिपदिकं बहुवचनेनोत्कृष्यते इति, प्रकृतौ हि प्रातिपदिकार्थो विद्यते अग्नीषोमीये पशौ, बहु-

● समर्थकमिति क० सं० पु० पाठः ।

† अन्याय्यकल्पना इति का० जौ० पु० पाठः ।

वचानार्थो विकृतिषु । तस्मादपि बहुवचनान्तस्य प्रकृतो निवेश इति ॥

उत्कर्षो वा द्वियञ्जवत् इति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम्,—

सू० अर्थाभावात् नैवं स्यात् गुणमात्रमितरत् ॥ १७ ॥
(आ० नि०) ॥

भा० युक्तं यत् प्रतिपदिधानमुत्कथ्यते, नास्ति प्रकृतौ यजमानद्वित्वं यजमानबहुत्वं वा, तत्र न भवेद्विषय एतयोः प्रतिपदोः । इह तु गुणमात्रं नास्ति बहुत्वं, अन्यत्तु बहुवचनस्य प्रयोजनं मुचिना सम्बन्धः, नचानेकप्रयोजनमन्यतमेन प्रयोजनेन न प्रयुज्यते । न हि उक्ता प्रकाशनेनाप्रयुज्यमाना भक्षणा न प्रयुज्यते । तस्मात् विषमं प्रतिपदभ्यामिदमिति ॥

सू० द्यावोस्तथेति चेत् ॥ १८ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—द्यावापृथिवीयादीनामनुमन्त्रणानां यथा उत्कर्षस्तथाऽस्येति, तत्परिहर्तव्यम्,—

सू० नोत्पत्तिशब्दत्वात् ॥ १९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदनुमन्त्रणेन तुल्यं, न हि दर्शपूर्णमासयोर्द्यावापृथिव्यादीनामुत्पत्तौ शब्दोऽस्ति, अस्ति त्विह पाशस्योत्पत्तौ शब्दः ; तस्मात् विषममनुमन्त्रणेनेति ॥ (६।२।५ अ०) ॥

दर्शपूर्णमासयोर्द्विपत्तौके प्रयोगे पत्तौ सन्नस्यंति मन्त्रस्यानुवाचिकारणम् ।

स० अपूर्वे त्वविकारो प्रदेशात् प्रतीयेत ॥ २० ॥

भा० दर्शपूर्वमास्योरामनन्ति,—‘प्रोक्षणीरासादयेष्वां वहिः
उपसादय स्रुचः समृद्धि पत्नीं सन्नद्य आण्येनोदेहि’ इति । तत्र,
पत्नीं सन्नद्येति चिन्त्यते,—अस्ति हि यजमान एकपत्नीको
बहुपत्नीकश्च, तत्र सर्वस्य प्रयोगमधिकृत्य पत्नीशब्द उच्यतेति
एतत्प्राधाधिकरणेनैव निर्णीतम्, इदमु सन्दिह्यते,—किं हि-
पत्नीके बहुपत्नीके च प्रयोगे उचितव्यः पत्नीशब्दः, उत न ?
इति । किं प्राप्तम् ?—अभिधानार्थत्वात्प्राधान्यमूहितव्यः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अपूर्वे तु’ अप्रकृतिपूर्वके कर्मणि अवि-
कारेण प्रयुज्येत । कुतः ? । ईकारान्तं हीदं पत्नीमात्रस्य वाचकं,
तत्र हिपत्नीके बहुपत्नीके च प्रयोगे पत्नीशब्दे उपादीयमाने हि-
वचनं बहुवचनं च सामर्थ्यात् प्राप्नोति सन्नहनसम्बन्धं कर्तुं, समा-
ख्यानसामर्थ्यात् एकवचनेन क्रियते । नचात्र हित्वं बहुत्वं वा
विवक्ष्यते, लक्षणत्वेन हि पत्नीशब्दस्य श्रवणात्, नचैकपत्नीकात्
प्रयोगाद्दिपत्नीके प्रयोगेऽतिदेशो भवति, यथा वच सङ्ख्या
उक्ता तद्वदिहापि इति । तस्माद्विकारेण पत्नीशब्दस्य प्रयोगः ।
अत्रापि कश्चिदेकत्वं विवक्ष्येत, तथापि हिपत्नीके प्रयोगे
सम्प्रतिपक्षभावादेकवचनार्थमेकवचनं, तदनेकपत्नीके प्रयोगे-
ऽविरुद्धमित्यविकारेण प्रयुज्यते इति ॥ (८।२।६ अ०) ॥

हिपत्नीके विकृतिप्राप्तेऽपि पत्नीं सन्नद्येति मन्त्रस्यानुदाधिकरणम् ।

सू० विकृतौ चापि तद्वचनात् ॥ २१ ॥

भा० अथेदानीं विकृतौ पत्नीशब्दश्चिन्त्यते,—किं हिपत्नीके बहु-

पक्षीके च प्रयोगे अहितव्यः, न ? इति । दिवाची बहुवाची वा पक्षीशब्दो द्विवचनं बहुवचनस्योपादानः प्रकृतौ समाजानेन बाधितः इह समाजानाभावात् उपादातुमर्हति इति ।

एवं प्राप्ते क्रमः,—‘विकृतौ’ ‘अपि’ अविकारेषु प्रयोक्तव्य इति । कुतः ? । ‘तद्वचनात्’, यत् प्रकृतौ तत् विकृतौ कर्त्तव्यमिति तद्वचनं, प्रकृतौ चैकत्वमविवक्षितमिहापि द्वित्वं बहुत्वमेकत्वञ्च न विवक्षितव्यमिति, तस्माद्विकारः । अथ वा तदेव विवक्षितं, तदनेकपक्षीकेऽपि अविबुद्धमित्यविकार एवावसीयते ॥ (८।२।७अ०) ॥

सवनौषपशूनामग्नीषोमीयसमानविधानत्वे ‘प्राञ्चै’ अग्नि’ इति मन्त्रे ऽन्वाधिकरणम् ।

सू० अग्निगुः* सवनौषेषु तद्वत्समानविधानाश्चेत् ॥ २२ ॥

भा० अस्ति सोमि पशुरग्नीषोमीयः,—‘यो द्द्विचिती यदग्नीषोमीयं पशुमास्रभते’ इति । तत्राग्निगौ इदं समाज्जायते,—‘प्राञ्चा अग्निं भरतस्तृणैत बर्हिर्द्व्येनं माता मन्वतामनु पिताऽनु भ्राता’ इत्येवमादि । यदा तु अग्नीषोमीयाः सवनौषाञ्चसमानविधानाः, तदेदं विचार्यते†,—किम् अग्निगौ ‘प्राञ्चै’ इत्येवमादि पदमूहितव्यम्, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? ।

* अग्निगौ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† ‘यदाग्नीषोमीयः सवनौषाञ्चसमानविधानाः, तदेदं विचार्यते’ इति सर्वं पाठो न सत्यम् ।

ततः अतिदेशः क्रियते,—अभिगो 'तद्वत्' इति, तत्र यः पञ्च—
 धिक्कारे पूर्बपञ्चः स इह पूर्बपञ्चः, यः सिद्धान्तः स इह
 सिद्धान्तः; ऊह इति पूबपञ्चः, अविक्कार इति सिद्धान्तः* ॥
 (८।२।८अ०) ॥

नीवारणां त्रीहप्रतिनिधित्वे मन्त्रे त्रीहशब्दस्मान्नाधिकरणम् ।

सू० प्रतिनिधौ चाविकारात् ॥ २३ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति प्रतिनिधिः श्रुते द्रव्येऽपचरति,—“आगमो वा
 चोदनार्थाविशेषात्” (६६०पृ०) इति । स च सदृशः “सामान्यं
 तच्चिञ्जीर्षा” (६६६पृ०) इति । तद् यदा त्रीहिषु अपचरन् नौवारा
 उपादीयन्ते प्रतिनिधित्वेन, तदा त्रीहिमन्त्रो यः समाज्जातः,—
 'स्त्रोनं ते सदनं कृषोमि । घृतस्य धारया सुशिवं कल्पयामि
 तस्मिन् सौदाम्यते प्रतितिष्ठ त्रीहीषां भेध सुमनस्वमानः'
 इति; तं प्रति सन्देहः,—किं नौवारेषु त्रीहिशब्दस्य
 ऊहेन प्रयोगः, उताविकारेण ? इति । किं प्राप्तम् ?—अवि-
 कारेण त्रीहिशब्दः प्रयुज्यमानः कार्य्यवती नौवारान् न शक्नोति
 प्रकाशयितुमिति तेषु प्रकाशयितव्येषु नौवारशब्दः प्रतीकत्वो
 भवति । तस्मात् ऊहः कर्त्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘प्रतिनिधौ च अविकारात्’ प्रतिनिधौ

* “तन्नाचिना क्रियते” इत्यारभ्य “परमार्थतस्य सवनीयपद्मनामनीयोभीषमिक्त-
 तित्वात् अस्मिन् सिद्धवचनयोः पाठन्यायेनोः” इति न्यायमाज्ञा चत अनुसन्धेया ।

चेति जहो न कर्त्तव्य इत्यनुक्त्यते । किमेवं भविष्यति ? ।
एवमविकारो भविष्यति, तत्रार्थमनुग्रहीष्यते, तस्मादनूहः ॥

सू० अनाम्नानादशब्दत्वमभावाच्चेतरस्य

स्यात् ॥ २४ ॥ (आ०) ॥

भा० न चैतदस्ति—अनूह इति, एवमनूहो भवेत्, यदि तस्मिन्
मन्त्रे ब्रीहिशब्दो नाम्नातः स्यात्, 'अभावाच्चेतरस्य' यदि नेदं
नीवाराख्यं स्यात्, न चेदमुभयमस्ति तस्मादभिधानसिद्धये
जहितव्यो नीवारशब्द इति ॥

स० तादर्थाद्वा तदाख्यं स्यात् संस्कारैरविशिष्ट-

त्वात् ॥ २५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—नैतदस्ति,—जह इति,
अविकारेण प्रयोगः । कुतः ? । 'तादर्थात्' तादर्थ्यं ब्रीह्यर्थात्
नीवाराणां, ये ब्रीहिशब्दो यथा धान्येषु ब्रीहिलक्षितेषु भवति,
एवम् एतेषु अपि नीवारेषु ; तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्यः इति ॥

सू० उक्तञ्च तत्त्वमस्य ॥ २६ ॥ (यु०) ॥

भा० कथं पुनर्ज्ञायते,—यो यो ब्रीहिशब्दो विशेषः स नीवारे-
ष्विति ? । 'उक्तञ्च तत्त्वमस्य' उक्तोऽस्य विशेषस्य तद्भावः षष्ठेऽध्याये
(०६६६पृ०) "सामान्यं तच्चिकीर्षा" इति, तस्मादप्यविकारः ॥
(८।२।८अ०) ॥

द्विपञ्चमने सूर्यं च चतुर्गमयतादिति मन्त्रासामन्त्राधिकारम् ।

सू० संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात् ॥ २७ ॥ (सि०) ॥

भा० सन्ध्वन्निगुप्रैषे संसर्गिणोऽर्थाः, -तद्यथा चक्षुः प्राण इत्येव-
मादयः 'सूर्यं चक्षुर्गमयतादातं प्राणमन्धवसृजतात्' इति ।
द्विपञ्चादिषु पशुगणेषु किमूहितव्य उत, न ? इत्युच्यते । 'ननु
अन्यायनिगदत्वादेवायं नोहितव्यः, इयोश्चक्षुषां रेकावचनान्तो
यतः अयते' । उच्यते, नायमग्निगौ अधिष्ठानयोः सूर्यगमनमाह,
नहि अधिष्ठाने सूर्यं गच्छतः, तेजोरश्मिन्वचनस्वयं, एकश्च
तत्तेजः; तस्मान्न अयमन्यायनिगदः । द्विपञ्चादिषु च वैकृतेषु
प्रयोगेषु 'मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमपां शौषधीनां च
सन्धावन्नकामः' इत्येवमादिषु पशुभेदात्तेजसो भेदे गम्यमाने
उहः स्यादिति प्राप्नोति । 'ननु एकस्मिन्नपि पञ्चावधिष्ठानभेदेन
भिन्ने एव तेजसौ' । न-इत्युच्यते, -'सूर्यमस्य चक्षुर्गमयतात्' इति
यत् पशोस्तेजस्तत् हि विवक्षितं, नाधिष्ठानभेदः; पञ्चन्तरेषु पशु-
तेजोभेदादूह इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, -'संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात्',
संसर्गिषु अर्थेषु यद्यपि पशुभेदस्तथापि रश्मिनां संसर्ग एवैकी-
भूतास्तेषां रश्मयः, यथैव पानीयस्य तैलस्य घृतस्य वा स्तःका
नानादेशेषु भिन्नाः समानदेशे एकीभूता भवन्ति तद्वद्रश्मयः,
तस्मादेकवचनान्तस्तेषां वाचक इत्यनूहः स्यात् ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गं खल्वपि भवति, यथा संसर्गिणो न कृष्णान्ते

इति, 'न माता वर्तते न मज्जा न नाभिः प्राणो हि स.' इति प्राणस्य सिद्धमनूहं हेतुत्वेनोपदिशति, तस्मात् संसर्गिणो नोद्घन्ते इति ॥ (६।२।१० अ०) ॥

द्विपशुवानं चभिनुप्रेषे एकधेत्यस्य शब्दस्याभ्यासाधिकारश्चम् ।

सू० एकधेत्येकसंयोगाद्भ्यासेनाभिधानं स्यात् ॥

॥ २८ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति ष्यातिष्टोमे पशुरन्नीषोमीषी 'यो दीक्षितो यदन्नीषोमीयं पशुमालभते' इति तत्राधिगुप्रेषे समान्नायते, 'एकधाऽस्य त्वचमाच्छ्रयात्' इति तद्विकृतौ द्विपश्वादिषु सन्दिह्यते, किमभ्यसितव्यः, उताविकारेण प्रयोक्तव्यः? इति । किं प्राप्तम्?—एकधेत्ययमभ्यसितव्यः । कुतः? । 'एकसंयोगात्' एकस्त्वचः प्रकारः आच्छ्रया कर्तव्या इति, तत्र द्वयोर्बह्वीषु वा तस्य उत्कृत्यमानासु नैकः प्रकारो भवति, पर्यायेण हि तां पशुभ्योऽपाच्छ्रन्ति* एकस्यां त्वचि अपाच्छ्रमानायामेकेन प्रकारेणापाच्छ्रेयुस्तस्मात्सर्वविषयो भवति अविकृतः शब्दः प्रयुज्यमानस्तस्माद्भ्यसितव्यः इति ॥

सू० अविकारो वा बहूनामेककर्मवत् ॥ ३० ॥ (पू०) ॥

भा० वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते, नैतदस्ति, अभ्यसितव्य इति,

* पर्यायेण हि ताः पशुभ्यो पाच्छ्रन्ति इति का० सं० पु० पाठः ।

अविकारेण प्रयोक्तव्य इति । कुतः ? । एकध्ववचन एव शब्दः,
'एकीकुं व एषां त्वचः' इति ।

किं तत्र ऐक्यं एककाक्षोपदेशो वा एकदेशोपदेशो वा ? । 'बह्व-
नामैककर्मवत्', यथा बह्वनामैककाले कर्माणि भवन्ति,—'एकधा
गाः पावयति' इति, एवमिहापि 'एकध्वं त्वचः कुं व' इति, बह्वनां
तु एकीकरणं शक्यते कर्तुं, नैकस्यास्त्वचः ; तस्माद्बह्वीषु त्वचु
एकीकरणमेकधाशब्दो वदतीत्यवसेयम् ॥

६०. सकृत्स्वं त्वैकध्वं स्यादेकत्वात्त्वचोऽनभिप्रेतं तत्प्रकृति-
त्वात् परेष्टभ्यासेन विवृद्धावभिधानं स्यात् ॥ ३१ ॥ (३०) ॥

भा० तु शब्दः पञ्चं व्यावर्त्तयति,—नाविकारः, अभ्यसितव्यः
शब्द इति, एककाले कर्मस्थभिधीयमाने सहत्वं त्वचामभिहितं
भवति, तत्प्रकृतावेकस्यास्त्वचि असम्भवात् 'अनभिप्रेतं तत्प्रकृति-
त्वात्' उत्तरासाम्ततीनां 'परेषु' वर्धमानेषु पक्षेषु अभ्यासेन
'अभिधानं' स्यात् ॥ (८।२।११अ०) ॥

द्विपञ्चादिपञ्चविंशती मेधपतिप्रत्यय देवतादुसारसोपाविकारवत् ॥

६०. मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात्सर्वत्र च
प्रयुक्तत्वात्तस्य चान्यायनिगदत्वात् सर्वत्रैवाविकारः
स्यात् ॥ ३२ ॥ (१म पू०) ॥

भा० अस्मि ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पश्चादग्निषुप्रैने मेधपति-

शब्द एकवन्निगदः, परेषां शास्त्रिणां द्विवन्निगदः । तं प्रति संशयो भवति, द्विपश्चादिषु पशुगणेषु किमविकारेण इतरश्चेतरश्च प्रयोक्तव्यः, उत स्वामिपर जहः कर्त्तव्यः, उत देवतापरः ? इति । किम्प्राप्तम् ?—अविकारः । कुतः ? । 'मेधपतित्वं स्वामि-देवतस्य',—स्वामी मेधपतिर्देवता च, स्वामिना पशुर्देवताभ्या-न्दत्तः सङ्घृष्टितः, मेधपतये स्वामिनेऽप्यसौ भवति, तस्य कार्यं करिष्यतीति । देवताभ्यामपि ताभ्यामुत्स्रज्यते इति । त्रया-णामपि हि तं मेधं प्रति आधिपत्येन समवायोऽस्ति, सर्वत्र च आधिपत्ये पतिशब्दः प्रयुक्तः, आ हिमवतः, आ च कुमारीभ्यः, स एष त्रयाणां एकवचनान्तो वाचको द्विवचनान्तश्च, यथा प्रकृतावविवक्षितैकत्वोऽविवक्षितद्वित्वश्च सम्बन्धमात्रनिबन्धनः, एवं सर्वासु विकृतिषु ; तस्मान्न विक्रियेत ॥

सू० अपि वा द्विसमवायोऽशन्यत्वे यथासंख्यं

प्रयोगः स्यात् ॥ ३३ ॥ (२५ पू०) ॥

भा० 'अपि वा' नैतदेवं,—तयोरिह समवायः,—एकवन्निगदस्य, द्विवन्निगदस्य च । तयोरेकवन्निगदः स्वामिनि प्रयोष्यते, येषां समान्नातः ; येषां द्विवन्निगदः समान्नातस्तेषां सदेवते वक्ष्यति । तस्माद्विकृतौ बह्वीषु देवतासु द्विवन्निगद जहनेन प्रवर्त्तिष्यते, यजमानेष्वेकवन्निगद जहिष्यते । एवं यथासंख्यं प्रयोगो भविष्यति ॥

सू० स्वामिनो वैकशब्दादुत्कर्षो देवतायां स्यात्
पत्न्यां द्वितीयशब्दः स्यात् ॥ ३४ ॥ (३५ प०)

भा० वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—स्वामिदेवतयोर्वचनयो-
 र्वाचक इति, नैतदेवं, एक एव मेधपतिशब्दः ; यस्मात् द्विवचनं,
 यस्मात् एकवचनं, स एव न स्वामिदेवतयोर्वाचको भविष्यति ।
 'नवेकोऽपि मेधपतिः अपराऽपि प्रतीयते, कथमवाचक इत्यु-
 च्यते' * । यदा स्वामिनस्तदा मेधपतये यो मेधस्तं मेध्यादुर
 उपनयतेति सम्बन्धः, यदा देवतावचनस्तदा मेधपतये उपनयत
 मेध्यादुर इति सम्बन्धः, स एव सकृदुच्चरित उभाभ्यां पदाभ्यां न
 सम्बन्धमुत्सहते, वचनव्यक्तिभेदात् वाक्यभेदः प्रसज्यते । तस्मात्
 'स्वामिनो' वाचक इति अध्यवसीयते ।

'अथ किमर्थं न देवतावचनः कल्प्यते ?' । तथा हि कल्प्या-
 माने एकवन्निगदे उत्कथ्येत एकदेवत्वः क्रतुः, तत्र प्रकरणं
 वाच्येत ! यजमानवचने पुनः कल्प्यमाने न द्विवन्निगद
 उत्कथ्येत, तत्रैव यजमानयोर्दम्पत्योर्वाचको भविष्यति, तस्मात्
 प्रकरणानुग्रहाय स्वामिवचनः कल्प्यते, स्वामिपरस्वीहो भवि-
 ष्यतीति ॥

सू० देवता तु तदाशीद्वात्मन्माप्तत्वात् स्वामिन्यन-
 र्थिका स्यात् ॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा० तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न स्वामिवचनो देवतापरो
 भविष्यति । कुतः ? । 'तदाशीद्वात्' 'आशासाना मेधपतये
 मेधमिति देवताभ्यां हविराशास्यते, मेधपतिभ्यां मेधमाशासाना

* कथमवाचकः ? इति । उच्यते,—इति वा पाठः ।

उपनयत ताभ्याम्' इति यजमानं प्रत्याशासानानुकीर्त्तनम-
नर्थकम्, अकर्त्तव्यञ्च, स प्राप्त एव स्वामिनं, मेधः किमर्थमाशा-
स्यते । न च तेन नित्यमेव स्वामिसम्बन्धेन प्रयोजनं । याग एव
हि न संवर्त्तत । तस्माद्देवतावचनो मेधपतिशब्द इति ॥

सू० उत्सर्गाच्च भक्त्या तस्मिन् पतित्वं स्यात् ॥ ३६ ॥

(यु०) ॥

भा० उत्सृष्टञ्च यजमानेन नायं ममेति, केवलं परकीयो रक्षते,
कालेन देवतया सम्भक्ष्यते इति । कः पुनरस्य देवतया सम्बन्धः ? ।
यत्तामुद्दिश्य परिपहोऽस्य त्यज्यते, स च यागात् प्राप्तः, तस्मात्
यागात्परार्थं द्रव्यं नास्मीयं परित्यज्य चास्ति, आत्मप्रधानं
यत्तदास्मीयं, न यं प्रति आत्मा गुणभूतस्तादृशेषु भक्त्या पतित्वं
भवति; तस्मात् देवतयोरेव तत्र सुखं मेधपतित्वं, भाक्तं
स्वामिन इति ॥

सू० उत्कृष्येतैकसंयुक्तो द्विदेवते सम्भवात् ॥ ३७ ॥

(चा०) ॥

भा० इति यदुक्तं, तत्परिहर्त्तव्यम्,—

सू० एकस्तु समवायान्तस्य तस्मिन्क्षणत्वात् ॥ ३८ ॥

(आ० नि० १ म) ॥

भा० अचोच्यते, यो हि तो हावग्नीषोमी तयोर्गणे मेधपति-
शब्दः, सचात्र देवतासमवेतस्तस्मिन् कर्मणि एकस्मै गवाय

‘मेघ उपमयत’ इत्युच्यते । तस्मादेकवचनान्तो गणवाची मेघपति-
शब्दो नोत्कृष्यते इति ॥

सू० संसर्गित्वाच्च तस्मात्तेन विकल्पः स्यात् ॥ ३८ ॥

(आ० नि० २ य) ॥

भा० अयं चान्यः परिहारः,—संसर्गी अयमर्थो देवता नाम,
हो अर्थो संसृष्टौ कदाचिदेका देवता भवति । यदि इयाय
परिकल्पितं किञ्चित् द्रव्यं, तत्र इयं देवता भवति, चावर्थो
संसृष्टौ एकतां यातः । तस्मादेकवचनान्तोऽपि प्रकरणमभिनि-
विशते, पूर्वेषु च सह विकल्पेत इति ॥

सू० एकत्वेऽपि गुणानपायात् ॥ ४० ॥ (यु०)

भा० अन्वारुह्य वचनमिदं, मा तावत् भूदिहैकत्वमर्थः,
तथापि प्रकरणमनुप्रविशेतेव एकवचनान्तः, प्रातिपदिकं हि
तस्य विद्यमानार्थम्, एकवचनस्योपनयनसम्बन्धार्थम्, एकत्वं
वाऽविवक्षितं ; तस्मान्न प्रकरणादुत्कृष्येत इति । अथोच्यते,
‘एकत्वविशिष्टस्य विभक्तिः सम्बन्धं ब्रवीति’ इति । तथाप्यर्थात्-
पन्न उपपद्यतेतरां, सर्वोऽपि ह्येकत्वसम्बन्ध इति । ‘अथ सम्बन्धं
करोति एकत्वञ्च ब्रवीतीति’ । न तेन विशिनष्टि अविवक्षित-
त्वाद्विरुद्धं भविष्यति इति । अथोच्यते,—‘अविवक्षितेऽपि वचने
एकत्वसम्बन्धे एकवचनं भवति नान्यत्रेति’ । तथा मेघपति-
गतमेकत्वमस्य भविष्यति, ततः सोऽनुवदिष्यते तस्माददोष
इति ॥ (८।३।१२अ०) ॥

बहुदेवत्व पश्चात्पि रक्षकत्वान्नामभेदपतिशब्दस्य विकल्पविकारश्चम् ।

सू० नियमो बहुदेवते विकारः स्यात् ॥ ४१ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति बहुदेवत्वः पशुः, 'स एतान् पशूनादित्वेभ्यः कामाय आलभते' इति ; तथा 'वैश्वदेवं धूम्रमालभते' इति । अस्ति तु प्रकृतौ अग्नीषोमीये द्विवचिगद् एकवचिगदश्च भेदपतिशब्दः चोदकप्राप्तः सन्दिह्यते,—किं द्विवचिगद् जहितव्यः, एकवचिगदो निवर्त्तते, उत उभावपि परस्परैरेण विकल्पमानौ निविश्याताम् ? इति । किं तावत् प्राप्तं ?—द्विवचिगदः समवेताभिधायित्वात् जहितव्यः, एकवचिगदोऽग्रक्लवन्नभिधातुमित्येतावता दर्शनेन निवर्त्तते एष नियमः । आह,—'ननु प्रकृतौ द्वित्वस्याविवक्षितत्वादविकारेण प्रयोगः प्राप्नोतीति' । उच्यते, अविशेषकमत्र द्वित्वं नतु तत्र समवेतञ्च गम्यते, न च गम्यमानं निःप्रयोजनम्, अन्यसंख्यापरिच्छेदेन पुनः संख्येयमुपस्थापयति, तदस्य दृष्टमेव प्रयोजनं । तस्माद्बहुवच्युहो भवतीति ॥

सू० विकल्पो वा प्रकृतिवत् ॥ ४२ ॥ (सि०) ॥

भा० यदुक्तं द्विवचनान्त जहितव्य इति, तत् गृह्णीम, यत्त्वेकवचनान्तो निवर्त्ततेति तत्र, एकवचनान्तोऽपि प्रकृतिवदिह द्विवचनान्तेन विकल्पितुमर्हति । उक्तं हि गणाभिप्रायन्तत् प्रकृतौ, संसर्गित्वाद्वा देवतानामिति, तद्दिहापि गणाभिप्रायत् संसर्गित्वाद्वा देवतानां विकल्पेन निवेक्ष्यते इति ॥(६।३।१३अ०)॥

एकादशिन्याम् एकवचनान्तेषुपतिशब्दकोषाधिकारकम् ॥

सू० अर्थान्तरे विकारः स्याद्देवतापृथक्कादेकाभिसम-
वायात् स्यात् ॥ ४३ ॥

भा० अख्येकादशिनो, 'प्रेषाम्नेयेन* वापयति मिथुनं सार-
सत्त्वा करोति रेतः सौम्येन दधाति प्रजनयति पौष्णेन' इत्येव-
मादि । अस्ति च प्रकृतो अग्निगुप्रेषे एकवचिगदो द्विवचिगदश्च
मेघपतिशब्दः, तस्येह चोदकप्राप्तिश्चिन्वते,—द्विवचिगद उच्य-
तव्य एव, अद्यैकवचिगदः किमविकारे च प्रवर्त्तते, उत निवर्त्तते ? ।
किं प्राप्तं ?—'विकल्पो वा प्रकृतिवत्' इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—
'विकारः' एवैकादशिन्यां न विकल्पः, तत एकवचनान्तेन
निवर्त्तितव्यं । कुतः ? । 'देवतापृथक्कात्', पृथगत्र देवता, अन्यस्य
पशोरन्या देवता, अन्यस्यान्येत्येवं, नात्र गणो देवतात्वेन,
तद्भावात् संसर्गित्वमपि नास्ति । प्रकृतो च एतद्वयं कारणं,
एकवचनान्तस्य निवेशे न तद्भावादिहास्ति प्रवृत्तिः । यद्योक्तम्,
एकत्वेऽपि गुणानपायादिति, परपक्षमन्वारुह्य तद्वचनं न
सम्पन्नः तस्माद्दोष इति ॥ (८।३।१४५०) ॥

इति आचार्यशिवरत्नामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये

नवमस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ० ॥

* प्रेषाम्नेयेन इति व्याचक्षाणां पाठः ।

मीमांसादर्शने ।

नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

षड्विंशतिरस्य षड्क्रय इत्यादौ समसोच्चाधिकरणम् ॥

सू० षड्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वाद्गणस्य
प्रविभक्तत्वाद्द्विकारे हि तासामकान्तर्हानाभिसम्बन्धो
विकाराच्च समासः स्यादसंयोगाच्च सर्वाभिः ॥ (१म पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः,—‘यो दीक्षितो
यदग्नीषोमीयं पशुमालभते’ इति । तत्राध्विगुप्रेषे इदमावा-
यते,—‘षड्विंशतिरस्य षड्क्रयः’* इति । तच्चोदकेन द्विपश्वादीन्
पशुगणान् संप्राप्तं । ‘मैत्रं खेतमालभते वारुणं कृष्णमपा-
ञ्चोषधीनाञ्च सन्धावन्नकामः’ इत्येवमादिषु अयमर्थः सांशयिकः,
किं षड्विंशतिशब्दोऽभ्यसितव्यः, किमविकारिण प्रयोक्तव्यः, किं

* ‘षड्विंशतिरस्य षड्क्रयता अतुष्टोच्चावयतात्’ इति । अयमर्थः—षड्क्रयो
षड्क्रयानि पार्श्वस्थानि अस्थानि, तानि अस्य पशोः षड्विंशतिसङ्ख्याकानि एकैक-
स्मिन् पार्श्वे तयोद्देशानामवस्थितत्वात्, तासु षड्क्रोरतुष्टया अतुष्टनेषु नक्षत्रिणा
इति यावत् । उच्चावयतात् उद्धरतादिति । सोऽयं मन्त्रो षड्क्रौञ्चानुद्धरणे करवतया
न विनियुक्तः किन्तु संज्ञपनात् प्राक् पशौ नीयमाने होत्रा प्रयुज्यते’ इति न्यायमाहा-
त्म्य अनुसन्धेया ।

वचनमात्रमूहितव्यम्, अथ अस्वपदाभ्यासः, उत समस्य वचनम् ? इति । किं प्राप्तं ?—षड्विंशतिशब्दोऽभ्यसितव्यः, द्विपञ्चाद्विषु पशुशब्देषु प्रकृतावेकस्य पशोः षड्विंशतिर्वङ्कय उक्ताः, इह स गुणः प्रविभक्तः, पशो पशौ षड्विंशतिवङ्कयः, तत्र यदि अविकारेण प्रयुज्येत, न क्तस्त्रा षड्क्रीरभिवदेत् ; अथ समस्य वचनं क्रियते, तथा षड्विंशतिशब्दो निवर्त्तते, तत्रार्थं बाधितं स्यात् । नच सर्वाभिर्वङ्किभिः पशोः सम्बन्धोऽस्ति ; पशुद्वयस्य ताभिः सम्बन्धः, नच पशुद्वयं पशुः ।

‘ननु पशोः कार्ये यः पशोः स्थाने, स वङ्किभिः सम्बन्धयितव्यः, तथा हि प्रकृतौ वचनं कृतं, समस्ताभिर्वङ्किभिः पशुद्वयस्य सम्बन्धे कृते एकैकस्य षड्विंशत्या सम्बन्धः प्रत्यायितः स्यात्’ । अत्रोच्यते,—नैवं, प्रकृतौ साक्षात् षड्विंशत्या पशुसम्बन्धः, इह परसंख्यया सम्बन्धे क्रियमाणे परोक्षयाऽवयवसंख्यया सम्बन्ध आनुमानिकः स्यात् । न च नियोगतः षड्विंशत्या एकैकस्य सम्बन्धः प्रत्यायितः स्यात्, पञ्चविंशतिरेकस्य सप्तविंशतिरेकस्ये-द्वयमपि तत्र गम्येत, न चैवं प्रकृतावभिधानं कृतं, तस्माद्-अभ्यसितव्य इति ॥

सू० अभ्यासेऽपि तथेति चेत् ॥ २ ॥ (आ०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ भवान् पश्यति,—समासवचने अप्राकृतः शब्द उच्चरितो भवति इति । ‘अभ्यासेऽपि’ अनभ्यस्तं प्रकृतौ वचनम्, इह साभ्यासमप्राकृतं स्यात् ॥

* स नच इति क० स० पु० पाठः ।

सू० न गुणादर्थकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैव दोषः, गुण एव शब्दस्वाभ्यासो नाम, स मत्पक्षे-
ऽप्राकृतः, त्वत्पक्षे पुनः शब्द एव, अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्या-
दित्युक्तं । अर्थाच्च मयैतदश्रुतमुपादीयते, प्रविभक्तं गुणं वक्तुं,
यच्च श्रुतचिकीर्षयाऽश्रुतं क्रियते, दृश्यते एव तदस्माभिः तस्माद्-
दोषः ॥

सू० समासेऽपि तथेति चेत् ॥ ४ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' पश्यसि,—अभ्यासवचने चोदकोऽनुगृहीतो
भविष्यति, काट्खेन वङ्कयो वक्षन्ते इति, 'समासेऽपि' चोदका-
नुग्रहः, काट्खेन वङ्क्रीणामभिधानात्, अपि च समासवचने
योगपदवचनात् प्रयोगवचनोऽनुगृहीतो भविष्यति । तस्मात्
समभ्यसितव्या वङ्कय इति ॥

सू० नासम्भवात् ॥ ५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं, मम चोदकोऽनुगृहीतः षड्विंशतिशब्दप्रयोगात्,
तव प्रयोगवचनः समस्य वचनात्, न च सम्भवति चोदके
प्रयोगवचनं प्रत्यादर्त्तव्यं, वलीयान् हि चोदकः, स हि धर्माणा-
मुत्पादकः प्रापकश्च ; प्रयोगवचनः प्राप्तानामुपसङ्ग्राहकः, स
उत्तरकालेऽर्धविप्रकर्षात् दुर्बलः । तस्माद्भ्यसितव्यं वचनमिति ॥

सू० स्वाभिश्च वचनं प्रकृतौ तथेह स्यात् ॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा० 'स्वाभिश्च' वङ्क्रीभिः पश्यदणलक्षितः प्रकृतौ, इहापि तथैव

उपलक्षयितव्यः, सोऽभ्यासवचने शक्यते, समासवचने हि पर-
सङ्ख्या समुदायस्योक्ता भवति ; तथा न स्वाभिः पशव उप-
लक्षिता भवन्ति, तस्मादसदेतत् ॥

सू० वङ्गीणान्तु प्रधानत्वात् समासेनाभिधानं स्यात्
प्राधान्यमधिगोस्तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥ (उ०) ॥

भा० तु शब्दः पशुं व्यावर्त्तयति,—नैतदेवम्, अभ्यसितव्यः
षड्विंशतिशब्द इति,—किन्तुहि ?—समस्य वदितव्या वङ्क्य
इति । कुतः ? । तत्र 'वङ्गीणां' 'प्रधानत्वात्,' 'प्राधान्यं' हि तासां,
प्रकृतौ 'षड्विंशतिरेता वङ्क्यः' इति अभिसम्बन्धः, तद्विहितः
षड्विंशतिरस्येति वङ्क्यो गणिताः, न ताभिर्गणिताभिः
पशुरूपलक्षितः । किङ्कारणं ? । वङ्क्रीभिर्गणिताभिर्दृष्टं
प्रयोजनं कृत्स्नं पार्श्वमुद्धरिष्यते इति, न तु वङ्क्रीभिर्गणि-
ताभिः पशवुपलक्ष्यमाणे किञ्चित् दृष्टमभ्यधिकं भवति,
तस्मान्न पशुसम्बन्धो विवक्षितः, एवं 'प्राधान्यं' वङ्क्रीणाम्,
'अधिगोः', वङ्क्यार्थत्वात् तस्य सङ्ख्यापशुसम्बन्धः प्रयोजनं ।
तस्मात्समस्य-वचनं कर्त्तव्यम्, एतावत्त्वं प्रकृतौ उक्तमिति विद्वतो
एतावत्तैव वक्तव्येति तस्मात्समस्य-वचनं कर्त्तव्यमिति ॥

सू० तासाञ्च कृत्स्नवचनात् ॥ ८ ॥ (यु०) ॥

भा० 'तासाञ्च' वङ्क्रीणामिदं कात्स्न्यमुच्यते, न पशूनाम्, 'ता
अनुष्ठोशावयतात्' इति, षड्विंशतिवङ्क्यस्ताः प्रयत्नेन

० उभावयतादिति का० सं० पु० पाठः ।

उद्धर्त्तव्या इति । इतरथा षड्विंशतिरस्य षड्क्रयसं प्रयत्नेन
 किञ्चित् कुर्यादित्येवमभिसम्बन्धो भवेत् । यद्वि लक्ष्यते, तद्विकार्य-
 सम्बन्धार्थं प्रतिनिर्द्देश्यते ; तद्विद्द 'षड्विंशतिरस्य षड्क्रयस्ताः'
 इति षड्क्रीणां प्रतिनिर्देशः कार्यार्थः ; तस्मात्तासां प्राधान्य-
 मिति ॥

स० अपित्वसन्निपातित्वात् पत्नीवदान्नातेनाभिधानं

स्यात् ॥ ९ ॥ (पू० २) ॥

भा० अपित्विति पञ्चव्याहृतिः । नैतदेवं, समसितव्या षड्क्रय
 इति, किन्तर्हि ?—अविकृतः षड्विंशतिशब्दः प्रयोक्तव्यः ।
 कुतः ? । 'असन्निपातित्वात्,' असन्निपातौ द्विगुः, न करणत्वेन
 निर्द्दिश्यते, यदि हि करणत्वेन निर्द्दिश्येत, ततोऽनेन प्रकाशितं
 कर्त्तव्यं, न ध्यानेनेति मन्त्रान्तेन कर्मसन्निपातः स्यात् ! तत्रा-
 शक्यमविकृतेन योगपद्यं कर्त्तुमिति विक्रियेत अभ्यस्येत वा ।
 अथ पुनरेतदकरणं, क्रियमाणानुवादिनयनकालमद्विगुवचनमने-
 कस्मिन् पशौ चोदकेनात्र निपतितं ; तत्रैषां स्वसङ्ख्यावती-
 षड्क्रीरभिवदितुमशक्यं विप्रतिपत्तिरूपं तत् ; तस्मान्न तद्विद्वि-
 षाणामियत्ता वदितव्या, किन्तर्हि ?—षड्विंशतिसङ्ख्यायाः
 सम्बन्धः कर्त्तव्यः, यथा द्विपत्नीके बहुपत्नीके वा प्रयोगे पत्नीशब्द
 एकवचनान्तो न सङ्ख्याया पत्नीः परिच्छिनत्ति, किन्तर्हि ?—
 एकत्वेन सम्बन्धाति एवमिहापि, तस्मादविकारेण प्रयोगः ।
 एवमविकारे आर्षमनुग्रहीयते इति ॥

सू० विकारस्तु प्रदेशत्वाद्यजमानवत् ॥ १० ॥ (उ०) ॥

भा० तुशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते,—नाविकारः, ऊहः कर्त्तव्य इति । यद्यत्सङ्ख्येषु आहत्य तत्सङ्ख्योच्चार्यते, तत्र वचन-
प्रामाण्यात् विप्रतिपन्नसङ्ख्याकस्य शब्दस्य प्रयुज्यमानस्य
अदृष्टोऽर्थोऽभ्युपगम्यते, यथा प्रकृतौ पक्षीशब्दस्य, न तु इहाहत्य
षड्विंशतिशब्दोऽनेकस्मिन् पक्षो प्रयुज्यते, किन्तु चोदकेनेह
प्राकृतवचनं प्राप्यते । तत्र यत् न्याय्यं तत् चोदकः प्रापयिष्यति,
नाहत्य षड्विंशतिशब्दं । किं तत्न्याय्यं? । यत् प्रकृतौ विवक्षितं,
प्रकृतौ च वङ्क्रीयता इयत्ता कथिता ; तस्मादिह सा प्रदिश्यते ।

‘नन्वेतदुक्तं नाभिगोः करणत्वेन निर्देशः इति, यदा च न
करणं, तदा कथमयं वङ्क्रीयतावचनः, श्रुत्या षड्विंशति-
सङ्ख्यावचन एव भवितुमर्हति’ इति । उच्यते, यद्यपि नास्य
द्वितीयया निर्देशः, तथापि प्रयोगवचनेनोपगृहीतः साधको
भवनं कमन्व दृष्टमुपकारं करिष्यति, अन्यतोऽवदानप्रकाशनात् ।
‘अत्रोच्यते, नास्यावदानैरभिसम्बन्धः प्रकृतियागप्रयोगवचनो
यागेन सम्बन्धाति, तत्र च हविःकक्षीर्त्तनं दृष्टं प्रयोजनं, षड्-
विंशतिशब्दोऽपि तत्सूत्रतये भविष्यति इति’ । नैतदेवमिति ब्रूमः,
—प्रकरणात् यागमात्रेण अभिसम्बन्धे सति ऋत्विजां प्रेष इति
गम्यते ; लिङ्गात्तु शमितप्रैषमेनमध्यवस्थामः ; तथारूपाणि ह्यत्र
वाक्यानि,—‘दैव्या शमितार उपहृता मनुष्या आरभध्वम्’
इति । तथा ‘षड्विंशतिरस्य वङ्क्रीयस्ता अनुष्ठोच्चारयतात्’
इति । तस्मात् वङ्क्रीयतावचन एष न षड्विंशतिसङ्ख्या-
वचनः । यथा यजमानपदे एकयजमानवाचिनि स्वसङ्ख्या-

मातृकवचनमितिष्ठत्वा द्वियजमानके च प्रयोगे स्वसङ्ख्यावचन-
प्रदेशात् ऊहः क्रियते, एवमिहापीति ॥

सू० अपूर्वत्वात्तथा पत्न्याम् ॥ ११ ॥ (यु०) ॥

भा० यदुक्तं पत्नीवदिति, युक्तं पत्नीं न तत्रैकपत्नीके यज-
माने पत्नीशब्दः समान्नातः, द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रदेशात्
भवति । यथा एकस्याः पत्न्याः स्वसङ्ख्यावचनः, एवं द्वयोर्वह्नीनां
च स्वसङ्ख्यावचन इति । तस्माद्द्वेषस्यं पत्नीयाम् ॥

सू० आम्नातस्त्विकारान् सङ्ख्यासु सर्वगामि-
त्वात् ॥ १२ ॥ (पू० ३ ॥

भा० तु शब्दोऽन्यं पञ्चमवतारयति,—न समस्य-वचनं सङ्ख्यो-
हः स्यादिति, यथा समान्नातं षड्विंशतिप्रातिपदिकं प्रयोक्तव्यम्,
एवमविकारे आर्षानुग्रहो भविष्यति । प्रविभक्तं गुणमभिवदितुं
वचनमूहिष्यते,—षड्विंशती एतयोर्वङ्कय इति । ‘ननु षड्-
विंशती इत्यभिधाने वङ्क्रीणां प्रथमा न प्राप्नोति’ । उच्यते,—
यदा षड्विंशतिगुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति, तद्विशेषणार्थं
सङ्ख्येश्चमुच्चार्यते, तदा प्रथमान्तेनापि लक्षणया सङ्ख्या
विशेष्यते, यथा इन्द्राग्नी देवते इति । यदा दिवैरैश्वर्यकर्मणोऽर्षो
गुणो विवक्षितो भवति, तदैकवचनान्तमेव ‘इन्द्राग्नी’ इतिशब्दो
लक्षणया विशिनष्टि ; तथा च प्रयोगो दृश्यते,—‘पञ्चपञ्चाशत-
स्त्रिंशतः संवत्सराः पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदश पञ्चपञ्चाशतः समदश
पञ्चपञ्चाशत एकविंशतः’ इति सङ्ख्यावचनः शब्दः त्रिंशत इत्य-

नेन सच्चक्षुषा विशेषते; यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः
पर्वदिति, एवं षड्विंशती वङ्कय इति । एवमविकारं च
भविष्यति, वङ्कगामी च षड्विंशतिशब्दो भविष्यति इति ॥

सू० सङ्ख्या त्वेवं प्रधानं स्यादङ्कयः पुनः प्रधानम् ॥

॥ १३ ॥ (उ०) ॥

भा० सत्यमुपपद्यत एव वचनं,—षड्विंशती वङ्कय इति ।
सङ्ख्याप्रधानस्त्वेवनिर्द्देशः कृतो भवति, षड्विंशतिगुणः
प्राधान्येन त्रिवक्षितः, तद्विशेषणत्वेन वङ्क्रीणामुच्चारणं, वङ्कयः
पुनः प्रकृतो प्रधानं, न सङ्ख्या, तदुक्तं, “प्राधान्यमधिगोस्तदर्थ-
त्वात्” । “तासाञ्च कठस्त्रवचनात्” इति, तदेवं न प्रकृतिवदभि-
धानं कृतं भवेत् । तत्र चोदक एव बाध्येत; तस्मात्कमसितव्यमेव
वचनमिति ॥

सू० अनाम्नातवचनमवचनेन हि वङ्क्रीणां स्यान्निर्द्देशः

॥ १४ ॥ (य०) ॥

भा० न खल्वप्यस्मिन् पक्षे सर्वमेवाम्नातमुच्यते, अनाम्नात-
वचनमपि प्रतीयते* इति षड्विंशती षड्विंशतय इति ।
अथ द्विवचनं बहुवचनं वा अनार्घं, तथा न क्रियते, न तासां
वङ्क्रीणां कात्स्न्यनाभिधानं स्यात् ॥

सू० अभ्यासो वाऽविकारात् स्यात् ॥ १५ ॥ (पू०४) ॥

भा० वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति.—न समासवचनम्, अभ्यासः

* वचनमपि प्रतीयते इति क० सं० पु० पाठः ।

स्यात्, एवमविकारो भविषति ; तत्रार्थचोदकावनुयहोष्येते ; सर्वं समाख्यातं कृतं भविषति । केवलम् अस्य गद्दोऽभ्यसिञ्चते, कठञ्चाद्यवङ्कयोऽभिहिता भविष्यन्ति ॥

स० पशुस्त्वेषं प्रधानं स्याद्भ्यासस्य तन्निमित्तत्वात्
तस्मात्समासशब्दः स्यात् ॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा० तुयद्धेनावधार्यते,—नैतदेवं, समस्य-वचनमेवेति । कथम् ? । 'एवं' सति पशुः प्राधान्येनात्र निर्दिष्टः स्यात्, पशोः-पशोः षड्विंशतिः षड्विंशतिर्वङ्कयः न कश्चित् षड्विंशति-वङ्कयः पशुरिति पशोः सङ्ख्यासम्बन्धेऽभिधिक्षिते एवं वचनं भवति । न च पशुसङ्ख्यासम्बन्धः प्रकृतो विवक्षितः इति । उक्तमित्यन्ता वङ्क्रीणां प्रकृतौ वक्तव्या । इहापि सैव चोदकेन प्रदिश्यते । तेन नाभ्यासः कर्तव्यः, स हि पशुनिमित्तकः, तस्मात् समस्य-वचनं वङ्क्रीणां कर्तव्यमिति ॥ (२।४।१३०) ॥

चतुस्त्रिंशत्वाक्येन इत्यनेन आद्यनेचिकसवनीयाद्यस्य चतुस्त्रिंशत्वाक्यरूपनिर्देश-
वचनाधिकारश्च ॥

सू० अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्तस्य वचनाद्वैशेषिकम् ॥ १७ ॥

भा० अस्यश्वमेधः, तत्र सवनीयः पशुः अश्वस्तूपरगोमृगयो च ; अस्ति तु प्रकृतौ अग्नीषोमीये—'षड्विंशतिरस्य वङ्कयः' इति वचनं, तदिह चोदकेन प्राप्तं ; तत्राश्वस्य चतुस्त्रिंश-
द्वङ्कयः तूपरगोमृगयोः षड्विंशतिः, अस्ति तु ऋक् समा-

ज्ञाता,—‘चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्षङ्क्नीरश्वस्य खधितिः समेति। अश्विद्रा गात्रा वयुना क्लृप्तोत पक्ष्यहरनुध्या विशस्ता’ इति। तदिदं सन्दिह्यते,—किं अश्वस्य वैशेषिकमिदं वचनं कर्त्तव्यं, तूवरगोमृगयोः समासेन, उत सर्वेषामेव समासवचनम् ?। किं प्राप्तम् ?,—अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वाजयस्तस्य वैशेषिकमिदं वचनं कर्त्तव्यं। कस्मात् ?। वचनात्, एवं ‘चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोः’ इत्येतत् वचनमर्थवदिति, इतरथा एतद्वचनमनर्थकं स्यात्। तस्माद्वैशेषिकमश्वस्येति ॥ (८।४।२७०) ॥

आश्रमेधिकसवनीशाश्वस्य ‘न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्’ इत्यनेन समसाया एव ह्यो निषेधाधिकारकम् ॥

सू० तत् प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते सा चतुस्त्रिंशद्वाच्यत्वात् ॥ १८ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘तत् प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते,’ प्रकृतौ यत् कृतं वचनं तत् कर्त्तव्यमिति। कथम् ?। ‘न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्’ इति, ‘सा’ नियुज्यमाना ‘चतुस्त्रिंशद्वाच्यत्वात्’ वारयति शब्दं, तस्मात् प्रतिषिद्धत्वाद्द्वैशेषिकं वचनं न कर्त्तव्यं, सामासिकं वचनं कर्त्तव्यम्।

‘ननु ‘षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्’ इति वचनात् प्रतिषिद्धेऽपि वैशेषिकमेव वचनं कर्त्तव्यमिति’। न,—इत्युच्यते, न ह्ययं षड्विंशतिशब्दो विधीयते, किन्तुर्हि?—यथाप्राप्तवचनमनूद्यते, कथमवगम्यते ?। एवकारकरणात्, यथाप्राप्ते एवकारकरणं, न

च षड्विंशतिशब्दः प्राप्तः, षड्विंशतिसङ्ख्याभिधानं प्रकृतौ कृतमिहापि तदेव प्राप्तं । षड्विंशतिशब्देन तत् प्रकृतौ लक्षितमिहापि षड्विंशतिशब्दस्तत्रक्षणाद्यर्थमेवोच्चारितः । षड्विंशतिसङ्ख्यापरिऽनेकोऽर्थी विधीयते,—चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधः, षड्विंशतिसङ्ख्यावचनञ्च, तत्र वाक्यं भिद्येत, भिद्यमाने एकवाक्यरूपं बाध्येत । किं तत् ? । साकाङ्क्षत्वं, 'न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्' इति ; एतद्वि वचनं चतुस्त्रिंशदवचनाभावे प्राप्तमेव सत् कर्त्तव्यतया प्रतिषेधं प्रशंसितुमुच्चार्यते, तदेवमेकवाक्यतामापद्यते । सैकवाक्यता सङ्ख्यापरि बाधिता स्यात् ! अनेकार्थविधानश्चान्याय्यम्, एकार्थविधाने सम्भवति, भूयसी हि तत्रादृष्टकल्पना स्यात् । तस्माद्यथाप्राप्तवचनं कर्त्तव्यमिति ॥

सू० ऋत्वा स्यादान्नातत्वादविकल्पश्च न्याय्यः ॥

॥ १९ ॥ (पू०) ॥

भा० आन्नाता हि ऋक् प्रतिषिद्धा च तस्मादश्वस्य वैशेषिकं वचनं स्यात् । तथा च अविकल्पो भविष्यति, अविकल्पश्च न्याय्यः । विकल्पे विरुद्धं वचनं अन्योन्येन भवति । भवति इति चेत्, न प्रतिषेधः ; नेति चेत्, न विधिः । तस्माद्वैशेषिकं वचनं कर्त्तव्यम् ॥

सू० तस्यान्तु वचनादैरवत् पदविकारः स्यात् ॥

॥ २० ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तम्,—ऋक् तत्र प्रतिषिध्यते इति । नैतदेष्ट

‘तस्यां’ ‘वचसात्’ ‘पदविज्ञारः स्यात्’, वचनं हि भवति,—‘न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्’ इति । तत्र चतुस्त्रिंशत्पदं श्रुत्या प्रतिषिध्यते, ऋक् सप्तमवा प्रतिषिध्यते ; अतिसप्तवाविशये च नृतिर्न्याया । तस्याद्देशेयिकं वचनं कर्त्तव्यमिति ॥

स. सर्वप्रतिषेधो वाऽसंयोगात् पदेन स्यात् ॥

॥ २१ ॥ (उ०) ॥

सर्वस्या एव वा ऋचः प्रतिषेधोऽयं, न चतुस्त्रिंशत्पदस्य । कस्यात् ? । ‘पदेन’ ‘असंयोगात्’,—चतुस्त्रिंशत्पदेन ऋचः संशोभो न स्यात्, विना तस्यात् पदात्, नैव ऋक्येषो बह्विनचनं कुर्यात् ।

अथ षड्विंशतिपदेन सम्बन्धेत, तथापि नाश्ववह्वी-(?)—सहस्रां ब्रूयात्, तत्र इष्टोऽर्षो नावकस्येत, अनश्च वाक्यमर्थं न साधयेत्, अने च वाक्ये दीपत्रयवात्,—‘मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्धते वा मिथ्यापयुक्तो न तमर्चमाह । स धाम्बन्धो यजमानं दिनस्ति यथेन्द्रगदः स्वरतोऽपराधात्’ इति । चतुस्त्रिंशत्पदं वेह अमर्चकं स्यात् । तस्यात् समस्य-वचनं कर्त्तव्यं । ऋचस्य विध्यन्तरेच विहितत्वाद्देशेयिकं वचनमिति ॥ (१।४।३ अ०) ॥

चतुषोभोपपञ्चापुक्कस्येन वयाभिधानाधिकरणम् ।

स. वनिष्टसंनिधानादुरुक्केण वपाभिधानम् ॥ २२ ॥

भा० ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पशो अभिगौ वचनं,—‘वनिष्ट-

मस्य मा राविष्टोरुकं मन्यमानाः* इति । तत्रोरुकशब्दं प्रति विचारः,—किं वनिष्टुमस्य मा राविष्टोरुकसदृशं मन्यमानाः, उत उरुकं वपां मन्यमाना वनिष्टुं मा राविष्टु ? इति । किं ज्ञातम् ?—वनिष्टुमुलूकं मन्यमाना इति । कथम् उरुकशब्द उलूकवचनः ? रलयोः समानवृत्तित्वात्, पर्यङ्कः पञ्चङ्कः, रोमाञ्च लोमानि, अङ्गुरिः अङ्गुलिः ; उलूकसदृशत्वाच्च वनिष्टोः, वपायाश्चाप्रसिद्धे :

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—उरुकशब्देन 'वपाभिधानं' स्यात् । वपां मन्यमाना वनिष्टुं मा राविष्टेति एषा बुद्धिः क्रियमाणा दृष्टार्था भवति, भवति हि वनिष्टुसन्निधानात् व्यामोहेन वनिष्टोरुलवनप्रसङ्गः, तच्च निवर्तयन्नेव शब्दो दृष्टप्रयोजनो भवति, न हि वनिष्टुर्न लवितव्य एव, वपोद्दरणकाले वपां मन्यमानैर्न लवितव्यः इतरस्मिन् पक्षे वनिष्टुं मा राविष्टेति लवितव्ये वनिष्टो अनर्थकः प्रतिषेधः उलूकसदृशवचनञ्च अदृष्टार्थं । 'कथं पुनर्वपायामप्रयुक्तो वपां प्रत्याययिष्यति उरुकशब्दः ? इति' । उच्यते, अवयवप्रसिद्ध्या उरुशब्दस्तावद्विस्तीर्णवचनो दृष्टः, तद्यथा उरु राजाङ्गणम् उरु तैलिकाङ्गणमिति । तथा, 'उरु' हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पञ्चा मन्वेत वा उ'

* "वनिष्टुर्वपासमौपवती" कश्चित् पञ्चङ्कविशेषः, तं मा राविष्टु तस्य लवनं मा कुर्वन् । अत्यपेन लकारस्य रेफः । किं कुर्वन्कः ? उरुकं मन्यमाना उरुकबुद्धिं कुर्वन्क इत्यर्थः । अथ उरुकशब्देन काकविरोधो कश्चित् उलूकनामा पक्षिविशेषोऽभिधीयते । कुर्वन् ? । रलयोरविशेषात्, पर्यङ्कः पञ्चङ्कः, रोमाञ्च लोमानि इत्यादि-दर्शनात् । उरुकशब्दः सादृश्यलक्षकः, पक्षिसदृशं वनिष्टुं विरुक्तेन मन्यमाना मा राविष्टेति वाक्यार्थः" इति माधवः ।

इति । तथा 'उरु विश्वो विक्रमस्व' इति । इहापि स विस्तीर्ण-
वचन एव । तथा कश्चिद्देशे मेदसि प्रसिद्धः, यथा कश्चिद्देशे
रवाः,—मेदोवाहिन इति गम्यते । तस्मैकदेशः कश्चिद्देशः समुदाय-
प्रत्ययमादधाति ; मेदस्विनी तस्य वपा, न विस्तीर्णं मेदो मन्थमा-
नेन तस्मिन्निष्ठो वनिष्टुर्लवितव्य इति वपावचनता सिद्धा भवति ।
किं भवति प्रयोजनं ? । वनिष्टुवचनपक्षे उपमानस्य उरुकश्चिद्देश-
ग्रन्थः ; वपावचनपक्षे उरुशब्द उचितव्यः कश्चिद्देशेति
उरुषी के, उरुषि कानि ; अथ वा उरुके उरुकाश्चिद्देशे
समासाभिप्रायः ॥ (६।४।४अ०) ॥

अग्निर्वा 'प्रशसा बाह्व' इत्यत्र प्रशसाशब्दस्य प्रशंसापरमाधिकारवचनम् ॥

ख० प्रशसाऽस्यभिधानम् ॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भा० तस्मिन्नेवाग्निर्वावाक्यायते,—'प्रशसा बाह्व' इति । तत्र
सन्देहः,—किं 'प्रशसा बाह्व' उच्यते प्रशसेति तृतीयान्तः,—
प्रशसा बाह्व' अहीतव्याविति, उत, प्रशसेति द्विवचनं, आकारे
विभक्तेः क्वते प्रशस्तौ बाह्व' कर्त्तव्याविति ? । किं प्राप्तम् ?—
'प्रशसाऽस्यभिधानं', असौ हि शासकशब्दः प्रसिद्धः, तथाहि तमनु-
वदति, 'दश प्रयाजानि द्वाह' शासमाहरेति अस्मिं वै शासमाचक्षते'
इति । अनर्थिका च बाह्वोः स्तुतिः, स्तुतौ बाह्व' किमप्यदृष्टं कुरुत
इति मान्दवर्षिकं तयोर्द्वैवतात्वं कल्पितं स्यात्, तन्नायुक्तम् अन्व-
स्मिन् पक्षे सति । तथा शौनःश्रेये भवति दर्शनम्,—'अतस्त्वानग्निं
शासहस्तं शासेन विशसनत्वात् द्रष्टुमुक्तचे' इति । तस्मादसिना
प्रशसेति गम्यते ॥

ख० बाहुप्रशंसा वा ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा बाहुप्रशंसेषा,—‘प्रशंसा बाहु कृत्यात्’—प्रशंसौ बाहु छेत्तव्याविति । तथा प्रशंसाशब्दस्य दृष्टार्थता भविष्यति इति, कार्त्स्न्येन हि बाहोः प्रशस्तता, कृत्यौ बाहु उदरतेत्वर्थः, कृत्यौ च बाहु उदरत्तव्याविति । इतरस्मिन् पक्षे स्वधितिना विग्रसनं क्रियते, अथैव वाचकः शब्दः उच्चार्यते ; यदि वा मान्द-वचिकं द्रव्यं विधीयते,—असिना बाहु छेतव्यो इति, तथायुक्तं विधिविहिते स्वधितौ सति । न च न प्रशंसौ बाहु, ताभ्यां पञ्चहिं गच्छति ; अवनम्य च शमीकरौरे भक्षयति । तस्मात् बाहुप्रशंसा । किं भवति प्रयोजनम् ? । अस्मिन्ने प्रशंसा राजता हरितकरवीऽसवः, तथासिपर ऊहो भवति, यथा पूर्वः पक्षः ; यथा तर्हि सिद्धान्तः, तथा बाहुपरेशोहेन भवितव्यम् ॥ (८।४।५५०) ॥

अग्निौ ज्येनमस्य वच एतादौ ज्येनादिशब्दानां क्त्वात् वचनाधिकरणम् ॥

ख० ज्येन-शला-कश्यप-कवष-स्त्रेकपर्षोष्ठाकृतिवचनं

प्रसिद्ध-सन्निधानात् ॥ २५ ॥

भा० अस्मिन्नेवाग्निनाविद्माज्जायते,—‘ज्येनमस्य वचः कृत्यात् शला दीवसौ कश्यपेवांसो कवषोऽस्त्रेकपर्षोष्ठावन्त’ इति । एषु संशयः,—किं आकृतिवचनमेषु भवति, उत कार्त्स्न्येहर-वम् ? इति । किं प्राप्तम् ?,—‘प्रसिद्धसन्निधानात् आकृति-वचनम्’, इह प्रसिद्धस्य सविधौ बह्वभिधीयते, किञ्चिदिदं कर्तव्य-

मिति तत्राकृतिवचनं गम्यते, यथा 'भूमौ पिष्टपिच्छाः सिंहाः
क्रियन्ताम्' इति 'भर्तुनवद्वा मेघलाः क्रियन्ताम्' इति
सिंहाकृतिवचनं मेघलाकृतिवचनञ्च गम्यते, एवं श्लेनाकृति
वचः कर्त्तव्यं, गलाकृती दोषणी, कक्षपाकृती अंसो, कवचाकृती
अरु, करवीरपर्वाकृती अठीवन्तो इति ॥

४०. कात्स्न्यं वा स्यात्तथाभावात् ॥ २६ ॥ (सि०) ॥

भा० वाग्रहः पक्षं व्यावर्त्तयति न चैतदस्ति,—आकृतिवचन
इति, किन्तुहिं, कृत्स्नोदरं विवक्षितं, कृत्स्नानि उद्भूतानि
एतानि एतदाकृतिकानि भवन्ति । यथा श्लेनायाकृतिकानि
भवन्ति, तथेतानि कुहत, कृत्स्नानि उदरतेस्त्वमर्षोऽवगम्यते,
सप्तचवेदं चोद्यमानं दृष्टार्थं भवति । कृत्स्नोदरैर्हि तैः प्रवीजनं ।
तथा हि तदाकृतिकानामवत्तं भवति । इतरथाऽतदाकृति-
कानामवस्थात् । तस्मात् कात्स्न्यमवगम्यत इति ॥

४१. अग्निगोत्रं तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥ (यु०) ॥

भा० अग्निगोत्रानामुदरार्थः, अग्निनां कात्स्न्योदरं
वचं स्यादित्येवमर्थः । कथम् ? । एवं हि भवति वचनं,—'गात्रं
नात्रमस्मानूनं कृत्स्नात्' इति ; तस्मादपि श्लेनादिभिः कृत्स्नो-
दरं गम्यत इति । प्रवीजनं पक्षोक्तम् ॥ (८ ३।६अ०) ॥

दर्शाबोधताग्निहोत्रे प्रायश्चित्तव्योतिषत्वात् अवनुदानाधिकरणम् ॥

सू० प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वात्तदर्थं हि
विधीयते ॥ २८ ॥

भा० अस्ति अग्निहोत्रम्,—‘य एवं विधानग्निहोत्रं जुहोति’
इति । तच्चेदमाज्जायते,—‘अग्ने ज्योतिषतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्
यस्याग्निहोत्रोऽहुतेऽग्निहोत्र उदायात्’ इति । अदि तु दर्शार्थं न
पौर्णमासार्थं वा अग्निः उहृतोऽहुतेऽग्निहोत्रे उदायात्, किं
ज्योतिषते कर्त्तव्या, न ? इति । किं प्राप्तं ?—कर्त्तव्येति ।
कुतः ? । उपसम्प्राप्तं हि निमित्तं, भवितव्यं नैमित्तिकेनेति ।
अग्निरसौ उहृतोऽहुतेऽग्निहोत्रे उदातः, एतावच्च निमित्तं
ज्योतिषत्वाः, तस्मात् कर्त्तव्येति । न चात्र शब्दोऽस्ति अग्नि-
होत्रार्थमुहृते उदाते कार्येति तस्मादपि कर्त्तव्या ।

एवं प्राप्तिं ब्रूमः,—‘प्रायश्चित्ते’ एवंलक्षणकोऽन्नावनुगते ‘प्राय-
श्चित्तं न’ कर्त्तव्यं, परार्थं हि तदुद्धरणं कृतं दर्शपूर्वमासार्थम्,
अग्निहोत्रार्थं चोहृते व्यापये तदाज्जातं । तस्मात् कर्त्तव्यम् ।
‘आह,—ननुत्तं नास्त्वत्र शब्दः,—अग्निहोत्रार्थमुहृतेऽनुगते प्राय-
श्चित्तमिति’ । अत्रोच्यते,—वद्यपि नास्वेवञ्जातीयकः शब्दः,
तथाप्यग्निहोत्रार्थमेवोहृतेऽनुगते प्रायश्चित्तं गम्यते । कथम् ? ।
अग्निहोत्रप्रकारचे एतदाज्जातमिति, अग्निहोत्रप्रकारचे आ-
ज्जानात्तस्योपकारकमिति गम्यते । ‘नाग्निहोत्रविशिष्टमुद्धरणं,
स्वार्थं हि सर्वं क्रियते, न परविशेषशार्थं न’ । अत्रोच्यते,
अग्निसम्बद्धमेतत् प्रायश्चित्तमुच्यते, नोदानसम्बद्धं । किमती

यद्येवं ? । यद्युद्दानसम्बन्धं भवेत्, उद्दानस्वानङ्गत्वाच्चेतदुद्दाना-
 र्थमिति गम्यते, प्रकृतेनाग्निहोत्रेषु प्रयोजनेन सम्बध्यते ।
 अग्निसम्बन्धे पुनर्गुणत्वाद्भेदो नैव प्रायश्चित्तस्य प्रयोजन-
 सम्बन्धः, तत्रैवमुद्धृतो व्यापको भवति, यदि स प्रयोजनं
 नाभिनिर्वर्त्तयति । तत्राग्निहोत्रार्थस्योद्हरणस्याग्निहोत्रनिर्वृत्तिः
 प्रयोजनं । दर्शपूर्णमासार्थस्य दर्शपूर्णमासनिर्वृत्तिः । उद्धृत-
 चानुगतं स्वस्मै प्रयोजनायायोम्यं प्रायश्चित्तेन योम्यं क्रियते ।
 तच्च योम्यं कुर्वन् प्रायश्चित्तमग्निहोत्रस्योपकरोति । यस्तुद्धृतो
 दर्शपूर्णमासप्रयोजनः तं योम्यं कुर्वन्नाग्निहोत्रस्योपकुर्यात् ।
 यस्तुग्निहोत्रार्थमुद्धृतः तं योम्यं कुर्वन् अग्निहोत्रायोप-
 करोति । तस्माद्ग्निहोत्रार्थमुद्धृते प्रायश्चित्तं । कथं पुनर्प्रायते,
 अग्निना प्रायश्चित्तस्य सम्बन्धः नोद्दानेनेति ? । अग्निविशिष्टेन
 उद्दानेन सम्बन्ध इति श्रुत्या गम्यते, उद्दानपरीतेनाग्निनेति
 वाक्येन ; श्रुतेर्वाङ्माहत्वीयस्वाद्दुद्दानसम्बन्धः प्राप्नोति इति ।
 'उद्धृते'—उद्दानसम्बन्धस्वापरिहार्यत्वात् 'यस्योद्दायात्' इत्यवि-
 वक्षितमेव प्राप्नोति, अदृष्टार्थत्वात् अनाकाङ्क्षितेन सम्बन्धः,
 तदुद्दानपरीतेऽग्नौ प्रायश्चित्तेन सम्बध्यमाने व्यापत्तौ सत्यामा-
 काङ्क्षितेन सम्बन्धः, दृष्टार्थता च । तस्मादुद्दानपरीतोऽग्निः
 प्रायश्चित्तेन सम्बध्यत इति । दर्शपूर्णमासार्थमुद्धृतो यत्रानुगच्छति
 तत्राग्निहोत्रस्य परकीयोऽग्निर्व्यापकः । परकीयस्योद्हरणमिति
 तत्र प्रायश्चित्तं न स्यात् । अपि च लिङ्गं भवति । किमिति ? ।
 'यस्याग्निमुद्धृतो अग्निहोत्र' इत्यनुवादः । विधौ हि एतस्मिन्
 सति वाक्यभेदपसङ्गः । यस्याग्निहोत्रप्रयोजनमुद्हरणं, ततोऽकृत-

प्रयोजनमिति विवक्षायाम् बहुतेऽग्निहोत्रे इति वचनमनुपदिश-
नुपपद्यते । तस्मादपि अग्निहोत्रप्रयोजने उदृतेऽनुगते प्रायश्चित्तं
भवितुमर्हतीति । किन्तुहिं तदा कर्त्तव्यम् ; अविशेषविहितम-
ग्नेहपशमे प्रसज्यादिति ॥ (८।४।७५०) ॥

शाब्दोदाहे प्रायश्चित्तरूपश्लोमिच्छत्वननुदानाधिकरणम् ॥

सू० धारण्य च परार्थत्वात् ॥ २९ ॥ (सि०) ॥

भा० इदमाज्जायते, 'धार्यो गतत्रिय आहवनीयः' इति
अस्त्रानुगमे प्रायश्चित्तं 'अग्नेये ज्योतिष्यतेऽष्टाकपालं निर्वपे-
त्यस्त्राग्निहृतोऽदृतेऽग्निहोत्र उदावात्' इति । तत्रैवोऽर्थः
सांशयिकः,—यदा धार्योऽग्निरनुगच्छति, तदा किमिदं
प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं, न ? इति । किं प्राप्तं ?—कर्त्तव्यमिति ।
उपसम्प्राप्तं हि निमित्तं, एतावदिह निमित्तं, अग्निरग्नि-
होत्रार्थमुदृतः कृतप्रयोजन उदातीति । तत्रेह सर्वं प्राप्तं,
तस्मात् कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तमिति । 'ननु सर्वकर्त्तव्यमेतत् न
केवलायाग्निहोत्राय' । उच्यते, यदि सर्वकर्त्तव्यं, समुदायार्थं
तत् न केवलस्वार्थेन भवतीत्युच्यते । यत् एकैकशौ—इत्येवं सर्वाथं
तत्, सर्वेभ्योऽपि प्रयुक्तमग्निहोत्राय प्रयुक्तं भवति । न चेदं
सर्वकर्त्तव्यसमुदायार्थं, समुदायस्वाचोदितत्वात् साधनानि प्रत्या-
काङ्क्षाभावः । एकैकं तत्र कर्मोद्हरणमाकाङ्क्षति । तस्मात्
सर्वार्थमपि सत् अग्निहोत्रार्थं भवति ; एवञ्चेदनुगमनप्राय-
श्चित्तं प्राप्नोति इति । यथा पर्युच्चं परिसमूहनं दृष्टापवव-

इत्येवमादयः पदार्था धार्येऽन्वावहन्यहनि क्रियन्ते एवं प्रायश्चित्तमपि क्रियेत ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘धारणे च’ गतत्रियोऽनुगमने इदं प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यं । कुतः ? । ‘परार्थत्वात्’,—न हि तदा अग्निहोचार्थमुद्धरणं यस्मिन् काश्चे भवत्यसौ गतत्रीः, तथाव्याह-
मुद्धृतोऽम्बिः सर्वार्थं धार्यते, उद्धरणं तु तत् एकस्मै एव प्रयोजनाय, धारणं तु सर्वकर्म्मार्थं, न च धारणेऽग्निहोचार्थेऽनु-
गमने प्रायश्चित्तं विहितं, किन्तुर्हि उद्धरणे, परकीयं चाचोद्धरणं,
परार्थमुद्धरणं, यदर्थमुद्धरणं तदर्थमुद्धृतेऽपि तत् प्रायश्चित्तं ।
तस्माच्च तच्चेदं प्रायश्चित्तमिति ॥

स क्रियार्थत्वादितरेषु कर्म स्यात् ॥ ३० ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—परिसमूहत्वं पर्युच्चयम् इत्येवमादयः पदार्था धार्येऽपि क्रियन्ते, एवं प्रायश्चित्तमपीति । अचोच्यते, युक्तं तत्,—परिसमूहनादीनि क्रियन्ते, चोदितानि हि तानि, संस्कारार्थत्वेन शक्यानि च अकृतप्रयोजनानि च ; उद्धरणं तु कृतप्रयोजनत्वात् निवृत्तं, नियतदेशकालत्वाच्चाशक्यं । तस्मात् इदमतुल्यं प्रायश्चित्तेन ॥ (१४, ८३०) ॥

दर्माद्यंशोद्धरणसामान्यत्वाधिकरणम् ॥

स न त्वत्पत्रे यस्य चोदनाऽप्राप्तकालत्वात् ॥ ३१ ॥

भा० अस्यग्निहोत्रे उद्धरणमन्तः,—‘वाचा त्वा होत्रा प्राचेन

उद्गात्रा' इत्येवमादिः । तत्रायमर्थः सांशयिकः,—यद्दर्शपूर्ण-
मासार्धेनोद्धरणं क्रियते, किं तत्रैष मन्त्रः कर्त्तव्यो न ? इति ।

किं प्राप्तम् ?—दर्शपूर्णमासार्धमप्यहृतेऽग्नौ अग्निहोत्रं
ह्ययत एव । तत्र चेन्नग्नौ न क्रियते, अमन्त्रोद्धृतेऽग्निहोत्रं
प्रवर्त्तते । तस्मात् मन्त्रेण तदुद्धरणं कर्त्तव्यम् । अथोच्येत,—
'कालाभावे विगुणत्वादुद्धरणं नाग्निहोत्रस्येति, तत्र, कालमात्रं
हि अपगतम्, उद्धरणं तु विगुणमप्यग्निहोत्रस्य भविष्यतीति ।
एवं चेत् समन्त्रकं कर्त्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—परार्धम् 'उत्पन्ने' अग्नौ 'यस्य' अग्निहोत्रं
प्रवर्त्तते, (चोदनेति कर्म ब्रूमः) न तत्र मन्त्रः कर्त्तव्य इति ;
न तदग्निहोत्रस्योद्धरणं, अतः परकीये उद्धरणे न कर्त्तव्यमिति ।
उच्यते,—'ननूक्तं, विगुणमुद्धरणमग्निहोत्रस्यैव भविष्यति, न
गुणाभावे प्रधानाभावोऽपि' इति । अथोच्यते, न गुणः कालः,
निमित्तमसौ भवति,—इत्येतदुक्तम् । अतो निमित्ताभावे
क्रियमाणमश्रुतं कृतं भवति । तस्मात् तदुद्धरणमग्निहोत्रस्येति ;
न चेदुद्धरणमग्निहोत्रस्य, तस्मादत्र मन्त्रो न कर्त्तव्यः, कृतोऽपि
ह्यसावनर्थक इति ॥ (६।४।६अ०) ॥

प्रायश्चित्तवै प्रदानार्थान्वात्मननुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० प्रदानदर्शनं श्रयणे० तद्धर्मभोजनायत्वात् संसर्गाच्च
मधूदकवत् ॥ ३२ ॥ (पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे समाध्यायते,—‘आदित्यः प्रायश्चीयः†
पयसि चरुः’ इति । तत्र सन्देहः,—किं प्रदानार्थाः पयोधर्माः
पयसि कर्त्तव्याः, उत न ? इति । यदि प्रदानार्थमेतत् पयः,
ततः कर्त्तव्याः, अथ श्रयणार्थं, न कर्त्तव्याः । कथं संशयः ? ।
सप्तमीनिर्द्देशात् श्रयणार्थं पय इति गम्यते, देवतासम्बद्धस्य
तु चरोरधिकरणे पयसि श्रयमाणे वाक्यभेदाशङ्का, अतः
संशयः ।

किं तावत् प्राप्तं ?—प्रदानार्थमिति । कथम् ? । आदित्यः
चरुर्भवति, स च पयसोत्प्रेषणमनेकार्थविधाने वाक्यं भिद्येत,
हावपि चेद्दार्ढ्यं अतो वाक्यादवगम्येते, यद्यन्यतरदेतयोर्विधीयते,
तदाऽन्यतरदविधीयमानं गम्यते, अतो न वाक्यभेदः । यथा च
न वाक्यभेदस्तथा आश्रयितव्यं ; तत्राधिकरणसम्बन्धे विधीय-
माने देवतासम्बन्धावमतिर्नावकल्पते, प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वात् ।
देवतासम्बन्धे तु विधीयमाने हि ये निर्द्दिश्येते चरुपयसौ,
तयोर्निर्द्देशसामर्थ्याद्वाक्येन संसृष्टं गम्यते, तच्च देवतया सम्बध्यते,
तत्रार्थात्पयआधारस्रुर्भवति ।

आह,—‘वाक्येन हे चरुपयसौ गम्येते, न तयोः संसर्गः’ ।

* श्रयणे इति आ० सो० पु० पाठः, एवं भाष्येऽपि ।

† आदित्यः प्रायश्चीय इति का० सं० पु० पाठः ।

उच्यते,—यदा हे गन्धेते, तदा प्रयोगकचनेन योगपद्यमेतयो-
र्बन्धते, तत्रार्थात् संसर्गः, एकत्वाच्च वाक्यस्य समुच्चयः । तेनात्र
निर्देश एव विवक्षितः, नाधिकरणसम्बन्धो गम्यमानोऽपि
विधीयते । एवं तु निर्देशः क्रियते, संसृष्टे चरुपयसौ कथं
गम्येयातामिति, तत्र चरुसंसृष्टं पयः चरौ त्यज्यमाने निवर्त-
त्यज्यते, तदस्य 'प्रदानदर्शनं' भवति । पयसा अद्यमानस्य तस्य
प्रदानं कथम् स्वादिति सप्तमी निर्दिश्यते । तस्मात् भोजनाद्यं
यागार्थमेतत् पयः । भोजनमिति साकृद्वाद् वायमाह । तस्माच्च
पयः प्रदानार्थं पयोधर्मः सम्बध्यते ।

आह,—'न त्यागमात्रं यागः, देवतामुद्दिश्य यस्यानः
स यागो भवति' । उच्यते,—अद्यमप्यदिति देवतामुद्दिश्य स्वयः
क्रियते इति । आह,—'न पयसोऽदितिर्देवता, न क्षुद्देयमात्रेण
देवता भवति, या यस्य श्रूयते स तस्य देवता इति । चरौश्चैक
श्रूयते न पयसः' । उच्यते, उभयस्य निर्देशात्, उभयेन देवता
सम्बध्यते, संसृष्टेन 'मधूदकवत्', यथा दधि मधु हृतं घाना
उदकं, तत् संसृष्टं प्राजापत्यमिति भवति, एवमेवेदं द्रष्टव्यं ।
यद्यपि सप्तमीनिर्दिष्टं, सप्तम्यर्थस्यविधिस्थितत्वात्निर्देशमात्रस्य
विवक्षितत्वात्, यद्यौदने दधि दत्त्वा अभ्यवहसंध्यमिति षोडशस्य
निर्देशमात्रं विवक्ष्यते, नाधिकरणत्वम्, एवमिहापि द्रष्टव्यं ।
तस्मात् प्रदानार्थं पयः प्रदानार्थाच्च पयोधर्माः कर्तव्या इति ॥

ख० संस्कारप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ ३३ ॥ (यु० १) ॥

भा० एवञ्च कृत्वा प्रदेशसंस्काराणां केषाञ्चित् प्रतिषेध उपपन्नो

भवति,—‘अयजुषा वस्त्रानपाकरोति, अपम्बिः भवति नां दोहयति’ इति ; अस्ते हि प्रतिषेधो न्याय्य इति ॥

सू० तत्प्रतिषेधे च तथाभूतस्य वर्जनात् ॥ ३४ ॥ (यु०२) ॥

भा० ‘द्वत्प्रतिषेधे’ पयःप्रतिषेधे तथाभूतस्यपि लोके वर्ज्यते,— पयसः सिद्धं, पयः शृतस्य ; नचैष अयजुषस्य द्रव्यस्य धर्मः, यथा अयजुषस्य पानीयं, ‘तत्प्रतिषेधे’ तैस्ते पीते पानीयं न पातव्यमिति विलेप्यं यवागूष पीयते । अथ ‘तथाभूतस्य वर्जनात्’ पयो लोके एवं भवति, भोजनार्थं हि तत् ; यथा हि लोके पयः, तद्वदिहापि भवितुमर्हति इति सामान्यतोद्दष्टं व्यपदिष्टम् ॥

सू० अधर्मत्वमप्रदानात् प्रथीतार्थे विधानादतुल्यत्वा-
दसंसर्गः ॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘अधर्मत्वं’ तु पयसः, नास्य प्रदेयप्रयोधर्मा भवेदुचित्यर्थः । कुतः ? । ‘अप्रदानात्’, नहीदं प्रदीयते । ‘ननु चरौ प्रदीयमाने प्रदायिष्यत इत्येवमर्थं पयसि अयजुषस्यते’ । नेत्याह,—शृतसरुः कथं स्वादित्येवमर्थं हि तत् प्रायते । अतैस्तुल्यैः प्रयोजन-मस्ति, नद्यन्यथा चरुर्भवति इति, ननु प्रसेन* पयसा नैतहातव्यं श्रूयते । अथम् ? । ‘प्रथीतार्थे विधानात्’ । ‘ननु वाक्यभेद एवं भवति इति ; वरिहाप्रित एषः पयः, संकष्टमसा इविर्भवति इत्युक्तम्’ । उच्यते,—‘अतुल्यत्वादसंसर्गः,’ अतुल्ये चरुपयसी,

* प्रसेनेन इति का० सं० पु० पाठः ।

प्रत्यक्षतोऽधिकरत्वेन पयः श्रूयते, प्रदेयत्वेन चरुः, पयसो यद्वाक्येन प्रदेयत्वं गम्यते, तदधिकरत्वात्पुनः वाध्यते । यत् वाक्यभेदप्रसङ्ग इति, तन्न, न हि पयसि चरुरिति सम्बन्धो भविष्यति, कथन्तर्हि,—पयसि आदित्य इति, उभावादित्यशब्देन सम्बन्धेते,—आदित्यः पयसि, आदित्यचरुरिति उभौ चरुपयः-शब्दो आदित्यप्रधानावित्येकं वाक्यं भविष्यति, न वाक्यभेद-प्रसङ्गः, पयसाधार आदित्यो भविष्यति । तस्मान्न पयसि प्रदेयधर्मा भवितुमर्हन्ति ॥

सू० परो नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३६ ॥ (आ०नि० १) ॥

भा० अथ यत्किञ्चमुक्तं,—‘अयञ्जुषा वत्सानपाकरोति अपवित्र-वति गान्दोहयति’ इति । नैतत्, एवं सति अस्वार्थस्य साधकं भवति, किन्तर्हि एतन्नित्यानुवादकं । नित्यमेतमर्थं सन्तं अनुवदति । नैवाप्रदेयत्वात् यजुषा वत्सा अपाक्रियन्ते, न पवित्रवति गौर्दुह्यते । ‘ननु नित्यानुवादोऽनर्थकः’ । उच्यते, न वयं प्रयोजनवत्ताम् अप्रयोजनवत्तां वा विचारयामः, किम् एतस्माद्वाक्याद्गम्यते ? इति परीक्षामहे, अस्माच्च वाक्यादिदं गम्यते,—न यजुषा वत्सा अपाक्रियन्ते, न पवित्रवति गौर्दुह्यते इति, तस्माच्च अप्रदेयत्वात् अप्राप्तं यजुः पवित्रं वेति ॥

सू० विहितप्रतिषेधो वा ॥ ३७ ॥ (आ०नि० २) ॥

भा० अथवा, विहितस्यैव प्रतिषेधो द्रष्टव्यः,—विहितं केषाञ्चित् ‘यजुषा वत्सानपाकरोति, पवित्रवति गां दग्धि’ इति, तस्य प्रतिषेधोऽर्धवानेव भवति इति ॥

सू० वर्जने गुणभावित्वात्तदुक्तप्रतिषेधात् स्यात्
कारणात् केवलाशनम् ॥ ३८ ॥ (आ० नि० २) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—पयःप्रतिषेधे पयसा सिक्तं पयसा संसृष्टं च वर्ज्यते इति, तत्र ब्रूमः,—युक्तं हि लोके यत्संसृष्टस्य वर्जनं, तदेव हि तत्र प्रतिषिध्यते, नित्यं ह्युपसर्जनीभूतं भोजने पयः प्रचरति, यच्च प्रचरति, तत्प्रतिषेधाऽर्थात्, यत् न प्रचरति, तस्य ह्युपसर्जात् प्रतिषेधोऽनर्थकः । 'ननु केवलमपि लोके पय उपभुज्यते' । उच्यते, 'कारणात् केवलाशनं,'—व्रतमौषधं वा यस्य, स केवलं उपयुङ्क्ते, न त्वेतत् प्रचुरं । तस्मात् प्रायेण गुणभूतत्वात् पयसः, पययुक्तमेव न भक्षयितव्यमित्येवमर्थः पयःप्रतिषेध उच्यते ॥

सू० व्रतधर्माच्च लेपवत् ॥ ३९ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ कस्मान्नायमन्यः परिहार उच्यते ?,—व्रतवदेतत् दृष्टव्यमिति,—यथा ब्रह्मचारिणा मांसं न भक्षयितव्यमित्युक्ते दर्विगतमपि लेपं वर्जयन्ति, एवमिहापि पयो न पातव्यमित्युक्ते पयसा सिक्तं पयसा संसृष्टं वर्जयिष्यन्ति इति ॥

सू० रसप्रतिषेधो वा पुरुषधर्मत्वात् ॥ ४० ॥ (आ० नि) ॥

भा० न वा 'एष' परिहारः । परिहारान्तरनिवृत्त्यर्थो वाशब्दः । कुतः ? । 'पुरुषधर्मत्वात्' व्रतस्य,—अदृष्टार्थं ब्रह्मचारिणो मांसा-भक्षणं, तत्र तावदपि यो भक्षयति, यावति मांसरसमात्रं विदितं भवति, तस्यापि दोषः, न श्लेष्मप्रकोपादि किञ्चित् दृष्टमपेक्षते,

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठा	पङ्क्तिः	अक्षरं	शब्दम्
२८६	६	अभिधीयमाने	अभिधीयमाने
२८२	१६	अग्निर्द्वैतः	अग्निर्द्वैतः
२८६	२१	यगस्तु	यागस्तु
३०१	४	अपि चा	अपि वा (एवं परत्र यज्ञौ)
३०४	१	शिष्टत्वात्	विशिष्टत्वात्
३०८	१	जातः?	जातः
३१६	१६	कामो	कामो
३१८	१४	आ सो ०	आ सोमं
३२१	१४	कर्मसम्बद्धतरं	कर्म सम्बद्धतरं
३२२	४	'प्रविशेषात्'	'अविशेषात्'
३२३	२०	चार्यतप्रः	चार्यतः प्रद
३३६	११	सादयितव्यः	सादयितव्यः
३४१	२१	अपि	अपि
३५६	१६	चदेकेन	चदेकेन
३६०	१३	अङ्गं	अङ्ग
”	२१	वाक्काणि	वाक्काणि
३७२	२	तेनैत्	तेनैतत्
३८०	१०	यदव	यदेव

तदा भिद्येत,—चरौ देवतार्थे, चर्वर्चयोश्च दधिपयसोः । आह,—
 ‘अनु चरोरपि देवतासम्बन्धे दधिपयसोरपि तथा, न भविष्यति
 वाक्यभेद इति’ । नैवं ब्रह्मं, विभागः कर्त्तव्य इति, पूर्ववाक्यं
 वृत्तं,—‘चेधा तद्बुद्ध्यान् विभजेत्’ इति; तद्वन्तरं विभागविशेष-
 परमिदं भवति वाक्यं,—‘ये स्वविष्टाः, तानिन्द्राय प्रदाचे दधंसहं
 चेऽषिष्ठास्यान् विष्णवे त्रिपिविष्टाय इत्येते चरुम्’ इति ; अथा-
 विशेषाद्दधिपयसोरपि विभागो वक्तव्यः । यदि च दधिपयसो
 विभक्तये सतो प्रचीतार्थेऽप्युच्येयातां, ततो भिद्येत वाक्यम्, अतो
 नैतयोः प्रचीतार्थे विधानं । अविधीयमाने च सप्तम्यर्थे
 प्रातिपदिकार्थो देवतया सम्भ्रंक्ष्यते, वाक्यसामर्थ्यात् । उभे च
 दधिपयसो देवतया सम्भ्रंक्ष्येते चरुणा सह,—दधनि चरुरेको
 भाग इन्द्राय प्रदाचे भवति इति । यथा विभज्यमानेषु नामा-
 द्रव्येषु उच्येत,—रक्तपात्र्यां समाहार्या मन्थयः, एको भागो देव-
 दत्तस्य; रजतपात्र्यां सुवर्षे निहितम् अपरो भागो विष्णुमिश्रस्येति
 सह पात्रीभ्यां द्वौ भागौ मन्थेते, विभागविशेषपरत्वाद् वाक्यस्य,
 पात्रयोश्च विभक्तत्वाद्नुवादश्च सप्तम्यर्थो गम्यते । एवमिहापि
 विभागपरत्वादेव वाक्यस्यास्य, विभक्तत्वाच्च दधिपयसोरेको भाग
 इति मन्थते । अर्थप्राप्तत्वाच्च सप्तम्यर्थोऽनुवादो भविष्यति ।
 तस्मात् प्रदानार्थे दधिपयसो । प्रदानार्थाश्च दधिपयसोर्धर्माः
 कर्त्तव्याः ॥

सू० ऋतोपदेशाच्च ॥ ४२ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च प्रदानार्थे दधि पयसि च इत्यर्था धर्माः कर्त्तव्याः

इति । कुतः ? । सिद्धवत् श्रुतोपदेशो भवति,—‘श्रुते चहं दधंस्रहम्’ इति । स सत्सु धर्मेषु उपपद्यते, इतरथा अथवा न क्रियेत इति । तत्र सिद्धवत्श्रुतोपदेशो नावकस्येत । तस्मादपि पश्चाम इच्छार्थाः दधिपचसोर्धर्माः कर्त्तव्या इति ॥ (८।४।११ अ०) ॥

पशुकामेष्टौ दधिश्रुतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० अपनयो वार्थान्तरे विधानाच्चरूपयो-
वत् ॥ ४३ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्मि पशुकामेष्टिः,—‘यः पशुकामः स्नात् सोऽमावास्या-
मिद्धा वत्सानपाकुयात् । ये चोदिष्ठास्नानग्रथे सनिमतेऽष्टा-
कपालं निर्वपेद् ये मध्यमास्नान् विष्णवे त्रिपिविष्टाव श्रुते चहं
ये स्वविष्ठास्नान्ग्राथ प्रदाचे दधंस्रहम्’ इति । श्रुते चहं, दधं-
स्रहमित्येतदुदाहरणम् । अथ सन्देहः,—किं श्रुते दधनि चेज्यार्था
दधिपचोर्धर्माः कर्त्तव्या उत न ? इति । किं प्राप्तं ?—पूर्वेषाधिकरणेन
कर्त्तव्या इति, समाना हि श्रुतिर्भवति इति । सिद्धवत्
श्रुतोपदेशः सत्सु प्रदानार्थेषु धर्मेषु उपपद्यते ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अपनयो वा’ धर्माणां भवेत् । ‘अर्थान्तरे’
हेतुत्पयो विधीयते, दधि च अयणार्थे, न प्रदानार्थे ; सप्तमो-
संयोगात् ‘चरूपयोवत्’ । यथा प्रायणीये चरौ पचसि प्रदेयधर्मा
न क्रियन्ते सप्तमोसंयोगात्, एवमिहापि ॥

सू० स्रष्टव्यार्था श्रुतश्रुतिः ॥ ४४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘सिद्धवस्तुतोपदेशो भवति’ इति । नैव दोषः । अथवेन द्रव्यं लक्षयिष्यति, चर्चप्राप्तं हि चरौ अथयं, तस्मिन् द्रव्यं लक्ष्यते, अथयति द्रव्ये चरिति । तस्मात् प्रदेयधर्मा न भवेयुरिति ॥ (८।४।१२३०) ॥

ज्योतिष्टोमे अथयानां प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० अथयानान्त्वपूर्वत्वात् प्रदानार्थे विधानं
स्यात् ॥ ४५ ॥ (पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति सक्तुभि-
र्मन्विनं धानाभिर्हारियोजनं हिरण्येन शुक्रं आभ्येन पाम्नीवत’ ।
तत्र संज्ञयः । किं अथयानां प्रदेयधर्मा भवन्ति, उत न ? इति ।
कुतः संज्ञयः ? । यदि प्रदेयानि अथयानि, तत एषु प्रदेयधर्मा
भवन्ति, अथ न प्रदेयानि, न भवन्ति इति । किं प्राप्तं ?—प्रदेयानि
प्रदेयधर्मैः सम्बन्धेरन् इति । अथयानि इयं जायते, पयोमिश्रस्य
शोमो भवति, संमिश्रे च ह्ययमाने पयोऽपि शेमेन सम्बन्धते ।
यदि पयोमिश्रस्य शोमो भवति, तत्र शोमस्य पयसा मिश्रमाणस्य
न कश्चिदुपकारं पश्यामः, यागे* तु उपकारो भवति निर्दृष्टि-
नाम् । यदि शेमेन सम्बन्धत इति मिश्रणाभिप्रायः, ततः
उपकारकं मिश्रणं दृष्टेनोपकारेण, श्रुतो हि गुणवान् यागः
प्रत्यक्षः पयसा निर्वर्त्यत इति । शोमोपकारः कल्प्यः स्यात् ।
तस्मात् पयसा शोमो मिश्रते, स मिश्रितः प्रयोगवचनेन कथं

* वाजस्य इति क० स० एवं का० सं० पु० पाठः ।

सम्बध्यत इति । न च प्राकृतं मिश्रणं केनचिद्द्रव्येण प्राप्तं, यच्चेदं
द्रव्यान्तरं पयो विधीयते इति, 'अपूर्वत्वात्' सोमस्य । तस्मात्
प्रदानार्थस्य पयसो 'विधानं स्यात्' । प्रदेयपयोधर्माच्चाप
कर्त्तव्या इति ॥

सू० गुणो वा अयणार्थत्वात् ॥ ४६ ॥ (सि०) ॥

भा० 'वा'-ब्रह्मः पक्षं व्यावर्त्तयति । गुणभूतं पयः स्यात् सोमस्य,
न प्रदेयद्रव्यं, प्रदेयत्वेनाश्रवणात्, सोमार्थेण च श्रुतत्वात् ॥

सू० अनिर्देशाच्च ॥ ४७ ॥ (यु०१) ॥

भा० न होमेन प्रयोगवचनेन वा अस्य सम्बन्धः । अनिर्देशः
परार्थत्वात्* । न च, प्रत्यक्षेषापि पयस्स्वागे चागनिर्दृष्टिः पयसा,
प्रत्यक्षदेवतासम्बद्धो हि त्यागो घामः ; न चाप पयसो देवता-
सम्बन्धः,—'मैचावद्वयं ग्रहं गृह्णाति' इति वचनं, न मैचावद्वयं
पय इति । तस्मात् दृष्टोपकाराभावात् अदृष्टः सोममिश्रणे
सोमसंस्कारोऽभ्युपगम्यते, तस्माच्च प्रदेयधर्मैः सम्बध्यत इति ॥

सू० श्रुतेश्च तत्प्रधानत्वात् ॥ ४८ ॥ (यु०२) ॥

भा० इतश्च सोमार्थं पयः । कुतः? । श्रुतिर्हि सोमप्रधाना
भवति,—द्वितीयाविभक्तिः श्रूयते । तस्मात् अयणेन सोम एवे-
ष्यत इति ॥

* अनिर्देशः परार्थत्वात् ॥ इति सूत्रमधिकमार्त्तपुस्तके विद्यते ।

सू० अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ ४९ ॥ (यु० ३) ॥

भा० अर्थवादश्च अयणश्च सोमार्थश्च भवति,—‘स मित्रोऽन्नवोत् पयसैव मे सोमं श्रीषन्’ इति, न हि भवति ‘पयो मे दद्युः’ इति । कथं तर्हि ?—सोमं पयसा संस्कर्तुः इति । तस्मादपि सोमार्थं अयणम् ॥

सू० संस्कारं प्रति भावाच्च तस्मादय प्रधानं स्यात् ॥ ५० ॥ (यु० ४) ॥

भा० ‘संस्कारं प्रति’ अयणवचनं भवति, यत्र संस्काराः श्रूयन्ते तत्रेदं श्रूयते,—‘पयसा मैत्रावरुणं श्रीषाति’ इत्येवमादि । तस्मात् संस्कारप्राये अवष्टादयमपि संस्कार एवेति गम्यते । भवति हि प्रायोवृत्त्या तद्बुद्धिः, यथाऽप्यप्राये लिखितोऽप्य इति गम्यते । तस्मात् प्रदेयधर्मेण सम्बध्यत इति ॥ (६।४।१ इ अ०) ॥

अथनेचे ईशानाय परस्वत इत्यनेन यामान्तरविधानाधिकारणम् ॥

सू० पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधान-
वत् ॥ ५१ ॥ (पू०) ॥

भा० अश्वमेधे समामनन्ति,—‘ईशानाय परस्वत* आलभेत’ इति । तत्रकृत्य श्रूयते,—‘पर्यग्निकृतान् आरण्यानुत्सृजन्ति’ इति । तत्र संबन्धः,—किमारण्यानामालम्ब उत्सर्गार्थं एव, द्रव्योत्सर्गश्च अथ

* परस्वतशब्देन आरण्याः पशुविरुद्धा उच्यन्ते इति भाष्यः । पूर्वपक्षवादिभ्यो वाक्यशब्देन सार्धोऽर्थः ।

किं कर्मशेषप्रतिषेधः,—पर्यग्निकरणान्तेः संकृता उत्सृष्टव्याः? इति ।
 किं प्राप्तं?—द्रव्योत्सर्गोऽयम्, आलम्बस्य उत्सर्गार्थ एवेति । कुतः? ।
 एवमुत्सर्गम् अप्राप्तं विदधत् तस्य सत्तां ब्रुवन् श्रुत्या वक्ष्यति,
 इतरथा उत्सर्गं प्राप्तमनुवदेत् । वाक्यार्थस्य प्रतिषेधस्य सत्तां
 ब्रूयात् प्रत्ययः । श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी । एवञ्च सति
 देवतासम्बन्धो ग्रहणे,—ईशानमुद्दिश्य परस्मिन् आलम्बव्याः, पर्यग्निक-
 रणं कृत्वा त्यक्तव्या इति; 'उपधानवत्', यथा, 'एतत् खलु
 साक्षादन्नं य एव चर्त्य एनं चरुमुपदधाति' इत्युपधानार्थमेव
 चरोरुपादानम्, एवमिहापि उत्सर्गार्थ एवालम्बो भविष्यति ॥

सू० शेषप्रतिषेधो वाऽर्थाभावादिङान्नवत् ॥ ५२ ॥
 (सि०) ॥

भा० कर्म शेषप्रतिषेधो वाऽस्मिन् वाक्ये उच्यते । कुतः? । 'अर्था-
 भावात्,—'ईशानाय परस्मिन् आलम्बे' इत्यस्य वाक्यस्य न कश्चिदर्थो
 भवेत्, यद्युत्सर्गार्थं आलम्बः स्यात् । कथं? । आलम्बकाल एवा-
 ध्वर्युर्जानीयात् नेमे ईशानाय दास्यन् इति, तस्यैवं जानतो नैवं
 सङ्कल्पो भवति,—ईशानाय दातुं गृहीतव्या इति । अशक्यार्थत्वा-
 दनर्थकमिदं वाक्यं भवति । स एव सङ्कल्प एवमवकल्पते यदीशानाय
 दातव्याः । तस्मादालम्बवचनेन शब्देन दानमेव विधीयते इति
 गम्यते । यदा च दानं विधीयते, तदा पर्यग्निकृतानुत्सृजन्तीत्यु-
 त्सर्गमनूय, एवमुत्सृजन्तीतिविशेषविधानार्थं भवति ब्राह्मणम् ।

'कथं पुनरत्र विशेषो विधीयते,—किं कालः पर्यग्निकरणे,—एत-

स्मिन् कास्य उत्सृजतीति ?' । नेत्याह,—नात्र कास्यवचनः शब्दः
 श्रूयते । कास्ये च विधीयमाने कासान्तरं प्रतिषिध्यते न अज्ञा-
 न्तराणि । 'अथ किं पर्यग्निकरणशुद्धस्यमिति ? । तदपि नास्ति,
 न ह्यत्र पर्यग्निकरणभावना कीर्त्तये । तस्माच्च सत्यां पर्यग्निक-
 रणात् प्राञ्चः पराञ्चस्यार्थाः सर्वे प्रतिषिध्येरन् । कथं तर्हि ?—
 निर्वृत्ते पर्यग्निकरणे उत्सृष्टव्यः इति । 'किमेतस्यामवस्थायामिति ?' ।
 नेत्याह,—चोदकादेवैतत् प्राप्तम्,—एतदवस्यः पशुदत्सर्जनीय इति ।
 अवसान्तरप्रतिषेधस्य च नायं शब्दो वाचकः । चोदकप्राप्ते हि
 कास्ये उत्सृज्यमाने हतपर्यग्निकरण एवासौ भवति । यदि तु
 अवस्थायाः प्रतिषेधः स्यात्, पर्यग्निकरणादूर्द्धं उत्सर्गात् प्राक्
 पदार्थाः प्रतिषिध्येरन्, न पराञ्चः । 'कस्तर्ह्यर्थः ?' । पर्यग्निकरणे
 हते यादृशो भवति तादृशस्याज्य इति । 'ननु चोदकेनैव
 तदङ्गोऽसौ प्राप्तः' । उच्यते,—पुनरस्यैतदङ्गवत्ता श्रूयते, अज्ञा-
 न्तरपरिसङ्ख्यार्थम्,—एतैरेव अङ्गैरङ्गवानुत्सृष्टव्यः । एवं चोदक-
 प्राप्तानि परिसङ्ख्यायन्ते, नान्यानि अङ्गानि भवन्तीति । 'कथमेव
 शब्द एवं परिसङ्ख्यातं शक्नोति इति चेत्' । शक्नोतीति ब्रूमः,—
 कथं ? । प्रत्यक्षेण वाक्येण तैरङ्गैर्निराकाङ्क्षीकृते प्रधाने शेषैरङ्गैः सह
 चोदकेन परोक्षा सती एकवाक्यता न भविष्यति इति । तस्मात्
 कर्त्तृशेषप्रतिषेध इति ॥

सू० पूर्ववत्त्वाच्च शब्दस्य संस्थापयतीति चाप्रवृत्ते
 नोपपद्यते ॥ ५३ ॥ (यु०१) ॥

भा० पूर्वांश भवति शब्दो यागप्रवृत्तिपूर्वकः,—'आज्येन शेषं

संस्नापयति' इति । यदि याग एव प्रारम्भस्ततः संस्नापयतीति समाप्तिसादृश्यादुपपद्यते । यागस्य हि इदं यागान्तरं समाप्त्या सदृशं । यदि हि पूर्वा न यागः प्रवृत्तः स्यात् उत्सर्गमात्रं, न तस्य यागः समाप्त्या सदृशस्तत्र संस्नापयतीति नोपपद्यते । तस्मादपि शेषकर्म्मप्रतिषेधः ॥

सू० प्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात्प्रतिषेधे संस्काराणामकर्म्म
स्यात् तत्कारितत्वाद् यथा प्रयाजप्रतिषेधे ब्रह्म-
माज्यस्य ॥ ५४ ॥ (यु०२) ॥

भा० इदं प्रयोजनसूत्रं । यदि द्वयोस्तर्गो विधीयते ततः 'संस्काराणामकर्म्म स्यात्' । कुतः? । संस्कार'प्रवृत्तेः' 'यज्ञहेतुत्वात्' । तत्'प्रतिषेधे' (यज्ञाभावे) किमिति संस्काराः क्रियेरन्, यज्ञकारिता हि ते । यथा प्रयाजाभावे तदर्थमाज्यं न गृह्यते, ब्रह्ममाज्यस्य न क्रियते, अप्रयाजास्ता अनूयाजा इति यत्र श्रूयते तत्र प्रयाजाभावे तदर्थमाज्यं न गृह्यते, एवमिहापि संस्कारा न कर्त्तव्या इति ॥

सू० क्रिया वा स्यादवच्छेदादकर्म्म सर्वहानं स्यात् ॥
॥ ५५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यदा तु कर्म्मशेषप्रतिषेधपक्षस्तदापि किं न कर्त्तव्याः संस्काराः? इति । नैतदेवं,—'क्रिया' स्यादवच्छेदपक्षे, यागो हि तदा भवति । तस्मात् सर्वे यागपदार्थाः कर्त्तव्याः । यदि न यागो भवेत् ततः 'अकर्म्म', संस्काराणां 'सर्वहानं स्यात्', यगस्तु तदा

भवति । तस्मात् कर्मशेषप्रतिषेधपक्षे सर्वं कर्त्तव्यम् इति ॥ (८।४।
१४ अ०) ॥

आज्येन शेषं संस्थापयतीत्यनेन कर्मान्तरविधानाधिकारकम् ॥

सू० आज्यसंस्थाप्रतिनिधिः स्यात् द्रव्योत्सर्गात् ॥
॥ ५६ ॥ (पू०) ॥

भा० 'पर्यग्निकृतं पाद्वीवतमुत्सृजति' इति प्रकृत्य श्रूयते,—'आज्येन
शेषं संस्थापयति' इति । तत्र सन्देहः,—किमाज्यं पूर्वस्मिन् कर्मणि
प्रतिनिधीभूतम्, अथ वा आज्यद्रव्यकं पूर्वस्मात् कर्मान्तरं विधीयते?
इति । किं प्राप्तं?—प्रतिनिधिरिति । कुतः? । पाद्वीवतमिति
द्रव्यम् उच्यते, उत्सृजतीति तत्रैवोत्सर्गः श्रूयते । शेषमित्युपयुक्ते-
तरत् विद्यमानं गम्यते, तत् 'आज्येन संस्थापयति' इति पक्षोः कार्ये
आज्यं श्रुतं भवति इति । 'ननु पूर्वकर्म परिसमाप्तमित्युक्तम्' ।
अत्रोच्यते,—द्रव्योत्सर्गवचने प्रत्यक्षे, शेषशब्दे वाऽपरिहृते पुन-
रसमाप्तं पूर्वकर्मेत्याशङ्क्यते, तस्मात् प्रतिनिधीयते आज्य-
मित्याशङ्कामहे । 'संस्थापयति' इति च अपूर्वे नोपपद्यते ॥

इतस्याशङ्कामहे,—

सू० समाप्तिवचनात् ॥ ५७ ॥ (२ यु०) ॥

भा० समाप्तिवचनमिदं भवति,—'संस्थापयति' इति, तेन मन्या-
महे, यत् पूर्वं पशुना आरब्धं तदुत्सृष्टे पश्चादाज्येन परिसमाप्यते

इति । अपूर्वस्थाच कर्मण उच्यमाणस्यारम्भ एव वक्तव्यो भवति, यतस्त्वगभिधायारम्भं परिषमाप्तिरेवोच्यते, ततोऽवगच्छामः, पूर्वस्यैव परिषमाप्तिर्नापूर्वकर्म चोच्यत इति ॥

सू० चोदना वा कर्मान्तरादन्वैः स्याद्विशिष्ट-
त्वात् ॥ ५८ ॥ (सि०) ॥

भा० कर्मान्तरचोदना वा । कुतः ? । पूर्वस्य कर्मणः परि-
समाप्तत्वात् । 'ननुक्तं द्रव्योत्सर्गं शेषवचने वाऽपरिहृते पूर्वकर्मणो-
ऽसमाप्तिराशङ्किता भवति । अत्रोच्यते,—इदं द्वयमपि परि-
हृत्यते,—'संस्थापयति' इति प्रकृतेन पात्रीवतशब्देन सम्बध्यते,
तत्रायमर्थः, 'पात्रीवतं संस्थापयति' इति, स एष* यागे
विधीयते । संपूर्वञ्च स्थापयतिः प्रयुज्यते, अवश्यं कश्चिद्भातुः
पूर्वा भावनावचनस्य प्रयोक्तव्य इति तत्राविहृद्धो भावनाया-
मुच्यमानायामर्थप्राप्तः संस्थापयतिरात्मभतिरिव प्रयुज्यते । शेष-
शब्दस्यैव सादृश्यात् प्रयुज्यते । द्रव्योत्सर्गस्याविहृद्ध एव यागे
उच्यमाने, तस्माद् यथाऽन्ये निर्वपत्यादयः कर्मान्तरविधाने
भवन्ति, एवं तैरविशिष्टत्वात् संस्थापयतिरपि भवितुमर्हति
इति ॥

सू० अनिज्याञ्च वनस्पतेः प्रसिद्धां तेन दर्श-
यति ॥ ५९ ॥ (यु०) ॥

* एष इति का० सं० पु० पाठः ।

भा० 'प्रसिद्धां' 'वनस्पतेः' 'अनिष्याम्', अत्र एव पठति । कथं ?
 'यत् त्वष्टारश्च वनस्पतिमावाहयस्यथ वैमौ यच्छसि त्वाङ्गो नवमो
 प्रयाजेज्या वानस्पत्या दग्म्यत्रैवेताविष्टौ विद्यात्' इत्यङ्गान्तरेष्वाङ्गं
 ब्रुवन् वनस्पतीज्याया अभावं दर्शयति, शेषपरिषमाप्तौ सत्यां
 'वनस्पतिं जुहोति' इति । अथ परिषमाप्तं पूर्वं कर्म, ततो जुष्ठा
 स्यात्, तत्राभावदर्शनमुपपद्यते । तस्मात् पूर्वकर्म परिषमाप्तम्,
 इदमपि कर्मान्तरम् इति ।

द्व० संस्था तद्देवतत्वात् स्यात् ॥ ६० ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं, 'संस्थापयति' इति च 'अपूर्वं नोपपद्यते' इति,
 तत् परिहर्तव्यम्,—अचोच्यते,—असंस्थार्थां संस्थावचनमेतत्, तदपि
 पूर्वं पात्नोवतमिति समानदेवत्वात् समाप्तिषादुक्तं ज्ञायते,—तत्र
 तत्पात्नोवतमारब्धमिह परिषमाप्तमिति । च एष सादृश्यात्
 संस्थापयतीति शब्दोऽवकस्यत इति ॥ (८।४।२५अ०) ॥

इति भृश्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये नवमस्य
 अध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ समाप्तस्वाध्यायः ॥ शुभमस्तु ॥०॥

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये १ पादः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

विहृतौ कृपार्थानां प्राहृतानां बाधाधिकरणम् ॥
(प्रथमवर्णकम्)

सू० विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्व्वकर्म
स्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० ऊहो वृत्तः, बाधाभ्युत्थयमिदानीं वर्त्तयिष्यामः । बाधो
नाम यदेवेदमिति निश्चितं विज्ञानं, कारणान्तरेण* मिथ्येति
कथ्यते । तथा अभ्युत्थयो यत् इदमिह भवति इति विज्ञायते,
अपरमपि भवति इति विज्ञानं । तत्रायमर्थः प्रथमं परोक्ष्यते,—
किं सर्व्वं प्राहृतं विहृतौ कर्त्तव्यम्, उत किञ्चिदाध्यते ? इति ।
किं तावत्प्राप्तं ?—‘विधेः’ (प्राहृतस्य) ‘प्रकरणान्तरे’ (विहृतौ) यतो
भवत्यविशेषेणातिदेशः, अतो यच्च यावच्च प्राहृतं धर्मजातं तत्सर्व्वं
विहृतौ कर्त्तव्यं, यदप्यर्थलप्तं । कुतः ? । वचनेन हीदं सर्व्वं प्राप्यते,
न च वचनस्यातिभारोऽस्ति प्रापयतः । कथं वचनमिति गम्यते ? ।
सर्व्वास्त्रेव वैहृतीषु देशनासु प्राहृतं धर्मजातम् अपेक्ष्यते वाक्य-
शेषत्वेन, तद्यथैव प्राहृत्यां देशनायामनुषज्यते, एवं वैहृत्यामपि ।

* विकारान्तरेण इति का० श्री० पू० पाठः ।

न कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तत्र यथा कृष्णलानां पाकोऽप्राकृतार्था-
ऽपि वचनप्रामाण्यात् क्रियते, एवमवहन्यादि अप्राकृतार्थमपि
सर्वं कर्त्तव्यमिति ॥

सू० अपि चाभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत ताद-
र्यात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अपि च' इति पक्षव्यावृत्तिः । नैतदस्ति,—सर्वं प्राकृतं
विहृतौ कर्त्तव्यमिति, क्वचित् 'अभिधानसंस्कारद्रव्यं' निवर्त्तितु-
मर्हति यल्लुप्तार्थं । कुत एतत्? । अभिधानसंस्कारद्रव्यं हि
प्रयोजने सति क्रियते, नाप्रयोजनम्, अन्यस्मै प्रयोजनाय तदाप्तायते
न स्वार्थम् ।

'ननु चोक्तं लुप्तार्थमपि क्रियते वचनप्रामाण्याद्यथा कृष्णलेषु
पाकः' । नेत्याह,—नास्ति लुप्तार्थस्य देवकं वचनं; न वैहृतं कर्म्म
प्राकृतैरङ्गपदार्थैः सहैकवाक्यतां याति, नैवं विज्ञायते,—यागेन
फलं कुर्यात्, कथं? प्राकृतैरङ्गैरिति, कथन्तर्हि, यथा प्राकृतेन
यागेन फलं साधितमभूत् तथा इति । कुत एतत्? । यागगतो
हि व्यापारविशेषस्तेनापेक्ष्यते, न व्यापारमात्रं, यागगतस्य
व्यापारः प्राकृते यागे प्रयोगवचनेन कल्पितः, सङ्गृहीतस्य विद्यते,
स शक्योऽपेक्षितुं; स चाकाङ्क्षितो निराकाङ्क्षश्च शक्नोति
कर्तुमिति । अङ्गेष्वप्यपेक्ष्यमाणेषु न यागगतो विहृतौ व्यापार-
विशेषः कल्प्यः स्यात् । इतरथा लक्षणा स्यात्! यथा दण्डेन
युध्यते इति वचने न दण्डिरूपं शब्देनाभिहितं । यदि तु तेन

लक्षितेन प्रयोजनं स्यात्, शक्यते तेन लक्षयितुं, एवमिहाप्यङ्गवत्त्वं
 यागगतो विशेषो नाङ्गेष्वपेक्ष्यमाणेषु ब्रह्माभिहितो भवति,
 लक्षण्या तु कल्प्यते, लक्षणायाञ्च ब्रह्मो वाधेत ! अथ ब्रह्मो
 मा वाधीति यागगतो विशेषो नैवापेक्ष्येत, अङ्गान्येवापेक्ष्येरन् ।
 ततः, कथमिति इतिकर्त्तव्यताविशेषं प्रति वैकृतस्य कर्मण-
 सोदकब्रह्मोऽमितृक्ताकाञ्च एवावतिष्ठेत, अङ्गैरपि च अपरा
 इतिकर्त्तव्यता आकाञ्छ्येत, गम्यमाना च प्राकृतयागेतिकर्त्तव्यता
 उत्सृज्येत, प्राकृतानाञ्च अङ्गानां प्रकरणेऽर्थत्रतां दुर्लभो वैकृतेन
 कर्मणा एकवाक्यभावोऽप्युपगम्येत ! सर्वं रैतदन्यार्थं । तस्मादेव-
 मभिषम्बन्धः क्रियते,—यथा प्राकृतेन यागेन फलं साध्यते, तथैवै-
 तेनापि इति ।

किमतो यद्येवम् ? एतदतो भवति,—प्राकृतान्यङ्गानि यस्मै
 प्रयोजनाय प्रकृतौ भवन्ति, नास्ति तस्मिन् प्रयोजने विकृतौ
 चेदितानि भवन्ति । तस्मान्मुक्तप्राकृतप्रयोजनं न चोदकस्योदयति
 इति ॥

सू० तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘यथा कृष्णकेषु सुप्तप्राकृतप्रयोजनोऽपि पाको
 वचनप्रामाण्यात् क्रियते, एवमन्यदपि क्रियेतेति’ । तत्र, न
 हि कृष्णकेषु पाकसोदकेन प्राप्नोति, प्रत्यक्षं हि तत्र वचनं,—
 ‘घृते अपयति’ इति ; न तत् प्राकृतप्रयोजनं पाकमाह, तत्र
 वचनप्रामाण्याद्दृष्टार्थः पाकः । यदि च तत्र प्रत्यक्षवचनं ना-

भविष्यत्, 'तेषामप्रत्यक्षविग्रहत्वात्' पाकोऽपि नाभविष्यदेव ।
तस्माद्गुपवर्णनं पाकवदिति ॥

किं भवति प्रयोजनं? कतरदा वैकृतमुदाह्रियते? इति । कश्चित्
श्रूयते,—'स्वयंदितं* बर्हिर्भवति' इति । तत्र प्राकृतं द्रव्यं नि-
वर्तते । 'स्वयंछता वेदिर्भवति' इति उद्भूत-स्वगन-परिलेखनानि
निवर्तन्ते । 'स्वयंशीर्षा शाखा भवति' इति अग्निद्रव्यं निवर्तन्ते,
मन्त्राद्यैतेषु निवर्तन्ते ॥ (१ वर्णकम्) ॥

एवं वा,—

हृष्यलेखवह्निगवाधिकरणम् ॥
(द्वितीयवर्णकम्)

सू० विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म
स्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० इति । अग्निं प्राजापत्यस्यहः,—'प्राजापत्यं अहं निर्वपेत्
व्रतकृष्णस्यमायुष्कामः' इति । तत्रैतद्विग्रहमुदाहरणमङ्गीकृत्य एतदेव
सर्वं चिन्तयते,—किं हृष्यलेखवह्निः कर्त्तव्यः, न ? इति । 'विधेः
प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात्' इति पूर्वः पक्षः,—कर्त्तव्यः,
यथा तेषामेव पाक इति ॥

सू० अपि वाऽभिधानसंस्कारद्रव्यम् . . . ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० इति सिद्धान्तो,—न कर्त्तव्य इति ॥

* कृतं इति का० त्री० पु० पाठः ।

सू० तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० इत्युपवर्णनापरिहारः ॥ (१वर्णकम्) ॥

एवं वा,—

वैश्वदेवे चरौ विष्णोरावाहनवाधाधिकरणम् ।
(द्वतीयवर्णकम्)

‘वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद् भ्रातृव्यवांसं बर्हिःषदं कृत्वा
ब्रह्मयया स्त्रेण व्यूहेदिदमहममुञ्चामुञ्च व्यूहामोति यं द्विष्यात्
तं ध्यायेत् यदधोऽवमृद्येत यच्च स्त्र्य आस्त्रियेत् तद्विष्णव
उरुक्रमाद्यावद्येत्’* इति । तत्र मंत्रयः,—किं विष्णुरुरुक्रम आवाह-
यितव्यः, उत न? इति । किं प्राप्तम्? ।

सू० विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥१॥(पू०) ॥

भा० आवाहयितव्यः । “ननु स्त्रेण कदाचिन्नवा आस्त्रियेदपि, न
वाऽधोऽवमृद्येत, तत्रावाहनं कृतम् अनर्थकं स्यात् । न च, वचन-
बलादास्त्रेणयितव्यम् अवमर्हयितव्यं वा, न ह्युपादेयत्वेनास्त्रिष्ट-
मवमृदितं वा श्रूयते । न च विष्णोरुरुक्रमस्य चागो अर्थकर्म,

* ‘अस्यायमर्थः,—अयं ब्रह्मयथार्थस्त्रयः तस्य प्रकृतीभूतादाग्नेयपुरोडाशात् विशेष
उच्यते, पुरोडाशग्रहेण यामेतरकाले बर्हिःषदः संस्थाप्य चतुर्णास्त्रिणां भस्त्रविभागाच्च
चस्त्रेण चतुर्षु कुर्यात् । तत इदं ब्रह्मणः इदं अर्धर्थोऽरिदं जेतुः इदमग्नीभ इति
तत्तद्भागान् प्रथमपदिशेत् । अत्रोपकर्मात्वात् न इत्सेन विभागः किन्तु तीक्ष्णास्त्रेण
ग्रोम्या स्त्रनामकेन यज्ञायुधद्वयेन, मन्त्रस्त्रेदमहं ब्रह्मभागं व्यूहामीति एवसादिरूपं
पठेदित्येतावान् विशेषः । ततो यदि कदाचित् चरुलेभो व्यूहनकाले भूमौ पतेत्
यज्ञायुधेन वा लिप्येत, तदा तं पतितं क्षिप्रं चरुलेभं तीव्रपराक्रमाय ब्रह्मय-
समर्थाय विष्णवे चबध्येत् । व्यूहनकाले अवदानकाले च ब्रह्मं क्षीणं ध्यायेदिति”
साधवः ।

किन्तु हि, आश्लेषणेनावमर्दनेन च अक्षिप्तम् अनेन प्रकारेण आश्लेष-
णीये प्रतिपाद्यते, तथा हि दृष्टमपनयने तस्य प्रयोजनं भवति
स्वप्नादिवशोधनं, इतरथा हि आगाददृष्टं कल्पयेत् । 'ननु
आगाददृष्टमवच्छं कल्पनीयं' । अयं कल्पनीयं, द्रव्यप्रतिपादन-
दारं तत् ।

अनोचते,—'क्षुप्तार्थमपि कर्तव्यं, यथा कल्पये चरौ पाकः ।
अपि च कदाचिदाक्षिप्येत, अधस्यावन्द्येत, तथात्परिते
आवाहने वैमुच्यमापयेत् । तथाप्रमाद्यङ्गिरावाहयितव्या देवता,
यदि स्वप्न आश्लेष्यते अधस्यावमर्दयते, न आवाहनमङ्गम्
अनरा ईष्यते, स्वकाले हि आवाहनेन देवता अर्थमावा साधो
भवति इति, न स्वकालोत्तरकाले. तत्र हि अर्थप्राप्तममन्त्रकं
करवम् । अथ स्वप्ने गोपश्लेष्यते न वाऽधोऽवमर्दयते तदा
कृतेऽप्यावाहने न किञ्चित् दुष्यति' । नैवं मन्त्रव्यं, यथा
राजा अमात्यो वा ब्राह्मणो वा परिचरितुं निमन्त्रितः
आहूतः अपरिचर्यमाणो विमानितमात्मानं मन्यमानो अप-
चरिष्यतीत्याश्रयते, एवं देवताऽपि इति, न तत्र देवता आहूयते
आहूता यती इविदपयोच्यते, तर्ष्यति च; दृष्टा प्रयत्सति, प्रसञ्जा
यती फलेन संयोच्यति इति तदेतन्नवमे सिद्धं । तस्मान्न दोषः,
आवाहितायामनिव्यमानायाम् ॥

सू० अपि वाभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थं क्रियेत ताद-
र्यात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० अपि वेति पञ्चव्यावृत्तिः,—एषोऽभिधानसंस्कारो निवर्त्तते । कुतः ? । अभिधानसंस्कारो द्रव्यं वा सति प्रयोजने क्रियते नान्यथा, तद्वर्णितं । यदप्युक्तं,—कदाचित् स्थिते अव-
मृश्येत वा, तत्रावाहनं नाम्ना ईष्यते इति । नैष दोषः, अन्तरित-
मेतदन्तरितेनैवां तुल्यं, यदा आवाहनस्य कालो, न तदा उक्तं-
थागस्य निमित्तमापतितम्, आपतिते हि निमित्ते तस्य प्रयोगो
भविष्यति । न ह्यनाच्छिद्यम् अनवमृदितं वा तत्र प्रतिपादयितव्यं,
न चारम्भे प्रयोगे ह्यतमुपकारकं भवति । तस्माद् विष्णु-
इत्युक्तमेतन्नावाहयितव्य इति ॥

सू० तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० इत्युपवर्षणापरिहार उक्तः ॥ (इवर्णकं ॥ १०।१।१३०) ॥

दीक्षणीयादिषु चारम्भणीयावाचाधिकरणम् ॥

सू० इष्टिरारम्भसंयोगाद्ऋभूतान्निवर्त्तितारम्भस्य
प्रधानसंयोगात् ॥ ४ ॥

भा० अस्ति ऋतिष्टोमो 'ऋतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति ।
तत्र दर्शपूर्णमासप्रकृतिकानि कर्माणि दीक्षणीयादीनि 'आग्ना-
वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्येवमादीनि ; अस्ति तु प्रकृतौ

* अभिधानेन संस्कार इति आ० सो० पु० पाठः ।

† आ० सो० पुस्तके एवकारो नास्ति ।

आरम्भणीयेष्टिः 'आग्नावैश्वमेकादशकपासं निर्व्वपेर्द्दपूर्वमासा-
 न्धारममासः सरस्वत्यै चरं सरस्वते द्वादशकपासमग्रये भगिवे
 ष्टकपासं निर्व्वपेद् यः कामयेत भग्यन्नादः स्यात्' इति ।
 नित्यवदेके भगिनमामनन्ति । तत्र शब्देहः,—किं दीक्षणीयादिषु
 आरम्भणीया कर्त्तव्या, उत न ? इति । किं प्राप्तं ?,—सर्वं प्राप्तं
 विद्वितौ कर्त्तव्यं, 'विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात्'
 इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—दृष्टिरारम्भणीया ज्योतिष्टोमाङ्गभूताद्
 दर्द्दपूर्वमासप्रकृतिकाद्दीक्षणीयादेः कर्मराशेर्निर्व्वर्त्तते । किंकारणं ? ।
 योऽन्वारम्भः स ज्योतिष्टोमस्य न दीक्षणीयादेः । कुतः ? ।
 आरम्भो हि प्रथमः पदार्थः स्यात्, प्रथमं वा पुरुषस्य
 प्रवर्त्तनं ? । यदि प्रथमः पदार्थः, स अत्विगानमनं देवयजनजोषणं
 वा, तदिह ज्योतिष्टोमस्याङ्गं क्रतोरर्थेन कृतं स दीक्षणीया-
 दीनामर्थं साधयति, न पुनस्तेषां कर्त्तव्यं, सुप्तमेव तत् ।
 तस्मिन् सुप्ते आरम्भे तत्सिद्धर्थो धर्म आरम्भणीयास्यो लुप्येत ।
 अथ प्रथमप्रवर्त्तनम् आरम्भः, यौदासीन्यात् व्यावृत्तिः, पुरुषस्य
 व्यावृत्तता, तदा ज्योतिष्टोमं साङ्गं कर्त्तुम् असावौदासीन्यात्
 व्यावृत्तो ज्योतिष्टोमिन्नेन प्रथमेन पदार्थेन, स ततः प्रभृत्ति
 आ-साङ्गज्योतिष्टोमसमाप्तेर्व्यावृत्त एव न पुनरुदासीनो भवति,
 यतो व्यावृत्तो भवति । साङ्गज्योतिष्टोमारम्भेणैव प्रवृत्तो
 दीक्षणीयादिष्विति लुप्यत एवैषामारम्भः, तस्मिन् सुप्ते आरम्भणीया-
 यदार्थ आरम्भसिद्धर्थो लुप्येत ।

‘यु अङ्गभूतस्य दोषशीलादेरन्व आरभो जातः?’ । जेत्याह,
 —‘अतिगात्रमनं देवसज्जनघोषणादि वा प्रथमं वा पुरुषस्य
 प्रवर्तनम् आरभ्य, प्रथमञ्च प्रष्टुमोऽथो ज्योतिष्टोमार्थमेव ।
 ‘अथायमन्यः प्रथमः पदार्थो दोषशीलादेर्जात इत्युच्यते’ ।
 तथापि न तस्मात्तदानीं प्रष्टुतावुक्तेति तस्मादङ्गभूतात् पदार्थ-
 दारभाषीणा निवर्त्तेत । अपि च दोषशीलयैव ज्योतिष्टोमे
 आरभ्यार्थः सिध्यति, एवं हि श्रूयते,—‘आग्नावैष्णवमेकादश-
 कपालं निर्वपेत् दोषिव्यमाणोऽग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो
 देवतास्यैव यज्ञस्यारभते अग्निः प्रथमो देवतानां विष्णुः परमो
 यद्वाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवतास्यैव यज्ञस्योभयतः
 परिष्टस्यावदन्ने’ इति ॥ (१०।१।१२अ०) ॥

अन्यत्रादिषु आरभशीलावावाचिकरचम् ॥

सू० प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात्सर्वारभान्निवर्त्तितानङ्ग-
 त्वात् ॥ ५ ॥

श्री० अस्ति राजसूयः, ‘राजसूयेन साररभ्यकामो यजेत’ इति ।
 तत्रेष्टिपशुसोमदर्विष्टोमाः प्रधानभूताः । शिष्टिकेष्वनुमत्यादिषु
 संशयः,—किं आरभ्यशीला कर्त्तव्यं, न? इति । किं प्राप्तं?,—कर्त्तव्या,
 ‘विधेः कारणात्तरेऽतिदेवतात् सर्वकर्म स्यात्’ इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘प्रधावाच’ अपरप्रधानसंयुक्तान्निवर्त्तितुमर्हति ।
 कुतः? । सर्वारभार्थेन तत्र ज्योतिष्टोमः समासाच्यते,—‘अग्निष्टोमं

‘प्रथममाहरति’ इति । च प्राकृतानां प्रधानानामेकेकस्य तन्मेष
समावातो भवितुमर्हति, एकैकस्य ह्यत्र प्रधानस्य तन्मेष
साधारणं प्रकरणं, तेनानुमत्यादीनाम् आरम्भार्थं विद्धे न
आरम्भोपर्य भवितुमर्हति इति ॥ (१०।१।३३०) ॥

आरम्भोपरीयायां आरम्भोपरीयायावापिकरवत् ॥

सू० तस्यां तु स्यात् प्रयाजवत् ॥ ६ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्वारम्भोपरीया इष्टिः,—‘आग्नावैष्णवमेकादशकपासं
निर्वपेत् दूर्ध्वपूर्वमासावारभमाणः सरस्वत्ये चतुं सरस्वते द्वादश-
कपासं अग्नये भगिनेऽष्टाकपासं यः कामयेत भग्यन्नादः स्याम्
इति नित्यवदेके भगिनमामनन्ति’ । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः,—
किमारम्भोपरीयायामरम्भोपरीया कर्त्तव्या, उत न ? इति । किं प्राप्तं?,—
“तस्यां तु स्यात् प्रयाजवत्” । संशयनिवृत्त्यर्थं तुशब्दः,—न खलु
संशयोऽस्ति,—आरम्भोपरीयायामरम्भोपरीया भवितुमर्हति । कुतः ? ।
‘विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात्’ इति, यथा प्रयाजा
एवमारम्भोपरीया इति । “आह,—ननु तस्या अप्यर्थे अन्या
आरम्भोपरीया, तस्या अप्यर्थे अन्या आरम्भोपरीया, तस्या अप्यर्थे-
ऽन्वयेवमारम्भोपरीया न व्यवतिष्ठेत् ! व्यवस्थितेन च ब्राह्मणार्थेन
भवितव्यम्” । अपोच्यते,—सर्वास्त्रेव अनवस्थासु सामर्थ्येन व्यवस्था
भवितव्येति ॥

सू० नवांगभूतत्वात् ॥ ७ ॥ (सि०) ॥

भा० नवेति पक्षः प्रतिषिध्यते,—‘न स्यादारम्भणीयायामारम्भणीया’ इति । कुतः? । अङ्गभृता हि सा दर्शपूर्णमासयोः, अङ्गभृतश्च प्रधानारम्भेणैव सिद्धिरित्युक्तम् ।

‘आरम्भणीयाप्रवृत्तेन दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यौ, अतः प्रकृतिवदारम्भणीयापि आरम्भणीयाप्रवृत्तेन कर्त्तव्येति, तस्मात् किल आरम्भणीयायामारम्भणीया स्यात्’ । तच्च नैवं,—अकृत्वाप्यन्यामारम्भणीयामारम्भणीयां कुर्वन्आरम्भणीयाप्रवृत्त एव करोतीति गम्यते । तस्मान्आरम्भणीयायामारम्भणीया स्यात् । अपि च जलबुद्बुदवत् अव्यवस्था आरम्भणीयायां वाक्येन गम्यमाना सामर्थ्येन वाध्येत ! असत्पक्षे नाव्यवस्था न बाधः, तस्मान्आरम्भणीयायामारम्भणीया इति ॥

सू० एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च पश्चामः एवमेवेति । कुतः? । एकं हीदं वाक्यं वदा आरम्भणीयां विदधाति, तदा नासौ दर्शपूर्णमासयोर्विहिता, ताम् अविहितामिव दर्शपूर्णमासयोर्विदध्यात्, विहितामिव आरम्भणीयायामतिदिशेत्, नैतत् कर्तुमसं भवति सकृदुच्चरितं । तस्मादप्यारम्भणीयायामारम्भणीया नास्ति ॥ (१०।१।४ अ०) ॥

अस्तेनास्यां युपाङ्गतिवाधाधिकरत्नम् ॥

सू० कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावान्निवर्त्तेत तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात् ॥ ९ ॥

भा० तस्मिन्नेव ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः,—‘द्यो दीक्षितो
 यदग्नीषोमीयं पशुमासभते’ इति । तत्रेदमावायते,—‘यूपम-
 ष्छेयता ज्ञातव्यं न हि दीक्षितस्त्वाम्ना जुहोति आज्यं चार्षिं
 वादाय यूपस्थान्तिके अग्निं मथित्वा यूपोक्तं जुहोति’ इति ।
 साद्यस्त्रे श्रूयते,—‘खलेवाखी यूपो भवति’ इति । तत्रैषोऽर्थः
 सांश्रयिकः,—किं साद्यस्त्रे खलेवाख्यां यूपोक्तिः कर्त्तव्या, न? इति ।
 किं प्राप्तं?,—कर्त्तव्या, ‘विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेव्यात् सर्वकर्म स्यात्’
 इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘कर्म च’ एतत् ‘द्रव्यसंयोगार्थं’ यूप एवमादिभिः
 संस्कारैः भविष्यतीति क्रियते, यूपं प्राप्तुमेष्यत एतच्छ्रूयते,
 तेनास्य संस्कारस्य श्रुतिमयोगेन यूपार्थता । अच्छब्दो हि
 आप्तुमित्यर्थे* वर्त्तते, न चात्र यूपेन प्रयोजनम्, अयूपे हि
 खलेवाख्यां पशुर्वध्यते, तस्मात् तत्र यूपकरणार्था यूपोक्त्यादयः
 संस्कारा अर्थलोपान्निवर्त्तितुमर्हन्ति इति । तस्मान्नास्ति खले-
 वाख्यां यूपोक्तिरिति ॥ (१०।१।५ अ०) ॥

साद्यस्त्रे स्यात्साङ्गतिवाधाधिकरणम् ॥

सू० स्यात्तौ तु देशमात्रत्वादनित्यत्तिः प्रतीयेत ॥

॥ १० ॥ (पू०) ॥

भा० तस्मिन्नेवाग्नीषोमीये पशौ श्रूयते,—‘स्यात्तौ स्यात्साङ्गतिं
 जुहोति’ इति । ततः साद्यस्त्रेऽयमर्थः सांश्रयिको भवति,—किं

* इत्यस्मार्थे इति क० स० पू० पाठः ॥

साद्यस्त्रे स्थाप्याहुतिः कर्त्तव्या, न ? इति । तत्र एतन्नावकः परीक्षं,
किमारादुपकारकं कर्म स्थाप्याहुतिः, अत यूपसंस्कारः इति ।
अथारादुपकारकं कर्म तदा कर्त्तव्या, अथ यूपसंस्कारो निवर्त्तन
इति । कथमारादुपकारकं कर्म स्थात्, कथं वा यूपसंस्कारः ?
इति । अथैवमभिसम्बन्धः क्रियते, यूपमच्छेद्यता स्थाप्याहुतिः
कर्त्तव्येति, ततो यूपसंस्कारः ; अथ यूपमच्छेद्यतेति प्रकृतेन न
सम्बन्धेत, तदा आरादुपकारकं कर्मेति । किन्नावत्प्राप्तं ? ।
आरादुपकारकं कर्मेति । एतदिज्ञातं कर्मणां प्रयोजनं, भूतं हि
तावद् भव्यार्थमिति ।

अपि च निवृत्तप्रयोजनेन स्थापुना सम्बन्धमाणा आहुतिः किमिव
यूपस्य उपकरिष्यति ? सम्बन्धे हि क्रियमाणं सम्बन्धिनि उपकुर्वीत्,
व्यावृत्तो हि यूपस्य स्थापुः । अपि च तन्ममेकादग्निन्दां यूप-
हुतिर्भविष्यति, अथारादुपकारकं कर्म स्थात्, तथा हि नाश्रुतो-
ऽभावः कल्पयिष्यते । अपि च अविशिष्टेन वाक्येन स्थाप्ये
स्थाप्याहुतिः श्रूयते, सा च प्रकरणेन यूपमस्यनस्थापुविशेषे
कल्प्येत । तस्मादारादुपकारकं कर्म स्थाप्याहुतिः साद्यस्त्रे च
कर्त्तव्या सोदकानुग्रहायेति । एवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—

सू० अपि वा शेषभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेत* ॥

॥ ११ ॥ (सि०) ॥

भा० अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । यूपसंस्कारः प्रतीयेत । कुतः ? ।
प्रकरणविशेषात् । यूपमच्छेद्यतः स्थाप्याहुतिर्विधीयत इति

* प्रतीयते इति आ० शो० पु० पाठः एवं परत्वं ॥

मन्त्रे, यो हि मन्त्रेण अविच्छिद्येन वाक्येन स्वाङ्गुदेशमात्रे
 विधीयत इति, यत्नं तस्य कल्पनीयं भवति । योऽपि मन्त्रे
 प्रकरणादारादुपकारकमग्निषोमीयस्य भवतीति, तस्यापि प्रकरणा-
 यामान्यं प्रकरणाविशेषेण बाध्येत* । कर्मज्ञेषभृतस्य यूपः प्रयोजन-
 वत्तात्, तेन सम्बन्धमाणा अदृष्टार्थापि आरादुपकारिका सती
 कल्पप्रयोजना स्यात् ! अतः प्रसिद्धिर्न्यायेन बाध्येत, यथा
 अग्निकर्ष इति । निवृत्तप्रयोजने चापि स्थाणो यूपात् व्यावृत्ते च
 यूपीयो असाविति कृत्वा तत्र क्रियमाणा यूपाङ्कतिः यूपसम्बद्धा
 कृता भवतीति तदा ब्रह्मणे क्रियते, यथा शिरसा धारितायाः
 सजः शिरसोऽवतारितायाः देवदन्तीया असाविति कृत्वा शूचि-
 देशविधायादिः संस्कार एषितव्यो भवति ; एवं स्थाणाङ्कतिरपि
 एकादशिन्यां आग्निकदेशस्याविवक्षितत्वात् तन्मं यूपाङ्कति-
 भवित्वाद्येव । तस्मात् संस्कारपञ्च एव आद्यान् ॥

सू० समाख्यानञ्च तदत् ॥ १२ ॥ (यु०१) ॥

भा० स्थाणाङ्कतिरिति च 'समाख्यानं' स्वाङ्गुप्रधानाया इवाङ्कते-
 भवतीति । कथं ? षष्ठीसमासोऽयं, कर्मणि षष्ठी ; ईप्सिततमञ्च
 कर्म । षप्तमीसमासो लक्षणापेत इति कृत्वा नादर्त्तव्यो भवति ॥

सू० मन्त्रवर्णश्च तदत् ॥ १३ ॥ (यु०२) ॥

भा० इतश्च पञ्चमः संस्कारकर्मिति, यतो 'मन्त्रवर्णः' अपि
 'तदत्' भवति,—'अतस्त्वं देवदमस्यते अतवस्तो विरोह' इति ।

* बाध्येते इति क० सं० पु० पाठः ॥

यस्मिं मया वृक्षः, सोऽत आत्रस्यवाद्भुप्रकारो विरोहेति श्रुपम्
इवाद्रिचमाणो मन्त्रवर्णो भवति । तस्मादपि संस्कारकर्म
खलेवाख्यां न कर्त्तव्यम् इति ॥ (१०।१।६अ०) ॥

उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकर्मताधिकारम् ॥

सू० प्रयाजे च तद्ध्यायत्वात् ॥ १४ ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोरान्नायते, 'उत्तमः प्रयाजः, स्वाहाकारं
यजति' इति । तत्र संशयः,—किं ? 'उत्तमः प्रयाज आरादुप-
कारकं कर्म उत संस्कारकर्म' इति । तत एतत् तावत् परीक्ष्यते,
किं ?—आज्यभागादिषु या देवता यष्टव्यास्ता एवाच देवताः,
उत अन्यास्ताभ्यो देवताभ्यः ? इति । कथम् अन्या देवताः ? कथं
वा प्रकृताः स्युः ? इति । यदि 'स्वाहाकारं यजति' इति देवता-
विधानं, ततोऽन्या प्रकृताभ्यो देवताः, अथ 'ये यजामहे,
स्वाहाग्निम्' इति निगदेन मान्त्रवर्णिको देवताविधिस्ततः प्रकृता
देवता इति ।

किं प्राप्तं ?—आरादुपकारकं कर्म इति । तदेतद् वर्धते,
अन्या देवता 'स्वाहाकारं यजति' इत्यनेन विधीयते, एवं
वचनप्राप्ता भविष्यति, इतरथा मान्त्रवर्णिकी कल्पयितव्या
भवेत् । 'ननु अन्या अन्यादिशब्दैर्न शक्यते वदितुं, तत्रायं 'ये
यजामहे स्वाहाग्निम्' इति मन्त्रवर्णोऽपि विप्रतिषिध्यते' । अत्रो-
च्यते,—नैतद्विप्रतिषिद्धं, अनेकस्याप्येकः शब्दो भवति वाचकः ;

तद्यथा मातेति मातरमपि वदति मातारमपि । माता च परमं दैवतं, समा च पुत्रेष्वित्येतैरुपवक्ष्यमानो जननीवचनोऽव-
गम्यते । माता समः क्षिप्रश्चेति एभिरप्यनुवक्ष्यमानो धान्यस्य
मातुर्वाचकः । एवं मन्त्रेऽप्यग्न्यादयः स्नाहाकारदेवताके चाने
प्रयुज्यमानास्त्रिधाचिनोऽवगम्येरन् । तथा सति प्रज्ञातं यागस्य
कार्यमनुष्ठहीतम्, आरादुपक्रिया । तस्मादारादुपकारकं कर्त्तव्यं
उत्तमः प्रयाज इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—“प्रयाजे च तच्चायत्वात्” उक्तमधस्तात्
स्नाष्टाऽऽतिः संस्कारकमेति, इहापि चब्रह्मेनाम्बादिष्यते,—
उत्तमः प्रयाजः संस्कारकमेति । तत एतत्तावददर्शयन्ति, या
आव्यभागादिषु देवता यष्टव्यास्ता एव इह देवता इति ।
कुतः ? । स्नाहाकारस्य देवतासंयोगाभावात्, तद्धितेन वा
देवतासंयोगो विज्ञायते चतुर्थ्यन्तेन वा ; न चेह तद्धितो
न चतुर्थी, अतो न देवताविधिः । यागसामानाधिकरण्यं च
द्वितीयया गम्यते । तस्माद् यागवचनः स्नाहाकारब्रह्मे यथा
समिदादय इति ।

‘आह,—यदि द्वितीयया संयोगात् तं यागवचनं मन्यसे,
आरादुपकारकस्यार्हिं यागः, ईप्सिततमे हि द्वितीयाविभक्तिर्भवति
इति’ । अत्रोच्यते,—एवमेव प्राप्ते वदामः, ‘तच्चायत्वात्’ इति ।
स एव न्ययः इह, यः स्नाष्टाऽऽतौ “अपि वा श्रेषभृतत्वात्
तसंस्कारः प्रतीयेत” इति । श्रेषभृतास्त्रिधाव्यभागादिष्वग्न्यादयः,
तर्धो यागः सन् प्रयोजनवान् भवति । इतरस्मिन् पक्षे यागो

निष्प्रयोजनः स्यात्, तदर्थं देवताभिधानमपि निष्प्रयोजनं स्यात् ।
 यस्यां च देवतासंस्कारब्रह्मचार्यां यागप्रयोजनं कल्पयितुं न शक्यते ।
 तथा अग्न्यादीनां सम्भवति स्वार्थेऽदृष्टा स्नाहाकारवचनता न
 शक्या कल्पयितुं । तस्मात् देवतासंस्कारार्थमुत्तमः प्रयाजः ;
 देवतासंस्कारद्वारं चादृष्टमपि तस्माद् यागाद् भवति इति ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥ (हे०) ॥

भा० लिङ्गमप्यस्मिन्नर्थे भवति । किं लिङ्गं ? । संप्रतिपन्नदेवता-
 कक्षातुर्माशेषु उत्तमप्रयाजस्य निगदो दृश्यते, 'स्नाहाग्निं स्नाहा
 योमं स्नाहा सवितारं स्नाहा शरस्वतीं स्नाहा पुष्यमित्येवंलक्षणकः ;
 स देवतासंस्कारपक्षेऽवकल्पते ; इतरस्मिन् अदृष्टार्थः स्यात् ।
 तस्मादपि देवतासंस्कार उत्तमः प्रयाजः स्यात् । प्रयोजनं
 विप्रतिपन्नदेवताकेषु सौर्यादिकर्मसु प्राकृतानि देवतापदानि न
 निवर्तन्ते पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु निवर्तन्ते ॥ (१०।१।७अ०) ॥

अग्निं यागस्याराहुपकारकताधिकारकम् ॥

सू० तत्राव्यभागाग्निरपीति चेत् ॥ १६ ॥ (पू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासौ सौ 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गक्रामो यथेत'
 इति । तत्रेदमावाच्यते,—'आव्यभामौ यजति' इति । इदं
 चापरं श्रूयते,—'तौ होचतुः किमावयोक्तः सादिति ।
 यथै कस्यैचिद्देवतायै इविनिर्वपस्तदा पुरस्तादाव्यस्य यजति
 तस्माद्यस्यै कस्यैचिद्देवतायै इविनिर्वपति ते पुरस्तादाव्यभामा-

वशीषोमाभ्यां यजन्ति तौ न दौम्येऽध्वरे न पशौ' इति । तत्रैतत्
 वन्दिष्यते, अदाव्यभागयोरग्नीषोमाविष्येते किं तथाग्निषागो
 देवतासंस्कारार्थं कृत आरादुपकारकः ? इति । किं प्राप्तं ? इति
 चेत् वन्देहं पश्यसि, 'तथा आव्यभागाग्निरपि' स्यात्, यथोक्तमः
 प्रवानः, "अपि वा श्रेवभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेत" इति ॥

सू० व्यपदेशाद्देवतान्तरम् ॥ १७ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—देवतासंस्कारः आव्यभागयोरिति, किन्तर्हि
 आरादुपक्रिया । कुतः ? । 'व्यपदेशात्' अवगम्यते प्रधानाग्ने-
 र्देवतान्तरमिह इत्यत इति । कोऽसौ व्यपदेशः ? । 'अग्निमग्न आवह
 सोममावह अग्निमावह' इति, कथमग्निआवाहने एतावत्यस्य देवता
 इत्येवम् इति । एवमावाहनेभ्य देवतासु अव्यानोद्धार्यं परि-
 गण्यमानासु द्विरग्निशब्देन परिगणनं कृतं, तद्देवतान्तरेऽवकल्पते,
 इतरथा हि सङ्घाटय्या व्यामुञ्चेत् । गणनं सोमयोरपि पञ्चयो-
 सुखं । अपि च लत्यचे सोमव्यवधाभात् गणने क्रमो बाध्यते ।
 अपि च असकृद्वचनं शब्देनागुवध्यमानमन्यमिव व्यपदिशति ।
 यथा 'ब्राह्मण आगतो वृषस्य आगतो ब्राह्मण आगतः' इति
 द्वयोरिव ब्राह्मणयोर्भवति गणनावदः । एवमिहापि द्वयोरिव
 अग्नोर्भवति वादः ।

'स एष व्यपदेशो भवति सिद्धं । प्राप्तिस्तु वक्तव्या'. सोच्यते,—

सू० समत्वाच्च ॥ १८ ॥ (दे०) ॥

भा० इयं प्राप्तिः,—समोऽपि देवतया यागः,—देवतापि श्रुता प्रधानयागे, यागोऽपि वाक्यान्तरे, 'आव्यभागो यजति' इति । तदिष्टोभयोः यागदेवतयोः प्रयोजनवतोर्देवताया यागार्थता न्याय्या, प्रज्ञातं आरादुपकारकत्वं यागस्य इति । न हि देवतां विना यागो भवति, तेन स देवतामाकांक्षति, न तु प्रधान-देवता यागान्तरमाकांक्षति । यच्च येन आकांक्ष्यते तत् तदर्थं भवति । तस्माद् देवता यागार्था । अपि च आरादुपकारकैः कर्मभिः साम्यं भवति । कथं ? 'अभीषू वा एतौ यज्ञस्य यदाचारौ चक्षुषी वा एतौ यदाव्यभागौ यत् प्रयाजा इव्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्मं यजमानस्य भ्राह्मव्यस्य अभिभूतौ' इति ॥ (१०।१।८अ०) ॥

पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकताधिकारकम् ॥

सू० पशावपीति चेत् ॥ १६ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्मि ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः,—'आ सो' वह्न्यग्निना प्रतितिष्ठन्ति तौ सम्भवन्तौ यजमानमभिसम्भवतो बह्वृषपात्राभ्यां वा एषोऽभिधीयते यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमासभते बह्वृषपात्राभ्यामेव मुच्यते' इति । तच्चेदं समामगन्ति, 'अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनु-जिर्वपति' इति । तच्च सन्देहः, किं पशुपुरोडाशयाग आरा-दुपकारकः, उत देवतासंस्कारार्थः ? इति । किं तावत्प्राप्तं ? । ततः प्रयाजाधिकरणे पराजितोऽपि हेतुः केनचिदपरेण विशेषेण

पुनरनुप्रास्यत इति पुनरुपदिश्यत, “पञ्चावपोति चत्”, इति चेत् पश्चात्,—किम् आरादुपकारको, देवतासंस्कारः ? इति । पञ्चावप्यारादुपकारकः स्यात्, एतद्धि कर्मणां प्रसिद्धं कार्यं । अग्नीषोमीयमिति च गुणभूतदेवताकस्तद्धितब्रह्मो भवति । पञ्चावपि तद्धित एव ब्रह्मो वाक्यशेषेण बलवता व्यसनवचनो व्यपदिश्यते, न नियोगतस्तद्वचनः पशुपुरोडाशे । अतः प्रसिद्धे-
रारादुपकारकत्वम् ॥

सू० न तद्भूतवचनात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा० नेति प्रतिषेधकः ब्रह्मः । ‘आ सोमं वहन्ति अग्निना प्रतितिष्ठन्ति’ इत्यर्थवादवचन एषः, अर्थात्वादवचनादन्या पञ्चो देवता, अन्या पुरोडाशयागे इति गम्यते । अर्थवादवचनादेव वैवेत्यवगम्यत्या । एवं आह,—‘यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पशु-पुरोडाशः’ इति । तस्मादर्थवादसाम्ये देवतासंस्कार इति गम्यते ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २१ ॥ (हे०) ॥

भा० इतश्च पश्चामः संस्कारकर्म पशुपुरोडाश इति । कुतः ? । लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति, ‘इन्द्राय वज्रिणे वृषभमासभेत’ इत्यस्य पञ्चोः पुरोडाशस्य क्रमे सम्प्रतिपन्नदेवताकं थाव्यानुवाक्यादयं समासात्,—‘इन्द्रं सृष्टि वज्रिणं सोमपृष्ठं सृष्टि शूरं वज्रिणं सम्प्रतीतिम्’ इति च, तत् संस्कारपक्षेऽवकल्पते, नान्यथा । तस्मात् पशुदेवतासंस्कारार्थः पुरोडाशयाग इति ॥

सू० गुणो वा स्यात् कपालवत् गुणभूतविकाराच्च ॥
॥ २२ ॥ (द्वि० पू०) ॥

भा० विशेषविवक्षया पुनस्तमेव हेतुं व्यपदिशति । वाच्यत्वेन पक्षं व्यावर्त्तयति । 'गुणः' 'स्यात्' देवता । एवमारादुपकारकत्व-प्रसिद्धिरनुग्रहीयते । अनेकगुणभावस्य कपालवद् भविष्यति । यथा कपालं अयणेऽपि तुषोपवपनेऽपि, एवमग्नीषोमावषभिर्गौ पशुद्यागे पुरोडाश्यागे च गुणभूतौ भविष्यतः । एवं च सति दार्शनैर्षमास्किथोरग्नीषोमयोर्गुणभावेन यागे द्वारभूतयोः कर्म आवातम्, इह गुणभूतयोरेवाविरोधेन भविष्यति, इतरथा प्रधानभूतयोरन्यकार्ययोः न प्राप्नुयात् ! दृश्यते चानिदकः स्निष्टकृदिति । तस्मादप्यारादुपक्रिया । अपि च यौचामष्या-माश्विनसारस्वतसुत्रामदेवताकेषु पशुषु ऐन्द्रावहृषसावित्राः पुरोडाशाः पशुप्रकरणाच्चोक्तव्यन्ते, संस्कारपक्षे उक्तव्येन । द्विद्रापिधानार्थतायाश्च उक्तमर्थवादत्वं । तस्मादप्यारादुपक्रिया ॥

सू० अपि वा श्रेषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेत स्वाहा-
कारवदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ २३ ॥ (उ०) ॥

भा० 'अपि वा' इति पक्षव्यावृत्तिः । न आरादुपकारकं कर्म । 'तत्संस्कारः प्रतीयेत' देवतासंस्कार इति । कुतः? । (श्रेषभूतत्वात्) देवतायाः प्रयोजनवत्त्वं । तस्माद्यथा स्वाहाकारवजिर्बिअषो-जन इति देवतासंस्कारः प्रतीचने, एवमिदमपि ; 'अङ्गानामर्थ-संयोगात्',—अर्थेन प्रयोजनेन संयोग इह गम्यते वाक्येन, तेन न

आरादुपकारकं । आरादुपकारकेभ्यः शामवायिकानि अङ्गानि वरीयांसि भवन्ति इति । यदुक्तं,—‘गुणभूतदेवताकेन तद्भित्तब्रह्मेण निर्देष्टः’ इति, प्रधानभूतदेवताकेनाप्येवंजातीयकेन ब्रह्मेण सम्यन्ते विधीयमाने निर्देष्टो भवति । अपि च दृष्टं कार्यमदृष्टादस्तीत्यः, तस्मात् संस्कारकमेति ॥

सू० व्यूहवचनञ्च विप्रतिपत्तौ तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च संस्कारकमेति, शौचामर्शा पशुपुरोडाशदेवता-
‘विप्रतिपत्तौ’ ‘व्यूहवचनं’ देवतासंस्कारे एवावकल्पते ; ‘यद्दे
शौचामर्शा व्यूहं तदस्याः समृद्धं यदन्यदेवत्याः पशुपुरोडाशा
भवन्ति, अन्यदेवत्याः पशवः’ इति ॥

सू० गुणेऽपीति चेत् ॥ २५ ॥ (आ०) ॥

भा० एवं ‘चेत्’ पश्यसि,—संस्कारपक्षे व्यूहवचनमवकल्पत इति,
तत्र, संस्कारपक्षेऽपि व्यूहवचनं नावकल्पते, न हि तत्र किञ्चित्
व्यूहं, विप्रतिपन्नदेवताकैरेव पुरोडाशैस्तकर्मसमृद्धतरं भवति ।
एवं ह्याह,—‘यदन्यदेवत्याः पुरोडाशा भवन्ति अन्यदेवत्याः
पशव इति तदस्यां समृद्धं भवति’ इति । यस्योभयोः पक्षयो-
र्दोषः, न तमेकस्योद्यो भवति ; यथैव हि संस्कारपक्षे व्यूह-
वचनमर्थवाद एवमितरस्मिन्नपि पक्षेऽर्थवादो भविष्यति ॥

सू० नासंहानात् कपालवत् ॥ २६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं, भवदीये पक्षे न किञ्चिदपि हीनं, यथैवैकेन

कपालेन तुषेवु उष्यमाणेषु अन्येषां कपालानां न किञ्चिद्भीयते, एवमन्वया देवतया पशुपुरोडाश्रवणानि निर्वर्त्यमाने न किञ्चित् पशुदेवतायां हीयते, तथायुद्धे एव वृद्धवचनं भवति । मदीये तु पक्षे देवताप्रकाशनमङ्गभूतं हीयते । अन्यदेतदुच्यते,— 'यत् वृद्धमपि समृद्धं भवति' इति । अहीने तु वृद्धवचने उच्यते न ब्रह्मार्थो गृह्यते इति ॥

सू० ग्रहाणाञ्च संप्रतिपत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वात् ॥

॥ २७ ॥ (यु०१) ॥

भा० इतस्य संस्कारकर्मति । सौचामण्यां सम्प्रतिपन्नदेवताकेषु ग्रहेषु 'तद्वचनं' भवति, (पुरोडाश्रवणं) । 'नैतेषां पशूनां पुरो-
डाशा विद्यन्ते, यद्यपुरोडाशा ज्ञेते पशव इति' । न तावन्न विद्यन्ते, विप्रतिपन्नदेवताकैश्च संस्काराभावमालोच्य एवमुच्यते, यद्वा एषां पुरोडाशाः 'ग्रहपुरोडाशा ज्ञेते' इति । किं तेषां पुरो-
डाशैः सामान्यं ? यदेते देवतासंस्कारार्थाः, यदि पुरोडाशा अपि देवतासंस्कारार्था एवमेतदवकल्पते । तस्मात् संस्कारपक्षे एव श्रेयान् ॥

सू० ग्रहाभावे च तद्वचनं ॥ २८ ॥ (यु०२) ॥

भा० एवं श्रूयते, 'नैतस्य पशोर्यहं गृह्णन्ति पुरोडाश्रवानेष पशुः' इति । पशुपुरोडाश्रवणाहेतुकं यद्वाभावं ब्रुवन् ग्रह-
पुरोडाश्रवणैरेकार्यतां दर्शयति । तत्र ग्रहस्य देवतासंस्कारार्थता

विज्ञाता, यदि पुरोडाशाऽपि देवतासंस्कारार्थं एवमेतदव-
कष्यते ॥

सू० देवतायाश्च हेतुत्वं प्रसिद्धं तेन दर्शयति ॥
॥ २६ ॥ (यु० ३) ॥

भा० इतश्च पश्चामः संस्कारकर्मेति । एवं ज्ञाप्तायते,—
'अग्निभ्यः कामेभ्यः पन्नव आस्रभ्यन्ते कामा वा अग्नय आग्नेयाः
पुरोडाशा भवन्ति आग्नेया हि पन्नवः' इति । पशुदेवता-
हेतुकान् पुरोडाशान् ब्रुवन् देवतासंस्कारार्थतां पुरोडाशानां
दर्शयति ॥

सू० अविद्वद्व्योपपत्तिरर्थापत्तेः श्रुतवत् गुणभूत-
विकारः स्यात् ॥ ३० ॥ (आ० नि० १) ॥

भा० अथ यदुक्तं, 'गुणभूतयोर्धर्मः प्रधानभूतयोरप्यग्नीषोमयोर्न
ज्ञात्' इति । उच्यते, 'अविद्वद्वा' प्रधानभूतयोरप्यग्नीषोमयो-
र्धर्माणाम् 'उपपत्तिः' । कुतः? । 'अर्थापत्तेः' प्रधानभूतावपि प्राकृतं
कार्यं दाननिर्वृत्तिं कुर्व्याणौ द्वारभूताविति धर्मैर्योष्येते 'श्रुत-
वत्', यथा 'श्रुते चर्दं, दधंस्रदम्' इति प्रधानार्थे दधिश्रुते
प्रणीताकार्यं कुर्व्याते इति धर्मैर्युष्येते न च दोषो भवति ॥

सू० स द्वयर्थः स्यादुभयोः श्रुतिभूतत्वाद्धिप्रतिपत्तौ
तादर्थ्यादिकारत्वमुक्तं तस्यार्थवादत्वम् ॥ ३१ ॥
(आ० नि० २) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘ईन्द्रवाइश्याविचाशी पुरोडाशानां षोडशमशीप्रकरणादुत्कर्षः प्राप्नोति’, तच्चेदमुच्यते, ‘स द्वयर्थः’ (आनो देवतासंस्कारार्थंश्चिद्वापिधानार्थश्च), ‘उभयोः’ अर्थयोः ‘अतिभूतत्वात्’ । अतो विप्रतिपन्नदेवताकेषु चिद्वापिधानार्थतया प्रकरणादुत्कर्षो न भविष्यति, तत्प्रकरणगत एवायं विकारो भविष्यति । ‘तस्य’ अपि ‘उक्तम्’ ‘अर्थवादत्वम्’ इति यदुक्तं, तच्चेदमुच्यते,—

सू० विप्रतिपत्तौ तासामाख्याविकारः स्यात् ॥ ३२ ॥
(आ० नि० ३) ॥

भा० एवं तर्हि अनेन प्रकारेण प्रकरणादनुत्कर्षः, देवतासंस्कारावत्प्रकरणादुत्कर्षेण न ब्रह्मते बाधितुं । तत्र षोडशमशीसम्प्रतिपन्नदेवताका एव चोदकेन पुरोडाशाः प्राप्ताः, तच्चेन्द्रादयः ब्रह्माः पशुदेवतानामेव वाचकाः । कथम् ? एकदेवा हि तेषामिमे वर्षाप्तरश्मिता उच्चारिता इति गम्यते । ब्रह्मवन्ति स्येकदेवाः समुदायिनः समुदायं प्रत्याय्य समुदायार्थान् गमयितुं, यथा गात्रादयः । यथा च सरस्वतीदेवताके निगदे ‘सरस्वति देवनिदो* निवर्षय प्रजां विश्वस्य वृषस्य मायिनः’ इति । वृषस्यब्रह्मे वृहत्ब्रह्मार्थं गमयति । किमर्थं पुनरेवं कस्यते ? यतो देवताम्नराणि पशुदेवतासंस्कारार्थेषु यागेषु प्रत्याय्यमानानि अगर्थकानि भवेयुः । तस्मात् पशुदेवतानाम् आख्याविकाराः पुरोडाशदेवताब्रह्मा इति ॥

* ‘सरस्वति देवनिदो’ इत्यंशो क० स० पु० एवं का० च० पुस्तके नास्ति ।

सू० अभ्यासो वा प्रयाजवदेकदेशोऽन्यदेवत्यः ॥ ३३ ॥
(२ यु०) ॥

भा० संस्कारपक्षे एव, वाग्भ्योऽपि च्युत्तिं व्यावर्त्तयति न पक्षं,
न वा आख्याविकारः, संस्कारपक्षेऽन्यथानुपपद्यमाने आख्या-
विकारा भवन्ति, अनाख्याविकारेष्वपि संस्कारपक्षोऽवकल्पत
एव । कथं ? । 'अभ्यासः' एव पुरोडाशवागस्य भविष्यति । तत्र हि
षोदकेन पशुदेवता च प्राप्नोति पुरोडाशस्य । पशुदेवताया अन्यत्
द्रव्यं विधीयते यद्, पुरोडाशस्यान्या देवता ; यागस्यविहित
एव तिष्ठति, स पशुदेवतासम्बद्धस्यैव कर्त्तव्यो यद्सम्बद्धस्य ।
तदुभयमप्यनभ्यस्ते यागे न सम्भवतोत्यर्थादभ्यस्यते यामः । तस्य
'एकदेशोऽन्यदेवत्यः' 'प्रयाजवत्' । तद्यथा, पशौ पञ्चानां प्रयाजानां
षोदकेन प्राप्तानां एकदेशसङ्ख्या विधीयते, सा चान्तरेणाभ्यासं
नावकल्पत इत्यभ्यस्यन्ते प्रयाजाः । तेषामभ्यस्यमानानामेकदेशे-
ऽन्या देवता दुरडषासा नक्त्येवमादयः । एवमिहाप्यभ्यासः
पुरोडाशवागस्य । तस्मादनुत्कर्षः संस्कारपक्षेऽपीति ॥ (१०।१।
८ अ०) ॥

सौर्यं चर्चं निर्वपेदित्यत्र चर्चमन्त्रसौदनवाचिताधिकरणम् ॥

सू० चर्चवर्चविकारः स्यादिज्यासंयोगात् ॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भा० चर्चः श्रूयते, 'सौर्यं चर्चं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः' इति ।
सौर्यं आग्नेयविकार इत्येतत्समधिगतं,—“सामान्याद्वा निश्चयेत
पूर्ववत्सादिकारो हि" इति । तत्रैवोऽर्थः सांख्यिकः,—किं चर्चः

कपालविकारः, हविर्विकारः? इति । यदा हविर्विकारस्तदा किं
 स्थास्या हविर्विक्रियते, उत ओदनेन? इति । किन्तावत्प्राप्तं?—
 'हविर्विकारः स्यात्' इति । कुतः? । 'इज्यासंयोगात्' । तद्धितार्थो
 विधीयते चरोः,—'सौथं चहं निर्वपेत्' इति । एवमिज्यार्थस्वरः,
 तस्माद्धविर्विकार इति ॥

सू० प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च ॥ ३५ ॥ (पु०) ॥

भा० एवं स्थिते विशेष उच्यते,—हविर्विकारः, 'प्रसिद्धग्रहण-
 त्वाच्च' स्थास्या हविर्विकारः क्रियते । प्रसिद्धस्य ग्रहणं न्याय्यं ।
 प्रसिद्धस्य स्थास्यां चरुशब्दः, आ हिमवतः आ च कुमारीभ्यः
 प्रयुज्यमानो दृष्टः । तस्मात् स्थास्या हविर्विक्रियते इति ॥

सू० ओदने वाग्निसंयोगात् ॥ ३६ ॥ (उ०) ॥

भा० ओदनेऽपि चरुशब्दः प्रयुज्यते । तत्रोदनेस्त्वैव ग्रहणं न्याय्यं
 न स्थास्याः । कुतः? । अदनीयसंयोगात्,—अदनीयेन हि
 द्रव्येण देवतायागमाचरन्ति त्रिष्टाः, नानदनीयेन । तत्रभवता-
 माचारात् तेषां अतिरगुमीयते, अतः श्रुतिः । तस्मादोदनेन
 हविर्विक्रियते इति ॥

सू० न इत्यर्थत्वात् ॥ ३७ ॥ (आ०) ॥

भा० 'न' ओदनेन वाचकश्चरुशब्दः । कुतः? । इत्यर्थं एवं स भवेत्,
 —स्थास्यां हि स प्रसिद्धः समधिगतः, तस्मादोदने लक्षणाशब्द-
 ससंयोगादित्येवं मन्तव्यं । अन्यायो ह्येवंजातीयनेष्वनेकार्थभावः,

तस्मात् स्थाव्या हविर्विक्रियते इति । यदुक्तम्,—‘अदनीधेन त्रिष्टा
 देवतायागमाचरन्तीति भुवमेषां स्रतिः’ इति । उच्यते,—अनु-
 मानमेतत् प्रत्यक्षेण वचनेन वाच्यते । वचनादवगम्यते स्थाव्या
 यानः कर्त्तव्य इति । कथं ? । तस्यां हि चरन्नब्दः प्रसिद्धः ।
 न असौ आचाराणुरोधेन लक्षणाब्दः कल्पनीयः । कल्पमाने
 वा आचारेण ब्रह्मे वाच्येत, न चैतत् न्याय्यं । ब्रह्मानुरोधेन
 हि व्यामोहादाचार इति कल्पयितुं न्याय्यं । अथा ‘ब्रूलैश्च मास-
 रेण चावष्टयमभ्यवयन्ति’ इति,—‘प्राजापत्यं चतुं जिवंषेत् ब्रत-
 कृत्स्नमायुष्कामः’ इति च ॥

सू० कपालविकारो वा विशयेऽर्थोपपत्तिभ्याम् ॥

॥ ३८ ॥ (२य पू०) ॥

भा० हविर्विकारपक्षो न सिद्ध्यति, स्थाव्या विकारे स्रतिहेतु-
 राचाराण्युतिराब्रह्मते, ओदनेन विकारे स्थाव्यसंयोगालक्षणा-
 ब्रह्मः आब्रह्मः । अस्ति चान्या गतिः, कपालविकारो भवेदिति ।
 तस्मादाब्रह्मेण पक्षं व्यावर्त्य कपालविकारस्ररिति ब्रूमः ।
 कपालविकारोऽप्यर्थः सूर्यंस्त, तेन सौर्य इति ब्रह्मते व्यपदेशुम् ।
 उपपत्तिश्चास्ति, ब्रह्मते स्थाव्या अपयितुं । तस्माद्द्विविकार-
 पक्षे संग्रहे कपालविकार आश्रयणीयः ॥

सू० गुणमुख्यविशेषाच्च ॥ ३९ ॥ (यु० १) ॥

भा० अस्ति च गुणमुख्ययोर्विशेषः,—गुणो वाधितव्यो न्याय्यः, न
 मुख्यः, तदुक्तम् “अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्” इति ॥

सू० तच्छ्रुती चान्यद्विद्वत् ॥ ४० ॥ (यु०२) ॥

भा० चदश्रुती चान्यद्विद्वदर्थयति,—‘प्राजापत्यं घृते चदं निर्वपेच्छतकृष्णसमायुष्कामः’ इति, त्रतकृष्णसानि हविः, चदरेषां सम्बन्धी । ‘चत्वारि चत्वारि कृष्णसान्यवद्यति’ इति कृष्णसार्गा हविष्यं ॥

सू० स्त्रिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४१ ॥ (यु०३) ॥

भा० एवं हि आह, ‘मारुतं चदं निर्वपेत् पृथ्नीर्गा दुग्धे प्रैयङ्गवं घामकामः’ इति मृण्मयो हि चदर्न प्रियङ्गुविकारः । तस्मात् अन्यद्विः, चदरपि कपासविकार इति ॥

सू० श्रोदने वा प्रयुक्तत्वात् ॥ ४२ ॥ (आ० एवं
२ पू० नि०) ॥

भा० हविर्विकार एवात्र चदस्तद्धितसंयोगादवगम्यते, सौर्य-
स्रवः कर्त्तव्य इति । यदि पुरोडास उत्सृज्येत, चदस्तद्विद्यो-
ऽवगम्यमानो वाध्येत, सूर्यसम्बद्धो हि चदः कर्त्तव्यः, तस्मिन्
अत्रक्ये सौर्यसम्बद्धः क्रियेत, न अत्रक्ये, यदा च हविर्विक्रियते, तदा
श्रोदनेन, श्रोदने हि चदशब्दः प्रसिद्धः आ हिमवतः आ च
कुमारीभ्यः । तत्र अदनीयसंयोगो युक्तो भविष्यति ।

यत्तु, द्व्यर्थत्वमन्याय्यमिति, अन्वयमेव द्व्यर्थत्वं ; तत्र कुत एतत्
स्वास्तीसंयोगेन श्रोदने भविष्यतीति, न पुनरोदनसंयोगात् स्वास्ती
स्यात् । अत्रानि च पाठे चदशब्दं,—अनवस्थावितान्तरुमप्ये

विप्रदसिद्ध ओदनस्यरिति । तदुक्तं “न पक्तिनामत्वात्” इति ।
 आचाराच्च स्यतिर्बलीयसी, तस्मादोदने चरब्रह्मः, ओदनेन हवि-
 विंक्रियत इति । तथायमप्यर्थोऽनदनीधेन चागो भविष्यति इति ।
 अपि च सूर्यस्थान्द्रव्यं नैवास्ति येन चरः संबध्येत । ओदकप्राप्तः
 पुरोडाश इति चेत् । नैतदेवं, कर्माओदनायां हि निव्यसायां
 ओदको भवति ; प्राक् चरब्रह्मवचनाच्च यद्यतिओदना ।
 इत्यदेवतासम्बन्धो हि यथार्थः । तेन ओदनाविधिष्वेवः चरब्रह्मे
 न पुरोडाशविशेषणं भवति, जघन्यत्वाओदकस्य इति ॥

सू० अपूर्वव्यपदेशाच्च ॥ ४३ ॥ (१ यु०) ॥

भा० इतश्च पश्चामः,—ओदनेन हविर्विक्रियत इति । कुतः ? ।
 अपूर्वव्यपदेशो भवति,—एवं ज्ञाह,—‘पुरोडाशेन वै देवा अस्मिँल्लोक
 आर्ध्वंस्रष्टामुस्मिँल्लोके’ इति, पुरोडाशेन आर्त्तति चरषामुस्मिन्
 इति । यदि स्वास्यां चरब्रह्मः कपालविकारस्यहः, ततोऽयस्मिँल्लो-
 कपचे पुरोडाशस्यस्मिँल्लोकेव पचे चरः, ‘पुरोडाशेन वै देवा अस्मिँल्लोके
 आर्ध्ववन्’ इति चरषा अस्मिँल्लोक इति गम्यते, तत्र ‘चरषामुस्मिन्’
 इति अन्वयवद् व्यपदेशो नावकल्पते । तस्मादपि ओदनेन हवि-
 विंक्रियत इति ॥

सू० तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४४ ॥ (२ यु०) ॥

भा० एवञ्च कृत्वा ‘लिङ्गदर्शनम्’ अप्युपपन्नं भविष्यति । कथं ? ।
 ‘आदित्यः प्रायणीयस्यहः आदित्य उदयनीयः’ इति । तत्रैतच्छ्रूयते,

‘आज्यस्यैव चरमभिपूर्यं चतुर आज्यभागान् यजति । पञ्चा
 स्रस्त्रिमिहाग्नीषोमौ यजति अग्नीषोमाविहा सवितारं यजति ।
 अदितिभोदनेन’ इति । चतुर्षु आज्यभागेषु विधिः, अदितेः
 ‘आदित्यश्चरः’ इति प्राप्तत्वादनुवादः । तत्र चरम् ओदनशब्देन
 जुवन् ओदनेन हविर्विक्रियत इति दर्शयति । तथा इदमपरं
 सिद्धं भवति,—‘यदि तच्छुखो विद्यते आमं तद्भुविः स्यात्’ इति ।
 तच्छुखे हविःशब्दं जुवन्ओदनेन हविर्विक्रियत इति दर्शयति ॥
 (१०।१।१०अ०) ॥

शैत्यं चरोः स्नात्वाभेन पाकाधिकरणम् ॥

दू० स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतित्वात् ॥

॥ ४५ ॥ (१म पू०) ॥

भा० अस्ति चरः,—‘शैत्यं चरं निर्वपेत् ब्रह्मवर्षसकामः’ इति ।
 अश्वेषोऽर्थः समधिगतः,—ओदनेन हविर्विक्रियत इति । स इदानीम्
 ओदनः क्व पक्यः ? इति भवति संशयः । किन्नावत्प्राप्तं ?—
 न निश्चयः स्यात्,—कपालेष्वेव इति, अर्थप्राप्ते यस्मिन्-कस्मिंश्चित्
 इत्ये पथ्येत । यदि हि कपालं चोदकेन प्राप्येत, कपालवचोदकेन
 सञ्ज्ञापि प्राप्येत ! न हि प्रकृतौ कपालेषु अपयितव्यमित्येव
 चोदना, किन्तुर्हि, ‘अष्टाकपालो भवति’ इति, सञ्ज्ञार्था प्राप्यमाश्वार्था
 अष्टाकपालताश्च चोदिता भवति, नान्यथा । न चैवं सञ्ज्ञा
 प्राप्यते, न हि बज्जु कपालेषु पुरोडाशवदोदनः पक्वुं ब्रह्मः ।

शेवले च कपाले प्राप्यमात्रे चासावष्टाकपालता चेदिता वा नैव प्राप्येत । अतो यस्मिन्-कस्मिंश्चित् अर्थप्राप्ते द्रव्ये पक्त्व-
श्चरिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—“स कपाले प्रकृत्या स्यादन्वयश्चाश्रुतित्वात्” ।
स एव चरः कपाल एव स्यात् । एवं प्रकृतिवच्छब्देऽनुष्ठहोतो
भवति, न चान्यत् किञ्चित् द्रव्यमावाचते, तस्मान्निवयः ॥

‘सङ्गा चापि कपालवत्’ इति यदुक्तं तत्परिहरत्त्वम्,—

सू० एकस्मिन् वा विप्रतिषेधात् ॥ ४६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यदि ब्रह्मणु कपालेषु न ब्रह्मते चरः पक्वः, ‘विप्रतिषेधात्’
‘एकस्मिन्’ पक्वः । यदेतदुच्यते,—‘अष्टाकपालो भवति’ इत्येत-
दुक्तं भवति,—अष्टसु कपालेषु अपयितव्यः इति । तत्र, यदि
अष्टत्वं विरोधात् प्राप्यते, तत् कपालमविरोधात् प्राप्येत ॥

सू० न वार्थान्तरसंयोगादपूपे पाकसंयुक्तं धारणार्थं
चरौ भवति तच्चार्यात् पाचलाभः स्यादनियमो-
ऽविशेषात् ॥ ४७ ॥ (२य पू०) ॥

भा० न वा कपालेषु पक्वः । कुतः ? । ‘अर्थान्तरसंयोगात्’,—
अपूपपाके चत् कपालमुपादीयते, तद्गतेनोपपत्त्या अपूपस्य निर्वर्त्तकः
पाको यथा स्यादिति । तत्र कपालं चरोरुपादीयमाणं उदक-
धारणार्थं भवति, यदुपपत्त्या उदकगतेन चोदकपाको निर्वर्त्तते,

स षोडशपाको न कपालगतेन ऊभ्रणा निर्वर्त्तते । तत्रोदक-
धारणार्थं कपालम् उपादीयभागं न प्राकृतकार्यं स्यादिति
षोडको नैवानुगृह्यते । तस्मात् 'अर्थात् पाचलाभः स्यात्' इति
तद्, 'प्रविशेषात्' न नियम्येत,—किं तत्? इति ॥

सू० चरौ वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ४८ ॥ (सि०) ॥

भा० स्नाय्यां वा अपणं क्रियेत, लिङ्गं हि भवति, 'यासु
स्नाय्यीषु सोमाः स्युस्ते चरवः स्युः' इति । सोमस्नाय्यीषु चरं
पक्व्यं ब्रुवन् विशेषेण स्नाय्यां चरस्वापणार्थं दर्शयति ।

आह,—'दर्शनमिदं व्यपदिश्यते, प्राप्तिरुच्यताम्' इति । अत्रो-
च्यते,—स्नाय्यां स चरसञ्ज्ञकः पाको निर्वर्त्तते, न कटाहे
कपाले वा । तस्मात् स्नाय्यां चरः पक्व्यः इति ।

'किं भवति प्रयोजनं, यदि कपालविकारश्चरः यदि वा
षोडशनेन हविर्विक्रियते?' इति । यदि कपालविकारः, तस्मिन्
पेषणमनर्थलोपात् कर्त्तव्यम् । अथ षोडशनेन हविर्विक्रियते,
अक्रिया पेषणस्य अपूपहेतुत्वात् । पिष्टार्थत्वाच्च संवदनं पूर्वपक्षे
कर्त्तव्यं, न सिद्धान्ते; संवपनमप्येवं । सन्नापनञ्च अधस्तात्,
अपणार्थं पूर्वपक्षे कर्त्तव्यं, न सिद्धान्ते; उपधानञ्चैवमेव ।
पृथुस्रक्षणे च पूर्वपक्षे कर्त्तव्ये, न सिद्धान्ते । अथ्यूहस्याङ्गाराणां
पूर्वपक्षे कर्त्तव्यः, न सिद्धान्ते, उपरिपाकार्यत्वात्; अवश्वसनम-
प्येवमेव । व्युद्धृत्यासादनं पूर्वपक्षे अर्थात् कर्त्तव्यम्; अर्थो नास्ति

इति न सिद्धान्ते ; अथात् कृतं हि व्युद्धृत्यासादनं न ब्रह्मप्राप्तम्,
अर्थाच्च कृतं न चोदकः प्रापयति* ॥ (१०।१।१२अ०) ॥

सौम्यं चरौ पेषणाभावाधिकरणम् ॥ .

एवं वा,—पृथगधिकरणानि पेषणादीनि । अस्ति चरः,—‘सौम्यं
चरं निर्वपेत् ब्रह्मवर्षसकामः’ इति । आदनेन हविर्विक्रियते,—
इत्येतत्समधिगतं । तत्रैतत्सन्दिह्यते,—किं चरौ पेषणं कर्त्तव्यं, न ?
इति । किं प्राप्तम्?,—

सू० तस्मिन् पेषणमनर्थलोपात्स्यात् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा० ब्रह्मते हि तण्डुलेषु पेषणं कर्त्तुम् ॥

सू० अक्रिया वा अपूपहेतुत्वात् ॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भा० यद्यपि ब्रह्मते, तथापि न क्रियते । अपूपः पेषणेन विना
न निर्वर्त्तते, आदनस्तु विनैव पेषणेन भवति, कामं पेषणेन
व्याहृत्यते, पिष्टकं यवागूर्वा स्यात् खलिर्वा । तस्माच्चरोः पेषणं
निवर्त्तते ॥ (१०।१।१२अ०) ॥

* “पेषणं चूर्चनं, वपनं पिष्टक्य उदकमिश्रणं, वाप उदकमिश्रणाय पिष्टक्य पात्रे
प्रपेषः, तापः कपाकानां चकारैः प्रतापनं, उपचितिः चकारेषु कपालस्थापनं, प्रथा
कपालेषु अनस्थापितस्य पुरोडासस्य हस्तसङ्गृह्णेन सर्वेषु कपालेषु प्रसारणं, मार्जनं
सस्त्रीकरणं, अभ्युचनं मसना चकारैश्च उपरि आम्नादनं, आला दर्मपिष्टकैः प्रन्ना-
जनं, व्युद्धृत्यासादनं कपालेभ्यः पुरोडासं प्रथक्कृत्य अनर्वेद्यवस्थापनं” इति माधवः ।
अनकारोक्ताधिकरणानां एतदधिकरणानर्गतत्वपक्षे अनकारोक्तस्य वाच्ये वाचार्थतत्प्र-
वृत्तानि इति श्रेयं ॥

सौर्यचरो संवपनःभावाधिकारकम् ॥

सू० पिण्डार्थत्वाच्च संयवनम् ॥ ५१ ॥

भा० चरुरेवोदाहरणं । प्रकृतौ श्रूयते, 'प्रणोताभिर्हवीषि संयैति' इति । तदिह सन्देहः, चरौ संयवनं कर्त्तव्यं, न? इति । कर्त्तव्यं, ब्रह्मते हि कर्त्तुमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—ब्रह्ममपि न क्रियेत, पिण्डार्थं हि तत् पिण्डेन च अपूपस्य प्रयोजनं, न चरोः ॥ (१०।१।१३अ०) ॥

सौर्यचरौ संवपनाभावाधिकारकम् ॥

सू० संवपनञ्च तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥

भा० सौर्य एव चरुरोदाहरणं । प्रकृतौ श्रूयते, 'सवितृप्रसूत इत्येवैतं देवताभिः संवपति' इति । इह चरौ सन्देहः,—संवपनं कर्त्तव्यं, न? इति । किं प्राप्तं?,—ब्रह्मत्वाच्चोदकानुपहाय कर्त्तव्यम् इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—संववितुं हि तत् प्रकृतौ क्रियते, न चरोः संवपनञ्च प्रयोजनम् ॥ (१०।१।१४अ०) ॥

सौर्यचरौ सन्तापनाभावाधिकारकम् ॥

सू० सन्तापनमधःअपणात् ॥ ५३ ॥

भा० चरावेव च सन्देहः । प्रकृतौ सन्तापनं कपालानामस्ति,— 'वसुनां इन्द्राणामादित्यानां भृगूणामङ्गिरसां धर्मस्य तपसा तप्यध्वम्' इति । चरौ सन्तापनं कर्त्तव्यं, न? इति सन्देहः । प्रकृतिवद्भक्षणात् कर्त्तव्यमिति प्राप्तम् । अधःपाकार्यं हि तत् । तस्मान्न चरौ चोदकः प्रापयति ॥ (१०।१।१५अ०) ॥

सौर्यचरावुपधानाभावाधिकरणम् ॥

सू० उपधानञ्च तादर्थ्यात् ॥ ५४ ॥

भा० चरावेव कपालोपधानं प्रति सन्देहः,—कर्त्तव्यं, न? इति ।
प्रकृतिवदचनात् प्राप्तम्; अधःपाकार्यत्वाच्चिर्वर्त्तते इति ॥ (१०।१।
१६अ०) ॥

सौर्यचरो वृथुश्चक्षो वानुपूपत्वात् ॥

सू० वृथुश्चक्षो वानुपूपत्वात् ॥ ५५ ॥

भा० वृथुश्चक्षो च प्रति चरोरेव सन्देहः,—प्रकृतौ श्रूयते,—
'उद् प्रथा उद् प्रथस्तेति पुरोडाशं प्रथयति' । 'सन्नेतन्वा तनुः
सृज्यतामिति त्रिभिः परिमार्ष्टि' । तदुभयं चरो कर्त्तव्यं, न?
इति । सोदकानुपहाय कर्त्तव्यमिति प्राप्ते, 'अनुपूपत्वात्' तत्
निवर्त्तते ॥ (१०।१।१७अ०) ॥

सौर्यचरावभ्रूवाभावाधिकरणम् ॥

सू० अभ्रूवश्चोपरिपाकार्यत्वात् ॥ ५६ ॥

भा० प्रकृतौ श्रूयते,—'वेदेन भस्मनाङ्गारान् अभ्रूवति' इति ।
तत् सौर्ये चरो कर्त्तव्यं, न? इति सन्देहः । प्रकृतिवदचनात्
कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः,—उपरिपाकार्यं हि तत् पुरोडाशस्याव-
कल्पते, न चरोरिति निवर्त्तते ॥ (१०।१।१८अ०) ॥

शैर्यं चराववञ्जनाभावाधिकरणम् ॥

सू० तयावञ्जलनम् ॥ ५७ ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, 'दर्भपिञ्जुशैरवञ्जयति' इति ।
शैर्यं चरो सन्देहः,—किं तत्कर्त्तव्यं, न ? इति । किं प्राप्तं ? ।
प्रकृतिवद्वचनात् कर्त्तव्यम्, उपरिपाकार्थत्वाच्चिर्वर्त्तते इति ॥ (१०।
१।१६अ०) ॥

शैर्यं चरौ व्युत्थासादनाभावाधिकरणम् ॥

सू० व्युत्थासादनञ्च प्रकृतावश्रुतित्वात् ॥ ५८ ॥

भा० प्रकृतौ श्रूयते, 'अन्तर्वेद्यां हवीव्यासादयति' इति । तत्
प्रकृतौ कपालेभ्यो व्युत्थासादनं क्रियते; शैर्यं चरौ सन्देहः,—
किं स्वाद्या व्युत्थाय चरासादयतिव्यः, उत व्युत्थानं न कर्त्तव्यम् ?
इति । प्रकृतौ हतत्वाच्चरावपि कर्त्तव्यमिति प्राप्तं । तदुच्यते,—
"व्युत्थासादनञ्च प्रकृतावश्रुतित्वात्" *—प्रकृतौ न श्रूयते,—
कपालेभ्यो व्युत्थासादयितव्यः पुरोडाशः इति, अर्थात् स
व्युद्धियते, यच्चार्थात्कृतं न स चोदनार्थः, तस्माच्चरौ व्युद्धरणं न
कर्त्तव्यम् । अपि चोद्धरणे क्रियमाणे कपित्यवत् परिशोध्य
उद्धियेत; तत्र पाचभेदः स्यात् ? तस्मात् व्युत्थासादनं चरौ
न कर्त्तव्यमिति ॥ (१०।१।२०अ०) ॥

इति भट्टश्रीश्रवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्य
अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ० ॥

* 'अश्रुतत्वात्' इति सर्वत्र पाठो न स्यात् ।

† 'परिणोष्य' इति का० च० पु० एवं क० सं० पु० पाठः ।

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये २ पादः ।

——
 छण्डले चरौ पाकानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० छण्डलेष्वर्थलोपादपाकः स्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० 'प्राजापत्यं चरं निर्वपेत् घृते अतल्लण्डलमायुष्कामः' इति ।
 तत्र सन्देहः,—किं चोदकेन पाकः प्राप्यते कर्त्तव्यस्य, उत न प्राप्यते
 न कर्त्तव्यः? इति । किं तावत्प्राप्तं? । 'छण्डलेषु' पाको न 'स्यात्' ।
 प्रकृतौ हि पुरोडाशार्थः पाकः, इहान्तरेषापि पाकं, छण्डलानि
 छण्डलान्येव भवन्ति । तस्मान्न प्राप्यते, अतो न कर्त्तव्यः इति ॥

सू० स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात् प्रदानवत् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० 'स्याद्वा' पाकः; चोदकेन तु न प्राप्यते, प्रत्यक्षन्तु अस्मि
 'प्रासनं,—'घृते अपयति' इति । प्राकृतस्य कार्यस्थार्थं न भवति,
 वचनप्रामाण्याद्बृष्टार्थो भवति । यथा तेषामेवानदनीयानां
 प्रत्यक्षप्रासनात् प्रदानम्, एवं पाकोऽपीति ॥ (१०।२।१अ०) ॥

——
 छण्डले उपस्तरखाभिधारणयोरनुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० उपस्तरखाभिधारणयोरनुष्ठानार्थत्वाद्कर्म स्यात् ॥

॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० छण्डालचरावेव सन्देहः,—ये प्रकृतावुपस्तरणाभिघारणे,—
 ‘यदुपस्तरणात्यभिघारयत्यमृताऽतिमेवैनां करोति’ इति । ते उप-
 स्तरणाभिघारणे छण्डालचरौ कर्त्तव्ये, न ? इति एष संशयः । किं
 प्राप्तं ? । ‘उपस्तरणाभिघारणयोः’ न क्रिया । कुतः । ‘अमृतार्थत्वात्’,
 —अमृतार्थत्वेन हि ते क्रियेते,—‘यदुपस्तरणात्यभिघारयति
 अमृताऽतिमेवैनां करोति’ इति अमृतेनोपमिमानः स्नादु-
 भावार्थतां तयोर्दर्शयति, न च छण्डालेषु स्नादुभावः सम्भवति ।
 तस्माद् अक्रियेति ॥

सू० क्रियेत वार्थवादत्वात्तयोः संसर्गहेतुत्वात् ॥
 ॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘क्रियेत वा’ उपस्तरणमभिघारणञ्च, “विधेः प्रकरान्तरे-
 ऽतिदिशात् सर्वकर्म स्यात्” इति । यदुक्तं,—स्नादुत्वाय ते क्रियेते
 इति, न स्नादुत्वात्तयोः प्रकृतौ अतः,—स्नादुः कर्त्तव्य इति । तस्मात्
 अर्थवादः,—‘अमृताऽतिमेवैनां करोति’ इति । संसर्गमात्रमाव्यस्य
 क्रियेते इतिष्य । तच्च छण्डालेष्वपि ब्रह्मं कर्त्तुं, तस्माद्
 अनिष्टमिः ॥

सू० अकर्म वा चतुर्भिराप्तिवचनात् सह पूर्णं
 पुनश्चतुरवसाम् ॥ ५ ॥ (उ०) ॥

भा० वाच्यः पञ्च व्यावर्त्तयति । अक्रिया तथोरिति । कुतः ? ।
 ‘चतुर्भिराप्तिवचनात्’,—‘चत्वारि छण्डालाव्यवस्यति’ इति । को-
 ऽभिप्रायः ? । चत्वारि छण्डालानि चत्वारि अवदानानि ; एकैकं

कृष्यस्यम् एकैकखावदानस्य स्थाने, तेनोपसृष्टाभिघारणयो-
निवृत्तिः । तथा चाप्रिवचनं भवति,—‘चत्वारि कृष्यस्यान्ववद्यति
चतुरवत्तस्याष्टौ’ इति । अविद्यमानस्वार्थान्तरेणानुग्रहो भवति,
तस्मान्निवृत्तिरेतयोः । ‘सह’ ‘पुनः’ उपसृष्टाभिघारणार्था
‘पुष्’ ‘चतुरवत्तम्’ एव स्यात्, तचाप्रिवचनं व्याहृत्ये ॥

सू० क्रिया वा मुख्यावदानपरिमाणात् सामान्यात्
तद्गुणत्वम् ॥ ६ ॥ (पुनः पू०) ॥

भा० ‘क्रिया वा’ तयोस्त्रोदकानुग्रहाय, मुख्यावदानस्य हि
प्रकृतौ परिमाणमुक्तम्,—‘अङ्गुष्ठपर्वमात्रं देवतागामवद्यति’ इति ।
इहापि कृष्यस्यशब्दः परिमाणवचनः श्रूयते ; स चतुःषड्भ्या
अनुवध्यते,—‘चत्वारि कृष्यस्यान्ववद्यति’ इति, न यानि चत्वारि
अवदानानि तानि कृष्यस्यपरिमाणानि भवन्तीति ; हिरण्य-
परिमाणवचनः एष कृष्यस्यशब्दे न आव्यस्य परिमाणं वदितु-
मुत्सहते । तच्च परिमाणं न द्रव्यं निवर्त्तयति, न हि द्रव्यकार्येषु
गुणो वर्त्तितुमर्हति । परिमाणं यत् प्राकृतं तस्य कार्यं वर्त्तमानं
तन्निवर्त्तयेत्, यथा, इदं दधि घृतं श्राक इमे श्राकयः, देवदत्तो
भोव्यतां, देवदत्तवत् यज्ञदत्तसौलेनेति, तैलं हि भोजने स्नेह-
नेनोपकरोति, तत् स्नेहनार्थं प्राकृतं निवर्त्तयितुमर्हति घृतं, न
श्राकं दधि च श्रादनं वा । एवमिहापि परिमाणं मुख्यावदानं
परिमिमीते न द्रव्यं निवर्त्तयेत् । प्रकरणान्तु मुख्यपरिमाणं स्यात्
न उपसृष्टाभिघारणयोः । तस्मात् तयोरनिवृत्तिरिति ॥

सू० तेषां चैकावदानत्वात् ॥ ७ ॥ (यु०) ॥

भा० चतुर्थी चैकावदानतां दर्शयति,—‘चत्वारि कृष्णसान्ध्याक-
मवदानम्’ इति, इतरथा चत्वारि अवदानानि अभविष्यत्;
तचैकावदानवचनमुपरोत्स्यते । तस्मादप्यनिवृत्तिरिति ॥

सू० आप्तिः संस्थासमानत्वात् ॥ ८ ॥ (परिहारः) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘आप्तिवचनं भवति’ इति, चतुःसंज्ञा-
संस्तुतिरेवा, एवं चतुःसंज्ञाया माहात्म्यं यदेकस्मिन्नवदाने चत्वारि
अवदानानि भवन्ति इति । यथा, यद्दैत्यदेवः प्रातःसवने मृच्छते,
‘प्रातःसवने वा एतद्दैत्यदेवयज्ञं संस्थापयति’ इति वैश्वदेवसंस्तुतिर्न
अन्यसवननिवृत्तिः; एवमिहापि चतुःसंज्ञासंस्तवः, नोपक्षरणा-
भिघारणयोर्निवृत्तिरिति ॥

सू० सतोस्त्वाप्तिवचनं व्यर्थम् ॥ ९ ॥ (परि० नि०) ॥

भा० तुम्रब्दः एनं चतुःसंज्ञासंस्तवं व्यावर्त्तयति । न हि,
विद्यमानयोरुपक्षरणाभिघारणयोस्तदाप्तिवचनेन कश्चित् संस्तवो-
ऽस्ति । यद्यविद्यमानम् आपयति* इत्युच्यते, ततो गुणवानित्युक्ते
भवति, तत्र संस्त्रयते । अथ विद्यमानम् आपयति* इति अनर्थको
भवतीत्युक्तं भवति, न संस्तवः । तस्माद्विद्यमानयोरुपक्षरणाभि-
घारणयोरप्राप्तिवचनं व्यर्थमेव, अन्यः परिहारो वक्तव्यः ॥

* ‘आपयति’ इति का० च० पु० पाठः ।

सू० विकल्पस्त्वेकावदानत्वात् ॥ १० ॥ (२ परि०) ॥

भा० तुग्रब्द आप्तवचनास्त्रिवृत्तिरूपस्तरणाभिधारणयोरित्येतन्निवर्त्तयति । यथा भवान् ब्रूते,—आप्तवचनास्त्रिवृत्तिरित्येतयोरिति, एवमेकावदानवचनास्त्रिवृत्तिरित्येतयोरिति स्त्रिवृत्तिरित्येति । स्त्रिवृत्तिरित्येति नैकान्ततो निवृत्तिमाप्तवचनं कर्त्तुमर्हति ॥

सू० सर्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं हविषो हीतरस्य स्यादपि वा स्त्रिवृत्तः स्यादितरस्यान्याय्यत्वात् ॥ ११ ॥ (२ परि० नि०) ॥

भा० तुग्रब्द आप्तवचनं बाधते । आप्तवचने बाधिते सति चतुर्षु छण्डेषु सर्वावदानविकारेष्वभ्यासो अनर्थकः स्यात्,—‘चत्वारि चत्वारि छण्डसान्यवर्त्तयति समृद्धा’ इति । अस्मात्पक्षे पुनः इतरद्भविर्द्वितीयमवदानमपेक्ष्याभ्यासोऽवकल्पिष्यते । ‘अथ मतं, एतन्ममापि स्त्रिवृत्तमपेक्ष्याभ्यासे भवति इति’ । तन्नैवं,—‘इतरस्य’ स्त्रिवृत्तोऽपेक्ष्यमन्याय्यं । प्रकरणात् प्रधानमभिसम्बध्यते वचनेन, न च स्त्रिवृत्तः प्रकरणं, सोदकेन हि स प्राप्यते, तस्मात् तत्पक्षेऽभ्यासोऽनर्थक एव ; उपस्तरणाभिधारणे कर्त्तव्ये एव ॥

सू० अकर्म वा संसर्गार्थनिवृत्तित्वात् तस्मादाप्ति-समर्थत्वम् ॥ १२ ॥ (पुनः पू० उ०) ॥

भा० अक्रिया उपस्तरणाभिधारणयोः । कुतः ? । संसर्गः सचि पुरोडाशचूर्णानां सूक्ष्माणां माभूदिति उपस्तरणेन कुक्

स्त्रिंशीक्रियते, अभिघारणेन हविः क्षुचि असंयुक्तं हात्त्रं यथा
 अग्नौ पतेदिति ; न तु विद्मदस्य कृष्णस्य क्षुचि संयोगो भवति,
 यस्मिन्निमित्तमुपस्तरणमभिघारणञ्च खेदगार्थं सुवर्णस्य क्रियेत ।
 तस्मात् प्राकृतस्य प्रयोजनस्य निवृत्तत्वात् कृष्णलेषु उपस्तरणाभि-
 घारणे निवर्त्तितुमर्हतः । एवञ्चाग्निवचनमुपपन्नं भविष्यति, 'सत्वारि
 कृष्णसान्यवद्यति चतुरवत्तस्याष्टौ' इति ॥ (१०।१।२अ०) ॥

कृष्णस्य चरो मन्त्रसङ्गानाधिकरणम् ॥

सू० भक्षाणान्तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् ॥ १३ ॥ (पु०) ॥

भा० इतकृष्णस्य इददाहरणं । सन्ति प्रकृतौ भक्षाः इदा-
 प्राग्निचतुर्द्धाकरणश्रयवाककाशाः । तेषु संश्रयः,—कृष्णस्य चरो ते
 भक्षाः कर्त्तव्याः, उत न ? इति । किं प्राप्तं ? । न कर्त्तव्याः,
 प्रीत्यर्थं हि प्रकृतौ ते कृताः, सामर्थ्यं जनयिष्यन्तीति ; न तु
 हिरण्यं प्रीतिमुत्पादयति भक्ष्यमाणम् । अतो न कर्त्तव्याः ॥

सू० स्याद्वा निर्द्धानदर्शनात् ॥ १४ ॥ (सि०) ॥

भा० स्याद्वा हिरण्यस्य भक्षः, भक्षणविशेषदर्शनात्, 'निरवधयन्तो'
 भक्षयन्ति चुक्षुषाकारं भक्षयन्ति' इति प्राप्ते भक्षे केवलं भक्षोपायं

* 'निरवधयन्तः' इति का० व० पु० पाठः । एवं परत्वं ।

† 'चुक्षुषाकारम्' इति का० व० पु० पाठः । आदर्शपुस्तके तु चुक्षुषाकारमिति पाठः ।
 एवं परत्वं । न्यायमालायाम् चुक्षुषाकारमिति पाठः । तत्र च अस्य स्वमर्थोऽकारि,—
 "इषुदण्डमन्त्रे तद्रसस्त्रीकारे यः शब्दः तस्यानुकरणं चुक्षुषेति । हृते निरन्तेषु कृष्णलेषु
 यस्मिन्सामर्थ्यं तदन्तर्लक्षितं वासा चुक्षुषां कृत्वा तदात्मं निःशेषं दिवन्तो
 भक्षयेयुरित्यर्थः" इति ।

विधास्यति ब्रह्म इति, इतरथा भयोपायं भवच्च विद्वतो
विदधात्, तच्च वाक्यं भिद्येत ! तस्माच्चोदनेन प्राप्यते भव इति ॥

सू० वचनं वाज्यभक्षस्य प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥

॥ १५ ॥ (आ०) ॥

भा० न त्वेतदस्ति,—प्राप्यन्त भवा इति, अर्थलोपादेर्षा नि-
वृत्तिः । अतु, भवणे विज्ञेयवचनं भवतीति, वचनादेतत् आय्यस्य
भविष्यति । निरवधयन्तो भवयन्त्याव्यमिति, चुचुषाकारं भवय-
न्त्याव्यमिति ; निर्द्धानं चुचुषाकारं चार्थप्राप्तं भव्यमाणस्यानूद्यत
इति न वाक्यभेदः ॥

सू० वचनं वा हिरण्यस्य प्रदानवदाज्यस्य गुणभूत-
त्वात् ॥ १६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अर्थं, वचनमेतद्विरण्यस्य, न त्वाव्यस्य । कुतः ? भवयन्तोत्ये-
तावच्छ्रूयते, न इदं वा तदा इति, तच्च यच्चिर्दिष्टं प्रकृतं, तस्य
तेन सम्बन्धो भवतीति, हिरण्यं चात्र निर्दिश्यते, नाव्यं । कथं ?
'प्राजापत्यं चरुं निर्वपेत् घृते ब्रतल्लव्यालम्' इति ब्रतल्लव्यालस्यहरत्र
कार्यसम्बन्धार्थमुच्यते*, तद्विशेषणार्थेन घृतं, न स्वनिर्दिष्टार्थेन ।
तस्माच्चरुदेव ब्रह्मान्तरेः सम्बध्यते, न घृतं । तद्यथा एष दृष्ट
दृष्टकाकूटे तिष्ठति, प्रहरानेनेति, दृष्टेनेति गम्यते, नेष्टकाकूटेनेति;
एवमिहापि चरुर्भक्षवचनेन संबध्यते न घृतं, तस्माच्चरोर्भक्ष

* उच्यते इति का० च० पु० पाठः ।

प्रदानवत् । यथा तेषामेव कृष्णखानाम् अनदनोयानां प्रदानं क्रियते, एवमत्रापि द्रष्टव्यम् इति ॥ (१०।१।३अ०) ॥

कृष्णखरौ एकधा ब्रह्मणे चरतीत्यनेन सहपरिहारविधानाधिकारकम् ।

सू० एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्ष्याणां प्रकृतौ विहृतत्वात् ॥ १७ ॥

भा० तत्रैव श्रूयते,—‘एकधा* ब्रह्मणे परिहरति’ इति । तत्र सन्देहः, ‘किमेतत् सहत्वम् उत सहत्वम्’ इति । किं प्राप्तं ? सहत्वं वा सहत्वं वा अनियम इति । कुतः ? । एकप्रकारवचन एकधेति ब्रह्मः, सहत्वमप्येकः प्रकारः सहत्वमपि । तद्यथा, यः सहत्वाः प्रापयति स एकधा प्रापयतीत्युच्यते, योऽपि सह प्रापयति सोऽप्येकधा प्रापयतीति, तस्मात् सहत्वं सहत्वं वा कर्त्तव्यम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘एकधा ब्रह्मणे परिहरति’ इति सहेति गम्यते, एवं ब्रह्मभक्ष्याब्रह्मभक्ष्यापि परिहारः कृतो भविष्यति । इतरस्मिन् पक्षे कस्यचिद्ब्रह्मभक्ष्य परिहारो न क्रियेत, तत्र प्राकृतः प्रयोगवचनो बाधेत । विहृतास्यामो भक्षाः प्रकृतौ, ते इह चोदकेन विहृता एव प्राप्तास्तत्र सहत्ववचन एकधाब्रह्मणेऽवकल्पते । ‘ननु वाचनिक इह भक्षोऽप्राकृतः, न प्राकृता विहृताः प्राप्नुमर्हन्ति इति’ । उच्यते, पुरुषसंस्कारार्थत्वेन न प्राप्नुवन्ति, द्रव्यसंस्कारार्थत्वेन तु प्राप्नुवन्तीति । ‘यदि प्राप्नुवन्ति, किमर्थं तर्हि वचनम् ? इति’ । भक्षोपायविधानार्थं । ‘ननु निर्द्धानं चुचुषाकरं

† ‘एकधा तु इति का० च० पु० पाठः ।

वा अर्थप्राप्तम्, अर्थप्राप्तत्वाद्नुवादः' । उच्यते,—न नियमेन प्राप्यते, नियमार्थस्य विधीयते इति ॥ (१०।१।४अ०) ॥

सर्वपरिहारो ब्रह्मणे सर्वभक्षमागार्पणधिकारकम् ।

सू० सर्वत्वं च तेषामधिकारात्स्यात् ॥ १८ ॥ (पू०) ॥

भा० स्रष्टव्यस्यचरेवोदाहरणं । तत्र श्रूयते,—‘सर्वं ब्रह्मणे परिहरति’* इति । तत्र सन्देहः,—किं ब्रह्मभक्षाणामेवैव परिहारः, उत पुरुषेभ्यः श्रेयापनयः? इति । कथं ब्रह्मभक्षाणां परिहारः, कथं वा श्रेयापनयः? इति । यदि ‘ब्रह्मणे परिहरति’ इत्यनूद्य ‘सर्वम्’ इति विधीयते, ‘ब्रह्मणे’ ‘सर्वम्’ इति वानूद्य ‘परिहरति’ इति विधीयते, ततो ब्रह्मभक्षाणां परिहारः; अथ ‘सर्वम्’ इति लक्षयित्वा ‘ब्रह्मणे’ ‘परिहरति’ इति विधीयते, ‘परिहरति’ इति वा लक्षयित्वा ‘सर्वं’ ‘ब्रह्मणे’ इति, ततः श्रेयापनयः । किं प्राप्तं? ‘सर्वत्वं’ ब्रह्मभक्षाणां स्यात् । कुतः? । ‘ब्रह्मणे परिहरति’ इति प्राप्तमेव न विधीयते । सर्वपरिहारस्तु अप्राप्तः तस्य विधानं भवितुमर्हति ।

अथ वा अस्त्वेव ब्रह्मणे सर्वा भागस्तत्र कस्यचिद्भागस्य परिहारः प्राप्तः कस्यचिन्न प्राप्तः, यस्य च न प्राप्तस्तस्य परिहारो विधीयते । तस्माद्धिक्तानां ब्रह्मभक्षाणामेव वाद् इति ।

* “परिहारः समर्पणं, ब्रह्मसहितानां अन्निक्रमं एकैकस्य चतुर्षु काशेषु चकारो भक्षमागार्पणदकप्राप्ताः । तत्र सर्वता किं ब्रह्मसम्पन्नचित्तुर्भागविषया उत इतर-सम्पन्निक्रमचतुर्षुविषयापीति सन्देहः” इति भाष्यम् ।

सू० पुरुषापनयो वा तेषामवाच्यत्वात् ॥१८॥ (सि०) ॥

भा० वाच्यः पदं व्यावर्तयति । 'पुरुषापनयः' स्यात् ; वक्ष्येवम् उच्येत,—यत् ब्रह्मणे परिहरति, तत् सर्वमिति ; सर्वमेव हि तद्विधानमनर्थकं स्यात् ! अथ यत् ब्रह्मणे, तत् सर्वं परिहरतीति ; विशेष्यस्यानिर्देशात् न ब्रह्मण्येो विशेषणम् । अथ यद् ब्रह्मणे, सर्वं तत् परिहरति इति ; एवमपि विशेष्येो नैव निर्दिष्टः स्यात् ! सत् सर्वं तत् परिहरतीति नैवं वचनमर्थति, सर्वं हि सर्वं, तत्तच्च विशेष्यवितथं । तस्मात् सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति ब्रह्मसम्बन्धः सर्वस्य विधीयते चरोः, एवं न किञ्चिदनर्थकं । तस्मात् पुरुषेभ्यः शेषापनच इति ॥ (१०।१।५ अ०) ॥

अथभ्रातृनां स्वकासौ ब्रह्मणा भक्षणाधिकारम् ॥

सू० पुरुषापनयात् स्वकासत्वम् ॥ २० ॥

भा० तथैव सम्येहः,—समधिगते शेषापनये किमेकस्मिन् काले सर्वे भक्षा भक्षयितव्याः, उत स्वस्मिन् स्वस्मिन् काले ? इति । किं प्राप्तं ? भक्षयितुं तत्परिहरणं क्रियते, अतो सत् भक्षणाव परिहृतं तदगन्तरं भक्षयितव्यमेव ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'पुरुषापनयात् स्वकासत्वम्' इति, पुरुषापनयं कृत्वा कृतार्थः ब्रह्मः स्वकासतां भक्षणाणां न निवारयति, तस्माच्चथाकासमेव भक्षयितव्याः' इति ॥ (१०।१।६ अ०) ॥

ब्रह्मण्ये चतुर्धरवादीमानभावाधिहरणम् ।

सू० एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ २१ ॥

भा० तत्रैवेदं चिन्धते,—प्रकृतौ व्यादेत्र आद्यातः,—‘इदं ब्रह्मण्ये इदं हेतुरिदमध्वर्योरिदमग्नीधः’ इति । स इह कर्त्तव्यो न कर्त्तव्यः ? इति संशयः । सोदकप्राप्ता कर्त्तव्य इति जस्य बुद्धिः स्यात्, तस्य निवृत्त्यर्थं सूत्रम् । प्रकृतौ ब्रह्मण्यो यन्मन्त्रः कर्त्तव्यः, स विभागमन्त्ररेष न सिध्यतीति विभागो ब्रह्मण्यन्वयाय सिध्यते । इह तु ‘अथै ब्रह्मण्ये परिहरति’ इति एककी सर्वज्ञः, तत्र विभागेन न प्रयोजनं, क्रियमाणोऽपि न प्राङ्गत्तार्थः स्यात्, अदृष्टार्थमेव क्रियेत । तस्मात् कृष्णस्यचरौ न व्यादेत्र इति ॥ (१०।२।७अ०) ॥

धोतिष्टोमे अस्मिन्दानस्मानत्यर्षेताधिहरणम् ।

सू० अस्मिन्दानं धर्ममाचार्यं स्वाहदातिसामर्थ्यात् ॥
॥ २२ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्मिन् धोतिष्टोमः, ‘धोतिष्टोमेन स्वर्गकामो ज्ञेयः’ इति । तत्रेदं समागतम्,—‘मौख्यं त्रयस्य त्रयतरस्य नर्दभास्यं त्रयास्यं त्रयस्य त्रीहस्यं त्रयास्यं तिस्रास्यं माषास्यं तस्य दादत्रप्रतं दक्षिणम्’ । इदं चापरं श्रूयते, ‘अस्मिन्धो दक्षिणां ददाति’ इति । तत्र संशयः,—‘किं दानं धर्ममाचम्, उत अस्मिन्नागमनम् ? इति । किं प्राप्तं ? । ‘अस्मिन्दानं धर्ममाचं * स्यात्’, तस्यैह कर्त्तव्यता श्रूयते । ददातिकर्त्तव्यता अस्माच्छब्दाद् गम्यते, अस्मिन्नागमनं

* अथ धर्ममाचार्येति पाठो नस्ति युक्तः ।

कर्त्तव्यं वाक्याद्भवते, अतिथ्य वाक्याद् बलीयसी । लोकेऽपि
 अदृष्टार्थतैव ददातेर्गम्यते इति सामर्थ्यादेव जानमनादि ।
 अपि च कर्मणुरूपमपि दाक्षिण्यं कश्चित् अयते,—‘चैधातव्यायां
 सङ्घसृजतपेये सोमसमसः’ । अपि च यत्रोच्चनीचपक्षीपक्षः*
 क्रियते स परिक्रयो भवति, न यत्र नियतपरिमाणं दानं ।
 तस्माद्भर्ममात्रं दानम् । अपि च नियमवन्मन्त्रवच्च क्रियते,
 तददृष्टार्थत्वेनावकल्पते । कश्चिच्च अयते,—‘दण्डः, उपानहौ,
 शुष्का इतिः सा हि दक्षिणा’ इति । को हि दण्डेनागमेत्?
 तस्मात् धर्ममात्रं दानमिति ॥

सू० परिक्रयार्थं वा कर्मसंयोगास्तीकवत् ॥२३॥ (सि०) ॥

भा० ‘परिक्रयार्थं’ वा दानं । कुतः ? । ‘कर्मसंयोगात्,—कर्म-
 संयुक्तेभ्यः अयते,—‘अस्त्रिग्भ्यो दक्षिणां ददाति’ इति । तत्र दृष्टं
 प्रयोजनमुत्सृज्य न ब्रह्ममदृष्टं कल्पयितुं । यदपि नियमाददृष्टं, तदपि
 दृष्टद्वारमेव,—अनेन नियतेन नियतगुणकेन च दानेनागम्यमाना
 अस्त्रिजः अभ्युदयकारिणो भवन्ति । कथम् ? । आगमने गुणभूत-
 स्वागसोद्यते न प्रधानभूतः, वाक्यार्थश्च अवस्थंयहोतव्यः, इतरथा
 ‘अस्त्रिग्भ्यः’ इत्येतदेव पदमनर्थकं स्यात् ! अष्टस्यमाणो सुतरां
 अतिर्वाधेत । यच्च,—न कर्मणुरूपं दाक्षिण्यमिति । नैतावता दृष्टोऽर्थः
 सन् अपङ्गूयते । नियमात् दृष्टद्वारमदृष्टमित्युक्तमेव । वचन-

* पक्षपक्षः इति आदर्शपुस्तकपाठः । पक्षः पक्षः इति क० सं० पु० पाठः ।

† अपङ्गूयते इति क० सं० पु० एवं आदर्शपुस्तकपाठः ।

प्रामाण्याच्च दक्षोऽत्रगम्यते । अपि च भवति तत्र वा च चावती
 आगमनाच्चा, लोकेऽपि हि काठवाहप्रभृतिभ्यो बद्दीयते,
 तदबद्दीर्णितेऽपि परिक्रमे आगमनार्थमेव भवति । तस्मात्
 परिक्रमार्थं दक्षिणादानमिति ॥

सू० दक्षिणायुक्तवचनाच्च ॥ २४ ॥ (यु०१) ॥

भा० 'दक्षिणायुक्तवचनाच्च' सिद्धात् परिक्रमार्थं दानमिति
 पश्यामः । 'दक्षिणायुक्ता वहन्ति अलिजः' इति ॥

सू० न चान्येनान्येत परिक्रयात्, कर्मणः परार्थ-
 त्वात् ॥ २५ ॥ (यु०२) ॥

भा० इतश्च परिक्रमार्थं दानमिति । कुतः ? । गान्तरेण परिक्रयं,
 परार्थं परः प्रवर्तते । 'ननु धामादयोऽपि प्रवर्तनोपायाः' । न
 ब्रूयो, न प्रवर्तनोपाया इति, किन्तुर्हि परिक्रयः प्रत्यक्षमात्रात्
 इति । अतस्तेनेव परिक्रेतव्या गान्येन इति ॥

सू० परिक्रोतवचनाच्च ॥ २६ ॥ (यु०३) ॥

भा० परिक्रोतवचनं भवति, तेनायमर्थो द्योत्यते,—'दोक्षित-
 मदीक्षिता दक्षिणापरिक्रोता अलिजो याजयन्ति' इति । तस्मा-
 दपि परिक्रमार्थं दानमिति ॥

सू० सनिवन्येव धृतिवचनात् ॥ २७ ॥ (यु०४) ॥

भा० षण्णिविप्र्राप्तं षण्णिवन्त्वां याज्याप्राप्तमित्यर्थः* । तस्मिन्
 अतिवचनं भवति,—‘यज्जो वै देवतानां न समभवत्, तं अज्या
 समभाववन्, अत् अतिं वन्दते, अज्या अस्वै दादशरापो-
 हींचितो अतिं वन्दते’ इति । अज्यायै अद् भिक्षितं अतिवचः
 परिकेतुम्, अन्यच्च यज्यायै साधयितुं, तस्मिन्नेव अतिवचनं ।
 अतिवचनं कर्मकरेभ्य आगत्यर्थं यद्दीयते । तस्मादपि परिक्रयार्थं
 अतिवचनं दातव्यम् ॥

सू० नैष्कर्टिकेण संस्तवाच्च ॥ २८ ॥ (यु०५) ॥

भा० ‘नैष्कर्टिकेण’ च संस्तवो भवति,—‘यथा वै दादशरते
 नैष्कर्टिको नैष्कर्त्तनश्चतः कर्षयोगे वर्तते, एवं वा एते अज्या
 अतिवचः’ इति । नैष्कर्टिको दादशरः, यथाऽसौ, एवं अतिवच
 इति ब्रुवन् परिक्रयार्थं दानं दर्शयति ॥ (१०।१।८५०) ॥

ज्योतिष्टोमे षण्णिव प्रतिपत्तयन्ताधिकारणम् ॥

सू० शेषभक्षाश्च तदत् ॥ २९ ॥ (यु०) ॥

भा० षण्णिव शेषभक्षा ज्योतिष्टोमे दर्शपूर्णमासयोश्च, यथा
 वषट्कारनिमित्ता ज्योतिष्टोमाभिषवनिमित्ताश्च, तथा इडा-प्राग्नि-
 चतुर्द्धाकरण-ग्रंथुवाककाशाः । तेषु संज्ञयः, ‘किं ते परिक्रयार्थाः,
 अत न’ इति । किं प्राप्तं ? । ‘शेषभक्षाश्च तदत्’ भवितुमर्हति,

* याज्याप्राप्तमित्यर्थे इति क० सं० पु० पाठः ।

कदत् दक्षिणादानं । शीतिं हि करोति भक्ष्यं, प्रोत्था चामज्जिति ।
तस्मात् परिक्रयार्थाः शेषमथा इति ॥

सू० संस्कारो वा द्रव्यस्य परार्थत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा० वाङ्मन्त्रः पक्षं व्यावर्त्तयति,—‘न परिक्रयार्थं भक्ष्यं, द्रव्य-
संस्कारार्थम्’ इति । कुतः ? । यन्नार्थेन हि द्रव्यमुत्पन्नं प्रयोजनवत्,
यदि तस्य संस्कारार्थं भक्ष्यं, ततस्तदपि प्रयोजनवत् । ‘दक्षिणा-
द्वंशमध्याचामज्जिति’ इत्येवमादि च एकदेशवचनं प्रकृतशेषापेक्षं
भवति, न द्रव्यस्योत्पादकं, तस्मात् द्रव्यस्य भक्षणमुच्यते, न भक्षणार्थं
द्रव्यमुपादीयते, प्रकृतस्य च भक्ष्यं । तस्मात् संस्कारार्थमिति
गम्यते ॥

सू० शेषे च समत्वात् ॥ ३१ ॥ (यु० १) ॥

भा० अपि च यच्छेषं द्रव्यं, तत् देवतायै सङ्कल्पितं यजमानेन
न क्षयमुपयोक्तव्यम् इति । तस्मात् तस्योपयोक्तुम् अतिज ईदते,
नो ज्ञानपि यजमानः । साम्बमन यजमानस्य अतिगुभिः, परि-
शीलानस्य श्लोकुर्धात् द्रव्यं, तत्रास्य देवतार्थः सङ्कल्प एव न
अवकल्पते । तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षणम् इति ॥

सू० स्वामिनि च दर्शनात् तत्सामान्यादितरेषां
तथात्वम् ॥ ३२ ॥ (यु० २) ॥

भा० ‘स्वामिनि च’ भक्ष्यं दृश्यते,—‘यजमानपक्षमाः समुपपन्नता
इति भक्षणम्’ इति । यजमानस्य असंशयम् अपरिक्रयः,

‘तस्मान्मान्यादितरेषाम्’ अपि न परिक्रयः । कथं ? । एवं सति, नैव विज्ञायते,—इडाभक्षणेन यजमानपञ्चमाः परिक्रीयन्त इति । किं तत् सामान्यं ? । द्वितीया विभक्तिः । तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षयामिति ॥

सू० तत्रा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥ (यु०३) ॥

भा० एवम् ‘अन्यार्थदर्शनम्’ इदमुपपन्नं भवति,—‘कुष्ठपायिनामद्यने अक्षरकैश्चमसैः सोमान् भक्षयन्ति’ इति प्राप्ते भक्षे विशेषः श्रूयते,—‘अक्षरकैः’ इति । एवं सत्रेषु भक्षणं दृश्यते, तत्परिक्रयार्थत्वे न अवकल्पते । तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षयामिति ॥ (१०।१।८७०) ॥

सत्रे अग्निस्वरक्षाभावाधिकारकम् ॥

सू० वरखमृत्विजामानमनार्थत्वात् सत्रे न स्यात् स्वकर्मत्वात् ॥ ३४ ॥

भा० सन्ति द्वादशाहप्रभृतोनि सत्राणि,—‘द्वादशाहमृत्त्विकामा उपेयः’ इत्येवमादीनि । अस्ति च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे वरणम्,—‘अग्निर्मे हेता स मे हेता हेतस्त्वं मे हेतासीति हेतारम्’—इत्येवमादीति । तत् सत्रेषु सन्दिश्यते,—किं कर्त्तव्यं, न ? इति । तत एतत् तावन्नः परीक्ष्यं,—किं प्रकृतौ धर्ममात्रं वरणम्, सत् परिक्रयार्थम् ? इति । यदि धर्ममात्रं, प्रकृतौ सत्रेषु कर्त्तव्यम्; अथ परिक्रयार्थं, न कर्त्तव्यमिति । किं प्राप्तं ? । मन्त्रवस्त्रिमवचेति कृत्वा धर्ममात्रं । तस्मात् सत्रेषु कर्त्तव्यम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘वरणमृत्विजा’ सचेषु ‘न स्यात्’, न कर्त्तव्य-
मिति । स्वाथं हि तेषां कर्म, न च कश्चिदात्मानं वृषीते ।
प्रकृतौ चानमनार्थं वरणं दृष्टप्रयोजनमिति न ब्रह्ममदृष्टं कल्प-
यितुं । तस्मात् सचेषु वरणं न स्यादिति ॥ (१०।१।१०।अ०) ॥

सचे परिक्रयामावाधिकरणम् ।

सू० परिक्रयश्च तादर्थ्यात् ॥ ३५ ॥ (नि०) ॥

भा० ‘परिक्रयश्च’* प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे आप्तातः, ‘गौश्च अश्वश्च
अश्वतरश्च गर्दभश्च अजाश्च अश्वयश्च ग्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च
तस्य द्वादशव्रतं दक्षिणा’ इति । तत् दाक्षिण्यं सचे चोदकेन प्राप्तं
किं कर्त्तव्यं, निवृत्तं वा ? इति संशयः । किं प्राप्तं?—कर्त्तव्यः
परिक्रयस्योदकानुग्रहाय । अपि च तत्र गवादयः प्रतिविध्यन्ते,—
‘न ह्यत्र गौर्दीयते न वासो न हिरण्यम्’ इति, तत् सति
परिक्रयेऽवकल्पते ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘परिक्रयश्च तादर्थ्यात्’ इति, परिक्रयश्च न
कर्त्तव्यः । उक्तमधस्तादरणं सचेषु न कर्त्तव्यमिति, परिक्रयश्चेति
‘च’ब्रह्मेनाम्नादेवः क्रियते,—न कर्त्तव्यः परिक्रयः । कुतः ? ।
आत्मार्यत्वात्,—न कश्चिदात्मानं परिक्रीणीते इति ।

* “सत्कारपुरःसरमग्निर्होतेत्यादिप्रार्थना वरणं । तत्र वरणं चिकीर्षुर्यजमानो
वरणीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमं ब्रूयात्, तेभ्यः सोमं प्राप्तेति आपस्तम्बवचनात् । सोमा-
भिधानप्रकारश्चात्र कल्पे दर्शितः, ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमसंस्थेन रथकारप्रश्नेन जवां
द्वादशव्रतदक्षिणेनाथं यज्ये, तत्र अनुज्ञाता भवेति, तत्र देयदक्षिणाप्रत्यभिषयेन
ब्राह्मणाः स्वकीयकर्त्तव्यविशेषं नियोज्युं सोम्या भवन्ति, सोऽयं ब्रह्मः” इति माधवः ।

'तस्मान्मान्यादितरेषाम्' अपि न परिक्रयः । कथं ? । एवं सति, नैव विज्ञायते,—इडाभक्षणेन यजमानपञ्चमाः परिक्रीयन्त इति । किं तत् सामान्यं ? । द्वितीया विभक्तिः । तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्ष्यमिति ॥

सू० तत्रा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥ (यु०३) ॥

भा० एवम् 'अन्यार्थदर्शनम्' इदमुपपन्नं भवति,—'कुच्छपायिना-
मथने अक्षरकैश्चमसैः सोमान् भक्षयन्ति' इति प्राप्ते भक्षे विशेषः
श्रूयते,—'अक्षरकैः' इति । एवं सत्रेषु भक्षणं दृश्यते, तत्परि-
क्रयार्थत्वे न अवकल्पते । तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्ष्यमिति ॥
(१०।१।८अ०) ॥

सत्रे अग्निवत्प्रसाभावाधिकरणम् ।

सू० वरषमृत्वजामानमनार्थत्वात् सत्रे न स्यात्
स्वकर्मत्वात् ॥ ३४ ॥

भा० सन्ति द्वादत्राहप्रभृतौणि सत्राणि,—'द्वादत्राहमृद्धिकामा
उपेयुः' इत्येवमादीनि । अस्ति च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे वरषम्,—
'अग्निर्मे होता स मे होता होतास्त्वं मे होतासीति होतारम्'—
इत्येवमादीति । तत् सत्रेषु सन्दिश्यते,—किं कर्त्तव्यं, न ? इति ।
तत एतत् तावन्नः परीक्ष्यं,—किं प्रकृतौ धर्ममात्रं वरषम्, सत
परिक्रयार्थम् ? इति । यदि धर्ममात्रं, प्रकृतौ सत्रेषु कर्त्तव्यम् ;
अथ परिक्रयार्थं, न कर्त्तव्यमिति । किं प्राप्तं ? । मन्त्रवस्त्रियम-
वचेति कृत्वा धर्ममात्रं । तस्मात् सत्रेषु कर्त्तव्यम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘वरणमृत्विजां’ सत्रेषु ‘न स्यात्’, न कर्त्तव्य-
मिति । स्वार्थं हि तेषां कर्म, न च कश्चिदात्मानं वृषीते ।
प्रकृतौ चानमनार्थं वरणं दृष्टप्रयोजनमिति न ब्रह्ममदृष्टं कल्प-
यितुं । तस्मात् सत्रेषु वरणं न स्यादिति ॥ (१०।१।१०।अ०) ॥

सत्रे परिक्रयाभावाधिकरणम् ।

सू० परिक्रयस्य तादर्थ्यात् ॥ ३५ ॥ (नि०) ॥

भा० ‘परिक्रयस्य’* प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे आस्तातः, ‘गौस्य अस्यस्य
'अस्यतरस्य गर्दभस्य अजास्य अवयस्य प्रोहयस्य यवास्य तिलास्य माषास्य
तस्य द्वादश्रतं दक्षिणा’ इति । तत् दाक्षिण्यं सत्रे चोदकेन प्राप्तं
किं कर्त्तव्यं, निवृत्तं वा ? इति संशयः । किं प्राप्तं?,—कर्त्तव्यः
परिक्रयस्योदकानुग्रहाय । अपि च तत्र गवादयः प्रतिविध्यन्ते,—
‘न ह्यत्र गौर्दीयते न वासो न हिरण्यम्’ इति, तत् सति
परिक्रयेऽवकल्पते ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘परिक्रयस्य तादर्थ्यात्’ इति, परिक्रयस्य न
कर्त्तव्यः । उक्तमधस्तादरणं सत्रेषु न कर्त्तव्यमिति, परिक्रयस्येति
‘च’ब्रह्मेनाम्नादेव क्रियते,—न कर्त्तव्यः परिक्रयः । कुतः ? ।
आत्मार्यत्वात्,—न कश्चिदात्मानं परिक्रीषोते इति ।

* “सन्कारपुरःसरमग्निर्ज्ञेतेत्यादिप्रार्थना वरणं । तत्र वरणं चिकीर्षुर्ध्वजमानो
वृषीयेभ्यो प्राञ्चयेभ्यः सोमं ब्रूयात्, तेभ्यः सोमं प्राञ्चेति चापस्त्रव्यवचनान् । सोमा-
विधानप्रकारश्चात्र कल्पे दर्शितः, ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमसंस्थेन रथकारप्रद्वेगेन गवां
द्वादश्रतदक्षिणेनार्धं यज्ये, तत्र जनुद्वाता भवेति, तत्र देयदक्षिणाः प्रयत्निसत्वेन
शास्त्राः स्वकीयकर्त्तव्यविशेषं नियोज्युं योग्या भवन्ति, सोऽयं क्रयः” इति माधवः ।

सू० प्रतिषेधश्च कर्मवत् ॥ ३६ ॥ (आ०) ॥

प्राप्तौ घर्त्या प्रतिषेधोऽवकल्पते इति यदुक्तं, तत् परिहरन्वयम्,—

सू० स्याद्वा प्रासर्पिकस्य धर्ममाचत्वात् ॥ ३७ ॥ (पू०) ॥

भा० प्रतिषेध उपपद्यत इत्यर्थः । कस्य ? । 'प्रासर्पिकस्य' दानस्य इति । धर्ममाचं हि तत् सत्रेषु चोदकप्राप्तं, तन्निवर्त्तते । तस्मादुपपन्नः प्रतिषेध इति ॥

सू० न दक्षिणाशब्दात् तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥
॥ ३८ ॥ (सि०) ॥

भा० नायं प्रासर्पिकस्य प्रतिषेधः । कुतः ? । 'दक्षिणाशब्दात्' दक्षिणाशब्दो ह्यत्र भवति,—'अदक्षिणानि सचाख्याः न हि ह्यत्र गौर्दीयते न वासो न हिरण्यम्' इति । दक्षिणाशब्दस्य परिक्रयार्थो भवति । तत्र हि श्रूयते, 'गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च ग्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशव्रतं दक्षिणा' इति*, अतिगदानं दक्षिणा, न प्रासर्पिकं; तस्मैवासौ प्रतिषेधो न प्रासर्पिकस्य । तस्मान्नित्यप्राप्तस्मैवानुवादोऽसौ न सत्रेषु दक्षिणा इति ॥ (१०।१।११५०) ॥

*'दक्षिणा', इत्येवं इति का० ग्री० पू० पाठः ।

उद्वसानीयस्य सचानुद्वसाय तत्र दावस्य परिक्रयार्थताधिकारसम् ।

सू० उद्वसानीयः सचधर्मा स्यात् तदङ्गत्वात्तत्र
दानं धर्ममात्रं स्यात् ॥ ३९ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति उद्वसानीयः,—‘सचादुद्वसाय पृष्ठमनीयेन श्रोति-
ष्टोमेन सस्रदक्षिणेन यजेत्’ इति । तत्रैषोऽर्थः शौचधिकः,—
दक्षिणादानं धर्ममात्रम्, उत परिक्रयार्थम्? इति । तथा
इदमपरं दैतं,—किं सचाङ्गमुद्वसानीयः, न? इति । यदि सचाङ्गं,
धर्ममात्रं दानम्; अथ न सचाङ्गं, परिक्रयार्थम् इति । किं प्राप्तं?—
सचाङ्गम् इति । कुतः? । सचप्रकरणात्, सचं परिसमाप्य कर्त्तव्य-
मिति श्रूयते, सचप्रकरणात् सचं सञ्चयित्वेति गम्यते । उद्व-
सानीयस्य सचस्य विधीयते इति । सचस्य च फलार्थत्वान्नोद्व-
सानीयार्थता गम्यते । न च सचोद्वसानकाले उद्वसानीयः,
सञ्चया हि तथा स्यात् । अत्रङ्गत्वे च फलं कल्पयितव्यं,
तस्मादानन्तर्यादेकवाक्यतासम्बन्धाच्च सचाङ्गमुद्वसानीयः,—सचं
यथोक्तं परिसमाप्य न सन्नोष्टव्यं, न तावत् कृत्वा कृतिता मन्तव्या,
इदमपरं तस्मात् सचाङ्गं कर्त्तव्यमुद्वसानीय इत्येवमभिसम्बन्धः
क्रियते । यथा ‘अग्निं चित्वा सौचामप्या यजेत्’ ‘वाजपेयेनेद्वा
वृषस्यतिसवनेन यजेत्’ इति । तस्मात् सचाङ्गम् । एवं चेत् साङ्गस्य
सचस्य स्वयंकर्त्तकत्वात् ‘धर्ममात्रं’ ‘तत्र’ दानं; सचधर्मा
उद्वसानीय इति ॥

सू० न त्वेतत्प्रकृतित्वादिभक्त्योदितत्वाच्च ॥ ४० ॥ (सि०) ॥

भा० तुल्यवद्: पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवं धर्ममाचमत्र दानम् इति, किमर्थं,—परिक्रयार्थम् इति । कुतः ? । नैतत् सचाङ्गं 'विभक्तपोदितत्वात्', नैतद् दृश्यति सवेन शौचामप्या च तुल्यं, तथैवं श्रूयते,—यथोक्ताङ्गं कृत्वा नैव सन्नोदृश्यमिदमपरं तस्य कर्त्तव्यम् इति । इह पुनः सचमुत्सृज्य उदवसानोयः कर्त्तव्य इति,— 'सचादुदवसाय' (उत्थायेत्यर्थः) । तत्रान्योऽर्थः क्लृप्त्वाव्यस्य,—यथोदितं निर्वर्त्तय न प्रहातव्यम् । उत्पूर्वस्य अत्रपूर्वस्य स्यतेः प्रहायेत्यर्थः । प्रहाये इह क्लृप्त्वाव्यस्य पुनरनुष्ठानानन्तर्ये । तस्माद् विभक्तपोदितत्वात् सचाङ्गं, न च सचप्रकृतिकं । तस्माद् च दानं परिक्रयार्थमिति ॥ (१०।२।१२२०) ॥

उदवसानीयस्य अलिजामेकैकेनागुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० तेषां तु वचनात् द्वियज्ञवत् सहप्रयोगः स्यात् ॥
॥ ४१ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमेवोदाहरणं,—'सचादुदवसाय पृष्ठश्रमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्' इति । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः, न सचाङ्गं पृष्ठश्रमनीयः इति । अथेदानीमिदं सन्देह्यते, किं संहत्य तैस्तत् कर्त्तव्यम्, उत एकैकेन ? इति । किं प्राप्तं ?—संहत्य इति । कुतः ? । उपादेयत्वेन यागे शौचमानस्य बद्धत्वस्य अवस्थात् । स चदेकेन क्रियेत, बद्धत्वसंयुक्तः प्रयोगो न स्यात् 'द्वियज्ञवत्', यथा 'एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्' इति, यद्यपि राजपुरोहितौ सन्नत्वेन श्रूयेते । एवमपि 'यजेयाताम्'

इति चाम उपादेयत्वेन, यागे च एतत्कर्तृद्वित्वं श्रूयते,—‘यजेयाताम्’ इति । तद्वत् पृष्ठब्रमनीयेन यजेरन् इति । तस्मात् संवृत्य पृष्ठ-
ब्रमनीयं प्रयुञ्जीरन् इति ॥

एवं स्थितं तावदपर्यवसितम्, अन्तराचिन्तात्तरस्य सूत्रं
तावददर्शयिष्यामः,—

उदवसातीये सचिभ्योऽन्वेषाम्निक्ताधिकरसम् । (अन्तरा-चिन्ता) ॥

सू० तचान्यानृत्विजो वृणीरन् ॥ ४२ ॥

भा० अस्मिन्नेवोदाहरणे एषोऽर्थः सांख्यिकः, ‘किं त एव सचिष
चत्विजः, उतान्ये वा वरोतयाः? इति । किं प्राप्तं?—त एव । कुतः? ।
समानकर्तृकता हि गम्यते,—‘उदवसाय यजेरन्’ इति । य एव
उदवसातारस्य एव यष्टार इति भवति प्रत्ययः । यथैव वचन-
प्रामाण्याचोदकप्राप्तमेककर्तृकतां बाधित्वा बहुकर्तृकता भवति,
एवं चोदकप्राप्तान्यानृत्विजो बाधित्वा वचनप्रामाण्यात् त एव
भवितुमर्हन्ति इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, ‘तचान्यानृत्विजो वृणीरन्’ इति । न हि
पृष्ठब्रमनीये ये सन्नादुदवसातारस्यो कर्त्तारो विधीयन्ते, न तेषा-
मुपादेयत्वेन चोदनेत्युक्तं, न चाविहितमङ्गं भवति, न चागङ्गे
होने विगुणता काचित् भवति ; सन्ति च चोदकप्राप्ता अन्ये
चत्विजः । अपि चात्र यावति कर्त्तृभिप्रायं क्रियाफलं, तावति
त एव कर्त्तारः, तदेतदुपगृहविशेषादवगम्यते । न च चत्विजः

प्रति यागस्य कर्त्तृभिप्रायं क्रियाफलं । तस्मात्कार्त्विज्ये त एव कर्त्तारः, प्रधानयागे तावत्कर्त्तृन् अवनष्टामः; अग्निजः पुनरन्ये वरीतया इति । (१०।१।१३३०) ॥

सू० एकैकशस्त्वविप्रतिषेधात् प्रकृतेःशैकसंयोगात् ॥
॥ ४३ ॥ (सि०) ॥

भा० स्थितादुत्तरम् । तुत्रब्दः पञ्च व्यावर्त्तयति । न पृष्ठव्रतनीचं संहृत्य प्रयुञ्जीरन्, किन्तुर्हि 'एकैकत्रः' । कुतः ? । 'अविप्रतिषेधात्',—उदवसानेन हि पुद्वा सच्छन्ते,—ये सचादुदवस्थन्ति इति । तत्र चैकोऽप्युदवसाता भवति, ये सोदवसानसञ्चितास्तेषां याग इति एकैकस्यापि यागे विहितो भवति, न च केनचित् प्रतिषिध्यते, तस्मादेकैकोऽपि यजेत । 'ननु बहूनां प्रयोग उच्यते, तेनेकैकस्य न भवति' । नैष दोषः, एकैकस्यापि न वार्यते, तेन सोदकसामर्थ्यादेकैकत्र एव यजेत इति ।

आह,—'बहुसंयुक्तः प्रयोग एकैकेन न शक्यते कर्तुम्' इति । एवमपि न दोषः, नात्र बहुवचनं विधीयते, ये सचादुदवसातारश्लेषामेव यागः, ते च बहवः, तेषां बहूनामत्र प्राप्तानाम् अयमनुवादः । एकैकश्लेषेनापि च ते उदवसातारः । तस्मात् तेषां तथैव यागे भविष्यति, यथैवोदवसाने तेषामसंहतानां बहुवचनं, एवं यागेऽपि असंहतानामेव भविष्यति ।

अचोच्यते,—[न बहुवचनमनुवादः, अप्राप्तत्वात्, न हि बहुवचनं यागे प्राप्तं यदनूद्येत । 'नन्विदावीमेवोक्तमुदवसात्तृषां

घागक्षे च बहवः' इति । उच्यते, बह्वन् तेषामुद्बधाने, न धामे । 'ननु वाक्यसामर्थ्याद्यागेऽपि भविष्यति' । नेत्याह, परिपूर्णे हि पदं पदान्तरमाकाङ्क्षति, ततो वाक्यं भवति, अथञ्च घागः प्रागेव बह्ववचनेन सम्बद्धो न तस्यामवसायां वाक्येनोद्बधात्तरः प्राप्ताः । उपादत्ते तु तदा बह्वन्, ततो बह्ववचनसंयुक्तः पदान्तरगतान् उद्बधात्तद्वचने, तस्माद् बह्वन्संयुक्तः प्रयोगः कर्त्तव्यः, यथा द्वियज्ञे सन्नेषु च इति] ।

आह,—नैतदेवं,—यत्र केनचित्प्रकारेणानुवादः सम्भवति तत्रानुवादो वा स्याद् विधिर्वेति; अद्यप्यपूर्वत्वादन्यत्र विधिर्ध्यायानुवादात्, तथाप्यनुवादात् एव बह्वन्स्य भवितुमर्हति, तथा हि घागसम्बन्धो बह्वन् न कृतो भवति, तत्र दृष्टमेव प्रयोजनं, इतरस्मिन् पक्षे बह्वन्स्य घागसम्बन्धेऽदृष्टं कल्पनीयं स्यात्, तस्मादानुवाद इति । आह,—'द्वियज्ञेऽपि तर्ह्येवमेव प्राप्नोति सन्नेषु च इति' । अत्रोच्यते, अस्त्वत्र विशेषः 'उद्बधाच्च यजेरन्' इति, 'राजपुरोहितौ यजेयातां', 'अद्विकामाः सप्तमाधीरन्' इति । यत्र क्लान्तः शब्दो भवति तत्र द्वौ प्रयोगौ न्येते, समानास्य कर्त्तारः अवसादेव, तत्रोत्तरप्रयोगवचनेन केवलो धात्वर्थो विधीयते, तदाश्रयः प्रयोगः, कर्त्तारस्य, तद्गता च सञ्ज्ञा,—एवं सर्वमेतत्, धात्वर्थे विधीयमाने प्राप्तमेवानूच्यते । द्वियज्ञे सन्नेषु च धात्वर्थो विधीयते, प्रयोगोऽपि, कर्त्तारः, तद्गता च सञ्ज्ञेति सर्वमेव तत्राप्राप्तं । न हि राजपुरोहितावित्येष शङ्कोति प्रयोगं वदितुं, तत्र च कर्त्तव्यं तद्गताश्च सञ्ज्ञां । तथा 'अद्विकामाः'

इति । तस्मादेवंजातीयकेषु सङ्ख्या उपादेयत्वेन श्रूयते । अतो द्वियज्ञादिषु गानुवादस्त्रेषु बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगः कर्त्तव्यः, इह तु न तथा । तस्मादेकैकः पृष्ठमनोयेन यजेत इति ॥ (१०।२।१४अ०) ॥

कामेष्टौ दानस्यादृष्टार्थताधिकारश्च ॥

सू० कामेष्टौ च दानशब्दात् ॥ ४४ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्मि सारस्वते सत्रे कामेष्टिः,—‘ज्ञात्वं प्रसूत्रणं प्राप्याश्रये कामायाष्टाकपासं पुरोडाशं निर्वपति तस्मामर्शां पुरुषीं च धेनुके दत्त्वा प्रति यमुनामवमृत्यमभ्यवयन्ति’ इति । तत्र संशयः,— किं परिक्रयार्थं दानम्, उत धर्ममात्रम् ? इति । पृष्ठमनोये च सचस्यानङ्गभूते परिक्रयार्थं दानमित्युक्तम्, अथेदानोमङ्गभूतार्थां कामेष्टौ चिन्त्यते । तत्र किं तावत् प्राप्तं ?,—यथा पृष्ठमनोये परिक्रयार्थम्, एवमिहापीति चशब्देनाम्वादिष्यते । कुतः ? । ‘दानशब्दात्’, दानशब्दो भवति, ‘तस्मामर्शां पुरुषीं च धेनुके दत्त्वा’ इति । दानशब्दः कर्मकरेषु सत्सु परिक्रयार्थं इत्युक्तम् ।

न चैतत्सचम्, सचस्याङ्गभूतमेतत् । प्रकरणाच्च सचस्य स्वयंकर्तृकता, नाङ्गानां, तद्योदकप्राप्तैः अस्तिग्भिः सगुणं सत् सचस्योपकारकं भवति । अन्यैर्हस्तिग्भिर्विना विगुणं सचस्य नोपकुर्व्यात् । तस्मादत्र दानं परिक्रयार्थं इति ॥

सू० वचनं वा सचत्वात् ॥ ४५ ॥ (सि०) ॥

भा० वाङ्मन्दात् पक्षो व्यावर्त्यते,—गात्र परिक्रयार्थं दानं धर्म-
मात्रम् इति । कुतः ? । 'सचत्वात्', सचे हि आगतिर्निवृत्ता ।
'आह,—जैतत् सचं सचाङ्गमित्युक्तम्' । उच्यते, न सचं, सचाङ्गं तु
सचमध्यपतितं, सचस्य च साङ्गस्य स्वयंकरकता, तस्यां क्रियमाणार्या
विद्धा अस्या इष्टेः कर्तारः । तत्र आगत्या न प्रयोजनं, श्रूयमाणं
तु दानं धर्ममात्रं भवितुमर्हति इति ॥ (१०।१।१५ अ०)

दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिण दानस्यादद्यायंताधिकरणम् ।

सू० द्वेष्ये चाचोदनाद्दक्षिणापनयः स्यात् ॥ ४६ ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोरिदमाषायते,—'चदि पत्नीः संयाजयन्
कपालमभिजुह्यात्, वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् तस्यैक-
हायनो गौर्दक्षिणा तं स द्वेष्याय दद्यात्' इति । तत्र संशयः,—
किं परिक्रयार्थम् एकहायनस्य दानम्, उत धर्ममात्रम् ? इति ।
किं प्राप्तं,—दक्षिणाशब्दात् परिक्रयार्थमिति, परिक्रयार्थं हि
दक्षिणाशब्देऽ भवति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, 'द्वेष्ये च' धर्ममात्रं दानम् इति चङ्गलेन
अवादिष्यते । कुतः ? । 'अचोदनात्' द्वेष्यस्य ऋत्विजः, न हि
द्वेष्य ऋत्विग् भवति, ऋत्विनाचार्यो नातिशरितयौ इति । यदा
परिक्रेतव्येनैव कर्षा प्रयोजनं नास्ति, तदा किं दक्षिणाशब्दः
करिष्यति ? । अपि च परिक्रयार्थं सति दक्षिणाशब्दः स्यात्

षोडशप्रश्नोऽन्वाहार्योऽपनीयेत, तत्र षोडशो वाध्येत, तस्मात्
धर्ममाचमेकहायनस्य दानमनृत्विजे दातव्यम् इति ॥ (१०।१।
१६अ०) ॥

जीवतामस्त्रियश्चाधिकरणम् ।

सू० अस्थियज्ञोऽविप्रतिषेधादितरेषां स्याद्विप्रति-
षेधादस्यां ॥ ४७ ॥ (सि०) ॥

भा० इदमाच्यते, 'यदि सन्दीक्षिताणां प्रमीयेत तं दग्धा
कृष्णाजिने अस्थीन्युपनद्य चोऽस्य नेदिष्ठसं तस्य स्थाने दोषयित्वा
तेन सह यजेरन् ततः संवत्सरे अस्थोनि याजयेत्' इति । चोऽयं
संवत्सरे यज्ञः, स सन्दिद्यते,—किमस्थ्यामुत जीवताम्? इति,
किन्तावत्प्राप्तं?,—सामानाधिकरण्यादस्थ्यामिति । किं सामानाधि-
करण्यं? । याजयतेरस्थोनि कर्मभूतानि ।

'ननु अस्थीन्येषेतानि न ब्रह्मवन्ति स्वयं तन्मयितुं, कथं
तानि क्रियायां कर्तृणि भवेयुः?' इति । उच्यते, 'प्रयोज्यता
तेषां श्रूयते, ततो अन्ये प्रयोजयितारः, ते एतानि क्रियां
कारयिष्यन्ति' इति ।

आह,—'न हि शक्नुवन्ति कारयतीति भवति, कर्तुः हि प्रयोजको
हेतुः, न चैतानि कार्त्तर्येण क्रियामुपसंहर्तुं ब्रह्मवन्ति' इति ।
उच्यते, वचनप्रामाण्याद् यावत् यजमानं कारयितुं शक्यन्ते, तावत्
कारयिष्यन्ते,—औदुम्बरीदद्यात् शुक्राश्वारभणमित्येवमादोनि ।

आह,—‘प्रधानमेव न ऋक्नुवन्ति नाङ्गानि कुर्वन्ति, याज-
मानानि भवन्ति’ इति । अचोष्यते, वचनसामर्थ्यात् तच्छब्दव्यं
चत्वजः प्रतिग्रहीष्यन्ति तद्दक्षिणास्तत्परिक्रीताः तत् पक्षम् ईदृशो
द्रव्यत्यागो वाचनिको भविष्यति इति । आह, ‘एवं वर्ण्यमाने
याजयिदृशमेव कर्तृत्वमुपदिष्टं भवति नास्याम्’ इति । उच्यते,
चट्टुषामेवैतेन प्रकारेण कर्तृत्वमुपदिश्यते, न ह्यकर्त्तरि कारयतीति
भवति, हेतुकर्तृत्वं चास्यां यागे सति प्राप्तमेवानुद्यते, यथा,
‘ग्रामकामं संयाजयेत्’ इति ‘ग्रामकामो यजेत’ इति विधीयते,
हेतुत्वं च प्राप्तानुवादमात्रं, तच्च दर्शयति,—‘सोऽचे अस्त्रिकुम्भमुप-
दधाति’ इति । अस्यामेव यजमानत्वं दृश्यते । तस्माद् अस्यां
यज्ञो न जीवताम् ।

इति प्राप्ते ब्रूमः,—‘अस्त्रियज्ञः’ ‘इतरेषां’ जीवतां स्यात्, तेषामवि-
प्रतिषिद्धो यज्ञः, अस्यां विप्रतिषिध्यते, त्यागो नाम मनसा क्रियते,
न चास्याम् अस्ति मनः । यदुक्तं,—‘चत्वजः ऋक्नुवन्ति दक्षिणां
प्रतिष्यञ्च तत्परिक्रीताः त्यागं कुर्वन्ति इति, ईदृशो वाचनिकस्यागो
भवति’ इति । नैतदेवं, न हि यजेतेत्युक्ते अऋक्नुवत्सु वचनप्रामाण्यादन्यो
यज्यर्थो भवति, यागं कुर्वति इति हि तद्वचनं, नान्यो यज्यर्थ
इति । न च वचनप्रामाण्यादेतद्भवति,—‘यच्छब्दव्यं तत् गृह्यते,’
न हि तद् अस्त्रिभिर्दत्तं भवति, न चासति दाने परिक्रयः । न च
गौणोऽर्थो विधिब्रह्मादवगम्यते, अन्येन हि प्रमाणेन परिच्छिन्नेऽर्थे
गौणः शब्दः सम्बध्यते, यथा, ‘गौरनुबन्ध्यः’ इति गोजातिविधिषुः
पशुरनुबन्ध्यते, न वाहोक्तः, गौरयं वाहोक्त इति तु संवादे

वाचीके गौणः शब्दः प्रवर्तते । तस्मान्न त्यागविधाने अन्यो ध्वस्तः
 स्यात् । न चास्यां द्रव्यं स्वं सम्भवति, यत् अस्मिन्नेव गृहीता वयमनेव
 परिक्रीता इति मन्येरन् । तस्मान्न कथञ्चन अस्तीनि यद्युष्णि भवन्ति
 अतो न विवक्षितं सामानाधिकरण्यम् इति ।

आह,—‘सम्बद्धवचनादनर्थकं तर्हीदं वाक्यं’ । नेति ब्रूमः,—
 हि गम्यमाने अर्थे अनर्थकं भवति, ततः संवत्सरे याजयेदित्येतावतो
 वाक्यात् कसिदर्थोऽवगम्यते,—स इह विवक्षितः, अस्तीनि याजये-
 दित्येष सम्बन्धो न विधीयते । आह,—‘किमस्तीनीति प्रमाद-
 पाठः?’ । न च प्रमादपाठ इति ब्रूमः, न हि स एवाप्रमादपाठो
 यो विधानार्थः मुख्यार्थश्च, अनुवदन्नप्यर्थं लक्षण्यापि ब्रुवन् वाक्ये
 समवायं गच्छति, न च प्रमादपाठो भवति, तच्च, अस्तीनीत्येष
 शब्दो विदधत् स्वमर्थं मुख्यया वृत्त्या ब्रुवन् वाक्ये न समवेति,
 अनुवदंस्तु लक्षण्याया समवेष्यति । ततः ‘संवत्सरे याजयेत्’ इति
 जीवतः प्रकृतान् वक्ष्यति । तथास्त्रिशब्दो वर्त्तिस्यते लक्षण्याया,
 ततः संवत्सरेऽस्मिन्मते याजयेदिति । के तेऽस्मिन्मताः? । ये तेन
 सह यद्युं प्रकान्ताः । तस्माद् यच्च तानि अस्तीनि तैरस्तिभिः स
 शक्यते लक्षयितुं, तस्माज्जीवतां यच्च इति ॥

द्व० यावदुक्तमुपयोगः स्यात् ॥ ४८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तमस्यां याजमानं दर्शयति,—‘सोचेऽस्त्रिकुम्भ-
 मुपदधाति’ इति । नैतद् याजमानं, न हि अस्तीनि यजन्ते—
 इत्युक्तम्, अतो वचनप्रामाण्यादेतत् कर्म याजमानरूपं भवति,

यावति वचनं, तावत्येव तद् भवितुमर्हति, न तत्, सर्वं याजमानं
ब्रूवति सचयितुं, तस्माज्जीवतामेव वदति इति ॥ (१०।१।१७अ०) ॥

अथिबन्ने अस्यां अपाचननुष्ठानाधिकरणम् । औदुम्बरी नामयाजमाना-
नुष्ठानाधिकरणम् । (कृता—चिन्ता) ।

दृ० यदि तु वचनान्तेषां अपसंस्कारमर्थलुप्तं सेष्टि
तदर्थत्वात् ॥ ४६ ॥

मा० इह अपसंस्कारमिष्टिष्व चिन्वते । तत्र सूचेतरार्द्धेन अप-
संस्कारं चिन्वते, शेषेषापोष्टिः । अपाः 'अप*अपति' इति चोदनाः,
संस्काराः 'केब्रश्मन्नु वपति' इत्येवमादयः । किम् अस्यां अपसंस्कारं
कर्त्तव्यं, न ? इति संबन्धः । 'ननु नैवास्यां यज्ञो जीवतामसावित्युक्तं' ।
अपोच्यते, कृता—चिन्तेषा । अस्यामिति कृता—चिन्वते, अनेन
प्रकारेण पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनं विचार्यते,—यदि अस्यां यज्ञः
स्यात्,—किं अपसंस्कारं क्रियते, न ? इति । किन्तावत् प्राप्तं ?,—
“विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्व्वकर्म स्यात्” (१०।१।१६०)
इत्यनेन न्यायेन कर्त्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—यदि तु वचनान्तेषां अस्यां यज्ञः स्यात्, तेषां
अपसंस्कारं लुप्तार्थं निवर्त्तेत, न तैः ब्रह्मं अपितुं, नापि केब्रश्मन्नु
वपुं, अन्नक्यञ्च चोदको न प्रापयति । अत्र सूचोत्तरार्द्धं,—“सेष्टि
तदर्थत्वात्” इति । दीक्षणीया इष्टिः कर्त्तव्या न ? इति विचारः ।
किं प्राप्तं ?—चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्या ।

* वच यच इति क० सं० १५ पु० ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—सहेष्वा अपसंस्कारं न कर्त्तव्यम्, इष्टिर्लुप्येत इति । कुतः ? । तदर्थं हि सा, यजमानो दीक्षां यदोष्यतीति, दीक्षा च प्रतानि, नियमाद्य मानसं कर्म, न चैषा मनोऽस्ति, दीक्षाग्रहणार्था चेष्टिः संयोगात् ज्ञायते,—‘आग्नावैष्णवमेकादश-कपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः’ इति तस्मादिष्टिरपि निवर्त्तत इति । क्लृप्तं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् ॥ (१०।१।१८अ०) ॥

अखियज्ञे एवेदं सन्दिह्यते,—‘यजमानेन सन्धितौ दुम्बरो भवति’, तथा ‘शुक्रं यजमानोऽम्बारभते’ इति । अस्यां घाने सति किमेवंजातीयकं कर्त्तव्यं, न ? इति । किं प्राप्तम् ?,—अचेतनागामस्यां सर्वक्रियासु स्वातन्त्र्यं नास्ति, तस्मात् औदुम्बरी-सन्धाने शुक्राम्बारभणे च नास्तीनि कर्त्तव्यं भवेयुः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, क्लृप्तं तु क्रियेत, गुणभूतत्वात्, यत् क्लृप्तं एवंजातीयकं, तत् क्रियेत, गुणभूतत्वात्, गुणभूतः तत्र यजमानः, यजमानपरिमाणसन्धितया औदुम्बर्या प्रयोजनं, यजमानाम्बारभेन च शुक्रेण अचेतनेनैव च परिधीयते, शुक्रस्य अम्बारभते; तस्मादेवंजातीयकं कर्त्तव्यम् इति ॥ (१०।१।१९अ०) ॥

अखियज्ञे अस्यां काम्यकर्माद्यननुष्ठानाधिकारकम् । (कला—चिन्ता) ।

सू० काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञानात् यथेतर-
स्यानुच्यमानानि ॥ ५० ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमस्तत्र श्रूयते,—‘यदि कामयते वर्षेत् पर्जन्यः इति, नीचैः षडो मिनयात्’ इत्येवमादि । तदिह

चोदकेन प्राप्तं काम्यं कर्त्तव्यं, न ? इति सन्दिह्यते । चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्यम् इति ।

‘गन्धस्त्रीणि न किञ्चित् कामयन्ते यजमानकामनिमित्तका-
खैवंजातीयाः पदार्थाः’ । अनोच्यते,—नाच यजमानेन कामय-
मानेन प्रयोजनम्, एषोऽचार्थो,—गीषैः सदसि मीयमाने
वृष्टिर्भवति इति, तद्यदि वृष्ट्या प्रयोजनं, गीषैः सदो मातव्यं,
वृष्टिः प्रयोजनवती भविष्यतीति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—काम्यान्खैवंजातीयकानि न कर्त्तव्यानि ।
कुतः ? । यदि यजमानो वृष्टिं कामयेत गीषैः सदसि मीयमाने
वृष्टिर्भवति । यजमानफलदं हि उपग्रहविज्ञेवात् साङ्गं कर्म,
नान्येषां कामयितृषां दातुमर्हति इति । न च वृष्टिर्यजमानस्य
फलमिति विज्ञायते, यथेतरस्य जीवतो यजमानस्य विद्यमानोऽपि
कामोऽनुच्यमानो न भवति, किमङ्गं पुनरस्थां, येषां काम एव
नास्ति, तस्मात् काम्यानि न कर्त्तव्यानि इति ॥ (१०।१।२०अ०) ॥

अस्त्रियञ्चे अस्थां सूक्तवाक्यताशासनाननुष्ठानाधिकरत्नम् ।

सू० ईदार्थाश्चाभावात् सूक्तवाकवत् ॥ ५१ ॥ (नि०) ॥

भा० सन्ति अस्त्रियञ्चे दर्शपूर्णमासप्रकृतिकानि चोदकप्राप्तानि
प्रायश्चीयादीनि । तेषु चोदकप्राप्तः सूक्तवाकः, तत्रेमानि,*—
‘अयं यजमान आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते विश्वं प्रियमाशास्ते
यदनेन हविषाशास्ते तदश्नात् तद्दध्यात् तदस्मै देवारासत्ताम्’ इति ।

* वाक्यानि ब्रूयन्ते इत्यधिकः पाठा क० सं० १५ पु० ।

किम् इमानि कर्त्तव्यानि, न कर्त्तव्यानि ? इत्येवोऽर्थः सन्दिश्यते । किं तावत् प्राप्तम् ?,—ईदार्था ये कामाः सूक्तवाक्ये श्रूयन्ते, तेऽपि न स्युः । किं कारणं ? । ‘सभावात्’ कामधितुः, न हि अस्तीनि कामधन्ते, इत्येतदुक्तं, तस्मात् न कर्त्तव्यानि । सूक्तवाक्ये इति सूचयितव्ये सूक्तवाक्यवदिति सूचितम् ।

कथमेवं वर्ण्यते ? इति । उच्यते,—‘ईदार्थाः’ सूक्तवाक्याः, अहे वतिर्द्रष्टव्यः । यथा हृन्दोव्यतिक्रमाशूढे भक्षपदमानपरिधिकपासं (?), मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत् स्यात् इति । तस्मान्न सूचोपासकः ॥

सू० स्युर्वा अर्थवादत्वात् ॥ ५२ ॥ (पू०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—यदुक्तं भवता अस्यामीदार्थाः कामा न कर्त्तव्या इति । ‘स्युर्वा अर्थवादत्वात्’,—स्युर्वा एते कामाः । कस्मात् ? । ‘अर्थवादत्वात्’, अर्थवादा एते ‘आयुराशासो सुप्रजास्व-मात्रासो’ इति, नैते विधयोऽर्थवादा एते, अर्थवादत्वाच्च तेषां किर्यां चोदकः प्रापयति*, एवं चोदकानुग्रहे भवति, तस्मात् पश्चामः,—ईदार्थाः कामाः कर्त्तव्या इति ।

सू० नेच्छाभिधानात् तदभावादितरस्मिन् ॥

॥ ५३ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—यदुक्तं भवता,—ईदार्थाः कामाः कर्त्तव्याः इति । कस्मात् ? । ‘इच्छाभिधानात्’,—इच्छाभिधाना एते कामाः,

* चोदकाः प्रापयन्ति इति चार्द्धपु० ।

† न कर्त्तव्या इति चधिकः पाठः क० सं० १४ पु० ।

—‘आयुराशास्ते दिव्यं धामाशास्ते सुपजास्वमाशास्ते’ इतीच्छाया-
मुत्पन्नायां प्रयुज्यन्ते, य एतान् कामान् इच्छेत्, स चेह यजमानो
नास्ति, अचेतनावन्ति एतानि अस्त्रोनि, अस्थ्यामिच्छा न विद्यते,
‘तदभावाद्’ (अस्थ्यामिच्छाया अभावात्) । ‘इतरस्मिन्’ (जीवति)
एते कामा भविष्यन्ति, नास्त्रिषु, तस्मात् पश्चामोऽस्थ्यामीहार्थाः
कामा न कर्त्तव्या इति ।

‘ननु एतेऽर्थवादा इत्युक्ताः’ । अत्रोच्यते,—नैते अर्थवादाः,
विधय एते । एवं चेत् परिहृतमेतत्* भवति । तस्माद् यदुक्तं
भवता, अस्थ्यामीहार्थाः कामाः कर्त्तव्या इति, नैतदेवं,—न कर्त्तव्याः,
‘नेच्छाभिधानात् तदभावादितरस्मिन्’ ॥ (१०।१।२१ अ०) ॥

अस्थियज्ञे षोडशकामाभावाधिकरणम् ।

३०० स्युर्वा होतृकामाः ॥ ५४ ॥ (पू०) ॥

भा० द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राणि उदाहरणं । तानि प्रकृत्य
श्रूयते,—‘ततः संवत्सरे अस्त्रोनि याजयेत्’ इति । षोडशकप्रप्तानि
दीक्षाप्रभृतीनि कर्त्तव्याणि श्रूयन्ते, सन्ति च प्रकृतौ होतृकामाः,—‘यं
कामयेत् अपशुमान्त्स्यादिति, पराचीं तस्त्रेणामुपहृयेत्, अपशुमानेव
भवति; यं कामयेत् प्रमायुकः स्यादिति, तस्योच्चैस्तरां वषट्
कुर्यात्, यं कामयेत् पापीयान्त्स्यादिति, नीचैस्तरां तस्य याज्यया
वषट्कुर्यात्; यं कामयेत् वर्षीयान्त्स्यादिति, उच्चैस्तरां तस्य
याज्यया वषट्कुर्यात्’ इति । एवं तत्र संशयः क्रियते,—किमस्थ्यां

* ‘परिहृतमेतत्’ इति क० स० प्रथमपु० पाठः ।

होतुकामाः कर्त्तव्या अथ वा न कर्त्तव्याः ? इति । 'ननु जीवतां यज्ञ इत्युक्तम्' ।

ननोच्यते, अस्यां यज्ञ इत्येवं कृत्वा—चिन्ता प्रवर्त्तते । तत्र सूत्रेष्वेवोपक्रमः कियते,—'सुहोतुकामाः',—एतेऽस्यां कर्त्तव्याः स्युः । कस्मात् ? । होतुकः प्रापयति, एवं होतुकानुपहो भविष्यति । तस्मात् पश्चामो होतुकामाः कर्त्तव्या इति ॥

सू० न तदाग्नीष्ट्यात् ॥ ५५ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति, यदुक्तं भवता होतुकामाः कर्त्तव्या इति, न कर्त्तव्याः । कस्मात् ? । 'तदाग्नीष्ट्यात्',—तदाग्नीष्ट्या भवति,—यजमानाग्नीष्ट्या,—'यां वै काञ्चन यज्ञे अस्तिज आग्निषमात्रासते सा सर्वा यजमानस्य' इति यजमानविषयतामाग्निषो दर्शयति । स होतुः यजमानो नास्ति, अचेतनानि अस्थानि, अस्यां कामयितुं सामर्थ्यं नास्ति, अर्थी समर्थस्याधिक्रियते इत्युक्तं,—“कर्तुं वा अतिसंयोगादिधिः कात्स्न्येन गम्येत” इति । तस्मात् पश्चामोऽस्यां होतुकामा न कर्त्तव्या इति । होतुः कृत्वा—चिन्ता, प्रयोजनं नोच्यते । 'न तदाग्नीष्ट्यात्' ॥ (१०।१।१२२७०) ॥

यजमानस्य दिष्टगतावपि सर्वस्वारस्य समापनाधिकरणम् ।

सू० सर्वस्वारस्य दिष्टगता समापनं न विद्यते
कर्मणो जीवसंयोगात् ॥ ५६ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः शुनःकर्षोऽग्निष्टोमः; 'मरणकामो

ज्ञेतेन यजेत, यः कामयेतानामयः क्षमं लोकनिबान्' इति ।
तत्र संशयः,—किं दिष्टगते यजमाने तदन्तं कर्म उत्सृष्टव्यम्, यत
परिसमापचितव्यम् ? इति । किन्नाद्यन्नाप्तं ?—सर्वस्वारे दिष्टगते
यजमानस्य सत्यां तदन्तं कर्म उत्सृष्टव्यं, 'कर्मणो जीवसंयोगात्,—
जीवता हि ब्रह्मं, न अजीवता । तस्मादिदमर्थादापद्यते,—
सर्वस्वारेण दिष्टमत्यन्तं यजेत इति ॥

सू० स्वाहोभयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ५७ ॥ (सि०) ॥

भा० 'स्वाहा' तस्य परिसमाप्तिः, उभयं हि प्रत्यक्षशिष्टं,—
ऋतुः, परिसमाप्तिश्च । 'मरणकामो हि एतेन यजेत' इत्यारभ्य
परिसमापचितव्यमित्याख्यातार्थः, तेन समाप्तिराख्यातेनैवोक्ता
भवति । अपि चेदमावाचते,—'आर्भवे प्रसूयमाने चौदुम्बरीं
परितोऽदग्नेन वाससा परिवेक्ष्य ब्राह्मणाः परिसमापयत मे
यज्ञमिति सम्प्रैष्याग्निं विव्रति' इति । यदि प्रैषमाचं स्यात्,
अदृष्टार्थं भवेत् । तस्मात् सम्प्रैषणदारस्यस्यया* परिसमाप्तिरेव
विधीयते । अथा, 'यदि सोममपहरेद्युः विधावते च्छतेति ब्रूयात्'
इति । अथ यदुक्तं,—'जीवन् कर्त्ता भवति, न मृतः' इति । न
इत्युच्यते, जीवता वचनं प्रोक्तम्,—आरभ्यं परिसमापद्यतेति,
यतः तत्कृतैवासौ परिसमाप्तिः ।

अत्राह,—'यदासौ प्रयुक्तवांसदा तावत् परिसमाप्तिक्षेपेन न
हता, यदा परिसमाप्तिस्त्रदासौ नास्ति, कः परिसमाप्तेः कर्त्ता ?'

* सम्प्रैषिहारस्यस्यया इति का० क्री० पु० पाठः । सम्प्रैषणदारा स्यस्यया इति
पाठो भवितुं शक्यः ।

इति । अथोच्यते, मुक्तसंश्रयेनेतत् तुल्यं,*—यद्भवान् मुक्तसंश्रयं
 जीवन्तं कर्त्तारं मन्यते, तेनेत् तुल्यं,—योऽपि परिसमापयतेति
 प्रेष्य परिसमाप्तिकाले जीवति, तस्यापि जीवन् परिसमापनकाले
 ऽनुपकारकं, पूर्वप्रेषादेवास्त्र कर्त्तव्यम् उपपद्यते इति, स च
 पूर्वप्रेषो जीवतो अजीवतश्च तुल्यः । तस्माज्जीवन्निव अयमपि
 कर्त्तति । अथोच्यते,—‘जीवतः सत्त्वात् कर्त्तव्यमुपपद्यते’ इति ।
 एतदपि तुल्यमेव, जीवतोऽपि पुरुषः कर्त्ता न ब्रवीरं, स च
 पतितेऽपि ब्रवीरे पुरुषोऽस्ति । तस्मात् स एव परिसमाप्तौ
 कर्त्तति । अथोच्यते,—‘याजमानासम्भवाद्ब्रह्मं हि दिष्टगतौ
 उत्तरं तन्नं कर्तुम्, अतस्तथोदको न प्रापयति’ इति । न एतदेवं,
 याजमानवर्जं प्रापयिष्यति सः, तस्माद्दोषः । अथ वा, प्रत्यक्ष-
 मेव परिसमाप्तेर्वचनं,—‘ब्राह्मणाः संस्थापयत मे यज्ञम्’ इति,
 तत्सामर्थ्यादेवां याजमानं भविष्यति ॥ (१०।१।२ इत्य०) ॥

यजमानस्य दिष्टगतौ सर्वस्वारस्य शुक्रसर्मादिद्योम्याहापनुष्ठानाधिकरणम् ॥

द्व० गते कर्म्मस्थियज्ञवत् ॥ ५८ ॥

भा० अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः शुनःकर्णेऽग्निष्टोमः,—‘मरणकामो
 हि एतेन धजेत, यः कामयेत अनामयः स्वर्गं लोकमियाम्’ इति ।
 तच्च दिष्टगतौ यजमानस्य सत्यां किं कर्त्तव्यं,? इति प्रश्नः,

* मुक्तसंश्रयेनेतत् तुल्यमिति का० श्रौ० पु० नास्ति ।

† तत्सामर्थ्यादेवं इति का० श्रौ० पु० ।

‡ ‘किं न कर्त्तव्यम्’ इति आदर्शपुस्तकऽधिकः पाठः ।

भवति चादम्यित्वापि दौ पणौ, प्रक्रेनोपक्रमः; पचदयेऽपि प्रतिभाति भवति संग्रयः, सर्वाप्रसिद्धावपि भवति । यथा को नामाद्यं पर्वतः? का नामेयं नदी? किमिदं फलम्? इति । तदभिधीयते,—‘गते कर्म अस्त्रियञ्जवत्’—दृष्टां गतिं ‘गते’ यजमाने ‘अस्त्रियञ्जवत्’ ‘कर्म’ भविष्यति । यथा अस्त्रियञ्जे क्लृप्त्यर्थं क्रियते नान्यत् अस्त्रिभिः, एवं दिष्टामपि गतिं गते क्लृप्त्यर्थेन कारयितव्यं नान्यत्; यथा, ‘शुक्रं यजमानोऽम्बारभते’, ‘यजमानेन सञ्चिता सौदुम्बरी भवति’ इति ॥ (१०।२।२४ अ०) ॥

सर्वस्वारे यजमानस्य दिष्टगतावपि आयुराश्रयनाधिकारकम् ।

सू० जीवत्यवचनमायुराशिषस्तदर्थत्वात् ॥ ५६ ॥ (पू०) ॥

भा० सर्वस्वारे एव जीवति यजमाने भवत्येव संग्रयः,—‘आशास्ते यजमानः’ इति किमायुराशीर्वक्तव्या, उत न ? इति । किं प्राप्तं?,—‘जीवति अवचनम् आयुराशिषः’ । कुतः ? । ‘तदर्थत्वात्’,—यथायुराशास्ते यजमानस्तत्र प्रस्तरं प्रयच्छत* एवंकामो यजमान इत्यावेदयितव्यं भवति, तत् यजमानः कथं प्राप्नुयात् इति । स च अयमत्र यजमानो विपरीतकामो,—मरणकामः । तस्मादायुराशीस्तत्र न वक्तव्या ॥

* प्रयच्छत इति का० क्री० पृ० पाठः ।

सू० वचनं वा भागित्वात् प्राक् यथोक्त्वात् ॥

॥ ६० ॥ (सि०) ॥

भा० उच्यते, वक्तव्या आयुराग्नेः, भागी हि आयुराग्नीर्वादः ।
आर्भवे प्रसूयमाने यजमानस्य दिष्टा गतिः प्रार्थयितव्या
भवति । 'प्राक्' आर्भवकासादायुराग्नासौ यजमानः,—आर्भवकासं
धावन्वीत्यासम् इति । षोडशस्यैवमनुष्योच्यते । तस्मादपि
आयुराग्नीर्वक्तव्या इति ॥ (१०।१।१५अ०) ॥

दादग्नाचे ऋतुयाज्य यनुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् ॥ ६१ ॥

भा० अस्ति दादग्नाहः, 'दादग्नाहन्ट्टिकामा उपेयुः' इति ।
अस्ति तत्र षोडशप्राप्तं धर्ममात्रं किञ्चित्,—यथा ऋतुयाज्या,
वरणम्, आत्रेयहिरण्यदानञ्च* । तत्र संग्रहः किं धर्ममात्रं कार्यं,
न ? इति । किं प्राप्तं?—स्वयंकर्तृकत्वात् षडस्य, वरणं दानञ्च
निवर्त्तते इत्युक्तं । न च, अन्यदप्यनमस्ति,—कर्त्तव्यमिति, यावानेव
अनुस्य उत्सर्गे देवः, तावान् अमृतकल्पनायां । तस्माच्च
कर्त्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'क्रिया स्याद्धर्ममात्राणां',—यद्धि वरणं
दानं वा, न भवत्यानर्थक्यं, तत् स्वयंकर्तृकेऽपि न विरोधमुपैति ।
तस्माच्छोदकानुपहाय क्रिया स्यादिति ॥ (१०।१।१६अ०) ॥

* वरणमात्रञ्च हिरण्यदानञ्च इति आदग्नु० पाठः ।

पवमानेहो निर्वापानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० गुणलोपे च मुख्यस्य ॥ ६२ ॥

भा० अस्मि अन्वाधाने पवमानेष्टयः,—‘यः अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपाशं निर्व्वपेत्, अग्नये पावकायाग्नये शुचये’ इति । तत्र सोदकेन प्राप्तम् ‘अग्निहोत्रहवष्या हवींषि निर्व्वपति’ इति, तत्र तावदग्निहोत्रस्य काशः, तस्मादग्निहोत्रहवषी नास्ति पवमानेष्टिषु, तदभावे किं निर्वापोऽपि न कर्त्तव्यः, उत कर्त्तव्यः ? इति । किं प्राप्तं?—यथाश्रुतोऽसौ न ब्रह्मते कर्त्तुं, न चायथाश्रुतेन हृतेन किञ्चिदस्ति प्रयोजनं । तस्माद्विगुणत्वान्न कर्त्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘गुणलोपे च मुख्यस्य’ क्रिया स्यात् इति । गुणोऽग्निहोत्रहवषी, प्रधानं निर्वापः, यदि निर्वापो न सम्भवेत्, ततस्तदसम्भवात् अग्निहोत्रहवष्यपि न सम्भवतीति निवर्त्तते ; न तु गुणलोपे मुख्यं न सम्भवतीति । तस्मान्निर्वापः कर्त्तव्यः, अग्निहोत्रहवषीसाधनता च तस्य न सम्भवतीति निवर्त्तते ॥ (१०।२।२७अ०) ॥

वाजपेये मुष्टिलोपाधिकरणम् ॥

सू० मुष्टिलोपात्तु संख्यालोपस्तद्गुणत्वात् स्यात् ॥

॥ ६३ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति वाजपेयः,—‘अरदि वाजपेयेन स्माराव्यकामो यजेत’ इति । तत्र श्रूयते,—‘नैवारः सप्तदशरावः क्षीरे चरुभंवति’

इति । अस्ति तु प्रकृतौ सञ्ज्ञा मुष्टयश्च,—‘चतुरो मुष्टोन्निर्वपति’ इति, उभयं षोडशेन प्राप्तं । तत्र मंत्रयः, किं सञ्ज्ञानुग्रहो मुष्टिलोपः, उत मुष्टानुग्रहः सञ्ज्ञालोपः ? अथ वा किं सञ्ज्ञालोपः ? अथ वा किं सञ्ज्ञाया मुष्टोनाञ्च लोपः ? अथ वा अन्यतरलोपः ? इति । किं प्राप्तम्?—अन्यतरलोपः इति—यदि वा मुष्टिषु, यदि वा सञ्ज्ञायां । कुतः ? । नियमकारिषः शब्दस्याभावात् अनियम इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—मुष्टिलोपः स्यात्, सञ्ज्ञानुग्रहश्चेति । कुतः ? । मुख्यत्वात् सञ्ज्ञायाः, पूर्वं हि सञ्ज्ञा निपतति, सा पूर्वमेव अवगम्यते, न तदवगमकाले सञ्ज्ञाविज्ञानस्य परिपन्थि किञ्चिद्विज्ञानमस्ति, तस्मिन्निःप्रतिद्वन्द्वे सञ्ज्ञाविज्ञाने प्राप्ते मुष्टिविज्ञानमापतति, तत् सञ्ज्ञाविज्ञानपरिपन्थितां नाचरितुमर्हति । तस्माद् यद्यन्यत्वान्मुष्टीनां लोपः । मुख्यार्थत्वात् सञ्ज्ञानुग्रहः । तदुक्तं,—‘मुख्यं वा पूर्वेषोदनालोकवत्’ इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘मुष्टिलोपेन सञ्ज्ञा लोपमर्हति’ इति । कुतः ? । ‘तद्गुणत्वात्’,—मुष्टिगुणो हि सञ्ज्ञा श्रूयते,—‘चतुरो मुष्टीः’ इति, चतुःसञ्ज्ञाविशिष्टा मुष्टयः कथं भवेयुरिति सञ्ज्ञा उच्चार्यते, न स्वार्थे । तस्मात् सञ्ज्ञा पूर्वनिर्दिष्टा अनिर्दिष्टेव, सा हि परविशेषणार्थमेवोच्चार्यते, तेन नैव तस्या अनुग्रहः कार्यः, मुष्टिलोपे सति तदधिकरणा सञ्ज्ञा अधिकरणाभावाच्चिर्वर्तते । अन्याधिकरणायां क्रियमाणायां न प्रकृतिवत् कृता स्यात् । सञ्ज्ञालोपे पुनर्मुष्टयो निर्वापाधिकरणाः श्रूयमाणा अधिकरणा-

निवृत्त्या न निवर्त्सन्ति । तस्मान्मुष्टिगुणत्वात् सङ्ख्या निवर्त्तत
न मुष्टयः ; तदुक्तम्,—‘गुणविरोधे च तादर्थ्यात्’ इति ॥

सू० न निर्वापशेषत्वात् ॥ ६४ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदेवं,—न सङ्ख्या मुष्टिषु श्रूयते, यदि मुष्टिषु श्रूयेत,
तद्गुणत्वान्निवर्त्तत । क तर्हि श्रूयते ? । निर्वापे । कथं ? ।
नैवमभिसम्बन्धः क्रियते,—चतुरो मुष्टीरिति, कथं तर्हि?,—
चतुरो निर्वपति इति,—मुष्टिगुणः सङ्ख्यागुणश्च निर्वापो
निर्दिश्यते, क्रियासम्बन्धे हि द्वितीया विभक्तिर्भवति । कथं ? ।
कारकविभक्तिर्हि सा, कारकं क्रियाया एव भवति, न द्रव्यस्य ।
अतः चतुःसङ्ख्या श्रुत्या अवगता निर्वापस्य, वाक्येन मुष्टीर्ना,
वाक्याच्च अतिवर्त्तनीयसी । तस्मान्मुख्यानुपहात्मुष्टिलोप एव इति ॥

सू० संख्या तु षोडशानां प्रति सामान्यात् तद्विकारः
संयोगाच्च परं मुष्टेः ॥ ६५ ॥ (द्वि० पू०) ॥

भा० तुशब्दः एतं पक्षं व्यावर्त्तयति । न सङ्ख्यानुपहो मुष्टि-
लोप इति, किं तर्हि?—सङ्ख्याया ‘सङ्ख्या’ निवर्त्तते, * श्रावैश्च मुष्टयः ।
कथं ? । ‘सामान्यात्’, निर्वापसाधनं द्रव्यं प्रकृतौ मुष्टयः, तासां
परिच्छेदिका चतुःसङ्ख्या, इह सप्तदशसङ्ख्याकः श्रावद्रव्यकस्य-
र्भवतीति श्रूयते, तत्र मापनार्थं मुष्टिद्रव्यं मापनार्थैः श्रावै-
र्निवर्त्तते, तत्परिच्छेदनार्था चतुःसङ्ख्या परिच्छेदनार्थया सप्त-
दशसङ्ख्याया निवर्त्तते ; तद्यथा इदं दधि घृतं प्राकर्मिणे शालयः,

* निवर्त्तते इति पाठो भवितुं युक्तः ।

देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तवद् यज्ञदत्तसौख्येनेति भोजने
 घृतेन प्रक्ष्यते कर्तुं, तत् तैलेन क्रियते। तस्माद् यद्यपि
 न श्रूयते तैलेन स्नेहयितव्यम् इति, तथापि समानकार्यत्वात्
 तैलं घृतस्य विनिवर्त्तकं भवति; एवं सञ्ज्ञापरिच्छेदं कुर्वती
 परिच्छेदिकाया एव सञ्ज्ञाया निवर्त्तिका भवितुमर्हति। 'परं' 'च'
 श्रावद्रव्यं 'सुष्टेः' निवर्त्तकं 'संयोगात्'। तस्मात् प्राकृतौ सञ्ज्ञा
 प्राकृतं च द्रव्यं निवर्त्तते ॥

सू० न चोदनाभिसम्बन्धात् प्रकृतौ संस्कार-
 योगात् ॥ ६६ ॥ (सि०) ॥

भा० न एतदेवं। चोदनेति यागं द्रुमः। यागसम्बद्धा हि
 सप्तदशसञ्ज्ञा श्रावद्रव्यञ्च, प्रकृतौ निर्वापसंस्कारसम्बद्धा
 चतुःसञ्ज्ञा सुष्टिद्रव्यञ्च, न चान्यत्र क्रियमाणं समानकार्यमपि
 अन्यत्र निवर्त्तकं भवति, यस्य हि प्रत्यक्षमुतेन चोदकप्राप्तस्य
 कार्यमभिनिर्वर्त्तते, तेन च यागे क्रियमाणे निर्वापकार्यं
 निवर्त्तते। तस्मान्निर्वापप्राप्तं किञ्चिदपि अनेन न निवर्त्तत इति;
 विरोधान्तु चतुर्भिर्मुष्टिभिर्निरूप्यमाणं द्रव्यं न सप्तदशश्रावणं भवति,
 तस्माद्विरोधात् अन्यतरं निवर्त्तते द्रव्यं सञ्ज्ञा वा, तत्र चतुः-
 सञ्ज्ञानुपह्वात्सुष्टिलोपो न्याय्यतर इति ॥ (१०।१।२८अ० ॥

'चेनुमालभेतेत्यादिभूतौ चेत्यादिशब्दानां गोवाचिताधिकरणम् ॥

सू० औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्यादकार्यत्वात् ॥
 ॥ ६७ ॥

भा० क्वचित् श्रूयते, 'द्यावापृथिव्यां धेनुमासभेत मादतं वत्समैर्द्रं श्ववभम्' इति । तद् च संज्ञयः,—किमजा धेनुवत्सर्वभाः, सत गावः? इति । किं प्राप्तं?,—चोदकानुपहाय अजा इति, गुणनिमित्तास्ते ब्रह्माः, स गुणस्रोदकेन प्राप्ते द्रव्ये आवेन्नयितव्यः । 'ननु यवि गुणमाहुस्ते ब्रह्माः' । सत्यं यवि आहुः, नतु गौरच प्रत्यक्षेण वचनेन, चोदकेन वा; स एव गुणवचनो यद्यपि श्रुत्या गोधिष्ठानं गुणं वदति, वाक्येनासम्भद्रव्यम् आस्कन्दति, तथापि गोद्रव्यस्याभावात् आसभतिवाक्यमेव गृह्यते न श्रुतिः । अपि च धानवयोवचना एते ब्रह्माः, गुणास्यामूर्त्तत्वात् न क्रियया सम्बन्धने, द्रव्येषैषां सम्बन्धो भवति, चोदकप्राप्तञ्च द्रव्यं; तेमैषां सामानाधिकरस्यं; यथा 'अवी दे धेनू ददाति, तस्य पुरुषो धेनुर्दक्षिणा' । तथा 'अजर्षभस्य अजिनमवसृणाति' इति धानवयोवचनः ब्रह्मस्तदेकवाक्यगतेनैव द्रव्येण सम्बन्धते । एवमिहापि चोदकप्राप्तेन द्रव्येण सम्बन्धत इति । तस्मादजा धेनुवत्सश्ववभा इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'श्रौतपत्तिके' एतस्मिन् (उत्पत्त्यैव जातिविशिष्टे गुणब्रह्मे) 'द्रव्यतो विकारः स्यात्',—द्रव्यमपि विकुर्यात् न गुणमात्रं, यदेतज्जातिविशिष्टं धानं वयञ्च, न तद् अजपशुषु ब्रह्मं कर्तुं, गोपशुखेव तद् भवति । 'नन्वत्र यदपि स्यात् ब्रह्ममावेन्नयितुं, तद् आवेन्नयित्यते, यत्र ब्रह्मं, तत् प्रमादिष्यते, यथा अजा धेनुवत्सर्वभाः' इति । उच्यते, विस्पष्टस्तत्र अजब्रह्मेण धेन्वादीनामेकवाक्यभावः, इह चोदकेन अजद्रव्यं, चोदकस्य विरोधे सति न अजद्रव्यं प्रापयति । न च धेन्वादीनां द्रव्येण

सम्बन्धः, कारकविभक्तिरेवा आसन्नमेव सम्बन्धं करोति । गवि वा
 च श्रुतिः, इव्यसम्बन्धो वाक्येन स्यात्, तच्च दुर्बलं श्रुतेः ।
 तस्मिंश्च जातिविशिष्टे गुणे आसन्नसंयुक्ते सति न प्रकथम् अजा-
 इव्येष भवितुं । न च चोदकापेक्षया प्रत्यक्षा जातिरुत्सृष्टुं प्रकथते ।
 तस्माद् गावो धेनवादयो भविष्यन्तीति ॥ (१०।१।१८ अ०) ॥

वाच्यं श्वेतमासभेदेत्यनेन चक्षुर्येवासाधनाधिकरणम् ॥

सू० नैमित्तिके तु कार्यत्वात् प्रकृतेः स्यात्
 तदापत्तेः ॥ ३८ ॥

भा० इदमामनन्ति, 'वाच्यं श्वेतमासभेद भूतिकामः' इति ।
 अत्र संशयः,—किमिहापि नाजः पशुः कर्तव्यः, उत अजः पशुः ?
 इति । उच्यते,—शैत्यनिकोऽयं* श्वेतगुणसम्बन्धे श्वेतशब्दः, अतो
 यः कश्चित् श्वेतगुणसम्बद्धः, स आसन्नः, न हि श्वेतशब्दः प्रत्यक्षः
 सन् कुतश्चित् श्वेतद्रव्यात् चोदकेनां निवर्त्तयितव्यः । तस्माद्
 अजो गौरव्यो वा श्वेत आसन्नश्च इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'नैमित्तिके' एतस्मिन् (श्वेतगुणनिमित्तके) इव्ये
 श्वेतशब्दे सति गुणमात्रं विक्रियते, न ह्यत्र जातिविशिष्टं इव्यं
 प्रतीयते, यदत्र आसन्नसाधनभूतं तदेव परिच्छेत्तव्यं,—इत्येत-
 दाख्यादवगम्यते । यथाह चोदकप्राप्तं इव्यं साधनमविद्वेषमात्रं
 श्रुत्या प्राप्नोति, तदयं श्वेतशब्दः परिच्छेत्सति । 'ननु अजादन्यान्वपि
 इव्यादि परिच्छेत्तुमयं शक्नोति' । न ब्रूमो न शक्नोति, न तेव

* शैत्यनिकोऽयं इति कश्चित् पाठः सर्वोचीन इव प्रथिमिति ।

† आनुमानिकं इति आदर्शपुस्तके अधिकः पाठः ।

परिच्छिन्नेन प्रयोजनमस्ति । तस्मात् प्रत्यक्षोऽपि श्वेतवस्त्रः ह्यग-
मेव परिच्छिन्ध्यात् नान्यं पशुमिति ॥ (१०।१।३०।४०) ॥

साद्यस्त्रे चिवायाच खलेवास्त्रास्युक्तस्य च यथाक्रमं खादिरमत्रैहमा-
नियमाचिकरकम् ॥

इ० विप्रतिषेधे तद्वचनात् प्राकृतगुणलोपः स्यात्
तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ६६ ॥

भा० साद्यस्त्रे श्रूयते,—‘खलेवास्त्री यूपो भवति’ इति । तत्र
शब्देहः,—किं खादिरस्रोदकेन प्राप्येत, स खलेवास्त्री कर्त्तव्याः,
अथ न प्राप्यते, खादिरी अखादिरी वा खलेवास्त्री स्यात्? इति ।
तथा चिवायां श्रूयते,—‘दधि मधु घृतमायो धानाः तण्डुलास्तत्-
संघट्टं प्राजापत्यं भवति’ इति । तत्रापि शब्देहः,—‘किं
श्रीहयस्रोदकेन प्राप्यन्ते, त्रैहास्तण्डुलाः कर्त्तव्याः, उत न
प्राप्यन्ते, त्रैहा अत्रैहा वा तण्डुला उपादातव्याः? इति ।

किं तावत् प्राप्तं?—खादिरादिः खलेवास्त्री कर्त्तव्या,
त्रैहास्तण्डुलाः कर्त्तव्याः, सोदकेन खादिरादयो श्रीहयस्य
प्राप्नुवन्ति । एवं सोदकानुपशे भविष्यति, तेषां प्राप्तानां
खलेवास्त्रीत्वं विधीयते,—यो यूपः स खलेवास्त्री कर्त्तव्य इति ।
प्राप्यते हि यूपः खलेवास्त्री कर्त्तुं, न खलेवास्त्री केनचित्प्रकारेण
यूपो भवति, खादिरादीनां हि काष्ठानां संस्कारैर्यूपः क्रियते
वेदनादिभिः, न अन्येषां । तत्र ‘यूपो भवति’ इति
यूपकार्यं भवतीत्युक्तं स्यात्, तथा लक्षणाशब्दो भवेत्, श्रीहीणामपि
तण्डुलास्रोदकेन प्राप्ता एव, तेषां तद्गुणानां पिष्टभावं प्रत्याख्याय

देवतासम्बन्धः क्रियते । तस्मात् खादिरादयः खलेवास्तीत्यभापाद-
यितव्याः, ग्रीहयस्य तच्छुलभावमापादयितव्या इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘विप्रतिषेधे’ एतस्मिन् प्राकृतस्य गुणस्य लोपः
स्यात् । कथं विप्रतिषेधः? । ‘तदचनात्’, खलेवास्तीत्युपता विधीयते,
न यूपस्य खलेवास्तीत्या, तथा अव्यवहितेन भवतिना सम्बन्धात्
प्रत्यक्षं वाक्यम्, इतरथा व्यवहितेन परोक्षं स्यात् । खलेवास्ती-
ब्रम्हस्य यः खले वारणे प्रवर्तते तस्य वाचकः, तथाभूतस्य यूपकार्ये
विनियुष्यते,—या खलेवास्ती च यूप इति, ब्रह्मते च यूपकार्ये
विनियोक्तुं । यत्तु,—यूपब्रम्हः कार्यसङ्गणार्थ इति, व्यवधानाङ्ग-
णापि व्यायसी, प्रत्यक्षं हि सङ्गणार्थां, परोक्षं व्यवधाने वाक्यं;
तस्माद् यज्जातीयस्य वृक्षस्य खलेवास्ती कृता, तज्जातीयस्य यूप-
कार्ये विनियोक्तव्या, नैनां चोदको विज्ञेधे अवस्थापयितुं ब्रह्मेति,
प्रत्यक्षा हि श्रुतिः, तथा चोदकेन वाधिता स्यात् । तस्मान्न
खादिरादिनियम इति ॥ (१०।१।३१अ०) ॥

खलेवास्तीं तच्छवायनमुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० परेषां प्रतिषेधः स्यात् ॥ ७० ॥ (सि०) ॥

भा० खलेवास्तीमेव संज्ञकः,—किं तच्चणं औषणमुच्छ्रयमि-
त्येवमादयः पदार्थाः कर्त्तव्याः, न? इति । किं प्राप्तं?—
चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्या इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘परेषां प्रतिषेधः स्यात्’ इति । तथाभूतस्य
हि यूपकार्ये विनियोगे कृते कृतः ब्राह्मार्थो भवति, कृते
ब्राह्मार्थे न अपरस्मै गुणाय यतितव्यं । अपि च तच्छवादीनि

यूपकारणानि, न चात्र यूपे योजनम्, अयूपो हि यूपकार्यं
विनियोजयितव्यः । तस्मात् तच्चत्वादयो न कर्त्तव्या इति ॥

सू० प्रतिषेधाच्च ॥ ७१ ॥ (हे०) ॥

भा० इतश्च न कर्त्तव्याः,—विप्रतिषेधः कृतो भवेत्, क्रियमाणेषु
तस्याः खलेवास्याः, यत् काष्ठं खलेवारणप्रवृत्तं, सा खलेवासी,
तादृश्वेवोपादातव्या, तत्रापि क्रियमाणे सा विनश्येत्, द्रव्यान्तरं
जायेत ? यत् न खले वारणे प्रवृत्तम् । जोषणं तु
अष्टावसरमेव, जोषितं तद् अन्यार्थमेव, वृक्षाणां हि जोषणं न
तु विकारश्च । उच्छ्रयणं चोच्छ्रिताया अन्नक्यमेव । तस्मात्
तच्चत्वादयो न कर्त्तव्या इति ॥ (१०।२।३२श्र०) ॥

खलेवास्यां पर्युष्णादिसंस्काराणामनुष्ठानाधिकारश्च ॥

सू० अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात् ॥ ७२ ॥

भा० खलेवास्यामेव सन्देहः,—किं मैत्रावरुणदक्षेण भूमेः
समक्रियया, अङ्गिरवसेचनं, बलवद्वधानमञ्जनमित्येवमादयः
पदार्थाः कर्त्तव्याः, उत न ? इति । किं प्राप्तं ?—न कर्त्तव्या
इति,—‘परेषां प्रतिषेधः स्यात्’ इत्युक्तं । यादृशः खले वारणे
वर्त्तते, तादृश एव यूपकार्यं विनियोजयः अयूपः, यूपार्थाश्च
षोडशप्राप्ताः संस्काराः तस्मिन् निवर्त्तेरन् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अर्थाभावे’ (कार्याभावे) यदि खलेवास्यासौः
संस्कारैः कार्यं न भवति, ततो यूपत्वमेव तेषां निमित्तं स्यात्,
खलेवास्यां न भवेयुः, इह पुनर्भूमेः समक्रियया अङ्गिरवसेचनेन

वसवदवधानेन च कार्यमस्ति द्राव्यं, त्रिथिला हि वा खले वारणे
न भवति, न च खलेवाखीलमुपगन्ति । तस्मात् कर्त्तव्याः ।
अञ्जनमपि अनुपघातकं चोदकप्राप्तं क्रियमाणमधिकाय गुणाय
स्यास्य दोषाय । तस्मात् तदपि कर्त्तव्यमिति ॥ (१०।२।३३अ०) ॥

महापितृयज्ञे धानासु अविघातानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० अर्थेन च विपर्यासे तादर्थ्यात् तत्त्वमेव स्यात् ॥
॥ ७३ ॥

भा० अस्ति महापितृयज्ञः,—‘सोमाय पितृमते षट्कपालं
पितृभ्यो वर्धिवज्जो धानाः पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्वायै
दुग्धे मन्वम्’ इति । धाना इत्यत्र सन्देहः,—किं धानासु हन्तिः
कर्त्तव्यः, उत न ? इति । किं प्राप्तं ?—न कर्त्तव्य इति । कुतः ? ।
विघातात्,—क्रियमाणे हन्तौ धानालं विहन्येत* सक्रवो हि
भवेयुस्तस्मात् न कर्त्तव्या इति ।

एवं प्राप्ते द्रूमः,—उक्तम् अविघातकम् अधिकाय गुणाय
कर्त्तव्यम् अञ्जनवत् इति । ‘आह अञ्जनम् अविघातकं, हन्तिस्तु
धानालं विहन्यतीति’ । अचोच्यते, यथा न विघातकं भवति,
तथा करिष्यते, विपर्यसिष्यते तथा, न विहन्यते; विपर्यासे
क्रममात्रं न ह्यतं भवति, पदार्थस्तु न निवर्त्तते, तदुक्तं,—गुणसोपे
च मुख्यक्रिया भवतीति । तस्मात् पूर्वं हन्तिं कृत्वा पाकः कार्यः,
तत्र हि हन्तिः पाकार्थो भविष्यति, न धानालं विहन्यते इति ॥

इति भट्टश्रीशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥०॥

* विहाय इति का० ऋी० पु० ।

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

OLD SERIES, No. 388.

मीमांसादर्शनम् ।
श्रीशबरस्वामिद्वयभाष्यसहितम् ।
उत्तरार्द्धम् ॥

THE MI'MA'ÑSA' DARS'ANA,

WITH THE COMMENTARY OF
S'AVARA SV'AMIN.

EDITED BY

MAHES'ACHANDRA NYA'YARATNA.
FASCICULUS XIV.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS.

1877.

Printed by [illegible]

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये १ पादः ।

पश्चाद्दो सामिधेन्वादिप्राकृतेतिकर्त्तव्यतानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० विद्वतौ शब्दवत्त्वात् प्रधानस्य गुणानामधिको-
त्पत्तिः सन्निधानात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति चोमे पशुरग्नीषोमीयः, 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
पशुमालभते' इति । तत्रेदं समासायते,—'एकादश प्रयाजान्
यजत्येकाद्भानुयाजान् यजति' इति । तथा 'चातुर्मास्यानि
चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेत' इति । तत्राप्याद्यायते,—'नव
प्रयाजान् यजति नवानुजान्' इति । तथा 'वायव्यं श्वेतमालमेत
भृतिकामः' इति । तत्राप्याद्यायते, 'हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये
इत्याधारमाधारयति' । तथा अवभृथे अयते,—'अप्सु नृणां प्रास्था-
धारमाधारयति' इति । तदेतेषु संशयः,—किं प्राकृतेतिकर्त्तव्यता
न प्राप्यते, अप्राप्तायां कर्मान्तराण्येतानि चोद्यन्ते, अथ वा
प्राप्यते, प्राप्तायां गुणविधयः? इति । किं प्राप्तं?—न प्राप्यते
इति । 'विद्वतौ' तस्यां तस्यां शब्दवत् प्रधानं नाङ्गानि,
तस्माद्दग्नीषोमीयादिषु गुणकर्षणामधिकानाम् उत्पत्तिः ।
यजति, आधारमाधारयतीति च कर्मान्तराण्येतानि विधीयन्ते,
तथा हि श्रुतिरनुयद्योता भवति, तैरेव च तानि साङ्गानि

जायन्ते, तस्मात् प्राकृतौ इतिकर्त्तव्यता न प्राप्यते, सन्निहिता हि सा प्रकृतौ, न प्रकृतिं सन्निहितामतिक्रमिष्यति इति ॥

सू० प्रकृतिवत् तस्य चानुपरोधः ॥ २ ॥ (यु०) ॥

एवञ्च न उपरोधो भविष्यति । क उपरोधः ? । प्रकृतिवदिति कल्पना, स चोदकशब्दो न दूरे सतीम् इमामनेकवाक्यव्यवहितौ प्रकृतिमपेक्षिष्यते, तस्मात् कर्मात्तराणि चोच्यन्ते,—प्रयाजयागान् करोति, नव करोति,* आघारं करोति, 'हिरण्यगर्भः समवर्त्ततापे इति करोति' इति ॥

सू० चोदनाप्रभुत्वाच्च ॥ ३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० इदं परिचोदनोत्तरं सूत्रं,—'ननु एषां कर्म चोदयितुं सामर्थ्यं नास्ति । कथमिति । नैतस्मादाद्यादिदमवगम्यते,—घागं करोति इति, कथं तर्हि?,—'घागे एकादशमङ्गां करोति इति, यागे गुणवर्त्ता भावयतीति गुणशब्दश्रवणात्, सागसक्तावां भाव्यमानावां गुणशब्दश्रवणमनर्थकं स्यात् । तस्माद् गुणविधिस्वरूपा एते शब्दा इति' ।

अत्रोच्यते,—अस्म्येतेषां चोदनाप्रभुत्वे† सामर्थ्यं, प्रभवन्त्येते कर्म चोदयितुं । कुतः ? । आख्यातशब्दा स्म्येते, आख्यातशब्दाश्च कर्मकः चोदकाः समधिगताः,—“भावार्थाः कर्मशब्दाः (२।१।१४०)” इति ।

* 'नव करोति' इति का० सं० द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

† 'प्रभुत्व' इति पाठो भवितुं शक्यः ।

त एते समुखं कर्म चोदयिष्यन्ति । यागः कर्त्तव्यः, एकादशसङ्ख्या
चेत्येवं सर्वत्र । तस्मात् कर्मण्योदका एते ब्रह्माः; इतिकर्त्तव्यता न
प्राप्नोति इति ॥

सू० प्रधानं त्वङ्गसंयुक्तं तथाभूतमपूर्वं स्यात् तस्य
विध्युपलक्षणात् सर्वो हि पूर्ववान् विधि-
रविशेषात् प्रवर्त्तितः ॥ ४ ॥ (सि०) ॥

भा० न त्वेतदस्ति,—इतिकर्त्तव्यता न प्राप्यते कर्मान्तराणि इति ।
'प्रधानं' प्राक्तनम् 'अङ्गसंयुक्तं' 'तथाभूतमपूर्वम्' अपि वैकृतं 'स्यात्' ।
उक्तमेतद् "विध्यन्तो वा प्रकृतिवचोदनायां प्रवर्त्तते, तथा हि
सिद्धदर्शनम् (७।४।१० सू०)" इति । 'तस्य' प्राक्तनस्य कर्मणो 'विधिः'
वैकृतेषु कर्मसु केषुचिदुपलक्ष्यते । तस्मात् 'सर्वः' वैकृतो विधिः
'पूर्ववान्' (प्रकृतिपूर्वकः), 'अविशेषात्' 'प्रवर्त्तितः' चोदकादवगम्यते,
तस्मात् इहापि प्राक्तनी इतिकर्त्तव्यता प्राप्यते । यदुच्यते,—
'प्रथायादिभिर्निराकाङ्क्षात् प्राक्तनी इतिकर्त्तता न प्राप्यते
इति' । स्यादेतदेवं, यदि यागे विधीयते, यागे हि विधीयमाने
एकादश, नव, द्विरष्ट्यगर्भः समवर्त्तताये इत्येतानि पदान्यनर्थकानि
भवेयुः, न च ब्रह्मते वदितुमेकादशादीनि अनूद्यन्ते इति, अपूर्वाणि
हि तानि अवर्त्तविधातव्यानि, तानि च वाक्येन यागे; अथ
यागे विधीयते, यागे च सङ्ख्या, तथा वाक्यं भिद्येत । तस्माद्
इतिकर्त्तव्यतायां प्राप्त्या गुणविधय एते इति ॥

सू० न चाङ्गविधिरनङ्गे स्यात् ॥ ५ ॥ (१म यु०) ॥

भा० इतस्य गुणविधय इति । न हि अनङ्गे कर्मणि अङ्गस्य विशेषविधिः स्यात् । भवति च विशेषविधिः,—‘आश्ववाखः प्रस्तरः’ इति ; न ह्यसति प्रस्तरे प्रस्तरविशेषः शिष्येत, यथा यस्य नास्ति पुत्रो, न तस्य पुत्रस्य क्रोडनकानि क्रियन्ते । एवमिहापि प्रस्तरस्याश्ववाखता न विधीयेत ! तस्माद् गुणविधय इति ॥

सू० कर्मणश्चैकशब्दात् सन्निधाने विधेराख्यासंयोगो गुणेन तद्विकारः स्यात् शब्दस्य विधिगामित्वात् गुणस्य चोपदेश्यत्वात् ॥ ६ ॥ (२य यु०) ॥

भा० अयं त्वपरो विशेषः,—प्रधानकर्मणो गुणकर्मणस्य ‘एकशब्दात्’, प्रयोगवचनेन हि एकेन शब्देनाङ्गप्रधानानि उच्यन्ते, तस्मात् प्रधानवचने सन्निहितानि अङ्गानि, तेषु सन्निहितेषु गुणविधेरनाम वृहीत्वा अभिसम्बन्धो भवति,—यः प्रयाजसञ्ज्ञको यागः, तत्र गुण इति । एवं सर्वत्र यागे ‘गुणेन तद्विकारः स्यात्’, सञ्ज्ञया मन्त्रेण च सञ्ज्ञान्तरं मन्त्रान्तरञ्च विक्रियेत; प्रयाजादिविधिगामी हि शब्दः, गुणश्चोपदेष्टव्यः, नानर्थकं पुनर्वचनं । तस्माद् इतिकर्त्तव्यता प्राप्यते, प्राप्तायां गुणविधय इति ॥

सू० अकार्यत्वाच्च नाम्नः ॥ ७ ॥ (३य यु०) ॥

भा० न च शक्यते वदितुं, नामनामिसम्बन्धोऽयं विधीयते इति,

अन्या हि वचनव्यक्तिः शब्दार्थसम्बन्धे विधीयमाने भवति,—
एकादश यागान् करोति, ते च प्रयाजानुयाजसञ्ज्ञका भवन्ति
इति, वाक्यं हि अस्मां वचनव्यक्तौ भिद्येत । अथ पुनरेषां
प्रसिद्धनामकानाम् उच्चारणं गुणविधानार्थं, तस्मादपि इति-
कर्त्तव्यता प्राप्यते, गुणविधयश्चैते इति ॥

सू० तुल्या च प्रभुता गुणे ॥ ८ ॥ (१म आ० नि०) ॥

भा० इदं पदेभ्यः केभ्यसिदुत्तरं सूत्रं । कानि तानि पदानि ? ।
यदुक्तं,—प्रयाजानुयाजा असन्निहिताः, न शक्यते तेषां गुणो
विधातुमिति ; तत् परिहर्त्तव्यम् ।

अत्रोच्यते,—‘तुल्या’ श्लेषा ‘प्रभुता’ गुणान् प्रति चोदकस्य,
प्राकृतान्* गुणान् इह प्रापयिष्यति । ते च प्राप्ता गुणविधानपरे
वाक्ये इह सङ्कीर्त्तन्ते । यदा उत्पाद्य प्रापयिष्यति, ते गुणवचने
न सम्भन्त्यन्ते इति । तत्रोत्पन्नानां प्राप्तिर्लघीयसी । प्राकृतान्
प्राप्य ह्यतार्थः शब्दो नापूर्वान् उत्पादयितुं शक्नोति । ‘इदम्
अधुनातनवचनम् उत्पादकमिति चेत्’ । न एतदेवं, गुण-
सम्बन्धार्थमेव तद्, गुणवचनस्य श्रवणात् । तस्मादपि प्राप्तेषु
गुणविधय इति ।

अथ यदुक्तं,—आख्यातशब्दा एते कर्मणो विधायकाः “भावार्थाः
कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत (१।१।१सू०)” इति । ‘तुल्या’

* अथ ‘वा’ इति क० सं० द्वितीयपुस्तके अधिकः पाठः ।

एषां 'प्रभुता' आख्यातशब्दानां, चे हि ब्रह्मवन्ति गुणवचनवर्तितां
गुणं कर्मा च विधातुं, ब्रह्मवन्तितरां ते केवलं गुणं विधातुं;
यो हि पाषाणान् भक्षयति, इषत्करास्तस्य मुद्गरश्चकुर इति ।
तस्मादपि गुणविधय इति ॥

सू० सर्वमेवं प्रधानमिति चेत् ॥ ९ ॥ (२य आ० नि०) ॥

भा० इति चेत् पश्चसि आख्यातशब्दोऽयं गुणं विधास्यति इति,
एवं सति सर्वं प्रधानम् आख्यातशब्दवाच्यत्वात् इति ॥

सू० तथामूतेन संयोगाद्यथार्थविधयः* स्युः ॥
॥ १० ॥ (आ० नि० यु०) ॥

भा० न हि आख्यातशब्दाभिधानेन प्रधानभूतो गुणभूतो वा
अर्थो भवति, यः स्वभावतो गुणभूतोऽर्थः, नासौ आख्याता-
भिधानेन प्रधानभूतो भवति । 'तथामूतेन' संयोगे† सति
आख्यातशब्दभूतेन यथार्थविधयो भवेद्युः । यत् प्रधानं तत्
प्रधानमेव, यद् गुणभूतं तद् गुणभूतमेव इति ॥

सू० विधित्वं चाविशिष्टमेवं ‡ प्राहृतानां वेहतिः
कर्म्मणा योगात्तस्मात् सर्वं प्रधानार्थम् ॥
॥ ११ ॥ (४र्थ यु०) ॥

* योगाद्यथासां विधयः इति क० सं० द्वितीयपुस्तकपाठः ।

† गुणभूतसंयोगे इति क० सं० द्वितीयपुस्तकपाठः ।

‡ इव इति क० सं० द्वितीयपुस्तकपाठः ।

भा० इतश्च पश्यामो गुणविधय इति । कुतः ? । 'विधिलं चावि-
 श्रितं', 'प्राकृतानां वैद्वतैः' अर्थवादकर्मणा योगो न विवृष्यते,—
 'अग्निं स्विष्टकृतं यजति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै' इति प्रकृतौ य एव,
 स एव विद्वतावर्थवादो भवति,—'अग्निं स्विष्टकृतं यजति यज्ञमेव
 प्रतिष्ठापयति' इति । तथा 'चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ'
 इति प्रकृतौ, 'आज्यभागौ यजति चक्षुषी एव नाम्नरेति' इति
 विद्वतौ । तस्मात् सर्वम् एवाजातीयकं प्रधानार्थं, विद्वतौ गुण-
 भूतमिति ॥

हृ० समत्वाच्च तदुत्पत्तेः संस्कारैरधिकारः स्यात् ॥

॥ १२ ॥ (पुम यु०) ॥

भा० इतश्च पश्यामो न सर्वे प्रधानं, प्रधानार्थमपि किञ्चि-
 दस्तीति; समा हि उत्पत्तिक्रमता प्रयाजानुयाजानां,—येनैव
 क्रमेण प्रकृतौ प्रयाजानुयाजानां संस्काराणामधिकारः, तेनैव क्रमेण
 विद्वतौ दृश्यते । कथं ? । 'प्रजापतिर्यज्ञमसृजत स आज्यं पुरस्ता-
 दसृजत पशुं मध्यतः पृषदाज्यं पश्चात् इति । तस्मादाज्येन
 पुरस्तात् प्रयाजा वर्त्तन्ते पशुना मध्यतः पृषदाज्येन पश्चादनु-
 याजा वर्त्तन्ते' इति प्रयाजानुयाजानां स्तक्रमाणां दर्शनं प्रधाना-
 र्थत्वे सति उपपद्यते, न प्रधानत्वे । तस्मान्न सर्वं प्रधानं,
 प्रधानार्थमपि किञ्चिदस्तीति ॥ (१०।३।१अ०) ॥

वाचस्पतौ 'हिरण्यगर्भः' इत्यादिमन्त्रस्योत्तरस्मिन्नाचारे मन्त्राधिकारकम् ॥

सू० हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति वायव्यः पशुः, 'वायव्यं श्वेतमासभेत भूतिकामः' इति। तत्र श्रूयते,—'हिरण्यगर्भः समवर्त्तताद्ये इत्याचारमाचारयति' इति। तत्रायमर्थः समधिगतः,—प्राप्ते एवाचारे गुणविधिरयम् इति। इदम् चिन्त्यते,—किं पूर्वस्मिन्नाचारे गुणविधिः, उत, उत्तरस्मिन्? इति। किं प्राप्तं?। 'हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात्,—'पूर्वस्य' आचारस्य गुणविधिरयं। कुतः?। 'मन्त्रलिङ्गात्', एवं मन्त्रार्थो भवति,—'हिरण्यगर्भः समवर्त्तताद्ये इत्याचारमाचारयति' इत्यत्र मन्त्रे इदमस्ति वचनं,—'भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्' इति, 'एकः' इति च प्रजापतेरभिधानम् इति; स हि प्रजापत्तिसम्भवात् प्राक्, प्रजापत्यत्तरेकसङ्ख्यायुक्त इति गम्यते, स एष मन्त्रः प्रजापतिमभिवदितुं ब्रह्मेति; प्रजापत्यस्य पूर्वं आचारः, तत्रायं समर्थः कार्यं निर्वर्त्तयितुं, नोत्तरस्मिन्; अतः पूर्वस्य गुणविधिरिति ॥

सू० प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १४ ॥ (यु०) ॥

भा० प्रकृतिवदिति चोदकस्यानुपरोधो भविष्यति, उत्तरस्य आचारस्य मन्त्रानपनयात्, इतरथा अपनोयेत्,—'ऊर्द्धोऽध्वरः' इति मन्त्रः। तस्मादपि पूर्वस्य गुणविधिरिति ॥

सू० उत्तरस्य वा मन्त्रार्थित्वात् ॥ १५ ॥ (सि०) ॥

भा० वाच्यम्: पञ्चं व्यावर्त्तयति । न पूर्वस्य गुणविधिरिति, किं तर्हि?—‘उत्तरस्य’ गुणो विधीयते, तस्य मन्त्रेषार्यो न पूर्वस्य । कथं? एवमावाचयते,—‘हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये इत्याचारमाचारयति’ इति । कोऽर्थः? आचारे एतामृचमुच्चारयति इति । सा उच्चारिता विधिं श्रौतं विज्ञानमङ्गभूतं करोति, ‘कस्यै देवाय हविषा विधेम’ इति, एकस्यै देवाय इत्यर्थः । एकारलोपेन एतच्छब्दविज्ञानात् एतदर्धप्रत्ययो भवति,—एकस्यै देवाय हविर्दातव्यमिति । न च पूर्वस्मिन्नाचारे श्रौतं विज्ञानमङ्गभूतमस्ति, तत्र कल्पयितव्यं स्यात्,—श्रौतं विज्ञानमङ्गभूतं भवति इति, तत्र ‘हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये’ इत्येतेन कर्त्तव्यमिति, कल्पनायां न प्रमाणमस्ति । इदं हि वाक्यं मन्त्रकार्यविशेषस्य विधायकं, न मन्त्रकार्यसामान्यस्य नियामकं । सामान्यं मन्त्रकार्यं पाक्षिकम् । ‘तस्मिन् पाक्षिके मन्त्रकार्ये विशेषविधानमिति चेत्’ । श्रानर्थक्यम्, अस्मत्परिग्रहस्य, उपदेशस्य चार्थवत्त्वं, जोहवाचारविषयत्वात्; तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ।

यदुक्तं,—प्रजापतिवचनोऽयं मन्त्र इन्द्रमभिवदितुं न ब्रह्मो भविष्यतीति, न एतदेवं, यथा हि प्रजापतिरेक इति संसृतः प्रजापतिश्चत्वात्, एकोऽसौ प्राक् प्रजापत्यन्तेरिति प्रजापतिरेक आसीदित्युच्यते, यवमिन्द्रोऽपि, ऐश्वर्यवचनत्वात् इन्द्रशब्दस्य, सर्वमुत्पादयितुमयम् अजमिति संस्रयते,—“क ईंस्ववत् कः पृष्णात् को

यजाते यदुपमिन्मघवा विश्वहावेत्। पादान्विव प्रहरन्नन्यमन्यं ह्येषोति
 पूर्वमपरं ब्रवीभिः” (ऋ० ६म० ४७ सू०) इति । तथा “क उ
 नु ते महिमनः समस्यास्यत् पूर्व ऋषयोऽन्तमायुः । यन्मातरश्च
 पितरश्च साकमयजनयथाः स्तन्वा स्त्रायाः” (ऋ० १०म० ५४ सू०)
 इति । ‘क ईक्षवत् कः पृष्णात् को यजाते’ इति ऐन्द्रे सूक्ते
 वचनादैन्द्री ऋक् । क एनं ब्रूतेति स्तोतुं, को वाऽस्मै ददाति
 को वा यजतीति सर्वचानवकृत्तिः, अयमेव सर्वमिदं करोति, यथा
 गच्छन् कश्चित् पूर्वपादमपरं करोति, अपरश्च पूर्वम्, एवमयमिदं
 सर्वं करोति इति । अयं चेत् सर्वं करोतीति, प्राक् करणादेकः ।
 तथा,—‘क उ नु ते महिमनः समस्य’ इति,—‘केऽस्य सकलस्य महिषः
 अस्मत्पूर्वेऽप्यृषयोऽन्तं प्राप्तुं ब्रूवन्ति, यन्मातापितरावपि स्वस्मा-
 च्छरीराज्जनयसीति मातापिदभ्यामपि पूर्वः, किमुत अन्यस्माज्जनादिति
 सिद्धमेकत्वमस्येति । सोऽपि प्राक् सर्वोत्पत्तेः, एक एव । अत
 इन्द्राभिधायिन्येषा ऋक्, तस्मादविरोधः ॥

सू० विध्यतिदेशात् तच्छ्रुतौ विकारः स्यात् गुणा-
 नामुपदेश्यत्वात् ॥ १६ ॥ (१यु०) ॥

भा० गुणविधिरयमुपदिश्यते, आघारश्रुतौ, स तन्मन्त्रस्य ‘विकारः’
 स्यात्, उपदेशो हि मन्त्रविशेषोऽत्र उत्तरस्मिन्नाघारे, यत्
 श्रौतं मन्त्रविशेषविज्ञानम्,—‘उर्द्धोऽध्वरो दिवस्यृशमङ्गतो यज्ञो
 यज्ञपतेरिन्द्रावान् वृहस्पती हि मधोर्धृतस्य स्वाहा’ इति, तदङ्गभूत-
 सुपकारकस्य विज्ञानस्य साधनमिति इन्द्राय हविर्हातव्यम्, इह तु

हिरण्यगर्भ इति विज्ञानं श्रौतं, श्रौतस्य प्राकृतस्य विज्ञानस्य कार्ये विधातुमर्हति सामर्थ्यात्, इदं दधि घृतं ब्राकम् इमे ब्राह्मणः, देवदत्तो भोजयितव्यः देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्यैखेन इति भोजने तैलमुपकारकं श्रूयमाणं, यस्य प्राकृतस्य कार्यमभिनिर्वर्त्तयितुं शक्नोति, तस्य कार्ये विनियुज्यते घृतस्य; सामान्यं हि अस्य स्नेहनसामर्थ्यं घृतेन इति । इहापि मन्त्र उच्चार्यमाणः प्राकृते श्रौतविज्ञाने विशेषमुत्पादयति, तद्योत्तरस्मिन्नङ्गभूतं तदर्थविज्ञानस्य साधकं, न पूर्वस्मिन्; तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ॥

द्व० पूर्वस्मिंश्चात्मन्त्रत्वदर्शनात् ॥ १७ ॥ (२ यु०) ॥

भा० पूर्वस्मिंश्चाघारे अमन्त्रत्वमेव दर्शयति,—स्वाहेति करोति, मन्त्रश्च न आहेति । तस्मादप्युत्तरस्य गुणविधिरिति ॥ (१०।३।२ अ०) ॥

चातुर्मासेषु सोमेभासादनियोजनयोगः प्राकृतगुणविधित्वाधिकारकम् ॥

द्व० संस्कारे तु क्रियान्तरं तस्य विधायकत्वात् ॥
॥ १८ ॥ (पू०) ॥

भा० सन्ति चातुर्मास्याः सोमाः, च श्रूयते,—‘उत्करे वाजिमासादयन्ति, परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति’* इति । तत्रैषोऽर्थः सांश्रयिकः,—

* ‘वेदेऽवुत्तानां पांशुर्मा तीक्ष्णामो राश्रयत्करः । न हि तत्र वाजिमास्यनीर-
सासादनं सम्भवति । माष्यकुलीवदनीयसि परिधौ पशुर्नियोजुं शक्यते’ इति
भाष्यः ।

क्रियम्, एतत् आसादनान्तरं नियोजनान्तरञ्च, उत, प्राकृतयोरासादन-
नियोजनयोर्गुणविधिः इतरस्तेतरस्य? इति । तत्रैतन्नावयः परीक्ष्यं,—
किं धर्ममात्रमासादनं नियोजनञ्च, उत दृष्टकार्यम्? इति । यदि
धर्ममात्रं, ततः क्रियान्तरं, अथ दृष्टकार्यं ततो गुणविधिरिति ; तत्र
सम्यक् सन्दिग्धमित्युभयं संहत्य परीक्ष्यते,—किं धर्ममात्रमितरस्तेतरस्य
क्रियान्तरं, उत दृष्टकार्यं, गुणविधिः? इति ।

किं प्राप्तं? । तुङ्गत्वात् तीक्ष्णयत्नाच्चोत्करस्य दृष्टं कार्यमासादनं
न शक्यं कर्तुं, तथोपपन्नयत्वात् परिधेर्दृष्टकार्यकं नियोजनमशक्यं
कर्तुं, तस्मात् धर्ममात्रं । यथा सौचामणीप्रकरणे 'ब्राह्मणस्य मूर्द्धनि
आसादयति' इति धर्ममात्रमासादनम्, एवमिहापि धर्ममात्रं चेत्
क्रियान्तरं, तथा च सति आसादनं नियोजनञ्च विधायिष्यते, तत्र
श्रुत्या विहितं भविष्यति; इतरथा वाक्यं विधायकं स्यात् । अपि च
अस्मात्पक्षे आसादननियोजने गुणविधिसंज्ञार्थं न भविष्यतः, भवत्-
पक्षे तु गुणविधिं लक्षयेयातां । तस्मात् 'क्रियान्तरम्' इतरदितरस्य,
'तस्य विधायकत्वात्', स्वपदगतस्य भावप्रत्ययस्य पदेन्तरस्य न यथा
आकारे गुणविधिः, तथा अस्मिन् संस्कारे आसादननियोजनास्ये ॥

सू० प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १९ ॥ (यु०) ॥

भा० एवञ्च प्राकृतस्य धर्मस्य प्रापकस्योदको नोपरोत्स्यते, 'देष्टां
हवोव्यासादयति', 'यूपे पशुं नियुञ्जन्ति' इति । तस्मादपि क्रियान्तरम्
इति ॥

सू० विधेस्तु तत्र भावात् सन्देहे यस्य शब्दस्तदर्थः
स्यात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा० तुञ्जः पत्रं व्यावर्त्तयति । आसादनान्तरं नियोजनान्तरं
चेति, किन्तर्हि?—प्राकृतयोरासादननियोजनयोर्गुणविधिः, तत्र
एतदर्थे,—दृष्टकार्यके आसादननियोजने इति । कुतः? । कार्यस्य
दृष्टत्वात्,—आसादनं समीपानयनं, तस्य हेमनिर्वृत्तिर्दृष्टं प्रयोजनं,
नियोजनस्यापि पञ्चनपगमः, एवं चेत्, तस्माद् गुणविधिरितरस्य
इतरस्य । कुतः? । 'विधेः' (आसादननियोजनविधेः) 'तत्र' दृष्टत्वात्,
षोडशेन तत्र प्राप्तत्वात् । 'सन्देहे', तत्र गुणविधिः कर्मान्तरमिति,
न कर्मान्तरविधानं युक्तम्, अज्ञातस्य हि ज्ञापनं विधिः, ज्ञाते च
षोडशेन आसादननियोजने; तस्मात् 'यस्य' गुणस्य षोडशः 'शब्दः'
तदर्थतया उच्चारणं स्यात् । तस्माद्गुणविधिरिति । अथ यदुक्तं,—
'श्रुतिरेवंविधायिका, त्वत्पत्रे तु वाक्यम्' इति । उच्यते,—यद्यपि
वाक्यं, तथापि अन्वीयसी अदृष्टानुमानकल्पना भविष्यतीति, यावता*
वेदस्य गुणस्य विधीयमानस्य, न गुणस्य कर्मसहितस्य इति ॥

सू० संस्कारसामर्थ्याद्गुणसंयोगाच्च ॥ २१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—तीक्ष्णयत्वाद्दुस्करस्य, उपश्रयत्वाच्च परिधेः,
दृष्टकार्ये आसादननियोजने न शक्यते कर्तुम्' इति । अत्रोच्यते,—

* वाक्ये इति आदर्शे पु० पाठः ।

यथा ब्रह्मोक्ते उक्करे च परिधौ च आसादननियोजने कर्तुं, तथा करिष्यते,—पृथ्वयमुत्करं करिष्यामः, महान्तश्च परिधिम्; अतः पृथ्वयतया स्वविद्या च गुणेन संयोगादासादननियोजनसंस्कारसामर्थ्यं भविष्यति । तस्मान्न कर्मान्तरम् इति ॥

सू० विप्रतिषेधात् क्रियाप्रकरणे स्यात् ॥ २२ ॥ (यु०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—यथा सौचामणीप्रकरणे धर्ममाचमासादनं, एवमिहापि इति । तत्परिहर्त्तव्यं,—अत्रोच्यते,—सौचामणीप्रकरणे विप्रतिषेधाम्न ब्रह्मं दृष्टकार्यकमासादनं कर्तुं, तस्मात् क्रियामाचमदृष्टकार्यकं सौचामणीप्रकरणे स्यात्, नत्विह दृष्टकार्यकमब्रह्मं । तस्माद् गुणविधिः ॥ (१०।३।३अ०) ॥

अग्निचयने प्राकृतवैकृतोभयदीक्षाऋतीनामनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० षड्भिर्हीक्ष्यतीति तासां मन्त्रविकारः श्रुति-
संयोगात् ॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति अग्निः,—‘य एवं विद्वानग्निं चिनुते’ इति । तत्र दीक्षास्तयः,—प्राकृत्यो वैकृत्यश्च,—“आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा^(१) मनो मेधामग्निं प्रयुजं स्वाहा^(२) चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजं स्वाहा^(३) वाचो विष्टतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा^(४) प्रजापतये मनवे स्वाहा^(५) अग्नये वैश्वानराय स्वाहा^(६) विश्वे देवस्य नेतुर्मर्त्तो वृणीत सख्यं । विश्वे राय इपुष्यसि शुभं वृणीत पुष्यसे स्वाहा^(७)” (तै० सं० ४।१।६अ०) इति प्राकृत्यः । तथा वैकृत्यः,—“आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा^(१)

मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा^(१) दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा^(१) सरस्वत्यै
 पूषोऽग्नये स्वाहा^(४) आपो देवीर्बृहतीर्विश्वम्भुवो द्यावापृथिवी
 उर्वन्तरिचं बृहस्यतिर्नो हविषा विधातु स्वाहा^(५) विश्वे देवस्य नेतु-
 र्मर्तो वृणीत सस्यं विश्वे राय इषुधसि शुचं वृणीत पुष्यसे स्वाहा^(६)”
 (तै० सं० १।२।२ अ०) इति । एताः प्रकृत्य समामगन्ति,—‘षड्भि-
 र्हीक्षयति’ इति । तत्र संख्यः,—किं वैकृतीनां प्रयोगः, प्राकृतीनां
 निवृत्तिः, अथ वा समुच्चयः प्राकृतीनां वैकृतीनाञ्च?—इति । किं
 प्राप्तं?—‘षड्भिर्हीक्षयतीति तासां’ प्राकृतीनां आकृतीनां ‘मन्त्र-
 विकारः’ स्यात्,—वैकृतैर्मन्त्रैः प्राकृता निवर्त्तरन्, ‘श्रुतिसंयोगात्’,
 —प्रत्यक्षश्रुतिसंयोगो विद्यतानां, षट् वैकृता मन्त्राः, षट्शब्देन
 वैकृता गृह्यन्ते । तस्मात् प्राकृतानां बाधो न समुच्चय इति ॥

सू० अभ्यासात्तु प्रधानस्य ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा० तुशब्दः पचं व्यावर्त्तयति,—प्राकृतानां बाध इति, न बाधः,
 समुच्चयः । कुतः? । सम्भवात्,—यत्र हि प्राकृतवैकृतयोर्युगपत् न सम्भवः,
 तत्र वैकृतेन प्राकृतं बाध्यते, समुच्चये हि आवृत्तिः स्यात् ‘प्रधानस्य’
 इति । यत्र पुनरावृत्तिः श्रुता कर्त्तव्यैव, तत्र नैष दोषो भवति,
 आवृत्तिः प्राप्नोति इति । इह चावृत्तिः श्रूयते प्रधानस्य हेमस्य,—
 ‘दादश्च जुहोति’ इति । अतः सम्भवात् समुच्चय इति ॥

सू० आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात् ॥ २५ ॥ (आ०) ॥

भा० नैतदस्ति,—समुच्चय इति, प्रत्यक्षश्रुतैर्वैकृतैस्त्रैदकप्राप्ताः प्राकृता

बाधेरन् । अथ यद्गन्,—‘सम्भवे सति न बाधितव्याः’ इति । अपोच्यते,
नास्ति सम्भवः । कथं? । वैहताः षट् मन्त्रा अप्तौ प्राहृतेषु होमेषु
प्रत्यक्षेण अरण्येन विधीयन्ते, ते चेद्दोमाः, वैहृतैर्मन्त्रैर्भवितव्यम्, अभ्यासे
सति पुनस्त एव होमा भवन्ति; ते चेद्दोमाः, वैहृतैरेव मन्त्रैर्भवितव्यम् ।
तस्मात् ‘आहृत्या मन्त्रकर्म स्यात्’ । अतः प्राहृता बाधेरन्नेवेति ॥

सू० अपि वा प्रतिमन्त्रत्वात् प्राहृतानामहानिः
स्यादन्यायश्च कृतेऽभ्यासः ॥ २६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अपि वेति पक्ष्यावृत्तिः । प्रतिमन्त्रं आहृतयो भवन्ति ।
अभाषास्य दाद्वयता, प्राहृता अपि मन्त्राद्योदकेन प्राप्ताः, वैहृता
अपि अरण्येन; सर्वाङ्गयाही च प्रयोगवचन उभयान् सङ्गृह्णाति ।
समुच्चयासम्भवे च बाधविकल्पौ, न सम्भवति समुच्चये; बाधे हि सोदक-
प्राप्तिरपह्नूयत ! न च होमनिर्वृत्तौ निष्कृष्टा वैहृताः श्रूयन्ते, तत्र
होमश्रेदापतितस्ततो वैहृताश्च साधका इत्यध्यवसेयं । दीक्षणे हि
ते वैहृताः श्रूयन्ते,—‘षडभिर्दीक्षयति’ इति । होमप्रयोगवचनस्य
प्रदानार्थान् स्वाहाकारान्तान् सामर्थ्येन सन्निहितान् गृह्णाति । उभये
च प्राहृता वैहृताश्च सन्निहिताः; तस्मान्न विनिगमनायां हेतुरस्ति,—
इमान् सङ्गृह्णाति इमान् इति । न च प्रधानावृत्तिरिह दोषो भवति,—
इत्युक्तमेव, तस्मात् प्राहृतानां मन्त्राणामहानं । अपि च ‘अन्यायश्च
कृतेऽभ्यासः’,—सकृद्वैहृताः मन्त्राः पठन्ते, तैर्दीक्षितः सन्पादयितव्य
इति, सकृत्सन्पादिते निर्दीक्षिते कृतेऽर्थे पुनरभ्यासो न न्याय्यः ।
तस्मादपि प्राहृतानामहावम् इति ॥

सू० पौर्वापर्यञ्चाभ्यासे नोपपद्यते नैमित्तिकत्वात् ॥

॥ २७ ॥ (१ यु०) ॥

भा० अपि च पूर्वापरश्चैव भवतः,—‘षट् पूर्वान् जुहोति षडुत्तरान् जुहोति’ इति । न च वैकृतानां केवलाणामभ्यस्यमानानां पूर्वापरता उपपद्यते, ‘नैमित्तिकत्वात्’, पूर्वनिमित्तो हि उत्तरश्चः उत्तर-निमित्तश्च पूर्वश्चः । तस्मादपि प्राकृतानामहानमिति ॥

सू० तत्पृथक्त्वाच्च दर्शयति ॥ २८ ॥ (२यु०) ॥

भा० इतश्च पश्चामः,—न निवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः ? । तासा-माहुतीनां ‘पृथक्त्वं’ ‘दर्शयति’,—‘उभयीर्जुहोति आग्निंकीक्षाध्वरिकीक्ष’ इति । यद्युभयेषां मन्त्राणां समुच्चयस्तस्योषामाग्निकत्वात् आध्वरिकत्वाच्च भवत्येष निर्देष्टः, इतरथा सर्वा एवाग्निक्यो भवेयुः, तच्च पृथक्त्वं नोपपद्येत ! भवति च पृथक्त्वं, तस्मादनिवृत्तिः, समुच्चय इति ॥

सू० न चाविशेषाद्यपदेशः स्यात् ॥ २९ ॥ (३यु०) ॥

भा० इतस्त्वनिवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः ? । व्यपदेशात्, व्यपदेशो भवति,—‘अध्वरश्च पूर्वमथाग्नेरुपाग्निं ह्येतत्कर्म यद्ग्निकर्म’ इति, पूर्वमध्वरश्च अथाग्नेरिति व्यपदेशः समुच्चयेऽवकल्पते, नासति विशेषे । तस्मात् समुच्चय इति ॥ (१०।३।४अ०) ॥

पुनराधायेऽन्वाधावदक्षिणां विद्वद्यधिकरणम् ।

सू० आग्नाधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणा-
दानमधिकं स्याद्वाक्यसंयोगात् ॥ ३० ॥ (पू०) ॥

भा० अस्मि पुनराधानं निमित्ते भूयते,—‘भाग्यवन्नः श्रीकामानां
पुनरादधीत योऽग्नीनाथाय भाग्यव्यानिं पुत्रव्यानिं वा जीवेत य
पुनरादधीत’ इति । तत्र भूयते,—‘पुनरदसूतं दाधो दक्षिणा पुन-
रसृष्टोऽग्नवान्’ इति । तथा, आधाने दक्षिणा,—‘एका देया षट्
देया द्वादश देयास्तुविंशतिर्देया शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं
वेद्यम्’ इति । तत्र संशयः,—किं पुनराधानेऽन्वाधानदक्षिणाणा-
मनिवृत्तिः, समुच्चयः; अन्वाधाधेयदक्षिणाणां निवृत्तिः? इति । किं
प्राप्तम्?,—‘अन्वाधेयस्य नैमित्तिके’ पुनराधेये ‘दक्षिणादानमधिकं
स्यात्’, प्राकृतीनामनिवृत्तिः समुच्चय इति । कुतः? । एकस्मिन्
वाक्ये उभयो वृक्षन्ते,—‘उभयीर्ददाति, अन्वाधेयिकीस्य पुन-
राधेयिकीस्य’* इति । तस्मादनिवृत्तिः, समुच्चय इति ॥

सू० शिष्टत्वाच्चेतरासां यथास्थानम् ॥ ३१ ॥ (यु०) ॥

भा० इदं पदोत्तरं सूचं । कथं चोदकप्राप्तस्य, प्रत्यक्षभुक्तस्य
समुच्चयो भविष्यति? । अनौच्यते,—‘शिष्टत्वात्’ ‘इतरासां’, प्राकृतीनां
वचनप्रामाण्यात् ‘यथास्थानं’ समुच्चयो भविष्यतीति । प्रत्यक्षं हि

* ‘अप्राधेयिकीस्य’ इति का० ग्री० पू० पाठः । एवं परत्त ।

इदमनुशासनम्, 'आम्बाधेयिकीर्दत्त्वा पुनराधेयिकीर्ददाति' इति ।
तस्माच्च बाधः प्राकृतीनां, समुच्चय इति ॥

द्व० विकारस्त्वप्रकरणे हि काम्यानि ॥ ३२ ॥ (सि०) ॥

भा० तुम्हः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न तु समुच्चयो विकार इति ।
कुतः ? । काम्यं ह्येतत् पुनराधेयं श्रूयते, तद् अस्ति प्राकृते प्रकरणे
आम्बानमवकल्पते न संति, यत् तत्रोच्यते वैकृतं, तत् प्राकृतं
बाधत इत्यर्थः । काम्यो वा नैमित्तिको वा अर्थो नित्यमर्थं विकृत्य
निविद्यते, यथा 'आम्बाधेयुद्गौदनभोजनं निवातग्रथ्या च' इति नित्यं
अम्बासनं भोजनञ्च विकरोति । प्रत्यक्षं हि वैकृतम्, आनुमानिकञ्च
प्राकृतं, तस्माद् वैकृतेन बाध्यते । अथ चदुक्तं,—'वचनप्रामाण्यात्
प्राकृत्यो भविष्यन्ति' इति । अत्रोच्यते,—'ता उभयीर्ददाति' इति
नाच विधिविभक्तिरस्ति, वर्त्तमानापदेशोऽयं । प्रमाणात्तरमादायापि*
असमर्थः प्रापितः,—'उभयीर्दक्षिणा ददाति, आम्बाधेयिकीः पौन-
राधेयिकीश्च',—अम्बाधेये आम्बाधेयिकीः, पुनराधेये पौनरस्येयिकीः,†
तदेतत् भूतानुवादमात्रं । तस्मात् प्राकृतीनां निवृत्तिरिति ॥

द्व० शक्यते च निवृत्तेरुभयत्वं हि श्रूयते ॥ ३३ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च प्राकृतीनां निवृत्तिः । कुतः ? । निवृत्त्याद्ब्रह्मादर्शनात्
'ब्रह्मते' हि 'निवृत्तेः' इति गम्यते । कथं ? । 'उभयत्वं हि श्रूयते',—

* प्रमाणात्तरादपि इति का० त्री० पु० पाठः ।

† अथ 'पुनराधेयिकीः' इति पाठो भविष्युं युक्तः, पूर्वैव परच च तथापिच-
पाठश्च दृश्यते ।

‘यद् वैकृतीर्ददाति दक्षिणा उभयोऽपि तेन दक्षिणाः प्रप्ता भवन्ति’ ।
 ‘ननु उभयोऽपि प्रदीयन्ते, यत उभयोऽपि प्रप्ता भवन्तीत्याह’ ।
 अग्न्याधेयिकी हि अग्न्याधेये, पुनराधेयिक्यः पुनराधेये । तस्मात्
 प्राकृतीनां निवृत्तिरिति ॥ (१०।३।५अ०) ॥

आययणे वासोवत्सामान्याहार्यस्य निवृत्तिरधिकरणम् ॥

सू० वासो वत्सञ्च सामान्यात् ॥ ३४ ॥

भा० आययणं भवति,—‘ऊताद्याय यजमानस्यापराभवाच्च नवा-
 नामैन्द्राग्नः पुराणानामाग्नेयः सौम्यः श्यामाकः वैश्वदेवः पयसि चरः
 द्यावापृथिवीय एककपासः’ इति । तत्र श्रूयते,—‘वासो दक्षिणा
 वत्सः प्रथमजेन दक्षिणा’ इति । अस्ति तु प्रकृतौ अग्न्याहार्यो दक्षिणेति,
 स इह सोदकेन प्राप्यते । तदत्र संग्रहः,—किं वासो वत्समग्न्याहार्यस्य
 निवर्त्तकम् ? उत अग्निवर्त्तकम् ? इति । किं प्राप्तं ? । सोदकानु-
 यहात् विरोधाभावाच्च अग्निवर्त्तकम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘वासो वत्सञ्च सामान्यात्’ । उक्तमधस्तात्,—
 आधानदक्षिणानां पुनराधेये निवृत्तिरिति, चञ्चदेनाग्न्यादेशः क्रियते,—
 अग्न्याहार्यस्य निवृत्तिः । कुतः ? । कार्यसामान्यात्, दक्षिणाकार्यं
 अग्न्याहार्यः प्रकृतौ, इह वासो वत्सं तस्मिन् कार्ये, दक्षिणाग्न्यवस्थात् ।
 तस्माच्च समुच्चयः, निवृत्तिरिति । प्राप्तित्वां उत्तरविवक्षया क्रियते
 इति ॥ (१०।३।६अ०) ॥

वापयवे वासो वत्सयोरन्वाहार्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० अर्थापत्तेस्तद्वर्त्मास्यान्निमित्ताख्याभिसंयोगात् ॥
॥ ३५ ॥

भा० तत्रैव वाससि वत्से च संग्रहः,—अन्वाहार्यधर्माः कर्मव्याः, उत न? इति । किं प्राप्तं?—न तावत् न्याय उच्यते,—कर्मव्या इति, तेनाकर्त्तव्या इति मन्यामहे इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अर्थापत्तेस्तद्वर्त्मा’ वत्सः ‘स्यात्’, तद्वर्त्माकश्च वासः साधनविशेषनिबन्धना हि ते धर्माः, नान्वाहार्यनिबन्धनाः । तस्माद् अन्यस्मिन्नपि तत्कार्यापत्ते भवितुमर्हन्ति इति । कथं पुनर्वासो वत्सं तत्कार्यापन्नम्? इति । निमित्ततया आख्याय परिक्रयेण दक्षिणेति तथाऽभिसंयोगो भवति,—‘वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणा’ इति । तस्माद्वासोवत्सावन्वाहार्यधर्मकौ स्याताम् इति ॥ (१०। ३।७अ०) ॥

वापयवे वत्से पाकाभावाधिकरणम् ॥

सू० दाने पाकोऽर्थलक्षणः ॥ ३६ ॥

भा० तत्रैव ‘वत्सः प्रथमजो दक्षिणा’ इति । तत्रैतत् समधिगतं,—अन्वाहार्यधर्माः कर्मव्याः इति । तदत्र संग्रहः,—‘किं वत्से पाकः कर्मव्यः, उत न? इति । किं प्राप्तं?—सोदकानुपहात् ब्रह्मत्वाच्च कर्मव्यः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—वत्सस्य दाने पाको न कर्मव्यः, अपको हि

वत्सो वत्स एव, वत्सस्य श्रूयते न मांसं, परिक्रवाय च श्रूयते, न पुरुषसंस्काराय । तस्मात्पादकः पाकं न प्रापयति, तद्यदि पाकः क्रियेत, अभूतः प्राणिवधः आचारविद्वेहोऽनुष्ठीयेत । तस्मात् पाको न कार्यः ॥ (१०।३।८अ०) ॥

आययणे वाससि पाकानामाधिकरणम् ॥

सू० पाकस्य चास्रकारितत्वात् ॥ ३७ ॥

भा० तत्रैव श्रूयते,—‘वासो दक्षिणा’ इति । तथायमर्थः समधिगतः,—अन्वाहार्यधर्माः कर्त्तव्या इति, अथ पाकः कर्त्तव्यः, न? इति संशयः । अर्थापत्तेः कर्त्तव्यः । इति प्राप्ते ब्रूमः,—न कर्त्तव्यः, ‘अस्रकारितत्वात्’ इति, अस्रकारितो हि पाकः, न च वासोऽस्रं, न तत्र पाकः ब्रूयते कर्त्तुं । तस्मात् तत्र पाको न कर्त्तव्य इति ॥ (१०।३।८अ०) ॥

आययणे वासोवत्सयोरभिघारवामाधिकरणम् ॥

सू० तथाभिघारणस्य ॥ ३८ ॥

भा० आययणे श्रूयते,—‘वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमज्ञो दक्षिणा’ इति । तथायमर्थः समधिगतः,—अन्वाहार्यधर्मा वाससि वत्से च कर्त्तव्या इति । अथायमर्थः सांज्ञिकः,—किमभिघारणं कर्त्तव्यं, न? इति । किन्तावत् प्राप्तम्?—अर्थापत्तेः कर्त्तव्यम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘तथाभिघारणस्य’ । किं? । अक्रियेति, अभिघारणं

हि अन्वाहार्थे स्त्रादिषु क्रियते, स्त्रादिमा हि ओदनस्य परिक्रमे
उपकरोति, न च, वायसि वत्से च स्त्रादिषु प्रयोजनं । तस्मात्
तथाभिधारणं न स्यात् इति ॥ (१०।३।१०अ०) ॥

ज्योतिष्टोमे गवामेष द्वादशघ्नतस्य दक्षिणामाधिकरणम् ॥

दृ० द्रव्यविधिसन्निधौ सञ्ज्ञा तेषां गुणत्वात्
स्यात् ॥ ३८ ॥ (१म पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमः,—‘ज्योतिष्टोमेन खर्गकामो यजेत’ इति ।
तत्रैवाद्याहते,—‘गौस्त्रास्य अन्तरस्य गर्हभस्य अजास्त्रावयस्य ग्रीहस्य
ववास्य तिस्रास्य माषास्य तस्य द्वादशघ्नतं दक्षिणा’ इति । तत्र संशयः,—
किमेकैकस्य गवादेर्द्रव्यस्य द्वादशघ्नतम्, उत एकस्य द्रव्यस्य ? यदा
एकस्य, तदा किमविषमो यस्यकस्यचित्, उत, माषाणाम् ? अथ वा
सर्वस्यादनी इयं सञ्ज्ञा, उत, एकजातीयस्य ? । यदा एकजातीयस्य,
तदा किम् अनियमः,—यस्यकस्यचित्, उत, पशूनां ? । यदा पशूनां,
तदा किमनियमः,—तेषांकेषाञ्चित्, उत, गवाम् ? इति, एते पक्षा
भविष्यन्तीति । किन्तावत् प्राप्तं ? । द्रव्याणां विधीयमानानां ‘सन्निधौ’ ।
तेषां द्रव्याणां ? । गवादीनां, क्व विधीयमानानां ? । दक्षिणासम्बन्धे सञ्ज्ञा
क्याचाला,—‘तस्य द्वादशघ्नतं दक्षिणा’ इति, तेषां गवादीनां एकैकस्य
सञ्ज्ञा स्यात् । कुतः ? । गुणतः सञ्ज्ञा विधीयते, गवादीनि प्रधानतः ।
कथम् ? । नैवमभिसम्बन्धः क्रियते,—द्वादशघ्नतं स्त्रादिति, कथमर्हि
‘द्वादशघ्नतं तस्य’ इति । एवं तस्य ग्रहणमर्थज्ञं भवति, इतरथा

तद् अनर्थकं चानुवादो वा स्यात्, एकवचनमपि प्रकृतापेक्षं सव्यया
 अनुस्येत । प्रधानसन्धिधौ च गुणः त्रिष्यमाषः प्रतिप्रधानं मिस्येत,
 इति । अस्ति सैतया सञ्ज्ञया प्रयोजनं,—गवादीनि द्रव्याणि
 तत्सञ्ज्ञानि कर्त्तव्यानि । तत्र न गन्वते विभेषः,—किमेतत्सञ्ज्ञां कर्त्तव्यं,
 किं न? इति । यदेव द्रव्यं गैतत्सञ्ज्ञां स्यात्, तत् प्रतिश्रुति बाधेत ।
 तस्मादेकैकमेतया सञ्ज्ञया सम्बुद्ध्यम् इति ॥

सू० समत्वात् तु गुणानामेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥
 ॥ ४० ॥ (२य पू०) ॥

भा० तुभ्यः पक्षं व्यावर्त्तयति । तस्य तस्य द्वादशग्रतम् इति, न
 द्वादशमेकस्य कस्यचित् द्वादशग्रतं स्यात् । कुतः? । 'समत्वाद्'
 'गुणानां', गवाद्योऽपि हि दक्षिणासम्बद्धाः, सञ्ज्ञापि; न गवादीनां
 सञ्ज्ञा विधीयते, दक्षिणा तु सञ्ज्ञाविशिष्टा चोच्यते, न गवाद्यः ।
 कुतः? । सञ्ज्ञाया दक्षिण्येन अनभिसम्बन्धे षति अनियतसञ्ज्ञानां
 गवादीनां दक्षिणासम्बन्धेनानर्थक्यमेव सञ्ज्ञायाः स्यात् । सञ्ज्ञेय-
 सामानाधिकरण्याच्च तच्छब्दस्य बहुवचनं प्रसज्येत । गवादिषु तस्य
 द्वादशग्रतमिति चैकवचनं न स्यात् । तस्माद् यस्यकस्यचित् परिक्रम-
 साधनस्य द्रव्यस्य एतस्यां सञ्ज्ञायां कृतायामेतत्सञ्ज्ञः परिक्रमः कृतो
 भवति । तस्मादेकस्य सञ्ज्ञा, गैकैकस्य । एवमेकवचनग्रवणं युक्तत्वं
 भविष्यति ।

'ननु सञ्ज्ञापत्वात् तस्य शब्दस्याविवक्षितं वचनम्' । उच्यते,—
 अविवक्षितेऽपि वचने या सञ्ज्ञा अनुस्यते, तेन वचनेन भवितव्यं ।

अथा अक्षरान्तेनापुत्रमाने प्राज्ञज्ञानातीषो न इत्यस्य इति न
दिव्यमान्तेव निर्देशो भवति,—प्राज्ञासौ न इत्यस्यौ इति । अथ,—
'वात्सास्त्रायास्तेनैकस्मिन् वज्रवचनं भवति, वज्रसु वा एकवचनं भवति,
न तु एकस्मिन् वज्रसु च द्विवचनं भवति, तेन च वज्रवचनान्तेन
निर्देशः, एकवचनान्तेन वा वज्रसु निर्देशो भवति' । अत्रोच्यते,—
वात्सास्त्रायास्तेनदेवं भवति, न च तत्पदभेदेन आतिरिग्निधीयते,
अत्रिस्मिन्प्रवचन एव भवति । तस्मादेकस्य-कस्यचित्पदज्ञा इति ॥

सू० यस्य वा सन्निधाने स्याद् वाक्यतो अग्नि-
सम्बन्धः ॥ ४१ ॥ (३य पू०) ॥

भा० इदं परोत्तरं सूत्रं,—यदा एकस्य सङ्गासम्बन्धः, तदा
अग्निवचनः,—यः-कश्चिद् विशेषाश्रवणात् इति ।

एवं प्राप्ते ज्ञानः,—'यस्य वा सन्निधाने स्यात्',—'यस्य' शब्दस्य 'सन्नि-
धाने' सङ्गाशब्दः उच्यते, सोऽर्थः सङ्गाविशिष्टः प्रतीयेत, अगन्तर-
सुपरितेन हि सचेकवाक्यता भवति । कुतः? अगन्तरसम्बन्धं हि
विशेषणं विज्ञानं विशेष्यं शब्देति, न हि व्यवहितं । व्यवहितस्य
मवादयो मासैः, वाक्यस्य प्रकरणाद् बलीयः । तस्मान्माषाः सङ्गाया
सम्बन्धेति ॥

सू० असंयुक्ता तु तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते तस्मात्
सर्वाधिकारः स्यात् ॥ ४२ ॥ (४य पू०) ॥

भा० तुल्यशब्दः पञ्च व्यावर्त्तयति । माषाः सङ्गायुक्ता इति, नैतदेवं,

सर्वव्यापिनी सङ्ख्या स्यात्,—सर्वैर्गवादिभिः सन्पाद्येत । 'असंयुक्ता' केवलैर्मवैः सङ्ख्या, 'तुल्यवदितराभिः' इव्यश्रुतिभिर्माषाः श्रूयन्ते । कथं? । तिस्राश्च माषाश्चेतिचक्रध्वेन तिस्रैः सङ्घिता माषा इति गम्यते, गवादिभिः सङ्घितानां सङ्ख्यासम्बन्धः, चक्रध्वश्रुतिरर्थान्तरसम्बन्धमेषामाह; चक्रध्वश्रवणस्यैतन्नामर्थं,—यस्माच्चक्रध्वः पर उच्यार्थते, तस्मा- र्थान्तरसम्बन्धं श्रुत्यैवाह, न वाक्येन; यदि हि वाक्येन स्यात्, पुरस्तादप्युच्यार्थमात्र एतमर्थं कुर्यात्, सङ्ख्या तु वाक्येन सम्बध्यते । यदि च पूर्वं न चार्थोऽवकश्येत, चक्रध्वश्रवणमनर्थकं स्यात्, न हि असावुत्तरकाले सम्बध्यते सङ्ख्यासम्बन्धे अभिनिर्दिष्टे,—'तस्य द्वादशव्रतं' चेति अन्य एवावगम्येत,—द्वादशव्रतमन्यत्र किञ्चिदिति, न च तदन्वत् किञ्चिदुच्यार्थते । तस्मात् पूर्वं चयोगः, पश्चात् सङ्ख्यासम्बन्धः, समर्थतराणि समानविभक्तीनि, दुर्वलो विविभक्तिः ।

अपि च समानविभक्तीनि समर्थतराणि, तेषां हि आशुतरा आट्टन्तिः, विस्मिता विविभक्तीनां, स्वार्थं समानविभक्तीनि समर्थतराणि प्रथमान्तानि भवन्ति; परपदार्थं चक्षन्तो विद्मिनष्टि । तस्मात् समुचितानि वा इतरेतरयुक्तानि वा सङ्ख्येयानि सङ्ख्या सम्बध्यन्ते; समाहारो वैषां सङ्ख्याया युक्तः । तस्मात् सर्वैः सङ्ख्या सन्पादयितव्या । किमेवं भविष्यति? । सङ्ख्यासम्बन्धे न कश्चिद्विर्जितो भविष्यति, विनिगमनायां हेत्वभावे यमेव सङ्ख्यासम्बन्धो वर्जयेत्, तत्रैव प्रत्ययो बाध्येत; तस्माद्गवादिराशिः सङ्ख्येयतया सम्बध्येत इति ॥

सू० असंयोगादिधिश्रुतावेकजाताधिकारः स्यात्
श्रुत्याकोपात्क्रतोः ॥ ४३ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—सर्वसम्पादनीया सङ्ख्या इति, 'असंयोगादिधिश्रुतौ' सर्वसम्पादने सम्बन्धो नास्ति, न श्रूयते, गवादिराग्नेः सङ्ख्या भवतीति, न गवादिराग्निः ब्रह्मेण निर्दिश्यते, यः सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्येत, गवादयस्तु ब्रह्मेनोक्ताः, तेन ते सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यमर्हन्ति, न चात्र गवादीनां प्राधान्यमित्युक्तं, दाक्षिण्येण हि सङ्ख्या सम्बन्धत इति सङ्ख्याविशेषणं सर्वनामब्रह्मः सङ्ख्यां विशेष्यमुपादीयते । तत्रैकवचनं विवक्षितमेव, तत्रैषां नामाजातीयानां निर्दिष्टानामन्यतमदेकं प्रति-निर्देशेन सङ्ख्याविशेषणमुपादीयते । तस्मात्तानामजातीयानां निर्दिष्टा-नामेकं स्यात्, स एकजातीय एव भवति; तस्माद् 'एकजाताधि-कारः' इति सूचितं । किमेवं भविष्यति? । एवमेकश्रुतिर्न कोपिता भविष्यति, इतरथा, वाक्येण द्रव्यस्य भवन्ती प्रवृत्तिविशेषमकुर्वती नाप्रवृत्तिविशेषकरा प्रकरणवशेन क्रतोः कल्पिता भविष्यति, तस्य क्रतोर्दादश्रुतं दक्षिणा इति । तस्मादेकजातीयस्य दादश्रुतं दक्षिणा इति ॥

सू० शब्दार्थश्चापि लोकावत् ॥ ४४ ॥ (यु०) ॥

भा० अपि च लोकावदेतत् द्रष्टव्यं,—लोके हि निर्बिम्बेषिते सङ्ख्या-ब्रह्मे लक्षरिते, एकजातीये प्रत्ययो भवति । कुतः? । अन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः,—अस्ति एकस्मिन् जातिविशेषे, सर्वचान्यैः सह परार्द्धसङ्ख्या निविष्टा, परार्द्धस्य चावाप्तरसङ्ख्याभिः संबन्धवारः क्रियते ।

येषामेतेषु वेवस्ति सम्यजः, तेषां तमेकं सम्यन्वितवेषुस सङ्गा
 निविशते; स तथैकः सम्यन्वी कल्प्यः, प्रकृतो वा कर्षीतव्यः, अथादा
 च आशयेन, स उपदेशः; इह च प्रकृता नामाजातीयास्तेषामन्वयः
 सङ्गाया सम्यङ्कः स्यात् इति । अथा, प्रलभाभां दीयताम् इति
 एकजातीयाणां प्रल, न भिन्नजातीयाणां, यथा द्रव्यं मुक्तः कर्मवत्क
 इत्येवमादीनाम् # (१०।१२१५०)॥

‘कस्य द्वादशमं दक्षिण’ इत्यनेन पञ्चमसङ्गाभिधानाधिकारम् ।

४०. सा पशूनामुत्पत्तितो विभागात् ॥ ४५ ॥ (१ सि०) ॥

भा० एकजातीयस्य सङ्घेत्येतसमधिगतं । ‘सा पशूनाम्’, उत
 माषाणाम् ? इति । अग्नियने प्राप्ते उच्यते,—‘पशूनाम्’ इति । कुतः ?
 ‘उत्पत्तितो विभागात्’, चैत्पत्तिकेन विभागेन पशवः संव्यवहारेषु
 सङ्गायको,—‘पञ्चभिरशैः क्रीतः, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः’ इति, न
 ग्रीह्यादीनाम् चैत्पत्तिकेन विभागेन संव्यवहारेषु सङ्गा सङ्गीर्षते,
 निगदाभिप्राया मानाभिप्राया वा भवति, न हि भवति,—पञ्चभि-
 र्माशैः क्रीत इति, पञ्चभिर्माषाणामाढकैर्द्रौणैर्वा कुड्वैर्वा खारीभिर्वेति
 भवति, तत्र आढकादिभिरनुषार्थमाशैः साकाङ्गमेव वाक्यमपरिपूर्ण-
 मप्रमाद्यनवीक कथयन्ति ।

‘अथ माषाणामपि चैत्पत्तिकेन विभागेन कस्यादिह परिकल्पे
 च क्रियते ?’ इति । अत्रोच्यते,—मूलस्य स्याः परिकल्पे विज्ञेच उच्यते,—
 द्वादशमं दक्षिण इति, न च द्वादशमं ग्रीह्यादिवीजाणां, अतिमेव

अतिजामवकल्पते ; चिञ्चि प्रकारैर्भतिर्भवति व्यापारस्तः, फलतः वचनत इति । व्यापारस्तावन्न मापवीजानां दादन्नशतं भृतिः, कर्म कुवांषा हि कर्मकराः पादिकमप्यहर्षभन्ने । फलानुभूयं नैव ज्ञायते । वचनं नु भृतां सखा परिमाणविशेषपरं भवति । यत्र हि पादिकमप्यहर्षं लभ्यते न सा दक्षिणा भवति, न हि सा तस्मिन् कर्मणि दत्तं करोति, खेहादा अन्येन वा प्रकारेण कृत्स्नमहः कर्म कुर्यात्, न ग्रीहीषां दादन्नशतेन प्रोत्साहितः ।

आह,—‘यः कश्चित् कस्याञ्चिद्वस्त्रायां ग्रीहीषां दादन्नशतेन प्रोत्साह्यते, तस्य किं सा दक्षिणा भवेत्?’ । न इति ब्रूमः,—दक्षकरणी हि दक्षिणा, दक्ष्य वचं, या न आश्रितभवं करोति, नासौ दक्षकरणी, तस्माद् या न आश्रितभवा, नासौ दक्षिणा । आश्रितभवाया आधिक्यं वचनस्य विषयः ।

आह,—‘ग्रीहीषीजानामपि दादन्नशतं याञ्च यावतीं बलमर्चा करोति’ । अनोच्यते,—‘आपेक्षिकं इदं वचं नाम, स एव हि पुरुषः कश्चित् प्रति बलीयान्, कश्चित् प्रति अवल, तत्र यावदाश्रितभवं नृषि, तावद् अवलता, बलवन्तरो हि आश्रितेन भवतीति आश्रितभवादूर्द्ध्वं बलकरणं, तस्मादाश्रितभवं यत् द्रव्यं, सा भृतिः, सा दक्षिणा, ततोऽधिकं दक्षिणात्वे सिद्धे वचनप्रामाण्यात् भवति । विद्वतो अतपेये वचनप्रामाण्यादल्पबलकरणमपि दक्षिणायाः स्थाने किञ्चिदप्येते बोधममसः, इ आश्रयत् सिध्यति । पञ्चकस्तु सर्वे मुख्यबलकरणे समर्थाः, तेषु कस्यु न ग्रीह्यादिवीजानि सञ्चया यन्मन्त्रान्ने इति ॥

सू० अनियमोऽविशेषात् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा० यदा पशूणां द्वादशव्रतं, तदा 'अनियमो' गवादीनां,—
अन्यतमस्य कस्यचिद्द्वादशव्रतं । इवमनियमे साधवं भविष्यति,
प्रयोगप्राप्तभावस्य, तथाधिकारब्राह्मं महाविषयं भविष्यति इति ॥

सू० भागित्वाद्वा गवां स्यात् ॥ ४७ ॥ (२ सि०) ॥

भा० वाग्व्योऽनियमं व्यावर्त्तयति । गवां द्वादशव्रतं स्यात् । कुतः ? ।
'भागित्वात्',—भागवत्यो हि गावो महाभागाः,—महति उपकारे
वर्त्तन्ते इत्यर्थः । एकद्विजासुपकारभूयस्त्वं भविष्यति, च्द्विजासु
उपकारः कर्त्तव्यः । महत्तमे हिते उपकारे वर्त्तन्ते, उपकुर्वतां
सोपकर्त्तव्यमिति सदाचारः । एवं सदाचारोऽनुमृहीतो भविष्यति,
चदि महाभागानां भूयसी सञ्ज्ञा दीयते, गावश्च महाभागाः,
तस्मात् तासां द्वादशव्रतं । अथा उपकारकतरा भवेयुः, यद्येषां
दानप्रतिग्रहविक्रया न प्रतिषिध्येरन्,—'न केसरिणो ददाति,
नोभयतोदतः प्रतिगृह्णाति' इति श्रुतिः । स्मर्यन्ते च,—'गान्धं
विक्रीषीते' इति । तस्माद् द्वादशव्रतं 'गवां स्यात्' ॥

सू० प्रत्ययात् ॥ ४८ ॥ (यु०) ॥

भा० अतश्च गवां सञ्ज्ञा । कुतः ? । 'प्रत्ययात्' । सञ्ज्ञासम्पादनार्थं
उपादीयमानेषु प्रकृतेषु फलेन उपायेन स्मर्यमाणेषु पूर्व्वं गावः
प्रतीयन्ते, अतस्माः सञ्ज्ञया समन्ध्यन्ते, न च तत्र विरोधः कस्यिदस्ति,

गेषु सम्बद्धासु न पुनरश्यादयः सम्बन्धन्ते, एकजातीयो हि सम्बद्धव्यः, स च सम्बद्ध इति । तस्मात् गर्वा सङ्ख्या ॥

सू० खिन्नदर्शनाच्च ॥ ४६ ॥ (यु०२) ॥

भा० खिन्नं खलु एतमर्थं दर्शयति । किं खिन्नं भवति ? । एवमाह,—
‘सहस्रं दक्षिणा । सहस्रं शोभीया यावदस्य साहस्रस्य उत्तराधरा
गौर्गवि प्रतिष्ठिता तावदस्मात् लोकादसौ लोकः’ इति गाः प्राप्ता
दर्शयति । तथा ‘तां वा एतां ब्रवन्तीं समामनन्ति । इडे रन्ने
एव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतिरदिति सरस्वति मदि विश्रुति । एता ते
अग्ने नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं कृतात्’ इति गवामेतानि नामानि
सहस्रतमीच्च दक्षिणामेवमाह, एतानि ते नामानि इति यदि वा गौः,
एवमेतद्वक्यपते । तस्मादपि गर्वा सङ्ख्या इति ॥ (१०।२१२अ०) ॥

विभक्त्योऽदक्षिणाया दानाधिकरणम् ॥

सू० तच्च दानं विभागेन प्रदानानां पृथक्त्वात् ॥
॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे गवादयो दक्षिणा, तत्रैषोऽर्थः समधिगतः,—
गर्वा सङ्ख्या इति । अथेदानीमिदं सन्दिश्यते,—किं यस्य यावान् भाग
आभजति, स्वयमेव यजमानेन विभक्त्य तस्य तावान् कल्पयितव्यः,
उत परिषदैव विभज्यत इति । किं प्राप्तम्?—अग्नियमो विभक्त्याविभक्त्य
वा दातव्यम्, एतावद्धि श्रूयते,—दातव्यम् इति, न, विभक्त्याविभक्त्य
वा इति । तस्मादग्नियम इति ।

एवं प्राप्ते क्रमः,—विभज्य दातव्यमिति, दातव्यत्वेन तद्रूपं, क्-
स्वात्वपरित्यागेन परस्वभावात्, तच्च यजमानेन स्वयं कर्तव्यं । तस्मात्
स्वयं प्रयोगे स्थात् इति । यो यस्यां च अभवति, स तस्मै च निर्दिष्टो
न ब्रह्मते तेन सम्बन्धयितुं, तेन यस्यां निर्दिष्टति स दानमभिनि-
र्वर्तयति । यजमानेन च दानं निर्वर्तयितव्यं । तस्माद् यजमानो
विभज्य निर्दिष्टेत्, 'प्रदानार्ता पृथक्तात्' । असति विभागे न ब्रह्म-
स्वेन भागेन सम्बन्धः कर्तुं । तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्येति ॥

सू० परिक्रयाच्च लोकावत् ॥ ५१ ॥ (यु०१) ॥

भा० अस्ति च परिक्रयार्थं दानं, न धर्मनाचं, परिक्रयार्थं च भर्त्सा
शब्देन सह पश्चितव्यं । यदि च परिषदं प्रयुज्येत, परिषच्च विभजेत्,
च स्वामिना सह अपश्चित, तच्च परिक्रय एव नामविश्वत् ; यदा
लोके काष्ठवाहप्रभृतिभ्यो यहीयते, तच्च काष्ठवाहाः स्वामिना सह
पश्यन्ते, तेभ्यः स्वामी विभज्य निर्दिष्टति,—इदं तुभ्यमिदं तुभ्यमिति,
तद्वदिहापि द्रष्टव्यं । तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्येति ॥

सू० विभागश्चापि दर्शयति ॥ ५२ ॥ (यु०२) ॥

भा० अपि च दर्शयति विभागं, यत् विभागमभिधाकिनं मन्त्र-
माजगन्नि,—'तुयो वो विश्ववेदा विभजतु' इति । 'दक्षिणाजिनेन
विभास्य दक्षिणां ददाति' इति । तथा 'अग्नीधेऽसे ददाति, अग्नि-
हृत्प्रागेव पितृन् प्रीषति, ब्रह्मणे ददाति प्रसूतेभ्यो ददाति प्रसूतै
होत्रे ददाति नेत्रे ददाति हविर्दान आशीनेभ्य अप्थर्व्युभो

ददाति, उद्गाहभ्यो ददाति, अन्तःसदसि आसीनेभ्यो यथाशङ्कं
प्रासर्पकेभ्यो ददाति' इति । एवं विभागदर्शनमुपपद्यते; तस्मादिभ्य
दातव्यमिति ॥ (१०।२।१ इ. अ०)* ॥

ज्योतिष्टोमे समाख्यानसारेण दक्षिणाविभागाधिकरणम् ॥

सू० समं स्यादश्रुतित्वात् ॥ ५३ ॥ (१पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे सामाख्यते, 'गौशाम्बस्य अश्वतरस्य' इति ।
तत्रायमर्थः समधिगतः,—विभज्य दातव्यम् इति । इदमिदानीं
सांख्यिकं,—किं समो विभागः, उत कर्मकृतं वैषम्यं, उत ब्रह्मकृतम् ?
इति । किं प्राप्तं?,—समो भागः स्यात् 'अश्रुतित्वात्' विशेषस्य,
यत्र विशेषो न श्रूयते, तत्र समो विभागो भवितुमर्हति ।
कथमिव? । एकस्मै सर्वं दातव्यं प्राप्नोति, यद्यपरस्मै दातव्यं न
भवति; तत्र यावति एकस्मै दीयमाने नान्यः संविभज्यते, तावत्
तस्मै एकस्मै न दातव्यम्, अविशिष्टं दातव्यं, एवमेकैकस्मै,
तस्मादिशेषाश्रवणात् समं देयमिति ॥

सू० अपि वा कर्मवैषम्यात् ॥ ५४ ॥ (२पू०) ॥

भा० अपि वेति पञ्चव्यावृत्तिः,—न समं स्यात्, कर्मकृतं वैषम्यं
भवेत्,—यो बड् कर्म करोति, तस्मै बड्गी भृतिर्दीयते । तस्मात्
कर्मानुरूपेण वैषम्यमिति ॥

* येषां मते एकादशाधिकरणं दक्षिणाधिकरणान्तमेव, न प्रथक्, तेषां मते इदमेव
द्वादशाधिकरणं श्रेयं । एवं परत्रापि एकैकन्यता व्यवगतयेति ।

सू० अतुल्याः स्युः परिक्रये विषमास्था विधिश्रुतौ
परिक्रयात् न कर्मण्युपपद्यते दर्शनाद्विशेषस्य
तथाभ्युदये ॥ ५५ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—कर्मकृतं वैषम्यम् इति, किन्तुर्हि उपकारकृतः,
स उपकारः श्रुत्या विज्ञायते, तस्मात् श्रुतिकृतं वैषम्यं; तेन 'अतुल्याः'
'परिक्रये' भवेयुः। 'विषमा' हि एषाम् 'आस्था', केचित् 'अर्द्धिनः', केचित्
'द्वितीयिनः' केचित् 'पादिनः', येषामर्द्धं ते 'अर्द्धिनः', कथं च तेषामर्द्धं
भवति?,—यदि तेभ्यः अर्द्धं दीयते। एवं 'द्वितीयिनः', 'पादिनः' इति
च दीक्षा-विधिश्रुतौ समाख्यायन्ते, सा 'परिक्रयात्' कर्मकृते वैषम्ये न
'उपपद्यते'। क पुनरयं विशेषो दृश्यते?। 'अभ्युदये',—अभ्युदय
इति अभ्युदयफलं (च्छद्विफलं) दादन्नाहं ब्रूमः। 'अध्वर्युर्गृह्यति'
दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो होतारं, ततस्त्वं
प्रतिप्रस्नाता दीक्षयित्वाऽर्द्धिनो दीक्षयति। ब्रह्मणाच्छंशिनं ब्रह्मणः,
प्रसोतारमुद्गातुः, मैवावहर्षं होतुः, ततस्त्वं मेष्टा दीक्षयित्वा द्वितीयिनो
दीक्षयति। अग्नीधं ब्रह्मणः, प्रतिहर्त्तारमुद्गातुः, अक्शावाकं होतुः,
ततस्त्वं उजेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति। पोतारं ब्रह्मणः,
सुब्रह्मण्यमुद्गातुः, गावस्तुतं होतुः, ततस्तमन्यो दीक्षयति ब्रह्मचारी
वा आचार्यप्रेषितः इति 'अर्द्धिनः' 'द्वितीयिनः' 'पादिनः' इति दादन्नाहे
अनुवादः; यदि प्रकृतौ यथासमाख्यम् अमीषामिमे भागाः, ततो
दादन्नाहे दर्शनमुपपद्यते। तस्मादर्द्धादिभिः समाख्यानात् समाख्या-
श्रुतिकृतं वैषम्यं भवितुमर्हतीति ॥ (१०।१।१४अ०) ॥

भूनामेकाद्ये 'तस्य धेनुः' इत्यनेन छत्त्राया दक्षिणायाऽपि करणम् ॥

सू० तस्य धेनुरिति गवां, प्रकृतौ विभक्त्येवाहितत्वात्
सामान्यात् तद्विकारः स्यात् यथेष्टिर्गुणशब्देन
॥ ५६ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमामनन्ति, 'अथैष भूर्वेशदेवः शिवदेव सर्वस्य विश्व-
वत्यसोचीया धेनुर्दक्षिणा' इति । अथ सन्देहः,—'किं धेनुर्गवां
निवर्त्तिका, उत छत्त्राया दक्षिणायाः?' इति । तत्र इदं तावत्
परीक्ष्यं,—किं प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यं, उत, समसम्? इति । तत्र
इदं तत्र संहत्याधिकरणं क्रियते,—किं प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यं,
धेनुर्गवां निवर्त्तिका; उत, अविभक्तं, छत्त्राया दक्षिणाया निवर्त्तिका?
इति । किं प्राप्तं? । 'तस्य...धेनुः' इति श्रूयमाणे ब्रूमः,—धेनुः गवां
निवर्त्तिका इति ।

तत्र एतन्नावद् विचार्यते,—प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यमिति । किमिदं
विभक्तम्? इति । गवादीनामेकैकं द्रव्यं दक्षिणा इति । कथं? ।
'गौश्च अश्वश्च अश्वतरश्च दक्षिणा' इति प्रकृतौ गवादिभिर्दक्षिणाशब्दः
प्रत्येकं परिसमाप्यते, निर्दिष्टा हि गवाद्यः, न तेषां समुदायः ।
अश्वश्चः समुच्चयार्थो भवति, न तु समुच्चयस्य निर्देशकः, परपद-
विशेषणार्थं नु समुच्चयमुपादत्ते; यदि हि निर्दिशेत्, क्रियागुणैः
समुच्चयः सम्बध्यते!—समुच्चयः शोभनः समुच्चयो द्रष्टव्य इति यथा
भवति, एवं च शोभनः च द्रष्टव्य इति वा भविष्यति । तथा, यथेह
समुच्चययोः षष्ठी भवति,—धवखदिरयोः समुच्चय इति, एवं धवः

खदिरस्येत्यत्रापि अभविष्यत्! न तु भवति । तस्मात्त चञ्चद्ः
 समुच्चयं निर्दिशति, श्रुत्या निर्दिष्टेन च एकवाक्यता न्याय्या, न
 गवादिसञ्चितेन समुदायेन । तस्माद् गौर्दक्षिणा, अश्वो दक्षिणेत्येवं
 सम्बन्धः । सञ्चयित्वा हि गवादीन्, तेषां दक्षिणात्वं विधीयते,
 तच्च गुणभूतं प्रतिप्रधानं भिद्यते ! चञ्चद्स्यैवं समर्थितो भविष्यति,
 गौर्दक्षिणा अश्वस्य दक्षिणा इति, न गौरश्वदिसञ्चितो गवादीनां
 वा समाहार इति ।

यदि विभक्तं दक्षिणं, तदा प्राप्ता गौर्दक्षिणे, पुनर्विभेधार्थमुच्चार्यते,—
 धेनुर्दक्षिणा इति, याऽसौ गौर्दक्षिणा सा धेनुरिति अन्यासां
 दक्षिणानामविकारेण, यथाप्रकृतिभावेन चोदकानुपदेशो भविष्यति ।
 चञ्चदेनैव गवि एष गुण उच्यते धेनुत्वं नाम; गौरेव हि धेनुर्गान्या,
 'यद्येष्टिः' 'गुणचञ्चदेन,'—'सौर्यं निर्वपेत्' इति सूर्यसम्बन्धं कुर्यात्,
 द्रव्यस्येति विवक्षिते निर्वपणाश्रय एव प्रयोगः चञ्चदेन निर्दिश्यते
 इति, सनिर्वपणकात् प्रयोगात् अनेन निर्वपणचञ्चदेन ऐष्टिको
 विध्यन्तो नियम्यते,* एवमिहापि गोर्गुणवचनेन धेनुचञ्चदेन गोर्दक्षिणा-
 विकारः क्रियते, नान्या दक्षिणा विक्रियते इति ॥

सू० सर्वस्य वा क्रतुसंयोगादेकत्वं दक्षिणार्थस्य
 गुणानां कार्यैकत्वादर्थे विद्यतौ श्रुतिभूतं स्यात्
 तस्मात् समवायाद्धि† कर्मभिः ॥ ५७ ॥ (सि०) ॥

भा० वाचञ्चः पक्षं व्यावर्त्तयति, 'सर्वस्य' क्रतुदक्षिणस्य निवर्त्तिका

* 'नियम्यते' इति क० स० पुस्तके नास्ति ।

† 'समवायो ऽथ' इति आदर्शपुस्तके पाठः ।

धेनुरिति प्रतिज्ञायते । तच्चैतदर्थते समसं दक्षिणम् इति ।
 किमिदं समसं दक्षिणम्? इति । न प्रतिद्रव्यं दक्षिणाशब्दः
 सम्बध्यते,—गौर्दक्षिणा, अश्वो दक्षिणा, अश्वतरो दक्षिणा इति,
 कथन्तर्हि गवाद्यो दक्षिणेति । न हि गवादीन् उद्दिश्य, दक्षिणा-
 सम्बन्धो विधीयते,—ये गवाद्यसो दक्षिणा इति, तथा हि दक्षिणा-
 शब्दो गवादीन् दक्षिणासम्बन्धविधानार्थं यौग्येन अन्तर्गतसम्बन्धमभि-
 वदन् बहुवचनान्तः स्यात्!—गवाद्यो दक्षिणाः इति, यथा
 'अग्नीषोमौ देवते' प्राणापानौ अभिसमभवताम् इति; गुणवचनानां
 शब्दानाम् आश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति; कथं तर्हि,—दक्षिणामुद्दिश्य
 गवाद्यो विधीयन्ते,—का दक्षिणा?,—गवाद्यः इति । दक्षिणा नाम
 दक्षतेःत्साहकर्मणः, दक्षिणा उत्साहिका इति, एकः सः गुणः, स च
 प्राधान्येन विवक्षितः, तद्विशेषणत्वेन गवाद्यः; गुणवचनानाञ्च
 शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति, न द्रव्यवचनानामाश्रित-
 गुणवचनेन, यथा 'विश्वे देवा देवता' इति । का पुनर्दक्षिणा?,—
 'गौश्च अश्वश्च अश्वतरश्च' इति दक्षिणाशब्दो दाने सम्बध्यते,—
 ऋत्विग्भ्यो ददातीति, न गवाद्यः । एको हि दक्षिणानामर्थः,—
 ऋत्विजाम् आनमनं; सहाच आनतासो भवन्ति, भूय आनमनेन
 अर्थो नास्ति, गवादीनामपि गुणानामेकं कार्यं दक्षिणात्वं ।

यदा समसं दक्षिणं, तदा विकृतौ भुवि तस्मिन् प्राकृते
 अर्थे धेनुः श्रुतिभूता, सा च प्राकृतं कार्यमभिनिर्वर्त्तयति । क्रतुसंयोगेन
 हि श्रूयते,—'तस्य'—(क्रतोः) 'धेनुर्दक्षिणा' इति, तस्मिन्निर्वर्त्तते सर्वं
 षोडशप्राप्तमानुमानिकं निवर्त्तते । तथा 'समवायाद्भिः कर्मभिः'
 ऋत्विजः सम्बध्यन्ते श्रुतिभूतया ।

अपि च चन्द्रशुद्ध्या सप्तहायं गोद्रव्यमिति प्रतीयते, दक्षिणा-
सम्बन्धोऽस्य वाक्येन, अतिस्र वाक्याद् बलीयसी । तस्मात् पूर्व
चयोगः, पश्चात् दक्षिणासम्बन्धः, इतरेतरयुक्ताः दक्षिणात्वेन
सम्बन्धने गवादयः अर्थाः । तस्मात् कृत्स्नस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य
निवर्त्तिका धेनुरिति ॥

सू० चोदनानामनाश्रयास्त्रिज्जेन नियमः स्यात् ॥

॥ ५८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यदुक्तं,—‘यथेष्टिर्गुणशब्देन’ इति, अत्रोच्यते, ‘आग्नेयो-
पांशुयाजाम्नीषोमीधानां प्राकृतानां सौर्यार्थमणप्राजापत्यनैर्षतीनां
‘चोदनानां’ न किञ्चित् एकं कार्यं, यदैकती चोदना आश्रयेत्,
तत्र वक्ष्यते, एकस्य कर्मणो वैकृतं कर्म विध्यन्मं गृह्णातीति । तत्र
कस्य पक्षीयति? इति सन्देहे युक्तो त्रिज्जेन नियमः, इह तु
अदिष्टो हेतुः, गवादीनामेकं कार्यं दक्षिणात्, तस्मिंश्च धेनुः अतिभूता
चोदकप्राप्तान् निवर्त्तयितुमर्हति इति ॥ (१०।२।१५अ०) ॥

‘यस्य सोममपहरेयुः’ इत्यादौ ‘इकां नाम्’ इत्यादिना नोनतसङ्गावाचाधिकरणम् ॥

सू० एका पञ्चेति धेनुवत् ॥ ५९ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘यस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यादभिदग्धे पञ्च
गाः’ इति । अत्र सन्देहः,—‘एका पञ्च च गावः श्रूयमाणाः
किं कृत्स्नस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तिकाः, उत गवाम्?’ इति । कि
प्राप्तं?,—‘एका पञ्चेति धेनुवत्’ । यथा धेनुः कृत्स्नस्य निवर्त्तिका

एवमेका पञ्च च भवेयुः, दक्षिणासम्बन्धो हि तासां प्रत्यक्षः
अयुते, तेन ताः प्राहृतीनां कार्यमभिनिर्वर्त्तयन्ति, प्राहृत्यश्च
आनुमानिक्यो निवर्त्तन्त इति ॥

इदं तावदपर्यवसितं तिष्ठतु । अथाधिकरणान्तरं प्रस्तूयते,—

सायस्त्रे निवस्येन सर्वेषां क्रयार्थानां बाधाधिकरणम् ॥

सू० चिवत्सश्च ॥ ६० ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति सायस्त्रे 'सायस्त्रिवत्सः सोमक्रयणः स्यर्द्धमानानाम्'
इति । सन्ति क्रयार्थानि द्रव्याणि सोदकप्राप्तानि,—'अजया
क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति, ऋषभेण क्रीणाति, अश्वशफेन क्रीणाति,
वाक्या क्रीणाति' इत्येवमादीनि । तत्र संग्रहः,—किं चिवत्सः
ऋषभस्य निवर्त्तकः, अथ वा सर्वेषां क्रयार्थानां द्रव्याणाम्? इति ।
किं प्राप्तं?,—ऋषभस्य निवर्त्तक इति । कुतः? । पुङ्गवत्वात्,
पुङ्गवत्वेन सामान्येन, पुङ्गवोऽसौ विधीयते । कुतः पुङ्गवत्वम्? ।
सायस्त्रवत्वात्; तस्मात् ऋषभस्य निवर्त्तक इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'चिवत्सश्च' । किं? । कृत्स्नस्य क्रयार्थस्य
निवर्त्तक इति । प्रत्यक्षः स क्रीणातिना सम्बन्धते, तेन सोदकप्राप्तं
निवर्त्तयति, तस्मात् कृत्स्नस्य क्रयार्थस्य निवर्त्तक इति ॥

सू० तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ६१ ॥ (यु०) ॥

एवञ्च कृत्वा लिङ्गं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति? । एवमाह,—
अपरस्मिन् सायस्त्रे 'स्त्री गौः सोमक्रयणी व्यावृत्ता सोषां स्यर्द्धा'

इति । यदि सर्वस्य क्रयार्थस्य निवर्त्तिका स्त्री गौः, ततः सैव एकाकिनी केन सह स्यद्धिंष्यते ? इति । इतरथा सर्वस्या-निवर्त्तिकायां सहस्य स्यद्धां भवेत्, तथास्यां वर्त्तमानायां स्यद्धायां 'व्यावृत्ता ह्येषां स्यद्धां' इति गोपपद्यते । तस्मात् सर्वस्य निवर्त्तिकेति, चिवत्सोऽपि तत्समानश्रुतिः, सोऽपि च सर्वस्य निवर्त्तक इति ।

एवं वा, यदि चिवत्सः सर्वेषां निवर्त्तकः, तदा तम् अपवाधमाणा साद्यस्क्रान्तरे स्त्री गवी श्रूयमाणा केवला स्यात्, तत्र 'व्यावृत्ता ह्येषां स्यद्धां' इति दर्शनमुपपद्यते, इतरथा हि केवलस्य षडभस्यापवाधितारं चिवत्सं निवर्त्तयन्ती सहस्रमध्यपतिता स्यद्धेतापि, तत्र 'व्यावृत्ता ह्येषां स्यद्धां' इति वचनं नावकस्यते । अतः छत्त्रस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तकश्चिवत्स इति ॥ (१०।२।१७अ०) ॥

तत्र एवमन्तरागभिषीन्यायो भवतीति अन्यथा सूत्रं वर्धते,— इतश्च 'एका' 'पञ्च' च छत्त्रस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तिका, चिवत्सश्च, तथा च खिन्नदर्शनं, एवमेतत्-समानश्रुतिश्चिवत्सोऽपि सर्वस्य निवर्त्तकः प्राप्नोति, तदैतद्दर्शनम् उपपत्स्यते,—'व्यावृत्ता ह्येषां स्यद्धां' इति ॥

सू० एके तु श्रुतिभूतत्वात् सङ्ख्याया गवां खिन्न-
विशेषेण ॥ ६२ ॥ (सि०) ॥

भा० खितादुत्तरं । यदुक्तम्, एका पञ्च च छत्त्रस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तिकेति, एतच्च, 'एके तु' अर्था निवर्त्तन्ते,—एके गावो निवर्त्तन्ते, अश्वादयो न निवर्त्तन्ते । 'एका देया पञ्च देयाः' इति च एष नियमः, स गोविषयः । कुतः ? । गोवित्रिष्टया 'सङ्ख्याया' सम्बन्धात् ।

अदेतत् 'एकां ददाति पञ्च ददाति' इति, नैवमभिसम्बन्धः कियते,—
एकां दक्षिणां ददातीति, कथन्नाहिं एकां गाम्भिति, गोसङ्ख्यासम्बन्धो
हि सुख्यमात् मसीयान् ।

अपि च गोसङ्घेन सह सङ्ख्यायाः प्रत्यक्षः सम्बन्धः, गोसङ्घ-
व्यवधानात् परोक्षो दक्षिणासङ्घेन, गोसङ्घस्यैवं मुख्यार्धो भवति,
इतरथा सङ्ख्या स्यात्,—एकां गाम्भिति चेति । तेन 'गवां
सिद्धविशेषेषु' सङ्ख्या गोषु निविद्यते; एवञ्च सर्वेषामनिवृत्तावस्थादीनां
यथा-प्रकृतिभावे सोदकानुयष्टो भविष्यति, तस्मादेका पञ्च च गवां
निवर्तिका इति ॥ (१०।३।१६अ०) ॥

अथनेचे प्राकाशावित्यनेनाध्वर्युभागवाधाधिकरणम् ॥

सू० प्राकाशौ तथेति चेत् ॥ ६३ ॥ (पू०) ॥

भा० अथनेचे श्रूयते, 'हिरण्यौ प्राकाशावध्वर्यवे ददाति' इति ।
तत्रैवोऽर्थः शांन्नयिकः,—किं प्राकाशौ कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य
निवर्तकौ, एत अध्वर्युभागस्य निवर्तकौ? इति । कुतः पश्यः? ।
इह प्राकाशाकियेव यदि ददातिना सम्बन्धते, ततः कृत्स्नस्य
क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः, अथ अध्वर्युणा, तदा अध्वर्युभागस्य । किं
प्राग्?—कृत्स्नस्येति । तत्र एतदर्थते, प्राकाशावितिज्ञञ्चो ददातिना
सम्बन्धत इति । कुतः? । एवं ददातिसम्बन्धविधाने श्रुतिरनु-
यष्टीता, अध्वर्युणा सम्बन्धे वाक्यं । अपि च प्राकाशावितिद्वितीया
कारकविभक्तिः सामर्थ्यादेवास्थातेन सम्बन्धते, न नाच्चा; तस्माद्
ददातिना सम्बन्धः । अध्वर्युसम्बन्धे चाध्वर्युशब्दात् षष्ठी अभविष्यत्,

तस्मादपि ददातिना सम्बन्धः । ददातिं लक्षयित्वा प्राकाशौ विधीयेते, तत्र न शक्यो ददातिरध्वर्युषा विज्ञेष्टुं, वाक्यं हि तदा भिद्येत । अपि च विशेषणे सत्यपि यदि ददातिरविज्ञिष्टः पदान्तरेण सम्बन्धते, अविज्ञिष्ट एव कार्यं प्राप्नोति, प्रयुज्यमाणमपि हि विशेषणमङ्गलं न विज्ञेयं विज्ञिगष्टि । तस्मात् योऽध्वरं युनक्ति, सोऽध्वर्यु-रिहाभिप्रेतः । अतः कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तकौ प्राकाशा-विति ॥

ख० अपि त्ववयवार्थत्वात् विभक्तप्रकृतित्वात् गुणे-
दन्ताविकारः स्यात् ॥ ६४ ॥ (सि०) ॥

भा० अपि त्विति पक्ष्याद्यन्तिः । दक्षिणावयवकार्यार्थौ प्राकाशौ, न कृत्स्नदक्षिणाकार्यार्थौ, विभक्ता हि तेषां भागा अध्वर्यादीनाम्,—अयम् अध्वर्योर्भागः, इमे अन्येषाम् इति । तस्मात् 'गुणेदन्ताविकारः स्यात्' । किमिदं गुणेदन्ताविकारः इति ? गुणस्य इदन्ता गुणेदन्ता, इदंभाव इदन्ता, गुणेदन्ताया विकारो गुणेदन्ताविकारः,—अध्वर्योर्भागस्य निवर्त्तकौ प्राकाशौ । कथमिव ? एकमिदं हि वाक्यं,—'हिरण्मथौ प्राकाशौ' इति, नेयं प्रथमा, नापि दक्षिणाशब्देन सम्बन्धः, येन दक्षिणाकार्यं वर्त्तयतां । का तर्द्धेया ? द्वितीया, ददातिनैव सम्बन्धते । तदेकं वाक्यं,—'हिरण्मथौ प्राकाशावध्वर्यवे ददाति इति, अध्वर्युसम्प्रदानकेन ददातिना एतयोः सम्बन्धस्तस्मात् तथाध्वर्युददातिभागं निवर्त्तयतः । यदा सर्वविशेषणविज्ञिष्टो ददातिरपूर्वो विधीयते । इष्टार्थत्वादध्वर्योरन्यान् आनत्यर्थान् प्रत्यास्थास्यति ।

अथ यदुक्तं,—‘प्राकाशयोर्ददाति सम्बन्धो विधीयत इति तथा हि
 श्रुतिरनुगृहीता भविष्यति’ इति; नासौ वाक्यानपेक्षिणी श्रुतिः,
 अथति ददातिना आनन्तर्ये नावकल्पते । यदप्युच्यते,—‘कारक-
 विभक्तिराख्यातेन सम्बन्धयोग्या’ इति; योग्यत्वं दर्शनेन बाध्यते, दृश्यते
 तानन्तर्यं प्राकाशयोरध्वर्युक्त्वेन । यदप्युक्तं,—तत्सम्बन्धे षष्ठी अभविष्यत्
 इति । सत्यं प्राप्नोति षष्ठी, न तु तदभावे सम्बन्धो नास्ति
 अध्वर्युषा, गम्यते हि स वाक्येन । ‘आह,—चतुर्थीश्रुतिरत्र या,
 सा वाक्यमपवाधिस्यते’ इति । न, अविधीयमाना बाधितुम् उत्सहते ।
 कथं तर्हि अविधित्सिते सम्प्रदाने श्रूयते? इति । सामर्थ्य-
 प्राप्तस्थानुवादेनेति । तस्माद्दोषः । उक्तं वा सर्वविशेषणविशिष्टं
 दानं विधीयत इति । एवमन्येषामनिवृत्तौ यथाप्रकृतिभावे
 षोदकानुपहो भविष्यति । तस्मादध्वर्युभागस्य निवर्त्तकौ प्राकाशाविति ॥
 (१०।३।१८८०) ॥

उपह्वये षष्ठीनेन कृत्तुदाचिष्यस्य बाधाधिकरणम् ॥

सू० घेनुवच्चाश्वदक्षिणा, स ब्रह्मण इति पुरुषापनयो
 यथा हिरण्यस्य ॥ ६५ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति उपह्वयः,—‘उपह्वयो अनिरुक्तलोनाभिग्नस्यमानं याजयेत् ।
 अग्निष्टोमो यज्ञः पञ्चदशस्तोमो रथन्तरसामाश्वः श्वेतो दक्षिणा ।
 उपह्वयो निरुक्तः तेनाभिग्नस्यमानं याजयेत् । उपह्वयो यज्ञः
 सप्तदशस्तोमो दृहतृष्टः अश्वः श्वावो रुक्मस्रजाटो दक्षिणा’ ।

तत्र श्रूयते,—‘स ह्यग्निरुक्तः स ब्रह्मणे देयः’ इति । तत्र सन्देहः,—
किमसौ ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः, उत कृत्स्नस्य ऋतुदाशिष्यस्य? इति ।
किं प्राप्तं?—ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः इति । कुतः? । कर्तृसम्बन्धाद्
श्रवणवार्थत्वात् विभक्तप्रकृतित्वाच्च ‘गुणेदन्ताविकारः स्यात्’ । सम्बन्धे,
यथा,—‘स्रजमुद्गाचे ददाति’ इति उद्गाद्यभागस्य निवर्त्तिका स्रक्,
न कृत्स्नस्य ऋतुदाशिष्यस्य; एवमिहापि इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘धेनुवत्’ ‘अश्वदक्षिणा’ स्यात्,—कृत्स्नस्य
निवर्त्तिका इति । कुतः? । दक्षिणाश्वसम्बन्धात्,—‘अश्वः श्वावो
रुक्काललाटो दक्षिणा’ इति प्रथमश्रुतेर्भाष्येन आनमनं कर्त्तव्यं,
एवञ्चेत् आनुमानिकं निवर्त्तितुमर्हति । ननु कर्तृसम्बन्धाऽस्य श्रूयते,—
‘स ह्यग्निरुक्तः स ब्रह्मणे देयः’ इति । उच्यते,—‘एकेन वाक्येन
देशकप्राप्तागां निर्दिष्टिः, द्वितीयेन वाक्येन विनिवृत्तौ सत्यां
‘पुरुषापनयः’ क्रियते, ‘यथा, हिरण्यस्य’ ‘सर्वं ब्रह्मणे परिहरति’
इति । तस्मात् कृत्स्नस्य निवर्त्तकोऽश्व इति ॥

सू० एके तु कर्तृसंयोगात् स्रग्वत्तस्य लिङ्गविशेषेण ॥

॥ ६६ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘एके’ अर्था निवर्त्तन्ते, ‘कर्तृसंयोगात्’ ‘लिङ्ग-
विशेषेण’ ‘स्रग्वद्’ इति तत्परिहर्त्तव्यम् ॥

सू० अपि वा तदधिकाराच्चिरस्यवद्विकारः स्यात् ॥

॥ ६७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अपि वेति पक्ष्यवृत्तिः,—‘तदधिकारात्’ (दक्षिणाधिकारात्) दक्षिणाश्रयेण दक्षिणामधिकृत्याश्रयसम्बन्धः कृतः । तस्मात् कृत्स्नदक्षिणा-विकारोऽप्यः । अतो हिरण्यवदेव भवति, न सम्बन्धः ॥ (१०।१।१६अ०) ॥

अतपेये सोमचमसेन कृत्स्नक्रतुदाक्षिणवाषाधिकरचम ॥

सू० तथा च सोमचमसः ॥ ६८ ॥ (पू०) ॥

भा० अतपेये श्रूयते,—‘चौदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा च प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः’ इति । तत्र सन्देहः,—किं ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोमचमसः, उत कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिणस्य ? । किं प्राप्तं?,—‘तथा’ ‘सोमचमसः’ स्यात्, यथा सक् उद्गात्रे तद्भागस्य निवर्त्तिका, उद्गात्रसंयोगात्, एवं ब्रह्मसंयोगात् ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोमचमसः ॥

सू० सर्वविकारो वा क्रत्वर्थे प्रतिषेधात् पशूनाम् ॥
॥ ६९ ॥ (सि०) ॥

भा० वाग्रहः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः, किन्तर्हि कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिणस्य । कथमवगम्यते ? । पशुप्रतिषेधानु-वादात्,—एवमावाचते,—‘अतं वै सोमोऽनृतं पशवो यत् पशून् दद्यात् सोऽनृतं कुर्यात् । चौदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा’ इति, पशुदानमपोद्य सोमचमसो विधीयते, यः पशून् दद्यात् तस्मैव दक्षिणे भवेत्, एतस्मात् न पशवो दातव्या इति वक्तव्ये तमेवार्थमुक्तं मन्यमानः, ‘सोमचमसो दक्षिणा’ इत्याह । सोमचमसदानेन

पन्नवो न दीयन्ता इति गम्यते । तदेवं कृत्स्नस्य निवर्त्तकोऽवकल्पते ;
ब्रह्मदानस्य निवर्त्तके सति अन्येभ्यः पन्नवो दीयेरन् । तस्मात् कृत्स्नस्य
निवर्त्तक इति ।

सू० ब्रह्मदानेऽविशिष्टमिति चेत् ॥ ७० ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' पश्चसि—पशुदानविप्रतिषेधात् कृत्स्नस्य क्रतु-
दाक्षिण्यस्य निवर्त्तक इति । 'ब्रह्मदाने'ऽप्येतदवकल्पते,—'ब्रह्मणे
सोमचमसो देयः, यः पशून् दद्यात् स ब्रह्मणे' इति गम्यते ।
तस्मान्न नियोगतः कृत्स्नस्यैव क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तके पशुप्रति-
षेधानुवादोऽवकल्पते,—ब्रह्मणे दानेऽपि तदुपपद्यत इति ॥

सू० उत्सर्गस्य क्रत्वर्थत्वात् प्रतिषिद्धस्य कर्म स्यात्
न च गौणः प्रयोजनमर्थः स दक्षिणानां
स्यात् ॥ ७१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोमचमस इति,
कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तकः स्यात्; अस्य सोमचमसस्य च
उत्सर्गः, स क्रत्वर्थः स्यात्, दक्षिणाशब्देन हि सम्बध्यते,—सोमचमसो
दक्षिणा इति । न च प्रकृतावेकैको गवादिर्दक्षिणा,—उक्तमेवेदं
(५७सू०) गवादीनां समुदाये दक्षिणाशब्द इति । तदेवं सोम-
चमसदानेन प्रतिषिद्धेषु पशुषु यदि ब्रह्मदानेऽप्येतद्विशिष्टमिति
कृत्वा अन्येभ्यः पन्नवो दीयेरन् प्रतिषिद्धं क्रियेत* ; यो हि ब्रह्मभागो

* यत्र 'सत् क्रियेत' इति का० क्री० पु० पाठः ।

न सा दक्षिणा, दक्षिणावयवो हि सः, दक्षिणावयवे दक्षिणाशब्दे
निविद्यमानो गौणः स्यात्, 'न च' विद्यमाने मुख्ये 'गौणः' उपादीयते,
सोमचमसस्य हि 'प्रयोजनं' दक्षिणानिष्टतिः, सर्वेषामृत्विजाम्
आनमनं प्रयोजनं 'दक्षिणार्णां', न ब्रह्मदानं । तस्मात् कृत्स्नस्य
ऋतुदक्षिणस्य निवर्त्तकः सोमचमस इति ॥

सू० यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥
सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां ऋतुप्रधानत्वात् ॥
॥ ७३ ॥ (प्र०) ॥

भा० प्रयोजनसूत्रद्वयमिदं । यदि तु ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोम-
चमसः, ततः ब्रह्मभागोना सा दक्षिणा, एतेन विकारेण अन्या
दीयेरन् यथा पूर्वः पक्षः ; यथा तर्हि सिद्धान्तः तथा सर्वं निवर्त्तते ।
तस्मिन् निवर्त्तिते, ततः पुरुषापनयः क्रियते,—'स ब्रह्मणे देयः' इति ।
'तासां' दक्षिणार्णां ऋतुप्रधानत्वं भवति । सर्ववर्तिगानमनेन हि ऋतुः
सिध्यति, न ब्रह्मानत्या केवस्यया, सोमचमसेन च सा सर्वानतिः
कृतेति नान्यत् किञ्चन दीयेत, एतत्प्रयोजनं भवत्येव पक्षोक्तं
यथोपवर्धितम् इति ।

एवं वा,—

सोमचमसेन कृत्स्नदक्षिणापुरुषान्तरयोर्वाधाधिकारश्च ॥ वर्षाकान्तरम् ॥

सू० यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥ (पू०) ॥

भा० सूत्रपेये श्रूयते,—'त्रौदम्बरः सोमचमसो दक्षिणा । स प्रियाय

सगोपाय ब्रह्मणे देवः' इति । तत्रैषोऽर्थः सांग्रथिकः,—किं ब्रह्मभागेनेन दातव्यम्, उत सोमचमस एव केवलो दातव्यः? इति । 'न्मु सोमचमसो दक्षिणेत्येष सम्बन्ध इत्युक्त' । तत्रोच्यते, सोमचमसो ब्रह्मण इत्येष सम्बन्ध इति कृत्वा-चिन्ता । अद्यैवं, ब्रह्मणः सोमचमस इति सम्बन्धो विवक्षितः, सोमचमसेन ब्रह्मभागे निवर्त्तितोऽवशिष्टं दातव्यं तदूनो विकारः स्यादिति ॥

सू० सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ॥
॥ ७३ ॥ (सि०) ॥

भा० 'सर्वं वा' सोमचमसेन निवर्त्तित । कुतः? । सोमचमसो दक्षिणा इत्येष सम्बन्धः प्रत्यक्षः, तेन निवर्त्तिते सर्वस्मिन् दक्षिणेत्ये पुरुषापनय एव क्रियते, 'तासां क्रतुप्रधानत्वात्', दक्षिणानां सोमचमसो यः क्रतुदक्षिणा, स सर्वं क्रतुदक्षिणं निवर्त्तयतीति ॥ (१०।३।२०।४०) ॥

वाजपेये रघस्य माजिनियामकताधिकारकम् ॥

सू० यजुर्युक्ते त्वध्वर्योर्दक्षिणा विकारः स्यात् ॥ ७६ ॥

भा० अस्ति वाजपेयः, तत्रेदं समाख्यायते,—'यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति' इति तत्रायमर्थः सांग्रथिकः,—किं यजुर्युक्तोऽध्वर्योर्भागस्य निवर्त्तकः, किं भागे नियमः? इति । किं प्राप्तं? । 'यजुर्युक्ते' 'दक्षिणा' 'तु' 'अध्वर्योः' 'विकारः स्यात्' । तुशब्दः संग्रथव्यावृत्त्यर्थः,— न खलु संग्रथोऽस्ति । यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति, मान्यदिति गम्यते, स रथोऽध्वर्युभागं निवर्त्तयतीति कृतार्थः अवशिष्टानां सोदकप्राप्तानां

निवृत्तिं न ब्रूति कर्तुं। नैवमभिसम्बन्धः क्रियते,—यजुर्युक्तं रथं वाजपेये ददातीति, येन क्रतुसंयोगो गम्यते। कुतः?। प्रकृतो हि वाजपेयः, अध्वर्युः पुनर्वाक्येन श्रूयते; वाक्यं पुनः प्रकरणाद् वक्षीयः। तस्मादध्वर्युभागस्य निवर्तको रथ इति ॥

सू० अपि वा श्रुतिभूतत्वात् सर्वासां तस्य भागो नियम्यते* ॥ ७७ ॥

भा० अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः। श्रुतिभूता हि सर्वे रथाः सामान्येन वचनेन,—‘सप्त सप्तदशकानि ददाति’ इति, ‘सप्तदश रथाः, सप्तदश निष्काः, सप्तदश दास्यः, सप्तदश च युग्मानि, सप्तदश गवां व्रतानि, क्वशो वयस्यश्च सप्तदश’ इति। तेनाविशेषेण सप्तदश रथाः सर्वेषां प्राप्ता विभक्तव्याः, तत्र न ज्ञायते कस्य को रथः?,—तत्राध्वर्यो-र्यजुर्युक्तः पक्षे प्राप्तः स नियम्यते,—यजुर्युक्तमध्वर्यवे ददाति, न अन्यं, न चान्यस्मै। एवम् षडभिर्युक्तं होत्रे, नान्यं, न चान्यस्मै। सामभिर्युक्तमुद्गात्रे ददाति, नान्यं, न चान्यस्मै। तत्र पक्षे विधानार्थं यजुर्युक्तग्रहणं, न अध्वर्योर्भागं निवर्तयितुमुत्सहते; तस्यानिवृत्तौ षोडशकानुग्रहो भविष्यति। तस्मादध्वर्योर्भागे रथो नियम्यते, न तद्भागं निवर्तयतीति ॥ (१०।३।२१अ०) ॥

इति भट्टश्रीशरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥०॥

* ‘भागेन नियम्येत’ इति का० श्रौ० पु० पाठः ।

मोमांसा-दर्शने

१० अध्याये ० पादः ।

अथप्रद्वै नारिष्ठहोमादिभिः नक्षत्रेद्यादीनां समुच्चयाधिकरणम् ॥

सू० प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं विकृतावधिष्वं
स्यात् ॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति अग्निः,—‘य एवं विद्वानग्निं चिनुते’ इति । तत्र
नक्षत्रेष्टिः,—‘अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् सोऽनु
कुहेति अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा अम्बायै स्वाहा निघतये
स्वाहा अन्नपत्न्यै स्वाहा निवर्गपत्न्यै स्वाहा निपुष्टिकायै स्वाहा’
इति । सन्ति तु प्रकृतौ नारिष्ठहोमाः,—‘नारिष्ठान् होमान् कुहेति’
इति । तत्र संशयः,—किं नारिष्ठहोमानां निवृत्तिः अथवाऽनिवृत्तिः,
समुच्चयः? इति । तथा ध्येने श्रूयते,—‘लोहितोष्णीषा लोहितवसना
निवीता अमिजः प्रपरन्ति’ इति । अस्ति प्रकृतौ,—‘निवीतं मनुष्याणां,
प्राचीनावीतं पितृणाम्, उपवीतं देवानामुपव्ययते देवस्यस्यमेव तत्
कुर्वते’ इति, तदिह चोदकेन प्राप्तं । तत्र संशयः,—किमुपवीतस्य
निवृत्तिः अत अनिवृत्तिः, समुच्चयः? इति । तथा पृष्ठ्ये षडहे श्रूयते,—
‘मध्वाशयेत् घृतं वा’ इति । अस्ति तु प्रकृतौ,—‘पयोव्रतं ब्राह्मणस्य
थवागूराजन्यस्यामिषा वैश्वस्य’ इति । तदिह चोदकेन प्राप्तं । तत्र
संशयः,—किं तस्य निवृत्तिः अतानिवृत्तिः, समुच्चयः? इति ।

किं प्राप्तं? तस्य निवृत्तिरिति, प्रत्यक्षश्रुता उपहोमादयः चोदक-
प्राप्तानाम् आनुमानिकानां निवर्तका इति । अपि च प्रकृति-
लिङ्गसंयोगो भवति,—‘जुहोति’, ‘निवीताः’, ‘प्रचरन्ति’, ‘आश्रयेत्’
इति । यथा,—‘अरमर्थं वर्धिर्भवति’ इति श्रुताः कुशाश्रिवर्तयन्ति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—अनिवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः? । ‘प्रकृति-
लिङ्गसंयोगात्,—प्रकृतेन लिङ्गेन कार्येषु संयोग एषाम् उपहोमादीनां
नास्ति, स हि प्रत्यक्षदर्शनेन वा भवति,—‘यथा नैकरस्यहः’ इति ।
अत्रान्ये विधानेन वा भवति, यथा,—‘जुहोषा वा एतर्हि वाग्
भवति वर्धिं पृथ्वः कण्डः सन्निष्ठते । न बल वदेन्नान्यं पृच्छेन्नान्यस्मै
प्रभूयात् मधु आश्रयेत् घृतं वा’ इति । विकारेण वा, यथा,—
‘मैर्धतश्चरुर्नखाकपूतानाम्’ इति । स्वप्नेन वा भवति,—यथा,
‘धरिष्मै षड्दं नियुञ्जीत’ इति । प्रतिषेधेन वा भवति, यथा, ‘न
गिरा गिरेन्नि ब्रूयात् यो गिरा गिरेति ब्रूयादात्मनं तदुद्गातव्यं
गिरेदैर् कृत्वोद्गेयम्’ इति । अन्येन वा, येनावगम्यते प्राकृतं
कार्यमभिनिर्वसंयतीति, तदिह न किञ्चिदप्यस्ति । न चैतावता
निवृत्तिः,—इदं प्रत्यक्षश्रुतम्, इदं चोदकेन प्राप्तमिति । प्रकृति-
लिङ्गसंयोगे निवृत्तिर्भवति नान्यथा ।

‘नश्विदानीमेवोक्तं,—भवतीह प्रकृतिलिङ्गसंयोगः,—‘जुहोति’,
‘निवीताः’, ‘प्रचरन्ति’, ‘आश्रयेत्’ इति । उच्यते,—‘प्रकृतानां
जुहोत्यादीनां जुहोत्याद्यन्तराणि इमानि विधीयन्ते । तत्र तावत्
जुहोतिरदृष्टार्थः, कथमसौ मध्येन प्राकृतस्यार्थे वर्तत इति । तथा,
उपवीतमदृष्टार्थं, कथं तस्य कार्यं निवीतं वर्तत इति गम्यते । तथा,

प्रतं दृश्यं, मध्वन्नं घृतान्नञ्च तस्मिन्नर्थे वर्त्तत इत्येतेषु ज्ञायत एव । तस्मात्तस्मिन् प्रकृतिलिङ्गसंयोगः ।

अथोच्यते,—‘नैवोपहेमा जुहोत्यन्तरं, प्रकृते हेमे मन्त्रो विधीयते’ इति । तच्च न, विधायकस्याभावात्; ‘षोऽनु जुहोति’ इति परिसमाप्ते वाक्ये केवलस्य मन्त्रस्याख्यानं, नास्ति वचनम्,— एवं जुहोतीति । भिन्नान्येतानि वाक्यानि,—‘षोऽनु जुहोति’ इति विधिवाक्यम्, ‘अग्रे स्नाहा कृत्तिकाभ्यः स्नाहा’ इत्येवमादीनि मन्त्र-वाक्यानि । तस्मात् न मन्त्रविधानार्थं जुहोतेः पुनःश्रवणं । हेम-विधानार्थं श्रुतिविधायिका भवति, मन्त्रविधाने वाक्यं, तस्मादपि न मन्त्रविधानं, अतः समुच्चयः । उभयमपि प्रमाणेन प्राप्तं,— प्रत्यक्षश्रवणं प्रमाणं, षोदकोऽपि प्रमाणं, नागाकार्यलाञ्छेतयोर्विरोधः । तस्माद्यथा, प्रयाजादीन् बाधन्ते एवं नारिष्टहेमानपि न बाधेरन् । अत एवजातीयकं ‘कर्मसंस्कारं विकृतावधिकं स्यात्’ इति ॥

६०० • षोदनालिङ्गसंयोगे* तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृति-सन्निधानात् ॥ २ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘अरमयं वर्द्धिर्भवति’ इति यथा अराः कुशान् निवर्त्तयन्ति, एवमिहापीति । अत्रोच्यते,—‘युक्तं अरमये, भवति हि तच्च प्रकृतिलिङ्गेन संयोगः,—वर्द्धिःशब्देन, एवंविशिष्टं वा वर्द्धिर्भवति, अरा वा वर्द्धिषः कार्ये वर्त्तन्त इति; इह तु प्रकृतिलिङ्गासंयोगः, तस्माद्विषमं वर्द्धिषेति ॥ (१०।४।१अ०) ॥

* षोदनालिङ्गसंयोगे इति क० सं० पु० पाठः । एवं परचः ।

अरमयवर्धिषा कौत्रवर्धिषोधाधिकरणम् ॥ (प्रथमवर्षकम्) ॥

एवं वा । इदमाषायते,—‘षोमारौद्रं चर्षं निर्वपेत् कृष्णाणां
श्रीश्यामभिचरन्’ इति । तच्चेदं श्रूयते, ‘अरमयं वर्धिर्भवति’ इति ।
तत्र संग्रहः,—‘किं कौत्रं निवर्त्तते, न?’ इति । किं प्राप्तं?—
उभयस्य प्रमाणावगतत्वात् समुच्चयः ।

एवं प्राप्ते श्रूमः,—‘षोदनाखिलिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत’ इति ।
अस्ति हि तत्र प्रकृतिलिङ्गेन वर्धिःशब्देन संयोगः, तस्मात् प्राकृतस्य
निवृत्तिरिति ॥

वाजपेये रथघोषदुन्दुभिघोषाभ्यां दर्भमन्त्रयोपभयोरेव वाधाधिकरणम् ॥
(द्वितीयवर्षकम्) ॥

एवं वा,—अस्ति वाजपेयः,—‘अरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो
ज्वेत’ इति । तत्र श्रूयते, ‘रथघोषेण माहेन्द्रस्य श्लोचमुपाकरोति ।
दुन्दुभिघोषेण माहेन्द्रस्य श्लोचमुपाकरोति’ इति । अस्ति च
प्रकृतौ,—‘उपावर्त्तध्वमिति दर्भाभ्यां श्लोचमुपाकरोति’ इति । तदिह
षोदकेन प्राप्तं । तत्र संग्रहः,—‘किं रथघोषेण दुन्दुभिघोषेण यो
नादः स मन्त्रस्य निवर्त्तकः, यत् द्रव्यं तत् दर्भयोः, उतोभयम्
उभयस्य निवर्त्तकम्?’ इति । किं प्राप्तं?,—शब्दत्वेन सामान्येन नादो
मन्त्रस्य निवर्त्तकः, द्रव्यत्वेन द्रव्यं दर्भयोः । ‘ननु तत्पुरुषनिर्देशोऽयं,
तेन परार्थेन रथस्य घोषविशेषणत्वेनोच्चारणं, न स्वकार्येण निर्देशः’ ।

अत्रोच्यते,—इन्द्रनिर्देशोऽपि ईदृशो भवति, तत्रायमप्यर्थः, न
रथः परार्थं उच्यते; अतिर्हि तथा हीयेत, लक्षणा च स्यात्;

चोदनालिङ्गसंयोगस्य बाधेत, तस्मात् घोषो मन्त्रस्य निवर्तको द्रव्यं दर्भयोः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत’, उक्तवत्स्य चोदनालिङ्गसंयोगो नैकैकस्य, रथघोषेणेति श्रूयते, न रथेन घोषेण चेति; रथविशिष्टो घोषो लक्षणं शोत्रोपाकरणस्य, प्रकृतौ दर्भो लक्षणं मन्त्रस्य । ‘ननु इदानीमेवोक्तं इन्द्रनिर्देशो भविष्यति’ इति । नैतदेवं, द्विवचनं हि तथा स्यात्, एकवचनेन च निर्देशः, तेनैको लक्षणं, स च घोषः, तेन हि समभिव्याहारः क्लृप्तीयाथाः ॥ ‘ननु समुदायेन समभिव्याहारो भविष्यति’ । न हि समुदायस्य अत्रार्थत्वात् । अथ समुदायो निर्दिश्येत, ततोऽभ्युपगतसुभयस्य निवर्तकमिति । ‘ननु मन्त्रो वाचक एव उपावर्तध्वमिति’ । नेत्युच्यते, उपावर्तनमात्रस्याभिधायको मन्त्रो न चोपावर्तनमात्र शोत्रोपाकरणं । अथाप्यभिधानं स्यात्, तथापि तस्य निवर्तकः, लक्षणेनोपाकर्तव्यमितिप्रत्यक्षा श्रुतिः, अभिधानेन उपाकर्तव्यमिति चोदकः, श्रुतिश्च चोदकाद्वलीयसी । तस्मादुभयस्य निवर्तको रथघोषो दुन्दुभिघोषश्चेति । किं भविष्यति प्रबोक्षणं ? यदि रथो न घोषविशेषणम्, अरथविशिष्टेऽपि घोषस्तत्रोपाकरणं लक्षणेदिति ॥ (१०।४।२ अ०) ॥

इदं स्यात्तिसवाहो वाचस्यत्यपचादिभिः प्राकृतैन्द्रवाचपादिपचाचां समुच्चयाधिकरणम् ॥

६०० सवच तु ग्रहाम्बानमधिकं स्यात् प्रकृतवत् ॥

॥ ३ ॥ (सि०) ॥

का० वृहस्पतिवचने श्रूयते,—‘वार्हस्पत्यं यद् यद् गृह्णाति विपुलवर्कं*
 यद् गृह्णाति’ इति । महाप्रते ‘शुक्रवर्हं गृह्णाति’ इति । अथमेधे
 ‘सौवर्षराजताभ्यां महिमानौ यद् गृह्णाति’ इति । सन्ति तु प्रकृतौ
 ऐन्द्रवाक्वाद्यो यद्वाः, त इह चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संशयः,—वैकृतैस्तौ
 स्वित्कर्त्तव्ये, उतानिवृत्तिः, सशुचयः ? इति । किं प्राप्तं ?—प्रत्यक्षश्रुता
 वैकृताश्चोदकप्राप्तान् प्राकृतान् निवर्त्तयितुमर्हन्ति, अस्ति हि तेषां
 प्रकृतिलिङ्गेन ग्रहब्रह्मेण संयोगः इति ।

एवं प्राप्ते श्रूमः,—तत्र तत्र सर्वत्र यद्वाचानमधिकं भवितुमर्हति,
 प्राकृतस्थानिवृत्तिः इति । कुतः ? । उभयेषां प्रमाणावगतत्वात्,
 चोदकोऽपि प्रमाणं, प्रत्यक्षश्रवणमपि । ‘ग्रहब्रह्मः प्रकृतिलिङ्गम्’ इति
 स्ते । नैवं, यदि ग्रहब्रह्मसुचार्यं गुणो विधीयते, ततः प्राकृतत
 एव यद्वा गुणविकृता भवेयुः । अथ ग्रहसम्बन्धेनायद्वा विधीयते,
 ततो यद्वाकार्थं वर्त्तत इति प्राकृतं निवर्त्तयेत्, यथा, ‘खलेवासी धूपः’
 इति; अन्यः पुनरेव ग्रहब्रह्मो ग्रहवचनः, अर्कं नाम यद् गृह्णाति,
 महिमानौ नाम यद् गृह्णाति इति । अथापूर्वा ग्रहणक्रिया विधीयते ।
 तस्माच्च ग्रहब्रह्मश्चोदनालिङ्गमेकार्थानां हि विकल्पो वा बाधो वा
 भवति, न तेषां वैकृतैरेकार्थता ।

ननु ‘वागनिवृत्त्यर्थाः सर्वे, तेनैषामेकार्थता’ इति । उच्यते,—
 वागं प्रति संश्लेषकारिण एते, न निरपेक्ष एकैक एषां साधकः, न
 तेषां पृथक्केन यामसम्बन्धः,—‘अर्केण यजेत, शुक्रेण यजेत’ इति,
 कथन्तर्हि प्रयोगवचन एषां साधकः, स च सन्निहितानां, न च

* विपुलवर्कं इति का० क्री० प० पाठः ।

सन्निधाने विज्ञेयोऽस्ति, तस्मात् सर्वेषां प्राकृतानां वैकृतानाञ्च
संघादकः 'प्रकृतिवत्', यथा प्रकृतौ ऐन्द्रवाचवग्रहणं चोदितं, मैत्रा-
वरुणग्रहणं पुनसोद्यते, विभागसादृष्टार्थः संस्कारो देवतोद्देश्य,
अदृष्टत्वात् कार्यस्य, न ज्ञायते पूर्वं उत्तरस्य कार्यं भवति इति,
प्रयोगवचनग्रहणाच्च समुच्चयः, न केवलं मैत्रावरुणादिभिः सह
अप्रकरणाधीताभ्यामंशदाभ्यामपि । एवं विकृतावपि समुच्चयो
भवितुमर्हति ।

आह,—'ननु यद्दं सङ्कीर्णं गुणो विधीयते,—'अश्वमेधे सौवर्ण-
राजताभ्याम्' इति । अचोच्यते,—न तौ प्राकृतौ यदौ "सञ्ज्ञा
वोत्पत्तिसंयोगात्" इति ग्रहकर्मणी भिद्येते । आह,—'इह तर्हि वार्ह-
स्यत्यं गृह्णाति' इति देवताविधानार्थं स्यात्' । उच्यते,—ग्रहे विधीय-
माने श्रुतिरनुगृहीता, देवतायां वाक्यं, श्रुतिस्य वाक्यादस्वीयसी ।
आह,—'आग्नेयवत्, यथा अग्निष्टुति आग्नेया यद्वा भवन्तीति
देवताविधानं भवति, एवमेकवचनान्तेनापि तस्याविवक्षितत्वात्,
यथा, 'यद्दं समार्ष्टि' इति सर्वग्रहाणां सम्यार्गोऽभिधीयते, एवमिहापि
सर्वग्रहाणां देवता विधीयते' । अचोच्यते,—उक्तमेतच्छ्रुतेर्बलीय-
स्वादिति । आग्नेया यद्वा भवन्तीति तु वाक्यमविरुद्धं श्रुत्या,
न हि तच्चाग्नेयं यद्दं गृह्णातीति, आग्नेयसत्ता तत्र वाक्येन
श्रुत्यविरुद्धेन चोद्यमाना युक्तेवेति । तस्मात् प्राकृतेभ्यो व्यतिरिक्तो
वार्हस्यत्यः प्राकृतैः समुच्चीयते । यथा प्रकृतौ 'अंशुं गृह्णाति अदाभं
गृह्णाति' इति अप्राकरणिकौ प्राकरणिकैः समुच्चीयेते, एवमिहापि
वैकृताः समुच्चीयेरञ्जिति ॥

सू० अधिकैश्चैकवाक्यत्वात् ॥ ४ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च पश्यामः समुच्चय इति । कुतः ? । निःसन्दिग्धैश्च 'अधिकैः' सुरायहैरेकवाक्यत्वं भवति । कथं ? । 'सप्तदश एते यद्वा गृह्यन्ते इये प्राजापत्याः सोमयद्वाः सुरायद्वाः', अत्र व्यक्तमधिकाः सुरायद्वाः, तेषु 'गृह्यन्ते' इति यद्वाः चोद्यते, नानूद्यते । सहादुच्चरितः 'गृह्यन्ते' इति शब्दः सोमयद्वाैरपि सम्बध्यते । तस्माच्चोदान्तरं यद्वाणामनेन असन्दिग्धेन अन्यदप्येवमेवावगम्यते ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥ (हे०) ॥

भा० लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति । किं ? । 'विरण्यो वा एष यज्ञक्रतुर्यद् वाजपेय अतीव ह्यग्निष्टोमं क्रामत्युक्थयमति षोडशिनं नातिराचम् आग्नेति' इति । विरण्यशब्दो विस्तीर्णं भवति, यथा विरण्यानि अरण्यानि विस्तीर्णानीति गम्यते, यदि समुच्चयः, एवं विस्तीर्णता, वाधायां नेप्पपद्यते, तस्मादपि समुच्चय इति ॥ (१०।४।३अ०) ॥

वाजपेये प्राजापत्यपशुभिः क्रतुपशूनां समुच्चयाधिकत्वात् ॥

सू० प्राजापत्येषु चास्मान्नात् ॥ ६ ॥

भा० अस्ति वाजपेयः,—'वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इति । तत्र प्राजापत्याः पशवः, 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते' इति । सन्ति तु प्रकृतौ क्रतुपशवः, ते इह चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संबन्धः,—

किं ते प्राजापत्यैः क्रतुपञ्चवो वाध्यन्ते, उत समुचीयन्ते? इति । किं प्राप्तं?—प्रत्यक्षाः प्राजापत्याः षोडशप्राप्तान् क्रतुपञ्चान् वाधेरिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘प्राजापत्येषु च’ समुच्चयः स्यात् । चञ्चदः अन्वाच्यार्थः । आन्वाच्यन्ते हि क्रतुपञ्चवः,—‘ब्रह्मवादिनो वदन्ति, नाग्निष्टोमो नोक्थ्यो न षोडशी नातिराचः इति । अथ कस्माद् वाजपेयेन सर्वे यज्ञक्रतवोऽवर्ह्यन्ते, पशुभिरिति ब्रूयात् यदाग्नेयं पशुमालभतेऽग्निष्टोमे तेनावर्ह्ये ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यम् ऐन्द्रेण षोडशभिर्मारस्वत्याऽतिराचं मारुत्या वृहत्सोचमेतावन्तो वै यज्ञक्रतवस्त्वान् पशुभिरेवावर्ह्ये’ इति समुच्चयं दर्शयति । ‘ननु दर्शनमिदमुपदिश्यते, कोऽत्र न्यायः?’ इति । उच्यते,—प्रकृतिलिङ्गासंयोगः । ‘ननु पशुञ्चदः प्रकृतिलिङ्गं’ । नेत्याह,—नात्र पशुमनूद्य देवता विधीयते, सङ्ख्या-अवणात्; सङ्ख्यादेवताअवणात् कर्मन्तरं षेदमुक्तं, पृथक्प्रतिवेद्यात् सङ्ख्याया कर्मभेदः स्यात् इति । अतो यद्वाणामिव समुच्चयो भवितु-मर्हतीति ॥ (१०।४।४अ०) ॥

षाङ्गवृत्तीटौ आमनहोमैः अनुयाजाणां समुच्चयाधिकरणम् ॥

सू० आमने लिङ्गदर्शनात् ॥ ७ ॥

भा० अस्ति सांग्रहणीष्टिः,—‘विश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकामः’ इति । तत्र श्रूयते,—‘आमनमस्या देवा इति तिस्र आऊतीजुंहेति’ इति । सन्ति तु प्रकृतौ चयोऽनुयाजाः, तेऽत्र षोडशेन प्राप्ताः । तत्र संशयः,—किमामनहोमैरनुयाजा निर्वर्तन्ते, उत नैः समुचीयन्ते?

इति । किं प्राप्तं ?—प्रत्यक्षश्रुतैरामनहोमैरानुमानिका अनुयाजा
निर्वाहैरन् । अपि च चित्तं प्रकृतिलिङ्गसंयोगो भवति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘आमने’ समुच्चयः स्यात् । कुतः ? । ‘लिङ्ग-
दर्शनात्’,—लिङ्गं हि इममर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं ? । ‘वहिरात्मा
वै प्रयाजानुयाजा आत्मा देवता यन् प्रयाजानुयाजानां पुरस्तादा
उपरिष्ठादा जुञ्जयादहिरात्मानं सजातानामादधीत, अथ यस्म्यधतो
बुधोति मध्यत एव सजातानामात्मानं धत्ते’ इति अनुयाजानाम्
बुधोतिं दर्शयति । आह,—‘ननु चित्तं प्रकृतिलिङ्गसंयोगः’ । नेत्याह,—
न हि सङ्ख्यामात्रमनूय ब्रूयते गुणो विधातुं, न हि, कक्षपित्
कापित् सङ्ख्या न भवति । तस्मात् सङ्ख्या प्रकृतिलिङ्गसंयोगः ।
‘लिङ्गदर्शनं त्विदम् अपदिष्टं, प्राप्तिरत्र कल्पयेति’ । उच्यते,—‘आहुती-
बुधोति’ इति श्रुत्या आहुतिसंज्ञा, वाक्येन मन्त्रविधानं, चिसङ्ख्या
पानुवादत्वेनावकल्पते ; सङ्ख्यामन्त्रवन्ति तु यामान्तराणि विधीयन्ते ।
तेषां चोभयप्रमाणावगतत्वात् समुच्चयो न्याय्य इति ॥ (१०।४।
५५०) ॥

महाव्रते अतिशुभानस्य पशुपतानेन समुच्चयाधिकरणम् ॥

सू० उपगेषु शरवत् स्यात् प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥

॥ ८ ॥ (पू०) ॥

भा० महाव्रते श्रूयते,—‘पत्न्य* उपगायन्ति पिच्छोलाभिरुप-

* ‘पत्न्यः’ इति माधवसम्मतः पाठः ।

गायन्ति, काण्डवीणादिभिर्हपगायन्ति आपाटलिकाभिर्हपगायन्ति' इति । अस्ति तु प्रकृतौ 'हृत्विज उपगायन्ति' इति । तदिह चोदकेन प्राप्यते । तत्रायमर्थः सांख्यिको भवति,—किं पत्नीभिः 'उपगायन्ति' इति हृत्विज उपगायन्तो निवर्त्तन्ते, उत न निवर्त्तन्ते? इति । तत्रैतत् तावच्चिन्त्यते,—किं गानोपगानमेतत्, उत वादिचोपगानम्? इति; तत्रापि द्वैतं,—किं गानस्योपगानम्, गानोपगानं, उत गानमेवोपगानं गानोपगानम्? इति । किं तावत् प्राप्तं?—प्राकृतं निवर्त्तते इति । तत इदं वर्त्तते,—गानस्योपगानमिति, पत्न्यो गायतां गानमुपचिन्वन्ति इति, गानं प्राप्तमेव प्राकृतम्, उपस्य उपसर्गार्थो विधीयते । तस्माद्गानस्योपगानम् इति ।

अथ वा गानमेवोपगानं, गानशब्दो हि श्रारीर्यं गीतौ प्रसिद्धः, तस्माद्गानमेतदुपगानं, गानस्य वोपगानमिति । यदा एतथोरन्यतरं, तदा हृत्त्विककार्यं पत्न्यो वर्त्तन्ते । अतः 'प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्' प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तं निवर्त्तते 'श्रवत्',—यथा 'श्रमयं वर्हि-भंवति' इति श्रराः प्रत्यक्षश्रुताः चोदकप्राप्तान् दर्भान् निवर्त्तयति, एवमिहापीति ॥

सू० आनर्थक्यात् त्वधिकं स्यात् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा० तुशब्दः पञ्च व्यावर्त्तयति,—न निवृत्तिरिति, समुच्चयः स्यात् । तत एतच्चिन्त्यते,—वादिचस्यैतदुपगानम्, अस्ति ह्यत्र वादित्रं,—'दिनु दुन्दुभयो नदन्ति' इत्येवमादि, तस्योपगानं वादिचस्योपगानं । कथं? । प्रत्ययेन हि श्रुत्या धात्वर्थस्य सत्ता उच्यते, विप्रकृष्टा

उपसर्गार्थस्य सप्ता अर्थविप्रकर्षात् दुर्वला भवति । तस्मादुपसर्गार्थ-
सप्ताविधानं धात्वर्थसप्ताविधानेन बाध्यते ।

अथ वा वादिचमिदमुपगानं, एवं स्याद्,—‘पठ्य उपगायन्ति
काण्डवीणादिभिरुपगायन्ति’ इति । काण्डवीणादिभिर्वादिचमुपगानं
भवति, भवति च तस्मीगाने गानशब्दः । तस्माद् वादिचमुपगानं ।
तत्र यथेवं वादिचस्योपगानं, यदि वा वादिचमुपगानम्, उभयथा
प्राकृतादर्थात्नरे भवति । तस्मात् समुच्चयः । कुतः ? । ‘आनर्थक्यात्’,
—एवं चोदकानर्थक्यं न भविष्यति, चोदकोऽनुपगृहीष्यतीत्यर्थः । तस्मात्
समुच्चय इति ॥ (१०।४।३ अ०) ॥

चञ्चनाभ्यञ्जने नवनीताभ्यञ्जनस्य गौगुलवाभ्यञ्जनादिभिः समुच्चयाधिकारसम् ॥

दृ० संस्कारे चान्यसंयोगात् ॥ १० ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति अञ्चनाभ्यञ्जनो नाम एकोनपञ्चाशद्राजः । तत्रेदं समा-
धायते,—‘गौगुलवेन प्रातः सवने समञ्चते अभि वाञ्चते पैलुदारशेष
माध्यन्दिने सवने सौगन्धिकेन तृतीयसवने’ इति । अस्ति तु प्रकृतौ
नवनीतेनाभ्यञ्जनं, तदिह चोदकेन प्राप्तं । तत्र संग्रहः,—‘किं तद्
वैकृतेन बाध्यते, उत न ? इति । किं प्राप्तं ? । प्रत्यक्षश्रुतत्वात्
वैकृतेषु ‘अञ्चते’ ‘अभि वाञ्चते’ इति च, प्रकृतिलिङ्गसंयोगाद्बाध्यते
इति । आह,—‘ननु सुत्याकालम् अञ्चनमभ्यञ्जनस्य सचे, दीक्षाकाले
नवनीतेनाभ्यञ्जनं प्रकृतौ, अन्यकालत्वात् प्रयोजनान्तरे वर्तते इति
बाधो न स्यात्’ । उच्यते,—‘प्रयाजवदन्यकालमपि तत्कार्यमेव द्रष्टव्यं,

कास्वमाचमन्वत्, पदार्थेषु स एव; यथा 'तिष्ठन्तं पश्यं प्रथञ्जन्ति'
इति तिष्ठति पश्यौ प्रयाजा वर्त्तमानाः प्राकृतकार्यका एव भवन्ति,
एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'संस्कारे' अक्षनेऽभ्यञ्जने च प्राकृतेन सह समुच्चयः
स्यात् । कुतः? । 'अन्यसंयोगात्' । अन्यकास्वमिदं कार्यान्तरे वर्त्तते,
एवं चोदकोऽगुपहीयते । तस्मात्समुच्चयः इति ॥

सू० प्रयाजवदिति चेत् ॥ ११ ॥ (आ०) ॥

भा० इति यदुक्तं तत्परिहर्त्तव्यम् ॥

सू० नार्थान्यत्वात् ॥ १२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'न' च प्रयाजवत् भवितुमर्हतीति । कुतः? । 'अर्थान्यत्वात्',
—द्वेहमार्थम् आदौ नवनीतं सुखप्रचाराय; प्रवृत्ते कार्यं सुत्याकास्वं
गौगुलवेनाभ्यञ्जनं विरूचीकरणार्थं प्रत्यक्षं कार्यान्तरे वर्त्तत इति,
न प्राकृतं निवर्त्तयितुमर्हति ॥ (१०।४।७अ०) ॥

मन्वाग्रते चतुर्थावस्यः नार्थान्यत्वात्; समुच्चयाधिकरणम् ॥

सू० आच्छादने त्वैकार्थ्यात् प्राकृतस्य विकारः
स्यात् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

भा० महाव्रते श्रूयते,—'तार्थ्यं * यजमानः परिधत्ते दर्भमथं पत्नी'

* इत्याहः कन्वसः तार्थ्यमित्युच्यते इति माचवः ।

इति । अस्ति तु प्रकृतौ,—‘अह्नतवासः परिधत्ते’ इति; तदिह
 चोदकेन प्राप्तं । तच्च संज्ञयः,—‘किम् अह्नतस्य वाससो निवृत्तिः, न ?
 इति । किं प्राप्तम् ? । ‘आच्छादने तु’ ‘प्राहृतस्य विकारः स्यात्’ ।
 कुतः ? । ‘एकार्थ्यात्’,—एको अर्थः प्राहृतस्य वैहृतस्य च कौपीनम्
 आच्छादयितुं, प्रकृतौ विहृतौ च प्रच्छादनं क्रियते । तस्मात्
 प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तं निवर्त्तत ॥

सू० अधिकं वान्यार्थत्वात् ॥ १४ ॥ (सि०) ॥

भा० वाच्यः पत्रं व्यावर्त्तयति,—‘अधिकम्’ इदं प्राहृताद्वाससो
 भवितुमर्हति इति । कुतः ? । तत् हि निवर्त्तकं भवति, यदनिवर्त्तं न
 ङ्कोति निवेद्युं, यत् तु अनिवर्त्त्यापि ङ्कोति भवितुं, न तत् निवर्त्तयति,
 तत् हि निवर्त्तयत् अप्रतिषेधकं सत् चोदकं प्राप्तं वाधेत । ननु—
 ‘कौपीनप्रच्छादने ‘परिधत्ते’ इति भवति, नान्यकार्यके’ । उच्यते,—
 नैतदेवं, उपरि वाससोऽपि कार्यं ‘परिधत्ते’ इति भवति; तद्यथा,—
 कम्बलं परिधत्ते, रौरवं परिधत्ते इति; सर्वतो धत्ते परिधत्त इति
 अवयवप्रसिद्ध्या भवति । तस्मादह्नतस्य वाससो न निवृत्तिः, समुच्चय
 इति ॥

सू० समुच्चयश्च दर्शयति ॥ १५ ॥ (यु०) ॥

भा० ‘समुच्चयश्च’ वासःशब्देन बहुवचनान्तेन ‘दर्शयति’,—‘वासांसि
 वाराही चोपानहौ विमुञ्चति’ इति । ‘ह्यविषाणया वासांसि
 विभ्रंसयति, ततोऽध्वर्युः परिधत्ते’ इति । तस्मादपि पश्चामो
 अनिवृत्तिः समुच्चय इति ॥ (१०।४।८अ०) ॥

अवन्ति' इति, यन्ति तु प्रकृतौ यामानि तत्र चोदकेन प्राप्तानि; किं तानि भिन्नानि, न ?—इत्येवोऽर्थः घञ्ङिते । किं प्राप्तं ? । अग्निष्टितिः, यमुच्यते इति । कुतः ? । याममात्रं विधीयते, न 'युयते' इति प्रकृतिविभ्रसंबन्धोऽस्ति । तस्मादधिकमिति ।

एवं प्राप्ते क्रमः,—

सू० अर्धे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात् प्राकृतस्य विकारः
स्यात् ॥ १७ ॥

भा० तु अर्थः पक्षं व्यावर्तयति,—अश्रूयमाणेऽप्यर्धे प्राकृतस्य विकारः स्यात्, शेषभूतं हि प्रकृतौ याम, इदमपि याम श्रूयते, तस्मान्मत्वेन यामान्येन यावत् कार्यं भवितुमर्हति । तद्यथा,—दधि घृतं ब्राह्मं ब्राह्मणः देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तवत् यज्ञदत्तसौख्येनेति, यद्यपि तैस्तेन खेदयितव्य इति न श्रूयते, तथापि खेदने एव तैस्ते भवति, तस्मिन्मर्थत्वात्; एवं यद्यपि यावत् चक संस्कर्तव्येति न श्रूयते, एवमपि तस्मिन्मर्थत्वात् याम चक संस्कारे एव भवितुमर्हति ॥ (१०।४।८ अ०) ॥

कौत्यादिभिर्बन्धयथा एकादिवाक्यधिकरणम् ॥

सू० सर्वेषामविशेषात् ॥ १८ ॥ (पू०) ॥

भा० क्वचित् श्रूयते,—कौत्सं भवति काशं भवति वज्रिष्ठस्य जनिचे भवतः शुद्धाशुद्धीचे भवतः भर्ग्यव्रती भवतः कौत्साणि भवन्ति' इति; यन्ति तु प्राकृतानि यामानि तत्र चोदकेन प्राप्तानि, तानि

प्राकृतार्थां निवर्तकानीत्येतत् समधिगतं । अथैवोऽर्थः सन्निह्यते,—
 किं सर्वाधि सर्वेषां निवर्तकानि, अथ किमेकम् एकस्य, हे इयोः,
 यद्गनि यद्गनाम्? इति । किं तावत् प्राप्तं?,—सर्वाधि सर्वेषामिति ।
 कुतः? । विशेषाभावात्, न हि विशेषः कश्चिदस्ति, घेनावगम्यते,—
 एतस्य निवर्तकं, गान्धस्येति । तस्मात् सर्वं सर्वस्य निवर्तकमिति ॥

सू० एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात् प्रकृतेरविकारात् ॥

॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—सर्वाधि सर्वेषां निवर्तकानीति; एकमेकस्य, हे
 इयोः, यद्गनि यद्गनाम् इति । कुतः? । 'श्रुतिवाक्यार्थात्',—'कौशं
 भवति काष्ठं भवति' इति एकैकस्य निवृत्तिं कृत्वा श्रुतिः समर्था
 प्रवर्ततीति । एवं 'वस्त्रिण्य जनिषे भवतः इन्द्राग्नीषे भवतो
 भर्गवकवी भवतः' इति इयोर्निवृत्तौ कृत्वा सर्वां श्रुतिसामर्थ्यमनुस्यूतं
 भवति । तथा 'कौशानि भवन्ति' इति श्रीभिः त्रिषु निवर्तकं कृतसामर्थ्यां
 श्रुतिर्भवति । अथेकस्मिन् श्रुते एकमेव निवर्तकं, ततो यावत्कस्मिन्
 कस्यै अप्रीकृता प्राकृता सामर्थ्यात् तावद्येव भवति, एवं सर्वेषु ।
 किमेवं भविष्यति? । प्रकृतेरविकारः, प्राकृतानामवच्छिष्टार्थां सर्वां
 एषं भविष्यति, तत्र चोदकोऽनुस्यूतः । तस्मादेकम् एकस्य
 निवर्तकं, हे इयोः, यद्गनि यद्गनामिति ॥ (१०।४।१०।अ०) ॥

विष्टवाविष्टवसोमकास्तुषु यथाक्रमं प्राकृतसामवाचावाधाधिकारश्च ॥

सू० स्तोमविष्टद्वा त्वधिकं स्यादविष्टद्वौ द्रव्यविकारः
स्यादितरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ २० ॥

भा० सन्नि विष्टद्वस्तोमका अविष्टद्वस्तोमकाश्च क्रतवः,—‘एक-
विष्टेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, चिषवेनैजस्कामं, चयस्तिष्टेन
प्रतिष्ठाकामम्’ इति । तथा ‘द्वाचिन्नाः पवमाना अभिषेचनीयस्य’ ।
तत्र नव राजसामानि, एकादश राजसामानि, वस्यौघश्रवसे वसिष्ठस्य
जनिभे च साकम्प्रवेदान्याहुः । शुद्धाशुद्धीये च संश्रवोपपदे
सोमे । तथा रघवविर्धाने पुनःसोमस्य यज्ञस्य, तथा अपचितिवद्यः
पुनःसोमस्य यज्ञस्य,—

‘पुनःसोमस्य सवनं मध्यमं द्वादशं स्यतम् ।

कार्यौ नवदशसोमावभितः सवने उभे’ ॥ इति ।

तदत्र कश्चित् प्राकृती सौचसङ्ख्या विष्टद्वा, कश्चिद्गीगा । तत्र सन्देहः,—
किं विष्टतौ विष्टद्वौ हानौ च प्राकृतार्गां वाचां निवृत्तिः, उत
हानौ निवृत्तिः, विष्टद्वावनिवृत्तिः? इति । किं प्राप्तं ? । उभयत्र
निवृत्तिः, प्रत्यक्षश्रुतेन हि चोदकप्राप्तं निवर्त्यते । वाचां चोत्पत्ति-
रर्थवती भविष्यति अपूर्वेषु क्रियमाणेष्विति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘सोमविष्टद्वौ’ अनिवृत्तिराधिक्यं स्यात् । कुतः ।
आगमेन हि वाचां सङ्ख्यापूरणं वक्ष्यते,—“आगमेन वा स्यादभ्यासस्या-
श्रुतित्वात्” (१०।५।२ इ.सू०) इति ; एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति ।
‘अविष्टद्वौ’ तु प्राकृतं निवर्त्येत, यावता निवृत्तेन सा सङ्ख्या पूर्यते,
तावत् प्राकृतं बाधितव्यं, अन्यत् प्राकृतमेव स्यात् । कुतः ? । ‘इतरस्य

अश्रुतिवात्, इतरं न श्रूयते,—आगमः कर्त्तव्य इति, सङ्ग्रामाच्च
श्रूयते । तस्मात् विट्ङ्क्षोमकेषु अग्नित्तिः, हीनक्षोमकेषु चावदर्थं
निवर्त्तयितव्यं । अथ यदुक्तं,—साक्षां उत्पत्तिरर्थवती भविष्यति—इति ।
उच्यते,—वाध्यतां आर्षं सोदकेन, गुणमाचमविमिश्रितार्षं ; गुणसोदकः
इति ॥ (१०।४।११अ०) ॥

पवमान एव विट्ङ्क्षोमकक्रतूनां सामावापोद्वापाधिकरत्नम् ॥

सू० पवमाने स्यातां तस्मिन्नावापोद्वापदर्शनात् ॥

॥ २१ ॥

भा० इह ट्ङ्क्षोमका अविट्ङ्क्षोमकाश्च क्रतव उदाहरणं, त
एव ये पूर्वस्मिन्नाधिकरणे उदाहृताः । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः,—
विट्ङ्क्षोमकेष्वग्नित्तिरविट्ङ्क्षोमकेषु ग्नित्तिः—इति । अथेदानीम्
इदं सन्दिह्यते,—किं यस्मिन्-कस्मिंस्त्रिदावापो यतः-कुतस्त्रिदुद्वापः,
एत पवमानेष्वेव आवापोद्वापौ ? इति । किं प्राप्तं ? । अविशेषात्
अनिवयमः इति ।

एवं प्राप्ते ज्ञूमः,—‘पवमाने’ आवापोद्वापौ ‘स्याताम्’ इति ।
कुतः ? । अस्मिन्नेव हि तौ दृश्येते, ‘शीषि इ वै यज्ञसोदराषि
गायत्री वृद्धती अनुष्टुप्, अत्र ह्येवावपन्ति अत एवोद्पन्ति’ इति ।

‘ननु दर्शनमिदं प्राप्तिरुच्यतां’ । उच्यते,—

सू० वचनानि त्वपूर्वत्वात् ॥ २२ ॥

भा० असति न्याये वचनान्येव एतानि कथ्यन्ते । तस्मात् पवमान
एव आवापोद्वापस्त्वानमिति ॥ (१०।४।१२अ०) ॥

नामादेः विधिब्रह्मेणैव देवताभिधानाधिकारकम् ॥

सू० विधिब्रह्मस्य मन्त्रत्वे भावः स्यातेन चोदना ॥
॥ २६ ॥

भा० तौ दर्शपूर्णमासौ—‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो ज्येष्ठ’ इति । तत्रेदमासायते,—‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालो जमावासायां पौर्णमासां चायुतो भवति’ इति । अग्नि चाग्नेरभिधानानि,—अग्निः इन्द्रः पावकः धूमकेतुः छानुर्वैश्वानरः ब्राह्मिण्यः—इत्येवमादीनि । तत्र ब्रह्मेण,—वाचिषु निगमेषु किं ज्ञेय-ज्ञेयचिदग्नेः ब्रह्मेणाभिधानं कर्तव्यं, उत विधिब्रह्मेणाग्निब्रह्मेण ? इति । किं प्राप्तं ? । ज्ञेय-ज्ञेयचिदिति । कुतः ? । अन्यर्थनिर्देशात्,—अन्यर्थेन पुरोडासः संवद्भ्यः, अन्यर्था देवता कर्तव्या, त्यागकाष्ठे उद्देष्टव्या, या ज्ञेय ब्रह्मेण ब्रह्मते उद्देष्टुं, तेनोद्देवनीया, या एषां ब्रह्मानामभ्यस्तमेव ब्रह्मते उद्देष्टुं ; तस्माद् ज्ञेय-ज्ञेयचित् वाचिषु निगमेषूद्देष्टुः कर्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—विधिब्रह्मेणैव अग्निब्रह्मेणोद्देष्टव्या, नाम्नेन इन्द्रादिना इति । कुतः ? । ‘तेन चोदना’, तेन विधिब्रह्मेणास्य इति । सम्बन्धः चोदना भवति । कथमित्य ? । आग्नेयः कर्तव्य इत्यग्निरस्य देवता कर्तव्येत्यर्थः ।

का पुनरिदं देवता नाम ? । एवं तावत्कर्म,—या एता इति-हासपुराणेऽम्ब्याद्याः सङ्कीर्त्तने नामसदृशा देवता इति ।

उच्यते,—तासु देवतासु अहरादीनां ब्राह्मणादीनां वा न संघट्ट । स्मर्यते च काष्ठवाचिनां देवतात्वं,—‘काष्ठेभ्यो भवति, मासे देवता संवत्सरो देवता’ इति ।

अपरं मतं,—‘वेषु देवताशब्दो मन्त्रब्राह्मणे श्रूयते,—अग्निर्देवता
वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता इत्येवमादिषु तेऽत्र
देवताशब्देभ्योऽप्यन्ते’ इति ।

तत्राप्यहोरादीनाम् अनुपसंग एव । किञ्च सामान्यवचनस्य शब्दस्य
शैकित्ये व्यवहारे अभावादर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । तस्मात् सूक्तभाजो
हविर्भाजस्य देवताः । काः सूक्तभाजः ? । “इमं सोममर्हति जातवेदसे
रघञ्जि वसवहेमा मनीषया । भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने
सखे मा रिषामा वसन्तव” (ऋ० १८४ म०) इति, हविर्भाजः,—
“आग्नेयमष्टाकपाशं विवपेत् । अग्नीधोमीयमेकादशकपाशम्”
इति । आह,—‘यदि हविर्भाजो देवताः कपाशावामपि देवतात्म
शाग्नेति, तावपि हविर्भाजि’ । एवं तर्हि सा हविर्भाग् देवता,
सा प्रति तादृशं हविः, सूक्तस्याप्येवमेव । अत्र हि देवताशब्दः
स्मरति,—अग्निदेवत्वं सूक्तम्, अग्निदेवत्वं हविः इति । तथा
अतिदिदेवत्वं पिबदेवत्वम् इति । एवं मूर्त्तानाममूर्त्तानां चेतनाना-
मचेतनानां श्रुत्या कश्चिदर्थं प्रति तादर्थ्येन बहुवचनीयानां
देवतात्मं भविष्यति, सामान्यवचनत्वं चोपपत्स्यते ।

किमतः ? । वक्ष्ये, वक्ष्याः वाचकं शब्दमुद्दिश्य सखा वा
हविस्त्वस्याग्नीति बहुवच्यः क्रियते, सा देवता भवति तत्र ।

‘नन्वेवं सति सुतरां येन केनचिदग्नेः शब्देन निर्दिष्टः करणीयः’ ।

अत्रोच्यते,—अवेदेतदेवं, अद्यग्निशब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चार्यते,
अर्थोऽपि हविःसम्बन्धार्थं प्रत्याय्येत, न त्वचाग्निशब्दोऽर्थप्रत्याय-
नार्थमुच्चार्यते, अत्र शब्दं कार्थव्यासाद्यते, तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थो

भवति, यकार्थे न प्रयोजनं, यच्च पुनः ब्रह्मे एव कार्यं, तच्च कार्य-
सम्बन्धार्थः ब्रह्म एव प्रत्यापयितव्यः । देवतायाश्च यज्ञसाधनभावो
न रूपेण भवति, केन तर्हि?—सम्बन्धिना ब्रह्मेन; यथा अध्वर्यु-
र्हस्ताभ्यामुपकरोति, एवं देवता ब्रह्मेणोपकरोति, यथा 'हेतुः
पाणौ दिर्लेपेणोपसृष्टाति' इति पाणिसम्बन्धेऽपि हेतौव उपकरोति,
एवं सम्बन्धिना ब्रह्मेण उपकुर्वती देवता उपकारिणी गम्यते ।
देवतायामप्युपकारिणां चोदितायां ब्रह्मस्यैव यज्ञो समवायः । तस्माच्च
ब्रह्मोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चारितः; स चार्थः पुनः ब्रह्मं प्रत्याययेदिति
सञ्चितसञ्चया हि तथा स्यात् । किन्तर्हि?—ब्रह्म एव हविषा
सम्बध्यते, तत्सम्बन्धादर्थाऽपि देवता भविष्यति, यस्य हि ब्रह्मो हविषा
तादर्थ्येन सम्बध्यते, सा देवता, ब्रह्मे कार्यस्यासम्भवादर्थे कार्यं
विज्ञायते, इह तु ब्रह्म एव कार्यं सम्भवति । तस्मान्चार्थप्रत्ययनार्थः
ब्रह्म इति । तदुक्तं वृत्तिकारेण,—'न वा ब्रह्मपूर्वको ह्यर्थसम्प्रत्यय-
स्तस्मादर्थनिष्पत्तिः' इति । एवं चेदग्निब्रह्मेण हविषः सम्बन्धः, नास्ति
प्रसङ्गः शुच्यादीनां ब्रह्मानामिति । तस्मात् 'मन्त्रत्वे' विधिब्रह्म
उपादातव्य इति ।

उच्यते—'नन्वेवं ब्रह्म एव देवता प्राप्नोति' । अत्रोच्यते,—
नैतदस्माभिः परिहर्तव्यं, न हीदमुच्यमानमस्मात्पक्षं बाधते, सुतरां
शुच्यादीनामप्रसङ्ग इति ॥

सू० त्रेषाणां चोदनीकत्वात्तस्मात्सर्वत्र श्रूयते ॥

॥ २४ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च विधिब्रह्मेण वाचिषु वचनं कर्मव्यं । कुतः? । 'त्रेषाणां'

मन्वाणाम् एकः ब्रह्मः, य एवाधौ विधिब्रह्मः, स एव सर्वत्र ब्रूयते
 अपाह्वारे उज्जित्यां स्वाहाकारे च,—‘अपाह्वारेः प्रिया धामानि
 अपाह्वारेः प्रिया धामानि अपाह्वारेः प्रिया धामानि’ इति
 अपाह्वारे; ‘अग्नेरुज्जितिमनूज्येषं सोमसोऽज्जितिमनूज्येषम्’ इत्युज्जित्यां;
 ‘स्वाहाऽग्निं स्वाहा सोमम्’ इत्येवमादि स्वाहाकारे । एवञ्च नित्यवत्
 ब्रूयमाणो अपाह्वारो भविष्यति, यथाऽस्माभिर्वाचोऽपदिष्टः । तस्मात्
 “विधिब्रह्मस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्” इति ॥ (१०।४।१३अ०) ॥

अग्निदेवस्योऽपि विधिब्रह्मेणैव देवताभिधानाधिकारश्च ॥

सू० तद्योत्तरस्यान्ततौ तत्प्रकृतित्वात् ॥ २५ ॥

भा० अस्ति चरः,—‘सौर्यं चरं निर्वपेत् ब्रह्मवर्षसकामः’ इति ।
 अग्निं सूर्यस्याभिधानानि,—सूर्यं आदित्यो भास्करः सविता दिवा-
 करः—इति । तत्र किं वाचिषु निगमेषु येन-केनचित् ब्रह्मेणाभिधानं
 कर्तव्यम्, उत विधिब्रह्मेण सूर्यब्रह्मेण ? इति । किं प्राप्तं ? अग्नि-
 ब्रह्मसंयुक्तासौ प्रकृतौ निगमा इह बोदकेन प्राप्ताः, न सूर्यब्रह्मेनेति,
 सूर्यब्रह्मो हि चरौ, न उज्जित्यादिषु, ते यथार्थं विपरिणमयितव्याः,
 सूर्यार्थस्य तेषु सङ्कीर्त्तयितव्यः, स च येन-केनचित् सूर्यवाचिणा
 ब्रह्मेण सङ्कीर्त्तयते, तस्मादनियमः । ये च प्रकृतावाग्निब्रह्मसंयुक्ता
 निगमासौ इहोदाहरणं, न असंयुक्ताः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘तद्योत्तरस्यान्ततौ तत्प्रकृतित्वात्’ इति । यथा
 प्रकृतौ, ‘तथा’ उत्तरस्यां ‘ततौ’ विद्यतौ कर्त्तव्याः, ‘तत्प्रकृतित्वात्’

तेषां, सोदकानुग्रहाय प्रकृतौ च विधिशब्दाभिप्रायो अग्निशब्दः प्रयुक्तः, न अग्न्यभिधानपरः; इहापि तत्प्रकृतित्वात् विधिशब्दाभिप्रायेणैव निगमाः प्रयोक्तव्याः । न चायं चरुणा सूर्यशब्दस्य सम्बन्धः, किन्तु हि प्रयोगेण, 'सौर्यं निर्वर्त्तयेत्' इति प्रयोगेण सम्बन्धः, न 'सौर्यचरुः' इति, कारकविभक्तिर्हि द्वितीया, सा आख्यातेन सम्बन्धते, तस्मात् तत्रापि सूर्यशब्देन संयुक्ताः कर्त्तव्या इति ॥ (१०।४।१४अ०) ॥

वाचानेऽग्नेः सगुणेनाभिधानाधिकरणम् ॥

सू० प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यात् ॥

॥ २६ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति आधानं,—‘य एवं विद्वानग्निमाधत्ते’ इति । तत्र पवमानस्वीषि श्रूयन्ते,—‘अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्नये पावकायाग्नये श्रुचये’ इति । तत्र संज्ञयः क्रियते,—किं सगुणमग्नेरभिधानं कर्त्तव्यं, उत निर्गुणम्? इति । किं प्राप्तं? । ‘प्राकृतस्य’ निर्गुणस्य ‘सगुणेन’ ‘अभिधानं’ कर्त्तव्यमिति ॥

सू० अविकारो वा अर्थशब्दानपायात्स्यात् द्रव्यवत् ॥

॥ २७ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘अविकारो वा’ ‘स्यात्,—निर्गुणमभिधानं । कुतः? । ‘अर्थशब्दानपायात्,—एवं शब्दोऽर्थज्ञानपेतो भवति,—य एव असौ अग्निः, स एव पवमानः, पावकः श्रुचिश्च । या देवता निर्देष्टव्या, सा

निर्दिष्टैव भवति, असत्यपि गुणवचने, 'द्रव्यवत्', अथा,—'सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजावन्ना, वायव्यामासभेत भृतिकामः' इति, अजावन्नाशब्देन चोदिते कर्मणि ह्यगाशब्देन वाचिषु गिगमा भवन्ति, अर्थः शब्दोऽनपेत इति कृत्वा ; एवमिहापि द्रव्यं । तस्मान्निर्गुणेन अभिधानं कर्त्तव्यमिति ॥

सू० तद्वारम्भासमवायाद्वा चोदितेनाभिधानं स्था-
 दर्थस्य श्रुतिसमवायित्वाद्वाचने च गुणशास्त्र-
 मनर्थकं स्यात् ॥ २८ ॥ (उ०) ॥

भा० अथ वा, 'चोदितेन' सगुणेनाभिधीयेत । कुतः ? । 'आरम्भा-
 समवायात्',—न हि आरम्भेण देवता कर्मणि समवैति, न खेन रूपेण
 देवतायाः कर्मणि साधनभाव इत्युक्तं । यदि हि रूपेण समवेयात्,
 तथा सति अग्निशब्देन पवमानोऽपि प्रत्याख्यते इति गुणाभिधानं
 न क्रियेत । कथं तर्हि साधनभावः ? । 'श्रुतिसमवायित्वात्' देवतार्थस्य,
 देवताशब्दस्य च हविषस्य सम्बन्धः साक्षादुच्यते, यस्य शब्दस्य सम्बन्धः, स
 शब्दो वदितव्यः, एवमसौ सम्बन्धः कृतो भवति । यदि च गुणाभिधानं
 न क्रियते, गुणशासनमनर्थकं स्यात् । एवमर्थं हि तत्र शब्द उच्यते,
 कथमसौ कर्मणि सम्बन्धेत इति; तत्र यदि गुणो न सम्बन्धीयात्,
 गुणवचनवैयर्थ्यं स्यात्; तस्मात् सगुणेनाभिधानं कर्त्तव्यमिति ॥

सू० द्रव्येष्टारम्भगामित्वादर्थे विकारः सामर्थ्यात् ॥
 ॥ २९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं द्रव्यवत् इति,—'सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा-

वशा, वाचस्यामासभेत भूतिकामः' इति, अजावशाद्भस्मेन चोदिते कर्मणि ह्यगाद्भस्मेन निगमा वाचिषु भवन्तीति यदुक्तं, तत् परि-
हर्तव्यम् । अत्रोच्यते,—युक्तं द्रव्येष्वारम्भसमवायः, रूपेषु समवायं
नष्टति द्रव्यं, तत्र ह्यगाद्भस्मेन या असौ आसन्ना यदि वशा लघवशा,
तत्र साऽभिधीयत इति गम्यते । तस्मादर्थे साधने सति अविकारे-
ऽप्यर्थे वचनसामर्थ्यसुपपद्यत इति विना गुणवचनेन, अभिधानं स्यात्
चोदकानुपहाय; इह अतिसमवायित्वादवश्यं चोदकप्राप्तस्य 'विकारः'
कर्त्तव्य इति ॥ (१०।४।१५ अ०) ॥

आधानाच्चोदकैर्विर्मुच्येनाभिधानाधिकरणम् ॥

दृ० बुधन्वान् पवमानवद्विशेषनिर्द्देशात् ॥ ३० ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति आधानं,—'य एवं विद्वानग्निमाधत्ते' इति । तत्र पव-
मानेष्टयः,—'अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपाशं निर्वपेदग्नये
पावकायाग्नेये शुचये' इति । तत्राज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते,—'बुधन्वान्
आग्नेयः कार्यः, पावकवान् सौम्यः' इति । तत्रायमर्थः सांग्रथिकः,—
किं सगुणमग्नोरभिधानं कर्त्तव्यम्, उत निर्गुणम्? इति ।

तत्रैवं तावत् परीक्ष्यते,—किं देवतानिर्द्देशोऽयं, मन्त्रनिर्द्देशः?
इति । देवतानिर्द्देशे सति सगुणमभिधानं, मन्त्रनिर्द्देशे निर्गुण-
मिति । किं तावत् प्राप्तं?—सगुणमभिधानमिति । तत्र हतदर्थ्यते,
देवतानिर्द्देशः इति । कुतः?। रूपत एव मन्त्राणां प्राप्तत्वात्,
विधानमनर्थकं, देवता पुनर्न प्राप्नोति, तस्या विधानमर्थवत् भवति,

बुध्वाङ् आग्नेयः कर्त्तव्य इति देवतया बुध्वाङ्गुण्युक्त्वा भवति
 बुध्वाङ् आग्नेयः । तस्मात् सगुणमभिधानं, यथा पावमानेष्टिषु
 अग्निः पवमान इति ; एवमत्रापि अग्निर्बुध्वाङ्गिति विशेषनिर्देशो-
 ऽर्थवान् भविष्यति । तस्मात् सगुणमभिधानमिति ॥

दू० मन्त्रविशेषनिर्देशात् न देवताविकारः स्यात् ॥

॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदेवं,—सगुणमभिधानमिति, निर्गुणं कर्त्तव्यं । तत्र
 एतद् वर्धयन्ति,—मन्त्रविशेषनिर्देशोऽयम् इति । कुतः ? । मन्त्र-
 विशेषरूपोऽयं शब्दः,—आग्नेयो यो विष्णुर्वाग्निर्विष्णुः स बुध्वाङ्
 कर्त्तव्यः नाग्निः । अथ अग्निर्बुध्वाङ् क्रियते, तत्र बुध्वाङ्गग्निर्देवता
 स्यात्, तत्राग्नेय इति सापेक्षे तद्धितनिर्देशो न स्यात्, न हि
 सविशेषानां वृत्तिर्भवति ; न खल्वपि वृत्तस्य विशेषणं प्रयुज्यते ;
 तस्मात्त्राग्नेर्विशेषणं बुध्वाङ्गता । कस्यर्हि बुध्वाङ्गतया विशेष्यते ? ।
 आग्नेयः, तस्मै बुध्वाङ् मन्त्रः, तेनासौ बुध्वाङ् भवति वागः,—‘अग्निं
 स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम्’ इति । अथ वा मन्त्र
 एवाभिसम्बध्यते,—बुध्वाङ् आग्नेय इति ।

अथ यदुक्तं,—रूपादेव मन्त्रः प्राप्नोति न विधातव्यः इति ।
 उच्यते,—यः—कस्यिदम्यभिधानो मन्त्रः प्राप्नोति, तन्निषेधार्थमिद-
 मुच्यते,—बुध्वाङ् कर्त्तव्यः, ‘अग्निं स्तोमेन बोधय’ इति ; एवं चेत्
 न देवताविशेषणं ; तस्मान्निर्गुणमभिधानं देवतायाः कर्त्तव्यम् ।
 एवं बोधकानुग्रहे भविष्यति ॥ (१०।४।१६ अ०) ॥

मयानुबन्धनप्रवृत्त्याऽप्येवमर्थोविधिप्रवृत्त्याभ्यामेव उच्यते न सति प्रवृत्त्याभ्यामभिधावा-
पिकरणम् ॥

सू० विधिनिगमभेदात् प्रकृतौ तत्प्रकृतित्वाद्धिक्ता-
वपि भेदः स्यात् ॥ ३२ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्मि ज्योतिष्टोमः, तत्र अयुते,—‘गौरनुबन्धोऽज्योऽग्नी-
षोमीयः’ इति । सन्ति तु गोरभिधानानि,—‘उक्षा उखिया अही
मही अदितिरिखा” (निघ० २।१९) इति । तत्र संबन्धः,—किं
निगमेषु केनचिदेव ब्रह्मेण गोरभिधानं कर्तव्यम्, अथ वा विधि-
ब्रह्मेण कर्तव्यम्? इति ।

तथा, ‘पृषदाज्येन वनस्पतिं यजति’ इति । सन्ति वनस्पतेरभि-
धानानि,—‘दृषः पादपो द्रुमो नगः’ इति । तत्र संबन्धः,—‘किं
निगमेषु केनचिदेव ब्रह्मेण वनस्पतेरभिधानं कर्तव्यम्, अथ वा
विधिब्रह्मेण? इति । किं प्राप्तं?,—केनचिदेवेति । कुतः? ।
‘विधिनिगमभेदात् प्रकृतौ’,—विधिनिगमभेदः कृतः,—‘यो दीक्षितो
यदग्नीषोमीयं पशुमासभते’ इति विधौ, मन्त्रे, ‘हागस्य वपाया
भेदस्योऽनुब्रूहि’ इति; इहापि सोदकेन यत् प्राकृतं, तत् प्राप्यते;
विधिनियमभेदस्य प्रकृतावस्ति, तस्मात् स प्राप्यते हागब्रह्मः, प्रकृतौ
कृतः स न ब्रह्मते गवि कर्तुं, विधिनिगमभेदस्य ब्रह्मते । तस्मात्
उक्षादीनां अन्यतमेन वाचिषु वचनं कर्तव्यं ।

तथा, ‘अग्निं स्विष्टकृतं यजति’ इति विधौ, निगमेषु,—‘प्रीहि देवं
उन्नतो यविष्ठ विदन् ऋद्वः ऋतुपते यजेह । ये दैव्या ऋत्विजसोभि-
रग्ने त्वं होतृणामस्या यजिष्ठ’ इति; विधिनिगमभेदः प्रकृतौ कृतः;

खिष्टदिकारस्य वनस्पतिरिति षड्दुर्घे वक्ष्यते । तस्मात् तत्रापि विधिनिगमभेदः कर्त्तव्यः । अतो येन-केनचित् वनस्पत्यभिधानेन निर्द्देशः कर्त्तव्यः, 'तत्प्रकृतित्वात्' इति ॥

सू० यथोक्तां वा विप्रतिपत्तेर्न चोदना ॥ ३३ ॥
(सि०) ॥

भा० यथोक्तेन वा ब्रह्मेन वचनं कर्त्तव्यं,—गोः उस्त्राब्रह्मेन, स हि तत्राद्यातः,—'उस्त्रायै वपायै भेदसोऽनुग्रुहि' इति । आह,—'मन्त्राद्यानमेतत् न वचनमस्ति,—अनेन कर्त्तव्यम् इति । वचनं पुनस्योदको विधिभिन्नेन वक्तव्यम्' इति । नैतदेवं,—न विप्रतिपत्तिं चोदकः प्रापयति, न हि यत् प्रकृतावस्ति तद्विद्यतौ कर्त्तव्यमिति केनचित् प्राप्यते, किन्तु यत् प्रकृतौ षिकीर्षितं ब्रह्मेणाभिहितं न अर्थात् प्राप्तं, तत् चोदकः प्रापयति; न च, प्रकृतौ विधिनिगमभेदो विहितः, 'हागस्य वपायै भेदसोऽनुग्रुहि' इत्येतद्वक्तव्यमिति विधीयते, तत्रार्थाद् विधिनिगमभेदो जातः । हागब्रह्मविधानं श्रुत्या गम्यते, विधिनिगमभेदो लक्षणाया; श्रुतिलक्षणाविशेषे च श्रुतिर्न्याया न लक्षणा । तस्मान्न येन-केनचिदभिधानं, आद्यानसामर्थ्याद् उस्त्राब्रह्मेन । तथा पृषदाज्ये देवतायां यो विधिब्रह्म उक्तः, तेन वचनं कर्त्तव्यं, विधिनिगमविप्रतिपत्तिर्न चोद्यते । तस्माद् वनस्पतिब्रह्मेन निर्द्देशः कर्त्तव्यः इति ॥ (१०।४।१७अ०) ॥

अवभृथे अग्नीवर्षयोः सखिष्टकृच्छ्रं नाभिधानाधिकरणम् ॥

सू० खिष्टकृद्देवतान्धत्वे तच्छब्दत्वान्निवृत्तत ॥ ३४ ॥
(पू०) ॥

भा० अस्ति अवभृथः,—‘वाङ्मैत्रिककपालेनावभृथं यन्ति’ इति । तत्र इदमावाचयते,—‘अग्नीवर्षणौ खिष्टकृतौ यजति’ इति । तत्रायमर्थः सांख्यिकः,—किं निगमेऽखिष्टकृच्छ्रकं वचनं कर्त्तव्यम्, उत सखिष्टकृच्छ्रकम् ? इति । तत्र एवं तावत् परीक्ष्यते,—किं सांख्यिकः खिष्टकृच्छ्रः, उत खिष्टं करोतीति एतेन गुणेन प्रकृतः इति गौडो न कृदः ? इति । यदि कृदः, अखिष्टकृच्छ्रकं वचनं कर्त्तव्यम्, अथ व्युत्पाद्यते, ततः सखिष्टकृच्छ्रकं । किं प्राप्तं ?,—सांख्यिकः, न व्युत्पाद्यते इति । कुतः ? । न तावत् खिष्टं कृतवान्, अथ च तस्मिन्नेव काले खिष्टकृतित्युच्यते,—‘खिष्टकृतं यजति’ इति, न ह्यत्र खर-संस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ भवतः । अग्निरेव खिष्टकृच्छ्रं नोच्यते, तयोर्थः खिष्टं कृतवान् । यदा सांख्यिकः, तदा अखिष्टकृच्छ्रकं वचनं कर्त्तव्यं । कुतः ? । अग्नेर्देवतायाः अथौ वाचकः, नाग्नीवर्षयोः, विष्टतौ अग्नेर्देवताया अभावात् अग्नीवर्षणाभ्यां निवर्त्तते । तस्मादखिष्टकृच्छ्रकं वचनं कर्त्तव्यमिति ॥

सू० संयोगो वा अर्थापत्तेरभिधानस्य कर्मजत्वात् ॥
॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—अखिष्टकृच्छ्रकं वचनं कर्त्तव्यम् इति । किन्तर्हि सखिष्टकृच्छ्रकं वचनं कर्त्तव्यम् इति । तत एतदर्थते,—

मौलमिदमभिधानमिति,—स्त्रिष्टकरणात् स्त्रिष्टकृदिति मन्वते, मन्वमानं
 न न्यायं अविचलितं कल्पयितुं, क्रियागिमित्तत्वं अवश्यवद्भवे
 मन्वते ; असुहायस्य चाग्नौ अप्रयोगात् लोकेऽन्वभिधानत्वं
 माध्यमीयते ; तस्मात् सांविज्ञाधिकः । एवं केन स्त्रिष्टकृच्छब्दं
 वचनं कर्त्तव्यम्, 'अर्थापत्तेः',—अग्नेरर्थे अग्नीवदसौ श्रूयते,—
 'अग्नीवदसौ स्त्रिष्टकृतौ यजति' इति, क्रियासंयोगित्वात् क्रोति
 स्त्रिष्टकृच्छब्दः अग्निवदसौ* वक्तुं । तस्मात् स्त्रिष्टकृच्छब्दं वचनं
 कर्त्तव्यम् इति । अथ यदुक्तं,—स्त्रिष्टं कृतवति चैव ब्रह्मः, न चाग्निः
 स्त्रिष्टं कृतवान्,—इति । अथ ब्रूमः,—मतपक्षे भूतकायता हीयेत,
 तत्पक्षे सा च सोपपदस्य धात्वर्थः । अपि च ततः पूर्वान् यागानपेक्ष्य
 स्त्रिष्टं कृतवानग्निः ॥ (१०।४।१८अ०) ॥

अग्नीषोमीयपत्रौ सर्व्वेचैव प्रचेने निर्मुक्तेनाग्निब्रह्मेनाग्नेरभिधानाधिकरणम् ॥

इ० सगुणस्य गुणलोपे निगमेषु† यावदुक्तं स्यात् ॥

॥ ३६ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति चोने पशुपुत्रीषोमीयः । तत्र श्रूयते,—'अग्नीषोमीयस्य
 वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपति‡' इति । तत्र
 स्त्रिष्टकृति गुणलोपः श्रूयते,—'अग्निं यजति' इति । तदत्र संज्ञयः,—

* इवमेव सर्व्वेच पाठः ।

† अथ 'नृ ब्रह्माने' इति क्वचित् चधिकः पाठः ।

‡ अनुनिर्वपति इति का० मी० पू० पाठः ।

किं धाग एव खिष्टकृतो गुणलोपः अत्रिष्टेषु निगमेषु यथा-
प्रकृति भावः, उत सर्वैव गुणलोपः? इति । किं प्राप्तं?—खिष्टकृतो
अग्नेः सगुणस्य गुणलोपे श्रूयमाणे ब्रूमः,—यत्रैवोच्यते, गुणलोप-
स्यैव स्यात्, धागे चोच्यते,—‘अग्निं यजति’ इति, धागे गुणलोपे
उच्यमाने यदि सर्वनिगमेषु गुणलोपोऽध्यवसीयेत, अश्रुतं कस्येत!
थावांश्च श्रुतस्रोत्सर्गे दोषः, तावान् अश्रुतकल्पनार्था । तस्माद् धाग
एव लोपः स्यात्, न सर्वेषु निगमेष्विति ॥

सू० सर्वस्य वैकर्म्यात् ॥ ३७ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘सर्वस्य वा’ निगमस्यस्यापि खिष्टकृतोऽग्निब्रह्मस्य गुणो
लुप्येत । कुतः? । ‘एककर्म्यात्’, नैव खिष्टकृद्धाग एव गुणो लुप्येत,
किन्नाहि धागप्रयोगे । कथम्? । ‘अग्निं यजति’ इति प्रयोगवचन एव
ब्रह्मः, सर्वस्मिन् खिष्टकृद्धागप्रयोगे लुप्येत, अन्येऽपि हि खिष्टकृद्भिर्गदाः
खिष्टकृद्धाग एव । तस्मात् सर्वत्र लोप इति ॥ (१०।४।१८अ०) ॥

अनुयाजेषु खिष्टकृद्धागस्य संस्कारकर्मताधिकारकम् ॥

सू० खिष्टकृदावापिकोऽनुयाजे स्यात् प्रयोजनव-
दङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ ३८ ॥

भा० लो दर्शपूर्णमासौ; तत्र खिष्टकृत्,—‘अनुयाजेष्वग्निं खिष्टकृतं
यजति’ इति । तत्र सन्देहः,—किं खिष्टकृद्धागोऽनुयाजेष्वारादुपकारकः,
उत संस्कारकः? इति । किं प्राप्तम्?—आरादुपकारकः इति ।
कुतः? । एतद्भिः कर्मणां प्रसिद्धं कार्यं, यत् आरादुपक्रिया, तथा

हि भूतस्य भव्यार्थता भविष्यति, श्रुत्या च विधानम्; इतरथा
भवस्य भूतार्थता स्यात्, वाक्येन च विधानं । तस्मादारादुपक्रियेति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘खिष्टकदावापिकः’ स्यात् न वाङ्मः, किमिदम्
‘आवापिकः’ इति? । आञ्चभागखिष्टकृतौ अन्तरा आवापः (स्थानं),
तत्र भवः आवापिकः । वहिरावापादजुयाजस्ताम्बिकः, या तु
खिष्टकदेवता तत्र, सैवासौ प्रधानदेवता आवापिकी ; तस्मादावापिक
इत्युच्यते । यदा चैवं, तदा संस्कारकर्म स्यात्, तथा प्रयोजनवद्
भवति, प्रयोजनवतो अग्रेरुपकरोति इति । अपि च द्वित्रिधानि
अङ्गानि,—आरादुपकारकाणि, सामवायिकानि च; आरादुपकारकेभ्यः
सामवायिकानि गरीयांसि, तत्र हि साक्षाद्वाक्यम्; आरादुपकारकेषु
प्रकृतेन परोक्षेणैकवाक्यता स्यात् । तस्मात् संस्कारकर्मिति ॥
(१०।४।२० अ०) ॥

दर्शपूर्णमासयोर्थाप्यापुरोनुवाक्ययोः संस्कारकर्माताधिकरणम् ॥

सू० अन्वाहेति च शस्त्रवत् कर्म स्यात् षोडशान्तरात्
॥ ३६ ॥ (पू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘थाञ्चामन्वाह पुरोनुवाक्यामन्वाह’
इति । तत्र संशयः,—किं थाञ्चापुरोनुवाक्यानुवचनं प्रधानकर्म, उत
संस्कारकर्म? इति । किं प्राप्तम्?—‘अन्वाहेति’ प्रधानकर्म स्यात् ।
कुतः? । ‘षोडशान्तरात्’, यदि संस्कारकर्म ततोऽस्वरूपादेवतयोर्वचनं*

* अथमादर्शपूर्णमासपाठः । ‘ततो रूपादेवतयोः’ इति क० सं० पू० एवं का० मी०
पू० पाठः । अस्वरूपादेवतयोरेति तु कश्चित् पाठः ।

प्राप्नोति, पुनः 'अन्वाहेति' वचनमनर्थकं, प्रधानकर्मणे तु वक्तव्यं, न ह्यन्यथा तस्य कर्त्तव्यता ज्ञायते इति । अतः श्रुत्या कर्त्तव्यतावगमात् प्रधानकर्मणि । 'ब्रह्मवत्',—यथा श्लोचब्रह्मे 'क्षौति'—'शंसति'—इति कर्त्तव्यतावगमात् प्रधानकर्मणी ; एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥

द्व० संस्कारो वा चोदितस्य शब्दवचनार्थत्वात् ॥
॥ ४० ॥ (सि०) ॥

भा० संस्कारकर्म वा स्यात् । कुतः ? । 'चोदितस्य' अर्थस्य यः शब्दः, स तद्वचनार्थो भवति, स तस्य दृष्टोऽर्थः ; तस्मिन् सति अदृष्टकल्पनायां हेतुर्नास्ति । तस्मात् संस्कारकर्मणि ॥ 'अवाच्यत्वाच्चेति चेत्' इति यदुक्तं, तत् परिहर्त्तव्यम्,—

द्व० स्याद्गुणार्थत्वात् ॥ ४१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'स्यात्' (उपपद्येत) 'अन्वाहेति' वचनं । कुतः ? । 'गुणार्थत्वात्',— 'तिष्ठन् धाव्यामन्वाह आसीनः पुरोगुवाक्यामन्वाह' इति स्यानासन-गुणार्थं पुनर्वचनं उपपद्यते । तस्मात् संस्कारकर्मणी धाव्यापुरोगु-वाक्ये इति ॥ (१०।४।२१अ०) ॥

मनोतायानुवाचावाधिकारकम् ॥

द्व० मानोतायान्तु वचनादविकारः स्यात् ॥ ४२ ॥

भा० अस्ति वाच्यः पश्यः,—'वाच्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' इति । अस्ति तु प्रकृतावग्निसोमीये पशौ मनोतामन्तः,—“मं ह्यग्ने प्रथमे

मनोता । अस्माद्धियो अभवोदस्य होता” (मै० ब्रा० ३।६।१०) इति ।
 स इह सोदकेन प्राप्यते । तत्र वन्देहः,—किं यथादेवतमूर्त्तिव्यो
 मनोतामन्मः, अथ वा अविकारेण प्रयोक्तव्यः ? इति । उच्यते,—‘ननु
 प्रकृतावन्याथनिगदोऽयम्, अग्नीषोमौ हि प्रकृतौ देवता, अथमप्याग्नेवः,
 अस्मवेताभिधानादविकारेण प्रयोक्तव्यः’ । अत्रोच्यते,—‘सत्यमग्नीषोमौ
 देवता प्रकृतौ, तौ तु अग्निश्च सोमश्च ; तत्राग्निरदेवता* न त्वसमवेतः,
 अग्निप्रत्ययेन चा अत्र देवता सा प्रतीयते ; अथमिह वायुर्देवता-
 कार्ये श्रूयते, स देवताकार्ये श्रूयमाणो अग्निकार्यमपि करोति
 देवताप्रत्ययान् ; तस्मान्नदर्थापत्तेस्तद्गुर्मा स्मात् (१०।३।३५ सू०),—
 तस्मात् यथादेवतं मनोतामन्मः प्रयोक्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘मनोतायां नु वचनादविकारः स्मात्’ इति ।
 वचनमिदं भवति, यच्चप्यन्यदेवत्यः पश्यः, आग्नेयैव मानोता कार्या
 इति, किमिव वचनं न कुर्यात्, नास्ति वचनस्यातिभारः ।
 तस्मादविकारेण मनोतामन्मः प्रयोक्तव्य इति ॥ (१०।४।२५ अ०) ॥

कक्षरथन्तरं सचोमौ मानाधिकारम् ।

सू० पृष्ठार्थेऽन्यद्रथन्तरात् तद्योनिपर्वत्वात् स्यादृचां
 प्रविभक्तत्वात् ॥ ४३ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति वैश्वसोमः,—‘वैश्वो वैश्वसोमेन यजेत’ इति । तत्र
 श्रूयते,—‘कक्षरथन्तरं पृष्ठं भवति’ इति । सभयविकारः कक्षरथन्तर-

* ‘तत्राग्निर्देवता’ इति चादर्शपुस्तकपाठः ।

† ‘प्रत्ययश्च’ इति चादर्शपुस्तकपाठः ।

मित्युक्तम्,—“अप्राकृते तदिकाराद् विरोधाद्भवतिष्ठेरम्” (८।२।
४८ सू०) इति । तत्र संज्ञयः,—किं रथन्तरयोगौ वृहद्योगौ वा
अनियमेन कस्वरथन्तरं गेयम्, उत रथन्तरयोगौ, अथ वा स्वयोगौ?
इति । किं प्राप्तं?,—चोदकेन अनियमः, साधवं हि तथा भवति, ततः
प्रयोगप्राप्तिभावः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘पृष्ठार्थे’ यदेतत् ‘अन्यत् रथन्तरात्’, कस्वरथन्तरं
अयुते, तद्रथन्तरयोगौ ‘स्यात्’; ज्योतिष्टोमपूर्वको हि वैश्वसोमः,
ज्योतिष्टोमे रथन्तरयोगौ पृष्ठं कृतं । ‘गनु वृहद्योगावपि तत्र कृतं’ ।
नैवम्, ‘स्रष्टां प्रविभक्तत्वात्’,—स्रष्टां प्रविभाग इह गम्यते, यथा
‘रथन्तरयोगिर्भवति’ इति । कुतः? । कस्वरथन्तरे रथन्तरशब्दः अयुते,
तेन गम्यते रथन्तरविशेषः कस्वरथन्तरम् इति । अर्थान्तरे कस्वरथन्तर-
शब्दो भवेत् यदि रथन्तरधर्मा न भवेयुः, तेषु ससु धूपवदुपपद्यते;
यथा ‘चौदुम्बरो धूपो भवति’ इति, न हि चौदुम्बरो धूपद्रव्यं प्रकृतौ
सद्दीर्घितं; धर्मनिमित्तस्वरथं शब्दः उपपद्यते । एवमिहापि धर्म-
निमित्तः कस्वरथन्तरे रथन्तरशब्दो भवति, गान्यथेति ॥

सू० स्वयोगौ वा सर्वास्थत्वात् ॥ ४४ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—रथन्तरयोगौ गीयेत—इति, किन्तर्हि,—
‘स्वयोगौ’ । कुतः? । ‘सर्वास्थत्वात्’ सर्वविशेषणविशिष्टस्य हि रथन्तरशब्दो
वाचकः, प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनवतः सर्वस्य सस्तोभस्वरका-
साभ्यासस्य कस्वरथन्तरमित्यास्था भवति, तस्मात् योगिनरपि विशेषणम् ।
अपि च अर्थान्तरे कस्वरथन्तरे रथन्तरशब्दः कस्यः स्यात् । तस्मात्
स्वयोगौ गेयमिति ॥

सू० यूपवदिति चेत् ॥ ४५ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' पश्चात्,—स्त्रयोगौ गेयमिति रथन्तरब्रह्मः
तेनोपपद्यते, स हि रथन्तरधर्मेषु सन्तु यूपवदुपपद्यते इति ॥

सू० न कर्मसंयोगात् ॥ ४६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'न' एतदेवं,—'कर्मसंयोगात्' काष्ठस्य यूपता, न हि, लोके
यूप इति सञ्ज्ञातः कश्चित् वृक्षोऽस्ति; यत्र ते संस्काराः, स यूपः,
तस्मात् 'धौदुम्बरो यूपो भवति' इति संस्कारनिमित्तः, इह पुनरेवं-
विशेषविविष्टः कस्वरथन्तरब्रह्मो लोक एवास्ति, नासौ कस्यानां
रथन्तरं कस्वरथन्तरमित्येवं कृत्वा उच्यते, रथन्तरत्वे कल्पसम्बन्धे वा अस्य
विधीयमाने वाक्यभेदः प्रसज्येत । तस्मात् सांविज्ञायिकः कस्व-
रथन्तरब्रह्मः; अत एव स्त्रयोगौ गीयते ॥ (१०।४।२ इअ०) ॥

कस्वरथन्तरस्य स्त्रयोन्युत्तरयोर्गानाधिकारस्य ॥

सू० कार्यत्वादुत्तरयोर्यथाप्रकृति ॥ ४७ ॥ (पू०) ॥

भा० कस्वरथन्तर एव भवति संबन्धः,—'उत्तरयोर्गानयति' इति ।
किं रथन्तरयोन्युत्तरयोः वृक्षयोन्युत्तरयोर्वा गेयम्, उत स्त्रयोन्युत्तरयोः ?
इति । किं प्राप्तं?,—वृक्षयोन्युत्तरयोर्वा रथन्तरयोन्युत्तरयोर्वा इति ।
कुतः? । सोदकानुपहात्; न तत्रैष दोषो भवति स्त्रयोगिविविष्टं
कस्वरथन्तरम् इति, उत्तरयोर्हि यत्कार्यं, तत्र स्त्रयोनिरवश्यं
हातव्या भवति । तस्मात् प्रकरणमपेक्षितव्यमिति ॥

सू० समानदेवते वा तृचस्याविभागात् ॥४८॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—दृष्टोन्मुत्तरयोः रथम्परयोन्मुत्तरयोर्वा गेयम्
—इति, किमर्हि,—स्त्रयोन्मुत्तरयोः । कुतः ? । दृचञ्चद्वात्,
समानञ्चन्दसि समानदेवताके च अविभेदितसृचञ्चद्देो भवतीत्युक्तं ।
अतः अत्रा सोदको वाध्यत इति स्त्रयोन्मुत्तरयोर्गेयमिति ॥
(१०।४।२४अ०) ॥

अग्निदृति स्तुतञ्चयोरेविकाराधिकरणम् ॥

सू० ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतञ्चयोः कर्मत्वादवि-
कारः स्यात् ॥ ४९ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति अग्निदृत् एकाहः; तत्र अयते,—‘आग्नेया ग्रहा भवन्ति’
इति । तत्र सन्देहः,—किं प्राकृतयोः स्तोत्रञ्चयोर्घादेवतमूहः, उत
अविकारः? इति । ऊहबुद्धिं व्यावर्त्तयितुमिदमभिधीयते,—‘ग्रहाणां
देवतान्यत्वे स्तुतञ्चयोः कर्मत्वादविकारः स्यात्’, प्रधानकर्मत्वादिति ।
कस्य पुनरेषा बुद्धिः स्यात्, यं निवर्त्तयेत्? । सो मन्द्धीर्मन्यते
अभिधानं वेत्स्यतीति; मन्द्धियामपि सोपदेवः क्रियमाणः फलवान्
भवति । अपि च वाञ्छिदपेक्ष्य सर्वं मन्द्धियः । अथ तु न परितोषः एवं,
ततोऽन्यथा वर्त्तते,—यत्तत् दृप्तमधिकरणं द्वितीयेऽध्याये, (१पा० ५अ०)
तस्योद् प्रयोजनञ्च,—‘ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतञ्चयोः कर्मत्वा-
दविकारः स्यात्’ इति । यदि संस्कारकर्त्तव्यी स्तोत्रञ्चये, किं भवति

प्रयोजनम् ? । अग्निष्टुदेकाहे यथादेवतमूढः ; अथ प्रधानकर्मणी,
ततो 'ग्रहाणां देवतान्त्रले स्तुतब्रह्मयोः कर्मत्वादविकारः स्यात्'
इति ॥ (१०।४।२५ अ०) ॥

चातुर्मासेषु आञ्चस्येत्याविकारैश्चावाचनाविकारवत् ॥

दू० उभयपानात्पृषदाज्ये दध्नः स्यादुपलक्षणं नि-
गमेषु पातव्यस्योपलक्षणात् ॥ ५० ॥ (प्र० पू०) ॥

भा० सन्ति चातुर्मासानि,—'चातुर्मासैः स्वर्गकामो यजेत' इति ;
तचानुयाजान् प्रकृत्य समामनन्ति,—'पृषदाज्येनानुयाजान् यजति'
इति । अस्ति तु प्रकृतौ आवाहनं,—'देवान् आज्यपान् आवह' इति ;
तदिह चोदकेन प्राप्तं । तच्च संबन्धः,—किमविकारेणावाहनं कर्त्तव्यम्,
उत ऊहेन ? इति । यदा ऊहेन, तदा किम् आज्यपान् दधिपान्
इति कर्त्तव्यम्, उत दधिपान् इति, अथ वा पृषदाज्यपान् इति ? ।
किं प्राप्तं?,—'दध्नः' अपि 'उपलक्षणं' 'स्यात्' आज्यस्यापि । कस्मात् ? ।
'उभयपानात्',—उभयं हि तत् देवतासुहिम्न त्यज्यते, यच्च त्यज्यते,
तत्पीयत इति मन्त्रेषोक्तं, यच्च पातव्यं, तदुपलक्षितं, प्रकृतौ
'आज्यपान्' इति, इह आज्यस्यार्थे दधिसर्पिषी श्रूयेते,—'अथ
पृषदाज्यं गृह्णाति, इयं वा इदं सर्पिषीव दधि च, इदं वै मिथुनं
प्रजननं, मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते' इति ; तुष्यं दधि
आज्येन उच्चार्यते ; तस्मात् उभयमप्युपलक्षयितव्यं,—दधि च आज्यं
चेति ॥

सू० न वा परार्थत्वाद्यन्नपतिवत् ॥५१॥ (प्र०पू०नि०) ॥

भा० 'न वा' एतदेवं,—दधि उपलक्षयितव्यमिति । कुतः ? । 'परार्थत्वात्',—परार्थं हि पातव्यं द्रव्यं, पादृष्णामुपलक्षणं, तच्चाज्येन चेदुपलक्ष्यते, कृतोऽर्थः इति न पुनर्द्वा उपलक्षयितव्यम्, 'यन्नपतिवत्', यथा, 'इमं यन्नमवान्येव यन्नपतिं वर्द्धाम्' इति यन्नपतिर्मनुष्याणां हेतृणां प्रसंगार्थः, न स्वार्थं कीर्त्तयति इति अविकारेण प्रयुज्यते, न सर्वान् यजमानान् प्रत्यादरः; एवमिहापि पातव्यं पातुर्लक्षणार्थं प्रयुज्यते, न स्वार्थं; तत्रैकेनापि येन-केनचित्क्षिताः पातार इति कृत्वा न द्वितीयः प्रयोक्तव्य इति ॥

सू० स्याद्वा आवाहनस्य तादर्थ्यात् ॥५२॥ (आ०) ॥

भा० 'स्यात्' दध्नः उपलक्षणं, न यन्नपतिवत्स्यात्; यन्नपतिशब्दे हि न स्वार्थं उच्यते, इडास्तुत्यर्थेन च उच्यते, आवाहनं पुनः स्मरणार्थं, तत्र पातापि स्मर्त्तव्यः, पेयमपि; तस्माच्चोदकानुग्रहाय पेयान्तरम् उपलक्षयितव्यमिति ॥

सू० न वा संस्कारशब्दत्वात् ॥५३॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'न वा' दधि उपलक्षयितव्यं, संस्कारशब्देऽत्र विद्यते आज्यस्य, —'पृषदाज्येनानुयाजान् यजति' इति; पृषदाज्येन चित्रेणेत्यर्थः, संस्कारेण हि मिश्रणे संस्कृतं चित्रमाज्यं भवति; तां च चित्रतामस्य प्रत्यक्षतो दधि उत्पादयति । तस्मात् परार्थं (चित्रतासञ्जनार्थं) न पातव्यम्, अतो नोपलक्षयितव्यमिति ।

सू० स्याद्वा द्रव्याभिधानात् ॥ ५४ ॥ (आ०) ॥

भा० 'स्याद्वा' दधि उपलक्षणं, द्रव्यं हि दधि तुल्यमाज्येन, प्रधान-
भूतमुपदिश्यते,—इत्युक्तमस्माभिः,—'अथ पृषदाज्यं गृह्णाति, दयं वा
इदं सर्पिस्त्रैव दधि च, इदं वै मिथुनं प्रजननं, मिथुनमेवैतत् प्रजननं
क्रियते' इति ; किं पृषदाज्यं गृह्णाते?,—सर्पिस्त्रैव दधि चेति,—
सर्पिषा दधा च यागः कर्तव्य इत्यर्थः । पृषदाज्यमिति न द्रव्यान्तर-
मुच्यते ; तस्मात् दधि उपलक्षयितव्यमिति ॥

सू० दध्नस्तु गुणभूतत्वादाज्यपा निगमाः स्युर्गुणत्वं
श्रुतेराज्यप्रधानत्वात् ॥ ५५ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—तुल्यं दधि आज्येन, प्रधानभूतमिति ; ग्रहणे
हि तत् तुल्यमाज्येन, न यागे, यागो हि आज्येन चित्रेण श्रूयते,
तस्मात् 'श्रुतेराज्यप्रधानत्वात्' यागं प्रति गुणभूतं दधि स्यात्,
न हि, ग्रहणे श्रूयमाणं यागे श्रुतं भवति इति, दधि ग्रहणे श्रूयमाणं
न यागार्थं भवति, तत्र श्रुत्या आज्यं करणं, दधि वाक्येनेति ।
किमर्थं तर्हि तत्र दधिग्रहणं ? । गृह्यमाणेन प्रत्यक्षतस्त्रिजमाज्यं
भवति इति ; तस्मादाज्यपा निगमाः स्युर्न दध्न उपलक्षणं
कर्तव्यमिति ॥

सू० दधि वा स्यात् प्रधानमाज्ये प्रथमान्त्यसं-
योगात् ॥ ५६ ॥ (द्वि० पू०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—'आज्यपा निगमा भवेयुरिति न दध्न उपलक्षणं

कर्त्तव्यम्' इति, इधिपारित्येव कर्त्तव्यं, 'इधि' एवाच 'प्रधानं' ।
 कुतः ? । 'आज्ये प्रथमान्वयसंयोगात्',—प्रथमसंयोगः उपस्तरणम्,
 अन्वयसंयोगोऽभिधारणं,—'यदि च सचे यजेत द्विरपक्षणीयात्
 सकृदभिधारयेत् ओषधयो वै प्रियङ्गव ओषधिव्वेव पशून् प्रतिष्ठा-
 पयति' इति । 'यदि प्राष्टसि यजेत सकृदुपक्षणीयात् द्विरभिधारयेत्
 वृष्यैव पशून् अभिजिघर्त्सि'* इति, उपस्तरणमन्यत् तत्र निधापयितुं
 क्रियते, परार्थेन एव तत्र शब्दार्थः, न ग्रहणमात्रं, ग्रहणेनान्व-
 य्याधिकरणसंस्कारे 'उपक्षणीयाति' इति शब्दो वर्त्तते । तथा,
 'अभिधारयति' इति न ग्रहणमात्रम् अभिधारणम्, अन्वयसामि-
 मुखेनाभिधारयति इति गम्यते, सोऽन्वय आध्यसंयुक्तः कथं स्यात्
 इति । तदुपस्तरणाभिधारणशब्दाभ्यां इधि प्रधानभूतं गम्यते,
 आज्यमपि तस्य नुषभूतं । तस्माद् इध एवोपलक्षणं कर्त्तव्यं न
 आध्यस्येति ॥

दृ० अपि वाज्यप्रधानत्वाद्गुणा र्थेव्यपदेशे भक्त्या
 संस्कारशब्दः स्यात् ॥ ५७ ॥ (द्वि० पू० नि०) ॥

भा० 'अपि वा' नैतदेवं,—इधि प्रधानं, तदुपलक्षयितव्यम् इति ;
 आध्यमेव प्रधानं, तद्धि प्रयोजनवत् यागसम्बन्धात्,—'पृषदाज्येमानु-
 धाजान् यजति' इति, यत् तेनोपस्तीर्यते तत्र द्वयं निष्पद्यते,
 तस्यैवावप्तं भवति, इधि चोपस्तीर्यं, तत्र शब्दात् आधेयस्याधार-

* 'अभिजिघर्त्सि' इति चार्द्धपुस्तकपाठः ।

संस्कारोऽवगम्यते इधिसंस्कारः, न तु संस्कारस्य प्रयोजनं इधः, प्रत्यया तु चिचता निर्वर्धमाना लक्ष्यते, तथा च प्रयोजनं, वृषद्वि तदाद्यं श्रूयते । न च, याने इधि करणं भवितुमर्हति वाक्यप्राप्तम् चाद्ये श्रुतिप्राप्ते प्रत्यर्थिनि, तस्मादुपस्यारणमाज्यपदार्थमेव, ततो इधिपदस्यं भविष्यतीति चर्यादाधेयाधारसम्बन्धे उपस्यारणमिव तद् भवतीति भाक्त उपस्यारणानिः प्रयुक्तः, तथाभिधारयतिः । तस्मात् वदद् द्विरित्येतेषु गुणस्यार्थे 'अपदेशे' 'भक्त्या' एव संस्कारशब्द 'उपस्यारणानि', 'अभिधारयति', 'ओषधिक्षेव पशून् प्रतिष्ठापयति', 'वृक्षैव पशून्भिजिघर्त्सि' इति च । तस्मात् आज्यपा निगमा एव भवेयुरिति ॥

सू० अपि वास्याविकारत्वात् तेन स्यादुपस्यारणम् ॥
॥ ५८ ॥ (तृ० पू०) ॥

भा० 'अपि वा' इति पक्ष्यावृत्तिः, न आज्यपा निगमा भवेयुः, वृषदाज्यपानिति वक्तव्यं । कुतः ? । आस्याविकार एव भवति, इधिसर्पिषोरच संसर्गः क्रियते, तत्र यो गुणः उपजायते तद्गुणयुक्तस्य संसृष्टस्य आस्याविशेषो भवति वृषदाज्यम् इति, यथा 'रागः स्वाडवः सुरा' इति । तत्र हि उपचरितमेकं शब्दं उपस्यारणायामः । उपस्याराच अभिधानाभिधेयसम्बन्धो गम्यते, तेन च यागनिवृत्तिः श्रूयते,— 'वृषदाज्येनानुयाजान् यजति' इति । तस्मादेवमुपस्यारणचितव्यं,—वृष-दाज्यपानिति ॥

सू० न वा स्यात् गुणशास्त्रत्वात् ॥ ५९ ॥ (तृ० पू० नि०) ॥

भा० मैतदेवं स्थात्,—संसृष्टस्य रागवत् पृषदाज्यब्रह्मे वाचक
 उपचारादिति ; सत्यमुपचरितोऽयं तत्र, स त्वुपचारो लोकादेवावगतः,
 स गुण आज्ये भवतीति गम्यते । कुतः ? । आज्यब्रह्मः सर्पिषो
 वाचकः । पृषब्ज्ब्रह्मः चिचस्य, तद्यथा पृषद्रज्जुः पृषक्काणिः पृषक्मृग
 इति ; तयोश्चरितयोश्चिचस्यैवाभिधानं गम्यते, तस्मात् तत्रैव स
 उपचार उपपन्नः । अतस्त्वाज्यस्यैव उपलक्षणं चिचमचिचं वा आज्यम्
 आज्यब्रह्मेणाभिधीयत एवेति ॥ (१०।४।२६अ०) ॥

इति भट्टश्रीब्रह्मरक्षामिविरचिते मीमांसाभाष्ये द्वात्रिंशत्तथावस्य
 चतुर्थः पादः ॥०॥

मीमांसा—दर्शने

१० अध्याये ५ पादः ।

एकदेशग्रहणे प्राचनिकानामेव पक्षसाधिकारकम् ॥

सू० आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेष्वगमवदन्यलोपः
स्यात् ॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा० 'द्यावापृथिवीयनेककपालम्', 'आश्विनं द्विकपालं', 'वैष्णवं त्रिकपालम्' इत्यादि एकदेशवचनं; समस्तवचनमपि भवति,— 'आग्नेयमष्टकपालं निर्वपेत्' इति । तथा 'द्विरात्रेण यजेत', 'त्रिरात्रेण यजेत', 'चतुरात्रेण यजेत', 'पञ्चरात्रेण यजेत', 'षड्रात्रेण यजेत', 'सप्तरात्रेण यजेत', 'अष्टरात्रेण यजेत', 'नवरात्रेण यजेत', 'दशरात्रेण यजेत', 'एकादशरात्रेण यजेत'—इत्येकदेशग्रहणं; समस्तग्रहणमपि भवति,— 'द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्' । तथा, 'एकां सामिधेनीमन्वाह, 'तिस्रः सामिधेनीरन्वाह' इति एकदेशग्रहणं; समस्तग्रहणमपि भवति,— 'पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह' इति । तदत्र संशयः,— किं सर्वेष्वेव आद्योपादानम् अन्यलोपश्च, उत विकल्पः? इति । किं प्राप्तम्? । 'आनुपूर्व्यवतां' (क्रमवताम्) एकदेशग्रहणे श्रुतः,— 'अन्यलोपः' आद्योपादानञ्च इति । किंकारणं? मुख्यमाद्यं, जघन्यम् अन्यं, मुख्यजघन्ययोरन्यतरस्मिन् लोपत्रये जघन्यो लुप्येत,

सुख्यो हि अनुग्रहीतव्यः । तदुक्तं,—‘सुख्यं वापूर्वसोदनामोक्तवत्’ इति ; ‘आगमवत्’ यथा,—समाजेषु समाजेषु च ये आगन्तवो भवन्ति, ते पूर्वापविष्टान् अनुपमृद्यैव निविब्रजे, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥ (यू०) ॥

भा० इतश्च आद्योपादानमन्यलोपश्च इति । कुतः ? । लिङ्गमन्येवं भवति,—‘लुप्येत वा एतत् षष्ठमहो यत् पञ्चाहानुपयन्ति, लुप्येत वा एतत् षष्ठं कपाञ्च यत् पञ्चकपाञ्चं निर्वपन्ति’ इति षष्ठश्च लोपं दर्शयति, न प्रथमश्च ॥

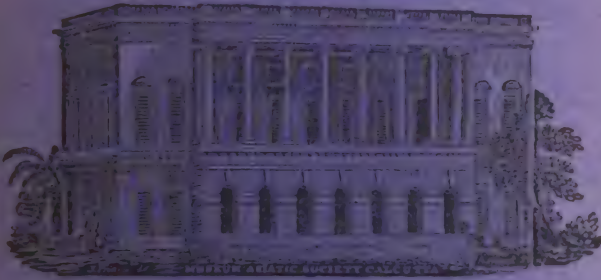
सू० विकल्पो वा समत्वात् ॥ ३ ॥ (पू०) ॥

भा० नैतदस्ति,—आद्योपादानम् इति, किन्तर्हि ‘विकल्पः’ । आद्यमन्यं वा उपादातव्यम् इति । कुतः ? । ‘समत्वात्’,—समो हि अन्यलोप आद्यलोपेन,—न हि आदिलोपे श्रुतिः, नो खल्वपि अन्यलोपे ; सुख्ये जघन्ये वा उपादीयमाने प्राकृतमुपात्तं भवति, न हि विशेषश्रुतिरस्ति,—सुख्यमुपादातव्यमिति तस्मादनियम इति ॥

सू० क्रमादुपजनेऽन्ते स्यात् ॥ ४ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—समाजेषु समाजेषु आगन्तुर्जने यथा वास्तव्यान् अनुपमृद्यैव निविब्रजे एवमिहापि इति ; युक्तं, यदास्तथैराक्रान्ते देवे आगन्तुर्जने असम्भवाद्गते निविब्रजे, इह तु अनाक्रान्ते चिन्वते,—के प्रथममाक्रमेयुरिति । तेनाच न केषाञ्चित् क्रमो विद्म इति ॥

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 435.

मीमांसादर्शनम् ।
श्रीशवरस्वामिकृतभाष्यसहितम् ।
उत्तरार्द्धम् ॥

THE MI'MA'NSA' DARS'ANA,
WITH THE COMMENTARY OF
SAVARA SVAMIN.

EDITED BY
MAHES'ACHANDRA NYAYABATNA.
FASCICULUS XV.

CALCUTTA :
PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1880.

1870

४० लिङ्गमविशिष्टं सङ्ख्याया हि तत् वचनम् ॥ ५ ॥
(आ०नि०२) ॥

भा० अथ यस्मिन्नुक्तं,—‘लुप्येत वा एतत् षष्ठमद्’ इति षष्ठस्य
सोपं दर्शयति, नाद्यस्येति; तद् ‘अविशिष्टं’ विकल्पेऽपि, सङ्ख्याया हि
षष्ठमिति पूरणवचनं भवति, यस्मिन् कस्मिंश्चिदपगते येन प्रथमेन
मध्येन अन्येन वा सङ्ख्या पूर्यते, तत् षष्ठं; यथा षष्ठो भ्रातृणां
न दृश्यते इति, कनीयसि ज्येष्ठे मध्ये वा अदृश्यमाने भवति,
एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥

४० आदितो वा प्रवृत्तिः स्यादारम्भस्य तदादित्वात्
वचनादन्यविधिः स्यात् ॥ ६ ॥ (पू०नि०) ॥

भा० वाच्यः पक्षं व्यावर्त्तयति, ‘आदितः’ ‘प्रवृत्तिः’ भवितु-
मर्हति । कुतः? । ‘आरम्भस्य तदादित्वात्’, आरम्भो हि तेषाम्
आनुपूर्व्यवताम् आदितो न्यायः, पूर्वेण हि उपक्रान्तो द्वितीयादिः
कर्त्तव्यः, स इह प्रथममेव क्रियमाणः अनुपक्रान्तः केनचित् क्रियेत,
पूर्वो हि पदार्थः क्रियमाण उत्तरं पदार्थमभिनियच्छति, यः
पुनराद्यः पदार्थः सोऽनुपक्रान्त एवान्येन कर्त्तव्यः, तस्मिन्नेव
प्रथममुपादीयमाने न अनुपक्रमदोषो भविष्यति । तस्मात् सर्वत्रैव,—
ये क्रमवन्तः आरब्धव्याः, ते प्रथमादुपक्रमितव्या इति ।

अपि च, प्रथमस्य निमित्तमुपसम्प्राप्तं, न च विरोधोऽस्ति
तदादिषु छतेषु, अन्यानां निमित्तेऽपि प्राप्ते, परिपूर्णत्वात् पदार्थानां,

लोपो न विद्वद्ः; तस्मादाद्योपादानमन्यलोपश्च इति । अथैवं
न्यायेन प्राप्ते, यत्र वचनं भवति, तत्रापनीय मध्यममपि, विधिर्भवति;
यथा,—‘अपवर्हिषः प्रयाजान् यजति’ । ‘अपवर्हिषावनुयाजौ यजति’
इति । विना वचनेन, अन्यलोप एव न्याय्य इति ॥ (१०।५।
(१अ०) ॥

एकचिके चाद्ये द्वये गानाधिकरणम् ॥

सू० एकचिके ढचादिषु माध्यन्दिने च्छन्दासां श्रुति-
भूतत्वात् ॥ ७ ॥ (पू०) ॥

भा० असि एकचिकः क्रतुः,—‘अथैष एकचिकः । तस्यैकस्यां
वह्निष्यवमानं, तिसृषु होतुराज्यम् । एकस्यां मैषावहणस्य, तिसृषु ब्राह्म-
णाच्छंसिनः । एकस्यामश्वाशकस्य, तिसृषु माध्यन्दिनः पवमानः’
इति । तदत्र माध्यन्दिने पवमाने संशयः,—किं ढचाद्यासु गानं
कर्तव्यं, उत आद्ये द्वये ? इति । किं प्राप्तं?,—‘एकचिके’ क्रतौ
‘माध्यन्दिने’ पवमाने ढचाद्यासु सोचियासु गानं स्यात् । कुतः ? ।
‘छन्दासां श्रुतिभूतत्वात्’, श्रुतिभूतानि हि चीष्टि च्छन्दांसि प्रकृतौ,—
चिच्छन्दा आवापः, माध्यन्दिनः पवमानः पञ्चषामेति, तानि इह
षोदकेनैव प्राप्तानि । तानि एवमुपसंहर्तुं शक्यन्ते, यदि ढचाद्यासु
गानं; तस्मात् ढचाद्यासु इति ॥

सू० आदितो वा तच्छायत्वादितरस्यानुमानिक-
त्वात् ॥ ८ ॥ (सि०) ॥

भा० वाङ्मन्त्रः पक्षं व्यावर्त्तयति,—आद्ये द्वये गानं कर्मस्थं । ह्य हि न्यायः, क्रम एवम् अनुगृहीतो भवति । 'इतरस्य' (हन्द्दोऽनुग्रहस्य) प्राकृतत्वादिह आनुमानिकत्वं भवति ।

आह,—'ननु क्रमोऽपि प्राकृतत्वादानुमानिकः' । उच्यते,—
 उभयोरानुमानिकयोः क्रमानुग्रहो व्यायान् भवति । कथं ? ।
 तत्र हि प्रथमे गायत्रे हन्द्दसि अभिनिर्दृत्ते द्वितीया सौचीया
 प्रारब्धा, प्रथमारम्भेण हि पदार्थः क्रियमाणः उत्तरं पदार्थमभि-
 नियच्छति । अप्रवृत्ते कस्मिंश्चित् पदार्थं सर्वं वैकल्पिकं प्राप्नोति,
 न प्रवृत्ते; प्रवृत्ते हि ततोऽन्यदङ्गत्वादप्राप्तं । प्रारब्धस्य च क्रिया
 प्राप्ता, तस्मात्प्रारब्धायां उभयप्राप्त्यभावादविकल्पः । अत्र किं तद्देव
 प्रारब्धं परिसमाप्यताम्, अथान्वत् अप्राप्तमारभ्यताम्?—इति । तत्
 परिसमापयन् श्रुतं करोति, परित्यजन् श्रुतं जहाति इति प्रारब्धं
 परिसमापनीयं मन्यते । अयेदानीं तस्मिन् निर्दृत्ते वैकल्पिकं कृतार्थ-
 नादप्राप्तं, तस्मात् क्रमानुग्रहो न्यायो न हन्द्दोऽनुग्रह इति ।

तत्राह,—'ननु गायत्रेषु हन्द्दसा पूर्वं क्रियमाणेन उत्तरकाशं
 चैष्टुभमप्युपक्रान्तं भवति' । उच्यते,—सत्यमुपक्रान्तं भवति, न तु
 द्वितीयां द्वितीयामकृत्वा । अथ तयोः पूर्णे द्वये नैव हन्द्दसां प्रयोजनं;
 तस्मात् प्रत्यक्षत्वात् पूर्वया सौचीयया उत्तरयोः सौचीययोः क्रमस्य,
 क्रमानुग्रहो व्यायास्य हन्द्दोऽनुग्रह इति ॥

६० यथानिवेशञ्च प्रकृतिवत् सङ्ख्यामाचविकारत्वात् ॥

॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा० इतथाद्ये दृचे गेयम् इति । कुतः ? । 'यथानिवेशं' 'प्रकृतिवत्' ऋद्धेन प्राप्तसु खोचीयासु तिसृषु 'माध्यन्दिनः' इति सङ्ख्या-
माचस्य प्रत्याख्यायो न क्रमस्य । आह,—'अनु यथा क्रमस्य न
प्रत्याख्यायः, एवं छन्दसामपि' । उच्यते,—सत्यम् एवम् एतत्, मुख्यस्तु
क्रमानुपहः, जघन्यः छन्दसां । तस्मादपि आद्ये दृचे गातव्यमिति ॥
(१०।५।२अ०) ॥

एकस्याद्यपि घूर्माणाधिकारकम् ॥

सू० चिकस्तृचे धुर्ये स्यात् ॥ १० ॥* (पू०) ॥

भा० अस्ति एकचिकः क्रतुः,—'अथैष एकचिकः । तस्य एकस्यां
वह्निष्ववमानं, तिसृषु होतुराज्यम् । एकस्यां मैत्रावरुणस्य, तिसृषु
ब्राह्मणाच्छंसिनः । एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिनः पवमानः'
इति । सन्ति तु धुरि सामानि । तेषु संग्रयः,—किं, दृचे गेयानि,
उतैकस्याम् अद्यि ? इति । किं प्राप्तं ?—'चिकः' सोमः 'दृचे' 'स्यात्'
धुरि सामसु । एवं दृचप्रापकस्योदकोऽनुपहीष्यते । तस्मात् दृचे
गेयमिति ॥

सू० एकस्यां वा स्तोमस्याद्यत्तिधर्मत्वात् ॥ ११ ॥
(सि०) ॥

* सर्वेष्वेव पुलकेषु 'चिकस्तृचेषु' इति पाठः प्रथमं लिखित आसीत्, स च
'चिकस्तृचे' इति छान्ना पश्चात् संशोधितः । एवं आदर्शपुलके, 'धुर्ये' इति छन्दे, 'धुरि'
इति भाष्ये च पाठः, परन्तु, अन्येषु पुलकेषु छन्दे 'धूर्ये' इति पाठः भाष्ये च कश्चित्
'धुरि' इति कश्चित् 'धुरि' इत्यनियत एव पाठः । आकरशानुसारेण आदर्शपुलकपाठ
एव साधीयान् ।

भा० 'एकस्यां वा' षचि गेयं, सोमस्य हि तच्चाट्टन्निधर्मता भवति, वचनप्रामाण्यात्, इदं भवति वचनम् 'आट्टन् धूर्षु स्तुवते, पुनराट्टन्ं ष्टैरुपतिष्ठते'* इति; 'किमिव वचनं न कुर्यात्' । तस्मात् धुरि वामसु एकस्यामृचि गेयमिति ॥ (१०।५।३३०) ॥

द्विराचादिषु दशराचस्य विध्यन्तानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० षोदनासु त्वपूर्वत्वास्त्रिङ्गेन धर्मनियमः
स्यात् ॥ १२ ॥ (सि०) ॥

भा० सन्ति द्विराचादयो अर्हर्गणाः,—'द्विराचेष यजेत' इत्येव-
मादयः । तेषु किं छत्त्रस्य द्वादशाहस्य विध्यन्तः प्रवर्त्तते, उत
प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वा दशराचस्य? इति । किं प्राप्तं?—
अविशेषात् छत्त्रस्येति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'षोदनासु' तासु प्रायणीयोदयनीययोः
पूर्वत्वेनासम्भवात् दशराचस्य विध्यन्तः प्रवर्त्तते । केन हेतुना? । 'स्त्रिङ्गेन'
विध्यन्तो नियम्येत । किं स्त्रिङ्गं भवति? । एवमाह,—'यत् प्रथमं तत्
द्वितीयं यत् द्वितीयं तत् तृतीयं जगतीमन्तर्गच्छति' इति;—एवं
ज्ञापयति,—यत् प्रथमं द्विराचस्य, तत् द्वितीयं द्वादशाहस्य गायत्रं;
यत् द्वितीयं द्विराचस्य, तत् तृतीयं त्रैष्टुभं जगतीमन्तर्गच्छति'—इति
षड्दृष्टतीयं जागतम् अहः अन्तरीयमाणं दर्शयन् दशराचस्य प्रवृत्तिं
दर्शयति । 'यत् प्रथमम्' इति द्विराचस्य वादः, प्रकरणात्; 'तत्

* 'उपतिष्ठन्' इति षादर्शपुस्तकपाठः ।

द्वितीयम्' इति द्वादशाहस्य, द्विरात्रे द्वितीयाभावात् । अपि चेदमचरं
 लिङ्गं,—'गायत्रं प्रथममहत्त्वैष्टुभं द्वितीयं जगतीमन्तर्गच्छति' इति,
 अन्नरात्रे षडहद्वितीयं जागतं दर्शयति । तस्मात् दक्षरात्रश्च
 प्रवृत्तिः ॥

सू० प्राप्तित्तु रात्रिशब्दसम्बन्धात् ॥ १३ ॥ (उप०) ॥

भा० 'द्विरात्रेषु यजेत' इति रात्रशब्दः, इहापि 'दक्षरात्रः' इति
 स एव, तदेतस्मात् प्रकृतिलिङ्गात् दक्षरात्रश्च विध्यन्त इति प्राप्ते
 लिङ्गदर्शनम् ॥ (१०।५।४अ०) ॥

सप्तभिराधुनोति इत्यनेनाग्नौ वपनार्थार्था मन्त्राणामभियन्तेनोपादानाधिकरणम् ॥

सू० अपूर्वासु तु सङ्ख्यासु विकल्पः स्यात् सर्वासा-
 मर्थवत्त्वात् ॥ १४ ॥

भा० अग्नौ तु आधूननार्था मन्त्राः,—'वेधीनां त्वापत्तन्वा-
 धूनेमि' इत्येवमादयः, तान् प्रकृत्य श्रूयते,—'सप्तभिराधुनोति' इति ।
 तथा अग्नौ वपनार्था मन्त्राः,—'या ओषधीः' इत्येवमादयः ; तानपि
 प्रकृत्य श्रूयते,—'चतुर्दशभिर्वपति' इति । तत्र संशयः,—'किमाद्यो-
 पादानम्, उत अनियमः? इति । किं प्राप्तम्?,—आद्योपादानम्,
 "आदितो वा तत्रायत्वात्" (८सू०) इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'अपूर्वासु तु सङ्ख्यासु' (अप्रकृतिपूर्विकासु)
 श्रूयमाणसु ब्रूमः, 'विकल्पः स्यात्', एवं 'सर्वासां' सङ्ख्यानाम् अर्थवत्त्वं

भविष्यति; आद्योपादाने हि केषाञ्चिन्नान्नाणामुत्पत्तिरनर्थिकैव
 स्यात्! गम्यते च ताभिर्वपनं, प्रकरणात्, या हि प्रकृतिपूर्विका
 भवन्ति, तासां प्राकृतप्रयोगेणार्थवत्ता, अनर्थक्येन च कारणेन
 सुखातिक्रमः सङ्घायाः ॥ (१०।५।५अ०) ॥

विट्टसोमकेऽप्राकृतानां साध्यामात्रमाधिकरहम् ॥

द्व० स्तोमविट्टद्वौ प्राकृतानामभ्यासेन सङ्घ्यापूरण-
 मधिकारात् सङ्घ्यायां गुणशब्दत्वादन्यस्य चा-
 श्रुतित्वात् ॥ १५ ॥ (पू०) ॥

भा० इह विट्टद्वसोमकाः क्रतव उदाहरणम्,—‘एकविंशेनातिराजेण
 प्रजाकामं याजयेत्, क्षिण्वेन ओजस्कामं, चयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्’
 इति । तत्रायं संज्ञकः,—किं प्राकृतानां साध्यामभ्यासेन सङ्घ्या
 पूर्यतव्या, उत अप्राकृतानामागमेन? इति । किं प्राप्तम्?—अनियमः,
 अविज्ञेयात् । इति प्राप्ते ब्रूमः,—‘सोमविट्टद्वौ’ ‘अभ्यासेन’ सङ्घ्या
 पूर्यते, एवं हि प्रकृतग्रहणम्, इतरथा अप्रकृतक्रियेति; सङ्घ्या हि
 प्राकृतानां प्रधानभूतानां साध्यां गुणभावेनोच्यते, न प्राधान्येन;
 न चान्यत् सामद्रव्यं श्रुत्या विधीयते, यावांस्य श्रुतस्यार्थस्योत्सर्गं
 दोषः, तावान् श्रुतकल्पनार्था । तस्मादभ्यसितव्यानि प्राकृतानि
 सामानि, यथा धुरि सामानीति ॥

सू० आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रुतित्वात् ॥ १६ ॥
(सि०) ॥

भा० वाञ्छद्ः पक्षं व्यावर्त्तयति । अप्राकृतानां साक्षां 'आगमेन' सङ्ख्या पूरयितव्या इति । कुतः ? । अभ्यासे न हि श्रूयते, एतावत् श्रूयते,—'एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्' इति, यावांश्च श्रुतस्योत्सर्गे दोषः, तावानश्रुतकल्पनार्था ।

'ननु आगमोऽपि न श्रूयते' । उच्यते,—उभयस्मिन्नश्रूयमाणे आगमो न्यायः, एवमागमपूरिता सङ्ख्या समञ्जसा भविष्यति, इतरथा अभ्यासपूरिता असमञ्जसा स्यात् ! तस्मादागमेन पूरयितव्येति ॥

सू० सङ्ख्यायाश्च पृथक्कनिवेशात् ॥ १७ ॥ (यु०१) ॥

भा० इतस्यागमेनेति । कुतः ? । पृथक्कनिवेशिणी हि सङ्ख्या, यथा अष्टौ घटा इति, अभ्यासेनापृथक् स्यात् ! तस्मादागमेन पूरयितव्या इति ॥

सू० पराक्शब्दत्वात् ॥ १८ ॥ (यु०२) ॥

भा० इतस्यागमेनेति । कुतः ? । पराक्शब्दो हि भवति,—'पराक् वहिष्यवमानेन स्तवन्ति' इति । स च अनभ्यासस्य वाचकः, यथा 'पराचीः सामिधेनीरन्वाह' इति अनभ्यस्ता इति गम्यते । तस्मादपि आगमः ॥

सू० उक्ताविकाराच्च ॥ १९ ॥ (यु०३) ॥

भा० इतश्चागमः, एवमुक्तस्याविकारो भवति । किमिदम् 'अवि-
कारः' इति ? । अपुनर्वचनं, तत्र जामितादोषो न भविष्यति, अभ्यासे
हि स स्यात्,—'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदेकं भूयः क्रियेत'
इति ॥

सू० अश्रुतित्वाच्चेति चेत् ॥ २० ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्',—इति पुनर्यदुक्तम् आगमोऽपि नैव श्रूयते इति,
तत् परिहर्त्तव्यम् ॥

सू० स्यादर्थषोदितानां परिमाणशास्त्रम् ॥ २१ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० अर्थेन सामानि चोद्यन्ते । कतमेनार्थेन ? । 'एकविंशेन
अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्' इत्येवमादीनां वाक्यानामर्थेन इति,
न हि अनागम्यमानेषु सामसु एताः सङ्ख्याः सामञ्चस्येन सम्भवन्ति,
तस्मात् 'अर्थषोदितानाम्' इदं परिमाणशासनं कृत्वा कृतार्थः ब्रह्मः
'एकविंशेन अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्' इति अर्थप्राप्तमागमं न
शक्नोति वारयितुं । तस्मादागमेन पूरणमिति ॥

सू० आवापवचनं चाभ्यासे नोपपद्यते ॥२२॥ (यु०४) ॥

भा० इतश्चागम इति पश्चामः, 'आवापवचनं' हि भवति,—'चीणि
३ वै यज्ञस्योदराणि गायत्री वृहती अनुष्टुप्, अत्र हि एवावपन्ति,

अत एवोद्गपन्ति' इति ; एतत् 'अभ्यासे' नात्रकल्पते । तस्मादप्यागम इति ॥

सू० साक्षां चोत्पत्तिसामर्थ्यात् ॥ २३ ॥ (यु०५) ॥

भा० इतरस्यागमः । कुतः ? । 'साक्षां' हि एवमुत्पत्तिरर्थवती भवति—
'इदं सामसहस्राणि व्रतानि च चतुर्दश ।
साङ्गानि सरहस्यानि यानि गायन्ति सामगाः ।
अग्नीतिव्रतमाग्नेयं पवमानं चतुःव्रतं ।

ऐन्द्रं स्यात् सप्तविंशानि* यानि गायन्ति सामगाः' ॥ इति ।

इतरथैषां साक्षां उत्पत्तिरनर्थिका स्यात् । तस्मादपि आगमः इति ॥

सू० धूर्येषपीति† चेत् ॥ २४ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ यदुपवर्णितं, यथा धूरि-सामस्त्रिति, तत् परिहर्त्तव्यम् ॥

सू० नावृत्तिधर्म्मत्वात् ॥ २५ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० नैतदेवं युक्तं, धुरि-सामसु आवृत्तिधर्म्मकाणि हि तानि,
वचनप्रामाण्यात्; इदं तत्र वचनम् 'आवृत्तं धूर्षुं स्तुवते, पुनरावृत्तं
वृष्टैरपतिष्ठते' इति, वचनात् तत्र क्रियते; तद्वदिह वचनं नास्ति,
तस्माद् विषममेतदुपवर्णनम् । अत्र आगमेन सङ्ख्या पूरयितव्येति
सम्यगेतदिति ॥ (१०।५।६अ०) ॥

* 'सप्तविंशानि' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† सर्वत्रैव 'धूर्येषु' इत्येव पाठः । परन्तु पूर्वोपरपाठसामञ्जसाच्च 'धूर्येषु' इत्येव
पठितुं युक्तम् । एव एव पाठो व्याकरणागुसारी । एवं भाष्ये 'धूरि' इत्येव 'धुरि' इति
सम्यक् पाठः ।

वह्निष्यवमाने ऋगगमः ।

सू० वह्निष्यवमाने तु ऋगागमः सामैकत्वात् ॥ २६ ॥

भा० विट्द्विसोमकेषु क्रतुषु संग्रयः,—वह्निष्यवमाने किं साखाम्
आगमः, अभ्यासः? इति । पूर्वेण न्यायेनागमः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘वह्निष्यवमाने तु’ नैवम्, ‘ऋगागमः’ तत्र
इति । कुतः? । ‘सामैकत्वात्’ । कथं? । यत् उत्तरयोः पवमान-
योस्तृचाय द्विचाय हिङ्गरोति । अथ कस्माद् वह्निष्यवमाने सहादेव
हिङ्गरोतीति? । ‘एकं हि तत्र सामेति ब्रूयात्, स्वारमेव गायत्रम्’
इति वचनात्, सामैकत्वे ज्ञाते ऋगागमेन सङ्ख्या पूर्यितव्येति,
सामापि अभ्यसितव्यमिति ॥ (१०।५।७अ०) ॥

सामिधेनीष्वग्निष्टानामाजमेन सङ्ख्यापूरणाधिकारश्च ॥

सू० अभ्यासेन तु सङ्ख्यापूरणं सामिधेनीष्वभ्यास-
प्रकृतित्वात् ॥ २७ ॥ (पू०) ॥

भा० स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र काम्याः सामिधेनीकल्पाः ‘एक-
विंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य, चतुर्विंशतिमनुब्रूयात् ब्रह्मवर्षकामस्य,
एकविंशतिञ्चानुब्रूयात् अन्नकामस्य, द्वाविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य,
षड्विंशतिमनुब्रूयात् पशुकामस्य’ इत्येवमादयः । तत्रायमर्थः सांश्रयिकः,
—किं सामिधेनीष्वग्नेन सङ्ख्या पूर्यितव्या, उत अभ्यासेन,
उत यावदुक्तमभ्यस्य शेषमागमेन? इति । किं प्राप्तं?—पूर्वेण

न्यायेनागम इति । अपि च अविशेषोऽर्थः, अभ्यासेन हि पूर्णमाणा न सामञ्जस्येन स्यात्, तस्मादागम इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अभ्यासेन तु सञ्ज्ञापूरणम्’ इति । तुञ्ज्ः पञ्च-
व्यावर्त्तकः,—नागमः किन्तार्हि अभ्यासः । कुतः ? । ‘अभ्यासप्रकृतित्वात्’,
—प्रकृतौ अभ्यासेन सञ्ज्ञा पूरिता,—‘चिः प्रथमामन्वाह चिरन्तमाम्’
इति । कथं ? । ‘पञ्चदश सामिधेन्यः’ इति श्रुतिः, एकादश च समाप्ताः ;
तत्र अभ्यासेनागमेन वा सञ्ज्ञायां पूरयितव्यायां अभ्यास उक्तः,—
‘चिः प्रथमामन्वाह, चिरन्तमाम्’ इति, अनेन नियमेन प्रथमोत्तम-
थोरभ्यासः कर्त्तव्य इति, यावत्कालस्तयोरभ्यासे क्रियमाणे पञ्चदशसञ्ज्ञा
पूर्यते, तावत्कालोऽभ्यसितव्यम्,—इत्येतदभिप्रायं चित्त्वं, तथा हि
दृष्टार्थता, चिसञ्ज्ञाभिप्राये अदृष्टं कल्प्यं स्यात् ! तस्मादिहापि
तत्प्रकृतित्वात् यावत्कालोऽभ्यस्यमानयोर्यथोदिता सञ्ज्ञा पूर्यते,
तावत्कालोऽभ्यसितव्यम् इति ॥

सू० अविशेषात् नेति चेत् ॥ २८ ॥ (आ०) ॥

भा० इति यदुक्तं तत् परिहर्त्तव्यम् ॥

सू० स्यात् तद्वर्त्तत्वात् प्रकृतिवद्भ्यस्येत आ सञ्ज्ञा-
पूरणात् ॥ २९ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० ‘स्यात्’ अभ्यासः । कुतः ? । प्रकृतिवर्त्तत्वं हि विद्वतेः, तस्मात्
‘आ सञ्ज्ञापूरणात्’ अभ्यसितव्यम् । एवं ‘प्रकृतिवत्’ कृतं भविष्यति,
षोडशानुरोधेन अभ्याससामञ्जस्यम् अभ्युपगम्यं । तस्मादभ्यास
इति ॥

सू० यावदुक्तं वा कृतपरिमाणत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा० वाञ्छः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैवम्, आ सञ्ज्ञापूरणात् प्रथमो-
त्तमे अभ्यसितव्ये इति, यावदुक्तमभ्यस्य अवच्छिष्टानामागमेन पूरयितव्या
सञ्ज्ञेति । कुतः ? । 'कृतपरिमाणत्वात्' अभ्यासस्य, कृतं हि अभ्यासस्य
परिमाणं,—'चिः प्रथमामन्वाह, चिरुत्तमाम्' इति, त्रिसञ्ज्ञा चाभ्यासेन
क्वचित्ता, न पूरणी सञ्ज्ञा, तथा श्रुतिः परिगृहीता स्यात्, इतरथा
सचक्षा ।

अथ यदुक्तं,—'दृष्टार्थता चैवं भवति' इति । नैतदेवम्, आदर्शव्यो
हि चित्तानुरोधः, द्विचतुष्कोणापि हि सञ्ज्ञा पूर्यते, तथापि प्रथमो-
त्तमयोस्त्रिरभ्यासोऽनुष्ठेयः, तेन सञ्ज्ञा पूरयितव्येति ; इहापि तेनैव
अभ्यासेन सञ्ज्ञा पूर्यते, भवति हि सोऽप्यत्र सञ्ज्ञापूरणः, प्रकृतौ
प्रथमोत्तमे च चिरभ्यस्ये, सञ्ज्ञा च पूरिता ; इहापि तददेव कर्त्तव्यं,—
प्रथमोत्तमे च चिरभ्यसितव्ये, सञ्ज्ञा च पूरयितव्या, न प्रकृतावेष
त्रयार्था गम्यते,—अनेनाभ्यासेन सञ्ज्ञा पूरयितव्येति ; अभ्यासः
कर्त्तव्य इति वचनादवगम्यते, सञ्ज्ञा पूरयितव्येति सामर्थ्यात् ; सा च
प्रकृतौ अर्थादनेन पूरिता, यथार्थात् कृतः, न स चोदनार्थः ;
तस्मात् न, अनेनाभ्यासेन सञ्ज्ञा पूरयितव्येति चोदक आह । एवं
चेद् 'यावदुक्तम्' अभ्यस्य अवच्छिष्टानामागम इति ॥

सू० अधिकाणाञ्च दर्शनात् ॥ ३१ ॥ (यु०) ॥

भा० इतस्मात्तम इति, अधिकदर्शनं हि भवति,—'न जगत्या
परिदध्यात्, यज्जगत्या परिदध्यात् तच्छब्दांसि गमयेत्, चिदुभा

परिदधाति' इति, अभ्यासे च जगतीपरिधानाद्ब्रह्मा नावकल्पते ।
तस्मादप्यागम इति ॥

सू० कर्मस्वपीति चेत् ॥ ३२ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत् पश्यसि,—यावदुक्तमभ्यस्य अधिका आगमयेदिति,
धुरि-सामकर्मस्वपि एवमेव स्यादिति ॥

सू० न षोडशितत्वात् ॥ ३३ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० नैतदेवं, धुरि-सामकर्मसु युक्तं ; षोडशितत्वाभ्यासः,—‘आवृत्तं
धूर्षुं स्तुवते, पुनरावृत्तं पृष्ठैरुपतिष्ठते' इति ; इह तद्वचनं नास्ति,
तस्माद्यावदुक्तम् अभ्यस्य अवशिष्टानामागमेन सङ्ख्या पूरयितव्येति ॥
(१०।५।८अ०) ॥

षोडशिनो प्राकृतत्वाधिकारणम् ।

सू० षोडशिनो वैकृतत्वं तच्च कृतस्त्रविधानात् ॥
॥ ३४ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति षोडशी, ज्योतिष्टोमं प्रकृत्यास्नातः,—‘य एवं विद्वानेत्
षोडशिनं गृह्णाति, भवत्यात्मना, परास्य भ्रातृव्यो भवति' इति ।
तच्च संग्रहः,—किमेष प्राकृतः, वैकृतः? इति ? कथं? । प्राकृतः,
ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य आस्नानात्, वैकृतो विकृतौ वचनात्, ‘मध्यमेऽहं-
स्त्रिराचस्य गृह्णाते' इति । प्रकृतावपि वचनमस्येवेत्याद्ब्रह्म, ‘अग्निष्टोमे
राजन्यस्य गृह्णीयादतिरात्रे ब्राह्मणस्य' इति, विकृतावपि वचनसामर्थ्यात्

विकृतौ अतिरात्रे स्यादित्याशङ्कते । प्रकृतावाचानात्, प्रकृतौ च अतिरात्रस्य भावात् प्राकृतः इत्याशङ्क्य । तस्मात् संशयः ।

किं प्राप्तं ?—‘षोडशिनो वैकृतत्वं’ स्यात् । कुतः ? । ‘तच्च कृत्स्नविधानात्’, विकृतावसौ कृत्स्नो विधीयते । कथं ? । ‘य एवं विद्वानेतं षोडशिनं गृह्णीत’ इत्यभिधाय ‘मध्येऽहं चिरात्स्य गृह्णते’ इति विधीयते ; प्रकरणाच्च वाक्यं बलीयः । एवं वाक्येन प्रकरणे बाधिते, ‘अतिरात्रे ब्राह्मणस्य’ इति वचनं वैकृते अतिरात्रे इति गम्यते, तेन यद्यपि ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य विधानादिकृतावसौ न कृत्स्न आवातः, तथापि कृत्स्न एव विकृतौ विहितो भवति । तस्मात् विकृतिषु परिगणितासु षोडशी गृहीतव्यो न प्रकृताविति ॥

सू० प्रकृतौ चाभावदर्शनात् ॥ ३५ ॥ (यु०१) ॥

भा० इतश्च वैकृत इति । कुतः ? । प्रकृतौ अभावो दृश्यते । कथं ? । ‘दे संस्तुतानां विराजमतिरिच्येते’ इति अभावे षोडशिनः, दे श्लोत्रीये विराजमतिरिच्येते इति वर्णितं द्वितीयेऽध्याये (२।४। १६सू०) । तस्मादपि वैकृतः षोडशीति ॥

सू० अयञ्चवचनाच्च ॥ ३६ ॥ (यु०२) ॥

भा० इतश्च वैकृतः स्यात्, एवं हि भवति वचनं,—‘न षोडशी नाम यज्ञोऽस्तीत्याहुः’ इति । न तावत् नास्ति षोडशी ज्योतिष्टोमे प्रकृतौ, इदं भवति वचनं, यदि ज्योतिष्टोमे नास्ति, एवमुपपद्यते ; तस्मादपि वैकृत इति गम्यते ॥

सू० प्रकृतौ वा शिष्टत्वात् ॥ ३७ ॥ (सि०) ॥

भा० वाच्यः पञ्च व्यावर्तयति,—नैतदस्ति वैकृतः षोडशीति, प्राकृतः स्यात् । कुतः ? । प्रकृत्यां हि ज्योतिष्टोमे आघ्रातः, प्रकरणाच्च ज्योतिष्टोमेनैकवाक्यता स्यात्, सा विकृतावयुच्यमानस्य नापैति । न हीदं वचनं प्रकृतौ प्रतिषेधकं, किन्तर्हि विकृतावुपदेशकं । तस्मात् प्रकृतौ शिष्टाप्रतिषिद्धत्वात् षोडशी भवितुमर्हति इति ।

अपि च न केवलं प्रकरणमस्य साधकं, किन्तर्हि वाक्यमपि तथेति, 'अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादतिरात्रे ब्राह्मणस्य' इति । न चेदं प्रकृतौ सम्भवत् वैकृतेऽतिरात्रे शक्यते कल्पयितुं ; तस्मात् प्राकृतः षोडशीति ॥

सू० प्रकृतिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥ (यु०) ॥

भा० प्रकृतौ भवति दर्शनमस्य षोडशिनः,—'तिस्रः संस्तुतानां विराजमतिरिच्छन्ते' इति, उक्तमेतत् षोडशिनि गृह्यमाणे तिस्रणां स्तोत्रीयाणां दर्शनमवकल्पत इति । तस्मात् प्राकृतः षोडशीति ॥

सू० आघ्रातं परिसङ्ख्यार्थम् ॥ ३९ ॥ (आ०नि०१) ॥

भा० अथ यदुक्तं, वैकृतस्यच कृत्स्नविधानादिति, तदुक्तं,—प्रकृताव-
प्रतिषेधकं तद्वचनमिति । 'अथ षोडशेन प्राप्तौ किमर्थं पुनरुच्यते'
इति । अविशेषेण हि तद्वचनं प्रकृतावभिधाय 'अग्निष्टोमे राजन्यस्य,
ब्राह्मणस्य चातिरात्रे' इति वाक्येनोक्तं, तद्विकारार्थमेवं प्राप्नोति

परिषङ्गानं, तदर्थमुच्यते, अनतिरात्रेऽप्यनग्निष्टोत्रेऽपि कथं गृह्यते?—
'मथमेऽहंचिराचस्य गृह्यते' इति ॥

सू० उक्तमभावदर्शनम् ॥ ४० ॥ (आ० नि०२) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—प्रकृतौ षोडशी न गृह्यते, 'हे संस्तुतानां
विराजमतिरिच्येते' इति, तदुक्तं,—अभावदर्शनात् वैकल्पिकः षोडशी,
न विहितप्रतिषेधात् पक्षेऽतिरेकः इति ॥

सू० गुणाद्यज्ञत्वम् ॥ ४१ ॥ (आ० नि०३) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—अयज्ञवचनात् न प्रकृतौ षोडशीति, तदुक्तं,—
मिष्टत्वात् प्रकृतौ गृह्यते इति । कथं त्वयज्ञवचनं ? । वैकल्पिकत्वात्,
पक्षे 'सः' वज्रो नास्तीति भक्त्वा अयज्ञ इत्युच्यते । तस्मात् प्राकृतः
षोडशीति । प्रयोजनं,—पूर्वपक्षे प्रकृतौ न गृह्यते, गृह्यते सिद्धान्ते ॥
(१०।३।८अ०) ॥

आपयणादेव षोडशिमपक्षवाचिककरणम् ॥

सू० तस्याग्रयणाद् ग्रहणम् ॥ ४२ ॥ (सि०) ॥

भा० अग्नि षोडशी,—“य एवं विद्वानेतं षोडशिनं गृह्णाति,
भवत्यात्मना पराञ्च भ्राष्ट्रव्यो भवति” इति । तथायमर्थः समधिगतः,—
'प्राकृतः षोडशी' इति; अयेदानीम् इदं समिद्धयते,—किमसौ
आपयणादुक्तमात्रं गृहीतव्यं इति, उत, आपयणादेव ? इति । किं

प्राप्तं? “तस्मात्प्रायणात् ग्रहणम्” । कुतः? । वचनात्, ‘आययणात्
मृच्छति षोडशिनम्’ इति ।

सू० उक्त्याच्च वचनात् ॥ ४३ ॥ (पू०) ॥

भा० मृच्छीम एतत्,—‘आययणाद् ग्रहीतव्यः षोडशी’ इति,
किन्तु ‘उक्त्याच्च’ ग्रहीतव्यः । कुतः? । ‘वचनात्’ वचनमिदं भवति,—
‘उक्त्यात् मृच्छति षोडशिनम्’ इति, किमिदं वचनं न कुर्यात् ।
तस्मादुक्त्याप्रायणाभ्यां ग्रहीतव्य इति । (॥१०।५।१०अ०पू०) ॥
तदेतत् अपर्यवसितं तिष्ठतु तावत्, अथ इदानीमेतच्चिन्त्यते,—

द्वतीयसवनं एव षोडशिग्रहणाधिकरणम् ।

सू० द्वतीयसवने वचनात् स्यात् ॥ ४४ ॥

भा० अस्मि ज्योतिष्टोमः, तत्र श्रूयते,—‘यः षोडशी मृच्छते
इन्द्रियमेव वीर्यमात्मं धत्ते’ इति । तत्र संशयः,—किं सवने-सवने
ग्रहीतव्यः, उत, द्वतीयसवने? इति । किं प्राप्तं?—सवने-सवने इति ।
कुतः? । प्रतिसवनं हि श्रूयते,—‘मृच्छति षोडशिनम्’ इति ।
ब्रह्मसूत्रे च कर्माणि ब्रह्मो नः प्रमाणं; तस्मात् सवने-सवने षोडशी
मृच्छते इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘द्वतीयसवने’ ‘स्यात्’ अस्य ग्रहणम् इति ।
कुतः? । वचनात्, भवति हि वचनं,—‘द्वतीयसवने आययणात्
मृच्छति षोडशिनम्’ इति, वचनं नः प्रमाणं, तस्मात् द्वतीयसवने
ग्रहीतव्य इति । अथ यदुक्तं,—प्रतिसवनं षोडशिग्रहणम् इति,

द्वितीयसवनपक्षस्त्यर्थं तत् । कथं ? । 'प्रातःसवने मृद्धः तेजो वै प्रातःसवनं, तेजस एव वज्रं निर्भिमीते ; माध्यन्दिने सवने मृद्धः, तेजो वै माध्यन्दिनं सवनं, तेजस एव वज्रं निर्भिमीते ; द्वितीयसवने मृद्धः, पञ्चमो वै द्वितीयसवनं, पञ्चम एव वज्रं निर्भिमीते ; यत् प्रातःसवने मृद्धीयात् वज्र उत्तरे सवने व्यतिरिच्येत ; यन्माध्यन्दिने मध्यतः, वज्रं निह्न्यात् ; द्वितीयसवने मृद्धः, तत् सर्वेषु सवनेषु मृद्धाति न पूर्वं सवने आर्त्तिं नीत इति ॥ (१०।५।११अ०) ॥

सू० अनभ्यासे पराक्शब्दस्य तादर्थ्यात् ॥ ४५ ॥
(१०अधि०पू०यु०१) ॥

भा० खितात् उच्यते,—इतश्च पश्चामः,—उच्ययाश्च यहीतव्य इति । कुतः ? । 'यत् पराञ्चसुकथ्यान्निगृह्णाति षोडशिनम्' इति । उच्ययान्निगृह्णातीति सम्बन्धः, न उच्ययात् पराञ्चम् इति । कुतः ? । 'अनभ्यासे' पराक्शब्दो वर्त्तते । कुतः ? । 'तादर्थ्यात्',—तादर्थ्यं हि अस्मावगम्यते,—'पराचीः सामिधेनीरन्वाह',—अनभ्यस्ताः सामिधेनीरन्वाहेति यथा,* अनभ्यासवचनः सन् नोक्त्येन सम्बध्यते, न हि भवति सम्बन्धः,—उच्ययादनभ्यस्तमिति, कथन्तार्हि उच्ययान्निगृह्णाति तमनभ्यस्तम् इति ; तस्मादप्युच्ययाययणाभ्यां यहीतव्य इति ॥

सू० उच्ययाविच्छेदवचनत्वात् ॥ ४६ ॥ (१०अधि०
पू०यु०२) ॥

* 'अन्वाहेति, तथा' इति क०स०पु० एवं का०द०पु० पाठः । अथमेव पाठः साधीयान् ।

भा० इतस्योक्त्यादपि गृहीतव्य इति । कुतः ? । उक्तमविच्छेदवचनं भवति,—‘विच्छिन्दन्ति च वा एतदुक्तं यदुक्त्यानि षोडशिनश्च ततः प्रथयन्ति’ इति, प्रथयतिना सम्बन्धादिसप्तमपादानं दर्शयति; तस्मादप्युभाभ्यां गृहीतव्य इति ॥

सू० आग्रयणाद्वा पराक्शब्दस्य देशवाचित्वात्
पुनराधेयवत् ॥ ४७ ॥ (१० अधि० उ०) ॥

भा० ‘आग्रयणात्’ एव ‘वा’ गृहीतव्यः, नोक्त्यात् । कुतः ? । ‘यदाग्रयणात् गृह्णाति षोडशिनम्’ इति वचनात्, न उक्तः आग्रयणात् कृत्त्रो गृह्णमाण उक्त्यात् गृहीतुम् इति ; अगतिका श्लेषा गतिः,—यत् कृत्त्रसंयोगे सति विकल्पसमुच्चयौ स्यातां ; सत्यां हि गतौ न तौ आग्रयणीयौ स्याः ; अस्ति चात्र गतिः । कथं ? । ‘पराक्शब्दस्य देशवाचित्वात्’,—दिग्देशकालवचनो हि पराक्शब्दो भवति, तथा सति उक्त्यात् पराङ्गमिति सम्बन्धो भविष्यति, न कृत्त्रसंयोगो विरोध्यते ; यथा, ‘पराङ्गमन्वाधेयात् पुनरादधाति’ इति कालसंयोगे पञ्चमी, नापादाने ; एवमिहापि द्रष्टव्यम् ; तस्मादप्युपपत्त्यादेव गृहीतव्य इति ॥

सू० विच्छेदः स्तोमसामान्यात् ॥ ४८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—विच्छेदवचनादपादानदर्शनम् इति । नैतदेवं,—‘विच्छेदः स्तोमसामान्यात्’ भवति,—‘विच्छिन्दन्ति वा एतदुक्तं यदुक्त्यानि षोडशिनश्च ततः प्रथयन्ति’ इति, एकाविंशस्तोमस्यादुक्त्या-

वियद् इव षोडशी इति, तत्र पूर्वयोर्बिच्छिन्न एवोच्यते, ततः प्रवयन्ति इति । इयमपि कास्त्रसम्बन्ध एव पञ्चमी, नापादाने; तस्माद् आग्रयणादेव गृहीतव्यः षोडशी ॥ (१०।५।१० अधि० ब्रेषः) ॥

षोडशियस्य सप्तोत्रशक्तताधिकरणम् ॥

सू० उक्थगाम्निष्टोमसंयोगादस्तुतशस्त्रः स्यात् सति
हि संस्थान्यत्वम् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा० षोडशिन्यि प्रकृते इदमाज्ञायते,—‘अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादप्युक्थे गच्छः’ इति । तत्रायमर्थः सांश्रयिकः,—किम् असोत्रशस्त्रः षोडशी, उत, सप्तोत्रशस्त्रः? इति । किं प्राप्तम्?—असोत्रशस्त्रः स्यात् । कुतः? । ‘उक्थगाम्निष्टोमसंयोगात्,’ उक्थगाम्निष्टोमसंयोगो भवति,—‘अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादप्युक्थे गच्छः’ इति ; अग्निष्टोमसंस्थे उक्थसंस्थे च षोडशी गृहीतव्य इत्युच्यते । एवमग्निष्टोमसंस्थोऽसौ क्रतुर्भवति, यद्यत्र स गृहो गृह्यते, यदि च न तत्र स्तोत्रं शस्त्रं वा क्रियते ; सति हि स्तोत्रे शस्त्रे वा षोडशिन्या स्तोमेन सन्निष्ठेत ! तत्राग्निष्टोमसंस्थो न स्यात्, उक्थसंस्थस्य ; तत्रेदं वचनम् उपरुच्येत,—‘अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादप्युक्थे गच्छः’ इति । । अग्निष्टोमविशिष्टे ज्योतिष्टोमे स उच्यते, अग्निष्टोमस्यैवाङ्गं ; न हि, यागः स्तुतशस्त्रयोरङ्गं भवति, फलवत्त्वात् यागस्य, अफलत्वाच्चेतरयोः ; अग्निष्टोमस्यासौ ज्योतिष्टोमसंस्थो अनेन भवति, नान्यथा ; तस्मादस्तोत्रशस्त्रः स्यात् इति ॥

सू० सस्तुतश्चस्त्रो वा तदङ्गत्वात् ॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भा० 'सस्तुतश्चस्त्रो वा' षोडशी । कुतः ? । 'तदङ्गत्वात्',—यागस्य हि स्तोत्रश्चस्त्रेऽङ्गभूते ग्रहग्रहणनिमित्ते । कथं ? । 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं बोक्षीय स्तोत्रमुपाकरोति' इत्युपसम्प्राप्ते निमित्ते भवितव्यं नैमित्तिकेन; तस्मात् 'सस्तुतश्चस्त्रः' षोडशी स्यात् ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥ (हे०) ॥

भा० लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति,—'सस्तुतश्चस्त्रः षोडशी' इति । कथम् ? । 'ऊर्द्धा वा अन्ये यज्ञक्रतवः सन्निष्ठन्ते तिर्यञ्चोऽन्ये, ये हेतारमभिसन्निष्ठन्ते, ते ऊर्द्धाः, ये वा अष्ठावाकं, ते तिर्यञ्चः' । कथं कृत्वा एतलिङ्गं ? । एतद् उक्तं भवति,—इये एव यज्ञक्रतवो भवन्ति ये हेतारमभिसन्निष्ठन्ते ये अष्ठावाकं; यदि सस्तोत्रश्चस्त्रः षोडशीति तत एवं, अन्यथा अयं षोडशी अध्वर्युमभिसन्निष्ठेत ! तस्मादपि सस्तोत्रश्चस्त्रः षोडशी ॥

सू० वचनात् संस्थान्यत्वम् ॥ ५२ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—सति हि संस्थान्यत्वम् इति; वचनादेवं भविष्यति । अग्निष्टोमान्तं यदुक्तं, तस्य वचनादयमन्योऽग्नौ विधीयते; किमिव वचनं न कुर्यात्; तस्मादपि सस्तोत्रश्चस्त्र इति ॥ (१०।५।१२ अ०) ॥

द्विजिरसां द्विराचे षोडशिनः परिमंखाधिकरत्नम् ।

सू० अभावादतिरात्रेषु मृह्यते ॥ ५३ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति अजिरसां द्विराचः, तत्रेदमाप्नायते,—‘वैखानसं पूर्वेषुः साम भवति षोडशुत्तरे’ इति । तत्रायमर्थः सांज्ञिकः,—किमत्र षोडशिनो विधानम्, उत, प्राप्तस्य परिसङ्ख्यानम्?—इति । किं प्राप्तं?—अप्राप्तस्य विधानम्, आनुमानिकस्योदकः, स विहिते न प्रापयति, विहितश्च ‘उत्तरेऽहन् द्विराचस्य मृह्यते’ इत्यनेन वचनेन; तस्मात् सोदको न प्रापयतीति अप्राप्तस्य विधानमिति गम्यते ॥

सू० अन्वयो वानारभ्यविधानात् ॥ ५४ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘अन्वयो वा’—‘षोडशिनोऽप्यस्मिन् क्रतौ परिसङ्ख्यार्थमिदं श्रवणं,—‘वैखानसं साम पूर्वेषुर्भवति षोडशुत्तरे’ इति । कथम् अन्वयः? । ‘अनारभ्यविधानात्’ । कतमोऽनारभ्यविधिः? । ‘उत्तरेऽहन् द्विराचस्य मृह्यते’ इति, तेन प्राप्ते उपसंहारः क्रियते,—यदेतत् द्विराचस्योत्तरे मृह्यते इति,—एतदजिरसां द्विराचस्य मृह्यते, नान्यथ इति ।

अथ वा एवं प्राप्तम्,—“अभावादतिरात्रेषु मृह्यते” इति, यदेतत् प्राकृतमतिरात्रेषु षोडशियहणं, वैकल्पिकं तत् विकल्पेनैव सर्वद्विरात्रेषु प्राप्तं नियम्येत, ‘उत्तरेऽहन् द्विराचस्य मृह्यते’ इति, तस्योपसंहारे ह्यतेऽन्यद्विरात्रेषु अभावः, अभावादजिरसां द्विरात्रे नियतो मृह्यते षोडशी उत्तरे इति । “अन्वयो वा अनारभ्य-

विधानात्”,-अन्वितानि षोडशिनो सर्वद्विराचेषूत्तराणि अहानि, प्रत्यक्षश्रवणात् ‘उत्तरेऽहनि द्विराचस्य मृच्छते’ इति अनारभ्यविधानेन । ‘ननु उपसंहारः परिसङ्ख्या वा षोडशी उत्तरे’ इति । उच्यते, न त्रयं प्रत्यक्षश्रवणं परिसङ्ख्यातुं विशेषवचनेन ; त्रयो हि दोषाः प्रादुःसुः,-अस्वार्थग्रहणं, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधस्य । न चोपसंहारः, भिन्नत्वादाक्ययोः । किमर्थं तर्हीदं षोडश्युत्तरे ? इति । नैवेतद्विधानं षोडशिनः, किन्तर्हि वैखानसस्य शास्त्रः, ‘वैखानसं तत् साम पूर्व्यद्युर्भवति’ इति विधीयते, उत्तरे षोडशीत्यनूद्यते, अनारभ्य-विधानेन प्राप्तत्वात् । तस्मात् प्राप्तस्य षोडशिनो ग्रहणम् इति ॥ (१०।५।१३अ०) ॥

गानाहीने षोडशिमपहपहणाधिकरणम् ॥

सू० चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य मृच्छत इत्यभ्यासेन
प्रतीयेत भोजनवत् ॥ ५५ ॥ (पू०) ॥

भा० षोडशिनं प्रकृत्य आमनन्ति, ‘चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य मृच्छते’ इति । अत्रैषोऽर्थः सांख्यिकः,-किमेकस्मिन्नहीने चतुर्थे दिवसे षोडशी अभ्यभितव्यः, उत, एकस्माद्हीनाद्हीनाकारे चतुर्थे ऽहनि मृच्छते इत्येवमभ्यभितव्यः ? इति । किं प्राप्तम् ?-एकस्मिन्मभ्य-भितव्यः इति । कुतः ? । अहीनस्यैकस्येत्युच्यते, गानाहीनेषु चेत् इव्यते, सा कञ्चन भवति, अस्मिन् पक्षे श्रुतिः । अपि च वीक्षानर्थक्यं गानाहीनेषु चेत् स्यात्, चतुर्थेऽहनि अहीनस्येतावतैव तत् सिद्ध्यति ; एकस्मिन् वीक्षा अर्थवन्ती भवति, तस्मादेकस्मिन्नहीने

अभ्यसितव्यः, भोजनवत्, यथा 'चतुर्थे चतुर्थेऽहनि देवदत्तो भुङ्क्ते'
इति, चतुर्थे भुङ्क्ता ततः चतुर्थे गम्यते एकस्मिन् पक्षे इति,
एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् एकस्मिन्नह्निने इति ॥

सू० अपि वा सङ्ख्यावत्त्वात् नानाहीनेषु पृच्छते
पञ्चवदेकस्मिन् संस्थार्थभावात् ॥ ५६ ॥
(सि०) ॥

भा० 'नानाहीनेषु' 'वा' चतुर्थेऽहनि 'पृच्छते', एवं सङ्ख्यावत् पक्षं
भवति,—चतुर्थेऽहनि इति ; एकस्मिन्नह्निने एकं चतुर्थमहः, अन्यदष्टमं
भवति । यदुक्तं,—श्रुतिशब्देो भविष्यतीति—'अहीनः' इति । भवति
वा हि श्रुतिः, न च तथा श्रुत्या किञ्चित् सिद्ध्यति, चतुर्थस्या-
भावात् । अस्मत्पक्षे लक्षणा, तथा तु सिद्ध्यति । अपि च, न
लक्षणा, सामान्याभिप्रायमेकवचनं । यदुक्तं,—वीक्षणार्थक्यम् इति ।
न, आनर्थक्यमापततीत्यब्रह्मार्थः कल्पनीयः । तस्मात् नानाहीनेषु
परीतव्य इति, 'पञ्चवत्', यथा,—'पञ्चम्यां पञ्चम्यां भुङ्क्ते' इति
पञ्चान्तरं गम्यते, एवमिहापि द्रष्टव्यः । तस्मान्नानाहीनेषु परीतव्य
इति ॥

सू० भोजने तत्सङ्ख्यं स्यात् ॥ ५७ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० यत्तु भोजनवदित्युक्तम्, अर्थात् तत् तस्माच्चतुर्थादयन्यचतुर्थं
तत्र कल्प्यते ; चतुर्थादारभ्य यान्यहानि, तेषां चतुर्थम् अहीनस्य
तत् अष्टमं ; शब्दलक्षणे कर्मणि शब्दाभिहितं गम्यते, न लोकाभि-

प्रायः । तस्मात् युक्तं भोजने लोकाभिप्रायानुष्ठानम्, अग्नीने तु
ब्रह्माभिहितं गन्वते ॥ (१०।५।१४अ०) ॥

विद्वानौ प्रहासामाप्रयथापवावाः अपिकरचम् ।

(प्रथमवर्षकम्) ।

दू० जगत्सामि सामाभावात् ऋक्तः साम तदाख्यं
स्यात् ॥ ५८ ॥

भा० ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘यदि रथन्तरयामा सोमः स्यादैन्द्र-
वाथवायान् ग्रहान् गृहीयात्, यदि वृहत्सामा इन्द्रावायान्, यदि
जगत्सामा आयथषावायान्’ इति । ‘आयथषावायान्’ इत्येतदुदाहरणं ;
तत्र संशयः,—किम् आयथषापतायाः प्रकृतौ निवेद्य, उत विद्वतौ ?
इति । किं प्राप्ते ?—प्रकरणानुग्रहात् प्रकृतौ इति, ‘यदि
जगत्सामा’* इति ज्योतिष्टोम एवाच्यते, येनकेनचिदभिसम्बन्धेन
गुणेन क्रियया वा ।

एवं प्राप्ते द्रूमः,—‘जगत्सामि’ श्रूयमाणेऽपि ‘ऋक्तः साम तदाख्यम्’
इति अर्धवसीयते । कुतः ? । ‘सामाभावात्’ न हि, कृत्त्रेऽपि
सामवेदे जगत्साम सामास्ति, तस्माद्यत्र जगत्यामुत्पन्नं साम स
जगत्सामा, स विषुवान् । ‘ननु, ‘इन्द्रापो विषुवाब्’ इत्युच्यते’ ।
नैव दोषः, स कामाद्य भविष्यति । तस्माद्विद्वतौ विषुवति
निवेद्य इति ॥

* ‘यदि जगत्सामाऽस्ति’ इति का० च० पु० एवं क० सं० प० पाठः ।

अनन्त्यानेतिशब्देन विपुलतो वचसाधिकरणम् ।

(द्वितीयावसंज्ञम्) ।

एवं वा,—

सू० अगत्सामि सामाभावात् अङ्गः साम तदार्थं
स्यात् ॥ ५८ ॥

भा० 'यदि अगत्सामा आययषायान् यद्वाग् गृहीयात्' इत्येतदेव
उदाहरणं । तत्र संग्रहः,*—किम् अन्यतरसामा अगत्सामा,—
रथन्तरसामा वृक्षसामा वा ?†(१) किमुभयसामा अगत्सामा ? (२)
किं रथन्तरसामा अगत्सामा ? (२) किं यच्च अगत्यासुत्पन्नं साम
अगत्सामा ? (३) इति । किं प्राप्तम्?—अन्यतरसामा इति । कुतः ? ।
विशेषानवगमात्, ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतत्वात्, तस्य च अन्यतरसामत्वात्,
एवं प्राप्तम्(१) । अथवा उभयसामा अगत्सामा, अगच्छब्दः‡
कृत्स्नवाची, कृत्स्नपृष्ठता च ज्योतिष्टोमे उभयसामत्वे, अन्यतरसामत्वे
अगच्छब्दस्याविशेषणत्वात् अविवादा प्रसज्येत । तस्मादुभयसामा(२) ।
अथ वा रथन्तरसामा अगत्सामा, तत्र हि क्वचि अगच्छब्दे
विद्यते,—'ईजानमस्य अगतः खदुन्नम्' इति । यदि सोभयसामा

* "अनन्त्यानेकं साम यस्मै सोमयागस्य चसौ अनन्त्यानेति, यच्च अगद्विभेदहेन विभे-
दभावे साञ्चि चतुर्थो संग्रहः" इति साधकः ।

† "वृक्षता रथन्तरसामा वा इति, ज्योतिष्टोमस्यान्यतरसामसाध्यत्वावगमात्" इति
साधकः ।

‡ "क्वचि अन्धोवाचिना अनतीशब्देन तदुक्ताश्चतुस्रकस्य सामोपलक्षणीयं, तत्रापि
उत्पिद्यते यतो वैदिको अनतीशब्दो अनतीपर्यायकत्वात् चतुर्के चसो रादानाम्" इति
साधकः ।

जगत्सामा भवेत्, इतकरो विधिरनर्चकः स्यात्! तेन नैतयोः समुच्चयः प्रकृतौ; तस्माद् रथन्तरसामैव जगत्सामा^(१) इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—यच्च जगत्यामुत्पन्नं साम, स जगत्सामा इति । तथा हि श्रुतिः, इतरथा रथन्तरसामनि अर्धवधीयमाने ऋचा पदं लक्ष्यते, पदेन साम, सैषा लक्षितलक्षणा स्यात् । तस्मात् जगत्यां यच्च साम, स जगत्सामा, ‘ऋक्ः’ जगदाख्यं साम स्याद्विषुवति । ‘ननु शुक्राग्नौ विषुवानित्युच्यते’ । नैष दोषः, स कामाय भविष्यति; तस्माद्विषुवति विद्वतौ निवेद्य इति ॥ (१०।५।१५५०) ॥

संसवे उपवत्यधिपवत्यैरभावाधिकरणम् ॥

सू० उभयसाम्नि नैमित्तिकं विकल्पेन समत्वात्
स्यात् ॥ ५६ ॥ (१म पू०) ॥

भा० सन्ति उभयसामानः क्रतवः,—‘संसव उभे कुर्यात्’, अपचितावपि एकाहे श्रूयते,—‘उभे दृष्टद्रथन्तरे कुर्यात्’ इति । तथास्ति रथन्तरनिमित्तकं दृष्टन्निमित्तकञ्च,—‘उपवर्ती रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्यादधिपवर्ती* दृष्टत्पृष्ठस्य’ इति । तत्रैषोऽर्थः सांग्रहिकः,—किं रथन्तरनिमित्तकं दृष्टन्निमित्तकं वा कार्यं,—विकल्पः? ^(१) अथ वा रथन्तरनिमित्तकं कर्त्तव्यं? ^(२) अथ वा अन्यनिमित्तकमेव कर्त्तव्यं? ^(३) किं प्राप्तम्?,—अन्यतरनिमित्तकं कर्त्तव्यं,—विकल्पः?

* व्यायमासायां “उपवर्ती” इति पाठः ।

इति । कुतः ? । समा प्राप्तिः, विद्वद्ब्रह्म समुच्चयः, न हि, विनिगमनाद्यां हेतुरस्ति,—एवंनिमित्तकं कर्त्तव्यं, न एवंनिमित्तकम् इति ; न च, द्वे प्रतिपदौ ब्रह्मेते कर्त्तुं ; तस्माद्विकल्पः ॥

सू० मुख्येन वा नियम्येत ॥ ६० ॥ (२य पू०) ॥

भा० यदुक्तं,—समा प्राप्तिर्नास्ति विनिगमनाद्यां हेतुरिति, अस्तीति ब्रूमः, मुख्यत्वं नाम रथन्तरस्य प्रथमाधीतत्वं ; तदुक्तं,— “मुख्यं वा पूर्वोदगात् लोकवत्” (१२।१।८८०) इति ॥

सू० निमित्तविघाताद् वा क्रतुयुक्तस्य कर्म स्यात् ॥
॥ ६१ ॥ (सि०) ॥

भा० वाङ्मन्त्रः पञ्च व्यावर्त्तयति । इयोरपि निमित्तयोर्विघातः स्यात्, क्रतुनिमित्तमेवाश्रीयते, तथा सति नैतद्ब्रह्मन्तरपृष्ठं, न दृष्टपृष्ठं, दृष्टद्वयन्तराभ्यामुभाभ्यां तच्च पृष्ठनिर्दृष्टिः । तस्मात् नोपवृत्ती प्रतिपत्, नासिथवती, अन्यैव क्रतुनिमित्ता भवितुमर्हति इति ॥ (१०।५।१६५०) ॥

ऐन्द्रवायवस्य सर्वादावप्रतिकर्षाधिकारकम् ॥

सू० ऐन्द्रवायवस्याग्रवचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥
॥ ६२ ॥ (पू०) ॥

भा० अतिष्टोमे अयते,—वाक् वा ऐन्द्रवायवो यत् ऐन्द्रवायवाया

सर्वादितः प्रतिकर्षेऽर्थवत् अग्रतायां विधीयमानायाम्; अप्रवृत्ति-
विश्लेषकरं तत् अग्रतायां ग्रहणे विधीयमाने । तस्मात् सर्वादितः
प्रतिकर्ष इति ॥

सू० तद्देशानां वाग्रसंयोगात् तद्युक्तं कामशास्त्रं
स्यात् नित्यसंयोगात् ॥ ६६ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति, यदुक्तं सर्वादितः प्रतिकर्ष इति । स्वक्रमस्वस्य
ग्रहणे क्रमानुग्रहे भविष्यति, तस्मात् स्वक्रमस्वस्य इति । यदुक्तम्,—
अग्रताभिधानादादितः प्रतिकर्ष इति, तत्र, 'तद्देशानां' (धारादेशानाम्)
ऐन्द्रवायवायानामयमुपदेशः, तद्युक्तानां तदग्रतायां ग्रहणेन कामः
साधयेत्, श्रुतिरेवमनुग्रहते, त्वत्पक्षे वाक्यं, श्रुतिश्च वाक्यादस्तीयसी ।
अथ यदुक्तम्,—'अप्रवृत्तिविश्लेषकरं ग्रहणविधौ' इति । तत्र संयोग-
पृथक्तात्, एकोऽपि नित्यस्य कामसंयोगः,—ग्रहणेन कामं साधयेत्,
अपरो नित्यसंयोगः,—ये ऐन्द्रवायवाया ग्रहास्तान् गृहीयादिति ।
तस्मादस्ति प्रवृत्तिविश्लेषः, अतस्तद्देशसंयुक्ते कामसाधनमेतत् । तस्मात्
स्वक्रमस्वस्य ग्रहणम् इति ॥ (१०।५।१८अ०) ॥

आश्विनायादीनां ग्रहाणां प्रतिकर्षाधिकरणम् ॥

सू० परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत् स्यात् तदादिषु ॥ ६७ ॥
(सि०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र ऐन्द्रवायवात् परे ग्रहाः कामाश्च
श्रूयन्ते,—'आश्विनायान् गृहीयादामथाविनः । शुक्रायान् गृहीयात्

अभिचरतः । मंथयान् मृहीयादभिचर्यमाणस्य' इति । तत्र संज्ञयः,
किमेतेष्वपि स्वकमस्त्राणां ग्रहणम्, उत सर्वादितः प्रतिकर्षः कर्तव्यः ?
इति । किं प्राप्तं,—'परेषु च' ऐन्द्रवायवात्, परेष्वेवमादिषु
ग्रहणेषु अग्रशब्दः 'पूर्ववत् स्यात्' स्वकमस्त्रग्रहणम् इति । यस्य चस्थापना
श्रूयते, तदग्राणां कामसंयोग इति ॥ (पू०) ॥

सू० प्रतिकर्षो वा नित्यार्थेनाग्रस्य तदसंयोगात् ॥
॥ ६८ ॥ (सि०) ॥

भा० प्राक् ऐन्द्रवायवात्, 'प्रतिकर्षः' स्यात् । कुतः ? । न हि
अत्र नित्यार्थेन कामस्य संयोगो भवति । यदि हि नित्ये कामो
भवेत्, आश्विनायान् मंथयान्—इत्यग्रशब्दोऽस्य नोपपद्येत, न हि,
तस्मिन् वचने सति प्रवृत्तेः कश्चिद्विशेष उपलभ्यते, प्रागैन्द्रवायवात्
पुनः प्रतिकर्षे वचनमर्थवत् भवति । अपि च प्रकृततासौ ग्रहाः,
तेषामाश्विनायानां श्रुक्तागता विधीयते । तस्मात् आदितः 'प्रतिकर्षः'
इति ॥

सू० प्रतिकर्षश्च दर्शयति ॥ ६९ ॥ (यु०) ॥

भा० 'धारयेयुसां यं कामाय मृहीयुः, ऐन्द्रवायवं मृहीत्वा
षादयेत् तं यं कामाय मृहीयुः' इति कामाय मृहीते धार्यमाणे
ऐन्द्रवायवस्य ग्रहणं दर्शयति । तस्मात् सर्वादितः प्रतिकर्षश्च इति ॥
(१०।५।१८अ०) ॥

वाञ्छित्वादीनां पक्षे वा नैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षाधिकरणम् ।

सू० पुरस्तादैन्द्रवायवस्याग्रस्य* कृतदेशत्वात् ॥

॥ ७० ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्रैन्द्रवायवात् परे यद्वाः कामाय श्रूयन्ते,—‘आश्विनायान् गृहीयादामयाविनः । शुक्रायानभिचरतः । मंथयानभिचर्यमाणस्य’† इति । तेषां सूक्रमस्त्राणां ग्रहणं, प्रतिकर्ष इति समधिगतमेतत् । अथेदानीमिदं सन्दिह्यते,—किं सर्वादितः प्रतिकर्षः, यतःकुतश्चिदा, उत ऐन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षः? इति । किं प्राप्तम्? नियमकारिणः ब्राह्मणस्य अभावादनियम इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘पुरस्तादैन्द्रवायवस्य’ प्रतिकर्ष इति । कुतः? । ‘अग्रस्य कृतदेशत्वात्’, एषोऽग्रस्य देशो विज्ञातः,—यत् उपांशन्तर्वा-माभ्यामूर्द्धं, पुरस्ताच्च ऐन्द्रवायवस्य । कथमिव कृत्वा? । पूर्वेण वचनेन ऐन्द्रवायवायाः यद्वाः प्रकृताः,—‘यदि रथन्तरसामा सोमः स्नात् ऐन्द्रवायवायान् यद्वाग् गृहीयात्’ इति, तत्रैन्द्रवायवायानुद्दिश्य तेषां ग्रहणं विहितं, तेनैव विहितत्वात् न पुनराश्विनायेषु शुक्रायेषु मन्वयेषु च ग्रहणं विधीयते, अतो वाक्येन तदग्रता विधीयते । सा पुनरैन्द्रवायवायाणां प्रकृतत्वात् अभिचरतः शुक्रायान् किं कुर्यात्?—‘गृहीयात्’ इति प्रकृतेनाभिसम्बध्यते । शुक्रायान् ग्रहणानिति नास्ति सम्बन्धो ग्रहणसम्बन्धाभावात् । केन तर्हि सम्बन्धः? । प्रकृतेनैन्द्रवायवायग्रहणेन, शुक्रायान् गृहीयात् ऐन्द्रवायवायानिति ।

* ‘पुरस्तादैन्द्रवायवायवस्य’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† पूर्वेऽद्वैतपाठादन्वयपाठस्य पाठः (See L. 1. p. 513.) ।

के ते यहाः? इति—तत्रोक्तं । तस्मात् 'ऐन्द्रवायवस्य पुरस्तात्
प्रतिकर्षः' इति ॥

सू० तुल्यधर्मात्वाच्च ॥ ७१ ॥ (यु०१) ॥

भा० तुल्यधर्माच्चैते ऐन्द्रवायवायैः, तत्र धारासंयोगो दृश्यते,
तस्मात् धाराग्रहानुद्दिश्य एतदपता विधीयते ॥

सू० तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ७२ ॥ (यु०२) ॥

भा० 'धारयेयुसां यं कामाय गृहीयुः, ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा
सादयेत्, अथ तं सादयेद् यं कामाय गृहीयुः*' इति काम्यस्य
धारणानन्तरम् ऐन्द्रवायवस्य ग्रहणं दर्शयति; तस्मादैन्द्रवायवस्य
पुरस्तात् प्रतिकर्ष इति ॥ (१०।५।२०अ०) ॥

सादनस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणम् ॥

सू० सादनं चापि शेषत्वात् ॥ ७३ ॥ (सि०) ॥

भा० इदमाश्नायते,—'आश्विनायान् गृहीयादामथाविनः, शुक्रायान्
गृहीयादभिचरतः, मन्थप्रयान् गृहीयादभिचर्यमाणस्य' इति । 'पुरस्तात्
ऐन्द्रवायवस्य प्रतिकर्षः' इत्युक्तं । तत्रायमर्थः सांश्रयिकः,—किं
सादनमपि प्रतिहृष्यते, न? इति । अवचनान्नेति ब्रूमः, शब्दप्रमाणका
वयं, शब्दस्य ग्रहणस्य प्रतिकर्षमाह, न सादनस्य; तस्मान्न सादनं
प्रतिहृष्यत इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'सादनम् 'अपि' प्रतिहृष्यत इति । कुतः? ।

* पूजोद्भवपाठादन्वयोऽयं पाठः (See L. 16. p. 513.) ।

ग्रहणशेषो हि सादनं, ग्रहणं हि प्रदानार्थं, तदनेकस्य द्रव्यस्य युगपत् प्राप्तम् असादयित्वा न त्रयं युगपत् होमार्थं कर्तुं; सादनेन ग्रहणं होमयोग्यं भवति, तस्मात् ग्रहणशेषः सादनमिति ग्रहणे प्रतिहृष्यमाणेऽवश्यं प्रतिक्रष्टव्यमिति ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ७४ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गमपि दृश्यते,—यथा सादनं प्रतिहृष्यते इति । किं लिङ्गं? । 'धारयेद्युक्तं च कामाय गृहीयुः, ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्, अथ तं सादयेद् चं कामाय गृहीयुः' इति सादनस्यापि प्रतिकर्षं दर्शयति ॥ (१०।५।२१अ०) ॥

प्रदानस्याप्रतिकर्षोपि करणम् ॥

सू० प्रदानश्चापि सादनवद् ॥ ७५ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमावाचते,—'आग्निनायान् गृह्णाति आमयाविनः । शुक्रायागभिचरतः । मन्थयागभिचर्यमाणस्य' इति । तत्र ग्रहणे प्रतिहृष्यमाणे सादनं प्रतिहृष्यते इत्युक्तं । अथेदानीमिदं सन्दिह्यते,—ग्रहणे प्रतिहृष्यमाणे प्रदानं प्रतिहृष्यते, न? इति । किं प्राप्तं?—प्रतिहृष्यते इति । कुतः? । सम्बन्धात्—सम्बद्धं हि ग्रहणं प्रदानञ्च, प्रदातुं हि तत् गृह्णाते, तथा हि दृष्टार्थं तत् भवति, इतरथा यत् सादनादूर्द्ध्वं तत् अदृष्टार्थं भवेत्, न चेदमदृष्टार्थं । तस्मादितरस्मिन् काले प्रदानं क्रियते, तत्र ग्रहणं कर्त्तव्यम्; एवं चेत्, यत्र ग्रहणं तत्र प्रदानमपि भवितुमर्हतीति सम्बन्धात्,

‘सादनवत्’,—यथा ग्रहणे प्रतिहृष्यमाणे सादनं प्रतिहृष्यते, एवं प्रदानमपि इति ॥

सू० न वा प्रधानत्वात् श्रेष्ठत्वात् सादनं तथा ॥
॥ ७६ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति, प्रदानं प्रतिहृष्यत इति, प्रधानं हि तत्, न हि तत् ग्रहणस्योपकारकं; तस्मान्न प्रतिहृष्यते । यदुक्तं,—
‘सादनवत्’ इति, श्रेष्ठो हि सादनं, तस्मात् प्रतिहृष्यते ॥
(१०।५।२२अ०) ॥

ऋणीकायामैन्द्रवायवायताः समानविध्यर्थताधिकरणम् ॥

सू० ऋणीकायां न्यायोक्तेष्वाम्नां गुणार्थं स्यात् ॥
॥ ७७ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति दादन्नाहे ऋणीका,*—‘ऐन्द्रवायवायौ प्राचणीयो-
र्यनीचौ, दन्नमं चाहः, अयेतरेषां नवानामङ्गामैन्द्रवायवायं
प्रथममहः, अथ शुक्रायम्, अथाग्रयणायम्, अथैन्द्रवायवायम्,
अथ शुक्रायम्, अथाग्रयणायं, अथैन्द्रवायवायम्, अथ शुक्रायम्,
अथाग्रयणायम्’ इति । तत्र प्रथमद्वितीययोरङ्गोरैन्द्रवायवायता
शुक्रायता च श्रूयते । सा चोदकेनैव तयोः प्राप्ता, रथन्तरसामत्वात्
दृष्टसामत्वाच्च । तत्र सन्देहः,—किम् उदितम् अनुवदितुं पुनः
श्रूयते ?^(१) किम् अन्यत् परिसङ्ख्यातुम् ?^(२) उत अर्थवादाद्यम् ?^(३)
अथवा समानविध्यर्थं ?^(४) । किं प्राप्तम् ?—अर्थवादाय इति ।

* “नीचि ऋणीकानि चप्राहि ऐन्द्रवायवशुक्राययवृषपाहि यस्यां सा” इति माधवः ।

† विधीयते इति क्वचित् पाठः ।

कृतः? । उदितम् अनुवदितुं हि उच्यमाने प्रवृत्तिविशेषक्रिया
नास्ति; चिदोषा परिसङ्घा, तस्मादर्थादाय इति । कः पुनरत्र
गुणवादः? । औचित्यमापयणापन्नं हि तृतीयेऽहनि न्याय्यं ।
कथमिव? । प्रथम-द्वितीयधोरङ्गोरैन्द्रवायवायता श्क्राणता च
उदिता, न तृतीयेऽहनि, तत्र त्वापयणापता न्याय्या इति ॥

सू० अपि वाहर्गच्छेन्नग्निवत् समानविधानं स्यात् ॥
॥ ७८ ॥ (सि०) ॥

भा० अपि वेति पक्षस्यावृत्तिः,—न गुणार्थं श्रवणं, समानविधेर्यमिति ।
न ब्रह्मं वदितुं षोडशेन प्राप्तं, तत्र पुनर्वचनमनर्थकं, तस्मात् तदन्यार्थं
इति । कथन्तर्हि ब्रह्मं? । वाक्येनेदं व्योतिष्टोमे रक्षन्तरसाञ्चि
प्रवृत्तं षोडशेन प्राप्यते, तस्मात् समानविधिकं करिष्यामि इति
पुनरुच्यते, 'अग्निवत्', यथा 'अथातोऽग्निष्टोमेनेवानुयजति, तसुवक्षेन,
तमतिराचेण, तं चतुराचेण, तं पञ्चराचेण, तं षड्राचेण, तं सप्त-
राचेण, तमष्टराचेण, तं नवराचेण, तं दशराचेण, तमेकादशराचेण'
इति । प्रयोजनं पक्षोक्तं,* न परिसङ्घा भवतीति ॥ (१०।५।२३अ०) ॥

ब्रूद्वादशाहस्य समूहविकारताधिकरणम् ॥

सू० द्वादशाहस्य ब्रूदसमूहत्वं पृष्ठवत् समानविधानं
स्यात् ॥ ७९ ॥ (पू०) ॥

भा० द्विविधो द्वादशाहः,—ब्रूदः समूहस्य; समूहस्तावत्,

* "प्रयोजनं द्वादशाहविकारितम् यत्र—हापि रक्षन्तरादिनिभिन्नाभावेऽपि ऐन्द्रवायवा-
पतासिद्धिः" इति माधवः ।

‘ऐन्द्रवायवायौ प्रायणीयोदयनीयौ, दग्धं वाहः, अथेतरेषां
 नवानामङ्गामैन्द्रवायवायं प्रथममहः, अथ इन्द्राणम्, अथाययणाणम्,
 अथैन्द्रवायवायम्, अथ इन्द्राणम्, अथाययणाणम्, अथैन्द्रवायवायम्,
 अथ इन्द्राणम्, अथाययणाणम्’ इति । अथ व्यूढः,—‘ऐन्द्रवायवायौ
 प्रायणीयोदयनीयौ, अथेतरेषां दग्धानां अङ्गामैन्द्रवायवायं प्रथममहः,
 अथ इन्द्राणम्, अथ द्वे आययणाये, अथ ऐन्द्रवायवायम्, अथ द्वे
 इन्द्राणे, अथाययणाणम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवाये’ इति । तत्र
 बन्देहः,—किमुभयप्रकारमपि द्वादशाहं प्रकृत्य धर्मा आस्ताताः,
 उत समूढं प्रकृत्य आस्तातास्तद्विकारो व्यूढः? इति । किं प्राप्तं?—
 ‘द्वादशाहस्य व्यूढसमूढत्वं’ ‘समानविधानं’ स्यात्? । कुतः? । उभय-
 प्रकारस्य प्रकृतत्वात्, न गम्यते विज्ञेयः, कस्य धर्माः, कस्य नेति ।
 तस्मात् समानविधानौ । ‘पृष्ठवत्’,—यथा वृहद्रथन्तरे पृष्ठे
 प्रकरस्य तुल्यात्वात् समानधर्मणी, एवं व्यूढसमूढं स्यात् इति ॥

सू० व्यूढो वा लिङ्गदर्शनात् समूढविकारः ॥ ८० ॥

(सि०) ॥

भा० वाञ्छदः पञ्च व्यावर्त्तयति । न व्यूढसमूढौ समानविधानौ,
 किन्तु ‘व्यूढः’ ‘समूढविकारः’ स्यात् । कुतः? । ‘लिङ्गदर्शनात्’—लिङ्गमिदं
 भवति,—‘ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहः’ इति व्यूढे श्रूयते,
 न च व्यूढे चतुर्थेऽहनि ऐन्द्रवायवायता, का तर्हि?—आययणायता ।
 तत्र ‘ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनम्’ इति वचनं नावकस्यते ; यदि
 व्यूढः समूढविकारः, ततः प्रकृतिमपेक्ष्योपपद्यते वाहः,—ऐन्द्रवायवस्य

एतदाद्यतनं प्राप्तं, तत्र आपयत्स्वोच्यते इति । तस्मात् 'सिद्धदर्शनात्
'ब्यूढः' 'समूढविकारः' इति ॥

सू० कामसंयोगात् ॥ ८१ ॥ (यु०) ॥

भा० 'यः कामयेत बह्वृक्षां प्रजायेय' इति, काम्यो वा नैमित्तिको
वा नित्यमर्थं विकृत्य निविशते. यथाऽऽद्यामये सुद्धोदनभोजनं
निवातत्रय्या चेति ॥

सू० तस्योभयथा प्रवृत्तिरैककर्म्यात् ॥ ८२ ॥ (प्रयो०) ॥

भा० इदं प्रयोजनसूत्रं । 'तस्य' उभयप्रकारस्याहर्गणेषु 'प्रवृत्तिः'
अविशेषेण, 'एककर्म्यात्' यथा पूर्वः पक्षः; यथा तर्हि सिद्धान्तः, यत्र
वचनं सिद्धञ्च तत्र ब्यूढः प्रवर्तते, अन्यथाविशेषेण समूढ इति ॥
(१०।५।२४अ०) ।

संवत्सरसप्तमीकानां विहवाधिकारकम् ॥

सू० एकादशिनवत् व्यनीका परिहृतिः स्यात् ॥

॥ ८३ ॥ (पू०) ॥

भा० द्वादशाहे समाप्तायते,—'ऐन्द्रवायवायौ प्रायणीयोदयनीवौ,
दक्षमं चाहः, अथेतरेशां गवानामङ्गामैन्द्रवायवायं प्रथममहः, अथ
शुक्रायम्, अथाययणायम्, अथैन्द्रवायवायम्, अथ शुक्रायम्,
अथाययणायं, अथ ऐन्द्रवायवायम्, अथ शुक्रायम्, अथ आययणायं'
इति, तत् गवामयने चोदकेन प्राप्तं, तत्र बह्वनि व्यनीकानि परिवर्त-
यितव्यानि, तच्चार्यप्राप्तोऽन्वाहः । अथेदानीम् अन्वासे सन्देहः,—किं

दण्डकलितवत् अभ्यासः कर्त्तव्यः, उत स्वस्वानविष्टिः? इति ।
 कथं दण्डकलितवत् स्यात् कथं वा स्वस्वानविष्टिः? इति । यदि
 अङ्गामधिकारस्तत आद्येषु नवसु अहःसु परिसमाप्तेषु त्रिष्टेष्वपि
 व्यनीकां चोदकः प्रापयतीति उपस्थितमिदं भवतीति,—‘ऐन्द्रवायवायं
 प्रथममहः अथ शुक्रायम्’ इति । तेष्वपि नवसु परिसमाप्तेषु
 पुनरिदम् एवोपतिष्ठते,—‘ऐन्द्रवायवायं प्रथममहः’ इति । एवं
 दण्डकलितवदावृत्तिः* । अथाहरधिकारो नास्ति, ततः प्रायणीयो-
 द्यनीययोरन्तरं नवभिरनीकैः पूरितमिति गवामयनेऽपि नवभिरनीकैः
 पूरयितव्यं स्यात्, तत्र पूर्णं पुनरावृत्तिर्नास्तीति दण्डकलितवत् न
 स्यात्, न च, वृक्षा विना तदन्तरं पूर्यते इति स्वस्वानविष्टिः
 आगतेति ।

किं पुनः प्राप्तं?—दण्डकलितवदावृत्तिरिति । तत्र एतदर्थे,—
 अहरधिकारोऽचेति; एवं हि आवायते,—‘ऐन्द्रवायवायं प्रथममहः
 अथ शुक्रायं’, प्रकृतत्वादहरिति गम्यते, तस्मादहरधिकारः, अतो-

* “अस्मिन् समुद्रस्य द्वादशाक्षस्य विह्वलितैर्गवामयनं संवत्सरसप्तं, तत्र अनीका
 चोदकेन प्राप्ता,—“नीचि अनीकानि आयाच्यैन्द्रवायवशुक्राप्रापयत्कृपादि बलां सा
 यनीका, तथा च पिः परिहृत्या द्वादशाक्षन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोरकोः मध्ये
 वर्षमानेषु दशसु अहःसु दशमव्यतिरिक्तानि नवसङ्ख्याकानि अहानि पूरितानि, अतः
 संवत्सरसप्तोऽपि प्रायणीयोदयनीयमध्यवर्तीनि पूरयितवानि, तत्पूरणं यद्योक्तयो-
 कि परिहृतयोः नवदिवसयुक्तयोः अनीकयोः समूहावृत्तिमन्तरे च सिध्यति इत्या-
 दिति प्राप्ता, तस्माच्च द्वैविध्यं विद्यते,—यथा दण्डकलितवदावृत्तिः
 आदिमध्यावधानमात्रैः सचितं कल्पदण्डं पुनः पुनरावर्त्तयति, न त्वेकैर्वा मात्रं,
 तथा नवदिवसानासादिति इत्येकः प्रकारः । यथा अध्येतारः प्रपाठकमावर्त्तयितुकामा
 र्त्तैर्वा मात्रमसक्यत् पठति, तथा नवदिवससमूहवर्त्तौ केषाम्योऽसक्यदनुष्ठानमित्यपरः”
 इति भाष्यः ।

ऽवगच्छामः,—दण्डकलितवदावृत्तिरिति । आवृत्तिन्यायाणां दण्डकलितं न्याय्यं, तथा क्रमानुगृहो भवति । तद्यथा,—कश्चिदुच्यते अनुवाकः पितुः पश्यतामिति, दण्डकलितवदसौ पश्यते, क्रमानुगृहाय; एवमिहापि द्रष्टव्यं । यथा अस्मिन्नेव गवामयने एकादत्रिणी अभ्यस्यमाना दण्डकलितवदभ्यस्यते, न स्वस्थानविवृद्धेति ॥

सू० स्वस्थानविवृद्धिर्वा अहामप्रत्यक्षसङ्ख्यात्वात् ॥

॥ ८४ ॥ (सि०) ॥

भा० 'स्वस्थानविवृद्धिर्वा', न दण्डकलितवदावृत्तिः । तत्र इदं वर्धते,— नाहरधिकार इति । कुतः ? । 'अहामप्रत्यक्षसङ्ख्यात्वात्',—अप्रत्यक्ष अह्नां सङ्ख्या गवानामहामिति, ऐन्द्रवायवायमिति च विधीयमानम् इति । कथं अहर्णे विधीयते ? इति । वाक्यभेदप्रसङ्गात्,—ऐन्द्रवायवायं प्रथमं भवति, तत्र अहः, नाहःसङ्घात इति वाक्यं भिद्येत ! तस्माद्गुणादमाचमहर्णहृषं । एवं चेत्, क्रमानुगृहाय स्वस्थानविवृद्धिराश्रयणीया । आयव्यणायान् कृत्वा ऐन्द्रवायवाया कर्त्तव्या इति ॥

सू० पृष्ठ्यावृत्तौ आयव्यणस्य दर्शनात् चयस्त्रिंशे परिवृत्तौ पुनरैन्द्रवायवः स्यात् ॥ ८५ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च पश्यामः, स्वस्थानविवृद्धिः इति । कुतः ? । उत्तरस्मिन् पश्चि 'पृष्ठ्यावृत्तौ' आयव्यणायनाया दर्शनं भवति 'चयस्त्रिंशे'ऽहनि । कथं ? । 'जगतीं वै च्छन्दांसि प्रत्यवरोहन्ति आयव्यणं वै यहाः, वृष्टं पृष्ठानि, चयस्त्रिंशं सोमाः' इति, तदेतत् स्वस्थानविवृद्ध्याववकष्यते, न

दण्डकल्पितवदाट्टनौ । कथं ? । पूर्वस्मिन् पक्षसि व्यनीका चिः
परिकर्मेते, तस्मिन्नाट्टनैव सा आययषायेषु परिसमाप्यते, उत्तरमपि
पक्षो व्यावृत्तमिति क्त्वा आययषायेषु आरभ्यते । तत्र प्रथमे नवम-
भागे अयस्त्रिंशमहरिति क्त्वा तदाययषायं भवति, तत्रैतद्द्वयं नम्
उपपद्यते; दण्डकल्पितवत् पुनराट्टनौ सत्यां तत् ऐन्द्रवायवायं स्यात् ।
कथं ? । चिद्वृत आरभ्य नवकैरहःसु सङ्गृह्यमानेषु पूर्वस्मिन् पक्षसि
सप्त परिशिष्यन्ते, तत्र सप्तमे ऐन्द्रवायवायता, शुक्रायो विषुवान्,
आययषायः प्रथमः खरसामा, ततो विन्धजिदिति व्यनीका समाप्ता,
अयस्त्रिंशमहरैन्द्रवायवायं प्राप्नोति तत्रैतद्द्वयं विद्वध्यते, तस्मात्
सप्तानविवृद्धिः इति ॥

सू० वचनात् परिदृष्टिरैकादशिनेषु ॥ ८६ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तम्,—एकादशिनवत् इति । युक्तं, यत् 'एकादशिनेषु'
दण्डकल्पितवदाट्टनिरिति, वचनं हि तद्भवति, 'वारुणमन्तः पुनः
पर्याट्टनेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहनि आसभेत' इति वचनात् दण्ड-
कल्पितवदाट्टनिः पुनःपर्याट्टनेष्विति, सा द्वादशाहे असम्भवन्ती
नवामयनं विद्यति; किमिव वचनं न कुर्यात्, न हि वचनस्याति-
भारोऽस्ति ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८७ ॥ (हे०) ॥

भा० लिङ्गं खलु अथेवमर्थं दर्शयति,*—यथा दण्डकल्पितवत्

* अत्र 'दर्शयति । किं' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

एकादश्विना आवर्त्तन्ते इति, 'प्राणा वा एकादश्विना चदेकाद-
श्विनीभिरीयुरहानि अतिरिच्यन्ते पञ्चवो वा' इति । स्वस्थानविष्टुद्धौ
मास्त्वतिरेकः, दृष्टकलितवदाट्टनौ न्यूनता अतिरिक्तता वा भवति ।
तस्मादपि पश्चामः,—एकादश्विनेषु दृष्टकलितवदाट्टत्तिरिति ।
(१०।५।२५ अ०) ॥

ब्यूढे सन्नाषां वन्द्योऽप्यतिक्रमः, धिकररत्नम् ॥

सू० छन्दोऽप्यतिक्रमात् ब्यूढे भक्ष-पवमान-परिधि-
कपालस्य मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत्
स्यात् ॥ ८८ ॥

भा० अस्ति दादश्राष्टः समूहो ब्यूढस्य, तत्र ब्यूढः,—'ऐन्द्रवायवाद्यौ
प्रायणीषोदयनीयौ, अथेतरेषां दशानामङ्गाम् ऐन्द्रवायवाद्यं प्रथममङ्ग,
अथ शुक्रायम्, अथ द्वे आरायण्याये, तथैन्द्रवायवायम्, अथ द्वे
शुक्रायो, अथायवण्यायम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवाये' इति ।

तत्र ब्यूढे इदं समामनन्ति,—'छन्दांसि वाऽन्योन्यस्य लोक-
मभिधायन्ति गायत्री चिष्टुभः चिष्टुप् जगत्याः जगती गायत्र्याः'
इति । तत्र सन्ति भक्ष-पवमान-परिधि-कपालानि,—भक्षास्त्रावत्
'भक्षे हि मा विन्न दीर्घायुत्वाय व्रतनुत्वाय एहि वषो पुरोवषो
प्रियो मे हृदये भवान्निनोर्बाहुभ्यां सध्यासं वसुमङ्गणस्य इद्रवत्
गणस्यादित्यवत् गणस्य सोमदेवते मतिविद्ः प्रातःसवनस्य
माध्यन्दिनसवनस्य तृतीयसवनस्य गायत्र्यच्छन्दसस्त्रिष्टुप्छन्दसो

जगतीच्छन्दो अग्निकृत इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृत उपहृतस्य
 भक्षयामि' इति । तथा पवमानः,—'श्वेनोऽसि गायत्रच्छन्दाः
 सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दाः सखासि जगतीच्छन्दाः अनु त्वारभे
 खसि मासं पारय' इति च (?) । तथा परिधयः,—'गायत्रो
 मध्यमः परिधिः त्रैष्टुभो दक्षिणो जागत उत्तरः' इति । तथा
 कपालानि,—'अष्टाकपालः प्रातःसवने एकादशकपालो माध्यन्दिनीयो
 द्वादशकपालस्तार्क्ष्यसवनिकः' इति । तत्र सन्देहः,—किं छन्दो-
 व्यतिक्रमे व्यतिक्रमो भक्षमन्त्राणां, भक्षणस्य च, पवमानमन्त्राणां
 पवमानस्य च, तथा परिधीनां कपालानाञ्च, अथ वा मन्त्राणां
 छन्दोव्यतिक्रमः ? इति । किं प्राप्तं?,—मन्त्राणां मन्त्रार्थानाञ्च ।
 कुतः ? । अविशेषवचनात्, अविशेषेण भवति वचनं,—'छन्दांसि वा
 श्वेनोन्वस्य लोकमभिधायन्ति गायत्री त्रिष्टुभः त्रिष्टुप् जगत्याः
 जगती गायत्र्याः' इति ; न विशेषः श्रूयते मन्त्राणां व्यतिक्रमः
 इति । तस्मान्मन्त्राणां अर्थानाञ्च इति ; अतो मध्यमः
 परिधिर्दक्षिणस्थाने स्थापयितव्यः, दक्षिण उत्तरस्य, उत्तरो
 मध्यमस्य इति ; अष्टाकपालो माध्यन्दिनीयः कार्यः, एकादशकपालः
 तार्क्ष्यसवनिकः द्वादशकपालः प्रातःसवनीय इति ; तथा
 प्रातःसवनीयस्य भक्षो माध्यन्दिनस्य भक्षणस्य स्थाने भक्षयितव्यः,
 माध्यन्दिनः तार्क्ष्यसवनिकस्य, तार्क्ष्यसवनः प्रातःसवनीयस्येति ;
 तथा वह्निःपवमानो माध्यन्दिनस्य पवमानस्य लोके माध्यन्दिनः
 आर्भवस्य, आर्भवो वह्निःपवमानस्य इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—नाविशेषेण छन्दसां व्यतिक्रमः स्यात्,

मन्त्रगतो हि एष व्यतिक्रमः, मन्त्रगतान्धेव व्यतिक्रमेयुः । किं कारकं ? । ब्रह्मणे मन्त्रगतानि विपर्यसितुं भक्षादयः पुनर्विपर्यस्ता अपिपर्यस्ता अपि त एव इति । माध्यन्दिनस्य भक्षस्य कालेऽपि प्रातःसवनीयो भक्षो भक्ष्यमाणो नैव चैष्टुभः कृतः स्यात्, एवं सर्वत्र । कथं ? । स्यकालेऽपि हि असौ न गायत्री, गायत्री हि चैष्टुभः स्नानमभ्येति गायत्री; न भक्षादयो गायत्रादयः । तस्मादसम्भवो भक्षादीनां व्यतिक्रमणस्य । मन्त्रगतानि तु च्छन्दांसि ब्रह्मवन्ति अन्योन्यस्य लोकं व्यतिक्रमयितुं । तस्मान्मन्त्रगतानां च्छन्दासां व्यतिक्रमः इति ॥

इति भट्टश्रीशिवरक्षामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥०॥

मीमांसा-दशने

१० अध्याये ६ पादः ।

रथकारदीनां साक्षां दृष्टे ज्ञानाधिकरणम् ।

सू० एकैर्चास्थानि यज्ञे स्युः स्वाध्यायवत् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० सामानि उदाहरणं;—रथन्तरं दृष्टत् वैरूपं वैराजं आकारं रैवतम् इति । तत्र संग्रहः,—किमेकस्यामृषि गानं कर्त्तव्यम्, उत, दृष्टे? इति । किं प्राप्तम्? । 'एकैर्चास्थानि यज्ञे स्युः',—एकस्यामृषि गातव्यानि, एवं स्वाध्याये गीतानि, यथा स्वाध्याये गीतानि, तथा कर्मणि गातव्यानि; कर्मणि स्वाध्याये च अवैलक्षणं न्याय्यं, कर्मणि कर्त्तुं स्वाध्यायमभ्यस्यन्ति, अतो यथा अभ्यस्यं तत्र* प्रयोक्तव्यं । तस्मादेकस्याम् अमृषि गीयेरन् । एकैर्चात्पत्नीनि उदाहरणं, न दृष्टोत्पत्नीनि, यथाह-सिमा-सन्तनि-यतयएवागपत्य(?)—आकारवर्णम् इति ॥

सू० दृष्टे वा सिद्धदर्शनात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदेवम्,—एकस्यामेव गातव्यानि इति । कुतः? । 'सिद्धदर्शनात्',—सिद्धं भवति, एवमाह,—'अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋषः प्रक्षौति द्व्यक्षरेण उत्तरयोः' इति; न हि एकस्यामृषि प्रथमोत्तरासम्बन्धो भवति । तस्मात् दृष्टे गातव्यानि इति ।

* 'तत्रा' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथेदमपरं लिङ्गम्,—‘एक् साम उवाच मिथुनीसम्भवावेति, सोऽप्रवीत् न वै त्वं ममात्मसि जायात्वे वेदो मे* महिमेति ते द्वे भूत्वा ऊचतुः, सोऽप्रवीन्नैव वां ममात्वं स्यो जायात्वे वेदो मे महिमेति, तास्मिन्सो भूत्वा उचुः, सोऽप्रवीत् सम्भवाम’ इति तस्मादेकं साम द्वेषे क्रियते स्तोत्रीयम्’ इति ।

आह,—‘लिङ्गमिदं, प्राप्तिरुच्यताम्’ इति । तदभिधीयते,—
 छत्त्रेऽपि षड्वेदे न ‘प्रथमा’ नाम काचिद्गुणसि, तथा ‘उत्तरे’ इति, व्यवसाहृतं प्रथमात्मम्, उत्तरात्मम् इति प्रथमाया ऋचः—अष्टाक्षरेषु प्रस्रोतयं, द्वाक्षरेषु चोत्तरयोरिति तस्मिन् वचने सति ऋचल्लिङ्गमापद्यते । तथा, यद्यपि अनुवादसरूपोऽयं ब्रह्मः,—‘तस्मादेकं साम द्वेषे क्रियते स्तोत्रीयम्’ इति, तथापि ‘एक् साम उवाच’ इति—पुरस्तादर्थवादप्ररोचनया विदधातीति गम्यते । तदुक्तं,—‘वचनामि त्वपूर्वत्वात्’ (३।५।२१ सू०) इति ॥ (१०।६।१ अ०) ॥

सर्वकर्मण्येन वीचयस्य कासार्थताधिकारणम् ॥

सू० स्वदृशं प्रति वीक्षणं कासमात्रं परार्थत्वात् ।

॥ ३ ॥

भा० ‘ईश्वरं वै रथन्तरमुद्गातुश्चतुः । प्रमथिता रथन्तरे प्रसूयमाने समीलेत् स्वदृशं प्रति वीचेत’ । अत्र संबन्धः,—किं स्वदृशं प्रति वीक्षणं अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः, उत कासार्थः संयोगः? इति । तत एतावत्

* ‘मम’ इति क० सं० पु० पाठः ।

तावन्नः परीक्ष्य,—किं 'रथन्तरे प्रस्तूयमाने सक्तीलेत्' इत्यस्य शेषः 'खट्वं प्रति वीचेत्' इति, उत, खट्वंभित्थेवमादि पृथग्वाक्यम्? इति । किं प्राप्तम्?—अङ्गप्रयोजनसम्बन्ध इति पृथग्वाक्यम् इति । कुतः? । भेदेनावगमात्,—भिन्नमिदमुपलभ्यते,—'खट्वं प्रति वीचेत्' इति । 'ननु अभिन्नमपि लक्ष्यते,—'रथन्तरे प्रस्तूयमाने सक्तीलेत्' इति विधाय, 'खट्वं प्रति वीचेत्' इत्यनुवदति' इति । उच्यते,—उभयावगतौ भेदो गृहीतव्यः, स भेदो गृह्यमाणेन तेन विरुध्यते, अन्यतरगतिस्तु विध्यनुवादयोर्विरोधात्, तत्र विधिर्न्यायो अपूर्वत्वात्, "वादमात्रं हि अत्रर्थकं" (१।२।१६ सू०) । विध्यवगमाच्च,—विधिश्चावगम्यते, 'वीचेत्' इति, श्रुतिसैवमनुगृह्यते, 'खट्वं प्रति वीचेत्' इति खट्वंशब्दं प्रति वीक्षणार्थं विधीयते, खट्वंशब्देन सह वीक्षणस्य साक्षात्सम्बन्धः, इतरथा खट्वंशब्दः कालं लक्षयेत्, श्रुतिस्त्वेषाविश्रये च श्रुतिर्न्याय्या । तस्मात् अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः ।

अथ वा, 'खट्वं प्रति वीचेत्' इत्येवमङ्गप्रयोजनसम्बन्धः, खट्वंशब्दो वीक्षणस्य साधनमिति, तथा सिङ्गमप्यनुगृहीतं भवति, खट्वंशब्दश्रवणात् वाक्यमपि । तस्मादङ्गप्रयोजनसम्बन्ध एवेति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, 'खट्वं प्रति वीक्षणं कालमात्रं' स्यात् 'परार्थत्वात्', नैतदेवम् अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः इति, किन्तु खट्वंशब्देन वीक्षणस्य कालार्थः सम्बन्धः स्यात् । कुतः? । 'परार्थत्वात्' साक्षः, 'रथन्तरं पृष्ठं भवति' इति पृष्ठस्तुतौ हि साम विनियुज्यते, तच्च साम पदानां स्तुतिं निर्वर्त्तयतां संज्ञेषादिभिर्विशेषैः स्तुतिपदाक्षराणि उपदर्शयत् स्तुतिमभिनिर्वर्त्तयतीत्युच्यते । एवं चेत् साक्षि स्तुतौ

विनियुज्यमाने यानि, तानि परस्परसम्बन्धेष्वपि चक्रेपदानि स्तुतौ विनियुक्तानि सम्भवन्तीत्यतः स्वर्तृकब्रह्मस्य तन्मध्यपाठात् स्तुतौ विनियोग उक्तो भवतीत्यतः परार्थत्वादिह कास्त्रार्थः संयोग इति श्रद्धवसीयते ।

‘ननु मन्त्रे समाख्यानमात्रं, रथन्तरोपदेशाच्च पदोपदेशमानुमानिकं वाधित्वा एतद्वाक्यं प्रत्यक्षमङ्गप्रयोजनसम्बन्धमेव प्रकल्पयेदिति’ ।

उच्यते, तद्धि वाधकं भवति, यद्वाधमानमप्रयोजनं भवति, न सैतद्वाधमानमनर्थकं, क्रियासु कास्त्रपरिच्छेदेनार्थवत्त्वात् । ‘मन्त्रे समाख्यानसामर्थ्यात्, सामोपदेशाच्च स्तुतिसम्बन्धः साक्षात्, वाक्यात् क्रियाकारकसम्बन्धः । ‘उभयोः प्रमाणावगतत्वात् उभयसम्बन्धो न विरुध्यते’—इति यद्युच्येत । तत्र, यो हि मन्त्रवाक्याद् व्यष्टिब्रह्मस्य क्रियाकारकसम्बन्धमवगच्छति, नासौ ब्रह्मदुष्परितस्य स्तुतिसम्बन्धमप्यवगच्छति; यद्यवगच्छेत्, पुनश्चारयेत्, नान्यथा; तस्मात् तस्मान्मेव स्तुतौ क्रियासम्बन्धे कारकसम्बन्धः, न स्तुतिसम्बन्धे, कारकविशेषणाभावात् । तदेवं मन्त्राख्यानस्य सामोपदेशवाक्यस्य ‘स्वर्तृकं प्रति वीक्षेत’ इत्यस्मादविरोधे साधिते कास्त्रार्थः संयोग इति, अत उच्यते, कास्त्रार्थः संयोग इति ।

अथ यदुक्तं,—भेदाभेदयोर्भेदो गृहीतव्यः, विध्वनुवादयोः विधिर्ध्यायान् विधिप्रत्ययदर्शनाच्चैवमेव अवगम्यते—इति । अत्र ब्रूमः, सत्यं, विध्वनुवादयोर्विधिर्ध्यायान्, अपूर्वार्थप्रकल्पकत्वात् इति, यदि तु प्रमाणान्तरप्राप्तिर्नावगम्यते; यत्र तु पदान्तरादर्थ्यादा प्राप्तिरवगम्यतेऽर्थस्य, तत्र प्रमाणान्तरप्रतीतत्वात् ब्रह्म उच्यते अमुत्राद

इत्यवगम्यते । अत्र च स्वार्थप्रवृत्त्या पुरुषस्य दर्शनमस्ति, नापश्यन् पुरुषं क्रियासु व्यापारसुपगन्तुमुत्सहते,—इत्यर्थप्राप्ते विधिप्रत्ययोऽप्यनुवाद इत्यवगम्यते । 'ननु 'रथन्तरे प्रसूयमाने सखीलेत्' इति प्रत्यक्ष-वाक्यमर्थप्राप्तं पुरुषस्य दर्शनं बाधेत, यथा प्रजापतिव्रतानि पौरुषेणो स्त्रेष्वाप्रवृत्तिं वचनसामर्थ्यात् निरन्वन्ति तद्वत् इति' । नेत्यवगम्यते । कथं ? । क्रियाप्रारम्भसम्बन्धात् 'रथन्तरे प्रसूयमाने' इत्युच्यते, तदतीते प्रस्तावे वचनार्थस्य कृतार्थत्वादर्थप्राप्तं न वार-यितुमर्हति ।

अथ यदुक्तं,—'खर्दुक्त्रद्द्वीक्षणयोर्वाक्येन सम्बन्धः—इति, वाक्यार्थत्वात् दृशिप्रयोगाच्च लिङ्गात् दर्शनक्रियासामर्थ्यमस्ति' इति । अत्र ब्रूमः,—प्रतिबन्धः कर्मपवचनीयत्वात् खर्दुक्त्रद्द्वयस्य लक्षणतामाचष्टे श्रुत्यैव, श्रुतिस्य लिङ्गवाक्ययोर्वाधिका समधिगतैव । अथ वा, नात्र वाक्यं बाधेत, वाक्यं हि सम्बन्धप्रत्यायकं, यथासम्भ्रमनेकविधः सम्बन्धो वाक्यात् गम्यते,—कचित् क्रियाकारकसम्बन्धः, कचिद्वि-शेषणविशेष्यसम्बन्धः, कचिद्व्यलक्षणसम्बन्धः,—इत्येवंप्रकाराः सम्बन्ध-विशेषा इति । तत्रेह व्यलक्षणसम्बन्धः प्रयोजनप्रयुक्त इति गृह्यत एव सम्बन्धविशेष इति, न वाक्यं बाधते । यथा श्लोके, 'वृक्षं प्रति विद्योतते' इति न विद्योतनस्य वृक्षस्य च साध्यसाधनभावो गम्यते इति । अन्यतः प्रवृत्तस्य विद्योतनस्य वृक्षश्चिह्नभावाच्च उपादीयते इति ; तददिहापि पुरुषार्थतया प्रवृत्तस्य दर्शनस्य खर्दुक्त्रद्द्वयो लक्षणतया उपादीयत इति न वाक्यानर्थक्यं ; न हि व्यलक्षणधोरनुचार्यमाणयोः सम्बन्धोऽवगम्यते इति ।

यदपि,—दृग्निप्रयोगात् लिङ्गानुग्रह इति, तदपि न समर्थमिवे-
 क्षितस्वार्थस्य पश्चात्,—स्वार्थो हि दृग्निः प्रच्युज्यमानो दर्शनमव-
 गमयेत् न परार्थः, स्वर्दृक्शब्दे तु चोपपदो दृग्निः कर्तृत्वे
 गुणभूतोऽवगम्यते, कर्त्ता तु प्रधानभूतः । न च कर्त्ता प्रत्याख्यमानो
 वीक्षणलिङ्गत्वेन कस्यते, दृग्नेरत्यन्तपारतन्त्र्यात्, कर्त्तृभिधानस्य
 सन् अयं नैव वीक्षतिना सामञ्जस्येन सम्बन्धमुपैति । यदि तावदयमर्थं
 उपदिश्यते,—स्वर्दृग्ं वीक्षते इति, कोऽसौ स्वर्दृक्, यं प्रति वीक्षण-
 मुपदिष्टम् ?—इत्यविजानन्तो नैव क्रियामध्यखेम । अथायमर्थः,—
 स्वर्दृग्ं वीक्षणं निर्वर्त्तयेत् इति, तथाप्यप्रज्ञानात् स एव दोषः ।
 तदेवम्प्रकारे सम्बन्धे आञ्जस्येनाभ्युपगम्यमाने न लिङ्गं न च वाक्यम्
 अनुगृह्यते, लक्षणसम्बन्धेऽनुवीक्षणस्य एतदुच्चारणकाले 'वीक्षते'—इति
 भवति कयाचित् युक्त्या सम्बन्धः, स्तुतिसम्बन्धस्य कर्त्तृभिधानस्यापि सतो
 न विरुध्यते । सामानाधिकरण्यात् ईशानेन विशेषणविशेष्यभावसम्बन्ध-
 मभ्युपैति,—'ईशानं स्वर्दृग्ं तस्युषः' इति । अतो वदामः,—स्तुत्यर्थस्य
 सतः 'स्वर्दृग्ं प्रति वीक्षते' इत्यत्र कालार्थः सम्बन्ध इति ।

किं भवति प्रयोजनम् ? । अङ्गाङ्गिसम्बन्धे सति, यदा, 'रथ-
 न्तरमुत्तरयोर्गायति' इत्यतिदेशः, तदा एतदुपतिष्ठते,—'रथन्तरे
 प्रस्तूयमाने समीलेत्' इति । उत्तरयोस्तु स्वर्दृक्शब्दाभावा-
 दर्शनानियमः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु लक्षणसम्बन्धे सति तावति भागे
 कालाहानात् 'स्वर्दृग्ं प्रति वीक्षते' इति नियमः सिद्धो भवति ॥
 (१०।६।२अ०) ॥

महामयजिके प्रष्टावकृष्टे दृष्टद्रथन्तरयोर्विभागाधिकरणम् ॥

दृ० पृथ्व्यस्य युगपद्विधेरेकाहवत् द्विसामत्वम् ॥

॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमावायते,—‘पृथ्व्यः षड्रहो दृष्टद्रथन्तरसामा’ इति । तत्र
अयमर्थः सांख्यिकः,—किमहरद्विसामकं कर्त्तव्यम्, उत केषुचिदहःसु
रथन्तरं केषुचिद् दृष्टत् ? इति । कुतः संशयः ? । यद्येते समस्ते
सामनी, यदि विभक्ते, उभयथा ‘पृथ्व्यः षड्रहो दृष्टद्रथन्तरसामा’ इति
शब्दोऽवकल्पते । तत्रैष विचारः,—किं इन्द्रगर्भो बज्रग्रीहिरथं,—
दृष्टद्रथन्तरे सामनी यस्य इति, उत, अनेकपदो बज्रग्रीहिः,—दृष्टदस्य,
रथन्तरमस्य ?—इति । यदि इन्द्रगर्भो बज्रग्रीहिः, प्रत्यहं समस्ते
सामनी, अनेकपदे बज्रग्रीहौ विभक्ते इति ।

किं तावत् प्राप्तं ?—समस्ते इति । तत एतद् वर्ण्यते,—इन्द्रगर्भो
बज्रग्रीहिरिति । कुतः ? । दृष्टद्रथन्तरशब्दयोरानन्तर्यात् वृत्ति-
पक्षस्याश्रितत्वात्,* वृत्तिपक्षे च समासस्य नित्यत्वात् । इन्द्रे च
स्वार्थाभिधानात् श्रुत्यनुग्रहोऽन्तरङ्गता च ; इतरथा च उभयमपि
वाच्येते । अतो इन्द्रगर्भो बज्रग्रीहिः, एवं चेत्, प्रत्यहं समस्ते
सामनी भवेतां । कुतः ? । इतरेतरयोगइन्द्रस्य भावात्, यत्र
रथन्तरं तत्र दृष्टत्सहितं, स एष युगपद्विधिर्यदितरेतरयोगः,
तस्मात् प्रत्यहं समस्ते इति । ‘एकाहवत्’,—यथा ‘ज्योगामयाविन

* यत्र “वृत्तिशब्देन समासं प्रवीतीति बृहद्रथन्तरयोः शब्दयोः समासत्वावदुभयविधः”
इति तन्त्रवार्तिकमनुसन्धेयम् ।

उभे कुर्यात् संसवे उभे कुर्यात्, अपचितावपि एकाहे वृहद्रथन्तरे कुर्यात् इति ॥

सू० विभक्ते वा समस्तविधानात् तद्विभागे वि-
प्रतिषिद्धम् ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—अहरहर्दिसामकम् इति, केषुचिदहःसु रथन्तरं, केषुचित् वृहत्, न समस्ते सामनी विधीयेते । कुतः ? । यद्युभयोरपि पक्षयोर्वृहद्रथन्तरसामेतिशब्दोऽवकल्पते, 'विभक्ते' सामनी इति न्याय्यं । कुतः ? । प्रकृतावैकेन साम्ना पृष्ठं साधितं, विकृतावपि एकेन साधितव्यं सोदकानुग्रहाय, तथा च सति वृहन्निमित्तं रथन्तर-निमित्तञ्च सकलमभिनिर्वर्त्तयिष्यते ।

'अथ वृहद्रथन्तरसमुदायः पृष्ठं साधयति, न वृहत्साधनं न रथन्तरं साधनमिति तन्निमित्तं न प्रकल्पेत, तत्र सोदकोपरोधः स्यात्' । न केवलं, तन्निमित्तं न प्रकल्पते, वृहत्पृष्ठतापि न प्रकल्पते, रथन्तरपृष्ठतापि, तत्र वैषम्यात् स्यादन्यदेव प्रयोगान्तरम् ।

अपि च समस्तं पृष्ठमित्युपचर्यमाणं लक्षितं वृहत्पृष्ठं भवति, रथन्तरं पृष्ठं भवति इति, तत्समुदायाभिधाने लिङ्गम् । अपि च वृहत्शब्दः सामशब्देन सम्बन्धमपेक्ष्यमाणो न रथन्तरशब्देन सम्बद्धः स्यात् । आनन्तर्यञ्च तुल्यं रथन्तरशब्दस्य सामशब्देन । अपि च वृत्तिपक्षात्त्रये सुतरां इन्द्रपदेन असामर्थ्यं, न चैव नियोगो वृत्तिपक्षे नित्यः समास इति, विभाषां हि सप्त भगवान् पाणिनिरधीते । सामशब्दश्रुतिश्च वृहद्रथन्तरयोर्लक्षणतामाचष्टे । तस्मात्समस्ते सामनी स्थाताम् इति ।

एतद्योगमेव विभागेऽपि साक्षोरविप्रतिसिद्धौ वृहद्रथनरसामञ्जद्व
इति । यथा, 'मासं घृततैलाभ्यां देवदत्तो भोजयितव्यः' इत्युक्तोऽङ्गं
मासं घृतेनाङ्गं मासं तैलेन,—एवमपि शब्दोऽवकल्पते । एकाहे तु
एकत्वादेव विभागासम्भवात् 'समस्ते ज्योगामयाविन उभे कुर्यात्'
इति ॥ (१०।६।३अ०) ॥

प्रायणीयोदयनीययोरैकादशिनानां विभागविष्करणम् ॥

सू० समासस्त्वैकादशिनेषु तत्प्रकृतित्वात् ॥ ६ ॥
(पू०) ॥

भा० इदमाच्यते,—'एकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरति-
राचयोरालभेत' इति । तत्र संशयः,—किमेकादश प्रायणीये पुनस्ते
एव एकादश उदयनीये, आहोस्वित् केचित् पञ्चः प्रायणीये केचित्
उदयनीये ? इति । समानत्वात् निर्देशस्य, संशयः । किं प्राप्तं ?—तुञ्जद्वः
संशयनिवृत्त्यर्थः,—'समासः' एव 'एकादशिनेषु',—सर्वे प्रायणीये, सर्वे पुनः
उदयनीये भवितुमर्हन्ति । कुतः ? । 'तत्प्रकृतित्वात्',—प्रकृतौ ज्योति-
द्योमे समस्तानाम् एकादशिनानाम् आलम्बः, इहापि समासश्चोदकः
प्रापयति । अपि च लक्षणत्वेन प्रायणीयमुदयनीयं वा अहः श्रूयते,
तत्र प्रायणीये सर्वे विहिता भवन्ति, न गम्यते विशेषः,—के इह
एकादशिनानां विहिताः? इति, तयोदयनीये; तस्मात् समासस्तत्र ॥

सू० विहारप्रतिषेधाच्च ॥ ७ ॥ (यु०) ॥

भा० विहारप्रतिषेधश्चायं,—'एकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययो-

रतिराचयोरालभेरन्' इति, 'अन्वहमेकैकमालभेत' इति विहारः प्राप्तः । तत्र एकः पशुः प्रायणीये प्राप्त एव अन्येऽन्येषु अहःसु । ततोऽनेन किं क्रियते ?—येऽन्येषु अहःसु, ते प्रतिषिध्यन्ते, प्रायणीये च ते सर्वे भवन्ति इति, तयोदयनीये; तस्मात् सर्वे प्रायणीये भवितुमर्हन्तीति ॥

सू० श्रुतितो वा लोकवद्भिभागः स्यात् ॥ ८ ॥ (सि०) ॥

भा० वाच्येन पञ्च व्यावर्त्तयति,—नैतदस्ति समास इति, 'विभागः स्यात्' । कुतः ? । द्वित्वश्रुतिः,—द्वित्वश्रुतिर्हि भवति,—'प्रायणीयोदयनीययोः' इति । सा च इदानीमुपादेयत्वेन, न लक्षणतया । कुतः ? । एकादश्विनीविधौ सन्निहिते वचनादेकादश्विनीं विधाय पुनः श्रुत्या तां लक्षयित्वा प्रयोजनविधित्वया एतदभिधीयते,—'प्रायणीयोदयनीययोः' इति, तत्र इन्द्रभाविनोः प्राधान्यात् सत्यामपेक्षार्या भवति समासः । समासे च इतरेतरयोगात् न एकादश्विनी केवले प्रायणीये, सा उदयनीययुक्ते भवितुमर्हति, तद्वत् उदयनीयेऽपि । तस्मात् समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । यदि पुनर्नोपादेयत्वेन अश्रोष्येतां, तत्र इन्द्रभाविनोरप्राधान्यम्, अप्राधान्येऽसत्याम् आकाङ्क्षार्यां न समासे भविष्यति । तत्र प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः स्यात्, उपादेयत्वेन तु एतत् श्रूयते । तस्माद्भिभाग इति । 'लोकवत्' यथा, 'लोके श्रुतं देवदत्तयज्ञदत्तयोः दीयताम्' इत्युक्ते समासार्थो विधीयते, यदेतत् श्रुतं, तदेतयोर्दीयताम् इति । इन्द्रश्रुतिविधानसामर्थ्यात् श्रुतं विभज्यते, एवमेकादश्विन्यपि विभज्येत इति ॥

सू० विहारप्रकृतित्वाच्च ॥ ९ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च विभागः । कुतः ? । विहारः प्रकृतः,—‘एकादशिन्या-
मन्वहमेकैकमालभेत’ इति । तस्यैव विकारः,—‘एकादशिनान्
प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरासभेत’ इति । यावत्प्रकृतं तावद्वि-
हारस्थानुग्रहीतव्यम् ॥

सू० विशये च तदासत्तेः ॥ १० ॥ (आ०नि०) ॥

भा० इदं पदोत्तरं सूत्रं;—‘आह,—यदि विहारोऽभिप्रेयते, तत्र
एकत्र पञ्च आसभ्यव्याः, एकत्र षट्, तत्रैकदेशो न निर्णयिते,—
किं प्रायणीये किमुदयनीये ? इति ; अनिर्णयेनामध्यवसानम्,
अनध्यवस्यतोऽप्रवृत्तिः, तत्रोपदेशवैयर्थ्यं स्यात्’ इति । अत्रोच्यते,—
‘विशये’ (एतस्मिन् संग्रहे) प्रकृत्यासत्तिः मुख्येनानुग्रहेत,—तत्र
प्रायणीये पञ्च आसभ्यन्ते, षट् उदयनीये इति अश्ववस्थामः ॥

सू० चयस्तथेति चेत् ॥ ११ ॥ (आ०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ पञ्चसि प्रत्यासत्तिर्मुख्येनानुग्रहीतव्या इति । तस्मात्
त्रय एव प्रायणीये आसभ्यव्या, यावत्सु बहवचनमविद्वुं भवतीति
स्त्रितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण प्रतिषेद्यति एवं ॥

सू० न समत्वात् प्रयाजवत् ॥ १२ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० न एतदेवं । कुतः ? । ‘समत्वात्’, यदा प्रायणीयोदयनीययो-
रितरेतरापेक्षयोरैकादशिन्या विधीयन्ते, न सर्वेऽन्यतरस्मिन् केवले
कर्मासादपेक्षया कार्त्स्न्यं बाधितं भवति । तत्र यावद्गिरन्त्यतरञ्च

भवङ्गिरवस्यं बाधितस्यं तावङ्गिरगुञ्जातो वाधः । अत एव साम्येनैव विभागः प्रयाजानामिव, यथा षड्भागन्तवः प्रयाजाः प्रथमोत्तमयो-
र्विकारभूताः साम्येन प्रविभज्यन्ते, एवमिहापि यावत्सु साम्यं भवति,
तावतः साम्येन विभज्य अभ्यधिक उदयनीये आसृष्यते प्रत्यासत्ति-
र्मुख्येनानुगृहीयते इति तस्माद्दोषः ॥ (१०।६।४अ०) ॥

‘विश्रजित् सर्वपृष्ठः’ इत्यथैकस्यैव पृष्ठदेशे निवेशाधिकारणम् ।

ख० सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेकदेशत्वं पृष्ठस्य
कृतदेशत्वात् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमाश्रायते,—‘विश्रजित् सर्वपृष्ठः’* इति । तत्रायमर्थः
सांज्ञिकः,—किं सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेशः, उतैकस्य पृष्ठदेशे अन्येषा-
मन्यत्र? इति । किं प्राप्तं?—सर्वपृष्ठे एतस्मिन् सर्वेषां साक्षां पृष्ठदेशे
निवेशः । कः पुनः पृष्ठदेशः? । ऊर्द्धं माध्यन्दिनपवमानात्, प्राक्
मैत्रावरुणसाक्षः, इदमन्तराक्षं पृष्ठदेशः, स एवैको देशः स्यात् सर्वेषां
साक्षां । कुतः? । ‘पृष्ठशब्दात्’, पृष्ठकार्ये वर्त्तमानस्य वा अर्थं
कृतो देशः । तस्मात् सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेशः ॥

ख० विधेस्तु विप्रकर्षः स्यात् ॥ १४ ॥ (सि०) ॥

भा० तुल्यशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—एवं न्यायेन प्राप्तं वचनादन्यथा
भवितुमर्हति । एकस्य पृष्ठकार्ये विधिरन्येषां परिषामकार्ये । कथं? ।

* “वद्वदःसु क्रमेण रथमारं वृषद्वैक्यमित्यादिभिः षड्भिः सामभिः पृष्ठश्लोचं
सम्यादिभं, तानि सर्वाणि पृष्ठसामानि यस्मिन् विश्रजिति सोऽयं सर्वपृष्ठः” इति
साधनः । माध्यन्दिनपवमानमैत्रावरुणसाक्षोरन्तराक्षं पृष्ठश्लोचदेश इति ॥

‘पवमाने रथन्तरं करोति आर्भवे वृष्टत् मध्य इतराणि वैरूपं हेतुः
 पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम प्राक्करं मैत्रावरुणसाम रैवतमष्वावाकसाम’
 इति । एवमेकस्य पृष्ठकार्यं विधानमर्थवत् भविष्यति, यदीतरेषां
 सामकार्यं निवेद्यः; इतरथा एकस्य पृष्ठकार्यं विधानं नापपद्यते,
 तस्माद्भूदित्यतः पश्चामः एकस्य पृष्ठकार्यं निवेद्यः, अन्येषां परि-
 सामकार्यं इति ॥ (१०।६।५५०) ॥

वैरूपसामवैराजसामोः पृष्ठकार्यं निवेद्याधिकरणम् ॥

सू० वैरूपसामा क्रतुसंयोगात् चिदृददेकसामा
 स्यात् ॥ १५ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्रोक्त्यः षोडशी च संख्याविशेषः ।
 तत्र श्रूयते,—‘उक्त्यो वैरूपसामा एकविंशः षोडशी वैराजसामा’ इति ।
 तत्रायमर्थः सांज्ञिकः,—किं वैरूपं वैराजस्य कृत्स्ने क्रतौ निविशेते,
 उत पृष्ठकार्यं ? इति । किं प्राप्तं ?—कृत्स्ने क्रतौ वैरूपमेकं साम
 स्यात्, षोडशिनो वैराजं । कुतः ? । कृत्स्न-‘क्रतुसंयोगात्’,—अविशेषेण
 कृत्स्ने क्रतौ वैरूपसाम विधीयते, वैराजस्य, तत्र विशेषेऽवस्थातुमर्हति
 पृष्ठकार्यं, ‘चिदृदत्’,—यथा, ‘चिदृदग्निष्टोमः’, चिदृत्क्षोमः कृत्स्ने
 क्रतौ भवति, एवमिमे अपि सामनी कृत्स्नयोः क्रालोर्भवेतां । यथा
 वा, ‘धेनुरथैष भूर्वैश्वदेवः चिदृदेव सर्वस्तस्य विश्ववत्यः स्तोत्रिया
 धेनुर्दक्षिणा’ इति कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य कार्यं धेनुः संयोगात्,
 एवमिमे अपि सामनी भवितुमर्हतः ॥

सू० पृष्ठार्थे वा प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥१६॥ (सि०) ॥

भा० पृष्ठकार्ये वा सामनी विधीयते । कथं ? । वैरूपसामा वैराज-
सामेति सामब्रह्मेण प्रकृतिलिङ्गेन ब्रह्मब्रीहिरवगम्यते, न वैरूपं साम
विधीयते वैराजस्य, किन्तुर्हि, वैरूपसामता वैराजसामता च क्रतोः ।
क्रतुसंयोगो हि भवति न स्तोत्रसंयोगः, एकस्मिन्नपि च स्तोत्रे
वैरूपे वैराजे च भवति वैरूपसामता वैराजसामता च क्रतोः ।
कुतः ? । यदि हि स्तोत्रे साम विधीयते स्तोत्राविशेषात् सर्वस्तोत्रेषु*
भवेत् न त्वेतदेवं, तस्मादेकस्मिन् स्तोत्रे वैरूपे वैराजे च भवति,
वैरूपसामता वैराजसामता च इति । यदैकस्मिंस्तदा पृष्ठकार्ये स्यातां,
वैरूपसामता हि गुणो विधीयमानः, वैराजसामता च एवंजातीयकस्य
गुणस्य कार्ये भवितुमर्हति, प्रकृतौ च बृहत्सामता रथन्तरसामता
सैवंजातीयका । तदिह प्रकृतिलिङ्गसंयोगेन वैरूपसामतया वैराज-
सामतया च पृष्ठकार्ये वृत्तिरवगम्यते 'यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभि-
धानवत्' इत्यनेन न्यायेन । तस्मादिमे सामनी पृष्ठकार्ये निविशे-
यातामिति ॥

सू० चितृद्वदिति चेत् ॥ १७ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' इति यदुक्तं,—यथा 'चितृदग्निष्टोमः' इति चितृत्वं
कृत्स्ने क्रतौ निविशते, एवमिहापीति ; तत्परिहरणीयम्,—

सू० न प्रकृतावकृत्स्नसंयोगात् ॥१८॥ (आ० नि०) ॥

* यत्र चा. से० पु० एवं क० सं० पृष्ठके सर्वपदं वाचि ।

भा० नैतदेवं,—इह वैरूपवैराजयोः प्रकृतिसिद्धेर्नादृत्त्रसंयोगो गम्यते, नैवं चिदृति कश्चित् प्रकृतिसिद्धेर्न संयोगोऽस्ति येनादृत्त्रता अवगम्येत । ततः विशेषस्त्रिदृत्तः सामर्थां ॥

सू० विधित्वान्नेति चेत् ॥ १६ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' इति यदुक्तं,—यथा धेनुविधिर्भुवि हृत्त्रस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य कार्यं भवति, एवं सामनी अपीति ॥

सू० स्यात् विशये तद्व्यायत्वात् कर्माविभागात् ॥
॥ २० ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'स्यात्' धेनुः भुवि हृत्त्रस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तयित्री, सा हि हृत्त्रं क्रतुदाक्षिण्यं निवर्त्तयेत् किं वा न ?—इत्येतस्मिन् संशये एवं व्यायं हृत्त्रं निवर्त्तयेत् । कुतः ? । 'कर्माविभागात्' अविभक्तं हि दक्षिणाकार्यं* कार्त्स्न्येन वा दाक्षिण्येन क्रियेत धेन्या वेति । दक्षिणाकार्यं हि धेनुः श्रूयते,—'धेनुर्दक्षिणा' इति, अतस्तच्च युक्तम्, इह प्रकृतिसिद्धसंयोग इत्यपदिष्टो हेतुः । तस्मादेतदपि विषमम् ॥

सू० प्रकृतेश्चाविकारात् ॥ २१ ॥ (यु०) ॥

भा० इतस्य न हृत्त्रक्रतुसंयोगः । कुतः ? । 'प्रकृतेः' 'अविकारात्' । एवं बद्ध प्राकृतमविकृतं भविष्यति, तच्च चोदकोऽनुग्रहीष्यते । अतोऽपि न हृत्त्रक्रतुसंयोगः साधोरिति ॥ (१०।६।६अ०) ॥

* 'दक्षिणाकार्यं' इति चादर्शपुस्तकपाठः ।

‘चिदृदग्निष्टोमः’ इत्यत्र सोमगतसङ्ग्राहिकाराधिकारश्च ॥

सू० चिदृति सङ्घात्वेन सर्वसङ्घाविकारः स्यात् ॥२२॥
(पू०) ॥

भा० एवं श्रूयते,—‘चिदृदग्निष्टोमः’ इति । तत्र संग्रहः,—किं चिदृत्सङ्घा आग्निष्टोमस्य साधनमात्रे, उत सोमविषया नियम्यन्ते? इति । किं प्राप्तं? । चिदृत् भवतीति श्रूयमाणे सङ्घात्मात्रविकारः स्यात् । कुतः? । चिदृत्सङ्घो लोके चित्तसम्बद्धे प्रयुक्तः, यथा चिदृत्सङ्घोऽस्ति चित्तस्य इति, इहापि ‘चिदृदग्निष्टोमः’ इति चित्तसम्बद्धो-
ऽग्निष्टोमः कार्यं इत्युच्यते । तत्र चित्तमग्निष्टोमसाधनपरिच्छेदद्वारेण तत्सम्बद्धमित्युक्तं भवति, न साक्षात्, गुणत्वात् सङ्घायाः । न चेह सङ्घोऽयविशेषः कश्चित् तदीय उपादीयते । तदविशेषात् यावान् कश्चिदग्निष्टोमसम्बद्धः सङ्घाया परिच्छेत्तव्यः सर्वं परिसङ्घात सङ्घात्वेन सामान्येन तत्सङ्घां विकुर्यात्; यथा दधिघृतवादिभिर्देवदत्तो भोजयितव्यो देवदत्तवद् धम्मदत्तसौख्येनेत्युक्ते खेहन-
सामान्यात् तैसं खेहनकार्ये एव विनियुज्यते, न ओदनकार्ये; इत्येवं सङ्घापि सङ्घाकार्ये एव विनियुज्यते ॥

सू० स्तोमस्य वा तस्मिन्नुत्वात् ॥ २३ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति सर्वसङ्घाविकार इति, किन्तुर्हं सोमगतामेव सङ्घां विकुर्यात् । कथं? । सोमविषये चिदृत्सङ्घोऽस्यान्यत्र दर्शनात्, यथा ‘चिदृदग्निष्टोमः’ इत्यत्र सोमविषयता परिच्छिन्ना, एवं ‘चिदृदग्निष्टोमः’ इत्यत्रापि स एव शब्द उच्यते तस्मात्सोमसम्बन्धिनमनु-

मानात् बुद्धौ सन्निधापयेत्, अतः स्तोमसिद्धत्वात् तद्गतामेव सङ्घां
विकुर्वीत ।

अत्राभिधीयते, नैतद्युक्तं,—‘सङ्घाशब्दा हि अनियतवृत्तयो भवन्ति
ते हि येन येन सम्बन्धन्ते सङ्घेयेन तं तं परिसञ्चक्ष्यते । तथा
शोपदर्शितमेव चित्तद्वन्द्वस्त्रित्वात्परिणिति । तस्मादहिःपवमानेन
सामानाधिकरण्यात् श्लोत्रं परिसञ्चष्टे, अन्यत्रापि यो यः परिसञ्च्यते
भविष्यति, तं तं परिसञ्च्यते इत्यतः स्तोमसिद्धत्वमप्यहेतुर्नियमस्य’ इति ।

अत्राभिधीयते,—अयमिह चित्तद्वन्द्वोऽतीत्य शौकिकमर्थं,
विशिष्टसङ्घासङ्घेये आचरितः, यथा ‘चित्तदहिःपवमानः’ इति
स्तोमविषयिण्यां नवसङ्घायां ‘चित्तदहिःपवमानः’ इत्यभिधाय नव
श्लोत्रिया उच्यन्ते, तेन तासु वर्त्तत इति गम्यते, तथा परस्मिन्नपि
दृश्यते,—‘त्रयस्त्रिकपासास्त्रित्वा स्तोमेन सञ्चिता नव प्रकृतिरग्निष्टोमस्य’
इति नवानां कपासानां चित्तता स्तोमेन सम्मानं वदन् चित्तद्वन्द्वस्य
तत्र प्रसिद्धिं दर्शयति इति, अतः प्रसिद्धवदाचारात्, सामानाधि-
करणदर्शनाच्च अयमस्यार्थ इति निश्चीयते, लोकेऽपि सामानाधि-
करणप्रयोगाद्वा आचाराद्वा अर्थावसानं भवति, यथाऽयं देवदत्त
इति । तस्मादयं चित्तद्वन्द्वो विशिष्टसङ्घासङ्घेयविषयोऽन्यत्र दृष्ट
इति इहापि प्रयुज्यमानो यत्र दृष्टस्तमेव सिद्धत्वात् बुद्धौ सन्नि-
धापयतीत्यतः स्तोमविषयो नियम्यते । यदुक्तं,—‘सङ्घा अनियतविषया
सर्वत्र सम्बन्धमुपयाति; एतत् अवयवार्थनिराकरणात् समुदायाङ्गी-
करणाच्च परिहृतमेवेति । एवं चान्यगतानां सङ्घानामनिवृत्तौ
शब्देकानुग्रहे भविष्यतीति ॥ (१०।६।७अ०) ॥

उभयसाम्नि वृहद्रथन्तरयोः समुच्चवाधिकरणम् ।

सू० उभयसाम्नि विश्वजिह्वद्विभागः स्यात् ॥ २४ ॥
(पू०) ॥

भा० सन्नि उभयसामानः क्रतवः,—‘संसव उभे कुर्यादपचिता-
वयेकाहे उभे कुर्यात्’ इति । तत्र संग्रहः,—किं वृहद्रथन्तरे विभक्ते
भवतः, उत समस्ते? इति । कुतः? समस्तता अवगम्यते, कुतो वा
व्यस्तता? इति । उच्यते, एतदेव वचनमुभयमर्थमुक्तास्यति ।
कथम्? । उभास्यां क्रतुः सम्बन्धयितव्यः, ते यदि समस्ते अथ
वा व्यस्ते भवतः, उभयथापि क्रतुस्त्राभ्यां सम्बद्धो भवति;
तत्रोभयथा प्रतिभाति वचने । किं युक्तं? । व्यस्ते इति । कुतः? ।
प्रकृतौ हि वृहद्रथन्तराभ्यामन्यतरेण पृष्ठं साधितमिहापि प्रकृति-
वचोदकानुपहायान्यतरेण साधयितव्यं अवगम्यते । एवञ्च पृष्ठ-
सम्बद्धानां कर्मणां कार्त्स्न्येन प्रकृतौ चोदकोऽनुपहीयते, उभयोः
पृष्ठं साधयतोरन्योन्येन विहितत्वात् प्रयोगान्तरमापद्येत, न रथन्तरं
पृष्ठं न वृहत्पृष्ठमिति उभयथापि वचनार्थोपपत्तौ न चोदकबाधायां
कारणमस्ति, तस्मात् यथा न विश्वजिति वृहदादीनां सर्वेषामेकच
निवेद्य, एवमिहापीति ॥

सू० पृष्ठार्थे वा अतदर्थत्वात् ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—विभक्ते इति, किन्तर्हि समस्ते सामनी स्यातां ।
कुतः? । प्रकृतौ हि वृहद्रथन्तराभ्यां विकल्पमानाभ्यां पृष्ठं साधितम्,
इह इदानीं विज्ञतौ तयोरधिगतदेशयोर्विकल्परूपेणैव प्राप्तयोः

देवस्यमेतदचनं सामस्यविधानार्थम् 'उभे' वृद्धयन्तरे 'कुर्व्यात्' इति, एवञ्च सामस्यं भवति, यदि ते सामनी परस्परं न जहीतः, उपादेयत्वेन चानयोः श्रुतत्वात् द्वित्वश्रुतिः समासश्रुतिश्च विवक्षितैव, तेन यच्च वृष्टत्, तच्च रथन्तरसहितं, न केवलम् इति ।

तत्रैतत् स्यात्,—'प्रधानक्रियापेक्षम् अनयोः साहित्यं, तच्च यस्त्वयोरपि क्रियमाणयोः साहित्यं न विरुध्यते; यथा देवदत्तयज्ञ-दत्तयोः पात्रेण समस्तयोरपि संयोगे उच्यमाने एकः किञ्चित्करोति अपरोऽपि किञ्चित्, न यदेकेन कृतं, तदेव अपरः करोति, तद्वदेकं साम किञ्चित् श्लोचमभिनिर्वर्त्तयिष्यति द्वितीयमप्यपरं । प्रधानोप-कारापेक्षं साहित्यमिति समस्तसंयोगो न विरोक्ष्यते' इति ।

तत्राभिधीयते,—यच्च परस्परसव्यपेक्षयोर्योगो भवति, तत्रैतदेवं न्यायं, येन क्रियावयवेन आरम्भेण मध्येन अवसानेन वा योगः, तेन सहितयोर्न पृथक्शः । कुतः ? । यथैवानेन उपकर्त्तव्यमित्यव-गम्यते, एवमितरसहितेनेति । यन्तु,—लोके कारकसामस्येऽप्यभिहिते भेदेन व्यापारदर्शनमिति*, अर्थासम्भवात्सौ, न हि उखायामधिश्रीय-माणायां भूयोऽधिअयणं ब्रूयते कर्त्तुमित्यर्थविरोधात् न करोति, न तु ब्रूयेनासौ तच्च न चोदितः; यद्यत् कर्त्तव्यं तत्तत्सहिताभ्यामेव नान्यथा । इह तु नासम्भवः,—वृद्धयन्तरयोर्हि ऋक्संस्कारत्वेन विनियोगात्, ते च श्रुतः सहिते पृष्ठं संस्कृत्तमित्यतः तयोः साहित्यमेव युक्तं । यदुक्तम्,—उभयथा सम्भवे चोदकानुग्रहे न्याय

* 'दर्शनमिति' इति का० ऋी० पु० पाठः ।

इति धर्मकार्त्तव्यं निमित्तविघातश्च न भविष्यति; तच्च प्रत्यक्षात्
समस्तविधानात् सोदके वाध्यमाने न दोषो भवति ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गञ्च दर्शयति,—यथा समस्तयोः प्रयोगो न व्यस्योरिति ।
किं लिङ्गम्? । एवमाह,—‘महावृक्षौ वै वृष्टद्रयन्तरे निधनेन
समाप्येते यत् महावृक्षौ समृच्छेयते न ह्यत्र विभग्नं प्रभग्नम्’ इति
निधनभेदवचनान्नादेकस्त्रागता अवगम्यते । यदि भिन्नदेब्रे स्थाताम्
अर्थादेव तच्च निधनभेदः सिद्धः; अथ तु सहिते भवतः, ततो
निधनभेदवचनमर्थवत् भवति; तस्मादप्यभेदः । तथा अपरं लिङ्गं,—
‘पूर्वाह्नो वै रथन्तरम्, अपराह्नो वृष्टत्’ इति एकेनाह्ना अभि-
सम्बन्धादेकस्त्रागतां दर्शयति । तस्मात् समस्तयोः पृष्ठदेब्रे निवेद्य
इति ॥ (१०।६।८अ०) ॥

मध्वभ्रनष्टताग्रयोः षड्दन्तोऽनुष्ठानाधिकारकम् ॥

सू० पृष्ठे रसभोजनमावृत्ते संस्थिते चयस्त्रिंशोऽहनि
स्यात् तदानन्तर्यात् प्रकृतिवत् ॥ २७ ॥ (यू०) ॥

भा० क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते,—‘पृष्ठ्यः षडहस्रयस्त्रिंशारम्भणः’
इति । दादन्नाहे वचनं,—‘संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मधु आग्नयेत् घृतं
वा’ इति । तदिदं मध्वभ्रनं घृताग्रनञ्च सोदकप्राप्तं सत् सन्दिह्यते,—
किं चयस्त्रिंशान्ते कर्त्तव्यम्, उत षडहान्ते? इति । किं प्राप्तं? । ततः
सूत्रेष्वेवोपक्रमः,—‘पृष्ठे रसभोजनमावृत्ते’ षडहे ‘चयस्त्रिंशोऽहनि’

‘संस्थिते’ कार्यं । कुतः ? । ‘तदानन्तर्यात्’,—प्रकृतौ चयस्त्रिंशानन्तरं रसभोजनं वृत्तं, प्रकृतिवदिहापि कुर्वाणो यदि चयस्त्रिंशानन्तरं करोति, चोदकमनुगृह्णाति । अथ खन्यस्याद्भोऽनन्तरं कुर्यात्, चोदकं वाधेत ! आनन्तर्यं हि क्रमः, स च विशेषसम्बन्धे कारणमिति समधिगतं । एतदानन्तर्यस्य रसभोजनस्य, चयस्त्रिंशेन सह दृष्टमित्यतः चयस्त्रिंशानन्तरं क्रियत इति ॥

सू० अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ २८ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—चयस्त्रिंशानन्तरं रसभोजनम् इति, किन्तर्हि षडहान्ते स्यात् । कुतः ? । ‘संस्थिते षडहे’ इत्युच्यते, न, संस्थिते चयस्त्रिंशे—इति; षडहाभिगमलक्षिते पर्यवसाने, न चयस्त्रिंशाद्युपलक्षिते, षडहस्य षडहःसु पर्यवसितो भवति, न एकस्मिन् चयस्त्रिंशेऽहनि । यदुक्तं,—चयस्त्रिंशानन्तर्यदर्शनात् प्रकृतिवदिहापि तदानन्तर्यं एव भोजनेन भवितव्यमिति । नैतद्युक्तं,—तत्र स्मर्यात् चयस्त्रिंशानन्तर्यं वृत्तं । कुतः ? । तस्मिन्नहनि तत्र द्वादशाहे षडहः पर्यवसित इति । इहापि यत्र पर्यवस्यति तत्र भोजनं भविष्यति; ततः षडहावसानलक्षितेन भोजनस्य सम्बन्धः,—संस्थिते षडहे इति; न, चयस्त्रिंशावसानलक्षितेन इति । यत्तु,—क्रमः कारणं विशेषसम्बन्धे—इति । सत्यं कारणं, न तु बलीयसा प्रमाणेन यत्र विरुध्यते; इह तु वाक्येन षडहावसाने विधीयते इत्युक्तं; तस्माद्वाक्येन विशेषसम्बन्धे सति न आनन्तर्यमात्रं कारणम्; अतः षडहान्ते भोजनं स्यादिति ॥

(१०।६।८अ०) ॥

षड्हावतापि मध्वजनहताजनयोः षड्दनुष्ठानाधिकारकम् ॥

सू० अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् ॥
॥ २६ ॥ (पू०) ॥

भा० 'आवृत्तं पृथ्वं षड्दसुपयन्ति' इति श्रूयते, तत्रैतत्
श्लोकेन प्राप्यते,—'संखिते पृथ्वे षड्हे मध्वान्नयेत् घृतं वा' इति,
तत् सन्दिह्यते,—किं षड्हावृत्त्या आवर्त्तत भोजनम्, उत, षड्हान्ते
सकृदेव क्रियेत? इति । किं प्राप्तं? । षड्हावृत्तौ सत्याम् आवर्त्तत
भोजनं । कुतः? । 'कर्मणः' 'पुनः' पुनः 'प्रयोगात्,' तद्धि कर्म
पुनरावर्त्तते, तदावृत्त्या यदपि तत्सम्बद्धं तदप्यावर्त्तत, यथा
श्लोचब्रह्मादि षड्दसम्बद्धमावर्त्तते, एवं षड्दसम्बन्धि भोजनमप्या-
वर्त्तत* इति ॥

सू० अन्ते वा हतकालत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—यदुक्तं,—षड्हावृत्त्या भोजनमप्यावर्त्तत—इति,
किन्तर्हि षड्हान्ते सकृदेवानुष्ठीयेत । कुतः? । 'हतकालत्वात्',
हतो हि भोजनस्य कालः,—'संखिते षड्हे' इति । संख्यानं
पर्यवसानं, षड्दगतस्य व्यापारस्योपरमः, न च, पुनः षड्दं कुर्वाणः
षड्दगताद् व्यापारादुपरत इत्युच्यते, न च, अनुपरतौ कर्तुः, षड्दः
सन्निष्ठते; संख्या हि क्रियां प्रति औदासीन्यं, व्यापारान्तरकरणं वा,
पूर्वस्मात् कर्मणः । न च पुनः षड्दं कुर्वाण औदासीन्यं भजते,

* भोजनमप्यावर्त्तत इति सर्वत्र पाठो न सम्बद्धः ।

न च व्यापारान्तरं करोति, तथैव कर्माणं आवृत्तिं करोति; अतोऽपर्थवसितः । अपर्थवसिते च संस्वाभावात् अभुतमेव प्राश्नमिति न क्रियते ।

यदुक्तं,—यथा अन्ये षडहधर्मा स्तोत्रब्रह्मादय आवर्तन्ते, तदत् प्राश्नमप्यावर्त्तेत—इति; नैतद्युक्तं, ते हि अहःसम्बद्धाः, तेषाम् अज्ञानमावृत्तिरिति स्तोत्रादीनामावृत्तिरिति युक्तं, न हि तेऽहःसु अवसानसंयोगेन चोद्यन्ते; इह तु अवसानसंयोगेन भोजनस्य चोदना-
इत्युक्तो हेतुः; तस्मान्न भोजनस्यावृत्तिर्युक्तेति ।

अपि च यद्येतत् भोजनं षडहाङ्गं भवेत्, ततः प्रधानावृत्त्या आवर्त्तेत, न चैतदङ्गं । कुतः ? । अङ्गत्वप्रस्थापकस्य कारणस्याभावात्, प्रकरणादङ्गता स्यात्, वाक्यसंयोगाद्वा, प्रत्यक्षोपकारदर्शनाद्वा; एतेषाम् इह न किञ्चित् कारणं पश्यामः । प्रकरणं तावत् द्वादशाहस्य, न षडहस्य । वाक्यसंयोगोऽपि 'संखिते षडहे' इति षडहस्य संस्कार्या भोजनमाचष्टे, संखितस्यैवं षडहो भवति, यद्यस्य न किञ्चिदपरम् अङ्गजातं परिगृह्यते । न च, मध्वन्नघृताग्ने प्रत्यक्षेषोपकुहतः षडहस्य । कुतः ? । निवृत्ते करणात्, कामं यथा च यावत्या च तर्पणमाचया कर्तृणां यानि पुरस्तात् कर्माणि वर्त्तन्ते, तेषां सामर्थ्या-
पजनेनोपकुर्यात्; नातिवृत्तस्य षडहस्य इति । यान्यपि क्रमादीनि कारणानि, तान्यपि प्रमाणान्तरसम्बन्धमुपादाय विशेषसम्बन्धे कारणानि भवन्ति, न केवलानि । तस्मात् षडहावसानलक्षिते काले पुरुषाणां भोजनक्रिया विधीयते—इत्यतो नावर्त्तेत भोजनम् इति ॥ (१०।६।१०.अ०) ॥

गवामयने मध्वमनृतायनयोः प्रतिमासमाहवाचिकरश्मः ॥

सू० आट्टत्तिस्तु व्यवाये कालभेदात् स्यात् ॥ ३१ ॥

भा० गवामयने श्रूयते,—‘सत्वारोऽभिज्ञवाः षड्हाः षष्ठ्यः षडहः स मासः स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः स पञ्चमः’ । तत्रैतत् षोडशेन प्राप्तं,—‘संस्थिते षष्ठ्ये षड्हे मध्वाश्रयेत् घृतं वा’ इति । तत्र सन्दिह्यते,—किं प्रतिमासमार्त्तते रसभोजनम्, उत, सर्वान्ते सद्यदेव कार्यम्?—इति । किं पुनर्युक्तम् ? । उक्तेन न्यायेन सद्यदिति । सर्वान्ते द्यौषौ षडहगतात् व्यापारादुपरमते, न प्राक्, अर्वागसौ कृत्वापि षडहं, पुनः षडहाय प्रयतत एव । न चासौ षडहः संस्थितो भवति, यदि पुनस्तदर्थं प्रयतत एव । सर्वान्ते तु न पुनः प्रयतते,—इत्यतः सर्वान्ते कुर्यादित्येवं प्राप्तं । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—“आट्टत्तिस्तु व्यवाये कालभेदात्स्यात्”,—‘आट्टत्तिः’ रसभोजनस्य स्यात्, न सद्यत् क्रिया । कुतः ? । निमित्ताट्टत्तेः, षडहसंख्या निमित्तं, स च षडहः पुनरावर्त्तते, तस्मिन्नावर्त्तमाने संख्या निमित्तमावर्त्तते,— इत्यत आवर्त्तते ।

यदुक्तं,—सर्वान्ते हि असौ षडहादुपरतो भवति, न प्राक्, कृत्वाऽप्यसौ पुनः तदर्थं प्रयतत एव—इति । अत्राभिधीयते,— यद्यप्यसौ पुनः प्रवर्त्तते, तथापि तं परिसमाप्य पुनरारभते, पुनश्च* परिसमापयति, न यथाट्टत्ते षड्हे ; तत्र ह्यनुपरतस्य षष्ठ्यस्याट्टत्तिः । इह चतुर्भिरभिज्ञैर्व्यवधीयते ; तेनोत्तरक्रियान्तरव्यवधानात् षष्ठ्यगतो

* ‘पुनरन्व’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

व्यापारः पर्यवसित इति गृह्यते विशेषः । न च, तस्मिन्नपर्यवसिते क्रियान्तरं शक्यं कर्तुम्, उभयप्रकारस्यान्तः क्रियायाः,—कृत्वा औदासीन्यं, क्रियान्तरव्यवधानञ्चेत्युक्तमेव । तस्मात् प्रतिमासं सव्यवधानः पृथक् आवर्त्तते, तस्मिन्नावर्त्तमाने संस्नानिमित्तं भोजनमप्यावर्त्तते इति, अतः प्रतिमासमावर्त्तत इति ॥ (१०।६।११अ०) ॥

द्वादशाहे सत्रिभिरपि मध्वशनाधिकारकम् ॥

सू० मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् ॥ ३२ ॥ (पू०) ॥

भा० द्वादशाहे श्रूयते,—‘संखिते पृथ्ये षड्दहे मध्वाशयेत् घृतं वा’ इति । तत्र संग्रहः,—किं सत्रिभिर्मधु भक्षयितव्यं, न? इति । किं प्राप्तं? । नेति । कुतः? । ‘दीक्षिताः’ हि ते ब्रह्मचारिणः, ब्रह्मचारिणाञ्च मधु प्रतिषिध्यते,—‘मधु मांसञ्च वर्जयेत्’ इति । तस्मान्न प्राश्नीयुरिति । ‘ननु एतद्वचनं, सामान्यं प्रतिषेधं बाधते’ । न बाधते इति ब्रूमः । कथं? । यद्यबाधमानमेतत्, द्वादशाहेऽनर्थकं भवेत्, ततो बाधते; न तदनर्थकं । कथम्? । उभयविधं द्वादशाहं अङ्गीकृत्योभयमश्रितव्यं घृतं मधु वा, तत्र सत्रिणां घृतप्राशनं भविष्यति, अहीने मधुनः प्राशनम् अलिजाम्, एवमुभयं द्वादशाहसम्बद्धं भविष्यति विषयभेदेन । न च विद्वद्धस्याचारो भविष्यतीति । तस्मान्न प्राश्नीयुरिति ॥

सू० प्राश्येत वा यन्नार्थत्वात् ॥ ३३ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—सत्रिभिर्मधु न भक्षयितव्यमिति, किन्तु हिं भक्षयितव्यं । कथम्? । अविशेषेण उच्यते कर्त्तव्यमात्रस्य, उभयप्रकारमङ्गीकृत्य

दादशाहं, 'संस्थिते पृथगे षड्दशे मध्वाग्रयेत् घृतं वा' इति । उभयं विकल्पेन, न कर्तव्यवस्त्या ; तस्मात् षषिणोऽपि मधु भक्षयेत् ।

अतस्तं,—विषयभेदेनार्थवत्त्वात् न बाधो न्याय्यः, दादशाहाङ्ग-
भावस्यैवं सति न विरोह्यते-इति । अपोच्यते,—षड्दशे अतिवृत्ते
षषसम्बद्धेऽहीनसम्बद्धे वा अविशेषेण मध्वग्रने घृताग्रने चोच्यमानेऽप्य-
नेन व्यवस्थां ब्रूमः ? । विरोधेनेति चेत् । न, विषयभेदेन विधिप्रति-
षेधयोः समाख्यानात्, पुरुषार्थेन प्रतिषेधः, कर्माङ्गत्वेन विधानं ।
अदि च प्रतिषेधकस्वीयस्वमिहाङ्गीक्रियते, वचनमनर्थकमेव स्यात् ।
पक्षेऽर्थवन्नेति चेत् । न । नानाविषयत्वात्, तुल्यार्थयोर्हि तुल्यविषय-
योर्विकल्पो भवति, न, नागार्थयोः, नागार्थता चेहाधिमन्यते ।
सुतः ? । विधेः कर्मसाङ्गप्रयोजनत्वात् । प्रतिषेधस्वापि नियमा-
नुष्ठानात् पुरुषस्वाङ्गवृत्तिरिति । तस्मात् प्राप्तीचुरिति ॥ (१० ।
६ । १२ अ०) ॥

मानसस्य दशमापाङ्गताधिकरणम् ॥

सू० मानसमहरन्तरं स्यात् भेदव्यपदेशात् ॥ ३४ ॥

(पू०) ॥

भा० दादशाहे श्रूयते,—'अनया त्वा पात्रेण' समुद्ररसया प्रजा-
पतये युष्टं गृह्णामीति प्राजापत्यं मनो दहं गृह्णाति' इति । तच्च
संग्रहः,—किं मानसमहर्दादशाहात् अहरन्तरम्, उत, अहरङ्गम् ?

* "अपां त्वा श्रुत्वा पात्रेण" इति व्याख्यायां पाठः । "अचमर्चः, प्रविर्षी
पात्रं, समुद्रः सोमः, प्रजापतिर्देवता, एवंविभिन्नस्य पचस्य पचये मयः साधनं, तद्विदं
मानसम्" इति व्याख्याया ॥

इति । तत्र इह कानिचित् भेदकारणानि प्रतिभान्ति, तानि निरासिकीर्षन् आचार्य उपन्यस्यति,—‘मानसमहरन्तरं स्यात्’ इति । कुतः ? । भेदेन व्यपदेशात्,—दादग्नाहात् भेदेन व्यपदिश्यते । कथं ? । ‘वाग्वै दादग्नाहो मनो मानसम्’ इति दादग्नाहानन्तभूतं मानसं व्यपदिशति; ‘वाग्वै दादग्नाहः’ इति वाक्संज्ञावात्, ‘मनो मानसम्’ इति च मनःसंज्ञावात् । यथा वाक्मनसयोर्भेदो वस्तुतोऽव-
गम्यते, एवमेतयोरपि दादग्नाहमानसयोः, यतः पृथक्को सति भेदेन व्यपदेशो भवति, नान्यथा; अतो भिद्यते एतदहरिति व्यपदेशाद्गम्यते ॥

सू० तेन च संस्तवात् ॥ ३५ ॥ (यु०१) ॥

भा० इतश्च अहरन्तरमिति । कुतः ? । ‘तेन च’ मानसेनाग्ना दादग्नाहः संस्त्रयते । कथं ? । ‘विधूतानि ह वै दादग्नाहस्य गतरसानि हन्दांसि, तानि मानसेनैव आप्याययन्ति’ इति, दादग्नाहस्य यानि गतरसानि हन्दांसि, तानि मानसेनाप्याययन्ति इति ब्रुवन् भिन्नं दादग्नाहात् दर्शयति । कथं ? । ‘संस्तवात्’, न हि तेनैवात्मना तस्य संस्तुतिर्भवति । कुतः ? । अत्यन्तभेदात् स्तुतिस्तुत्ययोः, न हि देवदत्तो देवदत्तेन स्त्रयते, भिन्नैः शिरःपाष्वादिभिः संस्त्रयते । तददिहापि दादग्नाहो मानसेन स्त्रयत इति संस्तवात् भेदोऽधिगम्यते इति ॥

सू० अहरन्ताच्च परेण चोदना ॥ ३६ ॥ (यु०२) ॥

भा० इतश्च अहरन्तरमेवेति गम्यते । कुतः ? । दादग्नाहिकात् ‘अहरन्तात्’ ‘परेण’ चाद्यते,—पत्नीः संयाज्य प्राञ्च उदत्य मानसाञ्च

प्रसर्धन्ति' इति । तद्यदि द्वादशाहिकस्याहो गुणविधिर्भवेत् द्वादशाहिकी पक्षीमंथाजान्तता स्यात्; अथ त्वहरन्तरं भवति, ततो द्वादशाहिकागामर्थं धर्मा नान्यस्येति न दोषो भविष्यति, अतोऽपि वैलक्षण्यात् अहरन्तरसिद्धिरिति गम्यते ॥

सू० पक्षे सङ्ख्या सहस्रवत् ॥ ३७ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० परिचोदनापरिहारोऽयं । किमियं परिचोदना?—'नन्वेवं 'द्वादशाहः' इति चयोदत्रसु अहःसु नोपपद्यते' । अत्रोच्यते, यदा प्रमाणात्तरेण ब्रह्मः एतावति अर्थे प्रयुक्तः इति गम्यते, तदा सङ्ख्यासन्निकर्षात् चयोदत्रसु गुणवृथा प्रयोगः सेष्यति । यथा 'अतिराजः सहस्रम् अहानि अतिराजेण सहस्रसाध्येन यजेत' इति अधिकेऽपि सहस्रे सहस्रब्रह्मो दृष्टः, तददिहापि अधिके भविष्यति । अथ वा कर्मण्य-नामधेयमेतत्, 'द्वादशाहः' इति यावन्ति कर्माणि अङ्गीकृत्य प्रयुक्तस्यावतां वाचक इति निश्चीयते । सर्वाणि प्रकरणादङ्गीकृत्य प्रयोगात् सर्वेषां वाचको भविष्यतीति न दोषः ॥

सू० अहरन्तं वाऽंशुवचोदनाभावात् ॥ ३८ ॥ (सि०) ॥

भा० दशमस्याहो गुणस्य विधिः स्यात्, न अहरन्तरचोदना । कुतः? । अहरन्तरप्रकल्पकस्य वचनस्याभावात् । कथं? । एवं तावन् श्रूयते, 'अनया त्वा पात्रेण समुद्ररसया प्रजापतये जुष्टं गृह्णामीति प्राजापत्यं मनो यद् गृह्णाति' इति, दशममहरङ्गीकृत्य यदचोदनैवा, 'गृह्णाति' इति संस्कारविधानात्, न च संस्कारभेदे कर्मभेदो भवति, अचोदकास्य संस्कारा इत्युक्तं,—“क्षेप्तु इत्थं चिकीर्षते गुणस्य च”

(१।१।३अ०) कर्म न प्रधानम् इति । यथा अंगदाभ्यौ विधीयमानौ न कर्म भिन्ना, अस्मिन् कर्मणि भवतः तत्रापरो कदाञ्चावाविति विज्ञायेते न कर्मान्तरे इति । यदि च अहरन्नेतत् भवति, न कर्मान्तरम्, एवमस्मीक्षसी एव अदृष्टानुमानप्रसङ्गकक्षया भविष्यति, प्रकृतसम्बन्धश्च, न अप्रकृतप्रक्रिया विज्ञानरस्य, यतो न अहरन्तरं; दशमे एव अहनि गुणविधिरिति ॥

सू० दशमविसर्गवचनाच्च ॥ ३८ ॥ (यु०१) ॥

भा० इतश्च न अहरन्तरं, तत्रैव गुणविधिः । कुतः ? 'दशमविसर्ग-
वचनात्', दशमविसर्गवचनं हि भवति,—'एष वै दशमस्याहो विसर्गो
यन्मानसम्' इति ; एष दशमस्य 'विसर्गो'ऽन्तो यन्मानसमिति भुवन्,
अन्तोऽयमन्तवतो दशमस्य, न स्वतन्त्रमेतत् कर्मेति दर्शयति ;
तस्मादपि दशमस्याहं, नार्थान्तरमिति गम्यते ॥

सू० दशमेऽह्निति च तद्गुणशास्त्रात् ॥ ४० ॥ (यु०२) ॥

भा० इत्याहं । कथं ? । एवं गुणशास्त्रं युक्तं भविष्यति,—
'दशमेऽहनि' मानसाय प्रसर्पन्ति' इति, 'दशमेऽहनि सर्पराश्रीभि-
र्षर्गुभिः स्तुवन्ति' इति दशमस्याहः प्रधानभावेन निर्देष्टात्
अज्ञाधेयभावेन, तत्क्षोचस्य गुणोऽयं दशमस्य, नार्थान्तरमिति
गम्यते ॥

सू० सञ्ज्ञासामञ्जस्यात् ॥ ४१ ॥ (यु०३) ॥

* सूत्रानुसारेण 'दशमेऽहन्' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† 'गुणोपदेशोऽयम्' इति क० सं० पृ० पाठः ।

भा० यदि च गुणोऽयम्, एवं सङ्ख्या समञ्जसा भविष्यति,—
 'द्वादशाहः' इति, इतरथा, त्रयोदशसु 'द्वादशाहः' इत्यसमञ्जसं
 सङ्ख्यावचनं स्यात्, अवाच्यत्वात् । यदुक्तं,—गुणवृत्त्या सहस्रसाध्यवद्
 भविष्यतीति, तदनुपपन्नं* । कुतः? । तत्र हि प्रमाणान्तरेण सङ्ख्येया-
 वगमात् अधिके सहस्रशब्दो गौण्या वृत्त्या प्रयुक्त इति निश्चीयते;
 न त्विह सङ्ख्येयातिरिक्ते प्रमाणमस्ति, येन गौणीयं वृत्तिराश्रीयेत ।
 यद्येतत् 'अनया त्वा पात्रेण' इति वचनं, तदपि यद्वसंस्कारविधानात्
 इत्यनेऽहनि यागाभ्यासं विधत्ते, न कर्मान्तरम् इति समधिगतम् ।
 इवञ्चेत्, न एतत् प्रत्ययवचनमहरन्तरप्रकल्पकं, नान्यत् प्रमाणान्तरं
 प्रापकं, येन सङ्ख्येयेऽतिरिक्ते शब्दप्रयोग इत्यथवस्थामः । तस्मात् न
 इह गौण्या वृत्त्या प्रयोग इति ।

यदपि, कर्मगण-नामधेयत्वात् प्रकरणवशेन तावताम् अङ्गीकरणत्
 नामधेयरूपेण चावृत्तिर्भविष्यतीति, तदपि न युक्तं, सत्यं,
 कर्मगण-नामधेयमेतत्, न त्वयथार्थसमन्वयेन, द्वादशैतानि कर्माणि
 अष्टौभिः परिमितानि एकत्र समाहृतानि इत्यनेन रूपेण
 तत्कर्मगणस्य नामधेयं, न वर्णानुपूर्वमात्रेण इति, तथा हि सर्वेष्वेव
 कर्मनामधेयेषु अर्थसमन्वयेनानुवादभूतो नामशब्दो वर्तते, न
 लौकिकार्थतिरस्कारेण परिभाषामात्रेण वृद्धिगुणवत् । यथा,
 अग्निहोत्रं, श्वेनः, ज्योतिष्टोमः इति ; एवं 'द्वादशाहः' इत्यर्थान्वयेन
 नामधेयं, न अर्थाभावेन इति । तस्मात् अपरिचोदनैवा ॥

* 'तदनुपपन्नम्' इति क० सं० पु० पाठः ।

सू० पञ्चतिरेके चैकस्य भावात् ॥ ४२ ॥ (यं०४) ॥

भा० इतश्चाहरङ्गमिति विज्ञायते । कुतः ? । पञ्चतिरेकेषु 'एकस्य' अतिरेकं दर्शयति, न द्वयोः । कथं ? । 'यः पञ्चुरतिरिच्येत स ऐन्द्राग्रः कार्यः' इति एकादश्विनीं द्वादशाहे विधाय विद्वतायामेकस्यातिरेकं दर्शयति, तत्र तावदतिरिच्यते, एको न भवति । कथं ? । एकादश पञ्चवः, द्वादश अहानि, एकस्यातिरेकं भुवन् द्वादशैतानि अहानीति गमयति । यदि त्रयोदश अहानि स्युर्दयोरभावः स्यात्, नैकस्येति । तस्मादप्यहरङ्गं न कर्मान्तरम् इति ॥

सू० स्तुतिव्यपदेशमङ्गेन विप्रतिषिद्धं* व्रतवत् ॥ ४३ ॥
(आ०नि०१) ॥

भा० अस्मिन् सूत्रे द्वयोः सूत्रयोः परिहार उच्यते । यदुक्तं,—
मानसमहरन्तरं भेदेन व्यपदेशात्, तेन च मानसेन संस्तवात् भेदः,
न हि आत्मनैव आत्मा संस्त्रयते—इति । अत्राभिधीयते, नैतत्
विप्रतिषिद्धम्, अङ्गेनापि समुदायस्य स्तुतिर्दृष्टा, यथा महाव्रतधर्मेण
संवत्सरसत्रस्य,—'यन्ति वा एते मिथुनाद् ये संवत्सरमुपयन्ति ।
अन्तर्वेदि मिथुनौ सम्भवतस्तेनैव मिथुना न यन्ति' इति समुदाय-
दोषमभिधाय तदवयवभूतस्य महाव्रतस्य धर्मेणानुजिघृक्षन् समुदायस्य
अवयवधर्मेण स्तुतिं दर्शयति । लोकेऽपि अवयवधर्मेणावयवी संस्त्रयत
एवेति, यथा दीर्घैः केशैः शोभनो देवदत्त इति । तद्वदिहापि
द्वादशाहः संस्तुविध्यते इति न दोषः ।

* एवमेव सर्वत्र पाठः । अत्र 'स्तुतिव्यपदेशम्' इति क्लीबत्वं चिन्तयन् । 'न विप्रतिषिद्धम्' इति षष्ठ्यु भवितुं युक्तः ।

सू० वचनानादतद्दन्तत्वम् ॥ ४४ ॥ (षा० नि०२) ॥

भा० यजुसं, वचनान्तरखेतत्, एवं दादन्नाद्यर्थविलक्षणं ज्ञानसाक्षात्ता
दुक्ता भविष्यति, च तदङ्गत्वे,* प्रज्ञीसंयाजान्मता भवेत् इति । अथ
वदामः, 'वचनान् वचनदन्तत्वं' भविष्यति, दादन्नादिकाणाम् अङ्गां
यामान्नेन पत्नीसंयाजान्मता, विशेषेण तु दक्षमखाङ्गो ज्ञानसाक्षात्ता
कथ्यते,—'पत्नीः संयाज्य प्राञ्च उदेत्य ज्ञानसाय प्रर्ष्यन्ति' इति,
नास्ति वचनस्यातिभारः; तथादप्यदोषः । अतो दक्षमखाङ्गो
ज्ञानसमङ्गं न खतत्वम् इति ॥ (१०।६।१ इत्य०) ॥

सचस्य वज्रकर्मकलाधिकरणम् ॥

सू० सचमेकः प्रकृतिवत् ॥ ४५ ॥ (पू०) ॥

भा० इह दादन्नाद्यप्रकृतीनि सचाणि उदाहरणं । तत्र संज्ञा,—
किं सचमेकः प्रकृतिवत्, एतन्न वचनः? । किं प्राप्तम्?—'एकः' ।
कुतः? । 'प्रकृतिवत्' ज्योतिष्टोत्रे एकः क्रुत्वा, तत्प्रकृतिवत्
चोदकानुयस्य सचम् एक एव प्रयुञ्जीत—इति । तन्न वचनः श्रूयन्ते,
'अ एत्रविदांसः सन्नप्रासते, च एवंविदांसः सचमुपसन्ति' इति ।
अथान्ते । कामिनां सन्नं विधीयते, ते च परस्परनिरपेक्षा वचन एव,
ते यथेकैकस्तेनापि कुर्वन्ति तथापि सचक्तिग्रामभिसमीक्ष्य वचन
एव कुर्वन्तीति वज्रवचनं भविष्यति । यथा खोके एयजेन्नापि
कुर्वाणानां वज्रवचनं दृश्यते,—देवस्येत् वर्षेत्, वचनः क्षमिं कुर्युः;

* युक्ता भविष्यति । 'तदङ्गत्वेन' इति क० सं० पू० पाठः ।

सर्वं चेत् सम्पद्येत, बहवो ब्राह्मणा यजेरन्—इति । तथा वेदेऽपि प्रयोगदर्शनं,—‘सचादुदवसाय वृष्टन्नमनीयेन यजेरन्’ इति एवमचापि ‘आशीरन्’ ‘उपेयुः’ इति बह्ववचनं भविष्यति इति ॥

सू० वचनात् तु बह्वर्ना स्यात् ॥ ४६ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—एको यजेत, न बहवः—इति ; किन्तर्हि ?—बहवो यजेरन् । कुतः ? । ‘वचनात्’, वचनमिदं भवति,—‘आशीरन्’ ‘उपेयुः’ इति, बह्वलसम्बद्धः प्रयोगो विधीयते, स प्रत्यक्षवचनात् सोदकप्राप्ता-
मेककर्तृकतां बाधेत इति ॥

सू० अपदेशः स्यादिति चेत् ॥ ४७ ॥ (आ०) ॥

भा० यदुक्तं,—सामान्यक्रियासम्बन्धमभिसमीक्ष्य लोकवत् बह्ववचन-
शब्दप्रयोगो भविष्यति, यथा कृषिं कुर्युरिति, वेदेऽपि दर्शनं,—
‘वृष्टन्नमनीयेन यजेरन्’ इति बह्ववचनं भवति, एवमचापि—इति ;
तत्परिहर्तव्यम् ॥

सू० नैकव्यपदेशात् ॥ ४८ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० नैतत् सचे उपपद्यते, एककर्तृकम्* इति । कुतः ? । ‘एक-
व्यपदेशात्’ । कथं ? । एवमाह,—‘एष वै कुण्णमन्नि यः सचे प्रति-
यच्छति ; एक एव यजेत’ इति, सचमपोद्य अन्यस्यैककर्तृकतां विदधत्
तस्य बह्वकर्तृकतां गमयति । यत्तु लोकवदिति, तन्न युक्तं, लोकेऽन्यतः
प्रवृत्तस्यार्थस्य अनुवादभूतः शब्द उच्चार्यमाणः सामान्यक्रिया-

* ‘एककर्तृकता’ इति सा० श्री० पु० पाठः ।

सम्बन्धाभिसमीक्षया उच्यते इति गम्यते । यद्यपि उद्वसानीयवदिति, तदपि उद्वसानीये युक्तं, तच्च हि भिन्नानि उद्वसानानि उपलक्ष्य क्रियामात्रं विधीयते, तद्बहुत्वञ्च समानकर्तृकत्वादेव प्राप्तमनूयते— इत्युक्तमेव । इह तु ब्रह्मपूर्विका क्रियाप्रवृत्तिः, ब्रह्मस्य बहुत्वविशिष्टं प्रयोगं सच्चिभिरभिसम्बन्धयति, अतः ब्रह्मप्रामाण्यादुपादीयमागार्या क्रियायां बहुत्वं विवक्षितमिति बहवः प्रयुञ्जीरन्निति ॥

दृ० सन्निवापञ्च दर्शयति ॥ ४६ ॥ (यु०१) ॥

भा० इतस्य बहव एव यजेरन् इति । कुतः ? । सन्निवापदर्शनात्, बहूनाम् अग्नीनाम् एकत्र सन्निवापमाह,—‘पञ्चभिः पशुभिर्व्यक्ष्यमाणः सन्निवपेरन्, साविचाणि होयन्तः सन्निवपेरन्’ इति ; यदि संसृष्ट्य कुर्वन्ति, एवमग्नीनां सन्निवाप उपपद्यते ; अथ तु एकैकश्वेन कुर्युः, सन्निवापदर्शनं नोपपद्यते ; तस्मादपि गम्यते बहूनां सचमिति ॥

दृ० बहूनामिति चैकस्मिन् विशेषवचनं व्यर्थम् ॥
॥ ५० ॥ (यु०२) ॥

भा० इतस्य पश्चामः सम्भूय प्रयोग इति । कुतः ? । एवं श्रूयते,— ‘यो वै बहूनां यजमानानां गृहपतिः, स सचस्य प्रथेता, स हि भृयिष्ठान्द्विमात्रैति’ इति, एकस्मिन् गृहपतौ बहुभिर्व्यजमानैः सह प्रवृत्ते फलविशेषं ब्रुवन् बहूनां सहप्रयोगं दर्शयति ; इतरथा एकस्मिन् यजमाने कर्तुरेकत्वात् फलैकत्वाच्च सामान्यविशेषभावानुपपत्तेः फलविशेषवचनं व्यर्थं स्यात्, अस्ति तु फलविशेषवचनं ; तस्मादपि गम्यते बहव एव यजेरन्निति ॥ (१०।६।१४अ०) ॥

सने यजमानानामेव ऋत्विक्त्वाधिकरणम् ॥

सू० अन्ये स्युर्ऋत्विजः प्रकृतवत् ॥ ५१ ॥ (पू०) ॥

भा० इह सत्राख्येवोदाहरणं ; तेषु बहवः कर्त्तार इत्युक्तम् । इदम् इदानीं सन्दिह्यते,—किं त एव सत्रिण ऋत्विजः, उत, अन्ये उपादातव्याः ? इति । किं प्राप्तम् ?—अन्ये उपादातव्या ऋत्विजः । कुतः ? । ज्योतिष्टोमे हि प्रकृतौ अन्ये कर्त्तार उपादेयाः समाह्वताः, तद्विहापि सत्रिभिः प्रकृतवत् कुर्वाणैः षोडशानुपहाय 'अन्ये' एवोपादेया इति ; एवं प्रकृतवत् कृतं भविष्यतीति ॥

सू० अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगात् तेषां स्यात् यजमानत्वम् ॥ ५२ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—अन्ये ऋत्विज इति, 'यजमानाः' एव ऋत्विजः 'स्युः' । कुतः ? । 'ऋत्विजामभिधानसंयोगात्',—यजमानसंस्कारो हि दीक्षापदार्थोऽध्वर्यादिसमाख्यासंयोगेन कर्मनिमित्तेन प्रसिद्धि-रूपेणाभिधाय विधीयमानो यजमानानां तेषां आध्वर्यवादि-सम्बन्धमवबोधयति । कथं ? । यदि ते तान् पदार्थान् कुर्वन्ति एवं ते नैमित्तिकीभिराख्याभिर्युज्यन्ते नान्यथेति, अतोऽवगम्यते अस्ति तैः पदार्थैरभिसम्बन्ध इति । किं तद्वचनम् ? । 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ततो हेतारं तत उद्गातारम्' इत्युपक्रम्य सर्वर्त्विजः उपक्रान्ता दीक्षासम्बन्धेन ; तस्माद्गम्यते यजमाना एव आर्त्विज्ये स्युर्नान्ये इति ॥

सू० कर्तृसंस्कारो वचनादाधादवदिति चेत् ॥ ५३ ॥
(आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' मन्यसे,—यजमाना एव ऋत्विजः स्युरिति, तत्र युक्तं, प्रकृतौ हि यजमानादव्ये श्रूयन्ते, प्रकृतिवदिहापि यजमानेभ्यो-
ऽव्यैरेव भवितव्यमिति पूर्वं एव पक्षो व्यपदिश्यते, केवलं तु पूर्वोक्तस्य
परिहारो यत्कस्यः, स उच्यते,—'कर्तृसंस्कारो वचनादाधादवदिति'
भविष्यति । कथम् ? । एतावदेव श्रूयते,—'अध्वर्युर्मृशपतिं दीक्षन्नि
ब्रह्माणं दीक्षयति' इति, तत् यदि भिक्षा अपि कर्तारो
भवन्ति तान् आत्मीयानिः सञ्ज्ञाभिरुपसृज्य वचनसामर्थ्यात्
दीक्षासंस्कारस्तेषां विधीयते इति गानुपपन्नं, 'आधादवत्',—यथा
ऽन्यत्राप्युत्विजां संस्कारो विधीयते आधाने,—'यसं शोऽग्निमाधास्यत्
स्यात् स एतां रात्रिं व्रतश्चरेत्' इति, 'न मांसम् अग्नीयास
स्त्रियमुपेयात्' इति वचनादध्वर्योर्निर्दिष्टो विधीयते, तथा
व्योतिष्ठोमे 'सर्वर्त्विज उपवसन्ति' इति ऋत्विजामुपवासो विधीयते,
तददिहापि ऋत्विजामेष संस्कारो भविष्यति ॥

सू० स्याद्विशये तन्न्यायत्वात् प्रकृतिवत् ॥ ५४ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० नैतदिति,—अन्ये ऋत्विज इति, किन्तर्हि यजमाना इव
ऋत्विजः स्युः । कुतः ? । एतस्मिन् संग्रहे,—त एव वा यजमाना
ऋत्विजः, अन्ये वा भिक्षाः ? इति, त एवेति न्याय्यम्, उक्तोऽत्र न्यायः,—
'अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगात्' इति, अनेन
न्यायेन पक्षामः,—ते एवेति । यदुक्तम्,—आधानवत्संस्कार

ऋत्विजां भविष्यति—इति, तदनुपपन्नं । कथम्? । अप्राकृतप्रयोजना वा दीक्षा ऋत्विजां विधीयते, प्रकृतिवद्वा प्राकृतकार्यका सती यजमानवज्रत्वात् क्रमपरतया सङ्कीर्णतः ; प्राप्तायाः सङ्कीर्णनं सङ्घीयः, क्रममात्रविधानात्, ऋत्विक्संस्कारे सति अदृष्टकल्पना, अधिकार्य-विधानञ्च । तस्मात् प्राप्तायाः चोदकेन सङ्कीर्णनं, न अप्राप्तविधान-मिति । यन्तु,—यथा ऋत्विजामुपवासविधनम्, आधातुञ्च व्रत-विधानं, तददिहापि—इति, तत्र युक्तं, विस्मृतं वचनं,—‘ऋत्विज उपवसन्ति’, ‘स तां* रात्रिं व्रतञ्चरेत्’ इति । न च तत्र अपूर्वत्वात् प्राप्याब्रह्मा ; तस्मात् तत्र विधानम् ॥

सू० स्वाम्याख्याः स्युर्गृहपतिवदिति चेत् ॥ ५५ ॥
(आ०) ॥

भा० परिचोदनासूत्रमेतत् । अथ कस्मात् न ‘स्वाम्याख्याः’ एता अध्वर्याद्या भवन्ति गृहपतिवत्? इति । किमेवं भविष्यति? । एवं चोदकप्राप्ताऽन्यकर्तृकता न वाधिता भविष्यति । अध्वर्याद्याश्च समाख्या गृहपतिवत् यजमानाभिधानतयाऽर्थवत्यो भविष्यन्तीति खिते अर्थे सूत्रेण परिचोदयति ॥

सू० न प्रसिद्धग्रहणत्वादसंयुक्तस्य तद्धर्मण ॥ ५६ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० नैतत् युक्तं,—‘स्वाम्याख्या एता गृहपतिवत्’ इति । कुतः? ।

* यत्र ‘तां’ इति सर्वत्र पाठः । परन्तु पूर्वोपरपाठसाम्याय “एतां” इति पठितुं युज्यते ।

‘प्रसिद्धयद्वत्वात्’,—आध्वर्यवादि कर्म कुर्वाणेषु हि कर्तृषु कर्म-
निमित्ता एता आख्याः प्रसिद्धाः, न याजमानं कुर्वाणेषु, यजमानानाम्
आभिः क्रियाभिरसंयुक्तानां भवित्यन्तीत्यनुपपन्नं । कथं गृहपति-
रित्याख्या ? । उच्यते,—असंयुक्तस्य ऋत्विग्धर्मेषु स्वामिन एवाख्या
गृहपतिरिति । अपि च अवयवप्रसिद्ध्यापि गृहपतिश्च स्वस्य पतिर्वाच्य
इति यजमानाभिधेयता उपपत्स्यते ; प्रकृतावपि स्वामिनि चार्थं
प्रयुक्तः,—‘गृहपतिर्यजेत इति । न त्वध्वर्याद्याः स्वामिनि केनचिदपि
प्रकारेण तत्क्रियासंयुक्ता उपपद्यन्ते,—इत्यन्यक्रियासम्बन्धात् ता भिद्यन्ते
इति । बह्वनामिति च तुल्येषु विशेषवचनं नोपपद्यते ।

इतस्य आर्त्विजेषु यजमाना एव । कुतः ? । एवमाह,—‘यो वै
बह्वनां यजमानानां गृहपतिः सचस्य प्रत्येता स हि भूयिष्ठामृद्धि-
मार्भ्र्णाति’ इति एकस्मिन् गृहपतिरिति विशेषवचनम् असमानत्वे सति
उपपद्यते, नान्यथा, यदि सर्वे गृहपतिकर्म कुर्युर्न कर्मान्तरं, ततो
विशेषाभावात् गृहपतौ विशेषवचनानुपपत्तिः स्यात् ! अथ तु इतरे
उभयं कुर्वन्ति, गृहपतिर्याजमानमेव, ततो विशेषवचनं युक्तं भवति ।
तस्माद्विशेषवचनात् ते एव ऋत्विज इति गम्यते ॥

सू० दीक्षितादीक्षितव्यपदेशश्च नोपपद्यते अर्थयो-
नित्यभावित्वात् ॥ ५७ ॥ (सि०यु०१) ॥

भा० इतस्य स्वयंकर्तृकाणि सचाणीत्यवगम्यते । कुतः ? । दीक्षिता-
दीक्षितव्यपदेशात्,—एवमाह,—‘दीक्षिताः सचैर्यजन्ते अदीक्षिता
अहीनैर्यजन्ति’ इति, एतौ च नियतावेवार्थौ,—‘दीक्षिताः स्वार्थं

यजन्ते, याजकाय अपि अदीक्षिता याजयन्ति' इति, अहीने सचे
 पैतथोरर्थयोर्विभेदाभावात् व्यपदेशानुपपत्तिः स्यात् ! अथ तु सचे
 यावत्कार्यं तत्सर्वं दीक्षितैरेव क्रियते, अहीने चादीक्षितैः, ततो व्यपदेश
 उपपद्यते, नान्यथा । अतो व्यपदेशादवगच्छामः,—अस्ति सचे स्वयं-
 कर्तृत्वमिति ।

द्व० अदक्षिणत्वाच्च ॥ ५८ ॥ (सि०यु०२) ॥

इतश्च स्वयंकर्तृकं सचं । कुतः? । 'अदक्षिणत्वात्' अदक्षिणानि
 सचाणि आहुः, न ह्यत्र गौर्हीयते न वासो न हिरण्यमिति दक्षिणा-
 भावदर्शनं स्वयंकर्तृकत्वे उपपद्यते, नान्यथा, परकर्तृकत्वे हि दक्षिणाभावो
 नोपपद्यते, न हि कश्चित्, ऋते स्वार्थात्, परार्थे परः प्रवर्तते;
 तस्मादपि गम्यते स्वयंकर्तृकाणि सचाणीति ॥ (१०।६।१५अ०) ॥

सचाहीनयोर्विवेकाधिकरणम् ॥

द्व० द्वादशाहस्य सचत्वमासनोपायिचोदनेन
 यजमानबहुत्वेन च सचशब्दाभिसंयोगात् ॥
 ॥ ५९ ॥ (सि०१) ॥

भा० द्वादशाह एवोदाहरणं । उक्तञ्च पूर्वं सचमहीनश्च द्वादशाह
 इति; तस्येदानीं द्विप्रकारस्य सचत्वमन्वाख्यायते,—एवंसचत्वको
 द्वादशाहः सचम्, एवंसचत्वकोऽहीन इति । तद्विवेकज्ञानार्थमिद-
 मुच्यते,—आसनोपायिचोदनया 'यजमानबहुत्वेन च' सचत्वमवगम्यते ।

हते चोदये 'आसते', 'उपयन्ति' इति हि निश्चयं सचसम्बद्धे दृष्टे,—'य एवं-विदांसः सचमासते', 'य एवं-विदांसः सचमुपयन्ति' इति ; 'यजमानवज्रत्वेन च',—'चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशावराः सचमासीरन्' इति । तत्सहचरितसिद्धदर्शनात् सहचरिते प्रत्ययो भवतीति ॥

सू० यजतिषोदनादहीनत्वं स्वामिनां चाऽस्थितपरि-
माणत्वात् ॥ ६० ॥ (सि०२) ॥

भा० अथ किंलक्षणेकोऽहीनः? इति, तदुच्यते,—यच यजतिषोदना, अनियतञ्च कर्त्तपरिमाणं तच 'अहीनः' इति निश्चीयते; अहीनानां यजतिषोदनया विधानं,—'दिरात्रेषु यजेत' इत्येवमादि । कर्त्तपरि-
माणञ्च ह्यमनियतं, सचाष्टाम्बु निश्चितं परिमाणं बहवः । एवंलक्षणे च लक्षणे लक्षितं प्रयोजनं बान्धकप्रयमिति ॥ (१०।६।१६ अ०) ॥

पौण्डरीके सक्रदेव दक्षिणादानाधिकरणम् ॥

सू० अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुणत्वात् प्रत्यहं कर्म
भेदः* स्यात् ॥ ६१ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति पौण्डरीक एकादशरात्रः,—'पौण्डरीकेण एकादश-
रात्रेण खाराज्यकामो यजेत' इति । तच श्रूयते,—'अयुतं पौण्डरीके
दद्यात् अश्वसहस्रमेकादशम्' इति । तच सन्दिह्यते,—किं प्रत्यहं

* 'कर्मभेदात्' इति चादर्शपुस्तकपाठः ।

अयुतम्* अश्वसहस्रञ्च दातव्यम्, उत, एकमेवायुतमश्वसहस्रञ्च
 स्रुत्? इति । किं प्राप्तम्?—‘अहीने दक्षिणाद्वाचं’ ‘प्रत्यहं’
 भिद्येत । कुतः? । गुणत्वात् दक्षिणायाः, प्रधानमात्रे अह्नां,
 समुदायस्येन समुदायीनि अहानि उपलक्ष्य दक्षिणा गुणो
 विधीयमानः प्रतिप्रधानं भिद्येत, यथा मन्वाय स्नातम्, उपलेपनं
 वा विधीयमानं मणिनां भवति, एवमत्रापि द्रष्टव्यं । प्रतिकर्मावसायी
 च चोदक एवमनुग्रहीयते, दक्षिणाभूयस्त्वाच्च फलभूयस्त्वं भविष्यति ।
 अतोऽवगम्यते भेद इति ॥

सू० सर्वस्य वैकर्म्यात् ॥ ६२ ॥ (१ आ०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—प्रत्यहं दक्षिणाभेद इति, एकमेवायुतं सहस्रं च
 दीयते । कुतः? । ‘वैकर्म्यात्’,—एकं हि दक्षिणानां कार्यम्,—
 अतिगानमनम्; आनतिश्च साङ्गक्रतुनिर्दृत्तये कृतेति अन्तरा न तथा
 प्रयोजनमस्तीति न भूयः क्रियते । यत्तु,—अङ्गभूयस्त्वेन फलभूयस्त्व-
 मिति, तत् अङ्गत्वे प्रज्ञाते भवति, नान्यथा; समुदायाङ्गञ्च दक्षिणा,
 न अथवाङ्गमित्युक्तं । अथ यदुक्तं,—प्रतिकर्मावसायी चोदकः
 प्रतिकर्म प्रापयति,—इति । प्रत्यक्षवचनात् समुदायाङ्गीकरणेन च
 दक्षिणानां विधानमिति चोदको बाधित इति न दोषः ॥

सू० पृषदाज्यवद्वाऽह्नां गुणशास्त्रं स्यात् ॥ ६३ ॥
 (१ आ० नि०) ॥

भा० न चैतत्,—सहस्रदेव दातव्यमिति, किं तर्हि, भेदेन । कुतः? ।

* त्रयामिति शेषः ।

प्रत्यहं दक्षिणानां प्राप्तानामयं विशेष उच्यमानः प्रत्यहमेव भवितु-
मर्हतीति । 'पृषदाज्यवत्',—यथा 'पृषदाज्येनानुयाजान् यजति' इति
पृषत्ता गुणे विधीयमाणः प्रत्यनुयाजं भिद्यते, एवमत्रापि द्रष्टव्य-
मिति ॥

सू० ज्यौतिष्टोम्यस्तु दक्षिणाः सर्वासामेककर्मत्वात्
प्रकृतिवत् तस्मान्नासां विकारः स्यात् ॥ ६४ ॥

(२आ०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—भेद इति, किन्तर्हि, तन्मेषेण सहदेव । कथं ? ।
'ज्यौतिष्टोम्यो' हि 'दक्षिणाः' साङ्गं कर्मराशिमङ्गीकृत्य दीयन्ते,
तथाभूतानाञ्च तासां समुदायानत्यर्थानां प्राप्तानामयं विशेष
उच्यते,—'सहस्रमयुतम्' इति, विशेष उच्यमानः, या इह दक्षिणा
दीयन्ते, तासामयं विकार इति गमयति, एकत्वम् आनतेः, न
वारयति; तस्मात्सकृत् दातव्यमिति । यस्तु,—अनुयाजवत्—इति,
युक्तं, यत् अनुयाजेषु द्रव्यस्य भेद इति, यागे हि द्रव्यं गुणभूतं
चोद्यते, तत् यागानां भेदादन्वस्य क्रियमाणं न अन्यस्य उपकरोतीति
भिद्यते; इह त्वेका आनतिरित्युक्तं; तस्माद्विषमो दृष्टान्त इति ॥

सू० द्वादशाहे वचनात् प्रत्यहं दक्षिणाभेदस्तत्प्रकृति-
त्वात् परेषु तासां संख्याविकारः स्यात् ॥ ६५ ॥

(२आ०नि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—सकृद्दातव्यमिति; प्रत्यहमयं विशेषो भिद्यते ।

कुतः ? । द्वादशाहे हि प्रत्यक्षं वचनम्,—‘अन्वहं द्वादशगतं ददाति’ इति ; पौष्करीकस्य द्वादशाहप्रकृतिः, तस्मात् पौष्करीके प्रत्यक्षं चोदक-प्राप्त्या प्रसक्तानां दक्षिणानामयं विशेष उच्यमानः तथैव कर्मावयव-सम्बद्धानां विकार इति गम्यते, ततो भेदेन दक्षिणानां विशेष इति ॥

सू० परिक्रयाविभागाद्वा समस्तस्य विकारः स्यात् ॥
॥ ६६ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—दक्षिणाभेद इति, किन्तुहि, सद्यदेव दक्षिणा दीयेतेति । कुतः ? । ‘परिक्रयाविभागात्’,—समस्ता दक्षिणा विक्रियेरन्, कृत्तं हि क्रतुमङ्गीकृत्य दक्षिणा विधीयन्ते । कथं ? । तावतः पुरुषार्थ-त्वात्; यत् फलवत्, तत् पुरुषस्य चिकीर्षितं, तच्च कुर्वाणस्य, सहायान् उपाददानस्य अयं विशेष उच्यते परिक्रयः; न चावयवः फलवान्, समुदायात् फलनिष्पन्नेः, समुदायं चाङ्गीकृत्य परिक्रयः क्रियमाणः, आ समुदायनिर्वाहः, परिक्रयः कृत इति अन्तरा न भूयः क्रियते ।

अपि च, पौष्करीकशब्दसंयोगेन परिक्रयविशेष उच्यमानः तच्छब्दवाच्यस्यैव भवतीति गम्यते, समुदायस्य पौष्करीकशब्दवाच्यो न अवयवः, स हि समुदायशब्देन लक्ष्यते, तच्च लक्षणैव दोषः; असम्भवे हि लक्षणा आश्रीयते, न च, इहासम्भवः; अतः समुदाय-मङ्गीकृत्य सद्यदेव चत्विजो त्रियेरन्निति; तस्मात्सकृत्परिक्रय इति, सकृद्दाने च प्रयोगवचनानुग्रहः, प्रयोगप्राप्तुभावाच्च महाविषयता प्राप्त्येति, तस्मादप्येतदेव न्याय्यमिति ॥

सू० भेदस्तु गुणसंयोगात् ॥ ६७ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० यदुक्तं,—‘द्वादशाहप्रकृतित्वात् पौष्करीकस्य, तच्च च द्वादशाहे

दक्षिणाभेदात् तथाभूताया एवेह विशेष उच्यते'-इति, तत् परिहर्त्तव्यं।
अत्रोच्यते,—तत्रार्थेकत्वात् क्रतोः, एक एव परिक्रयः। 'भेदस्य'
वचनात् सुत्या सम्बन्धप्रयोजनो दक्षिणासंस्कारप्रयोजनस्य, न तस्मिन्
भिद्यमाने परिक्रवैकत्वं भिद्यत इति ॥ (१०।६।१७अ०) ॥

पौण्डरीके सर्वाणां दक्षिणानां विमल्य नथनाधिकरणम्।

सू० प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत्सर्वासां सर्वशेष-
त्वात् ॥ ६८ ॥ (१म पू०) ॥

भा० पौण्डरीके एवोदाहरणं; तत्रैतत्समधिगतं,—सहदेव परिक्रम
इति। अस्ति तु प्रकृतौ, 'माध्यन्दिने सवने दक्षिणा गीयन्ते' इति।
तत्र संबन्धः,—किं सर्वासां कार्त्स्न्येन प्रत्यहं नयनम्, उत, सहस्रनयनम्,
अथ वा प्रविभज्य नयनम्? इति। किं प्राप्तं?—'प्रत्यहं' 'सर्वासां'
'संस्कारः' स्यात्। कुतः?। 'प्रकृतिवत्' प्रकृतौ हि सकला दक्षिणा तस्मिन्
काले संकृताः, इहापि तददेव सकलाः संस्कर्त्तव्या इति। कथम्?।
अङ्गां प्राधान्यात्, तदुपभावाच्च दक्षिणानां, सर्वा एताः सर्वेषाम्
अङ्गां शेषभूताः, शेषभूतस्य चार्थस्य यः संस्कारः, स तेन तेन अङ्गा
प्रयुज्यते इति, तस्मात् 'प्रत्यहं' 'सर्वसंस्कारः'।

सू० एकार्थत्वाच्चेति चेत् ॥ ६९ ॥ (२य पू०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—'प्रत्यहं सर्वसंस्कारः' इति, किन्तर्हि सहदेव संस्कारः
स्यात्। कुतः?। 'एकार्थत्वात्' दक्षिणानाम्, एकं कार्यम् आनमनं,
तासाञ्च नथनादिसंस्कारसंस्कृतानां प्रत्यर्पणं कार्यम्, एकस्मिन्नपि च
अहनि तत्संस्कारसंस्कृता उ दीयमानासु कृतः दोदनार्थ इति

ध्वः संस्कारेषु प्रयोजनं नास्ति । तस्मात् सङ्घत् संस्क्रियेरन्निति ॥

सू० स्यादुत्पत्तौ कालभेदात् ॥ ७० ॥ (२य पू० नि०) ॥

भा० नचैतदस्ति,—सङ्घासंस्कार इति, किन्तर्हि प्रत्यहं । कुतः ? ।

‘उत्पत्तौ कालभेदात्’,—उत्पत्तौ दक्षिणानां विशिष्टकालसम्बन्धः श्रूयते,—‘तस्मात् क्षिप्रुभो लोके माध्यन्दिने सवने दक्षिणा गीयन्ते’ इति, सर्वास्यैता सर्वेषाम् अङ्गां श्लेषभूताः, तेषाञ्चाङ्गां माध्यन्दिनानि सवनानि भिद्यन्ते, तत्र च अगम्यमानविशेषत्वात् यस्य माध्यन्दिने सवने न संस्क्रियेरन्, तस्यैव संस्कारलोपः स्यात्, प्रयोगभेदात्; न च अन्यतरच* संस्क्रियमाणा अन्यत्र संस्कृता भवन्ति, तस्मात् भेदेन संस्क्रियेरन्निति ॥

सू० विभज्य तु संस्कारवचनात् द्वादशाहवत् ॥ ७१ ॥
(सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—समस्तानां प्रत्यहं संस्कार इति, किन्तर्हि ‘विभज्य’ संस्क्रियेरन् । कुतः ? । वचनात्,—द्वादशाहे प्रत्यहं नयनादि-संस्कारो वचनात् क्रियते,—‘अन्वहं द्वादशघ्नतं ददाति’ इति । पौण्डरीकस्य द्वादशाहप्रकृतिः, न ज्योतिष्टोमप्रकृतिः, तस्मात् परि-क्रयैकत्वेऽपि सति वचनात् भेदेन संस्कार इति ॥ (१०।६।१८ अ०) ॥

‘मनोः ऋचः’ इत्यनेन यावदर्धेन्द्रचामुपादानाधिकरणम् ॥

सू० लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वत्र प्रत्ययः स्यात् लिङ्गस्य सर्वगामित्वादाग्नेयवत् ॥ ७२ ॥ (पू०) ॥

भा० ऋचित् कर्मविशेषे श्रूयते,—‘मनोः ऋचः सामिधेन्यो भवन्ति’

* ‘अन्यत्र’ इति का० च० पू० पाठः ।

इति । तच्च संबन्धः,—किं, यावत्यो मनुस्त्रिङ्गा ऋचः, ताः सर्वा दाम्नतयीभ्यः आग्नीष्य सामिधेनीषु विनियोक्तव्याः, उत काश्चिदेव, न सर्वाः? इति । किं प्राप्तं?,—सर्वा एवंस्त्रिङ्गा उपादेयाः । कुतः? । 'स्त्रिङ्गश्च सर्वगामित्वात्', इहेतावत् श्रूयते—'मनोः ऋचः सामिधेन्यो भवन्ति' इति । मनुब्रह्मसंयोगो हि लक्षणम् ऋचासुपादीयमानाणां, मनुसम्बन्धेन च ब्रह्म उपलक्षयन् यावतीषु सम्भवेत्, तावतीः अविशेषात् ब्रह्मोति उपलक्षयितुम्, एतच्च वचनं स्त्रिङ्गमाचसम्बन्धेन विनियोजकं, न इत्यन्तापरिच्छिन्नाणां विशेषकं । तस्मात् अविशेषात् सर्वास्तस्त्रिङ्गवत्यः उपादेयाः, 'आग्नेयवत्', यथा, ऋजीषाणामाग्नेयेन संवत्सरसुपधाने, 'आसीत सूक्तेन सूक्तस्य अविच्छेदाद्य' इति आग्नेयेन सूक्तेनेत्युक्तं,—यावन्ति आग्नेयानि सूक्तानि दाम्नतयानि, सर्वैरिष्टका उपधीयन्ते, एवमिहापि मनुस्त्रिङ्गाभिः सामिधेनीकार्यं कर्त्तव्यमिति । यथा वा, अहर्गणे 'ऋजीषमसु प्रास्यति' इति, सर्वेषामङ्गां यत् ऋजीषम्, अविशेषात् तत् सर्वं प्रास्यते, तद्वदिहापि अविशेषात् सर्वासासुपादानमिति ॥

सू० यावदर्थं वा अर्थशेषत्वाद्ल्पेन परिमाणं स्यात् तस्मिंश्च स्त्रिङ्गसामर्थ्यम् ॥ ७३ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—सर्वासां मनुस्त्रिङ्गाणां दाम्नतयीनामागम इति, किन्तर्हि 'यावदर्थम्' उपादेया इति । कुतः? । 'अर्थशेषत्वात्',—कार्यशेषभावेन हि सामिधेनीनामुपादानं, तच्च कार्यम् अल्पाभिरपि सिध्यतीति, सिद्धत्वात्कार्यस्य, यद्यपि लक्षिताः सन्ति अपरा ऋचः, तथापि प्रयोजनाभावात् नैवोपादीयन्ते इति ।

ननु 'कार्यश्लेषभावः सर्वत्र वाचनिकः, इहापि प्रत्यक्षवचनात्
 लिङ्गपरिच्छिन्नाः सामिधेन्यो विधीयन्ते इति सर्वासां विधानं
 भविष्यति' इति । अत्राभिधीयते,—सत्यं सर्वत्र वाचनिकः श्लेषभावः,
 न त्विह सामिधेन्यो विधीयन्ते, किन्तर्हि सोऽदकप्राप्तानाम्
 इयत्तापरिच्छिन्नानां केवलमनेन विशेष उच्यते,—'मनोः च्चः'
 इति; सोऽयं विशेष उच्यमानो यावत् उपन्यस्ताः, ता एव विशेष्य
 छतार्थत्वात् व्यावर्त्तन्ते, नापरा अपि तल्लिङ्गाः प्रसज्यन्ते । तस्माल्लिङ्ग-
 वतीनां नियतानामुपादानं न सर्व्यासाम् इति । न च, लिङ्गवतीनां
 भावात् गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्न्याय्या । एवञ्च साधवं प्रयोगप्राप्तु-
 भावश्च भविष्यति इति । अपि च अस्मिन् पक्षे लिङ्गमपि समर्थमेव ।
 कथं? लिङ्गं हि लक्षणत्वेन सामिधेनीनामुच्यते; तत्र यद्यपि न
 तल्लिङ्गाः सर्वा उपादीयन्ते, यास्त्विह प्रयुज्यन्ते ताः तल्लिङ्गा एव
 नान्यलिङ्गाः, तथापि लिङ्गमनुग्रहीतमेव न वाधितमिति । तस्माद्
 सावर्धमुपादानं न सर्वासामिति ।

सू० आग्नेये छत्त्रविधिः ॥ ७४ ॥ (१म आ० नि०) ॥

भा० यदुक्तं,—'यथा आग्नेयैः सूक्तैरिष्टका उपदधाति'—इत्युक्ते
 सर्वाणि लिङ्गविशिष्टानि उपादीयन्ते, न कानिचित्, एवमचापि
 द्रष्टव्यम्—इति, तत्परिहर्त्तव्यम् । अत्रोच्यते,—युक्तम् आग्नेयेषु
 छत्त्रविधानं । कुतः? इष्टकाबद्धत्वात्, प्रतिसूक्तम् 'उपदधाति' इति
 वचनात्, षड्नीनामुपधेयानां सूक्ताव्यत्वात् कार्त्स्न्येनोपादानमविरुद्धम्,
 इह तु इयत्तापरिमितानां विशेष उच्यते,—इत्युपदिष्टो हेतुः;
 तस्मादयम् इह अदृष्टान्त इति ॥

दू० ऋजीषस्य प्रधानत्वाद्दर्शने सर्वस्य प्रतिपत्तिः
स्यात् ॥ ७५ ॥ (२य आ० नि०) ॥

भा० यदयुक्तम्—‘अहर्मे यथा ऋजीषस्य कृत्स्नस्य अणु प्राञ्जनम्,
एवमत्रापि अत्रिशेषात् सर्वाणामुपादानम्’—इति, तत् परिहर्मेव्यम्;
अत्रोच्यते,—‘ऋजीषस्य प्रधानत्वात्’ युक्तम्, ऋजीषस्य अत्रिशेषात्
प्रतिपत्तिरियम् अभिधीयते, वा सर्वस्य ऋजीषस्य* स्यात्, यत्र
न क्रियेत, तस्य संस्कारपरिलोपः स्यात्; तस्मात् सर्वेषामङ्गां यत्
ऋजीषं, तत् सर्वं प्राख्यते; इह तु अर्थशेषत्वादित्युपदिष्टो हेतुः;
तस्मात् विषमम् एतत् ऋजीषेणेति ॥ (१०।६।१८अ०) ॥

वाससि मानोपावहरणयोरनुष्ठानाधिकरणम् ॥

दू० वाससि† मानोपावहरणे प्रकृतौ सोमस्य
वचनात् ॥ ७६ ॥

भा० ज्योतिष्टोमे मानोपावहरणे समाच्यते; तत्र संशयः,—किं
यत्र-कश्चित् मानं, येन-केनचित् उपावहरणं कार्यम्, उत, वाससि
मानं वाससा शेषावहरणम्? इति । किं प्राप्तम्?—अर्थात्
यत्र-कश्चिन्मानं, येन-केनचिदुपावहरणम्; एवञ्च अग्निद्यमे साधवं
प्रयोगप्राशुभावस्य भविष्यति इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—वाससि मानं वाससा च उपावहरणञ्च कार्यं ।
कुतः ? । ‘वचनात्’ वचनमिदं भवति,—‘वाससि मिनोस्ति, वाससा च
उपावहरति’ इतिवचनस्य सामर्थ्यात् निश्चयेत् ॥ (१०।६।१०अ०) ॥

* सर्वजीषस्य इति का० च० पु० पाठः ।

† ‘वाससा’ इति क० सं० पु० एवं का० च० पु० पाठः । उभयप्राप्तेः अधिकरण-
कारकेण करणस्य वाधितत्वात् ‘वाससि’ इत्येव पाठः सम्यग्निव प्रतीयति ।

अथ वा, नैवाच संशयः, वचनात् वाससि मानं वाससा
 चोपावहरणम्,—एवं प्राप्तम् उत्तरविवक्षया कीर्त्तये, विभेषं चिन्तयितुं ;
 यच्च प्राप्तम् उत्तरविवक्षया कीर्त्तये, न तच्च पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां
 प्रयोजनमिति ॥

अधर्मोऽर्थात् वासोक्तरोत्यादनाधिकरणम् ।

सू० तच्चाहर्गणोऽर्थादासः प्रकृतिः स्यात् ॥ ७७ ॥

भा० अस्मि दादत्राहः, तच्च चोदकप्राप्तम् उपावहरणं,—‘वाससा
 उपावहरति’ इति । तच्च संशयः,—किमुपावहरणार्थम् अन्यदास
 उत्पाद्यम्, उत, न ? इति । किं प्राप्तं ?,—नोत्पाद्यं । कुतः ? । न
 वचनमस्ति,—अन्यत् भेदेनोत्पाद्यमिति, वचनादृते न प्रतीमो भेदेन
 उत्पत्तिं, तस्मात् न उत्पाद्यमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अहर्गणे अर्थादासः’ उत्पाद्यं । कथम् ? ।
 अर्थादासात्, बह्वनि अहानि, तच्च चोदकेनैतत् प्राप्यते,—‘वाससा
 उपावहरति’ इति । भेदेन च अनुत्पाद्यमाने उपावहरणार्थं एव न
 सिध्येत् ! तस्मात् उत्पादयितव्यमिति ॥ (१० । ६ । २१ अ०) ॥

उपावहरणार्थमेव वासोक्तरोत्यादनाधिकरणम् ।

सू० मानं प्रत्युत्पादयेत् प्रष्टुता तेन दर्शनादुपाव-
 हरणस्य ॥ ७८ ॥ (पू०) ॥

भा० तच्चैवाहर्गणे चिन्त्यते,—उक्तमेतत्,—अर्थात् वास उत्पाद्यम्-
 इति । तच्च संशयः,—किं मानं प्रति उत्पाद्यम्, उत उपावहरणं
 प्रति उत्पाद्यम् ? इति । किं प्राप्तं ?,—मानं प्रति उत्पाद्येत ।

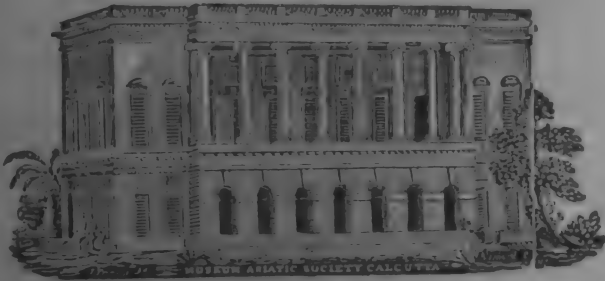
कुतः? । प्रकृतौ तेन दर्शनादुपावहरणस्य,—ज्योतिष्टोमे चस्मिन्
मीयते तेनैव उपावहरणं क्रियते, प्रकृतिवच्च विकृतौ, चोदकानुग्रहाय
तस्मिन्नेव काष्ठे उत्पाद्यमिति ॥

सू० हरणे वा श्रुत्यसंयोगादर्थ्याद्विकृतौ तेन ॥ ७६ ॥
(सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—मानं प्रति उत्पाद्यम् इति, किन्तर्हि, हरणं
प्रति उत्पाद्यं । कथं? । 'श्रुत्यसंयोगात्',—न हि श्रूयते,—मानं प्रति
उत्पाद्यम्—इति; श्रुत्यभावाच्च नैकान्ततोऽध्यवसीयते,—अचैवेति;
यस्य सार्थः प्रयोजकः, सप्रयोजनप्रयुक्तत्वात् तत्काल एव न्याय्यः,
न अन्यकालः—इति; हरणकाले चानेन प्रयोजनमिति हरणे एव
न्याय्यम् उत्पादयितुमिति । यदुक्तं,—'प्रकृतौ माने यत् वासस्तस्य
हरणे दर्शनात्, इह चोदकानुग्रहाय तत्कालमेवोत्पाद्यम्'—इति,
तत्परिहरणव्यम्,—अभोच्यते,—न श्रूयते,—तेनैव वाससा उपावहरणं
कर्तव्यमिति, किन्तु अर्थात् तेन क्रियते, एकत्वात् अङ्गः, न
हि तद्वाचोऽन्यच्च व्यापृतमिति तेनैव क्रियते; यच्च अर्थात् कृतं,
न तत् चोदकः प्रापयति, अवाचनिकत्वात्; न च, इह तदेव
वास उभयार्थं सम्भवति, अहर्बलत्वात्; तस्मात् हरणकाले एव
उत्पाद्यमिति ॥ (१०।६।२२अ०) ॥

इति भृश्वरखामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्याध्यायस्य षष्ठः
पादः ॥०॥

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 470.

मीमांसादर्शनम् ।
श्रीश्वरस्वामिद्वतभाष्यसहितम् ।
उत्तरार्द्धम् ।

THE MI'MA'NSA' DARS'ANA,
WITH THE COMMENTARY OF
S'AVARA SVAMIN.

EDITED BY
MAHES'ACHANDRA NYÁYARATNA.
FASCICULUS XVI.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1881.

मीमांसा-दशने

१० अध्याये ७ पादः ।

ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हविर्भेदाधिकरणम् ॥

सू० पञ्चोरेकहविष्टं समस्तषोदितत्वात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्मि ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः,—‘थो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमासभते’ इति । तत्र संबन्धः,—किं हस्तः पशुरेकं हविः, उत प्रत्यङ्गं हविर्भेदः?—इति । किं प्राप्तं? । हस्तः पशुरेकं हविः—इति । कुतः? । समस्तस्य ‘षोदितत्वात्’,—समस्तो हि पशुरग्नीषोमी प्रति षोद्यते, न पृथक् अङ्गानाम् अग्नीषोमीयता । तस्मात् पश्चात्कालात् द्रव्यात् अवदाय अग्नीषोमाभ्यां दातव्यम् । अङ्गहविष्टे पशुशब्दे खलवा स्यात्; तस्मात् हस्तः पशुरेकं हविः । तत्र दर्शयति,—‘अथो खलवाः कापेया दक्षिणस्य पूर्वं पदस्यावदेयं, तत्सर्वस्य पञ्चोरेकं भवति इति । अथो खलवाः गोपायना दक्षिणस्य पूर्वं पदस्यावदेयं, तत्सर्वस्य पञ्चोरेकं भवति’ इति हस्तस्य पञ्चोरेकदागं दर्शयति । तस्मादपि हस्तः पशुरेकं हविरिति ॥

सू० प्रत्यङ्गं वा ग्रहवदङ्गानां पृथक्प्रकल्पनत्वात् ॥ २ ॥
(सि०) ॥

भा० वाच्यः पञ्चं व्यावर्त्तयति,—नैतदस्ति,—हस्तः पशुरेकं हविः—

इति; किन्तु, 'प्रत्यङ्गं' हविर्भेदः । कुतः ? । 'पृथक्प्रकल्पनत्वात्',—
 पृथगङ्गानि प्रकल्पन्ते,—'हृदयस्याग्रेऽवद्यति जिह्वाया अवद्यति
 वक्षसोऽवद्यति श्रोत्रोरवद्यति पार्श्वोरवद्यति गुदस्यावद्यति;* हृदया-
 कृतिकादिभ्योऽवदानं श्रूयते, नैतत् अविज्ञसिते पत्रौ सम्भवति ।
 तस्मात् हृदयाद्यर्थेन विज्ञसितव्यः पशुः, तस्मिंश्च विज्ञस्यमाने पश्चात्कृतिर्न
 भवति ; तदेवम् आपतति,—पश्चात्कृत्या यागस्य क्रियमाणस्योपकुर्व्यात्,
 तां पश्चात्कृतिम् अन्तर्धाय च न शक्यते साक्षात् यागद्रव्यं परिच्छेत्तुं ;
 तस्मात् प्रणाद्या सा आकृतिः उपकर्तुम् अर्हतीति पश्चात्कृतिकस्य द्रव्यस्य
 हृदयादीनि यानि, तानि हवीषि, तेभ्योऽवदाय प्रदातव्यमिति,
 'ग्रहवत्',—यथा, सोमे 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णाति;
 आश्विनं गृह्णाति' इति पृथक्प्रकल्पनत्वात् सोमरसो हविः न सोमसत्ता,
 एवम् अत्रापि द्रष्टव्यं । समस्तषोदना तु अङ्गहविष्टेऽपि प्रणाद्या
 अवकल्पत एव । अथ यद्दर्शनमुक्तं, तत् सुतरामनेकहविष्टे उपपद्यते ।
 कथं ? । कृत्स्नस्य पञ्चोरवदानम् अन्येन अनुजिघृक्षन् न कृत्स्नस्य
 पञ्चोरवदीयते—इति दर्शयति ॥ (१०।७।१अ०) ॥

पत्रोहृदयादिभिरेवाङ्गविशेषैः यानामुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० हविर्भेदात् कर्मण्योऽभ्यासः तस्मान्तेभ्योऽवदानं
 स्यात् ॥ ३ ॥ (पू०) ॥

भा० प्रत्यङ्गं हविर्भेद इत्येतत् समधिगतम् । इदमिदानीं सन्दिश्यते,—

* अत्र 'इति' इतिपदं पतितमिव प्रतिभाति । क० स० पु० पुस्तके एवं का० च०
 पुस्तके च 'जिह्वाया अवद्यति वक्षसोऽवद्यति' इत्यंशो नास्ति । एवं चार्द्रपक्षके
 'गदस्य' इत्यत्र 'गुच्छस्य' इति पाठः ।

किं, येन-केनचिदङ्गेन हविषा यागो निर्वर्तयितव्यः, सत, सर्वेभ्यो-
ऽवदातव्यम्, अथ वा परिसङ्घा, —केनचित्?—इति। किं प्राप्तं?। सर्वेभ्यो-
ऽवदातव्यम् इत्यवदानकर्त्तुं अभ्यसितव्यम् इति। कुतः?। 'हविर्भेदात्',
—भिन्नानि हवींषि हृदयादीनि यानि अवदाने सङ्कीर्तितानि,
अवब्रिष्टानि च पश्चात्कृत्या प्रणाद्या परिष्कृतानि, तेभ्यः सर्वेभ्यो-
ऽवदातव्यं, पश्चात्कृत्या हि केचिद्विभेषाः परिष्कृत्यन्ते, तत् यदि
एकस्मात् अङ्गात् अवदीयेत, न पश्चात्कृतिपरिष्किन्नाः सर्वे विभेषा
उपसंगृह्येरन्, तत्र पश्चात्कृत्या अङ्गभावो न कृतः स्यात्, अनेक-
विभेषणविब्रिष्टं हि मांसरात्रिं परिष्किन्दती अङ्गभावं नीता भवति,
नान्यथा; एकहविष्टे हि पश्चात्कृतिपरिष्किन्नाङ्गरात्रेः सर्वावदाना-
नभ्यासेनैव यथाश्रुतादेव अवचनं भवति। पृथक्प्रकल्पितेषु अङ्गेषु
एकस्मादङ्गात् अवचनं कांसित् विभेषान् जह्यात्, अभ्यस्यन्तु अवदानानि
सर्वान् विभेषान् परिगृह्णाति;—'तस्मात्' सर्वेभ्योऽवदातव्यमिति।

आह,—'ननु पश्चात्कृतिपरिष्किन्नाणां विभेषाणां यागार्थत्वात्
अन्यतमेन यागः सिध्येत्'। उच्यते,—सिध्येदेव, यदि विभेषाणां
यागसम्बन्धः श्रूयते; पश्चात्कृतेषु श्रूयतेः; तस्माद्विभेषेषु गृह्यमाणेषु
अङ्गभावः कृतो भवतीति तदर्थं प्रयोगवचनेन विभेषा गृह्यन्ते,
नावगम्यते विभेषः,—को वा विभेषो गृहीतः को वा नेति, अतः
सर्वे गृह्यन्ते प्रयोगवचनानुग्रहाय, यस्य विभेषो न गृहीतः तेन विनापि
यथाश्रुतमेव भवतीति कल्प्यमाने तस्य पश्चात्कृत्या परिष्कृते
न कस्यिदप्यधिकोऽर्थोऽङ्गीकृतो भवतीति अनादरसं प्रत्याश्रितः स्यात्।
तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेयं हृदयादिभ्योऽवब्रिष्टाच्चेति ॥

सू० आज्यभागवदा निर्द्देशात् परिसङ्ख्या स्यात् ॥ ४ ॥
(उ०) ॥

भा० हृदयादिभ्योऽवदातस्य नावन्निष्ठात्। कुतः ?। तेषां 'निर्द्देशात्',
—निर्द्देशान्ते हृदयादीनि,—'एकादत्र वैतानि पञ्चोरवदानानि'
इति। तत्र प्राप्तत्वादेवैषामेष विधिर्न सम्भवति इति; आनर्थक्यात्
नानुवादः; निर्गुणञ्च पुनःअवणमिति इतरेषामश्रुतानां परिसङ्ख्यायकं
भवति। यथा, न गन्तव्यं न भोक्तव्यमिति च विस्पष्टं प्रतिषेधः,
एवमेव परिसङ्ख्यायां प्रतिषेधः क्रियते; 'आज्यभागवत्',—यथा
ग्रहमेधीये, पञ्चमे पक्षे आज्यभागग्रहणं परिसङ्ख्यार्थमित्युक्तम्,
एवमिहापि प्राप्नोति। तस्मात् परिसङ्ख्येति ॥

सू० तेषां वा ह्यवदानत्वं विवक्षन् अभिनिर्द्देशेत् पञ्चोः
पञ्चावदानत्वात् ॥ ५ ॥ (पुनः पू०) ॥

भा० वाच्यः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न चैतदस्ति,—परिसङ्ख्येति, तत्र हि
कस्यो दोषाः,—स्वार्थप्रदानं, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्च*। यदुक्तं,—
निर्द्देशादिति, नैतदेवं, 'तेषां' (हृदयादीनां) 'ह्यवदानत्वं विवक्षन्
अभिनिर्द्देशेत्', नैवं वचनव्यक्तिर्भवति,—एकादत्रैव पञ्चोरवदानानि,
नाभधिकानि, यानि अवदानानि तानि द्विर्द्देशवद्यति—इति, कथन्नाहि,
एकादत्र द्विर्द्देशवद्यति—इति। कुतः ?। नात्र अवदानम् अनुद्यते,
अप्राप्तत्वात्। कथम् अप्राप्तिः ?। 'पञ्चोः पञ्चावदानत्वात्', पञ्चावदानत्वं
हि पञ्चोः श्रूयते; तस्मात् नानुवादः,—एतानि द्विर्द्देशवद्यतीति ;

* सर्वत्रैव पक्षके 'वाच' इत्येव पाठः न तु वाच इति ।

इतेषां द्विरवदानं विधाय कृतार्थः शब्दो भवति, अवच्छिष्टाणां
त्याजं न वारयति । तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेयमिति ॥

सू० अंसशिरोनूकसक्थिप्रतिषेधश्च तदन्यपरिसङ्खाने-
ऽनर्थकः स्यात् प्रदानत्वात्* तेषां निरवदान-
प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च न परिसङ्खा । कुतः ? । अंसशिरोनूकसक्थिप्रति-
षेधात्, एवमेतेषां प्रतिषेध उपपद्यते, यदि न परिसङ्खानं भवति,
भवति च सः;—‘नांसयोरवद्यति न शिरसो नानूकस्य नापरसक्थेयाः’—
इति । परिसङ्खाने अंसशिरोनूकसक्थ्यां प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अथ
तु न परिसङ्खा, ततः ‘प्रदानत्वात्’ यानि अंसादीनि, ‘तेषां’ निरवदानं
प्रतिषिध्यते । किमिदं निरवदानम्? इति । निष्कृत्य तस्मात् अङ्गात्
अवदानं निरवदानं, ‘द्विरवद्यति’ इति तत् प्रतिषिध्यते इति, अतः
सर्वेरेवाङ्गैः इज्या क्रियते इति ॥

सू० अपि वा परिसङ्खा स्यादनवदानीयशब्दत्वात् ॥
॥ ७ ॥ (सि०) ॥

भा० अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः,—‘परिसङ्खा’ एव ‘स्यात्’, नैव
सर्वेभ्योऽवदातव्यं । कुतः ? । पुनःअवणस्थार्थवत्त्वात् । ‘ननु’ चिदोषा
परिसङ्कोत्युक्तं । उच्यते,—नाचायं दोषो भवति । कथम्? । अवदानं हि
षोडशकेन होमार्थं प्राप्नोति, इह तस्य हृदयादिभिः सम्बन्धः क्रियते ;
तेन हृदयादीनि वाक्येन होमसम्बद्धानि भवन्ति, नान्यानि

* ‘प्रदानव्यवसात्’ इति आदर्शपुरुषकपाठः ।

अङ्गानि पश्चाच्छतेर्देवतासम्बन्धीनि । न च, एतस्मिन् प्रत्यये हृदया-
दिवाक्ये सति पश्चाच्छतेर्देवतासम्बन्धोऽन्वेषाम् अङ्गानां होमसाधन-
त्वेनोपपद्यते, हृदयादिष्वपि एवमाकृतिकात् शृङ्गमात्रेषु आच्छते-
र्देवतासम्बन्ध उपपद्यत एव । तस्मादन्यानि अङ्गानि परिसङ्ख्यायन्ते ।

अपि च अनवदानीयब्रह्मे भवति,—‘मास्त्यान् अनवदानीयान्
सुरायज्ञांश्च आजिह्वत्भो हरति’ इति । यदि परिसङ्ख्या, ततः
किञ्चिदङ्गमनवदानीयं भवति, इतरथा सर्वम् अनवदानीयं स्यात्,
अनवदानीयब्रह्मे नोपपद्येत ; तस्मात् परिसङ्ख्येति । ‘ननु शृङ्गसुरा-
भिप्रायमनवदानीयं भविष्यति’ । नेत्युच्यते, अनवदानीयं हि तत्,
अनवदानीयहरणे ‘आजिह्वत्भ्यः’ इति चतुर्थी नोपपद्यते ; न
हि, शृङ्गसुरेण आजिह्वतोऽभिप्रेयन्ते । ‘स्यादेतत्, परिक्रयाद्यं तत्
भविष्यतीति’ । उक्तमेतत्,—न देवताद्रव्येण स्वकार्याणि कर्त्तव्यानि—
इति । तस्मान्न शृङ्गसुराभिप्रायम् ॥

सू० अत्राच्छये च दर्शनात् ॥ ८ ॥ (यु०१) ॥

भा० इतश्च परिसङ्ख्येति । कुतः ? । ‘अत्राच्छये’ हि भवं दर्शयति ।
कथं ? । ‘ककुभो राजपुत्रः प्रात्राति ध्रुवगोप’—इति ककुभो भवं
दर्शयति । इतरथा यागे प्रवृत्तस्यादर्शनं स्यात्, सर्वप्रदानं भवेत्,
निरवदानप्रतिषेधात् । तस्मादपि परिसङ्ख्येति ॥

सू० श्रुताश्रुतोपदेशाच्च तेषामुत्सर्गवदयज्ञशेषत्वम् ॥ ९ ॥
(यु०२) ॥

भा० इतश्च परिसङ्ख्येति । कुतः ? । ‘श्रुताश्रुतोपदेशात्,—श्रुता-

ऋतोपदेशो हि भवति,—द्वयानि अङ्गानि अभिमृच्छति ऋतानि
 अऋतानि च' इति । यदि न परिसङ्ख्या, सर्वेषां अपणं स्यात्,
 अऋतदर्शनं नोपपद्येत । परिसङ्ख्याने तु सति हृदयादिभ्योऽन्येषाम्
 'अयञ्जभेषत्व', यथा 'पर्याग्निकृतं पानीवतमुत्सृजति' इति; तेषां
 तत्र अपणं न स्यात्, अऋतदर्शनं नोपपद्यते । तस्मादपि परिसङ्ख्येति॥
 (१०।३।२अ०) ॥

ज्योतिष्टोत्रेऽनिज्याशेषेकार्त्तैः स्विष्टकृतोमाधिकरणम् ॥

सू० इज्याशेषात् स्विष्टकृदिज्येत प्रकृतिवत् ॥ १० ॥
 (पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोत्रे पशुरग्नीषोमीय,—'यो दीक्षितो यदग्नी-
 षोमीयं पशुमालभेत'—इति । अस्ति तत्र षोडशप्राप्तः स्विष्टकृतः;
 इदमेव श्रूयते,—'अङ्गैः स्विष्टकृतं यजति'—इति । तत्र संशयः,—किम्,
 इज्याशेषेभ्यः चिभ्यः अङ्गेभ्यः स्विष्टकृता यष्ट्यं, उत, अनिज्याशेषेभ्यः? ।
 किं प्राप्तम्? । इज्याशेषेभ्यः इति । कुतः? । एवं प्रकृतिवत् शब्दा-
 नुपदेशो भविष्यति, चीणि अङ्गानि यानि इज्याशेषभूतानि, तेभ्य
 इज्यार्था क्रियमाणार्थां चिञ्छब्दोऽप्यनुगृहीतो भवति ॥

सू० चयङ्गैर्वा शरवत् विकारः स्यात् ॥ ११ ॥ (सि०) ॥

भा० अनिज्याशेषैस्त्रयङ्गैरिज्येत, एष 'विकारः स्यात्', न चीणि
 यानि-कानिचिदङ्गानि । यदि यैः—कैश्चिन्निभिरङ्गैरिज्या कर्त्तव्येत्यभ्युप-

गम्येत, तच्चाङ्गैरिति न विधीयेत, प्राप्तत्वादेव, चित्त्वार्थं* विधानं स्यात्,—‘चिभिरिज्येत’ इति, तत्र चिन्नद्धोऽङ्गन्नद्धेनासमर्थ एव स्यात्, असामर्थ्यं समासेो गोपपद्येत ।

अपि च असत्यां अयाणाम अङ्गानामेकस्यां साधारण्यां क्रियायाम् एकस्मिन् वा साधारणे गुणे चिन्नद्धस्याङ्गन्नद्धेन विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावात् सामर्थ्यं न विद्यते,—यानि चीणि अङ्गानि चित्सम्बद्धानि तानि अङ्गानीति ; असति विशेषे व्यवहाराभावात् साकाङ्क्षं भवति, कतमानि अङ्गानीति । ‘त्वत्पक्षेऽपि कथं ?’ । तदुच्यते,—समाहार एष समासः, येषां समाहार उक्त एकक्रियागुणसम्बन्धो वा, तानि अङ्गानि, एवाच्च समाहार उच्यते,—‘यत् दोषः पूर्वार्द्धाद्द्वयमे सम-वद्यति, गुदस्य मध्यतः, ओष्ठा जघनतः’ इति ; समवदानं समाहारः, एकेन अग्निना गुणेन सम्बन्धः, एकया च समवद्यतिक्रियया ; तस्मात् एतानि अङ्गानि, एतानि चानिज्याग्नेषाणि । अतो वचन-प्रामाण्यात् अनिज्याग्नेष्वैक्यङ्गैः खिष्टकृदियेतेति । ‘ब्रवत्’,—यथा, ‘ब्रमयं वर्हिः’—इति वचनप्रामाण्यात् ब्ररैः कुत्रा बाध्यन्ते, एवमिहापि इज्याग्नेषता बाधिस्यते इति ।

आह,—‘इज्याग्नेषाणां प्रतिपत्तिरेवा, न च, अन्वेन इज्यायां क्रियमाषायामेतत् प्रतिपादितं भवति, तस्मात् इज्याग्नेषाणां कार्ये अवरुणमानानि न इज्याग्नेषविकारभूतानि भवितुमर्हन्ति’—इति । अत्रोच्यते,—यद्यपि प्रतिपाद्यन्ते तथापि नान्यथा, तस्यां निर्द्वैतौ इज्याग्नेषैः कर्त्तव्यायामनिज्याग्नेषाणि विधीयन्ते,—एतानि तत्र प्रति-

* ‘चित्त्वार्थविधानम्’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

पादचितव्यानि, एतान्यपि हि कृतकार्याणि प्रतिपादचितव्यान्येव ;
यानि तु शेषभूतानि तानीह प्रतिषिद्धानि यथाकाममन्यत्र प्रति-
पादयिष्यन्ते इति ॥ १०।७।३अ० ॥

अध्वुषा इडाभक्षविकारताधिकारकम् ॥

सू० अध्वुषी तु हेतुः चङ्गवत् इडाभक्षविकारः
स्यात् ॥ १२ ॥ (पूर्वपक्षे पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्रीषोमीयः,—‘यो दीक्षितो यदग्री-
षोमीयं पशुमालभते’ इति । तत्रेदमात्रायते,—‘अध्वुषीं हेत्वे
हरन्ति’*—इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः,—किम् अध्वुषीं हेत्वे-
भक्षविकारः, उत अविकारो हेतुर्नियम्यते?—इति । कथं
विकारः स्यात्, कथं नियम्यते?—इति । यदि अध्वुषी विधीयते,
‘हेत्वे हरन्ति’ इत्येतदनुद्यते, ततो विकारः; अथ अध्वुषीमुद्दिश्य
‘हेत्वे हरन्ति’—इति विधीयते, ततो नियमः । किं प्राप्तं? । ‘हेतुः’
भक्षविकारः स्यात् । कुतः? । अपूर्वा अध्वुषी अद्वैत-
शेषत्वात्, इडाभक्षे न प्राप्ता, सा न शक्या अनुवदिह्युम्, अतो विधीयते,
हेत्वेभागहरणेऽध्वुषी भवन्ती हेत्वेहरणे प्रत्यक्षा, आनुमानिकम्
इडाभक्षं निवर्त्तयति इति । ‘चङ्गवत्’,—यथा अनिज्याशेषेस्त्रयैः
इत्याशेषाणि निवर्त्तन्ते, तद्वत् ॥

* ‘हरन्ति’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† “अध्वुषी इत्यादिभ्योऽन्यदङ्गम्” इति साधकः ।

सू० शेषे वा समवैति तस्माद्दृष्टवन्नियमः स्यात् ॥ १३ ॥
(पूर्वपक्षे उ०) ॥

भा० वाच्यः पक्षं व्यावर्त्तयति,—इडाभक्षविकारः—इति । कथं स्यादिडाभक्षविकारः, यद्यपूर्वा अध्वुधी स्यात्? सा हि इडायां 'समवैति' । कथम्? 'अनस्त्रिभिरिडां बर्द्धयन्ति' इति तस्याः हरणं प्राप्तं, होतृसम्बन्धो न प्राप्तः, स विधीयते,—याम् इमाम् अध्वुधीं हरन्ति, तां होत्रे नान्यस्मै इति, होत्रे स्वयं भक्षं कुर्वन्तीति । अपि च 'होत्रे हरन्ति'—इत्यागन्तर्यात् एकवाक्यता प्रत्यक्षा, इतरस्मिन् पक्षे, 'अध्वुधीं हरन्ति' इति च होतृशब्दव्यवधानात् कल्पयितव्या भवेत् । तस्मात् भागे 'नियमः', 'रथवत्', यथा, 'यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति' इति रथस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात् अव्यवधानाच्च अध्वर्युभागे नियमः, एवमिहापि होतृभागे नियमः—इति ॥

सू० अशास्त्रत्वात् नैवं स्यात् ॥ १४ ॥ (सि०) ॥

भा० तुल्यः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न भागे नियमः, इडाभक्षविकारः—इति । कुतः? नास्ति शास्त्रं, येन इडामत्रे अध्वुधी स्यात्, नन्विदम् उक्तम्,—'अनस्त्रिभिरिडां बर्द्धयन्ति'—इति । उच्यते,—अनुवादस्वरूपत्वादस्य, प्राप्तत्वाच्च अनस्त्रिकानां वचनान्तरेण,—'अथ यध्वपरिषिष्यते तत्समवत्त धान्याम् आनयति तत् हृदयं प्रास्वति जिह्वां वक्ष्मनिममत्सोक्तेः(?) वनिष्टुम्*' इति, अनुवाद इति गम्यते,

* आदर्शपुस्तके "अथ यध्वपरि शिष्यते" इति चादौ, क्लृप्ते च "वक्ष्मनिममत्सुवा वनिष्टुम्" इति पाठः । मूलपुस्तकाप्राग्गा कोऽसौ पाठः साधुरिति वाङ्मना निर्देष्टुं शक्यते ।

न चात्र अध्वुधी कीर्त्तते; तस्मादप्राप्ता; अप्राप्ता चेत् होत्रहरणमुद्दिश्य विधीयते । यन्तु,—व्यवधानात् अप्राप्तैव एकवाक्यता कल्पयितव्या— इति; अपूर्वत्वात् अध्वुध्या अनुवादाभावेऽनर्थकत्वपरिहाराय कल्पयिष्यामः; एवञ्च स्वपदगतं हरणं विहितं भविष्यति इति; इतरथा तु होत्रेऽध्वुधीसम्बन्धो विधीयते, न स्वपदगतहरणं; तस्मादपि भक्तविकारः ॥

सू० अपि वा दानमात्रं स्यात् भक्षशब्दानभिसम्बन्धात् ॥ १५ ॥ (द्वि०पू०) ॥

भा० 'अपि वा' इति पक्ष्यावृत्तिः;—यदा एवं,—न वचनान्तरेण दडाभक्तेऽध्वुधी प्राप्ता, साऽपूर्वा हर्त्तव्या विधीयते, न तर्हि भक्तविकारः; दानमात्रमेतत् होत्रे 'अध्वुधीं हरन्ति' इति । नात्र भक्तव्यदेन अभिसंयोगो विधीयते । तस्मान्न भक्तविकार इति ॥

सू० दातुस्त्वविद्यमानत्वादिडाभक्षविकारः स्यात् शेषं प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥ (उ०) ॥

भा० तुशब्दः पदं व्यावर्त्तयति,—दानमात्रमेतत् न भक्तविकारः— इति; नैतद्दानं, 'दातुः' अभावात्, पशुर्हि एवंसंकल्पितः,—यागं वर्जयित्वा नान्यत् स्वकार्यम् अनेन कार्यमिति । तेन स्वाम्यभावात्* दानं नास्ति । कथं स्वाम्यभावः? । 'शेषं प्रत्यविशिष्टत्वात्',— शेषं प्रति यथा यजमानस्तथा होता, उभाऽपि न प्रभवतो द्रव्येति नास्ति दानं । 'अथ कथं भक्तव्यदानभिसंयोगे भक्तः?' ।

* 'स्वाम्याभावात्' इति च. दर्शपुरुके एवं क० सं० नू० पू० पाठः । एवमेव परचापि पाठः ।

चतुर्थी तादर्थ्ये भवति, हेतुर्था अध्यूनी, तथा हेता अभिप्रेयते, हेतुचे सा हेतुरूपकरोति, सा भवमाणा सामर्थ्यजननस्य दृष्टस्य साभाय यथा च यावत्या च मात्रया उपकारिणी भवति, तत्र चतुर्थीश्रुतिरनुगृह्यते, इतरथा हि अदृश्यमाने उपकारे चतुर्थीश्रुतिर्बाध्यते । तस्मादिडाभक्तविकारः—इति ॥ (१०।७।४ अ०) ॥

वनिष्ठुभेच्चविकारताधिकारकम् ॥

सू० अग्नीधश्च वनिष्ठुरध्यूनीवत् ॥ १७ ॥

भा० तत्रैवाग्नीषोमीये पञ्चौ श्रूयते,—‘वनिष्ठुरग्नीधे’* इति ; तत्र अधिकरणप्रदेशः, तत्र यः संशयः, स इहापि ;—किं वनिष्ठुरग्नीधे, विकारो भक्तस्य, उत तस्य भागनियमः?—इति । ततः स एव पूर्वपक्षः,—अपूर्वत्वात् विधीयते, तस्माद्विकारः—इति । तस्य तदेव उत्तरं,—वचनान्तरेण प्राप्तत्वात् भागनियमः—इति । ततस्तदेवोच्यते,—‘अनस्थिभिरिडां बर्द्धयन्ति’ इति अनुपात्तत्वात् अप्राप्ते वनिष्ठुर्विधीयते,—इति ।

अत्राह,—‘ननु वनिष्ठुरपि तत्र सङ्कीर्तनात् प्राप्त एव’—इति । अत्रोच्यते,—‘वनिष्ठुं प्रास्यति’—इत्येतावन्तत्र, तेन इडायां प्रासनमात्रं तस्य विधीयते इडासंस्कारार्थेन ; नासौ इडा न तस्य भक्तशब्दसंयोगः ; तस्मात् प्रासनमात्रं, न तस्य भक्ते प्राप्तिः ; पूर्वस्मिन् वचने

* “वनिष्ठुरपि इत्यादियतिरिक्तमङ्गम्” इति साधवः ।

न चतुर्थीसम्बन्धः,—तस्यैतदग्नीधे इति; चतुर्थीसम्बन्धेन भक्षणं विधीयते; तस्मात् पूर्वेषु अधिकरणेन अतुल्याशङ्कायां तुल्यता सूत्रेणातिदिश्यते, सर्वेष्वत्र अधिकरणप्रदेशेषु अतुल्याशङ्का निवर्त्यते ॥ (१०।७।५अ०) ॥

मैत्रावरुणस्यापि शेषभक्षित्वधिकरणम् ॥

सू० अप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम् ॥ १८ ॥
(पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः,—‘यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते’—इति । अस्ति तत्र मैत्रावरुण षट्त्विक्, तं प्रति सन्देहः,—किं तस्य चोदकप्राप्तः शेषभक्षोऽस्ति, न?—इति । किं प्राप्तम्? । अप्राकृतोऽसौ, न तस्य भक्षे क्रियमाणे प्रकृतवत् कृतं भवति; तस्मात् ‘अप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम्’ ॥

सू० स्याद्वा होचध्वर्युविकारत्वात्तयोः कर्माभिसम्बन्धात् ॥ १९ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘स्याद्वा’ मैत्रावरुणभक्षः, प्रेषेषु असौ अध्वर्युविकारः, अनुवचनेषु होतुः, ‘तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाह’—इति, अतस्तस्य ‘तयोः कर्माभिसम्बन्धात्’ अर्थापत्त्या भवं लभते; तस्मात् सभक्षः स्यादिति ॥ (१०।७।६अ०) ॥

मैत्रावरुणस्यैकभागतःधिकरणम् ॥

सू० द्विभागः स्याद् द्विकर्मत्वात् ॥ २० ॥ (पू०) ॥

भा० अथेदानो मैत्रावरुणमेव प्रति भवति सन्देहः,—किं द्विभागो मैत्रावरुणः, उत एकभागः?—इति । किं प्राप्तं? । 'द्विभागः स्यात्',—अर्ध्वर्युविकारत्वादध्वर्युभागं प्राप्नोति, होत्रविकारत्वात् होत्र-भागं प्राप्नोति; तस्माद् द्विभागः स्यात् इति ॥

सू० एकत्वाद्वैकभागः स्यात् भागस्याश्रुतिभूतत्वात्
॥ २१ ॥ (सि०) ॥

भा० वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न द्विभागः स्यात्, 'एकभागो' भवेदिति । कुतः? । 'भागस्याश्रुतिभूतत्वात्'—इति, न इह अध्वर्युभागो मैत्रावरुणस्य श्रूयते, नापि होत्रभागः; यदि हि उभौ श्रूयेयातां, एकेन भागेन हतेऽपि संस्कारे द्वितोयोऽपि वचनप्रामाण्यात् स्यात्, चोदकेन तयोः प्राप्तिर्गम्यते, तत्रैकत्वामैत्रावरुणस्य, एकेनैव भागेन यावती प्राकृती शक्तिः, सा हतेति द्वितीयभागं चोदको न प्रापयति; तस्मात् एकभागः स्यात्—इति ॥
(१०।७।७अ०) ॥

प्रतिप्रस्थातुर्भक्षाभावाधिकरणम् ॥

सू० प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणात् ॥ २२ ॥ (प०) ॥

भा० अग्नीषोमीये एव पशौ प्रतिप्रस्थाता नाम ऋत्विक् श्रूयते;

तं प्रति सन्देहः,—किं तस्य शेषभक्तो भवेत्, न ? इति । किं प्राप्तं ? । भवेदिति । कुतः ? । वपां हि अपयन्मध्वर्युकर्म्म करोति, 'प्रति-प्रस्थाता वपां अपयति'—इति ; तस्मात् स्यादस्य भक्तः इति ॥

सू० अभक्षो वा कर्मभेदात्तस्याः सर्वप्रदानत्वात्
॥ २३ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अभक्तः' स्यात् प्रतिप्रस्थाता । कुतः ? । यस्मिन् यागे स अध्वर्योर्विकारः, तस्य द्रव्यशेषो नास्ति, वपामसौ अपयति, 'तस्याः' सर्वप्रदानत्वं, तत्र शेषाभावात् किं भक्षयेत् ? यत्र शेषोऽस्ति इत्यादिषु अंशेषु, न तत्र असौ अध्वर्योर्विकारः । अन्यद्वि वपापूर्वम् अङ्गापूर्व्यात्, चोदकेन च यस्य अपूर्वस्य शेषः प्रतिपाद्यते, तस्य तत्कर्म्मकरे भक्तः, एवं हि तस्योपकारको भवति इति ; अन्यकर्म्मकरे भक्षयति तदुपकाराभावादनङ्गं स्यात् ; तस्मात् न अन्यकर्म्मणि भक्षणं चोदकः प्रापयति इति ।

ननु—'अङ्गेष्वपि प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युर्विकारः, स हि अवदानं करोति,—'दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाता अवद्यति'—इति । यस्यां श्राद्धायामेतन्नास्ति, तच्चैषा विचारणा । अथ वा अन्यकार्यम् एतत् अवदानम्, अन्यकार्यकं प्राकृतं ; तत्र प्रकृतौ यजतिशब्देन प्रदानारम्भेऽवदाने गृहीते द्विसङ्ख्या केवला श्रूयते, नावद्यत्यर्थः ; इह पुनः प्रतिप्रस्थातुरवदानं चोद्यते, नारम्भः, यदचावदानं भविष्यति, स प्रदानारम्भः ; तत्र प्रकृतौ प्रदाने चिकीर्षिते अर्थादध्वर्युर-चोदितोऽवदानं निर्वर्त्तयति, तेन वा अन्येन वा तत् कर्म्मभ्यं,

सन्निधानात् अध्वर्युरेव करोति, न नियोगतस्तत् तत्राध्वर्युकर्म; यच्चार्यात् कृतं, न तत् सोदकः प्रापयति; अर्थादेव तत् इहाध्वर्युणा अन्येन वा कर्त्तव्यं, प्रतिप्रस्थातुर्वचनं नियमार्थं; तस्मात् न, अत्रथन्नपि प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युकर्मणि वर्त्तते—इति न अस्याङ्गेषु भवः स्यात् ॥ (१०।३।८अ०) ॥

‘आज्यभागौ यजति’ इत्यनेन चपूर्वमृहमेधीयविधानाधिकरणम् ॥

सू० विद्वतौ प्राकृतस्य विधेर्ग्रहणात् पुनःश्रुतिरनर्थिका स्यात् ॥ २४ ॥ (१म पू०) ॥

भा० चातुर्भाष्येषु श्रूयते,—‘मद्भ्यो मृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदने’ इति । तच्चेदं समामनन्ति,—‘आज्यभागौ यजति’ इति । तत्र संग्रहः,—किं सोदकेन प्राप्तयोरान्यभागयोरनुवादमाचमेतत्, किं वा, सोदकेन अनेन च दाभ्यामेकं कर्म सोद्यते, किं वा, अर्थवादायं ग्रहणम्, उत अधिकयोः कर्मान्तरयोस्तत्पत्तिः, अथ परिसङ्ख्यार्थं, अथ वा आज्यभागौ वर्जयित्वा अन्यसोदकः प्रापयति, अथ वा सोदकेन आज्यभागावेव प्राप्येते, सोदक एव वा नास्ति, अपूर्वो मृहमेधीयः?—इति । किं प्राप्तम्? । ‘विद्वतौ’ एतस्यां प्राकृतयोरान्यभागयोः प्राप्तयोर्मृहमाणयोः पुनःअत्रणम् अनर्थान्तरं स्यात्, अनुवादमाचमेत् सुदृढत्वा आचार्य्य उपदिशति स्म,—न अर्थान्तरब्रह्मया खेदितव्यं मनः, ज्ञातमेतत् अनुवादमाचमेतदित्यन्वेषिष्यतामिति । कथम्? । तद्धि गम्यते, अन्यच्च नावगम्यते इति ।

यथा अस्मिन् गृहे ये ब्राह्मणास्ते आनीयन्तां,—देवदत्तो यज्ञदत्तो
विष्णुमित्र इति भवन्ति लोकेऽनुवादमात्रस्य वक्तारः, एवमेतदपीति ।

सू० अपिवाग्नेयवत् द्विशब्दत्वं स्यात् ॥ २५ ॥ (२य पू०) ॥

भा० यदि हि एतावदेवास्य सामर्थ्यं गम्येत उदितमनुवदितुं,
ततोऽस्य नान्योऽर्थः स्यात्, अथ तु अन्यदपि कर्तुमस्य सामर्थ्यमस्ति,
ततः कथमर्थान्तरशङ्का न भवति इति । अस्ति च सामर्थ्यं,—
चोदकेन अनेन च द्वाभ्यां संहृत्यैकोऽर्थ उच्यते, गृहमेधीयो हि
भवति प्रकृतिवत् । किं तत् सादृश्यं ? । 'आज्यभागौ यजति' इति,
प्रकृताविद् अ्रूयते,—'आज्यभागौ यजति', एवं प्राकृतेन यागेन स्वकार्यं
करोति इति, इह पुनः 'आज्यभागौ यजति' इति स प्रकारोऽतिदिश्यते,
—एवमनेन प्रकारेण यागः स्वकार्यं करोति, यथा द्वाभ्यां ब्रह्माभ्याम्
एकोऽर्थ उच्यते; 'आग्नेयवत्',—आवाहने 'अग्निमग्न आवह' इति य
एवं सम्बोध्यते, स एवोच्यते,—'आत्मानमावह' इति । यथा वा, 'एष
दण्डः, दण्डेन प्रहर' इति द्वाभ्यामेक एव दण्ड उच्यते; एवमिहापि
प्राकृतौ, 'आज्यभागौ यजति' इति विहृतावपरेण आज्यभागवचनेन
तदन्तं गृहमेधीयं करोति इति वाक्यं पूर्यते,* न यागान्तरं चोच्यते,
नापि चोदकप्राप्तस्य अनुवादमात्रमिति ॥

सू० न वा शब्दपृथक्त्वात् ॥ २६ ॥ (३य पू०) ॥

भा० वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति; नैतत् आग्नेयावाहनेन तुल्यं, तच्च

* 'पूर्यते' इति क० च० पाठो न सम्यगिष प्रतिभाति ।

हि 'अग्ने आवह'—इत्येतावता आवोढा अग्निरुक्तः, 'अग्निमावह'—
इत्येतावता वोढव्योऽग्निरुच्यते, न ताभ्यामेकोऽर्थः क्रियते; इह तु
'प्रकृतिवत्'—इत्येकेनैव वचनेन आज्यभागवत्ता अवगम्यते; पुनः
'आज्यभागौ यजति' इति कृतकरं शास्त्रमनर्थकं स्यात्। तस्मादनुवाद-
मात्रमित्यध्ववसातव्यं। ननु 'अनुवादोऽनर्थकः'। नेत्युच्यते, अर्थवादार्येण
भविष्यति,—'आज्यभागौ यजति यज्ञतायाः' इति, यदेतत् प्रकृतिवत्
करोति, तथा कुर्वन् आज्यभागौ पच्यति,* तत्र यज्ञता सम्पत्स्यते
इति ॥

सू० अधिकं वार्थवत्त्वात् स्यादर्थवादगुणाभावे
वचनाद्विकारे तेषु हि तादर्थ्यं स्यादपूर्वत्वात्
॥ २७ ॥ (४र्थ पू०) ॥

भा० अथ वा अधिकयोः कर्मान्तरयोर्दत्तः, न, अनुवाद इति,—
आज्यभागावच क्रियेते एवेति, किन्तर्हि उपदिश्येते यागावच
कर्त्तव्याविति। कुतः?। अनुवादमात्रं हि अनर्थकं, अद्भ्यस्तन्नास्य दाभ्यामेकं
कर्मेच्यते। 'अथ कस्मात् न, अर्थवादार्यता गुणार्थता विकारार्थता
वा भवति? इति। उच्यते, अर्थवादासङ्कीर्त्तनात् नाकार्यवादार्यता।
'नन्वच 'यज्ञतायाः' इत्यर्थवादः सङ्कीर्त्यते'। उच्यते, न वाक्यान्तरेण
विहितेऽर्थे वाक्यान्तरेण अर्थवादेन किञ्चित् प्रयोजनमस्ति।
तस्माद्यागान्तरविधानार्थ एवायं नार्थवादः। 'ननु यागान्तरं नास्ति
आज्यभागसंज्ञकं'। उच्यते, आज्यभागधर्मकं भविष्यति। न च,

* 'यच्यति' इति का० त्री० पु० पाठः।

गुणसङ्कीर्तनमस्ति, यथा 'असुमन्तौ आज्यभागौ यजति' इति ।
 नचान्यो वचनप्रकारोऽस्ति, यथा 'नान्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात्'
 इति प्रतिषिद्धप्रतिप्रसवार्थं 'यदन्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात्' इति
 निन्दित्वा 'सुवेणाधारयति' इति वचनम्; 'तेषु'* हि सत्सु एवमर्थवत्ता
 स्यात् । तस्मात् कर्मान्तरवचनम्, 'अपूर्वत्वात्', एवमपूर्वमर्थं
 करिष्यति, इतरथा न विशिष्टोत्पत्तिः स्यात्, किं पुनरत्र कर्मान्तरे
 लक्षणमिति ? । "एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात्"—
 इति । अतः क्रमेण प्रथमयागादुपरिष्ठादपरौ यागौ आज्यभागधर्मकौ
 विधीयेते, अजातौ ज्ञायेते इत्यर्थः ॥

सू० प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ॥ २८ ॥ (५म पू०) ॥

भा० इति चेत् पश्यसि, -कर्मान्तरचोदनेति ; तन्न, तस्य 'आज्यभागौ'
 इति नामसङ्कीर्तने सति अनाज्यभागौ न शक्यौ प्रतिपत्तुं ;
 तद्धर्मकत्वे सति लक्षणशब्दः, 'आज्यभागौ' इति विशेषस्य अविवक्षा
 स्यात्, तस्मात् न कर्मान्तरवचनं, किन्तु परिसङ्ख्या प्रतिषेधः स्यात्,
 यथा 'पञ्च पञ्चनखा भवाः' इति शशादीनां पञ्चानां कीर्तनात्
 अन्येषां भक्षणं प्रतिषिध्यते इत्ययमर्थो वाक्येन गम्यत इति, एवमिहापि
 अन्येषामङ्गानां प्रतिषेधो भविष्यति इति ॥

सू० नाश्रुतत्वात् ॥ २९ ॥ (५म पू० नि०) ॥

भा० न हि अत्र प्रतिषेधवाचि किञ्चित्पदं श्रूयते, नापि इतराङ्ग-

* 'एतद्' इति क० च० पू० पाठः ।

वचनं, न च असम्प्रतिपन्नपदार्थको वाक्यार्थः प्रमाणं भवति, पदार्थो हि वाक्यार्थस्य मूलं, नास्य पृथक् सिद्धिरस्तीति ; तदुक्तं, “तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्नायोऽर्थस्य तस्मिन्निस्तत्वात्” (१।१।२ ५।सू०) इति । तस्मान्न प्रतिषेधः, तत्र हि त्रयो दोषाः,—अस्वार्थग्रहणं, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्च । तस्मात् कर्मान्तरवचनमेतदिति ॥

सू० अग्रहणादिति चेत् ॥ ३० ॥ (ईष्ठ पू०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ पश्यसि,—कर्मान्तरचोदनेति ; उक्तस्तत्र दोषः, स एव महान् । तस्मात् किं भवतु ?—आज्यभागयोः स्वशब्देन ग्रहणम्, अन्येषां अङ्गानां चोदकेन ; स्वशब्देनाज्यभागौ गृहीतौ दृष्ट्वा चोदकसौ न प्रापयति, अन्यानि अङ्गानि अगृहीतानि प्रापयिष्यति इति । किमेवं भविष्यति ? इति । संहत्यकारिता न कल्पयिष्यते, चोदकप्राप्तयो-
र्वाक्यान्तरेणार्थवादवचनमनर्थकं न प्रतिज्ञातं भविष्यति ; विस्मृतं सञ्ज्ञायग्रहणेन पुनः—श्रुतिरित्येतन्न कर्मान्तरं कल्पयिष्यते ; यथा देवदत्तोऽत्र तिष्ठतीत्युक्ते न तिष्ठन्नेव तिष्ठतीत्युक्तः, एतावता देवदत्ताख्योऽयमभिधीयत इति गम्यते ; न च परिसञ्ज्ञा त्रिदोषा सती कल्पिता भविष्यति । तस्मात् चोदकेन अगृहीतावाज्यभागौ गृहीताविति ।

आह,—‘कस्मादिदं गौरवमाश्रितं ; यदि हि प्रत्यक्षमाज्यभागौ न गृहीतौ स्यातां, चोदक एष तौ शक्नुयात् पश्यातुं, प्रत्यक्षवचनेन चोदकग्रहणाशक्तौ गौरवे किं प्रयोजनम्?’ इति । उच्यते,—न गौरवस्य किञ्चित् साधु प्रयोजनं, न तु गौरवेण यत् कृतं तन्न कृतं

भवति । गौरवस्य तु दोषोऽस्ति, न तु दोषेऽपि सति चोदक
 आज्यभागौ गृह्णाति, यः परिहारेण पथा यामं गच्छति,
 परिहारदोषमसौ प्राप्नोति, न तु यामगमनं न भवति । तस्मात्
 'अग्रहणात्' आज्यभागयोर्ग्रहणमिति ॥

सू० न तुल्यत्वात् ॥ ३१ ॥ (ईष्ट पू० नि०) ॥

भा० नैतदेवं ; यदि हि चोदकः पृथक् पृथक् प्राकृतान् पदार्थान्
 अपेक्षेत, तत्र आज्यभागौ गृहीताविति कृत्वा तौ नापेक्षेत, अन्यांश्च
 गृहीयात्, न त्वसौ पृथक् पृथक् पादार्थानपेक्षते किन्तु प्राकृतमपूर्वम्
 अपेक्षते यदत् तेन, तद्ददनेनेति, तस्मिन्नपेक्ष्यमाणे आज्यभागवत्तापि
 अपेक्षिता भवति । तत्रैतदेवमागच्छति,—कृतकरं शास्त्रमनर्थकं
 भवतीति । तस्मादन्यैरङ्गैः 'तुल्यत्वात्' न चोदकेनागृहीतयोराज्य-
 भागयोर्ग्रहणमिति ॥

सू० तथा तद्ग्रहणे स्यात् ॥ ३२ ॥ (७म पू० एवं
 तस्य नि०) ॥

भा० अथ यद्युच्येत,—आज्यभागावेव चोदकेन गृहीतौ प्रकृतित्वत्
 गृहमेधीयो भवति । कथमाज्यभागौ यजति?—एवमिति ; यथा
 'सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति अध्वरकल्पादिषु' इतिवाक्यशेषात् न
 अन्यासु इष्टिषु साप्तदशं ; यथा 'शिशपामानय वृक्षम्' इति
 नान्योऽपि वृक्ष आनीयते, शिशपैव वृक्षशब्देन गृहीता भवति ;
 एवमिहापि चोदकेनाज्यभागावेव गृहीताविति द्रष्टव्यम् । एवं प्राप्ते

ब्रूमः,—‘तथा तद्ग्रहणे* स्यात्’, तुल्यमग्रहणेन ‘तत्’† ग्रहणं, पृथक्-
पदार्थापेक्षिणि चोदके स्यात् अग्रहणमन्येषामङ्गानां, प्राकृतता-
पूर्वापेक्षिणि तु नैतदुपपद्यत इति ॥

सू० अपूर्वतान्तु दर्शयेत् ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥
(सि०) ॥

भा० एवं तर्ह्यपूर्वा गृहमेधीयः । कुतः ? । ‘ग्रहणस्य अर्थवत्त्वात्’,
एवं ग्रहणम् ‘आज्यभागौ यजति’ इति अर्थवद्भविष्यति, पूर्ववत्त्वे तत्
अनर्थकं स्यात्, आज्यभागाभ्यां प्रत्यक्षभूताभ्यां गृहमेधीयो निराकाङ्क्षो
न चोदकेन अन्यानि अङ्गानि गृह्णातीति, यस्यान्तु विद्यतावपूर्वं
किञ्चिदङ्गमुक्तं, न तेन सह एकवाक्यतामगत्वा प्राकृतानि अङ्गानि
गृह्णातीति । कुतः ? । केन प्रकारेण कुर्यादिति तस्याकाङ्क्षा,
न किं कुर्यादिति, प्रकृतौ चाङ्गवत्त्वा नाम प्रकारो विदितः
प्रयोगवचनेन च आकाङ्क्षते, न तु विद्यतावङ्गवत्त्वा क्लृप्ता, सा
कल्पयित्वा आकाङ्क्षिता भवति, न च क्लृप्तानुष्ठित्वा कल्पनीयसम्बन्धो
न्याय्यः, तस्मात् तत्रापि चोदकेन अङ्गानि गृह्णन्त इति । गृहीतेषु
च प्राकृतेषु वैद्यतानामङ्गानां विधानमनर्थकं मा भूदिति तेषामङ्गानां
कल्पयित्वा सर्वाङ्गोपसंहारिणा प्रयोगवचनेन संग्रहः क्रियत एवेति ॥
(१०।७।६अ०) ॥

* ‘तत् ग्रहणे’ इति क० व० पु० पाठः ।

† ‘तद्ग्रहणं’ इति क० स० पु० पाठः ।

गृहमेधीये खिष्टकृदाद्यनृणामाधिकरणम् ॥

सू० ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् ॥ ३४ ॥

भा० गृहमेधीय एवोदाहरणं । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः,—आज्य-
भागाभ्यामेतत् निराकाङ्क्षम् अन्याङ्गानि न गृह्णाति इति । तदुच्यते,—
किमेष एवोत्सर्गः,—सर्वाण्येवान्यानि अङ्गानि न गृह्णाति इति? । एवं
खलु प्राप्ते,—उच्यते,—“ततोऽपि यावदुक्तं स्यात्”, ‘ततः’ एवमुक्तं,—
अङ्गानि नान्यानि गृह्णाति इति अगम्यमाने विशेषेण गृह्णीयात्; गम्यते
चात्र विशेषः प्रत्यक्षविहितत्वादाज्यभागयोरिति । अतो यस्य यस्य
प्रत्यक्षवचनः सर्वेषु तेषु पुनर्गम्यते विशेषस्तस्मात् ‘यावदुक्तं स्यात्’,
यथा ‘अग्नये समवद्यति’ इति, ‘ईडामुपङ्कयति’ इति ॥ (१०।७।
१७अ०) ॥

‘गृहमेधीये प्राशिन्नादिभक्षणाभावाधिकरणम् ॥ (कृत्वा-चिन्ता) ।

सू० खिष्टकृत्प्रतिषेधः स्यात् तुल्यकारणत्वात् ॥ ३५ ॥
(सि०) ॥

भा० अस्ति गृहमेधीयः, तत्रैषोऽर्थः समधिगतः,—अपूर्वा गृहमेधीय
इति । तत्रेदमामनन्ति,—‘अग्निं खिष्टकृतं यजति’ इति । तत्रेदं
सन्दिह्यते,—किमन्येषां शेषकार्याणां भक्षणस्य च परिसङ्ख्यायकः
खिष्टकृत्शब्दः, उत न? इति ।

आह,—‘ननु अपूर्वत्वाद्गृहमेधीयस्य नैव शेषभक्ता विद्यन्ते’ ।
अत्रोच्यते,—‘पूर्वान् गृहमेधीय इति कृत्वा-चिन्तेयम् । पूर्वस्य अधि-

करणस्य प्रयोजनं चिन्त्यते,—यदि परिसङ्ख्या भवेत्, आञ्च्यभागाभ्यां यागाः परिसङ्ख्यायेरन् नान्ये इति । इदमपि प्रयोजनं भवति,—खिष्टकृत्ववशेन शेषभक्षाः परिसङ्ख्यायन्ते, न ? इति । किं प्राप्तं ? । खिष्टकृति श्रूयमाणे परिसङ्ख्या स्याद्भक्षाणां । कुतः ? । 'तुल्यकारणत्वात्',—तुल्यं हि कारणं खिष्टकृतो भक्षणाच्च ; उभयमपि शेषसंस्कारार्थं, तच्च वषणादयं शेषसंस्कारो भवति, नान्य इति प्रतिषिद्धेरन् भक्षाः ॥

सू० अप्रतिषेधो वा दर्शनादिडार्थी स्यात् ॥ ३६ ॥

(पू०) ॥

भा० यथैव खिष्टकृत्वश्रवणेऽन्येषां शेषकार्याणामदर्शनमिति शेषभक्षा न सन्तीति उच्यते, एवं भक्षणदर्शनात् भक्षाः सन्तीति गम्यते ; दर्शनादर्शनयोश्च दर्शनं प्रमाणं । किं तद्दर्शनम् ? । 'इडामुपप्लवयति' इति उपप्लवनं ह्यनुष्णापनं, तत् सति भक्षणे भवति, नासति ; तस्मात् न प्रतिषेधः ॥

सू० प्रतिषेधो वा विधिपूर्वस्य दर्शनात् ॥ ३७ ॥

(उ०) ॥

भा० 'प्रतिषेधो वा', तुल्यकारणेन हि प्रत्यक्षश्रुतेन आनुमानिकं वाध्यते । अथ यद्दर्शनमुक्तं, तद्विधिपूर्वस्य भक्षस्य भविष्यति, एवं ह्याश्नायते, 'अथ इडामेवावधति न प्राश्नचमुपप्लवय प्राश्नति' इति तस्य दर्शनं । कृत्वा-चिन्तायाः प्रयोजनं न वक्तव्यं, पूर्वाधिकरणस्य हि

तत्प्रयोजनं, न च प्रयोजनस्य प्रयोजनमुच्यते यत् प्रयोक्तव्यं तच्च
पूर्वाधिकरणम् ॥ (१०।३।११२०) ॥

प्रायश्चीयातिथ्ययोः श्रद्धिदानानामिषमाधिकरणम् ॥

सू० श्रद्धिदानान्त्ये विकल्पः स्यात् परेषु पत्न्यनुयाज-
प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥ ३८ ॥ (पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘श्रद्धन्ता प्रायश्चीया सन्निष्ठते न पत्नीः
संयाजयन्ति’ इति । ‘इडांता आतिथ्या सन्निष्ठते नानुयाजान् यजति’
इति । तच्च संशयः,—प्रायश्चीया किं श्रद्धन्ता कृत्स्नसंस्था वा, उत
श्रद्धन्तैव ? तथा आतिथ्या किम् इडांता कृत्स्नसंस्था वा, उत इडांता
किं प्राप्तं ?,—‘श्रद्धिदानान्त्ये विकल्पः स्यात्’ इति । कुतः ? । पत्न्यनुयाजस्य
प्रतिषेधात् । ‘श्रद्धन्ता सन्निष्ठते’ इति तावत् व्यक्तमेव वचनम्, अपरमपि
वचनं ‘न पत्नीः संयाजयन्ति’ इति; यदि श्रद्धन्तैव नित्यं, ‘पत्न्यनुयाज-
प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्’, तस्मात् पत्न्यनुयाजप्रतिषेधेन कृत्स्नसंस्थान-
मुच्यते । कथं ? । प्रायश्चीयायां पत्नीसंयाजान् केवलान् न करोति,
नान्यं न करोति इति; तथा आतिथ्यायामनुयाजान् केवलान् न
करोति, नान्यं न करोति इति,—अकर्तव्यपरिसङ्ख्यानार्थमेवेदं
भिन्नमेव वाक्यद्वयं पूर्वाभ्यां वाक्याभ्यामिति ॥

सू० नित्यानुवादे वा कर्माणः स्याद्शब्दत्वात् ॥ ३९ ॥
(सि०) ॥

भा० न त्वेतदस्ति,—विकल्प इति, एक एव कल्पः श्रद्धिदानान्त्यं ।

तत्र हि विभ्रिष्टं वचनं, द्वितीयः कस्यो नाख्येव । न हि तस्य वचनम् अस्ति । न च पठ्यनुयाजप्रतिषेधकं छत्त्रसंस्त्रानवाचकं, किन्तर्हि तन्नित्यानुवादः,—नित्यप्राप्तं अनुवदति, यथा, 'गान्तरिक्षे न दिवि अग्निः सेतव्यः' इति पूर्वाभ्यां सदैकवाच्यतैव अग्नयोः, 'ब्रह्मन्ता प्रायणीया सन्निष्ठते न पत्नीः संयाजयन्ति' इति तथा 'इडान्ता आतिथ्या सन्निष्ठते नानुयाजान् यजन्ति' इति । अत्र यत्प्रसाधनेन स्तुतिः । 'ननु प्रतिषेधवचनः* छत्त्रसंस्त्रानं वदेत्' । य एव हि श्रुतस्यार्थस्योत्सर्गे दोषः स एवाश्रुतकल्पनायां ; तस्मात् ब्रह्मिडान्ततैव स्यादिति ॥ (१०।७। १२ अ०) ॥

प्रायणीयातिथयोः पूर्वोभ्यामेव सन्धिद्व्याभ्यां संस्त्राधिकरणम् ॥

सू० प्रतिषेधार्थवत्त्वात् चोत्तरस्य परस्तात् प्रतिषेधः स्यात् ॥ ४० ॥ (पू०) ॥

भा० इदमेवोदाहरणं,—'ब्रह्मन्ता प्रायणीया सन्निष्ठते न पत्नीः संयाजयन्ति' इति, 'इडान्ता आतिथ्या सन्निष्ठते नानुयाजान् यजन्ति' इति । तत्र द्वौ ब्रह्म द्वे इडे इति । तथायमर्थः सांश्रयिकः,—किं परेषु ब्रह्मणा ब्रह्मन्ता सन्निष्ठते, उत पूर्वेषु ? । एवं, किं परया इडया इडान्ता सन्निष्ठते, उत पूर्वया ? इति । किं प्राप्तं ? । 'पूर्वाभ्यां ब्रह्मिडाभ्याम् इति । कुतः ? । पूर्वाभ्यामपि संस्त्रापयता श्रुत्यर्थः छतो भवति इति ;

* प्रतिषेधवचनात् इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

कृते च ब्रह्मार्थं कस्मादुत्तरान् पदार्थान् कुर्यात्?—इति' । उच्यते,—
उत्तराभ्यामपि संस्त्रापथन् ब्रह्मार्थमेव करोति, तत्र नियमात्
पूर्वाभ्यां संस्त्रापथन् ब्रह्मार्थं परिच्छिन्द्यात्, ब्रह्मार्थं परिच्छेत्स्यामः,
यदि उत्तराभ्यामपि संस्त्रापणं ब्रह्मे वक्ष्यति, ततस्त्राभ्यां
संस्त्रापथन् भूत्यांससुपकारं कस्यते तस्मादनियमः,—पूर्वाभ्यामुत्तराभ्यां
वेति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—उत्तराभ्यामिति । कुतः ? । 'निषेधार्थवत्त्वात्',—
तदेव पत्नीसंयाजस्यानुयाजस्य च प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति, यदि उत्तराभ्यां
न संस्त्राप्येत, नैव पत्नीसंयाजानुयाजौ प्राप्नुतः; तस्मादुत्तराभ्याम् इति ।
'ननु च प्रतिषेधस्य नित्यानुवादत्वमुक्तं' । उच्यते,—न सत्यां गतौ
न्यायं, तस्मान्न पूर्वाभ्यामिति । 'उच्यते,—खिन्नमेतदुपदिष्टं, न च
खिन्नं साधकं भवति, प्राप्तिरुच्यताम्? इति, पक्षेऽपि हि खिन्नस्य
अर्थवत्त्वात् स्थात्, अत्रोच्यते,—इदं प्राप्तिः,—यदा विशेषो नाव-
गच्छते, ग्रंथुरन्ते यस्या अङ्गरीतिः, सा ग्रंथ्वन्ता,—एवम् इडान्ता ;
सैषा अङ्गरीतिर्विधीयते ग्रंथ्वन्ता इडान्ता च ; सा च विधीयमाना
अन्यानि अङ्गानि परिसञ्चष्टे । कथं ? । ग्रंथ्वन्तया अङ्गरीत्या इडान्तया
च सङ्कीर्त्तमानया ग्रंथ्विडान्ततायां सत्याम् अन्यानि अङ्गानि न
आकाङ्क्ष्यन्ते, अनाकाङ्क्षमाणानि च नैकवाक्यतां यान्ति, अतो
ऽप्राप्तानीति गम्यते । 'नन्वेवं सति पूर्वाभ्यां ग्रंथ्विडान्तता न कश्चिदर्थमधिकं
साधयति' इति । उच्यते,—नैष दोषः, न हि तस्यार्थं पृथग्वाक्यं
यस्य आनर्थक्यं परिजिहीर्यते, अस्य वाक्यस्योत्तरान्तता प्रयोजनं,
तस्मात् उत्तराभ्यां संस्त्रा स्थादिति ॥

सू० प्राप्तेर्वा पूर्वस्य वचनादतिक्रमः स्यात् ॥ ४१ ॥
(सि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—उत्तराभ्यां ब्रह्मिडाभ्यां सन्निहते इति। पूर्वाभ्यामेव।
कुतः?। नेह ब्रह्मन्ताया अङ्गरीतेर्भावो विधीयते, इडाग्न्यायाश्च ;
किन्नाहि संख्या विधीयते, ब्रह्मिडाग्न्या सन्निहते, प्रवर्त्तमाना
ब्रह्मिडाग्न्या च जाता सन्निहते, न प्रवर्त्तते ; तिष्ठत्स्वेव कर्त्तव्ये
सन्निहतीत्युच्यते । तत्र पूर्वाभ्यामुत्तराभ्यामिति विज्ञेये अग्नवगम्यमाने
पूर्वाभ्याश्च न प्रवर्त्तत उत्तराभ्याश्च ; तदेव तत्र पूर्वाभ्यामेव संस्थाने
कृतं भवति । प्रतिषेधश्च नित्यानुवाद इत्युक्तम् ॥

सू० प्रतिषेधस्य त्वरायुक्तत्वात् तस्य च नान्यदेशत्वम्
॥ ४२ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च पूर्वाभ्यां परं न कर्त्तव्यमिति । कुतः?। त्वरायुक्तो
हि प्रतिषेधोऽर्थं कृतः । कथं?। 'देवासुराः सत्यमभजन्त, अर्द्धं
देवाः सत्यस्त्राभजन्त अर्द्धमसुराः, तदसुरैः सत्यमगूच्यमाणं देवान्
अपाक्रामत् ते प्रायश्चीयं निरवपन् तच्छब्दं व्यन्तमासीत् । अथ असुरा
अज्ञमायंस्ततो यज्ञः तत्वर इति तमेवं कृत्वा त्वरितमाद्रियन्ते' इति ।
तथा 'आतिथ्यं निरवदंस्तदिडाग्नमासीदथा सुरा अज्ञमायंस्ततो यज्ञः
तत्वरः इति तदिडाग्नमेव कृत्वा त्वरितमाद्रियन्ते' इति । त्वराकृतस्य
पूर्वमपेक्षन्ते, नोत्तरं ; तस्मात् नान्यो देशः प्रतिषेधश्च ; तस्माच्च
पूर्वाभ्यामेव ब्रह्मिडाभ्यां परं न कर्त्तव्यमिति ॥ (१०।७।१ इत्त०) ॥

‘बहुपसद उपसासने’ इत्यादिना अपूर्वोपसत्कर्म्मविधानाधिकारसम् ॥

६० उपसत्सु यावदुक्तमकर्म्म स्यात् ॥ ४३ ॥
(१म पू०) ॥

भा० अस्मि ज्योतिष्टोमः, तच्चेदमाप्तायते,—‘बहुपसद उपसासने’ इति, ताः प्रकृत्य आमगन्ति,—‘अप्रयाजास्या अगनुयाजाः’ इति । तत्र संबन्धः,—किं यावत् प्रतिषिद्धं तावन्न कर्म्मव्यम्, अन्यत्सर्वं कर्म्मव्यं; अथ यावत् उपदिष्टं तावत् कर्म्मव्यम्, अन्यत् सर्वं न कर्म्मव्यं; अथ अपूर्वा उपसदः? इति । किं प्राप्तं?,—‘उपसत्सु यावदुक्तं’ न कर्म्मव्यं, ‘अप्रयाजास्याः अगनुयाजाः†’ इति प्रयाजानुयाजानां प्रतिषेधं कृत्वा कृतार्थः शब्दोऽवशिष्टांशोदकप्राप्तान् न वारयति । तस्मादविशिष्टं सर्वं कर्म्मव्यम् इति ॥

६० सौवेख वा गुणत्वात् श्लेषप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४४ ॥
(२य पू०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—प्रतिषिद्धं वर्जयित्वा सर्वं कर्म्मव्यमिति, यावदुपदिष्टं कर्म्मव्यं । ‘सौवेख’ आधारेण सर्वमनत् परिसङ्घायते, अविशिष्टो ह्यसौ सौव आघारः पुनराप्यायते, न तत्र कश्चित् गुणे विशिष्टः श्रूयते, तस्मात्तेन तत् परिसङ्घायते ॥

* अथ वा अपूर्वा उपसदः ? इति आदर्भपूजकपाठः ।

† अथ ‘अगनुयाजाः’ इति संबन्धेन पुरुषके हीर्षीकारपुत्रः पाठो याकरत्सङ्गतोऽपि पूर्वोपरशब्दविरोधादुपेक्षितः ।

सू० अप्रतिषिद्धं वा प्रतिषिध्यप्रतिसवात् ॥ ४५ ॥
(२य पू० नि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—चावदुक्तं कर्त्तव्यम्, अवशिष्टं नेति, किन्तर्हि सर्वं कर्त्तव्यं प्रतिषिद्धं वर्जयित्वा इति। एवं हि श्रूयते,—‘अप्रयाजास्ता अननुयाजास्ताः’ इति, एवं प्रतिषेधं कृत्वा कृतार्थः ब्रह्मेो नान्यस्य बाधको भवितुमर्हति। अदुक्तं,—निर्गुणं शैवाचारमवशमिति, प्रतिप्रसवोऽयं न परिसङ्गा। एवं श्रूयते,—‘नान्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात् अदन्वामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयादन्यमुखं कुर्यात् सुवेषाधारमाधारयतीति,† नान्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात् प्राकृतिकीभ्यः ; एता हि आचारादिका आहुतयः सर्वेष्टीनां मुखं, अदन्वामाहुतिम् ओपसदीम् अन्यादिकां जुहुयादन्यमुखं कुर्यात् तस्मात् सुवेषाधारयति इति। आचारादिकान्याहुतीर्जुहेति—इत्याचारादीनाम् अभावमात्रञ्च पुनः प्रतिप्रसवोऽयम् ‘आधारमाधारयति’ इति, नान्यत् करोति, किन्तर्हि आधारयति, न आधारयतीति। तस्माच्च परिसङ्गा, प्रतिषिद्धं वर्जयित्वा सर्वं कर्त्तव्यम् इति ॥

सू० अनिष्या वा शेषस्य मुख्यदेवतानभीष्यत्वात् ॥
४६ ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा अपूर्वा उपसदः, ‘अनिष्या’ प्राकृतस्य ‘शेषस्य’,

* पूर्व्वेन ‘अप्रयाजास्ता अननुयाजाः’ इत्येतावानेव पाठः, ततश्च अत्रापि तथैव भवितुं युक्तः।

† “अयमर्थः,—‘शैवाचारः सर्वेषु यज्ञमुखं तथा सति यदि कश्चित् अन्य उपसत् प्रयोगादौ शैवाधारमाहुता तस्य स्थाने काश्चिदन्यामाहुतिं जुहुवात् तदा मुख्य-वत्यासेन प्रत्ययार्थं प्राप्नुयात्, शैवाचारः चादौ कर्त्तव्यः इति” इति न्यायसाक्षा।

नित्यानुवादोऽयम्,—‘अप्रयाजास्ता अननुयाजाः’ इति । मुख्यदेवता-
 मनभीष्याम् उपदिश्य प्रधानदेवता विधीयन्ते,—‘गान्धामाहुतिं
 पुरस्तात् जुहुयात् आग्नेया अग्निर्हि सुखम्’ इत्यभिधाय, ‘यदन्वामाहुतिं
 पुरस्तात् जुहुयात् वैहतीमन्यत् सुखं कुर्यादाग्नेया अग्निर्हि सुखं
 सुवेण आघारमाघारयति गान्धं यजते अग्निमनीकं सोमं ब्रह्मं विष्णु-
 तेजनम्’ इति ; तदेतदाघारेण निराकाङ्क्षीकृतं गान्धेन प्रकृताङ्गेन
 सह एकवाक्यतामेति । अतः प्राप्ता मुख्यदेवता अनभीष्या अचोप-
 दिश्यन्ते गान्धं यजति, तस्मादग्निः प्रथम इव्यते इति ॥ (१०।७।
 १४अ०) ॥

‘वाहणेनैककपालेन’ इत्यादिना अपूर्वस्य अवश्यस्य विधानाधिकारणम् ॥

सू० अवष्टये वर्हिषः प्रतिषेधात् शेषकर्म स्यात् ॥

४७ ॥ (१म पू०) ॥

भा० अस्ति व्यतिष्टामेऽवष्टयः,—‘वाहणेनैककपालेनाष्टयमष्टव-
 यन्ति’ इति । तच्चैतदाच्यते,—अपवर्हिषः प्रयाजान् यजति ।
 अपवर्हिषौ अनुयाजौ यजति’ इति । तच्चैषोऽर्थः सांग्रयिकः,—किं,
 वर्हिर्मात्रं वर्जयित्वा अन्यत्सवं कर्त्तव्यम्, उत, आव्यभागाभ्यामन्यत्
 परिसङ्गायते ; अथ वा अपूर्वोऽवष्टयः ? इति । किं प्राप्तं ? । वर्हिर्मात्रं
 वर्जयित्वा ‘शेषकर्म स्यात्’ । कुतः ? । वर्हिःप्रतिषेधात्, ‘अपवर्हिषौ
 अनुयाजौ यजति’ इति वर्हिर्मात्रं प्रतिषिध्य कृतार्थः ब्रह्मोऽन्यत्
 चोदकप्राप्तं न ब्रह्मोति वारयितुं, तस्मादन्यत् स्यादिति । ‘नन

‘आव्यभागौ यजति’ इति परिसङ्घातं पक्षं, ‘असुमन्तावाव्यभागौ यजति’ इति । मुषार्थं तन्मन्यते स्म ॥

सू० आज्यभागयोर्वा गुणत्वात् शेषप्रतिषेधः स्यात् ॥
॥ ४८ ॥ (२य पू०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—शेषकर्म कर्त्तव्यमिति, किन्तुर्हि ‘शेषप्रतिषेधः स्यात्’ । कुतः ? । ‘आज्यभागयोः’ अत्रात्, —‘असुमन्तावाव्यभागौ यजति’ इति । ‘ननु असुमन्तागुणकविधानार्थं तत्’—इत्युक्तं । नेत्याह, खिन्नक्रमाभ्यां प्राप्तौवेव असुमन्तौ,—‘अप्लव्णे सधिष्टव असु ने सोमो अत्रवीत्’ इति, ताभ्यामेतौ आज्यभागौ असुमन्तावेव, निर्गुणमेवेदं वचनम् इतरेषामङ्गानां परिसङ्घातकं भववितुमर्हति । यन्तु,—‘अपवर्हिषः प्रयाजान् अपवर्हिषौ अनुयाजौ यजति’ इति, परिसङ्घातानां प्रयाजानाम् अनुयाजयोश्च विधानार्थं भवतीति । तस्मात् शेषाणामेवाङ्गानां परिसङ्घेति ॥

सू० प्रयाजानां त्वेकदेशप्रतिषेधात् वाक्यशेषत्वं तस्मात्-
न्वित्यानुवादः स्यात् ॥ ४९ ॥ (२य पू० नि०) ॥

भा० तुल्यः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न चैतदस्ति,—परिसङ्घेति ; चिदेषा परिसङ्घा इत्युक्तं । किञ्च ‘अपवर्हिषः प्रयाजान् यजति’ इति वाक्यशेषो नावकल्पते, यदि ‘प्रयाजान् यजति’ इत्येव विधिसदा वर्हिःप्रयाजोऽपि प्राप्नोति, तत्र ‘अपवर्हिषः’ इत्येतत् नोपपद्यते । अत्र वर्हिषः प्रतिषेधः, प्रयाजानां विधिर्नावकल्पते, तत्राप्राप्तञ्च वर्हिषः

प्रतिषेधोऽनुपपन्नः; उभयविधाने वाक्यं भिद्येत, वाक्यशेषो नोपपद्यते,
एकशब्दं वाक्यं । तस्मान्न श्लेषपरिसङ्गा ॥

सू० आज्यभागयोर्ग्रहणं नित्यानुवादेो गृहमेधीयवत्
स्यात् ॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा अपूर्वोऽवष्टयः, यद्वत् गृहमेधीयः, तद्वत् स्यात् ।
आज्यभागाभ्यां प्रत्यक्षश्रुताभ्यामेकवाक्यतामिला निराकाङ्क्षो नान्यैः
प्राकृतैरेकवाक्यतामेति । तस्मादपूर्वोऽवष्टयः इति ॥ (१०।७।
१५अ०) ॥

वाजपेयादौ यूपादीनां खादिरत्वादि नियमाधिकारकम् ॥

सू० विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्यात् ग्रहणस्यार्थ-
वत्त्वात् शरवच्च श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ ५१ ॥
(सि०) ॥

भा० अस्ति वाजपेयः, 'शरदि वाजपेयेन खाराज्यकामो यजेत'
इति । अत्र श्रूयते,—'खादिरो यूपो भवति' इति । तत्र संग्रहः,—
किं, खादिरो वा पालाशो वा रौहितको वा, उत, खादिर एव ?
इति । तथा अन्यत्र श्रूयते,—'वृद्धत् पृष्ठं भवति' इति । तत्र संग्रहः,—
किं वृद्धत् पृष्ठं, रथन्मरं वा, उत, वृद्धदेव ? इति । त्रैधातव्यायां
श्रूयते,—'यवमयो मध्यमः' इति । तत्र संग्रहः,—किं यवमयो वा
श्रीक्षिमयो वा, उत, यवमय एव ? इति । सर्वेष्वेषु किं प्राप्तं,—

‘विरोधिनाम्’ अन्त्यतमस्मिन् श्रूयमाणे ‘नियमः स्यात्’,—खादिर एव द्रूपः, हृद्देव पृष्ठं, यवमय एव मध्यम इति । कुतः ? ‘ग्रहणस्यार्थवत्त्वात्’,— एवं हृद्देवखादिरथवाणां ग्रहणमर्थवद्भविष्यति, इतरथा ; प्राप्तानुवाद-
माचमगर्थकं स्यात् ; श्रुत्या विभिष्टाः खदिरादयः सोदकप्राप्तान् पसात्रादीन् वाधेरन्, ‘ब्रवत्’,—यथा ‘ब्रमर्थं वर्धिर्भवति’ इति ब्ररेषु श्रुतेषु कुत्रा निवर्त्तन्ते, एवमिहापीति ॥

सू० उभयप्रदेशान्नेति चेत् ॥ ५२ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ पश्चसि, उभयं हि प्रदिशति सोदकः,—खादिरं पसात्रस्य, हृद्देव रथन्तरस्य, ग्रीहीन् यवांस ; केन इदानीं, सोदकेन तुस्ये प्रदेशे सति पसात्रादयो निवर्त्तिताः ? खदिरग्रहणम् अन्नं परिसञ्जातं, चिदोषत्वात् परिसञ्जाया इत्युक्तम् । तस्मान्न नियमो विकल्प एवेति ॥

सू० शरेष्वपीति चेत् ॥ ५३ ॥ (आ०) ॥

भा० यद्युभयप्रदेशादुभयं भवतीति अथवसीयते, ‘बरेष्वपि’ श्रुतेषु कुत्रा नैव निवर्त्तेरन्!—इति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परि-
चोदयति अः—

सू० विरोध्यग्रहणात्तत्रा, शरेष्विति चेत् ॥ ५४ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ पश्चसि,—एष न्याय सञ्चमानः ‘बरेषु’ अपि दोषं प्रसञ्जयति—इति । न बरेषु किञ्चन दोष्यति, तत्र कुत्रा निवर्त्तन्त

इति 'तथा' स्यात् । कुतः ? । 'विरोध्यदृष्ट्यात्',—न हि विरोधिषु
श्रेषु अङ्गीक्रियमाणेषु कुत्राः शक्या अङ्गत्वेनोपादातुं ; तस्मात् कुत्रा
निवर्त्तन्ते इति ॥

सू० तथेतरस्मिन् ॥ ५५ ॥ (पुनः आ०) ॥

भा० 'तथा इतरस्मिन्' अपि खदिरादौ विरोधिनि अङ्गीक्रियमाणे
न शक्याः पलाशादयोऽङ्गत्वेनोपादातुं, तस्मान्निवर्त्तन्त्यन्त इति ॥

सू० श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ ५६ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० 'इति चेत्' पश्यसि,—'विरोध्यदृष्ट्यात्' पलाशादीनां निवृत्ति-
र्भविष्यति इति; चोदकश्रुतेरानर्थक्यं स्यात्, प्रापयति हि चोदकः
पलाशादीनि; स हि तुल्यः खदिरादिषु पलाशादिषु वा । तदुक्तम्,—
"अदृष्ट्यादिति चेत्" । "न तुल्यत्वात्" (१०।७।३०—३१ सू०)
इति । न च शक्यं वक्तुं,—खदिरादिभिः प्रयोगवचन एकवाक्यता-
मेतीति बध्नाति; प्रयोगवचनेन हि स श्रूयते, स श्रूयमाणः परम्परया
पशुद्यागं यास्यतीति । अथेदं यागप्रयोगवचनः तद्विभिन्नान् यागान्
यास्यति, तेषु पलाशादयो विशेषाच्चोदकप्राप्ता न खदिरादिभि-
र्निवर्त्तिताः; तस्मादिकल्प इति ॥

सू० अदृष्ट्यास्यार्थवत्त्वाद्दुभयोरप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ५७ ॥
(उ०) ॥

भा० बध्नाति, प्रयोगवचनेन हि प्रत्यक्षश्रुतेन खदिरेणैकवाक्यतामेति,

तस्मिन् निराकारुत्ते न पलाशः प्रवर्त्तियते, तस्मात् खदिरविञ्चिष्टः
पशुयागे यागप्रयोगवचनेन गृहीतो न पलाशविञ्चिष्टः, तस्मात्
खदिरस्यैव वृत्तिर्नोभयोः; एवं रथक्षरे यवमथे च । तस्मात्
खदिरादीनां नियमः, नैषां पलाशादिभिर्विकल्पः इति ॥
(१०।७।१६ अ०) ॥

काम्येष्टेषु प्राप्तद्रव्यदेवतस्य निवृत्त्यधिकरणम् ॥

सू० सर्वासाञ्च गुणानामर्थवत्त्वात्* ग्रहणमप्रवृत्ते
स्यात् ॥ ५८ ॥ (सि०) ॥

भा० काम्या इष्टयः श्रूयन्ते,—‘आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्कामः’,
‘अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेत् श्यामाकं ब्रह्मवर्षसकामः’,
‘ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः’ इति । तत्रैतेषु यागेषु
अयमर्थः साञ्चयिकः,—किं प्राप्तं द्रव्यदेवतं निवर्त्तते, उत, न
निवर्त्तते? इति । ‘सर्वासाम्’ एवंजातीयकानां चोदनानामुत्पन्नानां
द्रव्यदेवतेनैव सहेत्पत्तिः, तस्योत्तरकालं चोदकः । तस्माद्गृहीता-
द्रव्यदेवते चोदकेन, विधिर्नैव प्राप्ते द्रव्यदेवतं प्रति निराकारुत्ते यागे
अवशिष्टानि अङ्गानि चोदकः प्रापयिष्यति इति । अथ यदुक्तम्
अग्रहणात् ग्रहणम् (१०।७।३० सू० भा०) इति, तदिह सिद्धम् ॥

* ‘गुणानामर्थवत्त्वात्’ इति का० च० पु० पाठः । ‘गुणानामर्थवत्त्वात्’ इति क० स०
१५०२ संज्ञकपुस्तके एवं चोदकपुस्तके च पाठः ।

† ‘तस्माद्गृहीते’ इति का० च० पुस्तके एवं क० सं० ६१२ संज्ञकपुस्तके च पाठः ॥

सू० अधिकं स्यादिति चेत् ॥ ५६ ॥ (पू०) ॥

भा० 'इति चेत्' पश्यसि,—विधिना प्राप्तत्वाद्द्विष्टानि चोदकः प्रापयिष्यति इति; नैतदेवम्, 'अधिकं स्यात्' । उक्तमेतत् (१०।७।१२ सू०भा०) तुल्यस्योदकः सर्वेषु अङ्गेषु, न हि स पदार्थमाकाङ्क्षति, पदार्थकृतं प्रकारमाकाङ्क्षति, तस्मात् द्रव्यदेवतमपि चोदकः प्रापयति; प्राप्ते वचनप्रामाण्यात् अधिकं भविष्यति,— एकं वचनप्रापितम्, अन्यत् चोदकेनेति ॥

सू० नार्थाभावात् ॥ ६० ॥ (उ०) ॥

भा० 'न' एतदेवम्,—अधिकं कर्त्तव्यमिति कुतः? । 'अर्थाभावात्', प्रयोजनाभावादित्यर्थः । सत्यं, चोदकप्राप्तं प्रत्यक्षश्रुत्या न प्रतिषिद्धं द्रव्यदेवतं, किन्तु परार्थं तत् यागनिर्वृत्तये, स च याग एकेनैव द्रव्येण एकया देवतया निर्वर्त्तयितव्यः श्रूयते,—'आग्नेयमष्टाकपात्रं निर्वेपेद्रुकामः' इत्येवमादि; तस्मिन् सहायापेक्षे कल्पमाने निर्देशो बाधेत! अथ तेन निर्वर्त्तते,* चोदकप्रापितस्य न किञ्चिदस्ति प्रयोजनमिति तत् श्रुतमपि सिद्धत्वात् प्रयोजनस्य, न करिष्यते ॥ (१०।७।१३ सू०) ॥

* 'निर्वर्त्तिते' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

श्रीमाधोःश्वपत्रैः खादिरशूषका निवभाधिकरणम् ॥

सू० तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात् ॥ ६१ ॥ (सि०) ॥

भा० क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते,—‘शौदुम्बरो यूषो भवति’ । तत्र संशयः,—किं प्राकृतमत्र यूषद्रव्यं बाध्यते, उत प्राप्यते ? इति । किं प्राप्तम् ?,—‘एकार्थविकारे’ अस्मिन् शौदुम्बरे, एकार्थश्चासौ खादिरादिभिः, विकारस्य, तत्र ‘प्राकृतस्य’ खादिरादेः ‘अप्रवृत्तिः’,—यथा प्राकृतस्य द्रव्यदेवतस्य पूर्वस्मिन् अधिकरणे, ‘तथा’ अस्मिन् खादिरस्य यूषद्रव्यस्य अप्रवृत्तिः । ‘प्रवृत्तौ हि’ तस्य विषमनिष्ठो ‘विकल्पः स्यात्’ शौदकप्राप्तस्य प्रत्यक्षश्रुतस्य च, न चैव न्याय्यः; तस्मात् अप्रवृत्तिः ॥

सू० यावच्छ्रुतीति चेत् ॥ ६२ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ पश्यसि,—विकल्पः सदोष इति; समुच्चयो भवतु, उभयस्मिन् सह नियुज्यतां पश्यः, तदा शौदकानुपपत्तेरु भविष्यति ॥

सू० न प्रकृतावशब्दत्वात् ॥ ६३ ॥ (उ०) ॥

भा० ‘न’ एतदेवं, केवले हि शौदुम्बरे नियोजनं श्रूयते, केवले खादिरे* ‘प्रकृतौ’,—‘खादिरे वध्नाति’ इति । उभयस्मिंश्च बन्धनद्रव्ये न प्राकृतं वाक्यं, न च प्रत्यक्षश्रुतं, तेन समुच्चयस्य प्रमाणमेव नास्ति, अतः प्राकृतं यूषद्रव्यं निवर्त्तते इति ॥ (१०।७।१८३) ॥

* ‘केवले हि उदुम्बरे नियोजनं श्रूयते केवले खादिरे’ इति का० च० पु० पाठः ।

ब्रह्मचर्यसकामैर्ब्रीहिभिरेव यागधिकरणम् ॥

सू० विद्वतौ* त्वनियमः स्यात् पृषदाज्यवत् ब्रह्मण्यस्य
गुणार्थत्वात् उभयोश्च प्रदिष्टत्वात् गुणशास्त्रं
यदेति स्यात् ॥ ६४ ॥ (पू०) ॥

भा० 'सौमारौद्रं घृते चरुं निर्वपेत् शुक्लानां ब्रीह्याणां ब्रह्मवर्षस-
कामः, सौमारौद्रं चरुं निर्वपेत् छण्णानां ब्रीह्याणां अभिचरन्, नैर्घृतं
चरुं निर्वपेत् छण्णानां ब्रीह्याणां, सौर्यं चरुं निर्वपेत् शुक्लानां
ब्रीह्याणाम्' इति । तत्र संग्रहः,—किं ब्रीहिभिर्यैवैवां यद्यथम्, उत
ब्रीहिभिरेव ? । किं प्राप्तं ?,—'विद्वतौ तु' विरोधिनामन्यतमस्मिन्
यद्यमाद्ये 'अनियमः स्यात्',—ब्रीहिभिर्यैवैवां इति । कुतः ? ।
'यद्यस्य गुणार्थत्वात्',—तस्य हि ब्रीह्यैर्यथं गुणार्थं, न यागसम्बन्धार्थं,
शुक्ला ब्रीहयो भवन्ति, यागस्तु उभाभ्यामपीति ; यथा 'पृषदा-
ज्येनामुवाजान् यजति' इति आज्यं पृषत्तासम्बन्धार्थं भवति,
एवमिहापि ब्रीहयः शुक्लगुणसम्बन्धार्थाः, न यागसम्बन्धेन अन्यपरि-
शङ्कागार्थाः । तथा 'यद्यपि चतुरवन्ती यजमानः पञ्चावन्तैव
वषा कार्या' इत्येतत् अक्षयसुपपद्यते, यदि एवजातीयकेन प्राकृतं न
निवर्त्तेत, ततः पञ्चावन्तेन चतुरवन्तेऽनिवर्त्तिते 'यद्यपि चतुरवन्ती'
इति दर्शनं युक्तं भवति । न शान्दिल्यो गुणोपदेशो भवति, 'उभयोः'
'प्रदिष्टत्वात्'-उभये ब्रीह्यिवाः षोडशकेन प्राप्ताः विकल्पन्ते ; 'यदा'

* अत्र सूत्रे परत्र भाष्ये च 'विद्वते' इति क० च० पू० पाठः ।

ब्रीहयः, तदा 'गुणशास्त्रम्'; अब्रीह्यपत्ते असम्भवादर्थत्वात् निवर्त्तत;
तस्माद्विकल्पः इति ॥

सू० ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥
॥ ६५ ॥ (सि०) ॥

भा० एकार्था हि ब्रीहियवाः, तत्र ब्रीह्येषां श्रुतत्वात् यवा नैव
प्राप्नुवन्ति । 'ननूक्तं गुणसम्बन्धार्था हि ब्रीहयः' इति । नैतदेवं, यदि
गुणसम्बन्धार्था भवेयुस्ततो न नियमः स्यात्, न तु गुणसम्बन्धार्थाः,
विकारसम्बन्धे हि षष्ठी भवेत् व्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थे, तेन
विकारविशेषणं श्रुत्या भवति, गुणविशेषणं वाक्येन, श्रुतिश्च
वाक्याद्विधीयसीति, तस्मात् श्रुत्या ब्रीहयो यागेन सम्बन्धमाणाः
समानार्थान् यवान्निवर्त्तयेयुः ॥

सू० विरोधित्वाच्च लोकावत् ॥ ६६ ॥ (यु०) ॥

भा० विरोधिनश्चैते । कथं? । ये हि एकस्मिन् कार्ये विकल्पेन
साधकाः श्रूयन्ते, ते परस्परं विरोधिना भवन्ति, विरोधिनाश्च
न सह प्रवृत्तिः, 'लोकावत्', यथा, 'मत्स्यान् न पयसा समन्नीयात्'
इति यद्यपि सगुणा मत्स्या भवन्ति तथापि पयसा सह न समश्नन्ते;
तस्मात् सगुणा अपि ब्रीहयो यवान्निवर्त्तयन्त्येव ॥

सू० क्रतोश्च तद्गुणत्वात् ॥ ६७ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० 'यदि ब्रीह्येषां विकारेण सम्बन्धः, कथम् एषां गुणेषामपि
सम्बन्धो भविष्यति?' इति । अत्रोच्यते,—नैवेषां गुणेन सम्बन्धः

श्रुत्या वाक्येन वा, नापि गुणस्य व्रीहिभिः, कथं तर्हि?—‘क्रतोः’
‘तद्गुणत्वात्’,—ऋतुरथं ऋक्तगुणः श्रूयते ह्यण्यगुणस्य, तच्चैकवाक्यत्वात्
एकस्मिन् क्रतावर्थेन द्रव्यगुणौ सम्बन्धेते, तेनार्थभेदेऽपि परिहृते
भवति ॥

सू० विरोधिनाञ्च तत्श्रुतावशब्दत्वात् विकल्पः
स्यात् ॥ ६८ ॥ (२यु०) ॥

भा० ‘विरोधिनाञ्च’ अन्यतमस्मिन् प्रत्यक्षे श्रूयमाणे अन्यस्मिंश्च
षोडशप्राप्ते ‘अञ्चञ्त्वात्’ प्रत्यक्षे विरोधिनि सति षोडशस्य अन्याथो
‘विकल्पः स्यात्’; तस्मादपि नियमः ॥

सू० षष्ठदाज्ये समुच्चयात् ग्रहणस्य गुणार्थत्वम् ॥
॥ ६९ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० षष्ठदाज्ये तु युक्तं, न हि तत्र केनचिद्विरोध आज्यस्य,
तेन न पाक्षिकमाज्यं, ततस्तत्र दध्ना आज्यसमुच्चयः । यतः षष्ठत्ता-
सम्बन्धनार्थं दधि, तेन न पाक्षिकं दधि, आज्येन च समुच्चय इति ॥

सू० यद्यपि चतुरवन्तीति तु नियमे नोपपद्यते ॥
॥ ७० ॥ (आ०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—यद्येवंजातीयकेषु नियमो भवेत्, ‘यद्यपि
चतुरवन्ती’ इति चतुरवन्तदर्शनं नोपपद्यते—इति, तत्परिहर्त्तव्यमिति ॥

सू० ऋत्वन्तरे वा तद्व्यायत्वात् कर्मभेदात् ॥ ७१ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० 'क्रत्वन्तरे' एव 'वा' दर्शपूर्णमासयोस्तद्वत्तदर्शनं भविष्यति ।
 यद्यपि दर्शपूर्णमासयोस्तद्वत्तवत्नी यजमानः, तथापि पञ्चावन्तैव वपा
 भवति इति, अन्यस्मिन् कर्षाणि चतुरवन्तम्, अन्यस्मिन् पञ्चावन्तं,
 यद्यप्येवंजातीयकेषु नियमस्तथापि चतुरवन्तदर्शनमुपपद्यत इति ॥
 (१०।७।१८अ०) ॥

पञ्चावन्तैव वपा कार्येत्येवमाहोमपि पञ्चावन्तविधानादिप्रकरणम् ॥

सू० यथाश्रुतीति चेत् ॥ ७२ ॥ (यू०) ॥

भा० अस्मि ज्योतिष्टोमे पशुरग्रीषोमीयः,—'यो दीक्षितो यत्
 अग्रीषोमीयं पशुमासभते' इति । तच्चेदमावायते,—'यद्यपि चतुरवन्तं
 यजमानः पञ्चावन्तैव वपा कार्या' इति । तच्चेदोऽर्थः सांग्रथिकः,—
 किं वपायां श्रूयमाणं पञ्चावन्तम् अङ्गापूर्वं चतुरवन्तं निवर्त्तयति, उत
 न ? इति । किं प्राप्तम्?—'इति चेत्' संग्रथः, न—इति । कुतः ? ।
 यस्मिन् श्रूयते पञ्चावन्तं, तत्रैव चतुरवन्तं निवर्त्तयति, नान्यत्र ; यथा
 क्रत्वन्तरे न निवर्त्तयति,—एवमङ्गापूर्वेष्वपि पञ्चावन्तश्रुतिर्न निवर्त्तयितु-
 मर्हतीति ॥

सू० न चोदमैकत्वात् ॥ ७३ ॥ (सि०)

भा० नैतदेवम्,—एका श्लेषा चोदना—'यो दीक्षितो यदग्रीषोमीयं
 पशुमासभते' इति । तत्र प्रकरणे पञ्चावन्तं श्रुतम्, अतः प्रकरणादङ्गा-
 पूर्वं भविष्यति । आह,—'ननु वाक्यादपायां भवितुमर्हति' इति ।

ध-इत्युच्यते,—वपा हि द्रव्यं, न तत्सम्बन्धे प्रयोजनमस्तीति । 'उच्यते,—
पञ्चावन्ततां वपाप्रयोगवचन उपसंहरिष्यति, तथा न दोषो भविष्यति'
इति । अत्रोच्यते,—एवं क्षत्यपि अङ्गापूर्वे पञ्चावन्नं सिध्येत् । कथम् ? ।
एका हि सा सोदना, अङ्गयागो वपायागस्य, तेन चेत् पञ्चावन्नं
सम्बध्यते, तदा अङ्गेष्वपि भवितुमर्हति । 'ननु च वपासम्बन्धात् वपैव
पञ्चावन्ता न अङ्गानीति' । उच्यते,—नैतदेवं वचनं,—वपैव पञ्चावन्तेति,
कथन्तर्हि पञ्चावन्तैव वपेति, यत एवकारकरणं ततोऽन्यत्रावधारणं, न
चाविभेदेषु या पञ्चावन्तप्राप्तिः, सा ब्रह्मा वपासम्बन्धेन निवर्त्तयितुं,
निवर्त्तकस्य ब्रह्मस्याभावात् । तस्मादङ्गेषु न चतुरवन्तम् ।

अपि च, एवंजातीयकेषु अङ्गेषु पञ्चावन्ते जाते ततोऽपरा सोदना,—
'तानि द्विर्द्विरवद्यति' इति, वपाग्रहणं तत्र इविर्लक्षणार्थं, प्रायस्यात्
श्रवणप्रदानं श्रूयते, विधिस्थिते हि तस्मिन् वाक्यभेदप्रसङ्गः ।
तस्मादङ्गेष्वपि पञ्चावन्तमेवेति ॥

इति श्रीभट्टश्रवणस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमस्याध्यायस्य
सप्तमः पादः ॥ • ॥

मीमांसा-दर्शने

दशमे अध्याये अष्टमः पादः ।

प्रदेशानारभ्य-विधानयोर्निषेधस्य पर्युदासतश्चिह्नरत्नम् ॥

सू० प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारभ्य-विधाने च प्राप्तप्रति-
षिद्धत्वात् विकल्पः स्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० प्रतिषेधः श्रूयते चोदकेन प्रदिष्टे धर्मे, कश्चिदनारभ्य-वादेन
प्राप्ते ;—चोदकेन प्रदिष्टे 'महापितृयज्ञे न होतारं वृणीते नार्षेयम्'
इति । तथा, अनारभ्य-वादेन प्राप्ते,—'आश्रावणेति चतुरक्षरम् असु,
श्रौषडिति चतुरक्षरं, यजेति द्व्यक्षरं, ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं ;
द्व्यक्षरो वषट्कारः, एष वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेषु अन्वायन्ते'
इति । ततो 'नानुयाजेषु ये-यजामहं करोति' इति । तथायमर्थः
सांख्यिकः,—किं प्रदेशानारभ्य-वादयोः प्रतिषेधः स च विकल्पः, उत,
पर्युदासः ? इति । किं प्राप्तं ?—'विकल्पः'—इति, प्राप्तिप्रतिषेधयोः
प्रमाणवत्त्वात्,—उभौ हि प्राप्तिप्रतिषेधौ प्रमाणवन्तौ ; प्राप्तिस्त्वात्
प्रमाणवती,—'महापितृयज्ञेन यजेत प्रकृतिवत्'—इति । तथा, 'एष
वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेष्वन्वायन्ते' इति भवति वाक्यं प्राप्तेः,
प्रतिषेधमनपेक्ष्यमाणं प्रमाणभूतं । तथा, प्रतिषेधः प्रमाणवान्,—'न
होतारं वृणीते नार्षेयं, ऋत्योरेवै नानुत्सृजति'—इति । तथा,
'नानुयाजेषु ये-यजामहं करोति' इति ; सर्वेषु यजिषु ये-यजामहं क्रिया

प्राप्ता, न करोत्यनुयाजेषु इति प्रतिषिध्यते । ये-यजामहः कर्त्तव्य इतिवचनात् स-ये-यजामहकः प्रयोगः फलवानिति गम्यते, न कर्त्तव्यो ये-यजामहे—इति वचनात् अ-ये-यजामहकः प्रयोगः फलवानिति गम्यते ; उभयोः प्रामाण्यादुभयथापि फलमिति गम्यते, तस्माद् विकल्पः ; एवं होत्रार्षेयवरणेऽपि । तस्मात् 'प्राप्तप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः स्यात्' ॥

सू० अर्थप्राप्तवदिति चेत् ॥ २ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' अवगम्यते,—विकल्पः स्यादिति, तन्न 'अर्थप्राप्तवत्' स्यात्, तद्यथा लोके, अर्थप्राप्ते यच्च प्रतिषेधो भवति,—'न विषं भक्षयितव्यं', 'न सर्पाय अङ्गुलिर्देया', 'न कण्ठकः पादेनाधिष्ठेयः'—इति, अक्रियैव तस्यार्थस्य भवति, न विकल्पः, तेन मन्यामहे,—विधिप्रतिषेधयोः प्रतिषेधो बलीयानिति, प्राप्ते हि विधौ प्रतिषेधो भवति, येन च नाम प्राप्ते यदुच्यते, तत् तस्य बाधकं भवति ; तस्मादक्रियैव अनुयाजेषु ये-यजामहस्य, महापितृयज्ञे च होत्रार्षेय-वरणस्येति ॥

सू० न, तुल्यहेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणम् ॥ ३ ॥
(आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं, तुल्यो हि हेतुरिह प्राप्तेः प्रतिषेधस्य च, 'उभयं शब्दलक्षणं',—प्राप्तिरपि प्रतिषेधोऽपि, प्राप्तिरपि प्रतिषेधे प्राप्ते, प्रतिषेधोऽपि प्राप्ते प्राप्तायां ; लोके पुनरुभयम् अर्थलक्षणं प्रत्यक्षतो गम्यमानं गुणदोषकरं, तच्च विधिप्रतिषेधयोर्यतरो गुणवान् सो

ऽनुष्ठीयते ; न तु ब्रह्मस्वतमे गुणदोषौ ब्रह्मते अवगन्तुं । तस्मात्
यद्यत् वाक्येन प्राप्तं, तन्नदुभयमवधार्येत, उभौ च प्राप्तिप्रतिषेधौ
प्राप्ततः । तस्मात् विकल्पस्याप-तचेति ॥

सू० अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य
विधीनामेकदेशः स्यात् ॥ ४ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अपि तु' इति पक्षव्यावृत्तिः । 'वाक्यशेषः' प्रतिषेधः प्रदेष्टा-
नारम्भ-वादयोः । नैवम् अभिसम्बन्धः,—अनुयाजेषु ये-यजामहे न
कर्त्तव्यः—इति, कथन्मर्ह, नानुयाजेषु इति, नब्रह्मोऽनुयाजब्रह्मेन
सम्बध्यते, न करोतिना । किमतः, यद्येवं ? । नानुयाजेष्वित्येतावत्
अपरिपूर्णं वाक्यं तस्मात्काङ्क्षं पूर्ववाक्यैकदेशेन सम्बन्ध्यते,—यदेतत्
ये-यजामहं करोतीत्युक्तं, तत् न अनुयाजेषु, यावदुक्तं स्यात्,
अनुयाजवर्जितेषु यजतिषु ये-यजामहं करोति इति ; तस्माद्विधिरेव
पर्युदक्षानुयाजकः, नास्ति प्रतिषेध इति न विकल्पो भविष्यति ।
महापितृयज्ञेऽपि 'प्रकृतितवत्' इतिवचनात् होतार्षेयवरणमिह कर्त्तव्यं
प्राप्तं ; तदुच्यते,—प्रकृतितवत् कर्त्तव्यं, वरणं वर्जयित्वेति, नब्रह्मोऽपि
वृषीतिरेथेन सम्बध्यते, प्रत्ययार्थस्तु अनुवादः,—यदत्र प्रकृतितवत् कर्त्तव्यं
तद्वरणं वर्जयित्वेति ।

'किमर्थं पुनरनुयाजैर्द्विजधात्वर्येण च नब्रह्मः सम्बध्यते?'—इति ।
उच्यते, 'अन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य,' अन्यायो हि विकल्पः । कथम् ? ।
इह 'यजतिषु ये यजामहं करोति' इत्युच्यते, यद्येवम् अवगम्यते,
न ब्रह्मः स विना ये-यजामहेन यजतिरभिनिर्वर्त्तयितुं, तत्र

प्रतिषेधवचनमनर्थकं, प्रतिषेधेऽपि विज्ञाते विधिवचनमनर्थकं ; तस्मादन्याथ्यो विकल्पः । ननु 'अन्यतरस्य विधेरानर्थक्यप्रसङ्गाद्विकल्प आश्रयणीयो भवति' । उच्यते, यथान्यतरत् आनर्थक्यमापद्यते, कस्येतापि तत्र विकल्पः, यत्र न केनचिदपि प्रकारेणार्थवत्ता सम्भवति; इह तु अनुयाजसम्बन्धपर्युदासेनार्थवत्ता, तस्मान्न विकल्पः ॥

आह,—'ननु अनुयाजसम्बन्धे गब्रह्मस्य समासः प्राप्नोति, नित्यो हि अस्य गब्रह्मस्य* सुवन्तसम्बन्धेन समास इति वार्त्तिककारो भगवान् कात्यायनो मन्यते स्म,—'वावचनानर्थक्यस्य स्वभावसिद्धत्वात्' इति । नेति भगवान् पाणिनिः, स हि "विभाषा" (१।१।११२४०) इति प्रकृत्य ईदृशं समाससुक्तवान्, सदादित्वाच्च पाणिनेर्वचनं प्रमाणम्, असदादित्वाच्च कात्यायनस्य; असदादी हि विद्यमानमपि अनुपलभ्य ज्ञेयात् । तस्मात् पर्युदास इति ॥ (१०।८।१२०) ॥

न तौ पशौ करोतीत्यादिनिषेधसार्थवादताधिकरणम् ॥

इ० अपूर्वे चार्थवादः स्यात् ॥ ५ ॥

भा० श्लो दर्शपूर्णमासौ, तत्राज्यभागौ प्रकृत्य समामनन्ति,—'न तौ पशौ करोति न खोमे' इति । तत्रायमर्थः सांश्रयिकः,—किं पर्युदासः, उत, प्रतिषेधः, अथ वा अर्थवादः ? इति । किं प्राप्तं ?—'यथा पूर्वत्र पर्युदासस्तथा तावत् पर्युदासो नावकल्पते । कथं ? ।

* गजः इति का० क्री० पू० पाठः ।

दर्शपूर्णमासयोरेतत् श्रूयते, तत्र कः प्रसङ्गो यत् सोमे स्यात्, यदि सोमः पर्युदस्येत, सम्बन्ध एव न स्यात्, सोमवर्जितयो-
दर्शपूर्णमासयोः इति, तस्माच्चोदकप्राप्तयोः सोमे प्रतिषेधः । ननु
'अपूर्वः सोमः, नैव तत्र चोदकोनाज्यभागौ प्राप्तुतः' । उच्यते,—
सख्यार्थः सोमवद्भेदो भविष्यति, सौमिकेषु दीक्षणीयादिषु पशु-
बन्धमात्रे च न कर्त्तव्यौ इति ।

एवं प्राप्ते भूमः,—'अपूर्वे चार्थवादः स्यात्' इति,—अपूर्वे सोमे नैव
आज्यभागौ प्राप्तस्तस्मान्न प्रतिषेधः । अथ 'दीक्षणीयादीन् सोम-
वद्भेदो सख्यति' । तत्रायमेव दोषो भवति यत्सख्यत्वात् । अपि च प्राप्त-
प्रतिषिद्धत्वाद्दीक्षणीयादिषु विकल्पः प्राप्नोति, विकल्पस्यान्याय्य इत्युक्तं,
तस्मादसम्भवति अस्मिन् विकल्पो भविष्यति, सम्भवति चाद्यं, 'तौ न
पशौ करोति' इत्यस्यार्थवादत्वेन । कः पुनरत्र ? प्रश्नार्थः, सोमे
आज्यभागौ न क्रियेते पशुवपीति, तद्यथा 'आदित्यो यूपः' इति
अश्वने कृते तेजःसामान्यादुच्यते, एवमिहापि पशौ आज्यभागौ
कथं न क्रियेयाताम्? इति तदर्थं प्रश्नसा इति ॥ (१०।८।२ अ०) ॥

नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमित्वादिनिषेधस्य विकल्परूपताधिकरणम् ॥

सू० शिष्ट्वा तु प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥

भा० आह,—प्रथमेऽधिकरणे नञ्चः पर्युदासार्थः, द्वितीये तु
अर्थवादार्थः । अथ किंलक्षणकः प्रतिषेधः?—इति, लक्षणमुच्यते,—
'शिष्ट्वा तु प्रतिषेधः स्यात्', यथा 'नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनम्' इति,

न तत्र ब्रह्मं वक्तुं पर्युदास इति, सम्बन्ध एव हि न स्यात्,—
अतिराचवर्जितातिराचे गृह्णाति षोडशिनमिति । नापि कल्पचिदर्थ-
वादत्वेन सम्भवति, तस्मात् न गृह्णातीत्यत्र सम्बन्धः ।

ननु 'परस्परं विरुद्धौ विधिप्रतिषेधौ न सम्भवतः' । उच्यते,—
वचनप्रामाण्यात् प्रतिषेधो विधिं वाधिला भविष्यति, विधिरपि
प्रतिषेधं, न अन्या गतिरस्तीति पक्षे मिथ्याप्रत्ययः कल्पयिष्यते,—
तदा विधिर्यदा न प्रतिषेधः, तदा प्रतिषेधो यदा न विधिरिति ।
ननु 'सर्वदा विधिः प्रतिषेधश्च प्राप्नोति' । उच्यते,—उक्तमेतत्
वचनप्रामाण्यात् विरोधाच्च मिथ्याप्रत्ययः प्रयोगवचन एकं कल्पं
गृहीत्वा न द्वितीयमपि गृह्णातीति, तस्मादन्यतरेण कल्पेन सिध्य-
तीति । ननु 'कल्पान्तराभावे वैगुण्यं' । अत्रोच्यते,—सत्यं वैगुण्यं,
वैगुण्येऽपि तत्सिद्धिरेव वाक्यात् प्रमाणादवगम्यते ; तस्माद्दोषः ।
यत्र पुनरन्या वचनव्यक्तिरस्ति वाक्यस्य, तत्र न विकल्पो भवति, यथा
'नानुयाजेषु ये यजामहं करोति' इति ॥ (१०।८।३३०) ॥

चनाङ्गतिर्वै जर्निलाचेत्यादिनिषेधस्यार्थवादताधिकारश्च ॥

सू० न चेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रकृत्यावर्थवादः स्यादा-
नर्थक्यात् परसामर्थ्याच्च ॥ ७ ॥

भा० इदं समावायते अग्निहोत्रे,—'जर्निलयवाग्वा वा जुहुयात्
गवेधुकयवाग्वा वा जुहुयात् न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति न आरण्यान्
इति । अथो खल्वाङ्गनाङ्गतिर्वै जर्निलाश्च, गवेधुकाश्च पयसा

अग्निहोत्रं जुहुयात्' इति । अत्र सन्देहः,—किं 'जर्निस्त्रयवाग्वा गवेधुकथवाग्वा वा जुहोति' इति विधिः, 'अनाहुतिर्वै जर्निस्त्रय गवेधुकाश्च' इति प्रतिषेधः ; अथ वा उभौ एतौ अर्थवादायौ, 'पयसा अग्निहोत्रं जुहोति' इति विधिः ? इति । किं प्राप्तं ?,— जर्निस्त्रयवाग्मेति विधिः, विधिब्रह्मस्य प्रत्यक्षत्वात्, अनाहुतिरित्यपि प्रतिषेधः प्रत्यक्षः ; पयसा अग्निहोत्रं जुहोतीति अपरो विधिः, प्रत्यक्षत्वादेव ; एवं सति विकल्पः,—जर्निस्त्रयवाग्वा गवेधुकथवाग्वा वा होतव्यं, न वा ताभ्यां, पयसा होतव्यम् इति । न चात्र पर्युदासोऽवकल्पते, न हि ब्रह्मस्य जर्निस्त्रयवाग्वा गवेधुकथवाग्वा वा सामर्थ्यमस्ति, आहुतिब्रह्मेण सह समसत्वात्, कल्प्यमाने वा सामर्थ्ये सम्बन्ध एव न स्यात्,—अजर्निस्त्रयवाग्वा जर्निस्त्रयवाग्वा जुहोति इति, अनर्थकस्य पर्युदासे विधिर्भवेत्, छत्रस्य पर्युदसत्वात् ; क्षीरविधाने च पर्युदासानर्थक्यं जर्निस्त्रयवाग्वा गवेधुकथवाग्वा अप्राप्तत्वात् तस्माद्विकल्प इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—भवेदर्थप्रतिषेधेन विकल्पः, 'न चेदन्यं' विधिं 'प्रकल्पयेत्' ; 'पयसा अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यस्य विधेः 'प्रकृष्टौ' गवेधुक-
होमवचनमनाहुतिवचनमप्यर्थवादार्थं स्यात्, 'आनर्थक्यात्,' अनर्थको हि भवति तदा प्रतिषेधः, यदा हि पयसा जुहोति ; अर्थादेव तदा अनाहुतिर्जर्निस्त्रयवाग्वा गवेधुकाश्च भवन्ति । अथ कथम् असावनाहुतिः, या यज्ञे ह्ययते ? । 'परसामर्थ्याच्च',—परेण च 'पयसा अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यनेन विधिना सामर्थ्यं जर्निस्त्रयवाग्वा गवेधुकविधेः प्रतिषेधस्य च भवति, तस्मात् सर्वमेकं वाक्यं । कथं ? । 'जर्निस्त्रयवाग्वा जुहुयात्

गवेधुकथवाग्वा वा'इति साक्षात्निन्दावचनेनैवैतत् सम्बध्यते, अनाहुतिर्वै
 अर्त्तिसास्य गवेधुकास्येति या च तन्निन्दा, सा पयोविधिप्रशंसार्था ।
 कथं ? । अर्त्तिसगवेधुकाहुतिर्गुणवती, न तत्र याम्याः पञ्चवो हिंस्यन्ते,
 न आरक्षाः; एवमपि गुणवती पयोहोमं प्रति अनाहुतिरेव, एवं
 पयोहोमो गुणवत्तर इति, 'अर्त्तिसयवाग्वा जुहुयात्' इति न कर्मव्याथं
 कीर्त्तते, किन्तु प्रतिषेद्धुं, कर्मव्योपदेशे हि कल्पनीयं किञ्चित्,
 प्रतिषेधसम्बन्धे प्रत्यङ्निन्दया इतरस्तुतिः, आनन्तर्यानुग्रहस्य, यथा, 'विषं
 भयितव्यं न कदाचित्' इति विषभक्षणस्य कर्मव्यता प्रतिषेधसम्बन्धाथं
 कीर्त्तते, नानुष्ठानाय; एवमिहापि द्रष्टव्यमिति ॥ (१०।८।४ अ०) ॥

त्रैयम्बकादावभिघारक्षानभिघारषादीनामर्थवादताधिकारम् ॥

सू० पूर्वेश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ८ ॥

भा० चातुर्मास्येषु त्रैयम्बकानधिष्ठत्य* समामनन्ति,—'अभिघार्याः
 नाभिघार्याः इति मीमांसन्ते,—यदभिघारयेत् रुद्रायास्ये पशूनभिदध्यात्,
 यत्राभिघारयेन्न रुद्रायास्ये पशूनभिदध्यात् । अथो खल्वाङ्गरभिघार्या
 एव, न हि हविरनभिघृतमस्ति' इति । तथा, 'हेतव्यमग्निहोचं
 न हेतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः,—यदि जुहुयात् यथा
 पूर्वमाहुतीर्जुहुयात्, यत्र जुहुयादग्निः परापतेत्, तूष्णीमेव हेतव्यं,
 यथा पूर्वमाहुतीर्जुहेति, नाग्निः परापतति' इति । अत्रायमर्थः
 शास्त्रिकः,—किमभिघारयितव्यास्त्रैयम्बकाः उत नाभिघारयितव्याः ?
 इति, हेतव्यम् अग्निहोचं; न हेतव्यं वा ? विधिप्रतिषेधावेतौ इह,

* "चातुर्मास्येषु त्रैयम्बकमन्त्रमयोमेन त्रैयम्बकनामकाः एककपाला पुरोडाशा
 पिचिताः" इति माधवः ।

नार्थवादाद्यर्थम् एतयोः सङ्कीर्णम्? इति । किन्नावत् प्राप्तं ? ।
 विधिप्रतिषेधाविति ब्रूमः, तद्रूपत्वात्, -विधिप्रतिषेधयोर्हि प्रत्यक्षं
 रूपमुपलभ्यते । अतुत्या चानुष्ठानार्थता प्रतिषेधार्थता च अवगम्यते,
 वाक्यादर्थवादाद्यर्थता, अतिस्य वाक्याद्वलीयसी; न च, पर्युदासो-
 ऽवकल्पते; तस्मात्, अग्निहोत्रं हेतव्यं न हेतव्यं वा, यदा हेतव्यं,
 तदा तूष्णीं अन्वका अभिधारयितव्याः, न वाभिधारयितव्याः;
 यदा पुनरभिधारयितव्याः, तदा अभिधारयितव्यवचनमर्थवादाद्यर्थं,
 प्रतिषेधसङ्कीर्णनादभावान्नद्यायां पुनरुच्यते इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—पूर्वाधिकरणोदाहरणैस्तुल्यकालानि इमानि
 उदाहरणानि । का तुल्यकालता? । पूर्वं विधिप्रतिषेधावभिधाय
 उत्तरेण तयोरभिसम्बन्धः क्रियते इति, तदेतत् पूर्वाधिकरणेनैव
 तुल्यं, यौ विधिप्रतिषेधौ श्रूयते, न तौ अनुष्ठानं वर्जयितुं वा;
 किन्तर्हि मीमांसितुं,—एवं आह,—‘अभिघार्याः नाभिघार्याः’ इति
 मीमांसन्ते, तथा हेतव्यमग्निहोत्रं न हेतव्यमिति मीमांसन्ते
 ब्रह्मवादिन इति; मीमांसा च इतरविधिप्रशंसार्था, तथा प्रत्यक्षः
 शब्दार्थेन सम्बन्धः, न किञ्चित् कल्पनीयं; विधिप्रतिषेधयोर्हि किञ्चित्
 कल्पनीयं स्यात्,—यदभिधारयेत्, रुद्रायास्ये पशून्तभिदध्यादिति;
 इदमभिधारणं गुणवत्तरं, यत् ईदृशोऽपि दोषो नाद्रियत इति,
 तथा यत् जुहुयात् यथापूर्वमाहुतीर्जुहुयात्, यन्न जुहुयादग्निः
 परापतेदित्यं तूष्णीं होमः प्रशस्तः, यदस्मिन् क्रियमाणे उभावपि
 दोषौ परिहृतौ भवत इति ॥ (१०।८।५३०) ॥

आधाने उपवादस्य विकल्पताधिकरणम् ॥

सू० उपवादश्च तद्वत् ॥ ९ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्वाधानं, तच्चेदमामनन्ति,—‘य एवंविद्वान् वारवन्तीयं गायति, य एवंविद्वान् यज्ञायज्ञीयं गायति, य एवंविद्वान् वामदेव्यं गायति’ इति । तच्चेदमाद्यायते,—‘उपवीता वा एतस्याग्नयो भवन्ति वस्याग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायति’ इति । तत्रायमर्थः सांग्रहिकः,— किमयमुपवादः प्रतिषेधार्थः, उत पर्युदासार्थः, उत, अर्थवादाार्थः ? इति । किं प्राप्तं?,—न पर्युदासः, ब्रह्मणः अप्राप्तत्वात्; असतो वचनमर्थवादाार्थं भवति, यथा ‘प्रजापतिर्वा एक आसीत् स आत्मनो वषामुदखिदत्’ इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—न ब्रह्मण उपवादः कस्यचिदर्थवादः सम्भवति; न च, वाक्यान्तरस्थेनार्थवादेन किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति । तस्मात् ‘उपवादस्तद्वत्’ स्यात् । किञ्च तत्? । यथा ‘अतिरात्रे गृह्णाति षोडशिनम्’ इति, विधाय प्रतिषेधार्थं स्यात् । कथं? । ब्रह्मणे गानं नैव प्राप्तमिति ब्रह्मगानप्रतिषेधार्थं वचनं नावकल्पते, तस्मात् ब्रह्मगणमविवक्षितं, सामगानप्रतिषेध एवैष स्यात् । ब्रह्मशब्दः प्रमादपाठ इति चेत् । न एतदेवं; ब्राह्मणवाचित्वाद्ब्रह्मणिधानं भविष्यति ॥

सू० प्रतिषेधादकर्मैति चेत् ॥ १० ॥ (आ०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ दृश्यते,—सामगानस्यैव निन्देति, ‘अकर्म’ सामगानस्य, न हि निन्दितं कर्त्तव्यं भवतीति ॥

सू० न शब्दपूर्वत्वात् ॥ ११ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० नैतदेवं, यथैव हि निन्दया न कर्त्तव्यमिति गम्यते, एवमुपादेयतया कर्त्तव्यमिति गम्यते; न चान्यत् कर्त्तव्यमिति कश्चित् विधिः प्रकल्पते, यस्य प्रब्रंभार्थं निन्द्येत; तस्माद्गुणार्थं विधिः, वर्जयितुमुपवादः इति ॥ (१०।८।६ अ०) ॥

‘दीक्षितो न ददातीत्यादिनिषेधस्य पर्युदासताधिकरणम् ॥

सू० दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात् सर्व-
दानहोमपाकप्रतिषेधः स्यात् ॥ १२ ॥ (१म पू०) ॥

भा० ज्योतिषोमे श्रूयते,—‘दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचति’ इति । अत्रैषोऽर्थः सांख्यिकः,—किं सर्वदानहोमपाकानां प्रतिषेधः, उत अक्रतुयुक्तानाम्; अथ वा क्रतुयुक्तानामपि षोडशप्राप्तानां प्रतिषेधः; अथ वा पर्युदासः? इति । किं प्राप्तं?,—सर्वदानहोमपाकानां प्रतिषेधः । कुतः? । ‘अविशेषात्’—नास्ति विशेषवचनः शब्दः; तस्मात् सर्वेषां प्रतिषेध इति ।

सू० अक्रतुयुक्तानां वा धर्मः स्यात् क्रतोः प्रत्यक्ष-
शिष्टत्वात् ॥ १३ ॥ (२म पू०) ॥

भा० वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न सर्वेषां प्रतिषेधः । केषां तर्हि?,—‘अक्रतुयुक्तानां’ ‘धर्मः स्यात्’ । कुतः? । ‘क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात्’,—

प्रत्यक्षं हि श्रुतौ* दानादीनां ब्राह्मणमस्ति, तस्मात् प्रत्यक्षं वर्जयित्वा प्रतिषेधः स्यात् ।

सू० तस्य वाप्यानुमानिकमविशेषात् ॥१४॥ (इम पू०) ॥

भा० अपि वा 'तस्य' क्रतोर्यत् 'आनुमानिकं' चोदकप्राप्तं, तत् प्रतिषिध्यते, आनुमानिकं हि तत् न प्रत्यक्षं; प्रत्यक्षश्रुतस्य प्रतिषेधः† ।

सू० अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात् प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् ॥ १५ ॥ (सि०) ॥

भा० तु शब्दोऽवधारणार्था । वाक्यशेषः स्यात् प्रतिषेधः, उक्तानाम् अविशेषेण दानादीनां ज्योतिष्टोमिके पर्युदासेन प्रतिषेधो वाक्यशेषः स्यात्,—'अहरहर्दद्यात्' इत्यस्य शेषो 'न दीक्षितः' इति; एवं होमपाकवाक्ययोरपि । अस्ति पर्युदासे 'प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्', स चान्याय्य इत्युक्तं; तस्मात् पर्युदास इति ॥ (१०।८।७अ०) ॥

वर्कशोमादिभिराचरणीयस्य वाधाधिकरणम् ॥

सू० अविशेषेण यत् शास्त्रमन्याय्यत्वात् विकल्पस्य तत् सन्दिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यात् ॥ १६ ॥

भा० हर्दं समामनन्ति ज्योतिष्टोमे,—'वर्कानि जुहोति' इति ।

* 'क्रतौ' इति का० स० द्वितीयपुस्तकपाठः ।

† प्रत्यक्षश्रुतिप्रतिषेधः इति का० त्री० पु० पाठः ।

राजसूये, 'वल्मीकवपासुपगृह्य जुञ्ज्यात्' इति । इदमपि श्रूयते,—
 'यत् आहवनीये जुञ्जति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवति' इति ।
 तच्चैषोऽर्थः सांग्रहिकः,—किं ज्योतिष्टोमे वर्त्मनि होतव्यं, राजसूये
 वल्मीकवपायाम्, उत, विकल्पः एतयोः आहवनीयेन ? इति । किं
 प्राप्तं ? । होमार्थत्वात् तावद्वर्त्मवल्मीकवपयोः, समुच्चयो न प्राप्तः,
 अन्यतरेण होमनिर्वृत्तेः कृतत्वात्, होमार्थता चैतयोः प्रतिज्ञायेत ।
 कुतः ? । भूतभयसमुच्चारेण भूतं भव्यार्थं भवति, न च, बाधोऽत्यन्तमेव
 वर्त्मविषयः, आहवनीयहोमोऽपऋतो भवति, विकल्पे, पक्षे तावदनु-
 गृह्यत इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'अविशेषेण यत् शास्त्रं' तस्य 'आराद्विशेषाग्रिष्टं
 स्यात्', यत् विशेषेण शिष्यते, तदस्य दूरं स्यात्,—असम्बद्धमित्यर्थः ।
 'सन्दिग्धं' हि 'तत्' । कथमिव ? । यदि सामान्यं विशेषलक्षणार्थं, ततो
 विशेषेऽपि प्राप्तं ; अथ न लक्षणार्थं, ततो न प्राप्तम्, एवं सन्दिग्धं ।
 अथ वा, सामान्यं विशेषेण विरुध्यत इति एवं सन्दिग्धं । अथ वा,
 सामान्यं तस्मिंश्च विशेषे अन्यस्मिंश्चेति एवं सन्दिग्धं । तत् सामान्य-
 विधानं विशेषविधौ न स्यात् । किं कारणम् ? । 'अन्यायत्वात्
 विकल्पस्य' । कथमन्यायो विकल्पः ? । अत्रोच्यते,—यदि वर्त्माद्यधि-
 करणता एषु होमेषु श्रूयते, स पक्षे न भवतीति विकल्पमाश्रयता
 प्रमाणापेता कल्पयितव्या ; अथ वर्त्माद्यधिकरणता एषु न श्रूयते,
 ततः पक्षे सा भवतीति प्रमाणापेतैव ; वर्त्माद्यधिकरणता श्रूयमाणमविवक्षितं
 स्यात् । अथोच्येत,—अर्थात् पक्षे भावः, स चार्था होमनिर्वृत्ति-
 राहवनीयेनेति । तन्न, यदि होमनिर्वृत्तिमात्रं कर्तव्यं तत

आहवनीयेनाप्यर्थात् सिध्येत ; इह तु वर्त्माद्यधिकरणतापि विधीयते, सा आहवनीये उपादीयमाने नोपसंद्ध्येत ; अनुपसंहारे च प्रयोगवचनो वाध्येत ।

अत्रोच्यते,—‘यद्यपि वर्त्माद्यधिकरणतापि विधीयते, हेमे गुणभृतत्वाद्धोमं समीचीनं करोति इति तत्रानुपसंहारोऽपि न दोषः, अधिकरणान्तरेण समीचीनो भविष्यति इति तस्माद्विकल्प एव’ इति । नेत्युच्यते,—वर्त्मादिहोमसम्बन्धोऽत्र विधीयते, स च प्रधानभूतः, न होमः, तस्मिन् अनुपसंद्ध्यमाणे न यथाश्रुतं कृतं स्यात् ।

अत्रोच्यते,—‘सम्बन्धेऽपि विधीयमाने द्वयं विधीयते, एकं साध्यं, एकं साधनं, यत् साध्यं, तत् प्रधानं, स च होमः ; तस्मात् विकल्पः, सम्बन्धेऽपि च श्रूयमाणेऽवशोपादातव्यो भवति होमः, होमश्चेत् आहवनीयः प्राप्नोत्येव’ इति । तन्न, आहवनीयस्थानङ्गत्वात् । कथम् अनङ्गत्वम् ? विघ्नेषु अप्राप्तेः । कथमप्राप्तिः ? । वर्त्माद्यधिकरणतायां सत्याम् आहवनीयाधिकरणताया ज्ञानं करणं च प्रत्यसम्भवात्, यद्धि वर्त्माद्यधिकरणमिति ज्ञायते, न तत् आहवनीयाधिकरणं शक्यं ज्ञातुं कर्तुं वा ।

आह,—‘यथा शक्यते तथा कर्त्तव्यम्,—इत्याख्यातार्थो भविष्यति, तस्माद्वर्त्मादि वाधित्वा आहवनीयो भविष्यति’ इति । उच्यते,—सादेतदेवं, यदि वर्त्मादिवाधामन्तरेण आहवनीयोपदेशो नावकल्पेत, द्वेषा हि शक्यते कर्तुं,—वर्त्मादि वाधित्वा परिहृत्य वा ; अत्र वाधायां ‘वर्त्मानि’ इति प्रत्ययोऽपङ्गोतव्यो भवति, तस्मात् परिहारः श्रेयानिति । आह,—‘परीहारेऽपि ‘आहवनीयो भवति’ इति प्रत्ययोऽपङ्गुयेत’ ।

अपक्रोष्यामहे, भवत्याहवनीयप्रत्ययः, अन्नक्योऽसौ कर्त्तुमित्यपि किं न भवति, अन्नक्यं न करिष्यते । आह,—‘योऽयं सामान्यप्रत्यय उच्यते, स सर्वेषु विशेषेषु कार्यम् आसञ्चति, एवं चेदर्त्मादिहोमेषु च अन्यत्र च तेनाहवनीयो विहितः, तत्र यो वर्त्मादिहोमे आहवनीयप्रत्ययः स न अन्नक्यः परिहर्तुमतो वर्त्मादिहोमं वाधित्वा अवतिष्ठेत’ इति । अत्रोच्यते,—नैतदेवं,—न हि सामान्यवाची शब्दो विशेषान् अभिवदति, यदि चाभिवदेत्, अन्न-जाते गवि नावकल्पेत, पूर्वदर्शनाभावात्; सामान्ये च दृष्टपूर्वत्वादवकल्पते; तस्मान्न सामान्यं विशेषान् अभिवदति, तस्मान्न वर्त्मादिहोमे आहवनीयप्रत्ययः । अभिवदन् वा न मुख्यया वृत्त्या अभिवदेत्, कथं तर्हि लक्षणया, लक्षणा च श्रुत्या वाध्येत; तस्माद् वर्त्मादिहोमे श्रुत्या वर्त्मादिषु प्राप्तेषु अन्नक्य आहवनीयो विज्ञातुं कर्तुं चेति ।

आह,—‘ननु विपरीतमप्येतत् स्यात्,—‘आहवनीये प्राप्ते वर्त्मादि-प्रत्ययो न अन्नक्यः’ इति । भवेदेवं, किन्तु विशेषे वर्त्मादिप्रत्ययः श्रौतः, आहवनीयप्रत्ययो लक्षणया; तत्र श्रुतिप्रत्ययो बलीयान् इत्युक्तं । ‘ननु सामान्येऽप्याहवनीयप्रत्ययः श्रौतः’ । उच्यते, वर्त्मादि-प्रत्ययोऽपि सामान्ये श्रौतः, होमे हि स विशिष्टे विधीयते, न अहोमे एतद्विशेषयति । तस्माद्वर्त्मादिहोमं वर्जयित्वा अन्येषु होमेषु आहवनीयः करिष्यते इति ॥ (१०।७।८३०) ॥

वैमृधादिषु साप्तदशविधैर्वाक्यशेषताधिकरणम् ।

सू० अप्रकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूयमाणमविकृत-
माज्यभागवत् प्राकृतप्रतिषेधार्थम् ॥१७॥ (पू०) ॥

भा० अनारभ्य किञ्चिदान्नायते,—‘सप्तदश सामिधेनीरनुश्रूयात्’
इति । तत् प्रकृतौ विशेषविहितेन पाञ्चदशेन वाधितं सर्वविकृतीरनु-
प्राप्तं कासुचित् विकृतिषु पुनः श्रूयते,—‘वैमृधेऽध्वरकल्पार्यां पञ्चै
चातुर्मास्येषु मिचविन्दायां त्रैधातव्यायाम् आग्रयणेष्टाम्’ इति ।
तासु विकृतिषु अस्य अरणं किमर्थमिति विचार्यते,—किं प्राप्तम्?,
—‘अप्रकरणे’ यच्छास्त्रम् आन्नातं विकृतिविशेषे पुनरविकृतं श्रूयते,
तत्, प्राकृतमङ्गजातं प्रतिषेद्धुं,—‘वैमृधादिषु ‘सप्तदश सामिधेनीरनु-
श्रूयात्’ इति, नान्यत् प्राकृतं कुर्यादिति । न चैवं विज्ञायते,—
वैमृधादिष्वेव साप्तदशं, नान्यासु विकृतिष्विति, तासु तत् प्रत्यक्षेण
वाक्येन श्रुतं न शक्यं वाधितुम् ॥

सू० विकारे तु तदर्थं स्यात् ॥ १८ ॥ (यु०) ॥

भा० यदि तु सामिधेनीनां विकारः कश्चित् श्रूयेत, ततो विकारार्थ-
मात्मातमिति गम्यते, न तु विकारः श्रूयते; तस्मात् प्राकृतप्रति-
षेधार्थमेवेति ।

सू० वाक्यशेषो वा क्रतुना ग्रहणात् स्यादनारभ्य-
विधानस्य ॥ १९ ॥ (सि०) ॥

भा० वाञ्छब्दः पदं व्यावर्त्तयति । वाक्यशेषोऽयं वैमृधादिषु ‘अना-

रभ्य-विधानस्य, 'सप्तदश्र सामिधेनीरनुब्रूयात्' एतासु विकृतिष्विति, तेन अन्यासु विकृतिषु न स्यात् । 'ननु प्रत्यक्षश्रुतम् अन्यासु विकृतिषु तत् न ब्रह्मं वाधितुं' । उच्यते, सत्यं प्रत्यक्षश्रुतं सामिधेनीषु, न तु तत् क्रतुना गृह्यते ; क्रतुसम्बन्धाभावात्, प्रयोगवचनोऽपि न गृह्णाति, सति वैश्वधादिसम्बन्धकरे वाक्ये । यदेतत् साप्तदश्रम् अनारभ्योक्तं, तत् वैश्वधादीनामङ्गमिति प्रत्यक्षं वाक्यं, तस्मान्नान्या विकृतयः तत् गृह्णन्ति; अक्रतुग्रहणे च सति सामिधेनीनां साप्तदश्रं निःफलत्वाच्च क्रियेत, तस्मादनारभ्य-विधेः वैश्वधादिषु वाक्यशेषः । आह,—'ननु वाक्यभेदो भवति,—सामिधेन्यः सप्तदश्र भवन्ति, तासु वैश्वधादिषु' इति । उच्यते, द्वे एते वाक्ये, पूर्वेण वाक्येन योऽर्थ उक्तः, तस्यैव विशेषः परेण वाक्येन विधीयते इति वाक्यशेष इत्युच्यते इति ॥ (१०।७।८ अ०) ॥

‘श्रुथियै स्वाहा’ इत्यादिविधिना चविहितस्वाहाकारेषु प्रदानेषु स्वाहाकार-
विधानाधिकरणम् ॥

सू० मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशात्स्यात् ॥ २० ॥
(सि०) ॥

भा० दर्विहोमं प्रकृत्य श्रूयते,—‘श्रुथियै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहा’ इति । अस्ति च अनारभ्य-वचनं,—‘वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते’ इति । तत्र सन्देहः,—किं तस्याद्यं वाक्यशेषः,—स्वाहाकारेण अन्नं प्रदीयते देवेभ्यः—इत्येतस्मिन् दर्विहोमे ‘श्रुथियै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा’ इति, उत नाद्यं वाक्यशेषः,

येष्वपि प्रदानेषु स्वाहाकारो नाम्नातस्तेष्वपि स्वाहाकारः ? इति । किं प्राप्तम् ?,—अनन्तरवृत्तेनाधिकरणेन वाक्यशेष इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘मन्त्रेषु’ वाक्यशेषत्वं, न ‘स्यात्’, न हि विधायका-विधायकवाक्ययोः एकवाक्यत्वं भवति, विधायकं ब्राह्मणम्, अविधायको मन्त्रः । अपि च, अनन्तराधिकरणे न क्रतुसम्बन्धोऽस्ति इह तु सम्बन्धो गम्यते,—‘वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते’ इति, प्रदानं ह्यत्र प्रधानकर्म्म । अपि च, गुणोपदेशो भवति, तस्मिन् दर्विहोमे ‘पृथिव्यै स्वाहा’ इत्येवं समुच्चारणं भवति, न ‘स्वाहा पृथिव्यै’ इति ; तस्मादन्येष्वपि दर्विहोमेषु स्वाहाकारोऽस्तीति ॥

सू० अनाम्नाते च दर्शनात् ॥ २१ ॥ (यु० १) ॥

भा० यत्रापि दर्विहोमे न आम्नायते स्वाहाकारः, तत्रापि कश्चिद्दृश्यते, ‘घृतेन घावापृथिवी आपृणेत्यामिति औदुम्बर्था विश्वाखे जुहोति आम्नात् अवस्त्रायति भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति’—इति प्राप्तं स्वाहाकारं दर्शयति ।

सू० प्रतिषेधाच्च ॥ २२ ॥ (यु० २) ॥

भा० कश्चिच्च प्रतिषेधो भवति,—‘न स्वाहेति वचनं करोति मन्त्रं च नाह’ इति ; प्राप्तिपूर्वकः प्रतिषेधो भवतीति ऋवाक्यशेषता अथवसीयते ॥ (१०।७।१० अ०) ॥

अप्रतिपाद्यास्य विकृतावुपदेशाधिकरणम् ॥

सू० अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः स्यात्
॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमाचक्षते,—‘य एवंविद्वानग्निं चिनुते’ इति, तथा उपपृक्षन्
वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्या’ इति । तत्र सन्देहः,—किं अग्न्यति-
ग्राह्यं विकृतौ चोदकः प्रापयति, उत न ? इति । किं प्राप्तम्,—
‘अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतौ’ ‘अप्रवृत्तिः’ इति,—अग्निश्चातिग्राह्याश्च
अग्न्यतिग्राह्यं, तत् विकृतौ न प्रवर्त्तते । कुतः ? । ‘विकृतावुपदेशात्’,
—विकृतौ हि तत् उपदिश्यते,—‘अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति,
तमुक्येन तमतिरात्रेण तं चतुरात्रेण तं पञ्चरात्रेण तं षडरात्रेण तं
सप्तरात्रेण तमष्टरात्रेण तं नवरात्रेण तं दशरात्रेण’ इति । तथा ‘यत्
पृष्येति गृह्णीयात् प्राञ्चं यज्ञं पृष्ठानि संगृह्णीयुः, यदुक्येति गृह्णीयात्’
इति न नूनमग्न्यतिग्राह्यं चोदकः प्रापयति, यत् साक्षात्कस्याहित्
विकृतौ चोद्यते इति ॥

सू० मासि-ग्रहणाच्च तद्वत् ॥ २४ ॥ (यु०) ॥

भा० इदञ्च आचक्षते, ‘मासि-मासि अतिग्राह्या गृह्यन्ते’ इति ।
यदि चोदकः प्रापयेत्, न, मासि-मास्यतिगृह्यन्ते इत्युपदेशः स्यात् ॥

सू० ग्रहणं वा तुल्यत्वात् ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा० गृह्यते वा चोदकेन अग्न्यतिग्राह्यं, न हि अस्य अन्यैरङ्गैरसि
विशेषः, अन्यानि अङ्गानि गृह्णाति एतत् न गृह्णातीति नैतदवकल्पते ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गं खत्रपि दृश्यते,—‘कङ्कचितं चिन्वीत ग्रीर्षचितं चिन्वीत यः कामयेत सुग्रीर्षा अस्मिन् लोके सम्भवेयम्’ इति । तथा ‘पञ्च ऐन्द्रान् अतिपाह्वान् गृह्णाति’ इति । कङ्काकारताम् ऐन्द्रताच्च विशेषं भ्रुवन्न्यतियाह्वस्य विहृतौ प्राप्तिं दर्शयति ॥

सू० ग्रहणं समानविधानं स्यात् ॥ २७ ॥ (१आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘विहृतावुपदिश्यते’ इति, तत्परिहर्त्तव्यम्; अचोच्यते,—‘यस्यां विहृतावुपदिश्यते, तस्यां प्रहृतौ च समानः स विधिः; अवशिष्टासु विहृतिषु चोदकः प्रापयतीति ॥

सू० मासि-ग्रहणमभ्यासप्रतिषेधार्थम् ॥ २८ ॥
(२आ०नि०) ॥

भा० अथ मासि-ग्रहणं कथम्? इति । तद् अभ्यासप्रतिषेधार्थं, न, अहन्यहनि गृह्यन्ते मासि-मासि गृह्यन्ते इति । (१०।७।११अ०) ॥

अपहरणाभिधरणाभ्यां सहेव चतुरवदानाधिकरणम् ॥

सू० उत्पत्तितादर्थ्याच्चतुरवचनं प्रधानस्य होमसंयोगात्
अधिकमाज्यमतुल्यत्वास्त्रोक्त्वदुत्पत्तेर्गुणभूतत्वात्
॥ २९ ॥ (पू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोरान्नायते,—‘चतुरवचनं जुहोति’ इति । तच्च

अथमर्थः सांख्यिकः,—किं सद्योपस्यरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तम्, उत प्रधानद्रव्यादेव चतुरवदातयम्, अधिकसुपस्यरणमभिघारणञ्च ? इति । किं प्राप्तं ? प्रधानद्रव्यादेव चतुरवदातयं । कुतः ? । 'उत्पत्तितादर्थ्यात्',—पुरोडाशोत्पत्तेर्होमार्थता भवति, 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालो अमावास्यायां पौर्णमास्याञ्च अच्युतो भवति' इति । यज्जुहोति तत् चतुरवत्तं कर्त्तव्यं, पुरोडाशञ्च होमार्थं नोपस्यरणाभिघारणे ; तस्मात् पुरोडाशञ्च चतुरवदातयमिति । 'अधिकमाज्यं' स्यात्, अतुल्यं हि तत् पुरोडाशेन ; पुरोडाशे होमार्थं तत् गुणभूतम् आज्यम्, तेन यद्यपि सह आज्येन षडवत्तं भवति, तथापि होमे चतुरवत्तमेव कृतं, यथा लोके, 'प्रसूभुग्देवदत्तः' इत्युच्यते, यद्यपि सूपन्नाकादिभिरधिकः प्रसूो भवति, तथापि भुजो प्रसूो निर्द्दिश्यते, व्यञ्जनानि ओदमार्थानि ॥

रू० तत्संस्कारश्रुतेश्च ॥ ३० ॥ (यु०) ॥

भा० प्रधानावदानसंस्कारार्थेन च उपस्यरणाभिघारणे श्रूयते,— 'यदुपस्यरणाति अभिघारयति अमृताहुतिमेवैनां करोति' इति, तेनोपस्यरणाभिघारणसंयुक्तं प्रधानद्रव्याचतुरवत्तं होतव्यमिति गम्यते ॥

रू० ताभ्यां वा सह स्विष्टकृतः सकृत्त्वे द्विरभिघारणेन तदाप्तिवचनात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा० 'ताभ्यां वा सह' द्विर्द्विषोऽवदाय चतुरवत्तं कर्त्तव्यं । कुतः ? । 'स्विष्टकृतः सकृत्त्वे द्विरभिघारणेन' तदाप्तिवचनं भवति,—

‘सदुपसृष्टाति सङ्घद्वयति द्विरभिधारयति चतुरवत्तस्याथै’ इति, द्विरभिधारणेन चतुरवत्तं पूर्णं दर्शयति, इतरथा सङ्घवत्तं तेन पूर्येत । आह,—‘दर्शनमेतत्, प्राप्तिदृश्यताम्’ इति । अत्रोच्यते,—चतुरवत्ते होमे अयते,—‘चतुरवत्तं जुहोति’ इति, न होमार्थं पुरोडाशे साम्नाथे वा,—नैवं अयते,—यत् होमार्थं द्रव्यं तच्चतुरवत्तं कुर्यादिति, चतुरवत्तं अयमाद्यं होमेन असंबन्धमानम् अनर्थकं स्यात् ।

अत्रोच्यते,—‘प्रयोगवचनग्रहणादर्थवत् भविष्यति’ । तन्न, साक्षात्-होमसम्बन्धे वचने सति ‘चतुरवत्तं जुहोति’ इति गान्यत् प्रयोगवचन-ग्रहणं कल्पते । अस्मिंश्च साक्षाद्वचने तदर्थात् अवत्तं, न अतदर्थात् इति न विज्ञेयः अयते, तदर्थात् अतदर्थाद्वा चतुरवत्तस्यङ्गसंयुक्तं द्रव्यं होतव्यम्, एवञ्च अतिः परिगृह्यते, इतरस्मिन् पक्षे वाक्यं परिगृह्येत, ‘द्विर्हविषोऽवयति’ इति च विकल्पः स्यात्, यदि हविश्चतुरवत्तं दीयेत्,* तथा इदमपरं अवयवम् असदनुवादभूतं स्यात् चतुरवत्तं वा विकल्पयेत्, अभावाच्च पक्षे विकल्पो न न्याय्यः स्यात्; तस्मात् सद्योपस्तरणाभिधारणाभ्यां चतुरवत्तमिति ॥

सू० तुल्यवच्चाभिधाय सर्वेषु भक्त्यनुक्रमणात् ॥ ३२ ॥
(यु०) ॥

भा० ‘चत्वारि वा एतानि देवदधानि अवदानानि यदुपसृष्टाति तदनुवाक्याथै यत् पूर्वमवदानन्तद्याज्याथै यदुत्तरं तद्देवताथै यत् अभिधारयति तद्वषट्काराय’ इति चतुरवत्तस्य चत्वारि अवदानानि

* हविश्चतुरवदीयेत् इति का० ज्ञी० पु० पाठः ।

संकीर्त्य अनुवाक्यादिभिः भक्तिवादेन अवयवत्रयः संकीर्तयन् उपस्यारणा-
हीनि दर्शयति, तस्मात् सहोपस्यारणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तमिति ।
इधमन्त्रो भागधेयवचनः, तद्यथा 'कङ्कटकाय दधं, नापिताय दधम्'
इति, देवदधानि देवभागा इत्यर्थः ॥ (१०।७।१२अ०) ॥

उपांशुयामेऽपि चतुरवत्तस्यावच्छकताधिकारश्च ॥

सू० साप्तदशवन्नियम्येत ॥ ३३ ॥ (पू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः उपांशुयामोऽस्ति, तत्र 'चतुरवत्तं जुहोति'
इति । तत्र संशयः,—किमुपांशुयामे चतुरवत्तं कर्तव्यम्, उत न ?
इति । किं प्राप्तं ?,—'साप्तदशवन्नियम्येत', यथा साप्तदशम् अगारभा-
धीतं परिगणितासु विद्यतिषु पुनः श्रूयमाणं वाक्यशेषान्ताखेव
निबन्धते, एवमिदमपि चतुरवत्तम् उपस्यारणाभिघारणाश्रयत्वात् यत्र
ते, तत्रैव नियम्येत औषधसान्नाययोः, उपांशुयामे न स्यादिति ॥

सू० इविषो वा गुणभूतत्वात्तथाभूतविवक्षा स्यात् ॥

॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भा० वाग्म्यः पक्षं ध्यावर्त्तयति । नैतदस्ति,—नोपांशुयामे चतुर-
वत्तमिति, हेतवे चतुरवत्तं गुणो विधीयते, स उपांशुयामेऽपि
स्यात्, अत्रापि चतुरवदातव्यं । अथ यदुक्तम्, औषधसान्नाययोरेव
चतुरवत्तम्, उपस्यारणाभिघारणाश्रयत्वात्—इति ; न उपस्यारणाभि-
घारणवचनं चतुरवत्तस्य वाक्यशेषभूतं, यथा 'साप्तदशसामधेनीरनुश्रूयात्'
इति मिश्रविन्दादिषु, साप्तदशानुक्रमादिति । नैवमिह चतुरवद्येत, कथ-

सुपसृणीयात्, अभिघारयेचेति, कथं तर्हि ?—चतुरवदानसंयुक्तं द्रव्यं जुष्टयात् हविषोपसृणीयात्, अभिघारयेचेति, यत्र हविषि उपसृतीय-
माषेऽभिघार्यमाषे च चतुरवक्तयुक्तं प्रदानं भवति तत्र न प्रधान-
द्रव्याश्चतुरवदातव्यं; यत्र पुनः प्रधानद्रव्याश्चतुरवखण्डनमन्तरेण न
चतुरवक्तं भवति, तत्र प्रधानद्रव्याश्चतुरवदातव्यं; चतुरवक्तभूतमिह
होतव्यं विवक्ष्यते, न दत्तस्ततो वा चतुरवदातव्यमिति । तस्मादुपांशु-
षावेऽपि चतुरवक्तं कर्त्तव्यमिति ॥ (१०।७।१ इअ०) ॥

दर्शपूर्णमासयोरग्नेन्द्राग्नेयोरनुवादताधिकारश्च ॥

सू० पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां पुरोडाशयोरुप-
देशस्तत्श्रुतित्वाद्देश्यस्तोमवत् ॥ ३५ ॥ (१मपू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोरिदमाचक्षयते,—‘पुरोडाशाभ्यामेषोमयाजिनं
याजयेत् यावेतावाग्नेयस्यैन्द्राग्नेय’ इति । तत्रैष संश्रयः,—किमधि-
कारश्रुतिवाक्यशेषोऽयं,—‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इत्याभ्यां
पुरोडाशाभ्यामेषोमयाजीति(१); अथ किमधिकयोः कर्मान्तरयो-
रत्यन्ति,—अपराभ्यामेवञ्चातीयकाभ्यां पुरोडाशाभ्यां यजेत-इति(२);
अथ वा, अङ्गकर्तृरुपदेशः,—आभ्यां पुरोडाशाभ्यामृत्विक् याजयेत्
इति(३); अथ वा, अषोमयागकाले आभ्यां यजेतेति कासोप-
देशः(४); उत ऐन्द्राग्नेयस्य विधिः, आग्नेयस्य चानुवादः(५); अथ
वा उभयोरनुवादः(६)?—इति एते पक्षाः ।

किं तावत् प्राप्तम् ?—अधिकारशेषः(१)-इति;—यदेतत् ‘स्वर्गकामो

यजेत' इति, तस्य शेषः, आर्थां 'पुरोडाशाभ्याम्' असोमयाजी स्वर्गकामो यजेतेति । कुतः ? । 'तत्श्रुतित्वात्,—तत्श्रुतिमन्तौ हि पुरोडाशौ ब्रह्मेनामूचेते ; तेन नाभ्यधिकौ । असोमयाजिनस्य कर्तृव्यापार आर्थां संबन्धते श्रुत्या, न कालः, स हि लक्ष्येत, श्रुतिस्य खण्ड्याया मरीयसी ; तत्र सोमयाजिनो वा न पुरोडाशौ, असोमयाजिनो वा न सास्त्रार्थः । यदि पुरोडाशावधिकृत्य असोमयाजी विधीयते, ततो नासोमयाजी सास्त्रार्थे, तत्रैवकारः समर्थितो भवति,—पुरोडाशाभ्यां केवलाभ्यामसोमयाजी, न सास्त्रार्थेनेति । अथासोमयाजिनमधिकृत्य पुरोडाशौ विधीयेत, तथा न सोमयाजिनः पुरोडाशौ, तत्रास्त्राने एवब्रह्मे भवति,—पुरोडाशाभ्यामसोमयाजिनमेवेति ; यथा,—

'यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं

मेधाविगं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

यस्ते न द्रुष्टोत् कतमचनाह

तस्मै मां ब्रूयाः निधिपाय ब्रह्मन्' इति ॥

यं शुचिमेव विद्याः इति वदितव्ये यमेव विद्याः शुचिमिति ; एवमत्रापि । तदुभयोरपि वचनव्यङ्ग्योरधिकारश्रुतिवाक्यशेष इति उभयथा अयं पूर्वपक्षो भवति ; यथा वैश्वसोमेऽधिकारश्रुतिशेषः,— 'वैश्वो वैश्वसोमेन यजेत' इति, तददृष्टवाक्यधिकारश्रुतिशेष एवेति ॥

सू० नत्वनित्याधिकारोऽस्ति विधौ नित्येन सम्बन्ध-
स्तस्माद्वाक्यशेषत्वम् ॥ ३६ ॥ (२मपू०) ॥

भा० तु ब्रह्मः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवम्,—अधिकारवाक्यशेष

इति, नित्यौ हि दर्शपूर्णमासौ,—‘यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत’ इति, नित्यौ च तत्रेभौ पुरोडाशौ फलं प्रति सहकारिणौ; तौ अनित्य-सोमयाजिनं प्रति विधीयेते—इत्यनुपपन्नं । कथम्? । नित्यौ हि दर्शपूर्णमासयोर्भविष्यतः, यस्यासोमयाजी तस्योपकरिष्यत इति नोपपद्येत, पुरोडाशविधेः ‘नित्येन’ दर्शपूर्णमाससमुदायेन ‘सम्बन्धः’ तस्मात् न असोमयाज्यधिकारश्रुतिवाक्यशेषः, किन्तर्हि, अधिकयोः कर्मान्तरयोरुत्पत्तिरिति, नैवमभिसम्बन्धः क्रियते,—यावेतौ पुरोडाशौ दर्शपूर्णमासयोर्विहितौ, तौ प्रति असोमयाजी विधीयते इति, कथन्तर्हि, असोमयाजी यः स्वर्गकामः स आग्नेयं कुर्यादैन्द्राग्नेत्येते कर्मणी विधीयेते, विधीयेते चेत् पूर्वाभ्यां कर्मान्तरे; तत्र ‘यावेतौ’ इत्यनुवादवचनं धर्मापेक्षं भविष्यति । यथा ‘एतस्मैव रेवतीषु वारवन्नीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा’ इति । एवञ्चदस्य पुनरित्यस्मिन्नर्थे भविष्यति; यथा, ‘चीरेण भुक्त्वा देवदत्तः चीरेणैव भुञ्जीत’ इति,— भुक्त्वा देवदत्तः भुञ्जीतीवेति पुनरिति गम्यते, एवमिहापि सोम-याजिनस्यासोमयाजिनस्य दर्शपूर्णमासविधानेन विहितौ पुरोडाशौ पुनरसोमयाजिनसौ विधीयेते,—पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याज-येदिति तदुर्ध्वकाभ्यामिति गम्यते ॥

सू० सति च नैकदेशेन कर्तुः प्रधानभूतत्वात् ॥ ३७ ॥
(यु०) ॥

भा० ‘सति च’ अधिकारशेषे पुरोडाशयोरसोमयाजिकर्तृसम्बन्धो नोपपद्यते, अधिकारशेषे हि प्रधानभूतः कर्त्ता निर्द्दिश्यते, न चासति

फले प्रधानभाव उपपद्यते, न च दर्शपूर्णमासिकदेशभूतौ पुरोडाशौ फलस्य साधकौ भवतः । न च, वचनप्रामाण्यात् फलं कल्पयिष्यते, वचनव्यक्त्यन्तरस्य भावात् । तस्मादपि नाख्यधिकारशेष इति ॥

सू० ह्यस्मत्वात्तु तथा स्तोत्रे ॥ ३८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यदुपवर्षितं,—वैश्वसोमवत्—इति, युक्तं वैश्वसोत्रे, ह्यस्मो वैश्वसोमो न कस्यचिदेकदेशः, तत्र फलं सम्भवति, न चात्र फलं सम्भवति, न चात्र किञ्चिदेकं नित्यमनित्येन संबध्यते । तस्मादैश्वर्यं वैश्वसोमेन ॥

सू० कर्तुः स्यादिति चेत् ॥ ३९ ॥ (इयपू०) ॥

भा० 'इति चेत्' मन्यसे,—नाधिकारश्रुतिशेषोऽवकल्पते इति । तत्रोच्यते, कर्मान्तरयोस्त्यभिर्नावकल्पते, 'धावेतौ' इति व्यपेक्षावचनं लक्षणया कल्पते । कथं तर्हीदमिति ? । अङ्गकर्तुरूपदेशः,—अङ्गं यः कर्त्ता, न प्रधाने । याजयेदिति हेतुकर्तुरेवैतत् प्रत्यक्षं वचनं, लक्षणया यजेः कर्तुः । अपि च नित्यानित्ययोर्विरुद्धः सम्बन्धोऽभ्युपगतो न भविष्यति । न चैकदेशस्य फलं कल्पयिष्यते, असोमयाजी पुरोडाशाभां याजयितव्य इति याजयितुरूपदेशोऽभ्युदयाय भविष्यति ॥

सू० न गुणार्थत्वात् प्राप्ते च नोपदेशार्थः ॥ ४० ॥

(इय पू० नि०) ॥

भा० नैतदेवम्,—अङ्गकर्तुरूपदेश इति, अङ्गकर्त्ता हि प्रधानकर्तुरेव

* नाधिकारः श्रुतिशेषोऽवकल्पते इति का० जी० पु० पाठः ।

क्रियोपदेशेन गुणभूतः प्राप्नोति; न चास्य फलं श्रूयते; न च कल्पयितुं ब्रह्मसुपयहविशेषात्; न च, प्राप्तस्य पुनरुपदेशे किञ्चिदस्ति प्रयोजनं, अर्थप्राप्तस्य तन्नुवादः पुरोडाशयोर्भागं विधातुं; न च, परिसंख्या, त्रिदोषत्वात्; सोमयाजिनस्य विना अङ्गकर्त्ता, असम्भवात् । तस्मात् कर्मान्तरयोस्तत्पत्तिरिति ॥

सू० कर्मस्योस्तु प्रकरणे तन्व्यायत्वात् गुणानां लिङ्गेन कालशास्त्रं स्यात् ॥ ४१ ॥ (४र्थ पू०) ॥

भा० तुब्रह्मः पञ्चं व्यावर्त्तयति । नाधिकयोः कर्मान्तरयोस्तत्पत्तिरिति, एतयोः कर्मणोः प्रकरणे काल उच्यते, न असोमयाजिनं कर्त्तारं प्रति पुरोडाशौ विधीयेयातां । कुतः? । 'तन्व्यायत्वात्', स हि न्यायः, षोऽष्टावृत्तः,—"अपि वा कालमात्रं स्यात् अदर्शनादिशेषस्य (४।४।६सू०)" इति, इहापि स एव न्यायः,—"असोमयागकाले दर्शपूर्णमासयोरेतौ पुरोडाशौ भवत इति । किमेवं भविष्यति? । फलकल्पनादोषो न भविष्यति, यदा समुदाये व्यापरिष्यते* तदा सर्वेषां संहतानां फलं भविष्यति । ब्रह्मते च असोमयागेन विशेषलिङ्गेन कालो लक्षयितुम्, तस्मिन् काले पुरोडाशाभ्यामेव यजेत न साम्नाथ्येन-इति ॥

सू० यदि तु साम्नाथ्यं सोमयाजिनो न ताभ्यां समवायोऽस्ति विभक्तकालत्वात् ॥ ४२ ॥
(४र्थ पू० नि०) ॥

भा० तुब्रह्मः पञ्चं व्यावर्त्तयति । 'यदि' 'साम्नाथ्यं सोमयाजिनः'

* 'समुदायस्य फलमिष्यते' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

न कासार्थं अरण्यं भवितुमर्हति । सास्त्राख्यं च सोमयाजिन एव,
अनाश्रिते तस्मिन्नाश्रितवचनं, यथा,—

‘शास्त्राणि चेत् प्रमाद्यं स्युर्गतास्ते परमाङ्गतिम्’ इति ।

एवं हि श्रूयते, ‘नासोमयाजी सन्नयेत्’ इति । एवं सति न
कासार्थं अरण्यं । कथं? । नैव ‘ताभ्यां’ पुरोडाशाभ्यां सास्त्राख्यस्य
‘समवायः’ प्राप्तः, ‘विभक्तकासत्वात्’, प्राक् सोमयागात् पुरोडाशौ,
ऊर्द्धं सास्त्राख्यं प्राप्तमेव, न तदर्थं यतितयं । तस्मात् न कासार्थं
विभक्तकासार्थं अरण्यं कर्मान्तरघोदनेवेति ॥

सू० अपि वा विहितत्वात् गुणार्थायां पुनःश्रुतौ
सन्देहे श्रुतिर्द्विदेवतार्था स्यात् यथानभिप्रेतः
तथाग्नेयो दर्शनादेकदेवते ॥ ४३ ॥ (पू० पू०) ॥

भा० अपि वेति पक्ष्यावृत्तिः । नैतत् कर्मान्तरघोदनेति,
अनुवादः आग्नेयस्य, ‘विहितत्वात्’, विहितो हि असावभवत् ‘यदाग्नेवो
ऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति’ इति ।
ऐन्द्राम्यस्य भवति विधिः, उभयत्राविहितत्वात्; स यत्र न प्राप्नोति,
पौर्णमास्याम् ऐन्द्राग्नविधानार्था एषा श्रुतिः । यथानभिप्रेतस्तथाग्नेय
उचरितः, विधानं सोमयत्र, तस्य दर्शनं च,—‘आग्नेयं चतुर्हो करोति’
इति; तथा साकंप्रस्थाय्ये आग्नेयभागार्था प्रचर्य आग्नेयेन पुरोडाशेन
इति ॥

सू० विधिं तु वादरायणः ॥ ४४ ॥ (पू० पू० नि०) ॥

भा० तुमद्दः एतमपि पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवम्,—आग्नेये-

ऽनुवादः, ऐन्द्राग्ने विधिः—इति; उभयोः कास्त्रविधिः स्यात् ।
 कुतः? । 'वादरायणः' आचार्यो मन्यते स्म,—प्रागपि सोमयागात्
 साम्नाय्यविधिरिति, असोमयाजिनोऽपि साम्नाय्यं श्रूयते, 'तद्दु सं
 नयेत्*' इति । तथा तथेह स्माद्धर्मेपायनाः साम्नाय्यमेवासोमयाजिनः',
 तस्मात् कास्त्रार्थः संयोग इति ॥

सू० प्रतिषिद्धविज्ञानाद्वा ॥ ४५ ॥ (सि०) ॥

भा० वाक्त्रब्दः पञ्चं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति,—कास्त्रविधिरिति,
 नायधिकयोः कर्मणोरुत्पत्तिः, न वा आग्नेयस्थानुवादः, ऐन्द्राग्नेय
 विधिः, किन्तर्हि उभयोरनुवादः । कथं? । सोमयाजिनः साम्नाय्य-
 विधानार्थमेतद्वाक्यम्, अतो नैन्द्राग्नेयापि विधिः, भिद्येत हि तदा
 वाक्यम्, एवमभिसम्बन्धः क्रियते,—असोमयाजिनः पुरोडाशावावेतौ
 यौ प्राप्तौ, सोमयाजिनः साम्नाय्यमपरमपीति, पुरोडाशाभावात्सोमया-
 जिनं याजयेत्, यौ एतौ आग्नेयस्य ऐन्द्राग्नेयस्य, साम्नाय्येन
 सोमयाजिनम् इति एवमेकेन वाक्येन सोमयाजिनः साम्नाय्यं
 विधीयते, अपरेणापि वाक्येनासोमयाजिनः; यस्मादुभयोरप्यनुवाद
 इति ॥

सू० तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४६ ॥ (यु०) ॥

भा० अन्यार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति, न कर्मान्तरे इति । कथं? ।

* 'तद्दु समेव नयेत्' इति का० ऋी० पु० पाठः । 'तद्दुभयमेव नयेत्' इति आदर्भ-
 पुस्तकपाठः ।

‘वतुर्ह्यै पौर्णमास्यामाहुतयो ह्यवन्ते चयोद्ग्रामावास्यायाम्’ इति; कर्मान्तरोत्पन्नावभ्यधिका आहुतयो भवेदुरिति॥(१०।८।१४ आ०)॥

उपांशुयाजस्य प्रौवाज्यप्रवृत्ताधिकारस्य ॥

सू० उपांशुयाजमन्तरा यजतीति हविर्लिङ्गाश्रुतिन्वात् यथाकामी प्रतीयेत ॥ ४७ ॥ (पू०) ॥

भा० इन्द्रपूर्वमासयोरान्नायते,—‘उपांशुयाजमन्तरा यजति’ इति । तत्र इत्थं प्रति सन्देहः,—किम्,—अनियमः, उत नियतं किञ्चिद्द्रव्यम्? इति । किं प्राप्तं?,—न किञ्चित् इवीरूपं श्रूयते, तस्मात् ‘यथाकामी प्रतीयेत’ । तत्र उच्यते,—‘श्रूयते इवीरूपम्,—‘आज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्’ इति, तस्मादाज्यद्रव्यकं स्यात् । उच्यते,— एवमप्यनियमः, यत्किञ्चित् आज्यं गृहीत्वा इष्येतेति ॥

सू० भ्रौवादा सर्वसंयोगात् ॥ ४८ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘भ्रौवादा’ आज्यादिष्येत, न यतः-कुतश्चित् । कुतः? । ‘सर्वसंयोगात्’, सर्वयजतिभिर्हि सम्बद्धं,—‘सर्वस्यै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्भ्रुवायामाज्यम्’ । तस्मात् भ्रौवाज्यात् यजेतेति॥(१०।८।१५ आ०)॥

उपांशुयाजस्य प्रकृतदेवताविषयनाधिकारस्य ॥

सू० तद्वच्च देवतायां स्यात् ॥ ४९ ॥ (पू०) ॥

भा० देवतां प्रति उपांशुयाजस्य संग्रहः,—किम् अनियमः, नियमः?

इति । किं प्राप्तं ?,—यदत् इत्थं प्रति अनियमः पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षे,
'तदत् देवतायाम्' अनियमः । ननु 'अग्नीषोमौ विधीयेते' । उच्यते,
पुराकल्पसङ्घोऽयं न विधिसङ्घः* । 'इमाः तर्हि 'विष्णुर्दोषांशु
वष्टव्यः' इत्येवमादिना देवता विधीयन्ते' । उच्यते,—उक्तमजामि-
करवचनार्था एते अर्थवादा इति, तस्मादनियमः ॥

सू० तान्द्रीणां प्रकरणात् ॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भा० न हि देवतामन्तरेण यागो भवति, न च वचनमन्तरेण
देवता, न च, अन्यस्य विहिता देवता, अन्यस्य अवकल्पते; तस्मात्
प्रकृतानां तन्त्रभवाणाम् अन्यतमया देवतया प्रकृतत्वात् एकवाक्यतां
कृत्वा देवताम् अवगमिष्यामः । एकया च कृतार्थत्वात् यां-काञ्चित्
देवतामिति ॥ (१०।८।१६अ०) ॥

उपांशुयाजस्य विष्णादिदेवताकल्पौर्णमासीकर्मसमयोरधिकरणम् ।

सू० धर्मादा स्यात् प्रजापतिः ॥ ५१ ॥ (१म पू०) ॥

भा० तान्द्रीणामन्यतमा देवतेत्युक्तं । तत्र सन्देहः,—किं
तान्द्रीष्वनियमः,—अथ वा प्रजापतिः^(१), अथ वा अग्निः^(२), अथ वा
विष्णुः, अमावास्यायां चोपांशुयाजः^(३); अथ वा पौर्णमास्यामुपांशु-
याजः, विष्णुर्देवता^(४); अथ वा उभयचोपांशुयाजः, देवताविकल्पस्य^(५)
इति; अथ वा पौर्णमास्यामेव उपांशुयाजः, तत्रैव विष्णाद्या
देवताः^(६)? इति पक्षाः । किं तावत् प्राप्तं ?—'प्रजापतिः' देवता ।

* पुराकल्पसङ्घोऽयं न विधिसङ्घः इति आदर्शपुस्तकपठः ।

कुतः ? । 'धर्मात्',—तस्य हि उपांशुत्वं धर्मः,—'तस्मात् यत्किञ्चित् प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते, उपांशेव तत् क्रियते' इति । उपांशुयाज-
नामकत्वाच्च अस्य कर्मण इदं अवगम्यते,—न्यूनमस्य उपांशुत्वं धर्मं
इति, आत्मनि साधनेषु च न उच्येत्स्वेन अस्य सम्बन्ध इति, तेन
प्रजापतिरिति गम्यते, स हि अनुचैर्धर्मकः; अन्यस्यां सत्यामुच्येत्स्वेनास्य
सम्बन्धो भवेदिति ॥

सू० देवतायास्त्वनिर्वचनं तच्चशब्दस्येह मृदुत्वं
तस्मादिहाधिकारेण ॥ ५२ ॥ (२५ पू०) ॥

भा० तुशब्दः पञ्च व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति,—प्रजापतिर्देवतेति ।
तान्द्रीणां मुख्योऽग्निर्देवता स्यात् प्रजापतेः 'देवतायाः' 'अनिर्वचनं'
धर्मः तूष्णींभावः, 'प्रजापतिं मनसा यजेत्' इति । 'ननु उपांशुत्वं
प्रजापतेर्धर्मः, 'तस्मात् यत्किञ्चित् प्राजापत्यं क्रियते, उपांशेव तत्
क्रियते' इति । उच्यते,—अनुवादसरूपत्वात्* अर्थवाद एष
'प्रजापतिं मनसा यजेत्' इत्यस्य विधेः । 'इह' पुनरुपांशुयाजे
'तच्चशब्दस्य' 'मृदुत्वं'; तस्मान्न प्रजापतिः, अधिष्ठातानां मुख्योऽग्निः
स्यादिति ॥

सू० विष्णुर्वा स्याद्वैचाम्नानादमावास्थाहविश्च स्यात्
हौचस्य तच्च दर्शनात् ॥ ५३ ॥ (३५ पू०) ॥

भा० त्राशब्दात् पञ्चो निवर्त्तते । नैतदेवम्,—अग्निः स्यादिति,

* अनुवादसरूपत्वात् इति आदर्शपुरुषकपाठः ।

कथन्ति?—‘विष्णुः’ देवता ‘स्यात्’, ‘होचाम्नात्’,—अमावास्यां प्रकृत्य वैष्णवं होचाम्नायते,—‘इदं विष्णुर्वि चक्रमे प्रतद्विष्णुः स्तुवते वीर्येण’ इति, तदेवमर्थवत् भवति, यदि विष्णुदेवस्य उपांशुयाजः ; एवममावास्यायामाम्नायमर्थवत् भवति, यदि अमावास्यायामुपांशुयाजः ; तस्मादमावास्यायामुपांशुयाजः स्यादिति ॥

सू० अपि वा पौर्णमास्यां स्यात् प्रधानशब्दसंयोगात्
गुणत्वान्मन्त्रो यथाप्रधानं स्यात् ॥५४॥ (४र्थ पू०) ॥

भा० यदुक्तं विष्णुर्देवतेति तत् मृच्छते, न त्वमावास्यायामुपांशुयाज इति । विधायको हि तस्य शब्दः पौर्णमास्याम्,—‘आज्यस्यैव नौ उपांशु पौर्णमास्यां यजन्’ इति, तं मन्त्राम्नायं न शक्नोति अमावास्यायामाक्रष्टुम्; उपांशुयाजे मन्त्रस्य विधानात्, यत्रोपांशुयाजः तत्र मन्त्र इति गम्यते, न, यत्र मन्त्रस्तत्रोपांशुयाज इति, उपांशुयाजस्य हि मन्त्रो विधीयते, न मन्त्रस्योपांशुयाजः ॥

सू० आनन्तर्यञ्च साम्नाय्यस्य पुरोडाशेन दर्शयति
अमावास्याविकारे ॥ ५५ ॥ (४र्थ पू० यु०) ॥

भा० इतश्च न अमावास्यायामुपांशुयाजः, ‘अमावास्याविकारे’ हि साकंप्रस्थाये साम्नाय्यस्यानन्तर्यं पुरोडाशेन दृश्यते । कथं ? । ‘आज्यभागाभ्यां प्रचर्याग्नेयेन च पुरोडाशेनाग्नीध्रे स्तुचौ प्रदाय सहकुम्भीभिरभिक्रामन्नाह’ इत्याग्नेयादानन्तर्यं साम्नाय्यस्य दर्शयति, न उपांशुयाजस्य ; तस्मान्नामावास्यायामुपांशुयाज इति ॥

सू० अग्नीषोमविधानान्तु पौर्णमास्यामुभयत्र विधी-
यते ॥ ५६ ॥ (पू० पू०) ॥

भा० तुत्र्यः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवं,—पौर्णमास्यामेवोपांशुयाज
इति ; 'उभयत्र' स्यात्, देवताविकल्पश्च । कुतः ? । अविशेषेण
हि उपांशुयाजः श्रूयते,—'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति, यदेतत्
आज्यस्यैव नौ उपांशु पौर्णमास्यां यजेरन् इति, देवताविधानमेतत्
पौर्णमास्यां ; तस्मादग्नीषोमदेवत्यः पौर्णमास्यामुपांशुयाजः, मन्वा-
द्यानात् वैश्वोऽमावास्यायामिति देवताविकल्पः स्यात् ॥

सू० प्रतिषिद्ध-विधानात् वा विष्णुः समानदेशः
स्यात् ॥ ५७ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—यदुक्तमुभय उपांशुयाजः देवताविकल्पश्च—
इति, किन्तुर्हि पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजस्तत्रैव च विष्णाद्या
देवताः इति । कुतः ? । 'प्रतिषिद्ध-विधानात्' । किमिदं प्रतिषिद्ध-
विधानात् ? इति । अमावास्यां वर्जयित्वा पौर्णमास्यां विधानात्
इति । कथम् ? । 'आज्यस्यैव नौ उपांशु पौर्णमास्यां यजन्' इति
प्रकृत्य, समावायते,—'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वष्टौ
पुरोडाशौ उपांशु याजमन्तरा यजति' इति, पौर्णमास्यामिति मन्थते,
तत्रैव चेदं वचनं 'विष्णुरुपांशु यष्ट्व्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु
यष्ट्व्योऽजामित्वायाग्नीषोमौ उपांशु यष्ट्व्यावजामित्वाय' इति ।
तत्र पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजस्तत्रैव च विष्णाद्या देवता इति ॥

सू० तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५८ ॥ (यु०१) ॥

भा० इतश्च न अमावास्यायासुपांशुयाजः । कुतः ? । अन्यार्थो-
ऽप्येतमर्थं दर्शयति । कथं ? । 'चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्ययन्ते,
चयोदशमावास्यायाम्' इति चतुर्दश भवेयुः, चयोदशेति नोपपद्यते,
तस्मान्नामावास्यायासुपांशुयाज इति ॥

सू० न चानङ्गं सङ्गच्छतावुभयत्र विधीयेतासम्बन्धात् ॥
॥ ५९ ॥ (यु०२) ॥

भा० इतश्च न अमावास्यायां, न हि 'सङ्गन्' श्रूयमाणम् 'अनङ्गम्'
'उभयत्र' भवति, अङ्गं हि प्रधानार्थत्वादुभयत्र स्यात्, प्रधानञ्चेदं,
नाङ्गं, तस्मात् पौर्णमास्यां श्रूयमाणं नामावास्यायां भवेत्, 'असम्बन्धात्',
न हि प्रधानं प्रधानेन सम्बन्धं याति इति ॥

सू० गुणानां च परार्थत्वात्, प्रवृत्तौ विधिलिङ्गानि
दर्शयति ॥ ६० ॥ (यु०३) ॥

भा० 'गुणानां च परार्थत्वात्' प्रधानेषु 'प्रवृत्तौ विधिलिङ्गानि
दर्शयति', न प्रधानानामपरार्थत्वात् । कथं ? । 'अप्सुमन्तावाज्यभागौ
यजति इति एकादश प्रयाजान् यजयेकादशानुयाजान्' इति ।
तस्मादपि उपांशुयाजो नामावास्यायामिति ॥

सू० विकारे चाश्रुतित्वान् ॥ ६१ ॥ (यु०४) ॥

भा० अमावास्याविकारे च साकंप्रस्थाप्ये उपांशुयाजो न श्रूयते ।

कथं? । 'आज्यभागाभ्यां प्रचर्याग्नेयेन च पुरोडाग्नेनाग्नीध्रे स्तुत्वा प्रदाय सहकुम्भीभिरभिक्रामन्नाह' इति आग्नेयादनन्तरं साम्नाय्यं दर्शयति, नोपांशुयाजं । तस्मादपि न अमावास्यायामुपांशुयाज इति ॥ (१०।८।१७अ०) ॥

एकपुरोडाशायामुपांशुयाजाधिकरणम् ॥

सू० द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरार्थत्वात् ॥ ६२ ॥ (पू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोरिदमामनन्ति, 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति, तत्रायमर्थः समधिगतः, पौर्णमास्यामुपांशुयाजः, तत्र च विष्वाद्या देवताः इति; अस्ति चोद्धं सोमात्, द्विपुरोडाशा पौर्णमासी; प्राक् सोमात्, एकपुरोडाशा; तत्रायमर्थः सांज्ञिकः;—किं द्विपुरोडाशायामेव उपांशुयाजः, उत, द्विपुरोडाशायामेकपुरोडाशायाम्?—इति । किं प्राप्तं?—'द्विपुरोडाशायां स्यात्' । कुतः? । 'अन्तरार्थत्वात्',—अन्तरासंयोगेन हि श्रूयते 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति प्राक् पुरोडाशसंकीर्तनात्, पुरोडाशौ अन्तरेति गम्यते, द्विपुरोडाशायामन्तरा शक्यं कर्तुं, न एकपुरोडाशायां, तत्र क्रियमाणम् अथथाश्रुतं स्यात् । तस्मात् द्विपुरोडाशायामेवेति ॥

सू० अजामिकरणार्थत्वाच्च ॥ ६३ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च द्विपुरोडाशायामेवेति । कुतः? । अजामिकरणार्थत्वमत्र श्रूयते,—'जामि वा एतद् यज्ञस्य क्रियते यद्वन्वहौ पुरोडाशावु-

प्रांशुयाजमन्तरा यजति । विष्णुर्प्रांशु यष्टव्योऽजामित्वाय-प्रजापति-
 प्रांशु यष्टव्योऽजामित्वाय अग्नीषोमावुप्रांशु यष्टव्यावजामित्वाय'
 इति, जामि सादृश्यमिति । पुरोडाशयोश्च सादृश्यदोष उच्यते,—
 'जामि वा एतद् यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ', पुरोडाशं
 कृत्वा पुनरनूचीनः पुरोडाश एवेति, यत्र दोषस्तत्र दोषविधातार्थेन
 भवितव्यं; तस्मात् द्विपुरोडाशायामेवेति ॥

सू० तदर्थमिति चेन्न तत्प्रधानत्वात् ॥ ६४ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत्यश्वसि,—तदर्थत्वात् अन्तरार्थत्वात् द्विपुरोडाशायामेव
 भविष्यति इति, तन्न, 'तत्प्रधानत्वात्,—पौर्णमासी प्रधानतः, अन्त-
 रार्थो गुणतः, उपांशुयाजः पौर्णमासस्यवयवो विधीयते, उपांशु-
 याजस्याप्यन्तरालं गुणः, एकपुरोडाशापि भवत्येव पौर्णमासी, तस्या-
 मुपांशुयाजः केन न स्यात्, अन्तरालं गुणोऽसम्भवाच्च भविष्यति इति;
 तस्मादसति अन्तराले एकपुरोडाशायामुपांशुयाजः कर्त्तव्य इति ॥

सू० अशिष्टेन च सम्बन्धात् ॥ ६५ ॥ (यु०) ॥

भा० 'अशिष्टेन च' अश्रुतेन अन्तरालार्थेन उपांशुयाजस्य सम्बन्धः
 कर्त्तव्यः स्यात् अन्तरालगुणक उपांशुयाज इति; न हि अन्तरालं
 गुणत्वेन विधीयमानं पश्चामः । तस्मात् एकपुरोडाशायामपि
 उपांशुयाजः कर्त्तव्यः इति ॥

सू० उत्पत्तेस्तु निवेशः स्याद्गुणस्यानुपरोधेनार्थस्य
 विद्यमानत्वात् विधानादन्तरार्थस्य नैमित्तिकत्वात्
 तदभावेऽश्रुतौ स्यात् ॥ ६६ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, गुणत्वेनान्तराखं न श्रूयते इति, उत्पत्तिवाक्येनैवोपांशुयाजोऽन्तराखे निविद्यते, अन्तराखमस्य गुण उत्पत्तिवाक्येन श्रूयते,—‘उपांशुयाजमन्तरा यजति’ इति । तस्मात् अस्य ‘गुणस्य’ ‘अनुपरोधेन’ गुणी निविद्येत, न एकपुरोडाशायां स्यात्, नैकपुरोडाशायां क्रियमाणोऽनर्थको भवति, अन्तराखार्थो हि द्विपुरोडाशायां विद्यते । ‘तदभावे’ अन्तराखार्थस्य अभावे, ‘अश्रुतौ’ यदि द्विपुरोडाशा न श्रूयेत, ततः स्यादेकपुरोडाशायां सुपांशुयाजः, अस्ति त्वक्काग्रो* द्विपुरोडाशा पौर्णमासी; तस्मात् एकपुरोडाशायां न स्यादिति ॥

सू० उभयोस्तु विधानात् ॥ ६७ ॥ (सि०) ॥

भा० तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । ‘उभयोः’ पौर्णमास्योऽुपांशुयाजः, एकपुरोडाशायांमपि स्यादित्यर्थः । कुतः?। ‘विधानात्,—विधीयते हि स एकपुरोडाशायांमपि, सापि हि पौर्णमासी, ‘आज्यस्यैव ना उपांशु पौर्णमासां यजन्’ इति पौर्णमासीशब्द एकपुरोडाशां वर्ज्यन् उपरुध्येत; तस्मात् एकपुरोडाशायांमपि स्यात् ॥

सू० गुणानाञ्च परार्थत्वादुपवेषवद्यदेति स्यात् ॥
॥ ६८ ॥ (यु०१) ॥

भा० गुणस्यान्तराखं प्रधानार्थं श्रूयते. उपांशुयाजार्थेन,—अन्तराखेन उपांशुयाजस्योपकर्त्तव्यमिति; नासौ एकपुरोडाशायां सुपांशुयाजं निवर्त्तयितुमर्हति, पौर्णमासां श्रूयमाण उपांशुयाज एकपुरोडाशाया

* अस्ति त्वक्काग्रे इति क० सं० प्राचीनपुस्तकपाठः ।

अपि पौर्णमासीत्वात् तत्र प्राप्नोति, अन्तराले च त्रुतत्वादन्तरालेऽपि प्राप्नोति; एकपुरोडाश्यामन्तरालाभावात् न अन्तराले स्यात्; तस्मादन्तरालस्य गुणस्य ब्रालं यदा पौर्णमासी तदेति स्यात्, 'उपवेषक्त,—यथा 'उपवेषेण कपालान्मुपदधाति' इति, यदोपवेषस्तदा तेनेति गम्यते, एवमिहापि यदा अन्तरालं, तदा अन्तराले भविष्यति । तस्मात् एकपुरोडाश्यामपि स्यादिति ॥

सू० अनपायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशौ ॥

॥ ६६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० उच्यते,—[ननु अन्तरालगुणक उपांशुयाजः श्रूयमाणो-
ऽन्तरालाभावादुच्यमानोऽपि पौर्णमास्यां एकपुरोडाश्यायां वैगुण्यात्
फलसाधक इति न क्रियेत, न हि, पौर्णमासीविशेषे यचान्तराल-
मिति अन्तरालगुणता विधीयते, अविशेषेण हि द्विपुरोडाश्यायाम्
एकपुरोडाश्यायां च तद्विधानं, तस्मात् एकपुरोडाश्यायां प्रयोजना-
भावात् करिष्यते इति । आह,—'एवं सति उपांशुयाजाभावादेक-
पुरोडाशा नैव कर्त्तव्या' । अत्रोच्यते,—नैष दोषः,—फलवती हि
सा भविष्यति, यदि द्विपुरोडाशा सम्भविष्यति इति] । अत्रोच्यते,—
यद्येकपुरोडाश्यायां वैगुण्यं उपांशुयाजस्य स्यात्, ततो न क्रियेत, न तु
वैगुण्यमस्ति, न अन्तरालं गुणतः श्रूयते, किन्तु हि कालं लक्षयितुं,
यौ पुरोडाशौ तयोर्मध्ये इति । कथं ? अनूद्य हि तौ पुरोडाशौ एत-
द्विधीयते,—'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वस्यौ पुरोडाशौ
उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति, यौ तावन्नुदितौ यथा व्यञ्जितौ
भवतः, तथोपांशुयाजः कर्त्तव्यः तस्मिन् काल इति गम्यते, 'अनपायश्च'

तस्य 'कालस्य' एकपुरोडाशायामपि । कथं ? । यो हि द्योः पुरोडाशयोर्मध्य इति कालोऽवगम्यते, स एव पूर्वस्मादुत्तर इति; एवं चेत् यद्यप्येकपुरोडाशायां द्वौ पुरोडाशौ न स्तः, तथापि स पूर्व आग्नेयोऽस्ति, तस्मादुत्तरः स एव कालः, योऽसावन्तरालेन सञ्चितः; यथा, नागवेलायामागन्तव्यं, ब्रह्मवेलायामागन्तव्यं, पटहवेलायामागन्तव्यमिति, यस्मिन् यामे न नागाः न ब्रह्माः न पटहस्तस्मिन्नपि स एव कालः, तत्र हि आगमनं क्रियते; एवमिहापि द्रष्टव्यं । तस्मात् एकपुरोडाशायाम् उपांशुयाजः कर्त्तव्य इति ॥

सू० प्रशंसार्थमजामित्वम् ॥ ७० ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तम्,—'अजामिकरणार्थत्वात्' इति, तत् परिहर्त्तव्यम्,—अचोष्यते, प्रशंसा एषा उपांशुयाजस्य, वैशिष्ट्येण, न त्वेतदेवाच फलं विधीयते, यदजामित्वमिति । कुतः ? । विहितस्य हि प्रयोजनं विधीयते । 'न सैवं सति उपांशुयाजो विहितः स्यात्' विधाने चार्थद्वयविधानं दोषः । न च, अजामिकरणं नाम किञ्चिदिष्टं फलं । तस्मात् प्रशंसैषा, यथोपस्तरणाभिधारणयोरमृतार्थत्वम्,—'अमृतं वा आज्यं मर्त्यं हविर्यदुपास्तृणात्यभिधारयत्यमृताऽऽतिमेवैनां करोति' इति । तस्मात् एकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजः कर्त्तव्य एवेति ॥ (१०।८।१८अ०) ॥

इति श्रीमच्छ्वरस्वामिहृतौ मीमांसाभाष्ये द्विजमन्त्राध्यायस्याष्टमः
पादः समाप्तः ॥०॥

मीमांसा-दर्शने

११ अध्याये १ पादः ।

वाग्नेशादीनां संहितानां तन्त्रेषु समं पञ्चकलाधिकरणम् ।

सू० प्रयोजनाभिसम्बन्धात् पृथक्कृतां ततः स्यादैक-
कार्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात् ॥ १ ॥

भा० द्वात्रिंशोऽध्याये वाधाभ्युच्चयलक्षणं वृत्तम्; इदानीमेकादशे
तन्त्रावापलक्षणं निर्वर्त्तयिष्यामः । तत्र यत्सङ्गतं बह्वनामुपकरोति
तत् तन्त्रमित्युच्यते, यथा, बह्वनां ब्राह्मणानां मध्ये कृतः प्रदीपः ।
यस्य आट्टत्या उपकरोति स आवापः । यथा तेषामेव ब्राह्मणा-
नामनुलेपनम् । श्लोकमुदाहरन्ति,—

साधारणं भवेत्तन्त्रं परार्थं त्वप्रयोजकः ।

एवमेव प्रसङ्गः स्याद्विद्यमाने स्वके विधौ ॥ इति

साधारणं भवेत्तन्त्रमित्युक्तार्थं । 'परार्थं त्वप्रयोजकः' इति,—यः परार्थ-
मुत्पन्नः तदर्थमेव चानुष्ठीयमानः परस्योपकरोति, स परः तस्या-
प्रयोजकः; यथा, पश्चात्तन्त्रो यागार्थमुत्पन्नस्तदर्थमेव चानुष्ठीयमानो
लोहितसङ्कल्परूपोपकरोतीति । 'एवमेव प्रसङ्गः स्यात्', अयं तु
विशेषः,—'विद्यमाने स्वके विधौ' इति । यद्यप्यस्य अन्यो विधिर्विद्यते
परविधिना तु कृतार्थत्वात् क्रियते; यथा, प्रयाजाः पशोरपि सोदकेन
प्राप्ताः पशुपुरोडाशस्यापि, पश्वर्था एव तु कृताः पशुपुरोडाशस्यो-
पसुर्वन्तीति न पुनस्तदर्थं क्रियन्ते ।

प्रकृतमिदानीमुच्यते, तन्वावापलक्षणं प्रतिज्ञातं, तदुच्यते,—
दर्शपूर्णमासयोः प्रधानानि आग्नेयादीनि, तेषां स्वर्गः फलं श्रूयते,—
'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति । स किं तेषां तन्वेष
भवति, उत भेदेन ? इति । एवं चातुर्थास्यादिव्यपि द्रष्टव्यम् ।

'ननु च नैवात्र स्वर्गः फलं श्रूयते,—स्वर्गकामपदेन तावत् पुरुषो
ऽभिधीयते, यजेतेत्यनेनापि यागनिर्दिष्टः, तयोर्वाक्येन सम्बन्धः,
केनेदानीं फलश्रूयते?' । अनेनैव स्वर्गकामपदेनेत्याह । 'ननु पुरुषश्च
अयं कर्ता' । न खलु कश्चित् पुरुषः स्वर्गकामो नामास्ति । 'ननु
च यस्य स्वर्गं कामः स स्वर्गकाम इति' । एतदेव न जानीमः कस्य
स्वर्गं काम इति, स एव हि स्वर्गकामः स एवास्वर्गकामो भवति
इति । 'एवं तर्हि कालोपदेशोऽयं भवति,—यदा स्वर्गकामस्तदा
यजेत इति' । अत्रापि न कश्चित् कालविशेषोऽस्ति, यस्मिन्त्रियमेव
स्वर्गकामः स्यात्, सर्वेषु कालेषु सर्वे कामा अनियमेन उत्पद्यन्ते ।
तत्र न कश्चित् कालविशेषोऽनेन ब्रह्मते व्यपदेश्युः । 'एवं तर्हि नैवायं
पुरुषोपदेशो नापि कालोपदेशः, किं खलु, फलकामो निमित्तं,
स्वर्गविषये कामे उत्पन्ने यजेत इति, यथा कपाले गृहे यजेत इति' ।
अस्य पक्षस्य सूत्रेणैव परिहार उक्तः,—“फलकामो निमित्तमिति चेत्”
(६।२।८) । “न नित्यत्वात्”(६।२।१०) इति । नित्यानि अग्नि-
होत्रादीनि कर्माणि, तानि यदि निमित्ते विधीयन्ते, नित्यत्वमेवा
विहन्येत । तत्र नित्योद्देशात् तावज्जीविकाया अपरुध्यन्ते,* क्षिप्रानि

* उपपद्यन्ते इति क० सं० पु० पाठः ।

च 'अप वा एष स्वर्गलोकात् ष्वते यो दर्शपूर्णमासयाजी यन् पौर्णमासीम् अमावास्यां वाऽतिपातयेत्' इत्येवमादीनि ।

परिशेषात् फलसंयोग एवायं । 'कथं पुनरनेन शक्यते फलं विधातुं' । तदुच्यते, ?—'स्वर्गकामो यजेत' इति यदि वा स्वर्गकामो बागायोपदिश्यते यथा 'लोहितोष्णीषाः'; यदि वा यागः स्वर्गकामाय, यथा मखिनः स्नायात्, मुभुक्षितोऽग्नीयात्-इति । तत्र यदि स्वर्गकामः कर्मणे उपदिश्यते, उपदिष्टोऽपि न प्रवर्त्तत, को हि परार्थं प्रयासमातिष्ठेत् ? तथा कर्मचोदनाऽनर्थिकैव भवति ; अथ यागः स्वर्गकामार्थः, ततोऽथौ पुरुषस्योपकरोति, तं पुरुषः स्वार्थेन करोति इति ; तथा कर्मचोदना अर्थवती भवति । अपि च यागविधौ श्रुत्यर्थः परिगृहीतो भविष्यति, स्वर्गकामविधौ वाक्यार्थः । तस्माद्यागः स्वर्गकामस्योपकारकः । स्वर्गकामस्य अनेकपुत्रपशुपामान्नाद्यादिलाभकरः स यदि पुत्रान्नाद्यादीनामन्यतमं करोति, ततः स्वर्गकामशब्दोऽविवक्षितार्थः पुरुषस्यवचनो भवति ; तथा च अनर्थक्यमेव, अन्तरेणापि हि तद्वचनं पुरुषमात्रमाख्यातादेव गम्यते । तस्माद् यागात् स्वर्गो भवति ।

तत्रानेककर्मसन्निपाते दर्शपूर्णमासादिषु भवति संशयः,— किं तन्मन्त्रेषां फलम्, उत, भेदेन ? इति । किं प्राप्तं ?—भेदेन इति । किं कारणम् ? । इमानि आग्नेयादीनि प्रधानानि परस्परानपेक्षाभि-
चोदनाभिः पृथग्भूतानि उत्पन्नानि पृथगेव फलमाकाङ्क्षन्ति । तत्-
सन्निधौ स्वर्गादि फलं श्रूयमाणं भेदेनाकाङ्क्षितत्वाद् भेदेनैव सम्बध्यते ।
तस्मात् प्रतिप्रधानं फलभेद इत्येवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते इदमारभ्यते,—“प्रयोजनाभिसम्बन्धात् पृथक्कृतां ततः

स्यादैककर्ममेकशब्दाभिसंयोगात्”—पृथग्भूतानामपि एतेषामाग्नेयादीनां 'ततः स्यादैककर्म' । कुतः? । 'प्रयोजनाभिसंयोगात्',—प्रयोजनं फलं, तत् प्रति एषां समेतानां सम्बन्धात् संयोगादित्यर्थः । एककर्ममिति, कर्मशब्देनात्र फलम् उच्यते, क्रियत इति ; तत् येषामेकं, तानि एककर्माणि, तेषां भाव ऐककर्मम्,—एकफलमित्यर्थः । 'कथं पुनर्ज्ञायते, समेतानामाग्नेयादीनां फलेन योगः इति?' । 'एकशब्दाभिसंयोगात्', य एषां समुदितानामेकः शब्दो वाचकः, तेन एतानि अभिधाय फलसम्बन्धः कृतः 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः' इति । अतः समुदितेभ्यः फलं गम्यते, न भेदेन ; यथा ग्रामेषोदपानः खेयः, ग्रामेषु तडागः खेय इति, ग्रामशब्देन समुदायवचनेन संयुज्य कूपो विधीयमानः समुदितैः पुरुषैरेकः खन्यते, न प्रतिपुरुषं कूपभेदः ; एवमिहापि ॥

सू० शेषवदा प्रयोजनं प्रतिकर्म विभज्येत ॥ २ ॥

(आ०) ॥

भा० नायमेकान्तः,—यत् समुदायशब्देन संयोज्यते, तत् समुदितानामेव भवति इति, भेदेनापि किञ्चिद्भवति ; यथा, गणाय स्वानं, गणायानुलेपनम् इति अनुलेपनादिश्लेषो गणशब्देन समुदायवचनेनापि संयोज्योक्तो न समुदायेन सम्बन्धते, केन तर्हि, समुदायिभिः ; प्रतिपुरुषं हि स्वानादि आवर्तते । अतः 'शेषवदा' फलं भिद्येत, कूपवदा तन्मं स्यात् इति अवैशेषिकोऽयं हेतुः समुदायशब्दसंयोगः ; तस्मात् हेत्वन्तरं वक्तव्यं,—अत्रैष विशेष इति ; सोऽयमुच्यते,—

सू० अविधानान्तु मैवं स्यात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० नाच यागमुद्दिश्य फलं विधीयते,—स्वर्गेष यागं कुर्यात्—
इति, किन्तर्हि, फलमुद्दिश्य यागो विधीयते,—स्वर्गं यागेन कुर्यात्—
इति । किं कारणं ? । याच विधायिका विभक्तिः 'यजेत' इति, सा
यागं अत्या विदधाति, फलं वाक्येन विदध्यात्; न च अत्यर्थं सम्भवति
वाक्यार्थो याज्ञः, अत्यर्थस्य मुख्यत्वात् । किं पुनः स्याद् यदि फलं
विधीयते ? । फले विधीयमाने यजत्यर्थोऽनूद्येत, न हि इयोर्विधीय-
मानयोः सम्बन्धोऽस्ति ; अनुवादश्च सन्निहितानाम् आग्नेयादीनां
ज्ञात्; तानि च परस्परानपेक्षाणि मिथो विभक्तानि उत्पन्नानि—
इति विभागेनैव तैः फलं सम्बध्यते ; अथ पुनः यजत्यर्थं विधीयमाने
आग्नेयादयो यागाः शब्देन समुदायवचनेन फलनिर्दिष्टानुवादेत्यन्ते
षोडशके, षोडशानां समुदितत्वं गुणः सन्निधानविशेषात् यो गम्यते
स विवक्षितो भवति, अविवक्षायां कारणाभावात् ।

'यदि यागा विधीयन्ते, दर्शपूर्णमासशब्देन विशेष्यं न शक्यन्ते,
न हि विधीयमानस्य विशेषणं भवति, यत्कारणं विशेषणमप्य-
विधीयमानं न भवति, न च इयोर्विधीयमानयोः परस्परसम्बन्धो
भवति' । किं पुनरत्र विशेषणेन कार्यं ?—यावता रूपवतामाग्नेया
दीनां सन्निधौ अरूपो 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति यजतिशब्दः
समुदायवचन इति । किमर्थं तर्हि दर्शपूर्णमासशब्दः ? । अनर्थकश्च
नित्यानुवादमात्रं, यथा, 'इन्द्रेण देवेन वृष्टं', 'इडान्ता तिथ्या
सन्निष्ठते', 'नानुयाजान् यजति' इति । अथ वा, वाक्यार्थस्यैवात्र
विधानं न्याय्यं, अत्यर्थं हि विधीयमाने दर्शपूर्णमासशब्दः अनर्थक

एवापद्यते, वाक्यार्थे तु दर्शपूर्णमासशब्दो विशेषणार्थवान् । यजति-
रपि भावनाविधानार्थं प्राप्नोऽपि पुनः श्रूयते; प्राप्तिश्च दर्शपूर्णमास-
शब्दस्य यामवपणत्वात् इति न किञ्चिदनर्थकं । तस्मादेश पक्षो
व्यायाम् ॥

सू० शेषस्य हि परार्थत्वादिधानात् प्रतिप्रधानभावः
स्यात् ॥ ४ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अतु 'शेषवत्' इति, 'शेषस्य' अनुशेषनादेः परार्थेन विधानं
पुरुषसंस्कारकत्वेन,—एवं दृष्टोऽर्थो भवति, अन्यथा अदृष्टं कल्पवि-
तयं स्यात्, तत्र गणः पुरुषसंस्कारार्थो भवति; शक्नोति च
सम्बन्धात् पुरुषान् सञ्चयितुं । अदृष्टं वा कल्पयता सञ्चयति वेति
दृष्टा सञ्चयति कल्पयितुं न्याय्या, तस्मात् पुरुषसंस्कारार्थो गणः,
न च, सञ्चयं कार्येण सम्बन्धते, किन्तार्थं सञ्चयति; तद्यथा
'शुक्लवाससमानय' इति, यदा तु शुक्ले वाससी पुरुषसंस्कारार्थम्
सञ्चयेते, न तदा आगयनेन सम्बन्धते इति; एवमिहापि न गणः
कार्येण सम्बन्धते, किन्तु पुरुषा एव कार्येण सम्बन्धन्ते । तस्माद्-
नुशेषनादि प्रतिप्रधानं भिद्यते ॥ (११।१।१३०) ॥

अज्ञानान्तर्यामिभिरुक्तम् ॥

अज्ञेयिदासीं चिन्ता,—किम् अज्ञानि समूह्य कार्यं कुर्वन्ति, उत,
भेदेन ?—इति । तत्रेदमुच्यते,—

सू० अज्ञानान्तु शब्दभेदात् क्रतुवत् स्यात् फक्षा-
न्यत्वम् ॥ ५ ॥ (पू०) ॥

भा० यथा प्रधानानां संमितानामेकं फलं नैवमङ्गानां, 'अङ्गानां' पृथक् प्रयोजनं, अङ्गस्याङ्गस्य पृथक् फलं । किं कारणं ? । 'शब्दभेदात्', 'शब्दभेदादित्यर्थः; 'समिधो यजति', 'तनून्पातं यजति' इत्येवमादिभिः परस्परानपेक्षाभिस्त्रेदनाभिः पृथक्तेनाङ्गानि चोच्यन्ते, तानि पृथगेव प्रयोजनानि आकाङ्क्षन्ति, न साहित्येन, साहित्यस्थानुक्त्वात् । अतस्तेषां पृथगेव प्रयोजनैरभिसम्बन्धो विश्वायते, 'क्रतुवत्', यथा क्रतुषु पृथक्तेन चोदितेषु पृथगेव फलसम्बन्धो भवति ॥

सू० अर्थभेदस्तु तच्चाथैकार्थ्यादैककर्म्यम् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा० युक्तं, यत् क्रतुषु फलभेदः ; शब्देन 'तच्च' भिन्नानि फलानि उक्तानि,—'सौख्यं चहं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः', 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः' इति । 'इह' ऐकार्थ्यं,—सर्ववामङ्गानाम् एकोऽर्थः प्रधानेषु उपकारः; उपकारापेक्षायां हि अङ्गानि श्रूयन्ते, तानि सर्वाणि एकार्थ्यानि भवन्ति । 'नन्वेवं सति एकार्थत्वाद्देषां विकल्पः प्राप्नोति' । वक्ष्यते तत्परिहारः,—“विधेस्तु एकश्रुतित्वात्” (१७ सू०) इत्यत्र यथा विकल्पो न भवति । अत 'ऐकार्थ्यात्' अङ्गानामेकं कार्यम् इति ॥

सू० शब्दभेदाच्चेति चेत् ॥ ७ ॥ (आ०) ॥

भा० 'अथ यदुक्तं,—चोदनाभेदादङ्गानामर्थभेदो न्याय्य इति, तत् परिहर्तव्यं' । परिहृतं तत् एकार्थत्वेन । 'न परिद्विष्यते, सर्वाणि च प्रधानस्योपकुर्वुः भिन्नानि च कार्याणि कुर्वुः, तद्यथा कारकाणि कर्त्तादीनि सर्वाणि तावत् क्रियाया उपकुर्वन्ति, अथ च प्रतिकारकं

कार्यभेदः' । इदं तर्हि परिह्रियते,—यदि समिदादिभिर्वाक्यैरङ्गानां प्रयोग उच्यते,—समिद्यजिः प्रयोक्तव्यः, तनूनपाद्यजिः प्रयोक्तव्य इति, ततः स्यात् प्रयोजनाकाङ्क्षा; सा च भवन्ती भेदेन स्यात्, न तत्र प्रयोग उच्यते, किन्तर्हि रूपमात्रमाख्यायते,—एवंलक्षणेनो याम इह भवति इति । तत् कस्य हेतोः? । प्रयोगवचनस्य प्रत्ययस्याभावात्, अन्येन च प्रयोगस्योक्तत्वात् । क पुनरेषां प्रयोग उक्तः? । उत्तरसूत्रे दर्शयिष्यामः । न चेदत्र प्रयोजनाकाङ्क्षा, कुतः प्रयोजनं, कुतो भेदः ॥

सू० कर्मार्थत्वात् प्रयोगे ताच्छब्दं स्यात् तदर्थ-
त्वात् ॥ ८ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० प्रधानानां 'प्रयोगे' उच्यमाने अङ्गानामपि 'ताच्छब्दं स्यात्' प्रयोगस्य,—तेनैव प्रधानप्रयोगवचनेनैव शब्देन अङ्गानामपि प्रयोग उच्यते, 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति । कुतः? । 'कर्मार्थत्वात्', क्रियार्थत्वादित्यर्थः । फलस्य क्रियार्थो दर्शपूर्णमासौ श्रूयते,— 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यात्' इति । तत्र आकाङ्क्षा भवति,— कथम्? इति । सा समिदादिभिश्चोदनाभिर्निवर्त्यते,—'समिधो यजति', 'तनूनपातं यजति' इत्येवम्—इति । तत् कस्य हेतोः? । 'तदर्थत्वात्',—तदर्थं एताः समिदादिचोदनाः, तेनाकाङ्क्षितत्वात्, अफलत्वात्, फलवत्सन्निधानाच्च । सैषा दर्शपूर्णमासयोः फलं साधयतोः इतिकर्त्तव्यता, न च, इतिकर्त्तव्यतामन्तरेण कर्त्तव्योदना अर्थवती भवति; तस्मात् सेतिकर्त्तव्यताकः कर्त्तव्यः प्रयोगस्योच्यते । तथा च सिद्धमेतत् प्रधानप्रयोगवचनेनैव शब्देन अङ्गानां प्रयोगः चोद्यत इति, एवं च सति एकशब्दचोदितान्येव अङ्गानि । तत्र यथा

प्रधानानाम् एकब्रह्माभिसंयोगात् फलैक्यम् एवमङ्गानामपीति ।

अचाह,—न एतद्युक्तं । कुतः ? ।

सू० कर्तृविधेर्नानार्थत्वाङ्गुलप्रधानेषु ॥ ९ ॥ (आ०) ॥

भा० कर्त्तुर्यस्य प्रधाने विधिः 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति, यस्य अङ्गेषु 'साङ्गाभ्याम्' इति, तयोः 'नानार्थत्वं',—प्रधानविधिः फलार्थः, अङ्गविधिः प्रधानार्थः । तच्च प्रधानानि फलं प्रति विधातव्यानि, अङ्गानि प्रति अनुद्यानि, न च विध्यनुवादौ युगपत् सम्भवतः । तस्मात् नैकेन वाक्येन प्रधानानि, तेषाञ्च इतिकर्त्तव्यता ब्रह्मा विधातुम् । अतो न प्रधानसोदनादृशीतानि अङ्गानि ॥

तचाह,— नैतद्युक्तं, युक्तमेतत् । कुतः ? ।

सू० आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात् ॥ १० ॥ (आ०नि०) ॥

भा० आरम्भो व्यापारः क्रियेत्यनर्थान्तरं । यागेन इह स्वर्गस्य क्रिया उच्यते,—'यजेत' यागेन स्वर्गं कुर्यात्,—स्वर्गार्थं व्याप्रियेत इत्यर्थः । इदं तु न ज्ञायते कोऽसौ व्यापारः ? इति, तत्सन्निधौ च अन्यन्वाधानादि श्रूयते; तस्मिन् आकाङ्क्षितत्वात् सन्निधानाच्च एतद्भवति,—अयमस्मिन् व्यापारः, येन यागः स्वर्गं करोति इति; तस्मिन् विधीयमाने नास्ति वाक्यभेदः ।

अथ वा, प्रधानानां फलं प्रति, अङ्गानाञ्च प्रधानानि प्रति, विधिरविद्वद्भः । कथं कृत्वा ? । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गसाधनमपूर्वम् उच्यते, तस्य सविशेषस्य वचनं प्रयुज्यते; यथा, 'एतस्मैव रेवतीषु वारवन्तीयम् अग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो यजेत' इति । तस्मात्

प्रधानप्रयोगवचनेनैव अङ्गानां प्रयोगो विधीयत इति ॥ (११।१।
२ अ०) ॥

दर्शपूर्णमासादिकाभ्यकर्षणं सम्बन्धोपसंहाराधिकरणम् ॥

इदं विचार्यते,—किम् अग्निहोत्रादीनां कर्षणानेकदेशाङ्गयुक्ता-
नामपि प्रयोगः, अथ वा सर्वाङ्गोपसंहारेणैव? इति । अथ तत्र किं
वृत्तं? “सर्वज्ञप्तौ प्रवृत्तिः स्यात्” (६।३।१६०) इति । तत्र
नैयमिकमारम्भं प्रति चिन्ता कृता,—‘यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेत’ इत्यनया चोदनया धोऽयं यावज्जीविकः प्रयोगनियम उच्यते,
किं तत्र सर्वाङ्गोपसंहारः, उत, न? इति । इह इदानीं फलार्थं
प्रयोगे चिन्ता,—‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इत्यनया
चोदनया धोऽयं स्वर्गार्थं आरम्भः, तत्रापि किं नैयमिकवदेव प्रयोगः,
उत, सर्वाङ्गोपसंहारः? इति । किं तावत् प्राप्तम्,—

सू० एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वाद्यथा क्रत्वन्तरेषु
प्राप्तेषु चोत्तरावत् स्यात् ॥ ११ ॥ (पू०) ॥

भा० एकदेशेनापि अङ्गानां, ‘समाप्येत’, कर्षणं प्रयुष्येतेत्यर्थः ।
कुतः? । ‘कृतार्थत्वात्’,—या अग्नौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गार्थं व्याप्ति-
येत—इत्युक्ते कथं व्यापरितव्यमित्याकाङ्क्षा, सा एकेनापि अङ्गेन
कृतार्था भवति, ‘समिधो यजति’—एवं व्यापरितव्यं, तथा अङ्गद्वयेन
अङ्गत्रयेण च; यो यावन्ति अङ्गानि करिष्यति, स तावत्कृतसुपकारं
प्राप्स्यति; यथा ‘क्रत्वन्तरेषु’ सौर्वीर्यमण्यप्राजापत्यनेर्षतादिषु चो

यावन्नि कर्माणि करोति, स तावद्भ्यः फलमश्रुते; न तु तत्सन्निधाना-
विशेषात् सर्वाशेषवाङ्मानि प्राप्नुते । 'प्राप्तेषु चीत्तरावत् स्यात्',—
तद्यथा, 'वाग्यतः तिष्ठो दोहयित्वा विष्टष्टवाग् अनन्वारभ्य तृष्णी-
मुत्तरा दोहयति' इति, यस्य यावत्यो गावः स तावतीर्द्दोहयति
इति, तावतीष्वपि कृतार्थं उत्तराशब्दः; एवमिहापि यो यावन्ति
अङ्गानि उत्सहते स तावन्ति करिष्यति ॥

सू० फलाभावाच्चेति चेत् ॥ १२ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत् भवान् पश्यति,—एकदेशाङ्गयुक्तानामनियतानां
कर्माणां प्रयोग इति । तत्र । कुतः ? । 'फलाभावात्',—यावच्छ्रुतं
स्वर्गकामस्य, स्वर्गकामेनेदं कर्त्तव्यमिति, तस्माकस्येनाकुर्वतः फला-
भावः स्यात्, सर्वं चेदं श्रुतं 'स्वर्गकामो सजेत' इत्युक्त्वा सर्वस्य
अन्यन्वाधानादेः कर्म्मकलापस्याद्यानात् ॥

सू० न, कर्म्मसंयोगात् प्रयोजनमशब्ददोषं स्यात् ॥

॥ १३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवम्, अङ्गवैकल्ये फलाभाव इति । कुतः ? । 'कर्म्म-
संयोगात्',—प्रधानकर्म्मणा हि फलं संयुक्तं,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
कामः' इति, न अङ्गैः; अङ्गानि तु तदाकाङ्क्षया गृह्यन्ते, सा
शाकाङ्क्षा एकेनापि कृतार्था भवतीत्युक्तं । एवं चेत् 'प्रयोजनम्' अङ्गकृत
उपकारः, फलं च स्वर्गादि 'अशब्ददोषं स्यात्', दर्शपूर्णमासयोः
फलार्थत्वे 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः' इत्येवंप्रश्ने न दुष्येत्,

तत्सन्निधौ चाङ्गानां विधायका ये समिदादयः, ते च तदुपकारित्वे न दुष्येयुः । तस्मान्चाङ्गाभावे फलभावः ॥

सू० ऐकशब्दादिति चेत् ॥ १४ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत् पश्यसि,—दर्शपूर्णमासाभ्यां तत् फलं न समिदादिभ्य इति, नेतद्युक्तं । किं कारणं ? । 'ऐकशब्दात्',—एकः शब्द उपदेशकः प्रयोगस्य दर्शपूर्णमासयोः, समिदादीनाञ्च,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति, तेन च फलसम्बन्धः कृतः ; तत्र कुतः एतत् ?—दर्शपूर्णमासतः फलं, नेतरेभ्यः इति ॥

सू० नार्थपृथक्त्वात् समत्वाद्गुणत्वम् ॥ १५ ॥

(आ० नि०) ॥

भा० न सर्वाणि फलसंयुक्तानि इति, किन्तहि दर्शपूर्णमासावेव । कथं ज्ञायते ? । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादिति दर्शपूर्णमासचोरेव स्वर्गं प्रति करणत्वं श्रूयते, न समिदादीनाम् ; आकाङ्क्षया हि तेषां ग्रहणं, सा च कथंभावात्साकाङ्क्षा कथं कुर्यादिति, न करणस्य, तस्य निर्दिष्टत्वात्,—'दर्शपूर्णमासाभ्याम्' इति ; तस्मात् न समिदादीनां फलेन संयोगः । यदि च संयुज्येरन्, समानि आङ्गेषादिभिः स्युः, 'समत्वात्' च 'अगुणत्वम्', तत्र यदुच्यते,—एकदेशाङ्गयुक्तानामपि प्रयोग इति, तदेव नास्ति ॥

ये तु 'ऐककर्म्यात्' इति सूत्रं पठन्ति, तेषामवमर्थ इति चेत् पश्यसि, प्रधानानामङ्गवत् तथा अङ्गानि क्रियन्ते इति तस्मादैककर्म्यं भवतु, एकमेवाङ्गं प्रयुज्यताम्, एकेनापि प्रधानमङ्गवद्भवति ॥

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 510.

मीमांसादर्शनम् ।
श्रीशवरस्वामिदत्तभाष्यसहितम् ।
उत्तरार्द्धम् ॥

THE MI'MAÑSA' DARS'ANA,
WITH THE COMMENTARY OF
SAVARA SVAMIN.

EDITED BY
MAHES'ACHANDRA NYÁYARATNA.
FASCICULUS XVII.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1884.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER &

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvāna Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Rs. 3
Kāvalāyana Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	.. 2
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each	.. 8
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	.. 3
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I	.. 0
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	.. 6
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I	.. 1
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	.. 5
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1
Bṛihat Saṅghitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	.. 2
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—7, @ /10/ each Fasc.	.. 27
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	.. 0
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	.. 1
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	.. 1
Gopāla Tāpani, (Sans.) Fasc. I	.. 0
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each	.. 7
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each	.. 1

(Continued on third page of cover.)

सू० नार्थपृथक्कात् समत्वादगुणत्वम् ॥ १५ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० नैतदेवं । कस्मात् ? । 'अर्थपृथक्कात्',—अर्थपृथक्कं भवति,—
उपकारपृथक्कम्,—एकेनाङ्गेनार्थवत्तायामस्य उपकारः, बहुभिर्महान् ।
कथं ज्ञायते ? । 'समत्वात् अगुणत्वम्',—यद्येकेन बहुभिश्च सम
उपकारः स्यात्, तत्र एकस्यैवाङ्गत्वं भवेत्, अन्येषाम् 'अगुणत्वं' स्यात्,
अनङ्गत्वमित्यर्थः; तत्र बहुनामाख्यानमनर्थकं स्यात् । न चैषां विकल्प
इत्युक्तं* "विधेस्त्वेकश्रुतित्वात्" इत्यत्र । तस्मादङ्गभूयस्त्वे फलभूय-
स्त्वमिति ॥

सू० विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानात् नित्यवच्छ्रुत-
भूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्रान्तेर्यथाप्राप्तं स्व-
शब्दार्थो निवीतवत् स्यात् सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः
स्यात् ॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा० न त्वेतदेवम्,—एकदेशेनाप्यङ्गानां प्रयोग इति, कथन्तर्हि,
सर्वाङ्गोपसंहारेण। कुतः ? । 'विधेः' 'एकश्रुतित्वात्',—एकेन शब्देनाङ्गानां
प्रयोगो विधीयते 'दर्शनपूर्वमासाध्यां चजेत' इति, सर्वापेक्षया इत्युक्तं;
वा तु अपेक्षा छन्दे वा अन्यन्वाधानादिव्यापारे तदेकदेशे वा ;
तत्रैकदेशेनापेक्षा न युक्ता । कस्मात् ? । 'अपर्यायविधानात्',—इमानि

* 'विधेस्त्वेकश्रुतित्वादित्यत्र विकल्पं परिहरिष्यामः इति तन्मन्त्ररूपधत्ते वाग्विद-
वाहः ।

अङ्गानि न पर्यायेण विधीयन्ते,—कदाचित् समिधो यजति, कदाचित् तनूनपातमिति, कथन्मर्हि, 'नित्यवद्' यथाभूतानि च श्रुतानि तथाभूतानि अपेक्षया अभिसम्बध्यन्ते । अद्योष्येत,— 'नित्यवङ्कृतानामपि सताम् एकदेशः अपेक्ष्यते'—इति । नैतद्युक्तं । कुतः ? । 'अर्थेन युगपत्प्राप्तेः',—अर्थेन प्रधानोपकारेण, खले-कपोतवत् युगपत् सन्निपतन्ति अङ्गानि, तत्र न गृह्यते विज्ञेयः,— इदं प्राप्यते, इदं न इति, अतः सर्वाणि प्राप्यन्ते । 'यथाप्राप्तं' च 'स्रग्भ्रार्थो निवीतवद्',—यथा 'निवीता ख्विजः प्रचरन्ति' इति ख्विगविज्ञेयात् सर्वेषां च सन्निधानात्सर्वे ख्विजो निवीता भवन्ति, एवमिहापि 'सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात्' ॥

सू० तथा कर्मीपदेशः स्यात् ॥ १७ ॥ (यु०) ॥

भा० तथा च कृत्वा 'चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्ययन्ते, चथोदत्र अमावास्यायाम्' इत्याहुतिसंख्या पाक्षिकी न भविष्यति ॥

सू० क्रत्वन्तरेषु पुनर्वचनम् ॥ १८ ॥ (पू० यु० नि० १) ॥

भा० तत्र यदुक्तं,—'यथा क्रत्वन्तरेषु'—इति, युक्तं, यथा 'क्रत्वन्तरेषु' पार्थक्यं, 'सौर्यस्रग्भ्रिर्वपेद् ब्रह्मवर्षसकामः' इत्युक्त्वा पुनरुच्यते 'ऐन्द्राग्रम् एकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः' इति । किमतः ? । अतस्तेषां परस्परानपेक्षायां कार्यं, न सम्भूयेति गम्यते, परिसमाप्ते हि पूर्वस्य विधाने, उत्तरः पृथक्त्वेन विधीयते; अथेह 'विधेस्त्वेकश्रुतित्वात्' इत्यनेन न्यायेन सम्भूय-कार्यमङ्गानां युक्तं; तस्मात् वैषम्यं क्रतुभिः ॥

सू० उत्तरास्वश्रुतित्वादिशेषाणां कृतार्थत्वात् स्वदोहे
यथाकामी प्रतीयेत ॥ १९ ॥ (पू०यु०नि०२) ॥

भा० *‘प्राप्तेषु चोत्तरावस्थ्यात्’ इति यदुक्तं, युक्तं, यत्, ‘उत्तरासु’
थावत्स्वं दोहनम् ‘अश्रुतित्वात्’, मात्रोत्तराणां दोहनं विधीयते,
किन्तुर्हि, अनूयते। किं कारणं ?। ‘विशेषाणां’ वाग्विसर्जनादीनां विधाने
कृतार्थं तदाकथं न उत्तराणां दोहनं विधातुमुत्सहते, विधीयमाने
अर्थद्वये भिद्येत वाक्यं। अनुवादस्य प्राप्त्यर्थस्य भवति। अर्थाच्च
थावत्स्वं दोहनं प्राप्तम्, अर्थादस्मा न दोह्याः। स्वास्तु सर्वाः
कथं दोह्याः ?। उपरिष्ठादेतद्व्यामः,—“तथा पयःप्रतिषेधः
कुमाराणाम्” (११।१।४८ सू०) इत्यत्र। तस्मात् ‘यथाकामी प्रतीयेत’,
—यस्य थावत्यो गावः स तावतीर्दोहयति ॥ (११।१।३३ सू०) ॥

काम्यकर्माणां भूयोऽभ्यासाधिकारकम् ॥

काम्येषु कर्मेषु चिन्ता,—किं काम्यं कर्म सहदेव प्रयोक्तव्यम् अथ वा
फलस्य भूयस्त्वमिच्छता भूयोऽभ्यसितव्यम्?—इति। किं प्राप्तम् ?,—

सू० कर्मस्थारम्भभाव्यत्वात् कृषिवत् प्रत्यारम्भं
फलानि स्युः ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा० काम्ये ‘कर्मणि’ प्रतिप्रयोगं फलभेदः, ‘आरम्भभाव्यत्वात्’,—
कर्मप्रयोगेण फलं भाव्यते। कथं ज्ञायते ?। प्राक् तावत्कर्मणः, फलं

* यथा ‘प्राप्तेषु’ इति क० सं० पू० पाठः ।

† “वार्तिककारस्तु पूर्वोऽधिकारकस्य वैयर्थ्यं मन्यमानोऽस्मिन्नेवाधिकारकत्वेऽन्तर्भेदव्यापारः”
इति व्यायमाहा ।

नास्ति, यदि भवेत्, कर्मोत्कर्षकं स्यात्, कर्मोत्तरकाले च अस्तीति
श्रुतितोऽवगम्यते, यच्च, प्राक् कर्मणो, नास्ति, कर्मोत्तरकाले च
भवति, तत् तेन कर्मणा भाव्यते; 'कृषिवत्',- यथा कर्मणेन धान्यम् ।
अस्येद्भाव्यते, पुनःपुनरपि धान्यवदेतद्भवति ॥

सू० अधिकारश्च सर्वेषां कार्यत्वाद् उपपद्यते विशेषः ॥
॥ २१ ॥ (यु०) ॥

भा० एवं च कृत्वा, 'सर्वेषां' कर्मणा पुनःपुनः-क्रियमाणानाम्
अधिकारो भविव्यति, तत्रेमानि दर्शनानि उपपत्स्यन्ते;- 'तेषां ये प्रथमं
यजेरन् तेषां गौरतिरापो ये द्वितीयन्तेषामायुः' इति; 'प्रथमं
यजेरन्' 'द्वितीयं यजेरन्' एतदभ्यासे सति; तस्मात् यावदिष्टमभ्यासः॥

सू० सकृत् स्यात् कृतार्थत्वाद्भवत् ॥ २२ ॥ (पू०) ॥

भा० 'सकृत्' एव तु कान्धं कर्म प्रयोक्तव्यं । कुतः? । 'कृतार्थत्वात्',
सकृत्कृतेन कृतस्योदनार्थः, न च, कृते पुनःकर्तव्यमस्ति । कः
पुनस्योदनार्थः? । यागस्य कर्तुः फलं, होमस्य कर्तुः फलमिति । कथं
कृत्वा? । तदुच्यते,- इह 'यजेत' 'जुञ्ज्यात्' इति धातुना क्रियोच्यते,
प्रत्ययेन कर्त्ता, तयोः कर्त्ता प्रधानभूतः, उपसर्जनभूता क्रिया,
प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः; अनुप्रयोगश्च कर्त्तृप्राधान्ये एव
भवति,-पचति देवदत्त इति; तेन हेतुर्थ्यष्टुश्च फलमुच्यते । सकृद्भूतेन
सकृदिष्टेन च असौ हेता यष्टा च जातः; तच्च द्वितीयादिप्रयोगो
ऽनर्थकः स्यात्, 'कृतार्थत्वाद्भवत्',-तत् यथा, प्रधानस्य धात्वलोप-

पादनाथ अङ्गानि क्रियन्ते, सकृत्कृतैश्च तदुपपादितमिति नाभ्यस्यन्ते,
तद्वत् ॥

सू० शब्दार्थश्च तथा लोके ॥ २३ ॥ (यु०) ॥

भा० 'लोके' अपि 'तथा' एव शब्दार्थो भवति, 'काष्ठान्याहर'
इत्युक्तः सकृदाहरति न पुनःपुनः ॥

सू० अपि वा संप्रयोगे यथाकामी प्रतीयेताश्रुतित्वाद्
विधिषु वचनानि स्युः ॥ २४ ॥ (पू० नि०) ॥

भा० 'अपि वा' नैत्रं स्यात्,—अस्मिन्नर्थिनः कर्मणश्च 'संप्रयोगे'
सकृदेवार्थी कर्मप्रयोगे वर्त्तेत—इति; कथन्तर्हि, 'यथाकामौ
प्रतीयेत',—सकृदा वञ्छन्तो वा; फलभृमार्थी वञ्छन्त्वः, सन्नुष्टः
सकृत्। कुतः?। 'अश्रुतित्वात्',—नाच यदुर्होतुः फलं श्रूयते। यन्तु,
प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः इति, कर्मनिमित्तेषु नामपदेषु
पाचको स्यावक इत्येवमादिषु; आख्याते तु न कर्त्ता न क्रिया प्रधानतः;
किन्तर्हि, भावप्रधानमाख्यातं भावनां कस्यापि ब्रूते, भावयुक्तस्य
साधनयामस्यापेक्षितत्वात्,—यजेत, केन? किमर्थं? कथम्? इति,
कर्त्तृप्राधान्ये कार्याभावान्न साधनाकाङ्क्षया भवितव्यं, न हि भवति,—
पाचकः, केन? किमर्थं? कथम्? इति। भावना च फलस्योच्यते,
न क्रियायाः, द्वितीयानिर्द्देशात्,—'उद्भिदा यजेत' 'बलभिदा यजेत'
इति, भाव्यत्वे हि द्वितीयया निरदेक्ष्यत। स्वर्गस्वीप्सितः, काम-
संयोगात् 'स्वर्गकामः' इति। तदेतदेवमापद्यते,—स्वर्गकामो यागेन

स्वर्गं भावयेदिति, यच्च भाव्यते, तत् व्यक्तम् असत्, सतो हि भावो
 नोपपद्यते, असचेत् कर्मणा भाव्यते, पुनःपुनरपि भावविद्यति,
 कृषिवत्। तस्मात् फलार्थिना काम्यं धावदिष्णम् अभ्यसितव्यमिति।
 यदि च नियोगतः सकृदेव कर्मव्यं भवेत्, ततः 'तेषां ये प्रथमं
 यजेरन्' इत्येवमादिषु गवादिविधिषु वचनान्येतानि कस्येरन्,—
 'द्वितीयं यजेरन्' इति; तथा च वाक्यानि भिद्येरन्,—'ये च
 द्वितीयं यजेरन् तेषां गौरतिराचः' इति।

सू० ऐकशब्दशान्तधाङ्गेषु ॥ २५ ॥ (पू०यु०नि०१) ॥

भा० यत् अङ्गवदिति, युक्तं, यत् अङ्गानां सकृत्प्रयोगः,
 'ऐकशब्दशान्त',—एकस्य अङ्गानां प्रधानागच्छोपदेशकः शब्दः, स च
 अङ्गानि अपेक्षया गृह्णाति इत्युक्तं। सा चापेक्षा सकृदेवेषु अङ्गेषु
 भवति भूतार्था। तस्मात् तच्च पुनःपुनःक्रियाया हेतुर्जास्ति; इह तु
 असतः फलस्य कर्म उत्पादकं, तस्य प्रतिप्रयोगम् अन्वस्थान्वस्य
 उत्पत्तिरविरुद्धा-इत्येवमपदिष्टो हेतुः। तस्मात् विषमत्वमङ्गैः ॥

सू० लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥ (पू०यु०नि०२) ॥

भा० यच्च लोकवदिति, 'लोके' 'कर्म' अर्थप्रधानं, कार्यवद्भात्
 सकृदप्युक्तोऽसकृदाहरति, असकृदप्युक्तः सकृत्, आहरत्युक्तो नाहरति;
 अथेह शब्दलक्षणे कर्मणि यथाशब्दार्थं प्रवृत्तिः। तस्मात्लोकवदिति
 अदृष्टान्तः ॥ (११।१।४अ०) ॥

अवघातादीनामातङ्गनिर्दिष्टेरव्यासाधिकरणम् ।

सू० क्रियाणामर्थशेषत्वात् प्रत्यक्षोऽतस्तन्निर्दिष्ट्याऽ-
पवर्गः स्यात् ॥ २७ ॥

भा० 'ग्रीहीनवहन्ति, तण्डुलान् पिनष्टि' इत्येवमादीनां दृष्ट-
प्रयोजनानां 'क्रियाणाम्' 'आ तण्डुलनिर्दिष्टेः, आ च पिष्टनिर्दिष्टेः'
प्रयोगः स्यात् । कुतः ? । एतासां प्रयोगे 'प्रत्यक्षोऽर्थो' निर्वर्त्यते,—
तण्डुलाः पिष्टानि च ; तैस्त्रेह प्रयोजनं, पुरोडाशस्य कार्यत्वात् ।
तस्मादेतासां तदर्थ एव प्रयोगो विज्ञायते । यदि सकृदेव सुसल्लस्य
उद्यमननिपातने कृत्वा उत्सृज्येत, उपसाया वा प्रकर्षणापकर्षणे,
अर्षेणां कार्यं तत्रैव निवर्त्तते । अत आसां 'तन्निर्दिष्ट्याऽपवर्गः स्यात्',
आ तण्डुलनिर्दिष्टेः, आ च पिष्टनिर्दिष्टेरेभ्यास इति ॥ (११।१।५अ०) ॥

अदृष्टपक्षस्य अवघातादेः सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० धर्म्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्यात् ॥ २८ ॥

भा० यत्र तु दृष्टं कार्यं न निवर्त्तते,—यथा पित्याम् 'उदुम्बरमुसुखसं-
सर्वाषधस्य पूरयित्वाऽवहन्ति, अत्र तदुपदधाति' इति ; तत्र तण्डुल-
निर्दिष्ट्या नास्ति प्रयोजनं, तण्डुलकार्यस्य पुरोडाशादेरचोदितत्वात्,
तस्मात् तत्र सकृत् क्रियया कृतः शब्दार्थ इति न स्यादभ्यासः ।

* तण्डुलान् पिष्टान् पिनष्टि इति क० सं० पु० पाठः ।

† आ च पिष्टनिर्दिष्टेः इति पाठो क० सं० पुरुषके नास्ति ।

येषाम् तच्छुल्लफल एव सुखल्लोद्यमगणिपातनकर्षाणि अवहन्तिमन्दः प्रवर्तते इत्युपगमः, तेषां चा तच्छुल्लनिर्दृष्टेरेवाभावः प्राप्नोति, स तु मन्द एवाभ्युपगमः; यत्कारणं, विनापि तच्छुल्लैः, प्रयोगे दृश्यते,—‘कषायमवहन्ति, क्लिप्तमवहन्ति’ इति । न चासौ गौणः प्रयोगः, विशेषाभावात् । अवयवप्रसिद्ध्या चावघातमाचवचन एव प्रतीयते । न च, समुदायोऽर्थान्तरे प्रसिद्धः । तच्छुल्लव्यापारस्तु तु प्रायोदृक्तेस्तत्र प्रयोगप्राप्त्यर्थं यतोऽयं व्यामोहः॥ (११।१।६ अ०)॥

प्रयाजादीनामङ्गानां सङ्गदनुमानाविस्तरणम् ।

प्रयाजादीन् उदाहृत्य चिन्थते,—किं सङ्गतप्रयोग एषाम्, उत, अमृताभासोऽपि कर्तव्यः? इति । तत्र “धर्माभासे तदर्शनात् ब्रह्मार्थेनापवर्गः स्यात्” इत्यनेन न्यायेन सङ्गतप्रयोगे प्राप्ते एवमुच्यते,—

सू० क्रतुवदानुमानेनाभ्यस्ते फलभूमा स्यात् ॥ २६ ॥

(पू०) ॥

भा० अभ्यासः कार्यः । कुतः? । यतोऽभासे ‘फलभूमा स्यात्’ । कथं ज्ञायते? । ‘अनुमानेन’ । किं तदनुमानं? । यत् प्राक् अङ्गप्रयोगात्, प्रधानोपकारो नासीत्, ऊर्द्धं ततो भवति; तेन विश्चयते,—गुणमङ्गेन क्रियते इति; क्रियते चेत्, पुनःपुनरपि करिष्यते; ‘क्रतुवत्’,—तद्यथा, कर्मासु सौख्यादिषु, फलं कर्षणा क्रियते इति कर्माभासे फलभूयस्त्वम्, एवमिहापि ॥

सू० सल्लदा कारणैकत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा० 'सल्लदा' अङ्गं प्रयोक्तव्यं, नाटुत्या । कुतः ? । 'कारणैकत्वात्',—
एकं कारणमङ्गानां प्रधानेषु उपकारः । कः पुनरसौ ? । येन प्रधानानि
फलं ददति ; तच्चैतत् सल्लत्प्रयुक्तेनाङ्गेन कृतं, आतानि प्रधानानि
फलवन्तीति पुनरङ्गस्याप्रयोगः ; अथ न कृतं, सुतरामप्रयोगः,
येन सल्लत्कृतेन नोपकृतं, स पुनःक्रियमाणः उपकरिष्यतीति का
श्राव्या ॥

सू० परिमाणञ्चानियमे न स्यात् ॥ ३१ ॥ (यु०) ॥

भा० यदि चाऽनियमः,—सल्लदसल्लदा प्रयोगः ; ततः 'चतुर्द्वय
पौर्षमास्यामाहुतयो ह्यग्ने, यथोद्गामावास्यायाम्' इति चोऽहं
नित्यवदाहुतिपरिमाणनुवादः, स 'न स्यात्' ; भवन् पाचिकः कल्पेत्,
तथास्य रूपं बाधेत ; तस्मादनभ्यासः ॥

सू० फलस्थारम्भनिर्दिष्टेः क्रतुषु स्यात् फलान्यत्वम् ॥
॥ ३२ ॥ (पू०यु०नि०) ॥

भा० यत्तु,—क्रतुवदिति, युक्तं,—यत्क्रतुषु अभ्यासः, 'फलस्थारम्भनिष्पत्तेः',—
कर्मारभ्येण तत्र फलं निष्पद्यते, आरम्भान्तरेणापरं निष्पद्यत इति ।
अत्रस्य पुनः सक्रपरिमाणं फलं प्रधानानां फलवत्तासम्पादनं, तच्चैत्
सल्लत्कृतेन कृतं, न भूयः—क्रियाऽस्तीति, एवमपदिष्टो हेतुः । तस्मादनु-
पन्यासः ॥

* निर्दिष्टेः इति पाठो धर्ममुचितः ।

सू० अर्थवांस्तु नैकत्वाद्भासः स्मादनर्थको यथा भोजन-
नेकस्मिन्नर्थस्यापरिमाणत्वात् प्रधाने च क्रियार्थ-
त्वादनियमः स्यात् ॥ ३३ ॥ (आ०) ॥

भा० अर्थ, —सकृत्कृतेनात्रेण कृतत्वात् अर्थस्य, अनर्थकोऽभासः—इति,
अथ ब्रूमः,—‘अर्थवांस्तु’ ‘अभासः’ अङ्गयामस्य, ‘न’ अनर्थकोऽभासः।
कथंकृत्वा?। ‘एकत्वाद्भासः स्यादनर्थकः’,—यदि एकमेवार्थमभ्यस्त-
मानमप्यङ्गं कुर्यात्, तस्य अभासः अनर्थकः स्यात्,—‘यथा भोजनम्
एकस्मिन्’ काशेऽभ्यस्तमानमेकं फलं दग्निं करोतीति नाभ्यस्तते ;
अथेह ‘अर्थस्य अपरिमाणत्वम्,—इत्यन्तमुपकारं करोति अङ्गमिति न
ज्ञायते । ‘ननु यावता प्रधानं फलवत् भवति तावत् करोति इति
गम्यते’ । सत्यमेवं, किन्तु ‘प्रधाने’ ‘क्रियार्थत्वादनियमः स्यात्’,—
प्रधानस्य फलक्रियार्थमङ्गं, तत्तु प्रधानफलमपरिमितं, तत् अङ्गोपकारस्य
भूत्वात् भूयो भविष्यति, अल्पत्वे अल्पम् ; अभासे चासंग्रहं
भूयानुपकारः स्यात्, कार्यत्वान्तरं, तस्मादनियमः स्यात्,—सकृदा
प्रयोगोऽभासो वेति ॥

सू० पृथक्ताद्विधितः परिमाणं स्यात् ॥ ३४ ॥ आ०स०॥

भा० यत्तु,—आहुतिसङ्ख्या विरुद्धति इति, ‘पृथक्तात्’ उपकारस्य, अभासे
न्यायप्राप्तेऽयमाहुतिसंस्थानुवादः स्यात्, स ‘विधितः’ ‘स्यात्’, आहुति-
विधीनभिप्रेत्य, चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतिविधयः चतुर्दशमावास्यायाम्
—इति; नद्याहुतिसंख्या युज्येत, आहुतिविधिसंख्या तु लक्षणा
उपपद्यते ॥

६० अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात्सर्वस्य युगप-
च्छास्त्रादफलत्वाच्च कर्मणः स्यात् क्रियार्थत्वात् ॥
॥ ३५ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० 'अनभ्यासो वा' अङ्गानां । कुतः ? । 'प्रयोगवचनैकत्वात्',—
एकः प्रयोगवचनोऽङ्गानां प्रधानानां च, तस्यैकत्वात् 'सर्वस्य युगपत्'
शासनम्,—अनेन कर्मणा साङ्गेन यजेत इति, सक्रमद्यतेत्याङ्गैस्तस्याङ्गं
जातमिति न पुनः—क्रियायां हेतुरस्ति । 'ग्नूपकारभूयस्त्वं भविष्यति' ।
व्यङ्गानि अदृष्टमुपकारं कुर्यात्तस्माद्भ्यासे उपकारभूयस्त्वमनुमीयेत्,
दृष्टमेव तु अर्थमङ्गानि कुर्वन्ति प्रधानस्याङ्गवत्तां ; सा चाभ्यासेऽपि
तावत्येवाङ्गवत्ता, सा चेह फलसम्भूता,—साङ्गेन यजेत इति नाङ्गानि,
अङ्गानि तत्सम्भवादेनैव अर्थवन्ति ।

नन्वेतदयुक्तमिव, यदा हि प्रयत्नाः, न तदा प्रधानव्यजिरपूर्वं
वा, यदा च यजिरपूर्वं वा, न तदा प्रयाजाः, तदेवमदृष्टरहिते
धमिदादिमात्रे सति अङ्गवत्तैव नास्ति, कुतः उपकारः ? । अपि च
यदि यजिमात्रमेवाङ्गेषु नापूर्वमस्ति, ततः सोमाङ्गभूतानामिष्टिपशु-
बन्धानां चोदक एव नास्ति, अस्ति ह्यपूर्वं इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा नास्ति,
सजतेः प्रज्ञातेतिकर्त्तव्यतत्वात्, इतिकर्त्तव्यतां चोदको नातिदिशेत्,
तत्रैतानि दर्शनानि नोपपद्येरन्,—'तस्यैकव्रतं प्रयाजानुयाजाः नव
धमिष्टयजुषि जुष्टेति प्रहृत्य परिधीन् जुष्टेति हारियोजनम्' इति ।
तस्मादिष्टमन्या व्याख्या,—अनभ्यासे वाङ्गानां प्रयोगवचनैकत्वात्,—
एकः प्रयोगवचनोऽङ्गानां प्रधानानां च, तस्यैकत्वात् सर्वस्यङ्ग-

प्रधानकक्षापक्षे पुनपक्षासर्गं, प्रधानानामगमभासः । कस्य हेतोः ? ।
 सकृत्कृतैः प्रधानैः कृतः श्रुत्यर्थो 'दर्भपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो ववेत्'
 इति, कृते श्रुत्यर्थे यच्छास्त्रविहितं फलं तद्व्यभिचयमिति न पुनःक्रियायां
 हेतुरस्ति; एवं अत्रैवपि सकृत्कृतेषु चदङ्गानां प्रापकं फलं
 तस्यार्थः कृतः, ततश्चस्मिन् कृते यच्छास्त्राधिगतमङ्गफलं तद्व्यभिचयमिदानी-
 मित्यवगमनार्थं; तथा च सति अभ्यासोऽनर्थकः । यत्तु,—फलभूयस्त्वं
 भविष्यति इति, तदर्थकं,—दर्भपूर्णमासयोर्यत् फलं, तद्भावनायामङ्गोप-
 कारः उपयुज्यते, नापूर्वस्य फलस्योत्पत्तौ, यद्यपूर्वं फलमङ्गैरेत्याद्येत,
 अङ्गफलमेव तस्यात्, नचाङ्गानि फलवन्ति, प्रधानानां स्वकार्यं
 साधयतामदृष्ट उपकारसौः क्रियते, सकृदेतैसाधौ कृतः; तथाचाङ्गादृप्तौ
 फलभूयस्त्वमस्ति ॥

सू० अभ्यासो वा छेदमसम्भार्गावदानेषु वचनात्
 सकृत्त्वस्य ॥ ३६ ॥ (आ०) ॥

भा० 'अभ्यासो वा' अङ्गानां । कुतः ? । पितृयज्ञे 'श्रूयते,—
 'सकृदाच्छिन्नं बर्हिर्भवति' इति, तथा अनुयाये 'सकृत् परिधीन्
 यथाष्टिं' इति, स्मिष्टकृति च 'उत्तरार्द्धात् सकृदवद्यति' इति,
 तत् यदि असकृदङ्गानां प्रयोगः, तत एतानि वचनानि उपपद्यन्ते ।
 तस्मादभ्यासः ॥

सू० अनभ्यासस्तु वाच्यत्वात् ॥ ३७ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० 'अनभ्यासस्तु' अङ्गानां यथोक्तेन न्यायेन । यत्तु,—छेदनादिषु
 वचनात् सकृत्त्वस्यान्यथाभ्यासो विज्ञायते—इति; अत्र भूमः,—

वद्यप्यनभ्यासः, तथापि ह्येनादिषु वाच्यं सकृत्त्वं, इर्द्धपूर्णमासयोः
 'असकृदाच्छिन्नं बर्हिर्भवति' इति वचनात् तत्प्रकृतित्वात् पितृयज्ञे-
 ऽप्यसकृत् प्राप्तं; तथा-प्राप्ते सकृत्त्वं वाच्यम् । एवं प्रयाजेषु
 त्रिःसप्तार्गं उक्तः, सोऽनुयाजेषु पुनरावर्त्तते, तथापि चित्त्वे प्राप्ते सकृत्त्वं
 विधातव्यं । तथा, 'दिर्द्धविषोऽवद्यति' इत्यविशेषेणोक्ते खिष्टकृत्यपि
 द्वित्वं प्राप्तं, तत्र सकृत्त्वं विधीयते । तस्माच्छेदनादिषु सकृद्वचनात्
 नान्यत्राभ्यासो विज्ञातुं न्याय्य इति ॥ (११।१।७अ०) ॥

'कपिञ्जलान्' इति बहुवचनस्य चित्तपरमाधिकरणम् ।

(कपिञ्जलाधिकरणम्, कपिञ्जलशब्दात्) ।

'वसन्ताय कपिञ्जलानामभते' इति श्रूयते । तत्र विचार्यते, किं
 तत्र चयश्चत्वारः पञ्च वा विकल्पेनासम्भवाः, अथ वा चय एव ? इति ।
 किं प्राप्तम् ?—

दू० बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् ॥ ३८ ॥ (पू०) ॥

भा० विकल्पेनासम्भवाः । कस्मात् ? । 'सर्वप्राप्तेः',—सर्वं एते संख्या-
 विशेषाः बहुवचनेन प्राप्यन्ते, सर्वे तस्य वाच्याः, सर्वत्र प्रयोगात् न
 च समुच्चयेन सम्भवन्ति अत्रकालात्; तस्मात् 'विकल्पः' ।

'नन्वेवं सत्येकस्य शब्दस्थानेकार्थता आश्रिता भवति, न चैव
 न्यायः' । उच्यते, सत्यमेवम्, अगत्या आश्रीयते । 'यदि असत्याङ्गतौ
 आश्रीयते, सत्याङ्गतौ नाश्रयितव्या, अस्ति लियङ्गतिः,—यत् चित्तं
 बहुवचनस्यार्थः स्यात्, तद्योगाच्चतुरादिष्वपि वर्त्तते, सर्वेषु तेषु
 त्रिलमस्तीति' । नैतद्युक्तं, यदि बहुवचनस्य चित्तमर्थः स्यात्, ततः

‘सत्वारो ब्राह्मणः’ इति सामानाधिकरण्यं नेतृपपद्येत, ब्राह्मण इत्यस्य चक्षोऽर्थः, सत्वार इत्यस्य सत्वारः, तयोः सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति, न हि जवति सत्वारस्य इति, एवं सर्वत्र ।

‘अथ लक्षणया भविष्यति, यथा न्वदोधः सेचमिति, क्विं हि सत्तुष्टादीनि साहचर्यात् प्रकरोति लक्षितुं’ । विधति, लक्षणा तु आश्रिता भवति । ‘किं क्रियताम्, अगत्या आश्रीयते’ । सत्याङ्गतौ नाश्रयितव्या, अस्ति सेचकृतिः, -यद्ब्रह्मं ब्रह्मवक्त्रस्यार्थः स्यात्, सर्वेऽपि ते बहव इति श्रुत्यैव सामानाधिकरण्यं । ‘यदि ब्रह्मं विज्ञायेत, किं तत् ब्रह्मम्? इति’ । उच्यते, ब्रह्मं ब्रह्मिः उपपद्यः आधिक्यमित्यर्थः । ‘कथं कृत्वा?’ । बंहतिरयं ब्रह्मार्थः, तस्यैषादिक उकारप्रत्ययः ‘बंहर्जलोपस्य इति’, तस्य रूपं ब्रह्मिति, ब्रह्मं ब्रह्मम् अधिकमित्यर्थः । सर्वे चैते आदयोऽधिकास्तस्मात् सर्वे ब्रह्मन्द्वाच्याः ।

‘गन्वापेक्षिकमेतद्ब्रह्म अधिकमिति, यदेव हि ब्रह्म, तदेवान्वदपेक्ष्य ब्रह्म भवति’ । सत्यमेव, यत्तु यदपेक्ष्य ब्रह्म, न तत् तदेवापेक्ष्य ब्रह्म; यथा, ‘उत्तराः कुर्वः’, दक्षिणान् कुर्वन्पेक्ष्य उत्तरा इत्युच्यते, न च, ततोऽन्ये उत्तरा देवा न सन्ति, अथ च नियतापेक्ष्यत्वात् उत्तरत्वं न जहति । एवं चिप्रसृतयो द्वित्वपेक्ष्य ब्रह्मत्वं क्षभन्ते, न च ते कदापिदक्षवः । ‘कथं पुनर्ज्ञायते, द्वित्वपेक्षं चिप्रसृतीनां ब्रह्मत्वमिति?’ । उच्यते, अपेक्षा तावत्समानजातीयेषु भवति, यथा, ‘ब्रह्मवान् देवदत्तः’ इति, न हस्तिनं सिंहं वा अपेक्ष्य भवति, किन्तर्हि समानजातीयान् पुरुषानपेक्ष्य; एवं संख्यापि संख्यामेवापेक्ष्य ब्रह्मत्वं

* “ब्रह्मिर्ब्रह्मोर्जलोपस्य” इति तु सिद्धान्तकौमुदीस्य १ पा० १२८ च शाब्दिकत्वम् ।

सञ्चुमर्हति । तत्रैकत्वं तावन्नाशयेत्ते, इत्योर्वञ्जवचनस्यार्द्रनात्, आदिषु च सर्वेषु दृश्यते, ततो विज्ञायते,—द्विवापेक्षमिति, तच्च वञ्जवचनेनोपसम्भते । कुतः? । तद्भावे भावात्, तदभावेऽभावात्,—तद्भावे चित्वादिषु भवति, तदभावे च इत्योरेकस्मिंश्च न भवति । एवं वञ्जवचनमिति समाख्या अन्यथा भवति । अभियुक्तवचनञ्च “वञ्जु वञ्जवचनम् (पा०१।४।२१सू०)” इति, यदि चित्वं वञ्जवचनस्यार्थः स्यात्, त्रिषु वञ्जवचनमित्येव तद् ब्रूयात् साधवादसन्देहाच्च । तस्माद्धित्वमपेक्ष्यते बहवः; अतोऽवस्थितं आदीनां वञ्जत्वम्; एवञ्च सति नैकः शब्दोऽनेकार्थो भवति । सर्वेषां च वञ्जत्वान्न कश्चित्त्वचनया प्रयोगः ।

‘अथोच्यते,—त्रिषु निरुपपदं प्रयुज्यते, चतुरादिषु तु षोपपदं,—‘चत्वारो ब्राह्मणाः’ इति’ । तच्च मिथ्या, त्रिष्वपि षोपपदं प्रयुज्यते, यथा, ‘अथो लोकाः’ ‘अथो वेदाः’ इति । यदि च निरुपपदं चित्वं प्रत्याचयेत्, ततो ‘वसन्ताय कपिञ्जलान्’—इत्युक्ते विचार एवायं न प्रवर्तेत; यथा अत्रैव न विचार्यते,—किं कपिञ्जला आलम्ब्याः, उत मयूराः कपोताः वा? इति; कस्य हेतोः?—यतः कपिञ्जलशब्दस्य न मयूराः कपोता वा वाच्याः । इहापि यदि वञ्जवचनस्य चित्वमेव वाच्यं स्यात् नेतराः संख्याः, पूर्ववद्विचार एवायं न स्यात् ॥

सू० दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३६ ॥ (आ०) ॥

भा० अथोच्यते,—दृष्टो वञ्जवचनस्य प्रयोगश्चतुरादिषु ‘चत्वारो ब्राह्मणाः’ इति; ततो विचार इति ॥

सू० तथेह ॥ ४० ॥ (आ०नि०) ॥

भा० 'इह' अपि कपिञ्चलशब्दस्य दृष्टः प्रयोगः कपोते मयूरे च,—महान् कपोत उच्यते—'कपिञ्चलोऽयं न कपोतः' इति, तथा अख्यो मयूरः 'कपिञ्चलोऽयं न मयूरः' इति ।

सू० भक्त्येति चेत् ॥ ४१ ॥ (आ०) ॥

भा० आह,—'भक्त्वा' तत्र कपिञ्चलशब्दः प्रयुज्यते, न च, भाक्ते प्रयोगे शब्दार्थब्रह्मा भवति ॥

सू० तथेतरस्मिन् ॥ ४२ ॥ (नि०) ॥

भा० इतरस्मिन्नपि 'सत्वारो ब्राह्मणाः' इति लक्षणवा प्रयुज्यते इत्युक्तं, न च, लक्षणाप्रयोगे शब्दार्थब्रह्मा भवति । अपि च, प्रातिपदिकार्थस्य वा संख्या, सा वचनेनाभिधीयते, यथा, 'ब्राह्मणाः' इति, प्रातिपदिकार्थ एव वा, यथा, 'द्वौ', 'एकः' इति; न च, चित्तं प्रातिपदिकस्य अर्थः, न तत्संख्या इति, तस्मात् 'सत्वारः' इति बहुवचनं न प्राप्नोति । 'अथोच्येत,—अस्ति चतुर्षु अवयवभूतं चित्तं, तदपेक्षं बहुवचनम्'—इति । द्वित्वमपि तत्रास्ति, एकत्वञ्च, काममनेनैव द्विवचनमेकवचनञ्चोत्पद्येत; तस्मान्न चित्तयोगाच्चतुरादिषु बहुवचनप्रयोगः, बहुत्वादेव तेषां बहुवचनम्; अतः सर्वे आदयः परार्धपर्यन्ता बहुवचनस्यार्थः; सर्वे चेदर्थः, 'कपिञ्चलानासभते' इति सर्वे प्राप्यन्ते; तस्मादिकल्पः ॥

सू० प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात् ॥
॥ ४३ ॥ (सि०) ॥

भा० 'प्रथमं वा' बहुत्वं चित्तं 'नियम्येत' । किंकारणं ? । न हि,

कश्चिच्चतुर उपाददानो न चीनुपादने, चत्कारणम्, अनुगतास्त्रयस्यतुष्टं,
चिषु चोपादनेषु कृतः शब्दार्थः, 'बह्वनासभेत' इति श्रुतं, आसन्धास
बहवः । एवं सति 'कारणादतिक्रमः स्यात्'-यदि च यथाश्रुतानुपादाने
किञ्चिदन्वन् कारणं चित्वातिक्रमे स्यात्, ततोऽतिक्रमः, न तदस्ति ;
तस्मात् चित्त्वं नियम्येत ।

'ननु फलभूयस्त्वं कारणं भविष्यति' । नैतदस्ति, यत्र बहवः कस्याः
श्रुत्यन्ते, तेषां कश्चिन्नघुः, कश्चिद्गुरुः, तत्र गुरोः कल्पस्थानुष्ठानात्मान-
सामर्थ्यान्तदनुष्ठानात् फलभूयस्त्वमगुमीयते, यथा, 'एका देया,
षड्देया, द्वादश देयाः, चतुर्विंशतिर्देया' इति; इह तु एक एव कस्यो
बह्वनामासन्धाः, स चिभिश्चतुरादिभिस्तस्यः; अतस्तत्र यो लघुमुत्सृज्य
गुरुकल्पमातिष्ठेत, तस्य फलभूयस्त्वं न भवितुमर्हति, श्रुत्यर्थविशेषात् ।
यथा, 'पशुमासभेत' इति श्रुते यो महान्तं महाघै वा पशुमासभेत,
न तस्य फलभूयस्त्वं भवति, यस्तु मांसीवन् शिष्टमतिक्रमेत्, स, यदि
तावद्वैदिकीषु हिंसासु प्रत्यवायः, ततः प्रत्यवेद्यान्; अथाप्रत्यवायस्त्वद्यापि
शिष्टविगर्हणञ्च सभेत,—कृते श्रुत्यर्थे मांसीवन् पशून् चन्ति इति ।
तस्मात् वयः कपिञ्चला आसन्धव्याः ॥

दृ० तत्रा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४४ ॥ (यु० १) ॥

भा० अन्यार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति, यथान्याय उपदिष्टः ; यथा,
'कृष्णा यान्या, अवलिप्ता रौद्रा, नभोरूपाः पार्श्वान्याः, तेषामैन्द्राग्नो
दग्मः' इति, यदि च वय एते चिकाः, एवं निष्सोगत ऐन्द्राग्नो दग्मः
सम्पद्यते, इतरथा पाक्षिकः स्यात् । तस्मात् चित्त्वनियमः ॥

द्व० प्रकृत्या च पूर्ववत्तदासत्तेः ॥ ४५ ॥ (यु०२) ॥

भा० 'प्रकृत्या' अग्नीषोमीयेषु एकत्वं प्राप्यते, तस्यासत्तिर्भविष्यति
चित्ते उपादीयमाने, इतरथा विप्रकर्षः स्यात्। इदञ्चापि सिद्धं,—
ऋहमेधीये श्रूयते,—'ओद्गानुद्धरति' इति, तत्र 'मध्यमस्य' इति
षष्ठायां निरूपपदं भवति, अन्यत्र चोपपदं,—'पञ्चानां मध्यमः, अष्टानां
मध्यमः' इति ॥ (११।१।८३०) ॥

'उत्तरा दोहयति' इत्यत्र सर्वासां गवां दोहनविधानाधिकरणम् ।

द्व० उत्तरासु न^{*} यावत्स्यमपूर्वत्वात् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा० शास्त्रात्थे दोहनं प्रकृत्य श्रूयते,—'वाग्यतस्त्रिस्रो दोहविला
विसृष्टवागनन्वारभ्योत्तरा दोहयति' इति। किमयं विधिः, अनुवादः?—
इति। किं प्राप्तम्?—अपूर्वार्थत्वादिधिरिति, अनुवादो ह्यनर्थकः
स्यात्। इति प्राप्ते उच्यते,—

द्व० यावत्स्यं वान्यविधानेनानुवादः स्यात् ॥ ४७ ॥

॥ (सि०) ॥

भा० अनुवादः स्यात्, नायं विधिः,—'उत्तरा दोहयति' इति,
अन्योऽत्र विधिः,—'उत्सृष्टवागनन्वारभ्य' इति, यद्येषोऽपि विधिः
स्यात्, वाक्यं भिद्येत,—'उत्तरा दोहयति, तास्वानन्वारभ्य'—इति ॥
अथ कुतः प्राप्ते अनुवादः?,—

* द० सं० पक्षके, द० सं० उच्यते इत्यत्र च 'न'कारो नास्ति ।

सू० साकल्यविधानात् ॥ ४८ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० साकल्यमत्र विधीयते गवां दोग्धव्यानां,—‘नास्यैतां रात्रिं पयसा अग्निहोत्रं जुहुयात्, कुमारासु न पयो सभेरन्’ । ‘ननु कुमाराणां पयोदानप्रतिषेधोऽयं’ । न हि, पयःप्रतिषेधे किञ्चित् दृष्टमस्ति, अदृष्टं कल्पयितव्यं । ‘नन्वितरत्रापि लक्षणा आश्रयणीया’ । वाढम्, अदृष्टायां ष्वदृष्टिर्लक्षणीयसीति । तस्मात् साकल्यविधिर्गवां, पयःप्रतिषेधेनायं लक्षण्या ; ततः प्राप्तेऽनुवादः ॥

सू० बद्धर्थत्वाच्च ॥ ४९ ॥ (हे०) ॥

भा० ‘बद्धदुग्धी इन्द्राय, देवेभ्यो हविः’ इति च मन्त्रस्य सर्वासु दुह्यमानासु अपाञ्चिकत्वं भविष्यति, बद्धत्वं च शक्त्यपेक्षम् ॥

सू० अग्निहोत्रे चाशेषवद्यवागूनियमः* ॥ ५० ॥
(१यु०) ॥

भा० अग्निहोत्रे च श्रूयते,—‘नास्यैतां रात्रिं पयसाग्निहोत्रं जुहुयात्, यथान्यस्यै देवतायै प्रत्नमनस्यै देवतायै दद्यात् तादृक् तस्यात् यवाग्वा जुहुयात्’ इति सर्वस्य पयसः सान्नाय्यार्थतां दर्शयति ॥

सू० तथा पयःप्रतिषेधः कुमाराणाम् ॥ ५१ ॥ (यु०) ॥

भा० इति व्याख्यातम् ॥ (११।१।१८ सू०) ॥

सू० सर्वप्रापिणापि लिङ्गेन संयुज्य देवताभिसंयोगात्
॥ ५२ ॥ (२यु०) ॥

* अपेक्षया यवागूनियमः इति चादर्शपुस्तकपाठः ।

भा० 'वस्त्रेभ्यश्च ए वा एता मनुष्येभ्यश्च पुरा आप्यायन्ते
 अथैतर्हि० देवेभ्य इवेता आप्यायन्ति' इति, सर्वंप्राप्तेरेतत्किं ।
 कथं ? । वा वस्त्रेभ्यो मनुष्येभ्यश्च पुरा आप्यायन्ते, ता एतर्हि
 देवेभ्य आप्यायन्ति इत्याह, सर्वाश्च ता वस्त्रेभ्यश्च मनुष्येभ्यश्चाप्यायन्ते ;
 तस्मात् सर्वंप्राप्तेरेतच्छिब्रम् । अतो यावत्समुत्तरासु दोहनं स्यात् ॥
 (११।१।८७०) ॥

आग्नेयादीनां प्रधानानां भेदेऽप्याचारादीनामङ्गानां तन्नेवानुष्ठायाधिकारस्य ।

दर्शपूर्णमासयोः प्रधानानि आग्नेयादीनि, तेषामङ्गानि आचारादीनि ।
 तेषु चिन्वते, किं, तस्य तस्य प्रधानस्य भेदेनाङ्गानां प्रयोगः,
 अथ वा सर्वेषां तन्नेषु ? इति । अथ तत्र किं वृत्तं ?—“कतुवच
 अनुमानेनाग्नाये फलभूमा स्यात्” (११।१।१८८७०) इति । तत्र
 कस्त्यो दर्शपूर्णमासावुद्दिश्य कथा वृत्ता, इह तन्नत् प्रधानं प्रति
 चिन्वते । किं प्राप्तम् ?—

सू० प्रधानकर्मार्यत्वादङ्गानां तद्भेदात् कर्मभेदः
 प्रयोगे स्यात् ॥ ५३ ॥ (पू०) ॥

भा० 'अङ्गानां' प्रयोगे 'कर्मभेदः' 'स्यात्' क्रियाभेदः,—तस्य तस्य
 प्रधानस्य भेदेनाङ्गानां प्रयोगः । कुतः ? । 'प्रधानकर्मार्यत्वात्',
 प्रधानार्थत्वादित्यर्थः । प्रधानार्थेन हि अङ्गानि उपदिश्यन्ते, अङ्गवन्ति
 प्रधानानि कथं स्युरिति; अङ्गसम्बन्धे च प्रधानानां सत्त्वं न

* वा एतर्हि देवेभ्य इति क० सं० पु० पाठः ।

देवस्थाने, न हि तत्र प्रधानानि विधीयन्ते, किन्तु हि अङ्गानि, न
 न अविधीयमानस्थानेषु गुणो विवक्षितो भवति, यथा, 'ग्रहं सञ्चारि' ^१
 इत्येकत्वम्; एवं चेत् एकैकस्य प्रधानस्याङ्गैः सम्बन्धः कर्तव्यः; तानि
 यदि स्रुतं क्रियेरन्, अविभागेन सम्बन्धेरन्, यथा, प्रायणीयो-
 र्वसावीययोः एकादश्रिया; समक्षेण सम्बन्धः कर्तव्य इत्युक्तं,—
 "विधेस्त्रैकश्रुतित्वात्" (११।१।१६सू०) इत्यत्र । तस्मात् प्रति-
 प्रधानमङ्गभेदः ॥

४० क्रमकोपश्च यौगपद्ये स्यात् ॥ ५४ ॥ (यु०) ॥

४० प्रधानानि च क्रमवन्ति, तानि च यथाक्रमं साङ्गानि कर्त्तव्यानि,
 तत्र यदि तन्मङ्गलानि स्युः, ततोऽकृत्वा आग्नेयं साङ्गम्, अग्नीषोमीयः
 प्रक्रान्तः स्यात्, तथा प्रधानानां 'क्रमकोपः' 'स्यात्' । अथ तु भेदः,
 ततः साङ्गमाग्नेयम् अपवृत्त्य, अग्नीषोमीयः साङ्गः प्रक्रान्तः क्रियत
 इति वाञ्छि क्रमकोपः ।

अपर आह,—यदि तन्मं भवेयुरङ्गानि, ततो चावत् तगूनपात्
 आग्नेयस्योपकरोति, तावन् समिधा अग्नीषोमीयस्योपकर्त्तव्यं, स एष
 उपकारक्रमकोपः । अपि च, अङ्गारापोहनादीनि संस्यर्शीनि* प्रति-
 प्रधानं भिद्यन्ते, तैश्चाधारादीनामवैलक्षण्यं भविष्यति ॥

४० तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात् स्यात्
 विशेषाग्रहणात् ॥ ५५ ॥ (सि०) ॥

* संस्यर्शीदीनि इति व० सं० पु० पाठः ।

भा० तुल्यः पञ्चान्तरपरिग्रहे,—*न च, एष पक्षः श्रेयान्,—भेद इति, किन्तुर्हि, 'यौगपक्ष',—सकृत्प्रयोगः स्यात्; सकृदेव प्रयुक्तानि अङ्गानि सर्वैः प्रधानैर्युगपत् सम्बध्यन्ते, 'तुल्यानाम्' एकब्रह्मोपदिष्टानाञ्च ऐदमर्थं प्रति 'विज्ञेयापहणात्'; इमानि कर्तव्ये देशतः काकृतस्य तुल्यानि,—दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञकालोः चत्वार ऋत्विजः, 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत', 'पौर्णमासां पौर्णमासा यजेत, अमावास्यायाममावास्याया यजेत' इति । प्रधानैश्च सह अङ्गानां एकदेशकालकर्मत्वं वक्ष्यति,—“अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन्” (११।१। ७सू०) इत्यत्र । एकेन च ब्रह्मेण प्रधानानि फलं प्रति उपदिष्टानि,—‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इति । किमतः? । अतस्तेषां फले सम्भूयकारित्वं, तेन स्वर्गकामस्य सर्वेषां युगपत्सिकीर्षा, नैकज्ञः सर्वसिकीर्षा, सर्वसिकीर्षया च आधारादीनां क्रियमाणानां तुल्यकर्त्तृदीनां न गृह्यते विज्ञेयः,—कस्यैतानि आग्नेयस्याग्नीषोमीयस्य वा?—इति, सर्वेषां च युज्यन्ते; तस्मात् सर्वार्थानि भवन्ति; तस्मादनादृष्टिः ॥

सू० ऐकार्थ्यादव्यवायः स्यात् ॥ ५६ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० यत्र,—क्रमकोपस्य यौगपद्ये स्यादिति, तत्र ब्रूमः,—‘ऐकार्थ्यात् अव्यवायः स्यात्’, न क्रमकोपः । कुतः? । ‘ऐकार्थ्यात्’, सम्भूयकारीणि एतानि द्रव्यत्वे, तेषां सहक्रिया नैकज्ञः; न हि तत्रैकेन कृतेन कस्यिदर्थः, एकसम्बन्धक्रियायामानुपूर्व्यं स्यात्; तस्मान्न तेषां प्रयोगे क्रमः, कुतः

* पञ्चान्तरं परिग्रहाच्च इति चादर्शपक्षकपाठः ।

क्रमकोपः? इति । यद्योपकारे क्रमकोप इति; तथापि, नाधारः
 कृतमात्र एव प्रधानेषु उपकरोति, यत्कारणं, तस्मिन् काले प्रधानान्येव
 न सन्ति । यदा तु सर्वाणि अङ्गानि कृतानि, तदा तानि अपूर्वाणि
 सम्भूय प्रधानेषु उपकुर्वन्ति; अङ्गानामपि हि सम्भूयकारित्वमुक्तं,—
 'अथेहैकार्थ्यादैककर्म्यम् (११।१।६ सू०) इति । तस्मात् उपकारे-
 ऽपि नास्ति क्रमकोपः ॥

१०. तथा चान्यार्थदर्शनं कामुकायनः ॥ ५७ ॥ (यु०) ॥

भा० 'तथा च अन्यार्थदर्शनं' भवति, यथान्यायोपदिष्टे इति
 'कामुकायनः' आचार्यो मन्यते स्म । किं पुनस्तत्? । 'चतुर्दश पौर्ण-
 मास्यामाहुतयो ह्यन्ते, त्रयोदश अमावास्यायाम्' इति, यद्यावृत्तिः
 स्यात्, न त्रयोदश चतुर्दश वा व्यवतिष्ठेरन् ॥

यद्य, संस्पर्शिवत् आरादुपकारिणामपि आवृत्तिरस्त्विति; तत्र
 श्रूमः,—

१०. तन्न्यायत्वादशक्तेरानुपूर्व्यं स्यात् संस्कारस्य
 तदर्थत्वात् ॥ ५८ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० स हि न्यायः,—सम्भूयकारिणां सहक्रियेति, सर्वत्रैव सहक्रिया,
 'अशक्तेः' तु धर्मसंस्पर्शेषु 'आनुपूर्व्यं', तस्मात् भेदेन क्रिया, न शक्यते,
 एकस्य अङ्गारापोहनेन सर्वेषां पाकः कर्तुं; न चैकस्मिन् पुरोडाशे
 प्रथिते सर्वे प्रथिता भवन्ति; 'संस्कारस्य तदर्थत्वात्',—संस्कारोऽयं
 पाकार्यो विधीयते, ततः एव प्रत्यक्षोपकारिणः प्रतिप्रधानम् आवृत्तिः
 स्यात्, अन्यथा याग एव न संवर्त्तत ॥

सू० असंसृष्टोऽपि तादर्थ्यात् ॥ ५९ ॥ (यु०) ॥

भा० 'असंसृष्टोऽपि' आचारादिः प्रतिप्रधानमावर्त्तते । कुतः ? ।
'तादर्थ्यात्',—यस्य समीपे कृतः, तदर्थ इति गम्यते विशेषः ।
आचारादीनि आश्रयभागान्तानि आग्नेयस्य, खिष्टकदादीनि
अग्नीषोमीयस्येति मृद्गमाणे विशेषे भेदः, तस्मादुपांशुयाजादीनां
समीपे प्राक् आचारादीनि, ऊर्ध्वं खिष्टकदादीनि कर्त्तव्यानि । एवं
च संसृष्टिभिरितरेषामभैषण्यं भविष्यति ॥

सू० विभवाद्वा प्रदीपवत् ॥ ६० ॥ (आ०नि०) ॥

भा० यद्युक्तं,—यस्य सन्निधौ प्रद्युक्तानि तस्येमाणीति मृद्गते विशेषः,
तस्मादावृत्तिः—इति; नैतद्युक्तं । कुतः ? । 'विभवात्',—विभविष्यन्ति
एतानि एकस्यापि सन्निधौ क्रियमाणानि सर्वेषामुपकर्तुं; 'प्रदीपवत्' ।
तद्यथा, प्रदीप एकस्मिन् प्रदेशे भुञ्जानानां ब्राह्मणानामेकस्य सन्निधौ
प्रज्वलितः सर्वेषामुपकारं करोति । तस्मादनावृत्तिः ॥

सू० अर्थात्तु लोके विधिः प्रतिप्रधानं स्यात् ॥ ६१ ॥

(पुनः पू०) ॥

भा० उपदर्शनापरिहारः पूर्वं न कृत इति च तावदर्थमे । यद्यु-
क्त्वं 'प्रदीपवत्' इति; तद्युक्तं, 'अर्थात्' 'लोके' प्रदीपस्य सङ्गदसङ्गदा
क्रिया; यदि सङ्गत् कृतः सर्वं प्रकाशयति, सङ्गत् क्रियते; अथ न
प्रकाशयति, ततोऽसङ्गत्; ततश्चास्य प्रत्यक्षं सामर्थ्यं; अथेह विहितः
उपकारोऽनुपकारो वा गम्यते, न प्रत्यक्षेण; न चास्ति विधानम्,—

अस्योपकरोति इति; सन्निधानादिशेषयहणाद्गम्यते,—यस्य सन्निधौ प्रयुक्तः तस्योपकरोति—इति । तस्मादावृत्तिः ॥

६० सहादिज्यां कामुकायनः परिमाणविरोधात् ॥

॥ ६२ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘सहादिज्यां कामुकायनः’ आचार्यो मन्यते, नैवं, चतुर्दश, त्रयोदशेत्याहुतिपरिमाणस्य विरोधः स्यात्—इति; तस्य कः परिहारः? । आभाषान्तं सूत्रम् ॥

६० विधेस्त्वितरार्थत्वात् सहादिज्याश्रुतिव्यतिक्रमः
स्यात् ॥ ६३ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० विधीयते इति अङ्गं विधिगच्छेनोच्यते,—अङ्गस्य ‘इतरार्थत्वात्’ यदा एतत् स्थितं,—यस्य सन्निधौ यत् कृतं, तदर्थमेव तत्—इति, तदा आवृत्त्या अङ्गानां प्रयोगः; तत्र चतुर्दश त्रयोदशेत्याहुतिसंख्या नोपपद्यते, आहुतिविधयस्तु चतुर्दश, त्रयोदश, तेषां लक्षणया वचनमुपपद्यते, ‘चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतिविधयः, त्रयोदशमावास्यायाम्’—इति । नैतत् संख्याविधानं, प्रचयेनैव संख्यायाः प्राप्तत्वात्; अनुवादस्वयम्, अनुवादस्य लक्षणया उपपद्यते, विदितस्य स भवति, आहुतिविधीनाश्चेयं संख्या विदिता, नाहुतीनां; तस्मात्तेषां वादः ॥

६० विधिवत् प्रकरणाविभागे प्रयोगं वादरायणः ॥

॥ ६४ ॥ (पुनः-पू०नि०) ॥

भा० तन्त्रेण ‘प्रयोगं’ ‘वादरायणो’ मन्यते स्म । कुतः? । प्रकरणा-

विभागात्, -सर्वेषां प्रधानानामविभक्ता प्रक्रिया, सम्भूय-कारित्वादित्युक्तं, तत्रैदमर्थं प्रति न गृह्यते विशेषः । यत्, सन्निधिप्रयोगेण विशेषग्रहण-मुक्तं, तदुक्तं । किं कारणं ? । विशेषो यः सन्निधिक्रमः, स प्रकरणेन बाध्यते, 'विधिवत्', यथा विधौ तुल्यत्वात् प्रकरणस्य, सर्वार्थानि अङ्गानि विज्ञायन्ते, न, यस्य सन्निधौ, तदर्थानि, क्रमस्य प्रकरणेन बाधितत्वात् । अपि च एकेन सन्निधानमविशेषको हेतुः;—यदापि सर्वार्थास्तदाप्येकस्य कस्यचिदवश्यं सन्निधौ कर्तव्यः । तस्मान्न विशेषः सन्निधेरेकान्ततः ब्रह्मः अवधारयितुम्, अतस्तन्नेष प्रयोगः । वादरायणग्रहणं* कीर्त्तयि, नैकीयमतार्थम् ॥

सू० क्वचिद्विधानान्नेति चेत् ॥ ६५ ॥ (आ०) ॥

भा० नैतद्युक्तं,—सकृत्क्रियेति । कुतः ? । 'क्वचित्' सहत्वम् आहत्य विधीयते,—'सहावप्लम्नि सह पिषन्ति', तत् अनावृत्तौ सर्वतः प्राप्तया परिसङ्ख्यार्थं स्यात्,—इहैव सहत्वं, नान्यत्र-इति । उच्यते,—

सू० न विधेश्चोदितत्वात् ॥ ६६ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० न तत्र परिसङ्ख्या युज्यते,—प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्यार्थं भवति, न चेह सहत्वं प्राप्तं । कुतः ? । भेदेन निर्वापस्य 'चोदितत्वात्',—आग्नेयाग्नीषोमीययोर्भेदेन निर्वाप उक्तः, तयोर्भेदेनैवावहननपेषणे प्राप्नुतः, तत्रावश्यं विधेयं सहत्वं; तस्मात् न, क्वचित् सहत्वविधानादन्यत्र भेदेन क्रिया विज्ञायेत इति ॥ (११।१।१०.अ०) ॥

* वादरायण इति वादार्कपुस्तकस्य एवं क० सं० पुस्तकस्य च पाठः ।

कृष्णपीवयोः प्रथमद्वितीयोभेदेन प्रदानाधिकरणम् ॥

कचिच्छूयते,—‘आग्नेयं कृष्णपीवमालभेत, सौम्यं बभ्रुम्, आग्नेयं कृष्णपीवं पुरोध्यायां स्पृष्ट्वमानः’*—इति । तत्र विचार्यते,—किं कृष्णपीवस्य प्रथमस्य द्वितीयस्य च सहप्रदानं कर्तव्यम्, अथ वा भेदेन ? इति । किं प्राप्तम्?,—

सू० व्याख्यातं तुल्यानां यौगपद्यमयुद्धमाणविशेषाणाम् ॥

॥ ६७ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘व्याख्यातं’ प्रयोगे यौगपद्यमिति, ‘तुल्यानां’ तु ‘यौगपद्यम्’ एक-
शब्दोपदेशात् स्यादिति । इह तु कृष्णपीवयोरेकदैवतत्वात् † सहप्रयोगे
क्रियमाणे न गृह्यते विशेषः, सहक्रिया च एकफलत्वात् प्राप्ता,
तस्मात् सहप्रदानम् ॥

सू० भेदस्तु कालभेदाच्चोदनाव्यवायात् स्याद्विशिष्टानां
विधिः प्रदानकालत्वात् ॥ ६८ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘भेदस्तु’ प्रदानस्य युक्तौ न तन्त्रता । कुतः ? । ‘कालभेदात्’ ।
कथं कालभेदः ? । ‘चोदनाव्यवायात्’,-सौम्यचोदमया व्यवहिते
कृष्णपीवचोदने, तत्र पाठक्रमादेकस्य पुरस्तात् सौम्यस्य प्रयोगः, ‡

* “अयमर्थः, समैव पोरहित्यमस्तु नाम्यस्येत्येवं सचोपेतेन यथोक्तवर्णितं पशुपच-
मानभेत” इति न्यायमाह ।

† ‘एकदैवतत्वात्’ इति क० सं० पुस्तकपाठः ।

‡ ‘प्रयोगः प्राप्तः’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

एकस्य उत्तरस्य; तयोर्विदि सहप्रदानं क्रियेत, क्रम उपरुद्धेत
 अन्यतरस्य,—पुरस्तात् क्रियायाम्, उत्तरस्य; उपरिष्ठात्, पूर्वस्य ।
 तस्मात् भेदेन प्रयोगः ॥

सू० तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ६६ ॥ (यु०) ॥

भा० 'अभितः मौन्यमाग्नेयौ भवतः' इति ।

सू० विधिरिति चेन्न वर्त्तमानापदेशात् ॥ ७० ॥
 (आ०नि०) ॥

भा० अथ विध्यभिप्रायं कल्पेत, अत्यर्थमुत्सृज्य लक्षणार्थः परिगृहीतः
 स्यात्; तस्मात् प्रदानभेदः ॥ (११।१।११अ०) ॥

इति श्रीभट्टशबरस्वामिनः* कृतौ मीमांसाभाष्ये एकादशस्थाध्यायस्य
 प्रथमः पादः ॥ ० ॥

* शबरस्वामिनः इति क० सं० पुस्तकपाठः ।

मीमांसा-दर्शने

११ अध्याये २ पादः ।

आग्नेयादीनां प्रधानानां तन्त्राधिकरणम् ॥

सू० एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदेशात् ॥

॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोरग्नेयादीनि प्रधानानि । तत्र देशकालकर्त्तारः
'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्या-
याममावस्यया यजेत, दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रत्वोस्तत्वार ऋत्विजः'
इति । तथा, 'चातुर्मास्ये प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत, वसन्ते वैश्वदेवेन
यजेत, चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्च ऋत्विजः' इति ।

तत्र विचार्यते, किम् आग्नेयादीनां प्रधानानां तन्त्रं देशकाल-
कर्त्तारः, अथ वा, भेद एव ? इति । तत्र एतावत्तु परीक्ष्यं,—किं
चोदनाविधिभेदा देशादयः,—'यदाग्नेयोऽष्टाकपालः' इत्येवमादयः
आग्नेयादिचोदनाविधयः, तेषामिमे समादिविधयः शेषाः,—आग्नेयो-
ऽष्टाकपालः एवं भवति, एवं सर्वत्र, अथ वा प्रयोगाङ्गं देशादयः,—
य एषामाग्नेयादीनां प्रयोगः फलसाधनार्थः, तदङ्गम् ? इति । किं
चातः ? । यदि प्रयोगाङ्गं, ततस्तन्त्रं, अथ चोदनाविधिभेदाः, ततो
भेदेनेति ।

किं प्राप्तं ?—'एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानां' तन्त्रमित्येषा प्रतिज्ञा ;

तत एवं तावद्वर्णयन्ति,—प्रयोगाङ्गं देज्ञादय इति । कुतः ? । न तावद्वृते देज्ञाकालकर्मभ्यः, प्रयोगो भवति, यच्च येन विना न भवति, तत्तदङ्गमित्यवगम्यते, तस्मात् प्रयोगाङ्गं देज्ञादयः ; यदा प्रयोगाङ्गं तदा तन्त्रभावः । कस्मात् ? । 'एकशब्देऽपदेज्ञात्',—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्येकशब्देऽपदेज्ञात् एकं फलं, एकफलत्वात् सहप्रयोगः, तच्च न गृह्यते विशेषो देज्ञादीनामैदमर्थः* प्रति; अगृह्यमाणे विशेषे तन्त्रभावो युक्तः । तस्मान्त्रयं देज्ञादयः ॥

सू० अविधिश्चेत्कर्माणामभिसम्बन्धः प्रतीयेत लक्षणार्थाभिसंयोगाद्विधित्वाच्चेतरेषां प्रतिप्रधानं भावः स्यात् ॥ २ ॥ (प्र०पू०) ॥

भा० 'अविधिश्चेत्',—यदि चोदनाविधिश्चेतो न स्यात् देज्ञादिविधिः, ततः 'कर्माणाम्' आग्नेयादीनाम् अभेदेन देज्ञादिभिः 'अभिसम्बन्धः प्रतीयेत', चोदनाविधिश्चेत्स्वयं । किं कारणं ? । इह 'समे दर्शपूर्णमासाभ्याम्' इत्येवमादिभिर्वाक्यैर्देज्ञादयो विधीयन्ते, अप्राप्तत्वात्, ते चेद्विधीयन्ते, आग्नेयादीनां दर्शपूर्णमासशब्देनानुवाद एषितव्यः, अन्यथा;नेकार्थविधानम् एकस्मिन् वाक्ये भवति इति, अनुवादे च तेषां सहत्वं न विवक्ष्यते, विवक्ष्यमाणे वाक्यभेदो भवति,—आग्नेयादीनां देज्ञादयः, तेषां च सहितानामिति । कथं ? । 'समे दर्शपूर्णमासाभ्याम्' इत्येवमादिभिर्वाक्यैराग्नेयादिदेज्ञादयो विधातुं

* 'रेतदर्शयन्' इति क० सं० दुःखकषाठः ।

ब्रह्मत्वे, 'लक्षणार्थाभिसंयोगात्' लक्षणार्थेनाभिसंयोगो विज्ञायते, दर्शपूर्णमासशब्दः समुदायार्थोऽयं, समुदायश्च समुदायिलक्षणाः शक्योति, साहचर्यात् समुदायिनो लक्षयितुं । 'नन्वेवमपि लक्षणा आश्रिता भवति' । वरं लक्षणा, मेकस्य वाक्यस्थानेकार्थत्वं, अनेकार्थत्वेऽगमकत्वं, लक्षणा अनुगमिका, लौकिकत्वान् ।

अपि च, अतः समुदाये देशादयो विधीयेरन्, न च समुदायस्य देशादिभिः सम्बन्धोऽस्ति, कारकं हि समादयः, कारकस्य कर्मणा सम्बन्धः, न कर्मगुणेन; तस्मादपि लक्षणा; यथा 'पौर्णमासीमभिमृशेत्' इति हविर्लक्षणा । चोदना- 'विधित्वाचेतरेषां' देशादीनां 'प्रतिप्रधानं भावः स्यात्', गृह्यमाणविशेषत्वात् ।

अथ केन समादय आग्नेयादिषु विधीयन्ते? 'समे यजेत, पौर्णमास्यां यजेत' इत्यनेनास्थातेन, अत्र हि धातुना यागमनूद्य विभक्त्या तेषु समादीनां विधिः, कर्त्तारोऽपि, यस्तेषां यागानां रूपविधानार्था भवति 'अच्युतो भवति' इति, तेन विधीयन्ते । अथ वा, अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽपि अस्तीति ।

एवं स्थितमपर्यवसितं भवति, अतः अन्तरा चिन्तान्तरं प्रक्रियते । किं पुनः कारणम् एतस्मिन् अपर्यवसिते चिन्तान्तरमारभ्यते? एतस्मिन् न्याये स्थिते तस्याश्चिन्तायाः पूर्वपक्ष उत्तिष्ठति, अतोऽसावेतस्मादनन्तर-मुच्यते ॥

चङ्गानामपि समदेशादिनियमाधिकरणम् ॥

सू० अङ्गेषु च तदभावः प्रधानं प्रति निर्देशात् ॥

॥ ३ ॥ (अ०पू०) ॥

भा० अग्नेस्वदानीं विचार्यते । किं तेषां समादय एव देवकास-
कर्त्तारः; अथ वा, अनियमः? इति । किं प्राप्तं?—‘अग्नेषु च तदभावः’।
कुतः? । ‘प्रधानं प्रति निर्द्देशात्’-सोदनाविधिष्वेवत्वेनाग्नेयादीनि
प्रधानानि प्रति समादयो निर्द्दिष्टाः न अन्यत्र भवन्ति । तस्मादनियमः ।
यथा द्रव्यदैवतं* यत् प्रधानेषु, न तत् अग्नेषु; एवं देवादयोऽपि ॥
स्थिताउत्तरम्,—

सू० यदि तु कर्मणो विधिसम्बन्धः स्यादैकशब्द्यात्
प्रधानार्थाभिसंयोगात् ॥ ४ ॥ (प्र०सि०) ॥

भा० यदि आग्नेयादेः कर्मणः समादिविधिसम्बन्धः स्यात्, ततः
स्वाश्वोदनाविधिष्वेवत्वं, भेदेन च समादयः, न तु तदस्ति । कुतः? ।
‘ऐक्यशब्दात् प्रधानार्थाभिसंयोगात्’,—यस्मात् आग्नेयादीनां समस्तानां
एकः शब्दो वाचकः, तेन समादीनामभिसंयोगः,—‘समे दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेत’ इति, न ये व्यस्तानां वाचकाः,—‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालः’
इत्येवमादयः । तत्र प्रत्यक्षं समस्तसंयोगमुत्सृज्य परोक्षो व्यस्तसंयोगः
कल्प्यः,—सोऽपि लक्षणया । अथ तु प्रधानार्थमभिसंयोगः क्रियते, तत
उभयमपि परिहृतं भवति ।

कः पुनः प्रधानार्थः? । प्रधानं फलं, तत्साधनार्थो यो व्यापारः ।
कस्मात्सौ? । आग्नेयादीनां प्रयोगः । कथं तेनाभिसंयोगः समादीनां
विज्ञायते? । उच्यते, ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इत्यनेन
वाक्येन समस्तानामाग्नेयादीनां फलसाधनार्थः प्रयोग उक्तः, तस्य च

* ‘दैवतम्’ इति क० सं० पु० पाठः ।

अदि पुनःश्रुत्या समादयो विधीयन्ते,-याभ्यामेताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेत, ताभ्यां समे यजेतेति, ततो न परोक्षो व्यस्यसम्बन्धः कल्पितो
भवति, न च सञ्चया । तस्मात् प्रयोगे विधिरेतेषां, स च सर्वेषां
प्रधानानां साधारणः, तच्चैदमर्थं प्रति न गृह्यते विशेषः । तस्मात्
तन्मं देवकासकन्तारः ॥

३० तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥ (यु०१) ॥

भा० अन्यार्थोऽप्येतमेवार्थं दर्शयति,-‘उवाचि ह वा एतानि चीणि*
हवीषि यदमावास्यायां सन्धियन्ते आग्नेयं प्रथमम् ऐन्द्रे उत्तरे’-इति ।
सम्भरणं पौर्वापर्यञ्च एककालत्वे उपपद्यते ; तस्मादपि तन्मम् ॥

३० श्रुतिश्चैषां प्रधानवत्कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् कर्मणो-
ऽश्रुतित्वाच्च ॥ ६ ॥ (यु०२) ॥

भा० इतश्च प्रयोगचोदना पुनःश्रुतिरियं । कुतः ? । श्रुतिः तेषां
समादीनां प्रधानानामिव । कथं ह्यत्वा ? । ‘कर्मश्रुतेः परार्थत्वात्’,
या अत्र कर्मश्रुतिः-‘दर्शपूर्णमासाभ्याम्’ इति, सा परार्था, तृतीया-
योगात्, तथा सामानाधिकरण्यात् ‘यजेत’ इति यजिरपि परार्थ
एव । तदेतदेवमापद्यते,-दर्शपूर्णमासयागेनान्यत् किमपि कुर्यात्-
इति । ‘कर्मणोऽश्रुतित्वाच्च’,-कर्म च न श्रुतं, कार्यं न श्रुतं, प्रधा*
न श्रुतमित्यर्थः, तस्य स्थाने समादीनि श्रूयन्ते, प्रधानस्थाने श्रुतत्वात्
‘श्रुतिः’ ‘एषां’ ‘प्रधानवत्’ इत्युच्यते, न च तानि प्रधानानि ; तच्च

* ‘वोराचि’ इति चादर्शपूर्णमासपाठः ।

अदि आग्नेयादिवाक्यानां पुनःश्रुतिरिद्यं कल्पयेत्, गुह्यभावानुवादो भव्येत, न हि तत्र तेषां गुह्यभाव उक्तः, उत्पत्तिमात्राख्यानानि तानि, न च, किञ्चित्कार्यं निर्दिष्टं, अदपेक्षोऽनुक्तोऽपि गुह्यभावोऽर्थ-प्राप्तेऽनुद्येत, प्रयोगचोदनाद्यान्तु गुह्यभाव उक्तः*, कार्यमपि फलं । तस्मान्नखाः पुनःश्रुतिरिद्यं, तथा च तन्मभावः सिद्धः ॥ (११। १। १२०) ॥

सू० अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात् स्यादेकदेशत्वम् ॥ ७ ॥ (अ०सि०) ॥

भा० अङ्गेषु स्थितादुत्तरं । यदा प्रयोगाङ्गं देवादेव इत्युपपन्नं, तदा अयमुत्तरः पच उत्तिष्ठति, तस्मान्नतोऽनन्तरमुच्यते,—यदुक्तम् 'अङ्गेषु देवादीनामनियमः' इति । तत्र, अङ्गेषु समादिनियम इति । कुतः ? । यतः 'अङ्गानि' अपि 'प्रधानेन' फलसिद्ध्यावुपदिश्यमानेन सहेपदिश्यन्ते । कथं ? । 'विधानत्वात्',—प्रधानानां फलं साधयतां विधानम् एतत्, यदुत्तरं अङ्गप्रयोगः ; विधानं, कल्पः, इति-कर्तव्यतेत्यर्थः । अतो 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यत्रेत्' इत्यङ्गवान् प्रयोगः प्रधानानामुक्तः ; यथाविधः तत्रोक्तः, तथाविधेन पुनःश्रुत्या समादीनां विधिः । अतोऽङ्गानामपि प्रधानैः सहेकदेशकालकर्मत्वं स्यात् ॥

सू० द्रव्यदेवतं तथेति चेत् ॥ ८ ॥ (आ०) ॥

भा० अयं यदुक्तं,—यथा द्रव्यदेवतं प्रधानानामङ्गानाम् भेदेन

* गुह्यभावोऽङ्गः इति क० सं० पु० पाठः ।

भवति, एवं देवादेवोऽपि स्रुः—इति, तत्परिहर्तव्यम् । आभाषार्णं
स्रुचम् ॥

स्रु० न चोदनाविधिषेधत्वान्नियमार्थो विशेषः ॥ ९ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० नैतदेवम् । कुतः ? । 'चोदनाविधिषेधत्वात्',—चोदनाविधिषेधो
हि द्रव्यदेवताविधिः, तेन प्रधानेषु द्रव्यदेवताविशेषो नियतः,—'इह
अग्निः पुरोडाशस्य, इह आज्यम् अग्नीषोमौ च' इति; तथः, अग्नेष्वपि
'आज्येन प्रयाजान् यजति, शेषात् खिष्टकृतं यजति' इति । न च,
अन्यत्र निर्दिष्टोऽन्यत्र भवति, अथ इह प्रयोगाङ्गत्वाद्देवादीनां,
तस्य च प्रयोगस्य साधारण्यात् तन्त्रभाव इत्यपदिष्टो हेतुः ।
तस्माद्विषमं द्रव्यदेवतेन ॥

स्रु० तेषु समवेतानां समवायात्तन्त्रमङ्गानि, भेदस्तु
तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्तेषां प्रधानशब्दत्वात्
तत्रा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १० ॥ (यु०) ॥

भा० यदि च समानं द्रव्यदेवतम् अङ्गानां प्रधानानाञ्च स्यात्,
ततः 'तेषु' द्रव्यदेवतेषु समानेषु 'समवेतानाम्' अङ्गानां प्रधानानां
च 'समवायात्' तद्विशेष इति* 'तन्त्रम्' इत्या स्यात्, 'भेदस्तु
तद्भेदात्' । अथ 'तु' 'भेदो' द्रव्यदेवतस्य, ततः 'तद्भेदात् कर्मभेद
प्रयोगे स्यात्',—इत्याकर्षणः प्रयोगे विशेषग्रहणाद्भेदः स्यात् । 'तथा

* तद्वचसो विशेष इति क० सं० पू० पाठः ।

चान्यार्थदर्शनं' युक्तं भविष्यति,—'चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्यवने
 षष्ठोदशामावासाधाम्' इति । तस्मादपि द्रव्यदेवतस्य भेदः ॥
 (११।१।२५०) ॥

दर्शपूर्णमासेद्विप्रथितेषु संवत्सरेण चक्रानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासेष्वां द्वौ समुदायौ,—दर्शः, पूर्णमासश्च । तथा
 राजसूयेऽनुमत्यादय इष्टयः, पविचादयः सोमाः । चातुर्मास्येष्वपि
 पर्वणि वैश्वदेवादीनि । तत्र विचार्यते,—किं दर्शस्य च पौर्णमासस्य
 च तन्मेषाङ्गानां प्रयोगः, तथा राजसूये इष्टीनां सोमानाञ्च,
 चातुर्मास्येषु च पर्वणाम्, उत तन्मभेदेन ? इति । किं प्राप्तम्?—

सू० इष्टिराजसूयचातुर्मास्येष्वैककर्म्याद्ङ्गानां
 तन्मभावः स्यात् ॥ ११ ॥ (पू०) ॥

भा० तत्र तत्र तन्मेष प्रयोगः । कुतः ? । 'एककर्म्यात्' एकफलत्वा-
 दित्यर्थः; एकं फलमिह तत्र तत्र अयते,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
 यजेत', 'राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत', 'चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो
 यजेत', एकत्वात् फलस्य, एकः प्रयोगस्तत्र न गृह्यते विशेषः, तस्मात्
 तन्मम् ॥

सू० कालभेदान्नेति चेत् ॥ १२ ॥ (आ०) ॥

भा० नैतदेवं,—तन्ममङ्गानि इति, किन्तर्हि?—भेदेन । कुतः ? ।
 'कालभेदात्',—कश्चित् कालभेदः, कश्चिद्देशभेदः,—दर्शपूर्णमासयोः

कालभेदः,—‘पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममा-
वास्याया यजेत’ इति । तथा, चातुर्मास्यस्य पर्वणां ‘वसन्ते वैश्वदेवेन
यजेत, वर्षासु वरुणप्रघासैर्यजेत, हेमन्ते साकमेधैर्यजेत’ इति ।
राजसूये देशभेदः,—‘बार्हस्पत्यस्य रश्मिष्णो मृहे, ऐन्द्र एकादशकपालो
राज्ञो मृहे, आदित्यः चर्महिव्यामृहे’ इति; कालभेदाद्देशभेदाच्च
मृह्यते विभेषः,—‘पौर्णमासी येषामङ्गानां कालः, तानि पौर्णमास्या,
उपकुर्वन्ति, न अमावास्यायाः, वैगुण्यात्; तस्मात् भेदः ॥

सू० नैकदेशत्वात् पशुवत् ॥ १३ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० नैतदेवं,—भेदः—इति । कुतः ? । ‘एकदेशत्वात्’,—यच्च
फलसम्बन्धस्तथाङ्गानां चोदना, यत्कारणं फलं साधयतां प्रधानानाम्
अङ्गानि उपकारे वर्त्तन्ते, समुदायचोदनार्यां फलसम्बन्धः,—
‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’, ‘राजसूयेन स्वाराज्यकामो
यजेत’, ‘चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेत’—इति, न एकदेशचोदनार्यां
‘पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत’, ‘वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत’, ‘बार्हस्पत्यः
चर्महिव्यामृहे’ इति; न चेत् तथाङ्गानां प्राप्तिः, कुतो भेदेन
प्रसङ्गः ? समुदायस्य तु फलैकत्वादेकः प्रयोगः । तस्मात् यस्मिन्-
कस्मिंश्चिदवयवे क्रियमाणानि अङ्गानि समुदाये न सम्बन्धयन्ते,
समुदायस्यावयवैरव्यतिरेकात् ‘पशुवत्’, यथा, पशौ भिन्नकाले
अप्येकदेशेषु ‘वपथा प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यन्दिने,
अत्रैश्वरीयसवने’ इति, नाङ्गानामावृत्तिर्भवति, तद्वत् ॥

सू० अपि वा कर्मपृथक्ज्ञानेषान्तन्मविधानात्
साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ १४ ॥ (सि०) ॥

भा अपि वा, न तन्ममङ्गानि स्युः । कुतः ? । 'कर्मपृथक्ज्ञाने' 'तेषां' च
'तन्मविधानात्' कर्माणि तावदेतानि भिन्नानि,—अन्वः पौर्णमासः
समुदायोऽन्व आमावासाः' एवं सर्वत्र, तेषां च देशकालभेदः,—
'पौर्णमासां पौर्णमासा यजेत' इत्येवमादिः; साङ्गानां च तेषां
तत्र तत्र देशकालविधिः ।

'ननु नैवात्र अङ्गानि प्राप्यन्ते इत्युक्तं, कुतस्तेषां देशकालविधिः?' ।
उक्तमेतत्,—प्रयोगे पुनःश्रुत्या समादयो विधीयन्ते इति; तत्र 'समे
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति समुदायप्रयोगे पुनःश्रुतिः, 'पौर्णमासां
पौर्णमासा यजेत' इत्येकदेशे पुनःश्रुतिः । एवं सति पौर्णमासप्रयोगे
कालो विहितः, अविभक्तस्य अङ्गानां प्रधानेन प्रयोगः; तस्मात्
पौर्णमास्यङ्गानां पौर्णमासी कालः, अमावास्याङ्गानाम् अमावास्या
कालः; तत्र नृच्छते विशेषः, विशेषणस्यैव भेदः ॥

सू० तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १५ ॥ (यु०१) ॥

भा० 'चतुर्दश पौर्णमासां आहुतयो ह्यन्ते, चतुर्दश अमावास्यायाम्'
इति। तन्मभावे न पौर्णमासां चतुर्दश आहुतयः स्युः, न अमावास्यायां
चतुर्दश; भेदे तु उभयत्रोभयं भवति, तस्माद्भेदः ॥

सू० तदाऽवयवेषु स्यात् ॥ १६ ॥ (यु०२) ॥

भा० यदा चैव न्यायः, तदा 'अवयवेषु' इत्याद्यवयवेषु देशकालभेदात्

तन्मभेदः, तत्र चातुर्थाष्टावधवधोः अनीकवत् साम्प्रतपनीयधोर्वर्धिवः
साधारण्यवचनमर्थवद्भवति,—यदनीकवतो बर्हिः तत्साम्प्रतपनीयस्येति,
इतरथा सिद्धत्वात् तदनर्थकं स्यात्, तस्मादपि भेदः ॥

सू० पशौ तु चोदनैकत्वात्तन्त्रस्य विप्रकर्षः स्यात् ॥
॥ १७ ॥ आ०नि०) ॥

भा० चकूतं,—पशुवदिति; तत्र ब्रूमः,—‘पशौ’ दुक्ता सहस्रदङ्गानां
क्रिया, तत्र हि एकमेव तन्त्रं केवलं, प्रचारस्य वचनाद्विप्रकर्षः ।
तदैक्यन्तु ‘चोदनैकत्वात्’, एका तत्र चोदना, ‘आग्निं यष्टं गृहीत्वा
चिचृता यूपं परिवीथ आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति’ इति ।
कर्षचोदनायां हि अङ्गानां ग्रहणं, न प्रचारचोदनायां; तदेव हि
प्रधानं विप्रलक्षकालेन प्रचारद्वयेन निर्वर्त्यते, तदर्थानि च कृतानि
अङ्गानि; तेषां पुनःक्रियायां हेतुर्भास्ति । तस्माद्विषम उपन्यासः ॥
(११।१।३अ०) ॥

अध्वरकल्पायां विषु संश्लेषज्ञानां भेदेनानुष्ठानाद्विकरकम् ।

सू० तथा स्यादध्वरकल्पायां विशेषस्यैककालत्वात् ॥
॥ १८ ॥ (पू०) ॥

भा० इदं सूयते* ‘आग्नावैष्णवं प्रातरष्टाकपासं निर्वपेत्प्रातरस्ततश्चरुं,

* ‘काम्येतिषु अध्वरकल्पा नाम काचिद्विधिः, तत्र प्रातःकाले यदानीं यामाना-
साग्नावैष्णव-प्रातरस्त-वार्ध्वत्यानां संघः पठितः, मध्याह्नापराह्णयोरेषि तथैव पठितः,
‘अष्टाकपासैश्चाद्वरकपास-द्वादशकपासैराग्नावैष्णवो विधेयितः, इतरं समानं’, इति
वाक्यमाह ।

वार्षस्यत्यं चरम्; आग्नावैष्णवमेकादशकपालं माध्वन्दिने शारस्वतं
चरं, वार्षस्यत्यं चरम्; आग्नावैष्णवं द्वादशकपालमपराह्णे शारस्वतं
चरं, वार्षस्यत्यं चरं; यस्मिन् भ्रातृभ्यः सोऽनेन चवेत' इति। तत्र
चिन्तते,—किं चिषु कालेषु प्रयुज्यमानानामेतेषां कर्मसमुदायानां
तन्त्रेषाङ्गानां क्रिया, उत भेदेः? इति।

किं प्राप्तं?—'तथा स्यादध्वरकल्पार्था', यथा पञ्चौ तन्त्रमङ्गानां
प्रयोगः। कुतः?। 'विशेषस्यैककालत्वात्',—अङ्गविशेषः कश्चिदेषां
भिन्नकालानां समुदायानामेककालः श्रूयते,—'पुरावाचः प्रवदितो
निर्वपेत्' इति। कथं पुनर्ज्ञायते सर्वेषां निर्वापाणामयं कालविधिरिति?।
सर्वेषां श्लेषानेककालत्वादेकं प्रकरणं, 'सैषा अध्वरकल्पेष्टिः यज्ञमेवैतथा
प्राप्नोति' इति सैकशब्देन युगपत् फलं प्रति विधानात्; तस्मिन्नेव
काले क्रियमाणे उत्तरकालयोः समुदाययोर्निर्वापः प्रतिष्ठस्येत,
स प्रतिष्ठस्यमाणस्ततः प्राग्भाविनामङ्गानां प्रतिकर्षे वर्त्तत, तदा
दिवाभिसम्बन्धान्नदन्तमपकर्षे स्यादिति, तानि प्रतिष्ठष्टानि सर्वेषान्त्रं
भवन्ति; तेषु तन्त्रेषु उत्तरेषामपि तन्त्रभावो युक्तः। कुतः?।
यदि सर्वाणि तन्त्रेण क्रियन्ते, नास्ति तन्त्रभावे क्रमभेदः; अथ तु
क्रमभेदः, ततः पूर्वस्य सर्वं गुणकाष्ठम् अपट्टय्य उत्तरस्योपक्रमेण
भवितव्यं। तथा निर्वापाक्षेषु प्रतिष्ठस्यमाणेषु क्रमभेदो भवति,
न तावत् पूर्वस्य प्रोक्षणादीनि क्रियन्ते, यावदुत्तरस्य निर्वापान्तानि
न हतानि। अपि च, सङ्घोपक्रमे युगपत्सिकीर्षा, तस्याश्च सत्यां
यद् यद् आपतति, तत्तददृष्ट्यमाणविशेषत्वात् साधारणं भवति ॥

सू० इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः ॥ १९ ॥ (यु०) ॥

भा० 'मैषाऽध्वरकल्पेष्टिः' इति चैकवच्छ्रवणं, तन्न तावदेकैवेष्टिः, बहव एते यागाः यदि तु सह-क्रियन्ते, ततः सर्वसमाप्तौ यतीभाक् पर्यवसितो भवति—इति एकवदुपचार उपपद्यते, तस्मान्तन्त्रम् ॥

नैतदेवं,—तन्त्रमङ्गानि—इति, किन्तर्हि?—भेदेन । कुतः ? ।

सू० अपि वा कर्मपृथक्क्रान्तोषाच्च तन्त्रविधानात् साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा० कर्माणि तावदेतानि आग्नावैष्णवादीनि पृथग्भूतानि, 'तेषां' तन्त्रविधानं नानाकालेषु,—प्रातर्मध्यन्दिनेऽपराह्णे इति, तत्र-तत्रैषां 'साङ्गानामुपदेशः स्यात्', अतः कालभेदादङ्गानां गृह्यते विशेषः; तस्मात् भेदः ॥

यन्तु, विशेषस्यैककालत्वादिति, तत्र ब्रूमः,—

सू० प्रथमस्य वा कालवचनम् ॥ २१ ॥ (१ आ० नि०) ॥

भा० प्रथमस्य कर्मणो यो निर्वापस्तस्यैतत्कालवचनं,—'पुरा वाचः प्रवदितोऽर्निर्वपेत्' इति । 'ननु प्रकरणात् सर्वेषां प्राप्नोति' । न प्रकरणं धर्माणां विशेषकं, किन्तर्हि?—विनियोजकं,—इदमत्र भवतीति, एतत् प्रकरणस्य सामर्थ्यं, नास्य यत्तस्येदमिति । चयाणां च निर्वापाणां क्रमप्राप्तस्य पूर्वस्यैव विज्ञायते, तस्मान्नास्ति विशेषस्यैककालत्वं, कर्मणां च तन्त्रभेदः कालभेदादिति ॥

सू० फलैकत्वादिष्टिशब्दे यथाऽन्यथ ॥ २२ ॥

(२२आ०नि०) ॥

भा० यस्मिंश्चिरिति, भिन्नानामपि कर्मणामेकफलानां फलस्यैकत्व-
मपेक्ष्यैकवचनं भवति, फलान्मत्वादीहायाः, यथा सर्वपृष्ठेष्टिः, मृगा-
रेष्टिः सुमना नामेष्टिरिति ॥ (११।२।४अ०) ॥

वसाहोमनां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० वसाहोमस्तन्ममेकदेवतेषु स्यात् प्रदानस्यैक-
कालत्वात् ॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भा० एकदेवताः पञ्च उदाहरणं,—‘सप्तदश प्राजापत्यान् पशून्
आसभते’ इति । अस्ति तु प्रकृतौ अग्नीषोमीयपञ्चौ वसाहोमः,
‘याज्यार्द्धधान्ते वसां जुहोति’ इति ; स इह चोदकेन प्राप्यते । तत्र
चिन्तते,—किं भेदेन वसाहोमः कर्तव्यः, अथ वा तन्मम् ? इति । किं
प्राप्तं ?—‘वसाहोमस्तन्ममेकदेवतेषु स्यात् प्रदानस्यैककालत्वात्’,—
वसाहोमः खलु एकदेवतेषु पशुषु तन्मं स्यात् । कुतः ? । प्रदानस्यैक-
कालभावात्,—एककालं तेषां प्रदानं,—‘वैश्रदेवीं कृत्वा प्रचरन्ति’
इति, देवता सैका प्रजापतिः; अतसोषामेकप्रदानत्वं ; प्रदानस्यैकत्वात्
एकः सर्वेषां साधारणो याज्यार्द्धधान्तः, तत्र क्रियमाणस्य होमस्यैदमर्थं
प्रति न मृच्छते विशेषः, तस्मात्तन्मम् ॥

सू० कालभेदे त्वावृत्तिर्देवताभेदे ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘देवताभेदे’ एकादग्निषु भिन्नप्रदानेषु, भिन्ना याज्यार्द्धधान्ताः;

तेषु गृह्यते विशेषः,—यस्य प्रदानस्य याज्यार्द्धधानः कृतः, स तदर्धं इति, तस्मात् तत्र भेदः । ॥ (११।२।५अ०) ॥

यूपैकादशिन्यां तन्नेत्र यूपाङ्गत्वमुद्धानाधिकरणम् ॥

सू० अन्ते यूपाहुतिस्तद्वत् ॥ २५ ॥ (पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे यूपैकादशिनी, 'एकादश यूपान् क्षिणत्ति'- इत्याम्नाता । अस्ति तु प्रकृतौ अग्नीषोमीये पञ्चौ यूपाङ्गतिः, सा किं भेदेन कर्त्तव्या, उत तन्मम्? इति । किं प्राप्तं?—“अन्ते यूपाङ्गतिस्तद्वत्,” यद्वत् नागादेवतेषु वषाहोमो भेदेन, तददियमपि भेदेन कर्त्तव्येत्यर्थः । कुतः? । 'यूपस्थान्तिकेऽग्निं मथिला यूपाङ्गतिं जुहोति' इति श्रूयते, बहूनाञ्च यूपानां भिन्नानि अग्निकानि, यस्यैव यूपस्थान्तिके न ह्ययेत, तस्यैव तेन गुणेन वर्ज्जगं स्यात् । तस्मात् भेदेन कार्या ॥

सू० इतरप्रतिषेधो वा ॥ २६ ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा, नैव भेदेन कर्त्तव्येति, किन्तर्हि?—तन्मम् । कस्मात्? । 'इतरप्रतिषेधोऽयं, आश्वनीयप्रतिषेधोऽयं,* आश्वनीयप्रतिषेधः, नान्तिकविधिः । कथं ज्ञायते? । 'आश्वनीये जुहोति' इत्युत्सर्गात् सर्वहोमेषु आश्वनीयः प्राप्तः, तत्र 'अग्निं मथिला' इति वाच्यं, तदपि मयत्रं प्राग्भ्रं कर्त्तव्यः प्रवृत्तत्वात् प्राग्भ्रं प्राप्तं, तच्चेदमपि वक्तव्यं,— 'यूपस्थान्तिकेऽग्निं मथिला'—इति; उभयसंज्ञापि विधीयमाने

* 'आश्वनीयप्रतिषेधोऽयं' इति इत्यंशः क० स० १४ पृष्ठके नास्ति ।

वाक्यभेदः, मन्थनस्य स्वार्थपरार्थवद्भावात्; तस्मान् अन्यतरत् अविवक्षितं मन्थनम् अन्निकं वा; तच्च च मन्थनं विवक्षितम्, अविवक्षितम् अन्निकमिति ब्रूमः । कुतः ? । मन्थनविधिपरत्वादाक्यस्य, एवं हि आह,—‘यूपमच्छेद्यता होतव्यं न हि दीक्षितस्याग्नौ जुहति’ इति, दीक्षितस्याग्नौ होमे दोषं मन्यते इति, तत्परिहारार्थं कस्यान्तरमुक्तं,—‘वैश्वीमनूय अच्छेद्यता’ इति; तथापि अहोमे दोषमिव मन्यमानः पुनराह ‘होतव्यमिति पुरुषस्यैव जुहोत्याद्यतने’ इति; तदुभयमपि तच्च न ब्रह्ममिति प्रतिषिध्य तृतीयं कल्पमाह,—‘यूपस्यैव अन्निकेऽग्निं मथित्वा तथा होतव्यं, तदुभयमपि ब्रह्मं,—जुहोति, अथ न दीक्षितस्याग्नौ जुहोति इति, तच्च यदि ‘यूपस्यान्निके जुहोति’ इत्येतद्विवक्षितं, न मन्थनं, तच्च आहवनीयमेव यूपस्यान्निके नीत्वा होमः प्राप्नोति, ‘आहवनीये जुहोति’ इति निश्चयमात्, तच्च ‘न दीक्षितस्याग्नौ जुहोति’ इत्येतन्न सम्बध्यते; अथ तु ‘अग्निं मथित्वा’ इत्येतद्विधीयते, तत आहवनीयप्रतिषेधो भवति, अन्योऽयमाहवनीयाद्यो मथ्यते, तच्चैतत्समर्थितं भवति,—जुहोति च, न च आहवनीये जुहोति इति । तस्मान् मन्थनं विधीयते, गान्तिकं, अनुवादमात्रमन्निकस्य । ‘कुतः प्राप्तेऽनुवादः ?’ । सौकर्यात्,—सह अग्निना, यूपान्घेषणं दुष्करं, यूपान्निके त्वग्निं मथित्वा सुकरो होमः; न्यायप्राप्तस्यानुवादः । एवं सति यदि अन्नान्निके जुहोति, न दोषः । ‘अथ कस्मात् मन्थनमात्रं कृत्वा आहवनीये एव न ब्रूयेत ?’ । अदृष्टं कल्पितं भवति । तस्मात् तन्मन्थं यूपोक्तः ॥

सू० अशास्त्रत्वाच्च देशानाम् ॥ २७ ॥ (यु०) ॥

भा० न च, अन्तिकदेशाः शक्याः शासितुं, आपेक्षिकत्वात् अन्तिकस्य ।
अथ परमान्तिकं शिष्येत, तदा यूष उपदह्येत, तच्च प्रतिषिद्धं । न च
शक्यं परमान्तिकेऽग्निमन्थनं कर्तुं । तस्मादप्यविवक्षितत्वमनिकस्य ॥
(११।२।६य०) ॥

साङ्ख्यशास्त्रेणः अप्सनुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः स्यान्नहि तद्धेतुरग्नि-
संयोगः ॥ २८ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमेऽवभृथः ; तस्मिंश्च श्रूयते,—‘अप्सु अवभृथेन
शरन्ति’ इति । तच्च विचार्यते,—किं प्रधानमात्रमप्सु कर्त्तव्यम्,
अथवा अङ्गान्यपि ? इति । किं प्राप्तं ?—‘अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः’,
प्रधानमात्रमप्सु कर्त्तव्यम् । कुतः ? । ‘न हि तद्धेतुः अग्निसंयोगः’,
न हि अङ्गानां प्रधानहेतुकोऽग्निना संयोगः, ‘यदाहवनीये जुहोति’-
इति हेममात्रेऽग्निर्विहितः, स यथा प्रधाने, तथाऽङ्गेषु । आप्सु
प्रधाने केवले विहिताः, ‘अप्सु अवभृथेन शरन्ति’ इति, अवभृथशब्दे
हि वरुणदेवतस्य एककपालद्रव्यस्य यागस्य वाचकः, तदुत्पत्तिवाक्ये
श्रुतत्वात्, ‘वारुणेनैककपालेनावभृथं यन्ति’ इति । न च, अत्र गमनं
विधीयते, अर्थमृहीतं तत् अप्सु, प्रसारवचनात् ; न चावभृथो
नाम कस्यिद्देशोऽस्ति, यं वारुणेनैककपालेन गच्छेद्युः । न च,
वारुण एककपालोऽस्ति, येन गमनमुच्येत । तस्मादेककपालस्य

देवतासम्बन्धकरणमेवाचोच्यते, स च वागस्यदचनोऽवभृथकन्दः,
तस्मिन्नापो विहितः, तासामङ्गेषु कः प्रसङ्गः ॥

सू० द्रव्यदेवतवत् ॥ २६ ॥ (यु०) ॥

भा० यथा द्रव्यमेककपालो वरुणस्य देवता प्रधाने विहितत्वात्, न
अङ्गेषु भवतः, एवम् आपोऽपि ॥

सू० साङ्गो वा प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा० 'साङ्गो वा' अवभृथः अस्तु प्रवर्त्तत । कुतः ? । 'प्रयोगवचनैकत्वात्',
—नाच आपोऽवभृथे अयन्ते, किन्तर्हि?—प्रयोगे, न ह्येतद्वचनम् 'अस्तु
अवभृथे' इति, कथन्तर्हि?—'अस्तु अवभृथेन' इति, हे अपि परे
कारकवचने, न च, विशेषणविशेष्यता, उभयोः 'चरन्ति' इतिक्रियया
सम्बन्धः, न मिथः । 'चरन्ति' इति च प्रयोगे उच्यते, तस्मात् प्रयोगाङ्गम्
आपः । अविभक्तसाङ्गप्रधानानां प्रयोगः;—इत्युक्तम् "अङ्गानि तु
विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन्" (११।२।७ सू०) इत्यत्र; तस्मात् साङ्गो
ऽवभृथोऽस्तु उपदिष्टः, न केवलः; अतोऽङ्गान्यपि तत्रैव कर्त्तव्यानि ॥

सू० सिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३१ ॥ (१ यु०) ॥

भा० सिङ्गश्चैतमर्थं दर्शयति,—'अस्तु द्रव्यं प्रास्य आघारमाघारयति' इति,
यदि अङ्गानामग्नौ पृच्छतिः स्यात्, उभयं विधीयते,—'अस्तु आघारयति',
'द्रव्यं प्रास्यति' इति च, तदाक्यभेददोषः स्यात् । अथ यद्योक्तो
न्यायः, तथा 'अस्तु' इति अनूद्य द्रव्यप्रासनं केवलं विधीयते—इति,
नास्ति दोषः ॥

अथ यदुपवर्षितं "द्रव्यदेवतवत्" इति, तत्र द्रुमः,—

सू० शब्दविभागाच्च देवतानपनयः ॥ ३२ ॥ (२यु०) ॥

भा० विभक्तः शब्दः, प्रधानस्य अवभृथ इति वाचकः, अङ्गानामा-
घारादयः शब्दाः; अवभृथशब्दसंयुक्तं च द्रव्यदेवतं, 'वाङ्मणेनैककपालेन
अवभृथं यन्ति' इति; तस्माच्च तत् अङ्गेषु भवति । आपस्तु प्रयोगाङ्ग-
मित्येवमपदिष्टो हेतुः; अतोऽगुपवर्णनमेतत् ॥ (११।२।७अ०) ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोर्भेदेनाङ्गानामङ्गानाधिकरणम् ॥

वरुणप्रघासेषु विहारपृथक्कमाद्यातं,—'पृथग्ग्री प्रणयतः पृथग्वेदी
कुर्वत' इति । तच्च श्रूयते, अष्टावध्वर्युत्तरे विहारे हवींश्चासादयति
मारुतीनेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्' इति । इह विचार्यते,—'किं
भेदेन दक्षिणविहारे अङ्गानि कर्त्तव्यानि, अथवा यान्येवोत्तरे ह्यतानि
तान्येवेतरत्रापि उपकुर्वन्ति ? इति । किं प्राप्तम्?—

सू० दक्षिणोऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात्सर्वं विक्रियते
॥ ३३ ॥ (सि०) ॥

भा० भेदेनाङ्गानि कर्त्तव्यानि । कुतः? । 'देशभेदात्',—देशो हि
विभिन्यते, दक्षिणे उत्तरे इति, यानि उत्तरे विहारे प्रधानानि, तेषां
तद्देशान्येव अङ्गान्युपकुर्वन्ति, "अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोप-
दिश्येरन् तस्मात् स्यादेकदेशत्वम्" (११।२।७सू०) इति; नान्यदेशायाः
मारुत्याः । तस्मात्तदर्थं दक्षिणे विहारे भेदेन कर्त्तव्यानि इति ॥

सू० अचोदनेति चेत् ॥ ३४ ॥ (आ०) ॥

भा० एवं चेत्पश्चि,—देशभेदादङ्गानां पृथक्क्रियेति, नैतद्युक्तं,—

यत्कारणम्, 'अचोदना' अथ माहत्याः, यच्च यागः फलं प्रति चोद्यते, तच्च अङ्गानि गृह्णाति, न च, इह माहत्याः फलं प्रति चोदना, क्व तर्हि ?—'चातुर्थास्यैः स्वर्गकामो यजेत' इति, न चेदिह कर्म्यं चोद्यते, अङ्गानां प्राप्तिरेव नास्ति, कुतो भेदस्त्वन्मता वा ॥

सू० स्यात् पौर्णमासीवत् ॥ ३५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'स्यात्' अङ्गानां प्राप्तिः, 'पौर्णमासीवत्', तद्यथा, 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत' इति न तावत् कर्म्यफलं चोद्यते, अन्यत्रैव तच्चोदितं,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति ; अथ च साङ्गं प्रधानं पौर्णमास्यां क्रियते इति ; एवमिहापि भविष्यति ॥

सू० प्रयोगचोदनेति चेत् ॥ ३६ ॥ आ०) ॥

भा० अथोच्येत,—प्रयोगस्तत्र पौर्णमास्यां चोद्यते, 'यजेत' इत्याख्यातेन, प्रयोगसाङ्गप्रधानानां विवक्षितः, प्रयोगाङ्गश्च कालः । तस्मात् तत्र साङ्गं प्रधानं पौर्णमास्यां क्रियते इति । अत्र ब्रूमः,—

सू० अयेह ॥ ३७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० इहापि माहत्याः प्रयोगचोद्यते, 'आसादयति' इत्यनेन आख्यातेन, यथा च कालः प्रयोगाङ्गम्, एवं देवोऽपि ; तस्मात् माहृत्यपि साङ्गा दक्षिणे विहारे कर्मव्या ।

ननु न 'आसादयति'शब्देन याग उच्यते, कथं तस्य प्रयोगं वक्ष्यति । आह, यागार्थमेतदासादनं यथा प्रकृतौ, तथा दृष्टार्थं भवति, इतरथाऽदृष्टार्थः कर्षयितव्यः स्यात्, यागार्थञ्चेत् तत्र

भागोऽवशं कार्यः । येषां लक्षणा यागबोद्धा भवति, यथा 'सौर्यं
 पदत्रिविधेत्, सौम्यं बभ्रुमासभेत' इति । तस्मादिहापि माहत्याः
 प्रबोधसोद्यते, तथा च प्राप्तानां अज्ञानां भेदेन क्रिया ॥

सू० आसादनमिति चेत् ॥ ३८ ॥ (आ०) ॥

भा० आह,—न, आसादयतिऋद्धेन याग उच्यते, किन्तुर्हि?—आसादनं ।
 'ननु लक्षणाया यागं वक्ष्यति' । न अतिमुत्सृज्य लक्षणा आश्रयणीया ।
 'आसादनस्य दृष्टार्थत्वेन आश्रयिष्यते' । आश्रीयेत, यदि आसादनं
 दृष्टार्थं सम्भवति ; यदि दक्षिणेऽग्नौ माहत्या होमः सिद्धः स्यात्,
 ततस्तस्मिन्मये नयनं दृष्टार्थं भवेत्, स तसिद्धः । प्रकृतौ तु एकत्वात्
 आहवनीयस्य, तत्रैव सिद्धो होमः, अतस्मात्सन्निकर्षे नयनं दृष्टार्थं
 सम्भवति, नत्वह तथा ; नचेत् दृष्टार्थता पुष्यते, अत्यर्थ एव साक्षाः,
 तस्मादासादनम् आसादयतिऋद्धेनोच्यते, न यागः ॥

सू० नोत्तरेणैकवाक्यत्वात् ॥ ३९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतद्दृष्टार्थमासादनं । कुतः ? । 'उत्तरेणैकवाक्यत्वात्'—'अष्ट
 उत्तरे विहारे हवींषि आसादयति',—अनेनोत्तरविहारसम्बन्धेन पद-
 सञ्चयेन, 'माहृतीनेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्' इत्येतस्य 'एकवाक्यत्वात्'
 एवं ज्ञायते,—यथा न आसादनमदृष्टार्थमिदं । तत् कथं कृत्वा ? ।
 आहवनीयद्वयेऽव्यवस्थया हविषां होमः प्राप्तः, तदनुविधानादासादन-
 मपि तथैव प्राप्तं ; तत्र व्यवस्थामाचमनेन क्रियते, यथाप्राप्तस्य च
 व्यवस्था, होमाय च प्राप्तं, न अदृष्टाय । तस्मात् होमार्थमासादनं ॥

अपर आह,—एकस्मिन् वाक्ये एक एवायमासादयतिशब्द उभयोर्विहारयोरासादनमाह, उत्तरस्मिंश्च व्यक्तं तद्धोमार्थं, तस्मिं-
 शोच्चारणे, दक्षिणे होमार्थं न भविष्यति—इत्येतन्नोपपद्यते, तस्मा-
 दुभयत्र होमार्थं। अथोच्येत,—‘आसादनमेवेदं विधीयते, यत्र दृष्टार्थं
 भवति, तत्र दृष्टार्थं, यत्र न सम्भवति तत्र अदृष्टार्थम्’ इति।
 तत्र न, विध्यनुवादयोर्द्यौर्गपद्यप्रसङ्गात्,—यत्र दृष्टार्थं तत्रानूद्यते,
 प्रकृतितः प्राप्तत्वात्, यत्र अदृष्टार्थं तत्र विधीयते, तदुभयं युगपत्
 न सम्भवति। तस्मादद्युक्तमेतत्। ‘अथ होमार्थत्वे सति कस्मात्
 चोद्ना* कल्पते, न आसादनमात्रमेवेत्याह, होमस्यान्यत्र इति’।
 नैवं, आसादनं हि होमार्थं भवति, गान्यत्र आसाद्यमानमन्यत्र
 होमार्थं भविष्यति ॥ अपि च,—

सू० अवाच्यत्वात् ॥ ४० ॥ (इ०) ॥

भा० न च होमार्थमासादनं वक्तव्यं, सति होमे प्रकृतित एव
 प्राप्नोति, यागस्तु वक्तव्यः। स च सति होमे ब्रह्मते लक्षणया
 अनेन वक्तुं। तस्मादद्यापि आसादयतिशब्देन पौर्णमासीवद् यागस्य
 प्रयोग उच्यते ; तथा च तन्त्रभेदः ॥

सू० आम्नायवचनं तद्वत् ॥ ४१ ॥ (यु०) ॥

भा० वैदिकवचनं तद्वद् युक्तं भविष्यति, यद्वत् न्यायोपदिष्टः।
 ‘यदेव अध्वर्युः करोति तत् प्रतिप्रस्थाता करोति’ इति। तथा
 ‘यस्मिन्नेव होमास्तस्मिन् म्रुते देवतायजान्’ इति दक्षिणेऽपि विहारे

* ‘यानचोद्ना’ इति का० ज्ञी० पु० पाठः।

† ‘देवतायजानि’ इति का० ज्ञी० पु० पाठः।

देवतायागं दर्शयति, तस्यागार्थं आमादयतिब्रह्मे युज्यते । तस्मा-
दप्येवम् ॥ (११।२।८३०) ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोः कर्त्तृभेदाधिकारवत् ।

सू० कर्त्तृभेदस्तथेति चेत् ॥ ४२ ॥ (पू०) ॥

भा० तत्रैव चिन्त्यते,—किं कर्त्तारो भेदेन, उत, तन्त्रम् ?—इति ।
किं प्राप्तम् ?,—‘कर्त्तृभेदस्तथा’, यथा अङ्गभेदः,—अष्टानां दक्षिणां
साङ्गानां कर्त्तृभिरुत्तरे विहारे प्रसरितव्यम्, इतरैर्दक्षिणे । एवं
यथादेशं साङ्गानि प्रधानानि कृतानि भवन्ति, तेन औत्तरवैहारिकाः
कर्त्तारो गृह्यमाणविशेषा दक्षिणे विहारे नोपकुर्वन्ति ; तस्मात्
कर्त्तृभिरुत्तरेभ्योऽपि तन्त्रम् ॥

सू० न समवायात् ॥ ४३ ॥ (सि०) ॥

भा० न, एतदेवम्,—अङ्गवत् कर्त्तृभेद इति,—किन्तु ?—तन्त्रेण
कर्त्तारः स्युः । कुतः ? । ‘समवायात्’,—वचनेन हि कर्त्तारः समवयन्ति
अत्र, ‘सातुर्मास्थानां यज्ञकर्त्तृणां पञ्चर्त्विजः’ इति । समुदायसम्बन्धेऽपि
सति अवयवा एव कर्त्तृभिः सम्बन्धन्ते, वरुणप्रघासानाञ्च तदवयवत्वात्
पञ्चभिरभिसम्बन्धोऽभ्युपगम्यते ; एकस्यायं वरुणप्रघासानां प्रयोगः,
एककालत्वात् समानोपक्रमोपसंहाराच्च । तद् यावदचनं तावदेवात्र
भेदेन कर्त्तव्यं, नान्यदपि, न च, कर्त्तृणां भेद उक्तः, तस्मात् तन्त्रेण
भवन्ति इति ।

‘तत्रैतत् स्यात्, प्रधानभेदे उक्तेऽनुक्तोऽपि अङ्गानां भेदोऽभ्युप-
गम्यते । कुतः ? । अङ्गानां प्रधानगामित्वात्, यथैव’

* ‘यथैवेव’ इति का० ग्री० पाठः ।

प्रधायादीनां माहत्या भेदाद्भेदेन क्रिया एवमङ्गभूतत्वात् कर्तृणां प्रधायादिवत् कस्यास्य भेदोऽध्यवसीयते' इति ।

तत्रोच्यते,—अङ्गत्वाविशेषेऽपि सति अन्यधायातीयोऽन्यथाङ्गस्य उपकारः, अन्यधायातीयोऽन्यस्य, प्रधायादीनि अदृष्टेनोपकारसम्बन्धेन उपकुर्वन्ति, वर्धिरादीनि घागद्वयधारणेन, अपराणि अधिकरण-संस्कारद्वारेण ; तानि घागदेशाधिकरणभेदाद् भिद्यन्ते ; कर्त्तारस्य क्रियानिर्वृत्त्योपकुर्वन्ति, तेन ते देशभेदेऽपि सति प्राकृतोपकार-प्रत्यभिज्ञानात् तन्मेष क्रियानिर्वृत्तिं ब्रह्मवन्ति कर्त्तुमिति न भिद्यन्ते

'कः पुनः प्राकृत उपकारः ? इति' । हेता तावदपतो गार्हपत्यस्य पश्चादाहवनीयादवस्थितो धाव्यानुवाक्यावचनेन सम्बोधयन् धामस्य कर्त्तृत्युच्यते, ब्रह्मेति तद्देशावस्थित एव सामीप्यात् तन्मेष क्रमप्राप्तं घागं कुर्व्याथमध्वर्युवत् प्रतिप्रज्ञातारमपि सम्बोधयितुमित्यतो न भिद्यते ; तथा अग्निप्रः, समानत्वादुत्करदेशस्य, तथावस्थित एव प्रत्याश्रावणेन उभौ कर्त्तारावगुपहीतुं, अतोऽद्यावपि न भिद्यते । तथा ब्रह्मा दक्षिणतोऽवस्थितः, उभयोराहवनीययोः समानत्वात् देशस्य, य एवोत्तरस्य दक्षिणः स एव दक्षिणस्य दक्षिण इति, तत्र अवस्थितः कृताकृतप्रत्यवेक्षणेन अनुज्ञावचनेन च ब्रह्मेति उभावपि अनुगुपहीतुम, अतस्तस्याप्यभेदः । अध्वर्युप्रतिप्रज्ञाचोक्त वचनाद्भेदे उक्त एव इत्यदोषः । तस्मात् कर्त्तन्तरैर्भवितव्यं ॥

सू० शिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४४ ॥ (यु०) ॥

भा० शिङ्गश्चित्तमर्थं दर्शयति,—'प्रवचसन्वचनं दक्षिणां ददाति' इति दक्षिणैक्यमाह, तत् एककर्त्तव्येनोपपद्यते, अन्यत्र दक्षिणाभावात्

वाक्येयुः । 'मनु अन्वाहार्येण याजयिष्यन्ति' । न ज्ञायते, क्व अन्वा-
हार्यः, क्व अद्यमः इति, विशेषायहणादुभयत्र अद्यमः । उपादेयत्वेन
सोदितस्यैकत्वं विवक्षितं, तस्माद्द्विषैक्यं, तथा च तन्त्रं कर्त्तारः ॥

सू० वेदिसंयोगादिति चेत् ॥ ४५ ॥ (आ०) ॥

भा० अथोच्येत,—वेदिसंयोगो होतुः श्रूयते,—'अन्तर्वेदि अन्यः
पादो होतुर्भवति बहिर्वेदि अन्यः' इति, एकस्य होतुः पाद उभयत्र
उपकर्तुम् असमर्थः ; तस्मात् कर्त्तभेदः ॥

सू० न देशमाचत्वात् ॥ ४६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० न, एतदेवं । कस्मात् ? । 'देशमाचत्वात्',—नाच होतुः पादो
वेदेरूपकारार्थेनोपदिश्यते, किन्तर्हि ?—देशमाचमेतद्विधीयते, तस्मिन्
देशे होत्रा स्यात्वाच्यं, यत्रास्यैकः पादोऽन्तर्वेदि भवति, बहिर्वेदि अन्य
इति । कुतः ? । एकवाक्यत्वात्, एकमिदं वाक्यं युक्तं, सन्निध्यनुग्रहात्,
एकार्थत्वाच्च । यदि च होतुः पादो वेद्यङ्गत्वेनोपदिश्येत, एकस्मिन्
अन्तर्वेदि निहिते हतः श्रुत्यर्थः इति द्वितीयस्थानियमः स्यात्, सोऽपि
विधातव्यो 'बहिर्वेदि अन्यः' इति । 'कथं पुनः 'एकोऽन्तर्वेदि' इत्युक्ते
द्वितीयोऽपि तत्र प्रसज्येत ?' । अप्रतिषिद्धत्वात्, यदि द्वयोरन्तर्वेदि
अन्यतः प्राप्तिः स्यात्, तत एकस्य वचनं द्वितीयनिवृत्त्यर्थं, न चास्ति
प्राप्तिः ; तस्मादस्ति प्रसङ्गः, तथा च वाक्यभेदः । अथ तु
देशविशेषविधागार्थमेतत्, ततस्तदेताभ्यां उभाभ्यां सम्भूय क्रियते इति
एकार्थत्वादेकवाक्यत्वमुपपन्नं । तस्मान्न होतृपादो वेदेरूपकारकः
न उभयत्र विधेयः ॥ (११।२।८ अ०) ॥

उत्तरदक्षिणदिशारयोः चापराग्निकहोमानां भेदेभानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० एकाम्नित्वाद्परेषु तन्त्रैः स्यात् ॥ ४७ ॥ (पू०) ॥

इदमपरं तत्रैव चिन्त्यते । किम् चापराग्निका होमाः तन्त्रं कार्याः, उत, भेदेन ? इति । किं प्राप्तं ?—‘तन्त्रम्’ इति । कुतः ? । ‘एकाम्नित्वात्’,—पौर्याग्निनामग्निभेदाद् भेद उक्तः, इह स हेतुर्नास्ति, एकाम्नित्वादेतेषां, तस्मादेते तन्त्रं भवेयुः ॥

सू० माना वा कर्तृभेदात् ॥ ४८ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘नामा’ भवेयुः । कुतः ? । ‘कर्तृभेदात्’, माहृत्या यानि अङ्गानि, तानि प्रतिप्रस्तातुः कर्माणि, इतरत्र अध्वर्याः । तन्त्रभावे अन्यतरेषां कर्तृकृतं वैगुण्यं स्यात्, तस्माद् भेदः ॥ (११।२।१०।अ०) ॥

वाजपेये ब्रह्मसाध्यासक्त्या कर्मशेषप्रतिषेधार्थताधिकरणम् ।

सू० पर्यग्निहृतानामुत्सर्गे प्राजापत्यानां कर्मोत्सर्गः
श्रुतिसामान्यादारण्यवत्तस्माद् ब्रह्मसाधि चोदना-
पृथक्त्वं स्यात् ॥ ४९ ॥ (पू०) ॥

भा० वाजपेये प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते,—‘तान् पर्यग्नि-
हृतान् उत्सृजन्ति, ब्रह्मसाधि आसभते’ इति । तत्र विचार्यते, ‘तान्
पर्यग्निहृतानुत्सृजन्ति’ इति किमयं कर्मशेषप्रतिषेधः, ‘ब्रह्मसाधि
आसभते’ इति कर्मान्तरचोदना, अथ वा, पूर्वः पर्यग्निकरणात् परेषां
संस्काराणां प्रतिषेधार्थः, उत्तरस्य तेषामेव कालान्तरे प्रतिप्रसवार्थः ?
इति । किं प्राप्तं ?—‘कर्मोत्सर्गः’ कर्मशेषप्रतिषेध इत्यर्थः । ‘श्रुति-

सामान्यात् आरण्यवत्,—यथा, 'पर्यग्निकृतानारण्यान् उत्सृजन्ति'
इत्ययं कर्मशेषप्रतिषेधः,—इत्युक्तं "शेषप्रतिषेधो वाऽर्थाभावादिङ्गान्तवत्
(६।४।५२ सू०)" इति, तथा श्रुत्या तुल्येयं श्रुतिः । 'किमनयोस्तस्य ?' ।
तत्र कर्माणि चोदितानि, 'वसन्ताय कपिञ्चलानालभते' इति ; तेषु
सर्वेषु प्राकृता गुणाः प्राप्ताः, तेषु पर्यग्निकरणानां गुणकाण्डं पुनः श्रुतं,—
'पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति' इति ; निर्गुणं पुनर्वचनमितरपरिसंख्यायकं
भवतीति कर्मशेषस्य प्रतिषेधकं विज्ञायते ; एवमिहापि, 'प्राजापत्याना-
लभते' इति चोदितानां कर्माणां तथैव सर्वाङ्गेषु प्राप्तेषु इदं पर्यग्निक-
रणान्तस्य गुणकाण्डस्य निर्गुणं पुनर्वचनं कर्मशेषस्य निवर्तकं ;
यस्माच्चैवं, तस्मात् 'ब्रह्मसाधि आलभते' इति कर्मान्तरचोदना
स्मात्, पूर्वापेक्षया—ब्रह्मसाधि आलभते सप्तदश प्रजापत्यानिति ॥

६० संस्कारप्रतिषेधो वा वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥

(सि०) ॥ ५० ॥

भा० न वा, कर्मशेषप्रतिषेध इति, किमर्थं ?—संस्काराणां
प्राप्तावसराणां तस्मादवसरात् प्रतिषिध्य ब्रह्मसाधि प्रतिप्रसवः । किं-
कारणं ? । 'वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात्,— एकमिदं वाक्यं 'तान् पर्यग्निक-
ृतानुत्सृजन्ति, ब्रह्मसाधि आलभते' इति । कथं ज्ञायते ? । 'आलभते'
इति द्रव्यदेवतस्याश्रवणात्, समाने च क्रतौ वाक्यैकत्वं भवति, तदा
पि केवल आलम्भो वक्तव्यो द्रव्यदेवतस्योक्तत्वात् । अथ वाक्यभेदः स्यात्,
ततः पूर्वेण कर्मशेषः प्रतिषिध्येत, परेण कर्मान्तरं चोद्येत ; तत्र
द्रव्यदेवतं वक्तव्यं । यत्तु 'पूर्वाक्तं सम्भस्यते' इति । तत् तत्रैव कृतार्थ-

त्वादिस न सम्भवेत् ! तस्मात् एकं वाक्यं । 'गन्धेकस्मिन्नपि कृतौ पूर्वेण संस्काराः प्रतिविध्यन्ते, परेषु विधीयन्ते इति अर्थभेदादाक्यभेद एव भवति' । न हि, 'ब्रह्मसाधि आसभते' इत्युक्ते अर्थादेव पर्यग्निकरणान्तः उत्सर्गः सिद्धः, स न विधीयते, तमनूसासम्भः केवल उत्सृजेत—इति नास्ति कृतुसामान्ये वाक्यभेदः ॥

दृ० वपानाञ्चामभिधारणस्य दर्शनात् ॥ ५१ ॥ (यु०) ॥

भा० 'सव्या वा एतर्हि वपा घटनभिघृता ब्रह्म वै ब्रह्मसाम यत् ब्रह्मसाधि आसभते तेनासव्यास्तेनाभिघृता' इति, यदि संस्कार-प्रतिषेधः, ततो जुहुः सवनीघप्रचारेण रेचितत्वात् प्रयाजशेषो नास्ति, तदभावादनभिघृतत्वं युज्यते ; अथ कर्मशेषप्रतिषेधः, ततो ब्रह्मसाधि आसम्भः कर्मान्तरं, तत्र प्रयाजाः पुनरिव्यज्यन्ते, तेषां शेषोऽस्ति, तेनाभिधारणं स्यात्, अनभिधारणदर्शनं नोपपद्येत ! तस्मादपि संस्कारप्रतिषेधः ॥ (११।१।१।अ०) ॥

अधीने उत्पानामुत्सर्गस्य कर्मशेषप्रतिषेधावन्ताधिकारवत् ॥

अस्ति पञ्चगारदीयोऽहीनः* 'मासतीयः पञ्चगारदीयो यः काम-येत ब्रह्म स्यामिति स एतेन यजेत' इति । तत्र श्रूयते,—'वैशाखा-

* 'स च पञ्चसु वर्षेषु अगुह्यैः, तत्र प्रथमे वर्षे विश्राजानश्चतुष्पादासमावा-
स्यायां सप्तदश लीपद्वयः सप्तदश उच्चाश्च विधिताः । तेषु वर्षेषु पर्यग्निक्रमेण
प्रोचिदेषु च सप्तु लीपभूनामासुत्सर्गं पञ्चानामुत्सर्गं च आवाच पुनर्हितीये कृतीये
चतुर्थे च वत्सरे तथैवानुष्ठानमात्राय पश्चात् आनायते, 'चोलीन् रवीकस्मिन्नप्यास-
मेरन् पञ्च उत्सृजेत्' इति न्यायमासा ॥

ममावास्थायां सप्तदश भारतीस्त्रिवत्सा अप्रवीता उपाकरोति' इति ।
 'सप्तदश प्रश्नीनुत्सृष्टान् पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितानितरा आलभन्ते'
 'प्रेतरानुत्सृजन्ति' इति । 'ततः संवत्सरे राजीवा आनयन्ति तांस्त्रैवोत्सृष्टान्
 तान् पर्यग्निकृतानितरा आलभन्ते प्रेतरानुत्सृजन्ति' इति । तत्र
 सैव चिन्ता, किमुत्सृष्टानुत्सृष्टः आरक्ष्यवत् कर्मशेषप्रतिषेधः, अथ वा,
 प्राजापत्यवत् संस्कारकर्मप्रतिषेधः, तेषां च सुत्यासु प्रतिप्रसवः,—
 त्रींस्त्रीनुत्सृष्टः एकैकस्मिन् अहनि आलभन्ते पञ्चोत्तमे ?—इति । यदि
 कर्मशेषप्रतिषेधः, प्रतिवर्षम् अन्ये उच्चाणः ; अथ संस्कारप्रतिषेधः,
 ततस्त एव पञ्च वर्षाणि उपरुध्यन्ते, पुनः पुनः संस्क्रियन्ते, अग्न्यासु
 सुत्यासु आलभन्ते इति । तत्र किं प्राप्तम् ?—

सू० पञ्चशारदीयास्तथेति चेत् ॥ ५२ ॥ (पू०) ॥

भा० इति चेत् पञ्चसि, कथं पञ्चशारदीयाः ? इति ; 'पञ्चशारदीया-
 स्तथा,' यथा अनन्तरा प्राजापत्याः ; संस्कारप्रतिषेध इत्यर्थः । एवं
 प्रकृतप्रत्ययो भवति, स एवमनुगृहीयते, इतरथा, प्रकृतहानम्
 अप्रकृतप्रत्ययस्य भवेत् । एवञ्च, 'तांस्त्रैवोत्सृष्टः' इत्यपेक्षावचनं युक्तं
 भविष्यतीति ; प्रायश्चित्तविधानं च,—† 'यदि कूटः काणो वा
 भवेत् बार्हस्पत्यं चहं निर्वपेत् । यदि प्रपतेद्वायव्यं चहं । यदि

* 'आलभन्ते' इत्यादर्शपुस्तके पाठः । 'आलभते' इति का० ज्ञी० पु० पाठः ।
 परन्तु उभयत्रैव पुस्तके परस्परं कुचक्षित् कुचक्षित् 'आलभन्ते' इति पाठो वर्तते ।

† "प्रायश्चित्तविधानं च" इत्यंशः सूत्ररूपेण का० ज्ञी० पुस्तके धृतः ।

अवधीरेषैर्धनं चरम् इति निबद्धानामेतानि निमित्तानि उप-
पक्षेरन् । तस्मात् संस्कारप्रतिषेधः ॥

द्व० न, चोद्गैकवाक्यत्वात् ॥५३॥ (सि०) ॥

भा० नैतदेवं,—संस्कारप्रतिषेध इति, कथंकार्हे, कर्म्मशेषप्रतिषेधः ।

कुतः ? । 'चोद्गैकवाक्यत्वात्,'—'सप्तदश भावतीः पृथ्नीरुपाकरोति'
इति कथं चोद्गैवा, इत्यदेवतासम्बन्धात् ; तथैकवाक्यमेतत्,—'सप्तदश
पृथ्नीनुत्तः' इति । 'कथं ज्ञायते ?' । 'सप्तदश पृथ्नीनुत्तः'* इत्येतावत्
अपरिसमाप्तं, तत् पूर्वोपेक्षया परिसमाप्यते, 'भावतानासभते' इति ।

'एवं सति अनुपपन्नोऽवधं भवति, तथा च समत्वादाकाभेदः,
किमुच्यते,—चोद्गैकवाक्यत्वादिति ?' । आह,—यद्यथावस्य शेषत्वेन
अपेक्ष्यते, ततोऽनुपपन्नः, अद्यायं तस्य, तत् एकवाक्यत्वम् ; इदं तस्य
शेषत्वेनापेक्ष्यमाणम् । एतथाच युक्तं, यत्, अयं तस्य शेषः स्यात्,
न असौ अस्य ; तच्छेषत्वे अपेक्षमाणम्, इतरचापेक्षानुपपत्त्यर्थं
चार्थेन च संबन्धीत,—सप्तदश च पृथ्नीर्भावतीरुपाकरोति, सप्तदश च

* "सप्तदश पृथ्नीनुत्तः इत्यस्य साक्षात्त्वत्वात् निराकाङ्क्षीकरत्वेन भवितव्यं, तत्र
भावतीरासभते इत्यनेन सन्नधि विपरिवर्तमानेन निराकाङ्क्षीक्रियते । तत्र च
इषी मतिः,—यदि वा सप्तदशः प्रति भावतीरासभते इत्यनुपपद्यते, अथवा भावती-
रुपासभते इत्येतत् प्रति अन्नद्वारा जीवन्ते । तत्रैव निर्देशः,—अन्नद्वाराः सापेक्षा,
नेन यस्मिन्नेव अथे निहायनाः वध्यन्ते तस्मिन्नेव अथे अन्नद्वाराऽपि, तेन न, भावती-
रासभते इत्यस्य प्रथमं वत्सतरीभिः सम्बन्धस्य पश्चादन्नदुत्तुत्तु अनुपपन्नः किन्तु वृत्त-
प्रदेव वत्सतरीणां अन्नद्वाराद्य उपपाकरोतीत्यनेन साक्षात्त्वत्वात् । एवञ्च पर-
स्परापेक्षित उभयाकाङ्क्षानिमिग्नः सम्बन्धी भवति, एकवाक्यत्वञ्च भवितव्यम्, इतरथा
पूर्वोक्तान् वाक्ये निराकाङ्क्षीभूतस्यास्य पुनराकाङ्क्षा कल्पनीया, यद्वात् सन्नतः
कल्प्याः, वाक्यभेदः स्फुट एव" इति तात्पर्यम् ।

पृथ्नीनुः—इति । चार्थो न च वक्तव्यः, प्रचयादेव गम्यते । तस्मादेकेन
 अनेन वाक्येन चतुस्त्रिंशदेतानि कर्माणि चोद्यन्ते, तेषां सप्तदशानां
 पर्याग्निकरणम् उत्सर्गः क्रियते, सप्तदशम् यथाप्रकृति । एवम्
 उत्तराख्यपि अदनासु । नचोत्सृष्टानां कर्मान्तरे उपयोगी युज्यते,
 अस्मत्त्वात् यातव्यामत्वात् । तस्मात् आरण्यवत् कर्माशेषप्रतिषेधः,
 अन्ये चान्ये चोच्चाणः, पूर्वेषामुत्तणाम् अभावात् प्रकृतद्वयं, प्रायश्चित्त-
 मयुपरकृतानां प्राक् उत्सर्गात् । अपेक्षावचनमपि, तेषामभावात्, अन्यान्
 तादृशानेवापेक्ष्य भवेत् पृथ्नीन् माहतांसु ; यथा, तामेव वावागूं
 अहं पिवतीति, तान्येवौषधानि, स एव तिष्ठिरिति ॥

द्व० संस्काराणाञ्च दर्शनात् ॥ ५४ ॥ (यु०) ॥

भा० संस्कारांश्च प्रतिवर्षं दर्शयति,—‘तान् पर्याग्निकृतान् प्रोक्षितान्
 इतरा आलभन्ते प्रेतरानुत्सृजन्ति’ इति । ‘ननु वचनमेतद्
 भविष्यतीति’ । न, वाक्यभेदप्रसङ्गात्,—पर्याग्निकरणं करोति,
 पर्याग्निकृतांश्चोत्सृजन्ति—इति । अपि च, वत्सतरीणामुत्सृष्टां च युगपत्
 पर्याग्निकरणमुच्यते, तत् वत्सतरीषु प्रकृतितः प्राप्तत्वादनूद्यते, इतरेषु
 अप्राप्तत्वात् विधीयते, एतन्नोपपद्यते, सत्सु संस्कारेषु एतदुभयं न
 युज्यते, यागे च स्वल्पं ; तस्मादुभयत्र यागः ॥ (११।२।१२ अ०) ॥

अग्निषेचनीयदशपेययोर्भेदेन प्रयोगाधिकारवत् ।

राजसूयेऽभिषेचनीयदशपेयावेकाहौ । तत्र चिन्थते,—किं तयोः
 त्वत्वं प्रयोगः, अथवा भेदेन ? इति । किं प्राप्तम्?—

सू० दशपेये क्रयप्रतिकर्षात् प्रतिकर्षः ततः प्राचां
तत्समानं तन्त्रं स्यात् ॥ ५५ ॥ (पू०) ॥

भा० समानं तन्त्रम् अनयोः । कुतः ? । दशपेयस्य क्रयः प्रतिदृश्यते,—
'सह सोमं क्रीणात्यभिषेचनीयदशपेययोः' इति । अभिषेचनीयस्य
पूर्वकालीनत्वान्तत्क्रयकाले दशपेयक्रयस्य प्रतिकर्षः, स प्रतिदृश्यमाणः
ततः प्राग्भाविनः पदार्थान् प्रतिकर्षति, "तदादि वाभिसम्बन्धात्
तदन्तमपकर्षे स्यात्" (५।१।२४ सू०) इति, अतस्तयोरेकाहयोस्तन्त्रं
प्रक्रमः; तन्त्रप्रक्रान्तयोः प्रवृत्तितस्तन्त्रमेव समान्तिर्युक्ता; तस्मात्
समानतन्त्रौ ॥

सू० समानवचनं तदत् ॥ ५६ ॥ (यु०) ॥

भा० 'समानो वै एष यज्ञो यद्दशपेयस्याभिषेचनीयस्य' इति, तन्त्रस्य
समानत्वाद्यज्ञयोः समानत्वम्, आत्मना भिन्नत्वात् ॥

सू० अप्रतिकर्षो वार्थहेतुत्वात् सहत्वं विधीयते ॥
॥ ५७ ॥ (सि०) ॥

भा० न वा प्रतिकर्षः क्रयस्य । कुतः ? । 'अर्थहेतुत्वात्', द्वाविमौ
क्रयौ, एकोऽर्थहेतुकः, अन्यः ब्रह्महेतुः, यत्, प्राक् क्रतुप्रवृत्तेः, यज्ञ-
साधनोपार्जनकाले सोमविक्रयिणा सह संवादः, सोमस्य परिक्रयणं
मुख्यपरिच्छेदः, सोऽर्थादवयवं करणीयः, तस्मिन्नद्यते क्रतोरेव प्रवृ-
त्तिर्न युक्ता । कुतः ? । क्रतुकाले कदाचित् सोमो न स्यात्, विक्रेता
वा अस्य नार्घ्यं वा दद्यात्, तथा क्रतुरेव न संवर्त्तत । तस्यैतत्सहत्वम्
उच्यते । किंकारणम् ? । मुख्यत्वात्, तत्रैव च क्रयो निर्दमकल्पः,

मूत्रार्पणमात्रं परिशिष्टं । यदन्यन्तत्र 'कलया ते क्रीणामि' इत्येवमादि,
तत् धर्ममात्रं. परतन्त्रत्वादेव विक्रोतुः । एवञ्च सति भिन्नकालयोर्यथा-
कालमेवाङ्गानि भविष्यन्ति । बृष्टञ्च तस्मिन्नुपसंवादे क्रयार्थं क्रीणानेः
प्रथागः,—देवदत्तेन सहास्माभिर्धान्यं क्रीतं,—उपज्ञा संवृत्ता इति ।
अतः तस्य वादः । सच बहिः क्रतोः, वर्त्तते । तस्मान्नास्ति प्रतिकर्षः,
कालभेदाद्ययोक्त एव तन्त्रभेदः ॥

सू० पूर्वस्मिंश्चावभृथस्य दर्शनात् ॥ ५८ ॥ (१ यु०) ॥

भा० पूर्वस्मिंश्चाभिषेचनीयेऽवभृथदर्शनं भवति । कथं ? समानं वै
एतद्यज्ञं विच्छिन्दन्ति* यदभिषेचनीयस्यावभृथमभ्यवयन्ति' इति ।
तदेवमवभृथदर्शनं पूर्वस्मिन्नुपपद्यते, यदि भेदेन तन्त्रप्रवृत्तिः, इतरथा-
दग्नेयान्ते अवभृथः स्यात् ॥

सू० दीक्षाणाञ्चोत्तरस्य ॥ ५९ ॥ (२ यु०) ॥

भा० दग्नेयस्य च पृथग् दीक्षाणां दर्शनं, तथा अभिषेचनीयस्य दीक्षा
वर्द्धयेयुः, यथा 'दग्नेमेऽहनि दग्नेयः संपद्यते, सद्यो दीक्षयति सद्यः
सोमं क्रीणाति' इति ; इतरथाऽभिषेचनीये एव दग्नेयस्यापि दीक्षाः
स्युः, तत्र एतद्दर्शनं नोपपद्यते ॥

यत्तु, समानवचनं तद्वदिति, तत्र भ्रमः,—

सू० समानः कालसामान्यात् ॥ ६० ॥ (पू० यु० नि०) ॥

भा० एकस्मिन् ऋतौ एतौ सोमौ वर्त्तते, तत उत्तरे संवत्सरादूर्द्ध-

* का० क्री० पुरुषे 'विच्छिन्दन्ति' इत्यत्र 'विच्छिन्दति' इति पाठो न साधुरित्
प्रतिपाति ।

मेनष्कासयामान्वमपेक्ष्य तस्यमानवचनं न अन्यद्योपपद्यते इति,
तस्मान् तन्मभेदः ॥ (१२।१।१३ च०) ॥

वाचसा विष्कासेन तुषैवावभृथमभ्यवचमि' इत्यस्य कर्मान्तरोपदेशताधिकरचम् ।

वरुणप्रघासे* श्रूयते, 'वारुणा निष्कासेन तुषैवावभृथमभ्यव-
चमि' इति । तत्र विचार्यते,—किं प्रदानविप्रकर्षोऽयम्, उत, कर्मा-
न्तरद्योदना? इति । किं प्राप्तम् ?—

सू० निष्कासस्यावभृथे तदेकदेशत्वात् पशुवत् प्रदान-
विप्रकर्षः स्यात् ॥६१॥ (पू०) ॥

भा० प्रदानविप्रकर्षोऽयं । कुतः? । 'तदेकदेशत्वात्,' 'वरुणं प्रति
आमिषा उत्पन्ना, 'माहती आमिषा वारुणी आमिषा' इति ।
सा देवा प्रदीषमाना दृश्यते, एकदेशोऽस्या आवापस्थाने, एकदेशः
समिष्टयजुर्हृद्मं; उभयत्रापि वरुणदेवता, तेन प्रदानविप्रकर्षो
विज्ञायते, 'पशुवत्';—यथा, सवनीयस्य पशोः 'वपथा प्रातःसवने
चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यन्दिने, अङ्गैश्चतुर्थसवने' इति ।

अवभृथशब्द इदानीं किमर्थः? । भक्त्या अनुवादमात्रं, देशसामान्यात्
देवतासामान्याच्च । 'अथ धर्मातिदेशकोऽग्निहेतुपदवदेव कस्मान्न

* अत्रार्थं प्रयोगप्रकारः,—वरुणप्रघासे नव चर्वाणि, तेषु चतस्रे चर्वाण्यवती
आमिषा, नवमं चर्वाः काय रक्कपासः वारुणामामिषायां सवमिष्टयजुर्मित्तमेवम-
वधाति । तत आमिषासंयुक्तमेवं सर्वमवदाय कुत्वा तत रक्कपासेन प्रपथमाश्र-
क्तिमेव वारुणामिषाया विष्कासेन तत्रतुषैवावभृथमभ्यवचमि' इति न्याय-
माह ॥

भवति ?' । अत्रक्यत्वात्,—अनेनैव प्रदानविप्रकर्षः, अनेनैव धर्मा-
तिदेश इति अत्रक्यमेकस्य वाक्यस्य, प्रदानविप्रकर्षं कृत्वा हातार्थस्य
धर्मानतिदेशुः न शक्तिरिति ॥

सू० अपनयो वा प्रसिद्धेनाभिसंयोगात् ॥६२॥ (सि०) ॥

भा० न वायं प्रदानविप्रकर्षः, किन्तर्हि?—'अपनयो' निष्कासस्य,
पूर्वकर्षणः कर्मान्तरोपदेशः । किंकारणं ? । 'प्रसिद्धेनाभिसंयोगात्',
प्रसिद्धेन नामधेयेनावभ्यथशब्देन संयोगात्,—'निष्कासेनावभ्यथमभ्यव-
यन्ति' इति ।

'ननु भाक्तोऽयम्, अनुवादमात्रमित्युक्तम्' । अनुवादः सन्
अप्रवृत्तिविशेषकरः अनर्थकः स्यात्, अतिदिग्भन् तु अर्थवान् । 'ननु
तत्रापि लक्षणा भवति, अस्तु, लक्षणापि हि प्रवृत्तिविशेषकरत्वात्
अर्थवती, यथा, अग्नौ तिष्ठति, अवटे तिष्ठति, । 'अनेकार्थता तर्हि
दोषो भवति' । न, अपूर्वकर्षणोदनायामसौ दोषः, यथा, 'एतस्मैव
रिवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम हात्वा पशुकानो ह्येतेन यजेत'
इति । 'कथं पुनरनेन शक्यते अपूर्वं कर्मा चोदयितुं' ? । उच्यते,
'वाङ्मत्या निष्कासेन तुषैश्चावभ्यथमभ्यवयन्ति' इति श्रूयते, न च,
अवभ्यथः शक्यतेऽभ्यवेतुं, तत्रैवं विज्ञायते, निष्कासेन तुषैश्चावभ्यथं
कर्तुमप्योऽभ्यवयन्तीति, यथा, 'शाटकं कर्तुं सूत्राणि वयन्ति' इति ।
लक्षणा वा, 'यथा, 'य एवं विद्वांसः सचमुपयन्ति' इति ॥

सू० प्रतिपत्तिरिति चेन्न कर्मसंयोगात् ॥६३॥

(दि०पू०नि०) ॥

भा० 'अथान्यत्रोपेतास्त्रिष्कासस्य, अवश्यद्यगमनं प्रतिपत्तिर्भवतु' इति । तत्र । कुतः ? । 'कर्मसंयोगात्', अर्थकर्मणा हि अस्य मुख्यभूतस्य संयोगो विज्ञायते, द्वितीयासामर्थ्यात्, प्रतिपत्तौ हि द्रव्यप्राधान्यात् द्वितीयथा निरदेक्ष्यत, यथा, 'वात्वासे लक्ष्णविषाणां प्रास्रति' इति । अथ वा अवश्यद्यशब्देनास्य कर्मणा संयोगात्, यदि च प्रतिपत्तिः स्यात्, ततोऽवश्यद्यशब्दोऽनर्थक एव भवेत्, अथम् अवश्यद्यधर्मानतिदिशेत्, न च, प्रतिपत्तौ प्रधानकर्मणां धर्म्याः प्रक्या अतिदेष्टुं, वैषम्यात्;—तथा हि अवश्येन प्रतिपादयति इत्युक्तं स्यात् । न च, अवश्येन किञ्चित् प्रतिपादितं, यदतिदिश्येन ॥ (११।२।१४ च०) ॥

प्रायणीयनिष्कासे उदयनीयनिर्वापस्त्रावेकमेताधिकरणम् ॥

सू० उदयनीये च तदत् ॥६४॥ (प्र० पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—'प्रायणीयस्य निष्कासे उदयनीयमनु निर्वपति'—इति । तत्रावश्यद्यवनिष्कासो गुणतः स्यात्, तत्रापि हि उदयनीयसंज्ञकेन प्रधानकर्मणा संयोगो भवति, 'प्रायणीयस्य निष्कासे उदयनीयमनु निर्वपति' इति । न च, शक्यते उदयनीयोऽनु निर्वपुम्, अतस्तथेहापि सम्बन्धोऽभिधीयते, निष्कासेनोदयनीय कर्तुं हविष्यं निर्वपतीति । लक्षणया वा पूर्ववत् ।

अपि च, द्वितीयासंयोगात् कर्मणः प्राधान्यं विज्ञायते, निष्कासस्य सप्तमीयोगाद्गुणभावः । प्रतिपत्तौ तु कर्म गुणतः स्यात्, निष्कासः

प्रधानतः ; तत्र कर्म कृतीयासंबद्धं भवेत्, निष्काशो द्वितीया-
संबद्धः । 'मनु प्रधानभूतेऽपि सप्तमी भवति, यथा, 'स्नागारे
नावो वास्यन्तां प्रावारे कुसुमानि' इति । भवति, यत्र प्रमाणात्तरेषु
द्रव्यं प्रधानं विदितम्, यत्र तु ब्रह्मण्य एतार्थस्तत्र गुणभावी
युक्तः ; यत्कारणं, कारकविभक्तिरियं, कारकं च क्रियार्थम्,
भूतत्वात्, भूतभव्यसमुच्चारणे हि भूतं भवार्थं भवति, दृष्टार्थत्वात्,
भव्यस्य तु भूतार्थत्वेऽदृष्टार्थता कल्प्या स्यात् ; न च, दृष्टे सति
अदृष्टकल्पना संभवति ॥

६० प्रतिपत्तिर्वाऽकर्मसंयोगात् ॥६५॥ (द्वि० पू०) ॥

भा० 'प्रतिपत्तिर्वा' उदयनीयः स्यात्, निष्कासस्य न गुणभावः ।
कुतः ? । 'अकर्मसंयोगात्,' नात्र निष्कासस्योदयनीयकर्षणा संयोगः ।
केन तर्हि ? । निर्वापेण,—'निष्कासे निर्वपति' इति । 'मनु मुख्यत्वात्
उदयनीयस्यैतेन सम्बन्धो न्वायः' । नहि, मुख्यसम्बन्धे साकांक्षमेतत्
भवति,—निष्कासे उदयनीयं किं करोति ? तत्रावश्यं, 'निर्वपति'
इत्यनेन परिसमापधितव्यम्,—उदयनीयं निर्वपतीति । नच, उदय-
नीयस्य निर्वापेण सह सम्बन्धोऽस्ति—इत्युक्तम् । तदेतदवश्यं तथैव
प्रापयते, उदयनीयं कर्तुं प्रायणीयस्य निष्कासे हविष्यं निर्वप-
तीति । निष्कासश्च प्रायणीयशेषः, निष्कासब्रह्मश्च शेषवचन
एव, यदुच्चार्या सम्यक्, तदनेनोच्यते ; शेषस्य चार्थान्तरगमनं
प्रतिपत्तिः, तत्र सामवायिकमङ्गं भवति, तत्र प्रधानेन दृष्टसम्बन्धम्,
आरादुपकारकत्वेऽनुमेयसम्बन्धं ; सप्तमी च विभक्तिः प्राधान्ये दृष्टा
तस्मात् प्रतिपत्तिः ।

‘नन्वेवमपि कर्मान्तरबोदना अवभृशवत् प्राप्नोति’ । भवेत्, यदि न बोदितं कर्म भवेत्, बोदितस्य उदयनीयः, ‘आदित्यः प्रायणीयस्यर्भवति आदित्यः उदयनीयो दिवा प्रजात्यै’ इति ; तं कर्तुं प्रायणीयनिष्कासे निर्वपेदिति तच्चैव प्रजायते । तस्मात् कर्मान्तरबोदनेयम् ॥

सू० अर्थकर्म वा ज्ञेयत्वाच्च यत्तदर्थेन विधानात् ॥ ६६ ॥
(सि०) ॥

मा० ‘अर्थकर्म वा’ निष्कासे निर्वापो न प्रतिपत्तिः । कुतः ? । ‘ज्ञेयत्वात्,—निर्वापं प्रति ज्ञेयभूतो निष्कासः, गुणभूत इत्यर्थः । कथं ज्ञायते ? । ‘तदर्थेन विधानात्’—तदर्थेन शब्देन सप्तम्या विभक्त्या विधानात्, सप्तमी हि विभक्तिराधारे भवति, आधारस्य क्रियायाः तस्कारकाणाञ्च विभिष्टानां धारणे वर्त्तते । तस्माद्गुणभूतः ।

‘ननु निष्कासो धारणेऽसमर्थः स्याद्येव तत्र धारणं करोति’ । पाणी-
वत् एतद्दृष्ट्यं, तद्यथा, पाणी ओदनं धारयति, पाणी भूमिः, नच,
पाणी नाधारः । ‘तच्चैतत् स्यान्न दृष्टमुपकारं करोतीति’ । पात्रपि
तथा । अपि च, इविद्या उदयनीयनिर्मुखा प्रयोजनवन्तः, ते यदि
निष्कासेन संस्क्रियन्ते निष्कासोऽपि प्रयोजनवान् भवति ; अथ तु
निष्कासः संस्क्रियते, न च तेन कश्चिदर्थः, न हि तेन किञ्चित्
करिष्यते ।

‘ननु तेनापि प्रायणीयो निर्बन्धितः, तदर्थस्यापि संस्कारोऽर्थवान्
भविष्यति’ । नैवम्, उपयुज्यमानसंस्कारो गरीयान् उपयुक्तसंस्कारात् ।

अपि च निष्काससंस्कारोऽयं भवन् प्रायणीयस्याङ्गं भवेत्,
 ततोदयनीयसन्निधिर्बाधेन ! तस्मादुदयनीयविविध्याणामयं निष्कास-
 संसर्गेणादृष्ट उपकारः क्रियते, 'अयणवत्' तद्यथा, 'पयसा
 मैनावरणं श्रीणाति धानाभिर्हारियोजनम्' इति अथथैः सोमस्य ॥
 (११।२।१५अ०) ॥

इति श्रीभट्टश्रवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य
 द्वितीयः पादः ॥०॥

भीमांसा-दर्शने

११ अध्याये ३ पादः ।

वेद्याचरानां प्रधानकाशान्वकाशकर्तृवताधिकरणम् ॥

सू० अज्ञानां मुख्यकालत्वाद् वचनादन्यकालत्वम् ॥ १ ॥

भा० 'अज्ञानां' मुख्यकालत्वं मुख्यदेवत्वं मुख्यकर्तृत्वं चोक्तम्—
“अज्ञानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात् स्यादेकदेवत्वम्”
(११।२।७सू०) इति । एवञ्च सर्वेषु प्राप्तं; 'वचनादन्यकालत्वं', यत्र
वचनं, तत्र अन्यकालत्वम्, अन्यदेवत्वम्, अन्यकर्तृत्वमपि भवति,
यथा, 'पूर्वेषु रमावास्यायां वेदिं करोति' । 'असु अवश्येन
चरन्ति' । अग्नौ वीषामण्यां दक्षिणाभेदादन्यकर्तृत्वं विज्ञायते,—
'वदवा दक्षिणा' इति ॥ (११।२।१अ०) ॥

आधानस्य तन्नेवानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० द्रव्यस्य आकर्मकालनिघण्तेः प्रयोगः सर्वार्थः
स्यात् स्वकालत्वात् ॥ २ ॥

भा० 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, यीधे राजन्यः, ब्ररदि वैश्वः'
इति श्रूयते आधानं; तत्कर्त्तृत्वमित्यभ्युपगमः । किंकारणम्? ।
अफलत्वात्; आहवनीये जुष्टेति, गार्हपत्ये हवींषि अपद्यति, दक्षिणाग्नी

अन्वाहार्यप्रपञ्चादि करोतीति तेषामग्नीनां कर्मसु उपपन्नः । तत्र विचार्यन्ते, किं तस्य तस्य कर्मणोऽर्थेन भेदेनाधानं कर्मण्यम्, अथवा, सर्वेषामैष्टिक-पाशुक-धौमिक-दार्ष्टिकैष्टिकानां कर्मणां तन्मम्?— इति । किं प्राप्तम् ? । 'द्रव्यस्य' अग्नेः 'अकर्मकालनिष्पत्तेः' वसन्ते पीप्से न्नरदीति, 'प्रयोगः' आधानं 'सर्वार्थः' स्यात् । कुतः ? । 'स्वकाल-त्वात्',—स्त्रोऽस्य कालो वसन्तादिः, न कस्यचित् कर्मणः काले श्रूयते, तत्र न गृह्यते विशेषः, अस्मै कर्मणे इदमाधानमिति, नास्मै इति,— अगृह्यमाणविशेषत्वाच्च तन्मभावे न्याय्यः ।

'नन्वाधानादनन्तरं यस्य कर्मणः प्रयोगस्तदर्थं तत् आधानमिति गृह्यते विशेषः' । स खलु गृह्यते विशेषः, किन्तु आनन्तर्य-सकारणं,—अदापि सर्वार्थं, तदाप्यवश्यं कस्यचित् कर्मणः पूर्वं प्रयोगः, धौगपद्यस्यासम्भवात् तदेकेनानन्तर्यं समो हेतुः सर्वार्थत्वे च एकार्थत्वे च, समत्वाद्हेतुर्भवति । नच, आधानेन कर्मोपि उपक्रम्यन्ते, यथा प्रपञ्चनेन ; यद्युपक्रम्येरन्, ततो यदनन्तरं कर्म, तद्योपक्रमो विज्ञायेत, नोत्तरेषां, तेन व्यवहितत्वात्; तदपवर्गे चापट्ट्येत, प्रपञ्चन-वत्; नत्वनेन किञ्चित् कर्म प्रक्रम्यते, अप्राप्तकालत्वात्, अत उत्तर-काला हि कर्मोत्पत्तयः । किन्तर्हि अनेन क्रियते ? । द्रव्यमर्थ्यतेऽग्नि-विशेषः; यथा कस्यित् लोहं सुवर्णं वार्जयेत्, अनेन स्वाधीनेन यद्योपपन्नं कार्यं करिष्यामीति, स तेन यथाकालमिष्टं हात्रादि करोति; एवमयमग्निविशेषमर्जयति अनेन स्वाधीनेन यद्योप-पन्नं कर्म करिष्यामीति । तत्र न गृह्यते विशेषः, अस्मै कर्मणे इदमर्जनम्, अस्मै नैति, सर्वेभ्यश्च युज्यते, तस्मात् सर्वार्थम् ।

अपि च, नित्य-काम्य-नैमित्तिकानि कर्षाणि यद्योपपत्ति-
कास्तानि, तेषां वसन्ते आहितेन अग्निना कार्यं; मसान्वस्मिन् षट्ती
ब्रह्मो वसन्तेऽग्निराधातुं, सोऽद्यमर्षयोगो भवति भेदेनाधाने; अथ
तु सर्व्वकर्षणामर्थे तन्ममाधानं, नैव विरोधो भवति । तस्मादपि
तन्मम् ॥ (११।३।२७०) ॥

अग्निषोमीयादिव् यूषस्य तन्नेषामुद्दामाधिकरचम् ।

सू० यूषस्याकर्मकालत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे पञ्चवः अग्नीषोमीय-सवनीयानुबन्ध्याः, तेषां यूषः,
'खादिरे बभ्राति, पासात्रे बभ्राति, रौहितके बभ्राति' इति श्रुतः ।
तत्र विचार्य्यते,—किं चवाचां पशुबन्धाणां भेदेन यूषः, अथवा,
तन्मम् ? इति । किं प्राप्तं ?—भेदेनेति । किंकारणं ? । अग्नीषोमीये
तावत् प्रयोगवचनेन गृह्यते यूषः, उत्तरयोरपि सोदकेन प्राप्यते,
कर्षात्रेषावसाद्यिनः सोदकप्रयोगवचना भेदेन यूषं प्रापयन्ति ;
तस्माद्भेदः ।

एवं प्राप्ते उच्यते, 'यूषस्य' तन्मं भवेत्, 'अकर्मकालत्वात्', नास्य
पशुकर्मकाले उत्पत्तिः, किन्तर्हि ?—पृथक्काला,—'दीक्षासु यूषं
हिनन्ति क्रीते वा राजनि' इति । तत्रोत्पद्यमानस्य न गृह्यते
विशेषः, अस्मै पशुबन्धाय यूषोऽयम्, अस्मै नेति, सर्व्वेभ्यश्च युज्यते ।
तस्मात् सर्व्वार्थो भवति ॥

सू० एकयूपश्च दर्शयति ॥ ४ ॥ (यु०) ॥

भा० एकं यूषं चवाचामपि पञ्चानां साधारणं दर्शयति, सवनीये

पञ्ची 'चिह्नता यूपं परिवीथ' इति चिह्नता परिव्याणं विदधाति । यदि
 माना यूपा भवेयुः, ततः पूर्वस्य यूपस्यापवर्गात् यूपान्तरे चोदकेनैव
 प्राप्ते चिह्नता परिव्याणं न विधातव्यं भवेत्; अथ तन्त्रं यूपः, ततः
 संस्कारा अपि तन्त्रमित्यग्नीषोमीये एव परिवीतस्य ह्यतार्थत्वात् पुनः
 सवनीये परिव्याणं न प्राप्नोति, तद्विधातव्यं भवति, विधीयते च ।
 तस्मादपि तन्त्रम् ॥ (११।३।३अ०) ॥

यूपसंस्काराणां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकारकम् ।

सू० संस्कारास्त्वावर्त्तेरन्वर्थकालत्वात् ॥५॥ (पू०) ॥

भा० यूपसंस्कारा ये पशुतन्त्रमध्ये क्रियन्ते, यथा प्रोक्षणम्, अञ्जनम्,
 उच्छ्रयणं, परिव्याणञ्च, तेषु चिन्त्यते,—किं तस्य तस्य पशोर्भेदेन
 कर्त्तव्याः, अथ वा, तन्त्रम्? इति । किं प्राप्तं?—'संस्कारास्त्वावर्त्तेरन्'
 यूपस्य, न यथा यूपसन्त्रं तथा स्युः । किंकारणम्? । 'अर्थकालत्वात्',
 —अर्थः पशोर्नियोजनं, तत्काला एते संस्काराः, तत्र गृह्यते
 विशेषः,—यस्य पशोर्नियोजनकाले ह्यताः, तदर्थं इति । इतरयोश्च
 पशोरप्राप्तकालत्वात् तादर्थ्येन नास्ति प्रयोगः । तस्मादावर्त्तेरन्,
 यथा अग्नेः संमार्जनम् ॥

सू० तत्कालास्तु यूपकर्म्मत्वान्नस्य धर्म्मविधानात्
 सर्वार्थानाञ्च वचनान्दन्त्यकालत्वम् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा० सत्यम् आवर्त्तेरन् यदि ते नियोजनकालाः भवेयुः,

‘तत्काशासु’ एते, दीक्षाकाशाः । कथं ज्ञायते ? । ‘यूपकर्मणात्’,—
न एते नियोजनार्थाः, यूप एतैः क्रियते, यूपो नियोजनार्थः, यच्च
दीक्षासु कर्मणः, ‘दीक्षासु यूपं क्षिणन्ति’ इतिवचनात्, संस्कारैश्च
स क्रियते ; तस्माद्दीक्षाकाशा एवैते संस्काराः ।

‘ननु ह्येदममात्रं तच्च यूपस्य भूषते, न यूपक्रिया’ । उच्यते, न
किञ्चिद्द्रव्यं यूपस्यमसि, यच्च ह्येदममुच्येत, तदेतदेवं विज्ञायते,—
दीक्षासु ह्येदमादिभिर्यूपं करोतीति । ह्येदमपहृषस्य सुखत्वात्
प्रदर्शनार्थं, यत्कारणं मासौ ह्येदमेव केवलेन यूपो भवतीति । एवं चेत,
दीक्षाकाशा एवैते संस्काराः । ‘सर्वार्थानाम्’ यतां ‘वचनात्’
केषाञ्चित् ‘अन्यकाशम्’ कृतं, यथा प्राग्निमादतादूर्द्ध्वं ‘अनुयायीश्चरन्ति’
इति । तस्मात् यूपवत् संस्कारा अपि तन्मम् ।

‘यूपकर्मणात्’ इत्यस्य अपरा व्याख्या,—यूपकर्म तत्, ये एते संस्काराः
ह्येदमाद्याः,—यूपोऽयमेव क्रियते योषणादिव्यापारेण, यथा
वाजपेयेन सघाट् ; सङ्कतस्येत्तस्य पुनःक्रिया निरर्थिका ;
तस्मात् अनादन्तिः ।

‘नन्वेवं सति निरुद्धपञ्चावपि कामं स एव यूपः कर्मणो
भवेत्’ । वाङ् भवेत्, यदि निरिष्टिकेन यागप्रतिषेधो न स्यात्, अस्ति
तु स प्रतिषेधः ; तस्मान्न भवति, यथा न तैरेव इर्मैः प्रयोगान्तर-
मपि क्रियते । अथ वा, यदर्थं स यूपः कृतः, तत्कर्मोपवर्णं,
तस्यापवर्गे यूपोऽपि अपवृत्तः ॥

सू० सङ्कन्मानश्च दर्शयति ॥ ७ ॥ (यु०) ॥

‘चितृता यूपं परिवीच्य सवनीयं पशुमुपाकरोति’ इति

परिव्याखेन यूपधर्मान् अनुक्रममाणः सङ्कल्पितं खातं यूपं दर्शयति,
इतरथा, मुख्यत्वात् प्रोक्षणेनोपक्रमेत* । 'आनन्तर्यार्थमिति चेत्' । न,
प्रकृतितः सिद्धत्वात् । तस्मादपि तन्त्रं संस्काराः ॥ (११।३।४अ०) ॥

स्वरोः साधारणाधिकरणम् ।

अस्ति स्वरः, 'यूपस्य स्वरं करोति' इति श्रुतः,† स किं सर्वपशूनां
तन्त्रं भेदेन वा ?—इति । किं प्राप्तम्?—

सू० स्वरस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वात् ॥८॥ (पू०) ॥

भा० 'स्वरः' खलु तन्त्रे तन्त्रेऽपवृज्येत, 'अस्वकालत्वात्', नास्य स्वः
कालः उत्पन्नौ, कर्मकाले यमुपादीयते 'स्वरणा स्वधितिना वा
पशुं समनक्ति' इति, यस्य पशोः समञ्जनकाले उपात्तस्यार्थेऽसाविति
सङ्गते विशेषः ; तस्माद्भेदः । 'ननु 'यूपस्य स्वरं करोति' इति
स्वकाला एवास्त्योत्पत्तिः' । न खलु, एषाप्यन्तःप्रयोगैव । अपि च
कार्यवचनोऽत्र स्वरशब्दः, 'स्वरं करोति',—स्वरकार्यं करोति, यत्कारणं,
स्वरं ज्ञायते स्वरकार्यं तु ज्ञायते पशोरञ्जनं । ननु 'क्रत्वन्ते स्वरोः
प्रतिपत्तिर्दृश्यते 'संस्थिते सोमे प्रक्षरं प्रहरति स्वरश्चायश्चैवैवसाय'
इति' । सत्यमस्ति दर्शनं तन्तु स्वरमात्रस्य, न तु स्वरविशेषस्य । तत्र
अग्नीषोमीये उपात्तस्य तन्त्रतया प्रवृत्तस्य दर्शनं सोमान्ते स्यात्, अथवा,
चोदकप्राप्तस्थानुबन्ध्याकालस्य ?—इति संशये किं न्याय्यं,—यद्गु-

* 'सङ्कल्पितं यूपं दर्शयति । इतरथा मुख्यत्वात् प्रोक्षणेनोपक्रमेत' इति क०
चं० द्वि० पु० पाठः ।

† 'इति श्रुतेः' इति क० चं० पु० पाठः ।

बन्ध्याकालस्य दर्शनं भवेत्, न तन्मतया प्रवृत्तस्येति । कुतः ? ।
 यत उक्तो न्यायः “स्वस्वस्वस्वापवर्गः स्यादस्वकालत्वात्” इति । न च,
 दर्शनं केवलं साधकं भवति, यथासम्भवन्तु दर्शनं कल्पितम् । तदेवं
 यथा प्रस्तरस्थानुबन्ध्याकालस्य दर्शनं, तदन्तु स्वरोरपि भविष्यतीति ॥

सू० साधारणो वानुनिष्यत्तिस्तस्य साधारणत्वात् ॥६॥
 (सि०) ॥

भा० नैतदस्ति, प्रतितम्बं स्वर्भेदः—इति, किन्तुर्हि ‘साधारणः’
 स्यात् । कुतः ? । यतोऽयमनुनिष्यद्यते, यूपः साधारणः सर्वपञ्चूनां,
 ‘तस्य साधारणत्वात्’ अयमपि साधारण एव न्याय्यः, यथैक एव
 यूपः सर्वपञ्चूनां साधारणः, एवमथमप्यष्टद्व्यमाणविशेषत्वात् साधारणो
 भविष्यति ।

नैतद्युक्तं,—‘अङ्गप्रतिकर्षवचनादष्टद्व्यमाणविशेषत्वात् यूपस्य सा-
 धारण्यमुपपद्यते, न तु स्वरौः प्रतिकर्षे किञ्चन वचनमस्ति, यतोऽष्टद्व्य-
 माणविशेषत्वाद्स्यापि साधारण्यमुपपद्येत । यदेतत् ‘यूपस्य स्वर्भं
 करोति’ इति, तत् अन्तःप्रयोगसम्बद्धं,—स्वर्भकार्यमञ्जनं कर्तुं यमुपादत्ते
 तं युपादिति । न च, अन्यस्य साधारण्येऽन्यस्य साधारण्यं युक्तं,
 सम्भवन्ति ह्येकस्यापि यूपस्य बहवः प्रकला इति । चोदकप्रयोग-
 वचनास्य भिद्यमाना अन्तःप्रयोगसम्बद्धमङ्गमात्मीयं प्रतितम्बं
 प्रापयन्ति, ष्टद्व्यमाणविशेषत्वादित्यतो भेद एव युक्तः’ इति । तत्र
 उच्यते,—यद्यप्यस्य नास्ति प्रतिकर्षवचनं प्रत्यक्षं, न च, अन्यस्मिन्
 प्रतिश्लथमाणेऽन्यस्य प्रतिकर्ष इति, नैतद्युक्तम्, असम्बद्धयोर्हि तदेवं

भवन्ति न सम्बद्धयोः । अथ च ब्रह्मलो यूपमनुनिष्यस्यते, तदस्य यूप-
प्रतिकर्षादेव सिद्धः प्रतिकर्षः ; अतो यत्र यूपस्तथायमपि ।

यच्च, 'यूपस्य खरं करोति' इत्यन्तः प्रयोगसम्बद्धा श्रुतिरिति ;
तदपि नैवम्, 'द्वौ हि कालौ द्रव्यस्य,—एक उपादानकालः,
एक उपात्तस्य प्रयोगकालः ; यद्धि उपादातयं, न हि,
तदनुपादाय कश्चित् प्रयोगमारभते, न ह्यनुपादाय ग्रीहीन्, प्रस्तुत्य
प्रयोगं, ग्रीहीन् सृगयति ; एवंकुर्वाणस्य प्रयोग एव न संवर्त्तते ।
अथ च यूपं छिद्यमानमनुनिष्यस्यते, अतो यत्र छेदनं, तथायमपि ।
यदपि, एकस्यापि यूपस्य बहवः खरवः सम्भवन्तीति ; स्यादेवं यदि
प्राथम्यविशिष्टस्य नोपादानं भवेत्, विशिष्टस्य तु उपादानमुक्तम्,—
ततो यः प्रथमः ब्रह्मलः परापतेत्, स खरः कार्यं इति वचनात्,
बहूनाञ्च प्राथम्याभावात्* बहवो न सम्भवन्ति ॥

द्व० सोमान्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥१०॥ (यु०) ॥

भा० सोमान्ते चास्य प्रतिपत्तिर्दृश्यते, 'संस्थिते सोमे प्रस्तरं प्रहरति
खरश्चायन्नवैश्रसाय' इति, तत् साधारण्ये एवोपपद्यते, तन्नापवर्गे
ह्यग्रीषोमीयान्ते एव स्यात् । तस्मादपि साधारण्यः ॥

द्व० तत्कालो वा प्रस्तरवत् ॥११॥ (आ०) ॥

भा० इति यदुक्तं तत्परिहर्त्तव्यम् ॥

* बहूनाञ्च प्राथम्याभावादिति सम्भेः क० सं० द्वि० पुरुषके नास्ति । त्रीतपुरुषके
पञ्च उद्धृत एवास्ते इति ।

सू० न वोत्पत्तिवाक्यत्वात् प्रदेशात् प्रस्तरे तथा ॥१२॥
(आ० नि०) ॥

भा० नास्यानूबन्धाकालस्य खरोः प्रहरणं । किं कारणम् ? इदमेव प्रहरणोत्पत्तिवाक्यं, 'सोमान्ते प्रस्तरं प्रहरति खलं चायञ्चवैत्रसाध' इति ; अनेन क्रमाद्ग्रीषोमीयकालस्य प्रहरणं गम्यते, स यदि साधारणः, ततः सर्वपङ्क्तानां कृतार्ये कर्माणि अन्तेऽष्टोत्सर्गविशेषस्य अग्नौ प्रहरणस्य दर्शनमुपपद्यते, अथ तु पृथक् स्यात्, ततोऽग्नीषोमीयस्यान्ते एव दृश्येत । 'अथ वचनमिदं कस्मात् भवति,—अग्नीषोमीयान्ते प्राप्तस्य सोमान्ते वचनात्' । नैतदेवं, वचनेन दावुत्सर्गस्य विशेषौ० उच्येयाताम्,—अग्नौ च प्रहरणं, सोमान्ते च, तथा वाक्यभेदः स्यात् तस्मात्सैतदवचनम् । यत्तु प्रस्तरवदिति, 'प्रदेजात् प्रस्तरे तथा',—प्रस्तरस्य दर्शपूर्णमासयोः प्रहरणसुकम्,—'आग्नीभिः प्रस्तरं प्रहरति' इति, तत् चोदकेन प्रतिपश्यु प्राप्यते,† तच्चानूबन्धाकालस्य दर्शनं युज्यते, न खलुप्रहरणस्यैतदस्ति ; तस्माद्विषमोऽयमुपन्यासः ॥ (११।३।५अ०) ॥

इदमत्राद्ये कृष्णविषाद्याप्रासनस्यान्याद्य एव कर्मवताधिकरणम् ।

ज्योतिष्टोमे दीक्षितव्रतमावातं,—'कृष्णविषाणया कण्डूयति' इति । तत्रैव च पुनः श्रुतं,—'नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्ण-

* 'दर्शपूर्णमासयोः प्रहरणविशेषौ' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† 'प्राप्त्यते' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

विषाणां प्रास्यति' इति । तदुभयं द्वादशाहे चोदकेन प्राप्तम् ।
तत्र विचार्यते,—किमन्त्ये प्रथमे वा अहनि कृष्णविषाणायाः प्रासनं
कर्त्तव्यम्, अथवा अन्त्ये एव ?—इति । किं प्राप्तम् ?,—

सू० अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्मविप्रतिषेधादन्ये प्रथमे
वाहनि विकल्पः स्यात् ॥१३॥ (पू०) ॥

भा० विकल्पः कर्त्तव्यः,—‘अन्त्ये प्रथमे वा अहनि’ प्रासनम् । कुतः ? ।
‘धर्मविप्रतिषेधात्’,—अदि प्रथमेऽहनि करिष्यते, उत्तरेष्वहःसु प्राग्
दक्षिणानयनात्, ये पदार्थाः तेषां विषाणाकण्डूयनं धर्मः, स वाध्यते ;
अथान्ये, ततः पूर्वेषामङ्गां दक्षिणानयनादूर्द्ध्वं ये पदार्थास्तेषां हस्त-
कण्डूयनं धर्मः, स वाध्यते ; स एष धर्मविप्रतिषेधः । तस्माद्विकल्पः ॥

सू० पाणेश्चश्रुतिभूतत्वाद्विषाणानियमः स्यात् प्रातः-
सवनमध्यत्वाच्छिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात् ॥१४॥ (सि०) ॥

भा० न एतदेवं,—स्याद्विकल्प इति, किन्तर्हि, ‘विषाणानियमः
स्यात्’,—विषाणाकण्डूयनं सर्वस्मिन्नहर्गणे नियम्येत, अन्त्ये अहनि
प्रासनं स्यात् । कस्मात् ? । ‘प्रातःसवनमध्यत्वात्’,—बहूनि प्रातः-
सवनानि अस्याहर्गणस्य मध्ये, तेषां विषाणाकण्डूयनं धर्मोऽनुगृहीतो
भविष्यति ।

‘नन्वितरयोः सवनयोर्हस्तकण्डूयनं धर्मः, स वाध्यते’ । नैष
दोषः,—नैतच्छ्रूयते,—पाणिना कण्डूयितव्यमिति, अर्थात् प्रत्यासत्त्या
क्रियते, यस्वार्थादर्थः, न स चोदनार्थः । ‘एवमप्युत्तरयोः प्रत्या-
सत्त्या हस्त एव प्राप्नोति’ । अत्र ब्रूमः,—‘शिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात्’,—

प्रातःसवनशेषे कण्डूयनस्य त्रिष्टुत्वाद्दुत्तरथोरपि विषाणाकण्डूयनमेव नियम्येत, 'अभिप्रवृत्तत्वात्',—अभिप्रवृत्तस्य नियमस्योत्सर्गे आचार-विरोधः स्यात् ।

'अथ प्रकृतौ कथमुत्सर्गः? । विषाणाया अभावात् । अन्या विषाणा कस्मात् कण्डूयनार्थेन नोत्पाद्यते?' । पूर्वविषाणायाः अवनं धारण्यन्नविमोकार्थं, तत् यद्यन्या विषाणा आनीयेत, तस्या धारण-मदृष्टार्थं, तस्य अदृष्टार्थः कल्पयितव्यः स्यात् । इह तु उत्तरप्रातःसवने धारयितव्या विषाणा, तस्यां सत्यां नास्ति नियमोत्सर्गे कारणं । तस्मात् आद्यस्याङ्गः दक्षिणानयनकालाद्दूर्ध्वं विषाणाकण्डूयनमेव स्यात् ॥ (११।३।५अ०) ॥

राजसूयेऽथ रथं हविष्कृताश्चैवाग्निर्विधिसोऽदितत्वात् ।

सू० वाग्विसर्गो हविष्कृता वीजभेदे* तथा स्यात् ॥१५॥

भा० राजसूये नानावीजिकेष्टिः,—'अग्नये गृहपतये आप्ठुनामष्टा-कपालं निर्वपेत्, सोमाथ वनस्पतये श्यामाकं चरुं, सवित्रे प्रसवित्रे सतीनानामष्टाकपालम्' इति । "नानावीजेष्वेकमुलूखलं विभवात्" (५।२।१ सू०) इत्युक्तम् । अतस्तस्यां क्रमेणावहन्तिः क्रियते । प्रकृतौ च श्रूयते,—'अपः प्रणेष्यन् वाचं यच्छति तां स हविष्कृता विसृजति' इति । हविष्कृद्ग्रहणं च काललक्षणार्थमित्युक्तम्,—"तथा-ङ्गानमपीति चेत्" (३।२।५ सू०) । "न कालविधिसोदितत्वात्" (३।२।६ सू०) इति । इहानेको हविष्कृदाङ्गानकालः । तत्र पूर्व

* 'वीजभेदे' इति क० सं० द्वि०, का० त्री० एवं चादत्तं पुरुषकपालः । एवं परचापि ।

विचारणा,—किमन्ते प्रथमे वा हविष्कृत्काले वाग्विसर्गः कर्त्तव्यः,
अथ वा अन्य एव ? इति । तथैव च पूर्वः पक्षः,—प्राक्
हविष्कृत्कालात्, ये पदार्थाः तेषां वाग्यमो धर्माः, स वाध्येत, यदि
पूर्वस्मिन् वाग्विसर्गः क्रियते; अथोत्तरस्मिन्, ततो हविष्कृत्कालात्
ऊर्द्धं ये पदार्थाः, तेषां व्याभाषणकरणं धर्माः, तदाध्येत । तथैव
चोत्तरः पक्षः,—व्याभाषणस्याश्रुतत्वाच्छिष्टे च वाग्यमस्याभिप्रवृत्त-
त्वादिति । अधिकरणप्रदेशोऽयम् ॥ (११।३।६ अ०) ॥

अग्नीषोमीये पौरोडाशिककाले एव वाग्विसर्गाधिकरणम् ।

सू० पशौ च सपुरोडाशे समानतन्त्रं भवेत् ॥१६॥

भा० अग्नीषोमीये पशौ पशुः पुरोडाशस्य; तयोः पाशुकं पौरो-
डाशिकं च तन्त्रम् । अत्रापि सैव चिन्ता,—किं पाशुककर्त्तव्यं हवि-
ष्कृदाङ्गणकाले वाग्विसर्गः कर्त्तव्यः, उत पौरोडाशिककर्त्तव्यं ? इति ।
तथैव पूर्वोत्तरपक्षौ योज्यौ । अथमप्यधिकरणप्रदेश एव ।

‘ननु नैव पशौ हविष्कदस्ति औषध्यर्थत्वात्’ । सर्वार्थेत्येवं कृत्वा
चिन्त्यते । कृत्वाचिन्तेयम् ॥ (११।३।७ अ०) ॥

अग्निचयनेऽग्निविभोक्तस्य प्रधानापवर्गकालताधिकरणम् ।

अग्नी श्रूयते,—‘अग्निं युनज्मि श्रवसा घृतेनेति जुहोत्यग्निमेवैतत्
युनक्ति’ इति, पुनः ‘इमं स्तनं मधुमन्तं धयायाम् इत्यग्निविभोक्तं
जुहोति’ इति । तत्र विचार्यन्ते,—किमङ्गप्रधानार्थो योगः, सर्वापवर्गे

विमोकः कर्त्तव्यः, उत, प्रधानार्थो योगः, प्रधानापवर्गे विमोकः ?—
इति ।

सू० अग्नियोगः सोमकाशे तदर्थत्वात् संस्कृतकर्मणः
परेषु साङ्गस्य तस्मात् सर्वापवर्गे विमोकः स्यात्
॥१७॥ (पू०) ॥

भा० अङ्गप्रधानार्थे योगः, सर्वापवर्गे च विमोकः स्यात् । किंकार-
णम् ? । अविशेषेण श्रूयते,—‘अग्निं युनञ्मि ब्रवसा घृतेनेति जुष्टेति
अग्निमेवैतन् युनक्ति’ इति । न च, श्रूयते,—‘तस्मै अस्मै वा कर्त्तव्ये
इति, अविशेषात् सर्वार्थमिति विज्ञायते । अपि च, तस्मिन् युक्ते-
ऽग्नावङ्गानि प्रधानानि च कियन्ते, तस्मादपि सर्वार्थं; तदुक्तं,
“सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात्”* (३।७।२ सू०) इति ।
सर्वार्थं चेत्, ‘सर्वापवर्गे विमोकः’ कर्त्तव्यः । तदा हि योगकार्य-
मवसितं भवति, योगापवर्गस्य विमोकः ॥

सू० प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात् ॥१८॥ (सि०) ॥

भा० न वा सर्वापवर्गे विमोकः स्यात्, किन्तर्हि ‘प्रधानापवर्गे’ एव ।
प्रधानसंयोगेन हि श्रूयते,—‘पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव
यज्ञस्तमासभते’ इति; यज्ञप्राप्त्यर्थं युनक्तीति विज्ञायते । तस्मात्
प्रधानार्थे योगः । प्रधानार्थश्चेत्, तदपवर्गे योगकार्यमवसितं भवति ।
तस्मात् तत्र विमोकः । अविशेषविधानं यज्ञसंयोगेन विशेषेण
युज्यमानं विशेषार्थं भवति ॥

* ‘सर्वेषां शेषः स्यात् प्रयुक्तत्वात्’ इति सर्वत्रैव पाठः ।

सू० अवधृथे च तद्वत् प्रधानार्थस्य प्रतिषेधोऽपष्टकार्य-
त्वात् ॥१६॥ (यु०१) ॥

भा० एवञ्च कृत्वा अवधृथे आर्षेयवरणस्य होतृवरणस्य च प्रति-
षेधो युक्तो भविष्यति, 'न होतारं दृणीते आर्षेयम्' इति यथान्यायो-
पदिष्टः । सोमार्थं हि होतृवरणं कृतं,—'यद्दोतारं दृणीते जगतीं
तद्दृणीते' इति । एतस्मिन् न्यायेऽसति तदप्यङ्गप्रधानार्थमिति अव-
धृथेऽपि प्रसज्येत, तत्र कृतार्थत्वात् प्राकृतं होतृवरणं नैव प्राप्नोति,
तस्य प्रतिषेधोऽनर्थकः । सति खेतस्मिन् न्याये तदपि प्रधानार्थमेव ।
तत्रापि हि अङ्गसंयोगः,—'अदृता वषट् कुर्वन्निर्भादथं अङ्गस्याग्नी-
र्ग्वहेत्, अदृता वषट् कुर्वन्नि एकधा तद् अजमाने अङ्गस्याग्नीः
प्रतिविद्यति' इति । प्रधानार्थं चेत्, तदपवर्गे तत्कार्यमवसितमिति
अवधृथे प्राकृतं होतृवरणं प्राप्नोति, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, उच्यते
च । तस्मात् प्रधानार्थो योगः प्रधानापवर्गे विमोक्त इति ॥

सू० अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात् तदर्थात् ॥२०॥ (यु०२) ॥

भा० अहर्गणे च द्वादशाहे प्रत्यहं योगविमोक्तौ दर्शयति,—'स वा
अहरहर्गुणम् अहरहर्विमुञ्चति' इति, तदुपपद्यते यदि प्रधानार्थं
योगः, इतरथा आद्ये ऽहनि योगः स्यात् अन्धे विमोक्तः, तदा हि
सर्वपवर्ग इति ॥ (१२।३।८अ०) ॥

उपसत्कालस्य सुब्रह्मण्याङ्गानस्य भेदेनानुष्ठानाधिकारस्य ।

भा० द्वादशाहे उपसत्कालं सुब्रह्मण्याङ्गानं प्रति चिन्वते,—किं भेदेन कर्त्तव्यम्, अथवा तन्मेष ?—इति । कर्मभेदाङ्गभेदेनेति प्राप्ते उच्यते,—

सू० सुब्रह्मण्या तु तन्मं दीक्षावदन्यकालत्वात् ॥ २१ ॥
(पू०) ॥

भा० 'सुब्रह्मण्या तु तन्मं' स्यात् । कुतः ? । 'अन्यकालत्वात्',—कर्मप्रयोगात् पृथक्कालेयं, तत्र न गृह्यते विशेषः, अष्टह्यमाषविशेषे तन्मभावो युक्तः, 'दीक्षावत्',—तद्यथा दीक्षा पृथक्कालत्वात् तन्मं भवति, तद्येयमपि ॥

सू० तत्काला त्वावर्त्तेत प्रयोगतो विशेषसम्बन्धात् ॥
॥ २२ ॥ (सि०) ॥

भा० तस्मिन्नेव द्वादशाहे 'तत्काला' या सुब्रह्मण्या, सा 'तु आवर्त्तेत',—भेदेन स्यात् । कुतः ? । प्रयोगं प्रति तस्या विशेषसंयोगो भवति, 'अद्य सुत्यामागच्छ' इति, अद्येत्युक्ते चः परस्यो वेति नोक्तं भवति । तथापि च, प्रकृत्यनुदेनात् वक्तव्यं, तस्मादावर्त्तेत ॥

सू० अप्रयोगाङ्गमिति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत्पश्चसि,—अद्येति विशेषसंयोगादावृत्तिरिति, नैतत् युक्तम्,—कुतः ?—यतः 'अप्रयोगाङ्गम्' एतत् यत् अद्येति वचनम्, इदं चि प्रकृतौ एकत्वादङ्गः अविवक्षितम्, अर्थादेव सिद्धत्वादनङ्गीकृतत्वाच्च

षोडशेन प्राप्नोति, यावदुक्तं स्यात्, सुत्यामागच्छेति, तावदेव अद्येति ।
सुत्यालञ्च सर्वेषामङ्गाम् अविच्छिद्यम् । तस्मात् तन्मम् ॥

सू० स्यात् प्रयोगनिर्देशात् कर्तृभेदवत् ॥ २४ ॥
(आ० नि०) ॥

भा० 'साद्' भेदः 'प्रयोगनिर्देशात्' । यद्यपि अद्यञ्चदस्यार्थो न
विवक्षितः, तथापि यस्मिन् अहनि प्रयुज्यते, तत्कालस्य प्रधान-
स्योपकरोति, गान्धकालस्य; 'कर्तृभेदवत्', तद् यथा 'अष्टावध्वर्यु-
रत्तरे विहारे हवींषि आसादयति, मारुतीमेव प्रतिप्रख्याता
दक्षिणस्मिन्' इत्यौत्तरवैहारिकाणि अङ्गानि देशभेदात् मारुत्याम्
न उपकुर्वन्ति; यथा तानि देशभेदात् न उपकुर्वन्ति एवमिदमपि
कालभेदादन्यकालस्य नेपकरिष्यति । तस्मादावर्त्तेत ॥

सू० तद्भूतस्थानादग्निवदिति चेत्तदपवर्गस्तदर्थत्वात् ॥
॥ २५ ॥ (द्वि० आ० नि०) ॥

भा० 'अथोच्येत,—एकस्मिन्नहनि आङ्गता देवता आङ्गानसंस्कृता
भवति, एका चासौ, तस्याः पुनराङ्गानमनर्थकम् 'अग्निवत्,—यथा
अग्नेः स्रष्टाधानेन संस्कृतस्य न पुनःकर्मणि संस्कारः एतस्य क्रियते'—
इति । तच्चायुक्तम्, यत्कारणं, प्रतिकर्मापवर्गः,—यस्मिन् कर्मणि
आङ्गानं क्रियते, तदर्थं तद्भवति, तस्य कर्मान्ते अपवर्गः, यथा अन्येषां
सुत्याकालानां संस्काराणामग्निसंमार्गादीनाम् । तस्मादावृत्तिः ॥

सू० अग्निवदिति चेत् ॥ २६ ॥ (आ०) ॥

भा० . 'इति' चतुर्थं,—यथा अग्नेराधानं सर्वकर्मणि तन्नं भवति,
एवमिदमपीति,—एतस्य कः परिहारः ? । आभाषान्तं सूत्रम् ॥

सू० न, प्रयोगसाधारण्यात् ॥ २७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'न' एतत् आधानेन तुल्यम्, आधानस्य स्वकालत्वात्,—
स्वकालं हि तत् क्रियते,—तत्र न दृश्यते विभेदः ; इदं पुनः
कर्मकालमाह्वानं, तत् चस्य कर्मणः काले क्रियते तदर्थमिति
दृश्यमाद्यविभेदं । तस्मात् न एतत् आधानेन तुल्यम् ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥ (हे०) ॥

भा० लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति,—प्रत्यहं सुब्रह्मण्याह्वानमिति, एवं
हि आह, 'संखिते संखितेऽह्न्याग्नीभागारं प्रविश्य सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्या-
माह्वयेति इति प्रेष्यति'—इति प्रेष्यमाह्वानक्रियार्थं । तस्मादपि
प्रत्यहमाह्वानम् ॥

सू० तद्वि तथेति चेत् ॥ २९ ॥ (आ०) ॥

भा० तदित्यनेन यूपारूढितिं प्रतिनिर्दिशति,—'तद्वि' यूपारूढतिकर्म
यथा यूपैकादत्रिन्यां तन्नं भवति, तथा इदमपि भविष्यति । 'किं
तस्य चास्य च सादृश्यं ?' । तत् क्रियमाणमवश्यं कस्यचित् यूपस्थान्तिके
भवति, सर्वसाधारणस्थान्तिकस्य दुर्लभत्वात्, यथा तत् एकस्य
कस्यचित् यूपस्थान्तिके क्रियमाणं सर्वयूपार्थं भवति, एवमिदमपि एकस्य
कस्यचित् सौत्यस्य कर्मणोऽन्तिके क्रियमाणं सर्वार्थं भविष्यतीति ॥

सू० नाशिष्टत्वादितरन्भावत्वाच्च ॥ ३० ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैव एतत् तेन तुल्यम् । कुतः ? । 'अग्निष्टत्वात्'—नाच
 यूपान्तिके होमः त्रिव्यते । अविवक्षितमन्तिकम्, आहवनीच
 प्रतिषेधार्थम् एतत्—इत्युक्तम् "इतरप्रतिषेधो वा ॥ "अग्नास्त्रत्वाच्च
 देवानाम्" ॥ (११।२।२६।२०सू०) इति । 'इतरन्यायत्वाच्च',—
 इह तु इतरो न्यायः, कालभेदाद् गृह्यमाशुविशेषस्यादत्त्वा भवितव्य-
 मिति । तस्मादिषम उपन्यासः ॥

सू० विध्येकत्वादिति चेत् ॥ ३१ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ कश्चिद्,—यूपादिह दादग्नाहिको विधिः तन्त्रं दृष्ट्वा
 वसतीवरीपर्यन्तोऽकथ्यादिषु, अथमपि च दादग्नाहिको विधिः,
 तत्सादृश्यादनेनापि तथा भवितव्यमिति ॥

सू० न कृत्स्नस्य पुनःप्रयोगात् प्रधानवत् ॥ ३२ ॥

(आ०नि०) ॥

भा० तन्न । कुतः ? । 'कृत्स्नस्य पुनःप्रयोगात्'—कृत्स्नोऽन्यो विधिः
 पुनः प्रयुज्यते, अभिषव-पवमान-ग्रहचमस-सोच-ब्रह्मादिः, 'प्रधानवत्'
 तद्यथा, प्रधानानि प्रत्यहं क्रियन्ते, तथा । तत्र वसतीवरीवद्वा सकृत्
 स्यात्, सोपादिवद्वा बहुकालःकृतं स्यात्? तत्र बहुकालः कृतमिति
 न्याय्यम्, तथा सर्वेषामुपकरोति; सकृत्कृतं तु यत्र कियते,
 तत्रैव कालभेदादुपयुक्त्यात् । तस्मादावृत्तिः ॥ (११।३।८प्र०) ॥

देवपाचर्मिणामन्वप्रयोगे पूर्वदेवपाद्यादानस्य रेण्डिकमाधिकरणम् ॥

सू० लौकिकेषु यथाकामी संस्कारानर्थलोपात् ॥३३॥
(सि०) ॥

भा० इह लौकिकार्था उदाहरणं । यथा देवः,—समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत', कर्त्तारः,—दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञकत्वोद्यत्वार ऋत्विजः, सुगादीनि च पाचाणि । तेषु विचारः,—किं, प्रतिप्रयोगम् अन्यानि उपादेद्यानि, उत, तानि वा अन्यानि वा उपादाय प्रयोगः? इति । किं प्राप्तम्,—अन्यानि अन्यानि उपादेद्यानीति । किंकारणम्? । निरिष्टिकेन* पुनःक्रियां त्रिष्टा न आचरन्ति । इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः,— 'लौकिकेषु यथाकामी' तानि वा अन्यानि वा,—अनियमः । कुतः? । 'संस्कारानर्थलोपात्',—न कश्चित् पूर्वस्मिन् प्रयोगे कर्त्तृदीर्ना संस्कारः कृतो योऽन्योपादाने लुप्येत । नाप्यर्थलोपः, अन्यैरपि हि ब्रह्मते प्रयोगः कर्तुं । तस्मादनियमः । अथ यदुक्तं,—निरिष्टिकेन त्रिष्टा यागं न आचरन्ति,—इति; एतैराचरन्तीति, तस्मात् नैष दोषः । ननु 'ऋत्विगाचार्यैः नातिचरितव्यै—इति स्मरन्ति' । पुरुषधर्मोऽसौ न कर्मधर्मः, कर्मसंयोगाभावात् प्रकरणाभावाच्च । (११।३।१० अ०) ॥

पाचाणां चा-कर्मसमाप्ति-धारणाधिकरणम् ॥

देशेषु कर्तृषु च पर्यवसितं । पात्रेषु उत्तरा कथा करिष्यते,—

* "इहाग्निमेता निरिष्टा कुन्धिता निरिष्टा निरिष्टकाः पुनःप्रयोगान्वा इत्यर्थः", इति माधवः ।

सू० यज्ञायुधानि धार्यैरन् प्रतिपत्तिविधानादृजीष-
वत् ॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भा० यज्ञपात्राणि तु आ अन्तात् धारयितव्यानि । कुतः ? । 'प्रति-
पत्तिविधानात्',-प्रतिपत्तिस्तेषां परिधानीये कर्षाणि विधीयते,—
'आहिताग्निमग्निभिर्हन्ति यज्ञपात्रैश्च' इति, तदर्थं ; 'अृजीषवत्',-
तद्यथा, अर्हण्णे सर्वेषामङ्गामृजीषोऽवधये प्रतिपादनार्थं धार्यते,
'अृजीषमपु प्रहरन्ति' इति श्रूयते ॥

सू० यजमानसंस्कारो वा तदर्थः श्रूयते तत्र यथा-
कामी तदर्थत्वात् ॥ ३५ ॥ (पू०) ॥

भा० न वेयं पात्राणां प्रतिपत्तिः, किन्तुर्हि,—यजमानसंस्कारोऽयं,
'तदर्थः' तेषां पात्राणामर्थः 'श्रूयते' । 'कथं ज्ञायते ?' । तेषां
द्वितीयया निर्द्देशात्, यजमानस्य द्वितीयया ; 'तत्र यथाकामी'
स्यात्, तेषां अन्येषां वा प्रासनं, 'तदर्थत्वात्', अर्थकर्षत्वात्
पात्राणां, यैः-कैश्चिदप्यर्थः सिध्यतीति ॥

सू० मुख्यधारणं वा मरणस्यानियतत्वात् ॥ ३६ ॥ (उ०) ॥

भा० मुख्यानां वा आद्यानां पात्राणां धारणं, नानियमः । कुतः ? ।
'मरणस्यानियतत्वात्',—अनियतकालं मरणं, कदाचित्तानि पात्राणि
उत्सृष्टानि भवेद्युः, मरणं चापद्येत । तत्र यजमानवरीरसंस्कार-
लोपः स्यात् । 'एवमपि तावद्धारयितव्यानि चावदपरः प्रयोगः, परतः

तदीथीः पाचैरद्यं कर्म भवित्यति' । पूर्वेषु विद्यमानेषु उपादानमन्वेषाम्
अनर्थकम् । तस्मान्मुखधारणमेव न्याय्यम् ॥

सू० यो वा यजनीयेऽहनि चियेत सोऽधिकृतः
स्यादुपवेशवत् ॥ ३७ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ वा, न मुत्सर्गां धारणं, 'यो यजनीयेऽहनि चियेत'
अवमानः, 'य' अनेन संस्कारेण 'अधिकृतः स्यात्', तस्य तानि
पाचाणि सन्निहितानि । 'उपवेशवत्',-अथा साम्नाय्ययाजिन
एवोपवेशोपधानेन अधिकारः, तस्योपवेशः सन्निहित इति ॥

सू० न, ब्राह्मणलक्षणत्वात् ॥ ३८ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० तदेतत् 'न' उपपद्यते । किंकारणं ? ब्राह्मणलक्षणं तद्भवति,
यत् उत साम्नाय्ययाजिन एवोपवेशो नान्यस्येति, तत्र हि साम्नाय्यार्था
ब्राह्मणतामनुनिव्यस्यते उपवेशः, तस्या असांनाय्ययाजिनोऽसम्भवः ।
अथेदम् अनियतं संस्कारविधानं यजनीये वा अहनि अन्यत्र वा,
अनारभ्य-विधानात्, 'आहिताग्निमग्निभिर्हृहन्ति यज्ञपाचैश्च' इति ।
न च, अन्यस्मिन्नहनि यज्ञपाचाणामुपवेशवदसम्भवः, प्रक्यते हि
धारणेन सम्प्रदयितुम् । तस्मादुपवेशोऽदृष्टान्तः ॥

सू० उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वादाशिरवत् ॥ ३९ ॥
(पुनः आ०) ॥

भा० अथ वा, धारणं न, किमर्थं, संस्कारकाले अन्वगनि
नवानि पाचाणि उत्पाद्यानि 'प्रयोजकत्वात्' संस्कारस्थे, 'आशिरवत्',-

यथा, ऋतपेये 'घृतव्रतौ भवतः' इति वचनात् अभावे व्रतदुष्टः, 'अन्यां यजमानस्य व्रतयुक्ताम्' आग्निरे दुहन्ति' इतिश्रुतेः आग्निरार्था अन्या गौरपादीयते, एवम् ॥

सू० शब्दासामञ्जस्यमितिचेत् ॥ ४० ॥ (आ० आ०) ॥

भा० अथ पश्यसि,—एवं सति यज्ञपात्रमन्त्रोऽसमञ्जसो भवति, यज्ञसम्बन्धेन हि पात्राणि यज्ञपात्राणि भवन्ति, न च, नवानां यज्ञसम्बन्धोऽस्तीति ॥

सू० तथाग्निरे ॥ ४१ ॥ (आ० आ० नि०) ॥

भा० 'आग्निरे'ऽपि याऽसौ अन्या गौरपादीयते, सा यजमानस्य व्रतधुङ् न भवति, तत्र शब्दस्य असामञ्जस्यमेव । यदि तचान्या गौः, इहापि अन्यानि पात्राणि भविष्यन्ति, वक्तव्यो वा विशेषः इति । अयमुच्यते,—

सू० शास्त्रानु विप्रयोगस्तत्रैकद्रव्यचिकार्षा प्रकृतावथे-
हापूर्वार्थवद्भूतोपदेशः ॥ ४२ ॥ (पु० आ० नि०) ॥

भा० 'शास्त्रात्' 'विप्रयोगस्तत्र',—शास्त्रेण तत्र शब्दस्य असामञ्जस्य, व्रतदुष्टे विप्रयोगः कृतः, 'घृतव्रतौ भवतः' इति एकद्रव्यविकीर्ष्यां 'यजमानस्य व्रतयुक्तामाग्निरे दुहन्ति' इति ऋतपेये चोदकेन प्राप्यते, ततश्चासम्भवात् निवर्त्तेत, आग्निरस्य गां प्रयुक्ते, तस्मात् तत्र शब्दा-

* 'मत्तदुष्टाम्' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

सामञ्जसमनुद्वहते, 'अथेह' अपूर्वार्थो न अन्यतः प्राप्यते, यज्ञपात्रैश्च दाहोऽविशेषेण प्रत्यक्षः श्रुतः; सम्भवति च तेषां सम्पादनं धारणेन । तस्मादिहाकस्मिकं ब्रह्मस्यासामञ्जस्यग्रयणं भवतीति धारणमेव पात्राणाम् ॥ (११।३।१२अ०) ॥

पात्राणां धारणमारभ्य धारणाधिकारश्च ॥

एवं स्वित्तमपर्यवसितं, अनन्तरा-चिन्तात्तरं क्रियते, - यज्ञपात्राणि धारयितव्यानीत्युक्तं । तत्र चिन्तते, - किं पौर्णमास्या आरभ्य धारयितव्यानि उत अन्याधेयात्? - इति । किं प्राप्तम्? -

सू० प्रकृत्यर्थत्वात् पौर्णमास्याः क्रियेरन् ॥ ४३ ॥ (पू०) ॥

भा० 'पौर्णमास्याः' आरभ्य धारयितव्यानीति । कुतः? । 'प्रकृत्यर्थत्वात्' । इमानि पात्राणि अनारभ्योक्तत्वात् दर्शपूर्णमासार्थानि, तत्रैवामुत्पत्तिः, उत्पत्तिप्रभृति च धारणं । तस्मात् पौर्णमास्या आरभ्य धारयितव्यानि ॥

सू० अन्याधेये वाविप्रतिषेधात्तानि धारयेन्मरणस्यानिमित्तत्वात् ॥ ४४ ॥ (सि०) ॥

भा० न वा पौर्णमास्या आरभ्य-धारणं, किन्तुर्हि अन्याधेयात् । कुतः? । 'अविप्रतिषेधात्', - यद्यपि पौर्णमास्यां विहितानि, तानि षोडशेन पवमानहविःषु प्राप्तानि, ततश्च प्रभृति धार्यमाणेष्वविप्रतिषेधो भवति, 'मरणस्यानिमित्तत्वात्', प्राक् पौर्णमास्याः, चर्हि

मरुत्तमापद्येत, यजमानशरीरसंस्कारलोपो भवति । आधानाचारभ्य
धार्त्यमाणेषु अविप्रतिषेधो भवति । तस्मादाधानादारभ्य धारणम् ॥

सू० प्रतिप्रपत्तिर्वा यथाऽन्येषाम् ॥ ४५ ॥ (पू० उ०) ॥

भा० खितादुत्तरं, यदुक्तं (७५८४० ११५०) पाचैरर्थः क्रियते,—
यजमानस्य संस्कार इति । तत्र, किन्तर्हि?—‘प्रतिपत्तिः’ एषा
पाचाणामग्नीनां च यजमानशरीरे । कथम्? । ‘यथा अन्येषां’ द्रव्याणां
सोमस्त्रिपानां अवष्टयगमनं प्रतिपत्तिस्तद्वत्, तुल्यो हेतुः, तान्यपि
नानाकार्थसु प्रयुक्ताणि प्रतिपादनार्हाणि, इमान्यपि पाचाणि अग्नयस्य
तथैव; तस्मात् तेषामपि प्रतिपत्तिः । ‘ननु तृतीयासंयोग उभयत्र
विद्यते (७५८४० ५५०)’ । न खलु । यजमानशरीरेऽग्नीनां पाचाणां
च निक्षेपणं प्रतिपत्तिः, न दहनमाहिताग्नेः, दहने च तृतीया, तत्र तेषां
गुणभाव एव, तैर्हि तत् साध्यते; निक्षेपणे तु द्वितीयैव, यथा,
‘दक्षिणे पाणौ जुहुमासादयति’ ॥ (११।३।१३ अ०) ॥

सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्राजापत्यप्रचाराधिकरणम् ।

सू० उपरिष्ठात् सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति सर्वेषा-
मविशेषाद्वाच्यो हि प्रकृतिकालः ॥ ४६ ॥ (सि०) ॥

भा० वाजपेथे प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते,—‘उपरिष्ठात्
सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्ति’ इति । तत्र विचार्यते,—किम् आर्भव-
काले प्रचरितव्यम्^(१), उत ब्रह्मवतां सोमानामुपरिष्ठात्^(२), उत
विकारस्थाने^(३), अथवा सर्वसोमानाम् उपरिष्ठात्^(४)? इति । किं

प्राप्तम्?—आर्भवकाले इति । कुतः? । प्रकृतौ आर्भवकाले प्रचारो वृत्तः, प्रकृतिवदिहापि तथैव कर्मथः । एवञ्च अङ्गविपर्यासो न कृतो भवति । यदि सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्रचारः क्रियेत, तत 'आग्निमाहतादूर्द्धम् अनुयाजैश्चरन्ति' इति 'प्रहृत्य परिधीन् हारि- योजनम्' इति-एतदुभयमपि विपर्यस्येत, न आग्निमाहतादूर्द्धमनु- याजैश्चर्येत, ऊत्वा च हारियोजनं परिधयः प्रह्रियेरन्! सोऽयमङ्गानां विपर्यासो विना वचनेन क्रियेत, अथ तु आर्भवकाले प्रचारः, ततो नैव दोषो भवति ।

एवं प्राप्ते उच्यते,—'उपरिष्ठात् सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति' उक्ते सर्वसोमानाम् उपरिष्ठात् प्रचर्येत । कुतः? । 'अविशेषात्,— 'सोमानाम्'—इत्युक्ते सर्वसोमानाम् अविशेषवचनात् प्रतीयते । यत्तु, आर्भवकालः प्रकृतितः प्राप्यते इति, 'अवाच्यो हि प्रकृतिकालः' चोदकेनैव प्राप्तः, तदर्थो विधिः कृतकरोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात् सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्रचारः ॥

सू० अङ्गविपर्यासो विना वचनादिति चेन्न ॥ ४७ ॥
(आ०) ॥

भा० अथ यदुक्तम्,—एवं सति 'अङ्गविपर्यासो विना' वचनेन कृतो भविष्यति—इति, तस्य कः परिहारः?—इत्याभाषान्तं सूत्रम् ॥

सू० उत्कर्षः संयोगात् कालमाचमिरतच ॥ ४८ ॥
(आ० नि०) ॥

भा० नैव दोषः,—यदुक्तम्,—अङ्गविपर्यासः—इति । कथं कृत्वा? । परंप्रचारे तावदुक्तव्यमाणे अनुयाजानां परिधिप्रहरणस्य च

‘सम्बन्धो’ न्यायः, ‘संयोगात्,—तानि हि पशुप्रचारेण क्रमतः संयुक्तानि । नच, आग्निमादतस्मानुयाजैः सह, हारियोजनस्य वा परिधिप्रहरणेन क्रमो विवक्षितः ; न हि, परिधिप्रहरणं हारियोजन-स्याङ्गं, हारियोजनो वा परिधिप्रहरणस्य, उभौ वा कस्यचिदेकस्य प्रधानस्य ; एवमाग्निमादतमनुयाजाश्च यदि परस्परस्याङ्गभूतानि भवेयुः, एकस्य वा प्रधानस्य, ततः, एतेन क्रमेणोपकुर्वन्तीति विवक्षितः क्रमः स्यात्, अथ पुनः पन्नोरङ्गमनुयाजाः, आग्निमादतं सोमस्य, तथा परिधिप्रहरणं पन्नोरङ्गं, हारियोजनः सोमेज्यात्, तेषां क्रमो निष्प्रयोजनः ; तस्मादविवक्षितः । ‘कालमात्रमितरत्र’,—‘आग्नि-मदतादूर्द्धमनुयाजैश्चरन्ति’ इति ‘प्रहृत्य परिधीन् जुहोति हारि-सोमजन्म’ इति,—एतस्मिन् काले इतिलक्षणायाग्निमादतं परिधि-प्रहरणं च; अनपेक्ष्य लक्षणापाये कालः,—यथा अग्निहोत्रवेलायाम् आनन्तव्यमिति, यत्रापि अग्निहोत्रं नास्ति तत्रापि अनपेक्षा वेला । ‘नन्वेवंलक्षणा भवति’ । न हि, कालः एवेह स्मृत्यर्थः, क्वा तावत् पूर्वकाले एव स्मर्यन्ते, ऊर्द्धशब्दोऽपि देशं कालं वा ब्रूयात्, देशस्यासम्भवात् कालार्थो विज्ञायते ॥

सू० प्रकृतिकालासत्तेः शस्त्रवतामिति चेत् ॥ ४६ ॥

(द्वि० पू०) ॥

भा० इति चेत् पश्यसि,—सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्रचार इति, नैतत् युक्तं, ‘शस्त्रवतां’ सोमानामुपरिष्ठात् प्रचारो युक्तः । कुतः ? । ‘प्रकृतिकालासत्तेः’—एवं प्राकृतस्यासत्तौ कृतः प्रचारो भविष्यति,

अङ्गविपर्यासस्य अकस्मात् न कृतो भविष्यति । अथ कतमोऽसौ
कालः ? । तार्त्तीयसवनिकस्य वैश्वदेवस्य सदृष्टम् ॥

सू० न श्रुतिप्रतिषेधात् ॥ ५० ॥ (द्वि० पू० ७०) ॥

भा० एवं सति 'उपरिष्ठात् सोमानाम्' इत्यविशेषश्रुतिर्विप्रतिषिध्यते,
केवासित् सोमानामधस्तादर्थं प्रचारः स्यात्, नच, आसत्या प्राकृतः
कालो लभ्यते ॥

सू० विकारस्थाने इति चेत् ॥ ५१ ॥ (तृ० पू०) ॥

भा० इति चेत् पश्चात्,—अस्त्वतासुपरि प्रचारोऽयुक्तः—इति,
'विकारस्थाने' भवतु, कतमत् पुनर्विकारस्थानम् ? । उक्थाद्याः संख्या
अग्निष्टोमसंख्याया विकारस्तासां यत् स्थानम् अग्निष्टोमप्रचारादूर्द्धं
तत्र प्रचारो भवतु, ऊर्द्धं सर्वेषामागन्तूनां प्रचाराणां स्थानम्, अथमपि
च आगन्तुः ; तस्मादथमपि तथैव भवति ॥

सू० न षोडशापृथक्कात् ॥ ५२ ॥ (तृ० पू० ७०) ॥

भा० नैतदेवं । कस्मात् ? । 'षोडशापृथक्कात्' कर्मषुथक्कादित्यर्थः,
पृथगेते कर्मणी यच्च सौमिकं, यच्च पाण्डुकं, सौमिकानां प्रचाराणा-
मेतत् स्थानं, न पाण्डुकानां ; तस्मादेतस्य वचनात् सर्वसोमानासुप-
रिष्ठात् स्थानम् ॥ (११।३।१४अ०) ॥

सवनीये पुरोडाशे देवतोत्कर्षाधिकरचम् ॥

सू० उत्कर्षे सूक्तवाकस्य न सोमदेवतानामुत्कर्षः पञ्च-
नङ्गत्वात् यथा निष्कर्षेऽनन्वयः ॥ ५३ ॥ (पू०) ॥

भा० अनुयाजा उत्कथ्यमाणाः सूक्तवाकमण्युत्कर्षन्ति, तत्र सवनीयानां
पुरोडाशानां देवताः सङ्गीर्त्तन्ते, 'भृञ्जिन्द्वाय हरिवते धानाः
पूषण्णते करभम्'— इत्यारभ्य ; तासामुत्कर्षो, न ? इति सन्देहः । किं
प्राप्तम् ?—'उत्कर्षे सूक्तवाकस्य, न सवनीयदेवतानामुत्कर्षः'। कुतः ? ।
'पञ्चनङ्गत्वात्',—अनुयाजाः पञ्चनङ्गम् उत्कथ्यमाणाः पञ्चनङ्गमेवोत्कथु-
मर्हन्ति न सोमाङ्गः : सोमाङ्गश्च सवनीयदेवताः । तस्मात् तासा-
मनुत्कर्षः । 'यथा निष्कर्षेऽनन्वयः',—यथा पौर्णमास्यां सूक्तवाकस्य
प्रयोगे पूर्णमासीदेवतानां निष्कर्षेऽमावास्यादेवतानामनन्वयः, इतरत्र
च इतरासां । तत् कस्य हेतोः ?—इतरेतरस्थानङ्गत्वात् ; तददिहापि
अनुत्कर्षः ॥

सू० वाक्यसंयोगाद्दोत्कर्षः समानतन्त्रत्वादर्थसोपाद-
नन्वयः ॥ ५४ ॥ (सि०) ॥

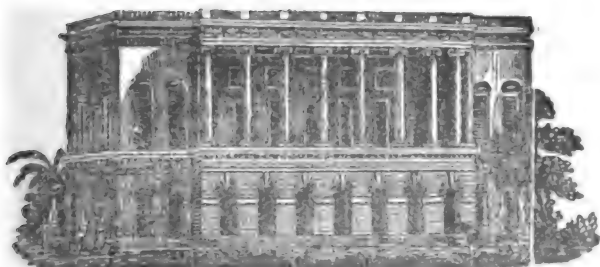
भा० अथ वा उत्कर्ष एव न्याय्यः । कुतः ? । 'वाक्यसंयोगात्',—
सूक्तवाकस्यैकदेशभूतानि सौमिकदेवतासङ्गीर्त्तनानि 'भृञ्जिन्द्वाय
हरिवते धानाः पूषण्णते करभं सरस्वतीवते परिवापं', अयं यजमानः—
इति सम्व्यथे । तथा 'इन्द्राय हरिवते धानाभिः पूषण्णते करभेण
सरस्वतीवते परिवापेण', 'सूपस्था अथ देवो वनस्यतिरभवत्' इति
सम्व्यथे । तानि एतानि सूक्तवाकस्य मध्ये उच्यमानानि अर्थवन्ति,

निष्कृष्टानि केवलान्यनर्थकानि भवन्ति । न च, सवनीयानां सूक्त-
वाकोऽस्ति, अथैतानि उच्यन्ते पाशुक एव सूक्तवाकः तेषां प्रसङ्ग-
विद्भिः, अतश्च एतद्देवतानां सङ्कीर्त्तनं युक्तं, च चोत्सृज्यते, तस्मात्
तासामप्युक्तैः । आर्षस्यैवमनुयहीष्यते । यत्तु,—‘यथा निष्कर्षे-
ऽनन्वयः’—इति, ‘समानतन्त्रत्वादर्थलोपादनन्वयः’,—समानतन्त्रौ दर्श-
पूर्णमासौ, तयोः साधारणं सूक्तवाकानां, तद्यद्यर्थं निविशते,
अर्थसुप्तं चामावासादेवतानां पौर्णमासां सङ्कीर्त्तनम्, इतरासां च
इतरच; यत्कारणं, या इष्टा देवताः ताः सङ्कीर्त्तनेन प्रत्यवेक्ष्यन्ते,
इयमपि इष्टा न काचिदन्तरितेति । तस्मात्, ‘यथा निष्कर्षेऽनन्वयः’
इत्यदृष्टान्तः ॥ (११।३।१५ अ०) ॥

इति भट्टश्रीशिवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥०॥

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 541.

मीमांसादर्शनम् ।
श्रीशवरस्वामिदत्तभाष्यसहितम् ।
उत्तरार्द्धम् ॥

THE MI'MA'ÑSA' DARS'ANA,
WITH THE COMMENTARY OF
SAVARA SVĀMIN.

EDITED BY
MAHES'ACHANDRA NYĀYARATNA.
FASCICULUS XVIII.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1885.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each ..	Rs. 3	2
Aśvaláyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	5
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each ..	8	12
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I ..	0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each ..	6	14
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I ..	1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	5	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /10/ each ..	1	14
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Bṛihat Saṁhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each ..	3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—11, @ /10/ each Fasc. ..	29	6
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each ..	7	5
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /1/ each ..	6	6
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIII @ /1/ each ..	13	0
Kāl Madhab, (Sans.) Fasc. I ..	0	10
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each ..	3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ /1/ each ..	2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume) ..	1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVIII @ /10/ each ..	10	10
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each ..	2	5
Nṛsiṅha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1 & 6, @ /10/ each Fasc. ..	7	8

(Continued on third page of cover.)

मीमांसा—दर्शने

११ अध्याये ॥ पादः ।

राजसूये चाग्नावैश्वानरिर्वेदानां भेदेनामुडानाधिकारवत् ॥

सू० षोडशैकत्वाद्वाजसूयेऽनुक्तदेशकालानां समवायात्
तन्ममङ्गानि ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० राजसूये चानि अनुक्तदेशकालानि प्रधानानि, यथा, 'चिसंयुक्ते
हे'; एवमादि* चिन्त्यते,—किं तच्चाङ्गानां तन्मभावः, उत भेदः?
इति । किं प्राप्तं?—'राजसूयेऽनुक्तदेशकालानां' प्रधानानां 'तन्म-
मङ्गानि' । कुतः? । 'समवायात्',—फलनिर्वर्त्तने तेषां समवायः,
यमेत्य एतानि फलं साधयन्ति, नैकत्रः । कथं ज्ञायते? । 'षोड-
शैकत्वात्',—'राजसूयेन'—इत्येकवचनान्तेन शब्देन तानि प्रधानानि
उक्त्वा, फलसम्बन्धः कृतः; तस्मात् समुदायः फलवान् । यच्च फलवत्
चिकीर्षितं, तदर्थं इतिकर्त्तव्यता, इतिकर्त्तव्यता च अङ्गानि; तस्मात्
तन्मम् ॥

सू० प्रतिदक्षिणं वा कर्त्तृसम्बन्धादिष्टिवदङ्गभूतत्वात्
समुदायो हि तन्निर्वृत्त्या तदेकत्वादेकशब्दोपदेशः
स्यात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदेवं,—तन्ममङ्गानीति, किन्तुहि?—भेदेन । कुतः? ।

* एवमादीनि इति क० सं० पु० पाठः ।

‘प्रतिदक्षिणं’ ‘कर्त्तव्यम्’ आत्, एतेषु कर्मसु दक्षिणाभेदः श्रूयते,—
 ‘आग्नावैश्वानर एकादशकपालः, ऐन्द्रावैश्वानरस्यः, वैश्वानरस्यः,
 वामनो दक्षिणा । सोमापौष्ण एकादशकपालः, ऐन्द्रापौष्णस्यः,
 पौष्णस्यः, श्यामो दक्षिणा’ इति, दक्षिणाभेदात् प्रतिदक्षिणं
 कर्त्तव्यम् भवति । वामनपरिक्रान्ताः पूर्वस्य चिसंयुक्तस्य कर्त्तारः
 अग्निसुत्तरस्य चिसंयुक्तस्य । श्यामपरिक्रान्ता उत्तरस्य चिसंयुक्तस्य
 कर्त्तारः, तेषामग्नं पूर्वस्य । अतः कर्त्तव्यभेदाद्भेदः ‘दृष्टिवत्’,
 तद्यथा, पौर्णमासकालाणि अङ्गानि कालभेदात् दर्शस्योपकुर्वन्ति,
 एवमिहापि कर्त्तव्यभेदात् परस्परम् । तस्माद्भेदेन कर्त्तव्यानीति ।

यत्तु,—‘चोदगैकत्वादुत्तरस्यापि समुदायो विवक्षितः’—इति ।
 उच्यते,—‘समुदायो हि तद्विद्वत्त्वा’, समुदायः फलनिष्पत्त्या, ‘विवक्षितः’,
 ‘तदेकत्वात्’, फलैकत्वात् सवचनं, न प्रयोगैकत्वात्, ‘दृष्टिवत्’,
 यथा, दर्शपूर्णमासयोः प्रयोगभेदेऽपि फलैकत्वात् समासवचनम्,
 ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इति ॥

सू० तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३ ॥ (यु०) ॥

भा० अन्यार्थोऽप्येतमर्थं दर्शयति,—‘पूर्वं चिसंयुक्तसुत्तरं चिसंयुक्तम्’—
 इति; तन्मभेदे हि पौर्वापर्यं स्यात् । ‘नन्वेकतन्मलेऽपि प्रधानापेक्षं
 पौर्वापर्यं भवेत्’, नैवम्, एतदाख्यशेषेषु तु विज्ञायते साङ्गयोः

* “सोमापौष्ण एकादशकपालः, ऐन्द्रापौष्णस्यः, पौष्णस्यः, श्यामो दक्षिणा ।
 आग्नावैश्वानर एकादशकपालः, ऐन्द्रावैश्वानरस्यः, वैश्वानरस्यः वामनो दक्षिणा’ इति
 व्याख्यानार्था पाठः ।

प्रधानयोरेतत् पौर्वापर्यमिति । एवं आह,—‘यत्पूर्वं चिसंयुक्तं वीरजननं तत्, यदुत्तरं चिसंयुक्तं पशुजननं तत्’ इति । फलसम्बन्धश्च शङ्खोर्भवति न चोवस्योः, तस्मात् दर्शनमेवैतत् ॥ (११।४।१ अ०) ॥

राजसूये कर्तव्यताधिकारश्च ।

सू० अनियमः स्यादिति चेत् ॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भा० तत्रैव विचार्यते,—किमुपक्रमे ये कर्त्तारस्त एव आ अन्तात्, उत, अनियमः,—त एवान्ये वा ?—इति । किं प्राप्तं ?—‘अनियमः स्यादिति चेत्,—इति चेत् पश्यसि,—प्रतिदक्षिणं कर्त्तव्यसम्बन्धः इति अनियमः । पविचदक्षिणाभिः ये परिक्रीताः पविचार्यास्तो भवन्ति, पविचान्ते तेषामपवर्गः, उत्तरे कर्मणि यथाकामी, ते वा अन्ये वाः सुः । तस्मादनियमः ॥

सू० नोपदिष्टत्वात् ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदेवं युक्तम्,—अनियमः—इति, किन्तर्हि ?—य एव प्रक्रमे ते एव आ अन्तात् सुः । कस्मात् ? । ‘उपदिष्टत्वात्’ आदावेव वरणकाले यजमानेन तेषामुपदिष्टम्,—अनेन मां राजसूयसंज्ञत्वेन कर्त्तव्यमुदायेन याजयत—इति । वरणं च प्राक्कर्म्मप्रवृत्तेः, तद् अमृतज्ञमाणविशेषत्वात् तन्नं, तेन आनताः* सर्वार्था भवन्ति । आह,—‘यदि समुदायमुद्दिश्य त्रियन्ते, तत एवम्; अथ पूर्वमवयवं पविचमुद्दिश्य, ततो न

* अनामता इति आदर्शपुरुषपाठः ।

कर्णार्थास्तदर्थं एव भवन्ति' । किं पुनरत्र दुःखम्? समुदायमुद्दिशेति, तस्मात् सति अविज्ञेय कर्तुः कर्णं निर्वर्तते, इतरथा पविचान्ते उत्तररश्मिम् कर्णंश्चि त एव कामतो न संप्रवर्तेरन्, अन्ये च कर्णारो मोषपक्षेरेण, कर्णविघ्नः स्यात् ॥

द्व० साधवातिपत्तिश्च* ॥ ६ ॥ (यु०१) ॥

भा० एवं च सति साधवं भवति, इतरथा प्रतिकर्मोपादानं, तत् गुरु स्यात् । अविग्याज्ययोसाध्यनिचारो धर्मः, तस्मात् समुदायमुद्दिश्य म्रियन्ते, तथा च तन्मम् ॥

द्व० प्रयोजनैकत्वात् ॥ ७ ॥ (यु०२) ॥

भा० एकञ्च प्रयोजनमवयवदक्षिणानामपि समुदायसम्पत्तिः, न हि अवयवेन केवलेन कृतेन कस्यिदर्थः, अवयवैः समुदायः सम्पादयितव्य इति अवयवे परिक्रीयन्ते, तेनैव समुदायसम्पत्तौ कृतार्थत्वम् । तस्मात्ते एव कर्त्तर आस्तात् स्युः । आह, 'यदि समुदायसम्पत्तौ, अवयवव्यः परिक्रयः सकृदेव कर्त्तव्यः, किं पुनः आहत्या?'—इति उच्यते,—

द्व० विज्ञेयार्था युजःश्रुतिः ॥ ८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० उभयथा परिक्रये प्राप्ते सकृदा प्रत्यवयवं वा, परिक्रयविज्ञेयो म्रियन्ते,—प्रत्यवयवं कर्त्तव्यः । द्रव्यसङ्क्रान्तिभेदेन च वामनो दक्षिणा,

* साधवापत्तिश्च इति का० श्री० यु० एवं आदर्शपुरुषरूपत्वेन न समीचीनतया प्रतिभाति ।

‘अश्रुतमभिषेचनीये इदति’ इत्येवं द्विव्यमाश्रमभ्युदयकारि भवतीति ॥
(११।४।२००) ॥

अवेष्टावशानां भेदाधिकरणम् ।

सू० अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्यात्सिद्धदर्शनात् ॥ ९ ॥ (पू०) ॥

भा० तस्मिन्नेव राजसूये अवेष्टिः,—‘आग्नेयोऽष्टाकपाक्षो हिरण्यं दक्षिणा वार्षस्यत्यस्यः त्रितिष्ठो दक्षिणा’ इत्याद्याता; तस्मां चिन्वते,—किम् अङ्गानां भेदः, उत, तन्त्रभावः?—इति । किं प्राप्तम्?,—‘अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्यात्’, तन्त्रता, ‘सिद्धदर्शनात्’, सिद्धं हि तन्त्रभावस्तु सूचकं दृश्यते,—‘यदि ब्राह्मणो यजेत वार्षस्यत्यं मध्ये निधवाद्याहुतिमाहुतिं जुवा अभिघारघेद् यदि वैश्वो वैश्वदेवं यदि राजस्य ऐन्द्रम्’ इति । सामस्ये च हविषां निधानमुपपद्यते, ऐकतन्त्र्ये † च सामस्यम्, तस्मादैकतन्त्र्यम् । ‘ननु सिद्धसुपदिश्यते, कुतः प्राप्तिः? । सह सोदनया प्राप्तिः, ‘अथैता दिशामवेष्टयः इमं वा अथ तं लोकं पुनरुपावरोहन्ति’ इति । अवेष्टिरिति चैकवच्छ्रुतेः, ‘एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेत्’ इति च ॥

सू० वचनात् कामसंयोगेन ॥ १० ॥ (सि०) ॥

भा० न वा तन्त्रभावः । कुतः? । उक्तो न्यायः,—प्रतिदक्षिणं वा

* “ता अवेष्टय उतनिवाक्ये एवमाद्याग्ने, आग्नेयमष्टाकपाक्षं निर्वपति, हिरण्यं दक्षिणा; ऐन्द्रमेवाद्दशकपाक्षम्, ऋषी दक्षिणा; वैश्वदेवं चरुं, पितृजी शङ्खीची दक्षिणा; वैश्वदेवचीमामिषां, यथा दक्षिणा; वार्षस्यत्यं अरुं, त्रितिष्ठो दक्षिणेति” इति व्याख्यानम् ।

† एतन्त्र्ये इति सर्वत्र पाठो न सनीचीयः ।

कर्तृसम्बन्धः स्याद्-इति । 'ल्लिङ्गदर्शनात्'-इति यदुक्तं, तच्च प्रूमः,—
 'वचनात्' इत्थं 'कामसंयोगेन' अपि श्रूयते,—'एतथैवाश्रायकामं
 ध्याजयेत्' इति । तच्चैतद्दर्शनम् ; न च, तच्च दक्षिणाभेदः, न हि,
 राजसूयिक्यो दक्षिणास्तत्र प्राप्यन्ते ; 'एतथैवाश्रायकामं ध्याजयेत्'—
 इति च एकवचनान्तेन ऋद्धेन फलं प्रति निर्देशात् सहप्रयोग एव ;
 तच्चैतद्दर्शनमुपपद्यते । तस्मात् तदपेक्षमेतत् ॥

सू० कर्त्वर्यायामिति चेन्न वर्षसंयोगात् ॥ ११ ॥
 (आ०नि०) ॥

भा० अथ पश्यसि,—'कर्त्वर्यायाम्' एतद्दर्शनं भवतु, एवं प्रकृतशेषत्वं
 भविष्यति-इति, तच्च न । कुतः ? । 'वर्षसंयोगात्',—'यदि ब्राह्मणो
 ध्येत', 'यदि वैश्वः' इति, न च, कर्त्तौ ब्राह्मणवैश्वौ स्तः, राजन्यस्यैव
 राजसूयः, 'राजा राजसूयेन' इतिवचनात् । तस्मात् अकर्त्वर्याया-
 मेतद्दर्शनम् ॥ (११।४।३अ०) ॥

पवमानेद्विचरिषां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० पवमानहविःष्वैकतन्त्र्यं प्रयोगवचनैकत्वात् ॥
 ॥ १२ ॥ (पू०) ॥

भा० आधाने पवमानेष्टयः,—'अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपति,
 अग्नये पावकाय, अग्नये इष्टयै' इति । तच्च विचार्यते,—किम् आसामैक-
 तन्त्र्यं, भेदः ?-इति । किं प्राप्तम् ?—'पवमानहविःष्वैकतन्त्र्यं' स्यात् ।

बुतः ? । 'प्रयोगवचनैकत्वात्',—एक आसां प्रयोगवचनः, अज्ञो*
निरूप्यासीति । प्रयोगवचनैकत्वात् सहप्रयोगः, तच्च न गृह्यते विशेषः,
तस्मादेकतन्त्रम् ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गञ्च सह प्रयोगं दर्शयति,—'समानवर्षीषि भवन्ति' इति ।
अनुवादोऽयं वर्त्तमानोपदेशात् ॥

सू० वचनात् तन्त्रभेदः स्यात् ॥ १४ ॥ (सि०) ॥

भा० नाचैकतन्त्रं स्यात्,—किन्तर्हि, 'तन्त्रभेदः' । स च भवन्नैव
प्रथमाया भेदः, उत्तरयोस्तन्त्रम् । कस्मात् ? । 'वचनात्' वचनमिदं
भवति,—अथ यः कामयेत वर्षीयान् अथान् स्यामिति तस्याग्रये
यवमानाय निरूप्य अथ पात्रकाय शुचये चोत्तरे हविषी समानवर्षीषी
निर्वपेत् यदेनमवर्षीत्तेन स उत्तरं वर्षीयान् अथान् भवति'—इति,
किमिव वचनं न कुर्यात्, नास्ति वचनस्यातिभारः । तस्मादेवं
कर्त्तव्यम् । अथ यदुक्तं,—'प्रयोगवचनैकत्वात्'—इति, तस्य कः परिहारः ?
नासौ प्रयोगवचनः, कास्यवचनोऽसौ,—'अज्ञो* निरूप्याणि'—इति ।
तस्माद्देतुः स भवति ॥

सू० सहत्वे नित्यानुवादः स्यात् ॥ १५ ॥ (यु० नि०) ॥

भा० यथोक्तं,—'समानवर्षीषि भवन्ति' इति सहप्रयोगं दर्शयति,
इति, तच्च ब्रूमः,—'सहत्वे नित्यानुवादः स्यात्' । इदमपरं श्रूयते,—

* 'अज्ञा' इति क० सं० पु० पाठः ।

† 'न वैकतन्त्रम्',—इति क० सं० एवं क० ज्ञो० पु० पाठः ।

‘थो ब्रह्मवर्षसकामः स्यात् तस्य सर्वाणि हवींषि निरूप्याणि’ इति, तस्य सहप्रयोगो भवति, तस्मिन् सहस्रे जित्यानुवादोऽयं स्यात्,— ‘समानवह्वींषि भवन्ति’ इति । किं पुनर्निरूप्याणि ?—इत्युक्ते सहप्रयोगो गम्यते । ‘निरूप्याणि’—इतिबहुत्वयुक्तः प्रयोगो विज्ञायते, तच्च बहुत्वम् उपादेशत्वेन चोदितायां विवक्षितम्; न च एकत्रः प्रयोगो बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगो भवति, तस्मात् सहप्रयोगो विज्ञायते ॥ (११।४।४ अ०) ॥

द्वादशांशे दीचोपसमुत्थानां प्रत्येकस्य द्वादशदिग्गताधिकरणम् ।

‘द्वादशांशेन प्रजाकामं धामयेत्’ इति० श्रूयते, तच्च विचार्यते,— किम् एकैकत्रः इत्यक् पृथग्दीचोपसदेनाः सन्त्यास सन्त्यास द्वादश पञ्चविंशतिराधाः कर्त्तव्याः^(१), अथ वा, द्वादश वायुस्ताः^(२), अथ वा, चतुरश्रे दीचाः, चतुरश्रे उपसदः, चतुरश्रे स्रयाः^(३), अथ वा, खस्थानायां दीचोपसमुत्थानां विष्टद्धिः^(४) ?—इति । किन्तावत् प्राप्तं ?— तत् सुषेणैवोपक्रमः ?—

* “द्वादशांशस्य रक्षकं अथ इत्यक् कर्म । तस्मिन् सहस्रेण सोपसत्कस्य सप्तत्यस्य षोडशोत्थस्य पिप्लवो इहः, अतिदृष्टायां उपसदां दीचायां च प्राञ्जलसङ्ख्यावाधेनात् इत्यक् द्वादशत्वं नृत्तं, तयो दीचोपसदत्वं चतुर्विंशतिर्दिग्गता निरूप्यात्वेनेकं दिनमिति पञ्चविंशतिः । ईदृशस्य कर्मविशेषस्य अर्था द्वादशभिराहनिभिः ब्रतचयम् स्यात् इति आसः पक्षः । तथा भूति अर्था द्वादशत्वं नृत्तमात्रं वाच्येत् । तस्मान् द्वादश दिग्गताः इति मध्यमः पक्षः । तदा दीचोपसदां उपेतस्य रक्षकस्य अत्रः साङ्ग्येतिहासविकारजात् तत्पुत्र्यं सत्परव कर्मैव इत्येकः पक्षः । प्रकृतौ दीचोपसदेर्मुखाकाशात् प्रायेव अनुष्ठित-जात् इहापि तथैवानुष्ठानं प्राप्तं, तच्च मुखाकाशेऽनुष्ठाने वाच्येत्, तस्मान् अत्रपक्षस्य प्रधानस्य च द्वादश दिग्गता निरूप्या अनुष्ठानमिति पक्षानर्त्तः । “द्वादश दीचा द्वादश उपसदः इत्यनयोर्मुखावत् इत्यक् द्वादशत्वं नृत्ता पञ्चविंशतिरिति सिद्धान्तः” इति व्यायभाषा ।

सू० द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वादेकैकमहरपृथ्येत कर्म-
पृथक्कात् ॥ १६ ॥ (१म पू०) ॥

भा० 'एकैकं' सदीचोपसदम् अहरहः 'अपृथ्येत',—द्वादश
पञ्चविंशतिराचाः कर्तव्याः । कुतः ? । 'तत्प्रकृतित्वात्',—सदीचोपसदम्
अहरपवर्जितं ज्योतिष्टोमे यतः, तत्प्रकृतीनि एतानि द्वादशाहानि
पृथग्भूतानि कर्माणि पृथक्केनैव धर्मान् आकाङ्क्षन्ति । तस्मात्
ज्योतिष्टोमवत् सदीचोपसदम् एकैकम् अहः कर्तव्यमिति ॥

सू० अज्ञां वा श्रुतिभूतत्वात् तच्च साङ्गं क्रियेत यथा
माध्यन्दिने ॥ १७ ॥ (२य पू०) ॥

भा० न वा एतदस्ति,—यदुक्तं,—द्वादश पञ्चविंशतिराचाः कर्तव्याः—
इति, किन्तर्हि,—द्वादश साद्यस्काः कार्याः । किंकारणम् ? ।
'अज्ञां' 'श्रुतिभूतत्वात्',—'द्वादशाहेन'—इति द्वादशसङ्ख्या अज्ञां
प्रत्यक्षश्रुता, सा बाधेत, यदि द्वादश पञ्चविंशतिराचाः क्रियेरन् ।
तस्मात् द्वादशसु अहःसु एकैकं प्रधानं प्रयुज्येत, प्रधानकालत्वाच्च
अज्ञानां तत्कालं तदीयं दीचोपसदम्, 'यथा माध्यन्दिने' ; तथा,
'सान्तपनीयस्य माध्यन्दिने निरूप्यन्ते'—इति वचनात् मध्यन्दिन-
कालान्वेवाङ्गानि भवन्ति, एवमिहापि । तस्मात् द्वादश साद्यस्काः
कर्तव्याः ॥

सू० अपि वा फलकर्तृसम्बन्धात् सहप्रयोगः स्यादाग्नेया-
ग्नीषोमीयवत् ॥ १८ ॥ (३य पू०) ॥

भा० 'अपि वा' नैव,—स्नात्, दादन्न साद्यस्नाः—इति, कथन्तर्हि,
 'सहप्रयोगः स्नात्',—चतुरहे दीक्षाचतुरहे उपसदचतुरहे सुत्याः ।
 कुतः ? । 'फलकर्तृसम्बन्धात्',—फले कर्तृषु चैतेषां प्रधानकर्मणां
 समेतानां सम्बन्धः, दादन्नाहश्चेन समुदायवचनेन संयोगात् फले
 सम्बन्धः; सचे स्वयंकर्तृत्वात्, अहीने च दक्षिणीक्यात्, कर्तृषु च
 एकफलत्वात्; एककर्तृत्वाच्च सहप्रयोगो भवति; 'आग्नेयाग्नीषोमीयवत्',
 यथा, आग्नेयाग्नीषोमीययोरेकफलत्वादेककर्तृत्वाच्च सहप्रयोगो भवति ।
 सहप्रयोगे च विशेषायहणात् तन्मं दीक्षोपसदम् । दादन्नाहश्रुतिश्च
 अनुयाज्ञा तदुभयमेवमुपपादितं भवति,—सहप्रथमोऽहःसञ्ज्ञा च;
 तस्मादेव पक्षः श्रेयान् ॥

सू० साङ्गकालश्रुतित्वाद्वा स्वस्थानानां विकारः स्यात् ॥
 ॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा एतदपि न युक्तम् । कुतः ? । 'साङ्गकालश्रुतित्वात्',—
 यद्यपि प्रधानाणामेव कालश्रुतिः स्यात्, नाङ्गानां, तत एवं स्यात्;
 अपि तु साङ्गाणां कालः श्रुतः,—'दादन्न दीक्षाः दादन्न उपसदः ?—
 इति, दीक्षाणामुपसदाच्च श्रुत् क् कालः श्रुतः; यदि चतुरहे
 क्रियेत, ततो वाध्येत! तस्मात् स्वस्थानानां विकारः ॥

सू० तदपेक्षश्च दादन्नत्वम् ॥ २० ॥ (उप०१) ॥

भा० दीक्षोपसत्सुत्यापेक्षं,—प्रथमं दीक्षाः, तासां तत्रैव दादन्नत्वं,
 तत उपसदः, तासामपि तद्देवानामेवान्ते सुत्या, तस्मा अपि
 तत्स्नानाया एव विवृद्धिः,—'तदपेक्षं' 'दादन्नत्वम्' ॥

सू० दीक्षोपसदाश्च सङ्ख्या पृथक्, पृथक्प्रत्यक्षसंयोगात्
॥ २१ ॥ (उप०२) ॥

भा० अपि च, 'दादग्नाहेन प्रजाकामं याजयेत्'—इत्युक्त्वा
त्रिददादीनि अनुक्रान्तानि, तस्मादपि तदपेक्षा दादग्नासङ्ख्या, वसतीवरी-
पर्यन्तानि पूर्वाणि तन्मम्, अन्यक्रान्तत्वात्; अवभृथादीनि उत्तराणि,
दीक्षाविसर्गार्थत्वात्; स हि दीक्षोन्मोचनार्थः; एवं ह्याह, 'असु
दीक्षां प्रवेद्ययित्वा देवाः स्वर्गं लोकमावन् यदसु क्षाति तामेव
दीक्षामालभते, अथ यदपोऽवभृथमभ्यवयन्ति तामेव दीक्षां पुनरसु
प्रवेद्ययन्ति' इति । तन्मच्च दीक्षा उत्पन्ना, सा तन्ममेवोद्भूयते,
विभ्रेवायहृषात् ॥

सू० तथाचान्यार्थदर्शनम् ॥ २२ ॥ (यु०) ॥

भा० एवञ्च सति अन्यार्थदर्शनमिदं युक्तं भविव्यति,—'षड्त्रिंशदहो
वा एष दादग्नाहः' इति ॥

सू० चोदनापृथक्त्वे त्वैकतन्व्यं समवेतानां कालसंयोगात् ॥
२३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यच्च,—'आग्नेवाग्नीषोमीयवत्'—इति, युक्तं चद् आग्नेवाग्नी-
षोमीययोः 'चोदनापृथक्त्वे' अपि 'एकतन्व्यं' सहप्रयोगः । कुतः ? ।
'समवेतानां कालसंयोगात्', समवेतानाम् अङ्गप्रधानानां कालसंयोगात्,
—'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत साङ्गया' इति । तस्मात् तन्व्यं,—

पौर्णमास्यामेव अङ्गानि च प्रधानानि च क्रियन्ते; इह पुनः 'साङ्ग-
कालश्रुतित्वात्'—इत्येवमपदिष्टो हेतुः। तस्मादप्यद्वादत्राहेऽङ्गप्रधानानि
द्वादत्राहे पौर्णमासीवत् सहाकार्याणि ॥ (११।४।५ अ०) ॥

प्रधानैरप्यङ्गकालानामङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥

अथ यानि प्रधानैरप्यङ्गकालानि अङ्गानि, तेषु चिन्थते,—किं
तान्यपि तन्त्रम्, अथ वा भेदेन?—इति । किं प्राप्तं?—तन्त्रमिति ।
किङ्कारणम् । एवं सहस्रस्य वक्त्रा प्रयोगवचनोऽनुपहीयते, 'द्वादत्राहेन
प्रजाकामं याजयेत्' इति । तदुक्तं "विधिवत् प्रकरणाविभागे प्रयोगं
वादरायणः (११।१।६४ सू०) इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—

सू० भेदस्तु तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् तेषां
प्रधानशब्दत्वात् ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा० 'भेदस्तु' स्यात् । कुतः? । 'तद्भेदात्', 'तत्'—इत्यनेन
पूर्वसूचनिर्दिष्टः कालः प्रतिनिर्दिश्यते,—कालभेदात्, काले भिद्यमाने
तन्त्रभेदो भवति, यथा, दूर्जे पौर्णमासेऽपि, इहापि कालभेदः, अथ
शुः परश्च इति, तत इहापि 'कर्मभेदः स्यात्',—करणभेद इत्यर्थः ।
कथं पुनरङ्गानां कालभेदो विज्ञायते? । 'तेषां प्रधानशब्दत्वात्',—
प्रधानशब्दगृहीतानि अङ्गानि, यत्र प्रधानं तत्र विज्ञायन्ते,—यद् अथ
प्रधानं, तस्य अथकालानि अङ्गानि, यत् शुः, तस्य शुःकालानि,
तस्माद्भेदः ॥

सू० तथाचान्यार्थदर्शनम् ॥ २५ ॥ (यु०१) ॥

भा० “पक्षीसंवाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते” इति भेदेनाङ्गां पक्षीसंवाजान्ततां दर्शयति ॥

सू० श्वःसुत्यावचनं तद्वत् ॥ २६ ॥ (यु०२) ॥

भा० ‘संस्थिते-संस्थितेऽहनि अग्नीद् आग्नीभागरं प्रविश्य सुब्रह्मण्ये ब्रसुह्यस्वामाङ्गयेति प्रेष्यति’ इति । ‘संस्थिते-संस्थिते’ इति वीष्ठा-वचनात् सुब्रह्मण्यथाभेदं दर्शयति ॥

सू० पञ्चतिरेकश्च ॥ २७ ॥ (यु०३) ॥

भा० पञ्चतिरेकश्च दृश्यते, ‘य एकः पञ्चतिरिच्यते, स ऐन्द्रायः कार्यः’ । न तावदतिरिच्यते, यद्यनेको भवति, एकादश एते पञ्चदश, द्वादश अहानि, तत् पञ्चासन्नभेदे उपपद्यते, तन्मन्त्रभावे सद्यदेव एकादशिनान् आसन्नभेत । तस्मादपि भेदः ॥ (११।४।६ अ०) ॥

उपसत्काले सुब्रह्मण्यङ्गानस्याविकारेण कर्मव्यवहाराधिकारश्च ॥

सू० सुत्याविष्टौ सुब्रह्मण्यथायां सर्वेषामुपसत्कालं प्रकृत्यन्वयादावाहनवत् ॥ २८ ॥ (पू०) ॥*

* “उपसत्काले यत् सुब्रह्मण्यङ्गानं प्रकृत्यावसि, तत् द्वादशरात्रे चोदकप्रारंभं, तस्य सुब्रह्मण्यङ्गान्यादन्वः काल इति कृत्वा तन्त्रं पूर्वं निर्णीतम् । इदानीमन्व कश्चरूपो विकारकालान्वा-वसायौ विचार्यन्ते, प्रकृतौ प्रथमोपसदिनमारभ्य अयोदशेऽङ्किं प्रथमसुत्या, अतुर्दशेऽङ्किं द्वितीया सुत्येत्येवं क्रमेण अतुर्विंशे चरमसुत्या भवति, तथा च प्रकृतौ अतुरश्च इति सङ्ख्याविशिष्टेन अहःशब्देन सुत्याया उपसत्कालत्वात् अथापि द्वादशरात्रां सुत्यानामहः-शब्देनोपसत्कालीयत्वे सति तद्विशेषबीभूतचतुःसङ्ख्यास्त्वाने यथापि तं अयोदश-अतुर्दश-दिसङ्ख्यागामनुचनीयत्वेन विकारो भवति । ततो विशेषणभेदेन विशेष्यस्य अहःशब्दस्यापि द्वादश कृत्वा आहतौ अर्थानु सुब्रह्मण्यङ्गानस्यावापः स्यादिति” इति पूर्वपक्षः न्यायमाहायामसि ।

भा० उपसत्कालं सुप्रज्ञासाङ्गानं, 'चतुरहे सुत्यामानच्छ मघवन्'
 —इति दादत्राहे षोडशेन प्राप्यते । तत्रैतद्विचार्यते,—किं दादत्राहे
 सुत्याहानि उपसत्कथितव्यानि, उत, अविकारेणैव प्रयोगः कर्त्तव्यः ?—
 इति । किं प्राप्तम्?—'सुत्याविष्टुङ्गै' एव तस्यां 'सर्वेषाम्' अङ्गामुप-
 लक्षणं कर्त्तव्यं । कुतः? । 'प्रकृत्यन्वयात्', प्रकृतौ सौत्यम् अहूपसत्कथितं,
 सर्वाणि चैतानि तत्प्रकृतीनि, अतः सर्वाणि उपसत्कथनीयानि ।
 'ननु एकीवासौ देवता इन्द्रः सकृदुपसत्कथेन संस्कृतः, संस्कृत एव, तस्य
 पुनरुपसत्कथनमनर्थकम्?' इति । उच्यते, अथ उपसत्कथकृतः संस्कारः
 सोऽद्यतनस्य प्रधानसाङ्गं, तस्मादुत्तरार्थं पुनः—पुनरुपसत्कथितव्यः ।
 'आवाहनवत्', तद् यथा, 'आग्नेयं कृष्यपीवमासभेत, सौम्यं बभ्रुम्,
 आग्नेयं कृष्यपीवं पुरोधार्थां स्पर्द्धमानः' इत्येकत्वेऽप्यग्नेर्देवतायाः
 कर्मभेदाद्भेदेनाङ्गानि क्रियन्ते, एवमिहापि ॥

द्व९ अपि वेन्द्राभिधानत्वात् सकृत् स्यादुपसत्कथणं
 कालस्य सप्तत्यार्यत्वाद्विभागाच्च ॥ २९ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अपि वा' न स्यात् सर्वेषामुपसत्कथनम्, अविकारेणैव प्रयोगः
 स्यात् । कुतः? । 'इन्द्राभिधानत्वात्', इन्द्रोऽत्र उपसत्कथेन संस्क्रियते,
 स सकृत् संस्कृतः, संस्कृत एव, न पुनः संस्कर्त्तव्यः । ननु,—'चतुरहे-
 ऽसौ संस्कृतः,—'चतुरहे सुत्यामागच्छ' इति वचनात्' । अविवक्षितो-
 ऽत्र कालः, इन्द्र आगच्छ,—इत्येतावदेव विवक्षितं, विवक्षिते सति
 काले वाक्यं भिद्येत,—आगच्छ मघवन्, चतुरहे आगच्छेति,
 सकृदुचरिता आगच्छतिविभक्तिरुभौ सम्बन्धौ न ऋकोति वदितुम् ।

अथ 'कस्मादिन्द्रागमसम्बन्धो विवक्षितः, न पुनः कालाभिसम्बन्धः?' ।
 'आगच्छ मघवन्' इति प्रत्यक्षः संबन्धः, 'चतुरहे आगच्छ'-इति
 परोक्षः, सुत्याग्रन्देन व्यवायात् । 'ननु च 'सुत्यामागच्छ'-इत्यपि प्रत्यक्षः,
 स विवक्षितो भवतु' । नैवं कश्चिद्विरोधः,—सुत्यात्मस्य अविरोधात् ।
 'ननु 'चतुरहे' इति सुत्याविशेषो गम्यते' । न खलु । किंकारणं ? ।
 'कालस्य लक्षणार्थत्वात्',—'चतुरहे' इति कालोऽत्र सुत्यालक्षणार्थः,—
 चतुरहादिसुत्यामागच्छेति । चन्कारणं, नात्र देवता आगच्छति,
 यजतौ तु उद्देशेन केवलमङ्गीभवति ; स यजतावङ्गभावोऽयमुप-
 लब्धते, सर्वसुत्यासु च असौ तुल्यः, तत्र चतुरहवचनं प्रदर्शनं,
 मुख्यत्वात्, मुख्येन हि प्रदर्शनं भवति, यथा, 'इडांता आतिथ्या
 यन्निष्ठते', 'नानुयाजान् यजति' इति ।

'अविभागाच्च', अथ यदुक्तम् 'आवाहनवत्' इति, तत्र ब्रूमः,
 विभक्तः कालः, कृष्णगीवयोः सौम्येन व्यवायात्, तत्र गृह्यते विशेषः,
 पूर्वस्य कृष्णगीवस्य एतद्देवतावाहनम्, न उत्तरस्येति । अथेह
 अविभक्तकालाः सुत्या अथवेताः केनचित्, तासु न गृह्यते विशेषः ;
 चतुरहयहणञ्च अविशेषकमित्युक्तं । तस्माद् अविकारेण प्रयोगः ॥
 (११।४।७अ०) ॥

वाजपेये प्राजापत्येषु ऋसादीनां तन्त्रताधिकरणम् ॥

सू० पशुगणे कुम्भीश्रुलवपाश्रपणीनां प्रभुत्वान्त्रभावः
 स्यात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा० वाजपेये प्राजापत्येषु पशुषु कुम्भ्याः श्रुलस्य वपाश्रपणाश्च

‘तन्मभावः स्यात्’, ‘विभुत्वात्’,—विभवति एका कुशी स्वपशुनाम्
 अवदानानां अपचे, भूखं हृदयानां, वपाअपणी वपानां । तस्मात्
 तन्मं स्युः ॥ (११।४।८अ०) ॥

विद्देवतावेवपि द्वयादीनां तन्मताधिकरणम् ।

सू० भेदस्तु सन्देहाद्देवतान्तरे स्यात् ॥ ३१ ॥ (पू०) ॥

भा० शैकादग्निषु तु भेदेन कुम्भरादीनि स्युः । ‘सन्देहात्’—
 एकस्यां कुम्भरामोपानां सन्देहः स्यात्,—कस्य पशोः कानि अवदानानि?—
 इति । एवं हृदयादीनां, वपानाञ्च ॥

सू० अर्थादा लिङ्गकर्म स्यात् ॥ ३२ ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा न स्याद्भेदः । कुतः? । सहप्रयोगात् । यत्तु,
 ‘सन्देहाद्’—इति, ‘अर्थात्’ लिङ्गं किञ्चित्करिष्यते, येन विशेषणं
 भविष्यति ॥ (११।४।८अ०) ॥

कुम्भरा अपि तन्मताधिकरणम् ॥

सू० अथाज्यत्वादसानां भेदः स्यात् स्वयाज्याप्रदान-
 त्वात् ॥ ३३ ॥ (पू०) ॥

भा० कुम्भरास्तन्मभावो न घटते । ‘अथाज्यत्वादसानां’,—‘याज्या-
 र्द्धं वसां जुहोति’ इति श्रुतं प्रकृतौ, तच्च स्वयाज्यार्द्धं चान्ते वसा
 ज्ञता, इहापि तथैव होतव्या । न च, वसानां लिङ्गं कर्तुं प्रथमम् ॥

सू० अपि वा प्रतिपत्तित्वात्तन्त्रं स्यात् स्वत्वस्याश्रुति-
मृतत्वात् ॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अपि वा' 'तन्त्रं' कुम्भी 'स्यात्' 'प्रतिपत्तित्वात्', शेषभूतीः
वशाः, तासां प्रतिपत्तिरिचं, प्रतिपत्तिश्च द्रव्यं न प्रयोजयति,
कुतश्चद्वारणार्थं वाचं । अथन्त्रसंघट्टाश्च वशाः, ताः स्वयाज्याहुर्-
र्चान्ते एव उक्ता भवन्ति ।

ननु 'परयाज्याहुर्चान्तेऽपि प्रसज्जने' । अचोच्यते, स्वत्वस्य
'अश्रुतिभूतत्वात्',—नाच श्रूयते,—'स्वयाज्याहुर्चान्ते' होतव्या, न
परयाज्याहुर्चान्ते' इति । तस्मात्परच होमो न दोषाय नाभ्युदयाय ।
अतस्त्रन्त्रमेव कुम्भी अपि स्यात् ॥

सू० सहादिति चेत् ॥ ३५ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत् पश्चाच्चि, स्वत्वं न श्रुतमिति, तेन तर्हि सहादेव होमः
प्रथमे याज्याहुर्चान्ते भवतु, एवं सहात्वाद्वागुपहीयते, याज्याहुर्चान्ते
च उक्तं भविष्यति । स्त्रितार्था प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिषोदयति,—

सू० न कालभेदात् ॥ ३६ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० नैतदेवं, प्रथमेऽहुर्चान्ते इति, किन्तर्हि, प्रत्यहुर्चं होतव्याः ।
कुतः ? । 'कालभेदात्', भिन्ना याज्याहुर्चान्ताः, निमित्तसप्तमी चेद्यं
'याज्याहुर्चान्ते' इति, अधिकरणस्वाभावत्, निमित्ताद्यन्तौ च नैमि-
त्तिकाद्यन्तिः, यथा, 'भिन्ने जुहोति' इति । तस्मात् सर्वथाज्याहुर्चान्तेषु
होमः ॥ (११।४।१०००) ॥

भिन्नजातिषु कुम्भादीनां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० आत्यन्तरेषु भेदः स्यात् पक्तिवैषम्यात् ॥ ३७ ॥ (सि०) ॥

भा० ऐकादग्निषु तु नाजाजातीयेषु कुम्भादीनां 'भेदः स्यात्', 'पक्तिवैषम्यात्',-विषमा हि पक्तिः आजानाम् आविकानाञ्च मांसानां, यावता कालेन आजानि पचन्ते, तावता आविकानि विसीयन्ते । तत्र अत्रदानसम्भेदो भवति, तस्मात् पाचभेदः स्यात् ॥

सू० दृष्टिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥ (हे०) ॥

भा० दृष्टिश्च शौचामण्यां शूलानां गोजाविषु दृश्यते,—'शूलैश्च मासरेण चावमृथमभवयन्ति' इति । तस्मादपि भेदः ॥ (११।४। ११ अ०) ॥

अश्वप्रतिग्रहेद्या प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्टुभेदाधिकरणम् ॥

सू० कपालानि च कुम्भीवत्तुल्यसङ्ख्यानाम् ॥ ३९ ॥ (पू०) ॥

भा० अश्वप्रतिग्रहेद्यां वादृणाश्चतुष्कपालाः पुरोडाशा अश्वसङ्ख्याः श्रूयन्ते,—'यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतश्चतुष्कपालान् वादृणान् निर्वपेत्' इति । तत्र विचार्यते,—किं दीर्घेषु चतुर्षु कपालेषु सर्वेषां अपणं कर्त्तव्यम्, अथवा प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्टुभेदः?—इति । किं प्राप्तं?—'कपालानि कुम्भीवत्', यथा, प्राजापत्येषु कुम्भी तन्त्रम् एवं तुल्यसङ्ख्यानां पुरोडाशानां कपालानि तन्त्रमित्यर्थः । किंकारणम्? । एवं सङ्ख्यं चानुपदीयते, सर्वे च चतुर्षु कपालेषु संक्रता भविष्यन्ति ॥

सू० प्रतिप्रधानं वा प्रकृतिवत् ॥ ४० ॥ (सि०) ॥

भा० प्रतिपुरोडाश्रं कपालचतुष्टुभेदः, एवं यथाप्रकृति कृतं भवति ; प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः प्रतिपुरोडाश्रं कपालानि भिक्षानि, इहापि तद्देव भेत्तथानि चोदकानुग्रहाय । अपि च, यदि कपालानि तन्मं भवेयुः, नैकोऽपि पुरोडाश्रः चतुष्कपालेषु संस्कृतः स्यात् ; सर्वे कपाला-वचेषु पक्का भवेयुः, तत्र कपालत्रयो वाध्येत ! तस्माद्भेदः ॥

सू० सर्वेषाञ्चाभिप्रथमं स्यात् ॥ ४१ ॥ (यु०) ॥

भा० इदञ्च श्रूयते,—‘धावत्कपालं पुरोडाश्रं प्रथयति’ इति ; तच्चाश्रक्यं तन्मभावे सन्यादयितुं, तस्मादपि भेदः ॥ (११।४।१२ अ०) ॥

श्रीह्यनहननादौ प्रतिप्रहारं मन्त्रस्थानादाहोभिकरत्नम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘श्रीहीनवहन्ति’ इति । तत्र मन्त्रः— ‘श्रवरचो दिवः सपन्नं वध्यासम्’ इति । तस्मिन् विचार्यते,—किं, प्रतिप्रहारं मन्त्रः, उत, सहदेव आदौ ? इति । किं प्राप्तं?— प्रतिप्रहारमिति । कुतः ? । प्रहारात्, प्रहारः कर्मान्तरं । यतेः पथ्यवसानात्; कर्मभेदे च सति गृह्यते विशेषः, येन कर्मणा सन्निपतितो मन्त्रस्तदर्थ इति गृह्यमाणे च विशेषे भेद इष्टः । तस्मात्, प्रतिप्रहारं मन्त्र इति । एवं प्राप्ते उच्यते,—

सू० एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वम्* ॥४२॥

* ‘तस्मिन् मन्त्रार्थनामादाहो मन्त्रस्य सहस्रप्रयोगः स्यात्’ इति आदर्शपुस्तके प्रथमः पाठः । काशीश्रीतपुस्तके चसमंश्च उद्धृतः पाठः । संस्कृतविद्यालयपुस्तके ह्यप्यादे च पुनरेव पाठो भास्येव । “अथ पुनः सप्तमासन्वायेनाववातकरिक्तायाः वस्तुभावनायाः शेषः” इत्यादितन्मवार्तिकमत्र अनुसन्धेयम् ।

भा० एकस्मिन् द्रव्ये व्रीक्षादी 'संस्काराणाम्' अवहत्यादीनां 'व्याख्यातमेककर्मत्वम्',—आ तद्युक्तनिर्दिष्टेरेकमिदं कर्मेति, सर्वेषा-
 न्त्यैककर्म्यात्, इतेषाञ्च तद्गुणत्वाद्-इति । 'ननु प्रतिप्रहारं कर्मभेद
 इत्युक्तम्' । एकस्यैव कर्मणोऽयमभ्यासः, फलस्याभ्याससाध्यत्वात्,
 योमयजिवत्, तस्मिन् मन्त्रार्थनामात्वादाहृतौ मन्त्रसाधकप्रयोगः,*
 यत्र मन्त्रार्थस्य जागृतात्वं, तत्र चक्षुःश्रावणनिर्भवति, यथा शब्दो
 लोकंप्रयायाः, यत्र पुनरेक एव मन्त्रार्थस्य श्रावणनिर्भवति ।
 इह च एको मन्त्रार्थः । कथं ज्ञायते ? । कर्मणोऽयं मन्त्रः,
 कर्मणश्च कर्मव्यवस्तुनोऽभिसन्धानार्थः समधिगतः, समसाधैते
 प्रहाराः कर्मण्याः, समसा हि कार्यं साधयन्ति, न व्यसाः,
 उपपत्तां व्रीक्षिणीं तद्युक्तविवेचनं यत्, तत् चिकीर्षितं, तद्
 अभिसन्धानतश्चम् । तस्मात् सर्वप्रहाराणां क्रिधा मन्त्रेणाभिसंहिता,
 तत्र श्रावणनिर्भवति । तस्मात् मन्त्रस्य सकलप्रयोगः स्यात् ॥
 (११।४।१ इअ०) ॥

जानामीनेहो प्रतिप्रहारं मन्त्राहत्याधिकारवत् ॥

सू० द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात् तस्य पुनःप्रयोगान् मन्त्रस्य
 च तद्गुणत्वात् पुनःप्रयोगः स्यात् तदर्थेन
 विधानात् ॥ ४३ ॥

* तस्मिन् मन्त्रार्थनामात्वादाहृतौ मन्त्रसाधकप्रयोगः इत्यर्थं वाच्यः संस्कृतविद्यालय-
 पुस्तके कथमत्रा चक्षितः । मन्त्रसाधकदित्यत्र मन्त्रस्य सकलदिति श्रावणपुस्तके वाच्यः ।
 काशीप्रोतपुस्तके च सकलदित्यत्र पूर्वस्थित श्रावणः केनापि कर्मितः ।

भा० रात्रसूत्रे नामाबीजेष्टिः—‘अग्रस्ये गृहपतये चाश्रुनामष्टाकपाशं
निर्वपेत् सोमाद्य वनस्पतये श्यामाकं चरुम्’ इत्येवमादि । तस्यामवहन्तिः
समन्तकः सोदकेन प्राप्यते । अत्रापि पूर्वेषु न्यायेन सक्रमन्स्य
प्रथोमः प्राप्तः, सर्वबीजाणां विहुषीकरणं चिकीर्षितं, तदभिसन्धीयते
इति । तथा प्राप्ते उच्यते,—‘द्रव्यान्तरे’ बीजान्तरे ‘पुनःप्रयोगः
स्वात्’ ‘मन्त्रस्य’ । कुतः ? । ‘कृतार्थत्वात्’, पूर्वस्मिन् बीजे योऽवहन्तिः,
स कृतार्थः, सन्नियतोपकारी हि सः, स च येन बीजेन सन्नियतितः,
तदेव संस्करोति, तदेव चेत् संस्करोति, उत्तरसंस्कारार्थं पुनः
प्रयोक्तव्यः । ‘तस्य पुनःप्रयोगात्’, ‘मन्त्रस्य’ अपि ‘पुनःप्रयोगः’,
‘तद्गुणत्वात्’ । तस्यापि बीजान्तरे, तस्यावहन्तेः समन्तो मुखः, ‘तदर्थेन
विधात्वात्’, मन्त्राण्यसौ प्रतिकर्मावसाधिना सोदकेन विहितः । तस्मात्
प्रतिबीजं मन्त्रस्यावृत्तिः ॥ (११।४।१४ अ०) ॥

दर्शपूर्णमासादौ प्रतिनिर्वपणादि मन्त्रावृत्तिविशेषम् ॥

सू० निर्वपणखवनस्तरणाद्यग्रहणेषु चैकद्रव्यवत् प्रयोज-
नैकत्वात् ॥ ४४ ॥ (पू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः ‘चतुरो मुष्टीर्निर्वपति’ इति, तस्य मन्त्रो
‘देवस्य त्वा’ इति । तत्रैव च दर्भाणां खवनमन्त्रः,—‘वर्हिर्देवसदनन्दामि’
इति । तथा, स्तरणमन्त्रः,—‘ऊर्णसदसन्त्वां स्तृणामि’ इति ।
आव्यपहणमन्त्रः,—‘धमनामासि’—इति । तेषु सन्देहः,—किं मन्त्रस्य

सकृत्प्रयोगः,—अथ वा, प्रतिसुष्टि, प्रतिदानं* प्रतिधातु, प्रतियहणम्? । किं प्राप्तं? । 'निर्वपण-सवन-स्तरणाध्ययहणेषु चैकद्रव्यवत् प्रयोजनैकत्वात्',—निर्वपणादिषु एकद्रव्यवत् स्यात्, सकृत्प्रयोग इत्यर्थः । कुतः? । 'प्रयोजनैकत्वात्',—तत्र तच्चैकं प्रयोजनम् । निर्वपणे तावद्भविष्याणामावपनं; सवने वेदिस्तरणयोग्यस्य बर्हिष उपसादनं; स्तरणे वेद्याच्छादनं; आध्ययहणे यागयोग्यस्य आध्यखोपादानं । यावता प्रयोजनं तत् चिकीर्षितं, तदर्थो मन्त्र इत्युक्तम् ॥

सू० द्रव्यान्तरवदा स्यात् तत्संस्कारात् ॥ ४५ ॥ (सि०) ॥

भा० 'द्रव्यान्तरवदा स्यात्', न एकद्रव्यवत्,—भेदः स्यादित्यर्थः । कुतः? । 'तत्संस्कारात्',—ये ब्रीहयः एकेन सुष्टिना निहन्नास्ते संस्कृताः, सन्निपत्योपकारित्वाभिर्वापस्य, द्वितीयो सुष्टिरपि अन्यान् ब्रीहान् संस्करोति । तत्र यदि मन्त्रो न प्रयुज्येत, मन्त्रकृतेन संस्कारेण तेषां वर्जनं स्यात्, एवं सर्वत्र । तस्मात् तत्र तत्र मन्त्रस्यावृत्तिः ॥ (११।४।१५ अ०) ॥

वेदिप्रोक्षणे प्रत्यावृत्ति मन्त्रानाहन्वधिकरणम् ॥

सू० वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनःप्रयोगात् ॥
॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा० वेदिप्रोक्षणं श्रूयते,—'चिः प्रोक्षति' इति । तस्य मन्त्रः,—'वेदिरभि बर्हिषे त्वा'—इति । तत्र चिन्धते,—किं प्रत्यावृत्ति

* प्रतिसवनमिति क० सं० पू० पाठः ।

मन्त्रः, अथवा सहदेव?—इति । किं प्राप्तं?,—‘वेदिप्रोक्षणे मन्त्रस्य अभ्यासः । कुतः? । ‘कर्मणः पुनःप्रयोगात्’,—यस्मिन् कर्मप्रयोगे उक्तो मन्त्रः, तदर्थोऽसाविति गृह्यते विशेषः तस्मादावृत्तिः ॥

सू० एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यैकत्वात् तस्मात् सहत् प्रयोगः स्यात् ॥ ४७ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘सहत्’ एव ‘प्रयोगः’ । कुतः? । ‘द्रव्यैकत्वात्’, तद् वेदिद्रव्यं, सहदुक्तेन मन्त्रेण संस्कृतं, तच्च भूयो मन्त्रकार्यं नास्ति । ‘मनु कर्मद्वारेण मन्त्रो द्रव्यं संस्करोति, तच्च कर्म भिन्नम्’ । अत्रोच्यते,— नैतद्भिन्नम्, आवृत्तिस्तस्य गुणः । क्रियाभ्यावृत्तौ हि कृत्वसुवर्गः प्रत्ययः, न क्रियाभेदे, तत् मन्त्रवद् आवृत्तिमेष कर्मव्यं, सहदुक्तेन मन्त्रेण मन्त्रवत् कृतम्, आवृत्तिसम्पादनार्थं पुनःक्रिया । तस्मात् सहत्प्रयोगः ॥ (११।४।१६ अ०) ॥

कण्डूयनमन्त्रस्य सहत्प्रयोगाधिकारश्च ॥

सू० कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदात् स्यात् ॥ ४८ ॥ (पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे कण्डूयनार्थो* मन्त्रः ‘हविषु स्याम हव’—इति । यदा अनेकस्मिन्नङ्गे युगपत् तद्भूत्पद्यते, तदा चिन्ता,—किं, प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिः, अथ वा, सहदेव प्रयोगः? इति । किं प्राप्तं?—

* ‘हव्यविषाणया कण्डूयते’ इति विधिः ।

‘प्रत्यङ्ग’ मन्त्रः इति । कुतः? । ‘कर्षाभेदात्’, अङ्गेऽङ्गे कण्डूयनं कर्षं भिन्नं, यतेः पर्यवसानाद् गृह्यते विशेषः; तस्मादावृत्तिः ॥

सू० अपि वा चोदनैककालमैककर्म्यं स्यात् ॥ ४६ ॥
(सि०) ॥

भा० ‘अपि वा’ नैवं स्यात्, न ह्यत्र कण्डूयनं चोद्यते । अर्थात् क्रियते कण्डूयनार्थं । किमतः? । यदि चोद्यते अदृष्टार्थं स्यात्, अप्राप्ते ब्राह्ममर्धवदिति; प्रतिप्रयोगञ्च अदृष्टभेदात् कर्षणानात्वं भवेत्; तथा गृह्यते विशेषः । अथ पुनरर्थगृहीते कण्डूयने धावता उत्पन्ना कण्डूरपनीयते, तावत् चिकीर्षितं, तत्र विशेषो न गृह्यते । ‘ननु यस्याङ्गस्य निष्कर्षणं कृतं, तत् संस्कृतम् अङ्गान्तरे पुनः कर्त्तव्यम्’ । उच्यते,—न अङ्गनिष्कर्षणाद्यौऽयं यत्नः, किन्तर्हि कण्डूरपनयनार्थः । सा च कण्डूरात्मनः, न शरीरस्य । तत्र न गृह्यते विशेषः । तस्मात् सकृदेव प्रयोगः ॥ (१९।४।९७अ०) ॥

ज्योतिष्टोमे स्वप्नादिव मन्त्रानाह्वयधिकारकम् ॥

सू० स्वप्ननदीतरणाभिवर्षणामेध्यप्रतिमन्त्रेषु चैवम् ॥ ५० ॥

भा० ज्योतिष्टोमे स्वपनार्थो मन्त्रः,—‘त्वमग्ने व्रतपा अग्नि’ इति; तच्चैव, नदीतरणार्थः, ‘देवीरापः’ इति; तथाऽभिवृष्टस्य, ‘उदन्तीरोजो धत्ते’ इति; अमेध्यप्रतिमन्त्रणस्य, ‘अदश्वं चक्षुः’ इति* । स यदा

* ‘अभिवर्षणं’ इति श्लोकेऽनभिनि साधवाग्रयः । ‘अभिवर्षणमन्त्रः’, ‘उदन्तीरोजो धत्ते’ इति एवं अमेध्यदर्शनमन्त्रः ‘अदश्वं मनः’ इति न्यायमाहायामुद्धृतः ।

पुनः प्रतिबुद्धः स्वपिति, अनेकस्रोतसं वा नदीं तरति, सन्तानेन वा अभिव्यस्यते, अनेकं वा अमेध्यमेककालं पश्यति ; तत्र किं मन्त्रस्यावृत्तिः, अथ वा सकृदेव प्रयोगः?—इति । तत्र विशेषग्रहणादावृत्तौ प्राप्तायामुच्यते,—स्वप्नादिषु 'सैवं' यथा कण्डूयने, सकृत्प्रयोग इत्यर्थः, कृत्स्नां रात्रिमसाबुद्धिषु स्वप्नमन्त्रं प्रयुक्ते, नैकां निद्रां । तथा, सर्वस्रोतांसि तितीर्षुः, सर्वाभिवर्षाणि सर्वामेध्यानि च, युगपत् सर्वेषामुपगमात्, तत्र न दृश्यते विशेषः । तस्मात् अनावृत्तिर्मन्त्रस्य ॥ (११।४।१८अ०) ॥

दीवितस्य प्रयागे मन्त्रानावृत्तविकरचम् ॥

सू० प्रयागे त्वार्थनिर्दत्तेः ॥ ५१ ॥

भा० दीवितस्य प्रस्वितस्य प्रयाणमन्त्रः, 'भद्रादभिःश्रेयः प्रेहि' इति । तत्र विचार्यते, किं विआमे विआमे पुनः-पुनः प्रतिष्ठमानो मन्त्रं प्रयुञ्जीत, उत, सकृदेवादौ ?—इति । विशेषग्रहणात् प्रतिप्रस्थानम् । इति प्राप्ते, उच्यते,—'प्रयागे तु आ अर्थनिर्दत्तेः',—अर्थमसाबुद्धिषु प्रतिष्ठते, आ अर्थनिर्दत्तेस्तस्य प्रस्थानाभिसम्बन्धः । तस्मात् सकृदेव प्रयोक्तव्यः ॥ (११।४।१९अ०) ॥

उपरवमन्त्रस्यावृत्तविकरचम् ॥

सू० उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्यात्स्लोकवद् बहुवचनात् ॥ ५२ ॥

॥ (पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे उपरवमन्त्रः*,—‘रचोहणो बल्लगहनो वैष्णवान् वनामि’ इति । तत्र सन्देहः,—किं, सर्वोपरवेषु सहदेव मन्त्रः प्रयोक्तव्यः, उत, प्रत्युपरवम्? इति । किं प्राप्तम्?,—‘उपरवमन्त्रस्तन्वं स्यात्’,—सहदेव प्रयोक्तव्यः । कुतः? । ‘बहुवचनाद्’, बहुवचनान्तोऽयं ‘वैष्णवान् वनामि’—इति । यदि प्रत्युपरवं प्रयुञ्जेत, एकस्मिन् बहुवचनान्ताभिधानं न साधयेत्, ‘लोकत्रत्’,—यथा लोके एकस्मिन्नर्थे बहुवचनं न प्रयुञ्जते । अपि च, सहदुक्त एव ब्रूति सर्वोपरवान् अभिधातुं, ब्रूति चेत्, आट्टित्तिरनर्थिका । तस्मात् सहदेव प्रयोक्तव्यः ॥

सू० न सन्निपातित्वादसन्निपातिकर्माणां विशेषाग्रहणे कालैकत्वात् सहद्वचनम् ॥ ५३ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘न’ एव तन्वं स्यात् । कुतः? । ‘सन्निपातित्वात्’,—सन्निपाति स्वननं कर्म, येनोपरवेण सन्निपातितं, तदर्थमेव विज्ञायते । मन्त्रोऽपि चायं सन्निपाती, मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातात्, अतो यस्य उपरवस्यायं मन्त्रः सन्निपातितः, तस्यैव मन्त्रकारितः संस्कारो न सर्वेषाम्; अतो न सहत् प्रयोक्तव्यः । ‘असन्निपातिकर्माणां विशेषाग्रहणे कालैकत्वात् सहद्वचनं’, ये तु असन्निपातिकर्माणां मन्त्राः, यथा, सुब्रह्मण्याङ्गाने ‘देवा ब्रह्माणः’ इति, उपवसथ्येऽहनि तेषामेककालत्वात् अष्टह्यमाणविशेषाणां सहद्वचनं स्यात् ।

* ‘पीठपादचतुष्टयाकारा बहुभाषा जाता उपरवनामका चत्वारो वर्णाः’ इति माधवः ।

यत्न, न बज्जवचनान्त एकस्याभिधायक इति, प्रातिपदिकार्थो-
ऽभिहितः, विभक्त्यर्थस्य कर्मत्वम्, वचनार्थः केवलो नाभिहितः, स च
नैवाभिधानमर्हति, अभिधायकस्य शब्दस्याभावात् । एकस्यैव वा
पूजार्थे बज्जवचनम् । तस्मादविरोधः ॥

सू० हविष्कृद्भिग्पुरोनुवाक्यामनेतस्यावृत्तिः
कालभेदात् स्यात् ॥ ५४ ॥

भा० इदं सूत्रं पूर्वसूत्रप्रत्युदाहरणार्थं । 'कालैकत्वात्'—इति
किमर्थं ? । 'हविष्कृद्भिग्पुरोनुवाक्यामनेतस्यावृत्तिः कालभेदात्
स्यात्'—इति ॥११(४।२०अ०) ॥

हविष्कृदादिमन्त्राद्यामावृत्त्यधिकरणम् ॥

भा० अथवा अधिकरणान्तरम् । ज्योतिष्टोमे प्रतिसवनं सवनीयाः
पुरोडाशाः, तेषु हविष्कृदाङ्गानम्, वाजपेये क्रतुपञ्चवः प्राजापत्याश्च;
तत्र अभिगुप्रैषः, कृष्णपीवथोः पुरोनुवाक्या, मनोतासूक्तं च* । तेषु
चिन्ता, किं तस्य सकृत् प्रयोगः, अथ वा आवृत्त्या?—इति ।
सहत्वानुग्रहाय सकृत् । इति प्राप्ते उच्यते, 'आवृत्तिः' 'स्यात्'—
इति । कुतः? । 'कालभेदात्', प्रातःसवने यद्ब्रुविष्कृदाङ्गानम्,
अभिगुप्रैषस्य, तस्य कालभेदात् गृह्यते विशेषः,—प्रातःसवनीयानां
पुरोडाशानामयं हविष्कृत्, क्रतुपञ्चूनाञ्च अभिगुः—इति । तथा,

* 'सवनीयेषु पुरोडाशेषु हविष्कृत्तन्त्रस्योदकप्राप्तः, प्राजापत्येषु पञ्चषु अभिगुप्रैष-
मन्त्रः, कृष्णपीवथोः पञ्चोरनुवाक्या, मनोतामन्त्रः । 'हविष्कृदेहि' इति हविष्कृत्तन्त्रः,
'दैवा मन्तारः' इति अभिगुप्रैषमन्त्रः, 'अग्ने मय सुपथा' इति पुरोनुवाक्या, मं अग्ने
प्रथमे मनोता' इति मनोतामन्त्रः ।' इति साधवः ॥

कृष्णपीवयोः सौम्येन व्यायात् पूर्वस्य कृष्णपीवस्येयं पुरोनुवाक्या
मनोता च इति सर्व्वेच कालो भिद्यते; कालभेदात् गृह्यते विशेषः;
तस्मादावृत्तिः ॥

सू० अभिगोश्च विपर्यासात् ॥ ५५ ॥ (यु०१) ॥

भा० अभिगोश्चायमपरो विशेषो विपर्यासः स्यात्, तन्वभावे
अभिगोः ये पुरस्तात्, पदार्थाः प्राजापत्यानां, यथा पश्चात्तन्वे
'आश्रुतप्रत्याश्रुते अजैदग्निः'—इति मन्त्रः, ते यदि तावत् प्रातःसवने
क्रियन्ते, पर्य्यग्निकरणान्तकाण्डं नोत्सृष्टं भवति । अथ मा भूदेष
दोष इति ब्रह्मसाधि क्रियन्ते, तथा विपर्यासः कृतो भवति,—
पुरस्तादभिगोः कर्त्तव्यानां, परस्तात्करणेन । तस्मादप्यावृत्तिः ॥
किञ्च,—

सू० करिष्यद्वचनात् ॥ ५६ ॥ (यु०२) ॥

भा० या सेयमभिगोर्विभक्तिः,—'आरभध्वमुपनयत' इति, सा
प्राप्तकालं करिष्यमाणं ब्रूते, स यदि प्रातःसवने उच्यते, अप्राप्तकाल-
त्वात् पदार्थस्यासमर्थः स्यात् । अथ प्रेषणार्थं, तथापि प्रेषणं प्रवृत्त्यर्थं,
न च, प्राजापत्येषु तत्प्रवृत्त्यर्थं युज्यते, बह्वना कर्म्मराशिना व्यायात्,
नष्टः प्रेषणप्रत्ययो भवति, तथाप्यसमर्थः ; तस्मादप्यभिगोरावृत्तिरिति
सिद्धान्तः ॥ (४।११।२१) ॥

इति भट्टश्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥०॥

एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

मीमांसा—दर्शने

१२ अध्याये १ पादः ।

अग्नीषोमीयप्रयाजादिभिः पुरोडाशस्योपकाराधिकारवत् ।

भा० एकादशाध्याये तन्त्रावापलक्षणं व्याख्यातम् । अधुना प्रसङ्गलक्षणं द्वादशे व्याख्यायते । प्रसङ्गशब्दार्थाऽन्यत्र उक्तः,—

‘एवमेव प्रसङ्गः स्याद्विद्यमाने स्वके विधौ’ इति ।

अन्यत्र कृतस्यान्यत्रापि प्रसक्तिः प्रसङ्गः,—यथा प्रदीपस्य प्रासादे कृतस्य राजमार्गेऽप्यालोककरणम् । तद्विद् प्रसङ्ग एवादौ विचिन्वते,—अग्नीषोमीये पशौ पशुपुरोडाशः,—‘अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्’ इति, किं तस्य पृथक्कोनाङ्गानि कर्त्तव्यानि, उत, यानि पशौ कृतानि, तानि तस्याप्यपकुर्वन्ति ?—इति । ततः सूत्रेणैवोपक्रमः,—

सू० तन्त्रिसमवाये चेदनातः समानानामेकतन्त्रत्व-
मतुल्येषु तु भेदो* विधिप्रक्रमतादर्थ्यात्तादर्थ्यं
श्रुतिकालनिर्देशात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० तन्त्रं साधारणो धर्मग्रामः, यथा दर्शपूर्णमासयोराज्य-
भागादिः पूर्वः, स्विष्टकृदादिरुत्तरः ।

* ‘भेदः स्याद्’ इति तन्त्रवातिके पाठः ।

स येषां प्रधानानां, तानि तन्त्रीणि प्रधानानि, तेषां तु समवाये एकदेशकालकर्तृत्वे 'चोदनातः समानानाम्' एकवाक्यचोदितानाम् 'एकतन्त्रत्वं' भवति, यथा दर्शपूर्णमासयोः, यथा च चित्रायामिष्टौ । 'अतुल्येषु तु भेदः स्यात्', यानि तु चोदनातो न तुल्यानि नाना-वाक्यैश्चोदितानि, तेषु तु भेदः स्यात् तन्त्रस्य, यथा अत्रैव, 'अग्नी-षोमीयं पशुमालभेत', 'अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपति' इति । किंकारणम् ? । 'विधिप्रक्रमतादर्थात्', विधिर्विधानं तदङ्गानां प्रयोगः तस्य प्रक्रमः, तदर्थं प्रवृत्तिः, विधिप्रक्रमस्य तादर्थ्यं विज्ञायते,—अथं पशुर्यो विधिप्रक्रमो न पुरोडाशार्थं इति ।

कथं पुनः पशुर्यत्वं विधिप्रक्रमस्य ? । 'तादर्थ्यं श्रुतिकालनिर्देशात्', श्रुत्या तत्र कालो निर्दिश्यते, अग्नीषोमीयप्रणयनादनन्तरं पशोः कालः, तत्र हि तस्य चोदना, वपाप्रचारादूर्ध्वं पुरोडाशस्य कालः, पशोरव-सरे यो विधिप्रक्रमः स केवलः पशुर्यो विज्ञायते, पुरोडाशस्य अप्राप्तत्वात्, अतस्तस्य पृथक् तन्त्रं कर्त्तव्यं । लिङ्गञ्च पशुर्यतां तन्त्रस्य दर्शयति,—'यदेकादश प्रयाजान् यजति पशुमेव तत्प्रयजति'—इति, 'यदेकादश अनुयाजान् यजति पशुमेव तदनुयजति'—इति, एवकार-करणादवधारणं विज्ञायते,—पशुमेव न पुरोडाशमिति ॥

सू० गुणकालविकाराच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥ २ ॥ (यु०) ॥

भा० अपि च, पाशुकाः प्रयाजानुयाजौ गुणतः कालतश्च विहताः, एकादशसङ्ख्याः पशावुभयेऽपि, पञ्चभिश्च प्रयाजैस्त्रिभिरनुयाजैः पुरो-डाशस्य कार्यं, तथा षषदाज्येनानुयाजाः पशोरिज्यन्ते केवलेनाज्येन

च पुरोडाशस्यार्थः । कालविकारोऽपि,—आसन्नो हविषि पौरोडाशिकैः
प्रयाजैर्भवितव्यं, पाशुकस्तु तिष्ठति पशौ वर्त्तन्ते,—‘तिष्ठन्तं पशुं
प्रयजन्ति’ इति वचनात्; उभयेऽपि पुरोडाशस्य पृथक्केनाक्रियमाणा
न यथावत् संपादिता भवेयुः । तस्मादपि तन्मभेदः ॥

सू० तन्त्रमध्ये विधानाद्वा मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात्
तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा नैव भेदेन पुरोडाशस्य तन्त्रं कर्त्तव्यं, किन्तर्हि
‘मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात्’, पाशुकमेव तन्त्रं पुरोडाशस्योपकुर्यात् ।
किंकारणं? । ‘तन्त्रमध्ये विधानात्’,—पाशुकस्तु तन्त्रस्य मध्ये
पुरोडाशो विहितः,—‘अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्य अग्नीषोमीयं
पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपति’—इति । किमतः? । तन्त्रार्थस्य
अविशिष्टत्वं भवति, तन्त्रस्यार्थः तन्त्रार्थः,—अङ्गुष्ठत उपकारः,
सोऽचाविशिष्टः, पशोः पुरोडाशस्य च, सन्निधानाविशेषात्,
पश्चावपि क्रियमाणानि अङ्गानि पुरोडाशस्य सन्निहितानि,
सन्निधानाच्च पुरोडाशस्याप्युपकुर्वन्तीति, प्रदीपवत्, यथा प्रासादे
कृतः प्रदीपः सन्निधानाद्राजमार्गेऽप्युपकरोति ।

‘विषम उपन्यासः, प्रत्यक्षदृश्यः प्रदीपोपकारः प्रत्यक्षेण ज्ञायते,
अयं पुनरप्रत्यक्षोऽङ्गोपकारः कथं ब्रह्मो विज्ञातुम्’—इति । अयमपि
ब्राह्मदृश्यः ब्राह्मप्रत्ययाङ्गम्यते, ब्राह्मस्त्रेह ‘दर्शपूर्णमासवत् कर्त्तव्यानि’
—इति । तद्वचेत् कृतानि, किमिति नोपकरिष्यन्ति, दर्शपूर्णमासयोश्च
प्रधानैरेकदेशकालकर्मकाणि क्रियमाणानि उपकृतवन्ति, इहापि

तथाविधान्येव क्रियन्ते, तस्माद् इहापि तददेव उपकुर्वन्तीति विज्ञायते । 'आह, नेह तद्विधानि, दर्शपूर्णमासयोः प्रधानानि उद्दिश्य कृतानि अङ्गानि, इहापि तददेव कर्त्तव्यानि, न च, पुरोडाशसुद्दिश्य इह क्रियन्ते, किन्तर्हि पशुं, तस्मात् पुरोडाशस्य न प्रकृतिवत् कृतानि भवन्ति'—इति । उच्यते,—प्रकृतौ न ब्रह्म उद्देशः, न हि तत्र श्रूयते,—प्रधानानि उद्दिश्य अङ्गानि कर्त्तव्यानीति, किन्तर्हि अर्थात् क्रियते, तेषां तत्र चिकीर्षितत्वात्, न च अर्थात् कृतं चोदकेन प्राप्यते, यत्कारणं विध्यन्तस्तथापेक्ष्यते, तेन यत्पठितं तत् प्राप्यते, न पाठाद्वाह्यं, तस्मात् तु अनुद्दिश्यापि क्रियमाणानि प्रकृतिवत् कृतानि भवन्ति । एवं सिद्धा प्रसङ्गादुपकारनिर्दिष्टिः ॥

'नन्वेवं तन्मन्त्रस्योदविशिष्टमेव भवति' । न खलु, तत्राङ्गमेव साधारणं, इह तु अङ्गकृत उपकारः, चोऽपि न साधारणः, अन्य-कृतोऽन्यस्य भवति ॥

सू० विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वात् ॥ ४ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—'गुणकालविकाराच्च तन्मन्त्रभेदः स्यात्'—इति, तत्र ब्रूमः, 'विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वात्',—अर्थोऽङ्गजनित उपकारः, स न विकृतः, यो दर्शपूर्णमासयोः, स एव । कथं ज्ञायते ? । तदुच्यते, प्रयुज्यन्ते प्रयाजानुयाजास्तावदेते दार्शपौर्णमासिकाः, तत्र प्रयाजानुयाजशब्दौ प्रज्ञातौ, ते च चोदकेनेह प्राप्ताः सन्निहिता विद्यन्ते, प्रकृतगामित्वस्य शब्दस्य न्याय्यं, न चैकः शब्दोऽनेकार्थो युक्तः, तस्माद् दार्शपौर्णमासिकास्ते, तदुपकारोऽप्येषां दार्शपौर्णमासिक

एव, स हि तेषां प्रज्ञातः, यदि च प्राकृतानुपकारानुपकारान्तरं
 कुर्युः, ततोऽप्राकृतकार्यत्वाच्चैव सोदकेन प्राप्येरन्, अपूर्वा - भवेद्युः,
 यथा सचे गौष्णुखवादिभिरभ्यञ्जनम् । अप्राप्तौ च अनेनैव प्रयाजा
 विधीयन्ते, अनेनैव तेषां विकार इति तत्र द्विकरः शब्दः स्यात्,
 न च, स्रष्टदुश्चरितः शक्योत्यर्थदयं विधातुं, अपूर्वत्वे चैतेषां प्रकृता
 अपि सोदकेन प्राप्येरन् । तत्र वैश्वदेवे त्रिंशत्सम्पत्तिराज्जतीनां न
 युज्यते, 'नव प्रयाजा नव अनयाजा, दावाज्यभागौ, अष्टौ हवीषि
 अग्नये समवद्यति वाजिनो यजत्याज्जतीनां सम्पत्तौ त्रिंशत्त्वाय' इति,
 तस्माद्गुणविकारेऽप्यविकृतः प्राकृतोऽङ्गोपकारः, तच्छता एव पुरोडाश-
 स्थापि उपकुर्वन्तीति न गुणकालविकारेऽपि तन्मभेदः । तदानीं तसुभौ
 प्रार्थयेते,—पशुः पुरोडाशश्च, उभयोश्च प्रकृतिवत्क्रियन्तेऽङ्गानि ;
 तस्मात् स्रष्टकृतान्येवोभयोऽपकुर्वन्ति । विकार इदानीं किमर्थः ? ।
 पशुर्थः, पाशुकेषु हि प्रयाजानुयाजेषु श्रूयते, न पशोः पुरोडाशश्च
 च साधारणान्यङ्गानि, पाशुकान्येव सन्निधानात् पुरोडाशस्याप्युप-
 कुर्वन्तीत्युक्तं ।

अपि च पृषदाज्येनापीज्यमाना अनयाजा आज्येनेष्टा भवन्ति, न
 हि पृषत् आज्यत्वं नाश्रयति, यस्य क्षीरेण भोजनमुदितं भवति,
 यदि तस्मै सशर्करं दीयते, न कसिद्धिरोधो भवति, सशर्करमपि तत्पय
 एवेति । तथा, य एकादश प्रयाजान् यजति, यजत्यसौ तदन्तर्गतान्
 प्राकृतान् पशु, येऽभ्यधिकाः षट्, न, तैरिज्यमानैः पशु प्राकृता नेष्टा
 भवन्ति, एवं तिष्ठत्यपि पशौ क्रियमाणाः प्रयाजा कृता एव
 पुरोडाशश्च भवन्ति, क्रमस्तेषां प्राकृतो हापितः, गुणमात्रश्च क्रमः,

न च, गुणानुपहार्यं प्रधानस्य आवृत्तिर्युक्ता, न हि गुणवद्भवति प्रधानं, कामं क्रमविपर्यासनिमित्तं प्रायश्चित्तं भवेत्, नावृत्तिः । 'प्रायश्चित्तं तर्हि कर्तव्यं' । क्रियते,—'अथाद्याग्नेरिति सर्वप्रायश्चित्तं जुहोति'— इति । प्रायश्चित्तकत्वाद्वा प्रायश्चित्ताभावः ; तस्मादविरोधः ॥

सू० एकेषाञ्चाशक्यत्वात् ॥ ५ ॥ (१५०) ॥

भा० 'एकेषाञ्च' अर्थानामशक्या भेदेन क्रिया; यथा, वेदेरन्वुद्धरणस्य, व्रतोपायनस्येति, वेदिः कृताऽनपठकृता तिष्ठति, सा न शक्या कर्तुम्', न ह्यर्थः कृतः सन् कर्तुं शक्यते । अथोच्यते,—'अन्या करिष्यति'—इति । आहोपुरुषिकं स्यात्, तिर्यक् चासौ भवेत्, तत्र दिक् समुच्चते ! विशारपृथक्कञ्चाश्रुतमापद्येत ! तत्रैकदेशकालकर्मकत्व-मङ्गप्रधानानामिति स्थितो न्यायः प्रत्युत्स्रियेत ! एवमन्वुद्धरणं, तद् आहवनीयनिर्द्वयार्थं, सङ्गदुद्धरणेन च निर्वर्त्तितोऽसौ, न च निर्वर्त्तितः शक्यो निर्वर्त्तयितुं, यथा कृतः कर्तुम् । अथोच्यते, 'अन्यं निर्वर्त्तयिष्यति' इति । न, तस्मिन्ननुपरते द्वितीयस्तत्र आहवनीयोऽस्ति, यत्कारणं, गार्हपत्याहवनीयौ उभौ एकस्यौ, तयोः आहवनीयेऽपयातिते परिशिष्टो गार्हपत्यो भवति, यथा सर्वसाधारणाद् भौवाद् आश्यादुपांशुयाजार्थेऽपयातिते परिशिष्टमन्यदेवतार्थं भवति, विहारपृथक्कञ्च पूर्ववदापद्यते । तत्र पूर्वाक्ता एव दोषाः । तथा, व्रतं यद्गृहीतं न तत् पुनः अनृतस्यष्टं शक्यते यद्वातुं, अनृतस्यष्टञ्च तत् आ प्रधानापवर्गात् ॥

सू० एकाग्निवच्च दर्शनं ॥ ६ ॥ (१५०) ॥

भा० एकाग्निं पशोः पुरोडाशस्य च दर्शयति,—'मध्येऽग्नेराश्याङ्गती-

र्नुहोति पुरोडाशाहुतीः पश्चाहुतीश्च' इति, माग्न्युद्धरणस्य भेदः,
तस्मात् पाशुकं तन्मं पुरोडाशे प्रसज्यते इति ॥ (१२।२।१२अ०) ॥

पुरोडाशे शाब्दभागयोः कर्त्तव्यताधिकारचम ।

सू० जैमिनेः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ॥७॥

भा० तस्मिन्नेव पशुपुरोडाशे सिन्ता*,—किम् आज्यभागौ कर्त्तव्यौ,
उत न?—इति। आह,—‘तत एतन्नावत्परीक्ष्यं, किं, प्रयोगवचनेन
चोदको वाध्यते, उत, प्रयोगवचनः चोदकेन? इति। यदि चोदको
वाध्यते, ततो न कर्त्तव्यौ; अथ प्रयोगवचनः, ततः कर्त्तव्यौ—इति। किं
पुनरत्र युक्तं?—चोदको वाध्यते इति। किंकारणं?। आनुमानिकः
चोदकः, प्रत्यक्षः प्रयोगवचनः, प्रत्यक्षज्ञानुमानाद्वलीयः, दुर्बलस्य
स वाधो न्याय्यः, न स बलीयसः; एवञ्चेत् न कर्त्तव्यौ, चोदकेन
हि तौ प्राप्येयातां, स चेह वाधितत्वात्प्राप्नोति ।

एवं प्राप्ते, उच्यते,—‘जैमिनेः’ आचार्यस्य मतं,—कर्त्तव्यौ आज्य-
भागविति। कुतः?। यतः ‘परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात्’,—
यस्य स्वतन्त्रस्य कार्यं परतन्त्रमापद्यते तस्य प्रतिषेधः स्यात्, यथा,
पौरोडाशिकानां प्रयाजानां पाशुकं, यस्य तु न किञ्चित् परकीय-
कार्यमापद्यते, तत्प्रतिषेधो न युक्तः, यथा, देवदत्ते यज्ञदत्तयान-
माहूडे देवदत्तयानं निवर्त्तते, न वस्त्रालङ्कारं, न चेह आज्यभागयोः

* ‘तो न पशौ करोति इति निषेधात् शाब्दभागयोः पश्चादभावे पुरोडाशयोः
प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति, अतस्त्वो विचार्यते’ इति साधकः ।

कार्ये किञ्चित् पाशुपकमङ्गमापद्यते, तस्य प्रतिषेधो न युक्तः, तस्मान्नयोरनिवृत्तिः । यन्तु प्रत्यक्षः प्रयोगवचनः—इति, नैवात्र प्रयोगवचनस्य प्रवृत्तिः, स हि अङ्गानि उपगृह्णीयात्, पाशुपकैरेव चाङ्गैः पशुपुरोडाशोऽङ्गवान्, प्रत्यक्षोऽपि ह्ययं न आज्यभागौ गृह्णाति, प्रकरणसन्निहितमङ्गं प्रयोगवचनेन गृह्णाते; न च, पशौ आज्यभागौ विद्येते, प्रतिषिद्धत्वात्,—‘तौ न सौम्येऽध्वरे न पशौ’—इति । अपिच, उक्तमेतत्,—प्रयोगवचन उत्पन्नानामङ्गानां यावत्कः, सोदकसूत्रात्पादत्रो यावत्कश्च, तस्मात् स बलवान् ॥ (१२।१।२अ०) ॥

सोमे दार्शिकरेदेरकरवाधिकारम् ।

सू० नानार्थत्वात् सोमे दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां वेदिकर्म स्यात् ॥ ८ ॥ (पू०) ॥

भा० सोमे यानि दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि कर्माणि कृतायां महावेद्यां वर्त्तन्ते, तेषु चिन्त्यते, किं तेषां वेदिर्भेदेन कर्त्तव्या, उत न?—इति । किं प्राप्तम्?—भेदेन कर्त्तव्या । किं कारणं? । सोदकः प्रापद्यति, एवं सोदकानुगृहे भवति । ‘ननु सौमिकेव प्रसङ्गात् कार्यं साधयेत्’ । अत्रोच्यते, न साधयेत् । कस्मात्? । ‘नानार्थत्वात्’, नानार्थं एते वेदी,—दर्शपूर्णमासिकी हविषामासादनार्था, सौमिकी प्रचारार्था, तत्र प्रसङ्गो नोपपद्यते, यत् तन्निष्णोऽङ्गं मध्यपात्यङ्गेनैकार्थं, तत् प्रसज्यते । यथा, पाशुपकाः प्रयाजाः पौरोडाशिकेषु, न त्विह तथा, तस्माद्देदिः कर्त्तव्या ॥

सू० अकर्म वा कृतदूषा स्यात् ॥ ९ ॥ (सि०) ॥

भा० न वा कर्त्तव्या दार्शिकी वेदिः । कुतः ? । 'कृतदूषा स्यात्',—
 वा क्रियमाणा केवलं सौमिक्या वेदेः कृताया दूषणं स्यात् । न
 किञ्चित् स्वार्थं साधयति । 'ननु हविषामासादनं तत्र करिष्यते' ।
 ब्रह्मन्तु तन्महावेद्यामपि कर्तुं । 'ननु अन्यार्था सेत्युक्तं' । अन्यार्थापि
 सती हविषामासादने अधिकरणीभवितुं प्रभवति, वेद्यां हविषा-
 मासादनं श्रुतं, इयमपि च वेदिः, न तत्र, तदर्थीयामित्येष विभेदः
 श्रूयते, तस्मात् न कर्त्तव्या दार्शिकी ॥ (१२।१।२अ०) ॥

शोमे दार्शिकैः सुवादिभिः पात्रैः सावनपञ्चादिशोमाधिकरणम् ।

सू० पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्दोमार्थत्वात् ॥ १० ॥ (पू०) ॥

भा० शोमे एव यानि दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि ग्रहचमसे प्रयुक्ते वर्त्तन्ते,
 यथा, सावनः पशुः, सावनाः पुरोडाशाः, सौमश्चरिति, तेषु
 विचार्यते,—किं, तेषां ग्रहैश्चमसैर्वा होमः कर्त्तव्यः, अथवा दार्शिकैः
 सुवादिभिः पात्रैः ?—इति । तत्रोच्यते,—'पात्रेषु च प्रसङ्गः स्यात्' ।
 कुतः ? । 'दोमार्थत्वात्', दोमार्थानि तानि पात्राणि, स च होमो
 ग्रहचमसेनापि निर्वर्त्यते, शोमतन्त्रमध्यपतितानि कर्माणि, तेषु
 ग्रहैश्चमसैर्वा होमः कर्त्तव्यः ॥

सू० न्याय्यानि वा प्रयुक्तत्वाद्प्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात् ॥ १२ ॥
 (सि०) ॥

भा० 'न्याय्यानि वा' दर्शपूर्णमासिकानि स्युः, तैर्होमः क्रियेत ।

स्तुतः? । 'प्रयुक्तत्वात्',—प्रयुक्तानि तानि विद्यन्ते,—'यदृष्टीत्वा
 आश्यानि सोममासादयेयुः अपघ्नीत यजमानं, अथ यत् दृष्टीत्वा
 आश्यान्यासादयन्ति न यजमानमुपहन्ति'—इति, प्रथमं तावत्तेषां
 प्रयोगः, प्रोक्षणं संमार्जनञ्च, तत आश्याग्रहणं, तान्देवाव्यप्रयुक्तानि
 विद्यन्ते, 'अप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात्', यन्मध्यपातिनोऽङ्गं न प्रयुक्तं, तत्कार्ये
 तन्मिषोऽङ्गं प्रसज्यते, स्वस्थाभावे हि परकीयमुपजीव्यते ; असन्नि-
 हिते हि स्वस्मिन् याने देवदत्तो यज्ञदत्तयाममारोहति, सन्नि-
 हिते तु स्वयानेनैव हि याति । तत्र हि तस्य यादृशं स्वतन्त्रेषु
 गमनसुखं, न तादृशं परधाने । पुरोडाशानामपि दार्ष्टिकैः पात्रै-
 र्थादृशं साद्रुष्यं, न तादृशं ग्रहणमसेन, तत्र प्राकृत्यो वक्ष्यतामयः
 प्रोक्षणादयस्य संस्कारा लभ्यन्ते, ग्रहणमसे तेषामभावः । येषुपि
 सौमिकाः तैः पुरोडाशानामसम्बन्धः ।

'यदि पुनर्दार्ष्टिकानि अप्रयुक्तानि भवेयुः, किं ग्रहणमसं
 प्रसज्येत?' । नेति ब्रूमः,—दार्ष्टिकान्येव प्रसज्येरन् । यत्र तन्मिषोऽङ्गं
 क्रियमाणमितरस्यापि कृतं भवति, तत्र प्रसङ्गः,—यथा, पाशुकेषु
 प्रयाजेषु क्रियमाणेषु पौरोडाशिकाः । इह तु ग्रहणमसे प्रयुक्ते
 नेतराणि प्रयुक्तानि भवन्ति, न हि, सोमे ह्यमाने पुरोडाशा
 ऊताः । तस्मान्नास्त्यत्र प्रसङ्गः । किन्तर्हि? । इदमुच्यते, 'अप्रयुक्ते
 प्रसङ्गः स्याद्' इति, यदि प्रयोग एषां नोपपद्येत, प्रतिषिध्येत वा,
 ततः प्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । अपिच, न्यायानि दार्ष्टपूर्णमाषिकानि,
 न ग्रहणमसं । किं तेषां न्यायत्वं? । दर्शपूर्णमासायोक्तानि शब्देनोक्तानि,
 ततश्चोदकेन पुरोडाशे अतिदिशन्ते इति ।

अस्ति शब्दसंस्पर्शः* । ग्रहसमयेन तु हविर्यज्ञेन क्वचिद्धोमः
 श्रुतः अर्थात् क्रियते, 'असति च शब्दोक्तेरर्थात् क्रिया भवति, दर्श-
 यति च एतानि पाषाणि,—'युनज्मि ते पृथिवीं ज्योतिषा सहेति
 भ्रुवामभिष्टवति । युनज्मि वायुमन्तरिक्षेण ते सहेत्युपमृतम् ।
 युनज्मि वाचं सह दिवा सूर्येणेति जुह्वम्' इति । तस्मादेतैर्होमः
 कर्त्तव्यः ॥ (१२.१।४अ०) ॥

शामिचे पशुपुरोडाशप्रपद्यामावाधिकरचम् ।

सू० शामिचे च पशुपुरोडाशे न स्यादितरस्य प्रयुक्त-
 त्वात् ॥ १२ ॥

भा० पुरोडाशे एव चिन्ता,—किम् एतस्य शामिचेऽग्नौ अपणं
 कर्त्तव्यम्, उत शाखामुखीये? इति तत्र च एव न्यायः,—'इतरस्य
 प्रयुक्तत्वात्'—इति, गार्हपत्ये हविषां अपणं श्रुतं, स च प्रयुक्तो विद्यते,—
 'शाखामुखीयः एषां, अत ऊर्द्धं गार्हपत्यो भवति' इति, तस्मात् तत्र
 अपणं कर्त्तव्यम् ॥ (१२।१।५अ० १) ॥

कोष्ठपाथिनामयनेऽग्निहोत्रस्य प्राजचिते अपद्याधिकरचम् ।

सू० अपणं चाग्निहोत्रस्य शाखामुखीये न स्यात् प्राज-
 हितस्य विद्यमानत्वात् ॥ १३ ॥

भा० कौण्डपाथिनामयने अग्निहोत्रे चिन्त्यते,—किं तदीयस्य

* आदर्शपुस्तके सूत्रपाठे च "अस्ति शब्दसंस्पर्शः"—इत्यंशः सूत्रतयाऽपारि ।

† एव इति आदर्शपुस्तके पाठः ।

द्रव्यस्य ज्ञानामुखीये अपणं, अथवा प्राजहिते ? इति । 'प्राजहित'-
इति गार्हपत्यस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । अत्रापि स एव न्यायः, गार्हपत्ये
अपणं अन्नं, स एव प्रयुक्तो विद्यते, 'अप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात्'-इति,
भृश्यांश्चात्र परिहारः, चोदकेन ज्ञानामुखीयः प्राप्यते, ज्योतिष्टोमे हि
तस्य गार्हपत्यत्वं अतः, तत्र चोदकपरम्परया कौण्डपायिनामयन-
मागतं, नामधेयेन तु प्राजहिते अपणं प्राप्यते, चोदकाच्च नामधेय-
शब्दो बलवन्तरः । तस्मात् तत्र अपणं कर्त्तव्यमिति ॥ (१२।१।६ अ०) ॥

विविधानयोः शकटयोरन्वेन शकटेन चोपधइवकानां पुरोडाशानां
निर्वापाधिकरणम् ।

सू० हविर्द्धानि निर्वपणार्थं साधयेतां प्रयुक्तत्वात् ॥१४॥
(पू०) ॥

भा० कृते हविर्द्धाने यानि औषधगुणकानि ऐष्टिकानि कर्माणि
वर्त्तन्ते, यथा, पशुपुरोडाशः, सवनीयाः पुरोडाशाः, सौम्यस्वरुः । तेषु
विचार्यते,—किं, तेषां निर्वापो हविर्द्धाने कर्त्तव्यः, अथवा, अनोन्तर-
सुपादेयम्?—इति । किं प्राप्तं?—'हविर्द्धाने निर्वपणार्थं साधयेतां'
एकं वा । कुतः? । 'प्रयुक्तत्वात्' । प्रयुक्तमस्ति, शक्नोति च तेषां निर्वापं
साधयितुं, अन्यस्योपादाने केवलमनर्थको व्यापार आपद्यते ।
तस्मात् तयोरन्यतरेण निर्वापः कर्त्तव्यः ॥

सू० असिद्धिर्वान्यदेशत्वात् प्रधानवैगुण्यादवैगुण्ये
प्रसङ्गः स्यात् ॥१५॥ (सि०) ॥

भा० 'असिद्धिर्वा' हविर्द्धानाभ्यां निर्वापस्य, न ताभ्यां साधयितव्यः ।

कृतः? । 'प्रधानवैगुण्यात्',—निर्वापस्य देशः, अपरेण गार्हपत्यं प्रागीषम् अनोऽर्वास्वतं भवति, तस्य दक्षिणं चक्रमाह्वयं अनसोऽधिनिर्वपतीति, यदि हविर्द्वाने निर्वापः क्रियते, तद्देशं तस्मीयेत; तथा प्रधानं सोमकर्म विगुणं भवेत् । हविर्द्वानयोर्मन्त्रवच्च नियमवच्च प्रवर्त्तनं स्थापनञ्च कृतं, तत्सर्वमनर्थकं स्यात्, अथ पुनः क्रियेत, तथापि आरत्ति-रश्रुता अनुष्ठीयेत । 'अवैगुण्ये' च प्रधानस्य 'प्रसङ्गो' युक्तः, यत्कारणं, प्रधानस्य यो धर्मः तमितरे यथाश्रुतमुपजीवन्ति परवन्नत्वात् । यदि यथाश्रुतेनास्य कार्यं न सिध्यति, ततः कामं कार्यलोपो भवेत्, खं वा साधनं प्रयुञ्जीत, न शक्यात् प्रधानकार्यं व्याहृत्य स्वार्थं साधयितुम् । 'अथ कस्माद्द्विर्द्वानदेशे निर्वापो न क्रियते' । एवमपि तेषां कर्मणां वैगुण्यं भवेत् । 'अस्तु परतन्त्रोपजीवीनि एतानि यथावस्थितं परतन्त्रमुपजीवितुमर्हन्ति, यथा, पाशुकान् प्रयाजान् अन्यकालानपि पशुपुरोडाश उपजीवति' । उच्यते,—युक्तं तच्च कृतास्ते प्रयाजाः, न च, कृतस्य क्रमानुसहार्थं पुनःक्रिया न्याय्या । अथ पुनः करिष्यमाणो निर्वापः, स यदि सगुणः शक्यते कर्तुं, तथा सगुणः कर्त्तव्यः, शक्यते च अनोन्तरमुपादाय, तस्मात् न हविर्द्वानयोर्निर्वापः ॥

सू० अनसाञ्च दर्शनात् ॥१६॥

भा० अनोबहुत्वञ्च दृश्यते,—'अनांसि प्रवर्त्तयन्ति' इति । तस्माद-
थनोन्तरमुपादेयमिति ॥ (१२।१।७अ०) ॥

— — —

प्रायश्चीयादिषु दीक्षाजानरवस्त्राभावाधिकरणम् ।

सू० तद्युक्तं च कालभेदात् ॥१७॥

भा० शोभे दीक्षाकाळं रात्रिजागरणमात्रातं, 'द्यां प्रथमां दीक्षितो रात्रिं जागर्त्ति, तथा स्वप्नेन व्यावर्त्तते' इति । दर्शपूर्णमासयोरप्यौषधसंख्येऽहनि एकेषामात्रातं, तत् प्रायणीयादिषु चोदकेन प्राप्यते । तेषां तन्त्रमध्यपातात्, दीक्षाकालेनैव जागरणेन प्रसङ्गात् कार्यसिद्धौ प्राप्तायाम्, इदमुच्यते, 'तद्युक्तञ्च', दीक्षायुक्तञ्च जागरणं नेतरेषु प्रसज्येत । कुतः ? । 'कालभेदात्', यदि थावद्यज्ञाङ्गानां रक्षणाय अप्रमादाय, ततो दीक्षाकालेषु रक्षितेषु नेतराणि रक्षितानि भवन्ति, तद्रक्षणार्थं प्रायणीयादिषु उपवस्यकाले भेदेन कर्त्तव्यम् । अद्यापि अदृष्टार्थं, तथापि औपवसयी रात्रिसंख्य निमित्तम्; निमित्तप्राप्तौ नैमित्तिकं कर्त्तव्यं । तस्मान्भेदेन कर्त्तव्यम् ॥ (१२।१।८अ०) ॥

विहारभेदे मन्त्रभेदाधिकारश्च ।

सू० मन्त्राश्च सन्निपातित्वात् ॥१८॥

भा० वरुणप्रघासेषु विहारपृथक्त्वे सति, ये मन्त्राः सन्निपातिनो, यथा, आञ्जयहृषे, प्रोक्षणेऽभिमर्शने । तेषां किं तन्त्रेण प्रयोगः, अथ वा, भेदेन ? इति ।

तन्त्रावापत्तिर्नेयं न प्रसङ्गचिन्ता; तत्र प्रयोगवचनानुग्रहाय तन्त्रभावे प्राप्ते उच्यते,—'मन्त्राश्च' आञ्जयहृषणादयो भेदेन कर्त्तव्याः । कुतः ? । सन्निपातित्वात्, सन्निपत्योपकारिण एते मन्त्राः, उपस्थितं कर्म अभिदधति । पृथक्कर्मणि अध्वर्युं प्रतिप्रस्थातारौ उपतिष्ठेते । तस्मात् पृथक् प्रयोक्तव्याः ।

अपि च, करणानां मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातं वक्ष्यति—'मन्त्राणां करणार्थत्वात्, मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः स्यात्, सर्वस्य वचनार्थ-

त्वाद्” (१२।३।२४ सू०) इति । तथा मति, येन कर्मणा सन्निपतितो
मन्त्रस्तदर्थोऽसाविति मृद्ध्यते विशेषः, तस्मादप्यावृत्तिः ॥ (१२।१।६ अ०) ॥

दीक्षणीयादिषु अन्यन्वाधानस्याभावाधिकरणम् ।

सू० धारणार्थत्वात् सोमेऽन्यन्वाधानं न विद्यते ॥१६॥

भा० सोमे दीक्षणीयादिषु ऐष्टिकेषु कर्मसु चोदकप्राप्तम् अन्यन्वाधानं
किं कर्त्तव्यम्, उत न? इति । कर्त्तव्यम् । कुतः? । एवं चोदकोऽनुगृहीतो
भविष्यति । एवं प्राप्ते उच्यते,—न कर्त्तव्यं । कुतः? । ‘धारणार्थत्वात्’,
विहितस्य अग्नेर्धारणार्थं तत्, सोमार्थेन च विहितस्य तत् कृतं, तेन
घृतोऽग्निः, न च घृतस्य धारणकार्यमस्ति । ‘ननु अमन्त्रकं तत्’ ।
सत्यम् अमन्त्रकम्, अपि तु तत् कृतं, न कृतस्य मन्त्रार्थं पुनरावृत्ति-
रस्ति । तस्मात् न कर्त्तव्यं ॥ (१२।१।१० अ०) ॥

दीक्षणीयादिषु व्रतोपायनाभावाधिकरणम् ।

सू० तथा व्रतमुपेतत्वात् ॥२०॥ (सि०) ॥

भा० तत्रैव दार्ढ्यपौर्णमासिकं व्रतं चोदकप्राप्तं तथैव न क्रियेत, यथा
अन्यान्वाधानम्, उपेतत्वात्, न हि उपेतम् अनपत्कं सत् शक्यमुपेतुं,
अप्राप्तस्य हि प्रापणमुपगमनं, तत् प्राप्तस्य न शक्यम् ॥

सू० विप्रतिषेधाच्च ॥२१॥ (यू०) ॥

भा० ‘अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि’ इति चरतो वचनं विप्रतिषिद्धं,—
वर्त्तमानस्य भविष्यद्वचनम् ॥

सू० सत्यवदिति चेत् ॥२२॥ (आ०) ॥

भा० अथ 'सत्यवत्' कस्मात् न भवति, यथा, सत्यवचनं व्रतं पुरुष-
धर्मात्वादनुवर्त्तमानमपि दर्शपूर्णमासयोः पुनरुपेयते इति स्थितार्थां
प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिषोदयति ;—

सू० न, संयोगपृथक्त्वात् ॥२३॥ (आ०नि०) ॥

भा० न एतत् तेन तुल्यं, 'संयोगपृथक्त्वात्',—तत्र पुरुषसंयोगः
कर्म्मसंयोगश्च पुरुषार्थमुपेतं कर्म्मार्थं पुनरुपेयते । 'नन्विहापि संयोग-
पृथक्त्वं, सोमार्थमुपेतमैष्टिकार्थं पुनरुपेयते' इति । नेह पुनरुप-
गमनेनार्थः, यत् सोमार्थं, तदेव इतरत्र प्रसङ्गात् कार्यं साधयति ।
'नन्विहापि* तददेव साधयिष्यति' । साधयेत्, यदि कामार्थता
तस्य ज्ञाता भवेत्, सा तु इहैव ज्ञायते, ऐष्टिकानां तु प्रकृतौ ज्ञाता ।
तस्मात् 'सत्यवद्' इत्यदृष्टान्तः । कर्म्मार्थत्वज्ञानस्य तु प्रयोजनं प्राय-
श्चित्तविशेषस्तृतीयेऽध्याये (४।४अ०) व्याख्यातः ॥ (१२।१।२१अ०) ॥

ऐष्टिकेषु अन्यन्वाधानानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० ग्रहणार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात् ॥२४॥ (सि०) ॥

भा० पूर्वकृतमां अन्यन्वाधानं सौमिकं प्रसङ्गादैष्टिकेषु कार्यं साध-
यतीत्युक्तम् । तदिदानीं आक्षिप्यते, धारणार्थत्वात् तस्य प्रसङ्ग
उक्तः । न च तच्चेवलं धारणार्थं, किन्तर्हि धारणार्थं च देवता-

* नन्वितरहापि इति आदर्शपुरुषके पाठः ।

† पूर्वोक्तम् इति आदर्शपुरुषके पाठः ।

परिग्रहार्थं च; एवं हि दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘ममाग्रे वर्षो विहवेव्व-
स्त्विति, पूर्वमग्निं गृह्णाति, देवता एव तत्पूर्वेद्युर्गृहीत्वा खोभृते यजते’
इति । तच्च यद्यपि धारणार्थं सौमिकेन प्रसङ्गात् सिध्यति, देवता-
परिग्रहार्थं तु दार्शन्यपूर्णमासिकम् ऐष्टिकेषु कर्मसु कर्तव्यं ।

आह,—‘नैतद् युक्तं, देवतापरिग्रहार्थमपि प्रसङ्गादेव सिध्यति ।
कुतः ? । ‘इष्टेस्तदर्थत्वात्’, सोमेऽपि दीक्षणीयेष्टिः देवतापरिग्रहार्थां
श्रूयते,—‘आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणोऽग्निः प्रथमो
देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता
यज्ञं च तदुभयतः परिगृह्य दीक्षते’ इति । सैव देवता परिग्रहणार्थां
प्रसङ्गादैष्टिकानां कार्यां साधयिष्यतीति ॥

सू० शेषवदिति चेत् ॥२५॥(आ०) ॥

भा० उच्यते, न सिध्यति, दीक्षणीया प्रधानार्था, सा प्रधानदेवतापरि-
ग्रहणे वर्तते, शेषास्तु अङ्गानां देवता अपरिगृहीताः, तत्परिग्रहार्थं
दार्शन्यपूर्णमासिकम् ऐष्टिकेषु कर्तव्यम् ॥

सू० न वैश्वदेवो हि ॥२६॥ (आ०नि०) ॥

भा० ‘न’ कर्तव्यं, दीक्षणीययैव प्रसङ्गाद्देवतापरिग्रहार्थः सेव्यति ।
‘ननु प्रधानदेवतापरिग्रहार्थां दीक्षणीयेत्युक्तं’ । प्रधानदेवतार्थां सती
अङ्गदेवता गृह्णाति । कथं ? । ‘वैश्वदेवो हि’ । अस्ति सोमे वैश्वदेवो
ग्रहयजिः, तच्च सर्वदेवता इज्यन्ते, तन्मध्ये चाङ्गदेवता अपि । तस्मात्ताः
परिगृहीताः । अतो न तत्परिग्रहार्थं नैष्टिकेनाग्न्यन्वाधानेनार्थः* ॥

* अनेन तत्परिग्रहार्थेन ऐष्टिकेन अग्न्यन्वाधानार्थेन नार्थः इति आदर्शपुरुकपाठः ।

सू० स्याद्वा व्यपदेशात् ॥२७॥ (पू०) ॥

भा० 'स्याद्वा' अर्थः, ऐष्टिकेनाम्यन्वाधानेनाङ्गदेवतापरिग्रहणं, न तु विश्वे देवा इव्यन्ते इति परिगृहीताः। न तत्र सर्वा देवता इव्यन्ते, किन्तु विश्वे देवा देवतागणः, यथा, साध्या वसवो रुद्रा इति। कथं ज्ञायते? 'व्यपदेशाद्', व्यपदेशो भवति, 'अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वह्ण आदित्यैर्बृहस्पतिर्विष्वेदेर्वीः' इति वस्त्रादिभ्योऽर्थान्तरभूतान् विश्वान् देवान् दर्शयति। यदि च सर्वे देवा उच्येरन् विश्वदेव-ब्रह्मेण, तेभ्योऽर्थान्तरभूता न स्युः। तस्मात् विश्वदेवब्रह्मो गणवचन एव। एवञ्चेत् अपरिगृहीता अङ्गदेवताः, तदर्थमैष्टिकमन्यन्वाधानं कर्त्तव्यम् ॥

सू० न गुणार्थत्वात् ॥२८॥ (उ०) ॥

भा० नैतदेवं। कस्मात्?। 'गुणार्थत्वात्', न अनेन व्यपदेशेन गणो वैश्वदेवः शक्यः कल्पयितुं। गुणार्थोऽयं व्यपदेशो बृहस्पतिप्रशंसार्थः। अन्यादयो वस्त्रादिभिः केवलैः समेताः, बृहस्पतिस्तु सर्वैर्देवैस्त्वैश्वान्यैश्चेति। यथा सेनापतिर्भृत्यबलेन सहागतः समाहर्त्ता निजेन बलेन, राजा तु सर्वैर्बलैस्त्वैश्वान्यैश्चेति। अपि च वैश्वदेवो गणः कल्प्यः, सर्वे तु देवाः शब्दादेवावगम्यन्ते; तस्मात् दीक्षणीयथा अङ्गदेवतापरिग्रहोऽपि प्रसङ्गात् सिध्यतीति न कर्त्तव्यं दार्शनपौर्णमासिकमैष्टिकेषु अन्यन्वाधानम् ॥ (१२।१।१२अ०) ॥

ऐष्टिकेषु पत्नीसन्नहनाननुष्ठानाधिकारत्वम्।

सू० सन्नहनञ्च वृत्तत्वात् ॥२९॥

भा० पत्न्याः सन्नहनञ्च दर्शपूर्णमासयोरास्मात्, 'योक्त्रेण पत्नीं सन्नहति'-

इति तत् सोमाङ्गभूतेषु ऐष्टिकेषु कर्षसु चोदकेन प्राप्तमपि न कर्त्तव्यं । कुतः ? । 'वृत्तत्वात्', दीक्षाकाले सोमार्थं पत्न्याः सन्नहं वृत्तं, 'योऽपि पत्नीं सन्नहति मेखलया दीक्षितं मिथुनत्वाय' इति उदाहृतं । सन्नहमस्य वाससो धारणार्थं सर्वार्थेन सौमिकेवैव आ कर्षापवर्गात् प्रसङ्गेन सिद्ध्यतीति ॥ (१२।१।१३अ०) ॥

ऐष्टिकेषु आरण्यभोजनाभावाधिकरणम् ।

सू० अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं हि वृत्त्यर्थम् ॥ ३० ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोरारण्यभोजनमाहृतं,—'यदारण्यमत्राति तेन आरण्यम् अथो इन्द्रियं वै आरण्यमिन्द्रियमेवात्मन् धत्ते' इति । तत् प्रायणीयादिषु चोदकेन प्राप्यते, प्राप्तमपि सत् न कर्त्तव्यं । किंकारणं ? । 'अन्यविधानात्' । यत्तु, दर्शपूर्णमासयोरारण्यभोजनं, तद् 'वृत्त्यर्थं' । 'सोमेऽपि एतदाहृतं,—'पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागूराजन्यस्य आमिवा वैश्वस्य' इति । तदपि दृष्टकार्यत्वाद्वृत्त्यर्थमेव । तयोः सौमिकं प्रत्यक्षश्रुतत्वात् प्राधान्याच्च अवश्यं कार्यम्, तेनैव च इत्तौ प्रसङ्गात् सिद्धायामितरन्निवर्त्तते ॥ (१२।१।१४अ०) ॥

ऐष्टिकेषु शेषभक्षानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० शेषभक्षास्तथेति चेन्नान्यार्थत्वात् ॥ ३१ ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः शेषभक्ष ऐडादिः, सोमे ऐष्टिकेषु कर्षसु चोदकप्राप्तः, सोऽपि सौमिकेन व्रतेन आराण्यवन्निवर्त्तते इति चेद् ।

न । कस्मात् ? । 'अन्वार्थत्वात्', न च उक्त्यर्थः, न हि अयं उक्तये, संस्कारार्थोऽसौ, उपयुक्तशेषत्वाद्, भवाणां द्वितीयानिर्देशाच्च, 'यज-
मानपश्चमा ऋत्विज इडां भक्षयन्ति' इति । तस्मात् कर्त्तव्यम् ॥
(१२।१।१५अ०) ॥

रेहिकेषु अन्वाहार्यदानाभावाधिकारणम् ।

सू० भृतत्वाच्च परिक्रयः ॥ ३२ ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः परिक्रयोऽन्वाहार्य आघातः, स इह चोदकेन
प्राप्तः सन् न कर्त्तव्यः । कुतः ? । 'भृतत्वात्' । भृतास्ते ऋत्विजः
सोमार्थेन परिक्रयेण, 'तस्य दादन्न शतं दक्षिणा' इति । एकदेश-
कासकर्मत्वञ्च अप्रप्रधानाणां; तस्मात् तैरेवाङ्गानि कर्त्तव्यानि ।
अतो न पृथगङ्गानां परिक्रयः । तस्मादन्वाहार्यो निवर्त्तते ॥
(१२।१।१६अ०) ॥

रेहिकेषु शेषमक्षय संस्कारार्थतया कर्त्तव्यत्वाधिकारणम् ।

सू० शेषमक्षयास्तथेति चेत् ॥ ३३ ॥ (पू०) ॥

भा० अथ शेषमक्षा अपि 'तथा' निवर्त्तेरन्, यथा अन्वाहार्यं
इति चेत् । परिक्रयार्थाशङ्कयोच्यते ॥

सू० न, कर्मसंयोगात् ॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भा० नैते निवर्त्तेरन्, न ह्येते परिक्रयार्थाः । अन्वाहार्येण कर्मार्थ-

मानमानां निर्दमभृद्यिष्ठे कर्मणि एते विधीयन्ते, न चात्मनामानमनाय,*
 तस्माच्चैते परिक्रथार्याः किन्तु शेषसंस्कारार्याः । अतस्तदर्थं कर्त्तव्याः ॥
 (२२।१।२७अ०) ॥

ऐष्टिकेषु होतुर्वरप्रसङ्गावाधिकारवत्

सू० प्रवृत्तवरणात् प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियेत ॥

॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोर्होतुर्वरणमाह्वानं, - 'अग्निर्होता देव्यो होता देवान्
 यन्त' इति । तत् चोदकेन ऐष्टिकेषु कर्मसु होमाङ्गभृतेषु प्राप्यते ।
 अस्ति तु होमेऽपि होतुर्वरणं, - 'अग्निर्होता स मे होता होतस्त्वं मे
 होतासि इति होतारं वृणीत' इति । तत्र विचार्यते, - किम्,
 ऐष्टिकेषु कर्मसु दार्शपौर्णमासिकं होतुर्वरणं कर्त्तव्यम्, उत, न ?
 इति । किं प्राप्तं? - न कर्त्तव्यमिति । कस्मात्? । वरणन्तावद्
 आनत्यर्थं, सौमिकेन च वरणेनागतो होता साङ्गस्य होमस्य
 करणे । न चानतस्थानमनेन कार्यमस्ति । तस्मात् न कर्त्तव्यम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, - 'वृत्तवरणात् प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियेत', -
 नैतदस्ति, - सौमिकं वरणं प्रसङ्गाद्दार्शपौर्णमासिकस्य कार्यं साधयिष्यति
 इति, 'प्रवृत्ते' वरणणात् प्रवृत्ते कर्मणि दार्शपौर्णमासिकं वरणं क्रियते,
 अतस्तत् न आनत्यर्थं, किन्तर्हि कर्ममात्रं, न चेत् क्रियेत, तेन
 गुणवैगुण्यं स्यात् ! तस्मात् प्रतिकर्म भेदेन कर्त्तव्यम् ॥

सू० ब्रह्मापीति चेत् ॥ ३६ ॥ (आ०) ॥

* 'न चात्मनामानमनाय' इति का० ऋ० पु० पाठः । 'न चात्मनामानमनाय' इति
 चादशेऽप्युक्तपाठः ।

भा० इति चेत् पश्चसि,—प्रवृत्तवरणाङ्गेतुर्वरणं प्रतिकर्म्म कर्म्मव्यम्—
इति, 'ब्रह्मापि प्रवृत्ते कर्म्मणि त्रियते प्रणीता प्रणयनकाले, तस्मात्
तस्यापि वरणं धर्म्ममात्रं, अतस्तदपि प्रतिकर्म्म कर्म्मणं; वक्तव्यो वा
विशेषः ॥

सू० न, प्राङ्नियमात्तदर्थं हि ॥ ३७ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० न ब्रह्मवरणं कर्म्मणं । किंकारणं ? । 'प्राङ्नियमात्',
प्राग्वरणादित्यर्थः ;—सद्यं प्रवृत्ते कर्म्मणि ब्रह्मणे वरणं, प्राग्वरणात्
किञ्चिद् ब्रह्मत्वमस्ति, वरणादगन्तरकालं ब्रह्मणः कर्म्म, तदर्थं वरणं
कर्म्मार्थं; तस्मात् तद्वर्म्ममात्रं, किन्तर्हि आगत्यर्थमेव, सौमिकेन
च वरणेन आगतोऽसौ । तस्माद् ब्रह्मवरणं न कर्म्मव्यम् ॥

सू० निर्हिष्टस्येति चेत् ॥ ३८ ॥ (द्वि०आ०) ॥

भा० अथोच्येत,—अस्ति अमावास्यायामौपवसथ्येऽहनि वेदिकर्म्म
निर्हिष्टं,—'पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोति' इति, तच्च वेदिपरिग्रह-
प्रसवो ब्रह्मणा क्रियते, तेन ब्रह्मापि प्रवृत्तवरण इति ॥

सू० नाश्रुतित्वात् ॥ ३९ ॥ (द्वि०आ०नि०) ॥

भा० पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिकरणं श्रुतं, न परिग्रहणं, 'अश्रुतित्वात्'
यथाकालमेव वृते ब्रह्मणि परिग्रहः करिष्यते, वरणस्य कर्म्मार्थत्वात् ।
ननु 'प्राग्वेदिकरणात् पूर्वं परिग्रहः, तत्रापि ब्रह्मणा प्रसवो दातव्यः' ।
वाङ्, अयं तर्हि अन्यः परिहारः,—दर्शपूर्णमासप्रकरणे हविषामभि-
वासानादूर्द्ध्वं वेदिकरणमाह्वातं, ब्रह्मवरणमपि प्रणीताप्रणयनकाले प्राग्

ब्रह्मत्वप्रवृत्तेर्दृष्टार्थत्वादानत्यर्थम् । एवं स्थिते अमावास्यायां वेदिकरणं वचनेनापहृतं, तस्मिन्नपहृत्यमाषे परिग्रहोऽप्यपहृतः, प्रसवोऽपि च, ब्रह्मवरणमपि, प्रधानदेशकालत्वाद्गुणानाम् । एवं सति पौर्णमास्यां प्रषयनकाले ब्रह्मवरणम्, अमावास्यायां पूर्वद्युः,—उभयत्राप्यवृत्ते ब्रह्मत्वे । तस्मादुभयवानत्यर्थम् । अतो न प्रतिकर्म ब्रह्मवरणं कर्त्तव्यं, सौमिकेनैव वरणेनानतत्वाद् ब्रह्मणः ॥

सू० होतुस्तथेति चेत् ॥ ४० ॥ (त०आ०) ॥

भा० इति चेत् पश्चसि,—यद्यप्रवृत्ते कर्मणि ब्रह्मणो वरणं, न च, वरणात् प्राक्, किञ्चिद् ब्रह्मणः कर्मास्ति, तस्मान्न प्रवृत्तवरणो ब्रह्मेति । 'होतुस्तथा' होतुरपि प्राग्वरणान्न किञ्चित्कर्मास्ति, तस्यापि वरणं न धर्ममात्रम् ॥

सू० न, कर्मसंयोगात् ॥ ४१ ॥ (त०आ०नि०) ॥

भा० अस्ति, होतुः प्राग्वरणत् सामिधेनीकर्षणा संयोगः,—'अदतः सामिधेनीरन्वाह' इति । तस्माद्द्वोतुर्वरणमदृष्टार्थं ; तदैष्टिकेषु कर्मसु दीक्षणीयादिसु कर्त्तव्यं, ब्रह्मवरणन्तु दृष्टार्थं तत् सौमिकेनैव कृतत्वात् न कर्त्तव्यमिति ॥ (१२।१।१८अ०) ॥

आतिथ्यायां बर्हिषः प्रतिकर्मं प्रीक्षयाद्यभावाधिकरणम् ।

सू० यज्ञोत्पत्त्युपदेशे निष्ठितकर्मप्रयोगभेदात् प्रति-
तन्त्रं क्रियेत ॥ ४२ ॥ (पू०) ॥

भा० सोमे श्रूयते,—'यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदान्तदग्नीषोमी-

यस्य'—इति । तच्च यत् निष्ठितस्य बर्हिषो लूनस्य क्रियते, यथा, प्रोक्षणम्, अयाणाम् अपयातनं, मूलाणाम् अवमेचनं । तत्किम् आतिथ्यादिषु प्रयोगभेदे भेदेन कर्त्तव्यम्, अथ वा, यदातिथ्यायां कृतं, तदेवेतरत्र प्रसज्यते ? । किं प्राप्तं?—'यज्ञोत्पत्त्युपदेशे' आतिथ्योत्पत्त्युपदेशे एतस्मिन् 'यदातिथ्यायां बर्हिषस्तदुपसदाम्' इति, यत् निष्ठितकर्म क्रियेत, तन् प्रयोगभेदाङ्गिनं, भिन्नप्रयोगाख्येतानि आतिथ्यादीनि कर्माणि, तेषु गृह्यते विशेषः, यद् यस्य प्रयोगे प्रोक्षणादि कृतं तत्तदर्थमिति । तस्मादन्यार्थमावर्त्तयितव्यमिति । एवं प्रतिकर्माभ्यासः, न चात्र प्रसङ्गो युज्यते, न हि आतिथ्यायास्तन्त्रमध्यपतिता उपसदः, अग्नीषोमीयो वा ॥

सू० न वा, कृतत्वात्तदुपदेशो हि ॥ ४३ ॥ (सि०) ॥

भा० 'न वा' प्रोक्षणादि कर्त्तव्यं । कुतः ? । 'कृतत्वात्,' कृतं तदातिथ्यायां बर्हिषः, तेन संस्कृतं तद्बर्हिः, पुनःक्रियायां हेतुर्नास्ति । ननु 'कर्मार्याः संस्काराः, तच्च कर्म भिन्नम्, अतो यस्मिन् कर्मणि क्रियन्ते तदर्थं भवन्ति' । उच्यते,—कर्मार्या अप्येते सन्तो नास्कन्दपालिकावत् कर्मणि सम्बन्धन्ते, किन्तर्हि बर्हिर्दारेण,—यदीयं बर्हिः तेन सम्बन्धन्ते, साधारणञ्चेदमातिथ्यादीनां बर्हिः । कथं ज्ञायते ? । 'तदुपदेशो हि,' 'यदातिथ्यायां बर्हिः' इत्यनेन वाक्येन तेषां बर्हिषः साधारणमुच्यते न धर्मातिदेशः । नापि निरिष्टकोपदेशः इत्युक्तं,—'अपिवोत्पत्ति संयोगात्तदर्थसम्बन्धो विशिष्टानां प्रयोगैकत्वहेतुः' स्यात् (४।२।

* प्रयोगैकत्वे हेतुः इति आदर्शपुस्तके पाठः ।

३० सू०) इति । एवं चेदातिथ्यायामपि क्रियमाणाः संस्काराः सर्वार्था एव भवन्ति । तस्मान्न प्रतिकर्म्म कर्त्तव्या इति ॥ (१२।१।१८अ०) ॥

आतिथ्यायां स्तरणमन्त्रस्याटन्वधिकरबम् ।

सू० देशपृथक्त्वामन्त्रोऽभ्यावर्त्तते ॥ ४४ ॥

भा० तत्रैव स्तरणमन्त्रः चिन्थते,—किम्, अग्नीषोमीये भेदेन कर्त्तव्यः, अथ वा, य आतिथ्यायां प्रयुक्तः, स एव प्रसज्यते? इति । साधारणे बर्हिषि प्रयोगात् पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रसङ्गे प्राप्ते उच्यते,—‘मन्त्रोऽभ्यावर्त्तते,’ भेदेन कर्त्तव्य इति । कुतः? । ‘देशपृथक्त्वात्,—‘पृथगेतौ देशौ,—उत्तरवेदिसमीपं प्राम्बंशस्य ; देशभेदात् स्तरणमावर्त्तते, स्तरणाङ्गस्य मन्त्रः,—‘उर्णास्रदसन्त्वा सृणामि’ इति, स्तरणाटन्वौ मन्त्रस्याप्याटन्तिर्द्याया । प्रधानतन्त्रत्वाद्गुणानां । अपि च स्तरणं देश-संस्कारकं, तेनातिथ्यायां प्राम्बंशदेशः संस्कृतः, न उत्तरवेदिदेशः, यदि मन्त्रो न प्रयुज्येत विगुणस्तस्य संस्कारः स्यात् । तस्मादाटन्तिः स्तरणमन्त्रस्य ॥ (१२।१।२०अ०) ॥

बर्हिषो देशान्तरनयने सन्नहनहरणमन्त्रयोरप्रयोगाधिकरबम् ।

सू० सन्नहनहरणे तथेति चेत् ॥ ४७ ॥ (पू०) ॥

भा० अग्नीषोमीये एव देशान्तरं नीयमानस्य बर्हिषः सन्नहनहरण-मन्त्रौ प्रयोक्तव्यौ, न? इति चिन्थते, तत्राह,—सन्नहनहरणमन्त्रौ ‘तथा’, यथा स्तरणमन्त्रः, भेदेन प्रयोक्तव्यावित्यर्थः । कुतः? । उक्तो न्यायः सन्नहनहरणमन्त्रौ कर्म्मार्ङ्गं, ते च कर्म्मणी आवर्त्तते । अतो मन्त्रयोरप्याटन्तिर्द्याया । तस्मात् भेदः ॥

सू० नान्यार्थत्वात् ॥ ४८ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतद्युक्तं । कुतः ? । 'अन्यार्थत्वात्', खूनस्य बर्हिषो ये सञ्जहन्-
हरणे ते उपादानार्थे ; तत्र हि मन्त्रौ स्त्रीक्रियमाणस्त्रीवोपवर्णनारूपौ,
'पूषा ते यन्त्रिं बन्धातु बृहस्पतेर्मूर्धा हरामि' इति । इमे पुनः
स्त्रीकृतस्य देवान्तरप्रापणार्थे, अन्यार्थत्वादप्राकृतकार्ये न मन्त्रं
गृह्णीतः । यथा तत्रैवातिथ्यायां यदा गार्हपत्यदेवादाहवनीयदेवं
प्रोक्षणाय बर्हिर्कीर्यते, न तदा हरणमन्त्रः प्रयुज्यते एवमिहापि ॥
(११।१।११अ०) ॥

इति श्रीभट्टवृत्तरस्वामिनः छतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥०॥

मीमांसा-दर्शने

१२ अध्याये २ पादः ।

विहारान्नेर्वैदिककर्ममात्राचताधिकरणम् ।

सू० विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत् प्रभुत्वात् ॥१॥
(पू०) ॥

भा० विहार इति गार्हपत्यादिरग्निचेता* उच्यते, विहरणात् । स
'लौकिकानां' कर्मणां, -पार्वण्यस्त्रासीपाकादीनाम्, अन्येषां चाग्निसाध्यानां
पचनदहनप्रकाशनादीनाम् 'अर्थं साधयेत्' निर्दिष्टं कुर्यात्, 'प्रभुत्वात्', -
प्रभवति हि आहुतिप्रक्षेपणे पाकादौ च । संयुक्तं च न केनचित्
प्रयोजनेन, अग्निद्रव्यसुत्पन्नं, - 'वसन्तेऽग्नीनाधीत' इति, तत्सामर्थ्याद्
यद्यत्रोपयुज्यते तच्च तत्रोपयोज्यम्; एवञ्चास्योत्पत्तिः† अर्थवती
भवति ॥

सू० मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २ ॥ (यु०) ॥

भा० 'मांसपाकप्रतिषेधो' भवति 'तद्वत्', -न्यायोपदिष्टः‡, - 'मांसं न
पचयेत्; तस्मिन्नग्नौ यत्पचयेत्; क्रव्यादं कुर्यात्' इति । लौकिके हि पाके
मांसप्रसङ्गो वैदिकस्तु अग्निचे मांसपाकः ॥

* गार्हपत्यदक्षिणाचवनीयाग्निरूपः ।

† 'एवञ्च तस्योत्पत्तिः' इति का० श्रौ० पू० पाठः ।

‡ 'तद्वत्, यद्वत् न्यायोपदिष्टः' इति आदर्शपञ्चकपाठः ।

सू० निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० 'वैदिकानां' 'वा' कर्मणां विहारोऽर्थे साधायेत्, न लौकिकानां।
कुतः ? । 'निर्द्देशात्', निर्दिश्यते मार्शपत्यादीनां कार्यं, 'यदाहवनीये
जुहोति तेन योऽस्याभीष्टः प्रीतो भवति' इत्येवमादिभिर्वाक्यैः, यासौ
उत्पत्तौ कार्याकाङ्क्षा, या एतैर्वचनैर्निर्वर्तिता ; अत एवमर्थवैषा-
म्युत्पत्तिः । तस्मान्न लौकिकेषु प्रसज्येरन् ।

'भवेत्याकादीनामयं परिहारः, न स्यात्प्रासादीनां तेषामपि
आहवनीये एव होमः प्राप्नोति' । नैव दोषः, 'यदाहवनीये जुहोति'
इति नियमार्थ एव वादः, अन्तरेषापि हि वचनम्, आहवनीये
होमोऽन्यत्र च प्राप्तः ; तदेतन्नियमप्राप्तं यथानियमप्रसङ्गादिवचं
विज्ञायते । वैदिकेषु चानियमप्रसङ्गः प्राचतनस्यानिर्दिष्टत्वात् ।
लौकिकानां सुनिर्दिष्टमायतनं चोपासनोऽग्निः, तस्मान्न तानि
आहवनीये प्रसज्येरन् ॥

सू० सति चोपासनस्य दर्शनात् ॥ ४ ॥ (यु० १) ॥

भा० सति च विहारे चोपासने निर्दिश्यते, 'यं कामयेत राष्ट्रमस्य
प्रजायै स्यादिति तस्योपासने प्रतिहितमास्रभ्य जुहुयाद्' इति । राजसूये
प्रदत्ते कर्मणि एतद्वचनं, तस्मिंश्च काले विहारोऽस्ति, यदि च जेतैव
लौकिकानां कार्यं साधयेत्, सत्यां तस्यां चोपासनः कार्यवान् स्यात् ॥

सू० अभावदर्शनाच्च ॥ ५ ॥ (यु० २) ॥

भा० मांसपाकस्य च वैहारिकेऽग्नौ अभावं दर्शयति, 'मांसीयन्ति च वा
एतस्याजुहोतोऽग्नयो यजमानस्य अग्नयः ते यजमानमेव ध्यायन्ति

वज्रमानं संकल्पयन्ति पचन्ति इ वा अन्वेद्यग्निषु दद्यामांसम् अथैतेषां
नातोऽन्वा मांसात्ता विद्यते' इति । अन्यत्र पशुबन्धात्, मांसस्य र्जनमेव
वैहारिकाणामग्नीनां परिहरति । तस्मादपि न सौकिकेषु विहारप्रसङ्गः ॥

सू० मांसपाको विहितप्रतिषेधः स्यादाहुतिसंयोगात्
॥ ६ ॥ (पू० यु० नि० १) ॥

भा० यत्, 'मांसपाकप्रतिषेधश्च तदद्' इति तद् 'विहितप्रतिषेधः
स्यात्', आहवनीये वपायाः अपणं विहितं, तस्यायं प्रतिषेधः । कस्मात्? ।
प्राप्तत्वात्, 'आहुतिसंयोगाच्च', 'तस्मिन्नग्नौ न मांसं पचन्ति यस्मिन्
आहुतीर्जुङ्गति' इति आहुतिसंयोगेन वाक्यशेषः श्रूयते ; आहवनीये
चाहुतयो ह्यन्ते । तस्मादपाअपणस्यायं प्रतिषेधः ॥

सू० वाक्यशेषो वा दक्षिणेऽस्मिन्* आरभ्य विधानस्य
॥ ७ ॥ (पू० यु० नि० २) ॥

भा० अथवा अथमन्यः परिहारः,—दक्षिणेऽग्नौ पत्न्या व्रतस्य अपण-
मासात्,—'यदा आमयदोषान्मांसं व्रतकार्ये उपादीयते, तदा तन्न
दक्षिणाग्नौ अपयितव्यम्' इति ; तस्य दक्षिणाग्नौ व्रतअपणवाक्यस्यायं
शेषः, 'अन्यत्र मांसात्' इति, 'या वरस्वती वेजमती' इति येऽसौ
दक्षिणाग्नौ हेमः तत्रैतच्छ्रूयते । तस्माद्दक्षिणाम्यभिप्रायं विज्ञायते ॥
(१२।१।१२अ०) ॥

* दक्षिणस्मिन् इति चादर्शपुरुषपाठः ।

सवनीयपक्षो पशुपुरोडाशस्य कर्मवताधिकारवत् ।

सू० सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात्पशुपुरोडाशो न स्याद-
न्येषामेवमर्थत्वात् ॥ ८ ॥ (पू०) ॥

भा० 'सवनीये' पक्षौ 'पुरोडाशो' 'न स्यात्' न कर्तव्यः । कुतः ? ।
'छिद्रापिधानार्थत्वात्', पक्षोः छिद्रापिधानार्थः स एवं श्रूयते,—
'सुविरो वै तर्हि पशुः यर्हि वपासुत्खिदति यद्गीर्हमयः पुरोडाशो
भवति अपिधानाय असुविराय' इति । 'अन्येषामेवमर्थत्वात्', छिद्रा-
पिधानमन्यैरेव क्रियते सवनीयैः पुरोडाशैः, तथापि श्रूयते,—'अनुसवगं
सवनीयाः पुरोडाशा निदृष्यन्ते पिहित्ये अश्चिद्र्तायै' इति । अतः
छतार्थत्वात् पशुपुरोडाशो निवर्तते ॥

सू० क्रिया वा देवतार्थत्वात् ॥ ९ ॥ (सि०) ॥

भा० कर्त्तव्यो वा पशुपुरोडाशः । कुतः ? । 'देवतार्थत्वात्', देवता-
संस्कारार्थोऽयमित्येतदुक्तं,—“अपि वा शेषभूतत्वान्तत्संस्कारः प्रती-
येत स्वाहाकारवदङ्गानामर्थसंयोगात् (१०।१।११ सू०)” इति । न
च, पुरोडाशश्छिद्रापिधानार्थः, प्रत्यक्षविरोधाद् अर्थवादमात्रं तत्,
पुरोडाशविधानार्थः; सवनीयेष्वप्येवमेवार्थवादमात्रं । तस्माच्चोदकप्राप्त्या
कार्यः पुरोडाशः ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥ (यु०) ॥

भा० 'वपया प्रातःसवने चरन्ति पुरोडाशेन माध्यन्दिने सवने
अङ्गैस्तृतीयसवने' इति तन्त्रविप्रकर्षपरे वाक्ये पुरोडाशं दर्शयति,
तस्मादपि कार्यः ॥ (११।१।२ अ०) ॥

सवनीयपुरोडाशे हविष्कृदाङ्गानस्माभावाधिकरणम् ।

सू० हविष्कृत्सवनीयेषु न स्यात् प्रकृतौ यदि सर्वार्था
पशुं प्रत्याङ्गता सा कुर्याद्विद्यमानत्वात् ॥ ११ ॥

भा० सवनीयेषु पुरोडाशेषु हविष्कृदाङ्गानं न कर्त्तव्यं । कुतः ? ।
'पशुं प्रत्याङ्गता' असौ, पशुमध्यपतिताश्च सवनीयाः, तेषु 'सा' एव
'विद्यमानत्वात्', प्रसङ्गादुपयोच्यते, नार्थः पुनराङ्गाने । 'ननु नैव
पशोर्हविष्कृदस्ति । औषधार्था अवहनार्था वा, यथा पत्नी, तुल्यवच्छ्रूयते-
इति संकर्षे वक्ष्यति' । 'प्रकृतौ यदि' 'सर्वार्था' आख्यौषधसाम्नायार्था-
इत्येवं कृत्वा चिन्तयते । कृत्वा-चिन्तेयम् ॥ (१२।१।३अ०) ॥

इतीवसवने हविष्कृदाङ्गानस्मापुनराङ्गधिकरणम् ।

सू० पशौ तु संश्रुते विधानात्तार्त्तीयसवनिकेषु स्यात्
सौम्याश्विनयोश्चापट्टत्तार्थत्वात् ॥ १२ ॥ (पू०) ॥

भा० 'तार्त्तीयसवनिकेषु' तु पुरोडाशेषु 'सौम्याश्विनयोश्च' भेदेन
हविष्कृत् स्यात् । कुतः ? । 'पशौ' 'संश्रुते विधानात्',-पक्षे पश्चादेते
विधीयन्ते, तस्मिन्काले पाशुकी हविष्कृत् कृतार्थत्वात् अपट्टत्वा ।
तस्मादन्या आङ्गातव्या ॥

सू० योगाद्वा यज्ञाय तद्विमोके विसर्गः स्यात् ॥ १३ ॥
(सि०) ॥

भा० न वा अन्वा आङ्गातव्या, सैव कुर्याद्विद्यमानत्वाद् । न तु
कृतार्थत्वादपट्टत्वाऽसौ, नापट्टयते । कुतः ? । 'योगाद्' 'यज्ञाय',

यज्ञायासौ पशुवन्भाव युक्ता, आदावेव न केवलं, सा यज्ञाङ्गानि
 सर्वाणि साधयितुं, 'कस्या युनक्ति स त्वा युनक्ति' इत्येवमादिना मन्वेच
 यज्ञार्थं युक्ता, तस्या यज्ञविभोके विषर्गे न्यायः, यत्कारणं कस्याञ्चित्
 आपदि पुनस्तथा कदाचित्कार्यम्भवेत् । तस्मान्न भेदेनाह्वातव्या ॥
 (११।२।४अ०) ॥

मिश्रियज्ञेऽमावास्यातन्मन्त्रोवापिपरचम् ।

सू० निश्चियज्ञे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः स्यात् प्रत्यक्षमिष्टत्वात्
 ॥ १४ ॥ (पू०) ॥

भा० इदं श्रूयते, —'अग्नये रचोन्नेऽष्टाकपासं निर्वपेद् यो रचोभो
 विभीयाद्' इति । तत्रैव 'अमावास्यायां निश्चियज्ञे' इति । तस्मिन्
 किममावास्यातन्मन्त्रं प्रयुज्यते, उत, न ? इति चिन्तायां पक्षः परिगृह्यते,
 'निश्चियज्ञे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः' इति, चक्षिमिश्रियज्ञे प्राकृतस्य
 अमावास्यातन्मन्त्रस्याप्रवृत्तिः न प्रसज्यते । कुतः ? । 'प्रत्यक्षमिष्टत्वात्',
 प्रत्यक्षमिष्टा इत्यमितिः, —'अग्नये रचोन्नेऽष्टाकपासं निर्वपेद् यो रचोभो
 विभीयाद्' इति । किमतः ? । तत एव विज्ञायते, स्वतन्त्रेयमुत्पन्ना, न
 कस्यचित्कर्माणस्तन्मध्ये ; यथा पशुपुरोडाशोऽग्नीषोमीयस्य, —'वपया
 प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपासं निर्वपति' इति । यथा
 च वैष्णवो वैश्वदेवस्य, —'यद्धोऽवमृद्येत यच्च स्य आसिष्येत तद्विष्णवे
 उहकमाय अवद्येद्' इति । ननु 'अमावास्यायाम्' इत्यामावास्यास्य
 कर्माणो मध्ये श्रुता । न, अमावास्याशब्दः कर्मावचनः, किन्तर्हि काल-
 चवनः ; काले श्रुतिः, कर्माणि लक्षणा । श्रुतिश्च लक्षणातो व्याख्या । न
 चेत्कस्यचित्कर्माणो मध्ये श्रूयते, कस्य तन्मन्त्रं गृहीष्यति ? तस्मान्नतन्मन्त्रा ॥

सू० कालवाक्यभेदाच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥ १५ ॥ (यु०) ॥

भा० कालभेदादाक्यभेदाच्च । कालभेदस्तावद् अमावास्यायां रात्रौ निश्चियज्ञः, प्रतिपदि अहनि अमावास्याम्, कालभेदेन वैगुण्यात् न अमावास्यातन्त्रं निश्चियज्ञस्योपकर्तुमर्हति, कथन्तर्हि? पाशुकाः प्रयाजास्तिष्ठति पशौ क्रियमाणाः सन्तः तस्य पशुपुरोडाशस्योपकुर्वन्ति । उक्तस्तत्र न्यायः,—‘न ह्यतस्य गुणानुपहार्यमादत्तरक्षि (८० २४०)’—इति । इह पुनरुक्तमामावास्याम्, तस्माद्वैगुण्याय स्वतन्त्रं कर्तव्यं ।

वाक्यभेदाच्च, भिन्नदेशे चैते वाक्ये, ‘अमावास्यायां* यजेत’ इति, ‘अमावास्यायां निश्चि यजेत’ इति । एकं दर्शपूर्णमासप्रकरणे, एकं काम्यासु इष्टिषु । किमतः ? । यदि समानदेशे स्यातां, ततः ‘अमावास्यायां यजेत’ इति योऽसौ अमावास्ये कर्माणि काल उपात्तस्तस्मिन्नेव निश्चियज्ञस्योदित इति गम्येत, तत्र अमावास्यातन्त्रमध्ये एव विहितः स्यात् । अथ पुनर्द्वैतभेदे सति यथा ‘अमावास्यायां यजेत’ इत्युपात्तः काल उपादेयत्वेन चोच्यते, एवमिहापि । न च, तुल्यकालत्वे प्रसङ्गे भवति, यथा वैकृत्य इष्टयोर्दर्शपूर्णमासाभ्यां तुल्यकाला अपि सत्यो न दर्शपूर्णमासिकं तन्त्रमुपजीवन्ति । तस्मात्तन्त्रभेदः ॥

सू० वेद्युद्धननव्रतं विप्रतिषेधात्तदेव स्यात् ॥ १६ ॥

(पू० वि०) ॥

भा० किमेष एवोत्सर्गं, सर्वं तन्त्रस्मिन्नं ? । न खलु, वेद्युद्धननं व्रतञ्च

* का० श्री० पुस्तके ‘अमावास्याया इति अर्थिकः पाठः ।

‘स्यात्’ ‘तदेव’, यद्दर्शार्थं वेदे दृङ्गनं कृतं तेनोद्भूतायाः पुनर्दृङ्गने नेह किञ्चित्कार्यमस्ति, केवलं कृतदूषणमभवेत्, प्रतश्चोपेतमनुसृष्टं पुनरपेतुमशक्यं, उपेयमानञ्च पिष्टपेषवदकिञ्चित्करं स्यात्। तस्मादेतद् उभयमपि तदेव प्रसज्यते ॥

सू० तन्ममध्ये विधानाद्वा तत्तन्मा सवनीयवत् ॥ १७ ॥
(सि०) ॥

भा० ‘तत्तन्मा’ ‘वा’ निष्पीष्टिः स्यात्, अमावास्यातन्मा न खतन्मा। कुतः?। ‘तन्मध्ये विधानात्’, अमावास्यातन्मध्ये इयं विहिता, ‘अमावास्यायां निष्पि निर्वपेत्’ इति। ‘अनु काखवचनेऽमावास्यावन्दे न कर्षवचन इत्युक्तं। सत्यं काखवचनः, स तु काखतन्मध्ये, तत्र विधीयमाना तन्मध्ये विहिता भवति, ‘सवनीयवत्’ तद्यथा, सवनीयाः पुरोडाशा न तावत् पशुकर्षं उद्दिश्य विधीयन्ते, अथ च पशुतन्मध्ये विहिता भवन्ति; यस्मिन् स्थाने विहितास्तत्स्थानं पशुतन्मध्ये इति; इयमपि तन्मध्ये पतिता सवनीयवदेव न खतन्मा भवितुमर्हति ॥

सू० वैगुण्यादिध्मावर्हिर्न साधयेद्गन्धाधानञ्च यदि देवतार्थम् ॥ १८ ॥ (सि० वि०) ॥

भा० अत्राह, किमेव एवोत्सर्गः, सर्वमामावाखं तन्मं निष्पियञ्चस्यार्थं साधयति? इति। न खलु, ‘इध्मावर्हिर्न साधयेत्’। कुतः?। वैगुण्यात्, इध्मोऽग्निमिन्धनार्थः, स प्रतिपदि आहितोऽमावास्यायां निष्पि वर्त्तमानस्य निष्पियञ्चस्यग्निमिन्धनं न साधयेद्दर्हिरेपि वेदिसरस्यार्थं

ते यदि प्रसव्येयातां, विगुणो निश्चिन्नः स्यात्, तस्याङ्गेदेन ते कर्त्तव्ये ।

‘अम्यन्वाधानञ्च’ यदि देवार्थे, यदि देवतापरिग्रहार्थमम्यन्वाधानं, सः अपि भेदेन कर्त्तव्यं । प्राकृतेन अम्यन्वाधानेन अमावास्यादेवताः परिगृहीताः । न च, रक्षोघ्नोऽग्निः तत्परिग्रहार्थम्, अथाग्निधारणार्थं ; सतः प्राकृतेनैव धारितत्वाद्गोर्त्तुं कर्त्तव्यं । देवतापरिग्रहार्थता च अस्मिन् वाक्यशेषे श्रूयते,—‘ममाग्ने वर्षो विहवेव्यस्तु इति पूर्वमग्निं परिगृह्णाति, देवता एव तत्पूर्वद्युः परिगृहीताः शोभते यजेते’ इति ॥ (१२।२।५३०)

विकृतिव्याख्यायानुष्ठानाधिकारणम् ॥

अत्रात्रहते,—

सू० आरम्भणीया विकृतौ न स्यात् प्रकृतिकालमध्यत्वात्
कृता पुनस्तदर्थेन ॥ १९ ॥ (पू०) ॥

भा० वैकृतेषु कर्त्तव्येषु दार्शपूर्णमासिकी आरम्भणीया कर्त्तव्या, उत, न? इति विचारे न कर्त्तव्येत्युच्यते । किंकारणं? । ‘प्रकृतिकाल-मध्यत्वात्’, प्रकृतेर्दार्शपूर्णमासयोः कालो ‘यावज्जीवं दार्शपूर्णमासाभ्यां यजेते’ इति, तन्मध्ये वैकृतानि कर्त्तव्याणि पतन्ति । ‘कृता पुनस्तदर्थेन’, तस्य यावज्जीविकस्य प्रयोगस्यार्थेन आदौ कृता आरम्भणीया, “सहस्र-रक्षसंयोगात् एकः पुनरारम्भो यावज्जीवप्रयोगात्” इत्युक्तं (८।१।३५ सू०) एवं सैव तेषां प्रसङ्गात्कार्यं साधयिष्यति । तस्मान्न तेषु भेदः स्यात् ॥

सू० स्यादा कालस्याशेषभूतत्वात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

* भाष्ये अग्रान्वाधानमिति वक्तव्यं पाठदर्शनात् सूत्रे ‘अग्रान्वाधानम्’ इत्यत्र अग्रान्वाधानमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

भा० 'स्यादा' विकृतिषु आरम्भणीया । कुतः ? । सोदकेन प्राप्यते इति । 'ननु प्रकृतिकालमध्यपातात्प्रसज्यते इत्युक्तं' । न यावज्जीवकालः प्रकृतेः शेषभूतः, कर्तृधर्मोऽसावित्युक्तं,—“कर्तृर्वा श्रुतिमंथोगात् (२।४।२) इति,—योऽसौ कर्तृधर्मो नियमः तस्मात् कालः ; प्रकृतेस्तु दर्शस्य पूर्णमासस्य कालः । तस्मान्न दर्शपूर्णमासप्रयोगस्य तन्ममध्ये पतिता विकृतयः । अतो न तासु आरम्भणीया प्रसज्यते । अन्यथा कृत्वा दोष उक्तः, अन्यथा परिहारः,—दार्शपूर्णमासिको यावज्जीवकाल इति कृत्वा दोष उक्तः, नैथमिक इति परिहारः ॥ पञ्चान्तरेरपि परिहारा भवन्ति,—

सू० आरम्भविभागाच्च ॥ २१ ॥ (उ०) ॥

भा० विभक्तः प्रकृतिविकृत्योरारम्भः, यदा प्रकृतेरारम्भस्तदा विकृतिः अनुत्पन्नैव, सा हि कामेन निमित्तेन वा चोद्यते । अतस्तस्याः प्रकृत्यारम्भे नारम्भः । आरम्भभेदाच्च तन्निमित्ताया आरम्भणीयाया भेदः स्यात् । तस्मात्स्याद्विकृतिस्वारम्भणीया ॥ (१२।२।६अ०) ॥

प्रधानानां धर्मविरोधे वज्रनां धर्मोनुष्ठापानधिकरणम् ॥

सू० विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वम् ॥ २२ ॥

भा० पञ्चदशरात्रे अग्निष्टुदेकाहः प्रथममहः, ततो ज्योतिर्गौराद्युरिति अष्टः । परिशिष्टानि एकादशाहानि द्वादशाहप्रकृतीनि । तत्र धर्मविप्रतिषेधे सति एकादशानामङ्गामग्निष्टुतस्य विचार्यते,—किमैकादशाहिको धर्मः कर्मण्यः, उत, अग्निष्टुतः ? इति । ननु 'षिद्धमेतत्

चोदकनामधेययोर्बलाबलपरीक्षायामैकाहिको धर्मः कर्तव्यः इत्युक्तं,—
 “न वा क्वत्वभिधानादधिकानामशब्दत्वम्” इति (७।४।१५) । तथा-
 सिद्धम् न्यायान्तरेण आक्षिप्यते,—अथवा नामानामेव मिथश्चिन्ता ।
 ‘विप्रतिषिद्धधर्माणाम्’ एतेषामग्निष्टुतस्यैकादशानां चाङ्गां ‘समवाये’
 एतस्मिन् पञ्चदशरात्रे ‘भूयसाम्’ एकादशानामङ्गां ‘सधर्मत्वं स्यात्’,
 तदीयो धर्मः कर्तव्यः । को हेतुः ? । भूयस्त्वमेव, बहुषु गुह्यसम्पन्नेषु
 महत्फलं भवति एकस्मिन्नस्यं फलं, एषो हि लोके दृष्टान्तः, लोके
 एकादशसु प्रदीपेषु तैलवर्तिसम्पन्नेषु एकस्मिन् गृहे महान् प्रकाशो
 भवति विपर्ययेऽप्यः । किं पुनरिहोदाहरणं । सुब्रह्मण्याग्निष्टुति
 आग्नेवी, इतरेषु अहःसु ऐन्द्री कर्तव्या* ॥ (१२।२।७अ०) ॥

तुल्यसंज्ञाकानां धर्मविरोधे प्रथमस्यैव धर्मोद्धानाधिकारत्वम् ॥

सू० मुख्यं वा पूर्वचोदनात् लोकवत् ॥ २३ ॥

भा० यत्र तुल्यसंज्ञाकानां प्रधानानां धर्मविप्रतिषेधस्तत्र मुख्य-
 धर्मः कर्तव्यः, यथा, ‘आग्नावैष्णवमेकादादशकपालं निर्व्वपेद्
 पराङ्गे सरस्वतीमथाव्यस्य यजते’ इति तत्र मुख्यस्याग्नावैष्णवस्य
 कस्यो भवति । कुतः ? । ‘पूर्वचोदनात्’, पूर्वचोदितत्वात्, पाठक्रमेण

* “पञ्चदशरात्रस्य अग्निष्टुत् प्रथममहः तस्यैकादशरूपोऽग्निष्टुत् प्रकृतिः, तत्र उपसत्-
 कास्त्रीनसुब्रह्मण्याङ्गानां धर्मविधायिणी विहितः, तदेतद्विकृतिरूपे प्रथमेऽहनि चोदकतः
 प्राप्नोति, इतरेषु चतुर्दशसु अहःसु स्वल्पप्रकृत्यनुसारेण ऐन्द्रौ प्राप्ता । उपसत्कास्त्रीना-
 वास्य सुब्रह्मण्याया अहर्मेघेषु तन्त्रं निर्णीतं तथा सति अचोपासकास्त्रीनायां सुब्रह्मण्या-
 वामाग्नेयैन्द्रोः कस्यहप्राप्नो असंज्ञातविरोधितया प्रबलस्य प्रथमस्य अहः आनगुह्येन
 चाग्नेयौति प्राप्ते ब्रूमः, बहुनामङ्गामनुपहाय ऐन्द्रौ कार्य्या, ‘त्यजेदेकं कुलस्यार्थे’ इति
 शान्तेव बहुलमतिप्राबल्यकारणम्” । इति न्यायमाज्ञा ।

पूर्वमाग्रावैश्वानरः कर्तव्यः । तस्य धर्मा चप्रत्यनीकाः प्राप्नुवन्ति,
उत्तरस्य तु पूर्वेषु विद्वद्वाः । तदुत्तरकाला हि तस्य प्राप्तिः, तदूर्ध्व-
वास्य पूर्वेषु कृते कल्पे, उत्तरस्य तेनैव कृतार्थत्वात् स्वकस्यो
विवर्तते । ऐकाधिकरक्षणम् एके मन्यन्ते, तेषां पञ्चदशरात्रेऽपि मुख्य-
धर्मानुयय एव ॥

सू० तथा चान्वार्यदर्शनं ॥ २४ ॥ (यू०) ॥

भा० अन्वार्योऽपि पूर्वप्राप्तस्य बलीयस्त्वं दर्शयति,—‘अध्वरस्य पूर्व-
मथाग्नेः उपाधि हि एतत्कर्म यदग्निऋचं’ इति । इदञ्चापि ‘यथा वै
पूर्वमवसायिनो जघन्यावसायिनां न मीयन्ते नेहावस्यसि नेहावस्यसीति
एवमेवैतद्’ इति ॥ (१२।१।८३०) ॥

अङ्गगुणविरोधे प्रधानगुणस्यैव प्रावस्थाधिकारवत् ।

सू० अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ २५ ॥

भा० ज्योतिष्टोमे दीक्षणीया ‘आग्रावैश्वानरेकादशकपासं निर्वपे-
हीक्षिष्यमाणः’ इति, तत्रैव सौत्यमहः । तयोः पर्वकासः ‘य इत्या
पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पूर्वमासां वा यजेत’ इति
वचनान् । यदा ‘एका हीषा तिस्र उपसदः’ इत्येवमादायः कस्याः तदा
विरोधः । तत्र चिन्ता, किं, दीक्षा पर्वसि कर्तव्या, अपर्वसि सुत्या
सुत विपर्ययः? इति । मुख्यत्वाद्दीक्षा कार्येति प्राप्ते उच्यते,—अङ्ग-
गुणेन प्रधानगुणस्य विरोधे एतस्मिन् अङ्गगुणो बाध्यते । कुतः? ।
‘तादर्थ्यात्’, अङ्गं गुणवत् क्रियते, प्रधानं सगुणं स्यादिति । तत् चेदङ्गे

मुच्यति क्रियमाद्ये क्रियुमापद्यते, कोऽर्थोऽङ्गेन मुच्यता इतेन ।
तद्यत्पर्यवधिं सुखा कर्त्तव्या अपर्यवधिं दीया ॥ (१२।२।५०) ॥

परिधौ परिधिपूर्वाभयधर्मादुद्धानाधिकरणम् ।

सू० परिधिर्द्वैर्धत्वाद्भयधर्मा स्यात् ॥ २६ ॥

भा० पशुमसु चातुर्भास्येषु भ्रूयते,—‘परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति’
इति । स ‘परिधिर्भयधर्मा स्यात्’ परिधिधर्मा यूपधर्मा च ।
कस्मात् ? । ‘द्वैर्धत्वात्’,—‘दावर्थो करोति,—अग्रेण परिधानं, पशो-
स्यमानस्यभ्यम्, अर्धप्रयुक्ताश्च धर्माः तस्यादभये कर्त्तव्ये, अविद्वद्भास्य
ष्ये, यथा यवमतीभिरङ्गिः प्रोक्ष्यमच्छनं परिव्याणमिति यूपधर्माः,
दृग्भ्रमन्नसंमार्जनं, ‘जुहावसुह्वरधि’ इत्येवमादिभिरञ्जवमभासा-
वचमिति परिधिधर्माः ॥ (१२।२।५०) ॥

परिधौ विरोधिपूर्वधर्मानुद्धानाधिकरणम् ।

सू० यौष्यस्तु विरोधे स्यात् सुस्थानन्तर्यात् ॥ २७ ॥ (पू०) ॥

भा० विरोधे तु सति यूपधर्माः कर्त्तव्यः न परिधिधर्माः । कस्मात् ? ।
‘सुस्थानन्तर्यात्’,—सुस्थः पशुः, स हि यजिं निर्वर्त्तयति । तस्थानन्तरो
यूपः यज्ञिपातित्वात्, तेन सोऽन्तरङ्गः, परिधिस्त्वग्निना सम्बध्यते,
अग्निर्हविषा, स बहिरङ्गः । अन्तरङ्गवहिरङ्गयोस्तान्तरङ्गं बलीयः ।
तत्कस्य हेतोः ? । अत्र हि पूर्वः प्रत्ययो भवेत्, ये धर्मा अपूर्वार्थास्तौ
शास्त्रात् अपूर्वेष्वसम्बध्यमानास्तदङ्गेषु विज्ञायन्ते । अतस्तत्र बुद्धि-
रपूर्वसम्बन्धेन निवर्त्तमाना अङ्गेषु प्रवर्त्तमाना अन्तरङ्गे तद्वदापतति,

ततो व्यवहिते कश्चिन्ने, यत्र च पूर्वमापतति तत्रैव तिष्ठति, तद-
तिक्रमे कारणाभावात् । तस्मादिरोधे द्युपधर्मः कर्त्तव्यः । कः पुनरसौ ? ।
तत्रसमुच्छ्रयणं निश्चयनमिति ॥

सू० इतरो वा तस्य तत्र विधानात् ॥ २८ ॥ (सि०) ॥

भा० 'इतरो वा' द्युपधर्मविरोधे कर्त्तव्यः । कुतः ? । 'तस्य तत्र
विधानात्', 'तस्य' द्युपकार्यस्य पशुनियोजनस्य 'तत्र' परिधौ 'विधानात्' ।
'परिधौ पशुं नियुञ्जति' इति श्रवणात् परिधिम्, नियोजनसुच्छते,
तत्परिधित्वानुपमर्हेन विज्ञायते । तथाभूतोपदेशात्, यथा, 'खलेवास्त्री
द्युपो भवति' इति द्युच्छीयेत तस्येत च परिधित्वमेव व्याह्रयेत्,
सत्त्वज्ञोऽभावपशयश्च । तत्र 'परिधौ पशुं नियुञ्जति' इत्येतदेक-
वचार्थं स्यात् ॥

सू० उभयोश्चाङ्गसंयोगः ॥ २९ ॥

भा० 'उभयोश्च' पशोरङ्गेनैव धर्मस्य संयोगः । न कश्चित् प्रधानेन ।
यत्र, आसत्तिरिति, न आसत्त्या उपकारविशेषः, तस्मादकारणं वा ;
अतः परिधिधर्मः कर्त्तव्यः ॥ (१२।१।११ अ० ॥

सवनीयपशुपुरोडाशयोः पशोरेव तन्निमित्तेन पाशुकतन्त्रस्यै-
वादानाधिकारश्च ।

सू० पशुसवनीयेषु विकल्पः स्याद्वैकृतस्येदुभयोरश्रुति-
भूतत्वात् ॥ ३० ॥ (पू०) ॥

भा० सवनीये पशौ सवनीयेषु च पुरोडाशेषु प्रसङ्गे 'विकल्पः स्यात्',-
पाशुकं वा तन्त्रं सवनीयेषु प्रसज्यते, सवनीयतन्त्रं वा पशौ । कुतः ? ।
विशेषाभावात्, नात्र पुरोडाशाः पशुतन्त्रे विधीयन्ते न पशुः पुरोडाश-

तन्त्रे, उभये स्वतन्त्राः, 'आग्निं गृहं गृहीत्वा चिह्ना यूपं परिवीद्या-
ग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति' इति, 'अनुसवनं सवनीया पुरोडाशा
निरूप्यन्ते' इति ; तत्र यदि कस्यचित्तन्त्रं प्रत्यक्षत्रिष्टं स्यात् कस्य-
चिदानुमानिकं, तदा यस्य प्रत्यक्षत्रिष्टं स तन्त्री स्यादितरः प्रसङ्गभाक्,
उभयोश्च श्रुतिभूतत्वं । पशुरपि वैकृतः, पुरोडाशा अपि, तेनायमपि
विशेषो नास्ति, अत उभयोस्तुल्यप्राप्तेरन्यतरेण कृतार्थात्वादिकल्पः ॥

ननु 'वैकृत एवायं पशुः, 'वैकृतश्चेत्' इति संग्रहवचनं न युक्तं ।'
अत्रोच्यते, असंग्रहियतेऽपि संग्रहवादे भवति, यथा,

ईजाना वज्रभिर्यज्ञैर्भाह्वणा वेदपारगाः ।

शास्त्राणि सेत् प्रमाणं सूर्यातास्ते परमाङ्गतिम् ॥'

सू० पाशुकं वा तस्य वैशेषिकास्नानान्तदनर्थकं विकल्पे
स्यात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा० 'पाशुकं' वा तन्त्रं पुरोडाशेषु प्रसज्येत, न विकल्पः स्यात् ।
कुतः ? । 'तस्य वैशेषिकास्नानात्',—पशोर्वैशेषिको धर्मस्तच्चास्नातः
'सूक्तवाक्प्रैषमग्निमाद्यति' इति, तदास्नानमनर्थकं विकल्पे सति स्यात्,
अन्तरेणापि ह्यास्नानं पचे भवत्येव सः, अत आस्नानसामर्थ्यान्नित्यो-
ऽसौ, न च पुरोडाशिके तन्त्रे प्रसज्यते, स हि मैत्रावरूपेण प्रेषो
वक्तव्यः, न च, तत्र मैत्रावरूपोऽस्ति, 'दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विजः'
इतिनियमात् । पशौ तु सोऽस्ति, तेन पशुतन्त्रे प्रसज्यमाने न

* यदीयतन्त्रमध्ये अर्धाकारं स तन्त्री । अर्धाकारं प्रसङ्गि । प्रातःकालीनसवनीय-
पुरोडाशानां सवनीयपशोश्च मध्ये कस्य तन्त्रित्वं कस्य वा प्रसङ्गित्वमिति निश्चयार्थं
निश्चारः ।

किञ्चिद्दैन्यं, पुरोडाशतन्त्रे सति चालिकसंख्या वा वर्जयित्वा,
अमैवावद्येन वा अयं प्रैवो वक्तव्यः । उभयथापि प्रकृतिविरोधः ।
तस्मान्निचनेन पाशुकं तन्त्रं प्रसृज्यते ॥

सू० पशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात् ॥ ३२ ॥ (यु०) ॥

भा० अपि च, पशोस्तन्त्रस्य विप्रकर्षः, 'वपया प्रातःसवने चरन्ति
पुरोडाशेन माध्यन्दिने सवने, अग्नौऋणीयसवने' इति । तस्य विप्र-
कृतत्वान्तन्त्रमध्ये पुरोडाशाणां विधानं युज्यते । प्रातःसवनीयर्षा तु
पुरोडाशाणां तन्त्रं प्रातःसवने एवापठ्यन्ते, 'अनुसवनं सवनीयाः
पुरोडाशा निदृश्यन्ते' इतिवचनात् । तन्त्रमध्ये पशोः पातो न घटते,
पुरोडाशाङ्गप्रसारसोर्ध्वतिरेकात् । इह च प्रातःसवनीयैरेव सह पशोः
सन्देहः, इतरे पुनः पुरोडाशा असंग्रहं पशोः प्रातःसवनीयानां वा तन्त्र-
मध्ये पतिताः ।

अनु 'आग्निमाहतादूर्द्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति' इति अनुयाजानाम् उल्क-
र्षात् पुरोडाशिकमपि तन्त्रं प्रततम् । नेत्याह, अथमपि पाशुकाना-
मनुयाजानामुल्कर्षः । कथं ज्ञायते ? । योमान्ते स्वरः प्रतिपत्तिर्दृश्यते,
'संस्रिते यज्ञे प्रस्तरं प्रास्यन्ति स्वरमयज्ञवैजसाथ' इति । सा पश-
नुयाजैस्तदृश्यं युज्यते, पुरोडाशिकैस्तस्योल्कर्षो न प्रप्नोति, प्रासङ्गिकश्च
नोल्कर्षेदसंयोगादिति । तेषाञ्च हविःप्रसारादूर्द्ध्वमवसरः । तद्देवस्य
उल्कर्षवादः, प्रातःसवनीयानाम्नु ये अनुयाजा न ते तद्देवाः, अतो
न तेषामुल्कर्षः । तस्मात् पाशुकं तन्त्रं । 'अथ वचनमिदं कस्मात्
भवति ? । परिहृतमेतत् द्विकरं वाक्यं स्यात्, प्रतिपत्तिविशेषं काश्च

विदधत् । तस्मात् पाशुपकं तन्त्रं पुरोडाशेषु प्रसज्यते, न विकल्पते इति ॥
(११।१।१२२०) ॥

समानतन्त्रयोः प्रकृतिविद्यत्योः विकृतितन्त्रानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अपूर्वञ्च प्रकृतौ समानतन्त्रा चेदनित्यत्वादनर्थकं
हि स्यात् ॥ ३३ ॥

भा० यदा प्रकृतिर्विद्यत्या समानतन्त्रा, तदा किं प्राकृतं तन्त्रं
कर्त्तव्यं, उत, वैकृतं ? । 'ननु नैव प्रकृतिर्विद्यत्या समानतन्त्राऽस्ति' ।
'समानतन्त्रा चेत्'-इत्येवं कृत्वा-चिन्नेयं । किं प्राप्तं ?—यदि पूर्वं प्रकृतिः
प्रयुज्यते, ततः प्राकृतं, अथ विकृतिः, ततो वैकृतं । किं पुनरत्र युक्तं ? ।
प्रकृतिरिति, नित्या प्रकृतिः आगन्तुर्विकृतिरिति, सा कामे वा
निमित्ते वा उत्पन्ने आगच्छति । पूर्वावसायिनस्य बलीयांसः, जघन्या-
वसायिभ्यः । तस्मात् प्रकृतिः पूर्वं प्रयुज्यते, यच्च पूर्वं प्रयुज्यते, तस्य
तन्त्रं कर्त्तव्यं, प्राप्तकालत्वात् । तस्मात् प्राकृतं तन्त्रं कर्त्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'अपूर्वञ्च' वैकृतं तन्त्रं 'प्रकृतौ' प्रसज्यते, 'समान-
तन्त्रा चेद्' 'अनित्यत्वात्' विकृतेः, अनित्या विकृतिः कामे वा, उत्पन्ने
निमित्ते वा सा आगच्छति, नैमित्तिकी चिकीर्षा नित्या चिकीर्षा
बाधते, सत्यां हि नित्यायां सा भवति, अतस्त्वनिबाधमाणा नैवो-
त्पद्यते । यदि न बाधेत, 'अनर्थकं' 'स्यात्' वैकृतं विधानं । यस्य
चिकीर्षा प्रत्युपस्थिता, तस्य पूर्वं प्रयोगः । तस्माद्विकृतेः पूर्वं क्रिया,
यस्य च पूर्वं क्रिया, तन्त्रं पूर्वं यथा कर्त्तव्यं, तत् पूर्वपक्षे उक्तं ।
तस्मात्, वैकृतं तन्त्रं प्रकृतौ प्रसज्यते इति ॥ (११।१।१२२०) ॥

आयचये प्रसूनवर्धिपानेव पचयाधिकरचद् ॥

आयचये छावापृथिवीञ्च एककपालः स वैश्वदेविकैककपालप्रकृतिः,
तस्य धर्मः प्रसूनं* वर्धिः, इतरेषां प्रसूनमप्रसूनं वा । तत्र किम-
नियमः, उत प्रसूनमेव?—इति विचारः । तत्र ऐन्द्राग्रस्य मुख्यत्वाद-
नियमे प्राप्ते उच्यते,—

सू० अधिकस्य गुणः साधारणोऽविरोधात्कांस्यभोजि-
वदमुख्येऽपि ॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भा० 'साधारणे' एतस्मिन् दार्शन्यैर्षमाधिके तन्मे ऐन्द्राग्रादीनां
योऽयम् 'अधिको' 'गुणः' छावापृथिवीयस्य वैश्वेदिकः, सः 'अमुख्येऽपि'
वति छावापृथिवीये नियम्येत । 'अविरोधात्' 'कांस्यभोजिवत्',
तद्यथा, त्रिव्यस्य कांस्यपाच-भोजितनियम उपाध्यायस्थानियमः । यदि
तयोरेकस्मिन् पात्रे भोजनमापद्यते, अमुख्यस्यापि त्रिव्यस्य धर्मो
नियम्येत,—मा भूद्धर्म्मलोप इति, एवमिहापि । तस्मात् अनियमः ॥
(१२।२।४अ०) ॥

आवापृथिवीवादीनां सर्वेपानेव तन्निमाधिकरचद् ॥

सू० तत्प्रवृत्त्या तु तन्त्रस्य नियमः स्याद्यथा पाशुकं
सूक्तवाकेन ॥ ३५ ॥ (पू०) ॥

भा० तस्य प्रसूनस्य प्रवृत्त्या वैश्वदेविकं तन्त्रं नियम्यते, यथा
पाशुकं तन्त्रं सूक्तवाकस्य प्रेषेण वैश्वेदिकेण नियतम् ॥

* "प्रसूनं पुष्पितं न जेषात् सूक्तात् पुनरत्यस्यं वा ।" इति माषकः ।

सू० नवाऽविरोधात् ॥ ३६ ॥ (सि०) ॥

भा० 'न वा' नियम्यते । कुतः ? । 'अविरोधात्', अविद्वेष्टोऽयं धर्मः इतरेषामपि हविषां, तेन न वैशेषिकः, अवैशेषिकत्वात् ततोऽन्यतरत् नियन्तुं शक्नोति, वैशेषिकस्तु सूक्तवाकः । तस्मात् सोऽन्यतरत् नियन्तुमुत्सहते ॥ किञ्च,—

सू० अशास्त्रलक्षणाच्च ॥ ३७ ॥ (यु०) ॥

भा० न च, शास्त्रविहिताः प्रस्त्राः, किन्तर्हि?—सोदकप्राप्ताः । किमतः? । यदि शास्त्रविहिता भवेयुः, ततस्तेन प्रकृतिसिद्धेन वैश्वदेविकं तन्मं नियम्येत, अथवा, द्यावापृथिवीषधर्मत्वात् प्राप्ता-नामेव प्रस्त्रां पुनर्वेदनमार्थक्यपरिहाराय लक्षणाया वैश्वदेविकस्य तन्मस्य विधानं विज्ञायेत,—प्रस्त्रादितन्मं भवति-इति, न च तत् शास्त्रलक्षणं, तस्मात्प्राप्ति तन्मस्य नियम इति ॥ १२।१।१५अ०) ॥

इति भट्टश्रीशबरस्वामिनः* कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ ० ॥

* आचार्यशबरस्वामिनः इति क० ख० पु० पाठः ।

मीमांसा-दर्शने

१२ अध्याय ३ पादः ।

अष्टरात्रे वत्सत्वद्वयवाचयोः समुच्चयाधिकारश्च ।

सू० विश्वजिति वत्सत्वक् नामधेयादितरथा तन्वभूय-
स्त्वाद्वहर्त स्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति अष्टरात्रोऽधीनः, तस्य विश्वजिदभिजितौ अग्निष्टोमौ
'अभित उभयतो ज्योतिर्मध्ये षड्वहः पशुकामो ज्योतेन घजेत'—इति ।
विश्वजिति एकाहे कसल्वग् अवध्यादागतस्य परिधानार्थमाख्यातः,—
'अवध्यादुदेत्य वत्सत्वचं परिधत्ते' इति, ज्योतिष्टोमे अहत्तं वासः ।
अष्टरात्रे उभयं प्राप्यते ।

तयोः परिधानचोदकार्यत्वादिकस्ये प्राप्ते उच्यते, 'वत्सत्वक्'
स्यास्य विकल्पः, नामधेयेन वत्सत्वक् प्राप्यते, चोदकेन अहत्तं, चोदकाच्च
नामधेयशब्दो बलवन्तर इत्युक्तं,—“न वा* कालभिधानादधिकानाम-
शब्दत्वम्” (७।४।१५) इति । यदि नामधेयतः प्राप्तिर्न स्यात्, ततो
भूयस्त्वेन ज्योतिष्टोमप्रकृतीनामहत्तं स्यात्, अस्ति तु अशौ ।
तस्माच्च अहत्तं भवति । 'ननु 'अभितो-ज्योतिः'—इति ज्यौष्टोमिक-
धर्मपाहीष्येतानि नामधेयानि सन्ति' । तथापि सुखत्वादिश्वजित
एव बलवत्वम् ॥

* 'अपि वा' इति आदर्शपुस्तके पाठः किन्तु पूर्वेषु 'न वा' इति पाठः ।

सू० अविरोधो वा उपरिवासो हि वत्सत्वक् ॥ २ ॥
॥ (सि०) ॥

भा० न वा नियमः,—वत्सत्वगेवेति, किन्तर्हि?—समुच्चयः, समुच्चये
सर्वान्नोपसंहारी प्रयोगवचनोऽनुगृह्यते । 'ननु नामधेयस्य वत्स-
वत्त्वाद्दहतं वाध्यते' । विरोधे सति वाध्यते, 'अविरोधः' च अनयोः ।
कथम्? उपरि-वाससः कार्ये वत्सत्वग् भविष्यति, धासोदयं
पुरुषस्याचारतः प्राप्यते । 'ननु उपरि-वाससि, परिधत्ते' इति न
भवति । नैतदेवम्, उपरि-वासस्यपि भवति, यथा, 'कम्लसं परिधत्ते',
रौरवं परिधत्ते'—इति । तस्मात्समुच्चयः ॥ (११।३।१३०) ॥

चनुनिर्वाष्यापुरोडाशानां पुरोडाशस्यैव तन्निवाधिकरणम् ॥

सू० अनुनिर्वाष्येषु भूयस्त्वेन तन्त्रनियमः स्यात् ॥
॥ ३ ॥ (पू०) ॥

भा० अग्नौ अयते,—'अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु देवसु-हवींषि
निर्वपति' इति । अनुबन्धायामपि देविकाहवींषि । तत्र भूयस्त्वेन
तन्त्रं नियम्येत । अनुनिर्वाष्याणां बद्धत्वात् तन्त्रं पशुपुरोडाशे
प्रसज्यते । किञ्च, सखिष्टकृष्कब्दकं खिष्टकृतो वचनं दृश्यते, पशु-
पुरोडाशस्य देवसु-देविका-हविषाञ्च 'अग्नये खिष्टकृते समवद्यति' इति ।
तदनुनिर्वाष्याणां तन्त्रे उपपद्यते । यदा तु पशुपुरोडाशतन्त्रं तदा
अखिष्टकृष्कब्दकं स्यात् । तस्मादनिरुक्तं स्यात् ॥

सू० आगन्तुकत्वाद्वा स्वधर्मा स्याच्छ्रुतिविशेषादितरस्य
च मुख्यत्वात् ॥ ४ ॥ (सि०) ॥

भा० आगन्तवोऽनुनिर्वाप्याः, 'श्रुतिविशेषात्', एवं हि श्रूयते,
'पशुपुरोडाशमनु निर्वपति'—इति । एवं श्रुते पूर्वं पशुपुरोडाशः,
पश्चादनुनिर्वाप्या भवतीति स मुख्यः, इतरे जघन्याः । अतस्त्वेषाम्
'आगन्तुकत्वात्' 'इतरस्य च मुख्यत्वात्' पशुपुरोडाशः 'स्वधर्मा स्यात्' ॥

सू० स्वस्थानत्वाच्च ॥ ५ ॥ (यु०) ॥

भा० अपि च, पशुपुरोडाशस्य स्थानं वपाप्रवारात्परतः, अत्रैरपि
तस्य तत्स्थानैरेव भवितव्यं, प्रधानदेशत्वान्तेषां ; यद्यनुनिर्वाप्याणां
तन्मं स्यात्, ततस्तस्मिन् स्थाने तदङ्गानि क्रियेरन्, पशुपुरोडाशाङ्गानि
अस्त्वान्यानि भवेयुस्तेषां स्वस्थानत्वाय पुरोडाशस्य तन्मं कर्त्तव्यम् ॥

सू० स्विष्टकृच्छ्रवशाच्चेति चेत् ॥ ६ ॥ (आ०) ॥

भा० इति यदुक्तं तत्परिहर्त्वं । अपोच्यते,—

सू० विकारः पवमानवत् ॥७॥ (कस्यचित् आ० नि०) ॥

भा० एवं च पशुपुरोडाशस्य तन्मेष अनिदक्ते स्विष्टकृति प्राप्ते
'विकारो' वचनात् भविष्यति, 'अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति', सस्विष्ट-
कृच्छ्रब्दकं वचनं कर्त्तव्यम्—इति । यथा, 'अग्नये पवमानाच्च
निर्वपति' इतिवचनात् पवमानशब्दको निर्वापः क्रियते, एवमिहापि ॥

सू० अविकारो वा प्रकृतिवशोदनां प्रति भावाच्च ॥८॥
(आ० नि०) ॥

भा० 'अविकारः' अस्त्रिष्टकच्छब्दकं वचनं कर्मव्यं, 'प्रकृतिवत्', अतिदेशात् । यन्तु, वचनादिति, नाच विकारो विधीयते, किमर्हि?— समवदानं देविकाहविषां,—'अग्नये स्त्रिष्टकृते समवद्यति'—इति । तत्र विकारेऽन्वस्मिन् विधीयमाने वाक्यं भिद्यते । 'कथमर्हि, स्त्रिष्टकृ-इचनं?' । 'चोदनां प्रति भावाच्च',—दर्शपूर्णमासयोर्था स्त्रिष्टकृचोदना, सा स्त्रिष्टकृच्छब्दिका, तत्प्रति एतद्वचनं, तदुपलक्षणाय; तस्मादग्नये योऽसौ श्रेष्ठभागिति यावदुक्तं स्यात्, तावद् अग्नये स्त्रिष्टकृते इति । यथा 'अरमयं बर्हिर्भवति' इति, 'नवनीतमाज्यम्'—इति प्राकृतं कार्यं लक्ष्यते, प्रकृतिसिद्धेन द्रव्यभेदेन; एवमिहापि स्त्रिष्टकृच्छब्देन प्राकृती लक्ष्यया देवता अनुद्यते ॥ (१२।३।२ अ०) ॥

इष्टहारभेदात् भिन्नोपकारकानां गुणानां समुच्चयाधिकरणम् ॥

सू० एककर्मणि शिष्टत्वाङ्गुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥६॥

भा० ये एकस्मिन् कर्मणि गुणा बहवः शिष्यन्ते, तेषां सर्वेषां क्रिया स्यात्,—समुच्चयः; एवं सर्वेषां आसनमर्थवद् भविष्यति, सर्वङ्गो-पसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुसृज्यते, यथा, आचारे 'स्रजुमाधारयति सन्ततमाधारयति प्राञ्जमाधारयति' इति च ॥ (१२।३।३ अ०) ॥

प्रयोजनैक्ये गुणानां विकल्पाधिकरणम् ॥

सू० एकार्थास्तु विकल्परन् समुच्चये द्वावृत्तिः स्यात् प्रधानस्य ॥ १० ॥ (सि०) ॥

भा० ये तु 'एकार्थाः',—एककार्याः, ते 'विकल्परन्', यथा,

प्रीहियवौ, यथा, खादिरादीनि धूपद्रव्याणि, वृहद्रथन्तरे च न विकल्पेरन् । कस्मात् ? । 'समुच्चये स्मार्त्तनिः स्नात् प्रधानस्य' । एकेन कार्ये कृते यदि द्वितीय उपादीयते, स्मार्त्तनिः प्रधानस्य भवेत् या चायुक्ता । किंकारणं ? । प्रधानं हि फलाद्य वा क्रियते, फलवद्गुणकाराद्य वा, नाङ्गाद्य, सकृत्कृतेन च कृतं कार्यं, तस्य निरर्थिका स्मार्त्तनिः ॥

सू० अभ्यस्येतार्थवत्त्वादिति चेत् ॥ ११ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' पश्यसि, अनर्थकोऽभ्यास इति; नानर्थकः, गुणान्तरभासनस्यार्थवत्त्वाद्य 'अभ्यस्येत' ॥

सू० नाश्रुतित्वात् ॥ १२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतद्युक्तं । कुतः ? । 'नाश्रुतित्वात्',—अश्रुतोऽभ्यासः, तस्य प्रमाणं नास्ति,—केन करिष्यति । गुणान्तरभासनस्यार्थवत्त्वं वक्ष्यति, "कास्मान्तरे अर्थवत्त्वं स्नात्" (१५ सू०) इति ॥

सू० सति चाभ्यासशास्त्रत्वात् ॥ १३ ॥ (यु० १) ॥

भा० अभ्यासशास्त्रं कश्चिद् भवति,—'संसवे उभे कुर्याद्भोसवे उभे कुर्यात्' अपचितावप्येकाहे श्रूयते, 'उभे वृहद्रथान्तरे कुर्यात्' इति । तत् समुच्चये सति न स्नात् । तस्मादपि विकल्पः ॥

सू० विकल्पवच्च दर्शयति ॥ १४ ॥ (यु० २) ॥

भा० विकल्प इव दर्शनं भवति, 'वेत्ता वा खादिरा वा पास्तात्रा वा

अन्वेषो यज्ञकृत्तुर्ना कृपा भवन्ति, अर्थतस्तु खादिर एव कार्यः' इति वाचस्पेये खादिरं नियच्छन् अन्यत्र विकल्पमनुवदन्ति, तस्मादपि विकल्पः ॥

सू० काखान्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् ॥ १५ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० यद्य, गुणान्तरभासनस्थानर्थक्यमिति ; नानर्थक्यं, 'काखान्तरे' प्रयोगान्तरे 'अर्थवत्त्वं' तस्यापि भविष्यति, तस्मिन्नर्थवति नाभासस्य प्रमाणं । 'ननु विकल्पस्यापि नास्ति प्रमाणं' । न, विकल्पे न किञ्चिदश्रुतं क्रियते, 'प्रीहिभिर्यजेत' इति श्रुतं, तैरिज्यते, 'यवैर्यजेत'— इत्यपि तैरपि इज्यत एव । एकस्मिन् प्रयोगे कार्याभावाज्जोभा- भ्यामिज्यते । 'अथ कस्मान्न मिश्रीयते?' । नैतद् युक्तं, एकैकस्य निरपेक्षस्य साधकत्वं श्रुतं, तद् मिश्रीभावे बाधेत । तस्मादिकल्पः ॥ (१२।३।४अ०) ॥

वैश्वस्यसमाधानार्थानां प्रायश्चित्तानां विकल्पाधिकरणम् ॥

सू० प्रायश्चित्तेषु चैकार्थ्यान्निष्पन्नेनाभिसंयोगस्तस्मात् सर्वस्य निर्घातः ॥ १६ ॥

भा० प्रायश्चित्तानि द्विप्रकाराणि,—कानिचिद्वैश्वस्यस्य प्रमादादापतितस्य समाधानार्थानि, कानिचित् निमित्ते कर्माङ्गानि । नच समाधानार्थानि यथा, 'यदि चक्रो यज्ञ आर्त्तिमियात् भूः खाहेति गार्हपत्ये जुहुयात्, अथ यदि यजुष्टो दक्षिणाग्रौ भुवः खाहेति, यदि सामतः स्वः खाहेत्याहवनीये, यद्यद्विज्ञाते भूर्भुवः स्वः खाहेत्याहवनीये एव'—इति ।

आर्त्तिमिथादिनाश्रमियादित्यर्थः । 'कः पुनर्यज्ञस्य विनाशः ?' । अष्टस्य
अश्रिया, प्रतिषिद्धसेवणस्य । 'कथं पुनर्ज्ञायते विनष्टस्य समाधानार्थं
तत् प्रायश्चित्तम्?—इति । वाक्यसंयोगात्,—यस्यार्त्तिमिथाद् इदं
कुर्यात्; यदि तस्मिन् कृतेऽपि तत् विनष्टमेव, कोऽर्थस्तेन कृतेन ? ।

यस्तु अत्र ब्रूते,—आर्त्तौ निमित्ते कर्माङ्गं प्रयश्चित्तमिति, स
वक्तव्यः,—अङ्गं नाम तत्, यत् प्रधानं फलवत् करोति ; प्रधानञ्च
विनाशादफलत्वमापन्नं, यदि तत् अनेन फलवत् क्रियते, तत एतत्
अङ्गं, तच्चेदफलं प्रसक्तम् एतेन फलवत् क्रियते, इन्न तर्हि ज्ञातं
विनष्टस्य समाधानार्थम्, अथ न क्रियते, न तर्हि कर्माङ्गं, तत्र
यदुक्तं,—निमित्ते कर्माङ्गमिति तदेव नास्ति । अपि च तत्र तत्र
नष्टसमाधानमेव वाक्यशेषे श्रूयते,—'अग्निर्वैदेवानां पथि कृतं तमेव स्तेन
भागधेयेनोपासीरन् स एवैनं पन्थानमपि नयति य एनं व्रतमा-
सन्नयति'—इति । तस्मादेते दोषनिर्घातार्थाः । तेषु विकल्पः स्यात् ।
कुतः ? । 'एकार्थात्' । कथमैकार्थ्यम् ? । एतेषां हि 'निष्पन्नेन' दोषेण
केवलस्य तस्य तस्य 'अभिसंयोगः',—'यदि षक्तो यज्ञ आर्त्तिमिथाद्
भूः स्वाहेति जुहुयात्' इति, 'तस्मात्सर्वस्य' दोषस्यैकैकेन 'निर्घातः',
एकेन चेन्निर्हतो दोषः, द्वितीयादीनि प्रयोगान्तरार्थानि भवन्ति ।
तस्माद्विकल्पः । एवं स्मार्त्तेश्वपि द्रष्टव्यम् ॥ (१२३।५५०) ॥

नैमित्तिकप्रायश्चित्तानां समुच्चयाधिकरणम् ॥

सू० समुच्चयत्त्वदोषनिर्घातार्थेषु ॥ १७ ॥

भा० यानि तु न दोषनिर्घातार्थानि, तेषु 'समुच्चयः' । 'कानि

पुनस्तानि ?' । यानि न श्रुतस्याक्रियायां, न प्रतिषिद्धेष्वने उच्यन्ते,—
 यथा, 'इत्य अङ्गतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदियाकौचं चरुं निर्वपेत्,
 सौर्यमेककपासं चस्य अङ्गतमग्निहोत्रं सूर्यमभ्युदियादग्निं समाधाय
 वाचं यत्वा दग्पती सर्वाहमुपासीयाताम्'—इति । तत्र दोषो न
 दृश्यते, दोषस्याभावात् निर्घातार्थता नास्ति । केवलमभ्युदये
 निमित्ते कर्म विधीयते, तस्मैमित्तिकं, कर्मणः प्रकरणे उत्पन्नात्
 कर्माङ्गं विज्ञायते, यावन्नि च उत्पद्यन्ते, तानि सर्वाणि प्रयोगवचनेन
 पश्यन्ते, तेषां समुत्पद्यः ॥ (१२।३।६३०) ॥

कर्मणाद्येऽपि मन्त्राणां प्रयोगाधिकरणम् ॥

सू० मन्त्राणां कर्मसंयोगात् स्वधर्मेषु प्रयोगः
 स्याद्धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ १८ ॥ (पू०) ॥

भा० कर्मणि 'प्रयुज्यमानानां, 'मन्त्राणां' स्वधर्मेषु संप्रयोगः
 'स्यात्' य एषां ग्रहणकाले धर्माः 'पर्वणि नाध्येयं वाते नाध्येयं
 स्तनयित्वा नाध्येयम्' इत्यादयः । कस्मात्? । 'धर्मस्य तन्निमित्तत्वात्'-
 धर्मोऽयं मन्त्रप्रयोगनिमित्तः, अथमपि च मन्त्रप्रयोगः । तस्मादचापि
 तेन भवितव्यम् ॥

सू० विद्यां प्रति विधानाद्वा सर्वकालं प्रयोगः स्यात्
 कर्मार्थत्वात् प्रयोगस्य ॥ १९ ॥ (सि०) ॥

भा० 'सर्वकालं प्रयोगः स्यात्' अनन्त्यायेऽपि । कुतः? । विद्यार्यो
 यः प्रयोगः, तं प्रति एतद्धर्मविधानं, स एव ग्रहणस्य धर्माः,

तस्माद् यद्वचं गुणवत्करोति, 'कः पुनर्भाषकस्य गुणः?' । अविज्ञेन निर्दिष्टः । 'कथं पुनर्भाषयते यद्वचार्थोऽयं धर्म इति?' । यद्वचकाले श्रूयते, न कर्मकाले । 'मा भूत्कर्मधर्मो मन्त्रधर्मो भविष्यति, मन्त्रधर्मस्य सन् वच मन्त्रस्य प्राप्नोति' । उच्यते, न धर्मो मन्त्रेषु विधीयते, किन्तु यद्वचं, यद्वचं एवमभिनिर्वर्तते, नैवं मन्त्रो भवति, तस्माद्गुणधर्मः । न च, कर्मणि यद्वचार्थः प्रयोगः, किन्तु कर्मार्थः, तस्मात्तत्र धर्मप्राप्तिः । अपि च कर्म पर्वणि, पर्वणि च अध्ययनस्य प्रतिषेधः, यदि अमन्त्रकं कर्म क्रियते, प्रवाधानर्थकं; अथ अपर्वणि तथापि स एव दोषः । अत्यनुरोधेन प्रयोगः प्राप्नोति, अत्यनुरोधेनाप्रयोगः, अतिश्च अतितो वसीयसी; तस्मात् न आदृत्यः प्रयोनवियमः ॥ (१२।३।७प्र०) ॥

कर्मणि प्रावचनस्यैव मन्त्रोच्चारणाधिकारस्य ॥

सू० भाषास्वरोपदेशादैवत् प्रावचनप्रतिषेधः स्यात्
॥ २० ॥ (पू०) ॥

भा० भाषिकेन स्वरेण केचिन्मन्त्रा ब्राह्मणे उपदिष्टाः मन्त्रसमासाद्ये चैस्वर्येण, यथा, 'इमाममृभृषन्' इत्यस्यमेधे । 'कः पुनर्भाषिकः स्वरः?' । उच्यते,—

'हृन्दोगा बहृचासैव तथा वाजसनेयिनः ।

उचनीचस्वरं प्राञ्जः स वै भाषिक उच्यते ॥' इति ।

• "तन्मन्त्राणां प्रावचनस्यो भाषिका" इति साधकः ।

तेषु मन्त्रेषु प्रावचनस्य स्वरस्य 'प्रतिषेधः स्यात्' निवृत्तिः । कस्मात् ? । स्वरान्तरोपदेशात् 'ऐरवत्' यथा, इरापदस्योपदेशात् कर्षकाखे गिरापदस्य निवृत्तिः । 'कथं पुनर्ज्ञायते, स्वरस्यायमुपदेशो न मन्त्रस्येति ?' । मनो नोपदेश्यः, रूपादेव प्राप्नोति, स्वर-स्वनुपदिष्टो न प्राप्नोति ; तस्मान्नस्योपदेशः ॥

सू० मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य प्रायापत्तेर्भाषिक-
श्रुतिः ॥ २१ ॥ (सि०) ॥

भा० मन्त्रस्य वा अयमुपदेशो न स्वरस्येति । कथं ज्ञायते ? । मन्त्रोपदेशस्य रूपोऽयं ब्रह्मः । किमस्य तत्प्राप्त्यम् ? । 'इत्याद्याभिधा-नीमादन्ते' इत्याह । मन्त्रेषु च असौ आदीयते, न भाषिकेन स्वरेषु, मन्त्रो हि आदानं प्रत्याययति नैवेतरः । 'कस्मात् तर्ह्युच्चार्यते ?' । प्रायापत्तेर्भाषिकश्रुतिः 'भाषास्वरो ब्राह्मणे प्रवृत्तः तन्मध्ये यदि प्रावचनेन मन्त्रः पद्यते, भाषिकस्वरसन्तानो विच्छिद्येत, तत्परिहारार्थं भाषिकेनोपदेशः, यथा, गावना गीतवस्तुकानि धानि गीतकेषु प्रच्छिपन्ति, तान्यपि तेनैव गीतिस्वरेणैव उच्चारयन्ति, मा भूत् स्वरसन्तानस्य विच्छेद इति । तस्मान्न भाषिकस्वरोपदेश इति ॥

सू० विकारः कारणाग्रहणे ॥ २२ ॥ (पू०यु०नि०) ॥

भा० इरापदेन तु गिरापदस्य 'विकारो' युक्तः, कारणाग्रहणात्, यथा, भाषिकस्यानुपदेशो मन्त्रोद्देशेन कारणेनोक्तः, नैवम् इरा-पदस्यानुपदेशे किञ्चित् कारणं गृह्यते, तस्मान्नस्योपदेशः ; स कर्ष-

काले विधानात् समावायेन प्राप्तं निरापदं वाधते, तस्मान्नच विकारः ॥ (१२।३।८८०) ॥

भाषिकेनोपदिष्टानां भाषिकस्यैवैवोपचारवाधिकरत्नम् ॥

सू० तन्व्यायत्वाददृष्टोऽप्येवम् ॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भा० यो मन्त्रो मन्त्रसमावाये त्रैलोक्येण दृष्टः, तस्य तथैव प्रयोगः, यस्तु तत्र न दृष्टः ब्राह्मणेन च भाषिकेनोपदिष्टः, यथा, 'तं वै प्रोहेद्दानस्यत्योऽपि' इति, तत्र का प्रतिपत्तिः? । उच्यते, 'तज्यावत्वाददृष्टोऽपि',—योऽसौ न्याय उक्तः, मन्त्रोपदेशोऽयं, तद्रूपत्वात् ब्रह्मस्येति, तेनैव न्यायेनादृष्टोऽपि मन्त्रोपदेश एव, न भाषिकोपदेशः । तस्मात् तस्यापि प्रावचनेनैव स्मरेण प्रयोगः ॥

सू० तदुत्पत्तेर्वा प्रवचनसङ्घत्वात् ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा० 'तदुत्पत्तेर्वा' ब्राह्मणोत्पत्तेर्वास्तस्य भाषिकेण प्रयोगः स्यात्, 'प्रवचनसङ्घत्वात्',—प्रवचनं मन्त्राणां सङ्घं, यथा प्रोच्यन्ते, तथा विज्ञायन्ते, ते च भाषिके एवोक्त्याः, तेषामन्यथाविधत्ते प्रमाणं नास्ति । तस्मात् अद्योत्पत्त्याः, तथाविधा एव प्रयोक्तव्याः ॥

"मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य" इत्यस्य अपरा व्याख्या,—“इमाममृत्भूषणम्" इति नैतस्योपदेशः, किन्तर्हि अनेन प्रतीकेन सङ्घणेनासौ अद्योत्पत्तो लक्ष्यते, प्रावचनेन च स्मरेद्योत्पत्तः, तस्मात् तद्विधानां उपदेशः । यस्तु ब्राह्मणोत्पत्तिरेव मन्त्रस्य सङ्घत्वाभावात् सङ्घात् । अतस्तस्य यथानुतिप्रयोगः ॥ (१२।३।८८०) ॥

पदार्थकरमन्त्रार्था पाठानन्तरमेव पदार्थानुष्ठानाधिकारकम् ॥

सू० मन्त्राणां करणार्थत्वात् मन्त्रान्तेन कर्मादि-
सन्निपातः स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वात् ॥ २५ ॥

भा० ये पदार्थकरणा मन्त्राः, यथा,—‘इवे त्वेति हिनन्ति’, ‘देवस्य
त्वा सवितुः प्रसवे इत्यादत्ते’ इति । तेषां मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः,
सन्निन् कर्माद्युपयुज्यन्ते । किंकारणं ? । ‘सर्वस्य वचनार्थत्वात्’,—सर्वो
मन्त्रः समस्तं वचनार्थं करोति । ‘कः पुनर्मन्त्रस्य वचनार्थः?’ ।
प्रयोगकाले पदार्थस्योपस्थानं, मन्त्रेणोपस्थितः पदार्थः कर्मव्य इति
विज्ञायते, तदर्थस्य मन्त्रस्यान्तान्वयार्थादचनाच्च, कश्चित् ‘इत्यादत्ते’
‘निर्वपति’ इति, मन्त्रान्ते च तस्योपस्थानं, उपस्थितः पर्याप्तो
चात्रस्य भ्रम्यति इति । तस्मात् मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः करण-
मन्त्रेषु ॥ (१२।३।१०००) ॥

वशेधारायाम् पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसन्निपाताधिकारकम् ॥

सू० सन्ततवचनाद्वारायामादिसंयोगः ॥ २६ ॥ (पू०) ॥

भा० अग्नौ श्रूयते, ‘सन्ततं वशेद्धारां जुष्टेति’—इति । अत्रापि
पूर्वोक्तेन न्यायेन तथैव प्राप्ते उच्यते,—‘धारायामादिसंयोगः’ कर्मादि-
मन्त्रादिषु सन्निपात्यः । कस्मात् ? । ‘सन्ततवचनात्’,—समित्येकीभावः,
ततोतिर्विस्तारे, द्वयोर्थेन सह तननं भवति, तत्र संपूर्वस्तनोतिर्वर्त्तते,
इह कर्मा च मन्त्रस्य सन्निहितौ । तस्मात्तयोः सहतननमुच्यते ।
तच्चाद्योः सन्निपाते भवति, तस्मादादिसंयोगः ॥

सू० कर्मसन्तानो वा नानाकर्मत्वादितरस्याशक्य-
त्वात् ॥ २७ ॥ (सि०) ॥

भा० कर्मणां वा सन्तानोऽयं, 'सन्ततं जुहोति'—इति हि होमस्य
केवसस्य सन्तानं उच्यते, नात्र मन्त्रसंकीर्तनमस्ति । 'ननु इयोः
संख्यो भवति, एकस्य होमः' । उच्यते,—नैव दोषः, 'नानाकर्मत्वात्',—
यद्गणि एतानि कर्माणि तेषामनुपरमेष क्रिया सन्तानो भवति ।
कर्मनामानां वचनात्,—'दादत्र दादत्रानि जुहोति'—इति । 'ननु
द्रव्यसंख्येवा' । नेत्याह, नात्र द्रव्यसंकीर्तनमस्ति, होमोऽत्र संख्यया
युज्यते,—'दादत्र दादत्रानि जुहोति'—इति एवंसंख्यां होमान्
करोतीति । किञ्च, 'इतरस्य' च मन्त्रकर्षणोः सन्तावस्य 'अप्रकृत्यात्',
—घण्टिकं कर्म न मन्त्रेण सह तनितुं प्रकृत्यते; तस्मादत्रापि कर्मादि-
सन्निपात एव ॥ (१२।३।११अ०) ॥

आधारेऽपि पूर्ववत् मन्त्राद्ये कर्मसन्निपाताधिकारश्च ॥

सू० आधारे च दीर्घधारत्वात् ॥ २८ ॥

भा० दर्शपूर्णमासघोराघातं प्रकृत्य श्रूयते,—'सन्ततमाधारयति'—
इति । तथापि लघिकत्वात् मन्त्रेण कर्मणः सहतननं न घटते,
एकत्वात् कर्मसन्तानो नास्ति; तस्मात् द्रव्याभिप्रायः सन्तानशब्दः,
'सन्ततं चारयति'*—इति । दीर्घधारया जुहोतीति, दीर्घधारत्वात्
सन्ततशब्दः ॥ (१२।३।१२अ०) ॥

* रवमेव सर्वत्र यावः ।

‘पूषा वाग्’ इत्याद्येककार्थ्याद्येकमन्त्राणां विकल्पाधिकरणम् ॥

दृ० मन्त्राणां सन्निपातित्वादेकार्थानां विकल्पः
स्यात् ॥ २६ ॥

भा० ये मन्त्रा एककार्थ्याः, यथा पुरोडाशविभागार्थाः ‘पूषा वां विभजतु भगो वां विभजतु अर्थ्यमा वां विभजतु’ इत्येवमादयः, तेषां ‘विकल्पः’ । कुतः ? । ‘सन्निपातित्वात्’, करणा एते मन्त्राः; करणानाञ्च मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः उक्तः—“मन्त्राणां करणार्थत्वात् मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः स्याद्” (१५ सू०)—इति । न च, विकल्पमन्तरेण सर्वेषामन्तैः कर्मादिसन्निपातः कर्तुं शक्यः । किं वचनमेतत् ? । नहि न्यायः, सर्वस्य वचनार्थत्वादिति । ‘यद्येवं समुच्चयेऽपि समन्तः सर्वः’ । उच्यते, तत्रापि वचनार्थः सिध्यति; एकेन तु कृते कर्माणि द्वितीयस्य प्रयोगोऽनर्थकः । तदेतदेकार्थत्वं भवति; तस्मादेकार्थत्वादिकल्पः, तच्च पूर्वमेवोक्तं,—“एकार्थास्तु विकल्पेरेत्” (१० सू०) इति; ततस्तत्प्राप्तिसूत्रमिदं उत्तरविन्तार्थम् ॥ (१२।३।१३अ०) ॥

‘चतुर्भिरादत्ते’ इत्यादौ मन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ॥

दृ० संख्याविहितेषु समुच्चयो सन्निपातित्वात् ॥ ३० ॥

भा० संख्याया ये विधीयन्ते मन्त्राः, यथा अग्नौ ‘चतुर्भिरादत्ते’, ढाभ्यां खनति’, षड्भिराहरति’ इति; तेषु ‘समुच्चयः’ स्यात् । किंकारणं ? । संख्या शब्देनोच्यते, सा अङ्गीकर्त्तव्या, न च, समुच्चयादृते सा शक्या

अङ्गीकर्तुम् । आह,—‘समुच्चयेऽपि यः कर्मणा सन्निपातितः, तेन कर्म कृतं भवति, ये व्यवहृताः, न तैः, असन्निपातातः तथा सति न संख्या कर्मणि अङ्गीकृता भवति’ । नैष दोषः,—अर्थाभिधानेन मन्त्रोऽङ्गी भवति, सर्वे चैते तमर्थमभिदधति । ‘एवमप्यनन्तरेण रूपं क्रियते, इतरे अपवत् आदृष्टार्था भवन्ति’ । उच्यते,—नादृष्टार्था भविष्यन्ति, सर्वे तदेव कर्म असकृद् अभिधास्यन्ति, भवति हि करणार्थमन्त्रस्य असकृत्प्रयोगः, यथा कुरु कुरु, करवाणि करवाणीति । तच्च यथा अभिधानार्थस्य मन्त्रस्य आत्मानसामर्थ्यादभिहितम् अभ्युदयकरं भवति, एवं ‘चतुर्भिरादत्ते’ इति वचनात् चतुरभिहितं कृतमभ्युदय-कारि भवतीति । तस्मात् समुच्चयेऽपि नादृष्टार्थता; समुच्चयस्य सिद्धः ॥ (१२।३।१४अ०) ॥

ब्राह्मणविहितानाम् ‘उरु प्रथक’-इत्यादि मन्त्रार्था विकल्पाधिकारवत् ॥ कृता चिन्तेवत् ॥

सू० ब्राह्मणविहितेषु च संख्यावत्सर्वेषामुपदिष्टत्वात् ॥

॥ ३१ ॥ (पू०)

भा० ब्राह्मणे च ये मन्त्रा विधीयन्ते, यथा, ‘उरु प्रथक्वेति पुरोडाशं प्रथयति’, ‘उरु प्रथा उरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयति’ इति च; तेषु च समुच्चयः स्यात्, ‘सर्वेषामुपदिष्टत्वात्’- यो न प्रयुज्यते तस्योपदेशो वाध्यते, सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनो-ऽनुपयहीष्यते । संख्याविहितवच्च सर्वेषामसकृदभिधानेनार्थवत्ता भविष्य-तीति; तस्मात्समुच्चयः ॥

द्व० याज्यावषट्कारयोश्च समुच्चयस्य दर्शनं तद्वत् ॥
॥ ३२ ॥ (यु०) ॥

भा० समुच्चय एव याज्यावषट्कारयोः । 'समुच्चयदर्शनं' भवति,—
'याज्याया अधि वषट्करोति' इति ; समुच्चये हि पौर्वापर्यं भवति ।
तस्मादपि समुच्चयः ॥

द्व० विकल्पो वा समुच्चयस्याश्रुतित्वात् ॥ ३३ ॥ (सि०) ॥

भा० 'विकल्पो वा' एषां मन्त्राणां न समुच्चयः । कुतः ? । उक्तो
न्यायः,—“मन्त्राणां सन्निपातित्वादेकार्थानां विकल्पः स्याद्”
(१८ सू०) इति । 'ननु संख्याविहितवदेकार्था अपि सन्तो सकृद-
भिधानेन समुच्च्यन्ते' । नैतद्युक्तं । कुतः ? । 'समुच्चयस्याश्रुतित्वात्',—
यथा तत्र संख्याश्रवणात् कृतकरमपि असकृदभिधानमाश्रितं, नैवं
समुच्चयश्रवणमस्ति । तस्माद्यथान्यायम् एकार्थत्वादिकल्पः ॥

द्व० गुणार्थत्वादुपदेशस्य ॥ ३४ ॥ (यु०) ॥

भा० यच्च,—सर्वेषामुपदेशोऽर्थवान् भविष्यति-इति, अहेतुः सः
'गुणार्थत्वादुपदेशस्य',—नैवासौ मन्त्रप्राप्त्यर्थं उपदेशः, किन्तु हि गुणार्थः,
अर्थवादं गुणं विधास्यति इति ; तदुक्तं “गुणार्थेन पुनःश्रुतिः”
(१।२।४१ सू०) “परिसंख्या” (१।२।४२ सू०) “अर्थावदो वा”
(१।२।४३ सू०) इति । 'यदि तर्हि नैवायं मन्त्रोपदेशः, किमिदमुच्यते
'सर्वेषामुपदिष्टत्वाद्'—इति । एवं तर्हि कृत्वा-चिन्त्येयं, मन्त्रोपदेश
इति कृत्वा चिन्त्यते । अथवा उदाहरणान्तरं द्रष्टव्यम् ॥

सू० वषट्कारे नानार्थत्वात् समुच्चयः ॥ ३५ ॥
(पू० यु० नि०) ॥

भा० वषट्कारः प्रदानार्थः, याज्या देवतोपलक्षणार्था, तयोः 'नानार्थत्वात्
'समुच्चयः' न, सर्वोपदेशात् ॥ (१२।३।१५अ०) ॥

श्रीभाषा मन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ॥

सू० शौचास्तु विकल्पेरन्नेकार्थत्वात् ॥ ३६ ॥ (पू०) ॥

भा० 'शौचास्तु' ये मन्त्राः,—यूपोच्छ्रयणीया वा 'उच्छ्रयस्य वगस्यते'
इति; यूपपरिव्याणार्था वा, 'युवा सुवासा' इति, ते विकल्पेरन् ।
कुतः? । 'एकार्थत्वात्',— एकार्था एते उच्छ्रयस्य परिव्याणस्य
वा अभिधायकाः,— एकैकस्य तेषामितरानपेक्षः तदभिदधाति ।
तस्मादिकल्पः ॥

सू० समुच्चयो वा क्रियमाणानुवादित्वात् ॥ ३७ ॥
(सि०) ॥

भा० 'समुच्चयो वा' शौचाणां । कुतः? । 'क्रियमाणानुवादित्वात्',
करणानां विकल्प उक्तः, न चैते करणाः, क्रियमाणानुवादिन
एते । कः पुनरनयोर्विभेदः? । करणा करोमीत्येवं प्रत्ययं कुर्वन्ति,

• "मन्त्राणां लिङ्गप्राप्तत्वात् समुच्चयाद्येव वचनानीति मन्यते । सिद्धान्तस्तु,—ने
तावन्मन्त्राः न लिङ्गेन प्राप्ताः, तेषु मन्त्रविनियोगेनैव च कृतार्थं वाच्यं न समुच्चये प्रतीतं
भवति । लिङ्गप्राप्तेऽपि मुखाद्यर्थे पुनःश्रवणमित्युक्तं तन्त्राधिकरणे; तस्मादत्र विकल्पः ।"
इति तन्त्ररत्नेऽस्य अधिकरणस्य तात्पर्यं प्रदर्शितम् ।

क्रियमाणानुवादिनः एतं कर्त्तव्यमिति । कथं कृत्वा ? । उच्यते,—
 अर्ध्वर्योऽस्मावत् करोमीत्येतेन प्रत्ययेनार्थः, असति हि एतस्मिन्
 क्रियैव न प्रवर्त्तते, एष च प्रत्ययः सति पूर्वस्मिन् प्रत्यये भवति, यो
 हि स्मरति,— इदं मया कर्त्तव्यमिति, स तत् करोति; क्रियमाणा-
 नुवादिनस्याध्वर्युणा क्रियमाणमर्थमनुवदन्ति,—‘अञ्चन्ति त्वामध्वरे
 देवयन्तः’ इति । सोऽनुवादोऽस्ममध्वर्योऽस्मिं कर्त्तुम्; अतस्तत्-
 स्वरूपः, तेन च कर्मणा आकाङ्क्षितत्वात् स्मरणार्था एते विज्ञायन्ते ।
 स्मरणार्थस्य च मन्त्रस्याख्यानसामर्थ्यात् स्मारितं कृतम् अदृष्टार्थाय
 भवति; यथा प्रेषितं कृतम् ।

ननु ‘विधिश्चब्दादेव स्मृतिर्भवति’ । सत्यं,— विधिश्चब्दादपि
 सामर्थ्यात् भवति, मन्त्रादपि भवति, मन्त्रस्याख्यानसामर्थ्यात् मन्त्रेण
 कर्त्तव्या । प्रततेषु च कर्मसु स्मृतिसन्तानेनार्थः,—इत्यनेकस्यापि
 क्रियमाणानुवादिनो मन्त्रस्य एकस्मिन्नेव प्रयोगे सम्भव इति ।
 क्रियमाणानुवादित्वाद्भौत्राणानां समुच्चयः ॥

सू० समुच्चयश्च दर्शयति ॥ ३८ ॥

भा० ‘त्रिःप्रथमामन्वाह त्रिदत्तमामन्वाह ज्योतिष्मतीरनु ब्रूयात्’
 इति । अनेकसन्निपाते सैतद् भवति,—प्रथमा उक्तमेति । तस्मात्
 समुच्चयः ॥

इति भट्टश्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशब्राह्मणस्य
 तृतीयः पादः ॥ (१२।३।१६अ०) ॥

मीमांसा-दर्शने

१२ अध्याय ४ पादः ।

जपस्तुत्याशीरभिधानानां समुच्चयाधिकरणम् ॥

सू० जपाश्चाकर्म्मयुक्ता स्तुत्याशीरभिधानाश्च याजमानेषु
समुच्चयः स्यादाशीःपृथक्कात् ॥ १ ॥

भा० जपाः, 'वैष्णवीमनूथ वाग्यन्तव्या धारस्नातीमनूथ वाग्यन्तव्या
वार्हस्पत्यामनूथ वाग्यन्तव्या' इति । स्तुतयः,—'अग्निर्मूर्द्धा दिवः'
इति । आग्निषः,—'आयुर्दा अग्ने अग्नि आयुर्मे देहि' इति । अभि-
धानार्था—'एषोऽग्नि' इति । अथ 'जपाः इति कः इत्यर्थः?' । 'जप
व्यक्तायां वाचि', जप्यते-इति जपः । 'यद्येवम्, अथमपि जपः,—
'अग्निर्मूर्द्धा' इति, अथमपि जप्यते' । सत्यमथमपि जपः, स्तुतिरपि तु
दृश्यते, अथन्तु जप एव केवलः, इतरैः स्तुत्यादिभिः समुच्चार्यमाषे
एतस्मिन् 'जपाश्च' अकर्म्मसंयुक्ता 'स्तुत्याशीरभिधानाश्च' इति केवलजपाः
प्रतीयन्ते, यथा, ब्राह्मणाः, परिब्राजका, ब्रह्मचारिणश्च नागच्छन्ती-
त्युक्ते केवला ब्राह्मणा ब्राह्मणशब्देनोच्यन्ते, तदत् ।

'ननु 'इदं विष्णुर्विचक्रमे' इति स्तुतिरिति ?' । न स्तुतिः, नास्त्वत्र
स्तुतिशब्दः, नापि क्वचित् स्तोत्रमस्ति । 'ननु विष्णुः' । न, विष्णुना
स्तुतेन कश्चिदर्थाऽस्ति, न स्तुत्यो विष्णुः कश्चिदङ्गीक्रियते, नापि
स्तुतिः कर्त्तव्या चोदिता, वचनमात्रन्तु चोदितं 'वैष्णवीमनूथ' इति ;

तत् कर्त्तव्यं, वचनं अपनमिति समानार्थो, यस्मात्, 'अप
 यक्तायां वाचि' इति स्मर्यते, तेन च वचनमात्रं मन्त्रस्य क्रियते,
 न स्तूयते, नाम्नास्त्रते, स अपः । अथ 'अपस्याभिधानार्थस्य च को
 विज्ञेयः?' । अपे वचनमात्रं मन्त्रस्य, अभिधानेन तु परः सता असता
 वा गुणेन आदिश्यते, 'एषोऽसि त्वेषोऽसि' इति, तेषां तत्र तत्र
 एकार्थत्वादिकल्पे प्राप्ते उच्यते समुच्चयः । कुतः? । आग्नीःपृथक्कात्,
 अपपृथक्कात्, स्तुतिपृथक्कात्, अभिधानपृथक्काच्च, न हि 'इदं विष्णुः'
 इति योऽर्थोऽभिधीयते, स एव 'पात्रका नः सरस्वती'-इत्यनेन । एवं
 सर्वत्र ; तस्मान्नानार्था एते, अतस्तेषां समुच्चयः स्यात् । समुच्चयश्च
 दर्शयति, ब्रह्मानुवचनयोः, 'चिः प्रथमामन्वाह' इति, 'चिदन्तमाम-
 न्वाह' इति । समुच्चये च सति प्रथमा चोक्तमा च विद्यते, न विकल्पे ।
 तस्मादपि समुच्चयः । याजमानेष्विति प्राचिको निर्द्देशः, एकस्मिंश्च
 मन्त्रे चित्तयमपि संभवति, -स्तुतिरभिधानं अपस्य । यथा, 'इदं
 विष्णुर्विचक्रमे' इति यदि विष्णुर्बोध्यते, ततः स्तुतिः, अथान्यस्मै वृत्तान्त
 आख्यायते, ततोऽभिधानम्, अथात्मना अवधार्यते, ततो अपः ॥
 (१२।४।१ अ०) ॥

रेन्द्रावार्हस्यत्ये द्विविधयाप्यानुवाक्ययोर्विकल्पाधिकरणम्, याप्यानुवाक्ययोः
 समुच्चयाधिकरणश्च ॥

सू० याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्याद् देवतोपलक्षणा-
 र्थत्वात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० ऐन्द्रावार्हस्यत्ये कर्मणि अनेकं याज्यानुवाक्यायुगलमाप्नातं, -'इदं

वामाख्ये हविःप्रियमिन्द्राहस्यती, अयं वा परिधिष्यते सोम इन्द्रा-
हस्यती' इत्येकं। 'आख्ये इन्द्राहस्यती हस्यतिर्नः परिपातु पश्चाद्'
इत्यपरं। तयोः किं समुच्चयो विकल्पः ? इति विचारः। तत्रोच्यते,—
'थाज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्यात्' इति। कस्मात् ?। 'देवतोपलक्षणा-
र्थत्वात्',-कर्मणि गुणभूता देवता थाज्यानुवाक्यादयेन कर्मसिद्ध्यर्थ-
मुपलक्ष्यते; सकृदुपलक्षणेन च तत्सिध्यति; कर्मसिद्धौ कर्मणि उप-
लक्षणकार्यं नास्तीति द्वितीयं थाज्यानुवाक्यादयं प्रयोगान्तरार्थं
भवति। तस्माद् विकल्पः ॥

द्व० लिङ्गदर्शनाच्चः ॥ ३ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गश्चेतमर्थं दर्शयति। किं लिङ्गं भवति ?। एवमाह,—'उह वै
देवानां थाज्यानुवाक्ये एकया प्रत्यागच्छति गमयत्यन्यया, अथात्र तिस्रः
कार्याः' इति। पितृयज्ञे थाज्यानुवाक्याचयविधानपरे वाक्ये तयो-
र्द्वित्वमुचितं दर्शयति। तथा, 'न सर्वाणि सह यज्ञायुधानि प्रहृत्या वि-
मानुषं तत् क्रियते नैकमेकं पितृदेवं तत् दे दे सह प्रहृत्ये थाज्या-
नुवाक्ययोः रूपम्' इति, तस्मादपि विकल्पः ॥

अथ 'तयोरेव मिथः कस्मादिकल्पो न भवति* ? एकार्थत्वात्
प्राप्नोति, अन्यतरयापि हि देवतोपलक्षणं सिध्यति'। उच्यते,—समा-
ख्यया पुरोनुवाक्येति, पूर्वमनूच्यते इति पुरोनुवाक्या, आपेक्षिकः
पूर्वशब्दो थाज्यामपेक्ष्य भवति, समुच्चये चैतदुपपद्यते, तस्मात्

* इमंशमवसक्तम् न्यायमाह्वार्यां थाज्यानुवाक्ययोः समुच्चयाधिकरणम्
इत्यक्तया निरूपितम् ॥

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 605.

मीमांसादर्शनम् ।
श्रीशवरस्वामिकृतभाष्यसहितम् ।
उत्तरार्द्धम् ॥

THE MÍMÁÑSÁ DARS'ANA,
WITH THE COMMENTARY OF
SAVARA SVĀMIN.
EDITED BY
MAHESĀCHANDRA NYĀYARATNA.
FASCICULUS XIX.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1887.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each	..	..	Rs. 5	4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	..	1	14
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I	..	..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III, V—XIII @ /6/ each	..	..	3	12
Ashtasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. I	..	..	0	6
Asvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	..	..	1	14
Asvalayana Grihya Sūtra, Fasc. II—IV @ /6/ each	..	..	1	2
Atharvaṇa Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each	..	..	1	14
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	..	..	0	12
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	..	3	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	..	..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	..	..	0	12
Bṛihat Saṅghitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	..	..	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	..	..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—15, @ /6/ each Fasc.	..	..	19	2
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	..	..	0	6
Dasarupa, Fasc. II and III @ /6/ ..	..	..	0	12
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I and II @ /6/ each	..	..	0	12
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	..	..	1	2
Kālamādhava, Fasc. I and II @ /6/ ..	..	..	0	12
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	..	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIII @ /12/ each	..	..	9	12
Kaushitaki Brahmanapanishads, Fasc. II	..	..	0	6
Kūrma Purana, Fasc. I—III @ /6/ each	..	..	1	2
Lalitā-Vistara (Sans.) Fasc. II-VI. @ /6/ ..	..	..	1	14
Lalitā-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	..	..	2	4
Manutikā Sangraha, Fasc. I—II @ /6/ each	..	..	0	12
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	..	..	6	12
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	..	..	1	8
Nṛisaiṃpha Tāpani, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	..	1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—6;	..	..	..	..
Vol. IV, Fasc. I & II @ /6/ each Fasc.	..	..	7	8
Nārada Smṛiti, Fasc. I—III @ /6/ ..	..	..	1	2
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III	..	..	0	6
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	..	..	1	8

(Continued on third page of cover.)

समुच्चयः । 'ननूपलक्षिते उपलक्षणकार्याभावादर्थलोपात् अन्यतरस्याः प्रयोगो न प्राप्नोति' । उच्यते, समाख्यासामर्थ्याद् द्विरुपलक्षणसामर्थ्यं कर्त्तुं भविष्यति, यथा, 'दाभ्यां खनति' इति वचनसामर्थ्याद् द्युभिधानसामर्थ्यं; तस्मादविरोधः ॥ (१२।४।२ अ०) ॥

सोमक्रयसाधनानां चजादीनां समुच्चयाधिकरणम् ॥

सू० क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात् ॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भा० सोमक्रयणार्थानि द्रव्याणि समाख्यातानि, 'अजया क्रीणाति' इत्येवमादीनि । तेषु 'क्रयणेषु विकल्पः स्यात्', सर्वाणि हि क्रयणस्य साधनत्वेन निरपेक्षाणि विधीयन्ते, यथा ग्रीहियवौ यागेषु, तथा 'अजया क्रीणाति, क्षिरधेन क्रीणाति, वाससा क्रीणाति' इति । तानि एकार्थानि भवन्ति । तस्मात् तेषु विकल्पः ॥

सू० समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायात् ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

भा० वाच्यम्: पक्षं व्यावर्त्तयति,—न चैतदस्ति विकल्प इति, समुच्चयः । कस्मात्? 'प्रयोगे द्रव्यसमवायात्',—क्रयणस्य प्रयोगे अधिकस्यापि द्रव्यस्य समवाय उपपद्यते, तच्च विक्रेतुः मूख्येनागमनं क्रियते, तच्च बल्लभिः सुकरतरं भवति । तस्य द्रव्यस्याख्यानमपाचिकं, सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुपहीयते । अपि च विषमाणि एतानि,—'अश्व-सफेन क्रीणाति'—इति 'गोमिथुनाभ्यां क्रीणाति' इति समुच्चयेनागमनं कर्त्तुं शक्नुवन्ति, न विकल्पेन । विकल्पमानानामानर्थक्यमापद्यते,

तस्मात् समुच्चयः । समुच्चयश्च दर्शयति,—‘तं वै दशभिः क्रीडाति
 दशान्वरा विराट् विराजमेव प्राप्नोति’—इति । क्रीडात्यनुवादोऽयं, य
 इतेन व्याजेन प्राप्तानां स्थात्; तस्मादपि समुच्चयः । ‘अर्थार्थवादेन
 विधिः कस्माच्च विज्ञायेत?’ । तथाप्यनुवादरूपं वाच्यते, तच्च सति
 सम्भवे न वाधितव्यम् । तस्मादनुवादः ॥ (१२।४।३२०) ॥

उपपद्यमानादिप्रतिपत्तिकर्माणां समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ६ ॥

भा० अग्नीषोमीये पशौ गुदेनोपपद्यमानं आस्तात्,—‘गुदेनोपपद्यति
 प्राणो वै गुदः’ इति । ईकादशिन्येषु पशुषु अनेकगुदसन्निपाते विचारः
 प्रभवति, ‘किसुपपद्यने गुदानां समुच्चयो विकल्पो वा? । यदि अर्थ-
 कर्म उपपद्यनं, ततो विकल्पः, अथ प्रतिपत्तिस्ततः समुच्चयः । किं
 पुनरत्र युक्तम्? । अर्थकर्मोति । कुतः? । ‘भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्याय’
 वृष्टार्थत्वाद्भवति, यदा अर्थकर्म तद्देहेनापि तत्सिध्यतीति बहूनामेकच
 प्राप्तानां विकल्पो भवति ।

एवं प्राप्ते उच्यते,—‘संस्कारे च तत्प्रधानत्वात्’, संस्कारोऽयं
 प्रतिपत्तिरित्यर्थः । कुतः? । उपयुक्तशेषत्वात्, अग्नीषोमीयधामार्थः
 पशुसत्पशुः तस्मिन्निर्दिष्टे तच्छेषाः प्रतिपादनार्थाः, तस्माद्गुदश्च प्रति-
 पत्तिनिबन्धोऽयं वृष्टार्थः । ‘नन्वर्थकर्मपक्षेऽपि वृष्टार्थतैव हेतुवत्कः’ ।
 तस्मादेषौ प्रतिपत्तावपि, तथापि हि प्रतिपाद्यमानः कर्म बाधयति ।
 तस्माद् अर्थेऽधिकोऽर्थो, यदा प्रतिपत्तिस्तदा समुच्चयः, ‘तत्प्रधान-

त्वात्, द्रव्यसंस्कारार्थं कर्म यद्यैव पद्मोर्गुदो न संस्क्रियते, तद्यैव तेन संस्कारेण शानिः स्यात् । तस्मात् समुच्चयः ॥ (१२।४।४ अ०) ॥

आधाने विविधसंख्याकार्णां दक्षिणाणां विकल्पाधिकरणम् ।

सू० संख्यासु तु विकल्पः स्यात् श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥७॥

अ० आधाने दक्षिणाविविधः,—‘एका देवा, षट् देवा, द्वादश देवाः’ इत्येकमादयः । तेषां समुच्चयः, विकल्पः ? इति विचारणम् । तथाज्जम्बूद्वयस्यापि सर्वाङ्गसाहिषा प्रथोमवचनेन समुच्चये प्राप्ते, उच्यते,—‘संख्यासु तु विकल्पः स्यात्’ । कुतः ? । ‘श्रुतिविप्रतिषेधात्’, ‘एका देवा’ इत्येकसंख्यापरिच्छिन्नं द्रव्यं परिक्रयवाधनं श्रूयते । तथा ‘षट् देवा’ इति षट्संख्यापरिच्छिन्नं । यद्येका च षट्सु समुच्चयेरेण, सङ्ख्यान्तरं सप्तसंख्या उत्पद्येत, तत्परिच्छिन्नेन द्रव्येण परिक्रयः कृतः स्यात्, तत्रैकमुत्तेः षट्श्रुतेः विप्रतिषेधः स्यात् ।

‘ननु नैवापि परिक्रयः श्रूयते, किन्तर्हि, दानम्,—‘एका देवा; षट् देवा’—इति’ । अत्रोच्यते, दानं नमात्मीयस्य द्रव्यस्य परस्वत्वापादानं, तत्र परः स्वान् स्यादित्येवमर्थम्, स्वानेवासौ तस्मान्निर्णयं करोति, तेन चास्य दान्तरर्थः, एवं दृष्टोऽर्थः भवति । अत्र दानमप्युक्तं कल्प्यते, तत्रोऽदृष्टं कल्पयितव्यं, परिक्रये एवैकादीनां अवयवं, तत्र यः सप्तभिः परिक्रीणीते, न तेन एकया षड्भिः परिक्रीणीते भवति, न हि ते एकेत्यागमन्ति, न षडिति, किन्तर्हि, सप्तेति, स एव श्रुतिविप्रतिषेधस्तस्माद्विकल्पः सङ्ख्यासु ॥ (१२।४।५ अ०) ॥

पशुमयेव जाघनीनां विकल्पादि करणम् ।

सू० द्रव्यविकारन्तु पूर्ववदर्थकर्म स्यात्तथा विकल्पे
नियमः प्रधानत्वात् ॥ ८ ॥ (सि०) ॥

भा० 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति श्रूयते, तत्र पशुगणेषु
विचारे भवति, किं जाघनीनां समुच्चयः, उत विकल्पः ? इति ।
तत्रापि पूर्वं ह्य न्यायः,—यद्यर्थकर्म ततो विकल्पः, अथ प्रतिपत्तिः
ततः समुच्चयः इति । किं प्राप्तं ? । 'द्रव्यविकारं' च 'पूर्ववदर्थकर्म स्यात्',—
पूर्ववदेतदर्थकर्म, यत् जाघन्या पत्नीसंयाजनं, दर्शपूर्णमासपूर्वकं
षोडशपरम्परया पशुगणं प्राप्तं, दर्शपूर्णमासयोश्चैतदर्थकर्म, न हि
तत्र काचित् श्लेषभूता जाघनी अस्ति, यस्याः प्रतिपत्तिः स्यात् ।
लौकिकस्यास्य तत्राज्येन सह विकल्पः षोडशेनाग्नीषोमीयं पशुं
प्राप्तः । तत्रापि श्रूयते, 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति, या
श्रुतिविकल्पे प्राप्ते नियमार्था भवति, यथाप्राप्तायाश्च नियमः,
गुणभूता च प्राप्ता । तस्मादग्नीषोमीये गुणभूता जाघनी, कर्म
प्रधानं; यथा अग्नीषोमीये, तथा पशुगणेषु । तस्मान्नचाप्यर्थकर्म ।
अर्थकर्मणि सैकार्यानां जाघनीनां समुच्चयो न युक्तः, तस्माद्विकल्पः ॥

सू० द्रव्यत्वेऽपि समुच्चयो द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्तेः प्रति-
पशु कर्मभेदादेवं सति यथाप्रकृति ॥ ९ ॥

(१म० पू०) ॥

भा० यद्यपि जाघनी गुणभूता कर्मणि, एवमपि समुच्चयो युक्तः ।
कृतः ? । 'द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्तेः',—जाघनीद्रव्यं कर्मणा विभ्रसनेन

निव्यक्तमिति तत्र प्रयोजनापेक्षा भवति, इदञ्च श्रूयते, 'जाघन्या पद्मीः संज्ञाजघन्ति' इति ; तदेवं विज्ञायते, -इदमस्य प्रयोजनं । पशुगणे च 'प्रतिपशुः' कर्मभेदः, तस्य तस्य पद्मीः कर्मनिव्यक्ति जाघनीद्रव्यम्, क्तस्यैवापि तत्पद्मीसंज्ञाजार्थमेव कर्त्तव्यं । 'एवं सति यथाप्रकृति' कृतं भवति । तस्मात् अर्थकर्मैर्वापि समुच्चय एव ॥

सू० कपालेऽपि तथेति चेत् ॥ १० ॥ (१म० पू० आ०) ॥

भा० इति चेत् पश्यसि, कर्मनिव्यक्तित्वाज्जाघनीनां समुच्चय इति, तेन तर्हि कपालेऽपि समुच्चयः प्राप्नोति, 'पुरोडाशकपालेन तुषोपवपति' इति । तदपि कर्मणा प्रयुज्यते, तस्यापि तुषोपवपनं प्रयोजनं भवितुमर्हति । तथा पुरोडाशगणे तस्य तस्य पुरोडाशस्य कपालेन तुषोपवपनं कर्त्तव्यं, वक्तव्यो वा विशेषः ॥

सू० न कर्मणः परार्थत्वात् ॥ ११ ॥ (१पू० आ० एवं १पू० नि०) ॥

भा० नैतदेवं । कुतः ? । 'कर्मणः परार्थत्वात्', परार्थञ्च कपालानां प्रयोगकर्म, -पुरोडाशप्रणयार्थं, तदर्थमुपात्ते कपाले तुषोपवपनमपि अन्वासज्यते, तद्यथा काष्ठान्याहर्तुं प्रस्थिते पुरुषे श्राकाहरणमप्युपाधिः क्लियते, श्राकमप्याहरेति, न तस्य गमनं श्राकार्थमपि भवति ।

'कथं पुनर्ज्ञायते, पुरोडाशार्थे कपाले तुषोपवपनमन्वासज्यते, नैतद् उभयार्थम् ? इति' । उक्तोऽत्र न्यायो, -'भविष्यता संयोगस्य तन्निमित्तत्वात्' इति । न चेत् तुषोपवपनार्था कपालानामुत्पत्तिर्भावांशं सर्वै-
हपवपनं कर्त्तव्यम् ।

अथ वा उभयोरपि प्रतिषेधोऽयं 'न कर्मणः परार्थत्वात्'-

इति । कपाले व्याख्यातं; आचम्यामपि कर्मकः परार्थकं इत्यादीनां
निष्पत्त्यर्थं विग्रहकर्म, न आचम्याः ।

अपि च इत्यादिभिरवदानैर्व्यह पञ्चोरात्मन्वस्य विग्रहकर्मोपि
तदर्थमेव, तस्मात् आचम्या निष्पत्त्यर्थं विग्रहकर्म; न चेदेकं, नैवात्र
प्रयोजनाकाङ्क्षा, कुतस्तस्मन्वः ? इत्यादीनाम् निष्पत्त्या आचम्या,
या पञ्चीसंयाजनिर्घन्तुपदिष्टा, एकत्र च तथा ते निर्वर्त्यन्ते ।
तस्मात् पशुगणे आचम्यानां विकल्पः ।

सू० प्रतिपत्तिस्तु श्रेयत्वात् ॥ १२ ॥ (२पू०) ॥

भा० भवेदिकल्पः, यद्यर्थकर्म स्यात्; प्रतिपत्तिस्त्वेषा । कस्मात् ? ।
'श्रेयत्वात्', पशुना निर्घन्तिते घागे श्रेयभृता आचम्या निष्प्रयोजना
अपिचिषेपांश्च, तस्या निष्पत्त्यर्थं पञ्चीसंयाजेषु क्रियते, न आचम्या
विधीयते, न पञ्चीसंयाजाः, उभये विहितः, समन्वो न विहितः, स
विधीयते । तत्र च आचम्याः प्राधान्यं युक्तं, न गुणभावः, गुणभावेऽस्या
अनेकत्र गुणभावः स्यात् । तत्र को दोषः ? । 'अग्नीषोमीयं
पशुमास्रभते' इत्येवा सोदना बाध्येत, नानादेवतोऽयं तदा पशुर्भवति,
एकदेवतोऽस्याग्नीषोमीयः, एकदेवः पञ्चीसंयाजदेवतानाम्-इति; तस्मात्
प्रतिपत्तिः । प्रतिपत्तौ यत्नैव पञ्चोर्जाचम्या प्रतिपाद्यते, तत्तैव तेन
संस्कारेण वर्जना स्यात्, तस्मादपि समुच्चयः ॥

सू० श्रुतेऽपि पूर्ववत्त्वात् स्यात् ॥ १३ ॥ (३य पू०) ॥

भा० 'श्रुते चरं दधश्चरम्' इत्यत्रापि प्रतिपत्तिः स्यात् । कुतः ? ।
'पूर्ववत्त्वात्',-अन्यपूर्वकं श्रुतं दधि चेन्नस्योत्पत्त्यर्थं । तस्यार्थान्तरवचनं

त्रिष्णुं त्रिपिविष्टं प्रति ; तस्मात् तस्मात्पुत्रपत्नी येन संयुक्तं तत् तदर्थं
श्रुतिहेतुत्वात्, तस्मार्थान्तरगमने 'श्लेषत्वात्' 'प्रतिपत्तिः' स्यात्—
इत्यनेन न्यायेन प्रतिपत्तिः प्राप्नोति, वक्तव्यो वा विशेषः ॥

सू० विकल्पे त्वर्थकर्म नियमप्रधानत्वात् श्लेषे च कर्म-
कार्यसमवायात् तस्मात्तेनार्थकर्म स्यात् ॥ १४ ॥
(श्य श्वं इपू० नि०) ॥

भा० अस्मिन् सूत्रे द्वयोः सूत्रयोः परिहार उच्यते,—“प्रतिपत्तिश्च
श्लेषत्वात्” इति च, “श्रुते च पूर्ववत्त्वात् स्यात्” इति च । यत् तावद्
उच्यते,—जाघन्याः प्रतिपत्तिरिति, तत्र भ्रूमः,—विकल्पः प्रकृतौ
जाघन्या आद्येन सह, पत्नौ च तथैव विकल्पे प्राप्ते नियमप्रधाना
पुनःश्रुतिः 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति, आष्वस्य निवृत्तिं
कृत्वा कृतार्था भवति, जाघन्या अर्थकर्म न वारयति । यत्, 'श्लेषत्वात्'
इति, श्लेषस्यापि वचनात् अनेकच गुणभावो भवति, यथा प्रथरस्य ।

अथ,—‘श्रुतस्यान्यार्थं उत्पन्नस्यान्यत्र गमनं प्रतिपत्तिः’—इति,
तदप्युक्तं । कुतः ? । 'श्लेषे च कर्मकार्यसमवायाद्',—य उपपन्नः
श्लेषस्यास्मिन् कर्मकार्यं समवैति । किं पुनस्तत् ? । संस्कारः, य हि
कर्मणा क्रियते, न सैतत् श्रुतं दधि वा कचिदुपपन्नं, यस्मै यागाद्य
उत्पन्नं, य नैव तावच्चिर्वर्धते ; 'तस्मात्' 'तेन' जाघनीद्रव्येषु दधिश्रुता-
भ्याश्च 'अर्थकर्म स्यात्', न प्रतिपत्तिः ॥ (१२।४।६अ०) ॥

उखायां काम्येन नित्योऽग्निर्विकाराधिकरणम् ।

सू० उखायां काम्यनित्यसमुच्चयो नियोगे कामदर्श-
नात् ॥ १५ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्मि अग्नौ उख्योऽग्निः, 'सन्नापेनाग्निं जनयति' इति । तं
प्रकृत्य श्रूयते,—'वृक्षापात् ज्वलतो ब्रह्मवर्षसकामस्याहृत्य अव-
दध्यात्, भ्राष्ट्रादन्नाद्यकामस्य, वैद्युतात् वष्टिकामस्य' इति । तत्र
विचार्यते,—किं काम्यस्य नित्यस्य चाग्नेः समुच्चयः, अथवा काम्येन
नित्योऽग्निर्विक्रियते ? इति । तत्रोच्यते, 'उखायां' काम्यनित्ययोरन्वयोः
समुच्चयः । कुतः ? । एवं सर्वाङ्गोपसंहारी प्रयोगवचनोऽनुपदीयते ।
ननु 'नैमित्तिकन्तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोगविशेषात्' इत्यनेन
न्यायेन काम्योऽग्निर्विक्रियस्य विकारको भविस्यति । न भविस्यति ।
'किंकारणम् ? । नियोगे कामदर्शनात्' अग्नेर्विद्योऽने अर्थं कामः
श्रूयते,—'आहृत्य अवदध्याद्ब्रह्मवर्षसकामस्य' इति, न ब्रह्मवर्षस-
कामस्यायमग्निर्होमार्थो भवतीति, एवचेदाहृत्यावधानात् फलं भवि-
स्यति, होमस्तु यथाप्राप्त उख्य एव, सन्निपाताच्च अन्वयोः समुच्चयः ॥

सू० असति चासंस्कृतेषु कर्म स्यात् ॥ १६ ॥ (यु०) ॥

भा० यदि च काम्येन नित्योऽग्निर्विक्रियेत, स नैव स्यात्, तस्मिंश्च
'असति' 'असंस्कृतेषु' भाषादिषु 'कर्म स्यात्', तथा आधानस्य सर्वार्थता
बाधेत, तस्मादपि समुच्चयः ॥

सू० तस्य च द्वैततार्थत्वात् ॥ १७ ॥ (२यु०) ॥

भा० अपि च अन्वयाधानेन देवतापरिग्रहं कृतं, यद्दि शोऽग्निः
खलुच्येत, ततो देवता अपरिमृहीता भवेयुः, अन्वयाधानेन अग्नि-
धार्थ्येन, तत्कृतादग्निधारणात् देवतापरिग्रहः ॥

सू० विकारो वा तदुक्तहेतु ॥ १८ ॥ (त्रि०) ॥

भा० विकारो वा नित्यस्याग्नेः कान्धेन, 'तत्' एतत् 'उक्तहेतुः',-
"नैमिन्निकम् प्रकृतौ तद्विकारः (३।६।१० सू०)"-इति;
सामान्येनैतदुक्तं, 'यदाहवनीये जुहति' इति, 'दृष्टिकामो वैद्युतात्'
इति विशेषेषु, तेन सामान्यं बाधेत । किंकारणम् ? । स्नात्रयेषु
अथाहवविषयस्य सामान्यस्य ततोऽन्यथापि वृत्तिसम्भवाद् विशेषस्य
च अन्वपरिच्छिन्नस्य एकावसायिनस्तदसम्भवे विषयाभावप्रसङ्गाद्
उपदेशवैयर्थ्यं ना भूदिति ।

अथ यदुक्तं, - 'नियोगे कामदर्शनात्'-इति, तत्र ब्रूमः, 'धादादाहृत्य
अवदध्याद्' इति नित्यस्यैव होमार्थस्यावधानस्यायं विशेषे काम-
संयोगः, - 'धादादाहृत्यासाद्यकामस्य' इति ; 'अवदध्याद्'-इति
पुनःश्रुतिः, यद्यवधाने कामश्रुतिः स्याद्, अवधानं विधीयेत,
नाकिधीयमानं कामस्य साधनत्वेन च्युतेत, तस्मिंश्च विधीयमाने
विशेषस्य स चेत्यनेकार्थत्वाद् वाक्यं भिद्येत ! तस्मात् नियोगे कामश्रुतिः,
किन्तर्हि ? - होमाद्यैवायं नित्यो नियोगः अग्निविशेषविधानार्थमनूद्यते
यावदुक्तं स्याद्दृष्टिकामो वैद्युतमग्निं होमार्थं कुर्यादिति, तावदेवेदम् ;
इवञ्चेत् नैमिन्निकस्यस्मिन् कार्ये नित्यमग्निं विकरोतीत्युपपन्नम् ॥

सू० वचनादसंस्कृतेषु कर्म्यं स्यात् ॥ १९ ॥ (पू० यु० नि०) ॥

भा० यथेदमुक्तम्,—‘अवति चासंस्कृतेषु कर्म्यं स्याद्’-इति, तत्र ब्रूमः,—‘वचनादसंस्कृतेषु कर्म्यं स्याद्’-इति, किमिव वचनं न कुर्व्यात्, नास्ति वचनस्य अतिभारः ; यथा, ‘पदे जुहोति’ इति ।

सू० संसर्गे चापि दोषः स्यात् ॥ २० ॥ (यु०) ॥

भा० अपि च, यदि समुच्चयः स्यात्, प्रादाव्येन सह संसर्गः स्याद् वैहारिकस्य ; तत्र तु दोषः श्रूयते, ‘अग्नये श्शुचयेऽष्टाकपालं निर्वपेद् यस्याग्निः प्रादाव्येन सह संसृज्येत अशुचितर एव योऽग्निः प्रादाव्यः’ ॥

सू० वचनादिति चेत् ॥ २१ ॥ (आ०) ॥

भा० आह नैष दोषः,—‘वचनात्’ संसर्गः, न वाचनिके क्रियमाणे दोषः । उच्यते,—

सू० तथेतरस्मिन् ॥ २२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० ‘इतरस्मिन्’ अपि पक्षे वाचनिकोऽसंस्कृतेषु होमः, एवमुभयत्र वाचनिकत्वाद्दोषाभावे सति नैमिषिकत्वादिकार आश्रीयते न समुच्चयः ॥

सू० उत्सर्गेऽपि परिग्रहः कर्म्येणः कृतत्वात् ॥ २३ ॥
(पू० २यु० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘तस्य च देवतार्थत्वाद्’-इति । तत्र ब्रूमः,—‘उत्सर्गेऽपि’ नित्यस्याग्नेर्देवतापरिग्रहे न विरुद्धः, ‘कर्म्येणः कृतत्वाद्’—अन्वन्नाधानेन देवताः परिगृह्यन्ते, नाग्निना, एवं श्रूयते,—‘यः

पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति स शोभूते देवता अभियत्रते' इति । तच्च हतम्
अग्नेर्यज्ञं, तेन परिगृहीता देवता अन्यन्तरे वचनाद् यज्यन्ते ।
तस्मादविरोधः ॥ (१२।४।७अ०) ॥

वैकारिकाग्नेराहवनीयत्वाभावाधिकरणम् ॥

सू० स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् ॥ २४ ॥
(पू०) ।

भा० यथासौ वैकारिकोऽग्निः 'स आहवनीयः स्यात्' । कुतः ? ।
'आहुतिसंयोगात्' । एतद् ज्ञयते यस्मिन्, स आहवनीयः ; ज्ञयते
वास्मिन्निति एतस्मादयमप्याहवनीयः ॥

सू० अन्यो वोढृत्याहरणात् ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अन्यो वा' आहवनीयः स्यात्, नायमाहवनीयः । कस्मात् ? ।
'उढृत्याहरणात्' । सौक्तिकोऽयमुढृत्याह्रियते,—'भ्राह्मदाहरेत्,
प्रादाव्यादाहरेद्'-इति । आहवनीयशब्दः संस्कारनिमित्तः, संस्कारेषु
तत्सङ्गावात्, अभावाच्च प्राक् तेभ्यः । यच्च 'आहुतिसंयोगात्'-इति ;
सिद्धे आहवनीयत्वे आहुतयो विधीयन्ते,—'यदाहवीथे जुहोति' इति ।
सिद्धेन तेन आसां विधानात्, न तत्कृतं तद्भवति; तस्मात्साहवनीयः ।
प्रयोजनम् आहवनीयधर्माभावः ॥ (१२।४।८अ०) ॥

वैकारिकाग्नेराधामिकसंस्काराभावाधिकरणम् ॥

सू० तस्मिन् संस्कारकर्म शिष्टत्वात् ॥ २६ ॥ (पू०) ॥

भा० 'तस्मिन्' वैकारिणेऽग्नौ आधानिकाः संस्काराः कर्त्तव्याः, 'त्रिवृत्वात्',—सर्वकर्त्तार्या हि ते, आधानस्य सर्वश्रेयत्वात्, यदि न क्रियेरन् तत्कर्त्त, तेनाग्नेन हीनमफलं स्यात् ॥

सू० स्थानाद्वा* परिलुप्येरन् ॥ २७ ॥ (सि०) ॥

भा० 'लुप्येरन् वा' आधानिकाः संस्काराः । कस्मात् ? । 'स्थानात्', तस्य संस्कृतस्याग्नेः स्थानेऽयमसंस्कृतः श्रुतः, स वैशेषिकत्वान्तस्य निवर्त्तकः । स चेन्निवृत्तः, किमर्थं संस्काराः करिष्यन्ते । संस्कृतः स्याद्-इत्येवमर्थं ते क्रियेरन्, असंस्कृतेन च अकार्यः । तस्मालुप्येरन् ॥ (१२:४।८अ०) ॥

नित्यस्योपस्थाप्येत्प्रधारणाधिकरणम् ॥

सू० नित्यधारणे विकल्पो न एकस्मात् प्रतिषेधः
स्यात् ॥ २८ ॥ (पू०) ॥

भा० तस्मिन्नेव उख्ये चिन्ता,—किमर्थं नित्यं धार्यो न वा, अथ वा नैव धार्यो भवति ? । तत्रोच्यते,—'नित्यधारणे विकल्पः',—धार्यो वा, न वा । कुतः ? । 'न हि एकस्मात् प्रतिषेधः स्यात्', धारणप्रतिषेधस्तस्य भवति, 'न प्रतिसमिन्धीत यत् प्रतिसमिन्धीत भ्रातृव्यमसौ जनयति' इति श्रुतिः । धारणप्रसङ्गे च सति प्रतिषेधो-र्ध्वान् भवति, यथा, न गन्तव्यं न भोक्तव्यमिति सति गमनप्रसङ्गे भोजनप्रसङ्गे च भवति । न च, श्रुतिमन्तरेण प्रसङ्ग उपपद्यते इति

* 'स्थानात्' इति कश्चिन् पाठः । 'स्थानाद्वा लुप्येरन्'-इति भाष्यानुसारेण पाठो भवितुं युक्तः ।

नित्यधारणस्य विधायिका श्रुतिरनुमीयते, तथा प्राप्तिः, प्रतिषेधेन निवृत्तिः; तस्माद्विकल्पः ॥

सू० नित्यधारणाद्वा प्रतिषेधो गतश्रियः ॥२६॥(सि०) ॥

भा० यदि कदाचित् प्रत्यक्षया श्रुत्या प्रसङ्गो न स्यात्, तत्रान्या अनुमीयेत, अस्ति तु नित्यधारणस्य प्रसञ्जिका गतश्रियः श्रुतिः, 'नित्यधृत आहवनीयो गतश्रियः' इति, आहवनीयस्थानापस्रत्वाद् उख्यस्यापि नित्यधारणं प्रसक्तं, तत्प्रतिषेधार्थं श्रुतिः; तस्मान्न श्रुत्यन्तरस्थानुमानं भवति । अतो नित्यधारणस्याविधानात् कार्याभावाच्चाधारणमेव स्यात् ॥ (१२।४।१० अ०) ॥

सत्राहीनयोः शुक्रस्यर्शादीनामेकयजमानकर्तृत्वाधिकारस्य ॥

सू० परार्थीमध्येको यजमानगणे ॥ ३० ॥

भा० सत्राहीनयोर्थयजमानानां गणे यानि परार्थानि कर्माणि, यथा, 'शुक्रं यजमानोऽम्बारभेत', 'यजमानसंमिता ओदुम्बरी भवति' इति । तानि 'एको' यजमानः कुर्यात् न सर्वे । कस्य हेतोः ? । परार्थत्वादेव, न तत्र कर्मणा यजमानस्य कश्चिदुपकारः क्रियते ; यदि क्रियेत, ततः स्वस्यै उपकाराय सर्वे कुर्युः । यजमानेन तु तत् कर्म क्रियते, तदेकेनैव हतमिति द्वितीयादीनां प्रवृत्तौ हेतुर्चास्ति; तस्मादेकः कुर्यात् ॥ (१२।४।११ अ०) ॥

सत्राहीने शुक्रस्यर्शादौ यस्य-कस्यचिद् यजमानस्य कर्तृत्वाधिकारस्य ॥

सू० अनियमोऽविशेषात् ॥ ३१ ॥

भा० तस्यैकस्य 'अनियमः',—यः-कसिदेकः कुर्यात् । कुतः ? ।
 'अविशेषात्' । नात्र शब्दकृतो वार्थकृतो वा विशेषो गृह्यते ; तस्माद्
 'अनियमः' । अहीने मुख्यस्याभावादेवमवस्थितम् ॥ (१२।४।१२अ०) ॥

सचेऽहपतिर्मादौ गृहपतेरेव कर्त्तव्याधिकरणम् ॥

सू० मुख्यो वाऽविप्रतिषेधात् ॥ ३२ ॥

भा० सचे तु 'मुख्यः' कुर्याद्गृहपतिः । कुतः ? । 'अविप्रतिषेधात्',—तस्य
 कुर्वतः अविप्रतिषेधः, न हि तेन आर्त्विजीनाः पदार्थाः कर्त्तव्याः,
 अतिजानु स्वपदार्थसन्निपाते विप्रतिषेधः स्यात् । एवं सति गृहपते-
 र्थवत्त्वं, कर्त्तव्यानि याजमानानि करिष्यति—इति ॥ (१२।४।१३अ०) ॥

सचेऽहपतिरसंयोगाच्चैवत् सर्व्वेनाभित्वाधिकरणम् ॥

सू० सचे गृहपतिरसंयोगाच्चैवत् ॥ ३३ ॥ (पू०) ॥

भा० अथ यानि याजमानानि संस्कारार्थानि कर्त्तव्यानि, यथा,
 'अग्ने' वासः परिधत्ते' इति, तान्यपि सचे किं गृहपतिर्नैव कर्त्तव्यानि,
 उत, सर्व्वे ?—इति । उच्यते, गृहपतिना कर्त्तव्यानि । कुतः ? ।
 'असंयोगाद्', एवं गृहपतिः—इति समाख्याया अर्थेनासंयोगो न
 भविष्यति, अर्थवत्ता भविष्यतीत्यर्थः । कथं कृत्वा ? । उच्यते, इहानेन
 गृहशब्देन कर्म्म उच्यते, न शाला, शालायामभिधीयमानायाम्,

* 'अग्ने' इति आ० शो० पू० पाठः । अथ सर्व्वस्मिन्नेव पुस्तके 'वासः परिधत्ते'
 इत्यादिपाठः पतितः उद्धृतसेति, मन्वे रक्षसेव रषां प्रतिष्ठिपिकरषाय आदमेपुस्तकमा-
 षीदिति ।

अविशेषः स्यात्, सर्वे हि ते ब्राह्मणाः पतयः । 'ननु च कर्मणोऽपि ते सर्वे एव पतयः' । सत्यमेवं, समाख्यानात् प्रकर्षावगतिर्विज्ञायते, यथा, देवदत्तो मथुरायां ब्राह्मण इति, प्रकर्षस्य कर्मभूयस्त्वादा स्यात्, फलभूयस्त्वादा ; तत्र कर्मभूयस्त्वं नोपपद्यते, यत इतरेषां बद्धतरं कर्म, फलभूयस्त्वं नु युज्यते, यजमानसंस्काराणां तस्याधिक्यात् । तस्माद् गृहपतिसमाख्यायाः अर्थवत्त्वात् पुरुषार्थानां 'गृहपतिः' कर्त्तेति । 'हौत्रवत्',—यथा, हौत्रमिति समाख्याया अर्थवत्त्वाद्भोक्ता हौत्रस्य कर्त्ता भवति, एवमिहापि ॥

सू० आम्नायवचनाच्च ॥ ३४ ॥ (हे०) ॥

भा० आम्नायिकं वचनं गृहपतेः फलभूयस्त्वे भवति,—'यो वै सत्रे बद्धनां यजमानानां गृहपतिः, स सत्रस्य प्रत्येता स हि भूयिष्ठामृद्धि-मृध्नोति'—इति, तच्चैतस्मादेव कारणात् स्यात् ॥

सू० सर्वे वा तदर्थत्वात् ॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा० 'सर्वे वा' यजमानाः पुरुषार्थानि कुर्युः, न गृहपतिरेव । कुतः ? । 'तदर्थत्वात्', सर्वार्थमेव हि कर्म अविशेषेण हि श्रुतं,— 'दादब्राह्मणमृद्धिकामा उपेयुः'—इति, यस्त्वेषां संस्कारैर्न युज्यते, तस्य गुणहीनम् अफलं कर्म भवेदिति तत्राविशेषश्रुतिर्वाधेत् ॥

सू० गृहपतिरिति च समाख्या सामान्यात् ॥ ३६ ॥

(पू० १ यु० नि०) ॥

भा० यथा गृहपतिः स्वयं कर्म न करोति, अन्ये तस्य कर्मकरा

भवन्ति, एवमस्वापीत्यनेन सामान्येन स्वामित्वप्रकर्षः, न फलप्रकर्षः,
फलप्रकर्षाभावात् ॥

‘ननु स्वार्थलोभेन घजमाणाः क्रत्वर्थं परिहापयेद्युः’। अत्रोच्यते ;—

सू० विप्रतिषेधे परम् ॥ ३७ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० यत्र क्रत्वर्थेन पुरुषार्थस्वाविप्रतिषेधः, तत्र स्वार्थं करिष्यन्ति,
विप्रतिषेधे तु परकीयं क्रत्वर्थं। किङ्कारणम्?। क्रत्वर्थे हि अक्रियमाणे
क्रतुरेव न सम्पद्यते, पुरुषार्थे तु हीने पुरुषो विगुणः, अङ्गुषविरोधे
च तादर्थ्यादिति क्रत्वर्थो बलवान्। तस्मात् कर्त्तव्यः ॥

सू० ह्यैचे परार्थत्वात् ॥ ३८ ॥ (पू०ट्ट०नि०) ॥

भा० यत्तु,—ह्यैचेवदिति, ह्यैचे परार्थः पुरुषः, न कर्म पुरुषार्थं,
तदेकेन केनचित् कर्त्तव्यं, न सर्वैः, तत्र समाख्या नियामिका स्यात्,
इह पुनर्गृहपतिरितिसमाख्या निवृत्तिं न करोति कर्त्तुम्, यतोऽन्यथापि
युज्यते, अयुज्यमानापि कामम् अनर्थिका स्यात्, नैव निवर्त्तयितुं
शक्नुयात्। निवर्त्तकस्य वचनस्याभावात् ॥

सू० वचनं परम् ॥ ३९ ॥ (पू०हे०नि०) ॥

भा० यत्र दर्शनमुपदिष्टं, ‘स सचस्य प्रत्येता’ इति, न तद्दर्शनं,
किन्तर्हि?—वचनं तत्, फलभूयस्त्वस्याप्राप्तेः, प्राप्तिपूर्वकं हि दर्शनं
भवति ॥ (१३।४।१४ अ०*) ॥

* यत्र “याजमानानिष्ययोः किं बलवत् पूर्वमुत्तरम्?”। इत्यादिना चधिकम्
रत्नचधिकरणं साधवेनासीत्।

ब्राह्मणस्यैवामिन्धेऽधिकाराधिकरव्यम् ॥

सू० प्रभुत्वादाविज्यं सर्ववर्णानां स्यात् ॥ ४१ ॥ (पू०) ॥

भा० अत्रिज्यं 'सर्ववर्णानां' ब्राह्मण-राजन्य-वैश्यानां 'स्यात्' ।
 कुतः ? । 'प्रभुत्वात्',—प्रभवन्ति सर्वे, ब्रह्मवन्ति कर्तुः; सर्वेऽध्ययनवनतो
 विदांसस्य, न हि अविदान् विहितोऽस्ति, अज्ञापाकरणञ्च सर्वेषां
 कर्म, प्रदर्शनार्थं ब्राह्मणग्रहणमित्युक्तम् ॥

सू० स्मृतेर्वा स्यात् ब्राह्मणानाम् ॥ ४२ ॥ (सि०) ॥

भा० 'ब्राह्मणानाम्' एव अविज्यं स्यात्, न इतरधोर्वर्णयोः ।
 कुतः ? । 'स्मृतेः', एवं श्रिष्टाः स्मरन्ति,—'याजनाध्यापनप्रतियक्षा
 ब्राह्मणस्यैव दृश्यपायाः' इति, स्मृतिस्य प्रमाणमित्युक्तम्,—“अपि
 वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्” (१।३।७६०)—इति ।
 तस्मात् ब्राह्मणा एव याजयेयुः ॥

सू० फलचमसविधानाच्चेतरेषाम् ॥ ४३ ॥ (१यु०) ॥

भा० 'इतरेषां' राजन्यवैश्यानां फलचमसो विधीयते,—'स यदि
 राजन्यं वैश्यां वा याजयेत्, स यदि वोमं विभक्षियषेत्, न्यसोधस्त्रिभिः*
 आहृत्य ताः समिथ्य दधनि उन्मृष्य तमस्यै भक्षं प्रकल्पयेत्, न
 वोमम्' इति, यथा, यदि क्षीरस्थिति तत्रां दीयते, तत्र यदि

* क्षिभिरिति सर्वत्र पाठः । अत एव मन्वे,—अस्यदधिमत्तानां सर्वेषाम् पुस्तकाना-
 वेकमेव आदत्तं पुस्तकमासीदिति ।

वा क्षीराभावो विज्ञायते, यदि वा भोक्तुरक्षीरभोजितम्; इहापि सोमं विभक्षयिषति फलानि दीयन्ते, तथापि सोमाभावो यदि वा भोक्तुरसोमपत्वं विज्ञायते; तत्र सोमक्षावत् सन्निहितः, तस्माच्च सोमाभावः, भोक्तुस्तु असोमपत्वं विज्ञायते। न च, असोमपाभ्यां ब्रह्मते आर्त्विज्यं कर्त्तुं, नियमात् सोमभक्ष्य; तस्माच्च राजन्यवैश्वयोः आर्त्विज्यम् ॥

सू० साम्नाय्येऽप्येवं प्रतिषेधोऽसोमपीथहेतुत्वात् ॥
४४ ॥ (२यु०) ॥

भा० अपि च साम्नाय्ये भक्षं राजन्यवैश्वयोः प्रतिषेधन् असोमपीथत्वं हेतुमाह,—‘न राजन्यो वैश्वो वा साम्नाय्यं पिबेत् असोमपीथो हि एष’ इत्येवं भुवन् सोमपीथाभावं राजन्यवैश्वानां दर्शयति ॥

सू० चतुर्द्धाकरणे च निर्द्देशात् ॥ ४५ ॥ (३यु०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः पुरोडासस्य चतुर्द्धाकरणे ब्राह्मणा एव निर्द्दिश्यन्ते, ‘ब्राह्मणानामिदं हविः, सौम्यानां सोमपानां, नेह अब्राह्मणस्यास्ति’—इति, श्रेषभक्षणाथं चतुर्द्धाकरणमित्युक्तं, श्रेषभक्षणाच्च अर्त्विजां, यदि च राजन्यवैश्वयोरप्यार्त्विज्यमस्ति, न ब्राह्मणानामेवेदं हविः स्यात्, राजन्यवैश्वयोरपि पक्षे स्यात्, तत्रेदमवधारणम् असमर्थं भवेत् ॥

सू० अन्वाहार्ये च दर्शनात् ॥ ४६ ॥ (४यु०) ॥

भा० दार्शपूर्णमासिक्याच्च अन्वाहार्यदक्षिणार्थां ब्राह्मणा एव

दृश्यन्ते, 'त एते वै दवा अङ्गतादा यत् ब्राह्मणा तदन्वाहरति तानेव तेन प्रीणाति' इति । दक्षिणा च खलिग्भ्यो दीयते, तस्मात् ब्राह्मणानामार्लिख्यं । यस्मादित्यं स्यतिः, ताञ्चैतानि दर्शनानि उपोद्दस्यन्ति, तस्मादार्लिख्यं ब्राह्मणानामेव स्यात्, न इतरयोर्वर्ण्योरिति ॥ (३।४।१५) ॥

इति भट्टश्रीशिवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वादश्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तस्यायमध्यायः ॥

समाप्तञ्च भाष्यम् ॥

अथैव शिवम् ॥

मीमांसादर्शनस्य

उत्तरार्द्धषट्कस्य

अधिकारबद्धी ।

अ

अधिकारबद्ध	पृष्ठे	पङ्क्तौ ।
अधये जुष्टमिति मन्त्रे अभिशब्दस्य विक्रतावूहस्य	१७०	४
अभिचयनेऽभिविभोक्तस्य प्रधानापवर्गकालतायाः	७५१	१६
अभिचयने प्राकृतवैकृतोभयदीक्षाङ्गतीनामनुष्ठानस्य	३६८	११
अभियागस्यारादुपकारकतायाः	३१६	१४
अभिर्भूर्जेत्वादियाज्यानुवाक्यादीनां तानेन प्रयोगस्य	२१६	१
अभिसृति कृतशस्त्रयोरविकारस्य	४७२	७
अभिस्रोमे उपांशुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्तत्वस्य	१५१	६
अभिहोत्रादिनाम्ना धर्मातिदेशस्य	३१	१
अभिहोत्रादिषुक्तायां धर्मायामपूर्वप्रयुक्तत्वस्य	१२६	१
अधीषोमीयपश्रावुरूक्शब्देन वपाभिधानस्य	२७३	१६
अधीषोमीयपश्रा दार्ष्ट्यौर्बन्धात्मिकधर्मातिदेशस्य	७४	१६
अधीषोमीयपश्रा पश्राकत्वपश्रावडत्वाभिधायिमन्त्रयो- र्विकल्पस्य	२४५	६
अधीषोमीयपश्रा शौक्निकयूपस्यर्षप्रयश्चित्तस्य	२४०	५
अधीषोमीयपश्रा सर्वत्रैव प्रयोगे निर्गुणेनाभिश्चब्देनाग्ने- रभिधानस्य	४६५	१२

अधिकरणम्	श्लो	पङ्क्तौ ।
अभीषोमीयप्रयाजादिभिः पुरोडाशस्योपकारस्य ..	७६७	१
अभीषोमीयादिषु यूपस्य तन्मेखानुष्ठानस्य ..	७८२	६
अभीषोमीये पुरोडाशिककाल एव वाम्बिसर्गस्य ..	७५१	८
अग्न्यतिग्राह्यस्य विह्वतावुपदेशस्य ..	६३८	१
अग्न्यादौ गारुडहोमादिभिः नक्षत्रेच्छादीनां समुच्चयस्य	८३४	१
अङ्गगुणविरोधे प्रधानगुणस्यैव प्रावच्यस्य ..	८३४	११
अङ्गानामपि समदेशादिनियमस्य ..	७०३	२०
अङ्गानामैककार्यस्य	६६६	१७
अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिनः परिसंख्यायाः ..	५०३	१
अङ्गनाभ्यङ्गने नवनीताभ्यङ्गनस्य गौण्णवाभ्यङ्गनादिभिः		
समुच्चयस्य	८४५	१०
अतिजगत्तामभ्यस्यमानायां त्रिशोकागानस्य ..	२०२	३
अतिदेशस्यश्लेषुपि विधिभ्रष्टेनैव देवताभिधानस्य ..	८५७	८
अदृष्टफलस्य अवघातादेः सङ्गदनुष्ठानस्य ..	६७६	१२
अधूधन्या इडामन्त्रविकारतायाः ..	५८५	४
अभिगौ 'प्रशसा बाह्व' इत्यत्र प्रशसाशब्दस्य प्रशंसापरत्वस्य	२७५	१०
अभिगौ 'श्लेनमस्य वक्षः' इत्यादौ श्लेनादिशब्दानां		
कार्तृत्ववचनस्य	२७६	१३
अभ्वरकल्यायां त्रिषु सङ्घेष्वाङ्गानां भेदेनानुष्ठानस्य ..	७११	१४
अनाङ्गतिर्वै जर्तिंकाश्लेत्वादिनिषेधस्यार्थवादतायाः ..	६२५	१५
अनुनिर्वाण्यापुरोडाशानां पुरोडाशस्यैव तन्मित्वस्य ..	८४३	१०
अनुयज्ञादिषु आरम्भणीयावाधस्य ..	३०८	१२
अनुयाजेषु खिद्यच्छ्रुत्यागस्य संस्कारकर्मतायाः ..	४६६	१४
अनुश्रुत्यागतयोः प्रयत्नेन श्लावाश्लादीगवयोर्गानस्य ..	२०८	१८
अभिषेचनीय-दशपेययोर्भेदेन प्रयोगस्य ..	७३१	१८

अधिकारबन्ध	३४	पङ्क्तौ ।
अभ्युदयेष्टौ दक्षिणतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानस्य ..	२८८	३
'अयं सहस्रमानव' इत्यृचा प्रगीतयैवाहवनीयोपस्थानस्य	२१४	१८
अवघातादीनामातशङ्कानिर्हन्तेरभ्यासस्य ..	६७६	१
अवग्रथनाद्या सौमिकधर्मातिदेशस्य ..	३७	३
अवग्रथे अभीवक्ष्ययोः सखिच्छब्देनाभिधानस्य ..	४६४	१
अवेष्टावङ्गाणां भेदस्य	७७३	३
अव्यक्तयजतौ सौमिकधर्मातिदेशस्य ..	७७	१
अन्वप्रतियहेच्छा प्रतिपुरोडाशार्थं कपालचतुष्टुभेदस्य ..	७८६	११
अन्वभेधे 'ईशानाय परस्वत' इत्यनेन यागान्तरविधानस्य	३६३	१३
अन्वभेधे प्राकाशावित्यनेनाध्वर्युभागवाधस्य ..	४२५	१०
अष्टरात्रे वत्सत्वगृह्यतवाससोः समुच्चयस्य ..	८४२	१
अस्थियज्ञे अस्यां काम्यकर्माद्यनगुष्ठानस्य ..	३६६	१७
अस्थियज्ञे अस्यां जपाद्यनगुष्ठानस्य ..	३६५	३
अस्थियज्ञे अस्यां सूक्तवाक्यगताशासनानगुष्ठानस्य ..	३६७	१५
अस्थियज्ञे श्लोकामाभावस्य ..	३६६	११
अहर्गण्येऽर्थात् वासोऽन्तरोत्पादनस्य ..	५७५	५
अहर्गण्येभ्यो द्वादशाहिकधर्मातिदेशस्य ..	७७	१६
अहीने उरुणासुत्सर्गस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थतायाः ..	७२८	१४
अहीने मुक्तस्यर्गादौ यस्य-कस्यचिद् यजमानस्य कर्तृत्वस्य	८७५	१६

आ

आग्नेयादीनां प्रधानानां तन्त्रस्य ..	७०१	१
आग्नेयादीनां प्रधानानां भेदेऽप्याधारादीनामङ्गानां तन्त्रेऽनुष्ठानस्य	६६२	७
आग्नेयादीनां समुदितानां तन्त्रेण स्वर्गप्रणयकत्वस्य ..	६६१	१

अध्यायस्य	श्लो	पङ्क्तौ ।
आययबादेव षोडशियहस्य ..	४६७	१३
आययबे प्रसूनवर्हिबाभेव यहस्य ..	८४०	१
आययबे वत्से पाकाभावस्य ..	४०५	१४
आययबे वासन्ति पाकाभावस्य ..	४०६	५
आययबे वासोवत्सयोरन्वाहार्थ्यर्भमानुष्ठानस्य ..	४०५	१
आययबे वासोवत्सयोरभिधारणाभावस्य ..	४०६	१३
आययबे वासोवत्साभ्यामन्वाहार्थ्यस्य निवृत्तेः ..	४०४	५
‘आय्यभागौ यजति’ इत्यनेन अपूर्वप्रहमेधीयविधानस्य	५६२	६
‘आय्येन घ्नं संख्याप्रयति’ इत्यनेन कर्मोन्तरविधानस्य	२६७	३
आतिथ्यायां बर्हिषः प्रतिकर्म प्रोक्षणाद्यभावस्य ..	८१६	१७
आतिथ्यायां करबमन्मस्यावृत्तेः ..	८११	३
आधानस्य तन्नेवानुष्ठानस्य ..	७४०	१०
आधानाज्ययोरग्नेर्निगुंभेनाभिधानस्य ..	४६०	६
आधाने उपवादस्य विकल्पतायाः ..	६२६	१
आधानेऽग्नेः सगुणेनाभिधानस्य ..	४५८	७
आधाने विविधसंख्याकानां दक्षिणानां विकल्पस्य ..	८६५	३
आघादेऽपि पूर्ववत् मन्मान्ते कर्मसन्निपातस्य ..	८५४	१३
आभिक्षायां प्रयोधर्मातिदेशस्य ..	६४	६
आरम्भणीयायां आरम्भणीयाबाधस्य ..	३०६	५
आरम्भणीयेष्टेः पुरुषसंस्कारतायाः ..	१६५	८
आन्वमेधिकसवनीयान्त्रस्य ‘न चतुस्त्रिंशदिति त्रयात्’ इत्यनेन समस्ताया एव ऋचो निषेधस्य ..	२७१	६
आन्विनायादीनां यहाबां प्रतिकर्षस्य ..	५१२	१६
आन्विनादीनां यहाबामैत्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षस्य	५१४	१

इ

अधिकारवम्		पृष्ठे	पङ्क्तौ
इङोपज्ञानमन्त्रे यज्ञपतिशब्दस्यानुष्ठस्य	..	१७२	६
इरापदस्य प्रगीततायाः	..	१८५	१
इष्टकासु सद्यद्विकर्षणायनुष्ठानस्य	..	१५५	१६

उ

उखायां काभ्येन नित्याग्नेर्विकारस्य	..	८७०	१
उच्चावचध्वनेः परमापूर्वप्रयुक्तत्वस्य	..	१२५	१
उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकर्मतायाः	..	३१४	४
उत्तमान्यानामङ्गां पत्नीसंयाजसंख्यायाः	..	१५८	११
उत्तरदक्षिणविहारयोः कर्त्रभेदस्य	..	७२३	३
उत्तरदक्षिणविहारयोरापराभिक्रहोमानां भेदेनानुष्ठानस्य	७२६		१
उत्तरदक्षिणविहारयोर्भेदेनाङ्गानामनुष्ठानस्य	..	७१६	६
उत्तरयोः स्तोमातिदेशस्य	..	२१६	४
‘उत्तरयोर्गायति’ इत्यत्र उत्तरायश्चसमधीतयोरेव			
ऋषोर्यहस्य	..	२००	१६
‘उत्तरा दोहयति’ इत्यत्र सर्वासां गवां दोहनविधानस्य	६६०		७
उदवसानीयस्य ऋत्विजामेकैकेनानुष्ठानस्य	..	३५६	११
उदवसानीयस्य सत्रानङ्गतया तत्र दानस्य परिक्रयार्थतायाः	३५५		१
उदवसानीये सत्रिभ्योऽप्येषामृत्विक्तस्य..	..	३५७	६
उपयजनादिप्रतिपत्तिकर्मणां समुच्चयस्य	..	८६४	६
उपरवमन्त्रस्यादत्तेः	..	७६३	१७
‘उपशयो यूपो भवति’ इत्यादौ यूपशब्दस्य संस्कारा- प्रयोजकतायाः	..	४६	४

अधिकारवच	पृष्ठे	पङ्क्तौ
उपसत्त्वाणस्य सुप्रसङ्गस्याङ्गानस्य भेदेनानुष्ठानस्य ..	७५४	१
उपसत्त्वाणे सुप्रसङ्गस्याङ्गानस्याविकारेण कर्त्तव्यतायाः ..	७८१	१२
उपसत्तरत्नानिघारत्नाभ्यां सङ्घैव चतुरवदानस्य ..	६३६	१४
उपसहस्ये अन्वेन ह्यत्कृतुदात्तिव्यस्य वाधस्य ..	४२७	१४
उपांशुयाजस्य भ्रौवाज्यद्रव्यतायाः ..	६५०	६
उपांशुयाजस्य प्रकृतदेवतानियमस्य ..	६५०	१६
उपांशुयाजस्य विष्ण्वादिदेवताकत्वपौर्बन्मासीकर्त्तव्यत्वयोः	६५१	१२
उपांशुयाजेऽपि चतुरवत्तस्यावश्यकतायाः ..	६४२	५
उपावहरत्नार्थमेव वासोऽन्तरोत्पादनस्य ..	५८५	१६
उभयसाम्नि ऋह्यद्रव्यन्तरयोः समुच्चयस्य ..	५४४	१

ज

ऊह्यद्रव्यस्य पौर्बन्वेयतायाः ..	१८६	१६

झ

‘ऋचा क्षुवते साम्ना क्षुवते’ इति विधिना साम्नैव क्षुव- विधानस्य ..	२१३	११
ऋतपेये सोमचमसेन ह्यत्कृतुदात्तिव्यवाधस्य ..	४२६	४

ए

एकत्रिके आधि ऋचे-गानस्य ..	४८२	६
एकदेशयज्ञे प्राथमिकानामेव यज्ञस्य ..	४७६	१
एकपुरोडाशायाभ्युपांशुयाजस्य ..	६५६	५

अधिकरणम्	श्लो	पङ्क्तौ
एकस्याभ्युच्चि भूर्गानस्य	४८४	७
एकादशिन्याम् एकवचनान्तमेधपतिशब्दस्योहस्य ..	२६१	१
'एतद्ब्राह्मणम्' इत्यनेन एककपालेन्द्राद्ययोः सार्धवादविध्यति-		
देशस्य	१६	६
'एतद्ब्राह्मणानि' इत्यादिना पञ्चदशभिः सार्धवादविध्यतिदेशस्य	१४	१४

ऐ

एकादशिनपशौ सवनधर्मातिदेशस्य	७५	१६
ऐन्द्रवायवस्य सर्वादावप्रतिकर्षस्य	५०६	१५
ऐन्द्रामादौ ऐच्छिकधर्मातिदेशस्य	७३	१६
ऐन्द्रानाहंस्यत्वे द्विविधयान्यानुवाक्ययोर्विकल्पस्य ..	८६१	१७
ऐच्छिकसौत्रामण्योरैच्छिकधर्मातिदेशस्य	६०	१
ऐच्छिकेषु अग्न्यन्वाधानानुष्ठानस्य	८२	१४
ऐच्छिकेषु अन्वाहार्यदानाभावस्य	८६	५
ऐच्छिकेषु आरण्यभोजनाभावस्य	८५	६
ऐच्छिकेषु पत्नीसन्नहनानुष्ठानस्य	८४	१६
ऐच्छिकेषु श्रेष्ठभक्षस्य संस्कारार्थतया कर्त्तव्यत्वस्य ..	८६	१३
ऐच्छिकेषु श्रेष्ठभक्षानुष्ठानस्य	८५	१७
ऐच्छिकेषु हेतुर्वरबसद्भावस्य	८७	४

क

कच्छूयनमन्त्रस्य सहाययोगस्य	७६१	१४
कण्वरथन्तरस्य स्वयोनौ गानस्य	४६६	१५
कण्वरथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरयोर्गानस्य	४७१	१३

अधिकारबन्ध	पृष्ठ	पङ्क्तौ
कण्वरथन्तरे बृहद्रथन्तरधर्मसंमुख्यस्य	.. २२७	१७
'कपिप्लवान्' इति बज्रवचनस्य त्रित्वपरत्वस्य	.. ६८५	८
कर्मकालेऽनध्यायेऽपि मन्त्राणां प्रयोगस्य	.. ८४६	६
कर्मणि प्रावचनस्यैवैव मन्त्रोच्चारणस्य	.. ८५०	१२
कामसंयोगेऽपि ऐन्द्रवायवस्यादावप्रतिकर्मस्य	.. ५११	११
कामेष्टौ दानस्यावृष्ट्यर्थतायाः	.. ३६०	५
काम्यकर्मणां भूयोऽभ्यासस्य	.. ६७५	१२
काम्येष्टिषु प्राकृतद्रव्यदेवतस्य गिहृत्तेः	.. ६१२	६
कुम्भ्या अपि तन्मतायाः	.. ७८४	१३
कृष्णपीवयोः प्रथमद्वितीययोर्भेदेन प्रदानस्य	.. ६६६	१
कृष्णलक्षरौ 'एकधा ब्रह्मणे परिहरति' इत्यनेन		
सहपरिहारविधानस्य	.. ३४४	३
कृष्णलक्षरौ ब्रह्मणे सर्वभक्षभागार्पणस्य	.. ३४५	३
कृष्णलक्षरौ भक्षसद्भावस्य	.. ३४२	७
कृष्णके उपस्तरणाभिघारणयोरभावस्य	.. ३३७	१३
कृष्णके चरौ पाकानुष्ठानस्य	.. ३३७	१
कृष्णकेऽवहन्तिवाधस्य	.. ३०३	६
कौश्लपायिनामयनेऽग्निहोत्रद्रव्यस्य प्राजहिते अयणस्य	.. ८०७	१५
कौत्सादिभिर्बवस्थया एकादिवाधस्य	.. ४५०	१६
—		
ख		
खलेवाल्यां लक्षणाद्यननुष्ठानस्य	.. ३८२	१५
खलेवाल्यां पथ्यूह्वादिस्काराणाम् अनुष्ठानस्य	.. ३८३	११
खलेवाल्यां यूपोद्धतिवाधस्य	.. ३१०	१८

ग

अधिकरणम्		पृष्ठे	पङ्क्तौ
गर्गत्रिरात्रे लौकिकेऽप्रौ उपनिधानस्य ..	४८	४	
गवानबन्धनपृषदाज्यहोमयोर्विधिशब्दाभ्यामेव उच्चा- वनस्यतिशब्दाभ्यामभिधानस्य	४६२	१	
गवामयनिके पृषधडहे षड्रथन्तरयोर्विभागस्य ..	५३३	१	
गवामयने ऐकाहिकेतिकर्त्तव्यतानुष्ठानस्य ..	६३	८	
गवामयने मध्वश्रनघृताश्रनयोः प्रतिमासमावृत्तेः ..	५५०	१	
'गायत्रमेतदहर्भवति' इत्यादावुत्पत्तिगायत्रीखामागमस्य	१०६	४	
गीतिसम्पादकानामक्षरविकारादीनां विकल्पस्य ..	२१२	१६	
गीतीनां सामनामतायाः	१८८	१	
गुणकामानां गोदोहनादीनाम् अनतिदेशस्य ..	८१	३	
ग्रहमेधीये प्राग्नित्रादिमन्त्राभावावस्य ..	५६६	१२	
ग्रहमेधीये खिलकृदाद्यनुष्ठानस्य ..	५६६	१	

घ

'चतुर्भिरभिमादत्ते' इत्यादौ मन्त्राणां समुच्चयस्य ..	८५५	१६	
'चतुस्त्रिंशत् वाजिनः' इत्यनेन आन्ध्रमेधिकसवनीयाश्वस्य चतुस्त्रिंशद्बहुक्लिरूपविशेषवचनस्य ..	२७०	१४	
चातुर्मास्येषु आज्यशब्दस्याविकारेखावाहनस्य ..	४७३	४	
चातुर्मास्येषु सोमेष्वासादननियोजनयोः प्राकृतगुणविधित्वस्य	३६५	१२	

ज

जगत्सामेति शब्देन विधुवतो ग्रहणस्य ..	५०७	१	
जनकसप्तरात्रे त्रिदशहःसु द्वादशाहधर्मातिदेशस्य	१०१	३	

अधिकारवद्	श्लो	पङ्क्तौ
अपस्तम्बाशीरभिधानानां समुच्चयस्य ..	८६०	१
जीवतामखियञ्चस्य ..	७६२	४
ज्योतिष्टोमे ऋत्विग्दानस्यानन्वर्थतायाः ..	३४७	११
ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वादशशतस्य दक्षिणात्वस्य ..	४०७	४
ज्योतिष्टोमेऽनिज्याशेषैस्त्वैः खिरुह्यजोमस्य ..	५८३	७
ज्योतिष्टोमे प्रत्नङ्गं हविर्भेदस्य ..	५७७	१
ज्योतिष्टोमे भक्षस्य प्रतिपन्वर्थतायाः ..	३५०	१३
ज्योतिष्टोमे अयजानां प्रदेयधर्मानुष्ठानस्य ..	२६१	५
ज्योतिष्टोमे समाख्यानुसारेण दक्षिणाविभागस्य ..	४७१	४
ज्योतिष्टोमे खप्रादिषु मन्त्रानादृष्टेः ..	७६२	१४

त

तद्युक्तावापमन्त्रे धान्यशब्दस्योद्देशस्य ..	१७१	७
'तस्य द्वादशशतं दक्षिणा' इत्यनेन पशुगवसंख्याभिधानस्य ..	४२	७
'तस्यै शतम्' इतिमन्त्रेऽनुद्देशस्य ..	१७८	१४
तुल्यसंख्याकानां धर्मविरोधे प्रथमस्यैव धर्मानुष्ठानस्य ..	८३३	११
दृष्टे प्रत्यृचं कृत्वसास्रः समापनस्य ..	१६५	८
दृतीयसवन एव षोडशियहस्य ..	४६८	६
दृतीयसवने हविष्कृदाङ्गानस्यापुनरादृष्टेः ..	८२७	१०
'त्रिःप्रथमामग्वाह' इत्यादिषु स्थानधर्मतायाः ..	१६१	१३
'त्रिष्टदप्रिष्टोमः' इत्यत्र क्लोमगतसंख्याविकारस्य ..	५४२	१
त्रैयम्बकादावभिघारखानभिघारखादीनाम् अर्थवादतायाः ..	६२७	१०
त्रयीकायामैत्रवायवायतोक्तेः समानविध्वर्थतायाः ..	५१७	६

६

अधिकारबद्ध		पृष्ठे	पङ्क्तौ
दर्बिहोमशब्दस्य कर्मनामधेयतायाः ..	..	११६	१
दर्बिहोमशब्दस्य गुणविधिपरत्वनिराकारबद्धस्य	..	११८	८
दर्बिहोमशब्दस्य जौक्तिकवैदिकोभयकर्मनामधेयतायाः	..	११६	१२
दर्बिहोमशब्दस्य होमनामधेयतायाः ..	..	११७	२२
दर्बिहोमशब्दस्यापूर्वतायाः ..	..	११६	१८
दर्शपूर्वमासयोराभेयेन्द्राभयोरनुवादतायाः	..	६४३	८
दर्शपूर्वमासयोर्द्विपत्नीके प्रयोगे पत्नीं सन्नच्छेति मन्व- स्यानुष्ठस्य	.. ..	२४८	१६
दर्शपूर्वमासयोर्देव्याय दानस्यादृष्टार्थतायाः	..	३६१	८
दर्शपूर्वमासयोर्याग्यापुरोनुवाक्ययोः संस्कारकर्मतायाः	..	४६७	१३
दर्शपूर्वमासादिकाभ्यकर्मणां सर्वाङ्गोपसंहारस्य	..	६७०	३
दर्शपूर्वमासादौ प्रतिनिर्वपणादिमन्वावृत्तेः	..	७८६	१३
दर्शपूर्वमासेष्टिप्रभृतिषु संघभेदेन अङ्गानां भेदेनानुष्ठानस्य	..	७०८	४
दर्शपूर्वमासयोर्होमद्वयस्य व्यवस्थायाः ..	..	२३२	३
दर्शार्थस्योद्धरणस्यामन्वकत्वस्य ..	..	२८१	१८
दर्शार्थोद्भूताग्निगोपे प्रायश्चित्तरूपव्योतिष्मत्या अननुष्ठानस्य	..	२७८	१
दीक्षणीयादिषु अग्न्यन्वाधानस्याभावस्य ..	..	८११	३
दीक्षणीयादिषु आरम्भणीयाबाधस्य ..	..	३०६	१२
दीक्षणीयादिषु व्रतोपायनाभावस्य ..	..	८११	१२
दीक्षितस्य प्रयागे मन्वानावृत्तेः ..	..	७६३	६
'दीक्षितो न ददाति' इत्यादिनिषेधस्य पर्युदासतायाः ..	..	६३०	६
दृष्टद्वारभेदान् मित्रोपकारकाणां गुणानां समुच्चयस्य ..	..	८४५	११
दक्षपात्रत्विजामन्यप्रयोगे पूर्वदेशाद्यादानस्य ऐच्छिकत्वस्य	..	७५८	१
अवापृथिवीवादीनां सर्वेषामेव तन्निवृत्तस्य ..	..	८४०	१५

अधिकारवद्	पृष्ठ	पङ्क्तौ
'द्वयोः प्रबयन्ति' इत्यनेन मध्यमयोर्द्वयोः प्रबयनस्य ..	४३	८
'द्वयोः प्रबयन्ति' इत्यनेन सौमिकधर्मानतिदेशस्य ..	४१	११
द्वादशाहे ऋतुयाज्याद्यनुष्ठानस्य ..	३७४	८
द्वादशाहे कृष्णविषाखाप्रासगस्यान्त्याह एव कर्तव्यतायाः	७४८	१६
द्वादशाहे दीक्षोपसत्सुत्वानां प्रत्येकस्य द्वादशदिनतायाः..	७७६	८
द्वादशाहे सत्राहीनयोर्थावस्थया धर्मातिदेशस्य ..	६५	२०
द्वादशाहे सन्निभिरपि मध्वशनस्य ..	५५१	६
द्विपत्नीके विद्वतियागेऽपि 'पत्नीं सन्नद्ध' इति मन्त्रस्यानूहस्य	२४६	१६
द्विपत्न्यागे अग्निगुप्रैवे 'एकधा' इत्यस्य शब्दस्याभ्यासस्य	२५४	४
द्विपत्न्यागे पाशमन्त्रयोरेकवचनान्तवज्जवचनान्तपदयो- द्विवचनान्तेन ऊहस्य ..	२४१	१८
द्विपत्न्यागे 'सूर्यं चक्षुर्गमयताद्' इति मन्त्राख्यानस्य ..	२५३	१
द्विपत्न्यादिपत्न्युविद्वतौ मेघपतिशब्दस्य देवतानसारेणोहस्य	२५५	१५
द्विरात्रादिषु दशरात्रस्य विध्यन्तानुष्ठानस्य ..	४८५	५
द्विसामके ऋहयन्तरधर्मयोर्थावस्थायाः ..	२२८	१३

ध

धर्माख्यानमेवताप्रयुक्तत्वस्य ..	१३७	१८
धार्योद्धाने प्रायश्चित्तरूपण्योतिष्ठात्यननुष्ठानस्य ..	२८०	५
'धेनुमाजभेत' इत्यादिश्रुतौ धेन्यादिशब्दानां गोवक्षितायाः	३७८	१६

न

'न तौ पशौ करोति' इत्यादिनिषेधस्यार्थवादतायाः ..	६२३	१९
'नातिरात्रे ऋच्छति घोडश्चिनम्' इत्यादिनिषेधस्य विकल्परूपतायाः ..	६२४	१६

अधिकरणम्		४४	पङ्क्तौ
नावावीजेष्टौ प्रतिप्रहारं मन्माहृतेः ..	..	७८८	१५
नावाहीने षोडशियहयहस्य ..	..	५०४	११
निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्मातिदेशस्य ..	..	७८	१५
निखस्योख्यस्याधेरधारणस्य ..	..	८७४	१०
निर्वापमन्ने सवित्रादिशब्दानामनूहस्य ..	..	१६६	१७
निर्मग्धादिशब्दैर्धर्मानतिदेशस्य ..	..	४०	२१
निश्रियञ्चेमावास्यातन्मप्रयोगस्य ..	..	८२८	६
नीवाराखां त्रीह्रिप्रतिनिधिव्ने मन्ने त्रीह्रिशब्दस्यानूहस्य		२५१	५
नीवारादिषु प्रोक्षणावधातादिधर्मानुष्ठानस्य ..	..	२२१	१४
नैमित्तिकप्रायश्चित्तानां समुच्चयस्य ..	..	८४८	१६

प

पञ्चदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशस्य ..	..	६८	३
'पञ्चावसैव वपा कार्या' इत्यनेनाङ्गेष्वपि पञ्चावत्तविधानस्य		६१८	६
पदार्थकारणमन्माखां पाठानन्तरमेव पदार्थानुष्ठानस्य ..	..	८५३	१
परिधौ परिधियूपोभयधर्मानुष्ठानस्य ..	..	८७५	३
परिधौ यूपधर्मानुष्ठानस्य ..	..	२२४	१
परिधौ विरोधियूपधर्मानुष्ठानस्य ..	..	८३५	१२
पवमान एव विष्टद्धाविष्टद्धस्तोमकक्रतूनां सामावापोद्वापस्य		४५२	६
पवमानेच्छिह्रविषां भेदेनानुष्ठानस्य ..	..	७७४	१४
पवमानेष्टौ निर्वापानुष्ठानस्य ..	..	३७५	१
पशुकार्मेष्टौ दधिप्रदतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानस्य ..	..	२६०	५
पशुगणेषु रेकादग्निधर्मातिदेशस्य ..	..	७६	१०
पशुगणेषु जाघनीनां विकल्पस्य ..	..	८६६	१
पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकतायाः		३१८	१२

अधिकारवद्	श्लो	पङ्क्तौ
पद्मोद्दयादिभिरेवाङ्गविशेषैर्यागानुष्ठानस्य	.. ५७८	१६
पशौ पयोधर्मातिदेशस्य ..	.. ६३	१३
पशौ साह्याब्धधर्मातिदेशस्य ..	.. ६२	१२
पश्वादी सामिधेन्यादिप्राज्ञतेतिकर्तव्यतानुष्ठानस्य	.. ३८५	९
पात्राणाम् आ-कर्मसमाप्ति-धारणस्य	.. ७५८	१८
पात्राणामाधानमारभ्य धारणस्य ..	.. ७६२	५
पादप्रयत्नमेव ब्रह्मसामगानस्य ..	.. २११	५
पुनराधानेऽग्न्याधानदक्षिणाणां निवृत्तेः	.. ४०२	९
पुरोडाशे आण्यभाययोः कर्तव्यतायाः ..	.. ८०३	३
'पूषा वाम्' इत्याद्येककार्थार्थमन्त्राणां विकल्पस्य	.. ८५५	९
'पृथिव्यै स्वाहा' इत्यादिविधिना अविहितस्वाहाकारेषु		
प्रदानेषु स्वाहाकारविधानस्य ..	.. ६३६	१२
'पृथैवपतिकृते' इत्यादौ पृथग्रन्थस्य ऋग्ग्रन्थवाचितायाः	५०	६
पौखरीकेषु इविःषु स्तरबन्धनस्योद्देश्य	.. २३६	१०
पौखरीके सङ्गदेव दक्षिणादानस्य ..	.. ५६६	१२
पौखरीके सर्वासां दक्षिणाणां विभज्य नयनस्य	.. ५७०	५
प्रतिष्ठायाः ..	.. ६६	९
प्रतिप्रस्थानुर्भक्षाभावस्य ..	.. ५६०	१७
प्रदानस्याप्रतिकर्षस्य ..	.. ५१६	१०
प्रदेशानारभ्य विधानयोर्निषेधस्य पर्युदासतायाः	.. ६२०	९
प्रधानाणां धर्मविरोधे बहूनां धर्मानुष्ठानस्य	.. ८३२	१५
प्रधानैरपृथक्कालानामङ्गानां भेदेनानुष्ठानस्य	.. ७८०	४
प्रयाजादि-धर्माणामपूर्वप्रयुक्ततायाः ..	.. ९	९
प्रयाजादीनाम् अङ्गानां सङ्गदानुष्ठानस्य	.. ६८०	८
प्रयोजनैक्ये गुणानां विकल्पस्य ..	.. ८४५	१७

अधिकरणम्	श्लो	पङ्क्तौ
प्रहरण-करण-सूक्तवाके यजमानशब्दस्योद्देश्य	.. १७४	७
प्रायश्चीयचरौ प्रदानधर्माद्यामननुष्ठानस्य	.. २८३	१
प्रायश्चीयनिष्कासे उदयनीयनिर्वापस्यार्थकर्मतायाः	.. ७३६	११
प्रायश्चीयातिथ्ययोः पूर्वाभ्यामेव श्रद्धिङ्गाभ्यां संख्यायाः	.. ६०२	१०
प्रायश्चीयातिथ्ययोः श्रद्धिङ्गान्ततानियमस्य	.. ६०१	३
प्रायश्चीयादिषु दीक्षाजागरणस्याभावस्य	.. ८०६	२०
प्रायश्चीयेतिनाम्ना धर्मानतिदेशस्य ..	.. ३४	१
प्रायश्चीयोदयनीययोरैकादशिनानां विभागस्य	.. ५३५	६
प्रोक्षणास्यापूर्वप्रयुक्तत्वस्य ..	.. १३१	१६
प्रोक्षणादीनामपूर्वप्रयुक्तत्वस्य ..	.. १४६	१२

फ

फलदेवतासम्बद्धधर्माद्यामप्यपूर्वप्रयुक्ततायाः	.. १३६	११
फलादीनामतिदेशस्य ..	.. ७६	१०

ब

बर्हिषो देशान्तरनयने सन्नहनहरणमन्त्रयोरप्रयोगस्य	८२१	१५
बद्धदेवत्वपश्चावपि एकवचनान्तमेधपतिशब्दस्य विकल्पस्य	२६०	१
बृहतीपङ्क्तोरैव प्रयथनेन रथन्तरस्य गानस्य ...	२०३	१६
बृहतीवित्त्वारपङ्क्तोः प्रयथनेन रौरवयौधाजयसासो- गानस्य	.. २०५	१६
बृहद्रथन्तरयोर्धर्मव्यवस्थायाः	.. २२६	१०
बृहस्पतिसवादौ बार्हस्पत्यग्रहादिभिः प्राकृतैश्चवायवादि- ग्रहाणां समुच्चयस्य	.. ४३८	१६
ब्रह्ममन्त्रे चतुर्धाकरण्यादीनामभावस्य ..	.. ३४७	१

अधिकारस्य	इष्टे	पङ्क्तौ
ब्रह्मवर्षसकामैत्रीं हिमिरेव वागस्य	६१५	१
ब्रह्मवर्षविहितानाम् 'उब प्रथस' इत्यादिमन्त्राणां विकल्पस्य	८५६	१२
ब्रह्मवर्षस्यैवाग्निर्व्येऽधिकारस्य	८७६	१
ब्रह्मवर्षनगादौ प्रतिप्रहारं मन्त्रस्यानादत्तेः	७८७	१०

भ

भक्ष्यमागानां सखकाशे ब्रह्मया मन्त्रस्य	३४६	११
भाषिकेनोपदिष्टानां भाषिकस्यरेखैवोपारस्य	८५२	३
भिन्नजातिषु कुम्भादीनां भेदेनानुष्ठानस्य	७८६	१
भिन्नदेवताकेष्वपि श्रूणादीनां तन्त्रतायाः	७८४	४
भूनामैकाहे 'तस्य घेनुः' इत्यनेन कृत्स्नकृतुदक्षिणावाधस्य	४१६	१

म

मधूदके उपानुयाजीयाव्यधर्मातिदेशस्य	८६	१
मध्वश्नघृताश्नयोः षड्वहान्तेऽनुष्ठानस्य	५४६	१३
'मनोः ऋचः' इत्यनेन यावदर्थं चामुपादानस्य	५७१	१७
मनोतायामूहाभावस्य	४६८	१६
महापिठयज्ञे घानासु अवघातानुष्ठानस्य	३८४	५
महाव्रते ऋक्षतवाससः तार्थादिभिः समुच्चयस्य	४४६	१४
महाव्रते ऋत्विगुपगानस्य पत्न्युपगानेन समुच्चयस्य	४४३	१६
महाव्रते रथन्तरादिसान्नां श्लोकादिसामभिः समुच्चयस्य	४४८	१
मानसस्य दशमाहाङ्गतायाः	५५२	१४
मैत्रावरुणस्यापि श्लेषमन्त्रास्तित्वस्य	५८६	५
मैत्रावरुणस्यैकभागतायाः	५६०	१

घ

अधिकारवत्	घटे	पङ्क्तौ
वज्रमानस्य दिङ्गतावपि सर्व्वंस्वारस्य समापनस्य ..	३७०	१७
वज्रमानस्य दिङ्गतावपि सर्व्वंस्वारस्य शुक्रस्यर्शादियोग्या- ङ्गाद्यनुष्ठानस्य	३७२	१८
‘यस्य सोममपहरेयुः’ इत्यादौ ‘एकां गाम्’ इत्यादिना गोगतसंख्यावाधस्य	४२२	१५
यज्ञायज्ञीये गिराग्रब्दस्य स्थाने इरापदस्यैव कर्त्तव्यतायाः	१८२	१७
यागादौ विधिग्रन्थेनैव देवताभिधानस्य ..	४५४	१
वाज्यानुवाक्ययोः समुच्चयस्य	८६१	१६
यावष्ठीवदर्शपूर्णमासयोरारम्भबीयेष्टेः सङ्घदनुष्ठानस्य ..	१६४	४
यूपसंस्काराणां तन्त्रेणानुष्ठानस्य	७४३	७
यूपैकादशिन्यां तन्त्रेण यूपानुष्ठानस्य	७१५	३

र

‘रघन्तरमुत्तरयोगायति’ इत्यादौ उत्तरावर्द्धवशेन गानस्य	२१७	१
रघन्तरादिग्रन्थस्य गानविशेषार्थतायाः ..	१६	१
रघन्तरादीनां साक्षां ऋचे गानस्य	५२७	१
राजसूये आम्नावैष्वादिक्केऽङ्गानां भेदेनानुष्ठानस्य ..	७६६	१
राजसूये कर्त्तव्यतायाः	७७१	४
राजसूयेऽन्य एव हविष्कृत्वाले वाग्भिसर्गस्य ..	७५०	११

व

वनिकुर्भक्षविचारतायाः	५८८	६
वर्त्महोमादिभिराहवनीयस्य वाधस्य	६२१	१३
वसाहोमानां भेदेनानुष्ठानस्य	७१४	६

वचनपरवत्	दृष्टे	पङ्क्तौ
वासोर्धारायां पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातस्य ..	८५३	१३
बहिष्पवमाने ऋगागमस्य ..	८६१	१
वाजपेयादौ यूपानीनां खादिरत्वादिनियमस्य ..	६०६	६
वाजपेये प्राजापत्यपशुभिः क्रतुपशूनां समुच्चयस्य ..	८८१	१४
वाजपेये प्राजापत्येषु श्रुत्वादीनां तन्त्रतायाः ..	७८३	१८
वाजपेये ब्रह्मसाम्नाकम्भस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थतायाः ..	७२६	११
वाजपेये मुष्टिजोपस्य ..	१०५	१६
वाजपेये रघशोष-दुन्दुभिघोषाभ्यां र्भमन्त्रयोर्बभ्योरेव वाधस्य	८३७	६
वाजपेये रघस्य भागनिसामकतायाः ..	८३२	११
'वायस्यं श्वेतमाजमेत' इत्यनेन अजस्यैवाकम्भनस्य ..	३८०	७
वायस्यपशौ 'हिरण्यगर्भः' इत्यादि मन्त्रस्योत्तरस्मिन् आघारे गुणत्वस्य	३६२	१
वायस्यप्राघासिकावभृथस्य तुषनिष्कासत्रयकत्वस्य ..	३६	१
'वायस्यैककपालेन' इत्यादिना अपूर्णस्य अवभृथस्य विधानस्य ६०७		१०
'वायस्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमभ्यवयन्ति' इत्यस्य कर्मन्तरोपदेशतायाः	७३४	३
वाससि मानोपावहरव्योरेरुक्तानस्य ..	५७४	१०
'वासो ददाति' इत्यादौ वास-आदिशब्दानामाकृतिनिमित्ततायाः ४६		२०
विह्वतिविशेषे प्राकृतसाम्नां कौत्सादिभिर्वाधस्य ..	४४६	१८
विह्वतिव्यप्यारम्भजीयानुक्तानस्य ..	८११	८
विह्वतौ यज्ञात्प्रायश्चित्ततायाः ..	५०६	३
विह्वतौ मन्त्रगतब्रीह्यादिशब्दानामूहस्य ..	२३४	१४
विह्वतौ क्षुत्तार्थानां प्राकृतानां वाधस्य ..	३००	१
विभज्य गोदक्षिणाया दानस्य ..	४१५	१२

अधिकरणम्	श्लो	पङ्क्तौ
विद्वज्जलोमकेऽप्राकृतानां साम्नाभागमस्य ..	४८७	५
विद्वज्जाविद्वज्जलोमकक्रतुषु यथाक्रमं प्राकृतसामबाधाबाधस्य	४५२	१
विशेषकर्मज्ञो धर्मातिदेशस्य ..	६६	१५
'विश्वजित् सर्वपृष्ठः' इत्यत्रैकस्यैव पृष्ठदेशे निवेशस्य ..	५३८	६
विहारभेदे मन्त्रभेदस्य ..	८०	११
विहाराभेदे वैदिककर्ममात्रार्थतायाः ..	८२३	१
वेदिप्रोक्षणे प्रत्यावृत्तिमन्त्रानावृत्तेः ..	७६०	१५
वेद्याद्यङ्गानां प्रधानकालान्यकालकर्तव्यतायाः ..	७४०	१
वैकारिकाग्रेराधानिकसंस्काराभावस्य ..	८७३	१८
वैकारिकाग्रेराहवनीयत्वाभावस्य ..	८७३	४
वैगुण्यसमाधानार्थानां प्रायश्चित्तानां विकल्पस्य ..	८४७	१३
वैश्वदेवेषु सामदशविधैर्वाक्यश्रेयतायाः ..	६३५	१
वैरूपसाम-वैराजसाम्नोः पृष्ठकार्ये निवेशस्य ..	५३६	७
वैश्वदेवे चरौ विध्योरावाहनबाधस्य ..	३०४	४
वैश्वानरभेदादातिथ्ये धर्मानतिदेशस्य ..	४०	४
शूद्रादभ्राह्मणस्य समुद्रविकारत्वस्य ..	५१८	१६
शूद्रे मन्त्राणां कृन्दोक्तिक्रमस्य ..	५२४	६

श

शतकृष्णाकार्यहिरण्ये औषधधर्मातिदेशस्य ..	८७	८
शतोक्त्यादौ व्योतिष्ठोमात् स्तोत्रोपचयस्य ..	१०५	४
शरमयवर्हिषा कौशवर्हिर्बाधस्य ..	४३७	१
शामित्रे पशुपुरोडाशश्रमणाभावस्य ..	८०७	७
शुचिदेवते आग्नेयस्याग्नावैश्वानरे च अग्नीषोमीयस्य धर्मा- तिदेशस्य ..	१००	१
श्रुतादौ प्रचीताधर्मानुष्ठानस्य ..	२२५	८

व

वर्णिकरवत्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
षट्त्रिंशत्प्राप्ते षड्विंशधर्मातिदेशस्य ..	१०२	८
षड्विंशत्प्राप्ते मध्यमनृताग्रनयोः सङ्घट्टानुष्ठानस्य ..	५४८	१
'बहुपसद उपसाद्यन्ते' इत्यादिना अपूर्वोपसत्त्वर्माविधानस्य	६०५	१
'बहुविंशतिरस्य वद्भ्यः' इत्यादौ समस्योहस्य ..	२६२	१
षोडशियहस्य सप्तोत्पन्नतायाः ..	५०१	४
षोडशिनां प्राङ्गतत्वस्य ..	४८४	११

ख

संवत्सरसत्रेऽनौकानां विहङ्गेः ..	५२०	१२
संवत्सरसत्रेषु गवामयनिकधर्मातिदेशस्य ..	७८	५
संसवे उपवत्प्रियवत्थोरभावस्य ..	५०८	१०
संख्यागच्छेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशस्य ..	१०३	२१
सत्रस्य षड्कर्तृत्वस्य ..	५५८	८
सत्राहीनयोर्विवेकस्य ..	५६५	१२
सत्राहीनयोः शुक्लस्यर्षादीनामेकयजमानकर्तृत्वस्य ..	८७५	१०
सत्रे ऋत्विग्वरत्नाभावस्य ..	३५२	११
सत्रे ऽङ्गनादिसंस्काराणां सर्वगाभित्वस्य ..	८७६	१०
सत्रे शुक्लस्यर्षादौ ऋहपतेरेव कर्तृत्वस्य ..	८७६	४
सत्रे परिक्रयाभावस्य ..	३५३	५
सत्रे यजमानागामेव ऋत्विक्त्वस्य ..	५६१	१
'सप्तभिराधुनोति' इत्यनेनाग्नौ धूनाद्यर्थाणां मन्वाद्या- मनियमेनोपादानस्य ..	४८६	८
समानतन्त्रयोः प्रकृतिविद्यत्योः विद्यतितन्त्रानुष्ठानस्य ..	८३६	३

पवित्ररस्य	पृष्ठे	पङ्क्तौ।
'समानमितरगण्येन' इतिश्रुत्या इषीं श्रेणीयविशेष-		
धर्मातिदेशस्य	११	१५
समाखेव तिस्रसु ऋक्षु गानस्य	१६६	१०
समिदादीनां यागनामधेयतायाः	२३२	१६
सर्वपृष्ठशब्देन षट्पृष्ठानामतिदेशस्य	३४	१८
सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्राजापत्यप्रचारस्य	७६३	१४
सर्वस्वारे यजमानस्य दिव्यगतावपि आयुराशंसनस्य	३७३	६
सवनीयपशुपुरोडाशयोः पशोरेव तन्मित्तेन प्राशुक्रतन्मस्यै-		
वादानस्य	८३६	१६
सवनीयपशुनामधीषोभीयसमानविधानत्वे 'प्राशुं अभिमं'		
इति मन्त्रेऽनुष्ठस्य	२५०	१०
सवनीयपशौ पशुपुरोडाशस्य कर्त्तव्यतायाः	८२६	१
सवनीयपुरोडाशे हविष्युदाहानस्याभावस्य	८२७	१
सवनीयादिपशौ अधीषोभीयधर्मातिदेशस्य	७५	३
सवनीये पुरोडाशे देवतोत्सर्गस्य	७६०	१
साक्रमेधे वासवप्राघासिकैककपाकातिदेशस्य	१०	१
साङ्गस्यावन्थस्य अप्सुलुष्ठानस्य	७१७	६
साङ्गहृषीकौ आमनश्चोमैः अनुयाजानां समुच्चयस्य	४४२	१५
सादनस्यापि प्रतिकर्षस्य	५१५	११
साद्यस्त्रे चित्रायाश्च खलोवाच्यास्त्यडुकस्य च यथाक्रमं		
खादिरत्वत्रैहत्वानियमस्य	३८१	३
साद्यस्त्रे चित्रत्वेन सर्वेषां क्रयार्थानां बाधस्य	४२३	५
साद्यस्त्रे व्यापलाङ्कतिबाधस्य	३११	१६
सामिधेनीम्बवश्लिष्ठानामागमेन संख्यापूरणस्य	४६१	११
साम्नः ऋक्संस्कारकर्मतायाः	१६१	३

	पृष्ठे	पङ्क्तौ ।
अधिकारवद्		
सारखत्वां मेय्यामग्निवचनाभावस्य ..	१८०	१
सुत्रप्रख्याप्ताननिगदे हरिवचनस्यानुस्य ..	१७५	८
सोमकथसाधनानाम् अजादीनां समुच्चयस्य ..	१६३	५
सोमकथसेन कृत्स्नदक्षिणापुबधान्तरयोर्बांधस्य ..	१६१	१७
सोमे ऐच्छिकधर्मानतिदेशस्य ..	७१	७
सोमे दार्ष्टिकवेदेरकरवस्य ..	८०७	८
सोमे दार्ष्टिकैः सुवादिभिः पात्रैः सावनपश्चादिहोमस्य ..	८०५	८
सौमापौष्पप्रशौ खादिरयूपस्य निबन्धस्य ..	६२७	१
'सौर्यं चर्चं निर्घपेत्' इत्यत्र चर्चशब्दस्यौदनवाचितायाः ..	६२५	१७
सौर्यचरावभ्युहामावस्य ..	६२५	११
सौर्यचराववज्वलनाभावस्य ..	६२६	१
सौर्यचरावुपघानाभावस्य ..	६२५	१
सौर्यचरोः स्याज्यामेव पाकस्य ..	६२०	८
सौर्यचरौ पेषणाभावस्य ..	६२२	३
सौर्यचरौ पृथुलदृष्ट्याभावस्य ..	६२५	६
सौर्यचरौ खुद्रुव्यासादनाभावस्य ..	६२६	७
सौर्यचरौ संभवनाभावस्य ..	६२७	१
सौर्यचरौ संबपनाभावस्य ..	६२७	८
सौर्यचरौ सन्तापनाभावस्य ..	६२७	१५
सौर्यादिषु पात्र्यंशहेमाद्यननुष्ठानस्य ..	६२८	१७
सौर्ये चरावभिमर्शनद्वयस्य विकल्पस्य ..	६२	११
सौर्ये चरावाभेयधर्मातिदेशस्य ..	६३	१०
सौर्ये चरौ इतिकर्त्तव्यतावचस्य ..	५२	१
सौर्ये चरौ वैदिकेविकर्त्तव्यतायाः ..	५५	६
सोमनक्षत्रस्य ..	६२१	१

अधिकारवत्	श्लो	पङ्क्तौ ।
सरसामादिशब्देन धर्मातिदेशस्य	७५	१
सरोः साधारणस्य	७७५	४
सर्द्वंशब्देन वीक्ष्यस्य काकार्यतायाः	५२८	१४

६

हविर्देवतयोः सन्निपाते हविःसामान्यस्य बलीयस्वस्य	८५	३
हविर्घानयोः शकटयोरन्वेन शकटेन औषधद्रव्यकानां		
पुरोडाशानां निर्वापस्य	८०८	८
हविष्कृदादिमन्त्राणामाहत्तेः	७६५	१०
हौत्राणां मन्त्राणां समुच्चयस्य	८५८	४

इत्यधिकारवत्सूची ।

मीमांसादर्शनस्य

उत्तरार्द्धषट्कस्य

सूचसूची ।

अ

सूचसूची	पृष्ठ	पङ्क्तौ ।
अंसशिरोगूकसक्विप्रतिषेधश्च ..	५८१	३
अकर्म्म वा कृतदृषा स्यात् ..	८०५	१
अकर्म्म वा चतुर्भिरातिवचनात् ..	३३८	१७
अकर्म्म वा संसर्गार्थनिवृत्तित्वात् ..	३४१	१८
अकार्थत्वाच्च नाम्नः ..	३८८	१८
अकार्थत्वाच्च शब्दानाम् ..	१६४	५
अकृतयुक्ताणां वा धर्मः स्यात् ..	६३०	१५
अक्रिया वा अपूपहेतुत्वात् ..	३३३	१०
अग्निधर्मः प्रतीत्यं ..	१५५	१७
अभियोगः सोमकाले ..	७५२	३
अभिवदिति चेत् ..	७५५	२०
अभिहोत्रे चाग्नेवद्यवागूनियमः ..	६६१	११
अभीक्ष्ण वनिकुरधूपोवत् ..	५५८	७
अभीषोमविधानात् ..	६५४	१
अभेवां स्यात् त्रयैकत्वात् ..	१५७	४
अग्न्यतिग्राह्यस्य ..	६३८	२
अग्न्याधेये वा विप्रतिषेधात् ..	७५२	१४
अग्रहणादिति चेत् ..	५६६	६

शब्दम्			पृष्ठे	पङ्क्तौ ।
अङ्गगुणविरोधे च तादृश्यात्	..	..	८३४	१२
अङ्गविपर्ययांसो विना वचनात्	..	..	७६४	१५
अङ्गाणां मुख्यकालत्वात्	..	..	७४०	२
अङ्गानाम् शुद्धभेदात्	..	..	६६६	२०
अङ्गानि तु विधानत्वात्	..	..	७०६	७
अङ्गेषु च तदभावः	..	..	७०३	२१
अचोदनेति चेत्	..	..	७१८	१८
अनामिकरत्नार्थत्वाच्च	..	..	६५६	१७
अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः	..	..	१४६	३
अतुल्याः स्युः परिक्रये	..	..	४१८	१
अथ विशेषणक्षयम्	..	..	६८	१
अथेह	..	..	७२०	१४
अदक्षितत्वाच्च	..	..	५६५	६
अप्रत्यक्षामि दृश्यते	..	..	२६	२३
अधर्म्मत्वमप्रदानात्	..	..	२८५	१०
अधिकं वान्यार्थत्वात्	..	..	४४७	७
अधिकं वार्थवत्त्वात्	..	..	५८४	८
अधिकं स्यादिति चेत्	..	..	६१३	१
अधिकञ्च विवर्तञ्च	..	..	२२१	२
अधिकञ्च गुणः	..	..	८४०	६
अधिकानाञ्च दर्शनात्	..	..	४८३	१६
अधिकारञ्च सर्वेषां	..	..	६७६	५
अधिकारादिति चेत्	..	..	१५०	१३
अधिकाराद्वा प्रकृतिः	..	..	१०४	१२
अधिकारो वा	..	..	४५८	१५

शब्दम्		प्रठे	पङ्क्तौ ।
अधिकैश्चैकवाक्यत्वात्	..	४४१	१
अध्युप्री तु हेतुः ..	..	५५५	५
अभिगुः सवनीयेषु ..	..	२५०	१२
अभिगोश्च तदर्थत्वात्	..	२७७	१४
अभिगोश्च विपर्ययात्	..	७६६	७
अनपायश्च क्वाणस्य कक्षयम्	..	६५६	७
अनभ्यासस्तु वाच्यत्वात्	..	६८४	१२
अनभ्यासे पराक्शब्दस्य	..	४६६	८
अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात्	..	६८३	१
अनवानोपदेशश्च तद्वत्	..	१६८	१७
अनसाश्च दर्शनात् ..	..	८०६	१७
अनाज्ञातवचनमवचनेन हि	..	२६६	१३
अनाज्ञाते च दर्शनात्	..	६३७	१०
अनाज्ञानादशब्दत्वम्	..	२५२	३
अनिव्या वा शेषस्य	..	६०६	१६
अनिव्याश्च वनस्पतेः ..	..	२६८	१८
अनियमः स्यादिति चेत्	..	७७१	५
अनियमोऽविशेषात् ..	..	४१४	१
अनियमोऽविशेषात् ..	..	८७५	२०
अनिर्देशाच्च	..	२६२	८
अनुत्तरार्थो वार्थवत्त्वादानर्थक्यात्	..	१२२	१०
अनुनिर्व्याप्येषु ..	..	८४३	११
अनुवषट्काराच्च	..	६०	१७
अनुवादश्च तदर्थवत् ..	..	१५३	१
अनुवादो वा क्षीणा ..	..	१५६	१२

शब्दम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ।
अन्ते यूपाड्डतिसद्वत्	७१५	४
अन्ते वा ह्यतक्कात्वात्	५४७	७
अन्ते वा ह्यतक्कात्वात्	५४८	१२
अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्	६८	४
अन्यविधानादारभ्यभोजनम्	८१५	७
अन्यायस्वविकारेण	२४१	२०
अन्ये स्युर्ऋत्विजः प्रकृतित्वत्	५६१	२
अन्यो वोङ्गुत्वाद्दृक्त्वात्	८७३	१०
अन्ययच्चापि दर्शयति	२२०	१०
अन्ययो वानारभ्य विधानात्	५०३	१०
अन्ययो वार्धवाद् स्यात्	२२०	१६
अन्वाहार्ये च दर्शनात्	८८०	१६
अन्वाहेति च ब्रह्मवत्	४६७	१४
अपदेशः स्यादिति चेत्	५५६	६
अपनयो वा प्रसिद्धेन	७३५	४
अपनयो वार्धान्तरे	२६०	६
अपि चाभिधानसंस्कारत्रयम्	३०१	४
अपि तु कर्मशब्दः स्यात्	२५	१६
अपि तु वाक्यशेषः स्यात्	६२२	४
अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः	६३१	६
अपि त्वन्यायसम्बन्धात्	२४३	७
अपित्ववयवार्थत्वात्	४२६	८
अपि त्वसन्निपातित्वात्	२६६	६
अपि वा कर्मपृथक्त्वात् तेषां	७१०	१
अपि वा कर्मपृथक्त्वात् तेषाञ्च	७१३	६

शब्द		श्लो	पङ्क्तौ ।
अपि वा कर्मवैधम्यात्	..	४१७	१५
अपि वाख्याविकारत्वात्	..	४७७	१९
अपि वाभेयवत्	..	५६३	३
अपि वा चोदनेककालम्	..	७६२	३
अपि वाव्यप्रधानत्वात्	..	७७६	१७
अपि वा तदधिकारात्	..	७९८	१६
अपि वाऽतद्विकारत्वात्	..	८२	३
अपि वा दानमात्रं स्यात्	..	५८७	७
अपि वा द्विसमवायोऽर्थान्यत्वे	..	२५६	१३
अपि वा धर्माविशेषात्	..	५१०	१७
अपि वाऽन्वयपूर्वत्वात्	..	५६	१७
अपि वा परिसंख्या स्यात्	..	५८२	३
अपि वा पौर्वाभासां स्यात्	..	६५३	३
अपि वा प्रतिपत्तित्वात्	..	७८५	९
अपि वा प्रतिमन्त्रत्वात्	..	७००	६
अपि वा कर्तृसम्बन्धात्	..	७७७	१६
अपि वाभिधानसंस्कारप्रथम्	..	३०६	१८
अपि वाभिधानसंस्कारप्रथमर्थे	..	३०५	२०
अपि वा यजतिश्रुतेः ..	..	६६	२२
अपि वा यजमानाः स्युः	..	५६१	६
अपि वा यद्यपूर्वत्वात्	..	१३	१
अपि वा विहितत्वात्	..	६७८	६
अपि वा शब्दपूर्वत्वात्	..	१७०	१६
अपि वा शेषभूतत्वात्	..	३१२	१८
अपि वा शेषभूतत्वात् तत्संस्कारः	..	३९०	१५

शब्द			पृष्ठ	पङ्क्तौ
अपि वा श्रुतिभूतत्वात्	..	..	४३३	५
अपि वा संस्वावत्त्वात्	..	..	५०५	४
अपि वा संप्रयोगे ..	..	..	६००	६
अपि वा सप्तम्यन्तं	..	..	३४	२
अपि वा षष्ठ्यन्तं	..	..	५१८	६
अपि केन्द्राभिधानत्वात्	..	..	७८२	१३
अपूर्वस्य प्रकृतौ समानवन्त्वात्	..	..	८३६	४
अपूर्वतात्तु दर्शयेत्	..	..	५६८	४
अपूर्वतात्तु वा पञ्चम्यन्तं	..	..	२६८	३
अपूर्वतात्तु वा षष्ठ्यन्तं	..	..	१४६	१२
अपूर्वतात्तु वा सप्तम्यन्तं ..	..	..	३२६	६
अपूर्वतात्तु वा संस्वावत्	..	..	४८६	१०
अपूर्वतात्तु वा विकल्पः स्यात्	..	..	११२	४
अपूर्वतात्तु वा चार्थवादः स्यात्	..	..	६२३	१४
अपूर्वतात्तु वा तद्विकारोऽप्रदेशात्	..	..	२४८	१६
अपूर्वतात्तु वापि भागित्वात्	..	..	३२	६
अप्रकारये तु वृत्तान्तम्	..	..	६३५	२
अप्रकारये तु वृत्तान्तान्यत्वे	..	..	१८५	२
अप्रतिषेधौ चार्थहेतुत्वात्	..	..	७३२	१३
अप्रतिषेधौ वा ..	..	..	६०६	१
अप्रतिषेधो वा ..	..	..	६००	८
अप्रयोगाङ्गमिति चेत्	..	..	७५४	१०
अप्राकृतत्वात्तैर्भावस्यस्याभेदात्	..	..	५८६	६
अप्राकृते तद्विकारात्	..	..	२२४	१८
अप्राकृतये च दर्शनात्	..	..	५८२	१४

शब्द		पृष्ठ	पङ्क्ति
अमच्छो वा कर्मभेदात्	..	५६१	४
अभावदर्शनाच्च	..	८२४	१६
अभावादतिरात्रेषु दृश्याते	..	५०३	२
अभिधानोपदेशाद्वा	..	५१	१६
अभ्यस्येतार्थवत्त्वादिति चेत्	..	८४६	७
अभ्यासः सामिधेयीनाम्	..	१६१	१४
अभ्यासान्तु प्रधानस्य	..	३६६	१२
अभ्यासे च तदभ्यासः	..	५४८	२
अभ्यासेन तु संख्यापूरणम्	..	४६१	१२
अभ्यासेनेतरा ऋतिः	..	१६६	५
अभ्यासेऽपि तथेति चेत्	..	२६३	१८
अभ्यासो वा ह्येदमसम्भार्यावदानेष	..	६८४	१२
अभ्यासो वा प्रयागवत्	..	३२५	१
अभ्यासो वाऽविकारात् स्यात्	..	२६६	१६
अभ्युदये दोहापनयः	..	२८८	४
अभ्युदयोपरिपाकार्थत्वात्	..	३२५	१४
अयश्चवचनाच्च	..	४६५	१६
अयाज्यत्वाद्दत्तानां भेदः स्यात्	..	७८४	१४
अयोगौ चापि दृश्यते	..	२८	२०
अर्थकर्म वा शेषत्वात्	..	७३८	६
अर्थकारिते च अर्थेच्च	..	१४७	१४
अर्थप्राप्तवदिति चेत्	..	६२१	७
अर्थभेदस्तु तत्राद्यैश्चैकार्थ्यात्	..	६६७	८
अर्थवास्तु नैकत्वात्	..	६८२	२
अर्थवादश्च तदर्थवत्	..	२६३	१

शब्द			पृष्ठे	पङ्क्तौ
अर्थस्य चासमाप्तत्वात्	..	..	११४	७
अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्	..	..	८	८
अर्थस्य शब्दभाष्यत्वात्	..	..	१०	८
अर्थान्तु लोकाविधिः	..	..	६८६	१४
अर्थाद्वा लिङ्गकर्मं स्यात्	..	..	७८३	८
अर्थान्तरे विकारः स्यात्	..	..	२६१	९
अर्थापत्तेर्ज्ञेयधर्मभावः स्यात्	..	..	६७	९
अर्थापत्तेस्तद्धर्मो स्यान्निमित्ताख्याभिसंयोगात्	..	..	४०५	९
अर्थाभावात्तु नैवं स्यात्	..	..	२४८	४
अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात्	..	..	३८३	१२
अर्थाभिधानसंयोगात्	..	..	१६६	१८
अर्थे तन्मूयमात्रे श्लेषत्वात्	..	..	४४८	१०
अर्थे तन्मूयमात्रे श्लेषत्वात्	..	..	४५०	६
अर्थेन च विपर्ययात्	..	..	३८४	६
अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात्	..	..	२१२	२०
अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्याद्वृक्षसामयोः	..	..	२१३	१२
” ” ”	..	..	२१४	२०
” ” ”	..	..	२१६	३
अर्थो वा स्यात् प्रयोजनम्	..	..	१४८	८
अवभृथे च तद्वत् ..	..	..	७५३	१
अवभृथे प्रधानेऽभिविकारः	..	..	७१७	७
अवभृथे बहिर्धः प्रतिषेधात्	..	..	६०७	११
अवाच्यत्वात् ..	..	..	७२२	१२
अविकारमेकेनार्धत्वात्	..	..	२३८	१८
अविकारो वाऽर्थशब्दानुपायात्	..	..	४५८	१६

शब्दम्	श्लो	पङ्क्तौ
अविकारो वा	८४४	१६
अविकारो वा बह्वनामेककर्मवत्	२५४	१७
अविधानात् नैवं स्यात्	६६५	१
अविधिश्चेत् कर्मणामभिसम्बन्धः	७०२	८
अविभागात् नैवं स्यात्	६	१६
अविबद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः	३२३	१०
अविरोधो वा	८४३	१
अविशेषात् नेति चेत्	४६२	१४
अविशेषेण यत् शास्त्रम्	६३१	१४
अवेष्टौ चैकतन्त्रम्	७७३	४
अथक्त्वात् तु सोमस्य	७७	२
अथास्त्रत्वात् देशानाम्	७१७	१
अथास्त्रत्वात् नैवं स्यात्	५८६	१३
अथास्त्रत्वमन्वत्वात्	११०	१३
” ”	८४१	६
अग्निष्टेन च सम्बन्धात्	६५७	१४
अश्रुतित्वात्	८०	२०
अश्रुतित्वात्प्रति चेत्	८४	५
” ”	४८६	६
अश्रुतेस्तु विकारस्योत्तरात्	२४	१६
अथस्य चतुस्त्रिंशत्स्य	२७०	१६
असंयुक्ता तु तुल्यवत्	४०६	१८
असयोगात्तदर्शेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत	१७५	१०
असयोगात्तदर्शेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत	१७८	१६
असयोगाद् विधिश्रुतौ	४११	१

शब्द		पृष्ठ	पङ्क्तौ
असंसृष्टोऽपि तादर्थ्यात्	..	६६६	२
असति चासंस्कृतेषु कर्म स्यात्	..	७००	१६
असम्बन्ध कर्मणा ..	..	१६३	१९
असिद्धिर्वाग्यदेशत्वात्	..	८०८	१७
अस्त्रियञ्चोऽविप्रतिषेधात्	..	३६२	३
अहरङ्गं वांशुवचोदनाभावात्	..	५५०	१५
अहरन्ताश्च परेण चोदना	..	५५३	१७
अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात्	..	७५३	१०
अहर्गणे विवाहाद्याप्राप्तनं	..	७०६	०
अहीनवचनाच्च ..	..	६८	१७
अहीने दक्षिणाशास्त्रम्	..	५६६	१३
अङ्गं वा अतिभूतत्वात्	..	७००	८

 अथ

आस्था चैवं तदावेशात्	..	३२५	१
आगन्तुकत्वाद्वा ...	..	८००	१
आगमेन वाऽभासस्यास्युतित्वात्	..	०८८	१
आग्नेये ह्यस्त्रविधिः ..	..	५७३	१५
आग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे	..	००२	२
आयययाद्वा पराक्शब्दस्य	..	५००	५
आघारे च दीर्घघारत्वात्	..	८५०	१०
आच्छादने त्वैकार्थ्यात्	..	००६	१५
आव्यं वा वर्षसामान्यात्	..	८६	८
आव्यभागयोर्यद्द्वयम्	..	६०६	३

शब्द			पृष्ठे	पङ्क्तौ
आख्यभागयोर्वा गुञ्जत्वात्	..	..	६०८	३
आख्यभागवदा ..	..	..	५८०	१
आख्यसंख्याप्रतिनिधिः स्यात्	..	..	२६७	४
आदितो वा तन्नायत्वात्	..	..	४८२	१६
आदितो वा प्रवृत्तिः स्यात्	..	..	४८२	६
आगन्तव्येषु साम्नायस्य	..	..	६५३	१४
आगर्थव्यात् त्वधिषं स्यात्	..	..	४४४	१७
आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेऽपि	..	..	४७६	२
आप्तिः संस्थासमागत्वात्	..	..	३४०	५
आमने लिङ्गदर्शनात्	..	..	४४२	१६
आमिञ्चोभयभाष्यत्वात्	..	..	६४	७
आज्ञातं परिसंस्थार्थम्	..	..	४६६	१५
आज्ञातस्वविकारात्	..	..	२६८	८
आज्ञातादन्यदधिकारे	..	..	१८२	१८
आज्ञायवचनं तद्वत्	..	..	७२२	१७
आज्ञायवचनाच्च ..	..	..	८७७	६
आरम्भाधीया विद्यतौ न स्यात्	..	..	८३१	१०
आरम्भविभागाच्च ..	..	..	८३२	१०
आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात्	..	..	६६६	११
आर्थपत्याच्च ..	..	..	१३६	८
आवापवचनं चाभ्यासे	..	..	४८६	१७
आवेशेऽन् वाच्यत्वात्	..	..	२२४	१४
आवृत्तिसु अनाये ..	..	..	५५०	२
आवृत्त्या मन्ववर्म्म स्यात्	..	..	३६६	१६
आश्रितत्वाच्च ..	..	..	१६४	१२

अथ			इ	कूटो
आसादनमिति चेत् ..	..	..	७२१	४
इ				
इव्याशेषात् ..	..	..	५८३	८
इतरप्रतिषेधो वा ..	..	..	७१५	१२
इतरस्याभ्युत्पत्त्या ..	..	..	१०६	२०
इतरो वा तस्य तत्र विधानात् ..	..	..	८३६	४
इतिकर्त्तव्यताविधेः ..	..	..	५२	२
इष्टिराजसूयघातुर्भास्येषु ..	..	..	७०८	१०
इष्टिरारम्भसंयोगादङ्गभूतात् ..	..	..	३०६	१३
इष्टिरिति चैकवच्युतिः ..	..	..	७१२	१
इष्टिषु दशपूर्वमासयोः ..	..	..	७३	२०
इष्ट्याहृतौ प्रयाजवदावर्त्तेतारम्भबीया ..	..	..	१६४	५
इष्ट्याहृतौ प्रयाजवदावर्त्तेतारम्भबीया ..	..	..	१६५	६
इ				
ईदार्थाच्चाभावात् सूक्तवाक्यत् ..	..	..	३६०	१६
उ				
उक्तं क्रियाभिधानम् ..	..	..	३१	२
उक्तं समवाये पारदौर्बल्यम् ..	..	..	१२३	७
उक्तञ्च तत्त्वमस्य ..	..	..	२५२	१६
उक्तमभावदर्शनम् ..	..	..	४६०	३
उक्तार्थसम्बन्धः ..	..	..	११६	१२

शब्द	पृष्ठ	पङ्क्ति
उक्ताविकाराश्च ..	४५६	१
उक्ताविच्छेदवचनत्वात् ..	४६६	१८
उक्ताभिच्छेदोमसंयोगात् ..	५०१	५
उक्ताश्च वचनान् ..	४६८	३
उखायां काव्यनिबन्धसमुच्चयः ..	८००	३
उत्कर्षः संयोगात् ..	७६४	१६
उत्कर्षे सूक्तवाक्यस्य ..	७६७	३
उत्कथ्येतैकसंयुक्तः ..	२५८	१४
उत्तरवेदिप्रतिषेधः ..	४२	१
उत्तरस्य वा मन्त्रार्थित्वात् ..	३६३	१
उत्तरार्थस्तु खाद्याकारः ..	१२१	१४
उत्तरास्तु न वावत् स्वमपूर्वत्वात् ..	६६०	८
उत्तरास्त्वन्वृत्तित्वात् ..	६७५	१
उत्पत्तितादर्थ्यात् ..	६३६	१५
उत्पत्तिनामधेयत्वात् ..	११०	१८
उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वात् ..	७६०	१७
उत्पत्तिशेखरवचनं ..	५६	२५
उत्पत्तीनां समत्वाद्वा ..	५६	१
उत्पत्तेस्तु निवेशः ..	६५७	१६
उत्पत्तौ विध्यभावात् ...	७	२१
उत्पत्त्वर्थविभागात् ...	२	१६
उत्पन्नाधिकारो ज्योतिष्टोमः ...	३५	१८
उत्पत्तस्य क्रात्वर्थत्वात् ...	४३०	१०
उत्पत्तौ च भक्त्या ...	२५८	५
उत्पत्तेऽपि परियहः ..	८७२	१६

शब्द	पृष्ठे	पङ्क्तौ
उद्वनीये च वदत् ...	७२६	१२
उद्वसानीयः सचधर्मा स्यात् ...	२५५	२
उपगेषु शरवत् स्यात् ...	४४३	१०
उपदेष्टाश्च साक्षः ...	१८४	३
उपधानश्च तादर्थ्यात् ...	२३५	२
उपरवमन्मन्त्रं ...	७६३	१८
उपरिष्ठात् सोमाणां ...	७६३	१५
उपवादश्च तद्वत् ...	६२६	२
उपसत्सु बावदुहं ...	६०५	२
उपस्तरवाभिघारवयोः ...	३३०	१४
उपाश्रयाजमन्तरा ...	६५०	४
उभयपानात् पृथदाख्ये दक्षः ...	४०३	५
उभयप्रदेशात्तेति चेत् ...	६१०	७
उभयसाक्षि चैवनेकाधांपत्तेः ...	२२८	१४
उभयसाक्षि नैमित्तिकं ...	५०८	११
उभयसाक्षि विश्वजिह्वदिभामः ...	५४४	२
उभयोरविघ्नेषात् ...	२३२	४
उभयोश्चाङ्गसंयोगः ...	८१६	१८
उभयोस्तु विधानात् ...	६५८	१०
—		
ऋग्गुणत्वात्तेति चेत् ...	११२	११
ऋग्वा स्यादाज्ञातत्वात् ...	२७२	१३
ऋजीवस्य प्रधानत्वात् ...	५०४	१
ऋत्विग्दानं धर्ममात्रार्थं ...	३४०	१२

ए

शब्द			पङ्क्ति
एवं वा चोदनैकत्वात्	...	...	६४ १२
एकत्वपाषाणां वैश्वदेविकाः	...	...	१७ ९
एकत्वपाषाणैर्द्रामौ च तद्वत्	...	..	१६ १०
एककर्म्मणि विकल्पः ...	...	...	८ १२
एककर्म्मणि श्रित्वात्	...	...	८४५ १२
एकत्रिके ङचादिषु ...	...	...	४८२ ७
एकत्वाद्द्वैकभागः स्यात्	...	...	५६० ७
एकत्वेऽपि गुणानपायात्	...	..	२५६ १०
एकदेशकालकर्त्तृत्वं ..	...	..	७०१ २
एकद्रव्ये संस्काराणां ...	...	...	७८७ १८
एकधेत्येकसंयोगात् ...	...	...	२५४ ५
एकधोपहारे सहस्रं ...	...	...	३४४ ४
एकयूपश्च दर्शयति ..	...	...	७४२ २०
एकवर्ष्यानि यज्ञे स्युः ...	...	...	५२७ २
एकवाक्यत्वाच्च	...	...	३१० १२
एकस्तु समवायात्	...	..	२५८ १७
एकस्मिन् वा विप्रतिषेधात्	...	...	३३१ ८
एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यैकत्वात्	...	..	७६१ ५
एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात्	..	..	४५१ ६
एकस्यां वा स्तोमस्याङ्गतिधर्मात्	...	...	४८४ १६
एकाभित्वात्	...	...	७२६ २
एकाभिवच्च दर्शनम् ...	...	...	८०२ २१
एकादशिनवत्	...	...	५२० १३
एका पक्षेति धेनुवत् ...	..	...	४२२ १६

शब्द		पृष्ठ	पङ्क्ति
शकार्थत्वादविभागः स्यात्	...	...	२२६ ११
” ” ”	...	...	३३७ २
शकार्थत्वान्नेति चेत्	..	...	५७० १७
शकार्थान्तु विकल्पेरन्	..	...	८४५ १८
शकार्थाद्वा तेषां समत्वात् स्यात्	...	...	१०५ १६
शक्ने तु कर्तृसंयोगात्	...	...	४२८ १५
शक्ने तु अतिभूतत्वात्	...	..	४२४ १६
शक्नेनापि समाप्येत	...	...	६७० १२
शक्नेवाद्याश्चत्वात्	...	...	८०२ ५
शक्नेकश्चस्वविप्रतिषेधात्	...	...	३५८ ४

 ऐ

शेकशब्दात्तथाज्ञेयु	...	...	६७८ ८
शेकशब्दादिति चेत्	...	...	६७२ ३
शेकसंख्येव स्यात्	...	...	१०७ २३
शेकादग्निनेषु सौत्वस्य	...	...	७५ १७
शेकार्थाश्च तदभ्यासः	...	...	२०१ १७
” ”	...	...	२०२ ७
शेकार्थादध्यवायः स्यात्	...	...	६८४ १६
शेकार्थाद्वा नियम्येत	...	...	८३ २०
शेकार्थाद्वा नियम्येत अतितः	...	...	६१६ ३
शेकार्थे नास्ति वैद्व्यमिति चेत्	...	...	२६ १३
शेकवाच्यवस्यायवचनात्	...	...	५०६ ३६

		श्री	श्रु	पङ्क्ति
श्रुतम्				
श्रीदशो वाङ्मन्ययोगात्	..	..	३२६	११
श्रीदशो वा प्रयुक्तत्वात्	...	...	३२८	१०
		श्री		
श्रीशरवेदिः	...	...	३३	५
श्रीत्यक्तिके तु प्रथमो विचारः	...	...	३७८	२०
श्रीवधं वा विशदत्वात्	...	...	८८	१
		क		
कच्छुयने प्रत्यङ्गं	...	...	७८१	१५
कपाकविचारो वा	...	...	३२७	१०
कपाकाणि च कुम्भीवत्	...	...	७८६	१२
कपालेऽपि तथेति चेत्	...	...	८६७	६
करिष्यद्वचनात्	...	...	७८६	१२
कर्तुः स्यादिति चेत्	...	...	६७६	६
कर्तृभेदस्येति चेत्	...	...	७२३	७
कर्तृविधेर्नानार्थत्वात्	...	...	६६६	३
कर्तृसंस्कारो वचनात्	...	..	५६२	१
कर्म च प्रथमयोगार्थम्	...	...	३१०	६
कर्मजे कर्मं यूपवत्	...	...	७७	७
कर्मणः पुरुषशब्दः	...	...	५०	२१
कर्मण्यस्यैकशब्दात्	...	...	३८८	७
कर्मण्यस्वप्रकृतित्वात्	...	...	७६	११
कर्मण्योस्तु प्रकारणे	...	...	६७७	६
कर्मण्यारम्भमाकाङ्क्षात्	...	...	६७५	१५

शब्द	पृष्ठ	पङ्क्ति
कर्म वा विधिबन्धनम् ...	... १६१	४
कर्मसन्तानो वा ...	... ८५४	१
कर्मसंपीति चेत् ...	... ४६४	३
कर्मभावादेवमिति चेत् ...	... १७६	१४
” ” ” ...	... १७६	८
कर्मार्थत्वात् प्रयोगे ...	... ६६८	८
कामसंयोगात् ...	... ५२०	३
कामसंयोगे तु ...	... ५११	१२
कामेष्टौ च शानप्रवृत्तात् ...	... ३६०	६
काम्यानि तु न विद्यन्ते ...	... ३६६	१८
कान्तंस्व्यं वा स्यात् तथाभावात् ...	... २७७	६
कार्यत्वादुत्तरयोः ...	... ४७१	१३
काकभेदाप्नेति चेत् ...	... ७०८	१७
काकभेदे त्वावृत्तिः ...	... ७१४	१६
काकवाक्यभेदाच्च ...	... ८२६	१
काकस्येति चेत् ...	... २३०	१३
काकान्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् ...	... ८४७	४
काकाभ्यासेऽपि ...	... १०२	१०
काल्पित्वात् तथा स्तोत्रे ...	... ६४६	४
काल्पविधानाद्वा ...	... ७२	१
काल्पसौम्यार्थसोपादपाकः स्यात् ...	... ३३७	९
काल्पवद्वागुमानेनाभ्यस्तो... ..	... ६८०	१२
काल्पे तद्गुणत्वात् ...	... ६१६	१८
काल्पान्तरे वा ...	... ६१७	१६
काल्पान्तरेषु पुनर्कर्मणम् ...	... ६७४	१४

कपय	४४	१३
कत्वर्थायामिति चेत् ...	७७४	७
कमकोपख यौगपद्ये स्यात्	६६३	७
कमादुपजनोऽन्ते स्यात्	४८०	१५
कयञ्-अयञ्-	६१	१
कयञ्चेषु तु विकल्पः स्यात्	८६३	६
क्रियाखामर्थभ्रमेत्वात्	६७६	२
क्रियार्थत्वादितरेषु कर्म स्यात्	२८१	११
क्रिया वा देववार्थत्वात्	८२६	११
क्रिया वा मुखावदानपरिमाणात्	३३६	६
क्रिया वा स्यात्	२६६	१६
क्रिया स्यात्कर्ममात्रात्	३७४	६
क्रियेत वार्थवादत्वात्	३३८	६
क्रियेरन् वार्थनिर्दिष्टेः	२२६	५
कृषिद्विधागन्नेति चेत्	६६८	१०

 ग

गच्छोदगावां	१०१	४
गच्छादुपचयः	१०५	५
गञ्चेषु दादग्राहस्य	७७	१७
गते कर्माख्ययञ्चवत्	३७२	१५
गच्छस्य च तदादिषु	७८	६
गगनस्ययोगाच्च	१८६	१२
गायत्रीषु प्राङ्गतीनाम्	१०६	५
गुणकामेभ्यश्चित्वात्	८१	४
गुणकामविकाराच्च	७६८	१८

शब्द	उत्ते	पृष्ठी
मुखात्तेन देवताभुक्तिः ...	...	५६
मुखमुखाविधिवाच ...	...	६२०
मुखबोधे च मुख्यास्य ...	...	६०५
मुखाविधिकु न गृहीत्यात्	...	४०
मुखाग्रन्दस्येति चैत्	...	१००
” ” ” ...	...	१०१
मुखादयश्चलम् ...	...	४६०
मुखाद्वा प्रथमम् ...	...	१०६
मुखाणां परार्थत्वात्	..	६५५
” ” ..	..	६५८
मुखार्थत्वादुपदेशस्य ..	..	८५०
मुखावेद्यं चार्थं ..	..	११२
मुखेऽपीति चैत् ..	..	६२१
मुखो वा भवकार्यत्वात्	..	६६५
मुखो वा स्यात् ..	..	६२०
गृहपतिरिति च ..	..	८००
भोत्ववच समन्वयः ...	..	१०६
ग्रहं वा तुल्यत्वात् ..	...	६६८
ग्रहं समागविधावं स्यात्	..	६६६
ग्रहस्यार्थवत्त्वात् ..	..	६११
ग्रहार्थं प्रयुज्येत ...	..	१६४
ग्रहार्थं पूर्वमिष्टे	...	७५
ग्रहाणां देवतान्यत्वे ...	..	४०२
ग्रहाणां सम्प्रतिपत्तौ	...	६२२
ग्रहाभावे च तद्वचनम्	...	६२२

ब

			श्लो	पङ्क्तौ
चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य	..	..	५०४	१२
चतुर्जाकारणे च निर्देशात्	..	..	८८०	१२
चबर्हविर्विकारः स्यात्	..	..	३२५	१८
चबर्हशब्दाच्च ..	..	..	८८	६
चरौ वा लिङ्गदर्शनात्	..	..	३३२	५
चोदनागमनाश्रयाक्षिप्तेन	..	..	४२२	६
चोदनापृथक्त्वे त्वैकतन्त्रं	..	..	७७६	१४
चोदनाप्रसुत्वाच्च ..	..	..	३८६	६
चोदना लिङ्गसंयोगे ..	..	..	४३६	१४
चोदना वा कर्म्मोत्सर्गात्	..	..	२६८	४
चोदनाशेषभावाद्वा .	..	..	५	५
चोदनासमुदायात् ..	..	..	१५८	५
चोदनासामान्याद्वा ..	..	..	४६	१६
चोदनासु त्वपूर्वत्वाक्षिप्तेन	..	..	४८५	६
चोदनैकत्वामाजसूये ..	..	..	७६६	२
चोदिते तु परार्थत्वात्	..	..	१७२	१०

छ

छन्दसि तु यथादृष्टम् ..	..	..	२४४	५
छन्दोव्यतिक्रमात् ..	..	..	५२४	६

ज

जगत्साक्षि सामाभावात्	..	..	५०६	५
		..	५०७	४

श्लोक	श्लो	पङ्क्तौ
अथास्वाकर्म्मवृत्ता	८६०	२
जातिनैमित्तिकं अथाख्यातम्	२३६	११
	श्लवं २३८	६
जात्यन्तरेषु भेदः स्यात्	७८६	२
जीवन्मरणमायुराश्रित्यस्यार्थत्वात्	३०३	१०
अपुत्रोतिषोदनायां	११७	२३
जैमिनेः परतन्त्रापत्तेः	८०३	४
ज्यौतिषोप्यस्य दक्षिणाः	३६८	३

 त

तपोदना वेद्येः	१२२	२१
तच्छ्रुतौ चान्धर्वविज्ञात्	३२८	१
तत्तच्च तेन सन्मन्त्रः	१४०	१
तत्तच्छावर्षणं	१६८	२०
ततोऽपि बावदुह्यं स्यात्	५६६	२
तत्प्राणा त्वावर्षेव	७५४	११
तत्प्राणास्तु	७४३	१७
तत्प्राणो वा प्रक्षरवत्	७४७	१७
तत्पृथक्त्वञ्च दर्शयति	४०१	७
तत् प्रतिबिम्ब	२७१	११
तत्प्रतिबेधे च	२८५	३
तत्प्रयुक्तत्वे च	१४६	२०
तत्प्रवृत्तिर्गर्भेषु स्यात्	७६	११
तत्प्रवृत्त्या तु तन्मस्य	८४०	१५
तत्र दानं विभागेन	४१५	१३

शब्द	पङ्के	पङ्की
तत्रान्याष्टविजः	३५७	७
तत्राभावस्य हेतुत्वात्	१२४	१७
तत्राविप्रतिषिद्धः	१६२	१४
तत्राहर्गणे	५७५	६
तत्रौद्योगि चोद्यन्ते	१२६	१४
तत्रसंस्कारभुतेषु	६४०	१६
तथा कर्मोपदेशः स्यात्	६७४	११
तथाभिहविषोः	११६	४
तथा च क्षिप्रदर्शनम्	३२६	१८
” ”	४२३	१८
” ”	५१५	६
तथा च सोमचमसः	४२६	५
तथा चान्यार्धदर्शनम्	८४	२१
” ”	१०२	१
” ”	१६८	६
” ”	३५२	५
” ”	६४६	१७
” ”	६५५	१
” ”	६८६	१७
” ”	७००	४
” ”	७०५	६
” ”	७१०	१५
” ”	७२०	१५
” ”	७७६	११
” ”	७८०	२०

शब्द	श्लो	पङ्क्तौ
तथा चान्वार्थद्वन्द्वम् ..	८३४	६
तथा चान्वार्थद्वन्द्वं कामुक्त्वायनः ..	६६५	७
तथाज्यमागामिः ..	३१६	१५
तथा तद्ग्रहणे स्यात् ..	५६७	१३
तथा पयःप्रतिषेधः ..	६६९	१५
तथा पूर्ववति स्यात् ..	११२	१७
तथाभिघारबस्य ..	४०६	१४
तथाभूतेन स्यात् ..	३६०	८
तथास्मात्समवायाद्वा ..	४५६	६
तथावञ्चनम् ..	३३६	२
तथावञ्चः सोमात् ..	३७	४
तथा प्रतसुपेतत्वात् ..	८११	१३
तथा श्रेष्ठमि ..	११४	१५
तथाश्रिते ..	७६९	८
तथा स्यादध्वरकल्पार्था	७११	१५
तथेतरस्मिन् ..	११५	१
” ..	६११	४
” ..	६८८	८
” ..	८७२	१२
तथेह ..	६८८	१
तथेहापि स्यात् ..	११३	१६
तथैकार्यविकारे ..	६१४	२
तथोत्तरस्यान्ततौ ..	४५७	६
तथोत्पत्तिः ..	४८	२२
तदपेक्ष्य ..	७७८	१८

शब्द	श्लो	पङ्क्तौ
तदभावेऽभिवत्	२३१	११
तदभ्यासः	१६६	१८
	एवं २०२	५
तदर्थमिति चेन्न	६५७	७
तदावयवेषु स्यात्	७१०	१६
तदादृष्टिन्तु जैमिनिः	१०३	१
तदुक्तदोषम्	१८६	१४
	एवं १६०	१२
तदुत्पत्तेर्वा	८५२	११
तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिः	२२४	२
तदृग्त्रयं वचनात्	१६२	४
तद्देशानां वायस्ययोगात्	५१२	४
तद्देशानां वा संघातस्य	१५४	१०
तद्धि तथेति चेत्	७५६	१३
तद्धूतस्थानादभिवत्	७५५	१२
तद्युक्तश्च काशभेदात्	८०६	२१
तद्युक्तस्येति चेत्	१५०	१
तद्वच देवतायां स्यात्	६५०	१७
तन्ममध्ये विधानाद्वा	७६६	५
तन्ममध्ये विधानाद्वा	८३०	५
तन्मिसमवाये	७६७	११
तन्मित्यवचं	१०७	६
तन्न्यायत्वात्	६६५	१४
”	८५२	४
तस्मिंश्च अपयश्च्युतेः	८८	६

शब्द	दृष्टे	पङ्क्तौ
तस्मिन् पेवदम् ..	३३३	८
तस्मिन् संज्ञाविशेषाः स्युः ..	२७	२१
तस्मिन् संस्कारकर्मं प्रिष्टत्वात् ..	८७३	१६
तस्मिन् सोमः प्रवर्त्तेत ..	१२०	६
तस्य च क्रिया ग्रहणार्था ..	२७	७
तस्य च देवतार्थत्वात् ..	८७१	१
तस्य च पाचदर्शनात् ..	६३	१०
तस्य धेनुदिति गवां ..	७१६	२
तस्य वाप्यानुमानिकम् ..	६३१	३
तस्याग्रयणात् ..	७६७	१७
तस्यान्तु वचनात् ..	२७२	२०
तस्यान्तु स्यात् ..	३०६	६
तस्योभयथा प्रकृतिः ..	५२०	७
तादर्थ्याद्वा ..	२५२	६
तान्त्रीणां प्रकरणात् ..	६५१	६
ताभ्यां वा सङ्घ ..	६७०	१७
तासाञ्च कृत्ववचनात् ..	२६५	१८
तुल्यधर्मत्वाच्च ..	५१५	३
तुल्यवचामिधाय ..	६७१	१६
तुल्या च प्रसृता तुल्ये ..	३८६	६
तुल्यानां तु यौगपद्यम् ..	६६३	१८
तुल्येषु नाधिकारः ..	१५०	१७
इधे वा सिद्धदर्शनात् ..	५२७	१२
इधे स्यात् ..	१६५	६
इतीयसवने ..	७६८	१०

शब्द			पङ्क्तौ
तेन च कर्मसंयोगात्	..	..	८६ १
तेन च संज्ञावात्	..	..	५५३ ६
तेन त्वर्थेन यच्चस्य	..	..	१३३ ८
		एवं	१३५ १२
तेषां वा ह्यवदानत्वं	..	..	५८० ११
तेषाञ्चैवावदानत्वात्	..	..	३४० १
तेषाम्नु वचनात्	..	..	३५६ १२
तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात्	..	..	३०२ १६
		एवं	३०४ १
		एवं	३०६ १०
तेषु समवेतानां	..	..	७०७ १२
त्रयस्येति चेत्	..	..	५३७ १३
त्रयोदशराभादिषु	..	..	६७ १५
त्रिकस्तुचे धुर्थे स्यात्	..	..	४८४ ७
त्रिवत्सञ्च	..	..	४३३ ६
त्रिरुति संख्यात्वेन	..	..	५४२ २
त्रिरुद्धदिति चेत्	..	..	५४० १६
त्रयैर्वा श्रवत्	..	..	५८२ १७
त्रयीकायां	..	..	५९७ १०
६			
दक्षिणायुक्तवचनाच्च	..	..	३४६ ३
दक्षिणेऽप्री	..	..	७१६ १२
दधि वा स्यात्	..	..	४७५ १८
दधिसंघातघामान्धात्	..	..	६४ १७

शब्द			श्लो	पङ्क्तौ
दध्नुः गुञ्जभूतत्वात् ..	..	..	४७५	८
दध्नुः स्यान्भूतिंशामान्यात् ..	..	..	६३	१४
दर्विचोमः ..	..	..	११६	२
दध्नुः नमैष्टिकाणां स्यात् ..	..	..	७३	११
दध्नुः नाञ्चान्वपाचस्य ..	..	..	११६	१
दध्नुः यति च ..	..	..	१६७	४
दध्नुः पेये ऋषप्रतिष्ठात् ..	..	..	७३२	१
दध्नुः मविर्गवचनञ्च ..	..	..	५५५	७
दध्नुः मेऽहमिति च ..	..	..	५५५	१३
दातुश्चविद्यमानत्वात् ..	..	..	५८७	१३
दाने षाक्कोऽर्थञ्चक्ष्णः ..	..	..	४७५	१५
दीक्षायाश्चोत्तरस्य ..	..	..	७३३	१२
दीक्षितस्य दानहोम-..	..	..	६३०	७
दीक्षितादीक्षितश्चपदेशञ्च ..	..	..	५६४	१७
दीक्षोपसदाञ्च ..	..	..	७७६	१
दृष्टः प्रयोग इति चेत् ..	..	..	११४	११
” ” ” ..	..	..	६८७	१६
देवतया वा नियम्येत ..	..	..	१००	१४
देवता तु तदाग्नीहोत् सभ्याप्तत्वात् ..	..	..	२५७	१६
देवतायाञ्च हेतुत्वं ..	..	..	३२३	३
देवतायाश्चनिर्व्वचनं ..	..	..	६५२	७
देवता वा प्रयोजयेत् ..	..	..	१३७	१६
देशपृथक्त्वात् ..	..	..	८२१	४
देशबद्धसुपांशुत्वं ..	..	..	१५१	७
देशस्य चेतरेष ..	..	..	७५	४

शब्द	पृष्ठे	पङ्क्ति
द्यावोस्तथेति चेत्	२४८	१२
द्रवत्वं चाविश्लिष्टम्	६४	४
द्रव्यत्वेऽपि समुच्चयः	८६६	१०
द्रव्यदेवतं तथेति चेत्	७०६	१६
द्रव्यदेवतवत्	७१८	३
द्रव्यविकारन्तु पूर्ववत्	८६६	२
द्रव्यविधिसन्निधौ	४०७	६
द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं	१४६	१४
द्रव्यस्य चाकर्म्मकालनिष्पत्तेः	७४०	११
द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः	३६	२
द्रव्यान्तरवद्धा स्यात्	७६०	८
द्रव्यान्तरे ह्यतार्थत्वात्	७८८	१६
द्रव्यान्तरे निवेशात्	११०	३
द्रव्येभ्यारम्भगामित्वात्	४५६	१६
द्रव्योपदेशाद्वा	११८	६
द्वयोर्विधिरिति चेत्	३६	५
द्वादशाहस्य व्यूढसमूहत्वं	५१८	१७
द्वादशाहस्य सत्रत्वं	५६५	१४
द्वादशाहिकमहर्गच्छे	६३	६
द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वात्	७७७	१
द्वादशाहे वचनात्	५६८	१७
द्विपुरोडाश्रायां स्यात्	६५६	६
द्विभागः स्यात्	५६०	२
द्विरात्रादीनाम्	६७	८
द्वेष्ये चाचोदनात्	३६१	६

अन्यं				
द्विधं वा तुल्यहेतुत्वात् ..	..	..	१८३	८
अर्थत्वच्च विप्रतिषिद्धम्	..	..	७	१४

ध

धर्ममात्रे तदर्थत्वात् ..	..	..	६७६	१३
धर्मस्यार्थकृतत्वात् ..	..	..	२२१	१५
धर्मादा स्यात् प्रजापतिः	..	..	६५१	१६
धर्मानुग्रहाच्च ..	..	..	८०	१८
” ” ..	..	..	८६	१९
” ” ..	..	..	६५	१९
धारत्वात् सोमे ..	..	..	८११	७
धारणे च परार्थत्वात् ..	..	..	२८०	६
धारासंयोगाच्च ..	..	..	५११	७
धूर्त्येवपीति चैत् ..	..	..	४६०	१०
धेनुवचान्बद्धिवा ..	..	..	४२७	१५
ध्रौवादा सर्वसंयोगात्	..	..	६५०	१२

न

न कर्मणः परार्थत्वात्	..	..	८६७	१२
न कर्मसंयोगात् ..	..	..	४७१	७
” ” ..	..	..	६७१	१३
” ” ..	..	..	८१६	१७
” ” ..	..	..	८१६	१२
न कालभेदात् ..	..	..	७८५	१५
न कृतत्वस्य पुनःप्रयोगात्	..	..	७५७	११

शब्द	पृष्ठ	पङ्क्ति
न गुणार्थत्वात्	२६४	१
न गुणार्थत्वात्	२७४	१०
न गुणार्थत्वात् प्राप्ते च	६४६	१७
न चाङ्गविधिरङ्गे स्यात्	३८८	१
न चाङ्गं	६५५	६
न चान्येनाङ्ग्येत	३४६	७
न चाविशेषात्	४०१	१३
न चोदन्यं प्रकल्पयेत्	६२५	१६
न चोदनातः	१३७	४
न चोदनाप्यङ्गात्	७६६	१३
न चोदनाभिसम्बन्धात्	३७८	७
न चोदनाविशिष्टत्वत्वात्	७०७	३
न चोदनैकत्वात्	६१८	१६
न चोदनैकवाक्यत्वात्	७३०	३
न चोदितत्वात्	४६४	६
न तत्प्रधानत्वात्	१८६	१८
न तदाश्रीङ्गात्	३७०	७
न तद्भूतवचनात्	३१६	७
न तुल्यत्वात्	५६७	५
न तुल्यहेतुत्वात्	६२१	१६
न तूत्पन्ने यस्य	२८२	१६
न त्वमित्याभिकारोऽस्ति	६४४	१६
न त्वेतत्प्रकृतित्वात्	३५५	२१
न दक्षिणाशब्दात्	३५४	७
न देहमात्रत्वात्	७३५	४

शब्द			पृष्ठ	पङ्क्ति
न द्वयर्थात्	..	..	३२६	१७
न निर्व्यापशेषत्वात्	..	..	३७७	३
न परार्थत्वात्	..	..	१७७	७
न परार्थत्वात्	..	..	१७८	१४
न पूर्ववत्त्वात्	..	..	१०	३
न प्रकृतावकृतसंयोगात्	..	..	५४०	१८
न प्रकृतावपीति चेत् ..	..	..	१२२	२१
न प्रकृतावशब्दत्वात् ..	..	..	६१४	१४
न प्रयोगसाधारण्यात् ..	..	..	७५६	३
न प्रसिद्धग्रहणत्वात् ..	..	..	५६३	१७
न प्राङ्गनियमात् तदर्थं हि	..	..	८१८	५
न भक्तित्वात्	..	..	३७	१८
न यच्चस्याभ्रतित्वात् ..	..	..	१५३	१५
न कौत्सिकानाम्	..	..	१२८	१५
न वा, कृतत्वात्तदुपदेशो हि	..	..	८०	११
न वाक्यशेषत्वात्	..	..	७२	१८
			एवं	
न वा कालविधानात् ..	..	..	६५	६
न वाङ्मूलत्वात्	..	..	३०८	२०
न वा परार्थत्वात्	..	..	४७४	१
न वा प्रधानत्वात्	..	..	५१७	३
न वार्थधर्मत्वात्	..	..	६६	१३
न वार्थान्तरसंयोगात्	..	..	३३१	१३
न वाऽविरोधात्	..	..	८४१	१
न वा शब्दप्रथक्त्वात्	..	..	५८३	१८

शब्दम्	श्लो	पङ्क्तौ
न वा संस्कारशब्दत्वात् ..	४७४	१५
न वा स्यात् गुणशास्त्रत्वात् ..	४७७	२१
न वा स्वाहाकारेण ..	१२०	११
न विंशतौ दशेति चेत् ..	१०७	१६
न विधेस्त्रोदितत्वात् ..	६६८	१४
न वैदिकमर्थनिर्देशात् ..	४८	१५
न वैश्वदेवो हि ..	८१३	१५
न वेत्यप्तिवाक्यत्वात् ..	७४८	१
न व्यर्थत्वात् ..	३६	१७
न शब्दपूर्वत्वात् ..	६३०	१
न शास्त्रकक्षत्वात् ..	७६०	६
न श्रुतिप्रतिषेधात् ..	७५६	३
न सयोगपृथक्त्वात् ..	८२२	८
न सन्निपातित्वात् ..	७६४	१०
न समत्वात् प्रयागवत् ..	५३७	१७
न समवायात् ..	१७०	२०
” ” ..	एवं १७१	१५
नाघोदितत्वात् ..	७२३	११
नाधिकारिकत्वात् ..	२३३	१०
नानार्थत्वात् सोमे ..	२३१	१८
नाना वा कर्त्तृभेदात् ..	८०४	१०
नानाहानि वा संघातत्वात् ..	७२६	७
नान्यार्थत्वात् ..	१०१	१६
नाप्रकरत्वात् ..	८२२	१
	२३०	१७

शब्द			पृष्ठ	पङ्क्ति
नास्रस्वीत्यन्तिकत्वात्	..	..	३२	१६
नार्थपृथक्त्वात्	..	..	६७२	६
		यसं	६७३	१
नार्थान्यत्वात्	..	..	४४६	६
नार्थभावात्	..	..	६१३	७
” ”	..	..	२३	५
नास्रस्तिघर्म्मत्वात्	..	..	४६०	१२
नास्रिष्टत्वात्	..	..	७५६	२०
नास्रुत्त्वात्	..	..	५६५	१७
नास्रुत्त्वात्	..	..	१५०	५
” ”	..	..	७२७	१५
” ”	..	..	७४६	१०
नासंहानात् कपाजवत्	..	..	३२१	१६
नासन्नधिधानात्	..	..	१२	१७
नासम्भवात्	..	..	२६४	१३
निकायिनाच्च पूर्वस्य	..	..	७७	१७
नित्यधारणात्	..	..	७७५	३
नित्यधारणे विकल्पः	..	..	७७४	११
नित्यानुवादो वा	..	..	६०१	१७
निमित्तविघ्नात्वात्	..	..	५०६	७
नित्यमो बह्वदेवते	..	..	२६०	२
नित्यमो वा श्रुतिविशेषात्	..	..	१७४	६
नित्यमो वीमवभागित्वात्	..	..	२३६	१६
निर्दिष्टस्येति चैत्	..	..	७२७	११
निर्देशात् वैदिकानां स्यात्	..	..	७२४	१

शब्द	पृष्ठ	पङ्क्तौ
निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन् ..	२२६	१७
निर्मन्त्र्यादिषु चैवं ..	४०	२२
निर्व्वपयणवगस्तय ..	७८९	१४
निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ..	८२	१७
निवृत्तिर्वा र्थोपात् ..	२२०	१४
निश्चिद्यञ्चे ..	८२८	७
निष्कासस्यावभृथे ..	७३४	७
निष्पन्नग्रहणाग्नेति चेत् ..	११३	१४
नेष्ट्राभिधानात् ..	३६८	१७
नेतरार्थत्वात् ..	१६	४
नैकदेशत्वात् पशुवत् ..	७०९	८
नैकव्यपदेशात् ..	५५९	१४
नैमित्तिकं तूत्तरात्वम् ..	२००	१७
	इत्वं २०३	३
नैमित्तिके तु कार्यत्वात् ..	३८०	७
नैष्कर्तृकेण संस्तवाच्च ..	३५०	८
नोत्तरेणैकवाक्यत्वात् ..	७२१	१३
नोत्पत्तिशब्दत्वात् ..	२४८	१५
नोपदिष्टत्वात् ..	७७१	१२
नौत्पत्तिकत्वात् ..	२२	६
न्याय्यानि वा ..	८०५	१५

प

पक्षे संख्या सहस्रवत् ..	५५४	५
पक्षप्रारदीयास्तथेति चेत् ..	७२९	११

शब्द	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पञ्चसहस्रेष्वर्थवादातिदेशः ..	१४	१५
पल्लोसंयोजान्तत्वं ..	१५८	१२
पयो वा क्वाणखामान्यात् ..	८३	१७
पयो वा तत्प्रधानत्वात् ..	८५	१
पराक्शब्दत्वात् ..	४८८	१५
परार्थत्वाच्च शब्दानाम् ..	१८३	१६
परार्थान्येको यजमानगबे ..	८७५	११
परार्थेन त्वर्थसामान्यं ..	२२५	८
परिक्रयश्च तादर्थ्यात् ..	३५३	६
परिक्रयाच्च लोकावत् ..	४१६	८
परिक्रयार्थं वा ..	३४८	१०
परिक्रयाविभागाद्वा ..	५६८	५
परिक्रोतवचनाच्च ..	३४८	१४
परिभाषाच्चानियमे न स्यात् ..	६८१	८
परिधिर्ह्यर्थत्वादुभयधर्मा स्यात् ..	८३५	४
परिसंख्यार्थं श्रवणं ..	४२	२०
परेषां प्रतिषेधः स्यात् ..	३८२	१६
परेषु चायशब्दः ..	५१२	१७
परो नित्यानुवादः स्यात् ..	२८६	८
पर्यभिकरण्याच्च ..	८३	१
पर्यभिङ्गतानामुत्सर्गे ..	२८३	१४
” ” ..	७२६	२
पवमानह्रविःख्येकतन्त्रम् ..	७७४	१५
पवमाने स्याताम् ..	४५३	७
पश्चावपीति चेत् ..	३१८	१६

शब्दम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पशुः पुरोडाशविकारः ..	.. ६२	१३
पशुगणे कुम्भीशूक- ..	.. ७८३	१६
पशुत्वं चैकशब्दात् ..	.. १८१	१६
पशुपुरोडाशस्य च ..	.. ६२	६
पशुसवनीयेषु विकल्पः ..	.. ८३६	१८
पशुस्त्वेवं प्रधानं स्यात् ..	.. ३७०	४
पशोरेकहविङ्' ..	.. ५७७	३
पशोश्च विप्रकर्षस्तन्मध्ये विधानात् ..	.. ८३८	४
पशौ च लिङ्गदर्शनात् ..	.. ७४	१७
पशौ च सपुरोडाशे ..	.. ७५१	६
पशौ तु चोदनैकत्वात् ..	.. ७११	४
पशौ तु संबद्धते ..	.. ८२७	११
पश्वतिरेकाच्च ..	.. ७८१	७
पश्वतिरेके चैकस्य भावात् ..	.. ५५७	१
पश्वभिधानाद्वा ..	.. १८०	१७
पश्वानन्तर्यात् ..	.. ६४	१
पाकस्य चाग्नकारितत्वात् ..	.. ४०६	६
पाकेस्त्वश्रुतिभूतत्वात् ..	.. ७४६	११
पात्रेषु च प्रसङ्गः स्यात् ..	.. ८०५	१०
पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः ..	.. ३२६	१८
पामुकं वा तस्य ..	.. ८३७	११
पिण्डार्घत्वाच्च संयवनम् ..	.. ३३४	२
पुरस्तादैन्द्रवायवस्य ..	.. ५१४	२
पुरषापनयात् स्वकाकत्वम् ..	.. ३४६	१२
पुरषापनयो वा ..	.. ३४६	१

शब्दम्	पृष्ठे	पङ्क्ति
बुरोडाशास्त्रामित्त्वभिन्नतानां ..	६४३	६
पूर्ववत्त्वाच्च शब्दस्य ..	२६५	२०
पूर्वखिन्धात्मन्त्वदर्शनात् ..	२६५	६
पूर्वखिन्धावभ्यस्य दर्शनात् ..	७३३	७
पूर्वस्य चाविशिष्टत्वात् ..	८६	१४
पूर्वेषु तुल्यत्वात्वात् ..	६२०	११
वृथक्त्वाद्विहितः परिमाणं स्यात् ..	६८२	१६
वृथक्त्वाच्चैवानुपपत्त्यात् ..	३३५	७
वृथदाव्यवहारां गुणशास्त्रं स्यात् ..	५६७	१८
वृथदाव्ये समुच्चयात् ..	६१७	१०
वृथार्थेऽन्यत्रयन्तरात् ..	४६६	१६
वृथार्थे वा अतदर्थत्वात् ..	५४४	१७
वृथार्थे वा प्रकृतिः ..	५४०	१
वृथे रसभोजनमाहत्ते ..	५४६	१४
वृथस्य युगपद्विधेः ..	५३३	२
वृथाहत्तौ चाययत्त्वस्य ..	५२२	१५
धौर्वापर्यशास्त्रासे ..	४०१	१
प्रकरणविशेषाच्च ..	२४७	१७
प्रकृतिकाशासतेः ..	७६५	१७
प्रकृतिदर्शनाच्च ..	४६६	११
प्रकृतिनिष्ठासयोगात् ..	४३४	२
प्रकृतिवत् तस्य ..	३८६	३
प्रकृतेरिति चेत् ..	३७	१६
प्रकृतेस्त्वाविकारात् ..	५४१	१५
प्रकृतौ चानावदर्शनात् ..	४६५	११

शब्दम्			पृष्ठे	पङ्क्तौ
अक्षतौ यद्योत्पत्तिवन्नम्	..	..	२३७	१५
अक्षतौ वा शिष्टत्वात्	..	..	३६६	१
अक्षत्यनुपरोधाच्च ..	..	..	३६२	१६
		एवं	३६६	१७
अक्षत्यर्थात्वात् षौडंभास्याः क्रियेरन्	..	..	७६२	८
अक्षत्या च पूर्ववत्तदासत्तेः	..	..	६६०	१
अत्राद्ये च ..	..	..	२०५	६
		एवं	२०७	१
		एवं	२१०	१
अक्षयनन्तु ..	..	..	३१	१६
अक्षीतादि तद्येति ..	..	..	१५३	१३
अतिकर्षश्च दर्शयति ..	..	..	५१३	१५
अतिकर्षो वा ..	..	..	५१३	६
अतिदक्षिणं वा ..	..	..	७६६	१३
अतिनिधौ चाविकारात्	..	..	३५१	६
अतिपत्तिरिति चेन्न कर्मसंयोगात्	..	..	७३५	२०
अतिपत्तिर्वाऽकर्मसंयोगात्	..	..	७३७	८
अतिपत्तिर्वा यथान्येषाम्	..	..	७६३	३
अतिपत्तिस्तु शेषत्वात्	..	..	८६८	८
अतिपत्ती तु ते भवतः	..	..	१२७	७
अतिप्रधानं वा प्रकृतित्वत्	..	..	७८६	२०
अतिप्रख्यातुश्च ..	..	..	५६०	१८
अतिविद्भविष्मनादा ..	..	..	६७६	६
अतिविद्भ-विष्मनादा ..	..	..	६५७	८
अतिशेषः प्रदेष्टे ..	..	..	६२०	३

शब्दम्		पृष्ठे	श्लो
प्रतिषेधः स्थादिति चेत्	..	५८५	१०
प्रतिषेधश्च कर्मवत् ..	..	२५४	१
प्रतिषेधस्य त्परायुक्त्वात्	..	६०४	१०
प्रतिषेधाच्च ..	..	३८३	३
” ” ..	..	६२७	१५
प्रतिषेधात्कर्मैति चेत्	..	६२८	१८
प्रतिषेधाच्चवत्त्वात् ..	..	६०२	११
प्रतिषेधो वा विधिपूर्वस्य	..	६००	१५
प्रत्यक्षाद्बन्धयोगात् ..	..	३३	१
प्रत्यङ्गं वा यद्बन्धवत्त्वात्	..	५७७	१४
प्रत्ययात् ..	..	४१४	१६
प्रत्यङ्गं सर्वसंस्कारः ..	...	५७०	६
प्रथमं वा विन्येत ..	..	६८८	१८
प्रथमस्य वा कालवचनम्	..	७१३	१३
प्रथमोत्तमयोः ..	..	४३	८
प्रथमस्यापि सादनवत्	..	५१६	११
प्रदानदर्शनं अथवे ..	..	२८३	२
प्रधानं त्वङ्गसंयुक्तं ..	..	३८७	४
प्रधानकर्मार्थत्वात् ..	..	६६२	१४
प्रधानाच्चान्बन्धयुक्त्वात्	..	३०८	१३
प्रधानापवर्गे वा तदर्थात्	..	७५२	१४
प्रसृत्वादाभिर्विध्यं ..	..	८७६	२
प्रयाजवदिति चेत् ..	..	४४६	७
प्रयाजाणां त्वेकदेशप्रतिषेधात्	..	६०८	१४
प्रयाजे च सङ्गायत्वात्	..	३१४	५

शब्दम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
प्रवाजेऽपीति चेत् ..	२३२	१७
प्रयागे त्वार्थनिर्दिष्टेः ..	७६३	१०
प्रयुज्यत इति चेत् ..	१६४	१७
प्रयोगचोदनेति चेत् ..	७२०	१०
प्रयोजनाभिसम्बन्धात् ..	६६१	२
प्रयोजनैकत्वात् ..	७७२	६
प्रवृत्तवरयात् प्रतितर्क ..	८१७	५
प्रवृत्तित्वादियेः ..	७१	८
प्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात् ..	२६६	६
प्रवृत्तौ चापि तादर्थ्यात् ..	८०	८
प्रवृत्त्या नियतस्य ..	६७	६
प्रशंसार्थमनामित्वम् ..	६६०	६
प्रशंसा सोमशब्दः ..	६१	१५
प्रशंसास्यभिधानम् ..	२७५	११
प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च ..	३२६	६
प्रकाशौ तथेति चेत् ..	४२५	११
प्राकृतं वाऽनामत्वात् ..	४२	५
प्राकृतस्य गुणश्रुतौ ..	४५८	८
प्रागाधिकन्तु ..	२०३	१७
	एवं २०५	२
	एवं २०८	२१
	एवं २११	१५
प्राजापत्येषु चास्मानात्	४४१	१५
प्राप्तित्वात् रात्रिशब्दसम्बन्धात्	४८६	५
प्राप्तेर्वा पूर्वस्य वचनात् ..	६०४	१

शब्द		पृष्ठे	पङ्क्तौ
प्रायश्चित्तेषु चैकार्थ्यात्	..	.. ८४७	१४
प्राश्नेत वा वचार्थत्वात्	..	.. ५५१	१८
प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तं	..	.. २७८	२
घोक्तत्वाच्च ..	..	.. ८२	२०

फ

फलसमसविधानात् ..	..	.. ८७८	१३
फलदेवतयोच्च ..	..	.. १२६	१२
फलस्यारम्भनिर्दिष्टेः क्रतुषु	..	.. ६८१	१३
फलभावाच्चेति चेत् ..	..	.. ६७२	७
फलैकत्वादिति शब्दो यथाऽन्यच्च	..	.. ७१४	१

ब

बहुवचनेन सर्वप्रप्तेः	..	.. ६८५	१३
बह्वनामिति चैकस्मिन्	..	.. ५६०	१३
बहुवचनत्वाच्च ..	..	.. ६८१	८
बाहुप्रशंसा वा ..	..	.. २७६	१
बुधन्वान् पवमानवद्विशेषनिर्दिष्टत्वात्	..	.. ४६०	१०
ब्रह्मदानेऽविशिष्टमिति चेत्	...	.. ४३०	४
ब्रह्मापीति चेत् ..	...	.. ८२७	२०
ब्राह्मणविहितेषु च ..	...	.. ८५६	१३

भ

भक्त्या वाऽयच्छ्रेयसत्वात्	..	.. ४८	१३
भक्त्येति चेत् ..	..	.. ११४	१८
” ” ..	..	.. ६८८	५

शब्दम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
मक्षाब्जान्तु ग्रीत्यर्थत्वात् ..	३४२	८
भागित्वात्तु नियन्धेत ..	५८	१
भागित्वाद्वा गवां स्यात् ..	४१४	५
भाषास्वरूपदेशाद्वैरवत् ..	८५०	१३
भृतत्वाच्च परिश्रयः ..	८१६	६
भेदस्तु काकभेदात् ..	६६६	१२
भेदस्तु गुणसंयोगात् ..	५६६	२१
भेदस्तु तद्भेदात् कर्मभेदः ..	७८०	१०
भेदस्तु सन्धेहादेवतान्तरे स्यात् ..	७८४	५
भोजने तत्संख्यं स्यात् ..	५०५	१७

म

मधु न दीक्षित्वा ब्रह्मचारित्वात् ..	५५१	७
मधुदके द्रवसामान्यात् ..	८६	२
मध्यमयोर्वा गत्वर्थवादात् ..	४३	१६
मनोतायान्तु वचनाद्विकारः स्यात् ..	४६८	१७
मन्त्रवर्षाच्च तद्वत् ..	३१३	१८
मन्त्रवर्षाच्च ..	२३१	७
मन्त्रविशेषनिर्देशात् ..	४६१	५
मन्त्राणां करणार्थत्वात् ..	८५३	२
मन्त्राणां कर्मसंयोगात् ..	८४६	१०
मन्त्राणां सन्निपातित्वादेकार्थानां ..	८५५	२
मन्त्राच्च सन्निपातित्वात् ..	८१०	१२
मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं ..	६३६	१४
मन्त्रोपदेशो वा ..	८५१	६

शब्दम्		पृष्ठे	पङ्क्तौ
मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत्	.. ..	.. ८२३	१०
मांसपाको विहितप्रतिषेधः	.. ..	.. ८२५	४
मानं प्रत्युत्पादयेत् ..	.. ..	.. ५७५	१७
मानसमहरन्तरं स्यात्	.. ..	.. ५५२	१५
मासि-ग्रहणञ्च तद्वत्	.. ..	.. ६३८	१५
मासि-ग्रहणमभ्यासप्रतिषेधाद्यै	.. ..	.. ६३९	१०
मिथोविप्रतिषेधाच्च	.. ..	.. ५७	६
मुख्यं वा पूर्वोदनात् षोडशवत्	.. ..	.. ८३३	१२
मुख्यधारणं वा ..	.. ..	.. ७५९	१४
मुख्येन वा निबन्धित ..	.. ..	.. ५०९	४
मुख्यो वाऽविप्रतिषेधात्	.. ..	.. ८७६	५
मुष्टिजोपात्तु संख्याजोपः	.. ..	.. ३७५	१७
भेषपतितं खाभिदेवतस्य	.. ..	.. २५५	१६

 च

यजतिचोदनादहीवत्	.. ..	.. ५६६	५
यजमानसंस्कारो वा	.. ..	.. ७५९	७
यज्युंश्चे	.. ..	.. ४३२	१४
यज्ञकर्म प्रधानं ..	.. ..	.. १२९	२
यज्ञस्य वा तत्संयोगात्	.. ..	.. १५२	७
यज्ञायुधानि धार्यैरन्	.. ..	.. ७५९	१
यज्ञोत्पत्त्युपदेशे ..	.. ..	.. ८१९	१८
यत्स्थाने वा तद्गोतिः स्यात्	.. ..	.. १८५	१९
यथानिवेशञ्च ..	.. ..	.. ४८३	२०
यथार्थन्वन्यावस्याचोदितत्वात्	.. ..	.. २४३	१७

श्लोकम्	श्लो	श्लो
यथाश्रुतीति चेत् ...	६१८	७
यथोक्तं वा सन्निधानात्	१८२	२०
यथोक्तं वा विप्रतिपत्तेः	४६३	४
यद्भीष्या वा तद्विषयौ	२३२	१०
यदि तु कर्मणो विधिसम्बन्धः	७०४	७
यदि तु ब्रह्मण्यस्तदूनं ...	४३१	१६
यदि तु ब्रह्मण्यस्तदूनं ...	४३१	६
यदि तु वचनान्तिबां ...	३६५	५
यदि तु साम्नाय्यं ...	६४७	१७
यदि वाऽप्यभिधानवत्	८	१८
यदि वाऽविषये नियमः	११४	५
यद्यपि चतुरवतीति	६१७	१५
यस्य लिङ्गमर्थसंयोगात्	६६	१८
यस्य वा सन्निधाने स्यात्	४०६	८
याव्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्यात्	८६१	१६
याव्यावषट्कारयोश्च	८५७	१
यावच्छ्रुतीति चेत् ...	६१४	११
यावत् खं वान्याविधानेन	६६०	१३
यावदर्थं वा ...	५७२	१६
यावदुक्तम् ...	१११	१६
यावदुक्तं वा ...	४६३	१
यावदुक्तमुपयोगः स्यात्	३६४	१८
यूपवदिति चेत् ...	४७१	१
यूपश्चाकर्म्मकात्वात्	७४२	७
येषां वाऽपरयोर्ज्ञेयः	१२६	५

रूपम्			वृत्ते	पङ्क्ति
योगादा बन्धाय	...	...	८२७	१७
योगिन्द्रस्याच्च	...	...	२८	६
यो वा यमनीये	...	...	७६०	३
बौप्यस्तु विरोधे स्यात्	...	...	८३५	१३

 र

रसप्रतिबोधो वा पुत्रबधम्भंत्वात्	...	...	२८७	१७
रूपं वाऽश्लेषभूतत्वात्	...	...	४७	१२

 ल

लक्ष्यार्था इदतश्रुतिः	...	...	२६०	२०
लाघवातिपत्तिश्च	...	...	७७२	५
लिङ्गं मन्त्रचिकीर्षिताद्यम्	...	...	१३६	१५
लिङ्गं सङ्घातधर्मः स्यात्	...	...	६६	३
लिङ्गदर्शनाच्च	...	...	१५	१६
”	...	...	२४	८
”	...	...	३८	१७
”	...	...	७१	१६
”	...	...	१२१	७
”	...	...	१२४	१०
”	...	...	२००	११
”	...	...	एवं २०२	१६
”	...	...	२३५	२०
”	...	...	एवं २३८	८
”	...	...	२३६	१

खण्ड	पृष्ठ	पङ्क्तौ
लिङ्गदर्शनाच्च ...	२५३	२१
” ...	३१६	६
” ...	३१८	१५
” ...	३२८	६
” ...	४१५	३
” ...	४४१	८
” ...	४८०	४
” ...	५०२	६
” ...	५१६	५
” ...	५२३	१८
” ...	५४६	३
” ...	६३८	१
” ...	७१८	१५
” ...	७२४	२०
” ...	७५६	८
” ...	७७५	४
” ...	८२६	१८
” ...	८६२	८
लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ...	२०५	१०
... एवं ...	२०७	५
... एवं ...	२१०	३
... एवं ...	२११	२१
लिङ्गमवशिष्टं ...	४८२	१
लिङ्गविशेषनिर्देशात् ...	१८०	२
लिङ्गसाधारण्यात् .विकल्पः स्यात् ...	८३	११

स्वप्नम्	...	...	४४	११
विद्वानस्य पुरुषवत्त्वात् ...	...	...	४२	९
विद्वान्हेतुत्वात् ...	...	...	४१	२०
विद्वान्वाच	...	...	४५	१३
”	...	...	४४	१५
”	...	...	४७	२३
विद्वान्वादा प्राप्तत्वात् ...	...	...	१५६	१
विद्वान्वादा श्रेयसोपयोगः	...	...	१२७	१
विद्वान्वादा श्रेयसोपयोगः	...	...	५०१	१८
विद्वान्वादा वा विद्यम्येत ...	...	...	५६	१
बौद्धिके कर्मार्थानुष्ठानम्	...	...	६७८	१५
बौद्धिके दोषसंयोगात्	...	...	२४०	६
बौद्धिकेषु यथाकामी...	...	...	७५८	२

व

वदन्तीत्यान्तु प्रधानत्वात्	...	...	२६५	४
वचनं परम्	...	...	८७८	१५
वचनं वाच्यमक्षयस्य ...	...	...	३४३	३
वचनं वा भागित्वात् ...	...	...	३७४	१
वचनं वा हिरण्यस्य ...	...	...	३४३	१०
वचनमिति चेत्	...	...	१११	११
”	...	...	१८६	१५
वचनात् कामसंयोगेन	...	...	७७३	१५
वचनात्तु ततोऽन्यत्वं ...	...	...	५५	१७
वचनात्तु तन्मभेदः स्यात्	...	...	७७५	७
वचनात्तु वदनां स्यात्	...	...	५५६	४

शब्दम्	श्लो	पङ्क्तौ
वचनात् परिशक्तिरैकादशनेषु ...	५२३	११
वचनात् संख्यान्यत्वं ...	५०२	१४
वचनादतदन्तात्मम् ...	५५८	१
वचनादसंस्तृतेषु ...	८७२	१
वचनादिति चेत् ...	८७२	६
वचनाद्विनिवोगः स्यात् ...	२१५	७
	इत्वं	२१६
वचनानि त्वपूर्वत्वात् ...	४५३	१८
वचनानीतराशि ...	६१	२१
वनिष्टुसन्निधानात् ...	२७३	२०
वपानाद्यानभिघारणस्य ...	७२८	६
वरयन्त्विजामानमनार्थत्वात् ...	३५२	१२
वर्जने गुणभावित्वात् ...	२८७	१
वर्षे तु वाहरियंथाद्बर्षं ...	२१८	८
वषट्कारे नानार्थत्वात् ...	८५८	१
वसाहोमस्तन्ममेकदेवतेषु स्यात् ...	७१४	६
वहिव्यवमाने तु ऋगागमः ...	४६१	२
वाक्यश्रेषो वा क्रतुना यद्वात् ...	६३५	१८
वाक्यश्रेषो वा दक्षिणे ...	८२५	११
वाक्यसंयोगाद्दोत्कर्षः ...	७६७	१४
वाक्यानान्तु विभक्तत्वात् ...	१६७	१२
वाग्विसर्गो हविष्कृता ...	७५०	१२
वाजिने सोमपूर्वत्वं ...	६०	३
वाससि मानोपावहरणे... ...	५७४	११
वासो वत्सश्च सामान्यात् ...	४०४	६

शब्दम्	श्लो	पङ्क्तौ
विकल्पवच्च दृश्यति ...	८४६	१८
विकल्पस्वेकावदानत्वात्	३४१	९
विकल्पे त्वर्थाकर्म ...	८६६	४
विकल्पो वा प्रकृतिवत्	२६०	१५
विकल्पो वा समत्वात्	४८०	६
विकल्पो वा समुच्चयस्य	८५७	६
विकारः कारणाद्यद्वये	८५१	१७
विकारः पवमानवत् ...	८४४	१४
विकारस्तत्प्रधाने स्यात्	१७४	८
विकारस्तु प्रदेष्टत्वात् यजमानवत्	२६७	९
विकारस्त्वप्रकारयो हि काम्यानि	४०३	३
विकारस्थाने इति चेत्	७६६	७
विकाराच्च न भेदः स्यात्	८००	१४
विकारे चाश्रुतित्वात्	६५५	१७
विकारे तु तदर्थं स्यात्	६३५	१४
विकारो वा तदर्थत्वात्	२४२	२०
विकारो वा तदुक्तहेतुः	२३६	६
” ...	८७१	५
विकृतौ चापि तद्वचनात्	२४६	२०
विकृतौ त्वनियमः स्यात्	६१५	२
विकृतौ प्राकृतस्य ...	५६२	७
विकृतौ शब्दवत्त्वात् ...	३८५	२
विच्छेदः स्तोमसामान्यात्	५००	१७
विद्यां प्रति विधानाद्वा	८४६	१७
विधित्वं चाविशिष्टं ...	३६०	१५

शब्दम्	पृष्ठ	पङ्क्तौ
विधित्वाप्तेति चेत्	५४१	४
विधिनिगमभेदात्	४६२	३
विधिन्तु वादरायणः	६४८	२०
विधिरिति चेत्	७२	१३
”	१२५	७
विधिरितिचेन्न	७००	६
विधिवत् प्रकरणाभिभागे	६६७	१७
विधिग्रन्थस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्	४५४	२
विधेः प्रकरणान्तरे	३००	२
	एवं ३०३	११
	एवं ३०४	११
विधेस्तु तत्र भावात्	३६७	१
विधेस्तु विप्रकर्षः स्यात्	५३८	१६
विधेस्त्वितरा र्थात्वात्	६६७	७
विधेस्त्वैकश्रुतित्वात्	६७३	६
विध्यतिदेशात्	३६४	१५
विध्यन्तो वा	६०	७
विध्येकत्वादिति चेत्	७५७	७
विप्रतिपत्तौ तासामाख्याविकारः स्यात्	३२४	८
विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्	२४५	१०
विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत	८५	४
विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये	८३२	१६
विप्रतिषेधान्न	८११	१७
विप्रतिषेधात् क्रियाप्रकरणे स्यात्	३६८	५
विप्रतिषेधे तद्वचनात्	३८१	५

शब्दम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
विप्रतिबोधे परम् ...	८७८	४
विभक्तौ वा समस्तविधाना	५३४	३
विभव्य तु संस्कारवचनात्	५७१	१०
विभवाद्वा प्रदीपवत् ...	६६६	८
विभागश्चापि दर्शयति	४१६	१५
विरोधित्वाच्च लोक्ववत्	६१६	१२
विरोधिनाच्च तच्छ्रुतौ...	६१०	५
विरोधिनामेकश्रुतौ ...	६०६	१०
विरोध्ययद्वात्तथा ...	६१०	१०
विद्यये च तदासत्तेः ...	५३०	६
विद्यये लौकिकः स्यात्	४८	५
विशेषणक्षयं ...	६६	२
विशेषार्था पुनःश्रुतिः...	७७२	१५
विशेषो वा तदर्धनिर्देशात्	१८१	६
विश्वजिति वत्सत्वम् ...	८४२	२
विश्वजिति सर्व्वपृष्ठे ...	३४	१६
विष्णुर्वा स्यात् ...	६५२	१०
विहारदर्शनं विशिष्टस्य	६८	१
विहारप्रकृतित्वाच्च ...	५३०	१
विहारप्रतिबोधश्च ...	५३५	१६
विहारो लौकिकानाम्	८२	२
विहितप्रतिबोधो वा	२८६	१६
विहितास्त्रावाप्तेति चेत्	१६	१
वृद्धिदर्शनाच्च ...	७८६	७
वेदिप्रोक्तयो मन्वाभ्यासः	७६०	१५

शब्दम्		पृष्ठे	सूची
वेदिसंयोगादिति चेत्	..	७२५	४
वेद्युद्धनगव्रतं	..	७२६	१८
वैगुण्यादिभ्यावर्हिर्न साधयेत्	..	७२०	१६
वैरूपसामा क्रतुसंयोगात्	..	५३६	८
व्यपदेशश्च तद्वत्	..	६२	१
व्यपदेशाद्देवतान्तरम्	..	३१७	६
व्याख्यातं तुल्यानां	..	६६६	६
व्युद्धृत्वासादनश्च	..	३३६	८
व्यूहो वा जिह्वदश्रगात्	..	५१६	१४
व्यूहवचनश्च	..	३२१	६
व्रतधर्माश्च कोपवत्	..	२८७	१२

 अ

अंघ्रिष्ठान्तत्वे विकल्पः स्यात्	..	६०१	४
अङ्गते च निवृत्तेः	..	४०३	१६
अङ्गते चानुपीषयात्	..	७३	६
अब्धमेदान्नेति चेत्	..	६६७	१७
अब्धमात्रमिति चेत्	..	२१	२१
अब्धविभागाश्च	..	७१६	१
अब्धसामर्थ्याश्च	..	१२४	६
अब्धाणाश्च सामञ्जस्यम्	..	३०	५
अब्धाणाश्चासामञ्जस्यम्	..	२५	१
अब्दान्तरत्वात्	..	१२०	२३
अब्धार्थत्वात् नैवं स्यात्	..	१६३	१
अब्धार्थत्वाद्धिकारस्य	..	१६६	६०

शब्दम्			पङ्के	पङ्की
शब्दार्थश्च तथा चोक्ते ..	..	..	६७७	१
शब्दार्थश्चापि चोक्तवत्	..	..	७११	१०
शब्दासामञ्जस्यमिति चेत्	..	..	७६१	७
शब्दैस्वर्यविधित्वात् ..	..	..	२०	२१
शब्देऽप्यपीति चेत् ..	..	..	६१०	१६
शामिभे च वन्नुपरोडाशो	..	..	८०७	८
शास्त्रज्ञैवमनर्थकं स्यात्	..	..	६२	१२
शास्त्रान्तु विप्रयोगः ..	..	..	७६१	१३
श्लिष्टत्वाच्चेतरासां यथाशब्दानम्	..	..	७०२	१५
श्लिष्टा तु प्रतिषेधः स्यात्	..	..	६२७	१७
श्लोकाद्देशतोपदेशाच्च ..	..	..	५८२	१६
श्लोकोऽपि पूर्ववत्त्वात् स्यात्	..	..	८६८	१६
श्लोकोपदेशाच्च ..	..	..	२८६	२१
श्लेषप्रतिषेधो वा ..	..	..	२६७	१०
श्लेषभक्षाच्च तद्वत् ..	..	..	३५०	१७
श्लेषभक्षारूपेति चेत्	..	..	८१६	१७
” ” ” ” ..	..	..	८१५	१८
श्लेषवदिति चेत् ..	..	..	८२	११
श्लेषवद्वा प्रत्येक्षणं ..	..	..	६६७	१२
श्लेषस्य हि पर्यार्थत्वात्	..	..	६६६	५
श्लेषायां चोद्गमैकत्वात्	..	..	७५६	२०
श्लेषे च समत्वात् ..	..	..	३५१	११
श्लेषे वा समवेति ..	..	..	५८६	१
श्लेष-श्लेषा-कृष्णप- ..	..	..	२७६	१७
श्लेषेऽप्येति चेत् ..	..	..	१२	६

श्लोकम्		पृष्ठे	श्लोको
अप्यत्र चाभिज्ञो जस्य ..	..	८०७	३६
अथयानान्धपूर्वत्वात् ..	..	२६२	६
अतितो वा ..	..	५२६	६
अतिप्रमादत्वात् ..	..	२	२
अतिशैषां प्रधानवत् ..	..	७०५	१०
अत्रोच्च तत्प्रधानत्वात् ..	..	२६२	१५
अत्यानर्थक्यमिति चेत् ..	..	६११	७
अःसुत्वावघ्नं ..	..	७८२	३
घ			
घड्वादा तत्र हि षोडशाः ..	..	३५	७
घड्मिर्दीक्षयतीति ..	..	३६८	१२
घड्विंशतिरभ्यासेन ..	..	२६२	२
घोडभिर्नो वैकृतत्वं ..	..	४६४	१२
च			
चयोगो वा अर्थापत्तेः ..	..	४६४	१८
चंबपनञ्च तादर्थ्यात् ..	..	३३४	६
चंसमित्वाच्च ..	..	२५६	३
चंसगिषु चार्थस्य ..	..	२५३	२
चंसर्गे चापि दोषः स्यात् ..	..	८७२	५
चंस्कारं प्रति भावाच्च ..	..	२६३	६
चंस्कारप्रतिषेधश्च तद्वत् ..	..	२८४	२१
चंस्कारप्रतिषेधो वा ..	..	७२७	१२
चंस्कारश्चाप्रकरणे ..	..	१६४	१
चंस्कारश्चासर्गात् ..	..	३६७	१६

शब्दम्			श्लो	पङ्क्तौ
संस्कारावाच्य दर्शनात्	..	..	७३१	१०
संस्कारास्त्वावर्तेरन् ..	..	..	७३२	८
संस्कारे च तत्प्रधानत्वात्	..	..	८६४	७
संस्कारे चान्यसंयोगात्	..	..	४४५	११
संस्कारे तु क्रियान्तरं	..	..	३६५	१३
संस्कारे युज्यमानानां ..	..	..	१३१	२०
संस्कारो वा चोदितस्य	..	..	४६८	५
संस्कारो वा द्रव्यस्य ..	..	..	३५१	३
संस्कृतं स्यात् ..	..	..	४६	६
संख्यागणेषु तदभ्यासः	..	..	१०३	२२
संख्या तद्देवतत्वात् स्यात्	..	..	२६६	८
स आहवनीयः स्यात्	..	..	८७३	५
स कर्माद्ये प्रकृत्या स्यात्	..	..	३३०	१०
सकृत् स्यात् कृतार्थत्वात्	..	..	६७६	११
सकृत्त्वं त्रैकथं स्यात्	..	..	२५५	८
सकृदिव्यां कामुक्त्वायनः	..	..	६६७	३
सकृदिति चेत् ..	..	..	७८५	११
सकृद्वा कारयैकत्वात् ..	..	..	६८२	१
सकृद्धारम्भसंयोगात्	..	..	१६४	१६
		यवं	१६५	२८
सकृन्मानस्य दर्शयति	..	..	७४४	२१
सगुणस्य गुणलोपे ..	..	..	४६५	१३
सङ्ख्या तु चोदनां प्रति	..	..	३७७	१२
सङ्ख्यात्वेन प्रधानं स्यात्	..	..	२६६	४
सङ्ख्यावाच्य ..	..	..	४८८	११

शब्दम्			पृष्ठे	पङ्क्तौ
संज्ञायाश्च	..	..	१०६	१६
संज्ञाविहितेषु समुच्चयो	..	..	८५५	१७
संज्ञासामन्वयस्यात्	..	..	५५५	१८
संज्ञासु तु विकल्पः स्यात्	..	..	८६५	७
सति च नैकदेशेन	..	..	६७५	१८
सति चाभ्यासशस्त्रत्वात्	..	..	८७६	१७
सति औपासनस्य दर्शनात्	..	..	८२७	१७
सतोष्वाप्तिवचनं व्यर्थम्	..	..	३७०	१२
सत्त्वे ज्ञानसंयोगात्	..	..	६	८
सत्त्ववदिति चेत्	..	..	८२२	१
सत्त्वमहीनश्च	..	..	८५	२१
सत्त्वमेकः प्रकृतिवत्	..	..	५५८	१०
सत्त्वलिङ्गश्च दर्शयति	..	..	८८	१६
सत्त्वे ऋहृपतिरसंयोगात्	..	..	८७६	११
सत्त्वे बोधायिषोदनात्	..	..	८८	२१
स द्वयः स्यात्	..	..	३२३	१८
सनिवन्धेव भृतिवचनात्	..	..	३७८	१८
सन्ततवचनात्	..	..	८५३	१७
सन्तापनमधःश्रपणात्	..	..	३३७	६६
सन्नहगश्च वृत्तत्वात्	..	..	८२७	२०
सन्नहगश्चरणे तथेति चेत्	..	..	८२१	१६
सन्निपाते विरोधिनाम्	..	..	१२७	१६
सन्निवापश्च दर्शयति	..	..	५६०	७
समं स्यादश्रुतित्वात्	..	..	७१७	५
समत्वाच्च	..	..	३१७	२०

शब्दम्	श्लो	श्लो
समत्वाच्च	३६१	८
समत्वात्तु शुभ्रवनाम्	३०८	७
समास्थानश्च तद्वत्	३१३	१३
समानः काश्चिन्नामान्वात्	३३३	१८
समानदेवते वा	३७२	१
समानवचनं तद्वत्	३३२	१०
समाने पूर्ववत्त्वात्	११	१६
समानिवचनात्	२६७	१७
समासश्चैवादिशिनेषु	५३५	७
समासेऽपि लयेति चेत्	२६४	७
समुच्चयश्च दर्शयति	४४७	१७
”	३५६	१५
समुच्चयस्त्वदोषनिर्घातार्थेषु	८४८	२०
समुच्चयो वा क्रियमात्रालुवादित्वात्	३५८	१२
समुच्चयो वा प्रयोगे	८६३	१२
समुपप्लव्य भक्षणाच्च	६०	२०
सर्व्वं वा इन्द्रजापनयात्	४३२	७
सर्व्वत्वश्च तेषां	३४५	४
सर्व्वं तु यद्वासानम्	४३८	२०
सर्व्वं पृष्ठे पृष्ठशब्दात्	५३८	७
सर्व्वप्रतिबन्धो वा	२७३	६
सर्व्वमेवं प्रधानमिति चेत्	३६०	५
सर्व्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं	३४१	७
सर्व्वविकारो वा	४२६	१२
सर्व्वस्य वा क्रतुसंयोगात्	४२०	१७

शब्द	पृष्ठ	पङ्क्तौ
सर्वस्य वैकल्पिकात्	४६६	८
” ”	५६७	८
सर्वस्य वैकल्पिकात्	१५	८
सर्वस्वारस्य	३७०	१८
सर्वान्तिदेहस्तु	२१८	१८
सत्त्वासाक्ष गुणानामर्थवत्त्वात्	६१२	७
सर्वे वा तदर्थत्वात्	८७७	१३
सर्वेषां वा दर्शनात्	११७	७
सर्वेषाञ्चामिप्रथमं स्यात्	७८७	६
सर्वेषामविशेषात्	४५०	१७
स कौकिकः स्यात्	५५	७
स कौकिकानां स्यात्	११६	१३
सवनीये द्विमापिधानार्थत्वात्	८२६	२
सकृतशस्त्रो वा	५०२	१
सहत्वे निम्नानुवादः स्यात्	७७५	१७
साकस्यविधानात्	६६१	१
साङ्गकान्श्रुतित्वाद्वा	७७८	११
साङ्गो वा प्रयोगवचनेकत्वात्	७१८	६
सादनश्चापि शेषत्वात्	५१५	१२
साधारणो वानुनिवृत्तिः	७४६	५
सान्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वात्	६३	५
सान्नाय्येऽप्येवं प्रतिषेधः	८८०	७
सा पशूनामुत्पत्तितो	४१२	८
साप्तदशवन्नियन्ते	६४२	६
सामप्रदेशे	२१७	२

शब्दम्			वृत्ते	पङ्क्तौ
सामखर्थात्परश्रुतेः ..	..	..	४४८	२
सामानि मन्ममेके ..	..	..	१८८	२
		एवं	१८६	२१
साम्नाश्चोत्पत्तिसामर्थ्यात् ..	..	..	४६०	३
साम्नोऽभिधानशब्देन ..	..	..	१६	२
सुखाविद्वजौ ..	..	..	७८२	११
सुप्रसन्न्या तु तन्मं ..	..	..	७५४	५
सोमान्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् ..	..	..	७४७	१३
सुतिथ्यपदेशमङ्गेन ..	..	..	५५७	६
सोमस्यैके ..	..	..	२१६	४
सोमविद्वजा ..	..	..	४५२	२
सोमविद्वजौ ..	..	..	४८७	६
सोमस्य वा तस्मिन्नुत्पात् ..	..	..	५४२	१७
स्याच्चौ तु देशमाजत्वात् ..	..	..	३११	१७
स्यानादा परिसुष्येरन् ..	..	..	८७४	४
सृतिरिति चेत् ..	..	..	१०	१
स्यतेर्वा स्यात् ब्राह्मणानाम् ..	..	..	८७६	७
स्यात् तद्धर्मत्वात् ..	..	..	४६२	१६
स्यात् पौर्यमासीवत् ..	..	..	७२०	५
स्यात् प्रयोगनिर्देशात् ..	..	..	७५५	३
स्यादर्थचोदितानां ..	..	..	४८६	६
स्यादर्थान्तरैवनिष्पत्तेः ..	..	..	२६	२०
स्यादुत्पत्तौ नाजभेदात् ..	..	..	५७१	२
स्याद्दुर्बार्थत्वात् ..	..	..	४६८	११
स्यादा आवाहनस्य ..	..	..	४७४	१०

शब्द	पृष्ठ	पङ्क्तौ
स्याद्वा कालस्याग्नेषभूतत्वात् ..	८३१	१६
स्याद्वा प्रत्याभिधानात् ..	८७५	१
स्याद्वा नानारम्भ-विधानात् ..	१६०	१७
स्याद्वा निर्द्धानदर्शनात् ..	३४२	१४
स्याद्वा प्रत्यक्षश्लेषत्वात् ..	३३७	८
स्याद्वा प्रासर्पिकस्य ..	३५४	३
स्याद्वा व्यपदेशात् ..	८१४	१
स्याद्वा ह्योत्रध्वर्युविकारत्वात् ..	५८६	१३
स्याद्विश्रये ..	५४१	७
स्याद्विश्रये तन्नायत्वात् ..	५६२	१६
स्याद्बोभयोः ..	३७१	७
स्याद्विष्णुभावात् ..	८४	१०
स्युर्वाऽर्थवादत्वात् ..	३६८	१०
स्युर्वा ह्योदकामाः ..	३६६	१२
सुगमिधाराणाभावस्य च ..	७२	६
सौवेण वा गुणत्वात् ..	६०५	१२
सप्रगदीतरणा- ..	७६२	१५
स्योनौ वा सर्वास्थत्वात् ..	४७०	१६
स्वरसामैककपालामिक्षत्वात् ..	४५	२
स्वरस्तूपत्तिषु स्यात् ..	२३	१४
स्वरस्येति चेत् ..	२२	१८
स्वरस्तन्नापवर्गः स्यात् ..	७४५	७
स्वर्दृशं प्रति वीक्ष्यं ..	५२८	१५
स्वस्थानत्वाच्च ..	८४४	७
स्वस्थानविष्टिर्द्वा ..	५२२	६
स्वामिस्व वचनं ..	२६४	१६

शब्द			पृष्ठे	पङ्क्तौ
स्वामिनि च दर्शनात् ..	..	..	२५१	१७
स्वामिनो वैक्यशब्दात्	..	..	२५६	२१
स्वाम्यास्याः स्युः ..	..	..	५६३	१०
स्वार्थत्वाद्वा ..	..	..	२२६	६
स्वार्थे वा स्यात् प्रयोजनं	..	..	२१	१०
स्वित्त्वत्प्रवचामेति चेत्	..	..	८४४	१२
स्वित्त्वत्प्रवचामेति चेत्	..	..	४६६	१५
स्वित्त्वत्प्रवचामेति चेत्	..	..	४६४	२
स्वित्त्वत्प्रवचामेति चेत्	..	..	५६६	१३
स्वित्त्वत्प्रवचामेति चेत्	..	..	२०५	१
स्वित्त्वत्प्रवचामेति चेत्	..	..	२०६	१६
			२०६	१७

ह

हरणे वा श्रुत्यसंयोगात्	..	..	५७६	४
हविर्गणे परमुत्तरस्य ..	..	..	१००	२
हविर्ज्ञाने निर्वपणार्थं ..	..	..	८०८	१०
हविर्भेदात् कर्मणोऽभ्यासः	..	..	५७८	१७
हविषा वा नियम्येत .	..	..	६१	१०
हविषो वा गुणभूतत्वात्	..	..	६४२	१३
हविष्कृतसवनीयेषु न स्यात्	..	..	८२७	२
हविष्कृतसवनीयेषु न स्यात्	..	..	७६५	५
हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रकिङ्गात्	..	..	३६२	२
हिरण्यमाज्यधर्मं तेजस्वात्	..	..	८७	१०
होतुस्तथेति चेत् ..	..	..	८१६	७
होत्रास्त विकल्पेरमेकार्थत्वात्	..	..	८५८	६
होत्रे परार्थत्वात् ..	..	..	८७८	६

Narada Punccharatna, Fasc. IV	Rs. 0 6
Paríśhṭaparvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	.. 1 8
Pingalā Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each ..	.. 0 12
Prithirāj Rāsan, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each ..	.. 2 4
Ditto (English) Fasc. I	.. 0 12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	.. 0 12
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	.. 1 8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1 14
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	.. 4 8
Ditto Aśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each ..	.. 4 2
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	.. 3 6
Ditto Śāṅkhāyana (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	.. 1 2
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc. ..	.. 13 14
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	.. 1 8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	.. 0 12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	.. 0 6
Śankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each ..	.. 0 12
Sāṅkhya Pravachana Bhāshya, Fasc. III (English preface only) ..	.. 0 6
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	.. 0 6
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each ..	.. 1 8
Taittirīya Āraṇya Fasc. I—XI @ /6/ each ..	.. 4 2
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each ..	.. 9 0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXIII @ /6/ each ..	.. 12 6
Ditto Prātiśākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	.. 1 2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each ..	.. 0 12
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	.. 7 2
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I—V (Sans.) @ /6/ each ..	.. 1 14
Uttara Naiśhadha, (Sans.) Fasc. III—XII @ /6/ each ..	.. 3 12
Uvāsagadaśā, Fasc. I and II @ /12/	.. 1 8
Varāha Purāna, Fasc. I	.. 0 6
Vāyu Purāna, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, @ /6/ each Fasc. ..	.. 4 8
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each ..	.. 0 12
Vivādāratnākara, Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1 14
Vṛihannārādiya Purāna, Fasc. I—III @ /6/	.. 1 2
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each ..	.. 4 6
The same, bound in cloth	.. 5 2

Arabic and Persian Series.

'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each ..	.. 4 14
Ain-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each ..	.. 22 0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	.. 12 4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVI @ 1/ each ..	.. 36 0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	.. 7 2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	.. 4 8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	.. 21 0
Faḥṣang-i-Rashīdī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	.. 14 0
Fihrist-i-Ṭūsī, or, Ṭūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	.. 3 0
Futūḥ-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	.. 3 6
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	.. 1 8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawī, (Text) Fasc. I ..	.. 0 12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each ..	.. 4 8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each ..	.. 1 2
Lubāb, with Supplement, (Text) 43 Fasc. @ /12/ each ..	.. 32 4
Mughāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	.. 1 14
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each ..	.. 5 10
Muntakhab-ul-Tawārīkh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each ..	.. 3 0
Muntakhab-ul-Lubāb, (Text) Fasc. I—XXIX @ /6/ each ..	.. 7 2

(Turn over.)

Mu'ásir-i-'Alamgír (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	Rs. 2	4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	.. 0	6
Nizám's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each..	1	8
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	.. 7	0
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	.. 10	8
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	.. 2	10
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	.. 3	6
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1	14
Zafarnámah, Fasc. I—VII @ /6/ each ..	.. 2	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	.. 5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers.		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	.. 1	8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	.. 1	8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	.. 3	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	.. 3	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	.. 1	8
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	.. 3	0
5. Anis-ul-Musharráhin ..	.. 3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	.. 2	0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	.. 3	8
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	.. 2	0
10. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	.. 1	8
11. Iştiláhát-uş-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	.. 1	0
12. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	.. 32	0
13. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	.. 2	0
14. Khizánat-ul-'ilm ..	.. 4	0
15. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	.. 40	0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	.. 12	0
17. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	.. 1	0
18. Sharaya-ool-Islám ..	.. 4	0
19. Tibetan Dictionary by Csoma de Kőrös ..	.. 10	0
20. Ditto Grammar ..	.. 8	0
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	.. 2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXI @ 1/ each ..	.. 21	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	.. 5	0

N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.